

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
1(121)

BAKI -2023

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL

ۋƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

1(121)

**Jurnal
1993-cü ildən çıxır**

– 2023 –

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİKOBЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

Prof. R.Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M.Kazımov
Dos. A.Məmədova

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E.Əzizov
Prof. T.Nəcəyev
Prof. S.Abdullayeva
Dos. Ə.Ağakışiyev
Dos. M. Əlizadə

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos. E.Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə.Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akad. N.Paşayeva-məsul redaktor
AMEA müx.üzvü, prof.T.Mütəllibov

TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:

Akad. N.Cəfərov – məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov

JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. Q.Məhərrəmli – məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L.Əhmədova
Prof. M.Cəfərov
Prof. L.Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N.Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C.Nəcəyev
Prof. B.İsmayılov
Fil.e.dok., dos. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova - məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü., prof. C.M.Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X.İsmayılov-məsul redaktor
Dos.M.Məmmədov
Dos.K.Aslan

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: prof. L.Əhmədova, fil.f.dok. R.Bayramov

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. L.Ələkbərova

Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiiyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	5-116
F. MUSTAFAYEV. Kino dilində sərbəst və sabit birləşmələr.....	5
I. MƏMMƏDOV. Mahmud Qaşqarlının “Divanı lüğət-it-türk” əsəri və Azərbaycan dilçiliyi.....	8
B. İMƏMƏDOV. İmadəddin Nəsimi poeziyasında sinonimlər.....	11
K. HÜSEYNOVA, İ.VƏLİYEVA. Tipoloji sistemdə ingilis dilinin mövqeyi və dilçi alimlərin mülahizələri.....	14
N. İSAYEVA. Müasir frazeoqrafiyanın nəzəriyyəsi və praktikasi.....	17
Z. ZEYNALOVA, G. MƏHƏRRƏMOVA. İngilis dilinin Kanada variantında fonoloji və morfoloji transformasiyaları.....	20
A. YUNUSOV. Müasir türk ədəbi dilində sözbirləşmələri problemləri.....	23
N. RZAYEVA. İngilis dilində toponimlər və onların ingilis bədi əsərlərində işlənməsi.....	28
S. BAĞIROVA. İngilis dilində alınma sözlərin leksik-fonetik mənimlənməsi.....	31
L. HÜSEYNOVA. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman və məkan mənalı prefikslərin müqayisəli təhlili.....	34
Ş. HEYDƏROVA, S.HACIYEVA. Azərbaycan və ingilis dillərində antropomim sözlərin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri.....	37
M. MURADOVA, Q.ALLAHVERDIYEVA. Azərbaycan dilində ingilis dili və başqa Qərbi Avropa dillərindən alınma terminlər.....	40
Ü. ASLANOVA. Sadə cümlənin müəyyən və qeyri-müəyyən şəxsi növləri.....	43
A. HACIYEVA. İngilis dilində Skandinaviya mənşəli alınma sözlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri.....	46
A. ABDULLAYEVA. Qədim türk yazılı abidələrində məkanı məzmun bildirən söz və ifadələrin fonetik xüsusiyyətləri.....	49
N. HƏSƏNOVA, R. CƏFƏROV. Sosiolingvistikada kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasının əsas prinsipləri.....	52
M. ƏSGƏROVA. Semantik strukturda baş verən leksik-semantik dəyişmələr.....	55
T. MƏMMƏDOVA. İngilis dilində sadə cümlə daxilində sözlərin sıralanması və onların Azərbaycan dilində müqabil variantları.....	59
A. SÜKUROVA. Heydər Əliyev çıxışlarında metaforlar.....	62
K. MEHDİXANLI. İngilis dilində məsdər tərkibli modal feillərin Azərbaycan dilində ifadə üsulları.....	65
Ş. ABDULLAYEVA. Şifahi dil üslubu.....	68
İ. BƏDƏLOVA, A. HƏSƏNOVA. Tərcüməşünaslığın nəzəri problemlərinin tədqiqi.....	71
B. БУНЬДОВА. Некоторые отличительные нюансы фразеологизмов с количественным значением в русском языке.....	74
İ. MƏMMƏDOV. Harriet Biçer Stounun “Tom dayının daxması” romanında keçən dini terminlərin tərcüməsi.....	77
E. BEHBUDOVA. Semiotikada məna və metafor.....	80
Г. БАБАЕВА. Феминистские теории языкознания.....	83
G. MAHMUDOVA. Linqvomədəniyyətsünəşliyi və etnolingvistikası.....	88
N. SƏYDİZADƏ. Azərbaycan dil tarixində mühüm dönüş dövrü.....	91
S. RƏHMANOVA. Azərbaycanda türkologiyasının təşəkkül tarixi.....	94
N. ALLAHVERDIYEVA. Xocavənd rayonu toponimlərində “Qara” sözünün semantikasi.....	97
V. ABİYEVA, A. SƏFİXANOVA. İngilis dilində sözlü birləşmələr və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.....	100
K. BƏŞİROV. İmaməddin Nəsimi dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri.....	103
C. АЙДЬНОВА. О перспективах «Семантических сдвигов» в иерархической структуризации концепта «Беженец».....	107
K. VƏLİYEVA, G.MƏHƏRRƏMOVA. Tarixi inkişaf prosesində ingilis dilinin qədim qohum dil əlaqələri.....	111
V. ABİYEVA, A.SƏFİXANOVA. İngilis dilində cəm halında olan sözlər və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.....	114
<i>ƏDƏBİYYATŞUNSLIQ-LİTERATÜRƏBƏDİYYAT</i>	117-197
G. OSMANOVA. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində folklor spesifikasiyası.....	117
G. YUNUSOVA. Ə.Hüseynzadə və Ə. Ağayev türk klassikləri barədə.....	120
T. VƏLİYEVA. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında uşaq folkloru.....	124
T. İBRAHİMOVA. U. Çörçill memuraları – “Eqo-sənəd” in və avtobiorafik nəsrin sintezi kimi.....	128
N. PAŞAZADƏ. Qəhrəmanlıq konseptinə tarixi yanaşma cəhdi.....	131
Ş. AĞABABAYEVA. Postmodernizm poetikasında oyun (Xulio Kortasarın “Xana-xana oyunu” romanı əsasında).....	134
İ. CƏFƏROVA. İngilis sentimental komediyası haqqında qısa xülasə.....	137
G. YƏDİYARLI. Arxa cəbhədə Qarabağ müharibəsi ağrıların təsviri.....	142
Ə. HÜSEYNOVA. Rus və dünya ədəbiyyatı Mikayıl Rəfilinin tədqiqatlarında.....	145
N. AĞAYEVA. Artur Klarkın elmifantastikasında gələcəyin xəbərdarlığı.....	148
Ф. АБДУХАЛИКОВ. Миниатюры Камал ад-дина Бехзада на «Хамсе» Н. Гянджеви – бесценные шедевры.....	151
S. QƏHRƏMANOV. Heydər Əliyev və Çağdaş ədəbiyyatda Azərbaycançılıq konsepti.....	157
S. MƏMMƏDOVA. Balakənli Aşıq Sənəm və tambur sənəti.....	162
T. MƏMMƏDOVA. Aşıq İsgəndər Ağbabalının qoşmaları.....	166
S. NAĞIYEVA. Türk ədəbiyyatında sərbəst şeirin özünü təsdiq mərhələsi.....	169
R. HƏSƏNOVA. Nərgin – qaranlıq keçmişin susdurulmuş şahidi.....	174
M. ASLANLI. Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılığında sağlam həyat tərzinin yeri.....	177
Ş. MƏMMƏDİ. I. Abbas Sahhət nəzəriyyəsi əsasında və novatorluq kontekstində.....	180
Ş. ƏSƏDOV. 1970-80-ci illər Cənubi Azərbaycan poetik nümunələrində milli-mənəvi dəyərlər.....	184
N. MƏMMƏDOVA. Postkolonial dünyanın intellektual mühaciri.....	188
N. İSAYEVA. Aşıq Şenliyin “Lətif Şah” dastanı.....	191
A. ZEYNALOVA. Fərman Kərimzadənin tarixi romanları.....	194
<i>PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA, PEĐAΓOΓIK-A-ΠCIXOΛOΓİYA</i>	198-285
Z. ORUCOVA. Azərbaycanda anadilli təhsil uğrunda mübarizə.....	198
S. ABBASOVA, A.NƏZƏROV. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin mətnin təhlili üzrə bacarıqlarının formalaşdırılması.....	201
Л. МУРАДОВА. К вопросу обучения иностранцев русскому языку на начальном этапе.....	205
N. CƏFƏROVA. Azərbaycanda multikulturalizmin inkişaf tendensiyası.....	208
V.QURBANOV, L. ƏLİYEVA. Azərbaycan dili dərslərində mətnlərin məzmun xüsusiyyətlərinin təhlilinə dair.....	211
K. MAHMUDOVA İbtidai siniflərdə leksik və qrammatik şəkildə tədris edilən üzrə işlərin aparılması yolları.....	216
Л. АЛЕКПЕРОВА. Роль и функции преподавателя русского языка.....	220
Д. МУСТАФАЕВА. Правильный выбор учебного материала для занятий русского языка в неязыковой аудитории.....	223
Г. РАСУЛОВА. Культура речи и деловые коммуникации.....	225
Q. TAHİRİ. German dillərində müraciət etiketləri.....	229
З. МАНСИМОВА. Аудирование в системе обучения на начальном этапе.....	232
Д. КАЗИ-ЗАДЕ. Роль диалогической речи в профессионально- ориентированном обучении иностранным языкам.....	235
M. ABDULLAYEVA. İbtidai siniflərdə morfoloji kursunun məzmununu və onun tədrisi.....	239
M. MƏMMƏDZADƏ. V-IX siniflərdə ədəbi dil normalarının tədrisində fəal dərslərin mərhələli təşkilinin xüsusiyyətləri.....	242
A. ZEYNALOVA. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin tədrisi prosesində idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi.....	245
F. ƏLİYEVA. Lirik şeirlərin tədrisində müstəqil işlərin təşkili.....	249

Ф. АГАМИРОВА. Фразеологизмы на уроках русского языка.....	253
A. YUSIFOVA. Nitq etikasında normativ qaydalar, müraciət formaları, mimika və jestlər.....	256
T. ДЖАФАРЛИ. Система упражнений для обучения студентов активной коммуникации.....	259
N. RƏCƏBOVA. İngilis dilinin tədrisi prosesində iikro bacarıqların inkişaf etdirilməsi imkanları.....	261
M. ДЖАФАРОВ, А.ФЕЙЗИЕВА. О лингводидактическом подходе к изучению устойчивых словосочетаний.....	270
S. MUSTAFAYEVA. Ə.Əfəndizadənin metodik əsərlərində Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri.....	273
T. МЕНТІҮЕВА. How to use the activities to the book “H. Henry’s American scenes”.....	277
S. ƏNVƏRLİ. Təhsil sistemində monitoring: əsas anlayışlar.....	282

MƏRVƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....286-512

N. KAZIMOVA. Müasir türk ədəbi dilində sadə cümlə konsepsiyası.....	286
F. QASIMOVA. Məktəbəqədər dövrdə xalq yaradıcılığı nümunələri vasitəsilə uşaqların nitqinin inkişafında istifadə.....	290
S. SƏMƏDOVA. İsa Muğannanın roman və pyeslərinin təhlili.....	293
F. QALİYEVA. Azərbaycan ədəbiyyatında milli xarakterlərin yaradılması.....	296
A. ƏLİYEV. İbtidai təlim səviyyəsində durğu işarələrinin mənimsənilməsi imkanları.....	299
G. CƏFƏROVA. Nitq və onun inkişafına təsir edən amillər.....	302
Q. ƏHMƏDOVA. Poema janrında əsərlərin tədrisi yolları.....	305
A. ABBASOVA. Mədəniyyətlərarası dialoq və Azərbaycançılıq ideologiyası.....	308
A. MUSTAFAYEVA. F.Ridlinin “Hekayəci ardıcılığı” trilogiyasında metamodernizmin inikası xüsusiyyətləri.....	311
Л. ГУЛИЕВА. Развитие устной и письменной речи на продвинутом этапе в работе с иностранными магистрами.....	313
L. ABDULLAZADƏ. Patrik Nessin “İnsan monstırlar” romanında əxlaq və mədəniyyət problemi.....	316
B. ƏLİZADƏ. Təsəvvüfün mahiyyəti və Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf yolu.....	318
A. MƏHƏRROVA. Mürəkkəb sözlərin linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi çərçivəsində tədqiqi və tədrisi.....	321
Z. ÖNER. Müasir dillərdə hərbi terminologiyanın yaranma yolları.....	324
İ. EYVAZOVA. Ərəb əlyazmaları və əlyazma fondları.....	327
Q. ƏHMƏDOV. Yapon dilinin öyrənilməsi üzrə bizdəki səylər barədə.....	331
S. İMƏNOVA. Rusiyada yaşayan türk xalqının tarixi inkişaf mərhələləri. Dil mədəniyyəti.Orxon-yenisey abidəsi.....	334
N. HÜSEYNLI. Sol Bellounun “Qurban” (The victim) romanının fəlsəfi və etik özünəməxsusluğu.....	337
X. AĞALAR. Türk dillərində insan adlarının linqvistik təhlili.....	340
T. BAGIROVA. Naxçıvan toponimləri ilə bağlı saz havaları.....	344
V. ALLAHVERDİYEV. Türk düşüncəsində “Qan”ın semantik mənalari.....	347
L. QOCAYEVA, D.NAGIYEVA. Oğuz qrupu türk dillərində –sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələrinin struktur tipləri.....	350
S. HACIYEVA. İngilis dilində ismi frazeoloji birləşmələr.....	353
H. QULIYEVA. Rzaqulu Xan Hidayətin gözəllərinin üslubuna bir baxış.....	357
F. VƏLİYEV. Şərq qadının azadlığı uğrunda mübarizə tarixi.....	362
M. İSMİXANOV, N. İMAMVERDİYEV. Kurikulum modelində təlim məqsədləri və onların reallaşdırılması yolları.....	364
P.TAXMAZOVA, H.ŞIPIRALIZADE. Некоторые теоретические вопросы обучения устной речи.....	368
C. AÇAMALIYEVA. Elliptik konstruksiyalarda modalığın pragmatikası.....	371
S. ƏHMƏDOVA. Azərbaycanda ümumi ədəbi mühitləri birləşdirən amillər.....	373
S. HÜSEYNOVA. Türk dillərində modalıq məntiqi və qrammatik kateqoriya kimi.....	381
V. ALLAHVERDİYEV. Vəxtiyar Vahabzadə poeziyası və müasirlik.....	384
Ş. SƏFƏROVA. İngilis dilində sözdüzəltmə.....	387
N. MƏNSİMOV. Fərs dilində vasitəli və vasitəsiz tamamlıq barədə.....	391
A. HÜSEYNLI. Aharon Appelfeldin yaradıcılığında Holokost mövzusu.....	394
H. AXMEDOVA. Обучение чтению иностранных студентов.....	397
L. ABBASLI. Mark Ž. Danilevskinin “Yarpaqlar evi” romanı və dekonstruktivizm.....	401
A. HÜSEYNOVA. Əhməd Cavad yaradıcılığında türkçülük.....	404
S. QULIYEVA. XX əsrin əvvəllərində texniki terminlərin inkişafı.....	408
Ə. BABANLI. Əbul-Bərakət Əl-Ənbarinin həyat və yaradıcılığı.....	411
A. MƏHƏRƏMOVA. Mürəkkəb sözlərdə vurğu problemi: mürəkkəb sözlərin tədrisində vurğunun əhəmiyyəti.....	414
F. ƏLİYEV. Fransız dilinin leksikologiyasına ümumi baxış.....	417
O. PİRİYEVA. Azərbaycan dilində feillərin sintaktik xüsusiyyətləri.....	420
Q. QULIYEVA. Türk dillərində rəsmi-ışgüzar üslubun inkişaf istiqamətləri və ədəbi dil normalarının əksi.....	423
F. ALIYEVA. Orta məktəb dərsləklərində N.Gəncəvi yaradıcılığının tərbiyəvi xüsusiyyətləri və onların tədrisi.....	426
M.MƏHMUDOVA. Azərbaycan və ingilis dillərində adyektivləşən sözlərin funksional–semantik xüsusiyyətləri.....	429
S. ƏLİYEV. Kitabxana-informasiya xidmətində oxucu məmnuniyyəti və xidmətin keyfiyyəti.....	432
S. HÜSEYNOVA. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində eliziya fonetik hadisəsi bağlayıcılar əsasında.....	436
G. KƏRİMOVA. История или современность?.....	439
C. НОВРУЗОВА О взаимовлиянии языков и причинах заимствования.....	442
M. İSMAYILOVA. İdiomlar və onların şifahi nitqdə işlədilməsi.....	445
G. ALİZADA The use of code switching in mass media publications of Azerbaijan.....	448
N.VƏLİYEV. İncil və Qurana aid frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətləri.....	453
V.-NƏBİYEV. Linqvokulturoloji sintaksis milli-mədəni şüur konsepsiyasında.....	456
S. NƏCƏFOVA. Nəsimi dilinin zənginliyi.....	459
X. QARAQURBANLI. Poetik mətnlərin bədii tərcümənin spesifik xüsusiyyətləri.....	462
S. QASIMOVA. Cəlil Məmmədquluzadə və ana dilimiz.....	466
M. MİRZƏLİ. Möyn çor abidəsinin dilində saitlər.....	470
N.ƏLİYEV. Deverbativlərdə tarixi nöqtəyi-nəzərdən motivləşmə4.....	473
S. ƏHMƏDOVA. Detektiv əsərlərin dilində frazeoloji birləşmələr.....	478
N. HÜSEYNOVA. Azərbaycan dili terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı (20-50-ci illər).....	482
N. RƏSULZADƏ. Sürgünlük anlayışı və onun bədii nəsrə yeri.....	487
S. DƏMİROVA. Söz birləşmələrində sintaktik əlaqələr.....	490
A. AĞALIYEV. Fərs dilində mürəkkəb isimlərin quruluş modelləri.....	494
N. İŞGANDAROVA. Foreign language education and linguoculturology, intercultural communicative competence.....	498
L. HÜSEYNZADƏ. Fərs frazeologiyasında təsvir.....	502
G. HƏSƏNOVA. Azərbaycan ordusu və milli psixologiya.....	505
A. MƏMMƏDOVA. Воспитание положительного отношения к учению у умственно отсталых детей в дошкольных.....	509

Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev¹
KİNO DİLİNDƏ SƏRBƏST VƏ SABİT BİRLƏŞMƏLƏR

Giriş. Söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə də bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar “sərbəst” və “sabit” birləşmələr adı ilə iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır.

Sərbəst birləşmələr əsil qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsil mənalarından uzaqlaşmır və bu cəhətdən öz leksik müstəqilliyini saxlayırlar, onlar birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürləri olurlar. Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək mümkün olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir.

“Cəlil: – *Lütvəli bəy! Deməli barmağımda gördüyün nişan Akifdən bir yadigar mənə!*”

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

Çəkdiyimiz misalda olan *barmağımda gördüyün, gördüyün nişan Akifdən yadigar, mənə yadigar* birləşmələri bu tipli söz birləşmələrindəndir.

Belə birləşmələrin tərəflərindən biri xüsusən tabe tərəf məcazi mənalı da ola bilər, əgər sözlərin müstəqilliyi özünü hiss etdirirsə və birləşmənin ümumi mənası oradakı hər bir sözün mənasını itirmirsə, birləşmə yenə də sərbəst birləşmə hesab olunur.

“Arşın malçı: – *Arşın mallarım, baftalarım, taftalarım, dolanbadolan gəzər səhərdə. Arşın mal alan. Kimdi arşın mal istəyən.*”

“Üzeyir ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1983.

Kino dilində sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Onlar belə sərbəstliyə malik olmur, keçici xarakter daşıyır, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir.

Filmlərə müraciət edək:

“Nərmin: – *Adamın başına hava gəlmək dərəcəsindeyəm. Bu ki, “Rollinq stoun”du.*”

“Yalançılar” bədii film. “AGFİA” Butafilm Şirkəti. 2008.

“Qərib: – *Dilotu yemək kimi çıxmasın. Deməli o qar... qar...ğa...nı”.*”

“Qərib cinlər diyarında” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

“Rüstəm əmi: – *Hə qoçaqlar, görək bu il nə edəcəyik. Gözdən pərdə asmaq olmasın. Bütün ümidim sizədir.*”

“Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

Kino dilində söz birləşmələrinin bu şəkildə növlərə ayrılması və sabit birləşmələrin ayrıca bir kateqoriya kimi öyrənilməsi tarixi söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nisbətən çox qısamdır. Azərbaycan dilçiliyində sabit birləşmələrin ilk geniş elmi təhlili S.Cəfərov tərəfindən verilmişdir [1, 69]. Sabit birləşmələrə aid yazılmış bu əsərlərdə həmin birləşmələrə müxtəlif cəhətlərdən yanaşılmış və onların bir sıra mühüm xüsusiyyətləri ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir.

Biz burada akad. İ.İ.Meşşaninovun vaxtı ilə dediyi və bizim üçün qiymətli olan aşağıdakı fikirlərini qeyd etmədən keçinə bilmirik: “...hər söz birləşməsi sintaksisə aid deyildir. Bir sıra söz birləşmələri leksik birləşmə əlamətlərinə malik olur” [2, 32].

A.N.Kononov söz birləşmələrindən bəhs edərkən onların “leksik birləşmələr” və “sintaktik birləşmələr” adları ilə iki yerə ayrıldığını qeyd edir, sonra isə bunların qarşılığından ibarət “leksik-sintaktik birləşmə” adı ilə üçüncü bir növ də ayrılır. A.N.Kononova görə, *divar saati* leksik, *köhnə saat* sintaktik, *köhnə divar saati* isə leksik-sintaktik birləşmədir [3, 373-374].

Məsələn, M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” kitabının leksika bəhsində frazeoloji birləşmələrdən danışarkən yazır: “Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrdir. Bu birləşməni əmələ gətirən sözlərdə sərbəstlik olmur. Dilimizdə belə sabit söz birləşmələrindən fərqli olan sərbəst söz birləşmələri də vardır...” [4, 32].

“Hazırda zaman uyğun tili” kitabının leksika bəhsində söz birləşmələri haqqında da qeydlər verilir və onlar “addi söz birikmiləri (adi söz birləşmələri – sərbəst birləşmələr mənasında) və “turaklik söz birikmiləri” (sabit söz birləşmələri) adı ilə iki yerə ayrılmışdır [5, 109]. Burada göstərilir ki, sabit birləşmələrin hamısı deyil, məcazi mənalı, obrazlı olanları, ekspressiv-emosional xüsusiyyət daşıyanları frazeoloji birləşmə hesab olunmalıdır. Buna görə də burada sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən mənasına görə deyil, komponentlərinin sabit qalmasına, daimiləşməsinə görə fərqləndirilir [5, 110].

S.Cəfərov idiomları, ifadələri, hikmətli sözləri, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri frazeoloji birləşmələrə aid edir. H.Bayramov ona etiraz edərək yazır ki: “Müəllifin Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, zərb-məsəlləri və atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etməsi də, bizcə, düzgün deyildir [6, 142].

Sərbəst birləşmələrin sabit birləşmələrə doğru inkişafı iki xətt üzrə gedir: 1) sərbəst birləşmələrin mənalarının dəyişməsi yolu ilə; 2) sərbəst birləşmələrin komponentlərinin sabitləşməsi yolu ilə.

¹ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin aparanı elmi işçisi, f.ü.f.d., dosent mustafayev.fizuli8@gmail.com

Kino dilində sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sabit birləşmə söz birləşməsinin köhnə forma əsasında yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa, sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir.

Azərbaycan dilində eyni leksik vahidlərdən eyni model əsasında təşkil olunmuş bir sıra birləşmələr də var ki, müxtəlif kinofilmlərdə eyni formada yerinə görə həm sərbəst birləşmə, həm də sabit birləşmə kimi istifadə olunur. Ona görə də filmlərdən misallar göstərmək yerinə düşər.

“Xanbaba: – Belə şeylərə görə niyə təşvişə düşürsünüz? *Yoldan çıxmaq* da lazım deyil, Mirzə!”

“Sabahın elçisi” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2010.

“Şeyx Əhməd: – Ay camaat bəxtiniz gətirib. Şeyx Nəsrullah bir balaca keyfsizləyib. *Əldən düşmək* ona yaraşmaz”.

“Ölümlər” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.

“Pasiyent: – Bura baxın doktor, mən sayıqlamıram. Məni *əldən salmaq* fikrinə düşməyin”.

“Tilsim” bədii film. Film Prodüser Mərkəzi. 2005.

“Həkim: – Bədəni dəmir kimidir. *Yolunu azmaq* istəyənlərin başını əzir”.

“Küçələrə su səpmişəm” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2004.

“Əsəd: – Hələ bir şey olmayıb, olmayacaq da, olmayacaq, bildin? *Balığa tor atmaq istəməyin*”.

“Bəyin oğurlanması” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 1984.

“Sona: – Nətiq, *torə düşmək* istəmirsənsə öz işinlə məşğul ol. Xuraman, başını qatma ona”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 1984.

“Aktyor: – Mənə başqa tapşırıqlar da verirdi. Hər şeyi *nazik ayırmək* məsələsini də başa salırdı”.

“Cavid ömrü” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2007.

“Oqtay: – Axı, demişdik ki, oyundan sonra *“ayağı büdrəmək”* məsələsi baş verməsə, gedək kafeyə, qələbəmizi qeyd eləyək. Pirojnadan, marojnadan yeyək”.

“Dərs” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2015.

“Rəfael: – Oldu. *Quyruq bulamaq* onun köhnə peşəsidir. Yaxşı, deyərəm”.

“Sarı gəlin” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 1998.

“Malik: – Amma, bu kifayət deyil. *İsti aşa soyuq su qatmaq* bilirsən də nə deməkdir. Uçuş xəttini, onun ətrafını daha yaxından öyrənməliyik”.

“Arxada qalmış gələcək” bədii film. «Azərbaycanfilm» kinostudiyası. 2005.

“Anar: – Gözləyirdim ayılasan. *Maşın gələndə yoldan çıxmaq lazımdır*.”

“Ev” bədii film. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

“Gəlin: – Anamın halı pisdi. *Pis adamlara qoşulub yoldan çıxmaq insanın həyatı üçün təhlükəlidir*”.

“Odlu qol-boyun” bədii film. “Debüt” Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

Birinci misalda “*yoldan çıxmaq*” sərbəst birləşmə kimi, ikinci misalda “*yoldan çıxmaq*” sabit birləşmə kimi işlənmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, kino dilində sərbəst və sabit birləşmələr formal cəhətdən bir-birindən fərqlənmir və buna görə də onları fərqləndirərkən bu cəhətə əsaslanmaq olmaz.

Əgər sərbəst və sabit birləşmələr arasında ciddi mənə fərqi olmasa idi, heç bir başqa fərq onları belə əsaslı şəkildə bir-birindən ayırmağa imkan verə bilməzdi. Qalan bütün əlavə fərqlər də məhz bu mənə fərqi təsiri ilə əmələ gəlir. İ.İ.Meşşaninov söz birləşmələrinin bu növlərindən danışarkən göstərir ki: “Bu misallarda söz birləşməsinin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün semantika həlledici şərtidir, halbuki formal cəhət öz-özülüyündə heç bir şey demir” [7, 34].

Məsələn, V.M.Nikiteviç sabit birləşmələrin mənə cəhətdən fərqləndirilməsini düzgün saymır və yazır: “Sərbəst və qeyri-sərbəst birləşmələr arasındakı fərqi semantik əlamətə görə müəyyənləşdirmək heç də kifayət deyildir. O bu iki birləşmə tipinin fərqləndirilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış kriteriya vermir” [8, 138].

Bəzi əsərlərdə mürəkkəb idarə adlarını da sabit birləşmələr sisteminə daxil edirlər. Məsələn, “Hazırkı zaman uyğur tili” adlı əsərdə KPSS Mərkəzi Komitəsi, SSSR Ali Soveti kimi birləşmələr sabit birləşmələr adı ilə verilir.

Bizə görə, belələrini sabit birləşmələr hesab etmək o qədər də həqiqətə uyğun deyildir.

Nəticə. Nəticə olaraq deyək ki, kino dilində həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr iki və daha artıq müstəqil mənəli sözün leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələridir. Buna görə də kino dilində söz birləşmələrindən bəhs edərkən sərbəst və sabit birləşmələr məsələsinə toxunmadan keçmək mümkün olmur. Lakin sabit birləşmələrin semantikasında əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. 1964. s. 69.
2. Мещанинов И.И. Общее языкознание. Москва. 1961. с. 32.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва. 1962.с. 373-374.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1954. səh 32.
5. Кайдаров А; Садвакасов Г; Гилипов Т; Hazırkı zaman uyğur tili. I qisim. 1963. с. 110, 109, 111.
6. Ваугамоов Н. Sabit söz birləşmələri. Bakı. 1962. s. 142.
7. Мещанинов И.И. Общее языкознание. Москва. 1957. с. 34.
8. Никитевич В.М. О лексико-грамматической структуре несвободных определительных сочетаний в современном русском языке. Самарканд. 1959. с. 138.

Bədii filmlər

1. "Ev" 2006.
2. "Odlu qol-boyun". 2001.
3. "Qoca palıdın nağılı". 1984.
4. "Cavid ömrü". 2007.
5. "Dərs"ş 2015.
6. "Sarı gəlin". 1998.
7. "Arxada qalmış gələcək". 2005.
8. "Şabahın elçisi". 2010.
9. "Ötülər". 1980.
10. "Tilsim". 2005.
11. "Küçələrə su səpmişəm". 2004.
12. "Bəyin oğurlanması". 1984.
13. "Yalançılar" 2008.
14. "Qərib cınlər diyarında". 1977.
15. "Böyük dayaq". 1962.
16. "Neft və milyonlar səltənətində". 1982.

Açar sözlər: söz, sərbəst birləşmələr, sabit birləşmələr, qrammatik birləşmələr, sintaktik

Ключевые слова: слово, свободные сочетания, фиксированные сочетания, грамматические сочетания, синтаксис

Key words: word, free combinations, fixed combinations, grammatical combinations, syntax

Kino dilində sərbəst və sabit birləşmələr

Xülasə

Məqalə kino dilində sərbəst və sabit birləşmələrə həsr olunub. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq onlar sərbəst və sabit birləşmələr adı ilə iki böyük qrupa ayrılır.

Aparılmış tədqiqat nə deyir: kino dilində sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Onlar belə sərbəstliyə malik olmur, keçici xarakter daşımır, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. Buna görə də dildə bunlardan hazır şəkildə istifadə olunur.

Məqalədəki təhlil onu söyləyir ki, kino dilində söz birləşmələrinin bu şəkildə növlərə ayrılması və sabit birləşmələrin ayrı bir kateqoriya kimi öyrənilməsi tarixi söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nisbətən çox qısaadır.

О свободных и стабильных комбинациях на языке кино

Резюме

Статья посвящена свободным и стабильным сочетаниям на языке кино. Как и в других языках, словосочетания в языках турецкой системы существенно различаются в этом отношении. В связи с этим они делятся на две большие группы, называемые свободными и стабильными соединениями.

Что говорится в исследовании: на языке кино фиксированные соединения отличаются от свободных соединений. У них нет такой свободы, они не преходящи, они возникают и стабилизируются в процессе исторического развития языка. Поэтому они используются в готовом виде на языке.

Проведенный в статье анализ свидетельствует о том, что историческая классификация словосочетаний в кино и изучение фиксированных соединений как отдельной категории намного короче, чем история изучения словосочетаний.

Free and stable combinations in the language of cinema

Summary

The article is devoted to free and stable combinations in the language of cinema. As in other languages, phrases in the languages of the Turkish system differ significantly in this regard. In this regard, they are divided into two large groups, called free and stable compounds.

What the study says: In the language of cinema, fixed connections are different from free connections. They do not have such freedom, they are not transitory, they arise and stabilize in the process of the historical development of the language. Therefore, they are used ready-made in the language.

The analysis carried out in the article indicates that the historical classification of phrases in cinema and the study of fixed compounds as a separate category is much shorter than the history of the study of phrases.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

MAHMUD KAŞQARLININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

Mahmud Kaşqarlı “Divanü lüğət-it-türk” əsərini 1072-1078-ci illər arasında Bağdadda yazmışdır. Müəllif orta əsr müsəlman aləmindəki bütün elm sahələrinə bələd olan bir mütəfəkkir kimi türk xalqlarının tarixini, ədəbiyyatını, dünyagörüşünü, etnoqrafiyasını, xüsusilə zəngin dil xüsusiyyətlərini özündə toplayan, analoqu olmayan bir əsər yaratmışdır. Bu əsər mötəbər mənbə kimi öz dəyərini indi də qorumaqdadır.

Əsər 1937-ci ildə türk dünyasında ilk olaraq Xalid Səid tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunsa da, antimilliləşmə qüvvələr onun nəşrini yasaqlamış, tərcüməçini isə millət xaini kimi qətlə yetirmişlər.

2006-cı ildə “Lüğət”i Ramiz Əskər Azərbaycan dilinə tərcümə edib, nəfis şəkildə, dörd cildə nəşr etdirmişdir. Bu nəşrdən sonra Azərbaycan dilçiliyində “Lüğət”in öyrənilməsinə başlanmış, xüsusilə onun linqvistik, poetik və mətnşünaslıq aspektləri araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Milli türkologiya məktəbinin banisi, Avropada XIX əsrdə aşkarlanan tarixi-müqayisəli metodu iti fəhmi ilə dünya dilçiliyi tarixində ilk olaraq anlayan və tətbiq edən Böyük türkçü, görkəmli leksikoqraf Mahmud Kaşqarlı damarında türk qanı axan hər bir adam üçün həqiqi qürur mənbəyidir. Onun təxminən min il bundan əvvəl yazdığı “Divanü lüğət-it-türk” əsəri bu gün də öz elmi dərinliyini, müasirliyini qoruyub saxlayır və müasir türk dillərinin müxtəlif məsələlərinin – leksik, morfoloji, söz yaradıcılığı, fonetika və fonologiya həm tarixi, həm də indiki vəziyyətinin araşdırılmasında əvəzsiz mənbə olaraq qalır.

Əsərin yazıldığı dövr ziddiyyətli hadisələrlə dolu olsa da, türk ulusunun altın dövrü hesab olunur. Dövrünün gözünə açılan, qəlbi vətən, dil sevgisi ilə aşınan M.Kaşqarlı soy şəcərəsinə görə Qaraxanilər sülaləsinə daxil idi. Tarixdə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər dövründə türk dilinə olan maraq, türk dilinin nüfuzu birə-beş artmışdı. M.Kaşqarlı öz soykökü barədə “Divan”da belə yazır: “Bizim atalarımız olan bəylərə “Xəmir” deyirlər, çünki oğuzlar “Əmir” deyər bilmədikləri üçün əlfi x-yə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir” (3, 115). Təkin sözünün mənası qul olsa da, bu söz xaqanın övladlarına və xanədanın bütün kişi üzvlərinə verilən ümumi ünvanıdır. Kaşqarlının özünün hansı şəhərdən olması haqqında da zidd fikirlər söylənilir. Bir fikrə görə, Kaşqarlının atası barsağanlıdır, sonra Kaşqara köçmüş, “Kaşqari” nisbətini alan Mahmud burada doğulmuşdur (3, 37). Son araşdırmalarda Kaşqarlının 1008-ci ildə anadan olduğu, 1095-ci ildə Opalda vəfat etdiyi, Qaraxanilərə məxsus ailə məzarlığında dəfn olduğu qənaəti söylənilir.

Kaşqarlı öz dövrü üçün mükəmməl təhsil almışdır: O, ilk təhsilini “Mədrəseyi-Saciyyə”də almış, sonra Səmərqənddə, Nişapurda və Buxarada təhsilini davam etdirmişdir. Verilən məlumatlara görə, o öz dövrünün bütün elmlərinə bələd imiş, mədrəsələrdə tədris olunan riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, dil, coğrafiya, təbabət və s. elm sahələrində dərin biliyə malik imiş. On-on beş il türk oymaqlarını, şəhərləri, kəndləri qarış-qarış gəzən, müxtəlif insanlarla birbaşa kontaktda olan, canlı dili həssaslıqla müşahidə edən bu böyük alim 30-dan yuxarı türk ləhcəsini bütün incəliklərinə qədər öyrənmiş və qeydə almışdır. “Divan”da türk boylarından yalnız qırğız dilinə aid nümunələr yoxdur. M.Kaşqarlı bu dili xüsusi olaraq araşdırdığını qeyd edir... Lüğətdə oğuz, qıpçak, karluq, bulqar, savur, tatar, türkmən və s. onlarla türk dilinin və türk olmayan, lakin türkcə danışan tabutların, xotənlərin dil xüsusiyyətləri, əraziləri, psixologiyası barədə dəqiq, ətraflı məlumat verilir. “Divan” ərəbcə yazıldığından külli miqdarda ərəbcə, farsca, çincə nümunələrə də rast gəlinir. Ümumilikdə qırxa yaxın dil və ləhcə nümunələri müqayisəli təhlilə cəlb olunmuşdur. “Divan”da oxuyuruq: “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yuğmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim. Mən bu işləri dili bilmədiyim üçün deyil, əksinə bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki mən dil sahəsində onların ən bələğətli, ən aydın danışanı, ağılca ən incəsi, sayca ən nəcabətli, savaşa ən mahir nizəçisiyəm. Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlükdə məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib etdim” (3, 93). Burada müasir nəzəri dilçiliyin terminologiyası, metod, struktur, sistem, təsnifat, seçmə əməliyyatları yada düşür və bu böyük dilçinin min il qabaq bu anlayışları fərqli terminologiyalarla qeyd etməsi, həqiqətən, heyrət doğurur.

“Divan”da verilmiş dünya xəritəsini ayrıca xatırlatmaq lazımdır. Bu xəritədə “Azərabaadeqan” adı ilə qeyd olunmuş Azərbaycan ölkəsinin sərhədləri müasir dövrümüzdə Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazilərin hüdudu ilə təxminən uyğundur: Gilan, Əraqe-əcəm, Kürdüstan və qədim Xorasan arasında ərazi. Bu qədim türk kitablarında yazılmış qeydlərə uyğundur. Əbu-Reyhan Biruni Zərdüşt haqqında danışarkən Mosul şəhərini (indi İraq ərazisi) Azərbaycan sərhədi daxilində yerləşən bir şəhər kimi qeyd edir: “Yəhudilərin fikrincə, Zərdüşt İlyas peyğəmbərin şagirdlərindən biridir... rumlulara (vizantiyalılara) görə, o, mosullu idi. Ehtimal ki, rumlular bu sözü dedikdə, Mosulu Azərbaycan sərhədləri daxilində hesab etmişdir” (6, 85). M.Kaşqari *Qaz* sözünün izahında hətta Qum və Qəzvin şəhərlərini də türk şəhərləri hesab edərək yazır: “Qaz... türklərin bəzisi Qəzvinə türk ölkələri daxilində hesab edirlər. Qum şəhəri də belədir; ona görə ki, türk dilində “*qum*” deməkdir”. Kaşqarlı bir neçə türk şəhərlərinin adlarını etimoloji cəhətdən təhlil etdikdən sonra əlavə edir: “Türk xalqları bu şəhərləri bina edərək, onları qeyd edilən və indiyə qədər davam edən adlarla adlandırmışlar. Sonralar farslar bu şəhərlərin guya fars şəhərləri olduğunu güman etmişlər. İndi isə Özkənddən Çinə, həmçinin Rumdan Çinə qədər olan yerlər... türk ölkələrinin sərhədləri daxilindədir

² Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

1989-cu ildə rus dilində çap olunmuş Bizans imperatoru Konstantin Baqryanarodnının “İmperiyanın idarə olunması haqqında” irihəcmli əsəri erkən orta əsrlərdə (948-952) yazılmış və o dövrün tarixi abidələri arasında ən əhatəli, dəqiq mənbə hesab olunur. Bu əsər VII Konstantinin oğluna bir növ gələcəkdə hakimiyyəti necə idarə etmək, hansı ölkələr və xalqlarla diplomatik əlaqələri necə qurmaq, kimlərə üstünlük vermək, kimlərdən çəkinmək barədə vəsiyyətləridir. Əsərdə türklər, xəzərlər, göytürklər, avarlar, xüsusilə peçeneklər haqqında geniş məlumat verilmişdir. Müəllifin qeyd etdiyi coğrafi ərazilər, türk toponimləri, türk uluslarının dünyagörüşləri, inancları, psixoloji durumu, şücaəti haqqındakı verilən məlumatlar Kaşqarlının təsvirləri, mülahizələri ilə üst-üstə düşür, “Lügət”dəki sosiolinqvistik qənaətlərin dürüstlüyünü bir daha sübut etmiş olur (7, 125).

...Tarixin müxtəlif dövrlərində türk mədəniyyətinə, dilinə mütəmadi olaraq farsların, ərəblərin, monqolların, sonra da rusların və Avropa ölkələrinin təzyiqləri, gözügötürməzliyi müşahidə olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, İranın bir sıra paniranizmi və fars millətçiliyini təbliğ edən alimləri türk dillərini fars dilinin dialekti hesab edir. Belə bir gülünc, heç bir elmi əsası olmayan mülahizə tarixən də söylənmiş, indi də təbliğ edilməkdədir. Bu alimciklərin fikrincə, İranda və onun ətrafında olan türklər irq nöqtəyi-nəzərindən başqa iranlılardan, farslardan heç də fərqlənmirlər. Paniranizmin məddahlarından biri Azərbaycan dilinin varlığını inkar edir, bütün sözlərimizin fars dili sözlərindən törəndiyini iddia edir. Hesab edirik ki, M.Kaşqarlının “Lügət”i həm də bu dedi-qoduya cavab verən möhtəşəm bir abidədir. Burada bir məqamı da qeyd edək ki, Azərbaycan alimi H.Zərinəzadə “Fars dilində Azərbaycan sözləri” əsərində yüzlərlə türk söz və ifadələrinin bu gün də fars ədəbi dilində işlənməsini tutarlı faktlarla sübuta yetirmişdir (6, 79). Lakin bu münasibətlərin fonunda türk ulusları özünün təkrarsız mədəniyyətini, adət-ənənəsini təkcə qoruyub saxlamamış, inkişaf etdirmişdir. Türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonra onların ədəbi dilinin, ədəbiyyatının yeni fazası başlayır. X əsrdən sonra türk dili artıq regionda ərəb, fars dilləri ilə eyni səviyyədə dövlətçilikdə və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərməyə başlayır. M.Kaşqarlının “Divanı lüğət-it-türk” əsəri yeni mədəni, elmi-siyasi mühitin yaranmasında atılan ilk addım kimi çox qiymətlidir. Türk dilləri leksikonuna daxil olan sözlərin, ifadələrin, frazeoloji birləşmələrin, eləcə də qrammatik quruluşdakı özünəməxsusluğun (iltisafilik) bir növ ərəb dili ilə müqayisəli təqdimi, açıq şərhlə ehtiyac olmadan türk dilinin zənginliyini, rəngarəngliyini və özünəməxsusluğunu əyani nümayiş etdirir.

Kaşqarlı Mahmudun “Divanı lüğət-it-türk” əsəri ümumən türkologiyada, eləcə də Azərbaycanda yetərinə tədqiq edilməmişdir. Bunun səbəbləri arasında əsərin Azərbaycanda tərcüməsinin Türkiyədən 60 il, Özbəkistandan 40 il, Qazaxıstandan 10 il sonra gerçəkləşməsidir. Lakin qeyd edək ki, “Divan”ı 1935-37-ci illərdə Azərbaycan türkcəsinə ilk dəfə Xəlil Said Xocayev tərcümə etmiş, lakin tərcümə nəşr edilməmiş, təcüməçiyə isə millət xaini damğası vurularaq qətlə yetirilmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra “Lügət”in tərcüməsi yenidən gündəmə gəlmiş və 2006-cı ildə Ramiz Əsgər tərəfindən əvvəlcə Azərbaycan türkcəsinə, sonra isə 2009-cu ildə rusçaya tərcümə edilmişdir. Əsərin tərcüməsindən sonra elmi ictimaiyyət arasında M.Kaşqarlı yaradıcılığına maraq artmış, müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmalara başlanmışdır. “Lügət”ə ümumi oxucu və mütəxəssis marağının artmasında əsərin tərcüməçisi Ramiz Əsgərin xidmətləri ayrıca qeyd olunmalıdır. O, bu monumental əsərə təkcə geniş ön söz yazmaq, Kaşqarlının bioqrafiyası, şəxsiyyəti, türkologiyadakı xidmətləri və mövqeyi barədə geniş məlumat vermək, əsəri nəfis şəkildə, dörd cildə nəşr etdirməklə kifayətlənməmiş, “Lügət”in bir sıra linqvistik xüsusiyyətlərinə onlarla məqalə yazmış, “Divanı lüğət-it-türk”ün morfologiyası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. “Lügət”in Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsindən sonra bu sahədə aparılan araşdırmalar canlanmağa başlamış, abidənin mətnindəki poetik nümunələrə, sözlərin leksik-semantik aspektinə, qrammatik və leksik morfemlərin tarixi inkişafına, fono-morfoloji təkamülünə xeyli sayda araşdırma həsr olunmuşdur. Azərbaycanda araşdırıcılar M.Kaşqarlıya iki yöndən yanaşmışlar: 1) Bilavasitə “Lügət”lə bağlı konkret mövzuların işlənməsi: onomastik vahidlər, toponimlər, kulinariya leksikası, lüğətin leksikasının müasir Azərbaycan dili sözləri ilə müqayisəsi, lüğətdəki atalar sözlərinin semiotikası, lüğətin morfologiyası və s. 2) Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasının müxtəlif məsələlərini tədqiq edən araşdırıcıların lüğət materiallarına üz tutması və oradakı qənaətlərin işığında bir çox linqvistik hadisələrin təkamülü barədə gəldiyi nəticələr.

Biz burada “Divanı lüğət-it-türk” əsərini tədqiq edən araşdırıcıların hər biri haqqında ayrıca danışmadan, bizim üçün maraqlı görünən iki araşdırma barədə qısa məlumat verməklə kifayətlənəcəyik. 1. Əsəd Cahangir. Qədim türk ədəbiyyatının poetikası (M.Kaşqarlının “Divanı lüğət-it-türk” əsərindəki bədii nümunələr əsasında) – 2001 və Arif Rəhimovlu. Mahmud Kaşqarlının Divanı lüğət-it-türk” əsəri və “Kitabi-Dədə Qorqud”.

Əsəd Cahangirin monoqrafiyası Steblyevanın “Razvitiye tyurkskix poetičeskix form v XI veke” əsərindən sonra lüğətdəki folklor nümunələrinin poetik aspektdə, əhatəli və yüksək nəzəri səviyyədə araşdırılması kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif “Divan”dakı bədii nümunələrə Uzaq Şərq təmayüllü türk mədəniyyətindən Yaxın Şərq təmayüllü türk mədəniyyətinə keçidi özündə əks etdirən mənbə kimi yanaşır, onları müasir bədii düşüncəmizin genetik kodlarını özündə daşıyan abidə kimi səciyyələndirir. Həqiqətən də, “M.Kaşqarlının “Divan”ının yarandığı 1072-1077-ci illər dünya mədəniyyəti arenasında Bizans-xristian hegemonluğunun aradan qaldırılması islam mədəniyyətinin öz apogeyinə çatması və bu mədəniyyəti yaradan bir çox müsəlman xalqları içərisində türklərin xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədardır” (1, 5). Bu, Ə.Cahangirin gəldiyi qənaətdir. Doğrudan da, yetmiş il ərzində sovet imperiyası antimillətçi və antitürk siyasəti ilə türk xalqlarının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının öyrənilməsinə problemlər yaratmış, min illərlə Altay dağlarından tutmuş, Türkünə qədər bir coğrafi ərazidə məskunlaşmış, özünəməxsus mədəniyyət yaratmış türk xalqlarının etnik-kulturoloji inkişafını dərk etməyə mane olmuş, bu mədəniyyətin dünya mədəniyyəti arenasındakı yeri təhrif olunmuşdur... Az qala bir

əsr ərzində türk xalqlarını ümumtürklükdən təcrid etmək siyasəti ümumi türk mədəniyyəti dəyərlərinin qeyri-müəyyən, qondarma genezis üzərində öyrənilməsinə səbəb olmuşdur.

Ciddi polemik ruhda yazılmış monoqrafiyada "Divan"dakı şeir və atalar sözlərində istifadə olunan leksik vahidlər təsnif edilmiş, qədim türk şeirində ritmik-sintaktik paralelizmin mənşəyi, funksional imkanları aydınlaşdırılmış, şeir parçalarının intonativ səviyyəsi və məcazlar sistemi təhlil olunmuş, eləcə də təkrar, alliterasiya, vəzn, qafiyə, cinas, rədif və s. poetik fiqurların hərtərəfli elmi-nəzəri təhlili verilmişdir. Başqa araşdırıcılardan fərqli mövqedə dayanan Əsəd Cahangir "Divan"dakı poetik parçaların (şeirlərin) əruz vəznində deyil, türk xalqlarının milli vəznə olan hecədə yazılmasını, epiforik qafiyənin ərəb-fars şeirinin təsiri ilə deyil, türk şeirinin daxili inkişaf meylinin təbii-məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmasını inandırıcı elmi arqumentlərlə sübut edir. Sözü gedən araşdırmanın türkologiya üçün dəyərini qabarıq təsəvvür etmək üçün kitaba son söz yazmış professor Kamil Vəli Nərimanoğlunun bir fikrini xatırladaq: "Əsəd Cahangir Kaşqarlı "Divan"ndakı bədii mətnləri XI yüzillikdə qələmə almasına baxmayaraq, V-XI əsrlərin, bəzən də daha əvvəlki dövrlərin ədəbi faktı kimi dəyərləndirir, onlara türkcənin ərəb-islam aləminə poetik fütuhətini təsdiq edən örnəklər kimi yanaşır. Bu mətnlərdə tarixçi tarixi, etnoqraf etnoqrafik gerçəkliyi, sosioloq sosioloji mənzərəni tapdığı kimi, poetik uzman da bədii dünyanın sirrini tapır" (4, 165).

Adımı çəkdiyimiz Arif Rəhimov isə M.Kaşqarlının "Divanü lüğət-it-türk" əsərini tayı-bərabəri olmayan abidə sayaraq göstərir ki, Batı türkcəsində yazılan və iki mindən artıq söz işlənən "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı sözlərin böyük əksəriyyəti müasir Azərbaycan dilində qorunub saxlanmaqdadır, bununla yanaşı, bir çox leksik vahid də arxaikləşmişdir ki, bunların oxunuşu və semantik izahı ciddi tarixi-müqayisəli təhlil tələb edir. Müəllif Azərbaycan dilçiliyində mübahisəli olan *arqış, bağdada, qaqarsan, qan qasındı, dan-dansux, dərnəksiz, dünülk, yarmaz, yasanuban, yumuş, yund, köməc, gözlädi, sinirmək, şüşərmək* söz və ifadələrini Kaşqarlının materiallarına söykənərək müqayisə aparmış, onların mənasını və fonomorfoloji strukturunu müəyyənləşdirmişdir (5, 290-298).

Mən bu kiçik yazını "Divanü lüğət-it-türk" əsərinin elm aləmində kütləviləşməsində böyük xidmətləri olan Besim Atalayın sözləri ilə bitirirəm: "*Divanü-lüğət-it-Türk*" bir xəzinədir, onun üzərində üç, beş kişinin çalışması yetərli deyildir. *Divanın üzərində yüzlərlə kişi çalışacaq və hər çalışın yeni bir cövvhər bulacaq*" (2, 36).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının lingvistik poetikası. Bakı, 2001.
2. Divanü lüğət-it-Türk. Tərcüməsi, 1 c., çevirən Besim Atalay, Türkiyə.
3. Kaşqarlı M. Divanü lüğət-it Türk, I cild, tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, Bakı, 2006.
4. Nərimanoğlu K.V. Türkolojinin pəncərəsindən görünən söz sənəti. Ə.Cahangir. Qədim türk ədəbiyyatının lingvistik poetikası. Bakı, 2001.
5. Rəhimov A. Mahmud Kaşqarlının "Divani lüğət-it-türk" əsəri və "Kitabi-Dədə Qorqud" – Dədə Qorqud-1300. Bakı, 1999.
6. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı, 1962.
7. Багрянородный К. Об управлении империей. Баку, 1989.

Açar sözlər: Mahmud Kaşqarlı, lüğət, müqayisəli dilçilik, türk, tayfa, türk dilləri, XI əsr, söz, poetika, mətn.

Ключевые слова: Махмуд аль-Кашгари, словарь, сравнительная лингвистика, турк, племя, тюркские языки,

Key words: Mahmud al-Kashgari, dictionary, comparative linguistics, Turk, tribe, Turkic languages,.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ МАХМУДА КАШГАРЛИ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК» И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Резюме

Махмуд аль-Кашгари написал произведение «Диван лугат ат-турк» между 1072 и 1078 годами в Багдаде. Как мыслитель, знакомый со всеми отраслями науки средневекового мусульманского мира, автор создал беспрецедентный труд, в котором собраны история, литература, мировоззрение, этнография тюркских народов, особенно богатые языковые особенности. Эта работа до сих пор сохраняет свою ценность как авторитетный источник.

Хотя произведение было впервые переведено на азербайджанский язык Халидом Саидом в тюркском мире в 1937 году, антинациональные силы запретили его издание и убили переводчика как предателя. В 2006 году «Лугат» был переведен на азербайджанский язык Рамизом Аскармом и издан в изящном оформлении в четырех томах. После этой публикации в азербайджанском языкознании началось изучение «Лугата», особенно предметом исследования стал его лингвистический, поэтический и текстологический аспекты.

MAHMUD AL-KASHGARI'S WORK "DIVAN LUGAT-AT-TURK" AND AZERBAIJAN LINGUISTICS

Summary

Mahmud al-Kashgari wrote the work "Divan Lugat at-Turk" between 1072 and 1078 in Baghdad. As a thinker familiar with all branches of science of the medieval Muslim world, the author created an unprecedented work, which brings together the history, literature, worldview, ethnography of the Turkic peoples, especially rich linguistic features. This work still retains its value as an authoritative source.

Although the work was first translated into Azerbaijani by Khalid Said in the Turkic world in 1937, anti-national forces banned its publication and killed the translator as a traitor to the nation. In 2006, "Lugat" was translated into Azerbaijani by Ramiz Askar and published in elegant design in four volumes. After this publication, the study of "Lugat" began in Azerbaijani linguistics, especially its linguistic, poetic and textual aspects became the subject of research.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İMADƏDDİN NƏSİMİ POEZİYASINDA SİNONİMLƏR

İmadəddin Nəsimi poeziyasında fəlsəfi fikri, yüksək bəşəri ideaları, milli xüsusiyyətləri dərk etmək üçün hər şeydən öncə poetik dilini anlamaq lazım gəlir. Bu isə öz növbəsində onun poeziyasının leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zərurətini doğurur. Bu baxımdan akademik Tofiq Hacıyevin tədqiqatı xüsilə diqqəti cəlb edir. Akademik Tofiq Hacıyev "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" əsərində yazırdı: "Nəsimi dilində ərəb və fars sözləri də xeyli yer tutur. Bu alınma leksikanın əksəriyyətinin milli qarşılığı var. Alınma və milli sözlər bir çox hallarda böyük silsilədən ibarət sinonim cərgə təşkil edir, eyni cərgədə bir neçə söz alınma olduğu kimi bir neçə də ana dili sözü işlənə bilər. Bu sinonim cərgələr şairin lüğət zənginliyi haqqında aydın təsəvvür verir: ay-qəmər-hilal-bədr, say-san-sağış, üz-surət-rüksar-camal, gecə-dünhey-l-şəb, gündüz-nəhar-ruz, göz-eyn-çəşm-didə, buyruq-hökm, dəniz-dərya-ümman və.s." (1, səh. 225).

Nəsimi "Divan"ı oxuduqca bir daha aydın olur ki, onun şeirlərində sinonim cərgələr öz rəngarəngliyi ilə seçilir. "Divan"dan seçdiyimiz bəzi sinonim cərgələrə nəzər salaq.

Hurü-mələk-pəri. Bu sinonim cərgə ərəb-fars mənşəli sözlərdən təşkil olunmuşdur. Qəzəllərdə mənəni qüvvətləndirmək, məvhumun bu və ya digər cəhətinə oxucunun və ya dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, fikrə müəyyən üslubi çalarlıq vermək, həmçinin fikrin dəqiq və aydın olmasını təmin etməyi üçün işlədilməsini düşünmək olar. Maraqlıdır ki, nisbi sinonim səciyyəsi daşıyan hər üç söz bir misra daxilində işlənmişdir.

"Bilməm hurimisən, yoxa mələik, ya pəri,
Kim ki gördü ay üzün şərməndə oldu, xu tutar" (2, səh. 196).

Dildar-vəfadar-həbib-munis-yar. Klassik poeziyada tez-tez qarşılaşdığımız bu sözlərin ayrı-ayrılıqda müxtəlif mənələrdə işlənməsi bəllidir. Lüğətlərə nəzər saldıqda görürük ki, dildar ürək verən qəlb bağışlayan sevgili, (4, səh. 425.) vəfadar sədaqətli, (5, səh. 425.) munis ünsiyyət edən, əlaqə saxlayan, (5, səh. 89) həbib sevgili (4, səh. 227) mənəsində işlənmişdir. Lakin bu sözlər Nəsimi poeziyasında bir məzmun xəttində birləşir. Bu mənada nisbi sinonimik cərgə yaradan bu sözlər şairin "Gəl axır" rədifli şeirində yüksək bədii sənətkarlığın təmin olunması ilə yanaşı birbaşa mənənin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir.

"Mənim yarı-vəfadarım, gəl axır,
Mələk surətli dildarım, gəl axır.
Fərağın canımı yaxdı beğayət,
Həbibim, munisim, yarım, gəl axır". (2, səh. 207)

Namus-ar. Ədəbi dilimizdə daha çox qoşa işlənən bu sözlər Nəsimi şeirlərində də qoşa işlənir.

"Nəsimi, namusu, arı əgər aşiq isən tərək et
Aşıqlər boynuna biçmiş məlamət donunu". (2, səh. 209)

Zülf-saç. Fars mənşəli zülf və türk mənşəli saç sözləri şairin poeziyasında ən sıx rast gəldiyimiz sinonimlərdəndir. Umumiyyətlə, onun şeirlərində insanın üz cizgiləri, bədən üzvləri tərənnüm obyektini kimi ön plandadır. Bu haqda professor Y. Babayevin fikirlərini xatırlamaq yerinə düşərdi. "Bu elementlər bir kompleks şəkildə hüsnün insanın cismani varlığında harmoniyasını yaradan və tamamlayan atributlar kimi mənələndirilir". (6, səh. 95)

"Divanə oldu könül saçın zəncirinə bağla,
Mənim könlüm dəlisinə sənün zülfün teli zəncir" (2, səh. 209).

Bir beyt daxilində işlənmiş saç və zülf sinonimləri əsas fikrin ifadəsi ilə yanaşı təkrarın qarşısını almaqla da diqqəti cəlb edir.

Şərh-vəsf. Ədəbi dilimizdə nisbi sinonim kimi işlənən bu sözlər üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Məsələn, şifahi və yazılı nitqdə hər hansı bir elmi məsələni şərh edirik, yəni izah edirik. Təsəvvürümüzə o da vardır ki, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə klassik poeziyada hər hansı bir predmeti gözəllik simvolunu vəsf edirlər. Maraqlıdır ki, Nəsimi bir beytdə hər iki sözü işlətməklə onlar arasındakı üslubi sərhəddi müəyyənləşdirir.

"Saçın şərhini eylərəm hər gecə,
Üzün vəsfini söylərəm hər səhər" (2, səh. 239).

Çəşm-göz-eyn. Məlumdur ki, çəşm-fars, eyn-ərəb, göz isə milli mənşəli sözdür. Şairin lirikasında bu mütləq sinonimlərin hürufizimdən gəlmiş xüsusi mənəsi vardır. Bu barədə Y. Babayevin fikirlərini xatırlamaq yerinə düşür: "...göz bəsirət vasitəsi "ayətullah" (allahın nişanəsi) həqq kitabıdır". (6, səh. 60).

Maraqlıdır ki, Nəsimi divanında göz sözünün ərəb dilindəki qarşılığı olan eyn sözü müxtəlif formalarda işlənmişdir. "Eynül-yəqin. Nəsimiyə görə bir şeyi göz ilə görüb ona inanmaq", "...Eynükəllah- "Sənün gözün allahdır və s." (2, səh. 656). Divanda eyn sözünün işləndiyi beytə nəzər salaq:

"Eynini aç, eynimə bax, cümlə eynin eyniyəm,
Səd həzəran can fədadır, eynin sövdasına."

Bu beytin izahını "Nəsiminin seçilmiş əsərlərini" çapa hazırlamış H. Araslı və C. Qəhrəmanov əsərin izahlar bölməsində bu şəkildə şərh etmişdir: "Bu beytin birinci misrasında təkrar olunan "eyn" sözünün hər biri bir mənəni ifadə edir. Məsələn birinci "eyn" sözü göz mənəsində, ikinci və üçüncü varlıq, vücud, zat mənəsində, dördüncü isə mənbə, mənşə mənəsində işlədilmişdir. Beləliklə yuxarıdakı beytdə Nəsimi deyir ki, "Gözünü aç, mənim vücuduma diqqətlə bax, gör ki,

¹ADPU-nun baş müəllimi

bütün varlıqların mənbəyi mənəm, yüzminlərlə can onun gözünün qarasına qurbandır” (2, səh.656). Verilmiş izahla qismən razılaşmaqla belə də düşünmək olar; “Gözünü aç, gözümə bax, cümlə gözlərin gözüyəm, gözlərin gözü olan gözün sevdasına can fədadır”. Yerigəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “eynim açıldı” ifadəsi də var. Şərq qrupu dialekt və şivələrində “eyni açılmaq” frazemi “gözü açılmaq” mənasında deyil, “ərəhlənmək”, “xoşbəxt olmaq” mənasında da işlənir.

Nəsimi başqa bir qəzəlinde göz sözünün fars dilindəki qarşılığından-çəşm sözündən istifadə edir;

“Qara çəşmindədir dövrani-ələm,

Ki, oldur cümlə əşya üstə mənzur”(2, səh.250). Beytin ilk misrasından anlaşılır ki, şair bütün dünyanın insanın gözlərində olduğu qənaətindədir.

“Bənzər” rədifli qəzəlinde isə o milli mənşəli göz sözünü mənalandırır.

“Süzülmüş gözlərin sağü-səlamət,

Vəleykin baxışı bimarə bənzər”(2, səh.252).

Dəva-dərman-çarə. Fars mənşəli bu sinonimlərdən *dəva* sözü müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmiş, yalnız şifahi nitqdə “dava-dərman” şəklində işlənməkdədir. Dərman və çarə sözləri isə ədəbi dilimizdə müəyyən üslubi məqamlarda öz sinonimliyini saxlamaqdadır. Nəsiminin dilində isə bu sözlər bir beytin daxilində qoşa işlənir:

“Dərdimin dərmanı sənsən, bilmədim, sordum, təbib,

Çün yəqin sənsən dəvası, dərdə dərman göstərir”.(269) Şairin başqa bir qəzəlinde isə dəva və çarə sözləri sinonim cərgə təşkil edir: “Qandadır vəslin dəvası, çarəsi”(2,səh. 609).

Nəsimi divanını öyrəndikcə aydın olur ki, şairin poeziyasında işlənmiş sinonimlərin bir qismi milli və alınma sözlərin paralel işlənməsi ilə formalaşmışdır.

Maraqlıdır ki, belə sinonimlərin bir çoxunda zaman keçdikcə məhz milli olan unudulub əvəzində alınma olan söz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Məsələn, **şahid-tanıq.** Hər iki sözə Nəsimi divanında rast gəlmək mümkündür. “Səyanın ayıdır üzün, saçın qədr üstə həq tanuq”(2, 297), “Meyü şahid bu gün, şəksiz, hərəmdir”.(səh.309). **Uçmaq-cənnət** sözləri də bu qəbildəndir.

“Ey çəkən uçmağa mişkin zülfü-pürçinin məni,

Cənnətə zənciri-zülfündür çəkən divanəyi”(2, səh.366)

Uçmaq sözü müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmiş, cənnət isə bir söz kimi öz varlığını bu gün də qoruyub saxlayır. Səbəbi müxtəlif ola bilər, fikrimizcə, qədim türklər göydə Gök Tanrıya inanırdılar,bəlkə də, o fikirdə idilər ki, insan dünyasını dəyişincə ruhu göylərə yüksəlir, islamı qəbul etdikdən sonra ərəb dilinin və dininin təsiri ilə cənnət sözü üstünlük qazandı.

Nəsimi şeirlərində elə sinonimlər vardır ki, onların hər ikisi alınmaqla yanaşı biri arxaikləşmiş, digəri isə müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir. **Qala-sur** sinonimləri bu qəbildəndir. Möhkəm tikililəri və müdafiə vasitələri olan istehkam, istinadgah anamlı qala sözü ərəb mənşəlidir, bu gün də işləkdir. Eyni mənəli sur sözü isə ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdir.

“Misir camedir vücudum, onda qıldım cüməyi,

Gör nə şəhrəm, gör nə möhkəm, qələvü-sur olmuşam”.(2,səh. 427).

Qüvvət-qüdrət. Bu sözlər yaxın mənəlidir. Bəzi üslubi məqamlarda bir birindən mənə baxımından fərqlənmələrinə baxmayaraq əksər hallarda sinonim kimi çıxış edir. Ərəb mənşəli qüdrət sözü “böyük qüvvə”, “iqtidar”, “güc”, bəzən “cəsarət”, “iradə” mənasında işlənir.

“Gün ilə ayı göglərdən gətirdi səcdəyə hüsnün,

Zəhi qüvvət, zəhi qüdrət,zəhi möcüz, zəhi bürhan”.(2,səh.293)

Beytin ilk misrasında mübaliğədən istifadə etmiş şair ikinci misrada qüvvət və qüdrət sözlərinin sinonimliyi ilə mənəni daha da qüvvətləndirmişdir.

Təmənna-dilək. Ərəb mənşəli təmənnə sözü milli mənşəli dilək sözünü üstələmişdir desək, yanlışdır. Ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə dilək sözü daha çox işlənir. Nəsiminin qəzəllərində isə bu iki söz bir misra daxilində poetik mənənin qüvvətlənməsinə xidmət edir.

“Həm mənəm məqsudi məqsəd, həm təmənnə, həm dilək,

Həm mənəm hər işdə zakir,həm anın məzkuriyəm”.(2,səh. 421)

Gerçək-doğru. Müasir ədəbi dilimizdə ümumişlək sözlərdən hesab edilən bu sinonimlər Nəsimi şeirlərinin mövqeyində də üstün mövqeydədir.

“Qanı bir əhdü peymanı bütün yar?

Qanı bir qövlü gerçək,doğru dildar?

Qanı həqqi bilən bir gerçək ər kim,

Ola doğru anın dilində gövtar”.(səh.346)

Əvvəl-əzəl. Ərəb mənşəli hər iki söz Nəsimi şeirlərində paralel işlənib.

“Çün əbədidir, axırım əvvəl-əzəl,

Əvvəlü-axır mənəm izzəvə cəl”(2, səh.597).

İlkin, birinci mənasında işlənmiş hər iki söz beytdə sinonimlik yaratmaqla yanaşı axır sözü ilə də bədii təzad təşkil edir.

Mal-mülk-dövlət. Bu sözlər müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi Nəsimi şeirlərində də öz sinonimliyi ilə diqqəti cəlb edir.

“Dünyaya arxa dutursan malü mülkü dövlətə,
Bibəqa bünyadı yoxdur, ol qədər möhkəm degil”(2,səh.639).

Savaşmaq-dalaşmaq. Müasir ədəbi dilimizdə sinonimlik təşkil edən bu feillərə Nəsimi poeziyasında da rast gəlirik.

“Savaşməklik, dalaşməklik, irişmək
Qamü itlүkdürür adəm nişanım”(2,səh.637).

İmadəddin Nəsiminin poeziyasında sinonimlərin demək olar ki, əksəriyyəti onun ictimai-siyasi düşüncəsi, mənsub olduğu hürufizim cərəyanının bədii ifadəsi, fəlsəfi fikirlərinin ifadə edilməsi ilə bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Tofiq Hacıyev “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” I hissə, Bakı, “Elm”2012
2. Nəsimi Seçilmiş əsərləri” Tərtib edən Həmid Araslı, Bakı, “Qızıl şərq”1973
3. F.Məmmədli “Seçilmiş əsərləri III cild”Bakı, “Nurlan”2004
4. A-Z klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”2005
5. M-Z klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”2005
6. Y.Babayev XIII-XIV əsrlər ana dili lirik şeirimizin inkişaf yolu. Bakı, “Elm və təhsil” 2009.
7. A.Axundov Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm”2005

Синонимы в поэзии Имадедина Насими

Резюме

Систематическое исследование наследия Имададдина Насими, одного из самых ярких представителей азербайджанской классической поэзии в нашей стране и проповедь совпадает к празднованию 600-летия Насими по инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева. Провозглашение 2019 года-Годом Насими Распоряжением Президента Азербайджанской Республики, Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева от 11 января 2019 года является ярким показателем заботы государства об азербайджанской литературе и национальной литературе - духовные ценности. Этот приказ господина президента побудил ученых и исследователей снова обратиться к наследию Насими. В статье под названием «Синонимы в поэзии Имададдина Насими» исследуются слова, развитые в поэзии Насими, и образуются синонимы в терминах современного литературного языка. Выбрано из дивана И. Насими, «язык-лисан», «борьба-ссора», «предположение-мышление», «радость -веселье», «боль-горе-страдание-страх», «крик-орать», «родинка-пятно »,« глаза »,« любимый-любимая-половинка-»,« любовь-амор »,« лицо- красotka - »,« ангел-фея »и т. д. Синонимия, которую слова создают в поэзии, а также языковые особенности этих слов также были сравнительно изучены. Понимая философскую мысль, высшие человеческие идеи, национальные особенности в поэзии Имададдина Насими, необходимо понимать поэтический язык. А это, в свою очередь, требует исследования лексических особенностей его стихотворений.

Ключевые слова: синоним, поэтический язык, слов

Synonyms in the poetry of Imadaddin Nasimi

Summary

Systematic researching Imadaddin Nasimi's heritage, one of the brightest representatives of Azerbaijani classical poetry in our country and preaching coincides with the celebration of the 600th anniversary of Nasimi at the initiative of the national leader Heydar Aliyev. Proclamation 2019 - as the Year of Nasimi, by the order of the President of the Azerbaijan Republic, Supreme Commander-in-Chief Mr. İlham Aliyev, dated January 11, 2019, is a vivid indicator of the state's concern for Azerbaijani literature and national- spiritual values. This order from Mr. President prompted scholars and researchers to turn to the legacy of Nasimi once again. Article under the name "Synonyms in the Poetry of Imadaddin Nasimi" explored the words developed in the poetry of Nasimi and form synonyms in terms of modern literary language. Choosing from the verses I. Nasimi, "language-lisan(speech)", "struggle-quarrel ", "guess-thinking", "happiness-gladness", "pain-grief-suffering-fear", "scream-shout", "mole-spot ", "Eyes ", "beloved-lover - life friend ", "love-amor", "face-beauty - ", "angel-fairy ", etc. Synonymy, which, words create in poetry, as well as linguistic features, these words have also been comparatively explored. Understanding philosophical thought, higher human ideas, national characteristics in the poetry of Imadaddin Nasimi, it is necessary to understand the poetic language. And this, in its turn, requires the exploring of the lexical features of his poems.

Key words: synonym, poetic language, word

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Kəmalə Sabir qızı Hüseynova, İradə Zahir qızı Vəliyeva³
TİPOLOJİ SİSTEMDƏ İNGİLİS DİLİNİN MÖVQEYİ VƏ DİLÇİ
ALİMLƏRİN MÜLAHİZƏLƏRİ

Giriş. Hər hansı bir sistem kimi, dil sistemi də ayrı-ayrı ünsürlərdən (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə) və strukturdan ibarətdir. Dil ünsürləri maddi substansiyaya – səs tərkibinə malik olur. Dilin daxili quruluşu, onun saysız-hesabsız ünsürlərinin əlaqə sxemləri o dilin strukturunu təşkil edir.

Yer üzündə dillər çoxdur. Bu dillərin hər birində başqa dillərə məxsus xüsusiyyətlər olduğu, onları başqa dillərə yaxınlaşdırdığı kimi, hər dilin yalnız özünəməxsus cəhətləri və onu başqalarından ayıran xüsusiyyətlər də vardır. Elə xüsusiyyətlər də vardır ki, yalnız müəyyən qrup dillərə xasdır. Buna görə də həmin dillər digər qrupa məxsus dillərdən fərqlənir. Həm müxtəlif, həm də mənşəcə qohum olmayan dillərdə ümumi struktur əlamətlər müəyyən edilə bilər. Məsələn, birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olan təyini söz birləşmələri ingilis və türk, monqol və yapon dillərində və s. özünü göstərir. İrəli sürülən məqsəddən və həll edilməli problemlərdən, habelə tədqiqat obyektindən asılı olaraq, dilçilik tipologiyasını iki yerə: ümumi tipologiya və xüsusi tipologiya elmlərinə bölmək mümkündür. Xarici dilləri öyrənmək ehtiyacı ilə əlaqədar əncəbi dilin fonoloji, morfoloji və sintaktik quruluşu, habelə leksik sistemi ilə ana dilinin müvafiq xüsusiyyətləri tipoloji aspektdə dərinlən və əsaslı şəkildə rədqiq edilib öyrənilməlidir. Ona görə də həm dillərin ümumi tiplərini müəyyənləşdirmək, həm də xarici dilin və ana dilinin müxtəlif səviyyəsində tipoloji səciyyəsinə üzə çıxarıb aydınlaşdırmaq tamamilə müasir aktual problemlərdir.

Əsas hissə. Adətən, xarici dilləri öyrənən tələbələr bu xarici dilləri öz ana dilləri ilə müqaisə edir və məhz ana dilindən çıxış edərək xarici dilə yanaşırlar. Ona görə də xarici dilləri öyrənməyin pedaqoji tələblərindən biri də belədir ki, bu xarici dilin ana dilindən tipoloji cəhətdən fərqlənən mühüm struktur əlamətləri müəyyən edilib üzə çıxarılsın. Xarici dil müəllimlərinin uzun müddət ərzində apardıqları müşahidələrdən və eksperimental tədqiqatlardan məlum olu ki, başqa dilləri öyrənərkən tələbələrin çətinlikləri və həmişə buraxdıqları nöqsanlar ana dilinin təbiəti ilə əlaqədar təzahür edir.

Dilçilik tipologiyası və ya dillərin tipologiyası termini haqqında elmdə vahid anlayış yoxdur. Əsas ümumi məqbul fikir belədir ki, dilçilikdə <<tipologiya>> dedikdə dil tipləri haqqında təlim başa düşülür. Tipoloji baxımdan dil tipləri ayrı-ayrı səviyyələrdə, yaxud yarım səviyyələrdə öyrənilir, habelə ayrı-ayrı dillərin və dil qruplarının sistemləri müqaisə edilir və ya qarşılaşdırılır.

Bütün digər Hind-Avropa dilləri kimi ingilis dili də flektiv tipli dildir. Bu dildə aqqlütinativ dil tipinə məxsus əlamətlər də az deyildir. Belə ki, ingilis dilində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur və bununla əlaqədar isimlə sifətin uzlaşması yoxdur, bu cəhətdən türk dillərindən fərqlənir: the new town-the new towns-təzə şəhər-təzə şəhərlər. Halbuki rus dilində uzlaşmanın tələbi ilə hər iki komponentdə dəyişmə baş verir: новый город-новые города. İngilis dilində də türk dillərində olduğu kimi bəzi sözdəyişdirici şəkilçilərin yalnız bir qrammatik mənası vardır. Məsələn, çəmənlilik anlayışını ifadə edən-es-en morfemləri başqa mənə bildirmək üçün işlənmir. Deməli, bu dildə də bəzi morfemlər təkmənalıdır.

Flektiv dillərdə nitq hissələri hər hansı tipinə nisbətən daha qəti və aydın şəkildə fərqləndirilir. Çünki hər bir nitq hissəsinə məxsus olan morfoloji əlamətlər vardır. Lakin flektiv dillərdən olan ingilis dili müasir dövrdə konversiya hadisəsinin təsiri nəticəsində aqqlütinativ və ya köksözlü dil tiplərinə xas xüsusiyyətlər kəsb etməkdədir. Halbuki bu sonuncu dil tiplərində nitq hissələri bir-birindən o qədər də kəskin və aydın tərzdə fərqlənir.

Dillərin müqayisəsindən məlum olur ki, bu dillərdə ümumi cəhətlər vardır. Məsələn, bütün dillərdə sait və samitlər vardır. Lakin bəzi dillərdə sait fonem az, samit fonem çox olur. Məsələn, rus dilində 6 sait, 34 samit fonem vardır. İngilis dilində 21 sait, 25 samit fonem olduğu göstərilir. Az da olsa, çox da olsa, bütün dillərdə sait və samitlər mövcuddur. Deməli, dilin strukturunda saitlər sistemi ilə samitlər sistemi olması ümumi, universal səciyyə daşıyır. Tək-tək istisnalar nəzərə alınmasa, demək olar ki, bütün dillərdə indiki zaman forması vardır. İngilis dilində isə indiki zaman dörd forması özünü göstərir. Buna baxmayaraq, indiki zaman formasının bütün dillərə xas, universal səciyyəli olduğunu söyləmək mümkündür.

Tipologiya üçün heç də bütün dillərdə deyil, bəlkə dillərin çoxunda özünü göstərən linqvistik səciyyəli hadisə və faktlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində hallanma sistemi vardır. Lakin bu dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillərdə isimlər hallanmır. Məsələn, bolqar, fransız, ispan, ingilis dilləri. Hal sisteminə malik olub-olmaması əsasında Hind-Avropa dillərinin qruplaşdırılması dillərin təsnifində mühüm tipoloji əlamətdir. Belə ki, hallanma sisteminin bu dillərin çoxunda özünü göstərməsi dil universalisi hesab edilə bilər. Digər tərəfdən, hal sisteminin bir sıra dillərdə olmaması da dil universalisi kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, <<hal sisteminə malik olan dillər>> və <<hal sisteminə malik olmayan dillər>> qarşılaşdırılması (oppozisiyası) əsasında təsnifat aparıla bilər.

Təsviri və ya statik səciyyəvi universalilər dillər tipologiyasını sinxron baxımdan müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı diaxronik universalisi də vardır ki, o dildə dəyişmə və inkişaf prosesini səciyyətləndirir. Ən müxtəlif dillərdə eyni şəkildə inkişaf prosesi getdiyinə aid nümunələr çoxdur. Qədim Hind-Avropa dillərinin çoxunda mövcud olmuş cümlük kəmiyyəti sonralar aradan çıxmışdır. Dil universalisi dil ünsürlərinin sistem daxili əlaqələrinin eyni tipli, izomorf ifadə üsuludur.

Dil hadisələrinin universallığı haqqında hələ orta əsrlərdə bəhs açmağa başlamışlar. O zaman bütün məlum olan dillər haqqında ümumi, vahid, universal qrammatika yazmaq istəmişlər. Buna görə də bütün dillər üçün müştərək olan ümumi məntiqi qanunları müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Bu iş prosesində məntiqi kateqoriyalarla dilçilik kateqoriyalarını

³ Azərbaycan Texniki Universiteti Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

eyniləşdirdilər ki, bu, əlbəttə, düzgün deyildir. Bu səhv baxışın nəticəsidir ki, o zaman dilin inkişafına dilin konlanması kimi qiymət verilir, çünki hər hansı inkişaf dəyişmə yolu ilə baş verir, hər bir dəyişmə isə ideal standart dildən (Qərbdə belə dil klassik latın dili hesab olunurdu) uzaqlaşma deməkdir. Ona görə də dili bu korlanmaqdan (dəyişməkdən) xilas etmək məqsədilə normativ lüğətlər tərtib etmək meyl, bu lüğətlərdə düzgün söz işlətmə qaydalarını təsbit etmə meyl, qüvvələnməmişdir.

Analitik dillərdə bütöv sözün daxilində məfhumlar birləşməsi olur. Çünki belə dillərdə ayrıca sözə yalnız kök morfem qoşulur, başqa morfemlər qoşulmur. İngilis və fransız dilləri bu tipinə daxildir. Sintetik tipli dillərdə sözlərə şəkilçi morfemlər qoşula bilər və buna görə də dillərdə şəkilçilər çoxmənalı olur. Polisintetik dillərdə isə bu sintetizm daha yüksək dərəcədə olur.

Son zamanlar tipologiya problemlərinə maraq çoxalmışdır. Bu işdə R.Yakobsonun <<tipoloji tədqiqatlar və tarixi-müqayisəli dilçiliyə onların xidməti>>mövzusunda oxuduğu məruzənin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Müəllif öz məruzəsində müasir dövüdə dilçilik elmi üçün tipoloji tədqiqatların böyük əhəmiyyətini qeyd edir. Çünki elm müxtəlif dillərlə məşğul olduqca daha çox tipoloji oxşanıqlar meydana çıxır. Belə oxşayıqları, izomorfizmi müəyyənləşdirən tipologiyanın başlıca məqsədlərindən biri hesab edir. Öz əhatəli, məzmunu tədqiqatı nəticəsində İ.İ.Meşşaninov dillərin sintaktik tipologiyası problemini həll etmiş və bu tipologiyanın üç növünü müəyyənləşdirmişdir: 1) Passiv quruluşlu dillər. Bura Çukot dili və Şimali Amerikanın bəzi dilləri daxildir. Müəllif bu dillərin tipoloji əlaməti kimi inkorporlaşmanı göstərmişdir. Yəni bu dillərdə subyekt də, obyekt də fərqli qrammatik formaya malik deyildir, aparıcı sözə tabe olan bir kompleks təşkil edir. Passiv quruluşlu dillərdə fellər təsirli və ya təsirsiz adı ilə bölünə bilmir. 2) Erqativ quruluşlu dillər. Bu dillər üçün erqativ konstruksiyalar səciyyəvidir. Bu dillərin başlıca xüsusiyyəti belədir ki, fel-xəbar mübtədə ilə ikitərəfli sintaktik əlaqədə olur; fel həm mübtədə ilə uzlaşır, həm də bu mübtədəni idarə edir. Bu ikitərəfli əlaqənin qrammatik ifadəsi felin təsirli və ya təsirsiz olması ilə əlaqədar dəyişir: fel təsirli olarsa, mübtədə xüsusi halda-arqatik halında (iş görəni, faili bildirən hal) işlənir, fel təsirsiz olduqda mübtədə mütləq halda işlədilir. İ.İ.Meşşaninov erqativ quruluşlu dillərə Qafqaz dillərini (avar, lak, dargin, qismən də gürcü dili) və Pirenej yarımadasına yaşayan biskların dilini aid edir. 3) Nominativ quruluşlu dillər. Bu dillərdə əsas səciyyəvi əlamət odur ki, subyektiv adlıq (nominativ) halda işlədilməsi felin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı deyildir. Müəllif bu dillərə Hind=Avropa, türk, monqol, fin-urq və s. çoxlu dilləri daxil edir.

Tipologiya üzrə ilk monoqrafik əsər yazan B.A.Uspenski belə hesab edir ki, struktur tipologiyasının əsas məqsədi izomorf və allomorf əlamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müəllifə görə, bütün dillərə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər allomorf hesab edilir. Bu prinsip ümumi dil nəzəriyyəsi və dil universalilərinin əsas prinsipi hesab olunur. Müqayisəli-tarixi metodun əldə etdiyi nəliyyətləri yoxlamaq üçün tipoloji dilçilikdən istifadə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, XX əsirdə tipologiya elminin bir sıra qolları yaranmışdır: mərhələvari tipologiya, kvantitativ tipologiya, xarakterologiya, ayrı-ayrı dil sistemlərinin tipologiyası, universalilər tipologiyası. XVI-XVIII əsrlərdə dənizçiliyin və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar Avropa alimlərinə məlum oldu ki, dünyada çox müxtəlif struktura malik dillər vardır. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində avropalılar qədim Hindistanda mövcud olmuş sanskrit dili haqqında məlumat əldə edirlər. Sanskrit qədim hindlilərin müqəddəs kitablarının adı ilə, çox zəngin flektiv quruluşa malik olan bu dilin mürəkkəb fonoloji sistemi vardır.

Qədim hindlilərin mədəniyyətinin və dilini öyrənən alman alimi Fridrix Şlegel (1772-1829) 1808-ci ildə "Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında" əsərini çap etdirir. Dillərin strukturca fərqlərinə ilk dəfə diqqət yetirən Şlegel bütün dilləri bu struktur baxımından iki yerə bölmüşdür: 1) şəkilçili dillər. Bu dillərə türk, Polineziya və çin dillərini daxil etmişdir. Onun fikrincə, bu dillərdə sözlər arasında əlaqə sırf mexaniki yolla ifadə olunur; 2) flektiv dillərə sami, gürcü, fransız dilləri daxil edilir.

Onun qardaşı Avqust Şlegel (1767-1845) bu təsnif sxemini dəyişdirmiş, üç qrup dillər olduğu fikrini irəli sürmüşdür: qrammatik strukturu olmayan dillər, şəkilçili dillər, flektiv dillər. Öz tədqiqatında flektiv dillərin strukturundan çıxış edən A. Şlegel belə nəticəyə gəlir ki, Çin dilinin və Hind-Çin dillərini xüsusi qrupa ayırmaq zəruridir. Çünki bu dillərdə fleksiya yoxdur və qrammatik münasibətlər söz sırası vasitəsilə ifadə olunur. A.Şlegel dilləri daha qədim (sintetik dillər) və daha sonrakı (analitik dillər) adı ilə iki yerə bölmüşdür.

Lakin dillərin tipologiyası elminin həqiqi banisi alman alimi Vilhelm Humboldt dilçiliyin bu bölməsinin əsas dilin nəinki mikrosistemində, həm də yarım sistemində və bir sıra dillərin bütün sistemində oxşarlıq və ya eynilik üzə çıxarılmalıdır. İzomorfizmin əksinə olan allomorfizm isə müəyyən dil səviyyəsini təşkil edən vahidlərin müxtəlif tipli vahidlər olduğunu müəyyənləşdirməyə deyilir.

Dillərin müqayisəsindən məlum olur ki, bu dillərdə ümumi cəhətlər vardır. Məsələn, bütün dillərdə sait və samitlər vardır. Lakin bəzi dillərdə sait fonem az, samit fonem çox olur. Məsələn, rus dilində 6 sait, 34 samit fonem vardır. İngilis dilində 21 sait, 25 samit fonem olduğu göstərilir. Az da olsa, çox da olsa, bütün dillərdə sait və samitlər mövcuddur. Deməli, dilin strukturunda saitlər sistemi ilə samitlər sistemi olması ümumi, universal səciyyə daşıyır.

Tək-tək istisnalar nəzərə alınması, demək olar ki, bütün dillərdə felin indiki zaman forması vardır. İngilis dilində isə indiki zamanın dörd forması özünü göstərir. Buna baxmayaraq, indiki zaman formasının bütün dillərə xas, universal səciyyəli olduğunu söyləmək mümkündür.

Habelə, elə bir dil yoxdur ki, o dildə söz və ya cümlə olmasın. Bütün dillərdə və ya dillərin çoxunda özünü göstərən ümumi struktur qanunauyğunluqlara universal deyilir. Bu tərif, əsasən, dili sinxron planda səciyyələndirən universalilərə aiddir. Odur ki, bu universal növünü təsviri və ya mütləq universal adlandırmaq olar. Bu qanunauyğunluq kimi mütləq

universalilər bütün dillərə xasdır və elə buna görə digər müxtəlif semiotik sistemlərdən fərqli olaraq yalnız dil sistemlərinə xasdır. Odur ki, linqvistik və ekstralingvistik universalilərdən (məsələn, dil işarələri sistemindən fərqli olan digər işarələr sistemində xas universalilərdən) bəhs etmək olur.

Burası var ki, mütləq universalilər ayrı-ayrı dillərin və ya dil qruplarının səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxara bilmək imkanına malik deyildir. Odur ki, tipologiya üçün heç də bütün dillərdə deyil, bəlkə dillərin çoxunda özünü göstərən linqvistik səciyyəvi hadisə və faktlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində hallanma sistemi vardır. Lakin bu dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillərdə isimlər hallanmır. Məsələn, bolqar, fransız, ispan, ingilis dilləri.

Hal sisteminə malik olub-olmaması əsasında Hind-Avropa dillərinin qruplaşdırılması dillərin təsnifində mühüm tipoloji əlamətdir. Belə ki, hallanma sisteminin bu dillərin çoxunda özünü göstərməsi dil universalisi hesab edilə bilər. Digər tərəfdən, hal sisteminin bir sıra dillərdə olmaması da dil universalisi kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, “hal sisteminə malik olan dillər” və “hal sisteminə malik olmayan dillər” qarşılaşdırması (oppozisiyası) əsasında təsnifat aparıla bilər.

Təsviri və ya statik səciyyəvi universalilər dillərin tipologiyasının sinxron baxımdan müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, diaxronik universalisi da vardır ki, o, dildə dəyişmə və inkişaf prosesini səciyyələndirir. Ən müxtəlif dillərdə eyni şəkildə inkişaf prosesi getdiyinə aid nümunələr çoxdur. Qədim Hind-Avropa dillərinin çoxunda mövcud olmuş cütlük kəmiyyəti sonralar aradan çıxmışdır. Dil universalisi dil ünsürlərinin sistem daxili əlaqələrinin eynitipli, izomorf ifadə üsuludur.

Nəticə. Dil hadisələrinin universalılığı haqqında hələ orta əsrlərdə bəhs açmağa başlanmışdır. O zaman bütün məlum olan dillər haqqında ümumi, vahid, universal qrammatika yazmaq istəmişlər. Buna görə də bütün dillər üçün müştərək olan ümumi məntiqi qanunları müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Bu iş prosesində məntiqi kateqoriyalarla dilçilik kateqoriyalarının eyniləşdirildikləri ki, bu, əlbəttə, düzgün deyildir. Bu, səhv baxışın nəticəsidir ki, o zaman dilin inkişafına dilin korlanmasına kimi qiymət verilir, çünki hər hansı inkişaf dəyişmə yolu ilə baş verir, hər bir dəyişmə isə ideal standart dildən (Qərbdə belə dil klassik latın dili hesab olunurdu) uzaqlaşma deməkdir. Ona görə də dili bu korlanmaqdan (dəyiş-məkdən) xilas etmək məqsədilə normativ lüğətlər tərtib etmək meylli, bu lüğətlərdə düzgün sözləşmə qaydalarını təsbit etmək meylli qüvvələnmişdi.

C.Qrinberq dünya dillərində 45 qrammatik universalisi müəyyənləşdirmişdir. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək. C.Qrinberq göstərir ki, “önlüklü (ön qoşmalı) dillərdə genitiv, demək olar ki, həmişə idarə edən isimdən sonra gəlir, qoşmalı (son qoşmalı) dillərdə isə genitiv idarə edən isimdən əvvəl gəlir”.

Bu universalisi slavyan dilləri materialında çox aydın təsvir olunur. Bu dillər önlüyə malik dillərdir və deməli, yiyəlik halda olan isim onu idarə edən isimdən sonra gəlir. Doğrudan da belədir: *КНИГА СТУДЕНТА*. Önlüyə malik olmayan dillərdən (türk dilləri, fin-üçor və s. dillərdə) isə yiyəlik həddə işlənən isim onu idarə edən isimdən əvvəl gəlir: *тələbənin kitabı*. Digər bir universalisi belədir: dil yalnız son şəkilçilərə malikdirsə, deməli, o dildə yalnız qoşmalar var (önlük yoxdur), habelə dil yalnız ön şəkilçilərə malikdirsə, deməli, o dildə önlüklər vardır. Birinci qrupa türk, monqol, yapon dilləri, ikinci qrupa Hind-Avropa dilləri daxildir. Fonologiya, fonetika, morfologiya və qrammatika sahəsində universalilər V.A.Uspenski tərəfindən geniş miqyasda araşdırılıb üzə çıxarılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972. стр. 517.
2. Успенский Б.В. Структурная типология языков. М., 1955.
3. Трубецкой Н.С. Основа фонологии. М., 1960.
4. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва, 1962.
5. Макиев Э.А. К вопросу об изоморфизме. Вопросы языкознания.

Açar sözlər: dillər, struktur, tipologiya, universalisi, Hind-Avropa dilləri, dil qrupları, allomorfizm, izomorfizm.

Ключевые слова: языки, структура, типология, универсалии, индоевропейские языки, языковые группы, алломорфизм, изоморфизм.

Key words: languages, structure, typology, universals, Indo-European languages, language groups, allomorphy, isomorphism.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается общее типология языков мира, их классификация на современном этапе, взаимосвязь родственных языков и мнение, высказывание учёных-лингвистов.

SUMMARY

The article deals with the general typology of world languages, their classification in modern stage, the mutual relations of relative languages and points of views and positions of the scientists-linguists.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

MÜASİR FRAZEOQRAFIYANIN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASI

Frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı ilə yanaşı, keçən yüzilliyin 50-60-cı illərində frazeoqrafiya nəzəriyyəsi də intensiv inkişaf etməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, həm frazeoqrafiya termini, həm də frazeoloji vahidlərin lüğət təsviri prinsipləri dərhal qəbul edilməmişdir. Frazeoloji semantikanın demək olar ki, təsvirə uyğun olmadığına diqqət yetirilirdi. Frazeoloji vahid sinonimik leksik vahiddən fərqlənir. Hər kəsə aydın idi ki, bu fərq frazeologizmin tərkibinin daha çox ekspressivliyindən ibarətdir. Lakin bu ekspressiv fərqi təsvir etmək, onu rasional terminlərdə şərh etmək demək olar ki, heç vaxt mümkün deyil. Frazeologizmin sözdən fərqi, bir qayda olaraq, çox, son dərəcə, son dərəcə, güclü və s. sözlərlə çatdırmağa çalışırlar.

Otən yüzilliyin 60-cı illərində akademik V.V.Voraqradovun əsərlərindən irəli gələn frazeoloji tədqiqatların bunu müşahidə olunduqda alimlər frazeoloji semantikanın özünəməxsusluğunu fərqli şəkildə müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Həmin illərdə A.M.Babkin, S.I.Ojeqov, N.M.Şanski, A.I.Molotkov, M.T.Tağıyev, A.I.Fedorov, D.N.Şmelev, V.P.Jukov, V.L.Arxaqelski, Y.A.Qvozdev, V.M.Belonojenko, M.I.Umarxocayev. Əlbəttə, bu adların tam siyahısından uzaqdır, lakin məhz bu alimlərin əsərlərində frazeologiya və frazeoqrafiya nəzəriyyəsi olmuşdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, frazeoloji semantikanın xüsusiyyətlərinə baxarkən tədqiqatçılar bu dil vahidlərinin lüğət təsviri probleminə də bir şəkildə toxunurdular. O illərdə lüğət təsviri nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin ən mühüm xüsusiyyəti, bizim fikrimizcə, leksik və frazeoloji semantikanın kifayət qədər dəqiq məhdudlaşdırılmasının olmaması idi.

Frazeologiyanın dil səviyyələri iyerarxiyasında leksik səviyyədə yer ayrılırdı. Ali təhsil kurslarında frazeologiya müvafiq olaraq leksikologiya çərçivəsində öyrənilmişdir. V.P.Jukov hesab edirdi ki, frazeologizmlər ümumiyyətlə səviyyəni təşkil etmir: “Beləliklə, frazeologizmlər iyerarxiylik xüsusiyyətindən məhrumdur və onların sintaqmatik əlaqələri olduqca məhduddur ki, bu da ümumiyyətlə frazeologizmlərin səviyyəli statusu ilə bağlı suala mənfi cavab verməyə əsas verir” [3, 25]. Alim onları “iki səviyyənin formal və məzmunlu əlamətləri - leksik-semantik və sintaktik, tam olaraq heç birinə məxsus olmayan” hibrid dil vahidləri adlandırır [3, 25].

O dövrün ən böyük frazeoloqlarından biri prof. A.M.Babkin yazırdı: “Frazeoloji vahidlər ümumi izahlı lüğətlərdə də yer tapır. Lakin xüsusi lüğətin məqsədi müasir rus dilində onların ehtiyatının tam müəyyənləşdirilməsidir və ətraflı leksikoqrafik xarakteristikası hər bir frazeoloji vahidin təsviridir” [2, 9-10]. Beləliklə, artıq 1960-cı illərdə tədqiqatçılar xüsusi frazeoloji lüğətlərdə frazeoloji vahidlərin təsvirinə xüsusi yanaşmanın zəruriliyini göstərdilər. Əslində lüğət işinin ayrı bir sahəsi kimi frazeoqrafiyadan bəhs edirdi. Eyni zamanda frazeologizm semantikasının təsviri onun leksikoqrafik xarakteristikası kimi nəzərə çarpır.

Uzun müddət rus dilinin frazeologiyasının ən populyar lüğəti A.M.Molotkovun redaksiyası altında “Rus dilinin frazeoloji lüğəti” qalıb. Bir neçə nəşrə dözən lüğət üzərində işləməyə paralel olaraq, A.M.Molotkov “Rus dili frazeologiyasının əsasları” adlı bir kitab nəşr etdirmişdir. “Frazeologizmin kateqorial əlamətləri” adlı bölmədə A.I.Molotkov yazır: “Frazeologizmin özünəməxsus, yalnız ona xas olan kateqoriyalı və ya müəyyənləşdirici əlamətləri var ki, bu da bir tərəfdən onu müstəqil dil vahidinə ayırmağa imkan verir digər tərəfdən, dilin digər vahidlərindən ayırmaq. Frazeologizmin bu cür əlamətləri aşağıdakılardır: a) leksik əhəmiyyət, b) komponent tərkibi və b) qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu” [6, 8]. Buna görə də leksik əhəmiyyət frazeologizmin kateqorial əlaməti kimi nəzərdən keçirilirdi.

Xüsusi frazeoloji lüğət frazeologizmin müxtəlif cəhətlərdə, perspektivdə mümkün olan hər şeydə tam təsviri ilə fərqlənməlidir. Məsələn, frazeoloji lüğətdə variantlar təqdim edilməlidir. Etimoloji arayış vermək lazımdır. Frazeologizmin semantizasiyası mümkün olduqca tam olmalıdır. Stilistik xarakteri, konnotasiyanın təbiətini, müsbət və ya mənfi cəhətlərini açıqlamaq lazımdır. Frazeoloji lüğətdəki məqalələr xüsusi xarakter daşdığından, yəni ayrı bir vahidə həsr olunduğundan sinonimlər və antonimlər gətirilməlidir. Nəhayət, xüsusi frazeoloji lüğət təsvir olunan vahid haqqında hərtərəfli məlumat verməlidir. Bu mənada frazeoloji lüğət təkcə dilçilik deyil, həm də geniş ensiklopedik informasiyanı təqdim edir.

Ə.İ.Molotkovun monoqrafiyasında 4-cü bölmə “Frazeologizmin leksik-qrammatik xarakteristikası” adlanır [4, 126]. Üçüncü bölmənin birinci fəslə “Frazeologizmin leksik mənasında ümumi və özəl” adlanır [4, 104].

Frazeoloji mənənin leksik olaraq işarələnməsi heç də təsadüfi deyildi. Əslində tədqiqatçılar sözü və frazeologizmin mənası arasında heç bir fərq görmürdülər. Çox vaxt dilin frazeoloji vahidlərinin sözlərlə yanaşı onun leksik sistemində də daxil olması barədə fikirlər ifadə olunurdu. Məsələn, Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən “Müasir Azərbaycan dili” kollektiv monoqrafiyası hazırlanıb nəşr olunub. Bu kitabın bölmələrindən biri frazeologiyaya həsr olunmuşdur. Bölmə aşağıdakı sözlərlə başlayır: “İstənilən dilin leksik sistemində ayrı-ayrı formalaşan və funksional cəhətdən ayrı-ayrı sözlərə uyğun olan bir çox müstəqil dil vahidləri mövcuddur. Dilçilik ədəbiyyatında belə leksikallaşdırılmış söz birləşmələri frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlər, onların məcmusu isə frazeologiya adlanır” [7, 248].

Bu hissə o dövrün təsəvvürləri baxımından da çox xarakterikdir. Bu gün deyərdik ki, dilin leksik sistemində sözlərdən başqa bir şey yoxdur və ola da bilməz. Bu leksik sistemdir. Bundan əlavə, istənilən dilin leksik sistemində olduğu kimi ayrı-ayrı formalaşan və funksional olaraq uyğun olan vahidlər də mövcud ola bilər. Aydındır ki, frazeoloji vahidlər funksional olaraq sözlərə uyğun deyil, çünki sözün əsas funksiyası nominativ funksiyadır, sözlər şeyləri adlandırır. Frazeologizmin əsas funksiyası ekspressiv funksiyadır.

⁴ Azərbaycan Texniki Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, narmina.isayeva@gmail.com

Akademik monoqrafiyanın tərtibatçıların danışıqları leksikallaşmaya gəldikdə, leksikallaşma dedikdə, hər hansı bir özünəməxsus elementin sözə çevrilməsi prosesini başa düşmək adətdir. Söz birləşməsinin bir qədər semantik bütövlükə çevrilməsi prosesini bu gün frazeoloji adlandırmaq adətdir. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik lüğətlərində də leksikallaşmaya eyni münasibət müşahidə olunur. Belə ki, O.S.Axmanovanın “Linqvistik terminlər lüğəti”ndə oxuyuruq: “LEKSİKALAŞMA. Bəzi elementin (morfemanın və s.) və ya elementlərin (söz birləşməsinin) ayrı bir sözü ekvivalenti kimi fəaliyyət göstərən dilin davamlı elementinə çevrilməsi prosesi; Orta frazeoloji vahid. Söz birləşmələrinin leksikallaşdırılması” [1, 215].

O.S.Axmanovanın lüğəti 1966-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Burada isə V.D.Stariçenkonun hazırladığı ultramodern “Böyük Dilçilik Lüğəti”nin leksikallaşdırılmasına həsr olunmuş məqalə: “LEKSİKALAŞMA - morfemlərin, lüğətlərin və ya elementlərin birləşmələrinin (söz birləşmələrinin) ayrı-ayrı əhəmiyyətli sözlərə və ya frazeologizmlərə çevrilməsi prosesi. Leksikallaşdırma termini sözü qrammatik formalarından birinin semantik ayrı-seçkiliyi mənasında istifadə olunur. Çox vaxt leksikalizasiyaya məruz qalan çoxlu sayda mövcud, mürəkkəb terminoloji və nomenklatural vahidlərin tərkibində istifadə olunan, bərabər: su - mineral sular, yağ - efir yağları, polad - paslanmaz polad, qaçış - idman qaçışı, güc - enerji gücü” [5, 278-279].

Bu lüğət məqaləsində leksikalizasiya haqqında deyilən hər şey doğrudur, frazeologiya istisna olmaqla. Çoxlu sayda varlıq formaları, düşmə formaları, morfemlər, təklif-düşmə birləşmələri leksikallaşdırılır. Bütün bu proseslər nəticəsində müstəqil leksik vahidlər yaranır. Buna görə proses leksikallaşma, yəni leksik vahidə çevirmə adlanır. Söz birləşməsinin frazeoloji vahidə çevrilməsi prosesinə gəldikdə, burada biz qlobal nominasiya ilə xarakterizə olunan, semantik baxımdan bütövlüklü ifadənin rəsmiləşdirilməsi ilə məşğul oluruq.

Leksikallaşdırma və frazeologizasiya arasında əhəmiyyətli fərq də ondan ibarətdir ki, frazeologikləşdirmə prosesi ikincil nominasiyanın vahidinin formalaşması prosesidir. Göstərilən proseslərin heç biri, məsələn, çoxsaylı mövcud, yıxıcı formaların, morfemlərin, təklif-düşmə birləşmələrinin formalaşması ikincil nominasiyanın vahidinin formalaşması deyil. Frazeologikləşdirmə leksikallaşdırmaya deyil, metaforizasiyaya bənzəyir, nəticədə ikincil nominasiyanın vahidləri də yaranır.

Beləliklə, baxılan ayrı-ayrı ifadələr vahid və ardıcıl diskurs təşkil edir ki, bunun üçün frazeoloji semantikanın leksik dəyəri ilə işarələnməsi, leksik və frazeoloji vahidlərin funksional eyniliyi haqqında təsəvvürlər, dilin leksik fondunun tərkib hissəsi kimi frazeologizmlərin təhlili xarakterikdir.

Bu təsəvvürlər təbii olaraq frazeoloji vahidlərin lüğət təsviri praktikasında öz əksini tapırdı. Onların harada təsvir olunduğunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur: ümumi izahlı lüğətlərdə və ya xüsusi frazeoloji lüğətlərdə. Bu, bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin təsviri üçün xarakterik olan bir hadisədir.

Frazeoloji vahidlərin lüğət təsviri zamanı müşahidə olunan etimologizm ondan ibarətdir ki, lüğət tərtibçiləri frazeologizmin mənasını o qədər də təsvir etmirlər, onun daxili formasını açıqlayırlar. Bir lüğətdən digərinə köçən xarakterik nümunələr vardır. Məsələn, frazeologizmin mənası *qəlbədən* aşağıdakı kimi müəyyən edilir: “*səmimi qəlbədən*”. Tamamilə səmimi, tam səmimiyyətlə, birbaşa. Müq. *bütün ürəkdən*” [6, 152].

Bu məqalədə göstərilən illüstrativ material həm *ürəkdən*, həm də *bütün ürəkdən* olan variantdan ibarətdir. Konfigurasiyalar: *ürəkdən sevinirəm, ürəkdən təbrik edirəm, ürəkdən gülürdüm, ürəkdən öpürdüm* [6, 152].

Görünür, bu iki frazeologizm yalnız şərti olaraq variantlar kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məsələ budur ki, hətta verilmiş nümunələrdə də frazeologizm *ürəkdən* nəinki «səmimi» və ya “tam birbaşa”, “açıq-aşkar” mənalarda istifadə olunur. Belə ki, burada *ürəkdən* gülmək “çox”, “əyləncəli”, “yüksək səslə” və s deməkdir. *Ürəkdən öpdü* “Möhkəm”, “məmnuniyyətlə” deməkdir.

Bundan başqa, müasir rus dilində frazeologizm müxtəlif konkret hərəkət fiqurları ilə *ürəkdən* davamlı istifadə olunur. Məsələn, *ürəkdən yemək, ürəkdən içmək, ürəkdən vurmaq, ürəkdən gəzmək* və s. Bu cür nümunələrin təhlili frazeoloji vahidlərin lüğətlərdə təsvir olunması fikrini təsdiqləyir. Əlbəttə ki, frazeoloji lüğətlər yaratmaq olar ki, onlarda yalnız frazeoloji vahidlər təsvir ediləcək, amma bu o demək deyil ki, mexaniki olaraq bu lüğətlərdə frazeoloji semantikanın xüsusiyyətləri açıqlanacaq.

Bizim fikrimizcə, lüğətlərdə (yənə də ümumi və ya xüsusi) frazeoloji vahidləri təsvir edərkən daxili forma açıqlanmalı və bundan sonra əhəmiyyət definisiyası ifadə edilməlidir. Əlbəttə ki, frazeoloji birləşmələr obrazlı əsas baxımından təsvir edilə bilməz. Bu bərdə də məlumat verilməlidir, əks halda yalançı etimologiya mümkündür. Çox vaxt mövcud lüğətlərdə sərbəst və frazeoloji birləşmələr ayrılır. Frazeologizmin semantik quruluşu haqqında yalan fikir yaradılır, çünki dilin müxtəlif vahidləri qarışır. Belə ki, frazeologizmə çiyin çiyinə ilə sərbəst söz birləşməsinin də əhəmiyyəti həkk olunur. Məsələn: “Çiyin çiyinə. 1. Yaxınlıqda, yaxınlıqda, biri digərinin yanında (getmək, getmək, oturmaq və s.). Onlar yaxınlıqda, çiyin çiyinə, divarın yanına söykənmişdirlər. A.N.Tolstoy, Aelita. Həyəti tikanlı məfillərlə sıx mühasirəyə alınmışdılar. İçərisində çiyin çiyində əsirlər dayanırdı. Şoloxov, nifrət elmi. 2. Birlikdə (yaşamaq, işləmək, mübarizə aparmaq və s.)” [6, 323]. Birinci məna frazeoloji xarakter daşımır, buna misallar da sübut edir. Hər ikisində çiyin çiyinə “yaxınlıqdakı çiyinə toxunmaq” deməkdir. Bu sərbəst söz birləşməsidir.

Keçən əsrin 60-cı illərinin lüğətlərində frazeoloji vahidlərin lüğət təsvirinin qeyd edilmiş xüsusiyyətləri müasir frazeoqrafiya üçün də xarakterikdir. Xüsusi frazeoloji lüğətlərdən danışırıqsa, onlarda mütləq ikincil nominasiyanın vahidinin yaranması mexanizmi açılmalıdır. Müasir mərhələdə, koqnitivizm cəhətdən dil vahidlərinin təhlilinə böyük əhəmiyyət

verildikdə, bu cür lüğətlər tamamilə zəruridir. Koqnitiv tipli frazeoloji lüğətlərin hazırlanması frazeoqrafiyanın yeni mərhələsini təşkil edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axmanova O.S. Linqvistik terminlər lüğəti. M.: Sovet ensiklopediyası, 1966.
2. Babkin A.M. Rus frazeologiyasının leksikoqrafik işlənməsi. M.-L.: Elm, 1964.
3. Jukov V.P. Rus frazeologiyası. M.: Ali məktəb, 1986.
4. Molotkov A.M. Rus dili frazeologiyasının əsasları. L.: Elm, 1977.
5. Yaşlı V.D. Böyük dilçi lüğəti. Rostov-na-Donu: Feniks, 2008.
6. Rus dilinin frazeoloji lüğəti. 4-cü nəşr. A.İ.Molotkovanın redaktorluğu ilə M.M.-nin redaktoru: Rus dili, 1986.
7. Müasir Azərbaycan dili. 1 cild. B.: Elm, 1978.

Açar sözlər: frazeologizm, frazeoqrafiya, etimologizm, leksik əhəmiyyət, ikincil nominasiyanın vahidi

Ключевые слова: фразеологизм, фразеография, этимологизм, лексическое значение, единица вторичной номинации

Key words: phraseologism, phraseography, etymologism, lexical meaning, unit of secondary nomination

Xülasə

Məqalə frazeoqrafiyanın nəzəriyyəsi və təcrübəsinə həsr olunmuşdur. Qeyd olunur ki, həm keçmişdə, həm də hazırda lüğətlər eyni prinsiplər əsasında frazeoloji və leksik vahidləri təsvir edirlər. Əslində burada frazeoloji və leksik semantika qarışır. Nəticədə ikincili nominasiyanın vahidlərinin təbiəti məhəl qoymur

Теория и практика современной фразеографии

Резюме

Статья посвящена теории и практике фразеографии. Отмечается, что как в прошлом, так и в настоящем времени словари описывают фразеологические и лексические единицы на основе одних и тех же принципов. На самом деле здесь смешивается фразеологическая и лексическая семантика. В результате игнорируется природа единиц вторичной номинации

Theory and practice of modern phraseography

Summary

The article deals with the theoretical and practical issues of modern phraseography. Phraseological semantics is claimed to not differ from lexical semantics in both the past and the present. The reason of this is in the non differentiation of phraseological and lexical semantics. Usually phraseological units in the dictionaries are explained as units of second nomination.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTINDA FONOLOJİ VƏ MORFOLOJİ TRANSFORMASIYALARIN FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Giriş. Fransız dili ilə yanaşı Kanadanın rəsmi dili olan ingilis dili əzəldən mürəkkəb bir hadisə idi. Frankokanadalılardan fərqli olaraq, ingilisdilli ABŞ ilə daimi hərtərəfli kontaktda və irimiqrasiya axını ilə təmasda formalaşmışdı. Anqlokanada millətinin əsası 19 əsrdə ABŞ-yə miqrasiya etmiş “loyalistlər” oldular. Onlar Şimali Amerikanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə Britaniya ordusuna sadıq qalmış Kanadanın azad ərazilərində məskunlaşdılar. Bəzi mütəxəsislərin fikrincə, Kanadada ingilis dilinin təşəkkül tapıb qüvvəyə minməsində onların rolu birinci dərəcəli olub. Elə həmin dövrdə müxtəlif Britaniya dialektlərində danışan İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiyadan olan immiqrantların sayı artır ki, bu da Kanada variantında öz əksini tapır. Beləliklə, iki müxtəlif immiqrasiya axınının qarışması nəticəsində Kanadalıların danışdığı dilinə ingilis dilinin müxtəlif dialektlərindən – loyalistlər, digər tərəfdən əsasən ABŞ-ın Kanada ilə həmsərhəd olan şimal rayonlarının gətirdikləri sözlər daxil olur. Kanadanın sonrakı inkişaf tarixi göstərir ki, 1867-ci ildə Kanadanın Böyük Britaniyanın dominyonu olaraq qalmasına baxmayaraq, o ilk növbədə ABŞ-ın siyasi və iqtisadi təsiri altında idi. Ərazi məskunlaşmasının xüsusiyyətlərini, eləcə də siyasi, iqtisadi, sosial – mədəni xarakterli faktorları nəzərə alaraq, praktiki olaraq Kanadaya tədqiq edən bütün alimlər eyni fikirdədilər ki, öz fonetika, leksika və orfoqrafiyasına görə ingilis dilinin Kanada variantı Britaniya Oksford və Amerika variantı arasında aralıq mövqə tutur. Lakin əsasən **General America** adlanan tələffüz tipi üstünlük təşkil edir. İngilis dilinin Kanada variantının yayım ərazisinin dəqiq diferensiyaya malik olmayan, variantların özəlliklərinin qovuşma ərazisi elan edilir.

Əsas hissə. Kanada əhalisinin danışdığı ingilis dili, öz normaları olan bir variantdır. Kanada ingilis dilinin vokalizim sistemini nəzərdən keçirərək fonetik cəhətlərin üç qrupunu ayırd edək: 1) Amerika inkişaf tendensiyasına uyğun olan fonetik cəhətlər; 2) İngilis inkişaf tendensiyasına uyğun olan fonetik cəhətlər; 3) Standartın ikili inkişafını əks etdirən fonetik cəhətlər.

Amerika dil variantında [œ] saitinin ingilis dil variantında isə [a] saitinin işlətdiyi **class, dance, bath**, kimi sözlərdə Kanada tələffüzü üçün Amerika tendensiyası daha xarakterik olur. Avisin fikrincə, məhz bu kanadalıların nitqinə tipik “amerika” çalarını verir. Yalnız yüksək təhsil səviyyəsinə malik **aunt və drama** isimləri adətən [a] tələffüz olunur. **Tomato** ismi amerika [e] vurğusu ilə tələffüz olunur və bu zaman ingilis [a:] nadir hallarda rast gəlinir.

Keçmiş zamanın **shone** feil forması bir çox kanadalılar tərəfindən [o:] ilə tələffüz olunur və bu da amerika [ou:] tələffüzü ilə ziddiyyət təşkil edir. Kanada da “z” hərfi ingiliscə [zed], amerikanca isə [zi:] adlanır. Kanada tələffüzündə **been** formasına [i:] saiti, Amerika tələffüzündə də [i:] saiti malikdir.

Again zərfində ingilis normasına oxşar şəkildə diftonq [ei] vurğusu altında tələffüz olunduğu halda, ABŞ-da bu adətən [e:] altında tələffüz edilir.

Produce ismində kanadalıların əksəriyyəti həmçinin [o:] ilə tələffüzə imkan verir, halbuki ABŞ-da onu [ou:] kimi tələffüz edirlər. **Vase** sözü amerikanca [veiz] kimi, Kanadaca [va:z] kimi tələffüz olunur. Amerika variantında olan anti-, semi-, multi-prefikslerini [ai] kimi tələffüz edirlər və kanadalıların əksəriyyəti onu ingiliscə [i:] ilə tələffüz edirlər. Sözlərin ikili tələffüzü: **leisure** [l ezə] v [li:ze] kimi tələffüz olunur və **neither** isə [i:] saiti və ya [ai] kimi tələffüz olunaraq kanadalılar arasında təcrübədən keçir, hərçənd ki, birinci halda çoxları [e] ingilis formasına üstünlük verirlər. Kanadalılar eynilə amerikalılar kimi [r] sözün sonunda və **car, cart** kimi amerikanca cingiltili tələffüzü Kanada da daha çox yayılmışdır və buna görə də, **bleating** (qanı buraxmaq) --- bleeding (qanaxma), **butter** --- budder kimi cütlər demək olar ki, omofonlu ola bilər. Lakin kanadalıların təxminən yarısı bu cür cütlərdə müxtəlif səsləri tələffüz edirlər. Kanada variantının aksentli, strukturu aydın Amerika çalarına malikdir, çünki **diction'nary ordi'nary obli'gatory refor'matory** kimi çox mürəkkəb sözlərin Kanada variantında adətən şəkildə saniyəlik vurğusu müşahidə olunduğu halda ingiliscə tələffüzdə vurğu bu sözlərin kökünə düşür və hecalar söz quruluşunu əhəmiyyətli şəkildə sadələşdirərək birləşir.

İngilis və amerika tələffüz variantının nüfuzu məsələsinin öyrənilməsinə həsr olunan sosiolinqvistik tədqiqatların məlumatlarına istinad edərək **news, dew** tələffüzü kimi sözlərə alvovar samitdən sonra amerika [u:] tələffüzünün ingilis [ju] tələffüzünə cavab verdiyini qeyd etmək mümkündür. Bu zaman ingilis norması Kanada da böyük nüfuzə malik olur və burada suit sözü istisna olunur, beləki, onun suallara cavab şəklində olan 83% informatlarını [u] kimi tələffüz edirlər. Avisin qeyd etdiyi kimi, bu sözlərin moftonq ilə tələffüzü daha çox daha aşağı mədəni səviyyəli danışanlarda müşahidə olunurdu bu zaman nüfuz [ju] **moon, noon, too** kimi sözlərin tələffüzünə şamil olunmasının nəticəsi olurdu. **Ontariade duke [duk] news [nuz]**, kimi tələffüzlər bir çox daşıyıcılar tərəfindən “gözəl olmayan hal” (inteleqant) kimi qiymətləndirilir.

Dilin bu və ya digər milli variantlarının linqvistik özəlliklərinin öyrənilməsi onun digər variantlarla hansı sinxron nisbətdə olması sualın cavab ilə yanaşı, onun fərqliliyinin necə formalaşması, divergensiyasının hansı səviyyəsinə çatması, onu özəlləşdirən həmin differensiya proseslərinin inkişaf tempinin necə olması suallarına cavab verməlidir. Burada Kanada üçün xarakterik olan 10600 leksik vahid toplanmışdır ki, onların bir qismi leksik variantdır. Leksik kanadizmlərin müəyyən qrupunu nəzərdən qoysaq, yerdə qalan 9153 vahid yaranma dövrünə görə aşağıdakı kimi paylanıla bilər XVII əsr – 26 [0,3%], XVII əsr – 142 [1,5%], XVII əsr – 1124 [12,3%], XIX əsr – 3340 [36,5%], 1900-1965 ci illər 4521 [49,4%].

XVI əsr ingilis dilli kanadalıların Kanadada ilk məskunlaşma dövrüdür, lakin onlar bura əsrin son illərində kütləvi şəkildə gəlməyə başladılar (ingilislərin Kanadada ilk rəsmi torpağı 1852-ci ildə **Nyufaundlend adası** oldu). Yeni həyat

⁵ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

şəraiti dilin dəyişmiş gerçəkliyə uyğunlaşmasını tələb edirdi, buna görə də dildəki ilk innovasiyalar, çox olmasa da artıq bu dövrdə qeyd olunur. XV əsrin 26 kanadizmindən 10-u dillərdən alınma idi: aborigen eskimoslardan **kayak – komiak**, dəri eskimos qayığı, **tupek** – dəridən olan yay alacağı, atığı – dəridən tikilən xəz tərəfi içəri olan alt köynəyi], **caribou** – maral – karibu fransız dilindən – daha ilkin Kanada immiqrasiyalı [cahce-xüsusi ərzaq, xəz və digər əmtəə ambarı **buff** – Kvebek əyalətinin 48 və 51 dərəcə arası şimal eninə müvafiq gələn hissəsi] və s. İngilis mənşəli vahidlər arasında – mənaları xüsusiləşdirən sözlər, məsələn **sled** Bİ (xizək) – Kİ (it nartası), **rat** Bİ (siçovul) – Kİ (ondarta). bəzi kanadizlər ümumingilis dilində başqa cür adlandırılan obyektləri işarə etmək üçündür, məsələn, Bİ – **aok** – Kİ **penguin**, Bİ – **float**, **buoy** – Kİ **float**, Bİ blackcock, black grouse – Kİ partidge. Digər hallarda adlar nominativ xarakterli dayanıqlı söz birləşmələri şəklində yaradılır, məsələn: black fox (şimali Amerika qırmızı tülküsinin nadir rast gəlinən qara rəngli növü), **cat of mountain** (vaşaq), Eskimo dog (eskimoların qoşquda işlətdikləri Canis familiaris borealis it cinsi), sea unicorn (zool) narval və s.

XVII əsrdə kanadizmlər arasında qədim ingilis vahidlərinin semantik şəkildəyişməsi olan bir neçə feil yaranmışdı: məsələn, ingilis feillərinin Kanada **mənası track** – uzun qamçı ilə qayıq və ya barja dartmaq, **shoot** – qayıqda (sal üzərində) çayın üzərində iti axan yeri ilə üzmək, raft – sal üstündə üzmək, pitch – bir dayanacaq yerindən digərinə getmək, **trade** – xəzi başqa əmtəə növlərinə dəyişmək, rind – ağacı qabığından təmizləmək və **pack** – xəzləri göndərmək üçün aylara presləyib yığmaq. Kanadizmlər arasında bir neçə sifət də qeyd olunmuşdur: **rotten** – köhnə, məsaməli, buz, **staget** – ən pis (keyfiyyətinə görə) və s. Bir sözlü kanadizmlər əvvəldə flora və fauna, geyim əşyaları, yerdəyişmə vasitələri, relyef və coğrafi mühit xüsusiyyətləri, kulinariya terminləri, tikililərin adları və s. Tematik qrupların sırasını artırmışdır. Eyni zamanda kanadizmlərin cəmləşdiyi yeni sferalar yarandı. Peşə adları: xəzli heyvan ovçusu, **Northman** – qışlamağa gedən ovçu, **sealer** – suiti ovçusu, **trader** xəz alverçisi; a) Vəzifə şəxslərinin adları; agent – hinduların işi üzrə dövlət məmuru, **governor** – fabrixa rəisi, **master** – xəz kampaniyasının böyük qulluqçusu; b) Buz və qar növləri: barricade – çay sahilində buz yığını, candles – buz səthinin əriməsindən əmələ gələn buz sütuncuqları, crust – xarlanmış qar, yam – çayın eni boyu buz yığını, pan – üzən buz parçası; c) Sakinlərin yaşayış yerlərinə və ya mənşəyinə görə adlandırılması: **Mountaineer** – Şərqi Kvebekdən və ya Labradordan olan hindular, French – frankokanadalılar, **settler** – yeni köçmüş və s.

Ovçu təsərrüfatının inkişafı aşağıda göstərilən kanadizmlərdə, məsələn, ovçu əslahələrinin adlarında əks olunub: collar, deadfall, hap, slip, stopper.

XIX əsr boyu meydana gələn İngilis mənşəli kanadizmlər ilin əsas leksik artım kütləsini – 2941 vahid (88.8%) təşkil etmişdi. Onlardan 1200 söz, çox vaxt ilkin mənası kənarlaşdırılan sözlərdir: snow – gec yetişən alma növü, packer – yükdaşıyan, **bag** – pellikan üçün dəri kisə, **rye** – çovdar viskisi, **dust** – qızıl qum, **leader** – qoşquda başçı it. Onlar mövcud tematik qruplar genişləndirməkdədir. Məsələn fanonamı işarə edən sözlər qrupuna 32 vahid, floraya – 17, yerdəyişmə vasitələri – 22, tikililər – 15, əmək alətləri – 15, və s. Bu dövrdə kanadizmlərlə zənginləşməyənehtiyacı olan yeni tematik qruplar yarandı: a) Fəaliyyət növlərinin adları (20 vahid: **bronco** – **brusting** – vəhşi atın təlimi, fur – hunting – xəzli heyvanların tələ ilə tutulması, portaging – yükün bir çaydan digərinə daşınması); b) Siyasi terminlər: **Confederation** – yeddi əyalətin Kanada domina birləşdirilməsi, confederate, Confederationist – konfederasiya tərəfdarı; c) İdman (10 vahid); **rugby**, **puck**, **hockeyist**, **defenseman**: Maarif sahəsinə aid olan terminlər: collegiate – orta məktəb növü, trustee – məktəb şurasının üzvü; d) Qızılaxtarma: **colour** – suxurda qızıl izləri, dust – qızıl qum, **gold hunter** – qızıl axtaran, wasing – bir Yuma ərzində olunmuş qızılın miqdarı, pay grave – tərkibində qızıl olan qrafiy, Klondir stampeder – Klondaykda qızıl həyəcanının iştirakçısı və s.

Vəzifəli şəxs adları qrupu zənginləşdirdi: (14 vahid): road master – yol təsərrüfatına görə məhsul olan bələdiyyə üzvü, bencher – seçkilə məhkəmə icraçısı, reeve – kənd burqomistiri, warden – tikinti üçün torpaqların ayrılması ilə məşğul olan kompaniya qulluqçusu.

XIX əsrdə 1734 nominative mənalı dayanıqlı söz birləşmələri yaranmışdır. Tematik olaraq onlar bir sözlü kanadizmlərin aid olduqları qruplara bölünmüşlər. Beləliklə, Kanada flora nümayəndələrinin – 54, faunanın – 50, geyim əşyalarının – 15 və s. Aid olduqları qruplara daxil olmuşlar. Ölkədə yol tikintisinin genişlənməsi ilə əlaqədar bu sahədə bir sıra yerli terminlər əmələ gəlir: bush road, cross road, corduroy road, road camp, road garder, railway town, railway village.

Kanada dil inkişafının bu dövrdə xarakter cəhəti idman lüğətinin kəskin genişlənməsi olub (67 yeni kanadizm), həmçinin slenqlərdən alınmaların güclənməsi (128 vahid). Bu dövrün profesional kanadizmləri 184 vahid təşkil edir. Semantik mənada yeni dövrün kanadizmləri xüsusilə rəngarəngdir. onlar ifadə edir: a) əmək alətləri və vasitələrinin adları: **swede saw** “mişar növü”; b) Mexanizm və maşınların adları; c) Peşələrin adları; d) Məşğuliyyət adları.

Nəticə. Kanada qrammatikasının Britaniya qrammatikasıdan yeganə əhəmiyyətli fərqi Past Perfect Continuous zamanının istifadədən praktiki olaraq tamamilə çıxmasıdır. Onun yerinə Past Perfect Simple tutur. Beləliklə, ingilis dilinin Şimali Amerika arealına daxil olan ingilis dilinin Kanada variantı ilkin kütləvi köçmələr zamanı ingilislər, şotlandiyalılar, irlandiyalılar tərəfindən gətirilən XVIII əsr Böyük Britaniya ingilis dilinin əsasında inkişaf etmişdir.

Bu gün Kanadanın ingiliscəsi Britaniya (okford) və amerika ingiliscələri arasında xüsusi aralıq yer tutur. Lakin bu tədqiqatın nəticəsində ingilis dilinin Kanada variantı Amerika variantı ilə böyük oxşarlığını aşkar etmək mümkündür. Eyni zamanda britaniya tələffüz variantını Kanadada daha nüfuzlu variant kimi qiymətləndirildiyini də qeyd etmək zəruridir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ingilis dilinin Kanada variantının inkişafının tarixi xüsusiyyətləri və coğrafi vəziyyəti sonralar amerika ingiliscəsinin Kanada variantına təsirinin əhəmiyyətli olacağına güman etmək hüququ verir.

Ədəbiyyat

1. Бруннер К. История английского языка. М., 1956
2. Avis W.S The English language in Canada (Current trends in linguistics)
3. Англо – русский лингвострановедческий словарь – Американа
4. Mencken H.L the American language An inquiry into the development of English in the United states. New York 1957

Açar sözlər: Kanada variantı, leksik-semantik, İngilis dili, yeni sözlər, fonetika

Ключевые слова: канадский вариант, лексико-семантика, английский язык, новые слова, фонетика.

Key words: Canadian version, lexical-semantics, English language, new words, phonetics.

Summary

As a result of the research, it is possible to discover the great similarity between the Canadian version of the English language and the American version. At the same time, it is necessary to note that the British pronunciation variant is considered more authoritative in Canada. However, despite all this, the historical characteristics and geographical location of the development of the Canadian version of the English language give the right to assume that later the influence of American English on the Canadian version will be significant.

Резюме

В результате исследования можно обнаружить большое сходство между канадской версией английского языка и американской версией. В то же время необходимо отметить, что британский вариант произношения считается в Канаде более авторитетным. Однако, несмотря на все это, исторические особенности и географическое положение развития канадской версии английского языка дают право предположить, что в дальнейшем влияние американского варианта английского языка на канадскую версию будет значительным.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ SÖZBİRLƏŞMƏLƏRİ PROBLEMLƏRİ

Müasir türk dilində söz birləşmələri əsas tərəfinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğundan asılı olaraq ismi və feili birləşmələr adlanan iki böyük qrupa ayrılır. Türk dilçiləri arasında I növ təyini söz birləşmələri haqqında mübahisələr səngimək bilmədiyindən bu yazıda həmin birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətlərini, digər birləşmələrdən onlarınfərqli cəhətlərini, onlar haqqında müxtəlif alimlərinfərqli fikirlərini izah etməyə çalışacağıq.

Müasir türk dilində saysız miqdarda **Bakırköy, Yeşilyurt, Esentepe, Kartaltepe, altın top, gümüş madalya, çelik duvar, mümin toplum, tahta kaşık, lastik çizme, kemik kafa, kaz beyin, bronz renk** vs tipli söz birləşmələri mövcuddur (Akman, 4). Azərbaycan dilçiliyində bu qəbildən olan birləşmələr istisnasız olaraq I növ təyini söz birləşmələri olaraq qəbul edilmişdir. Müasir türk dilçiliyində isəhəmin birləşmələrin qrammatik mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində təzadlı fikirlər irəli sürülməkdədir. Qeyd olunan birləşmələri ismi birləşmə olaraq qəbul edənlər,edənlərin vəetməyənlərin fikirlərinə diqqət yetirək.

Türk dili sahəsində böyük xidmətləri olan A. Kononov, S. Mayzel, J. Deny kimi tanınmış türkoloqlar “**altın kaşık, sırça köşk, demir hisar, taş köprü**” tipli birləşmələrin məhz ismi birləşmələrin I növünə aid olduğu fikrini irəli sürmüşlər(Balcı, 18). Məsələn, Mayzel “Türk dilində izafət” adlı monumental əsərində türk dilindəüç tip ismi birləşmə olduğunu qeyd etmişdir. Mayzel I tip ismi birləşmələrin “aksiz ad tamlaması” olduğunu bildirmişdir (Mayzel, 12). Xatırladaq ki, tanınmış alim “eksiz ad tamlamaları” deyərəkən ziyəlik və mənsubiyyət şəkliçisi qəbul etməyən birləşmələri nəzərdə tutmuşdur. A. Kononov da “eksiz tamlamalar”ı birinci növ təyini söz birləşmələri olaraq dəyərləndirmişdir: “**çavuş Hasan, Deli Dumrul, Keloğlan, Arap Zengi, Şah İsmail, sağırsultan, Fahriye abla, çingene Naciye, tulum Necmi**” vs (Kononov, 25).

Tanınmış Danimarkalı dilçi K. Grönbeh də bu xüsusda öz xarici həmkarları ilə yekdil görüşdə olmuşdur: “**demir kapı, Bumin kağan, Alp Er Tonga, Salur Kazan, Nasrettin Hoca, baba yiğit**” vs.O, bu tipli birləşmələrin birinci növ təyini söz birləşməsinə aid olduğunun şübhə doğurmadığını vurğulamışdır (Grönbech, 18).Kuman türklərinin XIII– XIV əsrə aid edilən məşhur **Codex Cumanicus**əsərini tədqiq edən K.Grönbeh qədim türkcədə də bu tipli birləşmələrinmövcudluğundan bəhs etmişdir: “**onok budun, kurgız kağan, Kazan korat, bengisu, Kül Tigin**” vb(Grönbech, 32).

Monqol və türk dillərini müqayisəli tədqiq edən Litva dilçisiV. Kotvis belə fikir irəli sürmüşdür ki, monqol dilində türk dilində mövcud olan “demir baş” tiplitəyini söz birləşmələri yoxdur. Tanınmış Sovet dilçiləri olmuş Serebrennikov və N. Hacıyevatürk yazılı mətnlərində geniş miqdarda “**taş köprü, tahta kaşık, çelik kılıç, ahşap konuk, kırk kız, yedi kardeş, üç ok, kırk satır**” tipli söz birləşmələrinə təsadüf olduğunu qeyd etmişlər(Serebrennikov, 41). Xarici ölkə türkoloqları kimi bəzi türk alimləri də türk dilində I növ təyini söz birləşmələrininvarlığına inanırlar. Məsələn, Tahir Nejat Gencan “**cam bardak, altın yüzük, deri mont, lastik çorap, salkım söğüt, arpa şehriye, Anadolu hisar**” tipli birləşmələr məhz I növ təyini söz birləşməsi olduğunu düşünmüşdür (Gencan, 232). Məşhur türk dilçisi Vecihe Hatipoğlu, “**tabgaç kağan**”, “**tabgaç bodun**”, “**paşa çayır**”, “**Edirnekapı**”, “**mermer saray**”, “**şiş kebab**” kimi ifadələri əsas götürərək, əslində, ən qədim söz birləşməsinin I növ təyini söz birləşməsi olduğuna, ikinci və üçüncü növ birləşmələrin isə türk dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində yarandığı fikrindədir (Hatipoğlu, 716).

Türk dilçisi Celal Demir “**elma yanak, armut boğaz, selvi boy, zeytin göz, mercan diş, kiraz dudak, çuval karnı**” tipli birləşmələri şəkilsiz isim birləşmələri olaraq qəbul edilməsinin daha məntiqli göründüyü fikrini irəli sürmüşdür (Demir 29).

Türk filoloqlarının bir qrupu yuxarıda qeyd olunan birləşmələrin ismi birləşmə olduğunu qəbul etmir. Onların düşüncəsinə görə, həmin birləşmələr sifət birləşmələridir. Məsələn, Zülfüqar, Kamadan, Güveli, Harut, Gökdayı, Balcı bu fikirdədirlər ki, “**cam bardak, taş köprü, tahta kaşık, ipek mendil, altın bilezik**” tipli birləşmələrin birinci tərəfi sifətdir. Halbuki, “cam, taş, tahta, ipek, altın” cisim adı bildirən isimdir, maddidir, çəkisi, şəkli, kimyəvi və fiziki xüsusiyyətlərə malikdir, cümlə daxilində hallara görə müxtəlif şəkliçi qəbul edə bilər, “nə?” sualına cavab verir: nə?– ipək. İpəyin qiyməti, ipəyə vurulan naxış, ipəkdən hazırlanan paltar vs.

Başqa sözlə, yuxarıda göstərilən söz birləşmələrinin hər iki tərəfi– həm əsas, həm də asılı tərəfləri isimlərlə ifadə olunub. Birləşmələrin hər iki tərəfi “nə?” sualına cavab verir, ismin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir. Məlum olduğu kimi, əsas nitq hissələrindən biri sayılan sifətlər isə yalnız substantivləşdikdə, yəni, isimləşdikdə müəyyən qrammatik və leksik şəkliçilər qəbul edə bilər, hallanır.

Hamza Zülfikarın iddiasına görə, yuxarıda göstərilən birləşmələr, məsələn, “**taş köprü**” ifadəsində asılı tərəf olan “taş” sözü, əsas tərəfi– “köprü” sözünü müəyyən etdiyi, onun nədən inşa olduğunu bildirdiyi üçün sifət birləşməsi sayılmalıdır(Zülfikar, 782). Biz isə belə hesab edirik ki, Hamza Zülfikar da daxil olmaqla bəzi türk filoloqları nitq hissələrinin morfoloji və sintaktik funksiyalarını qarışıq saydıqlarındanyanlış nəticəyə gəlirlər. Məsələ burasındadır ki, “**taş köprü, altın küpe, gümüş tepsi, çelik duvar, tahta ev, kemik kafa, elma yanak**” vs tipli birləşmələrin birinci tərəfləri isimdir: **taş, altın, gümüş, çelik, tahta, kemik, elma.**

⁶ BDU, Sərgünəşiq fakültəsi, Türk filologiyası kafedrası dos. arifyunusov@yahoo.com

Türk dilçisi Leyla Karahan “**mermer saray, cam bardak, bronz madalya**” tipli birləşmələrin “**mermerden dikilmiş saray, camdan hazırlanmış bardak, bronzdan yapılmış madalya**” şəklində də ifadə edilə biləcəyini nəzərə almaqla onların sifət olduğu fikrini müdafiətmişdir (Karahan, 10). Mehmet Özmenə görə, “**Topkapı, Kadıköy, Paşaçayır**” tipli birləşmələrin yiyəlik hal və mənsubiyyət şəkilçiləri düşsə də onları asanlıqla bərpa etmək mümkündür. Başqa sözlə, Topkapı ifadəsi “topun kapısı”, Kadıköy– “kadının köyü”, Paşaçayır– “Paşanın çayırı” ifadəsinin şəkildəyişdirməsidir (Özmen, 355).

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilində son zamanlar buna bənzər ismi birləşmələr xeyli artmışdır: “**Adana kebab, şiş kebab, şiş köfte, kredi kart, asayiş şube, Karanfil sokak, piyade çavuş, Kumkapı**” vs. Caner Kerimoğlu “Takısız ad tamlaması tartışması ve tür-öbek ilişkisi” adlı məqaləsində “**babaanne, anneanne, sütkardeş, babayığit**” tipli birləşmələrin qədim türk dilində mövcud olan “**Ötüken yış, tabgaç bodun**” səpkili birləşmələrə uyğun şəkildə olduğunu qeyd edir və bu tipli birləşmələrsifət birləşmələri olduğunu düşünür (Kerimoğlu, 1449). Başqa bir araşdırıcı, Tahir Balcı “Ad takımı–sifət takımı sorunu” başlıqlı məqaləsində “**domates salça, taşfırın erkek, somun ekmek, demir asa**” tipli birləşmələrin sifət birləşmələri olduğunu isbatlamağa çalışmışdır (Balcı, 15).

Ədalət naminəqeyd etmək lazımdır ki, müasir türk ədəbi dilində geniş şəkildə müşahidə olunan və işlənən birinci növ təyini söz birləşmələri qədim dövrlərə aid yazılı mətnlərdə mövcuddur. Məsələn: “**Tabgaç kağan, Kömür tağ, ög karın, kulgak agrıg,kağan sü**” vs birləşmələri Vecihe Hatipoğlu, Şirin User, Boris Adams vb filoloqlar şəkilsiz ad birləşmələri olaraq dəyərləndirmişlər.Eyni üsulla qədim Uyğur mətnlərdə nəzərə çarpan “**Ay Tenqri, pars yıl, ög karın, kıyamet gün**” vs tipli birləşmələrin qeyri-müəyyən ismi birləşmələrə aid olduğu göstərilir (Adams, 34).

Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində də yuxarıda qeyd olunan şəkildə ismi birləşmələri görmək mümkündür: **rahmet derya, sirat körük, kıyamet gün, arafa gün, ban ev, cebe don**” vs. Yeri gəlmişkən, “Kitabi- Dədə Qorqud” əsərində də “**ban ev– çadır ev, cebe don– zireh don**” tipli birləşmələrə təsadüf olunur.Qədim Uyğur mətnlərini tədqiq edən alman türkoloqu Klaus Röhrbornbu fikirdədir ki, əskiyazılı mənbələrdə aşkar etdiyi bəzi birləşmələri həm ismi, həm də sifət birləşmələri olaraq nəzərdən keçirmək olar. K. Röhrborn iddia edir ki, əski mətnlərdə təsbit edilən “**altun kaburçak– qızıl tabut**” və “**altunluk sıruk– qızıl dirək**” tipli birləşmələr morfoloji baxımdan fərqli sayılmalıdır. Tədqiqatçının fikrinə görə, “**altun**” sözü ilə “**altunluk**” sözü fərqli qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Bizim fikrimizə görə,K. Röhrborn öz iddiasında haqlıdır, çünki türk dilindədörd variantlı “lıq/lık” şəkilçisi həm isim, həm də sifət yarada bilən şəkilçidir. Məsələn: “**dolmalık lahana, kebablık et, kostümlük kumaş, satılık arsa**” vs.

Göy türk abidələrini tədqiq etmiş E. Aydının iddiasına görə,ən qədim yazılı abidələrdə də şəkilçisiz ismi birləşmələr mövcuddur: **türük kağan, türük begler, çıntan ağaç, er at, Yenci ügüz, it yıl** vs (Aydın, 17). Bu tipli birləşmələrin morfoloji quruluşuna diqqət etsək onların aşağıdakı şəkildə yarandığını müəyyən edə bilərik:

Türük kagan. Tonyukuka aid mətnə təsadüf olunan bu ifadə “türk kağanı” mənasında işlənmişdir. “**Türk kagan Ötüken yış olarsar elte bun yok**”– Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde çətinlik olmaz.

Türük begler. “Türük begler atın terk”– Türk beyleri adını terk etmiş.

Yenci ügüz. Bu birləşmədəki “Yenci” sözü Sırdərya çayının ən qədim adıdır. “Yenci” sözününhərfi mənası “incə” deməkdir.“Ügüz” sözü qədim türk dilində “çay, sel, axıntı” mənaları bildirmişdir. Başqa sözlə, “Yenci ügüz” birləşməsi “İncə və ya Sırdərya çayı” ifadəsinin qarşılığıdır: “**Yenci ügüz keçə Temir kapıgka teği süledim**”– İncə ırmağını keçip Demir kapıya dek geldim”. Yeri gəlmişkən, bu cümlədəki “**Temir kapı**” ifadəsi “Dərbənd” şəhərini ifadədən söz birləşməsidir.

İt yıl. Bu ifadə “it ili” mənasında işlənmişdir: “**İt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı– İt yılının onuncu ayının yirmi altısında uçup gitti- öldü**”.

Çıntan ağaç. Müasir türk dilində “sandal ağacı” ifadəsinin qarşılığı olaraq işlənmişdir: “**Çıntan ağaç kelürüp– Sandal ağacı getirmiş**”.

Er at. Tonyukuka aid yazılı abidədə işlənmiş bu ifadə “igid adı” mənasındadır: “**Kül Tegin er at bultı– Kültekin igid adı qazandı**”.

Göy türklərə aid yazılı mətnlərdə bu tipli birləşmələr aşkarlamaqo qədər də çətin iş deyildir. Birləşmələrin hər iki tərəfi morfoloji baxımdanisimlərdən yaranmışdır. Belə olan təqdirdə həmin birləşmələri sifət birləşmələri şəklində görmək məntiqsizlikdir.Birinci növ təyini söz birləşmələri uyğurlara aid olan kitabələrdə də mövcuddur. Məsələn:

Ay Tengri- Ay Tanrı, baçag kün- perhiz günü, kün orto- ögle, ög karın- ana karnı, begüm etik- kadın terliği, kün batsıg- batı vs.

Mahmud Kaşğarının məşhur “Divan”ında mövcud olan “**okruk**” ifadəsi də birinci növ təyini söz birləşməsinə aid edilməli olan birləşmədir. “Kəmənd” mənası ifadədən “okruk”ehtimal ki, “ok” və “oruk” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Oruk” sözü, güman ki, “örmek” feilinin əsasında əmələ gəlmişdir. Türkiyədə “örük” şəklində istifadə olunan söz Azərbaycanda“hörük” şəklində işlənəkdədir. Müqayisə üçün:

Pantolondaki örükten kimin olduğu anlaşıldı.

Qulac-qulac **hörüklərin** ilandır.

İncimərəm, sal boynuma dolandır.

Biz gedərik, qoca dünya qalandır,

Rahim qurban qara gözə, sevgilim.

Türk dilinin Qaraxanlı mərhələsinə aid olan mətnlərdə də birinci növ təyini söz birləşmələrinin işləndiyinə təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, islamiyyətin qəbulundan sonra ərəb dilindən Qaraxanlı türkcəsinə edilən tərcümələrdə biz onların şahidi oluruq: **orun töşək- yer üzü, huneyn kün- məhşər günü, kıyamət kün- qiyamət günü, yer koy- yeraltı, sirat köfrüg- sirat körpüsü, Cuma kün- cümə günü, arafa kün- ərəfə günü** vs.

Maraqlıdır ki, XIII- XIV əsrlərdə birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində işlənmiş bu tipli ifadələr dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri şəklini almışdır. Bəzi türkiloloqları (məsələn, User və Eraslan) belə güman edirlər ki, türk dilindəki “eksiz tamlamalar”, yəni, birinci növ təyini söz birləşmələri, Soğd və Tohar dillərinin təsiri altındayarmışdır (User, 260). Lakin türk dilli xalqlara aid mətnlər göstərir ki, bu iddia əsassızdır. Məsələn, çuvaş dilini təfərrüatlı şəkildə araşdırmış Fevzi Ersoy sübut etmişdir ki, çuvaş dilində yetərli sayda “eksiz tamlamalar” mövcuddur:

Koun cil- qoyun ili, taulay cil- dovşan ili, togos kus- tovuzquşu, Asi tiv- Asiya qitəsi, eşik kirit- qapı açarı, gögürçün qanat- göyərçin qanadı vs (Ersoy, 1295).

Başqırdların dilini tədqiq etmiş Suzan Tokatlı həmin dildə birinci növ təyini söz birləşmələrinin varlığından bəhs etmişdir:

Korban bayram- qurban bayramı, göl baksa- gül bağçası, kıs aş- axşam yeməyi, türbaş yaq- mətbəx tərəfi, öy bet- ev adamı, kol kapçak- ələk, bel baq- bel bağı, yer alma- kartof vs (Tokatlı, 44). Maraqlıdır ki, Azərbaycanda da bəzi məhəlli danışqda alman mənşəli “kartof” sözü yerinə “yer alması” sözü işlənməkdədir. Bu arada qeyd edək ki, İrandamin ildən artıq iqtidarda olmuş türklərin təsiri ilə farslar indi də bu sözü öz dillərinə çevirərək işlədirlər: **sibzəmini- sib-alma**, zəmin- yer.

Qaraçay, Altay, Balkar, Tuva türklərinin də danışqlarında “eksiz tamlama” adlandırılan birinci növ təyini söz birləşmələri müşahidə olunur:

At arba- at arabası, direk salkı- ağac kölgəsi, süt höl- süd gölü, daş kürüm- daş yığını, çaç bağ- saç bağı, kan tomur-qan damarı vs.

Müasir Türkiyə coğrafiyasında mövcud olan **Kazova, Arnavutköy, Koçhisar, Köprühisar, Topkapı, Kadıköy, Çaycuma, Geyikpınar, Babadere** vs yerlər bir daha sübut edir ki, türk dilində “eksiz tamlamalar” türk dilinin öz təbiətindən irəli gəlir. Başqa sözlə, bu tipli birləşmələr türk dilinə başqa dilin təsiri ilə keçməmişdir. Sibir türklərinin ləhcəsi üzərində geniş tədqiqat aparmış İsveçli dilçi L. Johanson belə nəticəyə gəlmişdir ki, türk dilində işlənən “**Doğu Anadolu, Batı Karadeniz, Rumeli hisar, Kadıköy, Esenyurt, Bakırköy**” vs tipli “eksiz tamlamalar”ın isim və ya sifət birləşmələri olduğunu mübahisə etmək mənasızdır (Johanson, 26). Məsələn, “**ince yüzük**” və ya “**pahalı yüzük**” ifadəsində birləşmənin asılı tərəfi, yəni, birinci tərəfi özündən sonra gələn əsas tərəfin keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Lakin “**gümüş yüzük**” dedikdə isə, üzüyün nədən düzəldildiyi məlum olur. Eyni fikri “**kırıkkaşık**” və “**tahta kaşık**” tipli birləşmələr haqqında da söyləmək mümkündür. “**Kırıkkaşık**” birləşməsindəki “**kırık**” sözü “qaşık” sözünün əlamətini bildirirsə, “**tahta kaşık**” birləşməsindəki “**taxta**” sözü “qaşığınduzəldildiyi materialı bildirir. Başqa sözlə, “**kırık kaşık**” birləşməsinin birinci tərəfi sifət, “**tahta kaşık**” birləşməsinin isə birinci tərəfi isimdir. Ona görə də bu qəbildən olan isimləri bir-birindən fərqləndirərkən diqqətli olmaq lazımdır.

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, bəzi dilçilərin iddia etdikləri kimi, birinci növ təyini söz birləşmələrinin hamısını dəyişdirmək mümkün deyildir. Məsələn, əgər “**altın bilezik**” söz birləşməsini “altından yapılmış bilezik” şəklində yazmaq və ya söyləmək mümkündürsə, “**kırık doku**” birləşməsini “kırık daktan yapılmış doku” şəklində ifadə etmək mümkün deyildir. Eyni fikri “**başörtü**” üçün də söyləyə bilərik: “**başörtü**” birləşməsini “baştan olunan örtü” variantında ifadə etmək məntiqsizlikdir. Yazılı mətnlərdə təsadüf edilən birincinöv təyini söz birləşmələrinin bəziləri danışq dilindən alınmışdır. Adətən bu tipli söz birləşmələri “gibi” bənzətmə ədatının ixtisar olunması yolu ilə yaranır. Məsələn:

Tilki adam– tilki gibi kurnaz adam, **elma yanak**– elma gibi kırmızı yanak, **zeytin göz**– zeytin gibi yeşil göz, **kiraz dudak**– kiraz gibi kırmızı dudak, **kömür göz**– kömür gibi siyah göz vs.

İsmi birləşmələri sifət birləşmələrindən ayırd etmək, əslində, çox asandır. Məlum olduğu kimi, isimlərdən fərqli olaraq sifətlərin dərəcələnmək xüsusiyyəti vardır. Məsələn: “**taş duvar**” birləşməsində birinci tərəfi “ən taş duvar, daha taş duvar” şəklində yazmaq və ya söyləmək mümkün deyildir. “**Yeşil zəmi**” birləşməsindəki “yeşil” sözünü “yeşilimsi, yemyeşil, çok yeşil, ən yeşil” şəkillərində də söyləmək və yazmaq olar. İsveç dilçisi L. Johansonun fikrinə görə, türk dilində mövcud olan ismi və sifət birləşmələrini fərqləndirmək üçün ən asan üsul onlardan hansının “nasıl?” sualına cavab verdiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Türk dilçisi E. Akman isə bu fikrə qarşı çıxır (Akman, 9). E. Akmanın mülahizəsinə görə, L. Johansonun irəli sürdüyü təklif özünü doğrultmur. Məsələn, “**eski köprü**” və “**taş köprü**” birləşmələri morfoloji baxımdan fərqli quruluşlu olsa da hər ikisi “nasıl?” sualına cavab verə bilər:

1. O köprü nasıl bir köprü?– Eski köprü, abi.

2. O köprü nasıl bir köprü?– Taş köprü, abi.

Birinci cümlədəki “**eski köprü**” birləşməsinin asılı tərəfi– “eski” sözü sifətdir, yəni, sifət birləşməsidir. İkinci cümlədəki “**taş köprü**” birləşməsinin asılı tərəfi– “taş” sözü isimdir, yəni, ismi birləşmədir. Göründüyü kimi, L. Johansonun təklifi yuxarıda qeyd olunan birləşmələrin morfoloji mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə özünü doğrulda bilmədi.

E. Akman isə iddia edir ki, “hangisi?” sualını verməklə birləşmələrin isim və ya sifət birləşməsini ayırd etmək mümkündür. Məsələn:

1. Kalemı getir. Hangi kalemı?– Kırmızı kalemı.

2. Kalem lazım. Nasıl kalem?– Tahta kalem.

E. Akman düşünür ki, “hangi?” sualını verməklə 1-ci cümlədəki birləşmənin sifət birləşməsi, “nasıl?” sualını verməklə də 2-ci birləşmənin ismi birləşmə olduğunu müəyyənləşdirmək çox rahatdır.

Bizim fikrimizcə, elə ikinci cümlədəki birləşməyə də “hangi?” sualını vermək olar: **Hangi kalem pahalı?– Tahta kalem.**

Göründüyü kimi, söz birləşmələrini yalnız qrammatik sual vasitəsi ilə müəyyənləşdirmək özünü doğrultmur. Bunun üçün ən etibarlı üsul, birləşmənin asılı tərəfinin morfoloji xüsusiyyətini araşdırmaqdır. Məsələn, “**lastik çizme**” söz birləşməsinin asılı tərəfi olan “lastik” sözü maddi olan isimdir və türk dilindəki mənası “təbii və ya süni kauçukdan istehsal olunan məhsul”dur.

Doğrudur, bəzi ismi birləşmələrin asılı tərəfi mücərrəd məna da ifadədə bilir. Belə hallarda asıl tərəf maddilikdən çıxaraq abstraktlaşır. Məsələn, “**taş köprü**” ifadəsində birinci tərəf müstəqim mənada işləndiyi üçün maddi məfhum daşıyır. Başqa sözlə, körpünün nədən inşa edildiyini göstərir. Lakin “**taş yürek**” birləşməsində “taş” sözü konkretlikdən çıxaraq abstraktlaşmış və məcazi məna bildirmişdir. Adətən, hiss və həyəcədən məhrum olan, səmimiyyət hissindən uzaq olan, insafsız adamlar haqqında işlənən “**taş yürek**” ifadəsində bənzədilən tərəf, yəni, “yürek”, sərtlik və hissiyatsızlıq baxımından bənzəyənə, yəni “taş”la müqayisə olunmuşdur. Bu birləşmədə bənzətmədatı olan “**gibi**” və bənzətmə yönü “**sert**” ixisar edilmişdir. Türk dilçiləri bu cür təşbehlərə “**yalın benzetmə**” deyirlər.

Özləşmə prosesi nəticəsində müasir türk ədəbi dilində birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında xeyli miqdarda yeni məfhumlar yaradılmışdır. Məsələn:

anayasa, ana okul, anlam bilim, dilbilim, anayol, ana cadde, demirbaş, otoban, kolordu, imam hatip, yedek parça, sacayak, baş örtüs.

Bütün bu nümunələr sübut edir ki, türk dilinin öz təbiətində şəkilçisiz ismi birləşmə yaratmaq potensialı vardır. Belə olan halda, birinci növ təyini söz birləşmələrinin türk dilinə xarici dillərin təsiri altında yarandığını düşünmək elmi baxımdan yanlışdır. Ən qədim dövrlərdən bu günümüzdə mövcud olan yazılı qaynaqlarda (məsələn, Orxon abidələri, “Kutadqu bilik”, “Codex Cumanicus”, “Divan-i hikmət”, “Divan-i lügat-i türk”) yetəri qədər müşahidə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri onların türk dilinə Çin, soğd, tohar, fars vs xarici dillərindən keçməsi haqqındakı iddiaları puça çıxardır. Doğrudan da bu gün müasir türk dilində geniş ölçüdə işlənən “**gümüş testi**”, “**taş ev**” tipli söz birləşmələri qrammatik baxımdan Bilgə kağanın şərifinə yazılmış abidədə müşahidə olunan “**taş bark**” (daş türbə), qədim uyğurcadakı “**altın iplik**” tipli söz birləşmələrinin tam bənzəridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akman, Eyüp. “Belirtisiz İsim Tamlaması mı, Sifat Tamlaması mı?”, V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Ankara, TDK, 2004
2. Aydın, Erhan. Uygur Kağanlığı Yazıtları, Konya, Kömen Yayınları, 2011
3. Balci, Tahir. “Ad Takımı–Sifat Takımı Sorunu”, (Juxtapositionen im Türkischen), In: Çağdaş Türk Dili, Nr. 92, Ankara, 1995
4. Demir, Celal. “Türkiye Türkçesi Gramerlerinde İsim Tamlaması Sorunu ve Bir Tasnif Denemesi” Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, 2007, cilt: VII, sayı 1, 27-54
5. Ersoy, Fevzi. “Çuvaş Türkçesi” Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Ahmet B. Erçilasun), Ankara, 2007, s. 1285-1340
6. Gencan, T. Nejat. “Dilbilgisi Sorunları II” Türk Dili (Haziran): 1969, s. 231-235
7. Grönbech, K. Türkçenin Yapısı, Çev. Mehmet Akalın, Ankara, TDK, 2000
8. Johanson, Lars. “Güney Sibiry Türkçesinde Adlar ve Sifatlar” (Çev. Sema Aslan), Bilig, 2004, sayı: 29, s. 1-27
9. Karahan, Leyla. Türkçede Söz Dizimi, Ankara, 1999
10. Kerimoğlu, Caner. “Taksız Ad Tamlaması Tartışması ve Tür-Öbek İlişkisi”, Turkish Studies 6/1 Winter, 2011, s. 1442-1456.
11. Kılıçoğlu (Hatipoğlu), Vecihe. “Dilimizin Bir Meselesi” Türk Dili (Eylül), 1954, s. 715-719.
12. Kononov, A. N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1956
13. Mayzel S. S. İzafet v turetskom yazıke, Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1957
14. Özmen, Mehmet. “İsim ve Sifat Tamlamalarındaki Bozulmalar Üzerine”, Türk Dili, Sayı: 586, 2000, s. 354-363.
15. Sebrennikov, B. A., N. Z. Gadjeva. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri, Ankara, 2011
16. Şirin-User, Hatice. “Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler” Bilig, Sayı: 60, 2012, s. 257-272.
17. Tokatlı, Suzan Suzi. Başkurt Türkçesi Grameri, Danışman: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1994
18. Yazıcı - Ersoy, Habibe. “Baskurt Türkçesi ile Türkiye Türkçesine Kelime Grupları Açısından Genel Bir Bakış”, Dil Araştırmaları 9, 2011, s. 61-89.
19. Zülfiyar, Hamza. “Taksız Ad Tamlaması Sorunu” Türk Dili, Sayı: 523, 1995, s. 781-788

Açar sözlər: isim, sifət, söz birləşməsi, yazılı mənbələr, mübahisə

Ключевые слова: существительное, прилагательное, словосочетание, письменные источники, полемика

Keywords: noun, adjective, phrase, written sources, controversy

Müasir türk ədəbi dilində söz birləşmələri problemləri

Xülasə

Türk dilinin türkoloji tədqiqatları aydın göstərir və eyni zamanda sübut edir ki, türk dillərində onların mövcud olduğu qədim dövrlərdən başlayaraq müxtəlif tipli söz birləşmələri mövcud olmuşdur. Onların arasında birinci növ söz birləşmələri xüsusi mübahisələrə səbəb olur. Bildiyimiz kimi, bu tip söz birləşmələrində qrammatik şəkilçi yoxdur. Bir sıra türk dilçilərini çaşıdıran dal növ təyini söz birləşmələrinin məhz bu xüsusiyyətidir. Təqdim olunan məqalədə fərqli mətnlərdən nümunələr verilir və bu nümunələr əsasında müxtəlif dilçi alimlərlə virtual mübahisə aparılır. Məqalə müəllifi ismi birləşmələrlə və sifət birləşmələri arasında dəqiq sərhəd çəkməyə çalışır.

Açar sözlər: isim, sifət, söz birləşməsi, yazılı mənbələr, mübahisə

Проблемы словосочетаний в современном турецком литературном языке

Резюме

Тюркологические исследования турецкого языка наглядно показывают и одновременно доказывают что, с древних времен своего существования в тюркских языках существовали словосочетания разного типа. Среди них особую полемику вызывают словосочетания первого типа. Как известно, эти типы словосочетаний не имеют грамматические суффиксы. Именно эта особенность словосочетаний вводит ряд турецких лингвистов в заблуждение. В предлагаемой статье приводятся примеры и на основе этих примеров ведется виртуальная полемика с разными лингвистами. Автор статьи старается провести четкую грань между именными и прилагательными словосочетаниями.

Ключевые слова: существительное, прилагательное, словосочетание, письменные источники, полемика

Problems of word combinations in the modern turkish literary language

Summary

Turkological studies of the Turkish language clearly show and at the same time prove that, from the ancient times of their existence in the Turkic languages, there were phrases of various types. Among them, phrases of the first type cause particular controversy. As you know, these types of phrases do not have grammatical suffixes. It is this feature of phrases that misleads a number of Turkish linguists. The proposed article provides examples, and on the basis of these examples, virtual polemics are conducted with different linguists. The author of the article tries to draw a clear line between nominal and adjective phrases.

Keywords: noun, adjective, phrase, written sources, controversy

RƏYÇİ: dos. E. Kərimov

Nuriyə Əsgər qızı Rzayeva⁷
**İNGİLİS DİLİNDƏ TOPONİMLƏR VƏ ONLARIN İNGİLİS BƏDİİ
ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏSİ**

Giriş. Hər bir xalqın tarixi, dili, təfəkkürü, məşğuliyyəti haqqında dəyərli məlumat verən **toponimlər** onomastik vahidlər sırasında öz zənginliyi ilə seçilir. Bir elm sahəsi kimi toponimika coğrafi obyektləri, onların yaranma yollarını, meydana gəlmə səbəblərini, mənşəyini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Toponimik materiallar xalqın tarixi, dini, dili ilə bağlı problemlərin həllində tutarlı dəlil, inandırıcı fakt rolunu oynadığı üçün toponimlərin 3 funksiyasını qeyd etmək olar: 1) İdeoloji funksiya daşıyır. 2) Maarifləndirmək xarakteri daşıyır. 3) Toponimlər digər elmlərlə sıx əlaqədədir.

İngilis dili uzun illər german tayfalarının - anqlosaksların, yutların, keltlərin, skandinaviyalıların, normandların təsirinə məruz qalmışdır. Bunun üçün də İngilis toponimləri müasir formada hansısa mənada germanları xatırladır. Bunlar hidronim və oronimlərdə daha çox öz əksini tapmışdır. Kelt mənşəli toponimlər Şotlandiyada, İrlandiyada, Skandinaviya mənşəli adlar isə Yorkshire və Lancashire-də tez-tez təsadüf olunur.

Toponomiya bir kateqoriya kimi. Qeyd etmək lazımdır ki, toponomiya müəyyən sözlərdən ibarət olduğundan onu lüğət tərkibinin bir hissəsi kimi qəbul etmək lazımdır. Terminlər sözlərdən və onların ekvivalentlərdən ibarət üçün ayrıca bir kateqoriya təşkil edir və xüsusi adları özündə birləşdirir. Lakin burada dekolativ məzmunundan əlavə bir də komilativ məzmun özünün göstərir. Bu o deməkdir ki, ad tək-cə ad olaraq qalmır, həm də onlara məzmun baxımından bir qədər dolğunluq verir. Toponomiya xüsusi və müstəqil elmdir və üç fənn çərçivəsində kelt adları əsasən təbii yerləri bildirirlər. Məşə, çay, təpə, bataqlıq toponimlərin birinci elementlərinin kökləri kelt mənşəlidir: "Dosselsir", "Kamberland".

İngiltərənin ərazisinin toponomik cəhətdən üç yerə bölmək lazımdır: 1. Anglo-Sanslardan ibarət olan coğrafi adlar; 2. İngiltərənin qərb hissəsində olan coğrafi adların kökündə kelt mənşəli adlar durur; 3. Şimal ərazisində olan coğrafi adların sonunda Skandinaviya xalqının təsiri var.

Sözdüzəltmə vasitələrinə görə ingilis toponimlərini üç qrupa bölmək olar:

- sadə toponimlər bir kökdən ibarət olur: **Stock, Koad;**

- mürəkkəb toponimlər iki və artıq kökdən ibarətdir: **Scaldiyell, Koadsley;**

- qarışıq, mürəkkəb toponimlər iki və yaxud artıq ayrı-ayrı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir: **Hralbord-on-avon.**

İngiltərədə şəhər adlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Qədim və yeni şəhər adları Londonda olan adlar qədim dövrləri əhatə edir, bir növ *etnet* görkəm alır. Yeni şəhər adları isə yeni dövrə əsaslanmalıdır. Bu ya obyektlərin xarakteri ilə, yaxud ideologiya ilə əlaqədədir. Məs.: siyasi, xadimlərin adları və s. olar. Son illər İngiltərədə on bir şəhər salınmışdır, yerdə qalan şəhərlər əvvəllər mövcud olan şəhərlərdir. Bunlardan ən qədimləri Hatfield - VIII əsr, Bracwckell - X, Corby - XII əsr, Crowley - XII əsr. Küçələrin adları şəhərlərin necə inkişaf etməsini göstərir. XVII əsrə qədər Liverpool şəhərində cəmi yeddi küçə olmuşdur. Bu küçələrin hər biri müəyyən bir yeri ifadə edir. Castle street, Old Hall street, Water street, High street - sənətin adını bildiren küçə adları. Turness chase - çilingər, Upeavers - toxusu Avstraliya şəhərində adların dərk edilməsinə daha çox meyl özünü göstərir. Kanberə şəhərində cressent doğrudan da düz olmayan küçə mənasında işlənir. Warwick street Londondan fərqli olaraq Avstraliyada «place» meydan mənasında işlənir.

Bedbord place - Bedbord meydanı İngiltərənin Corby şəhərində küçə adları əlifba sırası ilə düzülür. Londonda olan küçə adlarının əksəriyyəti XII-XIII əsrlərdə yaranıb və bu küçə adlarında mənsubiyyət anlayışı var. Buna görə də müasir sakinlər belə şəxs adları barədə az məlumata malikdirlər. Bu dövrdə olan adların bir qismi həmin küçədə olan əhəlinin ticarət və sənətlə məşğul olmasını göstərir. Bread street, Wood street XVII əsrdən başlayaraq küçələrin adları kral adları ilə adlanmağa başlayır. King William street (1829) King Edvard street (1843) XVIII əsrin əvvəllərində Orlean şəhərində yeni küçə adları meydana gəlib - Customhouse street, Kanal street. İngilis dilli ölkələrdə coğrafi adların mənaları daim inkişafdadır və dəyişməkdədir. İngiltərənin ən böyük və ən məşhur çayı olan «Temza» adı kelt mənşəyinə İngilis coğrafi adların yaranmasına tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dillərin təsiri olub:

1. Kelt elementləri. Bu Böyük Britaniya ərazisində *britlərin* və *anqlosaksların* məskunlaşması ilə əlaqədədir.

Məsələn:

- **Wal-** elementi keltlərin məskunlaşdığı ərazilərdə olan coğrafi adlarda rast gəlinir. (*məsələn: Walden, Walton, Walcott, Walbrook*)

- **Pen-** kelt komponenti "yamac" mənasını ifadə edir və *Pencoyd, Penketh* kimi coğrafi adlarda öz əksini tapır.

- **Tre-** kelt mənşəli toponimdir və "kənd" mənasını verir. Bu toponim Karnoulda (*Tredrustan, Tregavethan*), Derbsir və Lankəşirdə (*Trelleck, Trehill*) təsadüf olunur.

- **Lan-** "kilə" mənasını verir və *Landulf, Lanreath* kimi coğrafi adlarda rast gəlinir.

2. Latın elementləri. Roma dövründə latın elementləri ilə yaranan coğrafi adlar aşağıdakılardır: London-Londonium, Manchester-Mamucian, Lincoln-Lindum coloma

3. Skandinaviya elementləri

-**By-** elementi Skandinaviyalıların güclü təsiri olduğu yerlərdə rast gəlinir.

Məs: *Derby, Moorby, Blackforby*. Burada -by- "kənd" mənasını ifadə edir.

- **Thorp-** "torpaq" mənasını ifadə edir və *Simonstrop, Rinsthrop* kimi coğrafi adlarda rast gəlinir.

⁷ Azərbaycan Texniki Universiteti, "Xariici Dillər" kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

- **Toft** - elementi "malikanə" deməkdir. *Longtoft, Fishtoft, Moortoft* kimi adlarda rast gəlinir.

- **Holm** - "ada, adacıq" mənasını ifadə edir. Məsələn: *Bromholm, Oxenholm*

4. Fransız elementləri

- **Mont** - fransız mənşəli komponent "dağ" mənasını ifadə edir. Məs: *Eamont, Grostmont*

- **Ville** - (malikanə) əsasən *Coalville, Bronville* coğrafi adlarda rast gəlinir.

Quruluşuna görə İngilis toponimləri aşağıdakı kimi təsnif olunur: 1. Sadə toponimlər. Məs: *Stock, Road, Lee*. 2. Mürəkkəb toponimlər. Məs: *London, Manchester, Bristol, Roadshy, Scaldwell*. 3. Tərkibi toponimlər. Məs: *Little Saxham, Stock-on-Trent, Stratford-on Avon*

Məna cəhətdən mürəkkəb coğrafi adlar arasında məskunlaşma yerini, onun xarakter və formasını, tipik əlamətlərini ifadə edən toponimlər var:

- **gham** - "ev, qəsəbə" mənasını ifadə edir. Məs: *Birmingham, Rockingham*

- **ton** - "ev, qəsəbə" mənasını ifadə edir. Məs: *Haughton, Boston, Bathampton*

Bəzən hər 2 element **-gham** və **-ton**- eyni coğrafi adda rast gəlinir. Məs: *Northghamton*

- **ber- -bury**- elementi daha çox ölkənin qərb şəhərlərinin adlarında təsadüf olunur. "Möhkəmlənmə" mənasını ifadə edir. Məs: *Limber, Middlesbury*

- **stock**- elementi "yeni kənd" mənasını ifadə edir. Məs: *Woodstock*

- **chester**- "düşərgə" mənasını ifadə edir. Məs: *Manchester, Chester, Colchester*

- **clough**- "dərə, vadi" mənasını ifadə edir. Məs: *Cowclough*

- **was**- "nəm, rütubətli" deməkdir. Məs: *Alrewas*

Anqlosaks mənşəli **-cot**- elementi "saray" mənasını ifadə edir. Məs: *Woodcot, Willcot*. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən komponentlər Great və Little öz yerini Magna (böyük) və Parva (kiçik) sözlərinə verir. Məs: *Ashby Magna, Ashby Parva*. Mürəkkəb adlarda bir sıra tipik terminlər var ki, bunlar müəyyən mənalar ifadə edir. Məs: *bridge* (körpü), *town* (şəhər), *field* (sahə, tarla), *wood* (müşə), *market* (bazar), *house* (ev), *water* (su), *dyke* (bənd, arx), *hill*(təpə) və s. Məs: *Cambridge, Stockbridge, Sheffield, Woodstock*.

Yeni toponimlər *Newton, Newport, Newcastle* Şotlandiya, İrlandiya və Uelsdə rast gəlinir. Semantik xüsusiyyətlərinə görə, toponimlər aşağıdakı kimi təsnif olunur: 1) İngilis toponimləri **relyef** terminləri ilə işlənir. **-ness-** "burun" deməkdir. 2) **Landşaft** terminləri. Bura əsasən çökəklik, bataqlıqları daxildir. 3) Müəyyən **torpaq** sahəsini bildirmək üçün terminlər. Məs, *medaw* - çəmən, *sand* - torpaq. 4) **Geobotanik** termin. Məs: *oak*- palıd. 5) **Hidroqrafik** terminlər. Məs: *brook* - kiçik bulaq.

Toponimlər yazılı ədəbiyyatda xalqın başqa xalqlarla ictimai, siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi və s. əlaqələri təsvir və tərənnüm edir. Bədii ədəbiyyatda emosional əhval-ruhiyyə yaradan coğrafi adlar İngilis ədəbiyyatında zəngin üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Bu da əsərin ideyasının qüvvələnməsinə və üslubi cəhətdən zəngin olmasına xidmət göstərir. İngilis əsərlərində toponim yer haqqında məlumat vermək üçün istifadə olunur. Məsələn:

- "*Somebody had left an evening paper and he turned it over with his foot, nothing the headline about the five hundred soldiers who refused to embark in Glasgow at King George`s Dock for Singapore*" (*J.Lindsay "Betrayed Spring"*)

- "*They`re the enemy I`ve felt ever since I landed at Liverpool, ambushed in all the shadows, in every cranny of greed*" (*J.Lindsay "Betrayed Spring"*). Bəzən toponimlər frazeoloji birləşmələrin tərkibində əsərlərdə rast gəlinir. Məsələn: "*This very morning I said to him: You`re grinning like my granny at a hot puff-cake, anyone`d think you enjoyed yourself. And he only grinned the wider. Like a Cheshire cat chewing growl. And now he won`t grin no more ...*" (*J.Lindsay "Betrayed Spring"*). Burada **Grin like a Cheshire cat** - Boş və mənasız yerə gülmək - mənasını verir. "*It`s no goof smiling at me like a Cheshire cat. Mr. Lubin ...*" (*B.Show "Back to Methuselah"*) Məsələn: "*And that`s a fine thing to do ... though it`s not exactly what we understand by coming Yorkshire over us in London.*" (*Ch.Dickens "Nicolas Nickleby"*)

Burada - **come Yorkshire over smb** - kimisə aldatmaq mənasını ifadə edir.

Bu cür frazeoloji birləşmələr adi halda da rast gəlinir. Məsələn:

Smithfield bargian - razılaşdırılmış evlilik; *Tyburn clossom* - cavan, gənc oğru.

Bristol compliment - Hədiyyə verənin özünə lazım olmayan hədiyyə.

Kentish fire - haylı-küylü ifadə, kəskin etirazlar. *Cheshire cat* - mənasız, boş yerə gülən adam; *Hull cheese*- tünd pivə. *To go to Bungay* - rədd olub getmək.

Smithfield match - xüsusi məqsədlərlə razılaşdırılmış nikah.

Toponimlər sifərbirləşmələrində də geniş yayılmışdır. Məsələn:

As poor as the Bishop of Chester - Həddindən artıq varlı. *As true as Ripon steel* – etibarlı; *As plane as Dunstable road* - açıq sözü üzə deyən.

As big as Dorchester buft - həddindən artıq kök.

Toponimlər qafiyədə də işləyə bilər. Məsələn: *As true as Coventry blue* - etibarlı. *Harley Street* - tibb dünyası, Londonda məşhur həkimlərin yaşadığı yer. *Scarborough warning* - qısa müddətə edilmiş xəbərdarlıq. *Come Yorkshire over smbd.* - kimisə aldatmaq.

Nəticə. Toponimlər bədii əsərlərdə həmcins üzvlər kimi də işləyə bilər. Məs: "*Kensington, Hammersmith, Cheswick, Kew Bridge, Bretford* were all passed and yet went on assteadily asif they had only just begun their journey." (*Ch.Dickens "The Adventures of Oliver Twist"*) Qeyd etmək lazımdır ki, toponimlər ingilis şeirlərində də tez-tez rast gəlinir:

Upon the white Rock England, a Female Shadow, as deadly damps of the Mines of *Cornwall* and *Derbyshire*, lays upon his bosom heavy, Moved by the wind in columns of thick cloud, returning, folding round. (William Blake) İngilis ədəbiyyatında toponimlər təyin kimi də işləyə bilər. "She came from anout of the way country district on the Pennine slopes, and kept lots of old *Lancashire* ways ofthought and speech, which Dick had never heard before but which somehow went warmly to his blossom." (J.Lindsay "Betrayed Spring")

İngilis ədəbiyyatında yazıcının öz təxəyyülünə əsaslanan süni toponimlər də işlənir.Məsələn: *Great Scoldings, Sleepy Hollow, Weary Road, Great Gloom, Great Mountain*. "... There happened an extraordinary accident which hadlike to have put a period to the fate of that monarchy, at least as it`s now instituted, *Lindalino*, the second city in the kingdom, was the first his Majesty visited in his progress ..." (J.Swift "Gulliver`s Travels") Sonda qeyd etmək olar ki, dilçiliyin bir sahəsi olan toponimika tədqiqat obyektini olaraq dilçilər arasında böyük marağa səbəb olub. Belə ki, coğrafi adlarvasitəsi ilə müxtəlif millət və xalqların tarixini və dilini tədqiq etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Mauer A. *Problems of place-names study*. Cambridge press, 1929
2. Peany P.H. *The origin of English Place names*. Cambridge Press, 1960
3. Cameron K. *English Place names*. London. Batsford, 1996
4. Ekwall E. *The Place names of Lancashire*. Manchester. University Press, 1922

Açar sözlər: toponim, onomastika, mürəkkəb adlar, morfoloji, semantika

Key Words: toponym, onomastics, compound names, morphological, semntic

Ключевые слова: топоним, ономастика, сложные имена, морфологический, семантический

English toponyms and their usage in English Fiction

Summary

The article "English place names and their usage in English literature" deals with the place - names (toponyms) and their usage forms in English literature. The article touched upon the problems such as the classification of place names and their usage in English literature, In literary works toponyms portray cultural, historical, economic relations between different peoples and give emotional coloring to the work

Английские топонимы и их использование в Английской литературе

Резюме

В статье "Английские географические названия и их использование в английской литературе" рассматриваются названия мест (топонимы) и формы их использования в английской литературе. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация географических названий в соответствии с морфологическими и лексическими формами, функции географических названий и их использование в английской литературе. В литературных произведениях топонимы изображают культурные, исторические, экономические отношения между разными народами и придают эмоциональную окраску работе.

RƏYCI: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN LEKSİK-FONETİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Giriş. Alınma sözlərin, o cümlədən beynəlmiləl termin və sözlərin qrafik mənimsənilməsi onların alan qrafik vasitələri, hərfli, qrafemləri ilə yazılışını nəzərdə tutur. Qrafik mənimsəmə transkripsiya və transliterasiya ilə birbaşa bağlıdır. Transliterasiya latın dilindəki **trans+litera** komponentlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. **Trans** ikikomponentli sözün birinci hissəsi olub Azərbaycan dilində **vasitəli ilə** mənasına gəlir. İkinci component **litera** - **hərf** mənasındadır. Transliterasiya bir dilin hərflərinin başqa dilin hərfləri ilə verilməsidir. **Transkripsiya** əcnəbi sozun səslərinin alan dilin səsləri ilə verilməsidir. Başqa dilin səslərinin yazıda verilməsi səsin uyğun gələn səsi verən qrafemlə əvəzlənməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan transkripsiya da qrafik mənimsəmə ilə bağlıdır. Bir dildən digərinə transliterasiyanın yerinə yetirilməsi ucun bu iki dilin əlifbasındakı qrafemlərin qarşılaşdırılmasını, onların qarşılıqlarını müəyyənləşdirməyi tələb edir. Şübhəsiz ki, bu zaman bir dildə olan hərflərin bütünlüklə və ya olduğu kimi başqa dildə verilməsi mümkün olmur. Bunun əsas səbəblərindən biri **hərf-səs** uyğunluğunu nəzərə almaqdır. Beynəlmiləl sozun hansı dildən alınması müvafiq dildən transliterasiyanı nəzərdə tutur. Azərbaycan dilində işlənən beynəlmiləl termin və sözlərin böyük bir hissəsi rus dili vasitəsilə alınmışdır. Deməli, termin əvvəl mənbə dildən rus dilinə keçmişdir. Bu isə alınmanın rus dilində qrafik mənimsənilməsinin ilkin mərhələ olduğunu göstərir. Rus dilinə daxil olan sözlər Avropa dillərindən alındıqda latın qrafikalı və kiril əlifbasının qarşılaşdırılması baş verir. Rus dilində alınma sözlər kiril qrafikası ilə verilir. Məsələn, qədim skandinav, yunan dillərində **isteblişment, faks, stepler, medicement, ofis** və s. sözləri misal gətirmək olar.

Əsas hissə. Mənimsəmə prosesi dildə dərhal baş vermir. Sözün qrafik yazılışı bəzən uzun müddət ərzində dəqiqləşir. Məsələn, rus dilində **ofis və ofis, rostbif və rosbif, komillo və isteblişment və istglišmment** variantları qeydə alınmışdır. Bir sıra sözlərin latın qrafikası ilə rus dilinə keçməsi də vardır. Məsələn, A.S.Puşkinin əsərlərində **Beef-steaks, roast-beef** sözləri işlənmişdir. **Minimum və maximum sözləri** latın dilində uzun müddət latın qrafikası ilə yazılmışdır. İlk əvvəllər ədəbi əsərlərdə özünü göstərən bu ənənə müasir dövrdə elan və reklamlarda, müəssisə adlarında istər rus, istərsə də Azərbaycan dilində özünə yer almışdır. Məsələn, **kater** sözü ingilis dilindən **cutter** rus dilinə keçmişdir. Bu söz həm transkripsiya, həm də transliterasiya olunmuşdur. İngilis dilində s qrafemi **I** fonemindən əvvəl **k** kimi oxunur. Qapalı hecədə **I** ingilis dilində qoşa foneminə uyğun gəlir. İngilis dilində qoşa **tt** oxunuş zamanı **t** ilə əvəzlənir. Göründüyü kimi, ingilis dilində altı qrafemdən ibarət olan söz rus dilində 5 qrafemlə alınmışdır. Bunlardan birinci qrafem rus dilinə oxunuşuna əsasən keçmişdir. Son iki qrafem isə transliterasiya olmuşdur. Nəticədə rus dilində **kater** alınma sözü əmələ gəlmişdir. Söz rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Bu zaman hər iki dildə kiril qrafikalı əlifba olduğundan söz özünün rus dilindəki qrafik cildində də Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Yargon. Müəyyən social və peşə qrupunun söz və ifadə tərkibinə görə fərqlənən nitqi bildirir. Termin fransız dilində formalaşmışdır. Yargon bu dildən ingilis və rus dilinə keçmişdir. Keçid prosesində qrafem tərkibi sabit qalmışdır. Transliterasiya ilə alınma sözdür. Rus dilinə Azərbaycan dilinə olduğu kimi keçmişdir. **Qalvonometr** zəif elektrik cərəyanını ölçən cihazın adıdır. Termin italyan dilində formalaşmışdır. Onun birinci komponenti zəif elektrik cərəyanını kəşf etmiş italyan aliminin Galvani adından götürülmüşdür. Cihaz alimin şərəfinə qalvonometr adını almışdır. Rus dilinə keçid zamanı **I** səsinin incə tələffüzü ilə əlaqədar rus əlifbasındakı qrafemi l-dən sonar artırılmışdır. Azərbaycan dilində terminin alınması zamanı əlifbamızda olmayan və konkret səsi ifadə etməyən **b** atılmışdır. Söz rus dilində, Azərbaycan dilində isə **qalvonometr** kimi mənimsənilmişdir. Fonetik mənimsənilmə zamanı obyekt dil özünə xas olmayan fonetik vasitələri alır. Yəni bu halda əslində dildə fonetik alınmalar özünə yer tapır. Fonetik alınma dedikdə başqa dilin fonemini almaq nəzərdə tutulmamalıdır. Belə bir fonetik hadisənin baş verməsi az ehtimaldır və çox ola bilsin ki, mümkün deyildir. Alınmaların fonetik xüsusiyyətləri araşdırıldıqda onlarda reseptor dildə mənbə dilə uyğunlaşdırma müşahidə olunur. Dilçilikdə alınma söz və terminlər fonetik quruluşu izah edilərkən fonetik uyğunlaşma və fonetik mənimsənilmə terminlərindən istifadə edilir. Bu iki anlayışın ifadə etdiyi proses bir-birindən fərqli mahiyyət kəsb edir və onları bir hadisənin mərhələləri saymaq düzgün deyildir. Elmi ədəbiyyatda fonetik uyğunlaşmanı fonetik mənimsənilmənin mərhələlərindən biri hesab etməklə bağlı fikirlərə rast gəlinir. Bununla yanaşı, hadisənin daha düzgün izahı da vardır.

İ.Tahirov alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsini dil əlaqələrinin əsas aspektlərindən biri saymaqla bərabər, bu hadisənin bir dildən digərinə söz alınması prosesində mütləq baş verməsini qeyd edir. Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi, həmin dilin fonem vasitələri ilə ifadə olunması, o dildə uzun müddət yaşayaraq onun sistemə daxil olması iki mərhələdən ibarət prosesdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu prosesin mərhələlərinin terminoloji ifadəsindən müxtəliflik diqqətli cəlb edir.

Azərbaycan dilçiliyində də bu məqsədlə “fonetik adaptasiya”, “fonetik uyğunlaşma”, “fonetik mənimsənilmə” terminləri işlədilir. Bizə elə gəlir ki, leksik alınmalar prosesinin mərhələlərini “fonetik əvəzlənmə” və “fonetik mənimsənilmə” terminləri ilə adlandırmaq məqsədəuyğun olardı. Leksik alınmaların müəyyən qismi fonematik əvəzlənmə prosesini keçir. Bu prosesin müəyyən dövrü əhatə etməsi haqqında fikir iki cür şərh oluna bilər. Leksik alınma obyekt dildə yazılı qeydə alındığı andan onun fonetik tərkibi və tələffüzü müəyyənləşmiş olur. Bu sözün tələffüzündəki sonrakı dəyişiklik onun fonetik formasının dəyişməsi ilə səciyyələnməlidir. Bəzi hallarda tələffüzü üçün xüsusi qaydaların qəbul edilməsi özünü göstərə bilər. Eyni bir sözün müxtəlif səs cildinə malik variantlarının dilə daxil olması dildə qəbul ediləcək variantın qərarlaşmadığını ifadə edir. Bu proses uzunmüddətli ola bilər. Lakin sözün dildə özünə yer tapma bilməməsi bütünlüklə fonetika ilə bağlı

⁸ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Xarici dillər” kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

deyildir. Bu həm qrammatik, həm də leksik normalarla əlaqəli prosesdir. Leksik alınmaların qrafik cildinin onun dildəki tələffüzünü təyin etməsi bütün dillərə şamil olunmalıdır. Aydındır ki, söz yazılışına görə oxunur. Oxunuş zamanı müəyyən istisnaların mövcud olduğu dillərdə fonetik transkripsiyadan istifadə edilir. İngilis dilində bu dilin oxu qaydalarına tabe olmayan külli miqdarda istisnalar vardır. Dil daşıyıcıları bu istisnaları asanlıqla qavrayırlar. Lakin başqa dilin daşıyıcıları ingilis dilini öyrənərkən, şübhəsiz ki, transkripsiyadan geniş istifadə edirlər.

Dildə qrafemlə səs arasında müəyyən qarşılıqlı uyğunluq vardır. Ayrı-ayrı dillərdə bu uyğunluq özünü müxtəlif şəkildə göstərə bilər. Məsələn, ingilis dilində sözlərin tərkibində elə hərfələr olur ki, nitq prosesində onlar tələffüz olunmurlar. Yaxud bir neçə qrafemdən ibarət birləşmə bir səsə ifadə olunur. (müqayisə et:sh-ş, ch-ç, sion tion-şn və s.) İsarə ilə səs arasındakı münasibətin 3 aspektini göstərmək olar: sintaqmatik, paradiqmatik və semiotik. Sintaqmatik münasibətdə sözdəki hərflərin sayı səslərin sayına uyğun gəlir. Semiotik münasibətdə sözdəki hər bir səs öz qrafik işarəsinə malik olmalıdır. V.Q.Qakin açıqladığı cəhətlər heç də həmişə dildə öz əksini tam tapmır. İstisna hallar, demək olar ki, dillərin əksəriyyətində rast gəlinir. Məsələn, rus dilindəki “” işarəsi ayrıca səsi ifadə etmir. Bu işarə özündən əvvəlki səsin incə tələffüz olunması haqqında informasiya verir. Praktiki olaraq birləşmələrindən hər biri bir səsə uyğun gəlir. Bu səs işarə münasibətindəki semiotik prinsiplə ziddiyyət təşkil edir. Yuxarıda ingilis dilinə aid nümunələrdə bunun nisbətən başqa halı ilə üzləmiş olduq. Dildə müvafiq səs qarşılığı olan işarələr birləşərək bir səs əmələ gətirmiş olurlar. Ümumiyyətlə, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dilə keçməsinin ilkin təsiri özünü dilin fonoloji sistemində göstərir. Dilin fonetik sistemi dəyişməyə də onun müəyyən səciyyələrində yeni xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bəzi hallarda bu özünü dilin fonetik qanunlarına təsirdə də bürüzə verir. Məsələn, Azərbaycan dilində ahang qanununun pozulması məhz leksik alınmalar hesabına baş vermiş və fonetik mənimsəmə səviyyəsinə qalxmışdır.

Leksik alınmalar üzərində aparılmış tədqiqat göstərir ki, fonetik mənimsəmənin əsas təzahür formaları aşağıdakılar ola bilər:

1. Dildə olan fonemin həmin dilin normalarından kənara çıxan mövqedə işlənməsi. (Məs, **R** fonemin türk dilində işlənməsi)
2. Dildə olmayan lakin mənşəcə kök dildə yaxud qohum dillərə **c** fonemin olması. (C fonemi-Azərbaycan-qazax-türk)
3. Dildə olmayan lakin onun müəyyən inkişaf mərhələsində fonetik sistemindən çıxmış fonemin leksik alınmalarda işlənməsi. (sağır nun, uzun saitlər)
4. Dil daşıyıcılarının artikulyasiya ukladına yad olmayan fonemin, yaxud səslərin leksik alınmalarda işlənməsi. (K fonemi, uzun saitlər)
5. Dilə məxsus fonemlərin dilin normalarından kənara çıxan fonem birləşmələrində işlənməsi. (VV, SS, SSS və s. birləşmələr).

Fonematik əvəzlənməni konkret misallar üzrə nəzərdən keçirəndə **ltmative [o:l'tə:nətiv]**– seçimini əldə etmiş oluruq. Müxtəlif sahə terminologiyalarında, xüsusən ictimai– siyasi terminologiyada istifadə edilən termindir. Termin ingilis dilindən rus dilinə və rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Mənbə dildə verilmiş transkripsiya ilə oxunuşu və tələffüzü [o:ltönətiv] şəklindədir. Lakin rus dilinə **alternativ** formada keçmişdir. Sözləmə prosesində sonuncu qrafemin oxunmaması və sözün tərkibindəki qrafemlərin səs uyğunluğu əsasında transliterasiya edilmə prinsipi əsas götürülmüşdür. Nəticədə deyilişin ingilis dilindən fərqli forması yaranmışdır. Alınmada həm qrafik, həm də fonetik fərqlər vardır. Qrafik fərq mənbə dildəki “e” qrafeminin obyekt dildəki variantda olmamasıdır. Azərbaycan dilində söz rus dilindən alınmışdır. Rus dilində alınma prosesində nə qrafik, nə də fonetik dəyişmə aparılmamışdır. Deməli, fonematik əvəzlənmə rus dilinə sözün keçməsi prosesində getmişdir. Anlautdakı uzun [o] saiti [a] ilə əvəz edilmişdir. İnlautda ingilis dilində tələffüz olunmayan [r] rus dilində vardır. Yenə inlautda ingilis dilində olan “ö” rus dilində “a” ilə dəyişdirilmişdir. Göründüyü kimi, rus dilində sözün alınması zamanı 3 fonematik əvəzlənmə aparılmışdır.

Orfoqrafik mənimsəmənin başlıca ictimai mahiyyəti həmin dildə danışanların yazıda dərk etmə prosesini təmin etməkdir. Burada dilimizin orfoqrafiya qayda və prinsipləri başlıca yer tutur. İngilis və rus dillərindən keçən informatika terminlərinin yazılış nomiasında vahidlik prinsipi pozulmuş olur.

Bir sıra alınmalar üçün qənaət səciyyəvidir. Söz alan dildə bir sözə xas olan məna izah şəklində verildiyindən alınmanın istifadəsinə üstünlük verilir.

Sözləmə prosesi əcnəbi dil materialının yeni dil mühitinə uyğunlaşması kimi mürəkkəb bir prosesdir. Alınma sözlərin “yerli” dildə möhkəmlənməsi, funksional cəhətdən işlək vahidə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl olunması zəruridir. Alınma sözün “yerli” dilin fonetik və qrafik vasitələrinə uyğunlaşması, dilin qrammatik kateqoriyaları ilə alınma sözün həmahəngliyi, yəni onun qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi, alınma söz yaradıcılığında fəallığı, alınma sözün semantik cəhətdən mənimsənilməsi, mənanın diferensiaslaşması, həmin sözün “yerli” dildə müntəzəm işləkliyi və s. bu qəbildən olan şərtlərdir. Fonetik mənimsəmə hadisəsi başqa dildən fonemin alınması deyildir. Dil başqa dilə məxsus fonemi almır. Çünki belə bir proses dilin fonemlərinin sayca artmasına səbəb olur. Formalaşmış dil isə mümkün fonemlər sistemində malik olur və bu sistemdə dəyişməyə əlavə yer qoymur. Əlbəddə, dilin tarixən ən qədim dövrlərində onun fonemlər sistemi tədricən tam formalaşmışdır. Dildə olan fonemlərin sayı artmış, bəzi fonemlər, səslər dildən çıxmış, bəziləri allofonlara çevrilmişdir. Bu hadisələr tarixən baş vermişdir və müasir dil çərçivəsində təkrarlanmır. Başqa dilin foneminin olduğu kimi tələffüzü şifahi nitqdə spesifik xüsusiyyətlərlə meydana açır. Şəxs yad və tamamilə mənimsəmədiyi dildə danışarkən öz ana dilinin xüsusiyyətlərini saxlayır. Aksentin əmələ gəlməsi bir dilin tələffüz xüsusiyyətlərinin digər dilin fonetik vasitələri ilə

ifadə olunması prosesinin nəticəsidir. Bu, əslində iki dilin fonemlər sisteminin və fonetik normalarının qarışdırılmasıdır. Fonem alınması hadisəsi ayrı-ayrı subyektlərin nitqində özünü göstərə bilsə də, bütövlükdə dil üçün məqbul hal deyildir.

Ümumiyyətlə, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dilə keçməsinin ilkin təsiri özünü dilin fonoloji sistemində göstərir. Dilin fonetik sistemi dəyişməyə də, onun müəyyən səviyyələrində yeni xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bəzi hallarda bu özünü dilin fonetik qanunlarına təsirdə də büruzə verir.

Dildə istifadə edilən beynəlmiləl termin və sözləri onların mənbə və ya aralıq variantları ilə tutuşduraraq, ilk növbədə həmin vahidlərin zahiri cildində, sonrada səs cildində, morfoloji strukturunda, nəhayət, semantikasında fərqləri aşkara çıxara bilərik. Belə fərqlər alınma sözün müxtəlif səviyyələrdə assimilyasiyasının nəticəsi sayılır. Bəzən “leksik assimilyasiya” kimi şərti işarələdən istifadə edilir. Çünki sözlərin leksik assimilyasiyasında fonetik, qrafik və qrammatik assimilyasiyanın nəticəsi sayılır. Azərbaycan dilində işlətdiyimiz qəzet sözünün əslində orijinal variantı “gadzetto” sözüdür. Bu söz italyan dilindən rus dilinə “qazeta” kimi keçmiş, rus dilindən Azərbaycan dilinə isə 19-cu əsrin sonlarından əvvəl “qəzetə” formasında daxil olmuş, sonralar isə indiki “qəzet” şəklini almışdır. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində qəzet sözünün orijinal “gadzetto” sözü ilə tutuşdurduqda bəzi formal-struktur fərqlər özünü göstərir ki, bu da leksik assimilyasiyanın nəticəsidir. Bundan başqa hind dilinə məxsus olan “zangal” sözü ingilis dilində “cungle”, rus dilində “дунгли”, osmanlı türkcəsində “cengel”, “cengelistan”, Azərbaycan dilində isə “cəngəl”, “cəngəllik” kimi işlədilir. Bunun kimi yüzlərlə belə misallar var. Əcnəbi dillərdən alınmış sözlər həmin dilin fonetikasına, qrammatikasına, yazılışına uyğunlaşdırılaraq leksik assimilyasiya olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elə alınma sözlər vardır ki, heç bir formal dəyişikliyə məruz qalmadan da işlədilir. Yəni alınma söz assimilyasiyaya məruz qala bilər, qalmayada bilər. Bu həmin sözün hansı dildən götürülməsindən deyil, onun fonetik tərkibindən, qrafik cildindən asılıdır.

Nəticə. Məlumdur ki, fonetik mənimsəmə müxtəlif sistemli dillərdə fonetik sistem təbii olaraq fərqlənə bilər. Həm eyni sözün səs tərkibi (qışası) konvergensiya və divergensiya hadisələrinə məruz qalır, sözdə fonemlərin mövqe-kombinator variantları müxtəlif sistemli dilləri fərqləndirir. Məsələn, fonetik mənimsəmə prosesi terminin yaradıcı dildə bir cür (səs tərkibi etibarını ilə), alan dillərdə isə müxtəlif səs qışasına malik olur.

Sözəlmədə dillərin qohum yaxud başqa sistemli olmasından asılı olaraq fonetik vahidlər zəif və ya güclü assimilyasiyaya uğrayırlar. Bəzi dillərdə mənbə dilin saitlər və samitlərlə sistemdəki fərqlərin böyük olmasına görə fonetik (assimilyasiya zamanı alınmalar tanınmaz hala düşür. Bu daha çox müxtəlif sistemli dillərdən sözəlmədə müşahidə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва: Просвещение, 1976.
2. Таиров И. Göstərilən əsər terminlərin mənimsənilməsi
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977.

Açar sozlar: termin, transliterasiya, transkripsiya, fonetika, fonem

Ключевые слова: термин, транслитерация, транскрипция, фонетика, фонем

Key words: term, transliteration, transcription, phonetics, phoneme

Lexico-semantic and phonetic assembling of borrowed words in the english language

Summary

The article deals with the grammatical category of time in English and is comparative characteristics of category of time in Azerbaijani, analyses mutual English origin, words used in the vocabulary of Azerbaijan also some semantical peculiarities of English terms in Azerbaijani. This article deals with the structural-semantical models of the simple sentence of the contemporary English.

Лексико-семантическая и фонетическая усвоение заимствованных слов в английском языке

Резюме

В статье рассматривается грамматическая категория времени в английском языке и дается сравнительная характеристика категории времени в азербайджанском языке, анализируется взаимное английское происхождение, слова, используемые в лексике Азербайджана, а также некоторые семантические особенности английских терминов в азербайджанском языке. структурно-семантические модели простого предложения современного английского языка.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN MƏNALI PREFİKSLƏRİN
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Giriş. Dillərin qarçılıqlı və müqayisəli şəkildə öyrənilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Ana dilinin xüsusiyyətləri ilə müqayisə olunan hər hansı öyrənilən xarici dilin leksik, qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri tədqiqat zamanı ortaya çıxır. Ana dili ilə müqayisə olunan xarici dil onun qrammatik xüsusiyyətlərinə və malik olduğu zənginliyə müqayisəli və qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsinə qiymətləndirərək bu prosesi vacib hesab edir. L.B.Şerba yazır: “Xarici dillərin ana dili ilə müqayisəli öyrənilməsinin əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, bu proses zamanı ana dilində olan xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə üzə çıxır və onların daha dərinə başa düşülməsinə kömək edir”. Ş.Balli isə “müqayisəli tədqiqatlar sayəsində ana dili gözlənilməz işıqla aydınlaşır” qənaətinə gəlmişdir (1, c. 24).

Əsas hissə. Məlumdur ki, İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif quruluşlu dillərdir. Türk dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dili aqlünativ quruluşu ilə ingilis dilindən fərqlənir. Bəzi hallarda eyni qrammatik, bəzi hallarda isə müxtəlif kateqoriyalara malik olan hər iki dil həmin qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələri ilə bir-birindən seçilir və bu vasitələrin ümumi birliyi sistemli şəkildə bu və ya digər dilin qrammatik xüsusiyyətini təşkil edir. Müxtəlif iki dilin quruluşu və daxili aləmi ilə tanış olduqda, onların quruluşunda qohumluq əlaqələrindən asılı olmayaraq oxşar dil ünsürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Ümumi dilçilikdə dillərin tipoloji yolla öyrənilməsi bəyənən metod olmaqla fonetik, qrammatik və sintaktik məsələlərin tədqiqində gildə böyük rol oynayır. Beləliklə, german dilləri qrupuna mənsub olan analitik quruluşlu ingilis dilinin, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan aqlünativ quruluşlu Azərbaycan dili ilə müqayisəsi üzrə sistemli şəkildə biliklərə sahiblənərək biz ingilis dilindəki zaman və məkan mənasını ifadə edən sözlülərin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini tədqiq edirik.

Obyektiv varlığı dərk edərək insan təfəkküründə formalaşdırmaq və başqasına çatdırmaq ünsiyyət vasitəsi olan dilin köməyi ilə mümkündür. Obyektiv varlığın dərk edilməsi isə bir qanunauyğunluq kimi öz səciyyəvi təzahürünü dillərin özünə məxsus quruluşlarında tapır. Belə ki, bu və ya digər dildə qrammatik mənanın ifadə edilməsində analitik hadisələr özünü biruzə verdiyi halda, digər dildə aqlütinasianın aparıcı rolu daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. İ.Tahirov yazır: “İngilis dilində işlədilən sözlülər dilin qrammatik quruluşunun mühüm ünsürlərindən olub, zamanla təşəkkül tapmış və müəyyən mənə bildiren nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Zaman keçdikcə onlar daha da inkişaf etmiş və mövcud olduqları bütün dillərin qrammatik quruluşunda çox mühüm yer tutmuşlar” (2, s. 22). B.İ.İliç yazır: “Bəzən belə fikir söyləyərlər ki, sözlülər cümlədə sözlər arasındakı münasibəti ifadə edir. Əgər bu doğrudursa, onda, deməli, onlar dil xaricində mövcud olan heç bir münasibəti bildirmir. Əlbəttə, bu tərif ilə razılaşmaq olmaz. İki və ya üç sadə nümunə ilə bunu göstərmək olar. Sonra isə İliş “The book is lying on the table” və “The book is lying under table” nümunələrini təqdim edərək qeyd edir. Sözlülərin sadəcə olaraq “book” və “table” sözləri arasındakı münasibəti bildirməsi əlbəttə ki, düz deyil (3, s. 45). İliç bu fikirlərində tamamilə haqlıdır. Məs., **At** the age of seven he went to school. Then he studied law **at** the University. O, yeddi yaşında məktəbə getdi. Sonra o, universitetdə hüquq təhsili aldı. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, ingilis dilindəki sözlüləri Azərbaycan dilində qoşma və ya hal şəkilçiləri ilə ifadə etmək mümkündür. Məs: We live **at** the end of street. Biz küçənin sonunda yaşayırıq. If you look at Times square **at** night, you will understand why the Great White Way. Əgər siz gecə **Times** meydanına baxsanız siz niyə onu amerikalıların “Böyük Ağ Yol” adlandırdıqlarını başa düşərsiniz. Misallardan görüldüyü kimi “at” sözlüsü birinci cümlədə məkan, ikinci cümlədə isə zaman mənasını ifadə edir.

Dillərin qarşılıqlı öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Bu işin nəzəri əhəmiyyəti araşdırılan dilin xüsusiyyətlərini, daxili inkişaf qanunlarını aşkarlamaqdan, bir dilin leksik, qrammatik və üslubi vasitələrinin digər dildə ifadə olunmasını elmi şəkildə əsaslandırmaqdan ibarətdir. Tahirova S. bu bərdə belə qeyd edir: “Azərbaycan dili ilə ingilis dilini müqayisə edərkən ilk rastlaşdığımız önəmli fakt Azərbaycan dilində önlük kateqoriyası olmadığı üçün ingilis dilindəki önlüyün Azərbaycan dilində qoşma, köməkçi ad və ya hal şəkilçiləri ilə ifadə olunduğunu nəzərə almaqdır” (4, s. 12). There was a fence **about** the garden. Bağın ətrafında hasar var idi. Durin the war of 1812-14 the British burned most of the public buildings in Washington, including the White House. 1812-14-cü illər müharibəsi müddətində britaniyalılar Vaşinqtonda Ağ ev daxil olmaqla çoxlu ictimai binaları yandırdılar. Misallardan görüldüyü kimi birinci cümlədə “about” sözlünün Azərbaycan dilindəki ifadə vasitəsi yerlik hal kimi, ikinci cümlədə işlənən “**during**” sözü Azərbaycan dilində “ərzində; müddətində” kimi ifadə olunur. Praktik baxımdan üslubi xüsusiyyətlərin aşkarlanması, dilin leksik, qrammatik vasitələrlə ingilis dilindəki fikrin konkret üsullarla Azərbaycan dilinə tərcüməsini asanlaşdırır, bu və ya başqa variantın seçilməsinin düzgünlüyünü nəzəri olaraq əsaslandırır.

Hər bir qrammatik kateqoriyanın mahiyyətinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi onun tədrisinin keyfiyyətinə müəyyən mənada müsbət təsir göstərir. X.Novruzov yazır: “Bu baxımdan, məqsədimiz zaman və məkan önlüklərinin mahiyyətini açmaq, onların Azərbaycan dilində düzgün ifadə etmək yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri çox işlək və rəngarəng mənə çalarlarına malikdir. Hər bir oxucu, istər şagird, istərsə də tələbə həm bədii ədəbiyyatı, həm də qəzet məqalələrini oxuyan zaman istər-istəməz dildə çox işlədilən müxtəlif sözlülərinə rast gəlir” (5, s. 66). Belə hallarda müəllim ingilis dilində işlənən sözlülərin işlənmə hallarını və onların Azərbaycan dili ilə müqayisəli izahını verməli idi. Bu izahat isə yalnız tərcümə vasitəsi ilə mümkün edilir və qrammatik kateqoriyalar diqqət mərkəzində

⁹ Azərbaycan Tibb Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

durur. They walked on **in** silence; each of them deep **in** thought. Onlar hər ikisi dərin xəyallara dalaraq, sakitçilikdə addımlamağa davam etdilər. He then asked her to walk **into** the house – but she declared herself not tired, and they stood together **on** the lawn. Sonra o, ondan evə girməyi rica etdi, lakin o, öz-özünə cəhd etmə deyə bəyan etdi və onlar birlikdə çəmənliyin üzərində durdular. “**Out of**” önlüyü Azərbaycan dilinə ismin çıxışlıq halı vasitəsi ilə tərcümə edilir. Bədi mətnlərdən fərqli olaraq mediya mətnlərinə maraq və onlardan hasil olan niyyət daha vacib olub, nəticə etibarilə həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, bizim məqsədimiz ingilis dilindəki zaman və məkan önlüklərinin “Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı yaratdığı çətinlikləri nəzərə çarpdırmaq və onların quruluşunda baş vermiş olan dəyişiklikləri tədqiq etməkdən ibarətdir. Məs: Well, after the competition they asked me if they could exhibit my African Mother And Child. (Alan Paton, A Drink in the Corridor, South African Stories, M., 1966, p. 37) Onlar müsabiqədən sora “Afrikalı ana və uşaq” heykəlini öz mağazalarında sərgi düzəldib, nümayiş etdirməyə məndən icazə istədilər” (6, s. 113). Buradakı bəzi artırmalara baxmayaraq cümlənin tərcüməsi müvəffəqiyyətli alınmışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı heç bir qarışıqlığa yol vermədən sözlərini müəyyən vasitələrlə dilimizə çevirmək mümkündür. Bu vasitələr isə tərcümə mübadiləsi zamanı ad – qoşma və ad – hal şəkilçilərinin işlənməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. B.Səmədovun fikrinə görə, “Tərcümə zamanı cümlənin bədiiliyinə və onun qrammatik quruluşuna da xüsusi diqqət yetirmək gərəkir. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərinin tədqiqi zamanı sözlərinin qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli aspektdə izahı diqqət mərkəzində durur, dillərin müqayisəli öyrənilməsi isə xüsusi əhəmiyyətə malikdir” (7, s. 56). V.N.Aksenonkonun mülahizəsinə görə sözlü dildə olan əsas bağlayıcı ünsürdür və cümlə daxilində (xüsusən, həmcins olmayan üzvlər arasında) həm də mürəkkəb cümlə daxilində (tabelilik əlaqələrini ifadə edərək mürəkkəb cümlənin üzvləri arasında) müxtəlif əlaqələri ifadə etmək üçün işlədilir (8, s. 80). Sözlərlə qoşmalar arasında bir oxşarlıq, ümumilik vardır, qoşmalar da köməkçi nitq hissəsi olub dildə mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Onlar vəzifə etibarilə sözlərə bərabərdirlər, lakin ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində onlar aid olduqları sözdən sora işlədirlər və qeyd etməliyik ki, onlar olmadan nə yazı nə də şifahi nitq mümkün deyildir. Qoşmaların nitqdən təcrid olunması cümlə quruluşunun pozulmasına səbəb olar. Bəzi önlüklərin hə bağlayıcı, həm də önlük kimi işlənmə xüsusiyyətləri vardır. Bu baxımdan, xarici dilçilikdə önlük ilə bağlayıcılar arasında fikir ayrılığına rast gəlinir. Məs: xarici dilçilərdən olan Fank və Vaqnoz önlük ilə bağlayıcı qarışıq salaraq önlükləri əlifba sırası ilə vermiş, “since” sözlərinə aid aşağıdakı cümləni işləmişlər. “It is 10 years since he left home.” “On ildir ki, o evdən gedib”. Bu cümlədən aydın görünür ki, “since” burada önlük deyil, iki cümləni bir-birinə bağlayan bağlayıcıdır. Göründüyü kimi, bağlayıcı kimi işlənen “**since**” Azərbaycan dilinə heç bir qrammatik vasitə kimi tərcümə olunmur. Lakin, bildiyimiz kimi “since” sözlü kimi işləndikdə Azərbaycan dilinə əksər hallarda “bəri” qoşması kimi tərcümə edilir. “Since” ingilis dilində önlük, bağlayıcı və zərf kimi çıxış edir. a) “Since” cümlədə önlük kimi çıxış etdikdə ondan sonar vaxt bildirən zaman zərfləri işlədilir və Azərbaycan dilinə -dan; -dən; bəri sözlü vasitəsilə tərcümə edilir. I have lived here **since** the end of last year. Mən keçən ilin sonundan bəri burada yaşayıram. b) “Since” sözlü mürəkkəb cümlə daxilində bağlayıcı kimi çıxış etdikdə baş cümlə indiki perfect zaman formasında, budaq cümlə isə, keçmiş qeyri-müəyyən zamanda olur. Bu halda “since” Azərbaycan dilinə -dan; -dən; bəri sözlü vasitəsi ilə tərcümə edilir. Her husband has been in love her ever **since** he new her. Onu tanıyandan bəri əri ona aşiqdir. c) “Since” zərf funksiyasını yerinə yetirdikdə dilimizə “o vaxtdan bəri; indiyəcən” kimi tərcümə olunur. We came to Baku ten years ago, and I have lived here ever **since**. Biz on il əvvəl Bakıya gəldik və mən o vaxtdan **bəri (indiyəcən)** burada yaşayıram. “**During, till, since** zaman çalarlarında, **above, around, behind, below** önlükləri isə xalis məkan çalarlarında işlədilen önlüklərdir. Qoşmalar ingilis dilində zaman anlayışı bildirən sözlərinə uyğun gəlir. Sözləri ilə qoşmaların uyğun cəhəti onların tam mənalı sözlər arasında müxtəlif sintaktik münasibətlər ifadə etməsi, aid olduğu sözlə birlikdə cürbəcür məna növləri yaratması və hər ikisinin köməkçi nitq hissəsi olub, köməkçi vəzifə ifadə etməsidir. Sözlər ingilis dilində morfolojiyə uğramır. Azərbaycan dilində isə qoşmalar bəzən xəbər şəkilçisi qəbul edir. İngilis dilində sözlər bir qayda olaraq aid olduqları sözlərdən əvvəl, qoşmalar isə aid olduğu sözlərdən sonra işlədilir” (9, s. 11). İngilis dilində zaman anlayışı bildirən sözlər Pr.+Noun kimi, Azərbaycan dilində isə ad+qoşma (ad+köməkçi ad) kimi xarakterizə olunur. İngilis dilində məkan anlayışı bildirən sözlər üçün Pr.+Noun və Pr.+Adverb tərkibləri, Azərbaycan dili üçün ad+hal şəkilçisi səciyyəvidir. The garden is **behind** the house. Bağ evin **arxasında**dır. He stood **in front of** the window. O pəncərənin **qarşısında** dayandı. Our plan was flying **above** the clouds. Bizim təyyarəmiz buludların **üzərində** uçdu. A captain is **below** a general in rank. Kapitan rütbəçə generaldan **aşağı**dır. She is not coming **till** Sunday. O bazar gününə **kimi** gəlməyəcək və s.

Nəticə. Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözləri, qoşma və köməkçi adın tədqiqi bizə aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan verir. İngilis dilində zaman və məkan bildirən sözlərinin mənalı onların vasitəsi ilə ifadə edilən münasibətlərlə əlaqədardır. Zaman anlayışını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində bəzən hal şəkilçilərdən istifadə olunsa da, əsasən qoşmalar və köməkçi adlar üstünlük təşkil edir. Həmin qoşma və köməkçi adlar ingilis dilindəki sözlərə uyğun gəlir. Məkan anlayışını ifadə etmək üçün ismin yönük, yerlik və çıxışlıq hallarından istifadə olunur. İngilis dilindəki sözlər ayrı-ayrılıqda bu münasibətlərin müxtəlif cəhətlərini özündə birləşdirən məna çalarlarına malikdir. Müxtəlif məna çalarlarının əks etdirilməsi hər bir sözlünün ayrı-ayrılıqda semantik mənasından asılıdır. Bəzən sözlər bir-birinə nisbi sinonim olub, eyni münasibəti ifadə edirlər. Məs: **from, out, of, at** və **in** sözləri bir-birinə sinonim olsa da, onların işlənmə yerləri müxtəlifdir. Məs: He began his education **at** Trinity College **in** Dublin and graduated from Oxford **in** 1978. O, təhsilini Dublində Trinti Kollecinə almış və 1978-ci ildə Oksfordu bitirmişdir. Onu da

qeyd etməliyə ki, ingilis dilində işlənən qoşmalar isə bəzən cəm və xəbər şəkilçiləri qəbul edirlər. İngilis dilində sözlülər bir qayda olaraq aid olduqları sözlərdən əvvəl, Azərbaycan dilindəki qoşmalar isə aid olduqları sözlərdən sonra işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Л.В.Щерба «О троём аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» 1961. с. 24.
2. Tahirov I. Azərbaycan və İngilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 1976, s. 22.
3. B.İ.İliç özünün "The Structure of Modern English" M., 1987. c. 45.
4. Tahirova S. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri. Bakı, 1976. s. 12.
5. Novruzov Xanəhməd "Reading English Newspapers". B., 1987. s. 66.
6. M.Süleymanov "Azərbaycan jurnalı, N:6 1967, səh. 113.
7. Səmədov Bəhrüz "Sözlülərinin əhatə dairəsi". B.1978.s.56.
8. B.N.Aksenenko, İngilis dilinin önlükləri, M, 1958, s. 80.
9. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, s. 11.

Açar sözlər: dil, müqayisə, qrammatika, önlük, zaman və məkan

Key words: language, comparison, grammar, preposition, time and place

Ключевые слова: язык, сравнение, грамматика, предлог, время и место

Summary

The Article deals with English prepositions and postpositions in the Azerbaijani language. At the beginning of the Article the author gives information about the importance of mutual learning of the English and Azerbaijani languages. The prepositions of time and place and postpositions are very productive as well as they have various meanings in the sentences depending on the context. A preposition describes a relationship between other words in a sentence. It is impossible to imagine the oral and written speech without prepositions and postpositions in both languages.

Резюме

В данной статье описаны предлоги английского языка и послелого азербайджанского языка. Первоначально автор сообщает о необходимости совместного изучения английского и азербайджанского языков. Предлоги и послелого обозначающие место и время весьма широко используются в различных формах в зависимости от содержания предложения. Предлоги связывают другие члены предложения по смыслу. Невозможно представить устную и письменную речь без предлогов и послелогов.

RƏYÇİ: dos. E. Vəliyeva

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİLLƏRİNDƏ ANTRONİM SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən tarixi inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq ingilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərdə semantik baxımdan oxşar yaxud eyni adlara rast gəlmək mümkündür. Bu oxşarlıqlar hər iki xalq üçün ümumi olan bəzi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Abbasova A. "Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri" əsərində yazır: "Fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqlar arasında oxşar və ya eyni semantik əsaslara söykənən antroponimik vahidlərin meydana gəlməsi bir sıra tarixi hadisələrlə izah olunur. Fikrimizcə, ingilis və Azərbaycan antroponimiyasında fonetik cəhətdən oxşar olması ya onların eyni dil ailəsini təmsil edən xalqların dillərindən yayılması ilə ya da fonetik paralel yaratması ilə bağlıdır" (1, s. 24).

Əsas hissə. Adlar haqqında Pulqramın və Con Stüart "Dilçiliyə giriş" adlı tədqiqatlarında yazır: "Xüsusi adlar şəxsə ancaq adlandırmaq və çağırmaq üçün verilir. Lakin şəxsi fərdi səciyyəndirilmir. Şəxs adlarının əsas əlaməti ondan ibarətdir ki onlar əslində heç bir mənə vermir. Valideynlər uşağa adı öz gələcək arzularına uyğun verirlər" (2, s. 42).

Adı verən valideyn ümid edir ki onun verdiyi ad gələcəkdə özünü doğruldacaq. Şəxs adının insana fərdilik gətirə biləcəyinə də inanmaq olar, lakin bu bir o qədər də əsaslı fakt hesab olunmur. Bununla yanaşı adın başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsi şəxsiyyətin özünəhörmətinə təsir göstərir. Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideynlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrulduğunu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. Məsələn, almanlarda **Herr Gross** cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbəhlik mərzinə tutulduğu, **Her Klemer** cənab Kiçik adlı şəxsin natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır. Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır, eləcə də ingilis və Azərbaycan xalqlarının adseçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir, həm ingilislərdə həm də azərbaycanlılarda insanın xarici gözəlliyini əks etdirən sözlər antroponimləşdirilir.

Əliyeva H. "Ümumi antroponimika problemləri" əsərində qeyd edir: "Həm ingilis həm də Azərbaycan vətəndaşı ad seçimində ülviliyə, xoşbəxtliyə, gözəlliyə, yüksəkliyə can atır, ən bəşəri hissələrini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcılığının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir. Məsələn, məşhur **Campbell** adı qael mənşəli olub əyriəğiz mənəsini verir. **Cameron** adı isə qael dilində əyriburun deməkdir. **Cecil** adı kor sözündən götürülmüşdür. Bu cür adlar ənənə əsasında bu gün də işlənilməkdədir (3, s. 98).

Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin bir qrupunu toponimlər təşkil edir. Antroponimlər cəmiyyətin həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Antroponimsiz inkişaf etmiş xalq, millət təsəvvür etmək mümkün deyil. Bildiyimiz kimi söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində xüsusi adlar yeni söz yaranmasının mən mənbələrindən biridir. Belə ki, xüsusi adlar asanlıqla antroponimlərdən toponimlərə və əksinə toponimlərdən antroponimlərə keçə bilər. Məsələn :

İngiliscə:

Y.Washington (antrop)	Washington (topon)
Kent (topon)	Charles Kent (antrop)

Azərbaycanca:

Şıxlı (topon)	İ.Şıxlı (antrop)
Babək (antrop)	Babək (topon)

Xüsusi həmçinin ümumi adlarında yaradılmasında iştirak edir burada əsas yer həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində olduğu kimi söz düzəldici şəkilçilərə verilir və bu şəkilçilər əsas yaradıcı kökü leksik-qrammatik qrupa keçirir.

İngiliscə:

London(şəxssiz)	Londoner (şəxslı)
-----------------	-------------------

Azərbaycanca:

Bakı (şəxssiz)	Bakılı (şəxslı)
----------------	-----------------

V.A.Superanskaya görə, antroponimlər aşağıdakı formalarda təsnif oluna bilər: a) Adların adlandırılan obyektlərlə əlaqəsi; b) Təbii yaranmış şəxs adları;

c) Süni yaranmış adlar; d) Makro və mikro adlar.

Qeyd etməliyik ki, adların strukturası, adların xronoloji təsnifi, adların etimoloji təsnifi ilə əlaqədar olaraq onların ilkin və gətirilmə adlara bölünməsi, adların onlarda əks olunmuş anlayışlara görə təsnifi, stil və estetik təsnifat mühüm əhəmiyyətə malikdir. V.A.Juçkeviç bu məsələdən bəhs edərkən yazır ki, antroponimlər bir neçə cür təsnif oluna bilər. Müəllifin fikrincə, antroponimlərin linqvistik baxımdan tədqiqi üçün, ən əvvəl onları dil mənsubiyyətinə görə təsnif etmək lazımdır. Bundan

¹⁰ Azərbaycan Texniki Universiteti Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri

çıxış edərək o, morfoloji cəhətdən toponimləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlara bölməyi tövsiyə edir. Antroponimlərin etimoloji prinsipə görə təsnifində isə adlar aydın, tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırılan və naməlum adlara bölünməlidir (4, s. 78).

Antroponimlərin təsnifatı məsələsi ilə E.M.Çernyavskaya da məşğul olmuşdur. Müəllif bir sıra xarici və rus tədqiqatçıların antroponomik təsnifatını təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, indiyə qədər ki antroponomik tədqiqatlarda əsas etibarilə aşağıdakı prinsiplər qabarıq şəkildə özünü göstərir: 1. Leksik-semantik antroponimlər; 2. Morfoloji-sözdüzəldici antroponimlər; 3. leksik-semantik və morfoloji antroponimlər. Ç.Mirzəzadəyə görə, adların yaranmasında aşağıdakı amilləri əsas götürmək lazımdır; etnik adlar, xüsusi antroponimlər, yadellilərin hücumu, landşaft, oxşarlıq, mədəniyyət, fəaliyyət xarakterli hadisə, tarixi dəyişikliklər, qütbü adlar. Göründüyü kimi, ümumiyyətlə antroponimiyada vahid təsnifat işlənilib hazırlanmamışdır.

Müasir ingilis antroponomikası adların çoxəsrlik inkişafının nəticəsidir. Antroponimlərin bir sistem kimi öyrənilməsində 2 metoddan istifadə edirlər: a) Sinxronik metod; b) Diaxronik metod. Adlington-Burmington-Butterton-Blendwarton-Hauton-Marlston sırası= ton son komponentin ümumiliyi ilə; Ashfield- Ashford - Ashlay- Ashmore- Ashover-Ashow sırası isə Ash-başlanğıc komponentinin ümumiliyi ilə yaranır. Mücərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir, ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir, yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi sücaətə, özünü tanıdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırılırdı. Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzdə də rast gəlmək mümkündür.

Ş.Sədiyev yazır ki, xalqımızın tarixində övlada ad verilməsinə nikbin münasibət bəslənilmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıqla, təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsini valideynlər deyil ancaq advermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərdilər. Onlar da xoşagələn bir ad seçib uşağa həmin adın verilməsini məsləhət görərdilər.

Qədim azərbaycanlılar zərdüştdininə və ayınlarına sitayiş edir, göyə, günəşə, aya, oda, suya, torpağa, dəmirə, daşa, ruhlara və ətraf aləmdəki canlılara pərəstiş edirdilər. Onlar bunu aşağıdakı kimi təsnifatlandırırlar: 1. Totemlərə sitayişlə əlaqədar olan şəxs adları- Laçın, Tərən, Aslan, Qaplan və s. 2. Göyə, Tanrıya etiqlə əlaqədar olan şəxs adları- Göyxan, Tanrı və s. 3. Qədim azərbaycanlılar ətrafda xarab olmayan əbədi hesab etdikləri təbiət materiallarına tapınıb və bunlardan şəxs adları düzəldirdilər- Aydəmir, Altın, Polad və s.

Müasir ingilis antroponimiyasında işlədilən qədim german və ya roman-german mənşəli Ada-alicənab, Eric-şərəfli hakim, biliçi, Elva-pəriyəbənzər kimi bir sıra adlar xristianlıqdan qabaqkı dövrün məhsulu sayıla bilər. Eyni zamanda burada vaxtilə Britaniya adasında məskunlaşmış tayfaların sorağını verən bir çox şəxs adları ingilisləşdirilmiş şəkildə işlənilməkdədir. Bu yaxınlarda, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun növbəti onlayn elmi seminarında "Azərbaycan dilində yazılmış şəxs adları və toponimlərin ingilis dilinə transliterasiyası" mövzusunda müzakirələr aparılmış və orada bildirilmişdir ki, bu mövzuda böyük elmi işçi Səbinə Məmmədzadə təqdim etdiyi "Azərbaycan dilinin transliterasiya" adlı məruzə **bu** sahədə hüquqi bazası olan ümumi problemdir, O, şəxs adlarının və toponimlərin transliterasiya qaydaları, eləcə də Azərbaycan dilinin transliterasiyası problemlərinin həlli mexanizmləri haqqında hərtərəfli məlumat vermişdir. Məruzəçi diqqətə çatdırıb ki, adlarının tədqiqi dilçilik sahəsinin obyektinə hesab edilsə də, koqnitiv dilçilik, antropologiya və tarix kimi digər tədqiqat sahələri ilə də əlaqələndirilir. İndiyədək Azərbaycan dilindəki adların ingilis dilində verilməsində olan pərəkəndəliyin əsas səbəblərindən biri transliterasiya prosesi zamanı məhz rus dilinin vasitəçi dil olaraq istifadə olunmasıdır. Orta əsrlərdə və yeni tarixdə kilsə nəinki yeni doğulan uşağa ad vermək ayinini də icra olunur, hətta yeni ingilis antroponomik modellərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində bizim adət etdiyimiz şəxs adı ifadəsinin vahid terminoloji qarşılığı yoxdur. Həmin anlayışı ifadə etmək üçün ingilis **baptismal name, christian name, first name, given name** və s. kimi söz birləşmələrindən istifadə edirlər. Eləcə də **forename** və latın mənşəli prename sinonimləri familiyadan qabaq gələn ad mənasında işlədilir. Məşhur ingilis və amerikan yazıçıların tam adlarına diqqət yetirək: William Makepeace Thackeray, Charles John Huffam Dickens. Həsənov H.Ə. "Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti" kitabında yazır: "Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlarda olduğu kimi müasir ingilislərin əcdadları arasında da dini mədəniyyətin təsiri altında seçilən şəxs adları hazır şəkildə götürülüb işlədilir və bu zaman ibtidai dövrlərdə adın mənasına və yaxşı səslənməsinə diqqət yetirilməsi prinsipinə əsasən bir o qədər də əhəmiyyət verilmirdi. Bununla ingilislər də özlərinin dindənqabaqkı adət və ənənələrindən tədricən uzaqlaşdırırdılar (5, s. 12).

İctimai-siyasi tarixin sonrakı gedişində türklər arasında bu və ya digər dərəcədə dindən uzaqlaşma prosesi baş vermiş, bu da öz növbəsində onların advermə mədəniyyətinin yeni pilləyə keçməsinə, ad seçimində ruhanilərin rolunun sıxışdırıb aradan çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Halbuki eyni zaman kəsiyində ingilislərdə bu proses müşahidə edilməmiş, burada kilsənin və din xadimlərinin rolu demək olar ki əksilməmişdir və orta əsrlərin dərinliyindən keçib gələn müvafiq ənənə bütövlükdə və ya bu ənənənin nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük izləri bizim günlərimizdə də öz gücünü qoruyub, saxlamaqda davam edir. Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən antroponimiyə məsələləri ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqat əsərlərində buna açıq-aydın münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlində izləyəcəyimiz kimi, dilçi, bu kimi oxşar misalların timsalında dildaxili, sistemdaxili antroponomik faktlara aydınlıq gətirmişdir.

Nəticə. Təqdim olunan nümunələrdən də göründüyü kimi, bu hallarda həm sistem daxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralingvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.

Variəntlılıqdan törəmiş olan bu debletilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir.

Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin antroponimik sistemlərin yetərinə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki antroponimlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq mümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, leksik antroponimlərin vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da rast gəlmək olar. Göründüyü kimi, biz yenidən antroponimlərin düzgün təsnifat bölgüsünə qayıtmalı olacağıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2005. s. 24.
2. Pulqramın və Con Stüart tədqiqatları: "Dilçiliyə giriş". M., c. 42.
3. Əliyeva H. Ümumi antroponimika problemləri. B., 1985. s. 98.
4. V.A. Juçkeviç: "Введение в языкознание". Москва. 1985. с. 78.
5. Həsənov H.Ə. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. Bakı, 2002. s. 12

Açar sözlər: antroponimlər, semantik vahidlər, universal sistemlər, totemlər

Key words: antroponims, semantic units, universal systems, totems

Ключевые слова: антропонимы, семантические единицы, универсальные системы, тотемы

Summary

Formulating of the English antroponymy has been caused by customs, culture? Language system? Politico-sociological lines of the British nation. English antroponymy has distinguished and similar with feature the so-named of other nation. All these features appeared during several decades and different historical events. The parent who gives the name hopes that the given name will be justified in the future. It is also possible to assume that a person's name can bring individuality to a person, but this is not considered such a fundamental fact.

Резюме

Формулировка английской антропонимии была обусловлена обычаями, культурой? Языковая система? Политико-социология британской нации. Английская антропонимия отличалась и сходна с чертами так называемой другой нации. Все эти черты проявились в течение нескольких десятилетий и разных исторических событий. Родитель, дающий имя, надеется, что данное им имя оправдается в будущем. Также можно полагать, что имя человека может привнести индивидуальность в человека, но это не считается таким уж принципиальным фактом.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Mehriban Kirman qızı Muradova, Qənirə Məhəmmədli qızı Allahverdiyeva¹¹
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİ VƏ BAŞQA QƏRBI AVROPA DİLLƏRİNDƏN
ALINMA TERMLƏR

Giriş. Alınma sözlər başqa növ sözlərə nisbətən ən yeni, ən tez meydana çıxan sözlər hesab olunur. Qərbi Avropa dillərindən leksik alınmaların Azərbaycan dilinə vasitəçi dil və ya birbaşa daxil olması uzunmüddətli bir prosesdir. Məsələn, «**Detektor**» - (hərfi mənəsi **açan**), mənşə etibarilə latın dilinə mənsub olub, ingilis dilində formalaşaraq başqa dillərə yayılmış və beynəlxalq terminə çevrilmişdir. «Detektor» a texniki xarakteristika verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o radionun yaranması ilə bağlı olub, radioqəbuledicinin bir hissəsi, detali hesab olunur. Detektor radioqəbulediciyə daxil olan yüksək səviyyəli tezlik rəqsinin aşağı səviyyəli tezlik rəqsinə çevrilmə prosesini yaradan texniki detala-hissəyə deyilir. Həmin termindən də sonralar «detektorlu radioqəbuledici» termin-söz birləşməsi meydana gəlmişdir. Həmin termin-söz birləşməsi dilimizdə heç də alınma söz olmayıb, dilimizin öz daxili imkanları hesabına morfo-semantik yolla yaranan termin hesab olunur. Bunun da törəmələri sonralar «detektiv romans, «detektiv film»» termin-söz birləşməsi olmuşdur.

Avtostarda» - alınma söz olub, xüsusi inşa olunan, heç bir başqa yolla qovuşmayan avtomagistrala deyilir. Avtostradalar müasir kapitalist ölkələrində iri inhisarçılar tərəfindən inşa olunub və orada avtomobillə gediş-gəliş üçün yol alınır. Bu söz italyan dilinə mənsub olub, mənşə etibarilə «avto» - yunan, «strada» isə italyan dilinə aiddir. «**Konveyer**» - ingilis dili mənşəli termin olub, (conveyer) texniki xarakteristikası istehsalatda məhsulun dayanmadan istehsal olunması üçün istifadə olunan aparatdır. S.Sadiqova “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi” əsərində yazır: “Termin rus dilində 30-cu illərdə işlənməsinə baxmayaraq dilimizə, əsasən, müharibə illərindən sonra daxil olmuş və 60-cı illərdən sonra isə geniş vüsət almışdır. Bu sözün törənməsi olaraq, dilimizdə bir çox termin - söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn, «konveyer üsulu, «konveyer istehsalı», «konveyerçi» və s. «Konveyer» - durmadan, fasiləsiz istehsalı yaradan kompleks texniki avadanlığı, aparatı ifadə edir (**1, s. 244**). «**Konverter**» -sırf alınma söz olub, ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülən, dar dairədə işlənən sözdür. Bu söz mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub, 50-ci illərdən sonra dilimizdə işlənməyə başlanmışdır. Texniki xarakteristikası ərinmiş dəmirdən polad ərintisi üçün “fırlanan peç”ə deyilir. Bu sözün daha bir texniki mənəsi - elektrik gərginliyin dayıyıyıcısı mənəsində çıxış edir.

Əsas hissə. «Konteyner» – bu söz mənşəcə ingilis dilinə mənsub olub, mənəsi - xüsusi yük daşımaq üçün hazırlanmış böyük taxta və ya dəmir yeşiklərə deyilir. Uzaq yerlərə göndərilən mallar konteyner vasitəsilə qatarla yollanır.

«Spidometr» – mənşə etibarilə ingilis dilinə mənsub olub. (speedometre) <speed> - «sürət» və yunan mənşəli (metre) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. «Spidometr» rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş və avtomobilin məsafəyə görə hərəkət sürətini bildirir. Bununla əlaqədar olaraq, gərginliyi ölçmək üçün «**ampermetr**», «**voltmetr**» və bu yaxınlarda yeni yaranmış «**taksometr**» sözləri də bu qəbildəndir.

«Radar»- mənəsi açıq səmada gəzən obyektin radiodalğa ötürməsi və onun yerini və hərəkətini tuta bilən, ölçə bilən aparata deyilir və mütəxəssislər tərəfindən tez-tez işlənən ümumişlək sözə çevrilmişdir. Radar elə bir aparatdır ki, o, həm suda, həm quruda, həm də havada hərəkət edir.

«Robot» insanın hərəkətlərini, işini olduğu kimi yerinə yetirən, təqlid edən müxtəlif detallardan quraşdırılmış insana bənzər aparatdır. Bu söz mənşəcə çex dilinə aid olub Azərbaycan dilində 1950-ci illərdə görünməyə başlamışdır. Sonralar dilimizdə «robot» sözünün törəmələri və termin-söz birləşmələri yaranmışdır. Məsələn: «*robot*», «*robotlaşma*», «*robot-manipulyator*», «*robot-adam*», «*robotçu*», «*robotçuluq*» və s.

«Akvalang» suyun altında üzgüçünün hava aldığı aparata deyilir. Rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınmış bu söz (akvalange) «akva» - latınca «su», «lange» isə «yüngül» mənalarını ifadə edir. Rus dilində bu söz N.**MSanskinin** «**Etimoloji lüğət**»-ində qeyd olunmuş və mənəsi idmançının su altında hərəkət etməsi üçün istifadə etdiyi aparatdır (2, s. 123-134). «Akvalang» terminindən onun törəmələri də dilimizdə formalaşmış və tədricən geniş işlənmə sahəsinə malik olmuşdur, Məsələn, rus dilindəki peşə mənəsinə malik olan «akvalanqist» sözü əvəzinə dilimizdə «akvalangçı» sözü müvəffəqiyyətlə işlənməkdədir. Habelə bu terminlə əlaqədar olaraq, bir çox terminlər də meydana gəlmişdir. Buna misal olaraq «akvalang», «akvalangçı», «akvalanqçılıq», «akvalangşunas», «akvalangşunaslıq», «akvalangçılıq dəstəsi», «akvalangçılar komandası» sözlərini göstərmək olar.

Boylar» (Boiler) – su qızdıran cihaz. Bu söz dilimizə son zamanlar daxil olmuş və bir çox hallarda bu sözü Azərbaycan dilində elə «su qızdıran» söz birləşməsi kimi işlədirlər. İngilis dilinə mənsub olan bu söz rus dilində «кипячитель», «нагреватель» mənalarında işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və rus dillərində məişət sözü kimi bu söz «su qızdırıcısı», «su qızdıran», «qızdırıcı», «нагреватель» kimi işlənirsə, böyük zavod və fabriklərdə müəssisələrdə, istixanalarda bu söz mənəbə dildəki «Boylar» kimi işlənir. «Boylar» sözü ilk dəfə olaraq rus dilində 1964-cü ildə «XSL»də qeyd olunmuşdur.

Eləcə də **Eksprom** – sözü xüsusi hazırlıq olmadan deyilən, ifa olduğu anda yaradılan, improvizasiyaya əsaslanan (seir, musiqi əsəri, danışq, yaxud hərəkət) bədahətən, yaxud qabaqcadan düşünülmədən yazılan epigram, zarafat xarakterli kiçik şeirə deyilir. **Ekssedent** – Sığortada təkrar sığortalanma sistemi, həmin sistemə əsasən sığortacı sığortalmağa qəbul etdiyi risklərin yalnız bir hissəsini təkrar sığortaya verilməsinə deyilir.

¹¹ Azərbaycan Texniki Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimləri

Ekvalayzer - Səs tonuna nəzarət sistemi; yerin, şəraitin akustik xüsusiyyətlərini görə səsini artırıb-azaldılmaqla nizamlanması; Ekzalatasiya - həyəcanlanmış, hədsiz oyanıqlıq vəziyyəti, çox ağrılı, həyəcanlı durum mənalarmı bildirir. Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçmişdir. Amma hər halda bu sözlərin Azərbaycan dilindəki tələffüzü prototiplərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Alınma leksik materiallar nümunəsində dilimizin inkişaf tarixində XX əsrin əvvəlləri və sonrakı dövrləri bir-birindən seçilir. Alınma terminlərinin Azərbaycan dili terminlərindən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: ön şəkilçilərin olması, fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmayan morfemlər, aksentoloji modellər və s. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən terminlərin aksentoloji adaptasiyasının öz spesifikasiyi vardır. Vurğu ayrıca bir sait səsini yox, bitkin, formalaşmış bir sözün əlamətidir. Bizim fikrimizcə, “**postskriptum**”, kimi sözlər Azərbaycan dilində tələffüz zamanı bir vurğuya tabe olmur, əlavə vurğunun işlədilməsinə ehtiyac hiss edilir. N.Məmmədli “Alınma terminlər” əsərində qeyd edir: “Ümumiyyətlə, dilimizə daxil olmuş alınma terminlər müəyyən struktur dəyişikliklərə uğrayır, bəziləri isə öz quruluşlarına görə Azərbaycan dilinə xas sözlərdən çox da fərqlənir. Ona görə də heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, olduğu kimi mənimsənilir” (3, s. 197-199). Bilavasitə alınma terminləri mənimsənilməsinə görə iki kateqoriyaya bölmək olar: a) struktur dəyişikliklərə məruz qalmayanlar; b) Struktur dəyişikliklərə məruz qalanlar. Birinci kateqoriyaya aid olan terminlər, məsələn: *defekt, drel, dempfer, eskol, domkrat, modul, mikser, mikrometr, porşen, fiksator, frezer, spindel, elevator, elektrod, elektrolit, kompressor, korund, manjet* və s. İkinci kateqoriyaya aid olan terminlər haqqında onu demək olar ki, Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş, bəzə Avropa mənşəli terminlər dilimizdə cüzi fonetik dəyişikliklərə məruz qalanlardır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində belə terminlərdən bəziləri öz formalarına görə orijinala tam uyğun gəlir. Müqayisə üçün bir neçə konkret misal gətirək:

Azərbaycan dilində	Rus dilində	İngilis dilində
Armatura	арматура	armature
monumental	монументальный	monumentalis
alebastr	алебастр	alebastro
jalyus	жалюзи	jalousi
baryer	барьер	barriere
gips	гипс	gypsum

B.C.Гасанов yazır: “Rus dilində işlənən Avropa mənşəli texniki terminlər həmin dilin orfoqrafiya qayda-qanunlarına uyğun olaraq dəyişir. Məsələn: *tonnage-тоннаж, mirage-мираж, tricotage-трикотаж, metrage-метраж*. Azərbaycan dilində də onlar rus dilində olduğu kimi işlənir” (4, c. 137-149).

Söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçərkən sözlərin dilin müəyyən fonetik, qrammatik qayda-qanunlara tabe olması baxımından alınma terminləri iki qrupa bölmək olar: a) heç bir dəyişiklik edilmədən, mənimsənilən terminlər; b) dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər. Həmin sözlərdə fonetik və orfoepik cəhətdən əsaslı dəyişiklik baş vermir. Azərbaycan dilində vaxtilə bu şəkildə mənimsənilmiş və hazırda da elə olduğu kimi işlənən *lizing, barter, bank, tender, marketing, kanal, vulkan, magnit, beton* və bu kimi onlarca termin heç bir dəyişiklik edilmədən dilimizdə işlənməkdədir. Bu cür mənimsənilən, daha çox beynəlmiləl səciyyəyə daşıyan sözlərə aiddir. Həmçinin ədəbi dilin yazılı dil vasitəsi ilə keçən sözlərin əksəriyyəti də bu şəkildə mənimsənilir.

Karikatura termini İtalyan dilindən dəyişiklik edilmədən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilində bu termindən iki mənada istifadə olunmuş, bir şəxsi və hadisəni qəsdən gülünc sürətdə təsvir edən şəkil. İncəsənətin digər növləri vasitəsilə verilən bu cür şəkil, habelə bu mahiyyətdə olan əsərlər. Bunlar təsvir deyil, karikaturadır, bir şeyin gülünc, miskin bənzəridir. Bu termin dilimizin söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edir. Bu terminə leksik şəkilçilər artırmaqla *karikaturaçı (karikaturaçı rəssam), karikaturalaşdırılma (karikatura halına salınmaq) karikaturalaşdırma, karikaturalaşmaq (karikatura şəklinə salmaq), karikaturaçılıq (karikaturaçının işi, sənəti)*. Hazırda başqa dillərdən alınan beynəlmiləl söz və terminlərin forması Azərbaycan dilində maksimal mühafizə olunur. Bu isə ilk növbədə cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində dünya dilləri arasında özünü göstərən qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin daha aktiv şəkildə olması nəticəsi kimi meydana çıxır ki, bu da sözlərin inkişafını xeyli asanlaşdırır.

Nəticə: Bir çox hallarda alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətləri də müşahidə etmək olar:

a) Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə uyğun sözlərin bir-birini izləməsi möhkəm qanun kimi özünü göstərir. Halbuki alınma sözlərin əksəriyyəti ahəng qanununa tabe olmur və mənbə dilin fonetik tərkibini özündə saxlayır. Məsələn: *atmosfer, akustika, partiya, amplitud, respublika, kino, diferensial, teatr, rezonans* və s.

b) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin birgə işlənməsi xarakterik cəhət deyildir. Lakin bir çox alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin bu fonetik prinsipi pozulur. Məsələn: *park, sirk, metr, start, prospekt, kvadrat, transportir, funksiya, spirt, statistika, kvartal, kran, plan, traktor, forvard* (idman yarışında hücum edən oyunçu hücumçu) və s. sözlərdə olduğu kimi) Beynəlmiləl səciyyəli terminlərdən bəzilərinə müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin sözlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində də eynilə qalır. Məsələn: *antena, analiz, doping, kirza (parça novii), buffer, avtoqraf, realist, realizm, termometr, kamera, adajio, molekula* və s. sözlərdə olduğu kimi) Tərkibində «o» saiti olan alınma termin və sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsinə baxmayaraq, əslində olduğu kimi yazılır. Məsələn: *avtomat, biologiya, program, poeziya, professor, obyekt, proyekt, problem, projektor, poema, dosent, laborant* və s. Alınma sözlərin müəyyən qismi morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramır. Belə ki, alınma sözlərlə birlikdə dilimizə daxil olan bir sıra

şəkilçilər Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərə əlavə edilmir və müxtəlif sahələrə aid olan bu tipli termin və sözlər mənbə dildəki forma və məzmununu saxlayaraq mənimsənilir. Məsələn: *-izm (neorealizm, romantizm, neologizm, polimorfizm, mexanizm, dixroiizm, dimorfizm)*; *- ist (naturalist, idealist, pozitivist, linqvist)*; *-tor (redaktor, degustator pozistor, radiator, qubernator)*; *-ik (fizik, mexanik, fantastik izotermik, dielektrik)*; *-loq (fizioloq, biolog, kosmolog, antropolog, dialektoloq)*; *-nom (aqronom, astronom)*; *-ant (aspirant, dissertant, doktorant)*; *-tura (aspirantura, korrektura, magistratura)*; *-iya (demokratiya, monarxiya, anarxiya, diplomatiya)*; *-ika (energetika, avtomatika, fantastika)* və s. Əslində, bu tipli beynəlxalq terminləri dəyişdirməyə ciddi ehtiyac da duyulmur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi, Bakı, 2010, 244 s.
2. N.M.Sanskinin «Etimoloji lüğət» kitabı M., 1868. s. 123-134
3. Məmmədli N. Alınma terminlər Bakı, Elm, 1997. s. 197-199.
4. Гасанов Б.С. Процесс заимствования и особенности освоения заимствованных слов в языке 1975. стр: 137-149.

Açar sözlər: İngilis dili, termin, söz, struktura, semantika, Azərbaycan dili

Key words: English, term, words, struture, semantical, Azerbaijani language

Ключевые слова: английский язык, термин, слово, структура, семантика

Summary

The article is deal about the appropriation process new English term-words is used in Modern Azerbaijan language. In this process the most stage loan-term-words was compared national words including semantic, graphic, phonetic, morphological sides. Also in article is took basis appropriation level of loan-term-words phonetic, graphic, grammatical, orthographical and semantic accommodation.

Резюме

В статье рассматривается процесс освоения новых английских терминов-слов, используемых в современном азербайджанском языке. В этом процессе на самом этапе заимствования-слова сопоставлялись народные слова, включая семантическую, графическую, фонетическую, морфологическую стороны. Также в статье берется за основу присвоение заимствованиям уровня фонетической, графической, грамматической, орфографической и семантической аккомодации

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

SADƏ CÜMLƏNİN MÜƏYYƏN VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSİ NÖVLƏRİ (Yusif Seyidovun mülahizələri əsasında)

Kommunikasiyaya xidmət edən cümlələrin vasitəsilə insanlar fikir mübadiləsi edir, bir-biri ilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Bütün mətbuat vasitələri, KİV nümunələrində məlumatlar cümlələrin köməyi ilə ifadə edilir. Digər qrammatik və ya sintaktik kateqoriyalar kimi, cümləyə də tərif verərkən prof. Y.Seyidov özünəməxsus ənənəni davam etdirmişdir: qısa, aydın, sualsız və izahsız.

Onun cümləyə verdiyi, qəbul etdiyi tərif belədir: “Bitmiş fikir ifadə edən bir sözə və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir” [1, s. 323].

Tərif vasitəsilə alim oxuculara onu çatdırmaq istəmişdir ki, cümlənin cümlə olması üçün burada çox sözün olması vacib şərt deyil. Yalnız bir sözdən ibarət cümlələr də mövcuddur. Daha sonra Y.Seyidov həmin fikirləri nümunələr vasitəsilə əsaslandırmışdır: Mövcud cümlələri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

- 1) Bir sözdən ibarət olan cümlələr: Gecdir. Çalışır və s.
- 2) İki sözdən ibarət olan cümlələr: İndi gecdir. Biz çalışır və s.
- 3) Üç və daha çox sözdən ibarət olan cümlələr: Araz çayı böyük Culfa düzünü iki hissəyə ayırır. Dan yeri yavaş-yavaş qızarırdı və s.

Cümlənin tərifindəki “fikir bitkinliyi” ifadəsinə müəllif fərqli yanaşmış və ifadənin şərti isləndiyini söyləmişdir. Çünki hər bir cümlə bu və ya digər konkret bir fikri bildirir və həm sifahi nitqdə, həm də yazıda cümlələrdən istifadə edilir. Y.Seyidov cümlənin formalaşması üçün iki əsas cəhəti diqqətə çatdırmışdır:

- 1) məna cəhəti – bitmiş fikir ifadə etməsi.
- 2) qrammatik cəhəti – intonasianın, modallığın, qrammatik cə-hətdən formalaşmış xəbərin olması [1, s. 326].

Yusif Seyidov sadə cümlələri təsnif edərkən onları cümləyə bənzər və tək cümlələrə bölmüşdür.

Cümləyə bənzər cümlələr həm mübtədə, həm də xəbər əsasında formalaşır. Hər iki baş üzv iştirak etdiyinə görə belə cümlələrə cümləyə bənzər cümlələr deyilir. Bu cümlələrdə də bəzən mübtədə buraxılır. Lakin onun bərpası heç bir çətinlik törətmir. Məsələn; Tanımıram cümləsində subyekt şəxs sonluğuna əsasən bərpa etmək çox asandır: “Mən tanımıram”.

Cümləyə bənzər cümlələrdə əsas şərt baş üzvlərin hər ikisinin iştirak etməsidir, lakin bir çox hallarda həmin baş üzvlərə aid, onları izah edən, aydınlaşdıran II dərəcəli üzvlər vasitəsilə cümlələr genişlənə bilər. Bu cəhətdən cümlələr iki qrupa bölünür:

- 1) Müxtəsər cümlə.
- 2) Geniş cümlə

Adından da göründüyü kimi, müxtəsər cümlələr yalnız baş üzvlər əsasında formalaşır. Müxtəsər cümlələr subyekt mübtədə, predikatı xəbər şəklində ifadə olunan və məntiqi kateqoriya hesab edilən hökmün dildə ifadəsindən ibarətdir.

Məsələn:

- 1) Bəyi tövləyə çağırmaq ədəbsizlikdir (*S.Qədirzadə*).
- 2) Məni Zəngəzurun general-qubernatoru təyin etdirən odur (*Ə.Abasov*).
- 3) Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır.

Dünya qan üstündə bir xanımandır (*Surğun*) və s.

Geniş cümlələrdə baş üzvlər öz ətrafına ikinci dərəcəli üzvlər toplamaqla genişlənilir. Bu zaman II dərəcəli üzvlər həm baş üzvlərə, həm də II dərəcəli üzvlərlə atributiv və ya adverbial əlaqəyə girə bilər. Geniş cümlələrdə II dərəcəli üzvlərdən ən azı biri, əks halda isə hər biri, hətta bəzən bir neçə təyin, bir neçə tamamlıq və zərflik iştirak edə bilər. Məsələn:

- 1) Mən sizi görünə hər şeyi unuduram (*C.Cabbarlı*).
- 2) Nə üçün söz yazan şair əlləri
Elmin dəryasında üzə bilməsin (*S.Vurğun*).
- 3) İndi xəbər verim oxucuma mən,
Xəyalı küsdürən bir faciədən (*S.Vurğun*) və s.

Q.Kazımovun dərslərindəki “Cümlələr” mövzusu ilə bağlı da Y.Seyidovun fikirləri müxtəlifdir. O yazır: “Dərslərdə belə bir başlıq var: “Cümlələr”. Adətən, qrammatika kitablarında belə bir müstəqil bölmə ayırmırlar. Birbaşa tək cümlədən başlayırlar. Buna görə uyğunsuzluq yaranır. Lakin belə bölmənin verilməsi sistem üçün, tədris ardıcılığı üçün müsbət haldır. Lakin mübtədəsiz müəyyən şəxsi cümlələrin cümlələr hesab edilməsi ilə razılaşmaq olmaz. Cümlələrin quruluş xüsusiyyətləri kimi sadalamaq da artıq görünür” [2, s. 658].

Y.Seyidovun bu fikirlərinin bəziləri ilə razılaşmaq olmur. Məsələn, “mübtədəsi buraxılan (mübtədəsiz) müəyyən şəxsi cümlələrin cümlələr hesab edilməsi”ni qəbul etməməsi inandırıcı görünür. Çünki elmi-nəzəri ədəbiyyatda müəyyən şəxsi cümləyə belə bir tərif verilir: Mübtədəsi buraxılan, lakin asanlıqla bərpa edilən cümlələrə müəyyən şəxsi cümlələr deyilir. Və əgər mübtədəni bərpa edə bilirsən, deməli, həmin cümlələr cümlələrdir. Bu baxımdan Q.Kazımovun fikri daha məntiqli görünür [4, s. 54].

¹² ADNSU, Humanitar fənlər kafedrası, baş müəllim. ulker-aslanova@mail.ru

Mübtədanın iştirak edib-etməməsindən, şəxsin olub-olmamasından asılı olaraq müəllif sadə cümlələri **şəxslilə** və **şəxssiz** cümlələrə bölmüşdür [1, s. 458]. Şəxslilə cümlələrin isə üç növünü ayırmışdır:

- a) müəyyən şəxslilə cümlə;
- b) qeyri-müəyyən şəxslilə cümlə;
- c) ümumi şəxslilə cümlə [1, s. 458].

Bundan sonra ardıcıl olaraq həmin cümlələrin izahı verilmişdir.

Müəyyən şəxslilə cümlələr haqqında Y.Seyidov belə bir tərifi vermişdir: - Şəxslilə cümlələrdə mübtədə iştirak edir.

Məsələn;

Həmişə sirli görünən **dağlar**, şırıldaıyb axan **sular** şəhərin havasına bir sərinlik verirdi (*M.İbrahimov*).

Mübtədə cümlədə iştirak etmir, ancaq cümlənin şəxsi təsəvvür edilir, şəxs-xəbərlilə şəkilçilərinə əsasən bərpa edilə bilər. Dərslərimi hazırlayıb həyəətə düşdüm – cümləsində (kim? – mən) şəxsi bildirən mən əvəzliyini cümlədə asanlıqla bərpa etmək mümkündür.

Qeyd: Cümlədən söhbət gedəndə şəxs anlayışı bəzən insanları çaşdırır. Şəxs dedikdə yalnız işi icra edən insan deyil, ümumiyyətlə, mübtədə nəzərdə tutulur. Həmin mübtədə insan da ola bilər, digər canlı və cansızları da bildirə bilər. Deməli, şəxs deyərkən mübtədə nəzərdə tutulur.

Y.Seyidov yuxarıdakı cəhətləri nəzərə alaraq şəxslilə cümlələri iki qrupa ayırmışdır:

1) Mübtədəli şəxslilə cümlələr. Məsələn; a) *Səməd Vurğun* Azərbaycanın böyük şairlərindən biridir; b) *Aşıq Ələsgər* iki “Dağlar” şeirinin müəllifidir; c) *Rüstəm kişi* bu adamların ona yalan danışdığını çox gec başa düşdü.

2) Mübtədəsiz şəxslilə cümlələr (*bu cəhətə bəzi dərsliklərdə rast gəlmirik - Ü.A.*). a) **Gəlmışik sizi qarşılayaq**; b) Səlim kəndə axşam çatdı. **Əşyalarını yerləşdirib idarəyə getdi**; c) Güclü yağış yağdı. **Körpüləri, yolları yuyub apardı**.

Eyni zamanda Y.Seyidov müəyyən şəxslilə cümlələrdən nitqdə daha çox istifadə edildiyini də vurğulamışdır.

Müəyyən şəxslilə cümlələrin xəbərləri də mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyəətə görə uzlaşır və xəbərlər feili və ismi xəbərlər ola bilər.

Qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələrin əsas cəhətləri:

- 1) Bu cümlələrdə mübtədə olmur.
- 2) Bu cümlələrin xəbəri yalnız üçüncü şəxsin cəmində olur.
- 3) Bu cümlələrin xəbərləri feili xəbər olur, yəni tək feillə, ya da ikinci tərəfi feil olan birləşmələrlə ifadə olunur.

Əlavə etmək lazımdır ki, qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələrin xəbəri bəzən feili frazeoloji birləşmələrlə də ifadə oluna bilər. Məsələn; Elə bil başıma qaynar su tökdülər. Sanki mənə od vurdular.

4) Bu cümlələrdə xəbətin ifadə etdiyi hərəkət qeyri-müəyyən şəxsə aid olur. Məsələn:

Buna da bir böyük vəzir dedilər,
Başını, beynimi ovub yedilər (*S.Vurğun*)

Əlavə olaraq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələrin mübtədəsi qeyri-müəyyən olsa da, şərti olaraq ona “onlar” mübtədəsini artırmaq mümkündür. Lakin bu halda da “onlar”ın arxasında kimin olması, mübtə-danın dəqiq kimliyi məlum olmur. Məsələn;

- 1) Bizi qonaq apardılar. Kim apardı? sualına cavab qeyri-dəqiq “onlar” əvəzliyidir.
- 2) Qacar: Bu qılinc olmasa, yeyərlər mənə
- 3) Qacar:- Oxu, deyirdin ki, şairləri var,

-Yəqin ki, cavabı mənzum **yazmışlar** (*S.Vurğun*)

Xəbəri III şəxsin cəmində işlənən müəyyən şəxslilə cümlələrlə, qeyri-müəy-yən şəxslilə cümlələr bəzən qarışdırılır. Onları qarışdırmamaq üçün Y.Seyidov belə bir müqayisə aparmışdır:

- 1) Birinci yeri tutanlara mükafat verdilər.
- 2) Heç bir şərt qoymadan səhər saat 9-da işə başladılar.

Verilmiş cümlələrdən birincisi qeyri-müəyyən şəxslilə, ikincisi müəyyən şəxslilədir.

Hər ikisinin xəbəri III şəxsin cəmindədir. Bəs, görəsən, fərq nədədir?

İlk növbədə, bunu cümlələrin məzmunundan anlamaq olur. Birinci cümlədəki hərəkət qeyri-müəyyən şəxsə aiddir, təsəvvür edilmir. Eyni zamanda birinci cümlədəki hərəkəti paralel olaraq bir şəxs də icra edə bilər. Belə bir əvəzlənmə aparıla bilər.

İkinci cümlədə isə xəbərəkəti işi, hərəkəti icra edən bir qrup nəzərdə tutulur. Bu hərəkəti bir şəxsin icra etməsi qeyri-mümkündür.

Y.Seyidov belə cümlələrin kontekstdə daha asan fərqləndirildiyini də diqqətə çatdırmışdır. Çünki bəzən mübtədəsi buraxılan cümlələrdə şəxsin kimliyi əvvəlki cümlələrdə öz əksini tapmış olur. Buna görə də həmin cümlələrdə şəxs - mübtədə asan bərpa edilə bilər. O zaman həmin cümlələr qeyri-müəyyən cümlə adlandırıla bilməz. Məsələn;

Qadınlar qollarını çırılmalıyb bayrama hazırlaşdılar. Evləri təmizləyirdilər. Xalça-palazı yuyurdular...

Verilmiş birinci cümlədə mübtədə (qadınlar) verilib, məlumdur. Sonrakı cümlələri qeyri-müəyyən adlandırmaq olmaz. Çünki şəxsin kimliyi birinci cümlədən bizə məlumdur.

Bu tipli cümlələr formal, struktur cəhətdən qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələrə uyğun gəlsə də, əslində müəyyən şəxslilə cümlədir.

Y.Seyidov Nəsiminin dilinin tədqiqində **qeyri-müəyyən şəxsl**i cümlələri diqqətdən kənar qoymamışdır. Alim yazır ki, bu cümlələrin xəbəri, bir qayda olaraq, III şəxsin cəmində olur. Bu cümlələr Nəsiminin şeirlərində müəyyən bir yeri tutur. Şairin elə şeirləri vardır ki, başdan-başa qeyri-müəyyən şəxsl cümlələrdən ibarətdir. Məsələn;

Ləbinə ləli-canfəza dedilər,
Sormuşam, dərdimə dəva dedilər,
Qamətın balası bəla dedilər,
Bizləri ona mübtəda dedilər.

Göründüyü kimi, bəndin 4 misrasının hər biri qeyri-müəyyən şəxsl cümlədir, dedilər xəbəri ilə bitir, mübtədaları yoxdur.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Dedilər kim, dəhni yoxdur anın,
Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər.

Beytin ikinci misrasının mübtədası (bixəbərlər) olduğu üçün müəyyən şəxsl cümlədir. Y.Seyidov “bixəbərlər” mübtədasının elə dolayısı ilə birinci cümlənin subyekti ola biləcəyi fikrində olsa da, onu qeyri-müəyyən şəxsl cümlə hesab edir və belə qərara gəlir ki, “belə dolay aidiyyət cümləni müəyyən etmir” [3, s. 235].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərləri. X cild. Bakı: Çapaşoğlu, 2011, 551 s.
2. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı, BU nəşri, 2010, 670 s.
3. Seyidov Y. M. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 386 s.
4. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004, s. 54.

Acar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, müəyyən şəxsl cümlə, qeyri-müəyyən şəxsl cümlə

Ключевые слова: синтаксис, простое предложение, определенное-личное предложение, неопределенное – личное предложение.

Key words: syntax, simple sentence, finite sentences, non-finite sentences.

Резюме

Классификация простых предложений по наличию отсутствию подлежащего, по функции высказывания, основные критерии различия простых предложений ко всем вопросам Сейидов высказал свое отношение, сделал обобщения, аргументировал свое мнение.

Summary

In the article, professor Y.Seyidov's opinions on a simple sentence and its finite and non-finite types are presented. There are various opinions about a simple sentence being one of the major objects of syntax. Y.Seyidov commented, carried out generalizations, granted his opinions on such features of a simple sentence as its types, functions according to a person and main features which differ them.

RƏYÇİ: dos S.Abbasova

İNGİLİS DİLİNDƏ SKANDİNAVİYA MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Dilə yeni söz alınmasının əsas səbəbləri dilin leksikasında baş verən bir sıra yenilikləri və dil sistemlərində bir çox dəyişmələri doğuran səbəblərə uyğun gəlir. Başqa xalqlara məxsus anlayışların əxz edilməsində dilin özündə yeni adın yaranması üçün zəngin daxili imkan olmasına baxmayaraq sözün başqa dildən alınması üstün tutulur. Başqa dildən alınan hazır materialı dilin öz qanunlarına uyğun şəkildə dəyişdirib mənimsəmək respirent dildə yeni sözün yaranmasından daha asandır. İngilis dilinə keçmiş alınma sözlərin dildə qəbul olunmasının səbəblərindən biri kimi yuxarıda göstərilən səbəb haqqında danışmaq olar.

B. Abbasova “Söz alma hadisəsinin əsasları” kitabında qeyd edir: “Məlumdur ki, Britaniya adalarında German tayfalarının – Anqlar, Sakslar və Yutların hələ məskunlaşmadığı dövrdə bu tayfalar ilə Romalılar arasında ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur. Bu səbəbdən onlar Romalı tacirlərdən ticari anlayışlarla bağlı, o cümlədən onlar üçün yeni anlayışları adlandırmaq üçün külli miqdarda söz almışlar. Bu sözlər Roma mədəniyyətini əxz etdirir və latın mənşəli sözlərdir. Bu cür alınmaların ingilis dilində tarixi daha qədim hesab olunur və bu sözlər Latın dilindən ingilis dilinə keçmiş sözlərin birinci səviyyəsini formalaşdırır” (1, s. 145-148).

Əsas hissə. Bu sözlər, əsasən, şifahi formada qəbul olunurdu və bu səbəbdən də sözdəki hərflərin sayı daha az olurdu. Məsələn: *vvine* (Latın *vinum*), *pepper* (Latın *piper*), *pear* (latın *pirum*), *cheese* (Latın *caseus*), *butter* (Latın *butyrum*), etc. Bu növ səviyyəyə aid olan sözlərin digər bir qismi isə, 400 ildən artıq Roma imperiyasının əsarəri altında olan Britaniya adalarına V əsrdə german tayfalarının gəlişindən sonra ingilis dilinə keçmiş Latın mənşəli sözlər hesab olunur. Bu alınmalar barədə Haugen “The analysis of linguistic borrowings” əsərində yazır ki, “Romalıların quruculuq və tikinti işləri ilə əlaqədar işlətdikləri sözlərdir. Məsələn: *street* (Latın *strata vita*), *port* (Latın *piper*), *vvall* (Latın *vallum*), *camp* (Latın *campus*) etc. Coğrafi yer adlarından isə, muasir ingilis dilinə *chester* (Latın *castrum*), sonluğu ilə bitən adlar bu dövrdə alınmışdır” (2, s. 18-20). Məsələn: *Manchester*, *Gloucester*, *Lancaster* etc. Latın dilindən respirent dil olaraq İngilis dilinə keçmiş sözlərin ikinci səviyyəsini bütün ingilislərin xristianlığı qəbul etdiyi bir dövrdə, yəni VI-VII əsrlərdə alınmış sözlər yaradır. Dilə yeni idea və anlayışların gəlməsi məhz bu dövrdə dilə yeni sözlərin keçməsi də səbəb olmuşdur. Bu tip alınmalara aşağıdakılar daxildir: *angel*, *bishop*, *candle*, *monk*, *priest*, *saint* etc.

Qalperin Latın mənşəli alınmaların bu səviyyəsini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. **Əv təsərrüfatında işlənən əşyaları ifadə edən sözlər:** *anchor* (Latın *ancora*), *box* (Latın *buxus*), *butter* (Latın *butyrum*), *chalk* (Latın *calcum*), *dish* (Latın *discus*), *kettle* (Latın *catillus*) etc.
2. **Geyim əşyaları ifadə edən sözlər:** *cap* (Latın *cappa*), *sock* (Latın *soccus*) etc.
3. **Uzunluq və çəki vahidlərinin ifadə edən sözlər:** *circle* (Latın *circulus*), *mile* (Latın *millia*), *pound* (Latın *pondo*), *inch* (Latın *incia*) etc.
4. **Heyvan, quş və balıq adları bildirən sözlər:** *ass* (Latın *asinus*), *camel* (Latın *camelus*), *peacock* (Latın *pavo*), *turtle* (Latın *turtur*) etc.
5. **Bitki adlarını bildirən sözlər:** *palm* (Latın *palma*), *pear* (Latın *pirum*), *plum* (Latın *prunum*), *rose* (Latın *rosa*), *lily* (Latın *lilium*), *plant* (Latın *planta*) etc.
6. **Dini anlayışları ifadə edən sözlər:** *angel* (Latın *angelus*), *church* (Latın *cyriaca*), *clerk* (Latın *clericus*), *disciple* (Latın *discipulus*), *monk* (Latın *monachus*), *nun* (Latın *nonna*), *pope* (Latın *pepe*) etc.

I.R. Galperin yazır: “Xüsusi adları nəzərə almasaq, bu dövrdə ingilis dilinə Latın dilindən təxminən 400-450 söz daxil olmuşdur” (3, s. 123-140).

Norman işğalı dövründə ingilis dilinə Latın dilinin təsiri alınma sözlərin üçüncü səviyyəsində yaranmasında öz əksini tapır. Bu alınmalar, əsasən, yazılı yolla alınmış və birinci səviyyədəki sözlər qədər geniş istifadə dairəsi qazana bilməmişlər. Bu cür daha çox elmi dilə aid edilirdi və sonluq morfemlərinə görə digər alınmalardan seçilirdi. Məsələn: 1) – **ate** sonluğu ilə bitən feillər - *seperate*, *translate*, *exaggerate*, *congratulate* etc. 2) – **ute** sonluğu ilə bitən feillər – *prosecute*, *constitute*, *execute*, etc.

İngilis dilinin Skandinaviya mənşəli leksika həm lüğət tərkibindəki işlək sözləri, həm də Normand mənşəli toponimlərini əhatə edir.

a) Skandinavlardan ingilislərlə sıx əlaqələri nəticəsində ingilis dilinə xeyli Skandinav sözlər daxil olmuşdur. Onlar Skandinav ingiliscəsinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmiş və mənaca rəngarəng etmişdir. Həmin sözlər Skandinaviyanın reallığının müxtəlif sahələrinə aiddir. Bu sözlərin bir qrupu Skandinavlardan maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir.

Bunların sayı o qədər çoxdur ki, onları mənaca qruplara bölüb hər biri haqqında ayrıca danışmaq lazım gəlir. Onlar arasında heyvanlar aləmini bildirən sözlər xüsusilə çoxdur. Bunun səbəbi Skandinaviyanı fərqləndirən onun zəngin, çoxnövlü heyvanlarıdır. İngilis dilinin Skandinav variantında işlənən normand mənşəli sözlərin bir qrupunu ayrılıqda gözdən keçirək:

“**Billy**” - qalay qab içərisində çay qayntmaq və yemək bişirmək üçün istifadə olunur. Ona *billy-can* və *billy-pot* tərkibində rast gəlinir.

“**Bunya-bunya**”-aborigenlərin dilində bitki adı. Bu bitkinin toxumlarını ölkənin yerli xalqı yemək bişirərkən istifadə edirlər.

Skandinav bitki adlarının bir qrupu ölkənin yerli xalqlarının dillərindədir; *brigalow, gidgee, mulga, myall, yarrah* və s. Avropalı gəlmələrin 200 ildən artıq bir müddətdə yerlilərlə əlaqəsi onların dilində əks olunmaya bilməzdi. Bu alınma sözlərin böyük əksəriyyəti məhz Skandinav realiyaları ilə, o cümlədən də ölkənin zəngin bitki aləmi ilə bağlıdır.

“**Briglow-bu**” - elmi ədəbiyyatda “*acacia herpophylla*” adlanan akasiyanın adıdır. Onlar Yeni Cənubi Uels və Kvinslend ştatlarında daha çox işlənir.

“**Jarrah-Eucalyptus marginata**” adı akasiya növünün yerli adıdır. O ölkənin qərb hissəsində geniş yayılmışdır. Qabığının tünd qırmızı rəngdə olmasına və möhkəmliyini görə əvvəllər bu ağac “**mahogany**” adlandırılmışdır, çünki aborigenlərin dilində bu söz qırmızımtıl rəngi bildirir.

“**Booerang-bu**”, Skandinav yerli əhalisinin qədimdən bəri işlətdiyi məşhur silahın adıdır. Bu silahın əsas xüsusiyyəti ondan ubarətdir ki, o atıldıqdan sonra yenidən atıldığı nöqtəyə qaydır. Həmin sözün Skandinavların dilindəki “**woomera**” sözündən olduğu göstərilir.

“**Cooe (coo-ee) (kui)**”. Skandinaviyada meşənin dərinliklərində bir-birini axtararkən çıxardıqları səs. Bu səs onlar arasında öz xalqdan almış ingilislər də işlətdikləri üçün onların dilinə daxil olmuşdur.

“**Corrobree**”-aborigenlərin səs-küyü bayramlarından biri. Bu bayram zamanı dini ayinlər icra olunur və rəqs edilir. Bu bayramın adı hətta frazeologiyaya daxil olmuşdur: “*corroboree water*” Avstraliya ingiliscəsində “ucuz şərab” mənasını ifadə edir.

Didgeridoo (didgeridu) - “musiqi borusu”. Skandinavların işlətdiyi musiqi aləti. **Kangaroo**- Skandinaviya ölkəsində yayılmış heyvan növü olub, eyni zamanda bir çox məcazi mənalarda da işlənərkəndir. Məsələn, yerşi kenquru yerşinə oxşayan qadınlara aid “**kangaroo droop**” ifadəsi işlənir.

“**Kangaroo hop**”, “**cangaroo dog**”- Skandinaviyada oyun adı kimi də işlənir. O çox məşhur heyvan olduğundan onun adı “insafsızlıq etmək”, “haqsız olmaq” “to have kangaroos on one’s top paddock”-o adamlara aid edilir ki, ailə üzvlərinin heç də hamısı evdə olmur, müxtəlif yerlərə səpələnir; to kangaroo a car – maşını çoxsaylı tormozlarla, silkələ-nə-silkələ-nə sürmək; kangaroo court-düzgün işləməyən haqsız qərarlar qəbul edən, məhkəmələr haqqında işlədilir və s.

“**Koala**”- çantalı ayı. Bu Skandinaviyada nadir heyvanlarından biridir. O, Skandinav kimi ölkənin rəmzlərindən biridir. İngilis dilinin Skandinav variantında O həm də dingə adlanan heyvanı bildirir. Məcəzi mənası “vəhşi”dir.

“**Yakka**”- mənşəli bu söz “ağır” mənasında işlənir.

“**Yarrah**”- Skandinav dilində evkaiptin növlərindən birinin addıdır. Məcəzi mənada da işlənir...Yowi-aborigenlərin dilində bəli, hə nidası mənasındadır. Yalnız intibah dövründə mütəxəssislərin qədim yunan mədəniyyəti ilə maraqlanmağa başladığı bir zamanda yunan mənşəli sözlər bir başa ingilis dilinin lügət tərkibinə nüfuz etdi. Bu cür alınmalara aşağıdakıları aid etmək olar: **lexicon, myth, petal, sympaty, etc.** Bu dövrdə həmçinin klassik Latın dili vasitəsilə *athlete, drama, gymnastics*; fransız dili vasitəsilə **astronomy, dialect, geograpy, geometry, idiom, theatre, tragedy etc.** kimi sözlər də ingilis dilinə daxil oldu. Hər hansı bir dildə yunan elementlərinin nə dərəcədə geniş yayıldığı anlamaq üçün hər hansısa bir elm sahəsinin hətta müəyyən qolunda bu dildən alınmış sözlərin hansı tezlikdə işləndiyini müşahidə etmək kifayətdir. Aşağıdakı söz və terminləri ingilis dilçiliyi yunan dilinə borcludur; *analysis, antonym, archaism, chorus, democracy, dialogue, epilogue, etymology, euphemism, neologism, epos, gymnastics, homonym, hyperbole, lexicology, metaphor, metonymy, polysemy, physics, philology, philosophy, rhythm, synonym, scheme, scene, tragedy, prologue etc.*

Антрушина Г.Б., Афанасьева О.В., Морозова Н.Н. “Лексикология английского языка” adlı kitabda müəlliflər öz fikirlərini belə izah edirlər: “Məlumdur ki, german tayfaları anqlar, sakslar, yutlar V əsrdə Britaniya adalarına yürüş edərkən yerli xalqla – kelt tayfaları ilə qarşılaşdılar. Bu prosesin davamlı surətdə inkişafı aşağıdakı üç istiqamətdə nəticələndi: 1) skandinavizmlər anglo-sakson mənşəli sözləri lügət tərkibində sıxışdırıb çıxardı; 2) skandinavizmlər anglo-sakson mənşəli sözlərin rəqabətinə davam gətirə bilmədi: Buna görə də bu dildən ingilis dilinə keçən sözlər əsasən gündəlik həyatda işlənən sözlərdir” (4, s. 36-42).

Maraqlıdır ki, Normand adalarında ov etməklə bağlı yer adları yoxdur, Çünki ovçuluq əsas peşə olduğundan və bu peşə bütün ərazilərdə geniş yayıldığından həmin saysız ov yerləri ad ilə ifadə etməyə ehtiyac meydana çıxmamışdır.

Normand adaları balıqçılıq üçün səciyyəvi olmadığından və bu peşə az istifadə olunduğundan müəyyən ərazilərdə balıqçılıqla bağlı yer adlarının meydana çıxması zərurəti olmamışdır. Belə ki, bu yerlərdə az-az balıq tutulduğundan həmin yerlərin balıq tutmaqla əlaqədar adların istifadəsinə ehtiyac yaranmamışdır.

Nəticə: Beləliklə, aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, ingilis dilinin lügət tərkibi sözlərin mənşəyinə görə müxtəliflik təşkil edir. İngilis dili öz tarixi inkişaf prosesində külli miqdarda alınma söz qəbul etsə də, bu dilə xarakterik xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlaya bilmişdir.

Fonetik dəyişikliklər Cənubi Normandiyada (həmçinin Qərbi Normandiya) kim razılığa gəlmişlər ki, bu model İngiltərədə 15 və 16-cı əsrlərdə baş vermiş və Böyük sait dəyişməsinin daşlaşmış bir qalığıdır. Böyük Sait Dəyişməsi (Great Vowel Shift) bütün İngilis sait sisteminin Orta əsr İngilis dilindən tutmuş müasir İngilis dilinə qədər dəyişməsinə deyilir. Skandinav İngilis dilinə digər bəzi özəl xüsusiyyət sözlərdə prerotik (r-dan öncə) saitlərin paylanmasıdır. Skandinav İngilis dilində iki sait arasında yerləşən [r] səsinədən öncə yerləşən [a] səsinin [v] səsi ilə əvəz olunması kimi mövcud modelə müqavimət göstərmək Skandinav dilində prerotik saitlərin nəzərə çarpan aspektidir.

Sorry, tomorrow, borrow, sorrow və Laura kimi sözlər Skandinav İngilis dilində məcburi olaraq bu modelə əsasən tələffüz olunurlar. Florida, orange, oracle, Norwich, adorable, thesaurus kimi sözlərlə (a) əvəzinə (v) səsinin işlənməsi dəyişkən şəkildə aşkarlanır.

Göründüyü kimi, ingilis dilinin müxtəlif variantlarının yaranmasında, həmin variantların lüğət tərkibinin formalaşmasında, yerli dillərin təsiri olduqca böyükdür. Bu baxımdan, ingilis dilinin Skandinaviya variantının meydana çıxmasında yerli əhalinin həyat tərzini, adət və ənənələrini, onların mifoloji, dini baxışlarını əks etdirən leksik təbəqənin rolu olduqca böyük olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Söz alma hadisəsinin əsasları. Bakı, 1995. səh: 145-148.
2. Haugen. The analysis of linguistic borrowings. New York, 1956. page: 18-20.
3. Galperin I.R. Stylistic. Moscow: Higher School, 1997. page: 123-140
4. Антрушина Г.Б., Афанасьева О.В., Морозова Н.Н. Лексикология английского языка, Высшее образование, Дрофа, 1999. page: 36-42.

Açar sözlər: alınma sözlər, assimilyasiya, skandinav dilləri, dialektlər, tipologiya

Key words: Acquisition words, assimilation, Scandinavian languages, dialects, typology

Ключевые слова: заимствованные слова, ассимиляция, скандинавские языки, диалекты, типология

Резюме

В данной статье рассматривается появление заимствованных слов в английском языке с исторической точки зрения. Известно, что основная причина для заимствования новых слов – это появление новых понятий в словарном запасе языка. В принятии нового понятия для создания новых определений также принимаются во внимание заимствованные слова из других языков. Таким образом, некоторые заимствованные слова попали в английский язык после размещения германских племен на Британских островах, некоторые из латинского языка в VI-VII вв., большая часть во время скандинавской оккупации в IX- XI вв. а также из греческого языка в эпоху возрождения, другой поток в XIV-XVI вв., и т.д.

Summary

This article deals with the appearance of borrowings in English from the historical point of view. It is known that the main reason for acquiring new words is the appearance of new concepts in the vocabulary stock of the language. In the way of adoption of an unknown concept for the establishment of new definitions, the borrowing process of new words from other languages is also taken into account. Thus, some loan words appeared in English after the placement of Germanic tribes on the British Isles, some of the Latin language from the VI-VII centuries, most during the Scandinavian occupation in the IX-XI centuries.

Dos. L.Ələkbərova

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ MƏKANİ MƏZMUN BİLDİRƏN SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Dil vahidləri müxtəlif xarakterli qanunauyğunluqları, kateqoriyaları reallaşdırən əsas vasitələrdir. Onların əsas gücü, əsas funksiyası bundan ibarətdir. Məkanın təzahür formaları dil vahidləri sistemində ayrıca müstəqil qrupdur. Dildə mövcud olan fəlsəfi anlayışlar sırasında məkan məfhumunun da özünəməxsus ifadə vasitələri vardır. Bunu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, dilçilik inkişafının ilk mərhələlərində ayrıca elm yox, fəlsəfinin bir hissəsi hesab edilmişdir. Məlumdur ki, bütün maddi və mənəvi aləm dildə formalaşır. Buna görə də əsas fəlsəfi qanunlar: kəmiyyət-keyfiyyət dəyişmələri, əksliklərin vəhdəti, mübarizəsi; inkar qanunlarının dilə mənsubluğu təbii haldır. Müxtəlif semantikalı terminlər, söz və ifadələr, qanunauyğunluqlar dilçiliklə fəlsəfinin kontaktını təsdiq edir. Bu problemin əsas mahiyyəti ekstralingvistik faktorlarla bağlıdır.

V.Aslanov dilimizin yazının yaranmasına qədər olan tarixini öyrənməkdən ötrü ayrı-ayrı ekstralingvistik və daxili qaynaqlardan yararlandığını söyləmişdir. Qeyd edilən tarixin araşdırılmasında ümumtürk yazılı qaynaqları hesab edilən Göytürk yazılı 70 mətnlərinin, daş kitabələrin, M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin, XII əsrə qədərki dövrə aid edilən bir çox yazıların, o cümlədən dialektlərimizin, X-XII əsrlərdə yaradılmış ərəb, fars, gürcü dilli mənbələrdə qorunan türk mənşəli sözlərin əvəzsiz rol oynadığı göstərilmişdir [6, s. 38-39]. Alimin fikirləri və düşüncələri “Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi” əsərində öz əksini tapmışdır.

Bizə aydındır ki, müxtəlif xalqların varlığı konkret məkanlarla bağlıdır və həmin məkanlar mənsub olduğu xalqın tarixini yaşadır. Xalqın yaratdığı maddi-mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi, əşyevi dəlillərin üzə çıxarılması məkanla müəyyən edilir. Deməli, xalqın varlığını ehtiva edən faktların müəyyənəşdirilməsində məkanların rol əvəzədir. Qədim mədəniyyətə malik türk etnoslarının təfəkküründə yer-məkan məfhumunun yaranmasında xalqın miflik görüşlərinin, təfəkkürünün, inam və etiqadlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Ətraf aləmi özlərinəməxsus tərzdə anlamağa çalışan əski türk etnosları hadisələri uyğun şəkildə izah edirdilər. Onlar miflər yaratmış, həmin miflərdə təsvir etdikləri hadisələrin həqiqiliyinə inanmış, düşüncələrində onların idraki fəaliyyətləri ifadə Dünyanın müxtəlif səmtlərində yaşayan digər xalqlarda olduğu kimi, qədim türk etnoslarında da öncələr şüur inkişafın aşağı pilləsində olmuş, bu da onların təbiətdən uzaqlaşmasına imkan verməmişdir. Onlarda bir təsəvvür formalaşmışdır ki, ətrafdakı ağaclar, çaylar, dağlar və s. müəyyən canlı hissələrin ayrıca komponentləridir. Bu səbəbdən türklər həmin cansız varlıqların belə canlı olduğu qənaətində olmuş, özlərinə xas əlamətləri bu əşyalara köçürmüşlər. Bu cür təfəkkürə malik olan insanlar ətraf aləmlə vəhdət yaratmağa çalışmışlar. Türklər inanmışlar ki, ana təbiət onları anlayacaq. Bu etnoslarının inancları diqqəti cəlb edən problemlərdən biridir. Hələ islamdan öncə onların özünəməxsus inancları olmuşdur. Türklərin dini-fəlsəfi görüşlərində onların ətraf aləm, həyat və ölüm haqqında təsəvvürləri ifadəsini tapmışdır. Edilmişdir.

Məkan-yer məfhumlarının dildə ifadə vasitələri sistemində fonetik məkan ilkin, başlanğıc sayılır. Yəni, fonetik məkan məkanın dil vasitələri ilə ifadəsinin təməli, bünövrəsi adlandırılabilir. Çünki danışıq səsləri-vokal və konsonant //sait və samit səslər hər cür mənalı sözlərin varlığını təmin edən zəruri şərtidir. Danışıq səslərinin, yəni saitlərin və samitlərin əmələ gəlmə yerlərinə fonetik məkan deyilir. Fonetik məkanın 2 forması var:

- 1) Saitlərin əmələ gəldiyi yer məkan
- 2) Samitlərin əmələ gəldiyi məkan.

Saitlər əmələ gəldikləri, yarandıqları məkanlara görə müxtəlif növlərə ayrılır: önsıra saitlər, ortasına saitlər və arxasına saitlər. Fonetik məkan materiyanın digər mövcudluq formalarından ayrılmazdır. Yəni burada da hərəkət və zaman vardır. Hərəkət həmin sözlərin tələffüzünü, tələffüz prosesinin həyata keçməsi zamanı, önsıra, ortasına və arxasına saitləri isə məkanı, saitlərin əmələ gəldiyi yeri bildirir.

Önsıra saitlərinin tələffüzü zamanı dilin orta hissəsinin sərt damağa doğru yuxarı qalxdığı, ağız boşluğunun iki hissəyə bölündüyü, önsıra saitlərinin iki hissəyə bölünmüş ağız boşluğunun ön hissəsinin kiçik, arxa hissəsinin nisbətən böyük olduğu müəyyənəşdirilir, ağız boşluğunun ön hissəsində rezonatorun kiçik olması nəticəsində havanın ağız boşluğundan çıxma yolunun daraldığı, səsin incələşdiyi, bu səbəbdən bu saitlərin ağız boşluğunun ön hissəsində əmələ gəldiyindən önsıra, saitlərinin tələffüzü zamanı səs incələşdiyindən əmələ gələn həmin səslər incə saitlər adlandırılır. Arxasına saitlərinin tələffüzü zamanı isə dilin kütləsinin ağız boşluğunun arxasına doğru geri çəkilməsi, ağız boşluğunu bərabər olmayan iki hissəyə böldüyü, ağız boşluğunun böyük hissəsinin öndə qaldığı, sait səslərin dilin arxasında yumşaq damağa yaxın hissəsində əmələ gəlib tələffüz edildiyi, ağız boşluğunun ön hissəsində rezonatorun böyük olması hava axımının ağız boşluğundan çıxma yolunun genişlənməsi, tələffüzdə səsin qalınlaşdığı ilə nəticələndiyi müəyyən edilmiş, bu səbəbdən həmin saitlərin ağız boşluğunun arxasında yaranması arxasına, tələffüzdə səsin qalınlaşması qalın saitlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Önsıra və arxasına saitlərinin simmetrik təbəqə yaratdığı deyilir: önsıra saitləri arxasına saitləri: ə, a, ı, i, ö, o, ü, u [13, s. 204].

Türkoqların böyük bir qismi yaranma yerlərinə görə fərqlənən səslərə əsaslanıb ulu türk dilində doqquz yox, səkkiz sait olduğu fikrini söyləmişlər. Onların fikrinə görə, ulu türk dilində ayrıca ə və e saitləri işlənməmişdir. Həmin saitlərin əvəzinə ə səsinə nisbətən dar, e səsinə nisbətən geniş tələffüz olunan bir saitin haqqında informasiya getmişdir.

¹⁴ Bakı Dövlət Universiteti, doktorant. aysel.nemetli1995@gmail.com

Göstərilən sait türk dilçiliyinə aid ədəbiyyatda a kimi işarə edilir. Beləliklə, yuxarıda tam simmetrik bir sistemin saitləri əks etdirdiyini görürük. Məkan anlayışının ilkin ifadə vasitəsi, yəni fonetik ifadə görümünün fərqli linqvistik xüsusiyyətlərin yaranmasının başlıca səbəbi kimi özünü göstərməsi məkanın təzahür formalarının çoxcəhətliliyi barədə təsəvvürü genişləndirir və onların ciddi tədqiqat problemi kimi qəbul edilməsini aktualaşdırır. Məkan anlayışının fonetik ifadə görümü fonunda müxtəlif növlü saitlər və onları tanıdan müstəqil adlar yaranır. Həmin adlar bu saitlərin başlıca xarakterik əlamətlərinin göstəriciləri olaraq dəyərlidir.

Məkan anlayışının fonetik ifadə görümləri adlandırdıqları, gerçəkləşdirdikləri linqvistik fonetik anlayışların mahiyyətini yetərincə anlamaqda, başa düşməkdə çox önəmli, əhəmiyyətli rola malikdir. Önsıra, ortasına, arxasına, incə, qalın saitləri məkan anlayışının fonetik ifadə görümlərinin konkret adlarıdır. Göründüyü kimi, önsıra, ortasına, arxasına saitlərin adları danışq üzvlərinin müxtəlif məkanlara uyğun düşdükləri vəziyyətlərin sonu olaraq yaranmışdır. Göstərilən bölgədə alt çənənin açılma dərəcəsi, dilin şaquli vəziyyətdə damağa doğru qalxması dərəcəsi terminləri saitlərin adı çəkilən bölgünün də fonetik məkanla bağlılığını, ondan ayrılmazlığını deməyə imkan verir. Bu linqvistik məkanın elementlərinin işlənməsi ilə bölgünün fonetik məkanla bağlılığı barədə deyilənlərin doğruluğunu təsdiqləyir. Alt çənə damağa doğru qalxma, genişlik-darlıq məkan anlayışlarının ifadə görümləri, linqvistik göstəriciləridir.

Fonetik məkan saitlərin formalaşma və tələffüz xüsusiyyətlərinin şərhinə xidmət göstərir. Məsələn, saitlərin formalaşmasında dilin damağa doğru qalxmasının bütün saitlərdə eyni cür yox, müxtəlif şəkildə özünü göstərdiyi aydınlaşır: bəzi saitlərin deyilişlərində dilin önü və ya arxasının damağa doğru çox, digərlərinin deyilişində (tələffüzündə) isə az qalxdığı müəyyənəşdirilir. Məkan faktoru təyinedici funksiyanın da əlaməti kimi qiymətləndirilir. Məsələn, dilin kütləsinin damağa doğru qalxma dərəcəsinə görə saitlərin iki növünün-geniş və dar saitlərin əmələ gəlməsi həmin ifadə görümünün aydınlaşdırıcı, təyinedici funksiyanın da daşıyıcısı olduğunu göstərir. Saitlərin, eləcə də samitlərin, fonetik hadisə və qanunların müəyyən növlərinin meydana çıxması linqvistik məkan anlayışının fonetik ifadə görümüylə əlaqədardır. Qeyd edək ki, dil faktları üzərində müşahidələr, araşdırmalar linqvistik məkan haqqında söhbət açdığımız fonetik ifadə görümünün, yaxud fizioloji-fonetik məkanın Göytürk yazısı abidələrini, əski türk yazılarının, həmçinin türk dillərindən olan Azərbaycan dilinin fonoloji quruluşunda tutumlu, güclü mövqə tutduğunu deməyə imkan yaradır. Fonetik məkan, yaxud linqvistik məkanın üzvi tərkib hissəsi adlandırıla bilən fonetik ifadə görümünün birbaşa təsiri ilə istər saitlərin, istərsə də samitlərin bəzi xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxır, formalaşır. Fikrimizi konkret nümunələrlə aydınlaşdırma bilərik: Geniş saitlərin tələffüzündə, deyilişində dilin kütləsinin damağa doğru qalxmadığı, alt çənənin üzərinə yatmış vəziyyətdə qaldığı, ağız boşluğunun (ağız rezonatorunun) genişləndiyi, bu səbəbdən də danışq səslərinin geniş saitlər adlandırıldığı (a, ə, o, ö) müəyyən edilmişdir [3, s. 36]. Dar saitlərin deyilişində dilin kütləsinin damağa doğru qalxması az qala damağa yapışması dilin kütləsi ilə damaq arasında dar bir keçidin əmələ gəlməsi hava axınının bu dar keçiddən axdığı, bu zaman çənənin də aşağı düşmədiyi, öz adi vəziyyətində qaldığı məhz dilin kütləsinin damağa doğru qalxması, hava axınının dar keçiddən keçməsi üzə çıxır. Bunların nəticəsində dar, yəni qapalı saitlər: ı, i, u, ü yaranır [12, s. 206]. Göytürk dilində geniş və dar saitlərin öz aralarında müxalifət təşkil edib müxalifət cütlükləri yaratmaları: a-ı, ə-i, o-u, ö-ü qoşa səsləri linqvistik məkanın fizioloji-fonetik ifadə görümünün nəticəsidir, yəni bu cütlüklər göstərilən ifadə görümünün təsiri ilə yaranmışdır. Göytürk dili saitləri ilə əlaqədar məlumatda məkan anlayışı diqqəti çəkir. Məkan faktoruna əsaslanaraq sait səslərə tərif verilib. Bu tərifdə yer-məkan, vaxt-zaman, hərəkət, eləcə də varlıq (materiya) anlayışları vardır. Materiya dedikdə varlıq-cisimlər və onların konkret komponentləri, növləri təsəvvürdə canlanır. Məsələyə belə yanaşdıqda saitlər sistemi, səslər, fonem materiyaları dildə gerçəkləşdirir, reallaşdırır. Göytürk dilində saitlərin 9, samitlərin 28 olduğu bildirilir. Danışq səsləri birlikdə dilin maddi əsasını-materiyasını təşkil edir. Saitə verilən tərifə diqqət yetirək: “Tələffüz zamanı boğazda və ağızda maneəsiz yaranan, musiqili tona malik olan, heca əmələ gətirən səslərə saitlər deyilir” [12, s. 200].

Bütün elmlərin, xüsusilə də dilşünaslığın əsas, başlıca nəzəri məsələlərinin araşdırılması fərqli təriflərdə dillə təfəkkür, dillə şüur məsələlərinin qarşılıqlı əlaqələrinə, münasibətlərinə əsaslanır. Sait səslərə verilən tərifdə materiya, yer-məkan, vaxt-zaman, hal-hərəkət məfhumları vardır. Burada sait səslər materiyaları, tələffüz, heca əmələ gətirmək hərəkəti, boğazda, ağız boşluğunda məkanı reallaşdıran dil vahidlərinin təzahür formalarıdır. Bizcə, həmin terminlər bir-birinin təkrarı olmamalıdır. Məsələn, dilin səviyyələri başlığı altında səviyyə sözü təkrarlanmamalıdır (fonetik səviyyə, semantik səviyyə, qrammatik səviyyə və s.). Yəni, göstərilən ümumi başlıqdan sonra lay, qat, yarus, təbəqə sözlərini işlətmək olar. Məsələn, fonetik lay (qat, yarus, təbəqə), qrammatik lay (qat, yarus, təbəqə). Hələ qədim zamanlarda filosof və dilçilərin dilin üç başlıca təbəqəsini fərqləndirdikləri məlumdur: fonetik tərkib, leksik sistem, qrammatik quruluş [1, s. 209]. Bunlar birlikdə quruluş, bütövlükdə dilin varlığını təmin edir. Dilin səviyyələri termini düzgün işlədilməlidir. Məsələn, leksik-semantik, onomastik səviyyə deyilsə də, morfoloji, sintaktik səviyyə yox, qrammatik səviyyə işlədilməlidir. Çünki morfolojiya və sintaksis ayrılmazdır. Onların birliyi qrammatikanı əmələ gətirir.

Dilin morfolojiya və sintaksis bölmələrinə birlikdə qrammatika deyilir. Fonetik səviyyə məkan anlayışının birinci, ilk dil təzahürü ilə bağlı işlədilən dilçilik termini adlana bilər. Dilin səs sistemindeki iki əsas kateqoriyanın-saitlərin, samitlərin formalaşmasında -varlığın fonetik məkanın, yəni onların əmələgəlmə yerinin böyük rolu danılmaz faktordur. Göytürkcədə sait və samit sistemlərinin formalaşması birbaşa fonetik məkanla, ağızla burun boşluğunda danışq səslərinin maneəyə rast gəlinib-gəlinməməsi ilə bağlıdır. Sait səslərin ağız və boğaz boşluqları ilə bağlılıqları onların əmələ gəlməyində əhəmiyyətli rola malikdir. Fonetik məkan tələffüz edilərkən səslərin maneəyə rast gəlib yaxud gəlməməsindən asılı olaraq saitlərin və samitlərin yaranmasını şərtləndirir. Tələffüz zamanı boğazda və ağızda maneəsiz yaranan səslər göytürk dilində musiqili tonlu, heca əmələ gətirən doqquz sait fonem-müasir dilimizdə olduğu kimi, boğazda, ağızda maneəli səslər-samitlər də

formalaşır. Göytürk dilində boğazda və ağız boşluğunda maneəyə rast gələrkən formalaşan 19 samit var [12, s. 263-264]. Danışıq səsləri əmələ gəlmə yerinə görə fərqli növlərə ayrılır. Burada məqsədimiz danışıq səslərinin formalaşmasında fonetik məkanın rolunu diqqətə yönəltməkdir. Fonetik məkan əsasında göytürk dilinin fonetik tərkibinin hansı hissələrdən yarandığını müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Danışıq səslərinin birliyinin göytürk yazılarının və çağdaş türk dilinin fonetik tərkibini formalaşdırdığı fonetik məkan əsasında müəyyən edilmişdir.

Orxon-Yenisey yazılarında və çağdaş türkcələrdə bəzi fonetik qanunauyğunluqların dəqiqləşdirilməsi, açıqlanması birbaşa fonetik məkanla bağlıdır. Məsələn, Göytürk dilində e, o, ö saitləri ilə a, ə, u, ü, ı, i-saitləri fonetik məkana nisbətə fərqli qütblərdə dayanırlar. Belə ki, a, ə, u, ü, ı, i-saitləri sözün hər yerində, e, o, ö saitləri isə sözün ikinci və üçüncü hecalarda işləyə bilmir. Fonetik məkan sözün hər yerində işləyən saitlərin hamısı ilə sözün başlanma və bitmə bildiyini deməyə imkan verir. Fonetik məkana söykənib əski və müasir türk dillərində fonetik fərqlərin olduğunu da görürük. Azərbaycan dilində söz ı-saiti ilə başlanmadığı halda, göytürk dilində və müasir türk dilində həmin saitle başladığını görürük: ıgac (BKc 11) ağac, ı(kol), ıraq (KTc5) (uzaq, ıraq) və s. [11, s. 201]. Sait və samitlərin yaranmasında məkanı bölgü geniş dairələrdə işlənir. Əslində dilin üfuci, şaquli, dodaqların, alt çənənin vəziyyətinə görə səslərin bölgüsü məkana görə bölgünün hissələridir. Onlar başlıca bölgünün, məkana görə bölgünün elementlərindəndir.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində fəlsəfi kateqoriya olan məkan məfhumu barədə araşdırılma aparılmışdır. Məkan-yer məfhumları dilin ifadələr sistemində fonetik məkan əsas, təməl məkan hesab edilir. Çünki biz sözün səs tərkib hissəsini bilməsək, onun leksik-semantik mənasını və digər ifadə vasitələrini öyrənməkdə çətinlik çəkərik. Məqalədə fonetik məkan və fonetik cəhətdən araşdırılma qədim türk yazılı abidələrinə əsaslanaraq indiki dövrdə müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov, V.İ. Daxili bərpə üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi /-Bakı: Maarif, - 2006. - 280 s.
2. Cəfərov, N.Q. Türkologiyaya giriş / Cəfərov N. - Bakı: - Elm və Təhsil, - 2016. - 248 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: (Leksika) [4 cildə] – Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, – 192 s.
4. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili: Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. [4 cildə] / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 1. - 2007. - 253 s.
5. Ələkbərov, A.Q. Söz və məfhum // - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri: Ədəbiyyat və incəsənət seriyası - 1970. – №1. – s. 84-88
6. Əliyeva, S.N. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər / S.Əliyeva. Red.: A.M.Qurbanov, A.Axundov. – Bakı: Elm, - 2003. - 152 s.
7. Əliyev, V. Azərbaycan toponimiyası. Dərs vəsaiti. / V.Əliyev. – Bakı: ADPU nəşri, - 1999. - 278s.
8. Əliyev, Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid / Y.Əliyev. - Bakı: Nurlan, - 2004. - 189 s.
9. Əsgər, R.B. İqlimdən iqlimə / R.Əsgər. – Bakı: Azərəşr, -1963. -138 s. 25.Əsgər, R.B. Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri-1.R.Əsgər. Bakı: MBM, 2011. - 320 s.
10. İbrahimova, N.F. Məkan anlayışının linqvistik ifadə görümlərinin zənginliyi və çoxcəhətliyi // - Bakı: Dil və ədəbiyyat, Bakı Dövlət Universiteti, - 2017. 1 (101), - s. 436-439.
11. Novruzov, M. Orxon Yenisey abidələrində kəmiyyət kateqoriyası// Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər – Bakı: ADU. - 1985. - s. 57-60
12. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri / Ə.Rəcəbli, elmi red. N.Əliyeva. –Bakı: Nurlan. - 2009. - 463 s.
13. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili: (universitetlərin filologiya fakültəsi üçün dərs vəsaiti) / Ə.Rəcəbli, elmi red. E.Əzizov. – Bakı: Nurlan. - 2006. - 648 s.

Ключевые слова: фонетика, пространственное расположение, концепт

Key word: phonetics, space, concept, place

Резюме

Фонетическая характеристика слов и выражений, указывающих пространственное содержание в древнетурецких письменных памятниках

Исследование проводилось на основе древнетюркских письменных памятников в Агале. В системе средств выражения пространственных понятий в языке фонетическое пространство первично, считается началом. Разговор, реализующий концепции времени и пространства звуки-фонемы проявляются в фонетическом пространстве. Фонетика старых сочинений Гойтюрка система рассматривалась с современной точки зрения и изучалась сравнительным образом.

Summary

Phonetic characteristics of words and expressions indicating spatial content in ancient turkish written monuments

Research was conducted based on the old Turkish written monuments in Aqala. In the system of means of expression of spatial concepts in language, phonetic space is primary, considered the beginning. A conversation that realizes the concepts of time and space sounds-phonemes are manifested in the phonetic space. Phonetics of old Goyturk writings system was approached from a modern point of view and studied in a comparative way.

Рәуи: akad. Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Həsənova Nigar Xalid qızı¹⁵, Cəfərov Rəfiq Cəfər oğlu¹⁶
**SOSİOLİNGVİSTİKADA KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASININ
ƏSAS PRİNSİPLƏRİ**

Giriş. Məlum olduğu kimi, kommunikativ kompetensiya aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarətdir: *qrammatik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiolingvistik kompetensiya, strateji kompetensiya*. Qrammatik kompetensiya dilin lüğət tərkibi, sintaksis, morfoloji, fonologiya ilə əlaqədar olduğu halda, diskursiv kompetensiya nitqin səlisliyi, natiqlik məharəti, sosiolingvistik kompetensiya ritorika, bədii ifadələr, dialekt, üslub xüsusiyyətləri, sosiomədəni səriştə, strateji kompetensiya isə nitqin sərbəstliyi və təbiliyi ilə əlaqələndirilir (canale and swain). Avropa Şurasının nəzdində Müasir Dillərin Tədrisi Mərkəzinin eksperti, tanınmış dilçi-alim Van Ek tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın 6 komponenti göstərilir. Belə ki, qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiolingvistik və strateji kompetensiyalardan ibarət olduğu halda siyahıya sosial və sosiomədəni kompetensiyalar əlavə edilir. “Kommunikativ kompetensiya” terminini “kommunikativ dil qabiliyyəti” termini ilə əvəz edən Bachman and Palmer onun 3 komponentdən ibarət olduğunu deyirlər: dil kompetensiyası, strateji kompetensiya və onları idarə edən psixoloji mexanizmlər hesab olunur.

Əsas hissə. 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyasının aşağıdakı 3 komponenti təqdim edilir: sosiolingvistik, lingvistik və praqmatik. Bununla bərabər, praqmatik kompetensiyaları səciyyələndirən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərkən, onların dil istifadəçilərinin nitqi idarə edən prinsiplər haqqında məlumatlı olduqlarını müəyyənləşdirərkən, aşağıdakı əsas prinsipləri göstərir: nitqin təşkil edilməsi (diskursiv kompetensiya); kommunikativ funksiyaların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi; nitq prosesinin ardıcılığının təmin edilməsi, nitqin struktur cəhətdən təşkil edilməsi.

Asher, J. (1977). *Learning another language through actions: The complete teacher's guide*. Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications. Müəllif qeyd edir: “Beləliklə, kompetensiyaya dil öyrənənlərin və dil istifadəçilərinin cümlələri ardıcıl şəkildə təşkil etməklə nitq prosesinin səlisliyini təmin etmək qabiliyyəti və bununla əlaqəli olan müvafiq q bilikləri nəzərdə tutur. Belə ki, diskursiv kompetensiya dil öyrənənlər və dil istifadəçiləri aşağıdakı bilik və bacarıqlara yiyələnmişdirlər: nitq prosesini struktur cəhətdən düzgün təşkil etmək və idarə etmək qabiliyyəti; nitqin mövzusunun müəyyənləşdirmək, nitq prosesini müəyyən mövzu ətrafında təşkil etmək qabiliyyəti; nitqin səlisliyi və təbiliyini təmin etmək, məntiqi ardıcılığının təmin etmək qabiliyyəti; nitqin stilistik adekvatlığını təmin etmək qabiliyyəti; nitqin ritorik cəhətdən səmərəliliyini təmin etmək qabiliyyəti; nitq prosesində birgə fəaliyyət prinsipinə riayət etmək bacarığı” (1, s. 123). Beləliklə, diskursiv kompetensiya müvafiq olan səlislik, məntiqilik, rabitəliliyə riayət etməklə təşkil edilmiş və cümlədən uzun olan hekayə, danışmaq, məktub və s. bu kimi nitq formalarını anlamaq və yaratmaq kimi müəyyən edilə bilər. Mətdə olan hər hansı element və onun şərh üçün əhəmiyyətli olan digər elementin arasında olan semantik əlaqələrə koeziya deyilir. Problemi araşdıran tədqiqatçılar koeziyanın tərifini verərkən nitq prosesində ayrı-ayrı cümlələrin mənalarnı birləşdirən əlaqələri nəzərdə tuturlar. Məsələn, 1. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. One is to become a criminal, the other is to become a boxer. Dad chose boxing. 2. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. He never treated me any differently from my brother. I looked around the sitting room of the comfortable home. ALchuleı A.S. Teaciling achievement niulvaviiiii \ A.S.Alächulei, D.Tauui, J.Me Intire. Middletown, Conn, Müəllif öz münasibətini belə bildirir: “Burada əsas məqsəd ardıcıl şəkildə təqdim edilmiş cümlələrin hansılarnın mətn təşkil etdiyini, hansılarnın isə cümlə yığını olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Belə ki, birinci halda cümlələr məna baxımından bir-birini tamamlayın, burada mətnə xas olan məna bütövlüyü və məntiqilik müşahidə edilir. İkinci halda cümlələr arasında heç bir əlaqəlilik olmadığı üçün, onlar cümlə yığını kimi qiymətləndirilməsi və qəbul edilməlidir” (2, s. 45-56).

Beləliklə, diskursiv kompetensiya tələbələrə ayrı-ayrı cümlələrin nitq prosesində əlaqələndirilmiş şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinin aşılmasını nəzərdə tutur. Tanınmış alim Henry Widdowson özünün “Teaching Language as Communication” əsərində diskursiv kompetensiyasının tələbələrə aşılmasını kommunikativ dil təlimində olan əsas məsələlərdən biri kimi qiymətləndirir (3, s. 56). İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrə diskursiv kompetensiyasının aşılmasını yollarından danışarkən, Henry Widdowson bu istiqamətdə işin xarici dil tədrisinin ilkin pilləsindən başlayaraq məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə aparılmasını tövsiyə edir.

Ali Təhsil pilləsindən və xarici dilin tədrisi mərhələsindən asılı olaraq kompetensiyanın aşılmasına yönəldilmiş fəaliyyət təşkil edilməli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir. Belə ki, tələbələr verilən mətni oxumalı, sonra isə oxuduqları mətn əsasında özləri mətn yaratmalıdırlar. Lakin, oxu üçün təqdim edilmiş mətnlə tamşlıqları sonra tələbələrdən bir sıra tapşırıq və çalışmaları yerinə yetirilməsi tələb edilir. Diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıq və çalışmalara gəldikdə, burada həm dil, həm şərti-kommunikativ, həm də kommunikativ çalışmaları yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Dil çalışmaları tələbələrə dil materiallarının istifadə edilməsi prosesində düzgünlüyün təmin edilməsi olduğu halda, şərti-kommunikativ və kommunikativ tapşırıq və çalışmaları yerinə yetirilməsində əsas məqsəd tələbələrə nitqin səlisliyi, məntiqiyyəti, rabitəliliyini təmin etmək qabiliyyəti aşılamaqdır.

¹⁵ AzTU “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

¹⁶ AzTU “Humanitar fənlər” kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Asubel D.P. Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. nəşr etdiriyi kitabda yazır: “Digər hallarda olduğu kimi, ixtisas diliində diskursiv kompetensiyamın aşılması üçün istifadə edilən materiallar xarici dil tədrisinin mərhələsindən asılı olmayaraq autentik olmalı, təlim materiallarının seçilməsində tələbələrə maraqları, tələbat və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır. Diskursiv kompetensiyamın aşılması prosesinin səmərəliliyini təmin edən amillərdən biri də bu istiqamətdə aparılan işin asandan-çətinə, sadədən- mürəkkəbə prinsipinə riayət edilməsidir” (4, s. 733). Kompetensiyamın inkişaf etdirilməsi yönündə aparılan işi şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: reseptiv, reproduktiv, produktiv (yaradıcı) mərhələ. Reseptiv mərhələdə yerinə yetirilən tapşırıq və çalışmalar oxu və eşidib-anlama üçün nəzərdə tutulmuş autentik mətnlərin tələbələrə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə tələbələr dildəyiçicilərinin danışmaq mətnlərini necə qurduqları ilə tanış olur və onları müəyyən dərəcədə təqlid etməyə, nitqlərini dildəyiçicilərinin nitqlərinə bənzətməyə çalışırlar. Reprodaktiv mərhələdə tələbələr onlara təqdim edilmiş autentiv mətnlərdən baza kimi istifadə edərək, mətnədə olan leksik vahidlərdən və qrammatik strukturlardan istifadə edərək, eləcə də baza mətninin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətnin məzmunu söylənilir, mətnə dair özlərinin fikir və idevalarım söyləyirtar. Produktiv (varadıcı) mərhələdə tələbələr baza mətnindən bir qədər uzaqlaşaraq, özlərinin danışmaq mətnlərini yaradır.

Kompetensiyamın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün, burada ardıcılıq prinsipinə riayət edilməli, diskursun bir növündən başqalarına mərhələli, ardıcıl şəkildə keçid təmin edilməlidir. H. Widdowson tərəfindən təklif edilmiş sxemin təsiri çox böyük idi. Həmin sxem əsasında işlənilib-hazırlanmış cədvəl 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Belə ki, sxemlə əlaqədar olaraq ən azından iki sual meydana çıxır. Onlardan birincisi xarici dil dərslərində hansı fəaliyyət növünə üstünlüyün verilməsi, ikincisi isə cədvəldə təqdim edilmiş bir fəaliyyət növündən digər nitq fəaliyyət növünə keçidi asanlaşdırmaq üçün hansı tapşırıq və çalışmaların istifadə edilməsidir. Bu sualları cavablandırmaq və beləliklə tələbələrə dərslərində fəaliyyətini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün xarici dili tədris edən müəllim ilk növbədə tələbələrə dərslərdə hansı kommunikativ fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsini müəyyənləşdirməlidir. Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş cədvəldə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi tövsiyyə edilir: təkrar, imla, şifahi suallara yazılı şəkildə cavabların verilməsi, ucadan oxu, üzünü köçürmə, yazılı şəkildə verilmiş suallara şifahi cavablar, yazılı suallara yazılı cavablar.

Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973 dilçi alim bu problemə öz fikrini belə izah edir: “Diskursiv kompetensiyamın tələbələrə aşılması məqsədilə istifadə edilən tapşırıq və çalışmaların danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrə hansı fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirməklə daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək mümkündür” (5, s. 17).

Xarici dillərin öyrənilməsinin bir neçə aspektləri mövcuddur. Bu aspektlərdən biri qrammatikadır. Xarici dildə danışmaq öyrənmək üçün qrammatika əhəmiyyətli yer tutur, o bir növ lüğət tərkibinin bazasıdır. Qrammatikanı öyrənmək və fikirləri düzgün ifadə etmək, həmçinin nitqdə və yazıda qrammatik formaları tanımaq qrammatik bacarıqların yaranması ilə baş verir. Bu günə kimi hələ də müəllimlər arasında bu kimi fikirləri eşitmək mümkündür: “Mənim tələbələrə qrammatikanı bilir, lakin danışanda səhvələr edirlər” ya da əksinə “Danışmaq bacarıqlar, lakin qrammatikanı bilmirlər”. Bu səbəbdən indiki zamanda qrammatikanın öyrənilməsində kommunikativ yanaşmadan istifadə çox vacibdir.

Qrammatikanı bilmək nə deməkdir? Qrammatik biliklər tələbələrə şifahi və yazılı nitq fəaliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Tələbələrə üslubi bacarıq və vərdislərinin yaranmasında qrammatik biliklərin rolu müstəsnaqdır. Qrammatik hadisələr, anlayışlar, dil üzərində müşahidələrdən doğur, insan təfəkkürü bu mücərrəd anlayışları sistemləşdirir, cilalayır, qayda və təriflər yaradır, nitqi düzgün qurmaq məqsədilə tətbiq edir. Qrammatikanın tədrisinə nələr daxildir? Qrammatikanın tədrisinə qrammatik qayda və hadisələr, həmçinin qrammatik konstruksiya və strukturlardan istifadə etmək kimi qrammatik vərdislər daxildir.

Qrammatik vərdislər iki qrupa bölünür: reseptiv və produktiv. Reseptiv qrammatik vərdislərə dinləmə və oxu, produktiv vərdislərə isə danışmaq və yazı daxildir. Produktiv vərdislərə qrammatik forma və konstruksiyaları əmələ gətirmək və istifadə etmək, onları seçə bilmək, oxu zamanı qrammatik konstruksiyaları müəyyən edə bilmək və həmçinin qrammatik hadisələrdən yazıda istifadə etmək bacarığı aiddir. Reseptiv qrammatik vərdislərə qrammatik konstruksiyamın tanınması və onun məna ilə uyğunlaşması, bir qrammatik konstruksiyanı formaca oxşar digər konstruksiyalardan fərqləndirmək bacarığı, sadə cümlənin strukturunun müəyyən edilməsi və ingilis dilində olan cümlədə söz sırası, mürəkkəb cümlənin strukturunun müəyyən edilməsi, cümlə üzvləri arasında məntiqi, zaman, səbəb-nəticə, tabesiz və tabeli əlaqələri müəyyən etmək bacarığı daxildir.

Y.N.Solovova qeyd edir ki, bəzi tələbələr bu və ya digər qrammatik qaydanı hətta uzun müddət işlətdikdən sonra da, onu müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən, Y.N.Solovova öyrənilən qrammatik qaydanın bütün formalarını: təsdiq, sual və inkar formalarını lövhədə yazmaq, bu strukturun formasını digər strukturun qismən oxşar forması ilə müqayisə etməyi, tələbələrə tədris prosesinin passiv yox, aktiv iştirakçıları etməyi və həmçinin qrammatik qaydanın daha yaxşı yadda qalması məqsədilə qrammatik formamı konkret nitq konteksti ilə əlaqələndirməyi təklif edir.

Nəticə Qrammatikanı öyrənmək – xarici dilin öyrənilməsinin ən əhəmiyyətli aspektlərindən biridir, çünki dolğun kommunikasiya qrammatika olmadan baş verə bilməz. Heç bir şübhə yoxdur ki, qrammatik qaydaları bilmək dil öyrənmək üçün zəruridir. Lakin son on illiklər ərzində intensiv şəkildə inkişaf edən kommunikativ təlim metodu ingilis dilinin bütün aspektlərinə təsir etdiyi kimi, həmçinin qrammatikanın tədrisinə də çox təsir etmişdir. İngilis dilinin qrammatikasının kommunikativ metod ilə tədris olunmasında əsas diqqət danışmaq nitqinin bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirilməsinə

yönəldilir, bu təlim prosesində tələbələr hər hansı bir qrammatik qaydanı əzbərləyib öyrənməyin əvəzinə, müəllim tələbələrə bu qaydanı çalışmalarda öyrətməli və tələbələr qrammatik qaydanı intuitiv olaraq kommunikativ fəaliyyət prosesində öyrənməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Asher, J. (1977). Learning another language through actions: The complete teacher's guide. Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications. p. 123.
2. ALchulei A.S. Teaching achievement niulivaiiüü \ A.S.Alächulei, D.Tauui, J.Me Intire. Middletown, Conn, 1970. p. 45-56.
3. Henry Widdowson "Teaching Language as Communication". 1965. p. 56.
4. Asubel D.P. Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968, 733 p.
5. Allen V.F. Trends in the Teaching of English \ TESL, Reporter 6, Summer 1973, JVs4, p. 17.

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi nitq, kontekst, kompetensiya, termin.

Key words: communication, oral speech, context, competition, term

Ключевые слова: коммуникация, уст речь, контекст, компетенция, термин

Summary

The article deals with the main principals of competence. Today the main goal of teaching and learning foregin languages in the global world is developing language leams' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative - functional approach of teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о коммуникативных компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет соействовать повышению эффективности данного процесса.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

SEMANTİK STRUKTURDA BAŞ VERƏN LEKSİK–SEMANTİK DƏYİŞMƏLƏR

Linqvistik semantikanın əsas problemlərindən biri nominativ mənalı sözlərin semasioloji dəyişmələri və onların səbəbləridir. Dilçilik yarandığı ilk gündən sözlərin yaranma tarixi və məna dəyişmələri problemləri ilə məşğuldur. Linqvistik semantikanın tarixi də məhz bu səbəblərlə bağlıdır.

Semantik dəyişikliyin iki fərqli səbəbi var. Bunlar dildənkənar səbəblər (dillə bağlı olmayan) və linqvistik səbəblərdir (dili əhatə edən).

Semantik dəyişiklikdə ekstralingvistik səbəblər əsasən semantik dəyişikliyin sosial və ya tarixi səbəbləri ilə bağlıdır. Əgər “ekstralingvistik” terminini parçalasaq, görərik ki, bu, dilin özündən kənarında mövcud olan “əlavə” amillərə aiddir:

1. Psixoloji amillər. Psixoloji amillər insanların sözə və onun mənasına baxışına təsir edən amillərdir. Əgər sözün ilkin mənası aydın deyilsə, ona yeni məna verilir. Sözün mənası da tabu ola bilər və ya evfemizm kimi istifadə olunur, məsələn. “Ölmək” termini ölənin birini təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər.

2. Sosiomedəni amillər. Bu, semantik dəyişikliyin ekstralingvistik səbəbləri üçün bəlkə də ən ümumi amildir. Ölkənin sosial, iqtisadi və ya siyasi statusunda baş verən dəyişikliklər semantikaya əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Buna misal olaraq sənaye inqilabından sonra sözlərin mənasının necə dəyişdiyini göstərmək olar, məsələn. ‘mühərrik’ sözünün mənası müharibədə istifadə edilən ümumi cihazları təsvir etməkdən xüsusi bir mexaniki cihazı təsvir etməyə dəyişdi. Bu o deməkdir ki, sözün semantik dəyişikliyə (daha dəqiq desək, daralma) gətirdiyi bildirilir.

3. Mədəni/ensiklopedik amillər. Bu amillər sözün mənasının dəyişməsinin mədəni səbəblərinə istinad edir. Bu, sözün təsnifatının dəyişməsinə səbəb olan (semantik dəyişikliyə səbəb olan) mədəni dəyişikliklər ola bilər. Məsələn, “cool” sözü əvvəlcə caz musiqisi kontekstində istifadə edilmişdir, lakin cazın populyarlığı artdıqca bu söz dəbdə olan hər şeylə əlaqələndirilir.

Sözün mənacə dəyişməsindən bəhs edərkən iki başlıca cəhəti fərqləndirməliyik: 1) yeni mənanın yaranma səbəbi. Yeni mənanın yaranma səbəbi dilin özü ilə bağlı deyildir, dilxarici faktordur, yeni cəmiyyətin ehtiyacıdır.; 2) yeni mənanın yaranma üsulu. Yeni mənanın yaranma üsulu hər bir dilin daxili qanunları ilə, onun sisteminə məxsus xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.

I. Yeni mənanın yaranma səbəbi özündə aşağıdakı amilləri ehtiva edir:

1. Mənanın itməsi
2. Sözü adlandırarkən məna və ya konseptual məzmunun dəyişdirilməsi
3. Bir ad verilməli olan yeni bir mənanın ortaya çıxması

Tarixi-ictimai faktorların təsiri ilə yaranan yeni əşya və hadisələri müvafiq şəkildə adlandırmaq zəruriyyəti meydana çıxır. Yeni əşya və hadisələri adlandırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də sözün yeni mənadə işlədilməsidir. Dildə mövcud olan sözlərin müəyyən əlaqə əsasında yeni anlayışları bildirməsi hadisəsi semantik derivasiya adlanır: quş (quş qoymaq ifadəsində), pəncərə (dərs cədvəlində), kəsilmək (imtahanda). Meydana çıxmış yeni anlayış, əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış, əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözlərin mənası genişləndirilə bilər. Bütün bu yeni mənalara yeni meydana çıxan əşya və hadisələri bilavasitə adlandırmaq ehtiyacı ilə əlaqədar yaradılmışdır. Lakin yeni mənalara heç də həmişə obyektiv aləmin əşya və hadisələrini adlandırmaq ehtiyacı ilə əlaqədar olmur, bəzən də mövcud əşya və hadisələri yeni, ekspressiv şəkildə adlandırmaq zərurəti ilə əlaqədar olur. Bu proses müxtəlif şəkildə baş verə bilər. Belə ki, səciyyəvi peşə-sənət sözlərinin mənalara ədəbi dilə daxil edilir, müəyyən məna alaraq daha geniş mənalara ifadə edilir.

Beləliklə, semantik dəyişmələrin başlıca səbəbi olan dilxarici amillər predmet və hadisələrin dəyişmə prosesidir. Bundan başqa, o dildə danışanların tərkibində baş verən dəyişmələr də sözün mənasının dəyişməsinə bəis olur. Bu halda real həyatda dəyişmənin təsiri olmur, ya da heç bir dəyişmə baş vermir. Cəmiyyətə miras qalmış bəzi dil ənənələri isə yenilənir, dəyişdirilir.

II. Yeni mənanın yaranma üsulu isə aşağıdakı amilləri özündə ehtiva edir:

1. yeniliyə can atmaq (dilçilikdə);
2. istifadə rahatlığı, birmənalılıq, aydınlıq üçün səy göstərmək;
3. dil vahidlərinin bir -birinə qarşılıqlı təsiri;
4. leksemə sonradan yeni bir məna verilməsi ilə adi istifadədən kənarə çıxmağa səbəb olan yanlış kontekst seçimi
5. bənzətmə qanunu və s. [1, s.275-277].

Beləliklə, dildə semantik dəyişmələrin iki başlıca (dildaxili və dilxarici) səbəbi vardır və əslində bunları şərti olaraq fərqləndirmək lazım gəlir. Mahiyyətcə isə adlandırmanın özü fərqləndirmədir.

Linqvistik ədəbiyyatda terminləşmə prosesində semantik dəyişmələr tədqiq olunarkən onun dörd növünü qeyd edirlər: 1) mənanın dəqiqləşdirilməsi; 2) mənanın daralması; 3) oxşarlığa görə eynilik; 4) müştərəkliyə görə eynilik [2, s.108-109].

Anlayışlar arasında oxşarlığın həmişə mümkünlüyü, əlbəttə, iddia oluna bilməz. Müştərək anlayışların eyniliyi bəzən mənanın dəqiqləşdirilməsi ilə yaxınlaşır. Bu zaman anlayışın definisiyası onun mənasını dəqiqləşdirmiş olur. Məsələn, “boğaz” - ümumişlək söz, “boğaz” – anatomiyada termin. Verilmiş növlərin hər birində mənanın dəyişməsi baş verir. Bu isə metaforikləşməyə xas olan cəhətdir. Boğaz sözü terminoloji mahiyyət kəsb etdikdə onun mənası müvafiq definisiya ilə təyin

olunur. Coğrafiyada bu termin dənizin iki quru arasındakı dar hissəsi kimi təyin olunur. Anatomiya isə boğaz boyunun, qida borusunun və nəfəs yollarının yerləşdiyi ön hissəni bildirir. Ümumişlək söz kimi boğaz leksik vahidi mütləq qida borusunun başı və nəfəs yollarının yerləşdiyi hissə kimi qəbul olunmur. Məsələn, “boğazını üzmək” ifadəsi heç də anatomiya qeyd olunan hissənin kəsilməsi anlamında deyil. “Boğaz” sözü coğrafiyada oxşarlığa görə metaforikləşmişdir. Müxtəlif qabların ağızları və gövdələri arasındakı hissə də oxşarlığa görə *metaforikləşmənin nəticəsidir* [3, s.19].

Müasir Azərbaycan dilində “dam” sözünün omonimi də mövcuddur. Fars dilindən keçmiş “tələ”, “tor” mənalarında işlənən bu söz forma eyniliyinə baxmayaraq, tamamilə fərqli leksik-semantikaya malikdir. *Dam qurmaq – tələ qurmaq, hiylə düzəltmək. “Xalqa bunlar hamı qurublar dam, Bir bunu anlamaz bu qövmi-əvam”* [4, s.89].

Semantik dəyişmə prosesində iki cəhət özünü göstərir: 1) *ümumişlək sözlər mənə cəhətdən dəyişərək terminoloji mənə ifadə edir*; 2) *terminin özü mənə cəhətdən dəyişərək (genişlənərək, xüsusiləşərək) daha yeni elmi-texniki, ictimai-siyasi məzmunlu terminoloji mənə ifadə edir*[5, s.61].

Antuan Meye mənə dəyişmələrinin səbəbini ictimai inkişafda görür. Alimin fikrincə, *“mənə dəyişmələri cəmiyyətin tərkib hissələrinin dəyişmələri ilə bilavasitə əlaqədardır”*[6,s.93-102].

Ümumiyyətlə, mənənin üç şəkildə dəyişməsi müəyyən edilmişdir: mənə genişlənməsi, mənə daralması və mənə köçürülməsi.

Mənə genişlənməsi – bu termin sözün adlandırma funksiyasının genişlənməsini bildirir. Söz və ya söz birləşməsi dar ixtisası və ya xüsusi terminoloji mənəni bildirməkdən çevrilib, ümumxalq dilində işlək olan ümumi ədəbi dilə məxsus mənə kəsb edir. Məsələn, riyaziyyata məxsus mənfə, müsbət terminləri mənəni genişlənməmişdir: “mənfə təsir oyadır”, “müsbət münasibət bəsləyir”.

Müxtəlif sənət, peşə, məşğuliyyət forması və s. ilə əlaqədar söz və ifadələrin ümumxalq danışq dilinə keçməsi həmin vahidlərin mənəni genişlənməsini əks etdirir. Astrologiya ilə əlaqədar: *“ulduzu parlamaq”, “bəxt ulduzu”, “ulduzu batmaq” (sönmək) və s.* Dənizçiliklə əlaqədar: *“ləvbər salmaq”,* nərd oyunu ilə əlaqədar: *“şəş gəldi”,* uşaq oyunları ilə əlaqədar: *“beşdaş oynamaq”* və s.

Fars dilindən alınmış “baha” sözü əslində dəyər, qiymət mənasını bildirir. Məs. Bahasına nə verim?, Bahasına pul verməyib ki!. İndi həmin söz dilimizdə mənəni genişlənməmiş, öz dəyərindən yüksək mənada işlənərək, qrammatik funksiyasını dəyişərək, həm də sifət kimi çıxış edir. Məsələn: baha qiymət.

Habelə ərəbcə “fəqir” sözü “yoxsul, kasıb” mənasını ifadə edir. Dilimizdə isə bu sözün mənası genişlənilib sakit, yazıq, zərərsiz mənası kəsb edir.

B.Xəlilovun fikrincə, *sözlərin mənasının genişlənməsi halı dilimizdə iki şəkildə özünü göstərir: a) heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan sözlərin mənasının genişlənməsi, b) genişlənməmiş sözlərin öz əvvəlki mənələrindən uzaqlaşaraq, yeni mənəni kəsb etməklə öz semantikasını genişləndirməsi.* Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bəzi sözlər heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan əvvəlki mənələri ilə yanaşı, yeni mənədə- ictimai-siyasi mənədə da işlənir. Məsələn, *danışq* sözü bir və ya bir neçə nəfərin şifahi şəkildə öz fikirlərini bir-birinə çatdırmasını bildirir. *Hazırda danışq* sözü ilkin mənası ilə yanaşı, iki tərəf, iki nümayəndə heyəti, iki ölkə arasında hər hansı bir şey barəsində gedən fikir mübadiləsi mənasını da bildirir [7, s.145].

Elçi sözü oğlan evi tərəfindən qızı istəmək üçün qız evinə göndərilən şəxsi bildirir. Hal-hazırda bu söz dilimizdə heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan, əlavə ictimai-siyasi mənəni də qazanmışdır: yeni diplomatik nümayəndə mənasında işlənməyə başlamışdır.

Qulluqçu sözünün əvvəlki mənası varlı adamların evində işləyən şəxsi bildirmişdir. İndi bu söz cəmiyyətdə çalışan, müəyyən bir idarədə işləyən şəxsi bildirir.

Semantik daralma mənə dəyişmələrinin ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Dilçilik ədəbiyyatında bu proses “mənənin xüsusiləşməsi”, “mənənin konkretləşməsi”, “mənənin məhdudlaşması” daadlanır. Mənəni genişlənmənin əksi olan semantik daralma prosesi insan idrakının inkişafı ilə bağlı anlayışların ifadəsində özünü göstərən diferensiasiyanın, əşya və hadisələrin adlandırılmasındakı dəqiqləşmə və konkretləşmə meyilinin nəticəsidir. Tarixi inkişaf prosesində söz əvvəlki mənələrindən birini, yaxud bir neçəsini tərk edir və ya ümumxalq dilindən alınıb terminoloji sistemə daxil olur. Bunlar isə müvafiq şəkildə mənənin tarixi və texniki cəhətdən daralması adlanır. Semantik daralma zamanı sözün geniş işlənmə əhatəsi məhdudlaşır, söz daha dar mühitdə işlənməyə başlayır. Dildəki sözlərin mənələrindən daralması bilavasitə söz köklərinin inkişafı ilə, alınma sözlərin təsiri ilə bağlıdır. *Semantik daralma nəticəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən çoxlu söz qrupları yaranır* [8, s.49-50].

Semantik daralma prosesinin tarixi çox qədimdir. Bu prosesin əsas yaranma amillərindən biri sözlərin mənələrindən ümumilikdən daha çox konkretliyə doğru inkişafıdır. Yəni əşya və hadisələrin ümumi cəhətlərinə yox, konkret əlamətlərinə ad vermək, eyni zamanda ümumilikdən konkret mənələrə keçid semantik daralmanın əsas atributlarından biri olmuşdur. Sözlərin adlandırma funksiyası dillərin qədim dövrlərində ümumi mənələrə xidmət etmişdir. Oxşar mənə qrupları diferensiasiyasının nəticəsi kimi reallaşmışdır. Dildaxili zənginləşmənin qədim üsullarından biri olan semantik daralma sözlərin konkret mənələrindən yaranmasında daaz rol oynamamış, eyni növ və cinsdən olan məfhumların adını formalaşdırmışdır. Türk dillərinin leksikasında semantik daralma prosesi pratürk dövründən başlamışdır. *Türk dillərinin pratürk dövrü üçün bərpə olunmuş arxetip formaların nüvə semantikasının mənəni tutumu semantik daralma prosesi ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur* [8, s.50].

Keçmişdə hər cür dördayaqlı heyvan sürüsü “ilxı” adlanırdısa, indi yalnız at sürüsünə belə deyilir. “Aş” sözü vaxtilə hər cür yemək/xörək mənasını bildirirdisə, indi bu söz müasir dildə mənəni daralıb yalnız “plov” mənasını mühafizə

etmişdir. Eləcə də, “yemiş” sözü, ümumiyyətlə meyvə, bəhər mənasında işlənirdisə, indi bu söz mənaca daralıb, bəhərin yalnız bir növünü – qovun mənasını ifadə edir.

N.M.Budayev, “aş” sözünün “çörək”, “taxıl”, “arpa”, “yem”, “dəniz bitkiləri”, “xörək”, “səhər yeməyi” və s. mənalarında işləndiyini yazır [9, s.190].

Məna daralmasının bir növü də ümumi sözlərin xüsusi söz kimi işlədilməsidir. Hazırda xüsusi isim kimi işlənən və rayon mərkəzini (şəhəri) bildiren “Ağdam” sözü əslində ümumi anlayış bildiren “ağ dam” tərkibindən düzəldilmişdir. X.Natəvanın ulu babası Pənah xan XVII əsrdə həmin ərazidə “ağ dam” tikdirmiş, *bu tərkib sonralar xüsusiləşib “Ağdam” şəkli almışdır* [10, s.128-130].

B.Xəlilovun fikrincə, *sözün mənasının daralmasıda semantik hadisədir*. Məsələn, dildəki *don* sözü vaxtilə *donluq*, *maaş* mənasında idisə, indi geyimin bir növüdür. Yaxud *qonmaq* sözü vaxtilə *sakin olmaq*, *məskunlaşmaq* mənasında olub, indi isə *qonmaq* mənasındadır. *Ər* sözü yazılı abidələrimizdə *igid* sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ər* sözü öz mənasını daraldaraq *kəşi* mənasını bildirir: yəni arvadın qanunu və məhrəm yoldaşı. *Aş* sözü yazılı abidələrimizdə *aş*, *xörək*, *bişmiş* mənalarında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz mənasını daraldaraq *xörəyin bir növü olan plovu* bildirir [7, s.148].

Semantik strukturda gedən dəyişmələrdən biri də mənanın məcazlaşmasıdır. Mənanın məcazlaşmasına metafora, metonimiya və sinekdoxa daxildir.

Məcaz sözün semantikasi ilə bağlı vacib bir dil hadisəsidir. Məcaz daimi inkişafda və təşəkkül etməkdədir. Məcaz dilin kəlmə xəzinəsini zənginləşdirən, onun ifadə qüdrətini təmin edən leksik-semantik vasitədir. İnsan təfəkkürü daim hiss-həyacana, estetikaya, obrazlılığa meyl göstərdiyi üçün məcaz yaranır. *Buna görə məcaz insan psixologiyası ilə də sıx bağlıdır* [11, s.46-47].

Qeyd etdiyimiz kimi məcazın əsas növlərindən biri metaforadır. Dilçilikdə metafora bir sıra dilçi alimlər tərəfindən fərqli aspektdən araşdırılmışdır.

Metafora yunancadan tərcümədə köçürülmə mənasını bildirir. Metafora leksik semantik kateqoriyaya aiddir. Metafora funksional cəhətdən təşbehə oxşar olsa da, struktur cəhətdən ondan fərqlənir. Belə ki, təşbehədən fərqli olaraq, metafora yalnız bənzədilən olur. Bu cəhət metaforanı daha kompakt və obrazlı edir. Metaforanın əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir. Yəni əşya və hadisələr arasında bənzəyiş, oxşarlıq, müqayisə kimi əlaqələr mövcuddur. Məhz həmin əlamətlərin varlığı bir predmetin adını başqası üçün də işlətməyə imkan verir. Bir predmetin adını başqasının üzərinə götürüb işlətmək üçün həmin obyektə xas olan əlamətlərdən birisi əsas ola bilər. Məsələn, tülkü heyvan adıdır. Bu heyvana məxsus hiyləgərlik, biclik, qorxaqlıq kimi səciyyəvi xüsusiyyətlər onun adının metaforaya çevrilməsinə zəmin yaradır. Belə ki, müəyyən bir şəxsə bu əlamətlərdən yalnız birinin olması onu tülkü sözü ilə adlandırmaq üçün kifayətdir. Metafora emosional ekspressiv xarakterə malik, canlı danışq dilinə aiddir.

Nominativ mənalı sözlərin semantik strukturunda gedən dəyişmələrdə metonimiya hadisəsinin də xüsusi rolu vardır. Uzun müddətdir ki, metonimiya dil araşdırmalarının kölgəsində idi və fikrimizcə tamamilə əsassız olan və heç bir şəkildə fenomenin mahiyyəti ilə izah edilə bilməyən metaforanın yaranmasına səbəb oldu. Metonimik proseslər və hadisələr metaforiklərdən daha az və bəlkə də dil və təfəkkür üçün daha vacibdir, çünki metonimiya, bitişikliyin əsas əlaqələrinə görə, idrak-semantik quruluşda metaforadan daha dərinə kök salmışdır. Göründüyü kimi, oxşarlıq və oxşarlıq əlaqəsi ilə müqayisədə yaxınlıq əlaqəsinin daha dəqiq bilinməsi üçün homo sapiensin inkişafının erkən mərhələsində konseptualizasiya proseslərində metonimik köçürmələr daha aktiv rol oynadı və Metafora ilə metonimiya arasındakı fərqi müəyyən etmək üçün edilən bütün cəhdlər, hər şeydən əvvəl, metonimiya təşkil edən vahidlərin yerləşdiyi münasibət növünün tərifinə qədər azalır. metaforiklərdən əvvəl meydana gəldi.

Metonimiya, eyni idrak sahəsindəki bitişik əşyalar arasındakı əlaqə prosesi və ya xüsusiyyətlər arasında məna köçürülməsini nəzərdə tutur. Metonimiyaların lingvistik mənası, dinləyicinin nəzərdə tutulan referentə daxil olmaq üçün məlumatlarından istifadə edərək şərh etməli olduğu danışanın mənasına bir ipucu. Beləliklə, dinləyicinin nəzərdə tutulan referentə daxil ola biləcəyi şəkildə metonimiyayı formalaşdırmaq natiqin məsuliyyətidir.

Metafora və metonimiya, metaforik-metonimik transformasiyaların sintezinin yaranmasına səbəb olan metonimik və metaforik mexanizmlərin üst-üstə düşdüyü assosiativ proseslərin fəaliyyətinin vahid zehni davamiyyətindədir. Hər iki fenomen eyni konseptual sistem daxilində bir -biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurur. Bir konseptual sahəni digərinə proyeksiya edərkən, oxşarlığı və ya bitişikliyi ilə əlavə bir konseptual genişlənməyə səbəb olan sahənin seqmentlərindən biri aktivləşdirilə bilər. Metonimiyada məqsəd əşyaya, hadisəyə, hərəkətə ifadəlik verməkdir. Biz “Qazan, samovar, çaydan qaynadı” dedikdə həmin predmetləri deyil, içərisində olanın – suyun qaynadığını, bir fincan, bir stəkan içdim”, “bir boşqab yedim” dedikdə qabları deyil, içərilərində olan çayı, kofeni, xörəyi nəzərdə tuturuq.

Məcazın digər növlərindən biri də sinekdoxadır. Məcazın bu növündə eyni söz həm bütövü, həm də bütövün hissələrini bildirir. Bir şey, hadisə haqqında danışarkən onun bütövünü deyil, bir hissəsinin adını çəkməklə təsəvvür yaradılır. Sözün cəm haldakı forması əvəzinə təkde işlənməsi də sinekdoxa hesab olunur. Məsələn, *Tələbənin vəzifəsi yaxşı oxumaqdır, Çalpapaq iri addımlarla vargəl edirdi. Sinekdoxa (yunanca synekdoche - işarə ilə ifadə olunan sadələşdirmə) aralarındakı kəmiyyət əlaqəsi əsasında mənanın bir hadisədən digərinə keçməsi deməkdir* [12, s.160]. Sinekdoxa məntiqi əlaqələrə əsaslandığı üçün ayrı bir köçürmə növü olaraq önə çıxır. Sinekdoxa ilə, sözlə işarələnən obyektlərin sahəsi dəyişir:

daha dar bir dairənin adı, dar bir dəstənin yalnız tərkib elementi olduğu və əksinə daha geniş bir obyekt dəstəni ifadə etmək üçün istifadə olunur: geniş dairənin təyin edilməsi, onun ayrı-ayrı elementlərinin təyinatına çevrilir.

Beləliklə, nominativ sözlərin strukturunda leksik-semantik dəyişmələrin səbəbləri aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

1. Semantik strukturda müşahidə olunan dəyişmələr real aləmdəki əşya və hadisələri dəyişməsi ilə bağlıdır.
2. Bu dəyişmələr dil daşıyıcıların tərkibinin dəyişməsi ilə bağlıdır.
3. Leksik-semantik dəyişmələrin səbəbi dilin öz daxili təkamül qanunları da ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Кошкина, Е. Г. Семантическая трансформация: причины и типология В кн.: XXIII Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. М.: Издательство ПСТГУ, –2014. – с. 275-277.
2. Глазунова О.И. Логика метафорических преобразований / СПб.: Изд-во СПбГУ, –2000. – с.108–109.
3. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / M, Adilov., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. – Bakı: Elm, –2019. – 304 s.
4. Şirvani, S.Ə. Seçilmiş əsərləri / S.Ə.Şirvani. – Bakı: Maarif, –2002. – 296 s.
5. Qısa izahlı iqtisadi terminlər lüğəti [Mətn]. Bakı: Nurlan, –2005. – 496 s.
6. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi / A.Axundov. – Bakı: Maarif, –1984. – 390 [2] s.
7. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan nəşriyyatı, –2008. – 442 s.
8. Allahverdiyeva, F. M. Müasir ingilis dilində sadə cümlələrin invariant modelləri və variativliyi: / Filologiya elmləri doktoru avtoreferatı. / – Bakı: – 2021. – 34 s.
9. Гайдуква, Т.М. О первичной и вторичной номинации человека посредством цветообозначений (на материале немецкого языка). Балтийский гуманитарный журнал. – 2018. – Т. 7. № 1(22). – с. 48-52.
10. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / M, Adilov., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. – Bakı: Elm, –2019. – 304 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, –с. 1. –2006. – 744 s.
12. Василевская Л. И. Синтаксические возможности имени собственного (метонимический перенос у антропонимов) // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 2009. – с. 156-166.

Açar sözlər: semantik struktur, leksik-semantik dəyişmələr, məna daralması, məna genişlənməsi, mənanın məcazlaşması

Ключевые слова: семантическая структура, лексико-семантические изменения, смысловое сужение, смысловое расширение, метафоризация смысла

Key words: semantic structure, lexical-semantic changes, narrowing of meaning, expansion of meaning, metaphorization of meaning

SUMMARY

Lexical-semantic changes occurring in the semantic structure

Traditional approaches to semantic change usually focus on the consequences of meaning change and list types of change such as metaphorical and metonymic expansion, expansion and contraction, and the development of positive and negative meanings. However, language is a highly context-dependent communicative activity, whether it is an ongoing discourse or social and ideological changes. Much of the recent work on semantic change has focused on factors that create pragmatic conditions for change in speech flow rather than on the consequences of change. Emphasis has been placed on the contributions of cognitive processes such as analogical thinking, the production of cues about how to interpret a message, and the perception or interpretation of meaning, particularly grammaticalization. Mechanisms of change such as metaphorization, metonymization, and subjectification have been among the topics of particular interest and discussion. It should be noted that the nature of semantic change is a gradual process. The meaning of the word does not change overnight, this process can take many years. Semantic change often occurs with changes in social values. This means that different social or ethnic groups may experience semantic change differently for different words.

РЕЗЮМЕ

Лексико-семантические изменения, происходящие в семантической структуре

Традиционные подходы к семантическим изменениям обычно сосредотачиваются на последствиях изменения значения и перечисляют типы изменений, такие как метафорическое и метонимическое расширение, расширение и сокращение, а также развитие положительных и отрицательных значений. Однако язык представляет собой сильно зависящую от контекста коммуникативную деятельность, будь то непрерывный дискурс или социальные и идеологические изменения. Большая часть недавней работы по семантическим изменениям была сосредоточена на факторах, которые создают прагматические условия для изменения речевого потока, а не на последствиях изменений. Акцент был сделан на вкладе когнитивных процессов, таких как аналоговое мышление, создание подсказок о том, как интерпретировать сообщение, а также восприятие или интерпретация значения, особенно грамматикализация. Механизмы изменений, такие как метафоризация, метонимизация и субъективация, были среди тем, вызывающих особый интерес и обсуждение. Следует отметить, что характер смыслового изменения представляет собой постепенный процесс. Значение слова не меняется в одночасье, этот процесс может занять много лет. Семантическое изменение часто происходит с изменением социальных ценностей. Это означает, что разные социальные или этнические группы могут по-разному испытывать семантические изменения для разных слов.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SÖZLƏRİN SİRALANMASI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜQABİL VARIANTLARI

Giriş. Cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərkətmə, düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt və ya obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənarında mümkün deyildir. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbərin cümlənin önünə və ya sonunda yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının milli-etnik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və ya xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır və xətti xarakter daşıyır. Azərbaycan dilində sadə cümlələrin təsnifatı baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə aparılır; cüttərkibli və təkərkibli cümlələr bu kriteriya əsasında müəyyən edilir. Cümlənin digər üzvləri isə bu iki cümlə üzvlərinin ətrafında yığılaraq onları tərz, zaman və s. kimi münasibətlər cəhətdən aydınlaşdırır. Ona görə də iki mərkəzin cümlədə müxtəlif mövqelərə çəkilməsi cümlədə sözlərin funksional yerləşməsinə təsirsiz qalır. Lakin onların baza quruluşunun müvafiq yeri vardır, o, funksional yerləşməyə nisbətə sabitdir. Təkərkibli və cüttərkibli cümlələrdə sözlərin müvafiq sıralanma qaydası vardır. Buna görə də qeyd olunan cümlə tiplərində sözlərin sıralanmasını nəzərdən keçirək.

Sadə cümlələrdə söz sırası. Müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da cümlədə sözlərin sıralanma qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Məs., He left a calmness G.Seymour. At close quarters. Diamond Books, Paris. 1987. “Bu cümlədə S – V strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq: O ağlamırdı. Bu cümlə də S – V strukturundadır. Azərbaycan - türk cümlələrində S – V strukturunun təkamülü S – V – S strukturu üzrə baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şəkildə ifadəsi qərarlaşmışdır. Əslində müasir dövrümüzdə S – V tipli sıralanma S – V – S, yəni qeyri-müstəqil subyektlə tamamlanır. Lakin müasir dövrümüzdə qeyd olunan u məntiqi xüsusiyyət “S – V” strukturu üzrə cümlə üzvlərinin müstəqil funksiyası ilə reallaşır. Sonradan subyekt-mübtədə və verb-xəbər mühitinə daxil olan üzvlər cümlənin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu xüsusda sifətlərin, feli sifətləri və feli sifət tərkiblərinin mübtədədən əvvəl gəlməsi cümlədə sıralanma baxımından təyin-təyonolunan münasibətlərinin şərtləndirir, cümlənin ağırlıq-sematik mərkəzi mübtədəyə düşür; ona görə də tamamlıq və zərflilər xəbər sferasına düşməklə xəbərin predikat mərkəzi kimi aparıcı rolunu müəyyən edir” (1, s. 767). Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təyin, təyin olunandan əvvəl gəlir. BU qanunauyğunluq təyin roluna girən söz, söz birləşməsi və tərkibləri ön mövqeyə çıxarır. Məsələn: 1) “This old man talks nonsense”. 2) “A warm wind came with daylight and he could hear the snow melting in the trees and the heavy sound fits fallin” (2, s. 236).

“After waiting for 25 minutes Heinrich Gunter agreed with a persistent taxi driver that he would pay the fare asked, in hard currency”.

Azərbaycan dilinə müraciət edək: 1) “**Qatı** duman suyun üzünü bürüdü”. 2) **Uzunquyuqlı** quş balıq axtarırdı”. 3) “**Balaca** uşaqlar, dəlləklər, küçələrdə dükan açmış yamaqçılar, çəkməçilər elə bir yarışa girmişdilər”. 4) “Kənarında **iri, yastı daş döşənmiş** küçənin hər iki tərəfi dükan idi”. 5) **Kəndin üstünə çökən** qaranlıq qaorxmuş kimi Cahandar ağanın həyətinə yaxın gəlmədi”. “**Göyün üzü tərtemiz idi**”. (söz birləşməsi) “Onun çiyinləri qalxıb-enir, bütün bədəni titrəyirdi”. “Araba təkərlərinin **cırlıtısı** və kəlləri haylayan 6) **Tapdığın səsi eşidirdi**”. (feili sifət tərkibi) (3, s. 157-176).

Bəzən də həmcins mübtədalar təyinlə müşayiət olunur; bu vaxt da əvvəldə qeyd etdiyimiz prinsip pozulmur: “**Sıldırım** yarpaqlar, **silkənli, burulğanlı** sular nərildəyib dəli Kürün şəxələnmiş qolları gözünün önündən keçdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Həmcins mübtədalar ümumiyyətlə, vahid mübtədə statusunu inkar etmir; o statusun əlamətlərində də qorunur. Məs.: Our marksman and your eye witness, and the hornet’s nest stirred... (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987 (767p), p. 328).

Ədəbi dil normasına görə təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməməsi səbəbindən təyin mübtədə münasibətləri struktur cəhətdən dəyişməzdir.

Mübtədənin genişləndirilmiş üzvlərlə ifadəsi strukturca mürəkkəb olsa da, vahid bir üzv kimi mövcud olur, onların struktur mahiyyəti yox, qrammatik məntiqi anlamı diqqət mərkəzində durur. Təkərkibli cümlələrdə mübtədə və ya xəbər buraxıla bilinir. Mübtədə iştirak etməyəndə şəxs sonluqları onu əvəz edir, yəni məntiqlə mübtədə meydandadır; onu bərpa etmək mümkün olur. Struktur cəhətcə tarixən mövcud olmuş subyekt predikatdan sonda gələn vahidin qrammatikləşmiş variantında ifadə olunur. Bu heç də yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri inkar etmir; çünki müasir dil nöqtəyi-nəzərindən qrammatikləşmiş subyekt müstəqil deyil, xəbərin morfoloji göstəricisinə çevrilmişdir. Müstəqil subyekt qeyd etdiyimiz strukturda birinci subyektdir, yəni mübtədədir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən sadə cümlələrdə sözlərin sırası sintaktik vasitələrdəndir. Sadə cümlə komponentlərinin bağlanması söz sırasının rolunu nəzərə alıb-almamasına görə dilçilər, məsələn Ə.M.Cavadov, K.M.Abdullayev, K.N.Vəliyev və başqaları sadə cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində söz sırasının əhəmiyyətini göstərirlər. Lakin digər Azərbaycan dilçisi Ə.Xəlilov bu fikri müdafiə etmir. Sadə cümlədə söz sırası da intonasiya kimi cümlə strukturunun və onun əmələ gəlməsini təmin edən dil vasitəsidir. Sadə cümlədə sözlərin sırasından danışarkən ilk növbədə onun başqa dil qanunları arasındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Dil qanunlarını iki qrupa bölmək

¹⁸ Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

mümkündür: xüsusi dil qanunları, ümumi dil qanunları. Bütün dil sistemində özünü göstərən dil hadisələrinə sıralanma, intonasiya, vuğu və təkrar daxildir.

Hər bir dilin

morfoloji quruluşu onun sintaktik quruluşuna və ya əksinə, onun sintaktik quruluşu morfoloji quruluşuna uyğun gəlir. Sistemlər arasındakı uyğunluq, ahəng, məhz ümumi qanunlar əsasında mümkün olur. Məsələn: Azərbaycan dilində söz vurğusu axırıncı hecanın üzərinə, məntiqi vurğu isə xəbərdən əvvəlki, sözün üzərinə düşür. Deməli, istər sözdə, istərsə də cümlədə vurğu eyni yerə düşdüüyü üçün vahid vurğu sistemi yaranır.

Söz sırası da vurğu kimi morfoloji quruluşu sintaktik quruluşlu bir-birinə bağlayır və vahid ahəngə salır. Məsələn: Azərbaycan dilində Yazı-çı-lıq və yaz-dır -ıl (maq) ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus quruluşdur. Lakin sıralanma prinsipinə görə bunlar eynidir. Çı-lıq; dır-ıl şəkilçilərinin eyni mövqedə yerləşməsi təsadüfi xarakter daşır. Çı- şəkilçisinin isimlər üçün yaratdığı mənanı-dır fellər üçün yaradır. -Lıq şəkilçisi mücərrəddiyin, -ıl şəkilçisi isə məchulluğun əlamətidir. Məchulluqla mücərrədlik isə bir-birinə yaxındır. Deməli, nitq hissəsindən asılı olmayaraq abstrakthıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər kökdən uzaq düşür. Buna görə də B.A.Serebrennikov yazır ki, iltisacı dillərdə şəkilçilərin sıralanmasında müəyyən bir qanun vardır. Abstrakthıq bildirən şəkilçilər isə kökə yaxın yerləşir. İstər cümlələr,istərsə də şəkilçilərin sıralanma prosesini üç mərhələyə bölmək olar. Sıralanmanın **I-ci mərhələsində** hadisə, əşya,hərəkətlə, əlaqədar olaraq məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında dilin lüğətindən sözlər, qrammatik formalar seçilir. Əgər “ev” haqqında danışılacaqsə -ev, **divar, qapı, pəncərə** və sair sözlər seçilir. Bu mərhələ **seçmə** və ya **seleksiya** adlanır. **II mərhələ:** Seçilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə olan münasibəti müəyyənləşir, onların birləşmə qabiliyyəti aşkar olunur, valentliyi təyin edilir. Çünki, sıra komponentinə daxil olan sözlərin, şəkilçilərin, cümlələrin hamısı eynihüquqlu (eynivalentli) olmur.

Sadə cümlədəki müxtəsər cümlənin ikinci üzvü xəbərdir; o predikatdır. Predikat hansısa yeni məlumatı verir. Xəbərlər feili və ismi olmaqla iki cür ifadə formasına malikdir. İsmi xəbərlər **was, were, idi, imiş** köməkçi vasitələrin (eləcə də digər köməkçi feillər vasitəsilə) köməyi ilə ifadə olunur. Adlara predikativliyi verən də qeyd etdiyimiz köməkçi vahidlərdir; məlumat yükü də onların yaratdığı xəbər zonası ilə bağlıdır. İngilis dilinin söz sırasına uyğun xəbər həmişə mübtədadan sonra gəlir. Azərbaycan dilinin söz sırası qaydasına görə xəbər həmişə cümlənin sonunda gəlir. Bu xüsusiyyət təkcə dilçilik qanunları ilə deyil, həm də entolinqvistik düşüncə ilə bağlıdır. Əvvəlki bölmədə izah etdiyimiz kimi bu istiqamətdə tipoloji təsnifat da aparılmışdır.

Azərbaycan dilinin təməl sintaksisinə(*invariant*) görə xəbər sonda gəlməklə cümləyə məxsus predikativliyin ifadəçisidir, bu səbəbdən cümlənin əsas vahididir. Onun mövqeyi başqa cümlə üzvləri üçün güclü mövqe sayılır. Aktual üzvlənmə zamanı da bu məsələ kriteriya kimi qəbul edilir.

Feili xəbərlər:

1. “Sultan Əbu Səid Sara xatunun çadırının ağzında dayandığını görüb ixtiyarsız yerindən **qalxdı**”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Sara xatun sultanın taxtı yanında qoyulmuş kürsüdə oturmağa gedəndə Əbu Səid uşaq sifətli Şeyx Heydərə **baxdı**”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

3. “Bir azdan onlar çadırda, döşəkçələrin üstündə bardaş qurub **oturmuşdular**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”) səh: 103-118)

İngilis dilində bu növ sadə cümlələrə nəzər salaq: 1) “The first letters he read were very from all, very carefully written and dealt almost entirely with local happenings”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p. 267); 2) “Take it easy, he told himself”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p. 340); 3) “He had tired to sleep”. (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1986 (767p), p. 166).

Deməli, xəbərə qrammatika, həm də kommunikasiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq olur; hər iki halda xəbərlə bağlı fərqi məsələlər öyrənilir.

Təməl sintaksisi dedikdə, baza sintaksisi nəzərdə tuturuq. Xəbər bu kontekstdə həmişə cümlənin sonunda gəlir, bu, xəbərfunksiyasını yerinə yetirən ismi xəbərə aiddir: 1.“Bir azdan sultanın anası **onun çadırında idi**”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü). 2) “Sadə geyinmişdi, üstündə heç bir bəzək-düzək **yoxx idi**”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

Nəticə: Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi aktual üzvlənmədəki üzvlənmə üçün invariant hesab olunur; bu, struktur invariantdır. Struktur invariant ilkindir, davamlıdır və törəmədir; invariantın – dil modelinin nitqdə sərbəstləşməsi kommunikasiyanın tələblərinə uyğunlaşması ilə bağlıdır. Bu akseptdə kommunikasiya dil modelini tamam dəyişmir; əsasən, cümlənin bir neçə üzvü yerini dəyişir. Invariantla törəmə struktur bir-birinə qarşə dayanmır, əksinə onunla sıx bağlıdır. Əslində invariant aktual üzvlənmənin – yeni strukturun formalaşma mənbəyidir. Tamamlıq cümlədə mübtədə ilə xəbərin arasında yerləşir və xəbər zonasına daxildir. Qeyd olunan məkanda onların yerinin sabitliyi fərqlidir. Bu barədə Ə.Cavadov yazır: “Vasitəli tamamlıqların forması onların cümlədəki yerini təmin edir”. Daha doğrusu, vasitəli tamamlığın forması onun cümlənin müxtəlif yerlərində işlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun əksinə, vasitəli tamamlığın yeri sabitdir, onun yeri cümlədəki başqa sözlərin sırasına görə müəyyənləşir. Vasitəsiz tamamlığın yeri, onu mübtədadan fərqləndirməyə imkan verir.

Əgər cümlə üç üzvdən (mübtədə, tamamlıq və xəbər) ibarətdirsə, tamamlıq bir qayda olaraq, xəbərdən əvvəl yerləşir. İstər vasitəli, istər vasitəsiz tamamlıqlar xəbərə aid olduğu üçün xəbərdən əvvəl gəlir. misallara müraciət edək: 1) “Heydər **onu** bağrına basdı”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü). 2) “Din yolunda döyüşə hazırlayırıq”. F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”. Bu strukturlu cümlələrdə tamamlığın yeri sabitdir.

Bu tipli cümlələr digər üzvlərlə genişləndirilərsə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın yeri sabitdir, o, xəbərdən əvvəl – yəni onun yanında gəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Seymour. "At close quarters. Diamond Books", Paris 1987. p767
2. E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p. 236.
3. Şıxlı. "Dəli Kür" romanı səh. 157-176
4. F.Kərimzadə: "Xudafərin körpüsü" romanı səh: 103-118

Ключевые слова: английский язык, простые предложения, порядок слов, сложные предложения, развитие.

Açar sözlər: İngilis dili, sadə cümlə, söz sırası, mürəkkəb cümlə, inkişaf.

Key words: English, simple sentences, word order, complex sentences, development

Summary

The second part of a simple two-part short sentence is news; he is a predicate. The predicate provides some new information. News has two forms of expression, verbs and nouns. The noun news was, were, was, is expressed by means of auxiliary means (as well as through other auxiliary verbs). The auxiliary units we have mentioned also give predicatives to names; The data load is also related to the news zone created by the om. Classification of simple sentences in the Azerbaijani language is carried out according to the participation of primary and secondary members; double-compound and single-compound sentences are determined based on this criterion. The other parts of the sentence are gathered around these two parts of the sentence and they are used in manner, time, etc.

Резюме

Вторая часть простого короткого предложения, состоящего из двух частей, — новость; он предикат. Предикат предоставляет некоторую новую информацию. Новости имеют две формы выражения: глаголы и существительные. Существительное news was, were, was выражается с помощью вспомогательных средств (как и с помощью других вспомогательных глаголов). Классификация простых предложений в азербайджанском языке осуществляется по степени участия главных и второстепенных членов; На основании этого критерия определяются двусложные и односложные предложения.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

HEYDƏR ƏLİYEVİN ÇIXIŞLARINDA METAFORLAR

Koqnitiv dilçilikdə konseptual metafor nəzəriyyəsi ilk dəfə C.H. Lakoff və M.L. Conson tərəfindən 1980-ci illərdə irəli sürülmüşdür. Bu Amerika alimləri metaforu anlayışlar üzərində koqnitiv əməliyyat aparan, ətraf aləmi konseptuallaşdırın və kateqoriyalaşdırın vasitə kimi nəzərdən keçirirlər. Onlar qeyd edir: “*Metaforlar üçün bir çox mümkün fiziki və sosial təməllər mövcuddur*” [7, s.464]. Demək, metafor şüurun ən dərin laylarında yarandığına görə həm insanın dünya mənzərəsi ilə tənzimlənir, həm də dil qanunlarından asılıdır. Buna görə də müasir metafor nəzəriyyəsi dilçiliyin həddlarından kənara çıxaraq koqnitiv linqvistikanın araşdırma predmetinə çevrilmişdir.

Metaforun dilçilikdə istifadəsi tarixinə nəzər salsaq görürük ki, hələ Avqust Şleyxer metaforik olaraq dili canlı orqanizmə bənzədərək ona insana aid keyfiyyətlər olan doğulmaq, yaşamaq, inkişaf etmək, digər dillər ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq, ailə qurmaq və hətta ölmək kimi qabiliyyətləri aid edib. V.M. Alpatov bu barədə yazır: “*Darvinin yaşamaq uğrunda mübarizə və təbii seçmə qanunlarını A. Şleyxer dillərin inkişafının əsas qanunları hesab edirdi*” [2, s. 80]. Demək, Avqust Şleyxer antroposentrik nöqteyi-nəzərdən dili insan tarixinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirdiyinə görə dilçilik sahəsini də böyük metaforikləşmə yolu ilə təsvir edib.

F.A. Şiriyev “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika” kitabında qeyd edir: “*Obraz, metafor olduqca mürəkkəb bir məzmunu qısa şəkildə çatdırmağa kömək edir (istənilən atalar sözü, yaxud frazeologizmi xatırlayın)*” [3, s.201]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, metafor hər şeydən əvvəl dünya haqqında olan gerçəkliklərin sadə obrazlarla ifadə olunma üsuludur. Qeyd etmək lazımdır ki, dinləyicinin diqqətini rəşional istiqamətdən emosional mərhələyə dəyişən metafor təsvir vasitəsi kimi filologiya ilə yanaşı incəsənət, memarlıq, psixologiya kimi bir çox sahələrdə istifadə oluna bilər. Buna baxmayaraq, təlimatlar, tibbi göstərişlər, reseptlər, texniki kitablar, etik davranış kodeksləri, ekspertizaların nəticələri kimi mətn janrlarında metaforun tətbiqi məqsədəmüvafiq deyil.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, metaforik təfəkkür tərzini insanın gerçək həyatla əlaqəsi, əldə etdiyi təcrübə və apriori biliklərin əsasında yaranır. Belə ki, metaforların yaranması üçün ilkin zəmin real aləmdə hamı tərəfindən anlaşılın anlam sahələrinin olmasıdır. Məsələn, Q.N. Sklyarevskaya metaforun yaranma mənbələri olan altı semantik sahəni fərqləndirir. Onlar aşağıdakılardır:

“*I. Maddi obyektlər: 1. Əşya. 2. Heyvan. 3. İnsan. 4. Fiziki dünya. II. İdeal obyektlər: 5. Psixi dünya. 6. Abstraksiya*” [5, s. 67].

Siyasi metaforlar hər bir fərdin və ümumilikdə kütlənin təcrübəsini ifadə edir. Belə metaforlarda dövlət, müxtəlif təşkilatlar haqqında canlı varlıq kimi danışa bilirlik. Məsələn, M.V. Pimenova və O.N. Kondratyeva bu barədə qeyd edirlər: “*Cansız təbiət ünsürlərin, cisimlərin, maddələrin və əşyaların əlamətləri ilə, canlı təbiət isə, bitkilərin və canlı varlıqların əlamətləri ilə (Allah, insan, heyvanlar, quşlar, həşəratlar) ifadə olunur*” [3, s. 133]. Deməli, metaforun təməli müqayisə və bənzətmə proseslərinin əsasında yaranır. İstənilən məcazın istifadəsində bir məna digərinin yerini əvəz edir, yəni məna fərqli köçürülür. Bunun əsasında obrazın koqnitiv modeli formalaşır. Koqnitiv yanaşmada metafor dil və təfəkkürün əlaqəsi nəticəsində yaranır və məhz şüurda modelləşir. Şüur isə bütün metaforik anlayışların, təsvirlərin toplusudur.

Koqnitiv modellər müəyyən mədəni istiqamətlər sisteminə aiddir. Onları nitqə dolaylı yolla nüfuz edən idrak formaları sayılan mühakimə, əqli nəticə ilə eyni siyahıya aid etmək olar. Metafor fikri modelləşdirən semiotik sxem kimi təfəkkürü təşkil edərək insan təcrübəsini əks etdirir. O, insanların davranışına, düşüncə tərzinə təsir edə bilər və nitq aktında məlumat ötürən kod olduğuna görə kommunikativ funksiyaya həyata keçirir. Belə informasiya kodu hər hansı bir referent, yəni sözlərin predmeti haqqında danışılan zaman ünsiyyətdə yaranır. Deməli, metafor kommunikasiyada çətinliyə səbəb olan maneələri müəyyən dərəcədə aradan qaldırır.

Bizim fikrimizcə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin koqnitiv modellərlə zəngin olan nitqlərində, parlaq obrazlılıqla seçilən metaforlarında “Azərbaycan” konsepti aktuallaşır. Qeyd etmək istərdik ki, metaforu düzgün ötürmək üçün siyasətçi yaradıcı formada düşünməlidir. Onun fikirləri qarşı tərəfin anlayacağı səviyyədə olan dolğun obrazlarla zəngin olmalıdır. Heydər Əliyevin nitqlərində diqqəti cəlb edən məqam koqnitiv modellərdə “Azərbaycan” konseptinin insana xas sosial əlamətlərə malik olmasıdır. Qeyd edək ki, sosiomorf metaforların işlənmə dərəcəsi daha çox siyasi dilçilik üçün səciyyəvidir. Metaforik personifikasiyada konseptlər özünəməxsus xarakterə, yaşa, ictimai mövqeyə malik canlı varlıqlar kimi nəzərdən keçirilir. Deməli, sosiomorf metaforun məzmununda təsvir olunan konseptlər cəmiyyət və onun müxtəlif sosial statuslara malik üzvlərinə bənzədilir. Bu halda, hər hansı bir ölkə sanki insan şüurunda müəyyən rol ifa edir. Məsələn,

“*Azərbaycan Qərblə Şərqi, Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşərək, onların arasında münasibətlərin inkişafında çox mühüm rol oynayır*” [11, s. 125].

Yuxarıdakı sosiomorf metaforda Azərbaycan cəmiyyətdəki sosial statusunu möhkəmləndirən insan obrazındadır. O, dünya iqtisadiyyatının inkişaf etməsi üçün çalışır və sosial kommunikasiya yaradır.

Ulu Öndərin çıxışlarının digər bir cəhəti xəstəlik anlam sahəsinə aid olan koqnitiv modellərdən məharətlə istifadə etməsidir. Belə koqnitiv modelləri müasir filoloji elmlərdə morbiyal metaforlar adlandırırlar. Onların ilk tədqiqatı polşa dilçilik məktəbində aparılmışdır. T.E. Potapova bu barədə yazır: “*... dünyanın morbiyal mənzərəsi (ilk dəfə prof. Yeji Farino tərəfindən işlədilər “morbiyal” termini latın mənşəli “morbus” xəstəlik sözü əsasında yaranmışdır), tədqiqatların göstərdiyi*

¹⁹ Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası

kimi, əsasən xəstəlik metaforları ilə təmsil olunur ...” [4, s. 51]. Belə ki, Heydər Əliyev daim müstəqillik əldə edənə qədər Azərbaycanın canlı insan kimi ağır vəziyyətdə olduğuna işarə edir. Məsələn,

“Burada sənədlər də göstərildi, çıxışlar deyildi və kino kadrlarından biz gördük ki, ayın 19-dan 20-nə keçən gecə və 20-21 yanvar günlərində Azərbaycan nə qədər ağır vəziyyətdə idi” [11, s. 50].

“Lakin göürdüm ki, respublika dağılır, Azərbaycan gündən-günə ağır vəziyyətə düşür” [10, s. 846].

Qeyd etmək lazımdır ki, xəstəlik anlam sahəsinə aid olan metaforlar vasitəsilə siyasətçilər nitqlərində müalicə üsulları axtararaq tibbi vasitələrlə problemi effektiv şəkildə həll etmək üçün səy göstərirlər. Məsələn, Türkiyənin prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın çıxışına nəzər yetirək:

““Artık hesap vakti geldi” diyen Azerbaycan ister istemez kendi göbeğini kendi kesmek zorunda kalmıştır” [8].

Nümunədən görüldüyü kimi, metaforik köçürmənin əsasında duran xəstəliyin səbəbi Qarabağ münaqişəsidir. Rəcəb Tayib Ərdoğan ilk növbədə problemin həllində Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin həyatındakı ağırlı nöqtələrə diqqət siyasi ünsiyyətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Təbii ki, siyasi mətn müəllifləri birbaşa bu problemlərin həllində, yəni məcazi mənada onların müalicəsində maraqlıdır. Siyasi və ideoloji baxışlardan asılı olaraq burada müalicə metodları fərqli, bəzən də əks qütblər şəklində təklif oluna bilər. Demək, ümumi konsepsiyaya görə bir insanın sağlamlığının bərpasına yönəlmiş səylər yaranmış problemi həll etmək istəyi kimi başa düşülür. Burada müalicə koqnitiv modeli dinamik dəyişiklikləri təqdim edir və daha çox qəti xarakter daşıyır. 2020-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan torpaqlarını erməni işğalından azad etmək üçün hərəkətə keçir və “özü öz göbəyini kəsməyə” məcbur qalır. Belə metafor Türkiyə prezidentinin ritorikasında ekspressiv və təsiredici gücü artırır. Burada həmçinin tibbi metafor emosional funksiyasını icra edir. Ünsiyyət prosesində müalicənin tibbi terminlərlə izahı resipiyentdə psixikanın qısa müddətli vəziyyətləri sayılan yeni emosiyaların və fikirlərin yaranmasını fəallaşdırır. Deməli, nitqdə xəstəliklə mübarizə məsələsinin vurğulanması böyük pragmatik məqsədi gerçəkləşdirəcək. Metaforik informasiyanı eşidən insan şüurdakı əlaqəli biliklər vasitəsilə qarşı tərəfə fərqli reaksiyalar verə bilər. Buna görə də effektiv nitq təsiri zamanı peşəkar siyasətçi məcazların emotiv yükünü artırıb onların suqgestiv funksiyasını fəallaşdıracaq.

Əlavə etmək istərdik ki, yuxarıda təqdim olunan antropomorf və sosiomorf metaforlar insanın bioloji təməli və sosioloji fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onlar ümumilikdə canlı varlıq fenomenini ifadə edir. Buna görə də “Azərbaycan” konseptini təsvir edən koqnitiv modellər həm də ontoloji hesab olunur. T.Q. Skrebtsova bu barədə yazır: *“Ontoloji metaforlar sinfinə hamıya yaxşı məlum olan personifikasiya və ya canlandırma aiddir ki, bu da cansız əşyaları və mücərrəd anlayışları insana aid davranışlar, xüsusiyyətlər, məqsədlər və s. ifadə edən terminlərin köməyi ilə dərk etməyə imkan verir”* [6, s. 40]. Belə ki, ontoloji metaforlar adi bir insanın gündəlik həyatının ayrılmaz hissələri olan ilkin anlam sahəsidir. Belə metaforlar müəyyən hadisələri, məfhumları, mürəkkəb ideyaları daha həssas və aydın şəkildə qavramağa kömək edir.

Bundan əlavə, Heydər Əliyev daim Türkiyə Cümhuriyyəti haqqında danışıqarkən çıxışlarında “qardaş” sözünü işlədirdi. Məsələn,

“... Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mövcud olan əlaqələr yüksək dərəcəli dostluq və qardaşlıq əlaqələridir” [11, s.31]

Yuxarıda təqdim olunan koqnitiv modeldə “qardaş” sözü qohumluq metaforunun bir hissəsidir. İki dövlət arasındakı münasibətlər ailə üzvlərinin qohumluq əlaqələri kimi təqdim edilir. Beləliklə, Heydər Əliyevin nitqlərində Azərbaycan ailədir və Azərbaycanın ailə üzvü, qardaşı, dostu Türkiyədir.

Bundan əlavə, Ulu Öndər nitqlərində insan fəaliyyətinin məhsullarını, yəni əşyaları təsvir edən artefakt metaforlardan da istifadə edirdi. Məsələn,

“Mən bu görüşlərdə bəyan etmişəm və sizə də bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan açıq ölkədir, onun qapıları bütün xarici dövlətlər üçün açıqdır”[9, s.283].

“... Azərbaycan müstəqil dövlətdir və bütün dünya üçün qapıları açıqdır” [9, s.289].

“... Azərbaycanın qapıları bütün xarici ölkələrin iş adamları üçün, ilk növbədə, Türkiyənin iş adamlarından ötrü açıq olmalıdır” [9, s. 442].

Yuxarıdakı nümunələrdə evin tərkib hissəsinə aid olan *qapı* ləksəminin semiotik nöqtəy-nəzərdən müdafiə funksiyasını ifadə etməsini görürük. Belə ki, Azərbaycan müstəqil, güclü dövlət kimi düşmənlərin üzünə sərhədlərini, yəni qapılarını möhkəm bağlamışdır. Eyni zamanda, ölkəmiz dostluq, əməkdaşlıq, qardaşlıq niyyəti ilə ona üz tutan dövlətlərə qapılarını məmnuniyyətlə açır. Konseptdəki qapı metaforu yüksək innovasiyalar tətbiq edən tolerant Azərbaycanın *açıq qapılar* siyasəti yürütdüyünü və dinamik iqtisadi inkişafda olmasını ifadə edir. Demək, qapı artefakt metaforunda Azərbaycanın dünya ilə kommunikasiyaya hazır olduğu bildirilir.

Ulu Öndərin nitqlərində “Azərbaycan” konsepti ilə yanaşı, antikonsept olan “Ermənistan” işlənir. Məsələn:

“Bizim Azərbaycan üçün ən ağırlı məsələ Dağlıq Qarabağ məsələsi, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, onun həll olunmasıdır” [12, s.14].

Yuxarıdakı nümunədə Azərbaycan və Ermənistan binar oppozisiya yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, həm milli, həm də xaricidilli siyasi diskursda Ermənistan və Azərbaycan qarşılıqlı antonimlik xasdır. Antonimlik konseptual sistemdə qütbləşməyə gətirib çıxardır. Binar oppozisiyada Azərbaycan cinayətin qurbanıdır və Azərbaycanın 20 faiz torpağının işğalına səbəb olmuş yağlı düşmən Ermənistan təcavüzkar, yəni cani rolunu oynayır. Buna görə də, Ulu Öndərin çıxışlarında Qurban-Təcavüzkar qarşılıqlı antonimlik, Ermənistanın aqressivliyini, zalımlığını ifadə etmək üçün *təcavüz* ləksəmi tez-tez işlənir. Məsələn:

“... *Dağlıq Qarabağ məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Azərbaycana bir zərbə vurmaq lazım idi və bu zərbə də vuruldu. Azərbaycana hərbi təcavüz edildi*” [11, s.50].

“... *Azərbaycanın düşmənləri bununla qane olmadılar və 1990-cı il yanvarın 20-də Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüz etdilər*” [10, s. 870].

“*Yanvar hadisələri XX əsrdə Azərbaycanın başına gətirilmiş ən ağır bəlalardan biridir və Azərbaycana qarşı edilən hərbi təcavüz, terrordur*” [10, s.846]. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir siyasi diskursda bir tərəfdən “Azərbaycan” konseptinin müsbət mənəvi əlamətləri, digər tərəfdən isə “Ermənistan” antikonseptinin qəddar, təcavüzkar xüsusiyyətləri aktuallaşır. Ermənistanın təcavüzünün təsviri zamanı hücum, qəsb, işğal, məhv kimi mərkəzi semlər daha çox nəzərə çarpır. Deməli, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin təsvirində *təcavüz* leksemi antikonsept olan “Ermənistan” üçün siyasi ünsiyyətdə sosial nöqteyi-nəzərdən dominant sayılan koqnitiv əlamətdir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin metaforlarındakı koqnitiv əlamətlər “Azərbaycan” konseptinin assosiativ-semantik sahəsinin daxilində müsbət mənaların əlaqəsini yaradır. Onun çıxışlarında Azərbaycan haqqında təsəvvürlər ilk növbədə ailənin, dostların yaşadığı bir ev, Ana Vətən obrazı, Qarabağ münaqişəsi ilə bağlıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Şiriyev F.A. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika / F.A. Şiriyev. – Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi, - 2014. 400 s.
2. Алпатов, В. М. История лингвистических учений: учеб. пособие./В. М. Алпатов. - Москва: Языки славянской культуры, 4-е изд. - 2005. - 368 с.
3. Пименова, М.В., Кондратьева О.Н., Концептуальные исследования/М.В. Пименова, О.Н.Кондратьева.-Москва: ФЛИНТА: Наука, -2011.-176 с.
4. Потапова, Т.Е. Дихотомия Здоровье-Болезнь в концептосфере политика(на материале интервью)//- Москва: Вестник Российского университета дружбы народов//Научный журнал, серия русский и иностранный языки и методика их преподавания. - 2008. № 4, - с. 49-54.
5. Скляревская, Г.Н. Метафора в системе языка /Г. Н. Скляревская. - Санкт-Петербург: Наука, - 1993. – 150 с.
6. Скребцова, Т.Г. Когнитивная лингвистика: курс лекций/Т.Г. Скребцова. - Санкт-Петербург: Искусство России, - 2011. - 256 с.
7. Lakoff, G.P., Johnson M.L. Conceptual Metaphor in Everyday Language // The Journal of Philosophy, Volume 77, Issue 8 - (Aug., 1980), - p. 453-486.
8. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/hande-firat/kendi-gobegini-kesmek-strateji-degisikligi-ve-kararlilik-41622986>
9. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_4.pdf
10. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_9.pdf
11. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_10.pdf
12. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_12.pdf

Аçar sözlər: koqnitiv dilçilik, “Azərbaycan” konsepti, koqnitiv modellər, metaforlar

Key words: cognitive linguistics, the concept of “Azerbaijan”, cognitive models, metaphors

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт “Азербайджан”, когнитивные модели, метафоры

РЕЗЮМЕ

Метафоры в выступлениях Гейдара Алиева

Статья посвящена описанию метафор в выступлениях Общенационального Лидера Гейдара Алиева. Политики часто используют риторические фигуры, которые считаются уникальными и эффективными с прагматической точки зрения. Метафоры также принадлежат к ряду риторических фигур, используемых в общении. Сила воздействия любой метафоры зависит от профессиональных качеств и жизненного опыта говорящего. По мнению автора, метафоры, используемые в политическом дискурсе, увеличивают частоту актуализации ключевых концептов. Таким образом, динамика концепта “Азербайджан” является основной темой метафор, используемых Гейдаром Алиевым.

SUMMARY

Metaphors in Heydar Aliyev's speeches

The article is devoted to the description of metaphors in the speeches of National Leader Heydar Aliyev. Politicians often use rhetorical figures considered unique and effective from a pragmatic point of view. Metaphors also belong to the range of rhetorical figures used in communication. The strength of influence of any metaphor depends on a speaker's professional qualities and life experience. According to the author, metaphors used in political discourse increase the actualization frequency of key concepts. Thus, the dynamics of the concept of "Azerbaijan" is the main topic in the metaphors used by Heydar Aliyev.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLİ MODAL FEİLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

İngilis dilində modal feillər perfekt formasında olan infinitivlə birləşmədə işləndikdə müxtəlif zaman çaraları ifadə edir. **Can, may, must** modal feilləri perfekt formasında olan infinitivlə birləşdikdə keçmişdə baş vermiş hərəkətin mümkünlüyü haqqında gümanı bildirir, yəni əlaqə və münasibətlərin qiymətləndirilməsini ifadə edərək modal birləşmələr ikili zaman aidliyyətini nəzərdən tutan hərəkət haqqında onun baş verməsində əvvəlki vaxtı, zamanı ifadə edir. Məsələn: 1. What do you think can have happened (Sən nə baş verə biləcəyi haqqında düşünürsən?). 2. He can't have taken it upstairs his morning (Ola bilməz ki o, mücrünü bu gün səhər yuxarı aparmamış olsun). Bizim burada araşdırdığımız müxtəlif modal çaralar həm leksik mənaların müxtəlifliyini, həm də onların inkarlıq və sual modallığının qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənmişdir. Bütün birləşmələr üçün umumi olan çalarlıq modal feilin qrammatik və semantik mənalarının məcmusundan – xəbər şəklinin məzmunu və gümanın ümumiləşdirilmiş mənasının birləşməsindən əmələ gəlir. Bunu şərti olaraq “**real güman**” termini adlandırmaq.

Zaman münasibətlərinin ifadəsinə gəlincə onlar birləşmənin hər iki komponentinin məlum dərəcədə bölünməsi, parçalanması ilə ifadə edilir. Modal feil, gümanın indiki zaman, infinitivi isə hərəkətin həmin zamandan əvvəlki zamana aid edildiyini göstərir. Keçmişdə baş vermiş hərəkətin müəyyən anı və ya zaman kəsiyindən əvvəl baş vermiş hərəkəti ifadə etmək üçün perfektdə olan infinitivlə, uyğun olaraq, **could və might** modal feillərin keçmiş zaman formaları işlədilir. The old felling that she had never understood him, never done him justice bit him while he stared at home. **Must** modal feilinin zamanla uzlaşma forması yoxdur, lakin analogi şəraitdə o da müəyyən zaman kəsiyi, yaxud keçmişdəki zaman indiki perfekt infinitivi ilə ifadə edilən, əvəllər baş vermiş hərəkətlə uzlaşır, məsələn: 1. There **must** have been rooms like this, he thought, woman likemarry, in those towns and village of Poland, where without warning, bombs nd come carshing through the roofs. O fikirləşirdi ki, ona xəbərdarlıq etmədən gurultu ilə bombardman etdiyi Polşanın həmin şəhər və kəndlərində buna bənzər binalar, Meriyə bənzər qadınlar vardı! 2. It must have been caried to the market-town which was not more than four miles off (1. Dickens. The adventure of Oliver Twist, p. 326) “Bu, buradan 4 mildən uzaq olmayan bazar-şəhətdən aparılmalı idi”. 3. You most have belived a word he said (Oskar winde, SeLECTIONS, p. 101). “Onun dediyi sözlərə sən inanmamalı idin”. 4. Nany, my dear, I must have him found (Dickens, The adventure of Oliver Twist, p. 141). We must have knew where he has (2. **Mark Twain – The adventure of Tom Sawyer, p. 103**) “Biz bilməliyik ki, o haralarda olmuşdur”.

Artıq qyd etdiyi kimi, modal birləşmələrə xas olan ümumiləşdirilmiş **güman** mənası artıq öz-özlüyündə zaman əlaqəsini də nəzərdə tutur. **Could və might** modal feillərin də keçmiş zamana aid olması, feil formasında, yəni morfoloji vasitələrlə ifadə edilir. **Must** modal feilində isə xüsusi keçmiş zaman forması müəyyən situasiyaya, yaxud keçmişdəki müəyyən məqama zaman aidliyi qoyulmuş konkretləşdirici, əlaqələndirici mətn vasitəsiylə, yəni semantic-sintaktik vasitələrin qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir. Hər iki halda modal feil perfektdə onları infinitivdə ifadə olunmuş, əvvəl icra olunan hərəkəti onu öz mənası ilə əlaqədar olduğu kimi, keçmiş zamanın bu və ya digər zaman kəsiyi və ya zaman anı ilə əlaqələndirir. Hərəkətin icra zamanını bildirməyən və əslində yalnız zaman münasibətlərini dəqiqləşdirmək mənasında birləşdirici halqa rolunu oynayan modal feil hərəkətə modallıq çaları verir, onun gerçəkliyə münasibətini müəyyənləşdirir. Bütün birləşmənin modallıq - zaman mənası, beləliklə, onu təşkil edən komponentlərin məzmununun toplusunda əmələ gəlir.

Could və might modal feillərin əmələ gətirdiyi birləşmələri nəzərdən keçirdikdə bu formaların qrammatik şəkil mənasının fərqləndirilməsindəki çətinliyi bird aha qeyd etmək lazımdır. Lakin keçmişə aid mətdə sadə infinitivli birləşmələrdə feilin şəklinin mənasını dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək çətin olduğu halda perfekt infinitivli birləşmələrdə indikativ modallığı aşkar çıxartmaq çətinlik törədir. Ought, should, could, might modal feillərinin **lazım şəkildə** işlənən formasında perfekt olan infinitivlə əmələ gətirdiyi birləşmələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Бархударов Л.С., Стелинг, Д.А. Грамматика английского языка, М., 1965. Müəlliflər qeyd edirlər: “Burada, hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, belə birləşmələrdə irrealıq modal mənalarının ifadəsi öz müxtəlif çalarlarında üstünlük təşkil edir. Zaman münasibətləri real (və ya real kimi təsəvvür edilən) zaman əlaqələrini bilavasitə inkar etdirmək məqsədinə xidmət etmir. Hətta hərəkətin perfektibu infinitivlə göstərilən (ifadə edilən) hərəkət real olduqda belə, bu birləşmənin məna vəzifəsi hərəkətin reallığını təsbit etmək deyil, onun özünəməxsus inkarından ibarətdir. Nümunə üçün perfektdə olan infinitivlə ifadə edilmiş real hərəkəti (a) və qeyri-real, həqiqi olmayan (b) hərəkət müqaisə edilir (3, s. 123).

1. Stealing! You shouldn't have said. Eliza(Shaw. Pyg-malion) Oğurluq!Eliza, sən bu haqda heç bir şey deməmişdin.

2. I suppose she is right, I ought not have tried to speak to her Güman edirəm ki,o haqlıdır, mən onunla danışmağa çalışmamalı idim.

1. Surely Kolly might have told him all this before. - Şübhəsiz, Holi bunları ona əvvəl danışmalı idi.

2. I should have her awüay, only Ithought perhaps you wanted her to talk into your machines. Mən onu burdan göndərməli idim,ancaq mən fikirləşdim ki, sən onunla maşında danışmaq istəyərsən.

²⁰ Azərbaycan Texniki Universiteti, “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

3. I ought to have told Svames, he thought, "that I think him comic. Mən Svansa deməliydim", - o fikirləşdi ki, "mən onu gülməli hesab edirəm".

4. You should have sent her to school "Sən onu məktəbə göndərməli idin".

Belə qarşılaşdırma aydın şəkildə göstərir ki, bu və ya digər halda əşyaların real vəziyyəti danışan tərəfindən, onun fikrincə, əslində hadisənin baş verməli olduğu situasiya ilə ziddiyyəti təşkil edən bir hərəkət kimi qiymətləndirir. Başqa sözlə desək, danışanın fikricə iş, hərəkət, hadisə bu cür yox, onun düşündüyü kimi olmalı idi.

Ганшина М., Василевская И. Английская грамматика, М., 1945. Müəlliflər yazırlar: "Beləliklə, zaman əlaqəli şüurda real olanın arzu edilənə modal ziddiyyətli (qarşılaşdırılmış) inkarı kimi çıxış edir. Onlar şərtlənmiş səciyyə daşıya bilər və hərəkətin modal dəyərləndirilməsi ifadəsinin əsas məqsədinə tabe olur. Modal mənaların qamması olduqca, müxtəlif olur, cümlədə inkarlığı sual sözlərinin mövcud olmasında, düyümlə ki, intonasiya-melodik strukturu və bir sıra bəzi şərtlərin mövcudluğundan asılı olaraq, gerçəkliyin ziddiyyətin ifadəsindən gümana, şübhə (exspressiv emosianallıq, heyret. təəccüb və s. məqsədləri ilə.) ifadəsinədək çalarda dəyişə bilər. Nəzərdən keçirilən birləşmələrin ümumi model çalarlıqların şərti ehtimal etmə kimi müəyyənləşdirmək olar (4, s. 14).

Ought, should və might modal feillərinin perfektə olan infinitivlə birləşmələrinin zaman əlaqələrini göstərilər modal çalarlarını nəzərə alaraq onları belə fərqləndirmək olar. a) indiki zamandan əvvəl baş verən hərəkəti bildirmək, b) keçmiş zamandan əvvəl baş verən hərəkəti bildirmək, c) şərti keçmiş zamanı bildirmək.

İndiki zaman münasibətə keçmiş zaman anlayışından əvvəl baş verən hərəkət anlayışını hududlandırmaq çətindir, onlar asanca bir araya sığa bilər, bəzi hallarda keçmiş zaman mövcud olan şərait, sanki, belə hududlandırmaya kömək edir.

1. But I think you might have told us this half an hour ago. "Lakin elə düşünürəm ki sən bu haqda bizə yarım saatdan sonra danışa bilərsən".

2. I might have been free in a night "Gecə mən sərbəst ola bilərdim".

Lakin real olmayan hərəkətə aidlik şərti olduğu üçün zaman əlaqələrini konkretləşdirən şərait də daha çox irreal hərəkət və emosianallıq, ifadəlilik çalarını göstərir və bununla da zamana dəqiqləşdirir. Bir zaman planı hüdudlarında zaman ardıcılığının ifadəsi, təbii ki, daha aydın görünür. Buna görə də keçmiş zamanda baş vermiş müəyyən bir anı və ya situasiyanı qabaqlama, ondan əvvəl baş vermə real hərəkət üçün nəinki təkcə aşkar görünür, həm də ehtimal edilən, real olmayan və ya şərtlənmiş hərəkətə münasibətdə də ağıla bata bilər.

1. She had no nerves, he ought never to have married a woman eighteen years younger than himself. "Qızın əsəbləri yoxdur; O özündən 18 yaş cavan olan qadınla evlənməməli idi".

2. Perhaps, he might have been alive new "Güman ki, o indi sağ olmalı idi".

Perfektə olan infinitivlə ifadə olunmuş hərəkət daxil olanda keçmişdəki, müəyyən bir məqamla(anla) və ya situasiyadan əvvəl baş vermiş kimi deyil, eyni zamanlı kimi assosiasiya verə bilər. Bu halda **ought, should, could və might** modal feillərinin perfektə olan infinitivlə birləşməsi ifadəyə söyləməyə şərtlənmiş keçmiş zaman modal çalarlığı verir: 1. If he had brought a veapen Seames might have used it at that moment Əgər, o Sotsun silahını gətirsəydi, onu bu məqamda işlətmək mümkün olardı. 2. Had she been a man she might have been descrubed as a bright young man of biznesmen o kişi olsa idi, qadın gənc parlaq biznesmen kimi təsvir edilə bilərdi. 3. Golyon smiled because he could have cried-Culion gülürdü, çünki ağlaya bilmirdi. 4. I might have got clear off, if I had split upon her Əgər ondan çuğulluq etsəydim, mən canımızı birdəfəlik qurtarardım". 5. If they were here he couldn't have moved "Əgər onlar burada olsaydılar, o tərpanə bilməzdi".

Bu nümunələri diqqətlə nəzərdən keçirsək, perfektə olan infinitivin zaman mənasının dəyişdiyini görmək olar : keçmiş zamanda əvvəldə (yəni əsas hərəkətdən qabaq) baş vermiş hərəkət əvəzinə infinitivlə keçmiş zamana aidlik mənası verilir.

İnfinitevin zaman mənasının dəyişməsi ilə infinitevin özünə xas olan hərəkətin irrealılığı mənası yaranır. Perfektə olan infinitivin zaman mənasının dəyişməsi nəticəsində baş verən hərəkətin irreallığın mənası modal feilin lazım şəklinin qrammatik mənası ilə qarşılıqlı əlaqədə birləşmənin ümumi modal çalarını əmələ gətirir. Birləşmənin ümumi modal çaları hər bir ayrıca halda modal feilin leksik məzmunu ilə dəqiqləşdirilir, təfərrüatı ilə göstərilir. Perfektə olan infinitivin modal mənası cümlənin strukturundan asılı olmur, hərçənt cümlənin bəzi struktur-sematik tipləri onun reallaşdırılmasına, həyata keçirilməsinə (real olmayan şərti mərhələ) əlverişli şərait yaradır.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək maraqlı olardı ki, müasir ingilis dilində lazım şəklinin formalarına malik olmayan **must** modal feilin perfektə olan infinitivlə birləşmələri **ought, should, could və might** modal feillərində olduğu kimi, hərəkəli irreallığın da ifadə edə bilər. Aydın ki, perfektə olan infinitivin modal mənası bu birləşmələrin ümumi modal mənasının əmələ gəlməsində aparıcı rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, modal feillər tez-tez nitqin ifadəliyini gücləndirmək üçün istifadə olunur. Onların sadə infinitivin uzun forması və ya perfektə olan infinitivlə əmələ gətirdiyi birləşmələr, şübhəsiz, üslubi məqsədlərə xidmət edir və ingilis dilinin ifadəli təsirli vasitələrinə aiddir.

Modal feillərin perfektə olan infinitivlə əmələ gətirdiyi birləşmələri nəzərdən keçirdikdən sonra göstərmək lazımdır ki, onlar modal və zamanın sıx əlaqələri və onların qarşılıqlı təsirini əyani şəkildə nümayiş etdirir, onların komponentlərinin mənə bölgüsünü təzahür etdirir.

Nəticə. Beləliklə, modal feillərdə yalnız iki zamandan – indiki və keçmiş zamanlardan ibarət olan hansısa zaman sisteminin qorunub saxlanması faktı son nəticədə onların ifadə etdiyi modal qiymətləndirmənin zamanca uyuşması

səciyyəsinə müəyyənləşdirən semantikasını spesifikliyi ilə izah edilir. Digər tərəfdən, müasir ingilis dilində feilin şəxsiz formalarını da əhatə edən feilin inkişaf etmiş zaman kateqoriyası sisteminin mövcudluğu infinitivə imkan verir ki, hərəkətin zaman aidliyini ifadə etsin.

Bu və ya digər sintaktik şəraitdən asılı olaraq, modal feilin və infinitivin zaman mənalrı bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlaya və ya müxtəlif aksept ifadəsi ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dickens: "The adventure of Oliver Twist" p. 141, p. 326
2. Mark Twain – The adventure of Tom Sawyer, p. 103.
3. Бархударов Л.С., Стелинг, Д.А. Грамматика английского языка, М., 1965. с. 123
4. Ганшина М., Василевская И. Английская грамматика, М., 1945. с. 14

Açar sözlər: məsdər, ingilis dili, modal fəllər, azərbaycan dili, inkişaf

Ключевые слова: инфинитив, модальные глаголы, английский язык, азербайджанский язык, развитие

Key words: infinitive, modales verbs, English, Azerbaijani, development

Резюме

В статье рассматриваются некоторые пути развития модальных глаголов в неопределенном форме глаголов на английском языке и их флекватносеь на азербайджанском языке, а также анализируется модальность в современном английском и азербайджанском языках, их роль и значение в простых и сложных предложениях, их место назначение в части речи в обоих языках. В данной статье также выражается вопрос о средствах употребления модальность в английском и азербайджанском языках и в ней анализируется позиции различных направлений.

Summary

The explanation of the indicative model expressing modality in modern Azerbaijani and English language was thoroughly given in this article. The category of the indicative mood the expression method of modality by grammatical and morphological ways were also explained. The article deals the ways of expressing modality in English and Azerbaijani language. Different approaches on this problem are analized. The most flexible way of expressing modal meanings and features is intonation. The conclusion is that one of fundamental features is intonation.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasının 21-ci maddəsində deyilir ki, “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Bununla Azərbaycan dilinin rəsmiyyəti təmin olunur. Rəsmi dildə isə informasiyalar həm yazılı, həm də şifahi dillə çatdırılır. Lakin dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyətinin metodologiyası tam müəyyən edilmədiyindən danışq dili ilə şifahi dilin həddləri bütövlükdə müəyyən edilməmişdir. Bir çox hallarda isə danışq dili şifahi dil kimi mənalandırılmışdır. Görkəmli dilçi professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə şifahi dili səciyyələndirərkən yazır ki, “Ədəbi dilin şifahi və yazılı olmaq üzrə iki əsas növü vardır. Şifahi ədəbi dil daha əvvəl formalaşmışdır; lakin yazılı ədəbi dil yaradıldıqdan sonra da şifahi ədəbi dil yazılı ədəbi dil ilə müvazi yaşayır və inkişaf edir. Bizim dövrümüzdə ədəbi dilimizin hər iki növü müvazi surətdə xeyli inkişaf etmişdir. İndi qurultaylarda, radioda, ali, orta və ibtidai məktəblərdə səslənən şifahi ədəbi dilimiz olduğu kimi yüksək duyğuları, dərin fikirləri, geniş anlayışları ifadə edən yazılı ədəbi dilimiz də vardır”.

Şifahi dil danışq dilinin cılalanmış və zənginləşmiş normalarının əsasında formalaşır. Danışq dili normaları nə qədər ümumişlək xarakter qazansa da belə onu şifahi dil ilə eyniləşdirmək mümkün deyildir. Danışq dili ilə şifahi dilin ən başlıca fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, danışq dilində nitq aktının sərbəstliyi vardır. Ona görə də danışq dili ümumi normalar yaratmağa meyillidir. Şifahi dilin isə özünün xüsusi normaları yoxdur. Şifahi dil bir tərəfdən danışq dilinin ümumiləşmiş normalarını mənimsəyir, digər tərəfdən yazılı dilin icbari normalarından qiyadalanır. Şifahi dil ümumi ünsiyyət-informasiya xarakterinə də malik deyildir. Şifahi dil daha çox rəsmi danışqların, görüşlərin, mükəllimələrin, müsahibələrin, dövlət səviyyəli ünsiyyət-informasiya mühitinin dili kimi formalaşmışdır. Danışq dili daha çox xalq arasında formalaşmış təşəkkül tapdığı halda şifahi dil yüksək təbəqə arasında formalaşaraq işlədilmişdir. Şifahi dilin rəsmiyyət xarakteri də bu təməl üzərində bərqərar olmuşdur. Bir sözlə, şifahi dil yüksək təbəqənin elit dili kimi, bir qədər də qətiyyətlə desək, saray dili kimi formalaşmışdır. Yazının meydana gəlməsi şifahi dilin normalarının zənginləşməsinə və sabitləşməsinə səbəb olmuşdur. Qədim Romada, Yunanıstanda, Şərqi ölkələrində meydana gəlmiş bəlağətli dil, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da yazılı alınmış mətnlər təntənəli şifahi dilin bariz nümunələridir. Hələ qədimlərdə elit dil kimi formalaşmış şifahi dil müasir dövrdə öz ənənələrini rəsmi yığıncaqlarda, simpoziumlarda, məruzələrdə, radio-televiziya aparıcılarının nitqində davam etdirir. Azərbaycan dilinin şifahi dil üslubunun ən bariz nümunələri Ulu Öndər Heydər Əliyevin və Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin nitqlərində öz təcəssümünü tapır.

Şifahi dilin danışq dili ilə eyniləşdirilməsi daha çox hər iki informasiya vasitəsi şifahi yolla ifadə olunmasına görədir. Odur ki, şifahi dil yazılı dil ənənələrinin inkişaf etdiyi və normaların sabitləşdiyi dövrdə daha mükəmməl qaydalara malik olmuşdur. Bu mənada şifahi dil yazılı dilin nitq vasitəsi ilə təzahür variantı səviyyəsində işlənməmişdir. Əlbəttə ki, şifahi dil danışq dilinin təqlidi olmadığı kimi yazılı dilin də təkrarı deyildir. Danışq dilinin və yazılı dilin öz normaları olduğu kimi şifahi dilin də danışq dilinə və yazılı dilə əsaslanan xüsusi normaları vardır. Ancaq şifahi dil normaları danışq dilinə və yazılı dilə söykəndiyi halda həmin normalar nitq aktı vasitəsi ilə cılalanaraq sabitləşmə mərhələsi keçirir. Müasir dövrdə Azərbaycan dil artıq ikidillilik şəraiti yaşamadığından onun ənənələri daha da inkişaf edir. Şifahi dil sürətlə cılalanır, təkmilləşir, məntiqi ardıcılığa, dəqiqliyə, aydınlığa, səlisliyə, ritmikliyə, axıcılığa malik olur.

Ə.Dəmirçizadə şifahi dil haqqındakı fikirlərini “Müasir Azərbaycan dili” kitabında davam etdirərək yazır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin hər iki növü şifahi və yazılı növü təqribən XI-XII əsrlərdən mövcuddur. Əlbəttə, şifahi dil nisbətən daha əvvəllər formalaşmışdır, lakin yazılı ədəbi dil yaradıldıqdan sonra da şifahi ədəbi dil ilə yanaşı işlənir və ümumi qanunauyğun yolla inkişaf edir. İlk dövrlərdə şifahi ədəbi dilin işlənmə dairəsi daha geniş, yazılı ədəbi dilin işlənmə dairəsi isə məhduddur. Bununla belə, ədəbi dilin şifahi və yazılı növləri zənginləşmə, dəqiqləşmə mənbələri kimi daim bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişlər”.

Mövcud orfoepiya lüğətləri şifahi dilin normativlərinə həsr olursa da, onlarda verilən nümunələr tələffüzə bir-birindən fərqlənir. Bu bərdə dərsliklərdə, vəsaitlərdə və məqalələrdə də bir-birindən fərqli nümunələr verilməsinə təsadüf edilir. Məsələn burasındadır ki, danışq dili ilə şifahi dil anyalığı, bir qayda olaraq bir-biri ilə eyniləşdirilmiş şəkildə təqdim edilmişdir. Məhz tərtib olunan orfoepiya lüğətləri də danışq dili adı altında şifahi dil üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də tərtib edilən lüğətlərdə çoxlu tələffüz fərqlərinə rast gəlmək olur. Nitq mədəniyyəti məsələləri ilə əlaqədar M.Ş.Şirəliyev yazırdı ki, “Dil mədəniyyəti ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi qolları ilə bağlıdır. *Yazılı ədəbi dil* əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, durğu işarələri, *şifahi ədəbi dil* isə orfoepiya məsələlərini əhatə edir”.

1982-ci ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda hazırlanıb çap edilmiş orfoepiya sözlüyünün əvvəlində göstərilir ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti dəfələrlə çap olunmuş, təkmilləşmiş və yazılı qaydalarımız nisbətən sabitləşmişdir. Lakin indiyə kimi danışq dilində bir sıra dolaşlıq və çətinliklər mövcuddur. Bir çox hallarda dilimizin tələffüz normalarına əməl edilmir”.

Burada həmçinin qeyd olunur ki, “Ədəbi tələffüzümüzün əsasını Azərbaycan ziyalılarının danışığı təşkil edir. Bu ziyalılar müxtəlif rayonlardan olmasına baxmayaraq yazılı dilin təsiri altında ümumiləşmiş ədəbi dildə danışqılar”.

Orfoepiya sözlüyü ümumiləşmiş ədəbi dil variantı kimi təqdim edilsə də burada danışq dili elementlərinin daxil edilməsinə daha çox yer verilir. Belə ki, məsələn, *yazılı dildəki alsaydım, alaydım, danışqanlar, qalanlar, odunlar almayacaq, bağlayır, danlayır, döşək, sönmək, döymək, hörük, hürmək, hürkmək, torpaqda, torpaqdan, alırlar, gəlirlər, bilirlər, itlər,*

¹ADPU-nun baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

daşlar, yerlər, qadınlar, gəlinlər kimi yazılan sözlərinin adı danışmaq qaydasına uyğun olaraq *alseydim, aleydim, danışannar, qalannar, döşəy, sökməy, döyməy, hörüy, hürməy, hürkməy, torpaqda, torpaqdan, alullar, gəllər, bilillər, itdər, daşdar, yerrər, qadınnar, gilənnər* şəklində tələffüz edilməsi tövsiyə olunur ki, bu da bütünlükdə ana dili istifadəçilərinin məskun olduğu bütün əraziləri tamamilə əhatə etmir.

Şifahi dil ilə danışmaq dilinin eyniləşdirilməsi barədəki fikirlər digər mənbələrdə də davam etdirilir. Prof. N. Abdullayev “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adlı kitabında yazır ki, “Adı danışmaq dilində *mənnən, plannan, alseydi* sözləri bu qaydada tələffüz olunur. Ədəbi dildə də bu tələffüz şəkilləri düzgün sayılır: *Salmandan-Salmannan, köçdü-köşdü, gəlinlər-gəlinnər, işlər-işdər, atlar-attar, oxuyurlar-oxuyullar, gəlsəydi-gəlsəydi, görsəydi-görsəydi*”.

Nitq mədəniyyəti məsələləri barədə yazılan əsərlərdə maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürülsə də normalar və onların həddləri hələlik təyin edilməmiş qalır. Bununla birlikdə son zamanlar aparılan tədqiqatlarda şifahi dil və onun normaları barədə maraqlı fikirlər irəli sürülür.

Kütləvi informasiya vasitələrinin dili barədə çox maraqlı və ciddi tədqiqatlar aparmış professor Qulu Məhərrəmli bu sahədə görülən işləri xatırladaraq yazır ki, “Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri olmuş prof. Ə. Dəmirçizadə tədqiqatlarında bilavasitə TV dili haqqında danışmasa da şifahi nitqin bir sıra qaydalarının, xüsusi orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. Onun şifahi nitq haqqında olan fikirləri “Müasir Azərbaycan dili” (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) kitabında öz əksini tapmışdır. – (Dəmirçizadə, 1972). Burada şifahi nitqə aid bir çox müddəalar bu gün də TV dili kontekstində öz aktuallığını saxlayır. Akademik M. Şirəliyev “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” kitabında göstərdiyi kimi, ədəbi dilin yazılı qolunun funksional üslublarının normativ qaydalarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində çox iş görülsə də bunu “... ədəbi dilin şifahi qolu haqqında demək mümkün deyildir. Halbuki müasir dövrdə şifahi dil sahəsinin işlənmə dairəsi çox genişlənməmişdir; biz hər gün radioda, televiziya, səhnədə, məruzələrdə, çıxışlarda müasir Azərbaycan şifahi ədəbi dilini eşidirik”.

Prof. Qulu Məhərrəmli şifahi dil məsələsi ilə əlaqədar aşağıdakı kimi polemik mülahizəsi xüsusilə maraqlı və diqqətəlayiqdir: “Televiziya nitqi adı danışmaq dilidirmi? O nitq üslubları ilə necə əlaqədardır? Kütləvi nitqdə televiziya nitqi hansı yeri tutur, onun funksional üslublara münasibəti necədir? TV nitqi ədəbi dilin yalnız şifahi növüdülmü? Əgər belədirsə onda onun ekstralingvistik xarakteristikası necədir? Bəlkə radio nitqi, qəzet nitqi kimi elə televiziya nitqi də “xüsusi dil”dir? TV nitqi ilə kino dili eynidirmi? Yoxsa TV nitqi ədəbi dilin xüsusi üslubu növüdür? kimi suallar ekranda “Nitq” termininin də ədəbi dilin yazılı və şifahi normalarının sintezi olan xüsusi (audiovizual) üslubu növü kimi qəbul edirik? Çünki burada həm yazılı həm də şifahi dilin qaydaları özünü göstərir və onlar birləşərək TV-nin ümumi dil cizgilərini müəyyənləşdirir”.

Bütün bunlarla yanaşı Q. Məhərrəmli radio dilindən danışarkən müasir dövrdə şifahi dilin inkişaf perspektivlərinin genişlənməkdə olduğunu göstərir: “hazırda radio kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi sürətlə inkişaf edir və onun dili şifahi nitqin mühüm bir sahəsi kimi daha da cəlalanır”.

Şifahi dil həqiqətən də müasir dövrdə sürətlə inkişaf edir, təkmilləşir, zənginləşir və hətta öz informasiya məkanını get-gedə genişləndirir. Şifahi dilin normaları öz mənbəyini danışmaq dilindən və yazılı dildən almış olsa da onun zənginləşməsi nitq aktına bağlıdır. Prinsip bundan ibarətdir ki, şifahi dil daha çox ümumişlək xarakter qazansın. Şifahi dil danışmaq dilindən ənənəvi normaları mənimsədiyi kimi yazılı dildən də müəyyən icbari normaları qazanır. Ancaq bu icbari normalar yazılı dildə olduğu aktı vasitəsi ilə intensivləşir və intensivləşdikcə də kütləviləşir. Şifahi dilin normalarının kütləvişməsi əlbəttə ki, asan və tezbaşagələn proses deyildir. Bunun nitq aktı vasitəsi ilə kütləviləşdirilməsindən ötrü ailədən bağçaya, bağçadan məktəbə keçən prosesdə inteqrasiya yaradılması vacibdir.

Yazılı dil üslubu. Yazılı dil informasiyaların rəsmiyyət tələb etdiyi bir şəraitdə meydana çıxmışdır. Yazılı dilin vəzifəsi informasiyaların dəqiq, aydın, ardıcıl, məntiqli və variantsız ötürülməsindən, yayılmasından və çatdırılmasından ibarətdir. Yazılı dilin tətbiq edilməsi əlifbanın yaradılması dövründən başlayır. Yazılı dilin əsas prinsipini vahid normalılığa malik olmaqdan ibarətdir. Yazılı dilin qaydaları danışmaq dili üzrə formalaşmış ənənəvi normalara və sabitlik üzrə dil strukturuna məxsus icbari normalara əsaslanır. Yazılı dildə icbariliyin tətbiqi informasiya mübadiləsinin davamlı olması normalarda pərakəndəliliyin baş verməsi tələbinə əsaslanır. Danışmaq dili səviyyəsində yaranmış bədii nümunələrin yazıya alınması onların vahid yazı üslubu qaydasında mənimsənilməsi və saxlanması məqsədinə xidmət edir. Yazı və yazılı dilin normaları elmi, rəsmi-ışgüzar, publisistik və bədii üsluba tətbiq edilir. Məişət üslubu danışmaq dili normaları üzrə işlənilir. Ancaq məişətə aid informasiyaların özü də yazıya alma bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumidilçilik. Bakı, Maarif, 1979.
2. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, 1982.
3. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013.
4. Bayramov Akif, Məhərrəm Ziyəddin, Mustafa İskəndərzadə. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı, “ULU”, 2015.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979.
7. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti. Bakı, Maarif, 1983.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
9. Quluzadə Gülsadə. Nitq mədəniyyəti. Nitqin yığcamlığı üzərində iş. Təhsil Problemləri. 5 May, 2014.
10. Məmmədli Aysel. Konstativ və performativ cümlələr. “Filologiya məsələləri”, 2015, № 2.
11. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, Elm, 1969.
12. Nəsbili Firuzə. Nitq mədəniyyəti: https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_mədəniyyəti/Nitq_mədəniyyəti_haqqında_anlayış.
13. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1970.
14. Veysəlli Fəxrəddin. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013.
15. Məmmədli Aysel. Konstativ və performativ cümlələr. “Filologiya məsələləri”, 2015, № 2.

ŞİFAHİ DİLİN ÜSLUBU

Xülasə

Şifahi dil danışq dilinin cilalanmış və zənginləşdirilmiş normaları əsasında formalaşır. Danışq dilinin normaları nə qədər ümumiləşsə də, onu şifahi dillə eyniləşdirmək mümkün deyil. Danışq dili ilə şifahi dil arasındakı ən mühüm fərq ondan ibarətdir ki, şifahi dildə nitq aktının azadlığı mövcuddur. Ona görə də danışq dili ümumi normalar yaratmağa meyllidir. Danışq dilinin öz xüsusi normaları yoxdur. Danışq dili bir tərəfdən danışq dilinin ümumiləşdirilmiş normalarını qəbul edir, digər tərəfdən isə yazılı dilin məcburi normalarından yayınır. Şifahi dil ümumi ünsiyyət-informasiya xarakteri daşır. Danışq dili daha çox rəsmi danışqların, görüşlərin, dialoqların, müsahibələrin, dövlət səviyyəsində ünsiyyət-informasiya mühitinin dili kimi formalaşır. Danışq dili xalq arasında təşəkkül tapıb təşəkkül tapdığı halda, danışq dili yuxarı təbəqə arasında formalaşib istifadə olunurdu. Danışq dilinin rəsmi mahiyyəti də bu əsasda qurulmuşdur.

Açar söz: lokal, üslub, norma, informasiya, dilüslubu

СТИЛЬ УСТНОЙ ЯЗЫКА

Резюме

Устная речь формируется на основе отшлифованных и обогащенных норм разговорной речи. Как бы ни были обобщены нормы разговорной речи, ее нельзя отождествлять с разговорной речью. Важнейшее различие между разговорным языком и разговорным языком заключается в том, что в разговорном языке существует свобода речевого акта. Следовательно, разговорный язык имеет тенденцию создавать общие нормы. Разговорный язык не имеет своих особых норм. Разговорный язык, с одной стороны, принимает обобщенные нормы разговорной речи, а с другой стороны, отклоняется от императивных норм письменной речи. Устная речь не носит общекоммуникативно-информационного характера. Разговорный язык в большей степени формируется как язык официальных переговоров, встреч, диалогов, интервью, общения и информационной среды на государственном уровне. В то время как разговорный язык формировался и формировался среди людей, разговорный язык формировался и использовался среди высшего класса. На этой основе строится официальный характер разговорной речи.

Ключевые слова: локаль, стиль, норма, информация, языковой стиль.

STYLE OF ORAL LANGUAGE

Summary

Oral language is formed on the basis of polished and enriched norms of spoken language. No matter how general the norms of the spoken language become, it is impossible to equate it with the oral language. The most important difference between spoken language and oral language is that in spoken language there is freedom of the speech act. Therefore, spoken language tends to create common norms. The spoken language does not have its own special norms. On the one hand, the spoken language adopts the generalized norms of the spoken language, and on the other hand, it avoids the mandatory norms of the written language. Oral language does not have a general communication-information character. The spoken language is mostly formed as the language of official negotiations, meetings, dialogues, interviews, state-level communication-information environment. While the spoken language was formed and formed among the people, the spoken language was formed and used among the upper class. The official nature of the spoken language was also established on this basis.

Key words: locale, style, norm, information, language style

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İradə Elman qızı Bədəlova
Aybəniz Mahmud qızı Həsənova²¹
TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI
(İngilis və Fransız dilləri materialları əsasında)

Giriş. Tərcümə dil əlaqələri prosesinin məhsulu olub hər bi dilin tarixi inkişaf prosesinin müəyyən dövründə meydana çıxmışdır. Dil vahidlərinin nominasiya və ya adlandırma vasitəsi kimi çıxış etmiş, dil və nitq isə ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirmişdir. İnsan əşya və predmetlərə, ümumiyyətlə, hər şeyə ad verməyə çalışmışdır. Adlandırmağa ehtiyacı olan əşya formasından asılı olmayaraq təmas prosesində meydana çıxmışdır. Adlandırmanın ilkin vacib şərti fərqləndirmə mahiyyəti daşmışdır. Hər bir adlandırma üçün müvafiq dil vasitələrini kodlaşdırma və dekodlaşdırma vasitələrindən istifadə etmişdir. İki müxtəlif dildə eyni predmet adının fərqli kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması həmin predmet bildiren vahidlərin qarşılaşdırmağa əsas vermişdir. L.P.Krisin yazır: “Beləliklə, dil əlaqələri prosesində adın bir dildən digərinə transformasiyası hadisəsi baş vermişdir. Bu proses, təbii ki, iki dil materialı üzrə getmişdir. Hər iki dilin daşıyıcılarına məlum olan əşya və predmet adlarının transformasiyası adları qarşılaşdırma kimi özünü göstərmişdir. Məsələn, хлеб-çörək, дерево-ağac, камень-daş və s. Fərqli dillərin daşıyıcılarından birinə məlum olan, digərinə məlum olmayan predmetlərdə nominasiya birtərəfli səciyyə daşmışdır” (1, s. 153). Əşyanın adı bir dildə olduğu halda, başqa bir dildə olmamışdır. Belə hallarda predmet və onun adı bir yerdə alınmışdır. Tarixi inkişafın ilk dövrlərində bu tipli sözləmlər, sonralar terminlərlə ifadə olunan anlayışları qavrama və mənimsəmə nəticəsində təzahür etmişdir. Təbii ki, yalnız əşya və predmetlərin, anlayışların adlarını bilmək ünsiyyət üçün yetərli olmamışdır. Dil vahidləri müəyyən qanunauyğunluq əsasında birləşərək və ya əlaqələnərək bitmiş fikri ifadə edən daha böyük dil vahidini formalaşdırmışdır. Ənənəvi dilçilikdə bu əsas vahid cümlə adlandırılmışdır. Cümlə informasiyanın bitmiş şəkildə ötürmək funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Əsas hissə: Bir dildə deyil, daha artıq dildə ünsiyyət saxlamaq tələbi ayrı-ayrı etnosların müxtəlif iqtisadi, mədəni, siyasi və başqa əlaqələri prosesinin məhsuludur. İnsanların qida, ərzaq ehtiyaclarını ödəmək, təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədləri onların yaşayış məskənlərinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Sosial əlaqələr informasiya mübadiləsinin xarakter və sferası ilə sıx sürətdə bağlıdır. Məhz cəmiyyət və dil qarşılıqlı olaraq biri digərinin inkişafında katalizator rolunu oynamış, onun inkişafında stimulyerici amil olmuşdur. Dil əlaqələri ünsiyyət prosesində dilin maddiləşən hissələrini başa düşmək, qavramaq zərurətini formalaşdırmışdır. Eyni dilin daşıyıcıları bir dilin vasitələrindən istifadə etmişdir. Başqa dil daşıyıcıları ilə əlaqələr informasiyanın bu dillərin hər hansı birindən digərinə transformasiyası, köçürülməsi zəminində getmişdir. Beləliklə, sonralar tərcümə adlandırılan, mahiyyətcə bir dil materialının digər dil materialı ilə əvəzəlmə prosesi baş vermişdir. Bu prosesin kökü çox qədimdədir. Elm isə tərcüməni, tərcümə prosesini, onun ünsür və elementlərini, növ və üsullarını çox-çox sonralar öyrənməyə başlamışdır.

Müasir tərcüməşünaslıq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Tərcüməşünaslıq ümumfiloloji istiqamət kimi formalaşmış, uzun müddət ədəbiyyatşünaslıq çərçivəsində öyrənilmiş elm sahəsidir. Tərcümə nəzəriyyəsi xüsusi linqvistik elm kimi ötən əsrin 50-ci illərində yaranmışdır. Buna baxmayaraq indiyədək bir çox dilçilər, hətta tərcümənin fundamental problemləri ilə məşğul olanlar belə onun müstəqil linqvistik elm olmasına bir qədər şübhə ilə yanaşırlar. E.Allahverdiyeva tərcüməşünaslıq elmi və onun tərkib hissələrindən bəhs edərkən tərcümə probleminə daha bir çox tədqiqatları diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O. XX əsrin ikinci yarısına qədər tərcümə ilə bağlı yazılmış əsərlərdə tərcümənin elm, yaxud bu və ya digər elmin tərkibində ayrıca istiqamət olması barədə konkret fikrin olmadığını göstərmişdir.

A.Reformatiskinin ötən əsrin 50-ci illərində irəli sürdüüyü müddəaya görə, tərcümə nəzəriyyəsi müstəqil sahə deyil, bu nəzəriyyə müxtəlif elmlərə xidmət edir. Təbii ki, bu fikirlərin deyildiyi vaxtdan yarım əsrdən çox bir müddət keçmişdir. Ötən dövrdə tədqiqatçılar tərcümənin hansı sahəyə aid olması məsələsinə dönə-dönə qayıtmışlar. Şübhəsiz ki, tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinə qısaca nəzər saldıqda belə bu barədə olan əsas elmi fikirləri ortaya qoymaq, onlara münasibət bildirmək lazım gəlir (2, s. 54-58). V.Komissarov tərcümənin dillə daha çox bağlı olduğunu ön plana çəkmişdir. Onun fikrinə görə, tərcümənin əsas çətinlikləri dillərin xüsusiyyətləri və onların situasiyasını ifadə etmək üsulları ilə əlaqədardır. İnsanlar müxtəlif dillərdə danışdıqlarına görə tərcümə vacibdir. Dil amilləri tərcümə üçün maneələr yaratdığı kimi, bu maneələri dəf etmək vasitələrini də verir. Hər bir dil quruluş və istifadə edilmək baxımından özünəməxsusluğa malikdir. Lakin dillərin əsasında eyni prinsiplər durur. Deməli, tərcümə prosesində dillərin uyğunluq xüsusiyyətlərini axtarmaq vacibdir.

Bir çox tədqiqatçılar ötən əsrin 50-60-cı illərində tərcümə nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələlərini araşdırmaqla bağlı tədqiqatlar aparmışlar. B.N.Aristov, İ.R.Qalperin, A.Deyç, E.O.Kari, İ.V.Kaşkin, B.A.Larin, Y.D.Levin, İ.İ.Revzin, V.Y.Rozensveyq, Y.İ.Retsker, V.Rossels, L.N.Sobolev, A.V.Fyodorov, Y.Q.Etkind və başqalarının işlərində qeyd olunan məsələlər bu və ya digər səviyyədə işıqlandırılmışdır. Aydın ki, tərcüməşünaslığın əsas və ilkin anlayışları da birinci növbədə bu işlərdə müzakirə, müqayisə və təhlil obyekt olmuşdur. Bununla belə, tərcüməşünaslıq məsələlərinin kifayət qədər həllini tapmaması yenə də üzde olmuşdur. Dilçi alimlər haqlı olaraq yazırlar ki, “Tərcümə nəzəriyyəsi ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq daha sürətlə inkişaf etmişdir. Tərcümənin linqvistik təhlilə cəlb edən Con R.Fyors dilin metadil funksiyası üzərində dayanır. Bu halda başqa dildə olan məlumat obyekt dilin vasitələri ilə aydınlaşdırılır. Obyekt dil mənəbə dildəki vasitələrə malik olmadıqda izah və şərhələrə müraciət edir” (3, s. 213).

²¹ Azərbaycan Texniki Universiteti, Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

Otto Kade tərcüməni işarələr arası münasibət əsasında öyrənməyi vacib sayaraq yazmışdır: “Tərcümə haqqında elm tətbiqi dilçilik sahəsinə aiddir. Hər bir elmdə olduğu kimi, bu sahə də müxtəlif elmlərdən faydalana bilər”.

V.Komissarov tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsini yaratmaqla bağlı ardıcıl tədqiqatlar aparmışdır. Onun qənaətinə əsasən, “tərcümə haqqındakı elm obyektiv reallığı-nitq fəaliyyətinin xüsusi növünü tədqiq etməklə məşğul olur. Bu fəaliyyətin həm nəticəsi, həm də onu təyin edən amillər müşahidə və təhlil olunur. Hər bir real prosesin öyrənilməsi mümkün olduğu qədər də zəruridir”. Tərcümənin elmi mənsubluq məsələsi barədə sonralar da kifayət qədər çox danışılmışdır. Bu məsələ L.K.Laısev, A.Lilova, Z.D.Lvovskaya, P.İ.Kopanyev, R.Katarina, C.K.Kertford, A.D.Şveysər və başqalarının monoqrafiyalarında da ortaya qoyulmuşdur.

Tərcüməşünaslıqla məşğul olmuş Azərbaycan tədqiqatçılarından B.Tahirbəyov yazmışdır ki, “Tərcümə haqqında elm hansısa bir sahənin tərkib hissəsi deyil, müstəqil bir elmdir. Onun problematikasının tədqiqi göstərir ki, tərcüməşünaslığın obyektini mürəkkəbləşmiş kommunikasiya aktı, predmeti isə iki müxtəlif işarələr sisteminin köməyi ilə informasiyanın ötürülməsi haqqında biliklərdir. Tərcüməşünaslıqda bu elmə məxsus olan dil formalaşır. Bu elmin elementar vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün axtarışlar aparılır. Əgər dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, estetikə, məşin tərcüməsi və ya başqa elmlər bu günədək tərcümə fəaliyyəti faktlarını və kateqoriyalarını öz daxilində izah edir və öz ehtiyacları üçün istifadə edirdilərsə, bundan sonra bu kateqoriya və ehtiyacları tərcümə elminin prizmasından baxılmalıdır”.

Təbii ki, tərcüməşünaslığın elmi mənsubluğundan daha əhəmiyyətli olan məsələ müxtəlif sahə, xüsusən fərqli funksional üslublara aid materialların tərcüməsinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, ümumiyyətlə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi idi. Tərcüməşünaslığın tədqiq tarixini təhlilə cəlb etdikdə qeyd edilən istiqamətlərdə araşdırmaların sürətlə artdığını görürük.

Hər şeydən əvvəl, tərcümə nəzəriyyəsinin tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək lazım gəlmişdir. A.Lilova tərcümə nəzəriyyəsinə aşağıdakı tərkib hissələrinə ayırmışdır: ümumi tərcümə nəzəriyyəsi, bədii tərcümə nəzəriyyəsi, elmi tərcümə nəzəriyyəsi, ictimai-siyasi tərcümə nəzəriyyəsi. Göründüyü kimi, tədqiqatçı bölgünü, demək olar ki, funksional üslublar üzrə aparmışdır. “Tərcümə dilin öyrənilməsində başlıca vasitələrdən biridir. Tərcümə dedikdə hər şeydən əvvəl, iki başlıca məment nəzərdə tutulur: a) tərcümə olunacaq fikrin tam başa düşülməsi; b) başa düşülən adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması” (4, s. 116).

Bu iki məmentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində özgə dildə söylənilmiş fikir, semantik, stilistik və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Hər bir sözün leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir, bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ümumiyyətlə xarici dildə söylənilmiş fikrin ana dilindəki ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir. Bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir ki, bu da dilin öyrənilməsindəki prinsiplərdən biri olan şüurluluq prinsipinə cavab verir. İngilis və Azərbaycan dilləri öz quruluşuna görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Elə buna görədir ki, ingiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən bir sıra qrammatik çətinliklərə təsadüf olunur. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq işini asanlaşdırmaq üçün İngilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşundakı bəzi mühüm fərqləri bilmək və bunları tərcümə zamanı nəzərə almaq lazımdır. Müasir ingilis dilində sözdəyişdirici şəkilçilər olduqca azdır. Belə bir xüsusiyyət özünü onda göstərir ki, bu dildə ismin və bəzi əvəzlilərin yalnız iki halı vardır. Sifət, say, məsdər isə əsla hal şəkilçisi qəbul etmir. İngilis dilində sözdəyişdirici şəkilçilərin azlığı feil kateqoriyalarında da özünü göstərir. Məsələn: *Present indefinite* zamanda feil yalnız üçüncü şəxsin tək üçün şəkilçi (səs) qəbul etdiyi halda, qalan şəxslər üçün hər bir şəkilçi qəbul etmir (*he; she; it works; I nov we they work*). İngilis dilindən tamamilə fərqli olaraq Azərbaycan dili sözdəyişdirici şəkilçilərlə son dərəcə zəngindir. Məlum olduğu kimi, bu dildə ismin altı halı vardır ki, bunlardan beşi şəkilçiyə malikdir. Azərbaycan dilində sifət, say, məsdər və bütün əvəzlilərdə isim kimi hallanır. Azərbaycan dilində feilin zaman, şəxs və növ kateqoriyaları da şəkilçilər vasitəsilə formalaşır (*yazıram, yazdım, yazırsınız, yazılacaq*).

Nəticə. İngilis dilinə xas olan başlıca xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, cümlədə sözlər arasındakı əlaqələri ifadə etmək üçün sözlərdən geniş istifadə olunur. Bu xüsusiyyət ingilis dilində sözdəyişdirici şəkilçilərin azlığı üzündən irəli gəlir. Azərbaycan dilində isə sözlərlə yoxdur. İngilis dilindəki sözlərinin daşdığı vəzifəni Azərbaycan dilində əsasən sözdəyişdirici şəkilçilər və qoşmalar ifadə edir.

İngilis dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də bu dildə söz sırasının nisbətən sabit olmasıdır. Bu o, deməkdir ki, cümlədə hər bir üzvün özünəməxsus müəyyən yeri var. Mövcud söz sırasının dəyişməsilə cümlənin ümumi mənası həmişə dəyişdirilir (*bəzi hallardan başqa*). Azərbaycan dilində söz sırasının dəyişməsilə eyni mənalı cümlənin müxtəlif variantları yaranır (*Mən kitabı aldım, kitabı mən aldım və s.*). Fransız dilində tərcümə prosesində feilə və ya ismə aid olmasından asılıdır. Düşüncəni ifadə edən feillə (*mediten penser, reflechir, rever, songer*) obyektin tamamlıq a', nadir hallarda sur istisna *mediten* felidir ki, bu fel heç vaxt a' sözlənüsü ilə işlənmir və ya sözlənüsüz daxil edilir. Məsələn: – *A quoi pensait-elle en soupirant? – Il pensait sur elle, sur lui. la dame parlait d'amour et pensait mariage.*

Düşüncə ifadə edən isimlə (*idee, meditation, pensee, reflexion, reverie, songer*) obyektin tamamlıq sur, nadir hallarda a' *propos de* sözlənüsü ilə daxil edilir: – *Au retour, sa meditation sur Française devint plus sombre. – Toutes ces reflexions a propos d'un autre le ramenaient en verite a lui-mersi. – De nouveau, la pensee de la guerre civile occupa integralement sa conscience.*

Xəbərdar olma, bilmə və s. mənalı feillərlə (*s'apercevoir, se douter, etre countre, courant, se rendre comte, savoir*), isimlərlə (*competence, connaissance, conscience, entendement, erudition, experience, idee, intelligence, notion, science*) və s. Sifətlərlə (*averti, avise, cole, consient, convaincu, familier, terre, ignorant, instruit*) olunur.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., «Наука», 1968, с. 153.
2. Reformatzki A. Мастерство перевода. М., 1962, 1963, 1968, М., с. 54-58.
3. «Словарь иностранных слов». Изд. Ф.Н.Троггауз, И.А.Ефрон. с. 213.
4. Bəşirov M., Xocayev O. Azərbaycan dilindən rus dilinə və əksinə tərcümənin nəzəriyyəsi və praktikası. Bakı: Maarif, 1989, s. 116.

Açar sözlər: feil, feili sifətlər, feilin şəxslı forması, feilin şəxssız forması, termin

Ключевые слова: глагол, причастия, личные формы глагола, безлибные форбы глагола, термин

Key words: verb, participles in the English language, finite forms of the verb, term

Summary

The which French language belongs to analytical languages the preposition are theone of the main areas for learning language. They are different for the function. According to their using ties the prepositions are divided into some groups: time, place, space, price, value, mediation, measure, object. Using of preposition which have main functions in sentence structure is connected with the gender and connected with the gender and quantity of noun. This area is investigated by linguists. The prepositions are difficult topics, so the place of using prepositions are sometimes debatable. That`s why it is important to apply to prepositions.

Резюме

В статье “Функциональные особенности предлогов со значением объекта и бесконтактного направления во французком языке рассматривается вопрос со изучении роли предлогов в группах аналитических языков, в том числе на французском. Разные по выполняемым функциям предлоги употребляются по грамматическим связям, которые делятся на следующие виды: предлоги месте времени, пространство, стоимости и оценочности, посредственности, объекта и др. Предлоги также играют особую роль в построении предложении и выражают род, число в имён существительных.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ НЮАНСЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОЛИЧЕСТВЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В середине XX столетия фразеологизмом или «фразеологической единицей» учёные-лингвисты чаще всего называли практически любой факт отступления от системности в области сочетаний слов, то есть любое несвободное сочетание слов. Совокупность соединений номинативных единиц, представляющих собой комбинирование, составляет фразеологию того или иного языка. В последующие годы XX века в лингвистической литературе появился целый ряд работ, в которых «фразеологичностью» стало называться свойство, заключающееся в отступлении от системности на всех структурных уровнях языка, а каждая конкретная единица, характеризующаяся данным контекстом, именуется «фразеологизмом». В свете отмеченного выявление основных научных параметров семантических сфер фразеологии, а также изучение связей и взаимоотношений между фразеологическими единицами в последние два-три десятилетия привлекает всё большее внимание исследователей.

Основной часть: Но чтобы вычлениить и отдельно рассмотреть эти единицы, необходимо в обязательном порядке предварительно определить основные критерии их выделения. Когда речь идёт о такой весьма неоднородной области языка, какой является фразеология, представленная разного рода устойчивыми предложениями, образными речениями, экспрессивными перифразами пословицами, поговорками и т. д., вряд ли имеет смысл говорить о правильном или, напротив, неверном истолковании природы фразеологизма, выражающем количественное значение.

«Ведь сама природа фразеологизма будет зависеть от того, какие из необходимых для настоящего исследования единиц мы условимся в данной статье называть фразеологизмами в соответствии с их «широким пониманием». Особая ценность такого лингвистического определения и соответственно основных критериев выделения искомым языковым единицам прежде всего зависит от того, насколько данное определение позволяет, с одной стороны, объединить, а с другой, последовательно и индивидуально охарактеризовать те языковые явления, которые воспринимаются в сознании реципиента как однородные» (1, с. 116-123).

При этом фразеологические единицы с количественным значением нам необходимо корректно и непротиворечиво ограничить от смежных явлений, что также является непростой задачей. Причём такой работы в масштабном объёме мы пока не находим как в отношении фразеологических сочетаний, возникших в относительно недавнее время (то есть в современном русском языке), так и в диахроническом срезе (в русском языке на протяжении нескольких предыдущих столетий). А именно: чаще всего мы встречаемся с описанием фразеологических сочетаний со значением меры множества. Современном языкознании и литературоведении такие словосочетания без разложения на отдельные единицы называют оксюморонами. Дело в том, что слово "множество" и мера множества должны быть разграничены, по крайней мере не отождествляться. А такие попытки наблюдались в некоторых статьях Б.А.Ларина, Н.Н.Амосовой, В.П.Жукова и других. В то же самое время мы спешим заметить, что «мера множества» это только один из количественных параметров который может характеризовать тот или иной фразеологизм. Существует, к примеру, мера величины, в которой дан отсчёт и конечные точки времени, пространства и т. п. Эта мера порою выпадает из поля зрения лингвистов. «Объектом рассмотрения в данной статье являются фразеологические единицы, которые относятся именно к лексическим средствам выражения категории количества. При этом значение множества чётко отграничивается нами от меры множества» (2, с. 225).

Первую группу следует определять как совокупность каких-либо объектов, объединённых общими характеристиками логическими признаками. А если это понятие дифференцировать по роду конкретных признаков и свойств, то в данное определение входят фразеологизмы, обозначающие совокупность людей, животных, растений и иного рода предметов.

Вторую группу фразеологизмов, обозначающих меру множества, составляют те единицы, в которых наблюдается элементарное различие по степени большего или меньшего выражения одного и того же фразеологического признака или свойства. Данные фразеологические сочетания также можно дифференцировать как семантический класс, обозначающий людей, животных, растений и т. д., подразделяющий набор соответствующих признаков по степени их размера, величины.

Исходя из избранной нами установки, констатируем, что фразеологические единицы со значением «совокупности людей» различаются некоторыми своими лексико-семантическими признаками. Например, соль земли - это плеяда людей,какой-либо общественной группы. Предателей, диверсантов и лазутчиков в современном русском языке называют «пятой колонной». Небезынтересно заметить, как некоторые фразеологизмы с количественным значением в лексическом отношении в художественных произведениях переходят из одного языка в другой.

²² Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет Доктор философия по филологии, ст.преподаватель Кафедра «Иностранных языков»

Хемингуэя так и звучит «Пятая колонна». В словаре английского языка также зафиксировано, что данный фразеологизм обозначает «предателей, изменников, находящихся на службе враждебных государств и разведок, людей, используемых для шпионажа и диверсии». «Солдатскую массу, обречённую на бессмысленное отношение» называют пушечным мясом. Можно отметить, что в связи с карабахскими событиями республиканская пресса с обидой и горечью не раз использовала этот фразеологизм в связи с гибелью азербайджанских юношей. Количественное значение «совокупности людей» может выражаться антонимическим путём. Так, люди, занимающие высокое общественное положение (чаще всего в пренебрежительно-ироническом смысле) обозначаются фразеологизмом «сильные (или великие) мира сего»; антоним: малые мира сего. Значение «совокупности животных» выражается фразеологизмом «живая сила», а оборот «живая изгородь» (особенно в сельских российских местностях) применяют в агротехнике для обозначения частокола из посаженных деревьев или растений.

Фразеологизмы другой группы, как мы уже указали, могут обозначать большую или малую меру множества одушевленных лиц или предметов неживой материи. Например, некоторыми стилистическими оттенками и степенью количественной градации отличаются следующие фразеологизмы, выражающие большую меру множества людей: сколько угодно, невесть некуда, конца и краю не видно, хоть отбавляй, хоть пруд пруди, чёртова пропасть, до чёртиков, страх сколько, тьма тьмущая и другие. Некоторые из устойчивых сочетаний, как правило, легко вступают в синонимические отношения: яблоку негде упасть, иголку негде воткнуть, пушкой не прошибёшь, шагу негде ступить, плюнуть некуда, (набрались) как сельди в бочке. О мере множества предметов неживой материи свидетельствуют такие фразеологизмы, как непочатый край, хоть завались, сорок сороков. . .

Фразеологизмы, обозначающие большую меру множества, способны выражать также и некое неточное число с помощью определённо-количественных числительных. Например, слова тысяча, сто, десять и другие означают некоторое множество вообще. Наиболее отчётливо это можно наблюдать во фразеологических сочетаниях типа «сто раз тебе говорил», где в принципе вместо сто можно без ущерба смысла подставить слова десять, двадцать, тысяча и другие. Последнее обстоятельство связано с природой и функционированием числительных в разговорной речи, однако, небезынтересно заметить, что именно фразеологическое сочетание «сто раз тебе говорил» в современном русском языке наиболее употребительно.

Лексико-семантические варианты многих указанных фразеологизмов, обозначающих меру множества людей или предметов, могут быть весьма разнообразными. Данные фразеологические сочетания очень часто встречаются в текстах художественных произведений. Например: Дай мал-мало прибраться, чтоб их тут можно было оставить. И одно по одному, одно по одному. Вдруг, думаю, ты мне милостыньку подаешь; найдешь хошь мало-мальское для меня место? (З, с. 282). Вполне вероятно, что по аналогии с фразеологизмами конца и краю не видно, хоть отбавляй, хоть пруд пруди в стародавние времена в ходу была поговорка «Сколько волка не корми, он всё в лес смотрит». А на основе лексического фразеологизма как хлебом не корми появился целый ряд дублетных образований, в которых экспрессивное обозначение большого количества органически соединилось со значением противопоставления чему-либо.

Сравним: **Первая группа.** А мне,на и первейшее удовольствие рыбку ловить. Хлебом меня не корми, а только дай судочкой посидеть (А.П.Чехов. Мечты); Что я с ними поделаю, ежели их хлебом не корми, а дай поохотать. . . (Седых. Дау-рия); **Вторая группа.** Барона кашей не корми, а только дай ему пофилософствовать (А.П.Чехов. Три сестры); Кашей их не покорми, а только взгляни на них потеплей (А. П. Чехов. Слова,слова и слова); **Третья группа.** Лапшу (имя бурсака) мёдом не корми, а дай в руки обиход (Помяловский. Очерки бурсь); Его мёдом не корми, а расскажи, где кто воюет и будем ли мы воевать (Ф.М.Достоевский. Подросток) и т.п. Во всех приведённых примерах наблюдается трансформация именно конкретного лексического фразеологизма.

Выводы: Из всего вышеотмеченного становится очевидным, что пути и способы применения и трансформации фразеологических единиц с количественным значением в русском языке, продемонстрированные нами в диахроническом срезе, в художественной литературе очень разнообразны. Приведённые примеры, в частности показывают, что степень количественной градации в преобразованном виде может выражать и эмоционально-экспрессивную оценку. Экспрессивные возможности при этом по-разному используются писателями в лексических целях в зависимости от образной структуры текста, от непосредственно поставленного ими тематического задания, и, наконец, от конкретных художественных намерений и общих стилистических устремлений автора.

Литература

1. Новикья В. В. Фразеологизмы с количественным значением в современном русском языке. Семантика слова и фразеологизма: Межузовский сборник научных трудов. - Уфа, 1986, с.116-123.
2. Кравцова С. И. Фразеологические единицы со значением количества в русском языке (в сопоставлении с украинским). Дисс. канд. филол.наук. Ростов-на Дону, 1981.с.225.
3. Шведова Н. Ю. Общественно-политическая лексика и фразеология в «Путешествии из Петербурга в Москву» А.Н. Радищева сб. Материалы и исследования по истории русского литературного языка, т. 11, М.Л: Наука, 1951, 282 с.

Key words: the acquisition of the norms of Russian as a foreign language, a means of presenting language material, comparative analysis

Açar sözlər: rus dilinin normalalarının xarici dil kimi mənimsənilməsi, dil materialının təqdim edilməsi vasitələri, müqayisəli təhlil

Summary

Quantity is lightened characteristic features of the meaningful phraselogical units in the article in the Russian. Semantic system of the phraselogical units, essential features of their conform opportunities, components are investigated here. Quantity is different of the meaningful phraselogical units methods of usage and transformation in the Russian in the art literature. It differs wish emotionalism in this kind of phrase logical art literature.

Xülasə

Məqalədə rus dilində kəmiyyət mənalı frazeoloji birləşmələrin xarakterik xüsusiyyətləri işıqlandırılır. Burada frazeoloji birləşmələrin semantik quruluşu, onların uzlaşma imkanları, komponentlərinin əsas xüsusiyyətləri və s. tədqiq olunur. Rus dilində kəmiyyət mənalı frazeoloji birləşmələrin bədii ədəbiyyatda istifadə və transformasiya üsulları müxtəlifdir. Bu cür transformasiya olunmuş frazeoloji birləşmələr bədii ədəbiyyatda öz emosionallığı ilə fərqlənir.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

HARRIET BİÇER STOUNUN TOM DAYININ DAXMASI ROMANINDA KEÇƏN DİNİ TERMİNLƏRİN TƏRCÜMƏSİ

Giriş. Tom Dayının Daxması əsərində yazıçı sıx-sıx İncildən sitatlar gətirmiş, obrazların həyatında Xristianlığın qoyduğu tələbləri, onun necə bir din olmasını göstərməyə çalışmışdır. Yazıcının atası keşiş olduğundan və özünün də tərbiyəsində xristianlığın mühüm rol oynaması bu əsəri yazarkən ona kömək olmuşdur. Bəs əsərdə Xristianlığın tələblərini və qaydalarını əks etdirmək, bunu öyrənməyə çağırışlar etmək yazıçı üçün niyə bu qədər vacib idi? Məlumdur ki, Stou quldarlığın əleyhinə olmuş və hər zaman onun ləğvinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bunun əksinə cənublu bəzi din adamları, keşişlər quldarlıq sistemini qoruyub saxlamaq və bu quruluşa bəraət qazandırmaq üçün incili öz istəklərinə uyğun izah edir və buna haqq qazandırirdilər. Stou “A Key to Uncle Tom’s Cabin” kitabında Amerikadakı quldarlıq quruluşu haqqında belə deyir: “Dünyanın heç bir yerində dinin Amerikadakı qədər güclü təsirə sahib deyil. Heç bir yerdə keşişlər bu qədər güc sahibi deyillər. Bu çox təəccüblüdür çünki, Amerikada din və dövlət bir-birindən ayrıdır və keşişlər öz təsirlərini gücləndirəcək pul və var-dövlət kimi süni vasitələrə də sahib deyillər. Ayrıca götürüdükdə Amerikalı dindarlar çox kasıbdırlar. Onlara verilən maaş zəruri ehtiyaclarına güclü kifayət edir. Onların yaşayışını çox az adam arzu edir”. [4] Yazıçı həmin əsərdə bildirir ki dindarların güclü təsirə sahib olmaları bir faktır və bunu hətta siyasətçilər də diqqətdə saxlayırlar. Heç bir siyasətçi bütün keşişləri bir təşkilatda birləşdirmək barədə addım atmaq istəməz. Belə bir birliyin olması digər dairələrə öz zərərli təsirini əks etdirmədən ötürməz. Amerikada keşişlər kilsə tərəfindən seçilir və xeyriyyə üçün verilən pullarla maddi yardım göstərilir və kilsə və keşişlərin təsiri nəzərəcarpan dərəcədə güclüdür. Kilsə keşişləri işə götürür və hər zaman onları dəstəkləyir. Bunun qarşılığında isə onlar kilsə ideallarına sadıq qalmalıdırlar. Kilsənin quldarlıq quruluşu üzərindəki bəzi təsirləri belədir: [5]

1. Kilsə heç vaxt quldarlığa son qoymur
2. Heç zaman qulların sayının artmasının qarşısını almağa çalışmır
3. Kölələrin təhsil almasını qadağan edən qanunların ləğvinə çalışmır və heç vaxt bunu səbəb olmayıb
4. Kilsə qul ailələrinin dağıdılmasını qadağan edən və qulların evlənməsinə icazə verən qanunların qəbul edilməsinə çalışmayıb

5. Ölkədaxili kölə alverinə son verməyib

6. Bütün yanlışlıqları ilə bu sistemin yeni ərazilərə yayılmasına əngəl olmayıb

Stou cənubdakı həyat və qullar haqqında kifayət qədər məlumatlı olmasa da xristianlıq və onun tələbləri barəsində çox məlumatlı idi. Stou düşünürdü ki quldarlığı dəstəkləyənlərə qarşı gələ bilmək üçün insanlar ilk öncə xristianlıq barədə məlumatlı olmalıdırlar. İnsanların tərbiyyə olunmasında qadınların rolunu yaxşı bilən Stou ağ-dərili sahiblərinə qarşı gələ bilmək üçün əsərdəki qadın obrazların dilindən incili öyrənməyin nə qədər vacib olduğunu göstərirdi. Ən önəmli isə yazıçı qaradərili insanların xristianlığı dərindən öyrənməli olduqları fikrini aşılamağa çalışırdı. O bu fikirləri öz balaca Eva SenKlerin dilindən səsləndirir:

“ – But they ought to read the Bible, mamma, to learn God’s will.

- O! They can get that read to them all they need.

- It seems to me, mamma, the Bible is for everyone to read themselves.” [2, 252]

Dini terminlər həmin dinin meydana gəldiyi ərazinin, coğrafiyanın mədəniyyətindən təsirləndiyi üçün onların tərcüməsi zamanı Nyumarkın milli çalarlı sözlərin tərcüməsi üçün təklif etdiyi strategiyalardan istifadə olunması daha məqsədlə uyğundur. Nyumark bu məqsədlə on üç strategiya təklif edir: [3, 79] 1) Çevirmə- bu zaman mənbə mətnə olan termin orijinal formada hədəf dilə çevrilir. Proses zamanı adətən əlifbada dəyişiklik edilir və söz olduğu kimi hədəf dildə işlədilməyə başlayır. Məsələn: cihad sözünün tərcüməsini bu strategiya ilə həyata keçirilib. 2) Təbiiləşdirmə - strategiyasının tətbiqi zamanı mənbə dildəki ifadənin, sözün tələffüzü hədəf dilin tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılır və sonra müvafiq morfoloji düzəlişlər aparılır. Əsərdə bir çox xüsusi isimlər bu qaydada Azərbaycan dilinə tərcümə edilib. 3) Milli ekvivalentlik – proseduru ilə tərcümə edərkən mənbə dildəki terminin hədəf dildə eyni mənə verən qarşılığı tapılır və onunla əvəz olunur. Heaven – cənnət, hell – cəhənnəm, God – tanrı, prophet – peyğəmbər və s. sözlərinin tərcüməsi zamanı tətbiq olunmuş prosedur məhz milli ekvivalentlik strategiyasıdır. Əgər romanın səkkizinci fəslində İncildən verilən bir hissənin tərcüməsinə baxsaq sözügedən prosedurun tətbiq edildiyini görə bilərik. “The merriment of the evening being to her [Chloe] somewhat after the Scripture comparison, -- like ‘vinegar upon nitre.’” [2, 72] Burada keçən “vinegar upon nitre” ifadəsini hərfi tərcümə etsək “duzun üstünə sirkə əlavə etmək” kimi olar. Bu şəkildə tərcümə olunmuş ifadə hədəf oxucu kütləsində müəyyən anlaşılmazlığa və qeyri müəyyənliyə səbəb ola bilər. İfadənin verdiyi mənə diqqət yetirsək onun “pis olan bir şeyi daha da pisləşdirmək” mənasına gəldiyini görürük. Azərbaycan dilində eyni mənəni ifadə edərkən “yaraya duz səpmək” ifadəsi işlədilir.

Tərcümə zamanı da tərcüməçi milli ekvivalentlik strategiyasını tətbiq edərək ingiliscə işlədilən ifadənin Azərbaycan dilindəki qarşılığını vermişdir. “Onun üçün mətbəxdə hökm sürən bu şadyanalıq Bibliyada deyildiyi kimi yaraya basılan duz kimi [1, 80] bir şey idi. 4) Funksional ekvivalentlik – bu strategiyanın tətbiqi dini cəhətdən neytral vahidlərdən istifadəni tələb edir. Belə ki mənbə dildəki sözlər gah neytrallaşdırılır gah da ümumiləşdirilir. Məsələn ərəb dilində işlədilən hüddud sözü məhdudiyətlər, sərhədlər kimi tərcümə oluna bilər. Lakin əslində dini kontekstdə həmin söz bəzi cinayətlərə görə verilən cəza mənasında işlədilir. Müəyyən bir qrup cinayətlər də vardır ki onlar üçün işlədilən kəlmə ta`zeer sözüdür. Tərcümə zamanı isə hər ikisini cəza olaraq ümumi şəkildə veririk. 5) Təsviri ekvivalent – adından da göründüyü kimi bu strategiyanın tətbiqi zamanı tərcüməçi qarşısına çıxan dini terminin hədəf dildə izahını verir. 6) Sinonimlər – tərcümə edilən vahidin hədəf dildə dəqiq ekvivalenti olmadıqda sinonimlərdən istifadə olunur. Məsələn ərəb dilindəki alwdou sözünün ingilis dilinə tərcüməsinə baxa bilərik. Alwdou ibadət etməzdən qabaq əl-ayağın və üzün yuyulması prosesinə deyilir. İngilis dilində bunun üçün tam dəqiq ekvivalent yoxdur. Əksinə ablution sözü ingilis dilində istənilən ibadətdən əvvəl yuyunma prosesini ifadə edir. Bunu nəzərə alaraq ablution sözünü yaxın sinonim kimi alwdou sözünün tərcüməsində istifadə etmək mümkündür. Tom dayının daxması əsərində İncilin müxtəlif versiyalarını tərcümə edərək onlara yaxın mənalı söz olaraq müqəddəs kitab ifadəsi seçilmişdir. Məsələn, yeddinci fəsildə işlədilən it's like what Mas'r George reads in Revelations [2, 51] cümləsindəki Revelation sözü və bir çox başqa yerdə müqəddəs kitab olaraq tərcümə olunmuşdur. 7) Kalka – kalka üsulu söz birləşmələri və ya mürəkkəb sözlərin tərcüməsi zamanı tətbiq edilir. Sözü və ya söz birləşməsinin hissələri ayrılıqda hədəf dilə tərcümə olunur.

Məsələn, weekend – həftə sonu, toothpick – diş çöpü və s. kimi sözlərin tərcüməsini kalka üsuluna nümunə vermək mümkündür. 8) Modulyasiya – mənbə mətnə olan ifadənin tərcüməsi zamanı hədəf dildə həmin ifadənin tərzində müəyyən düzəlişlərin edilməsidir. Bu düzəlişlər coğrafi ərazilərin dəyişdirilməsi, səbəb əvəzinə nəticənin və ya inkar əvəzinə təsdiqin verilməsi və s. şəkildə ola bilər. Kafir sözünün qeyri müsəlman olaraq tərcümə edilməsi bu strategiyanın tətbiqi ilə mümkün olur. Belə ki əgər biz həmin sözü ateist, inancsız kimi tərcümə etsək hədəf oxucu kütləsində mənfə düşüncə, narahatlıq, qorxu hissələri yarana bilər. 9) Tanınmış tərcümə - tərcümə prosesində tərcümə edilən vahidləri ümumi qəbul olunan şəkildə çevrilməsini dəstəkləyən strategiyadır. 10) Kompensasiya – tərcümə zamanı yaranan məna və digər itkilərin cümlənin başqa yerində və ya sonrakı cümlədə kompensasiya edilməsi üsuludur. 11) Komponentlərin təhlili – leksik vahidlərin məna kəsb edən daha kiçik hissələrə parçalanmasını dəstəkləyən strategiyadır. Dilçilər sözləri tərkib hissələrinə ayıraraq izah etməyə üstünlük verirlər. Daha sonra həmin ayrılmış hissələri bir araya gətirərək sözün və ya ifadənin ümumi məzmunu, mənasını söyləyirlər. Bu strategiya ilə tərcümə edən zaman mənbə və hədəf dil arasındakı yaxınlığı və fərqləri nəzərə almaq və daha sonra həmin dillər arasında ortaya çıxan boşluqları müəyyən etmək lazımdır. 12) Parafraz – dini terminlərin daha detallı, daha geniş bir şəkildə izah edilərək tərcümə edildiyi strategiyadır. Diqqət yetirilməsi vacib olan məqam bundan ibarətdir ki izah verərkən nə çox qısa nə də çox uzun olmasın. 13) Qeyd, əlavə və izahlar – bu strategiyayı istifadə edərək tərcüməçi dini terminlərlə əlaqəli əlavə məlumat verə bilər. Adətən tərcüməçi qarşıya çıxan termini translitərsiya edərək hədəf dilə çevirir. Belə olan halda həmin termini izah etmədən saxlamaq olmaz. Terminə izahı müxtəlif şəkildə vermək olar. a) kitabın sonunda orada işlədilən sözlərdən lüğət hazırlamaqla, b) səhifədə istinadlar verməklə, c) terminin qarşısında mötərizə içərisində onun izahını verməklə. Sonuncu qeyd olunan üsul oxucunun işini asanlaşdırmaq baxımından daha praktikdir. Romanın tərcüməsi zamanı bir çox terminlərin izahı səhifənin altında istinadlar şəkildə verilib. Digər terminlərdən, izaha ehtiyacı olan sözlərdən əlavə, izahı verilməsi zəruri olan sadəcə bir dini termin əsərdə verilib. Əsərin səkkizinci fəslində keçən “Heç uzun müddət ata-ana qayğısından uzaq düşmüş sərsəri oğlu belə bir ana nəvazişi və qayğıkeşliyi ilə qarşılamazdılar”. [1, 106] Bu cümlədə keçən “sərsəri oğlu” ifadəsi səhifənin aşağısında izah edilmişdir. Əsərin orijinalında İncildən sitatlar gətirilərkən bir neçə yerdə Kənan adlı yerdən bəhs edilir. Dini baxımdan həmin yerin xüsusi mənası var və onun izahının verilməsi məqsədə uyğun olardı. Məsələn, “Cursed be Canaan; a servant of servants shall he be,” the scripture says” [2, 29] cümləsində Kənan torpağına lənətlər yağdırılır. Həmin yer barədə məlumatı olmayan oxucu ora lənət edilməsinin də səbəbini təəccüblə qarşılayacaq. Əsərin orijinalında müəllif Kənan torpağı və ora lənət oxunması ilə bağlı əlavə izah vermişdir.

Dini mətnlərin tərcüməsi tərcümə olunan dillərin hərtərəfli araşdırılmasını tələb edir. Əks halda çatdırılmaq istənilən mesaj istənilən şəkildə qarşı tərəfə ötürülməz. Dini mətnləri tərcümə edənlərin əksər hallarda hədəf dili sonradan öyrəndikləri üçün tərcümə zamanı bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmaları təbiidir. Bunun öhdəsindən gəlmək üçün mətni kiçik linqvistik vahidlərə bölmək və o şəkildə tərcüməyə başlamaq daha məqsədə uyğundur.

Yekun. Tom dayının daxması romanı öz dini mövqeyi ilə seçilir. Yazıçı Stounun xristian ailəsində doğulması və tərbiyə alması bu əsərin yazılışı zamanı öz rolunu oynamışdır. Əsərin baş qəhrəmanı Tom dayı öz dindarlığı ilə seçilir. Onun timsalında yazıçı Xristianlıqdan öz məqsədləri üçün istifadə edən ağdərililə quldarları tənqid edir və insanlarda onlara qarşı əks fikir formalaşdırmağı bacarır. Əsər boyu oradakı obrazların dilindən İncildən sitatlar gətirməklə hər kəsin bərabər olduğu,

insanların bir birinə hörmət etməli olduqları fikri təbliğ edilir. Tom dayının obrazında yazıçı bildirmək istəyir ki ən çətin, sıxıntılı zamanlarda belə doğruluqdan, vicdanlı olmaqdan əl çəkmək olmaz. Əsərdə xristianlığa geniş yer verilməsinin əsas səbəblərindən biri quldarlığın tərəfdarı olan insanların öz etdiklərinə İncil vasitəsilə haqq qazandırmalarıdır.

Hər bir mətn kimi dini məzmun daşıyan mətnlərin də tərcüməsi xüsusi çətinlik yaradır. Əks olunan fikri düzgün formada qarşı tərəfə ötürə bilmək üçün onların dəqiq tərcüməsi vacibdir. Buna görə də tərcümə üçün xüsusi metodlardan istifadə etmək lazımdır. Dini mətnlərin tərcüməsi üçün ayrıca seçilmiş bir strategiya yoxdur lakin orada işlədilən ifadələr milli çalara sahib olduğundan tərcümə zamanı da buna diqqət yetirmək lazımdır. Əsərin orijinalı və Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş versiyalarını müqayisə edərkən Peter Nyumarkın milli çalarlı sözlərin tərcüməsi üçün təklif etdiyi strategiyaların əsas götürüldüyünü görmək olar.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Stou H. B, Tom Dayının Daxması, "Hədəf Nəşrləri" MMC, 2013
- 2.Stow H. B, Uncle Tom's Cabin, Wordsworth Editions Limited, London, 1995
- 3.Newmark P, A textbook of Translation, Prentice Hall, 1988
- 4.Weinreich U, Problems in the Analysis of Idioms, In J. Puhvel (ed.), Substance and structure of language, Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1969, p. 23-81
- 5.Martin D, Idiom and Metaphor, Proceedings of the Aristotelian Society, New Series, Vol. 83, pp. 67-85, 1983

XÜLASƏ

Məqalədə Harriet Biçer Stounun məşhur Tom Dayının Daxması əsərində istifadə olunan dini-mədəni çalarlı sözlərin doğma dilimizə tərcüməsi zamanı istifadə olunmuş strategiyalar təhlil edilmişdir. Təhlil edilərkən tərcümə sahəsində öz sözünü demiş məşhur şəxslərin əsərlərinə istinad edilmiş və müqayisələr aparılmışdır. Nəzərdən keçirilən mənbələrin analizi bizə imkan verir ki əsərlərdə fərqli mədəniyyətlərə xas ifadələrin tərcüməsi zamanı ortaya çıxan çətinlikləri daha yaxından görək və ən doğru tərcümə strategiyasını müəyyənləşdirək.

Açar sözlər: tərcümə, ədəbiyyat, xarici dil, Harriet Biçer Stou

Summary

TRANSLATION OF RELIGIOUS TERMS IN HARRIET BEECHER STONE'S NOVEL UNCLE TOM'S CABIN

The article analyzes the strategies used in the translation of religious-cultural words used in Harriet Beecher Stone's famous Uncle Tom's Cabin into our native language. During the analysis, the works of prominent people in the field of translation were referred to and comparisons were made. The analysis of the reviewed sources allows us to see more closely the difficulties that arise during the translation of expressions specific to different cultures in the literary works and to determine the most correct translation strategy.

Keywords: translation, literature, foreign language, Harriet Beecher Stowe

Резюме

ПЕРЕВОД РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕРМИНОВ В РОМАНЕ ГАРРИЕТ БИЧЕР СТОУН «Хижина дяди Тома»

В статье анализируются стратегии, использованные при переводе религиозно-культурных слов, использованных в знаменитой книге Гарриет Бичер Стоун «Хижина дяди Тома», на наш родной язык. В ходе анализа упоминались работы видных деятелей переводческого дела и проводились сравнения. Анализ рассмотренных источников позволяет более подробно увидеть трудности, возникающие при переводе выражений, характерных для разных культур, в художественных произведениях и определить наиболее правильную стратегию перевода.

Ключевые слова: перевод, литература, иностранный язык, Гарриет Бичер-Стоу.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Esmira Şəfa qızı Behbudova²³
SEMİOTİKADA MƏNA VƏ METAFOR

Semiotika mənə yollarını araşdırır. Bu da bəzən hərfi mənada dediklərimizi mənalandırmaq və ya demək istədiyimizi söyləmək və hər şeyi olduğu kimi qavramaq və ya təmsil etmək imkanlarını şübhə altına ala bilər. İnsanlar həmişə dediklərindən daha çoxunu ifadə edə bilirlər, lakin, bəzən əksini də nəzərdə tuta bilirlər. İnsanlar hər şeyi yalnız müəyyən bir perspektivdən seçərək dərk edə və ya təmsil edə bilirlər. Semiotika diqqəti əsasən bir neçə vacib məsələyə yönəldir: 1) hərfi (literal) və məcazi (figurative) mənalar; denotativ və konnotativ mənalar.

Hərfi (literal) mənə ötürülən informasiyanın mənasına aydın şəkildə faktiki, informasiya və ya təklif məzmunu ilə baxır, lakin eyni zamanda onların mənalarını müəyyən mənada məhdudlaşdırır. Bu sahəni üstün tutanları *literalistlər* adlandırılır. Onlar (literalistlər) mənaları mətnlə, onun məzmunu ilə eyniləşdirirlər. Hərfi anlamda mənə mətnin (cümlənin və s.) təfsirindən asılı olmayaraq, onun içində olduğu kimi ifadə olunur. Bu reduktiv perspektivdən şifahi mətn (diksurs) yalnız deyiləni (tələffüz ediləni, dilə gətiriləni), obraz isə yalnız təsvir ediləni bildirir demək olar. Literalizm həqiqətin yoxa çıxmamış variantını və onun təmsil oluna biləcəyi şəffaf bir mühiti nəzərdə tutur. İfadələr və mətnlər nadir hallarda ifadə etmək istədiklərini əks etdirə bilər: onların nəzərdə tutulan mənası açıq şəkildə ifadə olunandan daha çoxunu əhatə edir. Amerikalı psixolinqvist C.Bruner yazır ki, ən sadə mətnləri və təqdimatları anlamaq bizdən həmişə verilən məlumatlardan kənara çıxmağı tələb edir [3, s. 195].

Obyektlərin və hadisələrin hərfi (literal) təsvirinə ən yaxın olan indeksli mediadır, məsələn fotoqrafiya. Lakin, burada da fotosəkin mövzusu heç vaxt çəkildiyi çərçivədən kənara çıxaraq müstəqil şəkildə ifadə oluna bilməz.

Literalizm əsasən informasiya funksiyalarına diqqət çəkir və ümumi fərziyyə ilə sıx bağlı olur. Bu fərziyyə odur ki, hər hansı bir mənənin dildə ifadə olunmasında əvvəl beynə həmin mənənin *fikri (koqnisiyası)* gəlir, yəni beynədə əvvəl fikr yaranır, sonra *mənə, ifadə*.

Literalizmi dəstəkləyənlər iki nəzəriyyəni tədqiq edirlər: 1) cloak theory of language (dilin gizli nəzəriyyəsi); 2) mould theory of language (dilin qəlib nəzəriyyəsi) [2, s. 196].

Birinci nəzəriyyənin tərəfdarlarından S.Consonun adını çəkmək olar. O, (S.Conson) yazır ki, bu nəzəriyyədə əsasən üslubi fiqurlar müşahidə olunur [5, s. 89]. Digər nəzəriyyədə isə, ifadə forması fikir və hisslərə forma vermək üçün işlədilir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarında C.Bruner adını çəkə bilərik.

Bu nəzəriyyələr bizi dildə işlədilən “güclü metaforalar” haqqında araşdırma aparmağa sövq edir. Belə ki, metaforaların ifadə etdikləri mənə gizli, eyni zamanda qəlibli formada əks oluna bilər. Metaforalar bizim dil və ifadə arasındakı əlaqə barədə düşüncəmizi əks etdirir, eyni zamanda həm də onları formalaşdırır. Bu cür səbəblər (polarizasiyalar) dildə ya düşüncə ya da səbəb-nəticə üstünlüyünü təyin edir, lakin bir-birindən asılı olanları ifadə mühiti ilə yaradıcı qarşılıqlı əlaqə prosesində düşünmək daha məhsuldar ola bilər [2, s. 196]. Mənənin müəyyən edilməsində işarənin rolu meydana çıxır. E.Cassirer işarə barədə belə yazır: “İşarə ideyanın təsadüfi örtüyü deyil, zəruri və vacib hissəsidir. O, yalnız tam və verilmiş fikir məzmununu çatdırmaq üçün deyil, həm də bu məzmunun özünü inkişaf etdirdiyi və tam müəyyən etdiyi bir alət kimi işlədilir [6, s.86]. İşarə bəzilərimiz üçün “Dediklərimi görəndə qədər nə düşündüyümü hardan biləcəm” yazılı kompozisiya fenomenologiyasını əks etdirir [7, s.106].

Ümumiyyətlə, insanlar dilin ilk mərhələsində situasiyaları bir-birindən fərdirməyə çalışıblar. Ritorikada əlamətlər özünü işarənin müəyyən məlumatı göndərməsi zamanı biruzə verir.

Ritorika çox vaxt “the art of persuasion” (inandırma sənəti) kimi adlandırılır. Onun (r ritorikanın) klassik dövrlərdən bu yana özünəməxsus bir qayda-qanunu olmuşdur. Ç.Morris iddia edir ki, ritorika semiotikanın bir hissəsidir.

Ritorikada forma və məzmun ayrılmazdır; dil neytral mühit hesab edilmir və söz seçiminiz xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sözlərin hərfi mənalarının tədqiqatçılarından olan S.Fiş yazır: “Eyni şeyi iki fərqli mənada demək mümkün deyil” [8, s. 90]. Bilirik ki, “half empty” sözləmi, “half full” deməklə eyni mənəni ifadə etmir.

İ.Riçards metaforu belə izah edir: “Metafor sözün normal istifadəsindən yeni istifadəyə keçməsidir” [9, s.221]. Qeyd edək ki, bu termin tez-tez nəsrəndə yayılan hər hansı mənəyə geniş şəkildə istinad etmək üçün istifadə olunur. Daha geniş mənada bənzətməyə əsaslanan nitq fiquruna aiddir. Metaforalar bir-birindən fərqli görünən işarələr arasında gözlənilməz oxşarlığa işarə edir. Bu məsələ ilə bağlı C.Levi Straussun da fikri maraqlıdır. Analogiyanın vacibliyini vurğulayan L.Strauss insan mədəniyyətlərinin analogi təfəkkürdən asılı olduğunu qeyd edir [10, s. 141]. O yazır ki, reallıq bənzətmə sistemləri daxilində çərçivəyə salınır və formalaşır. Ətrafda olan istənilən şeylər (obyektlər) arasında oxşarlıq tapmaq mümkündür. Deməli, metaforaları işarə təsnifatının əsası kimi görmək olar [10, s. 150]. D.Lopes yazır: “İstənilən şey müəyyən mənada ətrafdakı başqa hər şeyə bənzəyə bilər və hər hansı konkret oxşarlıq əlaqəsinin nisbi əhəmiyyəti kontekstdən və məqsəddən asılı olaraq meydana çıxır” [11, s.18].

Oxşarlığın əsası metaforaları simvolik edir. Belə oxşarlıq hərfi və ya denotativ deyil. Metaforaları tərcümə edərkən, hər hansı bir mənənin düzgün alınması üçün mənə və məzmun arasında əlaqə aydın olmalıdır. Müvafiq oxşarlıq münasib hesab edilmir və tanış olmayan metaforu tanımaq üçün koqnitiv məlumatlılıq, yaxud bilik tələb olunur. Bununla belə, metaforalar təsadüfi mənələrdən uzaqdır: metaforalardakı mənə əlaqələri konseptual iyerarxiya və kontekstual inandırıcılıqla qurulur.

²³ SDU. xarici dillər kafedrası. Dos.

Qeyd edək ki, metafor yalnız məcaz dili deyil, o, eyni zamanda koqnitiv vasitədir, yaxud koqnitiv vasitə hesab edilə bilər. C.Rostankovski yazır: “Metaforda baş verənlər forma və ya sintaksis səviyyəsində deyil, düşüncə və anlama səviyyəsində işləyir” [12, s.150]. C.Lakoff və M.Conson isə iddia edirlər ki, metaforların mahiyyəti bir növ şeyi başqa cür başa düşmək və yaşamaqdır [13, s.5]. Metaforlar əlaqə yaradır və onlar həmçinin *anlama, tanış və ya qərribə, verilmiş və ya yeni arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa kömək etmək və müxtəlif konseptual sahələri əlaqələndirmək* üçün istifadə oluna bilər. Səciyyəvi olaraq, metafor daha dəqiq müəyyən edilmiş anlayış baxımından mücərrədliyi ifadə edir; onların vasitəsilə konkret analogiyaları qavramaq daha asandır.

Hərfi mənada metaforların tərifini verməyə çalışsaq, onları belə ifadə edə bilərik: “Metafor əsasən tenordan (ümumi mənə və ya məzmun) ibarət olur; həmin tenor fiqurativ mənə ilə əks olunur. C.Lakoff və M.Conson bunu belə ifadə edirlər: “Metafor *hədəf domen* (target domain) və *mənbə domenindən* (source domain) ibarət olur” [13, s. 142]. Semiotik baxımdan metafor bir işarənin işarəsi ilə digər işarənin işarələnməsinin təkrarlanması və birləşməsi nəticəsində yaranan yeni işarə kimi nəzərdə tutulur. Bu, metaforun ənənəvi Aristotel “əvəzedici modelidir” və burada a işarəsi b-nin göstəricisi kimi təqdim olunur. Əvəzetmə modelindən fərqli olaraq, metaforlar iki işarələyən-ışarə edən cütün eyni vaxtda mövcudluğundan asılı ola bilər.

C.Lakoff və M.Conson metaforların bir neçə növünü fərqləndirirlər [13, s. 22]. Onların bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Orietasiya metaforaları (Orientational metaphors) ilk növbədə məkanın təşkili ilə bağlı olur. Məsələn: *up-down* (yuxarı-aşağı); *in-out* (içəri-bayıra); *front-back* (qabaq-arxa); *on-off* (üstündə-kənara); *near-far* (yaxın-uzaq); *deep-shallow* (dərindən-dəyaz); *central-peripheral*(mərkəzi – xarici)və s.

Orietasiya metaforları fiziki və mədəni təcrübəyə əsaslanaraq məkan oriyentasiyası anlayışını verir: “Up-down, in-out və s. qütb ziddiyyətləri fiziki xarakter daşısa da, onlara əsaslanan oriyentasiya metaforları mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlənir” [13, s. 14]. Təqdim edəcəyimiz nümunələrdə bütün anlayışlar “upward” (yuxarı) oriyentasiya ilə ifadə olunduğu halda, onların əksi olaraq “downward” (aşağı) oriyentasiya kimi təqdim olunur. More is up, less is down - oriyentasiya metaforlarını mətnlərin tərkibində təqdim edək.

Nümunə 1:

“Why- why-no-I don’t,” replied Clyde, weakly and heavily, his face white and thin. “But if you have a warrant for my arrest, I’ll go with you, certainly. But what-what- I don’t understand”-his voice **went down** and began to tremble slightly as he said this – is-is why you want to arrest me?” [14, s.580]. (Nə üçün-nə üçün- mənim xəbərim yoxdur, Klayd zəif və ağır şəkildə cavab verdi. Onun üzü nazik və arıq görünürdü. Əgər sizin mənim həbsimə icazəniz varsa, şübhəsiz ki, mən sizinlə gedəcəyəm. Lakin, nə-nə- mən başa düşə bilmirəm” onun səsi yavaşdı. Siz məni bunun üçün həbs etmək istəyirsiniz? Bu deyəndə isə onun səsi yüngül şəkildə titrəməyə başladı).

Nümunə 2:

“Then you don’t know that she was drowned last Thursday? And you were not with her at that time?” Mr.Kraud fixed a hard, inquisitive, unbelieving eye on him.

“Why, no, of course, I wasn’t,” replied Clyde, recalling now one thing – that he must deny all – until he should think or know what else to do or say.

“**Speak up**, please,” Mr.Kraud said. Very well, Mr.Griffiths, I haven’t anything more to say. All I am supposed to do is to arrest you, Clyde Criffiths....” [14, s.580].(Onda siz onun keçən cümə axşamı boğulduğunu bilmirsiniz? Siz həmin vaxtı onunla deyildiniz?” cənab Klaudd sərt, maraqlanan, inamsız gözlərini ona dikdi. Nə, xeyir, əlbəttə, mən onunla olmamışam. Klayd cavab verdi. O, yalnız bir şeyi xatırlayırdı – o, hər şeyi inkar etməlidir – daha nə edəcəyini və yaxud nə deyəcəyini düşünənə kimi. “Yüksəkdən danışın”, zəhmət olmasa cənab Lakudd dedi. Belə, cənab Qriffis, mənim artıq sizə deyəcəyim bir sözüm yoxdur. Mənim etməli olduğum yeganə iş sizi həbs etməkdir, Klayd Qriffis....”).

Yuxarı oriyentasiyalı metaforlarda müsbət qiymətləndirmə müşahidə olunduğu halda, mənfi oriyentasiyalı metaforlarda onların əksi müşahidə olunur [15, s. 175].

Z. Köveccses vəzir ki, oriyentasiyalı metaforlar mədəniyyət baxımından məzmunca olduqca güclü olur [15, s.16]. Onlar fiziki təcrübələrdən yaranan daxili ardıcılığı təşkil edir. Məsələn, *up-down* (yuxarı-aşağı) oriyentasiyalı metaforu həm fiziki, həm də mədəni elementləri ehtiva edən vəziyyətlərə tətbiq edilə bilər.

Nümunə 3:

When Diana married to Prince Charles, she was at the **up** of her health. (Diana şahzadə Çarlzla evləndə onun səhhəti olduqca yaxşı idi) [16, s.38].

Nümunə 4:

Diana’s pregnancy with William scarcely prompted an improvement in her condition, however, for now the princess began suffering from both bulimia and morning sickness. ‘Sick, sick, sick, sick, sick’ she related to Andrew Morton in the book that ten years later when it was published. My health was getting **down** day by day [16, s.54]. (Diananın Villiyamə hamiləliyi onun vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olmadı. Şahzadə həm depressiya, həm də səhər xəstəliyindən əziyyət çəkməyə başladı. “Xəstə, xəstə, xəstə, xəstə, xəstə” o, Əndru Mortonun 10 il sonra nəşr olunmuş kitabında belə demişdi. Mənim səhhətim getdikcə pisləşirdi).

Biz bu məqalədə semiotika haqqında məlumat verdik; mənə - məzmun – forma məsələlərini araşdırdıq. Semiotikanın səciyyəsinin müəyyənliyi üçün anlam və mənə fərqləndirilməlidir. İşarə ilə onun anlamı və mənası arasında müəyyən ardıcıl bağlılıq olur. Bu ardıcılıq onunla izah olunur ki, işarəyə bir anlam və buna da bir mənə uyğun gəlir.

Mənanın açılmasında metaforların xüsusi rolları vardı. Metaforlar mühüm mənə ifadə edən vahidlər hesab olunur. Onların çox sayda növləri mövcuddur. Bu məqalədə biz əsas diqqəti orientasiya metaforlarının izahına verdik.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Veysəlli F. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010, 336 s.
- 2) Chandler D. Semiotics: the basics. London: New York, Routledge, 2022, 364 p.
- 3) Bruner J. et al. A study of thinking. New York-Wiley, 1986, 350 p.
- 4) Bruner J. 'Culture and cognitive growth,' in Jerome S. Bruner, et al. (eds.) Studies in Cognitive Growth. New York: Wiley, *International Journal of Psychology*, 1(2), pp.89–107.
- 5) Samuel J. Lives of the Poets (4 Vols). Oxford: Oxford University Press, 2006, 666 p.
- 6) Cassirer E. The philosophy of symbolic forms (3vols). New Heaven, CT: Yale University Press, 2020, 1254 p.
- 7) Wallas G. The Art of Thought. London: USA: Cape, 2014, 202 p.
- 8) Fish S. Is there a text in this class? Cambridge: MA: Harvard University Press, 1980, 394 p.
- 9) Richards I. A. Practical Criticism. New York: Harcourt, Brace and World, 1929, 384 p.
- 10) Levi-Strauss, C. The Elementary Structures of Kinship. London: Eyre and Spottiswoode, 1969, 541 p.
- 11) Lopes D. Understanding pictures. Oxford: Oxford University Press, 2004, 248 p.
- 12) Rostankowski C. 'Preliminary remarks on a semiotic account of verbal and visual metaphor', in John Deely (ed.) Semiotics 1985. Lahham, MD: University Press of America, 1986, pp. 149-65.
- 13) Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago, IL.: University of Chicago Press, 1989, 242 p.
- 14) Dreiser Th. An American Tragedy. USA: Signet Classics. 2010. 867 p.
- 15) Kövecses Z. **Metaphor: A Practical Introduction**. Oxford: Oxford University Press, 2010, 375 p.
- 16) Lacey R. Battle of brothers. Great Britain: Harper Collins Publishers, 2021, 592 p.

Açar sözlər: semiotika, mənə, məzmun, ifadə, metafor, orientasiya

Key words: semiotics, meaning, content, expression, metaphor, orientation

Ключевые слова: семиотика, смысл, содержание, выражение, метафора, ориентация

MEANING AND METAPHOR IN SEMIOTICS

Summary

The article deals with meaning and metaphor in semiotics. Some crucial information was given about semiotics in this article. Meaning-content-form has been investigated in the article too. The article states that semiotics studies the ways of meaning. Meaning and significance must be distinguished in order to define the character of semiotics. A certain consistent connection between the sign and its meaning has been touched upon in the article. This sequence is explained by the fact that a sign corresponds to a meaning and a meaning corresponds to it.

Besides, metaphors are mentioned to have special roles in revealing meaning. Metaphors are presented to be units of carrying a significant meaning. There are many types of them. In this article, we focused on the explanation of orientational metaphors.

SEMIOTİKADA MƏNƏ VƏ METAFOR

XÜLASƏ

Məqalədə semiotikada mənə və metafor araşdırılır. Semiotika haqqında müəyyən vacib məlumat verilir. Məqalədə mənə-məzmun-forma da tədqiq edilmişdir. Qeyd edilir ki, semiotika mənə yollarını tədqiq edir. Semiotikanın xarakterini müəyyən etmək üçün mənə və siqnifikansi fərqləndirmək lazımdır. Məqalədə işarə ilə onun mənası arasında müəyyən ardıcıl əlaqəyə də toxunulub. Bu ardıcılıq işarənin mənəyə, mənanın isə ona uyğun olması ilə izah olunur.

Bundan başqa, metaforun mənanın açılmasında xüsusi rolu olduğu qeyd edilir. Məqalədə metaforalar vacib mənə vahidləri kimi təqdim olunur. Onların bir çox növləri var. Bu məqalədə biz əsasən oriyentasiya metaforalarının izahına yer vermişik.

ЗНАЧЕНИЕ И МЕТАФОРА В СЕМИОТИКЕ

Резюме

В статье рассматриваются смысл и метафора в семиотике. В этой статье была дана важная информация о семиотике. В статье также исследовано значение-содержание-форма. В статье утверждается, что семиотика изучает способы значения. Чтобы определить характер семиотики, необходимо различать значение и значимость. В статье затронута определенная непротиворечивая связь между знаком и его значением. Эта последовательность объясняется тем, что знаку соответствует значение, а значение ему соответствует.

Кроме того, отмечается особая роль метафор в раскрытии смысла. Метафоры представлены как единицы, несущие значимый смысл. Их много видов. В этой статье мы сосредоточились на объяснении ориентационных метафор.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ФЕМИНИСТСКИЕ ТЕОРИИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Постструктуралистская феминистская мысль фокусируется на том, что говорится на этом языке, то есть на репрезентации, независимо от того, кто говорит. Вера в то, что репрезентация в языке может быть разрушена, а гендерная идентичность однажды может быть преобразована, поддерживает устранение неравенства в языке. Что отличает французских постструктуралистских феминисток от их современников, так это больше, чем социальная структура женственности, а не социальная структура женственности, именно через трансформацию языка, философских и художественных текстов они предлагают женский стиль в литературе и языке, ниспровергая мужской линейный стиль, тем самым устраняя источник других форм неравенства женственности, таких как социальная структура.

По мнению французских теоретиков Люса Иригара, Элен Сиксу и Юлии Кристевой, утверждение о человекоцентризме поддерживается не только религией и философией, но и языком. Говорить и писать с такой позиции – значит овладевать миром и господствовать в нем посредством языкового господства. Символический дискурс, под которым подразумевается уровень языка, является еще одним инструментом, который человек использует для воплощения мира согласно своему пониманию. Символическая речь буквально в руках мужчин.

Культурная детерминация пола есть неоспоримый факт, и в основе этого факта лежит участь приговорить и мужчин, и женщин к языку. Кристева, Сиксу и Иригарай объясняют этот вывод в рамках теории Лакана. По Лакану, ребенок конструирует и использует свой язык, пытаясь создать единство бытия, свое «Я». Этот язык – язык отца. Приговоренный к этому языку и сознанию, ребенок одновременно осознает гендерное различие и разные жизни, определяемые этой дискриминацией. Мужчины, принимающие родной язык, конструируют дискурс, в котором доминируют мужчины, в то время как женщины постоянно стремятся достичь дискурса, в котором доминируют мужчины, и раскрыть скрытые смыслы этого дискурса, содержащего единство. Таким образом, власть остается в руках владельца дискурса, то есть личности. Тот, кто определяет язык, определяет и все остальные правила общественной жизни. В мире, где правит Закон Отца [то есть язык], женский культурный гендер продолжает производиться в рамках произвольности этого дискурса.

Теория Лакана важна для феминизма, поскольку позволяет понять, как подчиненное положение женщины в обществе укоренено в нашем бессознательном и как оно воспроизводится даже после процессов социализации. Согласно Лакану, биология также является чем-то, созданным языком. По мере того как люди формулировали и интерпретировали биологию, биология возникла и приняла свой нынешний вид. В это время язык предшествует телу. В то же время язык является символом власти отца, так как является носителем его власти. Лакан говорит, что в бессознательном, сформированном языком отца, нет внушения для женщины. Женственность не организована полностью бессознательно, как мужественность. В результате женственность не имеет точного эквивалента в бессознательном. Именно это подразумевает Лакан, когда говорит, что женщины не существует. Она говорит, что наша гендерная идентичность и половые роли встроены в наши семейные отношения в детстве. Кроме того, связь между субъективностью, идентичностью и сексуальностью занимает важное место в феминистской теории. Эти три события связаны через язык [4, с. 63]. Эти две особенности лакановской теории объясняют важность лакановской теории для психоанализа и, конечно же, для феминизма.

По словам Элен Сиксу, одного из самых важных имен французской постструктуралистской феминистской мысли, самым мощным инструментом, который можно использовать против патриархальной структуры, является женская литература, чтобы писать то, что женственно, чтобы вывести женское письмо на передний план, с идеей что женской литературе нет места в традиционной писательской практике. Сиксу, чьи теоретические труды мы видим в романах и пьесах, использует два важных инструмента, язык и письмо, для исследования построения культуры. Сиксу рассматривает язык как центр патриархального угнетения. По ее словам, поскольку традиционализм, созданный языком, возникает из отношения читателя к тексту, женское письмо означает борьбу с этой традицией и ее изменение. Он пытается привлечь внимание к отношениям языка, пола, тела и инаковости в этих текстах. Бинарные оппозиции (например, природа и культура), на которых базируется Просвещение, она видит как основу конфликта между мужчиной и женщиной и думает, что от этого зависит пассивная позиция женщины. Она говорит, что в системе бинарных оппозиций одно событие всегда превосходит другое, этот порядок противопоставления строится на конфликтах между бинарными структурами, и из этого конфликта порядок черпает силу. По её мнению, наряду с этими противопоставлениями понятие власти делится на хорошую и плохую власть. Двойственность культура/природа, письмо/дискурс всегда сохранялась в бинарной системе «мужское/женское», а женщины отодвигались на второй план. В патриархальном обществе женщины во всех мифах представлялись как «другие». Когда Сиксу определяет женскую литературу как «материнский голос, исключенный символическим или передачей архаического», она отмечает, что некоторые вещи, которые будут создавать женское воображение, нужно начинать писать [1, с. 54]. Для Элен Сиксу писать означает вырваться за

²⁴ Заведующий кафедрой иностранных языков БСУ, доцент, доктор философии по филологическим наукам, e-mail: gunasha79@mail.ru

рамки фаллоцентрической культуры. Она рассматривает письмо как единственное средство социальной трансформации.

Для Элен Сиксу письмо важнее слов. Сиксу говорит, что женское письмо [écriture female] должно выйти на первый план, чтобы разрушить патриархальную культуру. Важнейшей особенностью женского письма является то, что оно отличается от фаллоцентрической литературной культуры. Патриархальная структура литературы и речи может быть развращена связью, устанавливаемой между читателем и женскими литературными текстами, в которых прославляется женственность. С этой целью она выступает за плюралистическую литературную традицию, которая не создает иерархии между полами. Тело воспринимает культуру и сексуальность как фикции, созданные посредством письма и языка, культура влияет на тело. Путь к новому и более равноправному редактированию лежит через писательство, вернее, через женское письмо. Чтобы разрушить патриархальный порядок, нужно прежде разрушить его естественность. Для этого язык, институционализирующий неравенство в таких дисциплинарных областях, как армия и школа, где создается иерархия, должен противопоставляться женской литературе, где преобладает вечность, с интересом подходить к устоявшимся текстам, а к патриархальному источнику отношений установление между текстом и читателем должно быть устранено [1, с. 15]. Сиксу описывает женское тело как чаша и жидкость. Поскольку больше телесности означает больше письма, женщина сможет правильно соединиться со своим телом через письмо. Это сочинение, то есть женская литература, представляет собой критику стиля письма и языка, созданных мужской памятью. Это нестатичный, не связанный правилами и тематический стиль письма. Женская литература должна предотвратить женский вымысел, созданный культурой, ориентированной на фаллос, и обеспечить возврат к женскому телу. Точно так же, как женщины были изгнаны из своего тела и своего письма, они должны вернуться к письму, вернуть свое тело [1, с. 45].

Женское письмо также следует отличать от фаллоцентрического письма. В женских произведениях на первый план должны выходить женское сексуальное богатство, языковое разнообразие, различия тела, опыт и жизнь. Реконструируя общественную память через женскую литературу, Сиксу стремится отменить многовековое угнетение фаллоцентрического литературного стиля и его влияние на женские тела и умы. Хотя женщины воспитываются в обществе, ориентированном на фаллос, у них есть бессознательная сила для этого [1, с. 33-34].

Сиксу делает упор на женскую литературу, потому что считает женскую литературу определяющим фактором в создании бесполого общества и говорит, что с патриархатом можно бороться только с помощью женской литературы. Она утверждает, что женское письмо не должно быть угнетающим, не ограничивающим и позволяющим. Поскольку он подчеркивает отношения между текстом и читателем, она утверждает, что по мере того, как женская литература будет занимать свое место в обществе, унижительные и негативные мысли о женщинах и женщинах со временем будут уменьшаться и исчезать, и таким образом исчезнет неравенство [1, с. 21].

По словам **Юлии Кристевой**, одного из самых важных имен французской постструктуралистской феминистской мысли, язык не действует пассивно как отражение социальных отношений. Именно эта плодovitость и отличает мужчину от женщины. Потому что именно в языке эти различия имеют смысл. Язык – это не что-то монотонное и фиксированное, а динамичное и изменчивое. Поэтому субъекты, говорящие на языке, разделились и потеряли свой центр. Динамичная и меняющаяся структура языка превращает его в процесс интерсубъективного понимания и интерпретации, выводя его из монолитной системы [3, с. 250].

Сегодняшнее использование женщинами языка приводит к их подчинению фаллоцентризму, мужественности и символизму. С другой стороны, отвергают ли они язык или нет, фаллоцентрическое письмо будет продолжать укреплять сегодняшний образ женщины. Кристева видит отказ от письма как отказ от патриархального закона и символизма. Для этого нам нужно вернуться к семиотике. Возвращение к семиотике означает женское языковое пространство против игнорирующей женщин символики, порядка, в котором заключены женщины [3, с. 44].

Основываясь на лакановском различии реального-символического-воображаемого, Кристева разделила язык на семиотический и символический. По её словам, семиотика фокусируется на порядке, структуре и значении символического закона, указывая при этом на формы устного и письменного общения, предшествующие и следующие за способностью говорить. Кристева утверждает, что семиотика динамична в формировании и создании символического порядка, предлагая «поэтический язык» в отличие от мужского языка. Кристева "если в социально-символическом порядке доминирует патриархальный воображаемый отец, как этот порядок нарушить?" поэтическим языком отвечает на его вопрос [3, с. 105].

Кристева говорит, что Лакан, установивший семиотическое и символическое различие наряду с языком, придал лингвистике и психоаналитическим исследованиям их нынешнюю форму. Но она говорит, что психоанализ рискует свести субъекта к языку, и этот риск означает, что символический порядок становится постоянным местопребыванием субъекта. В классическом психоанализе возникновение языка возможно путем отделения его от семиотики, т. е. от первых либидональных желаний. Это разделение справедливо для обоих полов, но в постсепаратный период, пока женщинам чужда символика, мужчины становятся плодами этого разделения и берут в свои руки язык [3, с. 25].

По словам Кристевой, нынешнее материнство – это не специфический женский опыт, а плод символического века материнства, ориентированного на фаллос. С другой стороны, досимволический семиотический период – это период, когда первые импульсы либидо ребенка вступают в контакт с матерью, и он занимает важное место в бессознательном по сравнению с символическим. По его словам, символический и семиотический периоды находятся в континууме. Тело семиотического периода и тело под влиянием символического периода отличаются друг от друга. В то время как тело принадлежит самости в семиотический период, отождествляемый с матерью, тело социализируется с ассимиляцией языка и законов отца и принимает форму вымышленного языка, который несет язык. Тот факт, что семиотика является периодом возникновения первых либидинозных желаний, делает ее источником правильного социального порядка. Правильно направляя эти первые желания, можно будет обеспечить социальную солидарность и регулирование [3, с. 93].

Работая над процессом овладения языком, Кристева внимательно интересовалась психоаналитическими аспектами отношений матери и ребенка. Кристева видит воображаемые и символические порядки, которые считаются важными и отдельными друг от друга, связанными друг с другом в процессе осмысления и овладения языком в развитии ребенка. Бессознательные следы воображаемого выражения становятся пожеланиями и стремлениями, мешающими символизму. В символике язык и образ отца пытаются занять место матери. Символический порядок, зависящий от семиотического периода, пытается изменить тело под своим влиянием по своим законам. Кристева критикует распространенное в психоанализе представление о том, что мальчик переживает чувство утраты, говоря, что потеря переживает девочка. Фактически у девочки здесь есть два варианта: во-первых, девочка, отождествляющая себя с матерью в семиотический период, не может перейти в символический порядок, потому что ей нечем заменить мать. Но мальчик может легко перейти в символический порядок со своими отношениями с другими женщинами. В результате девочка остается вне семиотической системы, то есть языка и общества. С другой стороны, в семиотический период девочка подвергает себя самоцензуре, отождествляя себя с отцом. Но поскольку она не смогла найти здесь ничего о женственности, она снова живет с чувством утраты. По-видимому, символический порядок состоит в преодолении страха перед потерей гениталий и преодолении приобретенных привычек в семиотическом порядке. Женщины не могут оставить за собой место в этой последовательности. При этом, по мнению Кристевой, главное не освобождать себе место в подавленном страхе кастрации языке, а повышать голос женщин [3, с. 97].

Юлия Кристева говорит, что должен быть создан новый художественный язык. Здесь тот факт, что новый язык является художественным, означает, что связь ребенка с матерью по-прежнему является языком текущей семиотической эпохи. По словам Кристевой, девушка никогда не теряет этой связи, а ее художественный язык, не несущий в себе патриархальных подтекстов символического строя, бессознателен. Женский язык можно продвигать в обществе, избегая маргинальных дискурсов и производя элементы художественного языка таким образом, чтобы он не стал инструментом гегемонистских сил [3, с. 88].

Люс Иригарэ, одно из важных имен французской постструктуралистской феминистской мысли, считает, что язык – это один из домов, которые мужчины завоевывают и в которых обитают. В контексте этого языка женщины навсегда заключены в тюрьму. Потому что язык управляет действиями, мыслями и ограничениями женщины во всех смыслах. Его идея деконструкции патриархального дискурса исходит из того же места, что и идея Кристевой. Как и Кристева, она говорит, что язык бессознательного – это язык женщин. Она заявляет, что единство женщин и дискурс с женщинами необходимы для нового языкового порядка. Иригарэ подчеркивает эволюционную сторону языка с того же места, что и классические лингвисты. Она говорит, что мужской язык создает социальные искажения нормами и выражениями, и маскулинность строится в этом направлении. Это партнерство в обществе и маскулинности поддерживает укоренение патриархальной культуры. Она говорит: *«Если язык и системы представления не изменятся, женщины не смогут обрести покой. Потому что эти системы формируются согласно мужской субъективности и комфорту межличностной культуры»* [2, с. 102].

По словам Иригарэ, главная проблема – патриархальное общественное устройство. Опасность для женщин представляет «социальная структура и язык, которые служат женщинам, которые маргинализируют и изолируют их». По словам Иригарэ, для радикального изменения статуса женщин необходимо создать сильный женский дискурс или язык, который будет представлять другой термин гендерных различий. Различия между мужскими и женскими разговорами являются результатом как языкового, так и социального влияния. Хотя язык и общество нельзя отделить друг от друга, иногда со стратегической точки зрения можно подчеркнуть культурную трансформацию с точки зрения языка, а иногда и с точки зрения культуры. Но мы никогда не должны пассивно ждать развития языка. Преимущества попыток изменить дискурс и язык можно без колебаний использовать для достижения большей культурной зрелости и большей социальной справедливости. Игнорирование важности дискурса и языка над культурой значительно усиливает господство технологий, социальную и культурную фрагментацию и различные якобы нейтральные монистические колониализмы [2, с. 33].

Люси Иригарэ критикует патриархат, который включает в себя навязанные мужские дискурсы, и выступает за развитие «женского языка» и феминистского языка для всех этих всеобъемлющих структур. Основная задача Иригарэ в его различных работах – показать, насколько существующая языковая система угнетает женщин. Еще одна задача – показать, как возможны изменения с помощью нового феминистского языка.

Иригарай подчеркивает необходимость феминистской практики, чтобы женщины могли собраться вместе и начать избегать пространств, жестов и ролей, определенных и которым обучает мужское общество, чтобы исследовать возможности социального существования за пределами тех, которые определены мужчинами. Это может стать возможным благодаря развитию феминистского языка [2, с. 43].

Иригарай резюмирует прямое влияние языка на культуру словами *«позиция гендерного различия безусловно зависит от нашей культуры и используемых в этой культуре языков»* [2, с. 13]. Это означает, что помимо доминирования мужского синтаксиса в гендерно-грамматической структуре языка (особенно французского языка), язык формируется коллекциями прошлых веков и формирует социальные иерархии с той историчностью, которую он несет. Она говорит, что в нынешнем порядке женщина не может говорить как женщина и не может слышать себя. Все, что она говорит, находится на языке, но на языке символического порядка женщина на самом деле построена как не-мужчина, поэтому женщины нет. *«Подобно тому, как женщина замыкалась в сексуальной сфере в подлинном смысле слова, грамматический тип женщины разрушился как субъективное выражение, а словарный запас женщины формировался обесценивающими и унижающими словами»* [2, с. 18].

По словам Иригарая, женщины живут на мужском языке как чужие сами себе. Пока они создали свой собственный язык и жили собственным опытом, они не смогут войти в культуру, они всегда будут жить в заточении с чувством незавершенности и утраты. Обеспечение свободной культуры для всех полов предполагает изменение языковых законов и ценностей, составляющих культуру. В современной культуре повышение голоса женщин является неполным и опасным решением, потому что это приведет к маскулинизации женщин. Способ предотвратить это – говорить по-женски, говорить на женском языке и жить вместе с женщинами. Потому что пока фаллоцентрист остается внутри конструкций, выбраться наружу не получится. *«Говорить как женщина – это речь, которая не нуждается в присутствии постороннего или кого-то еще»* [2, с. 19].

Из-за этой иерархии, которая ждет женщин на том языке, на котором они говорят, женщинам трудно выразить себя, и женщины, которые хотят существовать в культуре, вынуждены отступать. Поэтому прежде всего следует изменить этот искаженный порядок, а для этого целью женской речи должно быть выведение смысловых границ за пределы языка. Для этого женщине нужно место, культура и язык, где она может быть женщиной такой, какой хочет. Чтобы женщины создавали свою собственную культуру, в первую очередь требуется женский символизм. Таким образом исчезнет разрыв и отсутствие женщин в символическом порядке. Важнейшим аспектом достижения символического порядка, ориентированного на женщину, является создание сообщества среди женщин, и это возможно благодаря тому, что женщины живут вместе. Поэтому, если мы не изобретем язык, если мы не найдем язык наших тел, у нас будет очень мало жестов, чтобы сопровождать нашу историю. Потому что традиционный стиль литературы и культуры призван усиливать неравенство и раскрывать иерархию. Иригарай говорит, что помимо того, что в новом литературном стиле уступает место женственности, необходимо ее избегать. Разговор должен оставаться в чистом виде и никаких других смыслов ему не придавать. Значения каждого из понятий, в том числе еще не изученных, должны быть расширены, а связи между понятиями должны быть исследованы [2, с. 34-35].

Иригарей отмечает, что гендерные различия женщин требуют, чтобы они писали с формальной логикой, соответствующей их телу: смело и плавно. Это различие связано с материнством женщины. Тело матери наделяет женщину щедростью, изобилием и работоспособностью. Язык, используемый женщинами, также должен включать их. Таким образом, культура будет феминизирована. Без них культура остается мужской, а женское тело сводится только к чреву. С этой точки зрения то, что Иригарай говорит об изобретении нового языка, на самом деле дает место женщине, входя в подрывные и преобразующие тексты, определяющие женщину как незавершенный субъект. Это не введение нового стиля, а вопрос и изменение существующего традиционного взгляда. Соответствующие представления и стили женственности следует искать в традиционном стиле [2, с. 78-79].

Согласно Иригарая и Сиксу, женщины на протяжении всей истории определялись только как сексуальные объекты мужчин. Женщины, которых воспринимали как девственниц, проституток, жен или матерей, не могли найти возможности выразить свою сексуальность и жить. Они думали, что если им удастся достичь этого и создать новый язык и пространство для выражения, чтобы выразить эти переживания, они смогут бросить вызов дискурсу и пониманию, в котором доминируют мужчины, не только в теории, но и на практике.

По словам Элен Сиксус и Люс Иригарай, участие в дискурсе, в котором доминируют мужчины, также можно считать пустой тратой времени. Женщины должны принять более конструктивный стиль письма и свободно использовать свой собственный язык, а не заниматься разрушением социально определенных образов идентичности. Потому что, каким бы подавленным и извращенным он ни был, где-то существует свойственный женщинам язык, и никакое другое оружие, кроме языка, нельзя придумать, чтобы противостоять мужской тирании. Искоренение языка, в котором доминируют мужчины, – это первый шаг женского движения.

Кристева, Иригарай и Сиксус – деконструкторы с точки зрения изучения языка. Хотя есть моменты, в которых они отличаются друг от друга, эти три женщины встречаются, чтобы разрушить структуру патриархального языка. Соответственно, можно производить новый язык, преодолевая ограничения, заданные художественным языком семиотического времени, унесенным в бессознательное, текстами, написанными в

женской литературе, единством женщины и женской речи. Все три философа утверждают, что язык состоит из властных отношений и что коды языка определяют наши структуры понимания. Вместо этого они стремятся деконструировать патриархальный дискурс. Кристева и Иригарай считают, что отношения матери и ребенка, оставленные в вытесненном семиотическом периоде, по какой-то причине продолжают существовать, и необходимо подчеркнуть потенциал против сформировавшегося здесь патриархального языка и культуры. В этом смысле Кристева приближается к Сиксу с ее верой в женский язык, который может возникнуть через семиотический порядок, не испорченный отношениями власти и неестественными структурными эффектами символического порядка.

Результат. Каждый язык, как явление культуры, определяет свои границы. В связи с этим в границах языка формируется уникальная гендерная культура и гендерные коды. Эта сила усиливается тем, что язык, формирующий наши мысли, является также и средством выражения мыслей. Люди создают язык в контексте дискурса. Богатство содержания дискурса определяет богатство мыслительного строя индивидов, а значит, и культурное богатство народа. Даже если человек изучает один или несколько языков, отличных от его родного языка, и начинает жить в другой географии, он продолжает нести и защищать особенности общества, в котором он вырос, так как родной язык формирует все его умственные способности. Ни один человек не может полностью войти в мировоззрение иностранного языка, потому что он находится под давлением мировоззрения своего языка. Иррациональные гендерные коды, являющиеся частью мировоззрения, являются также неотъемлемыми элементами формируемой ими культуры. Гендерное поведение также проистекает из языка, который формирует это культурное мировоззрение. Чтобы изменить гендерные коды, нужно изменить мировоззрение, изменить культуру, изменить язык. Однако это очень трудный и длительный процесс.

Литература

1. Cixous, H. Coming to Writing and Other Essays. [Electronic resource] - Ed. Deborah Jenson with an introductory essay by Susan Rubin Sulieman. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. 1991. URL: https://warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/undergraduate/modules/fulllist/second/en229/cixous_coming_to_writing.pdf
2. Irigaray, L. This Sex Which is not One. [Electronic resource] - Trans. Catherine Porter. New York: Cornell University Press 1985. – 223 p. URL: <https://caringlabor.files.wordpress.com/2010/11/irigaray-this-sex-which-is-not-one.pdf>
3. Kristeva J. Language. The Unknown: An Initiation into Linguistics, Columbia University Press, Harvester Wheatsheaf, London, 1989 – 366 p.
4. Lacan, Jacques. Écrits, A Selection. [Electronic resource] - Trans. Alan Sheridan. New York 1977: - 895 p. URL: <http://users.clas.ufl.edu/burt/deconstructionandnewmediatheory/Lacanecrits.pdf>

Ключевые слова: языкознание, феминизм, гендер, язык, культура, мужчина, женщина, общение

Açar sözlər: dilçilik, feminizm, gender, dil, mədəniyyət, kişi, qadın, ünsiyyət

Key words: linguistics, feminism, gender, language, culture, man, woman, communication

Dilçiliyin feminist nəzəriyyələri

Xülasə

Culiya Kristeva, Lyus İriqaray və Helen Siksu kimi feminist filosoflar öz fikirlərini daha çox Lakanın fikirləri üzərində qururlar. Poststrukturalist feminizm dildə gender münasibətlərinin müzakirəsi ilə digər feminist fikirlərdən fərqlənir. Kişi gücünün yaratdığı gender bərabərsizliyinin sadə bir tənqidi onun çoxalmasına və qanuniləşdirilməsinə kömək edəcəkdir. Məsələ bu qeyri-bərabərlik sistemini elə məhv etməkdir ki, yeni nizam və münasibətlərə yer açsın. Bu, poststrukturalist feminizmin məqsədidir.

Feminist theories of linguistics

Summary

Feminist philosophers such as Julia Kristeva, Luce Irigaray and Helene Sixu base their ideas more on Lacan's ideas. Poststructuralist feminism differs from other feminist ideas by discussing gender relations in language. A simple criticism of gender inequality created by male power will contribute to its reproduction and legitimization. The point is to destroy this system of inequality in such a way as to make room for new orders and relationships. This is the goal of poststructuralist feminism.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

LİŖQVOMƏDƏNİYYƏTŞÜNASLIQ VƏ ETNOLİŖQVİSTİKA

XX əsrin ikinci yarısında linqvistik paradıqmi əvəz edən antroposentrik paradıqm dil və mədəniyyətin əlaqəsi problemlərinə marağa səbəb oldu. Dilin mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi rolu ideyası son iki əsrdə V. Fon Humboldtdan tutmuş müasir antropoloqlara, kulturoloqlara və etnoloqlara qədər alim və tədqiqatçılar tərəfindən səsləndirilib. Dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni öyrənən ən gənc elmlərdən biri də linqvomədəniyyətşünaslıqdır. Bu elm sahəsi 1990-cı illərdə dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşmış, bir çox tanınmış rus tədqiqatçıları (V. A. Maslova, V. İ. Karasik, S. G. Vorkaçev, V. V. Kolesov, V. V. Vorobyov) tərəfindən fəal şəkildə inkişaf etdirilir.

Linqvomədəniyyətşünaslıq dünya mənzərəsini müəyyən edən dilin təbiəti ideyası çərçivəsində yaranıb və inkişaf edir. Sepir-Uorf nəzəriyyəsində möhkəmlənmiş bu fikir bu gün dünyada ən məşhur dil nəzəriyyələrindən biridir. V.A.Maslova linqvomədəniyyətşünaslıq dilçiliklə mədəniyyətşünaslığın kəsişməsində yaranmış, onun predmeti dil və mədəniyyətə malik, dialoqda, qarşılıqlı əlaqədə olan və dili mədəniyyət fenomeni kimi öyrənən elm kimi müəyyən edir. V.A.Maslovanın fikrincə, linqvomədəniyyətşünaslıq vasitəsilə biz dünyaya milli dilin prizmasından baxırıq, o zaman dil xüsusi milli mentalitetin ifadəsi kimi çıxış edir [8, s. 28]. V.İ.Karasik dil və mədəniyyətin əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri haqqında elmi biliklər sahəsi kimi mədəni dilçiliyin mürəkkəb təbiətinə də işarə edir [3, s. 103]. A.T.Xrolenko hesab edir ki, linqvomədəniyyətşünaslığın məqsədi etnolinqvistika və onu təşkil edən fənlərin topladığı bütün məlumatları ümumiləşdirmək, həmçinin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərini müəyyən etməkdir.

Linqvomədəniyyətşünaslığın tədqiqinə həsr olunmuş ilk əsərlərdən biri G.B. Palmer [8, s. 348]. Müəllif "Mədəni dilçilik nəzəriyyəsinə doğru" adlı tədqiqatında dilçilikdə yeni istiqamət kimi linqvomədəniyyətşünaslıqla bağlı fikirlər irəli sürür, eyni zamanda bir xalqın mədəniyyəti ilə onun istifadə etdiyi dil arasındakı qarşılıqlı əlaqənin ciddi şəkildə öyrənilməsinin zəruriliyini qeyd edir. Alim mədəniyyətlə dil arasında zəruri və aşkar əlaqəni vurğulamışdır. Onun ideyaları tədqiqatçı F.Şafrian tərəfindən dəstəklənmişdir. Tədqiqatçı fars dilinin öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərində dəfələrlə Palmerin tədqiqatlarına istinad etmişdir [11].

Tədqiqatçı Sabriyeva hesab edir ki, mədəniyyət həm müxtəlif mədəni məzmunlu şəraitdə eyni ifadələrin tələffüzünə, həm də eyni dilin qrammatik xüsusiyyətlərinə, lakin müəyyən mədəni aspektlə bağlı işlənən dil fəaliyyətinin bütün tərəflərinə təsir göstərir. Bundan əlavə, alimin fikrincə, dil və mədəniyyət arasındakı əlaqə müxtəlif mədəniyyətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bir-birinə nüfuz etməsi qədər açıq şəkildə görünür. Beləliklə, müəllif belə qənaətə gəlir ki, linqvomədəniyyətşünaslıq mədəniyyətlərarası ünsiyyətin öyrənilməsində ən mühüm aspektlərdən biridir. Bu onunla bağlıdır ki, müəyyən bir dilin mədəni və linqvistik aspektləri haqqında bilik, şübhəsiz ki, müxtəlif cəmiyyətlərdən olan insanlar arasında əlaqə yaratmağa kömək edir [10, s.178-182].

Linqvomədəniyyətşünaslıq haqqında oxşar fikirləri J.B. Pol və A. Koul da söyləmişdir. Müəlliflər yazır ki, siyasətdə həm mədəniyyəti, həm dilini, həm öz ölkəsinin əhalisini, həm də siyasi rəqibinin anlayışını başa düşmək çox vacibdir. Tədqiqatçılar bildirirlər ki, İspaniya və Böyük Britaniya kimi Avropa dövlətlərində baş verən hadisələrin səbəblərindən biri dil və mədəni reallıqlara dözmək istəməmək olub. Alimlər qeyd edirlər ki, münaqişəli problemlərdən biri dil və mədəni aspekt idi [9, s. 34-37].

Linqvomədəniyyətşünaslıq dil və mədəniyyət fəlsəfəsidir [6, s. 30]. Linqvomədəniyyətşünaslıq dili mədəniyyət fenomeni, mədəniyyətin daşıyıcısı kimi öyrənir. Mədəniyyəti dildən istifadə edən insan yaradır. Linqvomədəniyyətşünaslığın obyektini dilçiliklə mədəniyyətşünaslıq, etnoqrafiya və psixolinqvistika kimi bir sıra fundamental elmlərin kəsişməsində yerləşir. Linqvomədəniyyətşünaslığın obyektini ümumilikdə mədəniyyət və dilin qarşılıqlı əlaqəsidir. Linqvomədəniyyətşünaslığın obyektini haqqında bəzi ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. V.N.Teliya hesab edir ki, linqvomədəniyyətşünaslıq dil və mədəniyyətin yalnız sinxron əlaqəsini öyrənir [5]. Ə. Maslovanın sözlərinə görə, bu sahə dili həm sinxron, həm də diaxron olaraq öyrənir. Bundan əlavə, V.N.Teliya linqvomədəniyyətşünaslığın obyektinin universal xarakter daşdığına vurğulamış, V.A.Maslova hesab edir ki, konkret xalqın və ya qardaş xalqların dilinin linqvomədəni xüsusiyyətlərini ayrıca tədqiq etmək lazımdır. Eyni zamanda müəyyən linqvomədəni vahid eyni vaxtda bir neçə semiotik sistemə aid ola bilər: məlum adət frazeoloji vahidə, atalar sözlünə, deyimə çevrilə bilər. Linqvomədəniyyətşünaslığın tədqiqat obyektini proses və hadisələrin məcmusunda reallıq, mədəni informasiyanın tərcüməçisi kimi dilin qarşılıqlı əlaqəsi və dildən istifadə edərək bu mədəniyyəti yaradan şəxsdir; tədqiqat predmeti obyektin insan şüurunun nəticələrini ümumiləşdirən dil vahidləri şəklində miflərdə, rəvayətlərdə, folklor və dini diskurslarda, bədii mətnlərdə, frazeoloji vahidlərdə, metaforalarda, simvolları, atalar sözlərində və s.-də qeydə alınmış hissəsidir [3, s.35-36] Etnopsixolinqvistikada tədqiqat obyektini milli diskursda qeydə alınan nitq hadisələrinin, nitq situasiyalarının məcmusudur; tədqiqat predmeti təzahür və amillərin məcmusunda milli diskursun özüdür [2, s.10].

Beləliklə, linqvomədəniyyətşünaslıq dil və mədəniyyətin bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğu və tədqiqatçının həm dilə, həm də mədəniyyətə çıxış əldə etdiyi aydın fənlərarası xarakterli bir elmdir. Dil və mədəniyyət kimi iki qlobal anlayış arasındakı əlaqə bir sıra elmlərdə, o cümlədən etnolinqvistika, koqnitiv dilçilik, etnopsixolinqvistika, linqvistik antropologiya, antropoloji dilçilik, sosiolinqvistika, metalinqvistika, makrolinqvistika, etnosemantika, etnometodologiyada [7, s. 11] öz əksini tapmışdır. Bu müxtəliflik onunla izah olunur ki, dil və mədəniyyət bir çox fərqli cəhətləri özündə birləşdirən son dərəcə geniş anlayışlardır. Hər şeyə əlavə olaraq, ağırlıq mərkəzinin dildən mədəniyyətə və əksinə yerdəyişməsi tədqiqat

²⁵ BDU. İngilis dili kafedrası. Müəllim

sahəsinin perspektivlərini genişləndirir. Dil və mədəniyyət elmləri arasında linqvomədəniyyətsünaslığın yeri nədir? Bir çox rus alimləri linqvomədəniyyətsünaslığın etnolinqvistika və sosiolinqvistika ilə əlaqəsini qeyd edir. N.İ.Tolstoy fikrini belə ifadə edir: “Etnolinqvistika və sosiolinqvistika daha bir ümumi fənnin iki əsas komponenti (bölməsi) kimi qəbul edilə bilər, yeganə fərqlə, birincisi, ilk növbədə, spesifik - milli, xalq, qəbilə, etnik qrupun xüsusiyyətləri nəzərdə tutur, ikincisi isə konkret etnosun (cəmiyyətin) və ümumilikdə etnosun (cəmiyyətin) sosial quruluşunun xüsusiyyətləri, bir qayda olaraq, onun inkişafının sonrakı mərhələsində dil prosesləri, hadisələri və strukturları təcəssüm etdirir. Daha ümumi bir fənn, görünür, linqvomədəniyyətsünaslıqdır [3, s. 104]. V.A.Maslova yuxarıda adları çəkilən üç elm sahəsi arasında əhəmiyyətli fərqlərə işarə edərək vurğulayır ki, linqvomədəniyyətsünaslıq qlobal xarakter daşıyır, həm tarixi, həm də müasir dil faktlarını araşdırır, etnolinqvistika isə tarixi, sosiolinqvistika isə yalnız müasir dil faktlarıdır. Əgər etnolinqvistika, əsasən, tarixi əhəmiyyətli məlumatlarla fəaliyyət göstərsə, müasir materialda bu və ya digər etnik qrupa aid tarixi faktları aşkar etməyə çalışırsa, sosiolinqvistika isə yalnız günümüzün materialını nəzərdən keçirirsə, linqvomədəniyyətsünaslıq həm tarixi, həm də müasir dil faktlarını mənəvi mədəniyyət prizmasından öyrənir [4].

Linqvomədəniyyətsünaslığı etnolinqvistikanın dil və mədəniyyətin yalnız sinxron qarşılıqlı təsirlərini öyrənən bölməsi hesab edən V.N.Teliya fərqli düşünür [4, s.11]. A.T.Xrolenko da V.N.Teliya kimi etnolinqvistikanın üstünlüyünü göstərməklə yanaşı, linqvomədəni təhlil və etnolinqvistikanın ümumi metodoloji göstərişlərini vurğulayır.

Etnolinqvistikanı linqvomədəniyyətsünaslıqla oxşar tədqiqat obyektinə və predmetinə aid etmək olar. Etnolinqvistika termini ilk dəfə ABŞ-da keçən əsrin 40-cı illərində xatırlanmışdır. Alman mənbələrində “Ethnolinguistik” termini ilk dəfə 1964-cü ildə qəzet başlıqlarından birində işlədilir. Alman alimlərinin araşdırmalarının göstərdiyi kimi [7, s. 248], etnolinqvistika bir çox cəhətdən linqvistik antropologiyaya və antropoloji dilçiliyə bənzəyir. Qeyd edək ki, son 10-15 ildə Almaniyada etnolinqvistika anlayışının daha aydın formada olduğu, artıq dil və nitqin etnoloji tədqiqat vasitəsi və ya predmeti olduğu bir elm sahəsi kimi qəbul edilən əsərlər meydana çıxıb. Bu əsərlərin müəllifləri arasında H.Fişer, V. Hişen, B. İllius, M.Gaenzle, L.fon Karstedt kimi tədqiqatçılar var. L.von Karstedt etnolinqvistikanı mədəniyyətin xüsusiyyətlərini və mədəniyyətin etnoloji anlayışını nəzərə alan dil və nitq elmi kimi başa düşür [7, s. 248]. Beləliklə, Qərb alimlərinin etnolinqvistik əsərlərinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, etnolinqvistikanın bir elm kimi geniş şərhinə baxmayaraq, hələ də bütün təriflər üçün ümumi bir özəyi var, yəni onun daha çox dilçiliyə, yəni bu, dilçiliyə mənsub olmasıdır.

Həm XX əsrin ortalarında, həm də sonrakı dövrlərdəki alman etnolinqvistlərinin əsərlərinin bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, az öyrənilmiş ekzotik xalqların dilləri və mədəniyyətləri, məsələn, Yeni Qvineyanın qərb hissəsinin xalqları, şərq Nepal, şərq Peru və s. yerlərdə yaşayan xalqların dillərini öyrənir.

Linqvomədəniyyətsünaslıq və etnopsixolinqvistika bir-biri ilə ən çox əlaqəli elmlərdir. Onların hər biri mədəniyyətin onu dillə ən aydın şəkildə əlaqələndirən xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir. Linqvokulturoloq V.A.Maslova mədəniyyətdən kollektiv mövcudluğun “oyun qaydaları” məcmusu, kollektivin sosial praktikası metodlarının məcmusu kimi danışır, bu üsullar insanlar tərəfindən sosial əhəmiyyətli praktik və intellektual hərəkətlər üçün işlənilib hazırlanır” [3, s.17-18]. Etnopsixolinqvist V.V.Krasnıx mədəniyyəti “şüurla, qeyri-bioloji, sosial yolla ötürülən bilik və münasibətlərin mürəkkəb məcmusu ilə, davranış stereotipləri ilə, o cümlədən nitqlə... əlamətlər və mənalar sistemi ilə əlaqələndirir”[2, s.19]. Dil təfəkkürün xarakterini, dünyanı tanıma tərzini müəyyən edir, insanın şüuruna, davranışına təsir edir.

Təəssüf ki, kifayət qədər empirik baza ilə dəstəklənməyən və əlaqəli elmlərdə aparılan tədqiqatların nəticələrinə məhəl qoymayan bir çox etnolinqvistik tədqiqatlar hazırda Almaniyada müəyyən davranış modellərini nəzərə alan mədəniyyətlərarası tədqiqatlarda daha məşhurdur, dil və nitqə nisbətən kiçik yeri tutur. Rus linqvomədəniyyətsünaslığı ilə etnolinqvistikasını Qərb mənasında müqayisə etsək, biz bu elmlər arasında həm ortaq cəhətlər, həm də fərqli cəhətlər olduğunu müşahidə etmiş oluruq. Qərb etnolinqvistikasının məqsədi dil və nitqin mədəni kontekstdə öyrənilməsidir, o, dilçiliyin mədəniyyətdə yerini müəyyən edən dilçiliyin bir hissəsidir, linqvomədəniyyətsünaslığın məqsəd və vəzifələri isə qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsinə yönəlmişdir. O, dil və mədəniyyət arasında, yəni bu iki anlayış arasındadır və açıq şəkildə fənlərarası xarakter daşıyır. Rusiyada qloballaşma kontekstində Qərb mədəniyyətlərinə marağın artması, linqvomədəniyyətsünaslıq kimi elmin inkişafına təkan verdiyi halda, Qərbdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət qloballaşan dünyanın ehtiyaclarını ödəyərək sürətlə inkişaf edib və inkişaf etməkdə davam edir.

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, linqvomədəniyyətsünaslıq dilçiliyin kifayət qədər mürəkkəb sahələrindən biridir, çünki hazırda xeyli sayda müxtəlif mədəniyyətlər və dillər mövcuddur. Lakin bu elmi istiqamət davamlı inkişafdadır. Bu, dil və mədəniyyətdəki daimi dəyişikliklərlə bağlıdır. Linqvomədəniyyətsünaslıq dilçilikdə mühüm rol oynayır, çünki bu, fənlərarası istiqamətdir və tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən məlumatlar bu məlumatın praktik tətbiqini tapmağa imkan verəcəkdir. Müəyyən ölkələrin dil və mədəni xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əhalinin qarşılıqlı anlaşmasına, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyətə öz təsirini göstərəcək.

Ədəbiyyat:

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
2. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2001. – 270 с.,
3. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с, с.17-18
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. М.: Изд. центр «Академия», 2004. 208 с.
5. Телия В. Н. О методологических основаниях лингвокультурологии // XI Международная конференция «Логика, методология, философия науки». — М.: Обнинск, 1995.
6. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии. М.: Флинта; Наука, 2006. 184 с.

7. Karstedt (von) Lars. Sprache und Kultur. Eine Geschichte der deutschsprachigen Ethnolinguistik: Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde des Doktors der Philosophie. Hamburg, 2004. 294 S.8.<http://www.classes.ru/grammar/140.Oparina/source/worddocuments/3.htm>
8. Palmer G. B. Toward a Theory of Cultural Linguistics. University of Texas Press, 1996. P 348
9. Harguindéguy J-B. P., Cole A. The Politics of Ethnolinguistic Mobilization in Europe: Language Matters. Routledge. 2017. P 137.
10. Sabrieva M. La place de la linguoculturologie dans la linguistique contemporaine. // Научитрудовенарусенскиуниверситет. Русе. Печатна база при Русенски университет. 2014. Том 53, серия 5.2. С 178-182.
11. Sharifian, Farzad. Cultural Linguistics. In Farzad Sharifian (ed.), The Routledge handbook of language and culture, New York: Routledge. 2015. P 473–492.

Açar sözlər: mədəniyyət, dil, xalq, əlaqə, dilçilik, müstəqil sahə

Ключевые слова: культура, язык, народ, связь, языкознание, самостоятельная область

Key words: culture, language, people, connection, linguistics, independent field

Linguoculturology and ethnolinguistics

Summary

Nowadays new fields of linguistics have emerged, and linguoculturology is one of such fields of science. This field of science remains a younger and less studied field of science than other fields and provides researchers with a wide variety of material for scientific activities. Because of it, it is studied in a comparative manner with ethnolinguistics, and their similarities and differences are considered in the article.

Лингвокультурология и этнолингвистика

Резюме

В настоящее время появились новые области языкознания, и лингвокультурология является одной из таких областей науки. Эта область науки остается более молодой и менее изученной областью науки, чем другие области, и предоставляет исследователям самый разнообразный материал для научной деятельности. В связи с этим она изучается в сравнительном плане с этнолингвистикой, а в статье рассматриваются их сходства и различия.

Xülasə

Müasir dövrdə dilçiliyin yeni sahələri yaranmışdır, linqvomədəniyyətşünaslıq da belə elm sahələrindən biridir. Bu elm sahəsi digər sahələrə nisbətən daha gənc və az öyrənilmiş elm sahəsi olaraq qalır və tədqiqatçılara elmi fəaliyyətlər üçün kifayət qədər müxtəlif material təqdim edir. Məhz bu səbəbdən məqalədə o, etnolinqvistika ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, onların oxşar və fərqli cəhətlərinə fikir verilmişdir.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

AZƏRBAYCAN DİL TARİXİNDƏ MÜHÜM DÖNÜŞ DÖVRÜ.

Əksər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının həyatında ,mədəni-siyasi yaşamında məhs XIX əsr xüsusi yer tutur. Bu dövr Azərbaycan xalqının tarixində mühüm dönüş rolu oynamışdır. Əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın bütünlükdə Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni inkişaf dövrü başlandı. Bir sıra yeni təsərrüfat cəmiyyətləri və qurumları təşkil edildi, yeni sənaye müəssisələri yaradılmağa başlandı. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın Şimalında kapitalist münasibətləri sürətlə inkişaf edir, neft sənayesinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq ictimai münasibətlər dəyişir, sosial təbəqələşmə güclənirdi. Elmi ədəbiyyatda digər cəhətlər də obyektiv şəkildə öz qiymətini almışdır: "Çarizm parçalanmış Azərbaycan torpaqlarının vahid siyasi mərkəz ətrafında bir dövlət olaraq birləşməsinin əleyhinə idi. Çar hökuməti Xəzər dənizində yerli ticarət donanmasının yaradılmasını istəmirdi və Zaqafqazıyanı rus manufakturası sənayesi üçün xammal bazasına çevirməyə cəhd edirdi. Çarizm Zaqafqazıyanın feodal dövlətləri arasında ixtilafı qızışdırır ki, onları istila etmək asan olsun". Lakin bu da bir faktır ki, XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, müasir tipli şəhərlər yaranır, əhalinin həmin şəhərlərdə yeni tipli ziyalılar nəslinin yetişməsi prosesi başlayırdı.

Bütün bu cəhdləri ümumiləşdirdikdə aydın olur ki, XIX əsrin ortalarında Azərbaycan ikili dövr təşkil edir. Feodal münasibətlərin hökm sürməsi, yerli mülkədarlar və xanların əli ilə Çar Rusiyası hakimiyyətinin güclənməsi, təhkimçilik zülmünün getdikcə artması ilə yanaşı, iqtisadiyyatda yenilik yaranır, kapitalizmin rüseyimləri əmələ gəlirdi. Şübhəsiz, siyasi-iqtisadi və ictimai həyatdakı bu ziddiyət Azərbaycan xalqının mədəni həyatına da öz təsirini göstərirdi.

Mədəni inkişafa mane olan feodal pərakəndəliyi və daxili feodal müharibələri aradan qalxandan sonra, dinc şəraitdə ölkənin mədəni həyatında dəyişiklik yaranmağa başladı. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycanda rus məktəbləri açılır, 50-ci illərdən isə köhnə məktəblərin tədrisən "üsuli-cədid" adlanan yeni məktəblərdə əvəzlənməsi ideyası meydana çıxdı və tezliklə həyata keçirildi. 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi təşkil edildikdən sonra yüksək ixtisaslı müəllim kadrları sistemli şəkildə hazırlanır, milli məktəbi təmin edən mütəxəssislər artır.

Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox sahələrində ümumi tərəqqi dövrü başlandı. Bu vaxt yeni, görkəmli mədəniyyət xadimləri yetişdi, teatr və mətbuatın ilk rüseymləri yarandı; dövlət tərəfindən açılan ilk məktəblər həyata bir yenilik gətirdi: yeni üsullu dərslilər və tədris vəsaitləri yazıldı, rusca təhsil alan yeni ziyalılar dəstəsi yetişdi. Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı özünü göstərməyə başladı. Azərbaycan mədəniyyətində müasirlik meyilləri artdı. Azərbaycan alimləri mütərəqqi elmin inkişafında getdikcə daha artıq iş görməyə başladılar. Bütün bu canlanma, keyfiyyət dəyişiklikləri Azərbaycanda digər elm sahələrində olduğu kimi, dilçilik sahəsində də dirçəliş, oynama prosesi üçün zəmin rolunu oynayırdı. Təsədüfi deyil ki, professor T.Hacıyev XIX əsr Azərbaycan elmi üslubu haqqında danışarkən yazmışdır: "Şimali Azərbaycanda ümumiyyətlə elmin tərkib hissəsi kimi dilçilik də inkişaf edir. Həm də dilçilik başqa elmi sahələrinə nisbətən xüsusilə diqqəti cəlb edir".

Bir cəhəti də qeyd edək ki, digər elmi sahələri kimi, dilçilik elmi də (eləcə də Azərbaycan dilçiliyi) düzxətli, yeni həmişə eyni istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu qeyri-bərabər inkişaf müxtəlif amillərlə bağlıdır: "sivilizasiyanın müxtəlif səviyyələri, bu və ya digər cəmiyyətdə sosial və mədəni mübarizənin gərginlik dərəcəsi, cəmiyyətin praktik ehtiyacları və tələbatında fərqlər, elmin özünün inkişaf məntiqi, müxtəlif dövrlərdə dəyişən biliklər sistemində elmin (dilçilik elminin) yeri, bu və ya digər fəlsəfi və elmi prinsiplərin üstünlüyü, milli ənənə faktorları, ayrı-ayrı amillərin təsiri, elmi maraqları və bir çox başqa hallar".

XIX əsrdən çox-çox əvvəl də Azərbaycan dilçiləri Şərqdə qiymətli əsərləri ilə tanınmışlar. Təkcə onu demək kifayətdir ki, fars dilçiliyi tarixində ilk addım lüğət tərtibi sahəsində atılmış, ilk təşəbbüs fars izahlı lüğətlərinin yazılması olmuş, ilk fars izahlı lüğətini görkəmli Azərbaycan şairi və alimi Qətran Təbrizi yazmışdır. İlk orta əsrlərdə yaranan fars dilçiliyi əsərləri, əsasən Azərbaycanda yazılmışdır. Fars dilçiliyi tarixində XI əsr fars izahlı lüğətlərini, XII-XIII əsrlər ikidilli-XII əsr ərəbcə-farsca, XIII əsr farsca-türkcə lüğətlərinin Azərbaycanda, eyni zamanda Azərbaycan alimləri tərəfindən yazılması dövrü kimi diqqəti cəlb edir. Fars dilinin qrammatika məsələlərinin tədqiqinə ilk təşəbbüs XIII əsrdə göstərilmiş, ilk qrammatik oçerk məhz bu dövrdə Azərbaycan alimi tərəfindən yazılmışdır. Azərbaycan alimləri bu ənənəni sonralar da başqa Şərq ölkələrində davam etdirmişlər.

Təkcə bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilçiliyinin XIX əsrdə geniş vüsət alması, nəinki Şərq, həmçinin rus və Avropa dilçiləri ilə bir səviyyədə duran dilçi alimlərin bu dövrdə yetişmələri həm davamlı bir ənənə və tarixi köklərə, həm də bu dövrün özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır. Bu mənada dilçilik tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından Y.V.Loyanın dediyi: "Dilçilik tarixində XIX əsrin birinci rübündə başlayan həlledici, yeni dönüş yüzillik ərzində tədrisən hazırlanmışdı" fikrini Azərbaycan dilçiliyinə də aid etmək olar. Məhz XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan mədəniyyətinin, maarifinin, o cümlədən, dilçilik elminin inkişafında yeni bir dövr kimi qiymətləndirilməkdədir. "Zəngin mədəni irsə malik olan xalqımız qabaqcıl ziyalıları dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən bəhrələnərək müasir mədəni nailiyyətlər və ənənələr ruhunda inkişaf edir, Azərbaycanda xalq maarifini yüksəltməklə xalqın savadlanması qayğısına qalır, yeni tipli ocaqları açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edir, çox çətinlikdə də olsa, niyyətlərinə nail oldular". Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, bu proseslərin sürətlənməsinə, şübhəsiz XIX əsrdə Azərbaycan dilinin nüfuzunun artması da təsir edirdi. Məlumdur ki, XIX əsrdə Azərbaycan dili həm Cənubi Qafqazda, həm də Yaxın Şərqdə böyük nüfuz dairəsinə malik olmuşdur. "Fransız dili ilə Avropanı dolanmaq mümkün olduğu kimi, Azərbaycan dili ilə Asiyayı başdan-başa dolanmaq olardı". Cənubi Qafqazda

²⁶ File.n.dosent BDU

olmuş səyyahlar, alimlər və yazıçılar da bu dilə böyük əhəmiyyət verərək onu öyrənməyə çalışmışlar. Məhz buna görə də Azərbaycan dili ayrıca bir fənn kimi Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Kutaisi, Stavropol, Qori və s. şəhərdə dövlət məktəblərinin tədris planına daxil edilmişdi. Digər millətlərdən, xüsusən ruslardan ibarət olan şagirdlərin Azərbaycan dilini öyrənmələrinə xüsusi fikir verilirdi. “Tiflis gimnaziyasında Azərbaycan dilini yaxşı öyrənən şagirdlərin təriflənməsi, lazım gələrsə, qızıl və gümüş medallarda mükafatlandırılması məktəblərin 1835-ci il Nizamnaməsində ayrıca qeyd edilirdi”.

Professor N.Xudiyev bu dövrdə dilimizin Qafqazda nüfuz qazanmasını üç səbəblə əlaqələndirir: “Bunlardan birincisi, Rusiya imperiyasının Azərbsycana xüsusi diqqət verməsinin nəticəsidir (çünki Azərbaycan iqtisadi baxımdan varl, gəlirli ölkə idi), ikincisi, Azərbaycan Rusiya üçün Türkiyə və İran, bütün Ön Asiya çıxışı idi. Üçüncüsü, Azərbaycan dili digər türk dilləri ilə müqayisədə daha çox orta mövqə tuturdu və bu, Azərbaycan ədəbi (xüsusilə yazı) dilinə də aid idi”. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan dilinə olan diqqət Qafqaz canişinliyinin rəsmi məktubunda da aydın görünür: “...Gürcü dili Tiflis və Kutais quberniyalarının yalnız müəyyən yerlərində çinovniklər üçün gərəkli olduğu halda tatar dili (Azərbaycan dili-N.S.) Qafqazın digər hissələrində və bütünlükdə Qafqaz ölkəsində gərəkli dir”. Bu məqsədlə də yerli kadrlar hazırlamaq və bunun üçün də milli dildə məktəblər açmaq zərurəti meydana çıxmışdı.

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq Tiflisdə, Rusiya imperiyasının digər şəhərlərində yaşayıb fəaliyyət göstərən Azərbaycan ziyalıları Azərbaycan dilinin imperiya ərazisində mədəni bir dil kimi hörmət qazanmasında böyük rol oynayırdılar. Məhz bu mərhələdə, birinci növbədə həmin ziyalıların zəhməti nəticəsində Azərbaycan dili tədqiq olunmağa başladı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan mədəniyyəti və elmin XIX əsr dövrü öz xüsusiyyətləri ilə tarixin müəyyən kəsiyi baxımından əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Məhz buna görə də bütün tədqiqatçılar elm və mədəniyyət tarixi baxımından XIX əsri müstəqil mərhələ kimi qiymətləndirmişlər. Əlbəttə, bu və ya digər elm sahəsinin konkret bir dövrdə müəyyən nailiyyət qazanması, hər şeydən əvvəl, funksional üslublar sistemində elmi üslubun formalaşması, inkişafı və həmin zaman kəsiyində səviyyəsindən də asılıdır. Məlumdur ki, orta əsrlərdən XIX əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu bədii üslubdan fərqli olaraq, hələ özünün ifadəlilik imkanlarını tapmamış, müstəqil üslub kimi tam formalaşmamışdı. Ədəbi dilimizin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına, əlaqədar tədqiqatların nəticələrinə və şəxsi müşahidələrimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu ləng və zəif inkişaf edirdi; ara-sıra yazılmışları da olduqca çətin başa düşülürdü. Az-çox anlaşıqlı olanlarının bir qismi başqa dillərdən tərcümə idi ki, onlar da ana dilimizin özümlü cəhətlərini lazımi dürüstlüklə əhatə edə bilmir, əksər qismində özgədil materiala, bəzilərində isə məhəlli ünsürlərə çox yer verilirdi.

Funksional üslub kimi elmi üslubun formalaşması məhz XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili mərhələsində özünə yer tapdı. Məhz bu əsrdən elmi üslub Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında aparıcı yerlərdən birini tutmağa başlayır. Bu prosesin XIX əsrdə genişlənməsini T.Hacıyev dəqiq izah etmişdir: “Siyasi və iqtisadi fəthin ardınca və onunla bağlı Rusiyanın elmi, mədəni, ədəbi fikirləri də Azərbaycana yol tapır. Xalq öz mütərəqqi qüvvələrinin vasitəsilə bu məzmununda təsiri məmuniyyətlə qəbul edir və bu münasibətə, zorakılıq olmadan özü gedir. Belə təsir kapitalist inkişaf yolundan kənar qalan Şərqi feodal geriliyi ilə müqayisədə müsbət faktor idi və bu, Şimali Azərbaycanın XIX əsrin yeni, elmi-texniki tərəqqiyə meydan açan kapitalist Avropası səpkisində təkamül səmtlənməsi demək idi”. Azərbaycan elmi üslubunun bu dövrdə inkişafı və bununla bağlı dilçilik elminin də xüsusi mövqeyə çıxmasının səbəbləri haqqında da müəllifin maraqlı fikirləri diqqəti cəlb edir: “Əlbəttə, bunun bir səbəbi bütövlükdə müxtəlif elm sahələrinin az-çox inkişafı üçün şəraitin yaranmasıdır; ancaq başlıca cəhət bundan ibarətdir ki, imperiya daxilində çar məmurlarına yerlərdə idarə məqsədilə başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycanın dilində də vəsaitlər hazırlanırdı. Təsədüfi deyil ki, bu dil əsərlərinin əksəri təcrübi-tədris kitablarıdır. Ya tədris kitablarının içərisində, ya da müstəqil kitablar şəklində rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər çap olunur”.

XIX əsrin sonu, Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olmuşdur. Bu dövrdə xalqın savadlanması, mədəni tərəqqinin irəliləməsi uğrunda mübarizə genişlənməyə başlamışdı. Bu dövr “milli özünüdərk keyfiyyətcə yeni mərhələsidir – kapitalist münasibətlərinin inkişafı, milli burjuaziyanın yetişməsi, onun ideoloqlarının meydana çıxması, nəhayət, etnomədəni mərkəz kimi Bakının mövqeyinin yüksəlməsi milli mənlik şüurunun formalaşdırır”.

Əlbəttə, bu “milli özünüdərk”, “milli mənlik şüurun formalaşması” son dərəcə əzəblı, mürəkkəb proseslərlə müşayiət olunurdu. O zaman Azərbaycanı özündə müstəmləkə kimi saxlamış çarizm ölkənin ucqarlarında yaşayan xalq kütlələrinin maariflənməsi işinə, həmçinin elmin inkişafına xüsusi ilə ciddi maneə törədirdi. Xəzinənin Azərbaycanda maarifin ehtiyaclarına sərf etdiyi xərclər yenə də cüzi bir məbləği təşkil edirdi. Azərbaycanda maarifin ehtiyaclarına ildə adam başına orta hesabla ən çoxu 64 qəpik pul xərclənirdi. Çar hökumətinin təzyiqlə ilə mədəniyyət və elmdə olan mütərəqqi təşəbbüslərin qarşısı hər vasitə ilə alınır. Əsasən məscid, yaxud kiçik binalarda yerləşən məktəblərin hər birində ondan yüzə qədər uşaq təhsil alırdı, tədris pullu idi. Xüsusi ruhani məktəbləri – mədrəsələr də var idi. Onlar ancaq məscidlərin nəzdində təşkil olunurdu. “Deyilən tədris müəssisələrini açmaqda Çar hökumətinin əsas məqsədi yerli inzibati idarələrdə müstəmləkə siyasətini yürütməkdə ona kömək edə biləcək tərcüməçilər, mirzələr, bir sözlə, etibarlı milli kadrlar yetişdirmək idi”. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində yazılmış müəyyən dərslilər, lüğətlər, elmin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış əsərlər kəmiyyət və keyfiyyətcə xalqın istəklərini tam şəkildə ödəyə bilmirdi. Belə bir vəziyyətlə ciddi mübarizə aparan qabaqcıl ziyalılar çox çətinliklə də olsa, dövrün tələbinə uyğun yeni tipli məktəblərin açılmasına və Azərbaycan dilində dərslilərin, elm əsərlərinin yaradılmasına çalışırdılar. Savadlanma işinin, elmin xalq arasında yayılmasına xüsusilə fəallıq göstərən H.Zərdabi, M.Mahmudbəyov, M.Şaxtaxtinski, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov kimi işıqlı təfəkkür sahibləri müntəzəm olaraq mətbuatda çıxış edir, elmin müxtəlif sahələrinə aid dərslilər yazır, yeni yaradılan dünyəvi məktəblərdə Azərbaycan

dilində bir sıra elmlərin tədrisi ilə məşğul olurdular. XIX əsrin sonunda çap edilən qəzet və jurnallar, yeni dərs kitablarında müxtəlif məlumatlar verilirdi. Qəzet və jurnal səhifələrində dövrün tələbinə uyğun dərsliklər və elmi əsərlərin yazılmasına ehtiyac olduğu da göstərilirdi.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində XIX əsrin ortalarında başlayan dövrü haqlı olaraq dilçiliyimizin dirçəliş dövrü kimi qiymətləndirirlər. Əvvəlki dövrlərdə ayrı-ayrı şairlərin, ziyalıların dil haqqında fikirləri bədii, poetik şəkildə deyilmiş söyləmlər bir qədər elmi, sistemli dilçilik mülahizələri ilə əvəz olunmağa başlayır. Şimali Azərbaycanda, ümumiyyətlə, elmin tərkib hissəsi kimi dilçilik də inkişaf edir. Həm də dilçilik başqa elm sahələrinə nisbətən diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Azərbaycan dilçilik elminin məhz XIX əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapmasını bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Şimali Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra yerli əhalinin idarə olunmasında bir sıra çətinliklər meydana çıxmışdı. Müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi üçün yerli əhalinin dilini bilən mütərcimlərə kəskin ehtiyac əmələ gəlmişdi.

Ədəbiyyat

- 1.Т.Насиєv “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” В.2010
- 2.А.Мəммədov“Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar”
- 3.Ю.Б. Юсифов “Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана” В.1997
- 4.К.Г. Алиев “К Вопросы о языках на территории Азербайджана” В.1999
5. Azərbaycan tarixi. В.1997

Açar sözlər : elmi ədəbiyyat, siyasi həyat, m ühüm hadisə, müxtəlif məlumatlar, inkişaf dövrü

Ключевые слова: научная литература-политическая жизнь, важное события, разные информации, период развития

Key words: scientific literature, political life, important event,,different informations, reseaching period

SUMMARY

In the given article we see the development of the linguistics ideas in Azerbaijan in the XIX century.

By the auther is shown the branches of development in the field of Culture, Literature, Science, Linguistics and Publishing in Azerbaijan in the XIX century.

And these ways of development, integration played a great role in the political life of Azerbaijan of the XIX century. At the beginning of the XIX century an important event happened in the history of Azerbaijan people the admission of Azerbaijan into the Russian Empire, which strengthened western tendencies both in culture and literature. As many cultural people of the world, the XIX century period of Azerbaijan is characterized as the time of quick progress the insistent.

Movement to humanist ideals, the time of firs serious step towards grounding of power of brain.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Bir elm kimi türkologiyanın tarixi XIX əsrin əvvəllərindən başlasa da, türklərin və türkçülüyn tarixi daha qədim dövrlərdən başlayır. Belə ki, hələ eramızdan əvvəlki dövr assur və babil mənbələrində bir tayfa kimi turukkilərin, yəni türklərin adı çəkilir (6, s. 114). Hətta, bəzi alimlərin fikrincə, adı qədim yunan mənbələrində keçən və və qədim yunan tayfaları olan axeylərin davamlı və uzunmüddətli hücumları nəticəsində zəbt olunub yerlə yeksan edilən Qədim Troya dövləti də türk mənşəli olmuşdur ki, güdrətli imperiya yaratmış qədim Roma xalqı da məhz öz mənşəyinin troyalılarından gəldiyini düşünürdülər. O cümlədən, tarixdə İran ərazisində yaradılmış olan ilk böyük imperiya – Midiya imperiyasının əsasını qoyan Midiya xalqının da türklərlə qohum xalq olduğunu düşünənlər vardır. Bundan başqa, Qədim Şumer-Akkad, Misir, İran, Hind, Çin və erkən dövr Avropa mənbələrində də ayrı-ayrı türk mənşəli qədim və güdrətli dövlət və imperiyaların adlarını qeyd edirlər.

Bu imperiyaların adları ayrı-ayrı şəxslər, sülalələr, tayfa və qəbilələrin adları ilə adlandırılrsa da milli-etnik mənşəyi eyni türk mənşəli olmuşlar. Türk xalqı həm də ta qədim zamanlardan bu günə qədər dünyada qüvvələr balansının qorunmasına və sabit saxlanmasına böyük töhvə vermişlər. Belə ki, onlar, nə Şərqi Qərbin üzərinə, nə də Qərbi Şərqi üzərinə kütləvi hərbi yürüşlər etməsinə imkan verməmiş, onlar arasında bir növ bufer rolunu oynayaraq bütün dünyada ədalətin və sosial-siyasi harmoniyanın qorunmasını təmin etmişlər (4, s. 87).

Türklər haqqında əcnəbi mənbələrdə verilən mənbələrə nisbətən türklərin özlərinin özləri haqqında yazdıqları mənbələr daha sonrakı dövrlərə aiddir ki, bunun da ilk nümunələri Orxon-Yenisey, Göytürk abidələri və “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı hesab edilə bilər (1, s. 21). Orxon-Yenisey abidələrində təsadüf olunan və əksəriyyəti də çin, rütbə, titul, vəzifə adları kimi verilən senem, tarkan, şad, yabğu, beg, kağan kimi xüsusi isimlər rəsmiliyin qədim türk dilində ilk təcəssümü kimi formalaşır. Belə bir tələbə görə, müəllifin imzası və tarix iri həcmli mətnlərdə mütləq iştirak edir. Adətən müəllif belə bir nitq formasında təqdim edilir: Bunqa bitiqun Kültigin Yoluğ Tigin bitidun. Tenri teq tenride bolmus türk Bilge Kağan bu ölkə olurtun.

Gürdüyümüz kimi, burada işlədilən senem, tarkan, şad, yabğu, beg, kağan kimi sözlər epitet xarakterli olub adətən yuxarı elitanı səciyyələndirmək üçün işlədilir. Bu yazılarda ədəbi nitq standartları tam müəyyənləşmə həddinə çatmadığından hələlik bu ədəbi-bədii abidədə dialektin nitq normalığı ilə qeyri normalılığı, üslubla üslubun sintezi yaranır. Görünür, sinkretiklik nəzərə alındığından ki, tədqiqatçılar run yazılarında müxtəlif janrlara məxsus əlamətlər saxlandığını qeyd edirlər (2, s. 67). Bu yazılarda bəzən bir sintaktik vahid (söz birləşməsi, yaxud cümlə) normativ mənə gücünü zəiflədərək bütün forma, məzmun tutumu ilə başqa informasiyanı daşımağa xidmət edir. Bunlar bir məqamda adlara bir qədər sərt görünə biləcək ifadə tərzii – kokolizmi əvəz edir, başqa məqamlarda isə effektivlik məqsədi daşıyır. Hər iki halda mətnə bədii güc gəlir, emosionallıq yüksəlir, effektivlik artır, leksik ifadəlilik yaranır. Run yazılarında bədii ifadəliliyin təzahür variantlarından biri sintaktik vahidlərin modelində antitezalardan istifadə edilir. Bu əksər hallarda leksik vahidlərin antonimliyinə əsaslanır.

Qədim runik yazılı abidələrində sintaksisin tərkibi ilə tabesiz mürəkkəb cümlənin mövcudluğu spontanlıq deyil, dil faktlarında əks olunur. Sadə cümlə hüdudlarında cümlə forması fərqli mürəkkəb cümlə ilə təşkil olunmuşdur ki, ümumi sintaktik vahidin dayaq nöqtələri ancaq baş cümlənin üzərində bərqərar olur və ondan kənarında heç bir sintaktik vahid yoxdur. Budaq cümlənin baş cümlədə yerləşdiyi tabeli mürəkkəb tipi də mövcuddur. Tabeli mürəkkəb cümlələrin həm bağlayıcısız, həm də bağlayıcı formaları müşahidə olunur. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəbləşmə tərkib hissələrin sayının çoxluğu ilə müşayiət olunur, həm də bağlayıcı formaları müşahidə olunur. Beləliklə, runik yazılı abidələrindən irəli gələn və cümlənin məzmun tutumu ilə bağlı olmaya bilər. Yazılı mənbələr keçid ədəbi dil normalarının Orta əsrlər (“türki”sində) davam və inkişaf etməsi ilə səciyyələnir (6, s. 201). Lakin türklərin özləri haqqında tərtib etdikləri ilk elmi-tədqiqat əsəri XI əsrdə yaşamış və bizim əminliklə dünya türkologiya elminin ilk türk əsilli türkoloqları adlandırılacaq biləcəyimiz Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” və Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərləridir (5, s. 75). Bu əsərlər böyük və əzəmətli türk xalqının haqqında yazılmış ilk elmi-ədəbi ensiklopediyalar hesab oluna bilər.

Belə ki, qədim türk run yazılarının dialektönlü nitqindən sonra Orta əsrlər ədəbi dilə keçid baş verir, Orta əsrlərin lokal türk ləhcələri yaranır. “Divani-lügət-it-türk” əsərinin mətnində bütünlüklə hal kateqoriyasının çıxışlıq –dın, –tın əlamətləri işlənir. Bunlardan –din uyğur mənşəli olub, cümlə daxilində qədim uyğur dili normasına uyğun gələn “dın” əlamətindən istifadə olunur, yəni əvəzlilikləri ancaq bu morfemi qəbul edir.

Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərinin əlimizdə olan və asanlıqla oxuyub başa düşdüyümüz variantını böyük türk alimi Besim Atalay müasir türk dilinə tərcümə edərək yenidən tərtib etmişdir. Besim Atalay 1939-cu ildə “Divani-lügət-it-türk” əsərinin I cildini, 1942-ci ildə faksimelesini, 1943-cü ildə III cildini nəşr etdirmişdir. Bu nəşrdəki ərəb əlifbası ilə olan bütün yazıların nəşv xətti ilə məşhur xəttat İhsan bəy tərəfindən qamışla deyil, pero ilə yazılmışdır. Onun tərtib etdiyi bu kitabda bütün sözlər latın əlifbası sırası ilə düzülmüşdür. Bu zaman lüğətin özündə baş söz, yaxud adicə söz, olub-olmaması nəzərə alınmamış və onların hamısı baş söz (maddə) kimi alfabetik ardıcılıqla sıralanmışdır. İsimlər, sifətlər, saylar və əvəzliliklər adlıq halda, feillər məsdər formasında, daha sonra hər sözün altındakı cərgədə hal və mənsubiyyət şəkilçiləri, cəmlilik və kateqoriyalar, feillərdə şühudi keçmiş, müzare və başqa formaları göstərilmişdir. Burada həmçinin

savlar (atalar sözləri və məsəllər) təhlil olunmuşdur. Besim Atalayın bu nəşri bütün dünyada “Divani-lügət-it-türk” əsərinin ən mükəmməl tərcüməsi olub, bu əsərin bütün başqa əcnəbi dillərə tərcüməsi zamanı əsas baza nüsxəsi rolunu oynayır.

“Divani-lügət-it-türk” əsəri ilə məşğul olan mütəxəssislər, eləcə də Karl Brokkolmann kimi nüfuzlu bir alim onun tərcüməsini yüksək qiymətləndirmişdir. Karl Brokkolman özünün “XI əsrdə M.Kaşğari türk dilləri və boyları haqqında” adlı əsərində “Divani-lügət-it-türk” əsərinin müəllifinə istinadən türklərin dilləri, boyları və tarixi barədə ilk dəfə ətraflı məlumat vermişdir.

Hüseyn Namik Orkun isə “Divani-lügət-it-türk” əsərinə istinadən əski türk etiqləri və adətləri, habelə xaqan titulu və qadınlar haqqında silsilə məqalələr yazmışdır (3, s. 96). Bu məqalələrdə qeyd edilir ki, təsirlik hal şəkilçilərini müasir türk dillərindən fərqli olaraq “nq” –n şəkilçiləri mövcuddur. “Divani-lügət-it-türk” əsərində verilən misallardan məlum olur ki, yerlik, çıxışlıq halı əvəz edə bilər. “Divani-lügət-it-türk” əsərində feillər haqqında daha mükəmməl məlumat verərək zaman, şəkil, feili bağlamalar və başqa kateqoriyalar haqqında müasir dilimiz üçün müqayisədə spesifik olan cəhətlərin olduğunu qeyd etmişdir.

Sonrakı dövrlərdə bu tipli çoxlu lügətlər tərtib edilmişdir ki, bu lügətlər ya sözlərin etimologiyası və onların mənə baxımından tarixən inkişafı haqqında məlumat verir (etimoloji və tarixi lügətlər), ya sözün mənasını, yazılışını, düzgün tələffüz edilməsindən bəhs edir (orfoqrafik, fonetik, orfoepiya lügətləri), ya sözün leksik – qrammatik mənalarını açır (omonim, sinonim və s. lügətlər) və məfhumları linqvistik şəkildə izah edir (ideoqrafik lügətlər), ya da əşya və hadisələri, məfhumları şərh edir (ensiklopedik) (1, s. 543).

Bu lügətlərdən ən məşhurları “Codex Cumanikus” və “İbn Mühənnə lügəti”dir. “Codex Cumanikus” 28100 sözdən ibarət olub, 1303-cü ildə Kırmda yazıldığı ehtimal olunur. Əsərdə əsasən Kırım ətrafındakı qıpçaq türkləri haqqında məlumat verilir. Bundan başqa burada, bəzi qrammatik qeydlərlə yanaşı, içində İncildən tərcümələr, bəzi katolik duaları və atalar sözlərinin türki dilinə tərcümələri vardır. Bu lügət türk mədəniyyət həyatı üçün böyük önəm daşıyır. İbn Mühənnə lügəti isə məşhur təfsir və lügət alimi İbn Mühənnə tərəfindən XIII əsrdə qələmə alınmışdır. Lügət 1820 sözü ehtiva edir. Kitabdakı materialların çoxu xalq dilindən alınmış, maddi və mənəvi ünsürlərə geniş yer verilmişdir (6, s. 236).

Ümumiyyətlə, türkologiya metodoloji problemləri əsasən, iki səviyyədə təzahür edir. Onlarda beynəlxalq, digəri isə daxili, yaxud, milli səviyyəlidir ki, hər ikisinin ciddi daxili əsasları mövcuddur. Çünki, qədim dövrlərdən başlayaraq türkləri xarakterizə edən ən mühüm keyfiyyətlərdən biri onların zəngin mənəviyyətə malik idarəçilik mədəniyyətinə malik olmasıdır. Türk dünyasının həm ortaqlıq əsasında bir sıra türk respublikalarında mühüm mədəniyyət hadisəsi kimi nəşr edilməsi, araşdırılması, tətbiq olunması və miqyasca genişləndirilməsi bu sahədə fəaliyyətin elmi-metodoloji səviyyəsinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması və milli əsaslar üzərində qurulmasını ehtiva edir (3, s. 18).

Qədim türk dilinin təzahür formaları Türkünstan və ona yaxın əraziləri əhatə edən vahid etnoqrafik məkandan uzaqlaşdıqca onların arasındakı fərqlər də genişlənir. Fəaliyyət formasındakı fərqlər dil normalarının bir-birindən seçilməsini şərtləndirir. Yəni danışılacaq dilin təsiri ilə daha dəyişkən şifahi ədəbi dil normaları bir o qədər stabil qalan yazılı ədəbi dil normaları ilə müqayisədə daha çevik və dinamikdir. Ona görə də ilk yazılı abidədən meydana çıxan vaxtdan oğuz və qıpçaq türklərinin dil normaları oğuz-uyğur əsaslı runik kumın əlamətlərinin daha və inkişaf etdirən karluq və uyğur türklərinin dil normalarından fərqlənməyə başlayır. Beləliklə, bir ana dil əsasında dil ailəsinin yaranması və onun tərkibindəki dillərin getdikcə ana dildən və eləcə də tədricən törəyən başqa qədim dillərdən fərqlərinin artması ictimai-tarixi-təbii hadisədir, elmin qəbul və təsdiq etdiyi faktır (5, s. 17).

Bütün bu problemlər türkologiya elminin əsas və həlli vacib problemləri kimi Azərbaycan türkoloqlarının da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan türkologiyasının ilk yaradıcısı və banilərindən biri kimi XIX əsr qrammatiki, qrammatika elminə gətirdiyi yeniliklərə görə Humbolt və Sössürlə bir səviyyədə dayanan Mirzə Kazım bəy olmuşdur. O, Kazan Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində başqa şərq dilləri ilə yanaşı, bir neçə türk dilinin tədrisinə rəhbərlik edərkən çalışmış ki, yetişdirdiyi türkoloqlar müxtəlif türkcələrə bələd olsunlar, bir türk dili üzrə mütərəqqi yaxud bir türkcədə danışan şəxs o biri türkcələri də başa düşsün. Onun fikrincə, Azərbaycan dilinin XVII əsr normaları ilə XVIII ya XIX əsrlərin leksik və digər dil normaları eyni deyildir, run yazılarının dailektüstü nitqi ilə orta əsr ədəbi dilinin norma, üslub komponentləri fərqlənir. Dilimizdə klassik normalardan gələn ənənə ilə inteqrasiya xüsusiyyətləri saxlanılır. Oğuzca yazılmış abidələrdə qıpçaq, qıpçaqda uyğur əlamətləri müşahidə edilir. Orxon – Yenişey abidələrində dil normalarının türki dilinin funksionallığına görə bir tərəfdən dəyişikliyə uğrayır, digər tərəfdən inkiş edərək dəyişən runik karluq xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Sonrakı dövrlərdə mövcud olan Azərbaycan türkoloqlarından Bəkir Çobanzadə, Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə, Ağamusa Axundov, Əbülfəz Rəcəbov, Tofiq Hacıyev, Nizami Xəlilov, Nizami Xuduyev, Afad Qurbanov, Məmmədli Novruzov, Elbrus Əzizov, Buludxan Xəlilov və s. məşhur dilçi alimlərin adlarını çəkmək olar. Bunlardan bir qismi türkologiya elminə müstəqil sahə kimi bilavasitə, digər qismi isə ümumiyyətlə dilçilik elmi və Azərbaycan dilçiliyini araşdırarkən müraciət etmişlər. Bu baxımdan professor F.Zeynalovun elmi irsinin nəzərdən keçirilməsi bu böyük türkoloqun çoxşaxəli elmi yaradıcılığa malik olduğunu aydın göstərir (3, s. 118). Onun elmi yaradıcılığında türkologiyanın çeşidli problemlərinə müraciət edilmiş, türkoloji elmdə mübahisəli görünən bir çox məsələlərə münasibət bildirilmiş, həmin problemlərin həlli yolunu göstərmişdir. Türk dillərinin təsnifi birbaşa qrammatikanın problemi olmasa da, dolayı yolla qrammatika ilə bağlayan Prof. F.Zeynalova qədər türkologiyada türk dillərinin müxtəlif prinsiplər (coğrafi, tarixi, morfoloji, əsasında aparılmış 50-dən artıq təsnifi mövcud idi. Görkəmli alim bu elmi təsnifatdan ciddi şəkildə təhlil etmiş, onların üstün və kəsir cəhətlərini aydınlaşdırmış və türk dillərinin yeni təsnifini verə bilmişdir. F.Zeynalov türkologiyada kiçik

problemlərlə deyil, bu elmin inkişafına təkan verə biləcək problemlərlə məşğul olmuşdur. Bunların içərisində türkologiyanın ümumi nəzəri problemləri xüsusi yer tutur. Görkəmli alim istər kitablarında, istərsə də məqalələrində türk dillərinin tarixi, təsnifi, türk xalqlarının qədim dil əlaqələri kimi problemləri araşdırmış, həmin problemlərin həlli yollarını göstərmişdir. Türkologiyanın nəzəri problemlərinin həlli yollarını göstərmişdir. Türkologiyanın nəzəri problemləri içərisində bu dillərin təsnifi problemi öz əhəmiyyətini heç vaxt itirməyib. Bu elə əsaslı və əhəmiyyətli məsələlərdəndir ki, türkologiyanın ümumi problemləri ilə məşğul olan türkoloqlar bundan yan keçə bilməzlər.

Müasir türkoloqlarımızın əsas tədqiqat hədəfinə türk dillərinin inkişaf xüsusiyyətlərini tarixi-müqayisəli formada izləyərək aydın xarakteristikasının nəzəri qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək daxildir. Çünki prototürk qədim və ümumtürk dili Orta əsrlərin sonlarından etibarən ayrı-ayrı qollara parçalanaraq hal-hazırda mövcud olan çoxsaylı türk xalqlarının milli dillərinə ayrılmışdır. İndi isə müasir siyasi-iqtisadi və ədəbi-mədəni şərait çağdaş türk xalqlarının yenidən birləşərək vahid bir qüvvə kimi çıxış etməsini diktə etdiyindən onların bir-birləri ilə rahat ünsiyyətini təmin edən ortaq türk dilinin yaradılmasına yenidən ehtiyac yaranmışdır. Bu da gec-tez müasir tələblərə cavab verən və bütün türk xalqlarının asanlıqla başa düşəcəyi bir dilin təbii yolla yaranacağına olan ümidlərimizi artırır. İnanırıq ki, bu ortaq türk dili çox yaxın zamanlarda olmasa da, yaxın onilliklərdə yavaş-yavaş təşəkkül tapmağa başlayacaq. Bu prosesi müasir türk xalqlarının arasında hələ qədim dövrlərdən mövcud olan və getdikcə də güclənməkdə olan sosial-siyasi və iqtisadi-ticari əlaqələrin, o cümlədən ədəbi-mədəni inteqrasiyanın intensivləşməsi daha da sürətləndirməkdədir. Qloballaşan dünyada milli kimliklərini qoruyub saxlamağa çalışan müasir türk xalqları bu ədəbi-mədəni inteqrasiya daxilində öz milli mənsubiyyətlərini qorumaqla bərabər, əcnəbi dillərin təsirlərindən qorunmaq üçün də ortaq və vahid bir milli dilin yaradılmasına böyük ehtiyac duyurlar ki, bu da müasir Azərbaycan türkoloqlarının qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bahaeddin Ögel. Türk kültür tarihine giriş. 9 cildə. Ankara: Kültür bakanlığı, 1991, 4603 s.
2. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 247 s.
3. Cəfərov N. Türkologiyanın müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 203 s.
4. Historical personalities of the Turkic world. Turkistan: Turan, 2009, 340p.
5. Hüseyinzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı: Mütərcim, 1997, 292 s.
6. Menges Karl. The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic studies, Wiesbaden, "Harrassowitz", 1968, 348 p.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türkologiya, yazılı abidə, üslub, qrammatika, lüğət

Ключевые слова: азербайджанский язык, тюркология, письменный памятник, стиль, грамматика, словарь

Keywords: Azerbaijani language, turkology, written monument, style, grammar, dictionary

История становления тюркологии в Азербайджане Резюме

В статье исследована история становления тюркологической науки в Азербайджане. История тюркологии в Азербайджане как науки началась в начале XIX века. Но история тюрков и тюркизма намного давнее. Даже, по мнению некоторых ученых, древнее государство Троя тоже имело тюркское происхождение. Произведение "Дивани-лугат-ит-турк" Махмуда Кашгари, жившего в XI веке, является первым научно-исследовательским трудом, составленным тюрками о самих себе. В новейшее время тюркология как наука в Азербайджане получила большое развитие.

The formation history of the Turkology in Azerbaijan Summary

The formation history of the Turkology science in Azerbaijan had been investigated in this article. The history of Turkology in Azerbaijan as a science have begun in the early of the XIX century. But the history of Turks and Turkism is much more older. Even, according to some scholars, the ancient state of Troy had also the Turkish origin. The work "Divani-lughat-it-Turk" by Mahmud Kashgari, who lived in the XI century is the first scientific research work compiled by the Turks about themselves. Turkology has developed very much as a science in Azerbaijan in the modern times.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

XOCAVƏND RAYONU TOPONİMLƏRİNDƏ “QARA” SÖZÜNÜN SEMANTİKASI

Onomastikanın yer adlarını öyrənən bölməsi olan toponimika əvvəllər coğrafiya elminin sahəsi hesab edilirdi. Yer adları yaşayış məskənlərinin adı olmaqla yanaşı, tarix, arxeologiya, folklor, coğrafiya və digər elmlərin də maraq dairəsinə girməkdədir.

Zaman keçdikcə məlum oldu ki, toponimlərin öyrənilməsi coğrafiya elmindən çox dilçiliyin üzərinə düşür. Toponimlər dilçilik üçün elmi əhəmiyyət daşıyır və xalqın tarixini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də toponimləri öyrənmək, onları tədqiq etmək həm də siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Toponim yer adıdır, toponimika isə yer adlarının tarixini və köklərini araşdıran elm sahəsidir. Bir yerə verilən ad oranın fiziki quruluşu, mədəniyyəti, tarixi və əhalisi haqqında olduqca açıqlayıcı ünsürlər daşıya bilməkdədir [15, səh. 154].

Toponimik tədqiqatlar bir yerin adının sadəcə mənasını və ya linqvistik xüsusiyyətlərini incələmir, eyni zamanda o yerin mədəniyyətini və tarixini də ələ almış olur. Beləliklə, həmin adın arxasındakı hekayə ortaya qoyulur, çünki hər bir adın öz hekayəsi olduğu qəbul edilir. Onların öyrənilməsi qədimdən insanların məskunlaşmasının necə başladığına, insanları bir yerdən başqa yerə köçməyə məcbur edən digər qaynaqlara işıq tutur. Toponimlərin yaranmasında morfoloji xüsusiyyətlər, həmin ərazidə keçmişdən bu günə kimi özünü göstərən iqtisadi fəaliyyətlər, yaşanmış tarixi hadisələr, insanların köçü kimi təbii və bəşəri faktorların təsiri söylənə bilər.

Bilirik ki, toponimlər özləri özlərini adlandırmır. Toponimləri insanlar öz dilləri əsasında, həmin toponimlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq adlandırırlar. Toponimik tədqiqatlar *nə?*, *harada?*, *nə zaman adlandırıldı?*, *necə?* və *niyə bu ad verildi?* suallarına cavab verməyə istiqamətlənir. Toponimlərin tədqiq olunması onomastik araşdırmaların içərisində xüsusi çəkiyə malikdir.

Adların təsnif edilməsi, ad ilə adı verən insanın niyyəti arasındakı münasibət və bu adların hansı səbəbdən verilməsi toponimik tədqiqatlar üçün önəmli mövzulardandır.

Yer adları həmin ərazinin harada olması, hansı coğrafiyada yerləşməsi haqqında məlumat verməkdən əlavə, oranın necə bir yer olmasına aid ipucları da verir. Bu ipucları tarixi tədqiqatlar üçün olduqca faydalı bilgiler təqdim edir. İlk baxışda biz toponimləri sadəcə hərflərdən ibarət bir söz kimi görsək də, təsvir etdikləri yer ilə əlaqədar bənzərsiz məlumatlar verməsi bir həqiqətdir. Onlar bəzən başqa hansısa bir mənbədə tapa bilməyəcəyimiz bir sözü mühafizə etməsi və ya ölmüş bir dilin “yadigarı” olması baxımından faydalı qaynaqlardır.

Dünyanın harasında olursa-olsun, insanlar ad verəndə öncəliklə təbiətin rəng çalarlarından istifadə etmişlər. Yer adlarının əmələ gəlməsində rəng adlarını bildirən sözlərin çoxluğu da, fikirimizcə, bununla izah oluna bilər.

“Qara” sözü türk dillərində çox işlənmiş və tarixən yeni adlar yaranması üçün əsas qaynaq rolunu oynayan vahidlərdəndir. Məhz bu səbəbdən də o, ümumtürk, o sıradan Azərbaycan onomastik layında geniş yayılmışdır. Bu sözə daha çox antroponimlərin və toponimlərin tərkibində rast gəlinir. Tərkibində “qara” sözü işlənən oronim və oykonimlərin çox hissəsi omotoponimlərdir ki, bunlar da Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bütün guşələrində mövcuddur. İstər dağ rayonlarında, istər düzənlik ərazilərdə bu adlara rast gəlmək mümkündür.

Komponentlərindən biri “qara” sözü olan yer adlarının mənasını aydınlaşdırmaq üçün birinci növbədə bu vahidlərin tərkibindəki “qara” sözünü hansı mənələrdə işlənməsinə nəzər salmalıyıq.

Qədim türklərin mifik təfəkküründə “qara”(kara) sözü “qaranlıq”; “hüzn”; “matəm”; “cadu”; “tilsim”; “kin-kidurət”; “pəhləvan” şəklində işlənmişdir. Bunlardan əlavə olaraq tarixən yer adlarına, tayfa adlarına nəzər saldıqda, onların etimoloji təhlilini apardıqda bu sözün “böyük”, “çöl-bayır” mənələrində işlənməsinə də rast gəlirik [1, səh. 87]. Coğrafiyada isə bu söz daha çox rəng mənasında işlənilir.

Tarixən rənglər türk xalqları tərəfindən simvol kimi qiymətləndirilmiş və qəbul edilmişdir. Qədim türklərdə **qara** rəng şimalı, **qızıl** və **yaqırmızı** rəng cənubu, **ağ** rəng qərbi, **göy** rəng isə şərqə bildirmişdir [1, səh. 88].

Azərbaycanın toponimik fondunun azı 70%-ni türk mənşəli coğrafi adlar təşkil edir. Qafqaz və İran ərazisində Azərbaycan toponimiyası qədər geniş areala malik ikinci bir toponimik təbəqə yoxdur. Dərbənd – Şamur boyundan ta Alazan vadisinə, Şərqi Gürcüstandan və Ağrı dağından İranın müxtəlif əyalətlərinə qədər ucsuz-bucaqsız bir ərazidə türk-Azərbaycan mənşəli toponimlər geniş yayılmışdır [10, səh. 104].

Güney Azərbaycan alimi **Cavad Heyət**in “*Türk dillərində rənglərin yeri*” adlı tədqiqat işində də qara rənginin mənasından danışılarda onun uğursuzluq, yas əlaməti bildirməklə yanaşı, böyüklük mənasında işləndiyi də vurğulanmışdır [8, səh. 118].

Kononov öz məqaləsində “qara” sözünün ən çox bu mənələrdə işləndiyini vurğulayır:

Kononov öz məqaləsində “qara” sözünün ən çox bu mənələrdə işləndiyini vurğulayır:

- “qaranlıq”, “tutqun”, “zülmat”; “sərt”; “qəmli”, “kədərli”;
- “yığın-dəstə”; “camaat”; “qoşun”;
- “quru”; “torpaq”;
- “təpə”, “hündür təpə” [18].

“Qara” sözünün iştirak etməsi ilə oronimlər, oykonimlər, hidronimlər, zoonimlər yaranmışdır. Yer adlarının yaranmasında bu söz çox fəal şəkildə iştirak edir. Oronimiyamızda tərkibində “qara” sözü ilə bağlı rəng anlayışı ifadə edən 450 coğrafi ad qeydə alınıb [14, səh. 295].

Bu sözə Xocavənd ərazisindəki oronim və oykonimlərin tərkibində də rast gəlinir. Ərazidəki **Qara bulağı, Qarabulaq, Qara Xatunabad kəndi, Qara qaya, Qaraqaya dağı, Qaradərə, Qaraarxac dərəsi, Qaraçuq dağı, Qaradağlı kəndi, Qaradolaq, Qaragöl, Qarazəmi kəndi, Qarakənd, Qaratelin bağı, Qaratəpə kəndi** toponimlərində “qara” leksemının semantik çalarlarını nəzərdən keçirək. Adları qeyd edilmiş toponimlərdə “qara” sözü insan adı, rəng və böyük mənasını bildirən sifət kimi, həmçinin bəzi tayfaların adlarının tərkibində işlənərək bu toponimlərin yaranmasında iştirak etmişdir. Xocavənd rayonunun toponimik sistemindəki coğrafi adların tərkibində onun külli miqdarda ifadə etdiyi rəngarəng mənə çalarlarından bəzilərini tədqiqata cəlb etdik.

Xocavəndin Tuğ kəndi ərazisində qeydə alınan hidronimlərdən biri **Qara bulağı**dır. Bu hidronim *qara+bulaq+ı* ünsürlərinin birləşməsi ilə yaranmışdır. *-ı* şəkilçisi burada III şəxsin təkinini bildirən mənsubiyyəti ifadə edir. *Qarasözünün* isə burada insan adı kimi işləndiyi bəllidir. Mənsubluq anlayışı olduğuna görə bu sözün burada böyük və ya rəng mənasında işlənməsi uyğunsuzluq yaradır.

Muğanlı kəndində orfoqrafik obyektərdən biri olan **Qara qaya** toponimi rəng mənasını bildirən *qarasözünə qayasözünün* yanaşması ilə yaranmışdır. Toponimdə *qara* sözünün rəng mənasını ifadə etməsinin səbəbi qayamı təşkil edən süxurların tünd rəngdə olmasıdır.

Xocavənd rayonunun Qaraçuq kəndində yerləşən **Qaraarxac dərəsi** oronimi, adından da göründüyü kimi, *qara+arxac* sözlərinin birləşərək mürəkkəb ad yaratması ilə yaranmışdır. “*Arxac*” sözü dialekt sözüdür və “*mal-qara yatağı*” mənasında işlənir. Əslində oronimin adında müəyyən ixtisarlər olmuşdur. Belə ki, bu söz “*Qaradağdakı arxac*” şəklində işlənmiş və zamanla Qaradağ sözündəki dağ komponenti düşmüş və “*Qaraarxac*” formasında işlənməyə başlamışdır [14, səh. 272].

Yaranmış mürəkkəb sözdəki birinci komponentin dildəki mənalərinə də nəzər salsaq, burada “*qara*” sözünün “böyük” mənasında işləndiyini oronimin öz mənasında – “*otlaqda qoyun və qaramal üçün böyük yer*” ifadəsində görə bilərik.

Qarabağ silsiləsində yerləşən **Qaraçuq dağının** adına *Qaraçuğun çobanı, Qaraçoban, Qaraçuq çoban dağı, Qaraçiq dağı, Qaraca çoban dağı* formasında da rast gəlinir [16]. Bu dağın yerləşdiyi ərazidə *Qaraçuq çobanın köç yolu, Qaraçuq çobanın sapand daşları, Qaraçuq çobanın qəbri* kimi fərqli toponimlər də mövcuddur [16]. Bu sözə “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında da rast gəlinir [12, səh. 47].

Toponimin tərkibindəki birinci komponent olan *qara* sözü “qalın” mənasında işlənməkdədir. Mahmud Kaşqari öz lüğətində ikinci komponent olan *çıq/çuqsözünü* “səbət toxumaq üçün ağac, bitki” kimi şərh edir. Dialektlərimizdə Mahmud Kaşqarının dediyi mənada və ona yaxın mənada *çığ* sözü və ondan yaranmış *çığlama* (çığdan hörülmə otaq) sözü işlənir. Beləliklə, “*Qaraçuq*” *çığın sıx bitdiyi yer* anlamında izah edilə bilər.

Bu dağın yerləşdiyi ərazidə *Qaraçuq çobanın köç yolu, Qaraçuq çobanın sapand daşları, Qaraçuq çobanın qəbri* kimi fərqli toponimlər də mövcuddur [16].

Qafqaz ərazisində mövcud olan 33 **Qarabulaq** toponimindən [6, səh. 213] biri də Xocavənd rayonundadır. *Qarabulaq* toponimində *qara* sözü rəng mənasında işlənmişdir. “*Qara*” sözü su ilə bağlı sözlərlə birləşib toponimlər yaratdıqda burada suyun rəngi nəzərə alınır, həmçinin belə su bir sıra xəstəliklərə səbəb ola biləcəyinə görə “pis su” mənasında başa düşülür.

M.Vəliyev göstərir ki, **Qaradağlı** etnonimi səlcuq tayfasının bir qolunu bildirir və bu toponim *qara* və *dağ* leksemlərindən, eləcə də *-lı* şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycanda *Qaradağlı* adında 14 kənd var [14, səh. 294]. Onlardan biri də Xocavənd rayonundadır.

Qaradağlı toponimi qızılbaşların eyniadlı tayfasının adından yaranmışdır. Bu tayfa öz adını Güney Azərbaycandakı Qaradağ mahalından almışdır. Səfəvilərin hakimiyyətindən sonra bu tayfalar hər yerə yayılmış, beləliklə, bu addakəndlər yaranmışdır. Adından göründüyü kimi, toponim iki sözdən ibarətdir. Burada işlənən “qara” sözünü həm rəng, həm də böyük mənasında başa düşmək olar. “*Süxurlarının rəngi qara olan böyük dağ*” anlamındadır.

Ölkəmizdə tərkibində “dərə” sözü olan 30.000-dən çox obyektin varlığı mənbələrdə öz əksini tapmışdır [14, səh. 294]. Bunlardan biri də Xocavənd ərazisindəki **Qaradərə** adlı oronimdir. Tərkibində işlənən “qara” sözü *böyük* mənasında işlənmişdir.

Rayon ərazisində yerləşən **Qaradolaq məzrəsi** *qaradolaq* etnonimindən, “*məzrə*” sözündən, III şəxsin təkinin *-sı⁴* mənsubiyyət şəkilçisindən ibarətdir. “*Məzrə*” sözü ərəb dilindən alınmış və dialektlərdə hələ də işlənməkdə olan söz olub mənası “*əkin üçün yararlı yer*” deməkdir [14, səh. 295].

Qaradolaq toponimi *qara* və *dolaq* sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Bu yaşayış məskəni köçəri həyat keçirən qaradolaqların məskunlaşması ilə yaranmışdır. Bu tayfalar başlarına həmişə qara rəngdə dolaq bağlamışlar, bu səbəbdən də onlara qaradolaqlar deyilib. İzahdan da görünür ki, “**qara**” sözü burada rəng mənasında işlənmişdir və etnotoponimdir.

Gəlmə ermənilərin **Karaxen** adlandırdığı **Qarakənd** (ilkin adı *Qızqala* olub) toponimi iki hissədən ibarətdir: *qara* və *kənd* sözlərindən. Oykonimdə *qara* sözü “*böyük*” mənasını ifadə edir.

Qaraqaya dağı oronimi *qara, qaya* və *dağ* sözlərinin sintaktik yolla birləşməsindən yaranmışdır. Toponimdəki *-ı* şəkilçisi mənsubluq bildirir. Mürəkkəb quruluşlu Qaraqaya dağı toponimi dağ qayalarının tünd rəngə bənzəməsi ilə əlaqədar olaraq belə ad almışdır.

Antroponim olan **Qaratelin bağı** oronimi *Qaratel* və *bağ* sözlərindən yaranmışdır. Toponimdən görüldüyü kimi, ad bu bağı salan şəxsin adı ilə bağlı belə adlandırılmışdır. Deməli, biz burada **“qara”** sözünü artıq şəxs adının tərkibində görürük və antroponimin mənası *“qarasaçlı”* deməkdir, yəni həmin şəxsin zahiri əlamətinə görə ona bu ad verilmiş, bağ da onun adı ilə adlandırılmışdır.

Qaratəpə oykonimi qədim türk dillərindəki *qara* və *təpə* sözlərindən ibarətdir. Oronimin tərkibində *qara* sözü *“böyük”* mənasında işlənib. Demək, Qaratəpə *“böyük təpə”* mənasını bildiren toponimdir.

Yaşayış məntəqəsi olan **Qarazəmi** kəndinin adındakı *“qara”* sözünün də ərazinin genişliyi baxımından *“böyük”*, *“geniş”* mənasını ifadə etdiyi çənaətinə gələ bilərəm. Toponimin mənası *“geniş əkin yeri”* deməkdir.

Toponimik vahidlərin yazılışı da bir-birindən fərqlənə bilər. Tərkibində *“qara”* sözü iştirak edən iki və daha artıq komponentli toponimlər ayrı və bitişik yazılır.

Qara sözünün yas və matəmlə bağlılığı da danılmazdır. Bütün bu deyilənlər qara rəngin həm mənfi, həm də müsbət anlamda olmasını aşkar edir. Bəs, görəsən, tərkibində *“qara”* sözü işlənən bu yerlərdə – 1918-ci ildə şiddətli döyüşlərin getdiyi, xeyli sayda Osmanlı və Cümhuriyyət əsgərinin şəhid olduğu yer – **“Qaraməryəm”**, 1991-ci ildə dövlət xadimlərinin, ziyalıların yer aldığı helikopterin vurulduğu kənd – **“Qarakənd”**, 1992-ci ildə 118 nəfərin əsir götürüldüyü, onlardan 68 nəfərin öldürüldüyü, 146 uşağın yetim qaldığı qətləmin baş verdiyi kənd – **“Qaradağlı”**, 2020-ci ildə general-mayor Polad Həşimov və 11 hərbiçinin şəhid olduğu yer – **“Qaraqaya”** yüksəkliyi, təlimə yollanan yüksək rütbəli hərbiçilərimizin helikopter qəzasında şəhid olduğu yer – **“Qaraheybət”** ərazisində baş verən hadisələr təsadüfdürmü?

Torpağımızın ürəyi onun tarixidir, desək, yanlışdır. Bizim vəzifəmiz isə tarixin izlərini aramaq və öyrənməkdir. Bu səbəbdən toponimlərin incələnməsi və araşdırılması vacib zəngin bir miras məsələsidir. Deməli, yerlərə və yaşayış məntəqələrinə verilən adlar səslərin təsadüfi üst-üstə düşməsi, ya da mənasız söz ahəngi deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Torpağın kökündə tarixin izləri. Bakı, “Gənclik”, 1983. 134 səh.
2. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Bibliografiya. Bakı, “Zərdabi-Nəsr”, 2016. 646 səh.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 427 səh.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 304 səh.
5. Babayev A. Naxçıvan MSSR-in toponimiyasında *qara* komponenti. // Azərbaycan onomastikası problemləri-II. Bakı, “API”, 1988. 307 səh.
6. Budaqov B., Qeybullayev Q. Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nurlan”, 2008. 310 səh.
7. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, “Elm”, 1994. 272 səh.
8. Cavad Heyat. Türk dillərində rənglərin yeri. Bakı, “Təhsil”, 2011. 354 səh.
9. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, “Altun Kitab”, 2015. 287 səh.
10. Əliyev V. Azərbaycanın toponimiyası. Bakı, “Nurlan”, 1999. 278 səh.
11. Kaşqari M. Divani-lüğət-it-türk. IV cild. Bakı, “Ozan”, 2006. 751 səh.
12. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. I cild. Bakı, “Yeni nəşrlər evi”, 2000. 622 səh.
13. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild. Bakı, “İmak”, 2019. 288 səh.
14. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2009. 543 səh.
15. Tarix terminləri lüğəti. Bakı, “Altun Kitab”, 2006. 336 səh.
16. Vəqifqızı Ləman. Xocavənd rayonundan topladığımız folklor mətnlərində Qaraca çoban obrazı. AMEA, Folklor İnstitutu. 30 noyabr 2020.
17. Medway D., Warnaby G. What's in a Name? Place Branding and Toponymic Commodification. Environment and Planning A: Economy and Space, 46. 2014, 153-167.
18. Кононов А. Н. О семантике слов *кара* и *ак* в тюркской географической терминологии. // Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР. 1954.

Açar sözlər: Azərbaycan, Xocavənd rayonu, *“qara”* sözü, *semantika*.

Keywords: Azerbaijan, Khojavand region, *“qara”* word, *semantics*.

Ключевые слова: Азербайджан, Ходжавендский район, *“qara”* слово, *семантика*.

Summary

SEMANTICS OF THE WORD "GARA" IN THE TOPONYMS OF KHOJAVAND REGION

Wherever it is in the world, people first used the colors of nature when naming. In our opinion, the large number of words denoting the names of colors in the formation of place names can be explained by this. The word "gara" is one of the units that have been used a lot in Turkic languages and have historically played the role of the main source for the creation of new names. It is for this reason that it is widely spread in the all-Turkic and Azerbaijani onomastic layers. This word is mostly found in anthroponyms and toponyms.

Резюме

СЕМАНТИКА СЛОВА "ГАРА" В ТОПОНИМАХ ХОДЖАВАНДСКОГО РАЙОНА

Где бы это ни было, люди первыми использовали цвета природы при именовании. На наш взгляд, этим можно объяснить большое количество слов, обозначающих названия цветов, при образовании топонимов. Слово «гара» — одна из единиц, которые много употреблялись в тюркских языках и исторически играли роль основного источника для создания новых имен. Именно по этой причине он широко распространен в общетюркском и азербайджанском ономастических слоях. Чаще всего это слово встречается в антропонимах и топонимах.

Elmi rəhbər: prof. Ə.Ş. Tahirzadə

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLÜ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Müasir ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçi olduqca azdır və ismin yalnız iki halı vardır. İngilis dilində sözönlü birləşmələr çoxdur. Sözönlü birləşmələr fellərlə digər nitq hissələri ilə birləşərək yeni mənalar yaradır.

Dilçilikdə sözönlərinin və sözönlü birləşmələrin özünəməxsus rolu vardır. Sintaksinin əsas vahidləri söz birləşmələri, cümlə və sintaktik bütövlərdir. Sintaktik bütöv cümlələrdə, cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən, söz birləşmələri isə sözlərdən əmələ gəlir. Sintaktik bütövlərin necə yarandığı cümlələrin bir-biri ilə necə və nə kimi vasitələrlə bağlandığı, mətnin necə qurulduğu sintaktik bütövlər əsasında öyrədilir. Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji baxımdan çox kasıb olduğundan irəli gəlir. Müasir ingilis dilində ismin hal qrammatik cəhətdən əsas rol oynayır. Azərbaycan dilində sözləri olmadığına görə ismin halları daha çox əsas rol oynayır. İngilis dilində sözönlərinin daşdığı vəzifə Azərbaycan dilində sözdəyişdirici şəkilçilər və qoşmaların köməyi ilə düzəldilir. Of the book – kitabın, to the book – kitaba, in the book – kitabda, from the book – with the book və s. İngilis dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri bu dildə söz sırasının nisbətən sabit olmasıdır. Bu o deməkdir ki, cümlədə hər bir üzvün özünəməxsus müəyyən bir yeri var. İngilis dilində sözönləri qısa sözlərdir (on, in, to, from, with və s.) adətən isimlərin bəzi hallarında isə gerund fellərin özündə işlənir. Hətta ingilis dilini yaxşı bilən qeyri-ingilislər də sözönləri ilə bağlı çətinlik çəkir, belə ki, onların birə-bir tərcüməsi demək olar ki, mümkün deyil. İngilis dilində sözönlərinin hansının nə zaman və harada işləmə biləcəyinə dair konkret bir qayda yoxdur (1 səh 12-14). Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında əlaqə nəticəsində ifadə olunan maddi, əşyavi mənalar birləşmə və cümlələrin sayı qədər olduğu, hüdudsuz olduğu halda ümumiləşmiş yeni qrammatik mənə əlaqələri məhduddur. Predikativ əlaqə əşya ilə onun hərəkətini göstərir (külək əsir – the wind is blaving, sən işləyirsən – you are working), antibütöv əlaqə isə, əşya ilə geniş mənada onun əlaməti arasındakı əlaqəni ifadə edir (dar divar – a stone wall, çoxlu kitab – a lot of books). Obyekt əlaqəsi hərəkətlə onun obyektini arasındakı əlaqələri ifadə edir. Onun obyektini dedikdə, həm müstəqim (ismin təsirlik halı ilə ifadə olunan), həm də qeyri müstəqim (ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halına ifadə olunan) obyektlər nəzərdə tutulur. Məs., kitab oxumaq – to read a book, dənizə baxmaq – to look at the see, səndən soruşmaq – to ask you. Obyekt əlaqəsi həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə özünü göstərir. Söz birləşmələri tərkibində tərəflər bir mürəkkəb üzv kimi götürülür, cümlədə olduqda isə müstəqim obyekt bildirən, sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə, qeyri-müstəqim obyekt bildirən sözlər isə həmin feli həm də isim xəbərlə əlaqələnir və cümlədə tamamlıq vəzifəsində işlənir. Relyativ (zərfi əlaqə) – mənə əlaqəsinin bu növü hərəkətlə onun tərzi, dərəcəsi, zaman, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir. Məs., şad olmaq – to be glad, səhərə qədər gözləmək – to wait till the morning.

Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasındakı əlaqənin ikincisini qrammatik əlaqələr təşkil edir. Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana çəkilir. Qrammatik əlaqə sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Müasir Azərbaycan dilində də qrammatik mənə sözün formal elementlərinin şəkilçilərin, köməkçi sözlərin, köməkçi vasitələrin ifadə etdiyi mənadır. Qrammatik mənə sözün əsas (leksik) mənasına sonradan əlavə edilir. Qrammatik mənə sözdüzəldici və söz dəyişdirici şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunan qrammatik dark-ness look at və s. mənə verən sözlər mövcuddur. Sözdəyişdirici şəkilçilərlə ifadə olunmuş qrammatik mənaya diqqət verilir (2 səh. 3-5). Qrammatik mənalar məhz isimlərdə mücərrədləşir. Qrammatik mənaların mücərrədləşməsinə apstraksiya da deyilir. İngilis dilində sözləri öyrənmək, ingilis dilində cümlələri öyrənmək qrammatikada əsas rol oynayır. Sözönlərini öyrənmənin ən yaxşı yolu onları lüğətlərdə araşdırma, yeni frazaların necə əmələ gəlməsini öyrənməkdir. Ümumiyyətlə, mücərrədləşmə sözün qrammatik mənası ilə bağlıdır. Qrammatik mənə fərdi mənaya malik olan sözlərin ümumilləşdirmərlə mücərrədləşdirir. Sözün leksik və qrammatik mənaları arasında olan fərqləri belə ümumilləşdirmək olar: leksik mənə sözün fərqi mənasıdır. Qrammatik mənə fərdi, konkret mənaya malik olan sözləri ümumilləşdirən mənadır. Sözün leksik mənası qrammatik və fərdi almaqla yanaşı, həm də ümumidir. Cümləni təşkil edən sözlər arasında formal – hüquqi əlaqələr tarixən cəmiyyət üzvləri arasındakı əlaqələri xatırladır. İngilis dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də dildə söz sırasının nisbətən sabit qalmasıdır. Bu o deməkdir ki, cümlədə hər bir üzvün özünəməxsus müəyyən yeri var. Xarici dillərin öyrənilməsində sözönlü ifadələrin düzgün mənimsənilməsində tərcümə əsas yer tutur: come on, go on və s. Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olur. Ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmçinin üzvlər bir-biri ilə ya sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqənir. Həmcins üzvlər cümlə strukturunda həlledici rola malik deyil və yalnız kəmiyyət dəyişikliyi ilə informasiyanın zənginləşməsinə səbəb olur. Tabesizlik mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri dəyeni vasitələrlə əlaqənir. Sadə cümlənin bərabər hüquqlu üzvləri cümlə daxilində başqa bir sözə tabe olur, tabelilik əlaqəsi üzrə başqa bir sözlə bağlanır. Qrammatik əlaqənin bu növünün – tabelik əlaqəsinin dildə daha böyük rolu vardır. Xəbər mübtədə ilə, mübtədə xəbər ilə, tamamlıq zərflilik xəbərlə, təyinlənənlə tabelik yolu ilə əlaqələnir. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında tabelilik əsasında bağlanır. Ümumən cümlənin strukturu tabelilik əlaqəsinə əsaslanır. Tabelilik əlaqəsi iki tərəfi iki komponenti birləşdirir, sözlər tabelilik yolu ilə əlaqələnərək iki cür birləşmə əmələ gətirir. Predikativ birləşmələr, qeyri predikativ birləşmələr. Predikativ birləşmələr xəbərin iştirakçısı ilə yaranan birləşmələrdir. Burada, başlıca olaraq cümlənin mübtədə – xəbər əlaqəsi

²⁹ Azərbaycan Tibb Universiteti . asəfixanova@gmail.com

nəzərdə olmadan qurulan birləşmələrdir (3 səh.18-21). Tabelilik əlaqəsinin bu növü söz sırası ilə intonasiya əsasında qurulur. The bus arrived in Bakuş Cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi kommunikasiyanın aydın və anlaşılıq olmasına xidmət edir. Eyni cümləni kontekstdən asılı olaraq müxtəlif sintaqmatik bölgülərə əsasən müxtəlif cür anlamaq olar. İngilis dilində bəzi mövzular Azərbaycan dilində də vardır, lakin ingilis dilində olan cümlələr, adətən sözlü cümlələr Azərbaycan dilindən fərqlənirlər. Sözləri cümlədə leksik həm də qrammatik cəhətdən fərqliyi göstərir. I saw him in the plotme. I are come in 5 minutes. Sözlərin fərqli mənalarda işlədiyin şahidi olduq. The lessons begin at 5 o'clock. The she cleufs sat at the table və s. Cümlənin formalaşması, təşkili və anlaşmasından özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. İngilis dilində məlum növdə olan cümlələri anlamaq məchul növdə olan cümlələri anlamaqdan daha asan və sadə olur. Sadəlik ondadır ki, elə cümlələr var ki, onlar həm məlum, həm də məchul növdə eyni mənəni ifadə edir. The bird was chased by the cat. Bu cümlədə hər iki söz bird və cat təqib edəndir. Bu nümunələrdən belə görünür ki, bəzi sintaktik və semantik faktorlar burada vasitəçi olur. İngilis dilində həftədən edərəkən ehtiyacınız olan zaman müddətini təsvir etmək üçün "in" istifadə edilir: in 3 weeks they manceded to complete the job in two weeks. This is the first sigarete I have had in three weeks. That is the second book I have read in four weeks və s. Fəsilərdən bəhs edərəkən də in sözlündən istifadə olunur (in winter, in fall, in summer və s.). Ümumiyyətlə, ingilis dilində hal kateqoriyası az olduğundan sözlər arasındakı əlaqə sözləri vasitəsilə düzülür. Sözləri ismin qarşısında gələrsə hal şəkilçilərini əvəz edir. Sözləri feldən sonra da işlənir. Bu zaman felin mənaları dəyişir. Yəni bu mənalar sözlərinin vasitəsilə dəyişir. Sözləri həmçinin yer bildirənlər on, in, at, zaman bildirən yerə də in, on, at, after, before, istiqamət bildirənlər to, into, along, from, mücərrəd əlaqələr bildirənlər isə, an th, by, about, həm yer, həm zaman bildirə bilirlər. Ambriqitiv cümlələrin mənəsinin aydın başa düşmək üçün orada sözlü birləşmələrə diqqət yetirmək lazımdır. I saw the baby with blue eyes. He drank a cup of coffee. Birinci və ikinci cümlədə ambriqitivlik dərəcəsinə fikir vermək lazımdır. Bu cümlələrdə mənə dəyişiklyi yoxdur. Demək olar ki, bu cümlələrdə asılı tərəf yoxdur. Hər bir cümlə sözlü cümlələrdir və sadə bir fikri bildirirlər.

70-80-ci illərdə artıq söz ehtiyatının daha zəngin olduğunu və lüğət tərkibinin zənginləşdiyinin şahidi olduq. Artıq kompyuterlərdən istifadə edərək dillərin qrammatik, leksik cəhətdən inkişafını tələbələrə çatdırdıq. (4 səh.33-36). Kompyutərə təqdim edilmiş cümlələrin dərindən təhlili nəticəsində əmələ gələn söz sistemi, parsinqləri sistemin səhvi kimi qəbul etmək olmaz. Düzgün qrammatik artımına malik cümlələrin dərindən təhlili çoxsaylı parsinqlərə yol açır, bu da təbii haldır. Lakin bəzən həddən artıq əmələ gələn mənə calarları praqmatik qeyri-adiliyə gətirib çıxarır. İngilis dilində struktur ambriqitivliyin əsas mənbəyi cümlədə sözlü birləşmələrin, zərflərin işlənməsidir və bu modifikatorlar bir qayda olaraq şou hallarda işlədilir. Qrammatik mənə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmur qrammatik mənəli sözlər: teach- ev, transeate – translator və s. Konkret desək sözlərin qrammatik mənələrin sözdəyişmələrdə mücərrədləşir. Yəni isimlər hal, cəmiyyət, mənsubiyyət və s. qrammatik mənələrin daşıyıcılarıdır. Dilin sintaktik quruluşundakı əlaqələr cümlədə qrammatik əlaqələr vasitəsilə özünü göstərir. Qrammatik əlaqələrin özləridə sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi də sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu ifadələr də sözləri vasitəsilə göstərilir. Lakin Azərbaycan dilində bu dəyişikliklər hal kateqoriyaları vasitəsilə özünü göstərir. Sözlü cümlələrdə sözlər arasında əlaqə nəticəsində ifadə olunan maddi, əşyavi mənələr birləşmə və cümlələrin sayı qədər olduğu halda ümumilləşmiş mənə əlaqələri məhduddur. Beləliklə, struktur ambriqitivlik mətndə, nitqdə çox hallarda çəşqinliq yaratdığına görə bəzi cümlələrdə bir neçə interpretasiya yol açır və interpretasiyalar əsasən qrammatik və leksik modifikatorların köməyilə həyata keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanova A.M. "Ümimi dilçilik". Bakı, 1989.
2. Oruc Musayev. "İngilis dilinin qrammatikası". Bakı, 1970.
3. Əlizadə Z. "Azərbaycan atalar sözləri". Bakı yazıçı, 1985.
4. Malhova Z. Outlines of English Lexicology. 2006.

XÜLASƏ

İngilis və Azərbaycan dilləri qrammatik quruluşuna görə bir birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Müasir ingilis dili analitik dillər qrupuna daxil olduğundan söz birləşməsində və cümlədə sözlər arasındakı qrammatik sintaktik əlaqələr köməkçi sözlər və cümlədə sözlərin sırası ilə ifadə edilir. Bu dildə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq köməkçi sözlər – sözləri, köməkçi fellər, artıqlı və söz sırası vasitəsi ilə ifadə edilir. Sifət, say və məsdər isə hal şəkilçiləri qəbul etmir. İngilis dilinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözlü adlanan köməkçi hissəsi olmasıdır. Xarici dildəki cümləni düzgün tərcümə etməyə üçün, hər şeydən əvvəl onun mənəsinə başa düşmək lazımdır. Bunun üçün cümlədəki məlum sözlərin işlənmə yerini bilmək lazımdır. İngilis dilində cümləni təşkil edən sözlərin mənə və vəzifəsini müəyyənləşdirmək bununla da onun ümumi semantikasını başa düşmək və düzgün şəkildə mənəsinə vermək lazımdır. İngilis dilində başqa bir səciyyəvi xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilindən fərqli şəkildə dəyişdiyi göstərilir. Azərbaycan dilində gerund adlanan qrammatik forma yoxdur. Onda ingilis dilinin səciyyəvi şəkildə fərqli xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir. İngilis və Azərbaycan dilləri qrammatik quruluşuna görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Açar sözlər: sintaktik, söz birləşmələri, sözləri.

Ключевые слова: синтактика, словосочетания, фразеологические слова, предлоги.

Key words: syntactical, word combination phrasal words, prepositious.

РЕЗЮМЕ

Предложенные словосочетания в английском языке и их аналоги в азербайджанском языке. В этой статье речь идет о словосочетании в английском языке. Представленная статья посвящена грамматическим основам перевода с английского языка на азербайджанский язык. Основная цель состоит в объявлении путей устранения трудностей встречающихся при переводе материала на английском языке, не знакомых для азербайджанского языка грамматических форм сложных синтаксических словообразований и способы их перевода на английский язык. Мы знаем, что единицы речи связаны с формой и содержанием. Говоря концепции значения, мы должны принимать во внимание не только лексическую семантику, но также и грамматическую семантику. При развитии современного языка также увеличивается количество слов и словосочетаний европейского происхождения. Эти слова и словосочетания используются в соответствии с фонетическими, лексическими и грамматическими нормами языка. Раньше в нашем языке было много заимствованных слов, однако сейчас они заменяются национальными словами. Это означает, что азербайджанская лингвистика стала популярной своими достижениями. В этой статье мы также можем встретить схожие и разные особенности слов и словосочетаний с типологической и лингвистической точки зрения. Помимо этого изучение словосочетаний с теоретической и сравнительной точки зрения очень важно развитие лингвистики. В этой статье широко используются разговорные выражения. Вообще предлоги играют важную роль в образовании новых слов.

SUMMARY

Proportional phrasein English and their equivalent in Azerbaijani

The presented article is dedicated to the grammar principles of translation from English into the Azerbaijani language. This text is about the phrasal combination in both languages. The main purpose is to explain. The ways of overcoming the met difficulties foreign grammar forms and complex syntactic combinations and their methods of translation into our language in translating English material. We know that speech units are connected with forms and context. When we speak about the notion of meaning we must-take not only lexicosemantics, but also generalized grammatical semantics into confideration. Grammaticak meaning appears in the result of changing of words from syntactical relation and morphological point of view. As modern language develops the borrowing words and word combinations from European origin are graving. These expressions are word combinations are used accoeding to the phonetic, lexical and grammatical norms of the language. In the past there were a lot of borrowed words in our language, but now they are replaced with national words. The Azerbaijani language is one richest language in the world. As a result of it the now expressions and word combinations and proverbs appear in our language. English has become famous for its linguistic success in the world. We can also find the differences and similar features of words and word combinations and analyses of sintagnes by typological and linguistic point of view in this article. The theoretical thought on the equivalent of word combinations and their comporative teaching can be very useful for the development of linguistics.

Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.

Kamil Kamal oğlu Bəsirov¹

İMAMƏDDİN NƏSİMİ DİLİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan, ərəb və fars dillərində seirlər divanı yaratmış İ.Nəsimi böyük din alimi, filolosif və mütəfəkkir bir şəxsiyyət idi. Yaşayıb yaratdığı zamandan 650 illik bir dövrə bizdən ayrılırsa da, o, sanki, bu günün və sabahın sairidir, müasirimizdir. Xalq ruhu, xalq dünvagörüsü və idraki İ.Nəsimiyə qədər heç bir şairdə bu qədər çoxşün və sönməz bir ilhamla, sonsuz məhəbbət və dolğunluqla öz əksini tapmamışdır.

Nəsimi varadıcılığı ilə vaxından tanış olduqda görmək olur ki, o nə qədər ülvi və yüksək ideallar səmasında bərq vuran bir ulduzdursa, o qədər də xəlqidir, sadədir, anlaşılındır, xalq məfkurə və idealına yaxındır, əlçatandır. Onun baharın gəlişinə həsr etdiyi bu misralara diqqət edək:

*Bahar oldu və acıldı üzündən vərdə gülzarın.
İrirdi əncənin dövrü, zamanı aalmadı xarın.
Bu gün bazar edər gülsən səməndən lələvi güldən,
Qənimət gör ki, beş gündür tamaşası bu bazarın.*

Baharın təsvirinə həsr edilmiş bu beytlərdə nə qədər təbiilik və reallıq varsa, bir o qədər də dil və üslub sadəliyi, ifadə gözəlliyi mövcuddur.

Nəsimi əxlaqı və fəlsəfəsinin kökündə dünyəviliklə qovusmus sırf türk mədəniyyəti və əxlaqı durur. Bu kökünə və milli varlığına bağlılıq Nəsimi varadıcılığına qida və ölməzlik verən ən başlıca mənbə və cövhəridir. Böyük sair sələflərinin elmi və bədii varadıcılığından, xalqın bilik xəzinəsi olan folklorlardan aldığı təəssüratları əsərlərində yaradıcı şəkildə dönə-dönə əks etdirməklə bu mövzuları daha da zənginləşdirmiş, inkişaf etdirmişdir.

İzafət birləşmələri klassik şairlərimizin dilində çox geniş şəkildə işlənən söz birləşmələridir. Elmi ədəbiyyatda fars izafəti kimi təqdim edilən bu cür birləşmələrin böyük əksəriyyəti artıq unudularaq dilimizin passiv leksikasına keçmiş, arxivləşmişdir. Yalnız az bir qismi bugünkü ədəbi dilimizə gəlib çıxmışdır ki, bu da ənənənin qorunması zərurəti ilə bağlıdır. Və biz bu birləşmələri işlədərkən heç də həmişə onların mənası üzərində düşünmürük. Məsələn: tərçümeyi hal, tərəf-hərəkət, gərdişi-dövrən, bəhri-təvil, tərki dünya kimi izafət birləşmələri bu qəbildəndir. İ.Nəsimi dili ilə M. Füzulinin dilini müqayisə etdikdə görmək olur ki, Nəsiminin dili daha sadə və xəlqidir. Bu hal onun istifadə etdiyi izafət birləşmələri tərkib etibarilə daha mürəkkəb olub, əksər hallarda çoxkomponentlidir. Onun yaradıcılığında dörd, beş, altı, hətta yeddi sözdən ibarət tərkiblərə rast gəlinəndi halda, Nəsimidə bu cür birləşmələr əksərən 2 və 3 sözdən təşkil olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Nəsimidə izafət birləşmələrinin bir çoxu Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş şəkildədir. Məsələn: abi-həyat-həyat abi, zülfü pərişan-pərişan zülf, buyi zülf- zülfü buyi və sairə.

Klassiklərimizin dilində izafət birləşmələrinin bol-bol işlənməsinin səbəbləri üzərində düşünərkən bu nəticəyə gəldik ki, bu birləşmələrdən istifadə şeir üçün daha sərfəlidir, uyğundur, çünki daha yığcamdır. Məsələn: tərki-eşq, bəlayi eşq birləşmələrini bizim dildə eşqin tərki edilməsi, unudulması və yaxud eşqə vəfali olmaq kimi ifadə etsək, bu, şeirin ölçülərinə sığmaz və onu bədii cəhətdən qüsurlu edir. Yaxud sözlə ifadə olunan tərkibdə birləşməni müasir dilimizdə ən yaxşı halda adətən tərki edilməsi kimi verilməliydik ki, bu da uzun çıxır.

Gələcək tədqiqatçıların və Nəsimi oxucularının işini asanlaşdırmaq üçün Nəsimi yaradıcılığında rast gəldiyimiz izafət tərkiblərinin müəyyən bir qismini izahları ilə təqdim etməyi uyğun bilirik. Bunlar təxminən aşağıdakılardır:

Ruhi-rəvan-axıb gedən ruh; Yari-şirin-şirin yar, həmdəm; Camicəm-Cəmşidin camı (əfsanəvi); Nəfkeyi-Ruhülqüdüs-müqəddəs ruhun nəfəsi (Cəbrayıl və ya İsayə aid); Dövrü-fələk- fələyin çərxi, dövrü; Xeyrül-bəşər-xeyir verən bəşər, insan; Müşki tər-təzə müşk, ətir; Cəni-cahan- cəhanın canı; Nureyi-maü duxan-dumanlı nur surəsi (44-cü surə); Nuri-iman-imanın nuru; Nuri-təcəlli-əzəmətin, Allahın zühur edən nuru; Rəhməti-həq-həqqın, Allahın rəhmi; Bədri-müəmməm-əmmaməli, başsarıqlı ay; İcrəti-cavid-əbədi eyş-işrət; Eşqi-həqiqət-həqiqət eşqi; Zülümən-cahil-cahilliyyin zülmü; Ayəti-hüsn-gözəlliyyin əlaməti; Ruhi-Nəsimi-Nəsiminin ruhu; Ənvəri-zati-kübriya-böyük Allahın nuru; Cami-

¹ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının professoru

müsəffa-saf, pak can; Ruzi-əzəl-daimi, ilkin ruzi, qida; Kəmalı-müntəha-sonsuz, hüdudsuz kamal, ağıl; Eynəl-yəqin-yəqinlik mərhələsi, gözlə görmək; Bimari-qəmi-eşq-eşq qəminin xəstəsi; Haləti-yasin-Yasinin necəliyi, haləti; Məhbubi-dilaram-ürəyi rahat edən sevgili, gözəl; Süreyi-Yasin-Yasin surəsi; Zülfi-canəşan-can verən ruha dad verən zülf, saç; Güli-xəndan-açılmış gül; Nərgisi-fəttan-fitnə salan, məftun edən nərgiz çiçəyi; Lölöi-dür-parlaq inci, dür; Bəhri-kan-qiymətli metal, filiz dəryası, dənizi; Lölöi-mərcan-parlaq inci, mərcan; Məni-diltəsnə-ürəyi yanan mən; Abi-heyvan-dirilik suyu; Yusifi-Kənan-Kənan mülkünün Yusifi; Küfri-iman-imanın yolunu azması, dinsizliyi; Mülki-Süleyman-Süleyman mülkü; Şalü-xuban-gözəllərin şahı; Əhli-ələm-ələm, dünya əhli; Məzhəri-zatü sifət-özünəməxsusluq; Kənzi- məxfi-gizli xəzinə; Yövmül-hesab-hesab, sağış günü; Xeymeyi-miad-axirət çadırı; Şəhi-Misri-vücut-ən gözəl vücut sahibi; Sahibi-əmrü-xitab-əmr və müraciət sahibi; Məniyi-ümmül-kitab-kitabın anasının (fatihə surəsi) mənası; Arifi-həq-həqqə arif olan, tanıyan; Divi-naməhrəm-məhrəm olmayan div, şeytan; Sirri-ərbabi-nəbi-xəbər sahibinin (peyğəmbərin) sirri; Talibi-dünyayı-dun-alçaq, zəlif dünyanı tələb edən, sevən; Nəfsi-nadanü kilab-nadan və it nəfsi; Sirri-pənc-beşin sirri; Kəlamüllahi-natiq-natiq Musa(peyğəmbər); Valiyi-əhd-sözünün, əhdinin sahibi, hakimi; Fəzli-ləmyəzəl-ölməzliyin dəyəri, fəziləti; Həq-təala-Allah təala; Ümmül-kitab-kitabın,(Quranın) anası, fatihə surəsi; Sağışı-yövmül-hesab-hesab sağış günü, qiyamət günü; Ruhi-quds-müqəddəs ruh; Bissəvab (vəllahü ələm)- Allahın yaxşı bildiyi; Qaziyül-hacat-cihad ehtiyacı; Hürufi-lil-hicab-qorunma, yaşınma hərfləri; Elmül-kitab-kitab elmi, Quran elmi; Əyyami-vüsal-vüsal əyyamı; Eyyühəl-üşşaq-ey aşıqlar; Hablül- vərid-boyun damarı; Lövhü mənfur-qorunan lövhə; Qeyrən-niqab-olmayan niqab, niqabdan başqa; Ələynəl- ictinab-gözdən uzaqlaşma; Cəni-əhbab-ürək, könül dostları; Zənciri-pürtab-qıvrım zəncir, saç; Əşki-innab-qanlı gözyaşı; Sidreyi əla-ən uca sidrə ağacı; Vərdi-sirab-sirab güllü; Sehri-Babil-Babilin (əfsanəvi şəhər) sehri; Əhsəni-təqvim-gözəl şəkilli; Əhli yəmin-sağda duranlar; Turi Sina-Sina dağı, Musanın Allahla danışdığı dağ; Məsti-sevdayi-moğolçin-moğolçin (qıyıq) gözlərin sevdasından məst olan; Çəşmi-pürxab-yuxulu gözlər; Bəhri-simab-ağ, gümüşü dərya, dəniz; Nırxı-afitab-ayın minnəti; Rəqibi-münafiq-nifaq salan rəqib; Abi-rəvan-axar su; Məhbubi-məhliqa-ay üzülü məhbub, gözəl; Nəfsi şum-uğursuz, bəd nəfs; Yari-qəzəlxan-qəzəl söyləyən dost; Avazi-çəng-döyüş sədası; Nari-qəm-qəm odu; Nərgisi-məst-məst, sərxoş nərgiz; Nəleyi-qürab-qarğa naləsi; Nəsrün-minallah-Allahın köməyi; Beysül hərəm-asaq ev, Kəbə; Ərrəhman-ələl-ərş-istiva-taxt üzərində əyləşmiş Allah; İnnəhü-şeyün-əcib-doğrudan qəribə şeylər; Əhli-vəhdət-birlik əhli; Aləmi-zat-əsl-kök, şəxsiyyət aləmi; Ruhüllahi-rizvan-cənnətdəki müqəddəs ruh; Gülsəni-firdovs-behişt bağı, gülsəni; Vəsli-həbib-dost görüşü; Atəşi-düzəx-cəhənnəm odu; Möhnəti-cövri-rəqib-düşmən zülmünün möhnəti; Nəvayi-saz-saz nəvası, sədası; Nəvayi-əndəlib-bülbül səsi, nəğməsi; Hacəti-vəsl-vüsal gərəклиyi; Cami-müsəffa-saf, pak can; Əz xuniciğər-qanlı ciyərdən; Yədi-beyza-Musanın işıqlı əli; Piri-mühəqqaq-doğru qoca, başçı; Yəğmayi-eşq-eşqin yağması, talanı; Süruri-eşq-eşqin sevinci; Qovğayi-eşq-eşqin qovğası, bəlası; Sevdayi-eşq-eşq sevdası; Cənnəti-ədu-əbədi cənnət; Mənzəli-ələyi-eşq-gözəl, eşqin dərəcəsi, mərtəbəsi; Meydani-eşq-eşq meydanı; Rəqqi-mənşur-yazılı dəftər, dəri; Kufi-Qaf-Qaf dağı; Rəqqi mənşur-yazılı dəftər, dəri; Şəhpəri-ənqayi-eşq-eşq quşunun qanadları; Şurişi-qarğayi-eşq-eşq qarğasının qarışıqlığı, davası; Rüsveyi-eşq-eşqin rüsveyçılığı; Tərsayi-eşq-xaçpərəstə eşq; Dər payi-eşq-eşq ayağında; Tisə-ayət-doqquz əlamət, möcüzə; Eşqi-yar-yar eşqi; Şahi xuban-xubların, gözəllərin şahı; Aşiqi-canan-cananın aşiqi; Yəğmayi-eşq-eşqin yağmalaması, qarət etməsi; Türki-pərizad-türk pərisi, gözəli; Məndi-cəllad-cəllad kını; Reyhani-səmənsayə-səmən kölgəli reyhan; Beyti-məmur-tikilmiş ev; Lölöi-lala-qırmızı mirvari, inci; Nöqtəyi-ənbər-ətirli nöqtə, xal; Gülbərgi-dilərə-könül açan qızılgül yarpağı; Qəddi-bala-uca boy, gərdən; Tutiyi-şəkkərxay-şirindilli (xasiyyətli) tutu quşu; Rüksari-dilərə-könül oxşayan üz, sima; Aləmi-suğra-kiçik aləm, insan; Əshabi-kəhf-mağara yoldaşları; Əsmayi-hüsnə-gözəl adlar; Hüsnə-surət-əsmə-adların görünüş gözəlliyi; Leylətül-əzra-bakirə gecələr; Əsrari-mənanü-mənalardan sirri; Aləmi-kübra-böyük aləm, kainat; Həyati-cavidan-əbədi həyat; Mətlül etiqad-etiqaadın mənbəyi, başlanğıcı; Qərqi-dərya-dəryada qərqi olmaq; Mahitaban-parlaq ay; Üzvətül-vüsqa-etibarlı əlaqə; Sərvə-bala-uca sərv(ağacı); Hüsnə-zibə-yarışıqlı gözəllik; Ləli-əhməz-qırmızı ləl(qiymətli daş); Dürri-gövhər-qiymətli inci, mirvari; Vərdi-həmrayə-eyni qoxulu gül; Əmiri-dilbəran-dilbərleri əmiri (gözəllərin sultanı); Firdovsi-əla-uca, yüksək behişt; Surəti-həqq-həqqın surəsi, üzü; Bədri-rux-bədirlənmiş, on dörd gecəlik ay kimi üz; Eşqi-rux-üz, sifət eşqi; Dari-sələmət-sağlamlıq qapısı; Vəsli-rux-üzün vüsalına yetmək; Surəti-canfəza-ürək, könül açan üz, surət; Əsiri-eşq-eşqin əsiri; Silsileyi-düta-ikiqat zəncir; Mehri-müniri-tələt-nurlu üzün sevgisi; Xətmi-mələhət-gözəlliyin, incəliyin bitkinliyi (bitkin gözəllik); Ləli-ləb-ləl(qiymətli) dodaq; Cövheri-canfəza-könül açan gövhər, daş-qas; Nuri-bəsər-göz nuru; Xaki-pay-ayağın torpağı; Cami-cahannüma-cahanı göstərən cam (Cəməşidin camı); Cəni-cahan-cahanın canı; Fəili-mütələqi-yəqin-işin mütələq icraçısı; Aşiqi-sadiq-sədaqətli aşiq; Yusifi-Misri=Misirin Yusifi; Fəzli-zülcəlal-gözəl və şöhrətli fəzl(Nəimi); Şəhri-bədən-sərayi=bədənin şəhərinin sarayı; Zəzqi-həsən-gözəl yalan; Fəzli-ilah-Allahın fəziləti(Fəzlüllah Nəimi); Tərki-sər-başı tərki etmək, başdan keçmək; Dövri-mələhət-mələhətin(gözəlliyin) dövrü, zamanı; Şəqqül-qəmə-rəyən şaqqalanması, iki bölünməsi (Məhəmməd Peyğəmbərin möcüzəsi; Müsiyi-İmran=İmranın Musası (oğlu); Şərhi-şəcər-ağacın şərhi(Musanın ağacda od görməsi); Şərab-nab-saf şərab; Abi-həyat-həyat, dirilik suyu; Səlli-əla-yuxarı, göyə çəkmək; Bülbülü-zar-ağlar, qəmli bülbül; Sirri-əsrar-sirlərin sirri; Müşki-tən-bədənin ətri; Dəmi-İsa-İsanın nəfəsi; Abi-kövser-çəsmə(cənnətdə) suyu; Saqi-yi-baqi-ölməz(diri) saqi(şərabüzən); Qədəhi-pürmey-meylə dolu qədəh; Məsti-ələst-yaradılış məstliyi; Səri-mu-Başın tükü(zülfisaç, tel); Nuri-vüsal-vüsal(görüş) nuru; Külli-kamal-kamalın cəmi(elm və mərifətin bütünü); Şəhi-təqdir-ən gözəl təqdir(əhsən); Yari-vəfadar-vəfalı yar; Yari-giriftar-aşiq olmuş yar; Dövləti-didar-görüş sevinci, qaydası; Aşiqi-bimar-xəstə aşiq; Məxzəni-əsrar-sirlər xəzinəsi; Sərvə-xuraman-naz-qənzəli sərvə bənzər; Türeyi-dilbənd-ürəyi bəndə salan tellər (zülf); Qəbləl-mövt-ölümdən əvvəl; Əhli-fəzl-fəzilət(mərifət) əhli; Sünbülü-zülf-saçım sünbülü, kəkil; Şiveyi-al-yalan rəftar, söz; Surəti-həq-həqqın surəsi, üzü; Büti-azərm-abırlı, həyalı, büt; Nəqşi-xəyal-xəyal görüntüsü; Cami-piyalə-piyalə camı(qədəh); Xəyali-xam-xam xəyal; Fikri-məhal=fikir tədbir anı;

Mehri-rux-üzün mehri, eşqi, Ləli-rühəfza-könül açan ləl, qiymətli daş; Talibi-şövq-şövq tələb edən; Surəti-ziba-gözəl, göyçək üz; Nərgisi-şəhla-ala gözlü nərgiz; Təbib-i-am-türkcərarə həkim; Hüsni-bihəmta= taysız (bərabərsiz) gözəllik; Qaşı-hilal-hilal(qövsvəri) qaş; Çərxi-nərrad-nərd oyunçusunun dövrən; Ruhi-qüds-müqəddəs ruh; Cövhəri-fərd-tək, yeganə gövhər; Mövsümi-novruz-novruz(bahar) mövsümü; Bülbüli-şeyda-aşiq, vurgun bülbül; Xətibi-laləzar-gülşənin natiqi, bülbül; Laşeyi-murdar-murdar leş; Şəmi-ənvari-təcəlli-parlayan şamın nuru; Fəzli-rəhman-Allahın fəzli, inayəti; Əyyani-vüsal=vüsal əyyamı; Müddəti-dövr-dövr etmə müddəti; Leylətül-hicr=hicran, ayrılıq gecəsi; Buyi-vəfa-vəfa, sədaqət qoxusu; Zülfi-pərişan-pərişan, dağınıq zülf, saç; Zülfi-ənbərəşan-ətirsəçən zülf, saç; Şəmi-rux-üzün çıraq, şamı, işığı; Vəsli-rux-üzün vüsalı, görüşü; Lölüi-şəhvar-ən qiymətli, şahənə ləl, inci; Dürdaneyi-şəhvar-ən qiymətli dür, mirvari; Bərgi-nəsrin-bədii mətn, vərəq; Aşiqi-aşüftə-narahat aşiq; Əndişeyi-xam-faydasız, puç xəyal, təşviş; Tərki-mey-meyi(içməyi) tərki etmək; Aşiqi-sadiq-sədaqətli aşiq; Arami-can=canın rahatlığı; Daneyi-mişkin-ətirli xal; Bərgi-gül-gül yarpağı; Çəşmey-i-ləl-inci-mirvarinin gözü; Daneyi-xal-xal dənəsi; Qəzayi-asiman-göylərin qəzası; Zülfi-pürçin-dəstələnməmiş, düzəlməmiş zülf, saç; Sərvi-rəvan-axıcı, axıb gedən sərvi(gözəl); Razi-dil-ürək sırrı; Ləbi-ləli şəkər-şəkər dodağının ləli; Xursidi-taban-parlaq günəş; Gülbərgi-xəndan-açılmış gül ləçəyi; Dərdi-məhəbbət-məhəbbət dərdi, qayğısı; Küfri-siyəh-qara günah; Yaquti-reyhan-reyhan rəngli yaqut; Quti-can-canın qidası, bərəkəti; Ləli-ləb-dodağın mirvarisi; Nuri-təcəlli-parlaq nur, işıq; Çəşmi-giryən-ağlar göz; Nöqtəyi-xal-xal nöqtəsi; Afitabi-bizəval-zavalsız, eyibsiz günəş; Dili-biçarə-çarəsiz ürək; Həyat-i-ömr-ömrün həyatı; Aşiqi-dilfəkar-ürəyi yaralı aşiq; Qasiri-idrak-kütbeyin, idrakı olmayan; Rahibi-deyr-tərkidünya, monastr rahibi; Kəşfi-əsrar-sırların kəşfi; Maliki-didar-görüş, vüsal sahibi; Şahi-xuban-xubların, gözəllərin şahı; Bəndi-zindan-zindana bənd edilmiş, məhbus; Şeytani-rəcim-daşlanmış şeytan; Məhbubi-ruhani-ruhu oxşayan məhbus, sevgili; Ayəti-rüxsar-üzün, çöhrənin əlaməti; Ayəti-tar-zülmətin, qaranlığın əlaməti; Surəti-didar-görüşün necəliyi, halı; Ləli-şəkərbər-təqdiri Yəzdan-Allahın təqdiri, bəyənməsi; Sureyi-vəlleyl-gecə şənliyi; Xirqeyi-zahid-zahidin, sufünün üst geyimi; Sümmə-vəchüllah(s.68) –Allahın rızası; Ərşi-rəhman-göyün ən yüksək qatı, Allahın məkanı; Əhsəni-surət-üz gözəlliyi; Aşiqi-qəllaş-sərməst, əyyaş aşiq; Bəhri-zat-nəslin bəhəri; Ləbi-ləl-ləl kimi dodaq; Şərabi-çəşmi-heyvan-dirilik çəşməsinin şərabi; Surəti-rəhman-Allahın surəti(üzü); Əhli-səfa-səfa, xoşbəxtlik əhli.

Azərbaycan, ərəb və fars dillərində seirlər divanı yaratmış İ.Nəsimi böyük din alimi, filolosif və mütəfəkkir bir şəxsiyyətdir. Yasavıb yaratdığı zamandan 650 illik bir dövrə bizdən ayrılırsa da, o, sanki, bu günün və sabahın sairidir. müasirimizdir. Xalq ruhu, xalq dünvəgörüsü və idrakı İ.Nəsimiyə qədər heç bir şairdə bu qədər çoxqun və sönməz bir ilhamla, sonsuz məhəbbət və dolğunluqla öz əksini tapmamışdır.

Nəsimi varadıcılığı ilə vaxından tanış olduqda görmək olur ki, o nə qədər ülvi və yüksək ideallar səmasında bərq vuran bir ulduzdursa, o qədər də xəlqidir, sadədir, anlaşılardır, xalq məfkurə və idealına yaxındır, əlçatandır. Onun baharın gəlişinə həsr etdiyi bu misralara diqqət edək:

*Bahar oldu və açıldı üzündən vərdə gülzarın,
İrşdi qəncənin dövrü, zamanı qalmadı xarın.
Bu gün bazar edər gülsən səməndən lələvi güldən,
Qənimət gör ki, beş gündür tamaşası bu bazarın.*

Baharın təsvirinə həsr edilmiş bu beytlərdə nə qədər təbiilik və reallıq varsa, bir o qədər də dil və üslub sadəliyi, ifadə gözəlliyi mövcuddur.

Nəsimi əxlaqı və fəlsəfəsinin kökündə dünyəviliklə qovuşmuş sırf türk mədəniyyəti və əxlaqı durur. Bu kökünə və milli varlığına bağlılıq Nəsimi varadıcılığına qida və ölməzlik verən ən başlıca mənbə və cövhəridir. Böyük sair sələflərinin elmi və bədii varadıcılığından, xalqının bilik xəzinəsi olan folklorlardan aldığı təəssüratları əsərlərində yaradıcı şəkildə dönə-dönə əks etdirməklə bu mövzuları daha da zənginləşdirmiş, inkişaf etdirmişdir.

Nəticə: Başlanğıc mərhələdə Azərbaycan dilinin inkişaf və formalaşma xüsusiyyətlərini aydın dərk etmək üçün İ. Nəsiminin əsərləri zəngin dil materialına malikdir. Digər klassiklərdə olduğu kimi İ.Nəsiminin də dilində çoxlu ərəb-fars tərkiblərinə, izafət birləşmələrinə rast gəlinir. Digərləri, məsələn, M. Füzuli ilə müqayisədə bu birləşmələr həm dil, həm də

quruluş etibarilə daha sadədir. Bir çoxu isə sanki tərcümə edilərək Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn, gövhəri-ziqiyət-qiyətli gövhər, abi-heyvan-dirilik suyu, əhli-vəhdət, vəhdət əhli və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cahangir Qəhrəmanov, İMADƏDDİN NƏSİMİ Seyid Əli ibn Məhəmməd) Biblioqrafiya Bakı – 2019
2. İmaməddin Nəsimi Seçilmiş əsərləri, "Altun kitab" Bakı - 2005
3. İmaməddin Nəsimi, Mən bu cahana sığmazam, Seçilmiş əsərləri Bakı - 1991
4. Ə.Dəmirçizadə, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı - 1979
5. Əliyər Yusifli Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi "Elm və təhsil" Bakı - 2007
6. H.Arash, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Bakı – 1960

İmaməddin Nəsimi dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri

Xülasə

Azərbaycan, ərəb və fars dillərində seirlər divanı yaratmış İ.Nəsimi böyük din alimi, filolosif və mütəfəkkir bir şəxsiyyət idi. Yaşayıb yaratdığı zamandan 650 illik bir dövrə bizdən ayrılsa da, o, sanki, bu günün və sabahın sairidir, müasirimizdir. Xalq ruhu, xalq dünyagörüşü və idrakı İ.Nəsimiyə qədər heç bir şairdə bu qədər çoxqun və sönməz bir ilhamla, sonsuz məhəbbət və dolğunluqla öz əksini tapmamışdır.

Nəsimi yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqda görmək olur ki, o nə qədər ülvi və yüksək ideallar səmasında bərq vuran bir ulduzdursa, o qədər də xəlqidir, sadədir, anlaşılındır, xalq məfkurə və idealına yaxındır, əlçatandır.

Açar sözlər: dahi şair Nəsimi, ərəb və fars dilləri, zəngin nitq materialı.

Особенности языка Имамеддина Насими

Резюме

И. Насими, создавший сборник стихов на азербайджанском, арабском и персидском языках, был крупным религиоведом, философом и мыслителем. Хотя он оставил нам период в 650 лет со времени, когда он жил и творил, он как бы поэт сегодняшнего и завтрашнего дня, наш современник. До И. Насими дух народа, мировоззрение и понимание народа не отражались ни в одном поэте с таким бурным и неугасимым вдохновением, с безграничной любовью и полнотой.

Если близко познакомиться с творчеством Насими, то можно увидеть, что она не только сияющая звезда на небосклоне высоких и высоких идеалов, но и народная, простая, понятная, близкая к народной идеологии и идеальная, доступная.

Ключевые слова: гениальный поэт Насими, арабский и персидский языки, богатый речевой материал.

Features of the language of Imameddin Nasimi

Summary

I. Nasimi, who created a collection of poems in Azerbaijani, Arabic and Persian, was a prominent religious scholar, philosopher and thinker. Although he left us a period of 650 years from the time when he lived and worked, he is, as it were, a poet of today and tomorrow, our contemporary. Before I. Nasimi, the spirit of the people, the worldview and understanding of the people were not reflected in any poet with such stormy and inextinguishable inspiration, with boundless love and fullness.

If you get closely acquainted with the work of Nasimi, you can see that she is not only a shining star in the sky of high and lofty ideals, but also folk, simple, understandable, close to folk ideology and ideal, accessible.

Key words: genius poet Nasimi, Arabic and Persian languages, rich speech material.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

О ПЕРСПЕКТИВАХ «СЕМАНТИЧЕСКИХ СДВИГОВ» В ИЕРАРХИЧЕСКОЙ СТРУКТУРИЗАЦИИ КОНЦЕПТА «БЕЖЕНЕЦ»

(Экологические беженцы – экологическая миграция)

Известно, что проблема беженства и вынужденной миграции сама по себе является (к сожалению) глобальной гуманитарной проблемой, известной человечеству еще с самой глубокой древности, с античных времен. И опять же, к величайшему сожалению, мы вынуждены признать тот факт, что пока человечество не покончит с практикой насильственного решения проблем, воинствующие стороны (или сторона-оккупант) будут провоцировать своей милитаристической деятельностью вынужденную или превентивную миграцию (более подробно о превентивной миграционной политике см.: [1]; [2, 76-79]. Даже если гипотетически (а, на самом деле, утопически) допустить вероятность того, что на Земле прекратятся войны, и человечество «сложит оружие», тем не менее, проблема вынужденной миграции не перестанет быть актуальной, так как техногенные катастрофы фактически неизбежны, а со временем ожидается также ухудшение экологической ситуации, что, в свою очередь, тоже вполне закономерно, спровоцирует появление новых волн вынужденной миграции. Именно на основе этого, и в силу нарастающей динамики проблемы, неизбежным образом было продиктовано появление соответствующего термина-неологизма «экологическая миграция»³¹ (о проблеме экологической миграции более подробно см.: [4, 158-169]). Несмотря на то, что существуют принципиальные разногласия по поводу предоставления экологическим мигрантам статуса «Беженец» (более подробно обо всех «за» [5, 609-613] и «против» [6] по этому вопросу см.: [7], тем не менее, прослеживается некая положительная динамика на пути предоставления «экологическим мигрантам – людям или группам людей, которые (по мнению экспертов Международной организации по миграции / International Organization for Migration – С.А.) по причине резких или долгосрочных изменений местной среды, негативно влияющих на их жизнь или жизненные условия, вынуждены покинуть свои дома временно или навсегда, переселяясь в другие страны или другие регионы их родной страны» [8], прав и привилегий, соответствующих статусу «Беженца» (см.: [9]). Иными словами, если сегодня данный термин и связанные с ним понятия находятся на периферии концепта «Беженец», то, несомненно, после обеспечения тех же прав и привилегий, предоставляемых конвенцией о статусе беженца от 1951-го года вышеуказанной группе лиц, «экологические мигранты» или же «климатические беженцы» будут приравнены остальным группам беженцев, и, тем самым, соответствующие термины и связанные с ними слова войдут в семантическое ядро концепта «Беженец». Учитывая то, что данная проблема охватывает большой спектр антропогенных кризисных ситуаций (засуха, как следствие засухи – продовольственный кризис, проблема нехватки питьевой воды и т.д.), то, несомненно, ядро концепта «Беженец» в обозримом будущем, может «обогатиться» изрядной долей неологизмов и терминов. Конкретно говоря, в ядро концепта «Беженец» может войти нижеуказанная группа слов и словосочетаний: *climate refugees, climate change, victims of climate change, climate change refugees, climate change displacement, global warming, global climate crisis, large-scale migration, natural disasters, famine, droughts, weather-related disasters, cross-border mass movements of people, victimology, human-induced disasters, environmental disaster, ecological disaster, environmental catastrophes, natural disasters, sea level rise, extreme weather events, frequent cyclones, flooding, heats, fires, industrial pollution, oil spills, involuntary migration* [10], *extreme weather, damaged ecosystems, "world's forgotten victims", failed harvest, rampant desertification, rising sea levels, a lack of clean drinking water, floods, storms, wildfires, extreme temperatures* [11]; *World Food Program (WFP), humanitarian groups, difficult decisions, nutrition program to deal with malnutrition, traction with donors, a humanitarian catastrophe, threat, destruction, epidemics, violence* и т.д. [12].

Напомним, что, некоторая часть данных неологизмов и терминов и прежде входили в семантическую сферу концепта «Беженец», но ввиду вышеуказанных экстралингвистических факторов, размещались они не в семантическом ядре (в отличие от терминов «беженцы войны», «беженство после оккупации» и связанных с ними понятий), а на далекой периферии данной концептуальной матрицы. *UK should open borders to climate refugees, says Bangladeshi minister.... He called on the UN to redefine international law to give climate refugees the same protection as people fleeing political repression. "The convention on refugees could be revised to protect people. It's been through other revisions, so this should be possible," he said.* [13].

Не секрет, что, именно, «антропогенные катастрофы и связанные с ними социально-экономические лишения также могут заставить людей бежать за границу» [14]. Иными словами, у человека или у группы людей не остается право выбора, и они, во избежание дальнейшего накала ситуации, который в перспективе может привести к массовой гибели людей или к утрате функций жизнедеятельности (т.е., может привести к болезням и к инвалидности, и как следствие, к потере работоспособности) вынуждены покинуть места своего постоянного проживания. Иными словами, коннотация «бегства», «насильственного (в силу тех или иных обстоятельств)

³⁰ Бакинский Государственный Университет. sakinaaydinova@yahoo.com

³¹ Термин «экологическая миграция» был введен в общее употребление еще в далеком 1948-ом году, У.Вогтом и популяризировался лишь примерно три десятилетия спустя, в 1976-ом году американским экологом-аналитиком Л.Брауном [3].

переселения» делает вышеперечисленные слова и выражения семантически созвучными с подавляющим большинством вокабуляра концепта «Беженец».

Можно с уверенностью сказать, что в обозримом будущем, термины-неологизмы «климатический беженец» / «экологический мигрант» перестанут резонировать с антономасионным³² (заменяющим) словосочетанием **world's forgotten victims** «забытые жертвы мира» (об этом достаточно интересном факте антономасии более подробно см: [15], и соответственно, выйдут из условного «забвения»: займут одно из главных мест в глобальной повестке (global agenda). Для наглядного аргументирования наших позитивных прогнозов, достаточно упомянуть тот факт, что в первом же официальном документе, признающем взаимосвязь между усилением потоков вынужденных мигрантов с вышеупомянутыми климатическими изменениями, термин «беженец» (refugee) был использован ни много ни мало – ровно 63 раз, что в свою очередь доказывает тот факт, что даже без задокументированного признания соответствующей комиссии ООН по делам беженцев, вынужденные мигранты, спасающиеся бегством в силу последствий экологических катастроф, уже повсеместно начинают рассматриваться в статусе беженцев. Речь идет об отчете Белого дома за 2021-ый год, который представляет собой первый случай, когда правительство кого-либо государства (а в данном случае правительство США) официально признало взаимосвязь между изменением климата и интенсификацией миграции [19]. *While UNHCR recognizes that climate change and environmental harm frequently interact with other drivers of displacement that fit into the established refugee definition, the organization does not explicitly incorporate climate considerations into referral criteria.... In recognition of this, on February 9, 2021, President Biden signed Executive Order (E.O.) 14013, “Rebuilding and Enhancing Programs to Resettle Refugees and Planning for the Impact of Climate Change on Migration,” in which he directed the National Security Advisor to prepare a report on climate change and its impact on migration. This report marks the first time the U.S. Government is officially reporting on the link between climate change and migration* [19; 21, 4].

Как видно, уже сегодня (даже не заглядывая в ближайшую перспективу) можно с уверенностью констатировать факт того, что гиперонимы «мигрант» и «миграция» в контексте с прилагательными «экологический/экологическая» занимают свое особое место в семантическом поле концепта «Беженец», тогда как во многих других случаях данный термин имея созвучность с концептами «Улучшение жизненных условий», «Американская мечта», «Трудовая миграция», «Интеллектуальная эмиграция» и т.д., вступает в контраст с семантическим ядром концепта «Беженец». Если в последнем случае, присутствует право выбора, свобода волеизлияния, то в контексте «экологической миграции» неизбежным образом присутствует семантика обреченности, «виктимная» коннотация (коннотация «жертвенности», «жертвы обстоятельств», неподвластных человеческой воле), когда человек столкнувшийся с перманентной проблемой, представляющей угрозу жизни и здоровью, а также жизнедеятельности, вынужден сменить местожительство, тем самым становясь жертвой вышеперечисленных обстоятельств. Именно «виктимная коннотация» (даже без наличия официального признания, то есть без применения привилегий и свобод, предлагаемых статусом «Беженец»), дает возможность терминам «экологические мигранты» и в целом «экологическая миграция», а также связанным с ними понятиям, коррелировать с объектом нашего исследования.

One of the reasons the academic literature has focused extensively on “climate change refugees” is that the discipline of refugee studies – much faster than the discipline of victimology – has engaged actively in research on the links between climate change and displacement. However, I question the usage of term climate change refugees; they are not “refugees” as defined by the 1951 Convention, which covers people persecuted on political grounds. This means they are “displaced” people, so the proper term is “climate change displacement” [10].

Интересно и то, что на основе данного микроконцепта (а также коррелирующего с ним микроконцепта «вынужденные экономические мигранты»), концепт «Беженец» «обогатился» дихотомиями: «богатая нация» – «бедная нация», «богатая страна» – «бедная страна».

Rich nations could help by providing cash to relocate refugees in their own countries, or by accepting them as refugees. Wealthy countries are terrified by the thought of climate refugees being given legal access [20].

Для сравнения напомним, что, в традиционно общепризнанном семантическом ядре концепта «Беженец», понятиями-антонимиями, считались антонимические пары: *агрессия – оккупация, страна – агрессор/страна оккупант – страна, повергнутая агрессии, оккупации* и т.д. Соответственно, в английском языке, в рамках семантического ядра концепта «Refugee» таковыми парами считаются: *aggression - occupation, country - aggressor / country occupier - a country that plunged into aggression, occupation, hostile country, occupying country - occupied*

³² Напомним, что, традиционно считается: антономазия / антономасия, это – «оборот речи, выражающийся в замене названия или имени указанием какой-нибудь существенной особенности предмета .. или отношения его к чему-либо» [16] или же «1) обозначение лица словом, имеющим отвлеченное значение свойственного или приписываемого данному лицу качества, напр.: нечистый вместо черт, дьявол; 2) метафорическое употребление собственного имени для обозначения лица, наделенного свойствами первоначального (широко известного по литературе, истории и т. п.) носителя этого имени, напр.: Отелло вместо ревнивец, Дон-Жуан вместо сластолюбец и т. п.» [17]. В рамках современных исследований, «антономасия рассматривается не просто как стилистический прием, построенный на замене одного имени другим, а как средство языковой номинации, основанное на одновременной реализации двух типов лексического значения, денотативного и назывного» [18, 3].

territory и т.д. В азербайджанском языке ими являются: *işğalçı dövlət – işğala məruz qalmış dövlət; işğalçı dövlət (/ işğalçı qüvvələr) – işğal olunmuş ərazilər, işğalçı ordu – qaçqınlar/məcburi köçkünlər* и т.д.

Estonia is home to our people, not for convenience refugees of an aggressor state. [21]; *Ermənistanın təcavüzü naticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşüb.* [22].

Факты, изложенные в рамках данной статьи, наглядно демонстрируют то, что границы семантического поля концепта «Беженец» в значительной степени регулируются экстралингвистическими факторами и со временем, могут подвергнуться значительным изменениям.

Литература:

13. Козлова Е.В. Современная миграционная политика: принципы функционального структурирования и классификации / Е.В. Козлова // ФГБОУ ВПО «Ростовский государственный университет путей сообщения» <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=39584>
14. Зинченко А. Превентивный подход в урегулировании миграционного процесса «Европейский союз – Африка» (2005-2018 гг.) // Журнал международного права и международных отношений. 2020. № 3-4 (94-95). С. 76–79. <https://evolutio.info/ru/journal-menu/2020-3-4/2020-3-4-zinchanka>
15. Борисов Д.М. Фофанова К.В. К проблеме экологической миграции // Russian Journal of Education and Psychology 2017 <https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-ekologicheskoy-migratsii>
16. Евтушенко В. И. Экологическая миграция как составная часть системы защищенности человека и обеспечения экологической безопасности // Lex Russica 2016, №6 (115), с.158-169, <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskaya-migratsiya-kak-sostavnaya-chast-sistemy-zaschischemnosti-cheloveka-i-obespecheniya-ekologicheskoy-bezopasnosti>
17. Myers, N. Environmental refugees: A growing phenomenon of the 21st century // Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences, 2002, 357 (1420), p. 609–613. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1692964/>
18. de Haas H. Climate refugees: The fabrication of a migration threat, 31 January 2020 <https://heindehaas.blogspot.com/2020/01/climate-refugees-fabrication-of.html>
19. Garcia, S. Why climate migrants don't have refugee status // PBS NewsHour, 13 december 2019 <https://www.pbs.org/newshour/science/as-cop-25-ends-a-look-at-why-climate-migrants-dont-have-refugee-status>
20. Троянова А. Великое переселение будущего: кто такие климатические мигранты // РБК, 03.06.2021, <https://trends.rbc.ru/trends/green/60b0a6d59a794726b0de9e6d>
21. Aleksandrova M., Schraven B., Serraglio D. The implications of the UN's ruling on 'climate refugees' // The Current Column, German Development Institute, 24 February 2020 https://www.idos-research.de/uploads/media/German_Development_Institute_Aleksandrova_Schraven_Serraglio_24.02.2020.pdf
22. Popovski V. Climate change victims // United Nations University, December, 2011, <https://unu.edu/publications/articles/climate-change-victims.html>
23. McAllister S. There could be 1.2 billion climate refugees by 2050. // Zurich, January 13, 2023 <https://www.zurich.com/en/media/magazine/2022/there-could-be-1-2-billion-climate-refugees-by-2050-here-s-what-you-need-to-know>
24. Halakhe A. We Were Warned: Unlearned Lessons of Famine in the Horn of Africa // Refugees International, <https://www.refugeesinternational.org/reports/2022/12/7/we-were-warned-unlearned-lessons-of-famine-in-the-horn-of-africa>
25. Grant H, Randerson J., Vidal J. UK should open borders to climate refugees, says Bangladeshi minister // The Guardian, 4 December 2009 <https://www.theguardian.com/environment/2009/nov/30/rich-west-climate-change>
26. Глобальные вопросы повестки дня: Беженцы <https://www.un.org/ru/global-issues/refugees>
27. Hook R. Climate change's forgotten victims <https://www.palatinat.org.uk/climate-changes-forgotten-victims/>
28. Антономазия // Литературная энциклопедия. – В 11 т.; М.: издательство Коммунистической академии, Советская энциклопедия, Художественная литература. Под редакцией В. М. Фриче, А. В. Луначарского. 1929—1939. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/301/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%8F
29. Антономазия // Профессиональное образование. Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. – М.: НМЦ СПО. С.М. Вишнякова. 1999. https://professional_education.academic.ru/621/%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%90%D0%97%D0%98%D0%AF
30. Каграманов, К. Р. Антономазия как средство языковой номинации: семантика и прагматика (на материале англоязычной прессы) автореферат диссертации ... кандидата филол. наук, Москва, 2007, 23 с
31. Biden J. (U.S. President). Report on the Impact of Climate Change on Migration, Washington: The White House, 2021, 37 p. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/10/Report-on-the-Impact-of-Climatic-Change-on-Migration.pdf>
32. Vidal J. Migration is the only escape from rising tides of climate change in Bangladesh This article is more than 13 years old // The Guardian, 4 December 2009 <https://www.theguardian.com/environment/2009/dec/04/bangladesh-climate-refugees>
33. Kaja Kallas: Estonia is and will remain protected // ERR News <https://news.err.ee/1608725641/kaja-kallas-estonia-is-and-will-remain-protected>
34. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>

Ключевые слова: концепт «Беженец», семантическое поле, «семантические сдвиги», экологические мигранты, климатические беженцы, превентивная миграция, техногенные катастрофы.

Açar sözlər: “Qaçqın” konsepti, semantik sahə, “semantik sürüşmələr”, ekoloji miqrantlar, iqlim qaçqınları, qabaqlayıcı (önləyici, preventiv) miqrasiya, texnogen fəlakətlər.

Key words: concept “Refugee”, semantic field, “semantic shifts”, ecological migrants, climatic migrants, preventive migration, technogeneous catastrophes

“Qaçqın” konseptinin iyerarxik strukturlaşmasında “semantik dəyişikliklərin” perspektivləri haqqında (Ekoloji qaçqınlar – ekoloji miqrasiya)

Xülasə

Məqələdə “Qaçqın” konseptinin semantik fəzasında gözlənilən dəyişikliklərin reallaşma perspektivlərini təhlil edilir. Məlum olur ki, “Qaçqın” konseptinin periferiyasında qərar tutan bəzi anlayışlar zamanla konseptin nüvə mövqələrinə doğru irəliləmə qət etməkdədirlər. Belə ki, bəzi ekstralingvistik faktorlar, ən əsası isə, 1951-ci ildə qəbul olunmuş “Qaçqın statusu haqqında” konvensiyanın şərtlərinə görə bəzi ekoloji fəlakətlərin təsiri ilə öz yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur qalmış şəxslər hələ də “qaçqın” statusunda qəbul edilmirlər. Lakin son illərdə, xüsusilə də, ABŞ prezidenti C. Baydenin 2021-ci il Dünya əhalisinin miqrasiya təməllərinin sürətlənməsi ilə ekoloji proseslərin qarşılıqlı şərtlənməsini etiraf edən hesabatından sonra vəziyyət dəyişmiş və bu qrup şəxslərin məcburi köçkün və ya qaçqın olması faktı etiraf edilməyə başlamışdır ki, bu da avtomatik olaraq, müvafiq terminləri (ekoloji qaçqınlar – ekoloji miqrasiya), habelə ekoloji fəlakətlərin növləri ilə bağlı söz

və ifadələrin “Qaçqın” konseptinin periferiyasından “içərilərə doğru” irəliləməsinin yaxın zamanda birmənalı şəkildə həll olunacağına şübhə yeri qoymur. Deməli, “Qaçqın” konseptinin semantik sahəsi müəyyən ekstralingvistik faktorlardan dolayı, öz mütəhərrikiyini qoruyub saxlamaqdadır.

About the perspectives of "semantic changes" in the hierarchical structuring of the "refugee" concept (Ecological refugees - ecological migration)

Summary

The article analyzes the prospects for the expected changes in the semantic realm of the concept "Refugee". It turns out that some of the concepts on the periphery of the “refugee” concept eventually move towards the nuclear positions of the concept. So, due to some extra-linguistic factors, and most importantly, under the terms of the Convention on the Status of Refugees, adopted in 1951, persons forced to leave their homeland in connection with certain environmental disasters are still not accepted as "refugees". However, in recent years, especially after the report of US President John Biden in 2021, which acknowledges the interdependence of environmental processes with the acceleration of global population migration, the situation has changed, and the fact that this group of people are internally displaced persons or refugees has begun to be recognized and this automatically, will transfer relevant terms (environmental refugees - environmental migration), as well as words and expressions related to the types of environmental disasters, from the periphery of the concept of "refugee" towards "inside", leaving no doubt that it will be unambiguously resolved in the near future. Thus, due to certain extralinguistic factors the semantic field of the concept "refugee" retains its originality.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

TARIXİ İNKİŞAF PROSESİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN QƏDİM QOHUM DİL ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN ETİMOLOJİ DURUMU HAQQINDA

Giriş. Tarixi inkişaf prosesində hər bir dil müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Dəyişmələr dilin ayrı-ayrı səviyyələrində özünü göstərir. Lakin ilkin dəyişmələr özünü bilavasitə dilin lüğət tərkibində büruzə verir. Dil tarixinin öyrənilməsi dilin mövcud olduğu müxtəlif dövrlərdə onda baş verən dəyişmələrin ümumi mənzərəsini açmağa imkan verir. Məlum olduğu kimi, dil içtimai hadisədir, o içtimai hadisə olmaqla yanaşı həmçinin başqa içtimai hadisələrlə də sıxı sürətdə bağlıdır. Hər bir dil, yavaş- yavaş da olsa, daim və durmadan inkişaf edir təkmilləşir. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi əsasən daxili amillər hesabına zənginləşmiş, inkişaf etmiş və təkmilləşmiş, o əsasən german mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur. Halbuki, orta və yeni ingilis dilinin lüğət tərkibi çoxlu miqdarda ekstralingvistik təsirlərə məruz qalmışdır və onların lüğət tərkibində alınma sözlər çoxluq təşkil etmişdir və bir çox xarici sözlərin mənimsənilməsi nəticəsində doğma sözlərlə alınma sözlərin tarazlığı pozuldu.

Əsas hissə. Dilin lüğət tərkibindəki alınmalar həm alınma mənbəyinə, həm də alınma dövrünə görə fərqləndirilir. Müasir ingilis dilində müxtəlif dillərdən alınmalar vardır. İngilis dilindəki alınmaları beş əsas qrupda birləşdirmək olar: 1) kelt dilindən alınmalar; 2) latın dilindən alınmalar (ümumiyyətlə latın alınmalarının üç qatı göstərilir: **I qat** bizim eramın VI əsrinə qədər bir dövrü əhatə edir; **II qat** V-VI əsrlərə, xristianlığın İngiltərədə yayıldığı dövrə aid edilir; **III qat** intibah dövrü, XV-XVI əsrlərdə ingilis dilinə keçmiş latın sözləridir; 3) skandinav dillərindən alınmalar; 4) qədim fransız (XII-XV əsrlər) və yeni fransız (XVI əsrdən sonra) dilindən alınmalar; 5) başqa dillərdən (yunan, italyan, holland, ispan, rus, alman, fars və s.) alınmalar.

Müasir ingilis dilində alınmalar sayca həm çoxluğu, həm də mənbə müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu dildə dünyanın təqribən 50 dilindən alınma sözlər vardır. Bu sözlər müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin, demək olar ki, 70%-ni təşkil edir. Bütün bu hadisələr dillərarası əldəqələri sürətləndirir.

Yeni alınma sözlərin intensivliyinin artması müxtəlif dövrlərdə fərqlidir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq alınma sözlərin sayı artır, ya da azalır. Bir dilin digərinə təsiri dil amili ilə bağlıdır. Qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin yaxınlığı, yaxud uzaqlığı bu məsələdə əhəmiyyətli rol oynayır. Yaxın və qohum dillərin bir-birinə təsiri həmişə daha güclü və intensiv olur. Lakin dilin tarixi inkişafı prosesində dillərarası əlaqədə qohum dillər arasındakı əlaqə çox vaxt dominant səviyyədə olur. Nəticədə müxtəlif sistemli, yaxud qohum olmayan dillər arasındakı əlaqə ön plana keçir. İngilis dili də müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqələr ingilis dilinə təsir etmiş və bu dildə izini saxlamışdır.

İngilis dilini tarixinə görə üç dövrə bölürlər:

- qədim ingilis dövrü- (VII-XI əsrlər);
- orta ingilis dövrü- (XII-XV əsrlər);
- yeni ingilis dövrü- XVI əsrdən başlayaraq ta müasir dövrə qədər olan tarix.

Qədim ingilis dilinin leksik tərkibi əsasən bircinsli olub german mənşəli sözləri əhatə etmişdir. Bu sözlərin hind-Avropa dillərində oxşarları özünü göstərmişdir. İngilis dilinin lüğət tərkibindəki alınmalar leksikanın ehtiyat sahələrini əhatə edir ki, onlar İngiltərənin tarixinin müxtəlif səhifələrindən xəbər verir, müxtəlif zaman kəsiklərində ingilis dilinə təsiri aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Dilin lüğət tərkibindəki alınmaları alınma mənbəyinə sözlün alınmasının dildə mənimsənilməsi baxımından təsnif etmək olar.

Ona görə də ingilis dilinin müasir vəziyyəti bu dildəki alınmaları tarixi aspektdən nəzərdən keçirməyi tələb edir. İngilis dilində alınma dövrünə və mənbəyinə görə alınmaların aşağıdakı ardıcılıqla araşdırmaq məqsədəuyğundur: 1) kelt alınmaları; 2) latın alınmaları; 3) skandinav alınmaları; 4) fransız dilindən alınmalar; 5) yunan dilindən alınmalar; 6) ərəb və fars dillərindən alınmalar; 7) italyan, holland, ispan, rus, alman dillərindən alınmalar; 8) sovetizmlər; 9) müasir dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlı alınmalar.

Eramızın V əsrindən anqlo-saks və yutlar Britaniyaya köçmüşlər. Britaniyanın dağ rayonları – Şotlandiya, Uels və Kornuoll istisna olmaqla german tayfaları burada belə yerləşmişdir: anqlar Şotlandiyanın sərhədindən Temza vadisinədək, sakslar Temza vadisindən və ondan cənubda, yutlar adanın cənub-şərq hissəsində məskunlaşmışlar.

Linqvistik məlumatlar qədim ingilis dilində Friz elementlərinin olduğunu da təsdiq edir. Göründüyü kimi, qədim ingilis dili müxtəlif tayfaların yayıldığı ərazilərdəki dialektlər şəklində inkişaf keçmişdir.

Qeyd olunan tayfaların Britaniyaya köçməsi nəticəsində kelt əhalisi (brit və qall) qərbə və şimala sıxılmışdır. Heç şübhəsiz ki, sıxışdırma dərhal baş verməmişdi və dillər arasında əlaqələr yaranmışdır. Bu dil əlaqələri prosesində gəlmələrin dilləri dominant mövqeyi tutmamışdır. Kelt sözlərinin ingilis dilinə keçməsi də bununla əlaqədardır.

Buna baxmayaraq ingilis dilindəki kelt alınmaları çoxluq təşkil etməmiş, daha çox toponimlərdə qorunub qalmışdır. Müasir dövrdə gəlib çıxmış kelt alınmalarının *vapposk* (fətir), *down*, *dune* (təpə), *dun* (qəhvəyi) sözlərini nümunə göstərmək olar.

³³ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

Sonrakı dövrlərdə tərkibində keltizmlər olan sözlər Şotland dilindən (məs., *slogan, Whisky, clan*), irland dilindən (məs., *bard, fun, Tory*) və fransız dili vasitəsilə alınmalar (məs., *beak, budget, career, gravel, harness, tunnel*) ingilis dilinə daha çox daxil olmuşdur.

Latından alınmış I qatda *castrum* (qala, fort) sözünün cəm forması olan *castra* sözündən qədim ingilis (*ceaster*) və müasir ingilis (*caster*) variantları qeydə alınır. *Jhaster* sözü bir sıra coğrafi adların tərkibində işlənir. Məsələn, *Lanhcaster, Dorchester, Manchester, Winchester*. Bu qrupdan olan bütün sözlər şifahi yolla alınmış və tam assimilyasiyaya uğramışdır.

Latın alınmalarının ikinci qatını əhatə edən sözlər ingilis dilinə 596-cı ildən –xristianlığın qəbul edilməsindən sonra daxil olmuşdur. Birinci layda olduğu kimi bu laydakı sözlər də əsasən təkhecalı olub şifahi yolla dilə keçmişdir.

Latın alınmalarının üçüncü layından birincisi bizim eramın 800-cü ilinə qədər olan alınmalardır. Bunlar kelt dili vasitəsilə ilə keçmiş, eləcə də romalıların Britaniyadakı hökmranlığı ilə bağlı olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözlərin **anql** və **saksların** dilinə onlar bu yerlərə köçməmişdən də gələ bilərdi.

Məlumdur ki, eramızın birinci dörd yüzilliyində romalılar Britaniyada hakimiyyətdə olmuşlar. Təbii ki, romalılar həmin dövrdə german tayfalarına nəzərən daha böyük maddi mədəniyyətə malik idilər. Ona görə də ingilis-saksonlara məlum olmayan əşya və anlayışlara aid adlar bu mədəniyyətdən keçmişdir. Məsələn, şərab – *wine* (müasir ing.), *win* (qədim ing.), *winum* (lat.); *mil* (uzunluq vahidi), *mile* (müasir ing.), *mil* (qədim ing.), *milia* (lat.); *liman-port-portus* (lat.).

Anql-saks və yutlar Britaniya adalarına köçməmişdən əvvəl romalılarla ticarət əlaqələrində olmuşlar. Latın dilindəki alınma sözlərin müəyyən hissəsi bu və ya başqa fonetik cildə, qrammatik quruluşda və mənada bir çox dillərdə rast gəldiyindən internasional sözlər cərgəsində yer tutur. Internasional sözlərin əsas hissəsi latın mənşəlidir. Müasir elmlərin çoxunda latın mənşəli terminlər müəyyən çəkiyə malikdir. İngilis dilində latın mənşəli olan alınmalara *obligation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, program, system, socialism, communism, climate, radius, tradition* və s. misal ola bilər.

VIII əsrdə skandinavların Britaniya adalarına hücumları atmış və 1017-ci ildə İngiltərə Danimarka krallığına tabe edilir. Bu dövrdə həm Danimarka, həm də ingilis xalqları ictimai və iqtisadi cəhətdən eyni səviyyədə idilər. Onların dilləri də qohum dillər ailəsinə mənsub idi. Qeyd olunan birləşmə skandinav alınmalarının müəyyənləşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, (sk) birləşməsi yalnız skandinav sözlərinə şamil edilməmişdir. Birləşmə başqa dillərdən alınmalarda da özünü göstərir: **squire** (fr.), **sceptic** (yun.).

Beləliklə, fransız-ingilis dil əlaqələrinin bu dövrdə ictimai-siyasi sahədə fransız alınmalarının daha çox olması müşahidə edilir. Məsələn, feodal münasibətlərlə bağlı sözlər: *feudal, baron, vassal, liege, chivalry*. Belə sözlərdən bir qismi sonralar daha ümumi mənə kəsb etmişlər. Məsələn, *obey, serve, noble, glory, command, danger*.

İngilis dilində işlənən titulların böyük əksəriyyəti **king, queen, earl, lord, lady** istisna olmaqla norman-fransız mənşəlidir. Dövlət idarəçiliyi ilə bağlı (**people, nation, government, court**) pul münasibətlərini ifadə edən **money, property** sözləri də fransız mənşəlidir. Ailə münasibətləri bildirən **parent, spouse, cousin, uncle, niece** sözləri də həmin qəbildəndir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün fransız dili özü alınmalardan xali deyildi. Bu dildə alman alınmaları müəyyən çəkiyə malik olmuşdur. İngilis dilində yer almış **blank, blanket, blue, coat, dance, garden, gay, pocket, ticket** kimi sözlər alman mənşəli olub fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov, “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında yazırlar: “Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirərkən ingilis tayfalarının Roma mədəniyyəti və romalılarla müəyyən əlaqələrinin olması məlum olur. Roma dillərində qədim ingilis dilinə ən çox təsir edən dil latın dili olmuşdur. Hələ qitədə yaşayarkən german tayfaları romalılarla, uzunmüddətli ticarət əlaqələrinə girmiş, onlarla sıx ünsiyyətdə olmuş və bunun nəticəsində 50-yə qədər latın sözləri, onların dilinə daxil olmuşdur. Bu sözlər kənd təsərrüfatı, ev əşyaları və hərbi işlərlə bağlı olan sözlərdir” (1, s. 36-42). Eramızın birinci əsrində Britaniyaya zəbt edən romalılar ölkəni öz müstəmləkərinə çevirib, orada bir sıra hərbi düşərgələr, daş döşənmiş yollar, *strata*, istehkamlar və s. qurdular.

Britaniyanın hərbi işlərlə yanaşı Roma tacirləri, Roma vətəndaşları axıb gəlməyə başladılar. Onların yaşadıkları qəsəbə “**vicus**” adlanırdı. Bu söz anglo-sakslar tərəfindən mənimsənilmiş və qədim ingilis dilində “**wic**” forması mənasını kəsb etdi. “**Wic**” isimindən “**wician**”- yaşamaq, məskunlaşmaq” feili yarandı. Sonralar, daha doğrusu, orta dövrdə **wic** sözü fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq **wich** forması aldı və bu söz aşağıdakı bir sıra yer adlarının tərkibində işlənməyə başladı: **Greenwich, woolwich, Norwich** (samitdən sonra “**w**” oxunmur).

F.Yadigar “German diliçiliyinə giriş” əsərində qeyd edir: “Latın sözləri, əsasən, kilisə və dini sözlərdən ibarətdir. Eramızın VI -VII əsrlərində Romadan göndərilmiş monaxlar Britaniyada xristian dinini yaymağa və əhalini xristianlaşdırmağa başladılar. Xristian dininin ölkədə yayılması ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinə, dinlə bağlı yeni məfhumlar, yeni sözlər axıb gəlməyə başladı” (2, s. 196-204).

Nəticə. Tarixi inkişaf prosesində hər bir dil müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Dəyişmələr dilin ayrı-ayrı səviyyələrində özünü göstərir. Lakin ilkin dəyişmələr özünü bilavasitə dilin lüğət tərkibində biruzə verir. Dil tarixinin öyrənilməsi dilin mövcud olduğu müxtəlif dövrlərdə onda baş verən dəyişmələrin ümumi mənzərəsini açmağa imkan verir. Qeyd olunan alınma sözlər ingilis dilinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tarixi mərhələlərdə keçmişdir. Hər bir dövr özünə görə tarixi, sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələri əhatə edir. Dil elementlərinin qeyri-müntəzəm inkişafı haqqında ümumi qanuna görə dilin daha vacib elementləri təsirə tez məruz qalır. “Bu və ya digər dilin təsiri tarixi səbəblərlə - müharibələr, ərazinin işğalı, səyahət, ticarət və s. ilə əlaqədardır. Bütün bu hadisələr dillərarası əlaqələri sürətləndirir.. Nəticədə müxtəlif sistemli, yaxud qohum olmayan dillər arasındakı əlaqə ön plana keçir. İngilis dili də müxtəlif dillərdə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur” (3, s. 123-134).

Qədim ingilis dilinin leksik tərkibi əsasən birincisi olub german mənşəli sözləri əhatə etmişdir. Bu sözlərin hind-Avropa dillərində oxşarları özünü göstərmişdir. **Musayev** göstərir ki, ingilis dilinin qrammatik quruluşunda baş verən bəzi faktları latın dilinin qismən, yaxud tam təsiri ilə izah etmək olar. Məsələn : 1. Acc+inf (I want you to come and dine with me) konstruksiya: Non Dilşünas Yartseva alınmaların iki müxtəlif növünü ayırır: a) sintaktik model mənimsələnir, fransız tərkibli sözdə, söz ingilis dilinin quruluşunu saxlamaqla tərcümə edilir: Məsələn; fransız dilində: **mettre son estude** – Eng. to set one s study; b) Alınma söz birbaşa tərcümə edilir; a mon pouvoir – Eng. At one s might. Qədim ingilis dilində sintaktik modellər , sintaktik kalkalar fransız dilinə tərcümə edilibsə, orta ingilis dili dövründə fransız dilində “**sans**” prefiksi (“süz, sız, suz, süz”) şəkilçiləri kimi mənimsənilmişdi (4, s. 66-75).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası Bakı, 1979, s. 36-42
2. Yadiqar F. German diliçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 196-204
3. Antusisina B., Apha Syeva O.V., Morozova N.N. English lexicology M., 1985, c. 123-134
4. Türksevar (Musayev) O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 2007, s. 66-75

Ключевые слова: Английский язык, лексика, этимология, заимствования, развития

Açar sözlər: ingilis dili, leksika, etimologiya, alınma sözlər, inkişaf

Key words: English language, etymology, lexicology, loanwords, development

Summary

The article deals with the role of extralinguistic factors in change of the English vocabulary. The article touches the problem of changes in grammatical of the English language as a result of the English language as a result of extralinguistic factors as well. The article analyses some words of Latin origin in English, their comporation with other languages of Western-European origin. Such terms as: “change”, “continue”, “sound”, “turn”, “join” are analysed duply in simple and compound sentences.No language can broadcast this connection, this contact.

Резюме

Статья посвящена изучению роли экстралингвистических факторов в изменении словарного состава английского языка.В статье так же затронуть грамматические изменение в результате экстралингвистического фактора английского языка. В статье анализируются некоторые слова латинского происхождения в английском языке, их сравнение с другими языками западноевропейскими происхождения. Такие термины как: “change”, “continue”, “sound”, “tum”, “join” глубоко анализируются в простых и сложных предложениях.

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Rəfiq Cəfərov**

Abiyeva Valida, Səfixanova Afət³⁴
**İNGİLİS DİLİNDƏ CƏM HALINDA OLAN SÖZLƏR VƏ ONLARIN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI**

Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik qaydaları mövcuddur. Bu qrammatik qaydalara əsasən isimlərin cəmlənməsinə də aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi isimlər cəm kateqoriyalarına şamil olunmur. İngilis dilində bu kateqoriya Azərbaycan dilindəki cəm kateqoriyasından fərqlənir. Ümumiyyətlə, hər bir dilin özünə məxsus dəyişikliyi vardır. Digər xarici dillərin özündə də bu kimi qrammatik dəyişikliklər mövcuddur. Bəzən enfatik nitqdə maddi isimlər cəm formasında işləyə bilər. Bu halda onlar həm də ərazi mənası bildirir: the waters of the ocean. Azərbaycan dilində də bəzən obyektiv həqiqətən ziddinə olaraq təklik bildirir. Bu isimlər həm də cəm də işləyə bilər. Məsələn, göylər, yerlər bu misala aiddir. Azərbaycan dilində maddi isimlər müxtəlif növ bildirərkən də cəm formada işləyə bilər: yağlar, sular və s. İngilis dilində advice, information, progress ancaq tək də işləyir. Azərbaycan dilində bu sözlərin qarşılığı olan isimlər həm tək də həm də cəmdə işləyir. Bu isimlər ifadə etdikləri mənadan asılı olaraq dilimizdə həm tək həm cəm formaya uyğun gəlir. İngilis dilində topluluq cəm olaraq Azərbaycan dilində topluluq cəm halında olan sözlər qrammatik cəhətdən tək halda olur. Hər bir dildə kəmiyyət kateqoriyası mövcuddur. Bu kateqoriya insan təfəkkürünün ən mücərrəd kateqoriyalarından biridir. Mücərrədliyin çox yüksək səviyyəsinə malik olduğu üçün kəmiyyət kateqoriyasının obyektiv ələmlə birbaşa əlaqədə olması ilk baxışda nəzərə çarpır. Morfoloji və sintaktik forma vasitələri sahəsinə aid olan müxtəlif formalardan hər biri dil quruluşunda istənilən funksiyaları yerinə yetirməkdir. Bu funksiyaların müxtəlifliyini və onların hər hansı bir formanın sözlərin leksik semantikasına aid olan ümumilləşdirilmiş və mücərrədləşdirilmiş məna tutumunu özündə əks etdirir. Bəzi hallarda qrammatik forma hər hansı bir qrammatik vahidin strukturunun qurulması üçün tətbiq edilir. Obyektiv kateqoriyalar obyektiv reallığın insan şüurunda əks olunmuş məfhumlarının ümumilləşdirilmiş və mücərrədləşdirilmiş formada ifadəsidir. Dilçilər bu kateqoriyaları “məntiqi-qrammatik” kateqoriyalar kimi qəbul edir. Bu məfhumların obyektiv xarakteri, onların real hadisələri müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən əks etdirən ümumi mənalara göstərir. Kəmiyyət kateqoriyası bütün dillərə xasdır və mövcuddur. Bütün dillərdə leksik qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir. İngilis dilində ən vacib qrammatik kateqoriyalarından hesab olunan cəmlilik kateqoriyası uzun tədqiqat yolu keçmişdir. Kəmiyyət gerçək dünyanın hər bir obyektivin ayrılması xüsusiyyətidir (1, səh.6-8). Obyektiv gerçəkliyinin inikası məhz təfəkkürdə xəbərlilik kateqoriyası vasitəsilə reallaşır. Obyektiv gerçəklik haqqında hər hansı təsdiq və inkarın qrammatik ifadəsi xəbərlilik kateqoriyasının özüdür. Dünya xalqlarının hamsının təfəkkürünə gerçək həqiqətlər əks olunduğu üçün xəbər kateqoriyası onların hamısında vardır. Gerçəkliyin ifadəsi isə dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Aqqlütinativ dillərin hamısında və flektiv dillərin bəzində xəbər anlayışının ifadə etmək üçün xəbərin forma, əlamət-kateqoriyalar morfemlər sistemi mövcuddur. Bildiyimiz kimi, cümlənin qrammatik cəhətdən formalaşması və məntiqi cəhətdən məna ifadə etməsindən asılı olmayaraq bütün dillərdə xəbərlilik kateqoriyası olmalıdır. İngilis və Azərbaycan dillərində xəbərlilik kateqoriyası daha çox şəxslərə aid olur. Əgər isim və ya mübtədə cəmdədirsə xəbər mütləq cəmdə olmalıdır, yaxud da əksinə mübtədə təkdedirsə, xəbər də təkdedir. İş və ya birinci, ya da ikinci və ya da üçüncü şəxsə aid olur. Üçüncü şəxs daha geniş mənanı əhatə edir. Çünki bu tək şəxsi yox, bütün obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqındakı təsdiq və ya inkarı da əhatə edir. Dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə sıx sürətdə bağlı olan kateqoriyalar aid olduğu dilin daşıyıcıları olan xalqın təfəkkürünün və dilinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranır və inkişaf etmişdir. Bu inkişaf dilin morfoloqiyasında, qrammatikasında özünü göstərmişdir. Cəmlilik kateqoriyası bilavasitə isim, fel, mübtədə, xəbər arasındakı uzlaşmasını göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi, burada kəmiyyət bildiren sözlərin də mühüm yeri vardır. Hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın varlığı onun məna ilə sıx bağlılığı və onun bütün formal əlamətlərlə şərtlənir. Mənanı nəzərə almadan formal əlamətləri təyin etmək mümkün deyildir. Kəmiyyət kateqoriyasını ismin məna quruluşunda kəmiyyət formalarında yalnız qrammatik yox, həm də leksik-semantik fərqlərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Kəmiyyət kateqoriyasının məzmununu insanın şüuru və dil formaları vasitəsilə əks olunan kəmiyyət münasibətlərindən təşkil olunmuşdur (2, səh.28-29). Toplu halında olan əşyaları ifadə edən isimlər müxtəlif məna xüsusiyyətlərinə malik olub bəzən quruluşca bir-birindən fərqlənir. Belə isimlərin bəziləri sadə, bir qismi müxtəlif şəkilçilərlə yaranmış düzəltmə, digərləri isə müxtəlif sözlərdir. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyətin leksik vahidlərlə ifadəsiniaşağıdakı qaydada qarşılaşdıra bilərik. Tək halda sayılması mümkün olmayan əşyalar maddi isimləri göstərən sözlər kəmiyyətə topluluq yaradır. Məsələn, water (su), süd (milk), qənd (sugar) və s. kimi sözləri qeyd etmək olar. Məsələn, bir stəkan su (a glass of water), bir parça qənd (a lump of sugar), bir dilim çörək (a slice of bread) və s. Lakin, bu çəki və ya ölçünün kəmiyyəti konkretir. Əşya isə kəmiyyətə kütlə halında olub topluluq bildirir və kəmiyyətə sadalanması mümkün deyildir. Əgər bir qisim sözlərə cəm şəkilçiləri əlavə edilərsə, onda həmin əşyanın müxtəlif növləri çeşidləri nəzərdə tutulur. İngilis dilində ry (y) morfevi vasitəsilə düzəldilən bir qisim sözlər də mənaca, topluluq və qeyri-müəyyən cəmlilik bildirir. Məsələn, ancestry (mənsə), soldiery (əşgərlik), aristocracy (aristokratiya) və s. He suddenly remembered the aristocracy who did not labor. Dilçilik bir elm kimim kəmiyyət məfhumunun dildəki çoxsaylı ifadə vasitələrini araşdırır. Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, bu dillərin inkişafının ən qədim dövrlərində kəmiyyət kateqoriyasının leksik yolla ifadəsi, çox məhsuldar olmuşdur. O dövrdə qrammatik kateqoriyalar hələ inkişaf etmədiyi üçün insanlar kəmiyyət baxımından fərqlənən iki eyni predmeti bir-birinə qarşı qoymadan ötrü iki müxtəlif leksik vahiddən istifadə edilə bilər. Kəmiyyət anlayışının leksik ifadə vasitələrinin bizə qədər gəlib çıxmış ifadələr olmuşdur.

³⁴ Azərbaycan Tibb Universiteti. asəfixanova@gmail.com

Dünya dillərində tək və cəmdən savayı, ikili bəzən də üçlü, hətta toplu kateqoriyalarına rast gəlinir. Digər tərəfdən, bəzi dillərdə ismin kəmiyyətlərdə ifadə olunması vacib deyildir. İngilis dilində cəm formanın məna müxtəlifliyi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Cəmin formaları və mənası morfoloji və semantik cəhətdən tək formadan xüsusi ayrılmış şəkildə qeyd olunmuşdu. İsimlərin tək formasının funksiyası ümumiyyətlə qeyri-müəyyən şəkildə görülmüşdür. Tək formaya təkcə tək əşyalar bildiren isimlər deyil, həmçinin kəmiyyət anlayışından uzaq olan, məsələn, mücərrəd və toplu anlayışlarını, əşyaların adları da daxil edilirdi. Həmin isimlərin tək və cəm formaları arasındakı paralelliyi və qarşılıqlı əlaqəni pozurdu. Beləliklə, ismin cəm forması kateqoriyası qüvvətli bir kateqoriya kimi meydana çıxmışdı. Tək forma kateqoriyası isə cəm formaya münasibətdə neqativ bir kateqoriya kimi, bəzən də “sıfır” kateqoriyası kimi görünür (3, səh.18, 19). Dilçilər qeyd edirlər ki, qrammatik kateqoriya eynicinsli hadisələrin və hər şeydən əvvəl eyni cinsli qrammatik sözlərin formalarının fərqləndirilməsi zamanı yaranan halların məcmusu birləşmişdir. Qrammatikada kateqoriyalar daha geniş, məsələn, nitq hissələri və daha dar tərəfdən bu və ya digər nitq hissələrinin tərkibində ola bilər. Buna müvafiq olaraq “qrammatik forma və qrammatik kateqoriya” terminləri qarışdırmamaq lazımdır. Qrammatik forma ifadə vasitəsilə əlaqədardır. Qrammatik mənanın və mənanın ifadəsinin qrammatik vasitəsinin qarşılıqlı münasibəti onların vəhdətindədir. Alimlər qeyd edir ki, qrammatik kateqoriya isə qrammatik ifadənin konkret vasitəsi ilə əlaqəli deyil və bu o demək deyildir ki, qrammatik kateqoriya anlayışın, məntiqin bir sahəsidir və dil xaricində durur. Bəzi dilçilər bunun əksinə olaraq qeyd edirlər ki, qrammatik kateqoriya dildə qrammatik cəhətdən ifadə olunarsa, onda o, dil faktına çevrilir, yəni yenə həmin və ya başqa qrammatik vasitələrlə müşayiət olunur, ancaq bir və ya müxtəlif vasitələr qrammatik kateqoriya üçün əhəmiyyətli deyildir. Bir sıra dillərdə “ikilik” məna, ikilik kəmiyyət formaları kimi qəbul edilir. Kəmiyyət kateqoriyasının özünəməxsus fərqləndirilməsi vasitələrinin müxtəlifliyi onların hər birinin vəhdətinə mane olmur. Müasir ingilis dilində isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası iki tərəfin qarşılaşmasının tək-cəm şəklinin ifadəsində öz əksini tapır. Tək-cəm qarşılaşmasında ikinci tərəf dominant tərəf hesab olunur. Çünki tək formada kateqoriya əlamətinin aşkarlığına işarə edilmir. Analoji vəziyyəti Azərbaycan dilinə də şamil etmək olar. Dilçilərin fikrincə, hansı əşyaların birgə hesablanması onun dil ifadəsindən asılıdır. Qeyd edilir ki, bir çox hallarda bu təsnif təbii olur və faktiki olaraq bir sıra dillərdə üst-üstə düşür, ancaq bəzi hallarda dil strukturundakı fərqlər nəticəsində meydana çıxmış müxtəlifliklər də müşahidə edilir. Məs, ingilis dilində Jack and Jane are cousins – demək çətin deyildir, çünki sousin sözü (əmiqızı, dayıoğlu və s.) mənasını verir. They have ten mothers and sisters). Azərbaycan dilində isə (onların on bəce və qardaşı var) burada isimlər cəmlənir. Azərbaycan və ingilis dilində olan fərqli kateqoriyaları bu misallarda qeyd etmək olar (4, səh.40-41). Hər bir dilin lüğət tərkibində müxtəlif – nitq hissələrinə aid olan müəyyən qrup elə sözlər vardır ki, onlar yalnız toplu halda işlədilir. Bu cür sözlər cəm şəkilçisi olmadan belə tam leksik vahidlər kimi özləri cəmlik ifadə edir. Topluluq anlamı haqqında da Yespersen belə yazır: “Məntiqi cəhətdən topluluq bir tərəfdən təklik, digər tərəfdən isə cəmlik kimi başa düşülməlidir”. Lakin, topluluq təklik kimi başa düşüldükdə belə, ona ayrı-ayrı hissələrin vəhdəti kimi təsəvvür etməmək mümkündür deyil. Buna görə də topluluğun ayrı-ayrı hissələrdən ibarət çoxluq olduğunu nəzərə alsaq, onu bölünən, yəni diskret kəmiyyətin təzahürlərindən biri kimi müəyyənləşdirmək mümkündür. Müxtəlif sistemlərə aid olan Azərbaycan və ingilis dillərində bir qismi elə isimlər var ki, onlar kəmiyyətcə tək halda təsəvvür etmək mümkündür deyil, yəni bu cür sözlər – (lar, lər) və ya s (es) şəkilçiləri olmadan belə topluluq ifadə edir. Müasir ingilis dilində toplu əşyalar ifadə edən isimlər “Collective nouns” və yaxud “Nouns of multitude” (toplu isimlər) adlandırılırlar. Belə isimlərə misal olaraq family (ailə), crew (heyət), Government (hökumət), team (komanda), fleet (donanma), company (kompaniya) və s. sözləri misal göstərə bilərik. Göstərdiyimiz misallardan asılı aydın olur ki, toplu isimlərdə ifadə olunan çoxluq sözün özünün leksik mənasındadır. Məsələn, ordu dedikdə müəyyən məqsədə xidmət edən insanlardan təşkil olunmuş bir dəstə adam nəzərdə tuturuq. Lakin belə sözlər kəmiyyət şəkilçisi qəbul edərkən bilavasitə çoxluğu, yəni həmin ismin müxtəlif növlərini göstərir. “Xalqlar” dedikdə Azərbaycan xalqı, ingilis xalqı və s. kimi qeyd olunur. Buradan, misallardan qeyd olunur ki, people – həm xalq, həm də camaat mənasını verir. Xalq mənasını verdikdə həm cəm, həm tək kateqoriyalarında işlənir. Bu məndə dilçilikdə qrammatik kateqoriyalar cəm kateqoriyaları, ingilis və Azərbaycan xüsusiyyətlərdən bəhs olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Rahimov “Practical Grammar of English”. Bakı, 2000.
2. M.A.Belyayeva “English Grammar”. 1999.
3. V.M.Strang “Modern English Structure”. 2000.
4. Arnold I.V. “The English Word”. Moskva, 1986.

Açar sözlər: ingilis dili, cəm kateqoriyası təkdə olan sözlər, qrammatika, nitq hissələri.

Key words: English language, plurality, grammatical category, quantity.

Ключевые слова: Английский язык, множества, грамматическая категория, количества.

РЕЗЮМЕ

Слова множественного числа в английском языке и их эквиваленты в азербайджанском языке.

В этой статье упоминается категория и количества во множественном числе в английском языке. Показаны различия между существительными употребляемыми во множественном числе в английском и азербайджанском языке. В английском языке все существительные подразделяются на два вида: неисчисляемые и исчисляемые. В случае исчисляемых существительных предметы можно посчитать, то есть у такого слова будет форма единственного и множественного числа. Если же существительное неисчисляемое – у него будет только одна форма. В статье рассматриваются некоторые аспекты контрастной морфологии, категория количества в

английском языке их сопоставительная в азербайджанском языке. Категория количества присуще всем языкам мира и обладает многими лексическими способами выражения в этих языках. В этой статье обсуждается категория множественности, которая считается наиболее важной категорией в английском языке. Также рассматриваются мнения ряда ученых о категории множественности. Данная статья посвящена морфологическим путям выраженного значения категории количества в Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль числительная при выражении идей лексическим и синтаксической структурой. В этой статье отмечается, что некоторые языковеды считают количества семантической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются образования количества в Английском и Азербайджанском языках.

SUMMARY

The plurality category in the English language and its equivalents in theAzerbaijan language

This article talks about plural words in English. The article discusses the different and similar features between the languages. The equivalent of the plural category in Azerbaijani is mentioned in this article. Quantity is a scientific category. Quantity category is specific to all languages of the world. They have a lot of lexical grammatical ways of expression in these languages. They have so many differences in the quantity if the languages. In this article the category of plurality is considered the most important category in the English languages. Linguists discussed this category in foreign languages. A member of scientists renewed their thoughts about this category. The article speaks about the grammatical category in English and compare it with the same kinds such as personal demonstrative and the ways of morphological expression of member in Azerbaijani and English. In article is spoken about the role of quantity in expression of ideals and given example to show their lexical and syntactical structure. Linguists consider the member to be pure in morphological and grammatical category. And in this article the scientists perform brief study of morphological ways of quantity.

Rəyçi:

prof. Məmmədova Z.Ş.

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ FOLKLOR SPESİFİKASI

Milli-mənəvivarlıq anlayışınıehtiva edənfolklor uzun əsrlərdən bəri xalqın adət-ənənələrini, düşüncə tərzini, davranış normalarını, dilini, ruhunu qoruyub yaşadan əsas enerji mənbəyi olmaqla yanaşı, milli mədəniyyətin bir çox sahələrinin, o cümlədən də bədii ədəbiyyatın dinamik inkişafında əvəzedilməz mənbə kimi çıxış edir. Xalq ruhunun incəliklərinə yaxından bələd olan sənət adamları müraciət etdikləri mövzuların uğurlu bədii həllinə o zaman daha çox müvəffəq ola bilirlər ki, yazdıqları əsərlərin dil və ruhunda folklor koloriti də yetərinə yer almış olsun.

Məlumdur ki, yazıçıların qələmə aldıkları bəzi əsərlərdə folklor nümunəsi açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir. Bu hal folklor nümunəsindən olduğu kimi istifadə etdikdə, onları əsərlərin sərlövəsinə çıxardıqda, folklor qəhrəmanlarının adlarını müəyyən münasibətlə xatırladıqda daha qabarıq formada görünür. Bəzən isə yazılı ədəbiyyat nümunələrində şifahi xalq ədəbiyyatının elementləri heç də qabarıq şəkildə nəzərə çarpmır. Lakin diqqət etdikdə həmin əsərlərin mətnində, məntəxili qatlarında, təhkiyə içərisində, ümumilikdə əsərin poetikasında gizlənmiş formada güclü bir folklorizmin olduğunu şahidi oluruq.

Bədii ədəbiyyat həmişə konkret ictimai-tarixi və siyasi-sosial şəraitdə yaranır və təşəkkül tapır. Xalqın tarixi onun yazılı ədəbiyyat nümunələrində də ciddi şəkildə əks olunur. Xalq həyatı, cəmiyyətin keçdiyi ziddiyyətli yollar bədii yaradıcılığa da təsirsiz ötürmüşür. Azərbaycanın tanınmış realist sənətkarı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərlərini də bu qəbilə aid etmək olar. Qeyd edək ki, ədibin yaradıcılığı ədəbiyyatımızda realizmin daha da dərinləşməsinə, yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Onun yaradıcılıq irsi mövzu, ideya-sənətkarlıq, üslub, obrazlar qalereyası baxımından geniş və çoxçeşiddir. Belə ki, Ə. Haqverdiyev ədəbiyyatımızı təkcə dolğun məzmunlu dram əsərləri ilə deyil, bir çox orijinal hekayələri ilə də zənginləşdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyat tarixini demokratik ideyalarla qüvvələndirən Ə. Haqverdiyev yaradıcılığının ikinci dövründə, yəni 1905-1920-ci illərdə Azərbaycan bədii nəsrinin gözəl nümunələrini yaradaraq onun məzmunca və formaca kamilləşməsinə yardımçı olmuşdur. 1906-cı ildə "Həyat" qəzetində yazıçının "Ata və oğul", "Aydın şahidliyi" kimi hekayələri nəşr edilir. 1910-cu ildə isə "Mütrüb dəftəri", "Şikayət", "Qiraət", "Şəbih", "Acından təbib", "Dəcəlalabad", "Bomba" və s. hekayələri "Marallarım" ümumi başlığı altında "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunur. Bu hekayələrdə kənd yüzbaşılı, qorodovoylar, ikiüzlü ruhanilər, xəsis tacirlər "maral" adı altında ümumiləşdirilərək tənqid edilir. Ədib hekayələrində burjuamülkədar cəmiyyətinin nöqsanlarını ifşa edərək gülüşdən bacarıqla istifadə edir. Ümumiyyətlə, gülüş, istehza Ə. Haqverdiyevin tənqid üsulunda mühüm yer tutur.

Yazıçının bir neçə hekayəsinin məzmun və süjeti nağıl və lətifələrdən alınmışdır. Lakin ədib onları öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə uyğun işləyərək orijinal, mükəmməl bədii əsər formasına salmışdır. "Pir", "Şəbih", "Dəcəlalabad" kimi hekayələri buna nümunə göstərə bilərik. Bu hekayələrdə nağıl və lətifələrin quruluşundan, başlama tərzindən məhəratlı istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, folklor Haqverdiyev bədii nəsrinin nəinki məzmununa, quruluşuna, eləcə də bütövlükdə poetikasına təsir etmişdir.

"Poetika" termininə gəldikdə, "poetika – bədii ədəbiyyat haqqında elm; ədəbiyyat nəzəriyyəsi; ədəbiyyatşünaslığın bölmələrindən və qədim terminlərindən biridir. Poetika elmi tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif vəzifələr daşmış və gah müstəqil bir elm, gah da fəlsəfə, estetikanın bir sahəsi olmuşdur. Hazırda ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olmaq etibarilə poetika yaradıcılığın spesifikasiyasını təyin etməklə bədii əsərin quruluşunu, onun ideya-estetik məzmununu, kompozisiya və süjetini, surətlər sistemini, şeir və nəsr dilinin xüsusiyyətlərini öyrənməklə, ədəbi prosesin qanunauyğunluqlarını, ədəbi metodları, cərəyanları, üslubları, ədəbi növləri və janrları tədqiq etməklə məşğuldur" (2, 140).

Son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda etnopoetika termini də işlənmişdir. Prof. Kamran Əliyev etnopoetika haqqında belə yazır: "Əslində, etnopoetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmasının xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxaran bir elm sahəsi kimi qavranılır" (3, 3).

Folklorun Ə. Haqverdiyevin hekayələrinin poetikasına təsiri məsələsinə gəldikdə isə bu hekayələrin demək olar ki, əksəriyyətində biz folklor düşüncəsinin şahidi oluruq. Ədib hekayələrində folklor nümunələrindən demək olar ki, açıq-aşkar şəkildə az istifadə edir. Lakin hər bir hekayəni oxuyub bitirdikdə biz bu hekayənin mütləq bir folklor nümunəsinin məzmunu ilə səsleşdiyini görürük.

Məsələn, "Aydın şahidliyi" hekayəsində Səliman adlı bir sövdəgəri yolda bir quldur amansızcasına qətlə yetirir. İllər keçir, onun kiçik qardaşı Süleyman təsadüfən həmin quldurun dəstəsinə qoşulur və qardaşının qatilinin kim olduğu aşkarlanır. Süleyman qardaşının qisasını alır. Bu hekayənin məzmunundan belə bir fikir aydınlaşır: "Nahaq qan yerdə qalmaz".

Müəllif "Aydın şahidliyi" hekayəsində ayın dilindən öz əsas məqsədini – bütün müsəlman aləmi üçün narahat olduğunu da açıqlayır: "Amma indi bu millətin əhvalına nəzər etdikcə deyirəm ki, lal olub danışmamaq məsləhətdir. Mənim üzümdə siz bir qara götüb onu ləkə hesab edirsiniz. Xeyr! O, qara ləkə deyil, belə mənim ahımın tüstüsüdür ki, əqvami-islamiyyətin hər cəhətdən cəmi millətdən geri qalmasını görüb ciyərimdən çıxardıram!.." (4, 25).

³⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. AMEA Folklor İnstitutu. gulnar.osmanova05@gmail.com

“Ata və oğul” hekayəsində isə Hacı Xəlil və onun oğlu Əkbərdən bəhs olunur. Əkbərin dostu Rüstəm onun yolunu azmasına və müflisləşməsinə səbəb olur. Bu hekayənin məzmunundan çıxan fikir isə belədir: “Dostdan özünü qoru, düşmənə hesablaşmağa nə var”; “Dostam səninlə, pulun qurtaranacan”. Bundan başqa hekayədən o da aydınlaşır ki, Hacı Xəlilin ömrü halallıq üzərində qərar tutmuşdur, lakin oğlu Əkbərin uçuruma yuvarlanan ömrünü səciyyələndirən amillər məhz yalan və günahdır.

Ə.Haqqverdiyevin diqqəti cəlb edən hekayələrindən biri də “Koroğlu” hekayəsidir. Əsəri oxuyanda görürük ki, yazıçı bu hekayəni məhz “Koroğlu” dastanının təsiri ilə qələmə almışdır. Əsərdə kor İsrafilin oğlu Nərimandan bəhs olunur. - Dumanlı kəndində İsrafil adlı bir kişi yaşayırdı. O, on iki yaşında ikən çiçək xəstəliyinə tutularaq gözləri kor olmuşdu. Onun 2 oğlu var idi: böyük oğlu Nəriman, kiçiyi Qəhrəman. Nəriman qonşu kənddə Hacı Bayram adlı bir bəy üçün nökr işləyir. Ağası onun adını Koroğlu qoyur. Qısa bir müddətdə Nəriman hamının hörmətini qazanır, elm, savad almağa meyil göstərir. Bir növ dastan qəhrəmanı Koroğlu kimi o da kasıbların, kəndlilərin ümidinə, pənahına çevrilir. Nəriman ağası Hacı Bayramın qızı Güldəstəni sevir. Güldəstə obrazı da Nərimanla həmfikir olmaqda Nigar xanım obrazına bənzəyir.

Ədibin “Mirzə Səfər” hekayəsinin kompozisiyası “yörəyinə bax ayağını uzat”, “Qəndil” hekayəsi “hər yoxuşun bir enişi olar”, “Çeşmək” hekayəsi “mərdi qova-qova namərd etmək”, “Şeyx Şəban” hekayəsi isə “yuxılana balta çalan çox olar” kimi atalar sözlərinin məzmunu üzərində qurulmuşdur. Belə ki, professor Seyfəddin Rzasoyun da qeyd etdiyi kimi, “atalar sözləri istənilən etnik mədəniyyət tipində bütün zamanlar boyunca vahid və dəyişməz funksiya kimi kollektiv təcrübə və biliyin ötürülmə və yaşama vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir” (6, 3). Məhz bu baxımdan Ə.Haqqverdiyevdə xalq dilinin zəngin lüğət ehtiyatına, atalar sözü və məsəllərə yüksək qiymət vermiş, tez-tez bu xəzinəyə müraciət etmişdir.

Ə.Haqqverdiyev hekayələrində ictimai ədalətsizlik üzərində qurulan üsuli-idarənin və bu idarədə işləyən pristavların, qalabəyilərin, jandarm rəislərinin, qorodovoyların təbiət və münasibətlərindəki saxtakarlığı ifşa etmişdir. Bu adamlar, kərbəlayi Zal da daxil olmaqla, mənəbpərəstlik, iftiraçılıq və xudpəsəndlik kimi mənfi ictimai xəstəliklərə tutulmuşlar, öz mənfəətləri ucundan bir-birini məhv etməyə hazırdılar.

Yığcamlıq, təsvir və surətlərin reallığı, təbiiliyi, dilin oynaqlığı və lakoniklik Haqqverdiyev hekayələrinin əsas xüsusiyyətləridir. Nağıl və dastanlarda olduğu kimi səmimi deyim tərzində adi söhbət intonasiyası güclüdür. Belə maraqlı söhbət tərzli rəvayətlər oxucunu nəql edilən hadisələrə daha çox cəlb edir, bu hadisələrin özünə də təbiilik və reallıq gətirir.

Ədibin bir neçə hekayəsinin məzmunu və süjeti nağıl və lətifələrdən alınmışdır. Prof. Kamran Məmmədovun təbirincə desək: “onlar yazıçının öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə işlənilib, tamamilə orijinal, mükəmməl bədii əsərlər şəklinə düşmüşdür. “Cəhənnəm məktubları”, “Seyidlər ocağı”, “Pir”, “Şəbih”, “Dəcələbad” kimi hekayələrdə nağıl və lətifələrdən, onların quruluşundan, başlama tərzindən, gözənilməz nəticə ilə bitməsindən bacarıqla istifadə edilir. Bu, hər şeydən əvvəl, hekayəni formaca daha da mükəmməlləşdirir” (5, 21).

“Şəbih” hekayəsində camaatın avamlığından məharətlə istifadə edən fırıldaqçı din nümayəndələri şəbih çıxardır və bu yolla ciblərini doldururlar. “Pir” hekayəsində camaatın sadələşməsindən ustalıqla istifadə edən dələduzlar hiylə ilə pir düzəldib, oranı kef, əyyaşlıq xərcləri mənbəyinə çevirirlər. “Çeşmək” hekayəsində vəkil olan Mahmud bəy çeşmək zarafatı ilə dostu Mirzə Əhməd çərləyib öldürür. “Qıraət” hekayəsində arvadının avamlığından və sadələşməsindən istifadə edən Məşədi Qulam gecələr min cür hiylədən çıxır. “Diş ağrısı” hekayəsində ağrıyan bir diş çəkəndə üçün əlli qəpiyə qıymayan Hacı Rüstəm bilə-bilə üç sağlam dişini çəkəndə əlli qəpik verir və həkimi aldatdığına sevinir. Bütün bu hadisələr gülməli və kiçik görünsə də, bir sıra acı həqiqətlərin ümumiləşdirilmiş tipik ifadəsidir.

Beləliklə, həqiqi bədii əsərlərdə cəmiyyətin sosial-ictimai gerçəkliyi, onun ideoloji, siyasi, psixoloji, dini, fəlsəfi görüşləri, mənəvi problemləri hər şeydən əvvəl insan şəxsiyyəti, insan xarakterləri və taleləri vasitəsilə təcəssüm etdirilir. Ə.Haqqverdiyevin əsərləri də həqiqi bədii əsərlər olaraq xalqın ictimai-siyasi və fəlsəfi dünyagörüşünü inkişaf etdirir, xalqı daha ədalətli ictimai ideallar uğrunda mübarizəyə hazırlayır, onun mənəvi qüvvəsini artırır.

Ədəbiyyat:

1. Atalar sözləri (tərtib edən: M.Yaqubqızı). Bakı, “Nurlan”, 2013, 476 s.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (tərtib edən: Ə.Mirəhmədov). Bakı, “Maarif”, 1978, 199 s.
3. Əliyev K. “Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 164 s.
4. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 408 s.
5. Məmmədov K. Ön söz. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, s. 6-25
6. Rzasoy S. Milli pərimoloji fondun yeni tədqimat səviyyəsi (Ön söz). Atalar sözləri. Bakı, “Nurlan”, 2013, s. 3-7

Açar sözlər: Ə.Haqqverdiyev, bədii nəsr, hekayə, xalq təfəkkürü, atalar sözü, milli-mənəvi dəyərlər

Ключевые слова: А.Хагвердиев, художественная проза, рассказ, народное мышление, пословица, национально-нравственные ценности

Key words: A.Hagverdiyev, prose, story, folk thinking, proverb, national moral values

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ FOLKLOR SPESİFİKASI

Xülasə

Məqalədə həmişə yeniliyə canatan, cəmiyyətdəki ictimai nöqsanların kəskin və ifşaedici tənqidinə xüsusi diqqət yetirən görkəmli realist sənətkar Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin hekayələrindəki folklor motivləri tədqiqata cəlb olunur. Onun hekayələrinin demək olar ki, əksəriyyətində biz folklor düşüncəsinin şahidi oluruq. Ədib hekayələrində folklor

nümunələrindən demək olar ki, açıq-aşkar şəkildə az istifadə edir. Lakin hər bir hekayəni oxuyub bitirdikdə biz bu hekayənin mütləq bir folklor nümunəsinin məzmunu ilə səsleşdiyini görürük.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixini demokratik ideyalarla qüvvətləndirən Ə.Haqverdiyevin hekayələrinin əsas xüsusiyyətləri yığcamlıq, təsvir və surətlərin reallığı, təbiiyi, dilin oynaqlığı və lakoniklikdir. Burada nağıl və dastanlarda olduğu kimi səmimi deyim tərzində adi söhbət intonasiyası güclüdür. Belə maraqlı söhbət tərzli rəvayətlər oxucunu nəql edilən hadisələrə daha çox cəlb edir, bu hadisələrin özünə də təbii və reallıq gətirir. Beləliklə, folklorlardan bəhrələnmə bu əsərlərin xəlqi koloritini və mənəvi qüvvəsini daha da artırır, yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş olur.

СПЕЦИФИКА ФОЛЬКЛОРА В РАССКАЗАХ АБДУРРАГИМ БЕКА ХАГВЕРДИЕВА

Резюме

В статье привлечены к исследованию фольклорные мотивы в рассказах выдающегося мастера слова – реалиста Абдурагим Бека Хагвердиева, который всегда стремился к новшеству, уделяя особое внимание острой и разоблачительной критике социальных недостатков в обществе. Почти в большинстве его рассказов мы становимся свидетелем фольклорного мышления. В своих рассказах писатель использует почти явно мало фольклорных образцов. Однако, каждый раз когда мы дочитываем каждый рассказ, мы видим как этот рассказ перекликается с содержанием какого-либо фольклорного образца.

Основными особенностями рассказов А.Хагвердиева, который усиливает историю азербайджанской литературы демократическими идеями, являются лаконизм, реалистичность, естественность описаний и образов, игривость и лаконичность языка. Здесь, как и в сказках и былинах в стиле искреннего высказывания, интонация обычного разговора сильная. Такие интересные повествования в разговорном стиле больше привлекают читателя к рассказываемым событиям, привнося естественность и реальность в сами эти события. Таким образом, питание от фольклора еще больше усиливает народный колорит и духовную силу этих произведений, оказывая значительное влияние на их обогащение новыми художественными качествами.

THE SPECIFICITY OF FOLKLORE IN THE STORIES BY ABDURRAHİM BEK HАGVERDIYEV

Summary

The article draws on the study of folklore motifs in the stories of the outstanding master of the realist prose Abdurrahim bek Hagverdiyev, who always strived for innovation, paying special attention to sharp and revealing criticism of social shortcomings in society. In almost most of his stories, we become witnesses of folklore thinking. In his stories, the writer uses almost obviously few folklore samples. However, every time we finish reading each story, we see how this story resonates with the content of some folklore sample.

The main features of the stories by A.Hagverdiyev, who reinforces the history of Azerbaijani literature with democratic ideas, are conciseness, realism, naturalness of descriptions and images, playfulness and conciseness of the language. Here, as in fairy tales and epics in the style of a sincere statement, the intonation of ordinary conversation is strong. Such interesting narratives in a conversational style attract the reader more to the events being told, bringing naturalness and reality to these events themselves. Thus, nourishment from folklore further enhances the folk flavor and spiritual power of these works, having a significant impact on their enrichment with new artistic qualities.

Rəyçi: fil.e.d., dos. Leyla Məmmədova

Yunusova Günel Kamil qızı ³⁶
Ə. HÜSEYNZADƏ VƏ Ə. AĞAYEV TÜRK KLASSİKLƏRİ BARƏDƏ
(XX əsrin əvvəlləri)

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində türk ədəbiyyatına, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin fəaliyyətinə, yaradıcılıq amalına fəal surətdə münasibət göstərən qələm münəvvərlərindən biri də Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Onun bu aspektdə qənaətləri rəngarəng mövzuda qələmə aldığı əsərlərinə səpələnmiş haldadır. Daha doğrusu o, həmin qənaətlərini müxtəlif əsərlərində müxtəlif səbəblərlə bağlı bəyan edir. “Məcnun və Leylayi-islam” məqaləsində ədib Osmanlı dövlətinin tənəzzülə uğramasının səbəblərinə və bu işdə istibdad rejiminin, mövcud ictimai-siyasi sistemin törətdiyi fəsadlara nəzər yetirir. Eyni zamanda mövcud zülməti aydınlatmağa çalışan, konstitusiyalı dövlət quruluşunun yaradılması, ölkənin tərəqqisi uğrunda mübarizə aparan bir sıra türk ziyalılarının tərəqqipərvər əməllərini də xatırladır. “Məşrutə! Qanuni-əsas!”-deyib bu amal uğrunda çarpışan Əli Süavi, Midhət paşa, Səid bəy, İsmayıl Səfa, Əbuziya Tofiq, İsmayıl Kamal, Sezai, Əhməd Rza və b.-nin adlarını və işlərini ehtiramla yad edir [12, 226].

Əli bəy yalnız sırf ədəbi-nəzəri aspektdə qələmə aldığı yazılarında deyil, ictimai-siyasi, fəlsəfi-siyasi əsərlərində də bəzən türk sənətkarlarının yaradıcılığna müraciət edir, haqqında danışdığı fikrin təsdiqi üçün onlardan misallar verir. Məsələn, “Novru-zi-inqilab” məqaləsində Rusiyada 1905-ci ildə başlayan Birinci rus inqilabından, onun yaratdığı ictimai-siyasi ab-havadan, inqilabçılarla irticaçılar arasındakı mücadilədən söhbət açır. Fikrinin obrazlı şəkildə isbatı üçün İstambulda yaşayan Azərbaycan əsilli türk şairi Feyzi Azərbaycaninin mövludnaməsindən bir parça nümunə verir. Bildirir ki, sənətkarın islam peyğəmbərinin doğulması ilə yaranan nur və tərəqqinin, möcüzəli dirçəliş və yüksəlişin təsvirinə həsr olunmuş bu şeir barədə o, vaxtilə “Həyat” qəzetində də bir məqalə yazıb nəşr etdirmişdir. İndi isə F.Azərbaycanının mövludnaməsinin bir parçasını fikrinə müvafiq nümunə kimi oxuculara təqdim edir:

Bu gün töküldü yerə bami-Kəbədən əsnam.
Şikəst buldu bu gün taqi-şövkəti-Kəsra.
Təsəllütindən iraq oldu inzibatü nizam...
Bu yövmi-məsədətəfzada söndü atəşi-fürs.
Bu gün oyandı çiraqi-müşəşəi-islam.
Bu gün qırıldı şəttin cisiri-ahənini dəxi,
Gəlincə cuşi-xüruşa o nəhri-xunaşam. [12, 213].

Şeirinin ümumi məzmunu ondan ibarətdir ki, Məhəmməd peyğəmbərin doğulması ilə fars-Kəsra atəşi söndü, əvəzində dünyaya işıq bəxş edən islam günəşi doğdu.

Əli bəy Rusiyada başlayan inqilabi hərəkatı fikirlərə işıq gətirə biləcək bir prosesə, ona qarşı irticamı isə nuru boğan zülmətə bənzədir. Müəllif fikrinə davam edir, mülahizələrinin məntiqinə uyğun olaraq yenə bir hekayət verir. Hekayət Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sindən götürülmüş ev və onun sahibi haqqında hekayətdir. Hekayətdə deyilir ki, bir gün ev sahibi evə xahiş etdi ki, ucaçağı vaxtı ona əvvəlcədən xəbər versin. Ta ki o, işdən xəbərdar olub tədbirini görsün. Bir müddət keçdi. Evin divarları asta-asta çat verməyə başladı. Çat böyüdükcə evin sahibi palçıqla onu yumdu. Günün birində ev tamamilə uçdu. Sahibi evi məzəmmət edib dedi:-Axı mən sənə xahiş etmişdim ki, uçanada əvvəlcədən mənə xəbər verəsən. Ev cavab verdi:-Mən ağzımı açıb ucaçağımı sənə söyləmək istədim, ancaq sən hər dəfə mənim ağzımı yumdun [12, 213]. Ə. Hüseynzadə bu ibrətəməz hekayətin məntiqinə uyğun olaraq izah edir ki, indi istibdad rejimlərinin divarları çatlamışdır və onların uçması labüddür. Monarx hökmdarlar onun çatlamış divarlarını nə qədər yumsalar da, inqilabçı kütləni nə qədər susdurmağa çalışsalar da, onun faydası yoxdur. Müstəbid monarxların yaratdığı zülm səltənəti, istibdad sarayı uçub dağılmağa məhkumdur.

“Siyasəti-fürusət” risaləsində isə müəllif İranda məşrutə dövründə baş verən ictimai-siyasi və mədəni yeniliklərin təsviri zamanı Səttərxan hərəkatının doğurduğu nəticələrdən danışarkən romantik şair Tofiq Fikrətin yaradıcılığna müraciət edir. Onun inqilabi ruhlu bir şeirindən nümunə verir. Əsərdə təsvir olunur ki, qədim İran hökmdarı Kəyumərsə XX əsrin əvvəllərində İran ruhanilərinə rəhbərlik edən irticaçı, mühfizəkar Şeyx Fəzlullah arasında mükəlimə zamanı birdən rəqs edən qadınların şənlik nəğmələri, coşqu sədələri eşidilir. Bəlli olur ki, Səttərxanın başçılıq etdiyi məşrutə inqilabı nəticəsində İran qadınları hüriyyət əldə etmişlər. İndi onlar bu sevinci qeyd etməkdən ötrü “fəcri-mədəniyyət” (“mədəniyyət sübhü”) rəqsi oynayırlar. Bu, Kəyumərsə və Şeyx Fəzlullahı qorxuya salır. Həmin mənzerənin təsviri zamanı Əli bəy T.Fikrətin azadlığı və “təcdidi-həyatı” (həyatın yeniləşməsinə) tərənnüm edən aşağıdakı şeirini misal verir və nəzəri fikirlərini poetik dəlillə yekunlaşdırır:

Bəzən sona çəkmiş, bitəcəkmiş kibi naçar,
Məyali-təfəkkür mütərəddid süzülürkən.
Bir zərbəyi-şəhbal ilə bir həmlədə birdən,
Təcdidi-həyat eyləyərək eşqi füsunkar,
Şəklində rədidar.
Bin şeirlə təhiz ediyor qəlbi xəyali,
Hər cilveyi-nazəndəsi, hər cünbişi-bali.

³⁶ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqişnaşlıq İnstitutunun dissertantı yunusova_edu@mail.ru tel.0504988663

Başdan ayağa lərzişi məstində hüveyda,
Bir çöhreyi-pür vədi-əməl, çöhreyi-dilbər.[12, 359]

1905-1906-cı illərdə “Həyat” qəzetində silsilə şəklində dərc olunan [91] “Əbdi-qılf və məhfəzə” povestində mütəfəkkir ədib o zaman bədii düşüncə meydanında son dərəcə aktual görünən, müzakirə və fikir itxatlarına səbəb olan məsələlərə toxunur. Bunlar ədəbiyyatda millilik, xalqlıq, ədəbi dil problemləri idi. Həmin məsələlərə müəllif türk aydını Abdulla Cövdətlə Doktor əfəndinin mükəlliməsində toxunur. Burada oxucuya “təbdən ziyadə ədəbiyyat və fəlsəfəyə aşına” bir insan kimi təqdim etdiyi Doktor əfəndi əslində elə Əli bəyin özüdür. Onun dili ilə öz baxışlarını ifadə edir. O həm də Abdulla Cövdətin fikirlərinə şərik çıxır. Abdulla Cövdətin isə yaranacaq söz sənəti nümunələri barədə mövqeyi belədir: “Yazılan şeirlər, hekayələr milli olmalı, əhalimizin anlayacağı vəchlə yazılmalı, bir köylü, anadolulu bir türk ibarələrindən mənə çıxara bilməli, kimsənin ülfət etmədiyi farsı, ərəbi təbiratda ictimab etməlidir [12, 450].

Ə.Hüseynzadə ədəbi dilin milliliyi və sadəliyi, yəni xalq dilinə uyğunluğu dedikdə bütün qələm sahibləri üçün vahid, ortaq olan, milli məkanda bütün oxucular tərəfindən başa düşülən, normativləşmiş bir dili nəzərdə tutur. Yəni ədəbi dilin məhəlliləşməsinin əleyhinə çıxır. Ədəbi dilin müəyyən bölgələr üzrə məhəlliləşməsinə qəbul etmir və zərərli bir yol hesab edir. Belə ki, Abdulla Cövdətlə Doktor əfəndinin söhbətinə qoşulan müəllimlərdən biri Uşşaqzadənin hekayələrinin, Hüseyn Rəhminin romanlarının dilini tərifləyərək onların milli olduğunu söyləyir. Doktor əfəndi isə bu fikirlə razılışmır. Bildirir ki, adı çəkilən bu iki yazıçının əsərlərinin dili İstanbul ləhcəsindədir, yəni məhəlli səciyyəyə malikdir. İstanbullular həmin əsərləri yaxşı anlaşırlar. Lakin ləhcə xüsusiyyətləri, məhəlli elementlər aparıcı olduğundan kənar regionlarda yaşayan türklər bu əsərləri yetərinə başa düşmürlər. Deməli, bütün xalq kütləsinin anlayacağı ortaq bir ədəbi dilə ehtiyac vardır. Bu mənada Doktor əfəndi Məhəmməd Əmin Yurdaqulun dilini bəyənir. Onun şeirlərinin dilinin sadə, aydın, xalq dilinə yaxın olduğunu söyləyir və təqdir edir. Nacinin, Hamidin, Mahmud Əkrəmin, Tofiq Fikrətin dilinin isə ağır olduğundan şikayətlənir. Təəssüf edir ki, hələ indi də türk şair və ədiblərinin çoxu onların ərəbizm-farsizmlərlə yüklənmiş, çətin anlaşılacaq dilini təqlid edir. Doktor əfəndi Abdulla Cövdətin Anadolu türkülərinə, yəni xalq şeirinə münasibətini də bəyənir. Abdulla Cövdət belə hesab edir ki, xalq şeiri nümunələrini toplayıb nəşr etmək lazımdır. Bunlar bir tərəfdən oxucuların mütaliəsi üçün faydalıdırsa, digər tərəfdən də ədəbi dili zənginləşdirmək, baxımından gərəklidir. Eyni zamanda qələm və istedad sahibləri üçün də necə bir dildə yazmaq mənasında bir nümunədir. Onun fikrinə görə “bu şərqilərin içində qayət gözəlləri, bəhəqç şairanələri vardır, nəşr edilirsə, lisan-ədəbiyyəyə faydası toxunacağı, dilimizi, ləhcəmizi islahatçıların işlərinə yaryacağı şübhəsizdir” [12, 451].

Yeri gəlmişkən bir məsləyə toxunmağı gərəklilik hesab edirik. Göründüyü kimi, Əli bəy bu əsərində ədəbi əsərlərdə dil sadəliyini, onların xalq dilinə yaxın bir dildə yazılmasını təqdir edir. Lakin təəssüf ki, əsərlərində buna riayət etmir. Ağır, çətin anlaşılacaq bir dildə yazır.

Ə.Hüseynzadə M.Ə.Yurdaqul poeziyasının ideya-məzmun tərəfinə də diqqət yetirir, onun şeirlərindəki türkcülük qayəsini, milli-etnik notları alqışlayır. “Tərəqqi” qəzetində dərc edilən bir məqaləsində [95] o, şairin türk qürurunun, türk cəngavərliyinin və vətənpərvərliyinin poetik ifadəsinə yönəlmiş:

Bən bir türkün, dinim, cinsim uludur,
Sınəm, özüm atəş ilə doludur,
İnsan olan vətəninin quludur;
Türk övladı evdə durmaz, gedirəm.–

misraları ilə başlayan şeirini nümunə kimi verir və şeirin ideya sıqlığı barədə yazır: “Şu nəgmeyi-cəngcuyana türkün ruhundan, ruhunun ən dərin guşəsindən nəbiyan ediyor” [9].

Əli bəyin türk romantizminin qüdrətli nümayəndələrindən Abdulla Cövdətin yaradıcılığına ədəbi-nəzəri baxışı da diqqəti çəkir. Bu türk şairi öz yaradıcılıq məfkurəsi, orijinallığı, əsərlərinin ideya-məzmun və sənətkarlıq baxımından novatorluğu, aktuallığı ilə tənqidçini cəlb edirdi. Onu Azərbaycan oxucusuna tanımaq istəyən müəllif “Füyuzat” jurnalında yazırdı: “Qarelərimiz Abdulla Cövdəti tanıyırlarmı? Xeyir, tanıyırlar...Onu tanımaq və məsləkinin haqqında bir fikir edinmək ancaq onun firəngcə və türkcə vücudə gətirmiş olduğu asari-nəfisəyi mütaliə ilə olur” [7, 56]. Tənqidçi qeyd edirdi ki, A.Cövdətin əsərləri onun xalqa, vətənə olan sevgisinin, qəlbinin və ruhunun ifadəsidir. Bu sevgi qüdrətli bir istedad süzgülündən keçərək əzəmətli əsərlər ortalığa çıxarır. Həm də bu sənətkar vətən və millət yolunda həyatın hər cür zərbələrinə dözməyi bacarır. Əli bəy dediyi bu fikirlərin təsdiqi üçün A.Cövdətin öz sözlərini də misal çəkir: “Mənim həyatı-ədəbiyyəmə bir əksi-sədaldan ibarətdir, qəlb və ruhumun əksi-sədası olmaqdan ibarətdir. Ümumun hiss etməyərək yediyi zərbələri bən çıplağ və qərqi-xun qəlbimin üzərində hiss etmişəmdir...Fransızca və türkcə əşarım qədər tərcümeyi-halımı söyləyən heç bir lisan bulunmaz” [7, 58].

Əlbəttə, biz bu məqalədə Əli bəyin yalnız “Həyat” qəzetində və “Füyuzat” məcmuəsində türk ədəbiyyatı ilə bağlı ortalığa qoyduğu ədəbi-nəzəri münasibətə, göstərdiyi fəaliyyətə yığcam şəkildə nəzər saldıq. Əslində isə onun bu münasibət və fəaliyyəti yalnız bu iki mətbuat orqanı ilə məhdudlaşmayıb daha əhatəli səciyyə daşıyır. Həm də Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində ciddi təsiri, həm də mübahisəli cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Türk ədib və şairlərinin yaradıcılığının, məfkurə və ideallarının təbliğində, milli mühitdə yayılmasında da Əli bəyin və onun nəşr etdiyi “Füyuzat” jurnalının böyük rolu vardır. Həm də “füyuzat”çılar türk ədəbiyyatının milli mühitdə təbliğində və inkişafında türkcülük, turançılıq mövqeyindən çıxış edir, yalnız ədəbi əsərlərin ideya-məzmun cəhətlərinin deyil, dil-üslub xüsusiyyətlərinin Azərbaycan mühitində yayılmasına təşəbbüs göstərirdilər. Onlar “osmanlı” türkcəsi əsasında ortaq ümumtürk dili yaratmaq ideyasını dəstəkləyirdilər. Osmanlı sənətkarlarının əsərlərini oxuculara təqdim etməkdə bu mətləbi də bir ideya rüporu kimi önə çəkirdilər.

XX əsrin əvvəllərinin ən fəal, istedadlı fikir, amal və məslək bahadırlarından olan Əhməd bəy Ağayev də türk ədəbiyyatına və ədəbiyyat xadimlərinə həssas münasibət bəsləyirdi. Müxtəlif səpkili əsərlərində o, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Məhəmməd Əmin Yurdaqul, Tofiq Fikrət, Süleyman Nazif, Adıvar, Xəlidə Ədib və s. kimi türk sənətkarlarının yaradıcılığını təqdir edir, əsərlərindən nümunələr verir və bu əsərlər barədə öz mülahizələrini bildirirdi. Həm də çox zaman onların mütərəqqi ruhlu yaradıcılıq nümunələrini dövrün ictimai-siyasi hadisələri, millətin dərdləri, xalqın taleyi, vətənin istiqlalı və istiqbalı ilə bağlı mətləblərlə əlaqələndirirdi. “Rük və Kərbəla” məqaləsində o, xalqın düçar olduğu ağır fəlakətdən, rəzalətlərdən danışır. Ona nicat yolu göstərməkdə ədəbiyyatın üzərinə düşən vəzifədən söhbət açır. Sənətkarın xalqın dərdlərini, ictimai bəlaları əks etdirən bir tərcüman olmalı olduğunu vurğulayır. Bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirməkdə Namiq Kamalın tutduğu yolu istedad sahiblərinə nümunə göstərir. Onun güldən, bülbüldən, meydən, məhbubdan yox, məhz xalqın, vətənin dərdlərindən yazdığı, həqiqətləri öz qələmi ilə kütləyə çatdırdığı üçün ictimaiyyətin sevimlisinə çevrildiyini nəzərə çatdırır. Eyni zamanda onu da iqrar edir ki, sənətkarın həqiqəti söyləməkdən ötrü qorxmaz ürəyi, dönməz ruhu olmalıdır. Çünki “İnsaniyyət yolu qanlı bir izdir; bu izə düşən millət əfradının ayaqları degil, başları gedər”. Daha sonra müəllif “ədibi-əzim” adlandırdığı N.Kamalın “Get, vətəni-Kəbədə siyəhə bürün”-misrası ilə başlayan şeirini misal verir. Bu şeirdə iblis xislətinə bürünmüş adəm övladının cinayətkar təbiəti, əməlləri ittiham hədəfinə çevrilir [4].

“İrşad” qəzetinin səhifələrində ictimaiyyətə çatdırılan başqa bir məqaləsində Ə.Ağayev Əbdülhəq Hamidin poeziyasına nəzər salır[8]. Onu xalqın dərdləri ilə yaşayan, milli ağrıları-acıları poeziyasında əks etdirən, vətənin düşdüyü müsibətdən “gözü qanlı yaşlar” ilə dolan bir şair kimi oxuculara nişan verir. Xatırladır ki, onun əsərlərindəki kədər milli sosial gerçəkliyin kədəridir və o, millət dərdirinin tərcümanı olan bir sənətkardır. Tənqidçi bu həqiqəti şairin öz dili ilə kütləyə çatdırır və onun bu misralarını misal çəkir:

O qədər hüznü-qəmim var ki, bu gün
Cani-cismim dinliyor giryandır.
Zahirim batınə qırğın, küskün
Batınim zahirə lənətxandır.[2]

Ə.Ağayev milli qeyrət və namus sahiblərini, islam və insaniyyət xadimlərini vətən və millət sevgisini “Osmanlı şairlərinin sərəmədi və millət növhəxanlarının ən suzişli” şairi Ə.Hamiddən öyrənməyə, onun əsərlərini diqqətlə oxuyub anlamağa çağırır. Bildirir ki, az-çox milli ruhu, milli düşüncəsi, milli vicdanı olan hər kəs onun əsərlərini oxusa, ondan təsirlənər, milli təəssübkeşə çevrilər. Tənqidçi Qafqazın bəsirət sahiblərini, qeyrətli müsəlmanlarını da türk şairini oxumağa və ondan öyrənməyə səsləyir. İzah edir ki, bu nəzmdə Ə.Hamid özünün millət dərdirindən düşdüyü halətin həqiqi, səmimi obrazını yaradır. Nəhayət, tənqidçi belə bir ritorik sualla oxuculara və millət öncüllərinə müraciət edir. Görəsən, belə bir vətən təəssübkeşi varmı? Müəllif yazır: “Qafqazda da olan hankı bir sahibi-bəsirət,ərbabi-qeyrət müsəlman var ki, o, bu halə düşməsin! Kimdir ətrafına, millətin övzainə, işlərinə, əhvalinə baxıb gözü qanlı yaşlar ilə dolmayıb və özünün bəkarəyətini, naçarlığını hiss edib öz varlığından şikayət etməsin?”[2].

Əlbəttə, türk klassikin bu cür ideyalarının təbliği XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-mədəni və ədəbi fikrində vətən və millət ideallarının yüksəlişinə ciddi şəkildə müsbət təsir göstərirdi.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Əhməd. Həyat və məmat / Bakı: “Həyat” qəz., 1905, 10 iyul
2. Ağaoğlu Əhməd. Nəimlik / Bakı: “İrşad” qəz., 1906, 16 oktyabr
3. Ağaoğlu Əhməd. Sultan Əbdülhəmidin “İrşad”a mərhəməti/ Bakı: “İrşad” qəz., 1907, 23 fevral
4. Ağaoğlu Əhməd. Rük və Kərbəla/ Bakı: “Tərəqqi” qəz., 1908, 3 iyul
5. Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri/ Ə. Ağayev.- Bakı: Şərq-Qərb.-2007.-392 s.
6. Bayramlı Ofelya. “Həyat” qəzetində ədəbiyyat məsələləri (1905-1906) : / Filologiya elmləri namizədi dis./ – Bakı, 1981. – 184 s.
7. “Füyuzat” jur.[1906-1907]. Tam mətni. / Latin əlifbası ilə təkrar nəşrə hazırlayan: Ofelya Bayramlı.-Bakı: Çarşıoğlu.-2007.-672 s.
8. Hüseynova Ulviyyə. Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri / Ü.Hüseynova.- Bakı: Nurlan.- 2006.-156 s.
9. Hüseynzadə Əli bəy. Türklük, əsgərlik və İstanbulda 31 mart vəqəsi / Bakı: “Tərəqqi” qəz., 1909, 10 aprel
10. Hüseynzadə Əli bəy. Qırmızı qaranlıqlar içərisində yaşıl işıqlar / Ə.Hüseynzadə.- Bakı: Azərənşr.-1996.-292 s.
11. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir / Ə.Hüseynzadə.-Bakı: Mütərcim.-1997.-292 s.
12. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri/ Ə.Hüseynzadə.-Bakı: Şərq-Qərb.-2007.-480 s.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, XX əsrin əvvəlləri, Azərbaycan, ədəbi-mədəni mühit, türk ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat.

Ключевые слова: Али Бей Гусейнзаде, Ахмед Бей Агаев, начало 20 века, Азербайджан, литературно-культурная среда, турецкая литература, классическая литература.

Key words: Ali Bey Huseynzade, Ahmed Bey Agayev, early 20th century, Azerbaijan, literary and cultural environment, turkish literature, classical literature.

Xülasə

Ə. Hüseynzadə və Ə.Ağayev türk klassikləri barədə (XX əsrin əvvəlləri)

Məqalə Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevin türk ədəbiyyatı ilə bağlı ədəbi-nəzəri fikirlərinin elmi şərhinə həsr olunmuşdur. Burada göstərilir ki, hər iki qələm sahibi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında kifayət qədər tanınmış qələm sahiblərindən idilər. Onlar geniş fəaliyyət dairəsinə malik ziyahlar kimi tanınırdılar. Hər iki müəllifin maraq dairəsində olan problemlərdən biri də türk klassiklərinin həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda təbliği idi. Onlar hər ikisi mütərəqqi türk ədəbiyyatını, onun böyük simalarını Azərbaycan oxucusuna tanımaq, milli fikir

intibahında onların fikirlərindən istifadə etmək məqsədi güdürdülər. Eyni zamanda iki qardaş xalqı bir-birinə tanımaq istəyirdilər. Bu məqsədlə mətbuat orqanlarında deyilən mövzu ilə bağlı dəyərli yazılarla çıxış edirdilər.

Məqalədə dediyimiz bu məsələlər elmi şəkildə təhlil edilir. Həmçinin onların bu sahədə gördükləri işlərin ədəbi-mədəni mühitdə doğurduğu reaksiyaya da toxunulur.

Резюме

А. Гусейнзаде и А.Агаев о турецкой классике (начало 20 века)

Статья посвящена научной интерпретации литературно-теоретических идей Али бека Гусейнзаде и Ахмеда бека Агаева о тюркской литературе. Здесь показано, что оба писателя были известными писателями в общественно-политической, литературной и культурной жизни Азербайджана начала XX века. Они были известны как интеллектуалы с широким спектром деятельности. Одной из проблем, которая интересовала обоих авторов, была популяризация жизни и творчества турецких классиков в Азербайджане. Оба они стремились познакомить азербайджанских читателей с прогрессивной турецкой литературой и ее великими деятелями, а также использовать их идеи для возрождения национальной мысли. В то же время они хотели познакомить два братских народа друг с другом. С этой целью они публиковали в СМИ ценные статьи на указанную тему.

Эти вопросы, о которых мы говорили в статье, подвергаются научному анализу. Также затрагивается реакция, вызванная их работой на этом поприще в литературно-культурной среде.

Summary

A. Huseynzade and A. Agayev about Turkish classics (beginning of the 20th century)

The article is dedicated to the scientific interpretation of the literary and theoretical ideas of Ali bey Huseynzade and Ahmed bey Aghayev on Turkish literature. It is shown here that both writers were well-known writers in the socio-political, literary and cultural life of Azerbaijan at the beginning of the 20th century. They were known as intellectuals with a wide range of activities. One of the problems that both authors were interested in was the promotion of the life and work of Turkish classics in Azerbaijan. Both of them aimed to introduce the progressive Turkish literature and its great figures to Azerbaijani readers, and to use their ideas in the renaissance of national thought. At the same time, they wanted to introduce the two brotherly peoples to each other. For this purpose, they published valuable articles on the said topic in the media.

These issues, which we mentioned in the article, are scientifically analyzed. Also, the reaction caused by their work in this field in the literary and cultural environment is also touched upon.

RƏYÇİ: Dos.L.Ələkbərova

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIGINDA UŞAQ FOLKLORU

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəsti-xətti ilə seçilən xalq şairi, ictimai xadim Bəxtiyar Vahabzadə daim xalqının yanında olmuş, ədəbiyyatın inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun əsərləri xalq tərəfindən sevilmiş, rəğbət hissi ilə qarşılanmışdır. Xalq ruhuna, xalq ədəbiyyatına bağlı olan şair əsərlərində folklor nümunələrindən bəhrələnmiş və bunu yaradıcılığında əks etdirmişdir. B.Vahabzadə öz əsərlərində, demək olar ki, folklorun bütün janrlarından yerli-yerində bəhrələnmiş, o cümlədən uşaq folkloruna da geniş yer vermişdir. Xalq şairi uşaq yaradıcılığına xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Belə ki, uşaqların beşikdən məktəb yaşına qədər olan dövrünü poetik epizodlarla əks etdirmişdir.

Qeyd edək ki, uşaq folkloru dedikdə hər şeydən əvvəl şifahi xalq ədəbiyyatının böyük və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, onlar uşaqların dünyagörüşünü əks etdirib, onların yaş səviyyəsinə, həyatına həsr olunsun, arzularını ifadə etsin. Bunların içərisində uşaq oyunları xüsusi yer tutmaqla bərabər, sənətkarın yaradıcılığında da əks olunmuş, həm də xüsusi başlıq şəklində tapmacalar, sınımalar, nağıllardan nümunələr verilmişdir.

B.Vahabzadənin əsərlərində folklorla, şifahi ədəbiyyata, eyni zamanda elə-obaya, yurda, ocağa, beşiyə bağlılıq duyğusu şəxsiyyətin öz mənəvi əslindən ayrılmazlığını ifadə edir. Şair azyaşlı oxucusuna belə ilk məhəbbət və ehtiram hissi aşılایb göstərir ki, əcdadlarımız, ulu babalarımız ona görə yüksəliblər ki, ocağından, kökündən, keçmişindən ayrılmayıblar. Böyüyüb boya-başa çatdıqları beşiyi unutmamış, ayrıldıqları yurda, ocağa yan baxmayaraq mənimsədikləri adət-ənənələri, yurda bağlılığı nəsil-dən-nəsilə ötürmüşlər. Yaradıcılığında uşaq folkloru nümunələrinin də əsas qayəsi və məgzi məhz bu amillərlə ölçülür.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün sənətkarın uşaqlarla bağlı yazdığı şeirlərinə nümunə olaraq “Beşik”, “Mənim ad günlərim”, “Anam təzədən böyüyür”, “Azərbaycanlı ana”, “Ana hədiyyəsi” və s. göstərə bilərik.

Bilirik ki, uşaq folklorunun geniş yayılmış janrlarından biri də laylalardır. Laylalar anaların körpəsinin rahat yuxuya getməsinə təmin etmək, bəsləmək, əzizləmək, dilini açmaq və s. ilə əlaqədar oxuduqları nəğmələrdir. Aşağıdakı layla nümunəsi də özündə məhz bu fikri ifadə edir:

Laylanın hər xalı bir ümid, güman,
Onun ahənginə qaynadı qanım,
Anamın yanıqlı laylalarından
Süzüldü ruhuma Azərbaycanım (5, 70).

Məlumdur ki, laylalara beşik nəğmələri də deyilir Bu nümunələr hələ dil açmamış körpələr üçün ahəngdar bir ritmlə oxunur. Şairin “Beşik” şeirində də aşağıdakı layladan yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur:

İnsanın insana məhəbbətini, ey beşik,
İlk dəfə biz səndə duyduq,
Dünyanın zövqünü, səadətini
Ananın o ilq səsinə duyduq.
Layla dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan.
Qızıl güllər içində
Şirin yuxu tapasan (1, 35).

Araşdırmamızdan aydın olur ki, birinci yaş dövrünə daxil olan uşaq folkloru nümunələrinin yaradıcısı da analardır. Göründüyü kimi, doğulduğu kəndə gedərkən orada gördüyü adi taxta beşik şairdə belə geniş, əhatəli hisslər və düşüncələr doğurmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadənin “Beşik” şeirində bu hissənin ifadəsi səmimi olmaqla bərabər həm də məzmunlu və genişdir:

Bizim anaların laylalarından
Axtı ruhumuza Vətənin özü

Beşik kökümüzdür... ucalıb ordan
Tanıdaq dünyaya öz kökümüzü (1, 35).

Bunu da qeyd edək ki, bəd nəzərdən qorunmaq üçün insanlar arasında tarixən bir çox inanclar yaranmışdır. Onlardan göz muncuğunu və üzərliyi nümunə göstərə bilərik. “Beşik” şeirində analarımızın öz körpəsinə bəd nəzərdən, şər ruhlardan qorumaq üçün bu vasitələri ustalıqla təsvir etmişdir:

Qara göz muncuğu sol biləyimdə,
Beşiyin üstündə üzərlik, Quran,
Anam qoruyardı məni bunlarla
Dünyanın hər cürə bəlalərindən (1, 35).

İnsanlar arasında üzərliyin qoruyucu-mifik xüsusiyyəti isə aşağıdakı nümunədə bu cür ifadə olunmuşdur:

Üzərliksən, havasan,
Hər bir dərdə davasan,

³⁷ AMEA Folklor İnstitutu. Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsinin elmi işçisi. tahire.ss20@gmail.com

Balama göz dəyənin
Gözlərini ovasan (4, 12).

Nümunə olaraq tədqiq etdiyimiz bu laylalar da göstərir ki, sıfahi xalq yaradıcılığı yazılı ədəbiyyat üçün daim qaynaq və mənbə olmuş, istər böyüklər, istərsə də uşaqlar üçün yaradılmış folklor nümunələri bədii əsərləri daha da zənginləşdirmişdir.

Görkəmli sənətkarın yaradıcılığını tədqiq etdikcə bir məqam da diqqətimizi çəkir. Belə ki, şair “Anam təzədən böyüyür” şeirində qızına öz anasının adını qoyduğunu vurğulamış, anasının qızıyla bağlı arzu və istəklərini təənnüm etmişdir:

Anam öz adını qızıma verdi,
Anam nəvəsini çox istəyərdi.
Körpə nəvəsini qoyub yerində
Anam arxayınca dünyadan getdi (1, 22).

Biz bu fikri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı qeyd edəcəyimiz nümunə ilə də müqayisə edə bilərik. Bildiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dədə Qorqud Buğac, Basad kimi qəhrəmanlara göstərdiyi şücaətlərinə görə ad verir. Məsələn, birinci boyda oxuyuruq: “Bayandır xanın ağ meydanda bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlun, adı Buğac olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versin!” Dədə Qorqud belə deyir.

Ümumiyyətlə, folklorumuzda “ad vermə” motivini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında çox geniş şəkildə görə bilərik. Bəxtiyar Vahabzadə də bu motivi öz yaradıcılığında aydın şəkildə ifadə etmişdir.

Xalq şairinin “Ana hədiyyəsi” şeirində başqa bir məqam da diqqətimizi çəkir ki, hansı ki bu təənnüm bir daha “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını yadımıza salır. Belə ki, ana Allahdan diləyir ki, öz ömründən kəsib, balasının ömrünə calasın:

Sən mənim ömrümdən kəsib illəri
Balamın ömrünə cala, ay Allah! (1, 18).

Vurğuladığımız kimi, bu epizod bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının beşinci boyunu xatırladır və iki epizod müqayisə edilə bilər. “Ana hədiyyəsi” şeirində ana öz canını balasına verməyi Allahdan istəyir. Qeyd etdiyimiz Dəli Domrulun qoca ata-anasından can istəməsi isə dastanda aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Ezrayıl aydır: “Mərə, dəli qavat! Dexine anam dilərsən! Ağsaqqallı baban yanına vardığın, can vermədi. Ağbirçəkli anan yanına vardın can vermədi” (3, 100).

Ümumiyyətlə, folklorumuzda “can istəmə” motivi vardır ki, biz bunu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında aydın şəkildə görə bilərik və aydın olur ki, müəllif də bu motivi dastandan götürərək öz yaradıcılığında mükəmməl şəkildə təənnüm etmişdir.

Yuxarıda da vurğuladıq ki, Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin hər misrasında beşiyin önəmli olduğunu dəfələrlə təənnüm etmişdir. Bu məqamla da bağlı fikrimizi daha aydın ifadə etmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına bir daha müraciət edəcəyik. Şair ilk mənzil, ilk yuva adlandırdığı beşikdə dahilərin, qəhrəmanların yetişdiyini dönə-dönə nəzərimizə çatdırır və bu, şeirdə əksini aşağıdakı kimi tapmışdır:

Qılınc çəkmək üçün ələmə, dərdə
Sabirlər, Nəbilər, Babəklər yatır,
İnsanın insana məhəbbətini
Ey beşik, ilk dəfə biz səndə duyduq (1, 30).

Beşiyin üstünə səpildi dən-dən
Qaynar çeşmələrin zümzümələri,
Aldı öz kökünü beşiyimizdən
Üzeyir nəğməsi, Füzuli şəri (1, 30)

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da beşiklə bağlı çox maraqlı epizodlara biz də müraciət edərək fikrimizi izah edək. Belə ki, Uruz ağacı tərif edərkən Məhəmməd peyğəmbərin beşiyindən danışır. Aydın olur ki, ağacdən düzəldilmiş beşik müsəlman ölkələri üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bəxtiyar Vahabzadə də göstərmək istəyir ki, beşikdən başlayan vətən sevgisi müqəddəs olduğu kimi, beşik də, yurd da, el-oba, torpaq sevgisi də dəyərlidir və hər zaman şair və yazıçılarımızın əsərlərində məzmunlu şəkildə vəsf edilir:

Beşik kökümüzdür... ucalıb ordan
Tanıdaq dünyaya öz kökümüzü! (1, 30).

Öz kökünə bağlı olan insanlar vətənə bağlı olar. Ocağını, yurdunu qoruyan vətəni də müqəddəs bilib qoruyar. Şairin yaradıcılığında bu mövzular həssas şəkildə öz əksini tapmışdır. Şair tarixə, qaynaqlara istinad edərək beşiyi mədəniyyətimizdə kök salmış müqəddəs ocağa bənzətmişdir:

Hər köhnə ocaqda təzə bir ocaq...
Ruhum təzələndi, fikirim ucaldı (1, 30).

Qeyd etdiyimiz kimi, əgər bir körpənin beşiyi “ocaq” sayılırsa, müqəddəs tutulursa, uşaq böyüdükcə həmin “ocaq” vətənə çevrilir:

Hopdu ruhumuza bayatılardan

Nəğməyə bənzəyən ləhcələrimiz.
Daddıq dilimizin şirinliyini
Hələ bələkdəyən bu beşikdə biz (1, 30).

Məqələmizdə nümunə üçün istinad etdiyimiz şeirlərdən də aydın görünür ki, yaradıcılığının əsas məğzini təşkil edən sadəlik, aydınlıq və inandırıcılıq şairin dilinə məxsus əsas xüsusiyyətlərdəndir. Sənətkarın uşaq şeirlərinin də mənalı, məntiqli olub, daha aydın, rəvan və səliş oxunmasının səbəbi də bununla bağlıdır.

Apardığımız qısa bir tədqiqatdan da aydın olur ki, xalq şairinin yaradıcılığının ruhunu folklor, klassik ədəbiyyat və bəşəri-bədii təfəkkürün zəngin qaynağından götürüb. Bəxtiyar Vahabzadənin milli-mənəvi dəyərlərdən, xalq ruhundan, folklorlardan yetərincə bəhrələnməyi onun tariximizə, adət-ənənələrimizə, etnoqrafiyamıza bağlılığının göstəricisidir və bununla sənətkarımız xalqımızın əbədi sevgisini qazanmış, adı tariximizə qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Vətən, yurd sevgisini ürəyində və qələmində daşıyan sənətkar qeyd etdiyimiz şeiri də onun kökünə bağlılığının bariz nümunəsidir:

Həmişə öyrədib, öyrədir zaman,
Kökədən gəlməyəni yox etmək asan!
Nə sənsə, özün ol,
Kökündən yapış!
Dünənə arxalan,
Bu gündən yapış! (6, 91).

Bütün bunlar göstərir ki, şairin yaradıcılığında xalqını üstün tutub torpağının hər daşını, qayasını sevməyi, elinə-obasına vurğunluğu ön plandadır. Sənətkarın yaradıcılığının əsas şərtlərindən biri xalq nümunələrində ustalıqla istifadə edərək vətənə, doğma yurda sədaqət, zəhmət, əməksevərlik müsbət keyfiyyətlər kimi diqqətimizi cəlb edir. Özünün yaratdığı aforizimlərlə xalqdan gələn deyimləri, hikmətli kəlamları yenidən xalqa qaytarmış, gələcək nəsillərə çatdırmağı özünə mənəvi borc bilmişdir.

Görkəmli sənətkar inanclarla bağlı “Azərbaycanlı ana” şeirində də folklorumuzdan bəhrələnməmişdir. Şair soykökünə bağlı olduğu üçün inanclarımızı, atalar sözləri və aforizmləri əsərlərində lazımlı şəkildə, dolğun formada ifadə etmişdir. Göstərdiyimiz bu nümunədə inancla bağlı belə bir fikir diqqətimizi çəkir:

Elə ki, əlində su dolu cürdək
Çıxdı qarşımıza qoca bir ana (2, 66).

Məlumdur ki, Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inanclar çoxdur. Məsələn, səfərə çıxan insanın arxasınca su atmaq, uşağı qırxdan çıxarmaq, əgər su dolu qabla qarşına çıxsalar, işin avand olar və ya adət-ənənələrimizdən biri olan su çərşənbəsini göstərə bilərik.

Adət-ənənəmizə görə, ana-bacılarımız övladlarını səfərə yola salarkən işləri, yolları su kimi saf, uğurlu olsun deyər arxalarınca su səpərlər. Şair şeirdə bunu göstərərək ki, analarımız qədim inanclarımızı qoruyub saxlayıblar və bunları qorumaq gələcək nəsillərin də mənəvi borcudur:

Bu qədim adətə inanır ana,
İnanır yollarda bizə xətər yox.
İnanır inama, inanır suya,
İnanır mənzilə çoxdan çatmışıq (2, 66).

Xalq arasında belə inanclar da var ki, insanlar gördükləri yuxunu suya danışarlar. Nağıllarda suyun insanla danışması, sudan dilək diləmə və s. bu kimi məqamlar fikrimizin izahına bir nümunədir. Xalq arasında daha bir inanca görə, çərşənbə gecəsində sular axmır, dayanır.

Xalqımızın su ilə bağlı inancına daha bir nümunə olaraq, suya salınmış iynə ilə bəxt sınamaq mərasimini göstərə bilərik. Suyla bağlı çoxlu sayda bu və digər inanclar xalqımızın yaddaşında və folklorumuzda qorunub saxlanılır:

Hardasa bədbəxtlik məni izləsə,
Qorxmuram, bilirəm ötcək gec-tez,
Dayanıb üstümdə ana kölgəsi,
Cürdəkdən su səpir arxamca səssiz (2, 66).

Beləliklə, apardığımız araşdırmadan aydın olur ki, Bəxtiyar Vahabzadə yazılı ədəbiyyatla uşaq folkloru, xalq ədəbiyyatı arasında mənəvi bir bağlılıq yaradan, folklorun incəliklərindən öz üslubu, dəsti-xətti ilə istifadə edən sənətkarlarımızdan biri olub. Buna görə də, yaradıcılığının əsas məğzini təşkil edən sadəlik, aydınlıq və inandırıcılıq sənətkarın dilinə məxsus əsas xüsusiyyətlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Payız düşüncələri. B., “Yazıçı”, 1981, 145 səh.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Hər çiçəkdən bir ləçək. Şeirlər. (Tərcümələr.) B., “Yazıçı”. 1982. 247 səh.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Lirikası. – B., Azərneşr, 1981, 215 səh.
4. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bədii ədəbiyyat. Toplayıb yazıya alanı, işləyəni və tərtib edən: Həkimov M.İ. Maarif, 1986, 392 səh.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
6. Yaşar Qarayev. Şamil Salmanov. Poeziyanın kamilliyi, B., “Yazıçı”, 1985. 193 səh.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, uşaq folkloru, bədii ədəbiyyat, yazılı ədəbiyyat, bayatı, layla, tapmaca, nağıl, inanc

Ключевые слова: Бахтияр Вагабзаде, детский фольклор, художественная литература, письменная литература, баяты (жанр азербайджанского лирического стиха, лирические четверостишия, являющиеся наиболее распространенным из всех стихотворных форм азербайджанского фольклора), лайла (колыбельная), загадка, сказка, вера

Key words: Bakhtiyar Vahabzade, children's folklore, fiction, written literature, bayati (quatrain), lullaby, riddle, fairy tale, faith

Xülasə

Bəxtiyar Vahabzadə də öz dövrünün sənətkarları kimi folklorla bağlı olan şairlərimizdən biridir. Folklordan istifadə üsulları sənətkarın yaradıcılığında məqsədyönlü xarakter daşmadığına görə xalq ədəbiyyatı nümunələri poetik baxımından təbii və diləyatımlıdır. Bu işə uşaqların hərtərəfli inkişafına və dünyə görüşlərinin formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərir. Məqalədə B. Vahabzadənin yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatının folklorla əlaqəsi qeyd etdiyimiz aspektlərdən təhlil olunur. Aydın olur ki, şairin yaradıcılığı həm də uşaqların pak dünyasını, onların mənəvi gözəlliklərini özündə əks etdirən folklor nümunələri ilə zəngindir.

Children's folklore in Bakhtiyar Vahabzade's activity

Summary

Bakhtiyar Vahabzade is one of our poets, as the other artists of his time connected to folklore. Due to the fact that the methods of using folklore are not of a purposeful nature in the master's activity, the examples of folk literature are natural and characteristic from the point of view of poetry. Thus, it shows a positive impact on the comprehensive development of children and their formation of world views. In the article the relationship of children's literature with folklore in B. Vahabzade's activity is analyzed from the mentioned aspects. It becomes clear that the poet's activity is also rich with folklore examples, which reflect the pure world of children and their spiritual beauty.

Детский фольклор в творчестве Бахтияра Вагабзаде

Резюме

Бахтияр Вагабзаде, также как и другие мастера слова своей эпохи, является одним из наших поэтов, которые связаны с фольклором. Поскольку методы использования фольклора в творчестве поэта носят нецеленаправленный характер, образцы народной литературы в его работах, являются естественными и легко поддающимися к произношению с поэтической точки зрения. А это оказывает положительное влияние на всестороннее развитие детей и формирование их мировоззрения. В статье анализируются связь детской литературы с фольклором в творчестве Б. Вагабзаде по упомянутым нами аспектам. Выясняется, что творчество поэта также богато образцами фольклора, которые отражают в себе чистый мир детей и их духовную красоту.

RƏYÇİ: dos. L.ƏƏləkbərova

UINSTON S. ÇÖRÇİLL MEMURALARI – “EQO-SƏNƏD”İN VƏ AVTOBİORAFİK NƏSRİN SİNTEZİ KİMİ

Böyük Britaniya tarixinin ən önəmli simalarından biri, II Dünya müharibəsinin həlledici dönüm nöqtəsi olan “Müttəfiqlər koalisiyası”nın memarı – Uinston Leonard Spenser Çörçill (Winston Leonard Spencer Churchill) dahi A.P.Çexovun məşhur “*istedadlı insan hər şeydə istedadlıdır*” – kəlamının doğruluğunu əyani şəkildə sübut edərcəsinə, xalqının yaddaşında sadəcə olaraq, böyük iradə və əzm sahibi olan siyasi xadim, ən çətin məqamlarda oponentlərinin loyallığını mümkünə çevirən bacarıqlı diplomat, qorxmaz hərbiçisi kimi qalmamışdır: U.S.Çörçill həm də yetkin yaşında əlinə aldığı fırçası ilə gözəl rəsmlər çəkə bilən, hətta sərgilərdə nümayiş etdiriləcək əsərləri ilə istedadını sübuta yetirən rəssam kimi məşhurluq qazana bilmiş və ən əsası isə, iti qələmi ilə, təkrarsız ingilis yumoru ilə “ədviyalanmış” ironik təhkiyəsilə seçilən üslubu ilə də Dünya ədəbiyyatı tarixində dərin iz qoymağa müvəffəq olmuşdur. Məhz ədəbi irsi sayəsində 1953-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülən U.S.Çörçill öz bədii istedadının gücü sayəsində təhlilçilər tərəfindən yüksək qiymətini də qazanmışdır. Düzdür, obyektivlik naminə onu da qeyd etməliyik ki, Çörçillin təltiflənməsi Nobel mükafatları tarixində bu nominasiya üzrə ən mübahisəli mükafatlardan biri sayılmaqdadır [12]. Həmin il (1953) Ernest Heminquey kimi güclü rəqibini arxada qoyaraq, seçki siyahısında (*short list*) rəy çoxluğu qazanmış U.S.Çörçillin bu qələbəsində onun ahıl vəslərində olması faktı əsas gətirilsə də (*The Academy seriously discussed Mr. Hemingway for the prize last year, but postponed giving him the honor in favor of Prime Minister Churchill, whose advanced age was considered a factor in the choice.*) [3], zənnimizcə, təkcə bu məqam əks fikir önə sürənlər üçün başlıca argument rolunu oynamırdı. Belə ki, bir çox müşahidəçilər U.S.Çörçillin ədəbi fəhmi və şəksiz istedadını heç vəchlə inkar etmədən, belə bir kəskin rəqabətdə (E.Heminqueyi yenərək) Nobel mükafatının əldə edilməsində, bu parlaq memuar ustasının ilk öncə dahi siyasi xadim olması faktının həlledici rol oynaması reallığından çıxış edirlər. [10, s. 165-176]. Digər əks argument kimi, təəssüf ki, ədəbiyyat tarixində, xüsusilə də ədəbiyyat tənqidçiləri tərəfindən memuar janrına qarşı sərgilənən “ögey” münasibət, bu janrı yetərinə ağır ədəbi dəyəərə malik olmamaqla, daha çox tarixi təsvir xarakterli əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlı yanlış münasibət də öz rolunu oynaya bilərdi. Belə ki, E.V.Çumakeviçin də vurğuladığı kimi, uzun müddət memuar janrı “*yazıqlar üçün çox asan təhkiyə formatı*” kimi nəzərdən keçirilməsi səbəbiylə ədəbi tənqidçilər tərəfindən ikinci dərəcəli janr kimi dəyərləndirirdi və elə bunun məntiqi nəticəsi olaraq, ədəbi tənqid bu janrdakı ərsəyə gələn əsərlərin yalnız “üst qatını”, yəni real hadisələrin narrativləşməsini təhlil etməklə kifayətlənirdi. Bu öngörüşlü yanaşma isə öz növbəsində, avtonarrativ müəllifinin təhkiyəsinin “*aysberqin görünməz hissəsində*” qərarlaşmış daxili psixologizminin təhlilini diqqətdən kənar saxlanılmasına gətirib çıxarırdı [14, s. 200]. Belə ki, memuarların (özlərinin bədii janr təyinatı tələbi ilə) mütləq şəkildə sənədli xronika və faktlara istinad etməli olan epik ədəbiyyat növünü təcəssüm etdirməsi, eləcə də müəllifin adından real hadisələrin “*xronikal və fotoqrafik təhkiyəsinə*” əks etdirməsi, habelə bu janr çərçivəsində tarixin “yenidən oxunuşunu” mümkün edə biləcək heç bir müəllif kreativliyinə (*uydurmalara*) icazə tanınmaması – belə öngörüşlü yanaşmanın formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır [13, s. 28]. Yəni bu janr təyinatı çərçivələrindən çıxış edən tənqidçilər memuar müəlliflərini “tarixi bədiiləşdirən”, keçmişdə baş vermiş real hadisələri bədii formatda populyarlaşdırən “asan” bədii fəaliyyət icraçısı kimi nəzərdən keçirirdilər və eləcə buna görə də, memuaristin daxili psixologizmini, prosesləri nə üçün başqa deyil, məhz verilmiş prizmadan nəzərdən keçirilməsinə üstünlük tanınmasının səbəblərini izah etməkdən, təhlil etməkdən çəkinirdilər və ya buna ümumiyyətlə, bir o qədər də əhəmiyyət vermirdilər. Konkret olaraq, U.S.Çörçillin memuar yaradıcılığının ədəbi tənqidi ilə məşğul olmuş çox sayda araşdırmaçının tədqiqatında müəllifin daxili travmamalarının, psixoloji patternlərinin, qazanmış olduğu gestaltların onun təhkiyəsinə təsirini dəyərləndirən tədqiqatlara, demək olar ki, təsadüf etmədik. Halbuki Çörçill memuarlarında daxili psixologizm sezilib təsbit edilməsi çətin və ya mümkün ola biləcək qədər dərin qatda deyil.

U.S.Çörçill memuarları sadəcə bu janr üçün xarakterləşdirilmiş (bizim isə bir o qədər də razılaşmadığımız) səciyyələndirmədən, yəni, sırf “fotoqrafiklikdən” də uzaqdır. Əsərin hər sətirində müəllifin kimliyi və onun mövqeyi sezilsə də, obyektiv gerçəkliyi əks etdirməyə çalışan Çörçill xronikaçı deyil, bədii təhkiyə formatında yaşadıklarını, şahid olduqlarını, oxuyub eşitdiklərini refleksiyaya etməyə qadir olan və ən əsası onu (avtorefleksiyasını) gözəl ricətli nəsr qəlibinə sala bilən bədii fəhm sahibi, usta bir yazardır. Başqa sözlə desək, Çörçill memuar janrında sosial roman, elmi traktat, epistolary janr elementləri sintezi üzərində nəşət tapan xüsusi avtobiografik əsər formatını ərsəyə gətirmiş H.Uells kimi, əsərlərini metajanr səviyyəsində təkamül etdirmiş olmasa da [7, s. 19], bu janrın, məhz, dövrün ədəbi-tarixi salnaməçiliyi missiyası baxımından, əhəmiyyətli inkişafına təkan verə biləcək əsərlər ərsəyə gətirmişdir.

U.S.Çörçillin memuar irsində onun bir müəllif kimi “mövcudluq” səviyyəsi, onun eqo-sənəd növlərindən biri kimi nəzərdən keçirilən avtobiografik və memuar ədəbiyyatının ən problematik məqamlarından sayılan fərdi subyektivizmlə obyektiv tarixilik prinsiplərinin uyarlaşdırılması zamanı müəllif “Mən”in itirilməməsi məqamına da xüsusi diqqət ayırmağı vacib sayırıq.

İngilis ədəbi tərcümeyi-hal əsərlərinin XIX-XX əsərlərdə təkamülə uğramış janr xüsusiyyətlərini araşdıran L.B.Karayevanın da qeyd etdiyi kimi, məhz, bu iki əsrdə ingilis memuar ədəbiyyatı faktoqrafiklikdən psixologizmə doğru inamlı addımlarını atmağa müvəffəq olmuşdur [6, s. 52]. Belə ki, də qeyd etdiyi kimi, memuar janrı məhz həmin dövrdə tarixi mənbəünaslıqdan ədəbi janra birmənalı keçidini gerçəkləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində

Avropada memuar ədəbiyyatına ciddi şəkildə maraq artımının izləndiyini qeyd edən holland tədqiqatçısı R.Dekker, həmin dövr qələmə alınmış memuaristik ədəbiyyatın adətən fərdi və analitik olmadığını vurğulamış və onların çoxusunun hərbcilər, diplomatlar və bu və ya digər hadisələrin aktiv iştirakçıları tərəfindən qələmə alındığını qeyd etmişdir [5, s. 71-83]. Əslində avtobioqrafik janrın yaranması, demək olar ki, bir qayda olaraq, məhz, individualizmin bərağərər olması, daha konkret desək, G.Qusdorfun da bildirdiyi kimi, Qərb sivilizasiyasında orta əsrlərdən Yeni dövrə keçid əsnasında fərdiyyətçiliyin ön plana çıxması ilə əlaqələndirilsə də [2, s. 28-48], artıq qeyd edildiyi kimi, heç də həmişə avtobioqrafik əsərlər və memuar ədəbiyyatı müəllif avtorefleksiyasını, subyektin özünüdərkini hədəf alan əsərlər kimi ortaya çıxırmırdı.

Memuar-avtobioqrafik ədəbiyyatın doğruluq payı, obyektiv gerçəkliyi əks etdirməsində nümayiş etdirdiyi dürüstlüyü şübhə altına alan şəxslər arasında yazıçıların da yer alması məsələyə münasibətdə qütbləşmənin hansı səviyyədə olduğunu tam əyaniliklə gözlər önünə sərgiləyir. Belə ki, memaur janrına kəskin neqativ münasibətini dilə gətirmiş məşhur ABŞ yazıçısı Mark Tven iddia edir ki, *“elə bir şey mümkün deyil ki, insan özü haqqındakı bütün həqiqətləri açıqlasın və ya bütün bunların oxucuya gedib çatmasına imkan versin”* [9]. Məhz, bu səbəbdən ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri yazarın “avtobioqrafik mifi” anlayışını terminoloji dövriyyəyə daxil edib onun vasitəsilə yazarın real kimliyi ilə ədəbi əsərlərində representasiya etdirdiyi kimliyi arasındakı fərqlərin meydanagəlmə səbəblərini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Konkret olaraq avtobioqrafik mifin modelləşdirmə prinsiplərini dəyərləndirmiş D.V.Kotovanın da qeyd etdiyi kimi, XX-XXI əsrin kəsişməsində ədəbi düşüncədə *“yazarın amplusu”*, *“yazıçı imici”* məfhumlarının vacibliyi məqamı etiraf edilməyə başlamışdır. Məhz müasir araşdırma tendensiyaları sayəsində yazıçıların özləri haqqında şüurlu şəkildə “mif” yaratmaq meylliliyinin təfətlil təhlil hədəfinə götürüldüyünü vurğulayan D.V.Kotova bununla da ədəbiyyatşünaslığın təhlil resurslarının yeniləndiyini etiraf etmişdi. Tədqiqatçı ədəbiyyat təhlilçiləri arasında səsləndirilən *“istənilən mətnləşmiş ifadə, fikir – öz başlanıcından etibarən ölü və saxtadır”* – kimi dəyərləndirmələrin mövcudluğuna diqqət çəkmişdir [8, s. 19]. Doğrudan da U.Çörçill memuarlarının gerçəkliyin bədi inikas olması prizmasından təhlili burada heç şübhəsiz ki, real olan faktlarla yanaşı, yazarın görmək istədiyi, ya da əksinə görməkdən imtina etdiyi gerçəklərin “qarışımından” ərsəyə gələn avtobioqrafik mif mövcuddur. O da maraqlıdır ki, *dahi siyasi xadim Çörçillin* heç bir mifə ehtiyacı olmadığı halda, *yazar Çörçill* özünün yaratdığı və kövrək daxili dünyasının “qalxanı” kimi istifadə etdiyi həmin avtobioqrafik mifdən yararlanır, bəzən aşkar şəkildə öz ağrı-acısını, öz emosional yaralarını həmin mifin hələsi arxasında gizlədir və əslində, açıq desək, buna yetərinə uğurla müvəffəq olur. Yəni Çörçill memuarları ilə tanış olan sırayı oxucu onun siyasi intriqalar, hərbi kataklizmlər bərədə çox dürüst və obyektiv rəyində, onlarla bağlı xatirələrində heç bir yanlışlıq görmədiyindən, müəllifə etimadı zədələnmir, ona birmənəli şəkildə inam və etimad nümayiş etdirir. Lakin avtobioqrafik məqamların şərhində yazar Çörçill qlobal tarixi prosesləri təsvir edən siyasətçi Çörçill qədər “açıq ürəkli” deyil. Memuar yazmağa ehtiyacın növbəti nəsillər tərəfindən siyasi fəaliyyətinin doğru-dürüst şərh edilməsi istəyi ilə əsaslandırılan U.Çörçill öz şəxsi həyatını, uşaqlıq yaşantılarını, ən əsası uşaqlıq travmalarını etiraf etmək öhdəliyini üzərinə götürməmişdir.

I have tried, in each part of the quarter-century in which this tale lies, to show the point of view appropriate to my years, whether as a child, a schoolboy, a cadet, a subaltern, a war-correspondent, or a youthful politician. If these opinions conflict with those now generally accepted, they must be taken merely as representing a phase in my early life, and not in any respect, except where the context warrants, as modern pronouncements [1].

Bəlkə də, elə bu cəhətdən də oxucusuna “istədiyini verərək” öz dövrünün tarixi salnaməçisi kimi yaddaşlarda həkk olmaqla kifayətlənməyi, daxili özünüdərk, psixoloji avtoreviziya (özünüdərk) məqamlarına “enməyə” o qədər də diqqət ayırmamışdır. Hətta onun avtobioqrafik məqamları qabardılan memuarlarında da müəyyən mənada “müəllif maskası”ndan istifadə hallarının mövcudluğunu da qeyd etmək olar. Xatırladaq ki, “müəllif maskası” dedikdə, yazıçının özünün real olandan fərqli obrazını canlandırmaq məramı ilə yaratmış olduğu və bilvasitə onu (müəllifin özünü) representasiya edən ədəbi priyom, üsul, ifadə formatı nəzərdə tutulur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim P.A.Nikolayev bunun bir ədəbiyyat mistifikasiyası olduğunu vurğulamış və daha çox postmodernizmlə əlaqələndirilməsinə baxmayaraq, hələ antik dövrlərdən etibarən fərqli yazıçı və şairlər tərəfindən istifadə edildiyinə diqqət çəkmişdir [11]. Onu da qeyd edək ki, müəllif maskasını psixologizm priyom olaraq dəyərləndirmiş N.Y.Şişkovaya görə, müəllifin real kimliyini, həqiqi “üzünü” gozlətmək üçün istifadə olunan müəllif maskasına, əslində, konkret, iki məqsədlə müraciət edilir: 1) tamamilə fərqli rol ifadə etmək intensiyası ilə; 2) öz hiss və həyəcanlarını gizlətmək məqsədilə [15, s. 2]. Heç bir şübhə yoxdur ki, britaniyalıların tarixində silinməz iz qoyan, adı hər bir ölkə vətəndaşının qəlibində dərin minnətdarlıqla həkk olunan bu böyük şəxsiyyətin özünü “fərqli rolda” təqdim etməyə ehtiyacı yox idi: Çörçill sadəcə olaraq, öz hiss-həyəcanlarını olduğu kimi verməkdən çəkinmiş və bəzi hallarda daxili komplekslərinin təsiri ilə ümumiyyətlə, emosional planlı reallığı təhrif etməyə üstünlük vermişdir. Məsələn, atası ilə bağlı xatirələrində, atasının siyasi fiqur kimi qiymətləndirməsində, eləcə də ailədaxili münasibətlərin səciyyələndirməsini apararkən biz, “buldoq” ləqəbli qorxmaz siyasi xadimi deyil, hələ də öz uşaqlıq travmalarının yarasını sağaltmamış kövrək qəlbi, valideyn sevgisinə möhtac kiçik Uinstonu müşahidə edirik. Bəlkə elə bu səbəbdəndir ki, özünün müəyyən gerçəklərin etirafında sona qədər səmimi olmayacağıının fərqi varan U.Çörçill memuralarından birinin müqəddiməsində oxuculara romanını nağıl kimi təqdim etmişdir (*Various accounts having appeared from time to time of my early life and adventures, and I myself having published thirty years ago stories of the several campaigns in which I took part, and having written later about particular episodes, I have thought it right to bring the whole together in a single complete story; and to tell the tale, such as it is, anew.*) və bu tədqimat formatına uyğun olaraq da əsərini ingilis folkloru üçün səciyyəvi olan final nağıl formulu ilə yekunlaşdırmışdır: *Events were soon to arise in the fiscal sphere which were to plunge me into new struggles and absorb my thoughts and energies at least until September 1908,*

when I married and lived happily ever afterwards [1]. Burada yer alan *to tell the tale* və *I married and lived happily ever afterwards*. (müqayisə et: "The Red Ettin" ingilis xalq nağılında: [4]) ifadələri müəyyən çərçivəlilik effekti yaratmaqla Çörçillin nağılı başlanması və sonlandırması haqqında məlumat verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Churchill, W.S. My Early Life. A Roving Commission. <https://gutenberg.ca/>
2. Gusdorf G. Conditions and Limits of Autobiography / G. Gusdorf // Autobiography: Essays Theoretical and Critical. Ed. by J. Olney. New Jersey: Princeton University Press, 1980. P. 28-48.
3. Hemingway Is the Winner Of Nobel Literature Prize. //New York Times, October 29, 1954 <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/books/99/07/04/specials/hemingway-nobel.html>
4. The Red Ettin <https://www.sacred-texts.com/neu/eng/eff/eff24.htm>
5. Деккер Р. Долгосрочные тенденции автобиографического творчества в Нидерландах / Р. Деккер // Человек. - 2016. - № 5. - С. 71-83
6. Караева Л. Б. Английская литературная автобиография. Эволюция жанра от девятнадцатого века к двадцатому / Л. Б. Караева // Известия Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. - 2007. - Т. 8, № 41. - С. 50-55.
7. Караева, Л. Б. Английская литературная автобиография: трансформация жанра в XX веке, автореферат диссертации ... доктора филологических наук, Москва, 2010, 38 с.
8. Кротова Д.В. — Принципы моделирования автобиографического мифа в творчестве П. Крусанова // Филология: научные исследования. – 2017. – № 3. – С. 19
9. Лежён Ф. В защиту автобиографии // Иностранная литература, 2000 N4 <https://magazines.gorky.media/inostran/2000/4/v-zashhitu-avtobiografii.html>
10. Машенко А.П. Большое искусство и большая политика: Почему Уинстон Черчилль получил Нобелевскую премию по литературе раньше, чем Эрнст Хемингуэй? // Ученые записки КФУ имени В.И.Вернадского. Филологические науки 2020, Том 6 (72), №3, с. 165-176
11. Николаев П.А. Маска авторская // Научно-популярный журнал: «Рукопись», 14 апрель 2015 <https://litpr.ru/maska-avtorskaya/>
12. Нобелевская премия по литературе: 7 спорных и скандальных лауреатов // РБК, 08 октября 2020 <https://style.rbc.ru/people/5f7dc1d39a79478dccc9d213d>
13. Сафронов А.В. Жанровое своеобразие русской художественной документалистики (очерк, мемуары, «лагерная» проза): учебно-методическое пособие / А.В.Сафронов; Ряз. гос. ун-т им. С.А.Есенина. – Рязань, 2012. – 108 с.
14. Чумакевич Э.В. Традиции и новаторство писателей первой волны русского зарубежья в развитии жанра автобиографической прозы // Мировой литературный процесс: автор – жанр – стиль: сборник научных трудов; – Брест, 2011. – с. 199-201
15. Шишкова Н.Ю. Авторская маска как приём психологизма в творчестве У. Теккерея // Литература народов стран зарубежья № 7 (53), [https://7universum.com/pdf/philology/7\(53\)/Shyshkova.pdf](https://7universum.com/pdf/philology/7(53)/Shyshkova.pdf)

Açar sözlər: U.S.Çörçill, memuar ədəbiyyatı, ego-sənədlər, avtobiografik nəsr, "müəllif maskası"

Ключевые слова: У.Черчилль, мемуарная литература, эго-документы, автобиографическая проза, "авторская маска"

Key words: W.S.Churchill, memoirs, ego-documents, autobiographical prose, "author's mask"

Мемуары Уинстона С. Черчилля - как синтез «эго-документа» и автобиографической прозы

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются мемуары Уинстона Леонарда Спенсера Черчилля, одной из важнейших фигур в истории Великобритании, архитектора «союзной коалиции», ставшей решающим поворотным моментом Второй мировой войны. Автор анализирует наследие Черчилля через призму определяющих черт мемуарного жанра. Выявляется то, что мемуары Черчилля представляют собой некий синтез «эго-документа» и автобиографической прозы. В статье выявляются корни предвзятого отношения к мемуарному жанру. Оказывается, именно эти причины во многих случаях мешали литературным критикам, исследователям проследить «авторскую личность» и глубинный психологизм в мемуарах Черчилля.

Memoirs of Winston S. Churchill - as a synthesis of "ego-document" and autobiographical prose

SUMMARU

The article deals with the memoirs of Winston Leonard Spencer Churchill, one of the most important figures in the history of Great Britain, the architect of the "union coalition", which became the decisive turning point of the Second World War. The author analyzes Churchill's legacy through the prism of the defining features of the memoir genre. It is revealed that Churchill's memoirs are a kind of synthesis of the "ego-document" and autobiographical prose. The article reveals the roots of a biased attitude towards the memoir genre. It turns out that it was precisely these reasons that in many cases prevented literary critics and researchers from tracing the "author's personality" and deep psychologism in Churchill's memoirs.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

QƏHRƏMANLIQ KONSEPTİNƏ TARİXİ YANAŞMA CƏHDİ

Fikir prosesində daim «hərəkətdə» və başqa mentallıq vahidləri ilə qarşılıqla əlaqədə olan konseptin sərt strukturu yoxdur, amma bununla belə onun müəyyən formalaşma prinsipləri mövcuddur. Koqnitivistlərin çoxu konseptin strukturunu metaforik təsəvvür edirlər: onu *qar qomuna, buluda, çayırdaklı meyvəyə və s.* bənzədirlər. Strukturuna və məzmununa görə konseptlər müxtəlifdir, amma növündən asılı olmayaraq, İ.A.Sterninə görə, konseptin əsasında baza qatı - müəyyən hissi obraz durur, yəni konsepti meyvə şəklində təsəvvür etsək, baza hissəsi, obrazı onun çayırdəyidir. «*Baza obrazı konseptin məzmununu tam əhatələyə bilər, əgər konsept konkret hissi duyğuları və təsəvvürləri əks etdirirsə və ya konsept çox primitiv düşünən fərdlərin şüurundadırsa daha mürəkkəb konseptlərdə əlavə koqnitiv əlamətlər baza obrazının üstünə gəlir və meyvənin ətli hissəsini əmələ gətirirlər. Əlamətlər çox ola bilər, onlar nisbətən müstəqil konseptual (koqnitiv) qatlar yarada bilər və daha konkret qatdan daha mücərrəd qata doğru laylana bilər*» [6, s.58].

Linqvistikada konsept anlayışı ilə yanaşı linqvomədəni konsept anlayışı da işlədilir ki, onun koqnitiv linqvistikada, təsvir olunmuş mental vahidlərdən fərqi nən nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək xeyli çətinidir. Bu məsələyə diqqət yetirən V. Karasik və Q.Şişkin mədəniyyətin əsasında dəyərlilik prinsipinin durması fikrini önə çəkirlər [3]. Amma qeyd etmək lazımdır ki, konseptin başa düşülməsinə, anlanılmasına linqvokoqnitiv və linqvomədəni yanaşmalar bir-birini inkar etmir, çünki «konsept, fərdin şüurundakı mental qurum kimi, solumun konseptosferinə, yəni son nəticədə mədəniyyətinə çıxışa malikdir, konsept mədəniyyətin vahidi kimi kollektiv təcrübənin fiksasiyasıdır ki, bu da fərdə çatır. Başqa sözlə, bu yanaşmalar fərdə münasibətdə vektorları ilə fərqlənirlər: *lingvokoqnitiv konsept – fərdi şüurdan mədəniyyətə yönümlənmə, linqvomədəni konsept isə – mədəniyyətdən fərdi şüura yönümlənmədir*» [2, s. 98]. Amma bu deyim də, konsepti bütövlükdə xarakterizə etmir, çünki tamamilə haqlı olaraq qeyd olunduğu kimi, «*konsept hadisəsinə aydınlıq gətirmək üçün onun təbiəti, strukturu, representasiyası məsələsi, onu obyektivləşdirən dil vahidləri və həmin vahidlərə nisbəti və s.problemlər həll olunmalıdır*» [1, s.138].

Gördüyümüz kimi, konseptin öyrənilməsi hətta dilçiliyin iki qolu arasında fərqli istiqamətlərdə gedir. Bundan başqa hətta bir elmi istiqamət hüduqlarında tədqiqatçıların yanaşmaları fərqli olduğundan, məsələyə tam identik iki yanaşma tapmaq qeyri-mümkündür. Bu isə konkret konseptin strukturunun öyrənilməsində ciddi çətinliklər yaradır.

İstənilən mədəniyyəti canlı orqanizm şəklində təsəvvür etmək olar: onun daxili orqanları və hətta ən kiçik molekulları və atomları qarşılıqlı əlaqədədir, əks-təqdirdə orqanizm canlı olmazdı. Dildə konseptlər də belədir: kateqoriyalar və onları ifadə edən sözlər təcrid olunmuş şəkildə təzahür etmir, həmişə daha iri konseptual strukturların bir hissəsi olurlar. Linqvomədəni konseptlərin belə birləşmələrini «konseptosfer» adlandırırlar.

D. Lixaçov deyirdi ki, konseptlər məcmu şəklində milli dilin konseptosferlərini təşkil edən ən müxtəlif sferaları əmələ gətirirlər. Bu zaman o bildirirdi ki, konseptlərin sferasını (başqa sözlə, konseptosferini) xalqın mədəniyyəti ilə sıx vəhdətdə öyrənmək lazımdır. O yazırdı: «*Millətin bütöün mədəniyyəti – ədəbiyyatı, folkloru, elmi, təsviri sənəti (onun həmçinin dilə və deməli milli konseptosferə bilavasitə aidıyyatı var) nə qədər zəngin olsa, milli dilin konseptosferi də bir o qədər zəngin olur; o, millətin bütöün tarixi təcrübəsi ilə tutuşdurula bilər*» [6].

Konseptosferlərin yaranmasını dil vahidlərinin digərləri ilə müəyyən assosiativ əlaqələr yarada bilmək kimi təbii qabiliyyəti ilə izah etmək olar: «*vahid öz ətrafında müəyyən semantik sahə əmələ gətirir ki, onun elementləri semantikasız nəzərdən keçirilən konkret dil vahidinə ya yaxın, ya da uzaqda yerləşir, amma bu sfera qapalıdır, çünki assosiativ əlaqə ya var, ya da yoxdur. Məhz bu əlaqələr həmin dilin daşıyıcıları olan müəyyən etnosun nümayəndələrinin real nitq ünsiyyətinə rəvac verir, onu təşkil edirlər*» [4, s.78].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə demək olar: linqvokulturologiya konsepti millətin mentallıq vahidi kimi nəzərdən keçirir. Belə konseptin koqnitiv linqvistikada olan müvafiq konseptdən fərqli xüsusiyyəti onda müəyyən mədəniyyətin dəyər elementinin olmasındadır. Konseptlər böyük birləşmənin bir hissəsidir. Bu birləşməni konseptosfer adlandırırlar. Belə strukturlar dil vahidləri arasında assosiativ əlaqələr olub, insan ünsiyyətinə rəvac verir.

Konsept bir anda və bütöün əlamətləri ilə birgə yaranmayıb, tədricən formalaşdığından, o, özündə ən müxtəlif dövrlərin nişanələrini daşıyır. Bu «nişanələr» dil daşıyıcılarının hamısı üçün eyni dərəcədə anlaşıqlı olmaya bilər, lakin onlar var və onların öyrənilməsi dilin və dil daşıyıcısı olan etnosun mədəniyyətinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu işıqlandırmağa imkan verir. Bu isə konseptə tarixi yanaşmanı labüdləşdirir, çünki konsept ilkin yarananda (fərdin şüur səviyyəsindən asılı olmayaraq) əsas etibarilə birmənalı, konkret «obraz» kimi yaranır və bu proses müəyyən zaman kəsiyində gedir. Bir sıra çox qədim mənşəli «baza obrazları» var ki, onlar min illərlə koqnitiv məkanda mürəkkəbləşib, hər konkret dövrdə özəlliklər kəsb edib və hazırda da dəyişilməyə «açıqdır». Belə konseptlərdən biri «*heroism*» («*qəhrəmanlıq*») konseptidir.

İkidilli lüğətlərdə ingilis dilindəki «*heroism*» ləkseminin qarşılığı kimi «qəhrəmanlıq» ləksemi göstərilir. Bu, lüğəti müvafiqlik səviyyəsində həqiqətən də belədir. Amma ingilis və Azərbaycan dillərində, özü də müxtəlif dövrlərdə onları əks etdirən kontekstlərə müraciət etdikdə onların dil daşıyıcılarının koqnitiv məkanda «canlandırdığı» mənşərə üst-üstə düşür. Bunun köklərini tarixən bu və ya digər etnosun, xalqın konseptosferində formalaşmış obrazlarda, həmin koqnitiv məkanda təsbit olunmuş dəyərlərdə və bu kimi bir sıra başqa məqamlarda axtarmaq lazım gəlir.

«Heroism» - «qəhrəmanlıq» ləksəmlərini araşdıranda aydın olur ki, onların özündə daşdığı mənə qatları bəşəriyyətin yarandığı vaxtlardan başlayaraq bu günə qədər zənginləşməkdə davam edir, özü də bu proses ayrı-ayrı etnik qruplarda az-çox fərqli gedir və buna görə də hətta mənşə etibarilə yaxın xalqlarda belə identik olmur.

Fərdlər bir-birindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqli olduqları kimi, etnik qruplar və millətlər də bir-birindən fərqli olur və onların arasında ünsiyyət gedəndə oxşar məqamlar onların yanaşmasına, yaxınlaşmasına rəvac verdiyi kimi, fərqli məqamlar, xüsusiyyətlər bu anlaşmanı çətinləşdirir.

«Qəhrəmanlıq» konsepti mahiyyət etibarilə müəyyən «hərəkətin» nəticəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə deyək: qəhrəmanlıq göstərmək üçün igidlik, müstəsna qoçaqlıq, rəşadət, cəsurluq və s. göstərmək lazımdır, özü də bu keyfiyyətləri müəyyən məqamda, konkret məqsədlə igid, cəsur, qorxmaz, fədakar və s. adam göstərir.

Qəhrəmanlıq və onu səciyyələndirən sadələdiyimiz keyfiyyətlər mütləq müsbət konnotasiyalıdır, əks-təqdirdə qəhrəmanlıq hesab edilən əməl qəhrəmanlıq hesab edilə bilməz. Bu məqamda qiymətləndirmə, dəyərləndirmə ön plana çıxır. Dəyərləndirən müəyyən mövqedən çıxış edir və bu mövqə fərdin, sosial və ya etnik qrupun, xalqın mövqeyidir.

Bunu ən qədim ingilis-sakson yazılı abidəsi hesab olunan «Beowulf» poemasının təmsalında nəzərdən keçirək. Əsərin qəhrəmanı Beowulfdur. Əsərdə onun iki qəhrəmanlığı təsvir olunur. Onu Allah, əsərdə deyildiyi kimi, Göylərin hökmdarı xeyir əməllər üçün yaratmışdı:

him thaes Lif-frea,

Wuldres Wealdend, worold-are forgeaf:

[Beow] waes brene - blaed wide sprang -

Scyldes eafera, Scede-landum in.

Swa sceal geong guma gode gewyrcean...[7]

Poemada hadisələr Skandinaviyada baş verir. Konunq Hrodqarın Heorat adlı sarayında dan tayfasından olan döyüşçülər yeyib-içirlər. Artıq neçə illərdir ki, əsərdə «Allahın qəzəbi» (godes yrre baer) kimi səciyyələndirilən dəhşətli nəhəng Qrendel bu saraya hücum edib, ən yaxşı, adlı-sanlı döyüşçüləri məhv edir. Adlı-sanlı qaut sərkərdəsi Beowulf öz dəstəsi ilə Hrodqara köməyə gəlir. O, təkbətək gecə döyüşündə Qrendeli məğlub edir. Qrendelə silah batmadığına görə dartıb onun qolunu qopardır. Bu döyüşdə Beowulf şöhrət qazanır, Qrendel isə ömrünün sona çatdığını başa düşür:

Beowulfe weardh

gudhredh gyfethe; scolde Grendel thanan

feorhseoc fleon under fenhleodhu,

secean wynleas wic; wiste the geornor

thaet his aldres waes ende gegongen,

dogera daegrim...[7]

Qrendel gedib öz yuvasında ölür. Dənizin dibindən daha müdhiş düşmən – Qrendelin anası qalxır. Onu üstələmək üçün Beowulf dənizin dibinə enib onu öz yuvasında məhv edir.

Poemanın ikinci hissəsində artıq qautların kanunqu olan Beowulf qoruduğu dəfinəni insanlardan qoruya və dəfinəyə göz tikənlərdən intiqam alan əjdahanı öldürür, amma özü də bu döyüşdə ölümcül yara alır.

Gördüyümüz kimi əsərin qəhrəmanı şər qüvvələrlə döyüşlərdə hünər göstərir. Birinci halda atasına edilmiş yaxşılığın əvəzini çıxmaq üçün, ikinci halda isə öz tayfasının insanlarını od püskürən əjdahadan qurtarmaq üçün. Bu məsələnin bir tərəfi. Qayıdaq yuxarıda dediyimiz dəyərləndirmə və mövqə məsələsinə. Danlar və qətlər üçün Beowulfun etdikləri həqiqətən də qəhrəmanlıqdır.

Digər tərəfdən, müəllif şər qüvvələrin də hərəkətlərini müəyyən qədər əsaslandırır. Dan döyüşçülərinin haylı-küylü məclisləri bataqlıqda yaşayan nəhəng varlığı narahat edir.

(tha se ellen-gaest earfothlice

thrage getholode, se the in thystrym bad,

thaet he dogora gehwam dream gehyrde

hludne in healle; thaer wase hearpan sweg,

swutol sang scopes...)[7]

Qrendel buna dözməyib saraya hücum edir, döyüşçüləri sadəcə öldürmür, onları parça-tikə edərək yeyir. Qrendelin anası oğlunun intiqamını almaq üçün dənizin dibindən qalxır. Əjdaha qoruduğu dəfinəni ələ keçirmək istəyən insanları öldürür.

Danların və daha sonra öz tayfasının müdafiəçisi kimi vəsf olunan Beowulf xeyli sonralar (XIII-XIV əsrlərdə) Robin Qud haqqında yaranmış balladalarda xeyirxah quldur obrazına çevrilir. Onun əsas qəhrəmanlıqları xalqın müdafiəçisi olmaq, varlıqları qarət edib, əldə etdiyini kasıblara paylamaqla bağlıdır. Belə qəhrəmanlığı tipoloji baxımdan Azərbaycan folklorundakı Koroğlunun qəhrəmanlıqları ilə bir sıraya qoymaq olar. Amma bir məqamı nəzərə almaqla: Koroğlu daha epik qəhrəman və daha bitkin obrazdır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, belə demək olar: qəhrəmanlıq konseptinin definisiyası bütün dövrlər üçün doğru olsa da, hər konkret dövrdə və milli konseptosferdə o, konkret məzmun kəsb edir, konkret təzahür edir və bir dövr və milli konseptosferdəki konsept digər konseptosferdə ona müvafiq gələn konseptdən mütləq fərqli olur.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova Ü. Konsept və ona müasir yanaşmalar // Elmi xəbərlər. ADU. Bakı, 2015, № 5, s.138-143.

2. КарасикВ.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002.

3. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А.Стернина. Воронеж: ВГУ, 2001. С. 75-80.

4. Прохоров Ю.Е. К проблеме «концепта» и «концептосферы» // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв.ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. М.: МАКС Пресс, 2005. Вып. 30.

5. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под редакцией И.А. Стернина. Воронежский государственный университет, 2001.

6. Сурина В. Н. Понятие концепта и концептосферы // Молодой ученый. 2010. №5. Т.2. С. 43-46.

7. <http://www.russianplanet.ru/filolog/epos/beowulf/texts.htm>

Açar sözlər: *konsept, konseptosfer, lingvomadəniyyət, lingvokulturologiya, konseptin formalaşması, qəhrəmanlıq, Beowulf.*

Key words: *concept, concept-sphere, linguo-culture, linguo-culturology, concept formation, heroism, Beowulf.*

Ключевые слова: *концепт, концептосфера, лингвокультура, лингвокультурология, формирование концепта, героизм, Беовульф.*

Summary

An attempt at a historical approach to the concept of heroism

In linguistics, along with the concept, the linguocultural concept is also distinguished. The second differ in evaluative connotation. The concepts available in the mental field form a concept-sphere and are in an associative relationship with each other. In linguoculturology, the concept is considered as a mental unit of the ethnos. With the historical development of the people, changes occur in its concept-sphere. It is not the "name" of the concept that changes: sometimes significant changes occur in its content. They mostly concern the "basic images" of ancient origin. One of these concepts is "heroism". On the example of the Old English poem "Beowulf" considered in this article, it can be seen that the evaluative content of the concept of "heroism" has undergone significant changes since that time.

Резюме

Попытка исторического подхода к концепту героизм

В лингвистике наряду с понятием концепта выделяется и понятие лингвокультурного концепта. Вторые отличаются оценочной коннотацией. Концепты, имеющиеся в ментальном поле, образуют концептосферу и находятся друг с другом в ассоциативной связи. В лингвокультурологии концепт рассматривается, как ментальная единица народа (этноса). По мере исторического развития народа в его концептосфере происходят изменения. Изменяется не «имя» концепта: в его содержании происходят порой значительные изменения. Они в наиболее большей степени касаются «базовых образов» древнего происхождения. Одним из таких концептов является «*heroism*» (героизм). На примере рассмотренной в данной статье древнеанглийской поэмы «Беовульф» видно, что оценочное содержание понятия «героизм» с тех времен времени претерпело значительных изменений.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Səbinə Elxan qızı Ağababayeva⁴⁰
POSTMODERNİZM POETİKASINDA OYUN
(Xulio Kortasarın “Xana-xana oyunu” romanı əsasında)

XX əsrin ikinci yarısından etibarən meydana gələn postmodernizm çağdaş dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Humanitar fikrin demək olar ki, bütün sahələrində - ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, dəb, memarlıq və s. müşahidə olunan postmodernizm ətrafında səngimək bilməyən müzakirə və mübahisələr problemin aktuallığının bariz göstəricisidir. “Postmodernizm tarix səhnəsinə çıxdığı gündən böyük səs-küyə, müzakirələrə səbəb olmuşdur. Hər bir tənqidçi, nəzəriyyəçi, yazıçı, oxucu onu öz başa düşdüyü kimi izah etməyə səy göstərmişdir. Bu bəlkə də postmodernizmin öz mahiyyətindən doğan bir haldır” [2, s.29]. Problemin mürəkkəbliyi bu anlamın nisbilyi və müxtəlif şərtlərə uyğun strukturu ilə əsaslandırılır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, postmodernizmin şərhini onun dəqiq, konkret izahından daha asandır.

Dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında daim diqqət mərkəzində saxlanılan postmodernizmə yanaşma müxtəlifdir. Belə ki, postmodernizmin əleyhdarları tərəfdarlarına nisbətən üstünlük təşkil edir. Postmodernizm daha çox tənqidi yanaşmaya məruz qalır. “Yarım əsrdən artıq bir dövr ərzində varanmasına və demək olar ki, nəinki ədəbiyyat və sənətə, həmçinin ictimai həyatın və təfəkkürün bütün sahələrinə sirayət edən bu anlayış bir problem kimi tədqiqatçıların hələ də həll edə bilmədikləri, daha doğrusu, həllində vəkdi fikrə malik olmadıqları bir çox suallar doğurub. Hələ bir çoxları postmodern fenomeninin varlığını qəbul etmir, onu növbəti bir fiksiya, müasir bədii prosesin gərəkliliyində deyil, daha çox bəzi Qərb sənət nəzəriyyəçilərinin təsəvvüründə var olan sönlük nəzəri qurğuların nəticəsi kimi qəbul edirlər” [1]. Bu mənada Qorxmaz Quliyevin qeydləri də maraq doğurur. Q. Quliyev yazır: “Çağdaş ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq qisminə postmodernizmi özümlü nəzəri prinsipləri və metodologiyası olan konsepsiya hesab etmək olmaz: bir çox cəhətdən o, fransız poststrukturalizmi və amerikan dekonstruktivizmi ilə sıx qarşılıqlı nəzəri-metodoloji əlaqədə fəaliyyət göstərir” [3, s.255].

Mürəkkəb və qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunan postmodernizmdə hər şey yeni baxış bucağından dəyərləndirilir. Bu baxımdan postmodernizm ənənə və dəyərlərə laqeyd münasibətdə “günahlandırılır”. Fikrimizcə, postmodernizm əslində ənənə və dəyərlərə laqeyd münasibət nümayiş etdirmir. Sadəcə olaraq, ənənələrə, tarixi keçmişə pərəstiş də etməyərək onları yeni baxış bucağından dəyərləndirir. Bu yeni yanaşmanı, yeni dəyərləndirməni qəbul etməyənlər postmodernizmi toxunulmaz hesab olunan dəyərlərə “toxunduğu” üçün ittiham edirlər. Qorxmaz Quliyev postmodernizmin bu xüsusiyyətini belə şərh edir: “... bu və ya digər müddəanı əsaslandırmaq üçün postmodernizm bol-bol bütün dünya ədəbi-bədii və humanitar fikrinin tarixinə misli görünməmiş sərbəstliklə müraciət etməkdən çəkinmir. Yeri gəlmişkən, postmodernist ədəbi-bədii fikir də bu baxımdan ədəbiyyatşünaslıqdan geri qalmır, intermətn prinsipi əsasında istənilən mətndən ürəyindən keçən kontekstdə istifadə edir” [3, s.255]. Fikrimizcə, postmodernizmin bu “sərbəstliyi” onun klassik ədəbi-bədii nümunələrə laqeydliyi kimi qəbul olunmamalıdır. Postmodernizmin “sərbəstliyi”ni onun meydana gəldiyi dövrün xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, tarix və ideologiya hər dövrdə öz reallığını yenidən müəyyənləşdirir. Yeni formalaşan reallıqlar bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatın da transformasiyasına səbəb olur. Sürət, internet əsrində, reallığın hiperreallıqla əvəz olunduğu dövrdə meydana gələn, vahid obyektiv gərəkliliyi araşdırmaqdan imtina edərək dünyanın heç bir mərkəzinin olmadığını, yalnız fərqli baxış və yanaşmaların olduğunu iddia edən postmodernizmin “sərbəstliyi” olduqca təbiətə bağlıdır.

Özünəməxsusluğu ilə seçilən postmodern ədəbiyyat dil oyununun qeyri-məhdud imkanları ideyasını özündə ehtiva edir. “Postmodernist ədəbiyyatşünaslığının nümayəndələri “dünya xaos kimi”, “postmodernist hissiviyat”, “dünya mətn kimi”, “sürət mətn kimi”, “intermətnlilik”, “nüfuzluların böhranı”, “epistemoloji tərəddüd”, “müəllif maskası”, “ikili kod”, “təhkiyənin parodik modusu”, “pastis”, “ziddiyyətlilik”, “qırıqlıq”, “təhkiyənin fraqmentarlığı” (nonseleksiya prinsipi), “ünsiyyətin iflası”, “metatəhkiyə” kimi anlayışlardan çıxış edirdilər və etməkdə davam edirlər” [3, s.255]. Davamlı simvolik mübadilə, qarşılıqlı əlaqələr və dəyişikliklər təcrübəsi kimi qiymətləndirilən postmodernizm ədəbiyyatda bədii mətnə yanaşmanı da dəyişir. Postmodernizmdə mövzu, ideya, hekayə, təhkiyə anlayışları tamamilə yeni mənalar qazanır. Mütləq reallığın mövcudluğuna şübhə ilə yanaşan postmodernizm dünyanın mənalı və vahid düşüncə ətrafında şərhindən imtina edir. Postmodern yazıçının qarşısına qoyduğu əsas məqsəd qarmaqarışıqlıq və xaosun hökm sürdüyü parçalanmış dünya və işarələrlə, eyni zamanda reallıqla oynamaqdır. Oxucu, həmçinin bütün dünya müəlliflə mətnin, eyni zamanda mətnlə müəllifin oyununa cəlb edilir. Ümumiyyətlə, oyun postmodern ədəbiyyatda diqqət çəkən önəmli kateqoriyalardan biridir. Vahid mərkəzə ehtiyac duymayan və xarici dünyanın reallıqlarından asılı olmayan oyunun söykəndiyi zəmin qeyri – müəyyənliyə əsaslanır. Oyunun bu xüsusiyyətləri postmodernizmin mərkəzsizliyi və ontoloji skeptisizmində öz əksini tapır. Beləliklə, sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsirini bağışlayan bədii mətn postmodern ədəbiyyatda öyrətmə, tərbiyəvi, əyləncə kimi xüsusiyyətlərindən məhrum olaraq öz ənənəvi funksiyalarını itirir.

Məqalədə qoyulmuş problem kontekstində Xulio Kortasarın “Xana – xana oyunu” romanı tədqiqata cəlb edilmişdir. Xulio Kortasar XX əsrin ikinci yarısında Latın Amerikasını ədəbiyyatının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan, Latın Amerikasını “bum”unun mərkəzi simalarından biri hesab olunan görkəmli yazıçıdır. Ümumiyyətlə, Latın Amerikasını ədəbiyyatının tarixinə nəzər yetirdikdə müasir Latın Amerikasını ədəbiyyatının çox çətinliklə bu günkü vəziyyətinə nail olduğu aydın olur. Belə ki, üç yüz illik müstəmləkəçilik dövrü ədəbiyyatın formalaşma, yerli ədəbi nümunələrin yaranma prosesini ləngitməklə ədəbiyyatın inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu vəziyyət müstəmləkə sisteminin məhvinə səbəb olan

⁴⁰ Bakı Slavyan Universiteti – Doktorant .sagababayeva87@gmail.com

faşizm üzərində qələbə qazanılanadək davam etmişdir. Qələbə müstəmləkə sisteminin məhvinə səbəb olmaqla yanaşı, Latin Amerikasının ölkələrində milli kimliyin formalaşmasına təkan verir. Beləliklə, yerli ədəbi nümunələrin yaranma prosesi sürətlənir və XX əsrin ortalarından Latin Amerikasının ədəbiyyatı inkişafının ən parlaq dövrünə qədəm qoyur. Yeni Latin Amerikasının romanının doğulması və yüksələn xətt üzrə inkişafı dövrün ən mühüm hadisəsinə çevrilir. Məhz bu səbəbdən XX əsrin ortaları – 1960 – 1970 – ci illər Latin Amerikasının ədəbiyyatında Latin Amerikasının romanının “bumu” (partlayışı) ilə xarakterizə olunur. Kortasarın yaradıcılığından onun 1963-cü ildə işıq üzünə çıxən və bütün dünyanın marağına səbəb olan “Xana – xana oyunu” romanının adını çəkmək kifayətdir ki, X.Kortasarın Latin Amerikasının ədəbiyyatının dünya miqyasında tanınmasındakı xidmətləri haqqında aydın təsəvvür yaransın.

Dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunan “Xana – xana oyunu” romanı Latin Amerikanın postmodern nəsrinin zirvəsi hesab olunur. “Roman müxtəlif zümrələri təbliğ edən oxucular arasında uzunmüddətli və böyük uğur qazanmışdır” [2, s.8]. Klassik romanın müəyyən edilmiş bütün normalarını alt – üst edən “Xana – xana oyunu” romanı innovativ xüsusiyyətləri baxımından Latin Amerikasının ədəbiyyatında yeni səhifənin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. Zəngin problematikası ilə diqqət çəkən roman əsərlə oxucu arasındakı ənənəvi əlaqəyə fərqli prizmadan baxış nümayiş etdirir. “Xana – xana oyunu” romanı ilə Kortasarın fəal oxucu axtarışları yeni Latin Amerikanın əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Yazıçı ilk romanı olan “Uduşlar”dan (1960) başlayaraq passiv, yalnız əsərin sonunda baş verənlərlə maraqlanan oxucuları tənqid edirdi. Ümumiyyətlə, Kortasarın əsərləri valehediciliyi, eyni zamanda mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir, onları oxumaq və anlamaq o qədər də asan deyildir. Bu, yazıçının əsərlərində qəsdən yaratdığı paradoksdur. Hər zaman paradoks yolunu seçən Kortasar dolayı, çıxılmaz, bununla belə məqsədə çatdırılan yolun çətinlikləri barədə oxucunu açıq şəkildə xəbərdar edirdi.

Magik realizm, absurdizm və digər avangard - modernist cərəyanların üsullarını özündə cəmləşdirən “Xana – xana oyunu” romanı polifonik, polisemantik məndir. Roman 155 fəsildən ibarətdir. “Bu kitab müəyyən mənada çox, əsas etibarilə isə iki kitabdır. Oxucuya iki mümkün olandan birini seçmək hüququ verilir: Birinci kitab adı qaydada oxunur və 56-cı fəsilə başa çatır. Axırıncı sətrə altındakı üç ulduz işarəsi SON mənasındadır. Ona görə də oxucu heç bir vicdan əzabı çəkmədən sonrakı fəsilləri oxumaya bilər. İkinci kitabı 73-cü fəsildən başlayaraq xüsusi qaydada oxumaq lazımdır: hər bir fəslin sonunda növbəti fəslin nömrəsi mötərizə içərisində göstərilir” [2, s.16]. Romanı oxumağın bu üsulu, yəni dolayı, spiralvari üsul bir növ xana-xana oyununun bənzəri, analoqudur. “Xana – xana oyunu” romanı oxucu təxəyyülünü və düşüncəsini oyadır. Qəhrəmanların qaribliklərlə dolu hərəkətlərinin daxili məntiqini anlamağa və açmağa çalışan oxucu özünü oyunun mərkəzində hiss edir. İdeya – bədii xüsusiyyətləri baxımından fərqlənən romanın ideoloji konsepsiyası məhz oyun vasitəsilə açılır. Bunun üçün romanı “xana - xana” oyununun qaydalarına əsasən oxumaq lazımdır. Oyunun qaydaları oxucuya müəllif təxəyyülünün “şıltaq” gedişatını açmağa kömək edir. Hadisələrin inkişaf ardıcılığı, epizoddan - epizoda keçidlər, hətta əsərin finalı oxunma sxemindən asılı olaraq tamamilə fərqli, gözlənilməz ola bilər. Bir sözlə, oyun atmosferi romanın bütün strukturuna nüfuz etmişdir. Kortasarın əsəri oxumaq üçün oxucuya təklif etdiyi iki mümkün variantın özü də bir oyundur. Müəllifin niyyətini incəliklərinə qədər anlamaq üçün oxucu xanalar (fəsillər) vasitəsilə mürəkkəb xətt üzrə hərəkət edərək məqsədə çatmalıdır.

Romanın birinci hissəsi “O tərəfdən” adlanır. Əsərin bu hissəsində əsas qəhrəman - konkret məşğuliyyəti olmayan qırx yaşlı argentinalı Horasio Oliveyanın Parisdə keçirdiyi günlərdən, onun Sibilla ilə münasibətlərindən bəhs olunur. Eyni zamanda bu hissədə Oliveyanın dostları ilə birlikdə yığışaraq çoxsaylı müzakirələr apardıkları “İlanlar klubu”nun fəaliyyəti haqqında məlumat da öz əksini tapır. “İlanlar klubu”nda Oliveya dostları ilə birlikdə caz musiqisi dinləyir, fəlsəfi mövzularda müzakirələr edirlər. “Əsas mövzuları da cəmiyyətin, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin mənəvi yoxsulluğu və mənsub olduqları nəslin bu girdəbdən çıxmasının qeyri – mümkünlüyüdür” [2, s.8]. “İlanlar klubu”nun üzvləri dili tənqid edən, o qədər də oxucu kütləsi olmayan, uğur qazana bilməmiş qoca yazıçı Morellinin arxivini təsadüf nəticəsində əldə edirlər. Morellinin mülahizə və qeydləri klub üzvlərinə müzakirə üçün zəngin mövzu verir.

Azadlıq ideyaları və milli kimlik kimi Latin Amerikanın fəlsəfi düşüncəsini narahat edən bir sıra problemlərin dolğunluğu ilə əks olunduğu romanın “Morellinamə” adlanan hissəsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, Kortasarın fəlsəfi düşüncə və mülahizələri əsərin bu hissəsində öz əksini tapmışdır. Bir çox tədqiqatçılar Morellinin ədəbi yaradıcılığın mənası, müasir ədəbiyyatla bağlı düşüncələrini oxuculara çatdırmağa çalışan yazıçının özü olduğu fikrini irəli sürürlər.

Burjua cəmiyyətinin kök salmış bütün normalarını birdəfəlik yox etmək istəyən, cəmiyyətə meydan oxuyan baş qəhrəmanın – Horasio Oliveyanın faciəsi onun əzabverici düşüncələrdən azad ola bilməməsində, daxili təlatümündədir. Əsər boyu Oliveyanın Sibilla ilə bağlı axtarışları diqqətimizi cəlb edir. Oğlu Rokamadurun ölümündən sonra yoxa çıxan Sibillanı axtarmaq üçün Oliveya Parisi tərk edərək Buenos-Ayresə yola düşür. Baş qəhrəmanın Buenos-Ayresə qayıdışı əsərin “Digər tərəfdən” adlanan hissəsində təsvir olunur. Oliveya Buenos-Ayresdə vaxtının çoxunu Treveler və Talita ilə keçirir. Trevelerdə özünü, Talitada isə Sibillanı görəndə Oliveya Talitanı öpməklə az qala onların xoşbəxt sevgisini məhv edir. Trevelerin reaksiyasından qorxan Oliveya sonda özünü otağa qapayır. Emosional gərginlik yaşayan Oliveyanın sonda intihar etməsi, boşluğa son addımını atıb – atmadığı tam aydın deyil. “Lakin Pikon Qarfieldlə söhbətində Kortasar buna aydınlıq gətirir: onun təsəvvüründə Oliveya özünü pəncərədən atmır: “O, Trevelerlə Talitanın onu çox sevdiklərini dərk edir, bu halda o, özünü öldürə bilməzdi...” Bir-birini əvəz edən səhnələr tryuku isə fabulaya natamamlıq və aqılıq vermək üçündür: “Mənim ideyam ondan ibarətdir ki, hər bir oxucu özü qərar verməlidir: Axı oxucu mənim şərikimdir, ona görə də qoy özü həll etsin” [2, s.13].

“Mən ciddi oynayıram” sözləri Xulio Kortasarın oyun konsepsiyasının leytmotividir. Artıq ilk romanı “Uduşlar”da “həyat oyunu”ndan bəhs edən yazıçı öz oxucularını postmodernist dil oyununa cəlb etməyi bacarırdı. “Kortasara görə oyun dünyanı yenidən qurmaq, reallığın dilini yenidən kodlaşdırmaq, adi norma və anlayışları tərsinə çevirmək üsuludur” [5, s.39]. Yazıcının əsərlərində oyun reallıqdan təcrid olunaraq boz, yeksənək həyata rəng qatmaq imkanı kimi görünür. Oyunun bütün həyatımıza nüfuz etdiyini göstərməyə çalışan Kortasar “Xana – xana oyunu” romanında, eləcə də digər əsərlərində oyunun sonsuz imkanlarını nümayiş etdirirdi. “Oyun, böyüklər üçün müəyyən mənada uşaqlıq kimi bəşəriyyətin İtirilmiş Cənnətidir. *Homo Sapiens*⁴¹ ilə *homo ludens*⁴², düşünən adam ilə oynayan adamın birgə yaşaması, bir – birini tamamlaması, uyğunsuzluğu Kortasar yaradıcılığının məsaslarından biridir” [6, s.95]. Bir sözlə, postmodernizmin önəmli kateqoriyalarından olan oyun Kortasar yaradıcılığının ana xəttidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədova, A.İ. Postmodernizm – müasir dövrün intellektual və emosional ifadəsi: [Elektron resurs] /URL: https://525.az/site/?name=xeber&news_id=11996#gsc.tab=0
2. Kortasar, X. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, – 2010. – 592 s.
3. Qarağözova, E. Məqalələr / E. Qarağözova. Bakı: Xan nəşriyyatı, – 2020. – 120 s.
4. Quliyev, O. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları / O. Quliyev. – Bakı: “Bəxtiyar-4” KM-in Mətbəəsi, – 2012, 344 s.
5. Бобрик, Д.В. Постмодернистская концепция культуры в латиноамериканской литературе на примере «Игры в классики» Хулио Кортасара // – *Теория и практика общественного развития*, 2012, №8, – с. 38-41.
6. Писанова, Т.В. Языковые аномалии в художественном тексте: эстетический эффект языковой игры Хулио Кортасара // — Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки, — 2018. № 11 (804), – с. 90-100.

Açar sözlər: postmodernizm, yenilik, ədəbiyyat, nəsr, oyun

Ключевые слова: постмодернизм, новаторство, литература, проза, игра

Key words: postmodernism, innovation, literature, prose, game

XÜLASƏ

Postmodernizm poetikasında oyun (Xulio Kortasarın “Xana-xana oyunu” romanı əsasında)

XX əsrin ikinci yarısından etibarən humanitar fikrin demək olar ki, bütün sahələrində – ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, memarlıq, dəb və s. müşahidə olunan postmodernizm ətrafında müzakirə və mübahisələr indi də davam edir. Ənənə və dəyərlərə yeni yanaşma sərgiləyən postmodernizm əsasən tənqidi münasibətlə qarşı – qarşıya qalır. Postmodern ədəbiyyatda bədii mətn sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsirini bağışlayır. Ümumiyyətlə, oyun postmodern ədəbiyyatda önəmli kateqoriyalardan biridir.

Məqalədə qoyulmuş problem kontekstində Xulio Kortasarın “Xana – xana oyunu” romanı tədqiqatə cəlb edilmişdir. Latın Amerikan postmodern nəsrinin zirvəsi hesab olunan “Xana – xana oyunu” romanında qəhrəmanların qəribəliklərlə dolu hərəkətlərinin daxili məntiqini anlamağa və açmağa çalışan oxucu özünü oyunun mərkəzində hiss edir.

SUMMARY

A game in the poetics of postmodernism (based on Julio Cortazar's novel "Hopscotch")

Since the second half of the 20th century, discussions and debates about postmodernism, which can be observed in almost every area of humanitarian thought - literature, theatre, music, cinema, architecture, fashion, etc. - are still ongoing. The postmodern, which presents a new way of dealing with traditions and values, is opposed above all to a critical attitude. In postmodern literature, the literary text develops a perceptual effect like a game. In general, game is one of the important categories in postmodern literature.

In the context of the problem set in the article, Julio Cortazar's novel "Hopscotch" was involved in the research. In the novel "Hopscotch", which is considered the peak of Latin American postmodern prose, the reader who tries to understand and reveal the inner logic of the heroes' strange actions feels like he is in the center of the game.

РЕЗЮМЕ

Игра в поэтике постмодернизма (на основе романа Хулио Кортасара «Игра в классики»)

Дискуссии и споры, наблюдаемые вокруг постмодернизма начиная со второй половины 20 века практически во всех областях гуманитарной мысли - литературе, театре, кино, музыке, архитектуре, моде и т. д. продолжают и сейчас. Постмодернизм, демонстрирующий новый подход к традициям и ценностям, в основном сталкивается с критическим отношением (подвергается критическому отношению). В постмодернистской литературе художественный текст, подобно игре создает впечатление понятия, направленное на познание. Вообще игра является одной из важных категорий в постмодернистской литературе.

В контексте поставленной в статье проблемы к исследованию был привлечен роман Хулио Кортасара «Игра в классики». В романе «Игра в классики», который считается вершиной латиноамериканской постмодернистской прозы, читатель, пытающийся понять и раскрыть внутреннюю логику странных поступков героев, чувствует себя как бы в центре игры.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

⁴¹Homo Sapiens – ağıllı insn, əqli və fiziki cəhətdən kamilləşmiş müasir insan tipi

⁴²Homo Ludens (latınca “oynayan insan”) Hollandiyalı tarixçi və kulturoloq Yohan Höyziinqa tərəfindən 1938-ci ildə yazılmış traktat

İNGİLİS SENTİMENTAL KOMEDİYASI HAQQINDA QISA XÜLASƏ

XVIII əsr Qərbi Avropa ölkələrinin həyatında feodal cəmiyyətinin böhranı və kapitalist münasibətlərinin yaranması və intensiv inkişafı ilə xarakterizə olunan ictimai-siyasi dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər həyatın bütün sahələrində olduğu kimi incəsənət, o cümlədən ədəbiyyat sahəsinə də təsirsiz ötürməyib.

İlk dəfə burjuva tərəqqisinin kölgə tərəflərinin meydana çıxdığı, sənaye inqilabı ilə əlaqədar geniş kəndli və sənətkar kütlələrinin müflisləşdiyi İngiltərədə ədəbiyyatda hakim mövqə tutan maarifçilik daxilində yeni bir cərəyan olan sentimentalizm cərəyanı formalaşmağa başlayır. Sentimentalistlər aqlın tarixi prosesdə həlledici rolu haqqında maarifçilik nəzəriyyəsinə şübhə ilə yanaşırlar. Onlar görürlər ki, həyat maarifçi nəzəriyyəçilərin tarixin rasionel gedişi haqqında proqnozunu təsdiq etməyib. Getdikcə kəskinləşən sosial ziddiyyətlər, kütlələrin yoxsullaşması və cəmiyyətin burjuva tərəqqisindən məyusluğu elegik əhval-ruhiyyə doğurur, maarifçilik hərəkatı liderlərinə xas olan tarixi nikbinliyi sarsıdırdı.

Qeyd edilənlərə baxmayaraq sentimentalizmi maarifçilik ideologiyasının hüdudlarından tam kənarda təsvir etmək imkansızdı. Jan Jak Russo, Lorens Stern, Yohann Volfqanq Höte, Nikolay Karamzin kimi sentimental yönümlü mütərəqqi yazıçılar maarifçilik ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirirlər. Bu yazıçılar sadə xalqa rəğbət bəsləyir, zadəganların müftəxor həyat tərzini, burjuaziyanın daş qəlbliyi tənqid edirlər. Onların ideali “qəlbın diktəsinə uyğun” yaşayan, təbiətlə ünsiyyətdə əxlaqın saflığını və fiziki sağlamlığını qoruyan, kapitalist şəhərinin pozucu təsirinə tabe olmayan əmək adamıdır.

Sentimentalizm ingilis maarifçiliyinin son mərhələsi və eyni zamanda onun böhranının təzahürü idi. “Sentimentalizm” sözünün özü sentiment – hiss sözündəndir və həssaslıq deməkdir. Tərəqqiyə inanan sentimentalistlər getdikcə artan sosial bəlaya əngəl kimi insan hissələrini - ilk növbədə insanlara məhəbbət və mərhəmət hissini qoymağa çalışırlar. Demokratiya, insana, onun təcrübələrinə və mürəkkəb mənəvi dünyasına humanist maraq - sentimentalizmin ən cəlbəedici və mühüm xüsusiyyətləri bunlardır.

Gələcəkdə ədəbiyyatın daha da demokratikləşməsinə sentimentalizmin nailiyyətlərindən biri hesab etmək olar. Klassisizm mövzusunun zümrə məhdudiyyətləri ilə mübarizə aparan maarifçilər bədii yaradıcılığın sərhədlərini xeyli genişləndirdilər. Onlar dramaturgiya və povest janrlarında tacir və məmurlar kimi üçüncü dərəcəli zümrə insanlarını təqdim etsələr də yenə də adi işçilərin həyatı ilə az maraqlanırdılar. Sentimentalistlər isə xeyli irəli getdilər. Onlar bilavasitə zəhmətkeşlərin daxili aləminin açılmasına, Oliver Qoldsmitin 1770-ci ildə yazdığı pastoral poeması “The Deserted Village”-də qələmə aldığı kimi kapitalist münasibətlərinin kəndə sürətlə nüfuz etməsi şəraitində onların faciəvi vəziyyətinin təsvirinə müraciət edirdilər.

Müəyyən bir ideologiya ümumiliyinə baxmayaraq, sentimentalizm daxilən çox ziddiyyətli dir. Sentimentalizm cərəyanının nümayəndələri öz əqidələri və həyata baxışlarına görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Onların bəziləri qeyri-insani həyat formalarına etiraz olaraq fəaldırlar, bəziləri isə əksinə, hərəkdən çox təfəkkürə meyillidirlər. Sentimentalizmin aktiv qanadını Jan Jak Russo və onun həmfikirləri təmsil etdiyi halda Lorens Stern, Oliver Qoldsmit, Tomas Qrey kimi ingilis şair və yazıçılarının yaradıcılığında passiv əhval-ruhiyyənin üstünlük təşkil etdiyini müşahidə edirik.

“Sentimentalizm” termini yalnız Lorens Sternin “A Sentimental Journey Through France and Italy” romanı 1768-ci ildə nəşr olunduqdan sonra ədəbiyyatda özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmasına baxmayaraq artıq bu vaxta qədər ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında şair və yazıçıların yaratdıqları müxtəlif əsərlərdə sentimentalizm nümunələrinə bu və ya başqa dərəcədə rast gəlmək mümkün idi. Sentimentalizmin ilk cüvətiləri ilə poeziyada XVIII əsrin otuzuncu illərində Ceyms Tomsonun dörd hissədən ibarət “The Seasons” poemasında, nəsr ədəbiyyatında isə qırxıncı illərdə Samuel Riçardsonun epistoliar formada qələmə aldığı “Pamela; or, Virtue Rewarded” romanında rastlaşdığımız halda, dramaturgiyada bu meyl özünü əsrin əvvəllərində Kollı Siber, Corc Lillo və Riçard Stil kimi görkəmli dramaturqların yaratdığı sentimental komediyalarda təzahür etdirir.

Sentimental komediya perspektivdə Restavrasiya dövrünün əxlaqsız komediyasına qarşı qoyulması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu komediya növünü inkişaf etdirməyi özləri üçün vacib hesab edən dramaturqlar, təkminli ehtirasları və cəsarətli, mübahisəli davranışa əsaslanan səbirli düşüncəni qiymətləndirən yeni sosial əxlaq yaratmağı hədəfləyirlər. Bu komediya o dövrün ingilis teatr tənqidçisi Ceremi Kollierin dramla bağlı tənqidini dərk edir və tamaşaçıda və oxucuda vicdanlı varlığın Restavrasiyanın şəhəvətli həyatından üstünlüyü barədə təəssürat yaratmağa çalışır. Bu əsər əxlaq tərbiyəsində ısrarlılığına görə qiymətləndirilir.

Faciə kimi, XVIII əsr komediyası da ingilis cəmiyyətində baş verən mədəni dəyişiklikləri əks etdirir, lakin “daha canlılıqla, eyni zamanda formada daha köklü dəyişiklik nümayiş etdirir və bəzən dövrün faciələrində heç vaxt əldə olunmayan mükəmməllik səviyyəsinə yüksəlir.”[5, s.160-165]

Yeni sentimental komediyada görünən dəyişikliklərin kökündə orta təbəqənin yaranması və etikada və gündəlik əxlaqi fərziyyələrdə yeni baxış bucağının təkamülü dayanır. Rikardo Kintana bildirir ki, sentimental komediyanın əks etdirdiyi dünya “XVIII əsr İngiltərəsinin rahat cəmiyyəti, varlı, dünyagörüşündə humanist, sosial fəzilətlərə aludə olan, getdikcə özündən razı olan cəmiyyətdir”. Sabit bir cəmiyyəti təsvir edərkən komediya zərurət olaraq insandakı yaxşılığı ön plana çıxarmaqla əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Rikardo Kintanaya görə:

⁴³ “Naxçıvan” Universiteti. Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi. e-mail: ismetceferova6@gmail.com

“O, axmaqlığı və hiyləgərliyi göstərmək əvəzinə, səhvi göstərdi; axmaq və hiyləgəri islah olunmaz və beləliklə, öz varlıqlarının qanunlarına uyğun bir mənada təsvir etmək əvəzinə, azmış xarakteri onun daha yaxşı təbiətinə müraciət edildikdən sonra islahı mümkün olan kimi təsvir etdi.”[5, s.160-165]

Sentimental komediyanın təbliğ olunduğu dövrün etik yazıları və düşüncələri insanın fitri olaraq yaxşı olduğunu deməyə əsas verir. Onlar təklif edirlər ki, insan altruistik emosiyalardan təsirlənə bilər. Əslində, öz inkişafının zirvəsində, sentimental komediya Restavrasiya komediyasının lənətlənmiş və zərərli davranış və zəkasına qarşı humanitar islahatları həyata keçirir. Paul Parnellin fikrincə, sentimentalist hiss edir ki, pozğunluğa və pisliliyə qarşı fəzilət tərəfində müdaxilə edəndə o, birbaşa Cənnətdən ilham alır və bir növ qoruyucu mələk olur”. [4, s.550]

Sentimental komediya qəhrəmanın yaşaması və ya ölməsi baxımından optimist sonluqla başa çatır. Hər zaman səhvi geri qaytarmaq üçün səy göstərilir, çünki hər zaman dəyişilməyə geniş yer var.

Bütün sentimental dramlarda fəzilət vicdansızlığa qarşı qoyulur. Həmişə hər kəsin məhv olmasını görmək istədiyi narahatedici bir xarakter var. Bəzi hallarda ona dəyişmək imkanı təklif olunur, lakin o, adətən qətiyyəti saxlayır.

“Sentimental komediya” mövzusu müzakirə olunduqda diqqət yetiriləsi məqamlardan biri də bu terminin təzadı olmasıdır, çünki o, mənaca əks olan təriflərin məcmusudur. Bu termin Oliver Qoldsmitin 1773-cü ildə yazdığı “An Essay on the Theater; or, A Comparison between Laughing and Sentimental Comedy” əsəsindən sonra istifadəyə verilmiş və o vaxtdan dünya ədəbi tənqidində öz layiqli yerini tutmuşdur.

“Sentimental” və “komediya” terminləri əslində bir-birinə ziddir: birincisi, müəyyən psixi quruluşun və dünyaya münasibətin təyini kimi hisslərə əsaslanır, ikincisi, dramın bir hissəsi kimi, A. Berqsona görə, “adətən gülüşlə müşayiət olunan həssas olmamaq kimi diqqətləyiq bir xüsusiyyətə malikdir ... Gülüşün duyğusalıqdan güclü düşməni yoxdur”. [8, s.12] Buna baxmayaraq, onların birləşməsi nəticəsində “yeni semantik keyfiyyət” yaranır, əsas janr xüsusiyyəti “nitqin həssaslığa yönəlməsi” olan XVIII əsr Avropa dramaturgiyasının ən populyar janrlarından biri - sentimental komediya meydana çıxır.

İngilis sentimental komediyası öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdi:

Birincisi, komediyanın mənəvi mövqeyinin aydın ifadə edildiyi, yeni sentimental materialın Kolli Sibberin pyeslərində təqdim etdiyi köhnə yumoristik materialla qarışdığı zaman idi. Allardis Nikolun qeyd etdiyi kimi “Əxlaq komediyaları sentimentallarla birləşərək konkret əxlaqi-əxlaqsız (moral-immoral) dramı formalaşdırırdı ki, burada atmosfer Konqrev, məqsəd isə Sibber idi.” [3, s.89]

İkincisi, Riçard Stilin “The Conscious Lovers” əsərində olduğu kimi sentimental mövzu bilavasitə tərbiyəvi formada təqdim olunur, komik element isə praktiki olaraq yox olmağa doğru gedir;

Üçüncüsü, Riçard Stil tipli komediya getdikcə daha çox real həyatdan tamamilə ayrılmış, Hyu Kelli, Riçard Kemberlend və başqalarının pyesləri ilə təmsil olunan süni və qeyri-dramatik bir quruluşa çevrilir.

“Sentimental” sözü XVIII əsrin qırxıncı illərinin sonlarında ortaya çıxsada, Riçard Stildən başlayaraq bu cür tamaşaların bütün ənənəsini təyin etmək üçün Oliver Qoldsmit “sentimental komediya” terminindən istifadə etdi. Oliver Qoldsmit bu komediya qəhrəmanlarını belə xarakterizə edirdi: “Bu pyeslərdə bütün personajlar müsbət və müstəsna dərəcədə genişürəkliyə; onlar səxavətliyə və yumor (humour) üçün səy göstərsələr də, onlarda hiss (sentiment) və duyğular (feeling) yetərincədir”. O, ictimaiyyətin şərikliyinin belə pyeslərin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən olmasına diqqət yetirirdi: “Əgər qəhrəmanlar bəlaya düşər olublarsa, tamaşaçı nəinki bağışlayır, həm də ürəklərindəki mehribanlıq qiymətləndirərək onlara rəğbət bəsləyirdi”.

Prinsipcə, Oliver Qoldsmit belə pyeslərə etiraz etmirdi, onların komediya adlandırılması onu qane etmirdi: “Əgər insanlar komediyada göz yaşlarından (in weeping at comedy) həzz alırlarsa, onlara bu məsum həzzi çox görmək qəddarlıq olardı. Bu tamaşalar komediya adına uyğun gəlməsəldə, camaatın xoşuna gəlirlərsə, onları daha yaxşı başqa adla adlandırabilirik. Onların uğurları, demək olar ki, ləyaqətlərinin göstəricisidir.” [7]

XVIII əsrin ortalarında istifadəyə verilən “sentimentalizm” termini həssaslığın bütün komponentlərini özündə cəmləşdirir, bundan sonra “sentimentalizm” və “həssaslıq” çox vaxt bir-birini əvəz edir. H. Mur 1778 – ci ildə yazdığı “On Sentimental Connections” traktatında bu konsepsiyanın təkamülünü yekunlaşdırır, həssaslığı özündə “fəzilət” (virtue), “əsl həqiqi hiss” (true genuine sentiment) və “ürək şövqü” (enthusiasm of the heart) kimi ifadələri cəmləşdirən valehedici (charming) ifadəsi ilə bərabər tutur.

Beləliklə, XVIII əsrin dramatik əxlaqi sentimentalizmi ilk növbədə həssaslıq kultuna əsaslanır. Qırxıncı illərdə meydana çıxan termin bu cür əsərlərin, əsasən komediyaların bütöv bir ənənəsini birləşdirirdi.

XVIII əsrin birinci yarısının dramatik sentimentalizminin aydın ifadə olunmuş fərqləndirici xüsusiyyəti səhnəni “əxlaq məktəbi” vəzifəsini icra etməyə borclu olması düşüncəsi idi. İlk dəfə olaraq bu vəzifə Kolli Sibber və Riçard Stil pyeslərində açıq şəkildə ifadə edilir. Kolli Sibber, 1708-ci ildə yazdığı “The Lady’s Last Stake: or, The Wife’s resentment” komediyasından danışarkən qeyd edir: “Bu tamaşanın məqsədi, əsasən, ailə ocağının əmin-amanlığını və xoşbəxtliyini tez-tez pozan əxlaqsız qanun pozuntularını təsvir etmək və islahat etmək idi. Müvafiq əxlaq (just moral) olmayan bir pyes yoxsul və mənasız bir yaradıcılıqdır (poor and trivial undertaking), Kollier amansız baltasını məhz belə pyeslərin üzərinə endirdi.” Nəsihətçilik dramaturq Stilin fərqləndirici əlamətidir: “Mənim pyeslərim zərərsizdir, ən əsası ibrətamizdir – “Apology” əsərində yazır. Bu, yeni dövrün tələbi idi - səhnə “əxlaq məktəbi olmalıdır, çünki bilir ki, gənclər səhnənin təsiri altında formalaşır, onun qəhrəmanlarının danışığı və davranışlarını götürürlər”. [2]

Dramatik sentimentalizmin ən mühüm anlayışı fəzilət olduğundan sentimental komediya Restavrasiya dövrünün “ağıl komediyası” (comedy of wit) ilə ziddiyyət təşkil edərək “fəzilət komediyası” (comedy of virtue) adlanır. [1, s 113]

Əsrin əvvəllərində bir çox etik və estetik kateqoriyalar nümunə statusunu itirir və yenidən düşünülməyə məruz qalır. XVIII əsrin əvvəllərindəki ilk pyeslərin məzmununu əxlaq müəyyən edirdi. Müxtəlif siyasi və estetik təmayüllü yazıçılar eyni dərəcədə yeni dövrün mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə yeganə həqiqi rəhbər kimi fəzilətə üz tutdular və bu zamana qədər fəzilət etik-estetik kateqoriya xüsusiyyətlərini qazanmışdı. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, mənəvi dəyərlər sistemi qismən kaleydoskop prinsipinə uyğun olaraq formalaşır, eyni tərkibli elementlər hər dəfə fərqli birləşməsi sayəsində yeni mənzərə verir və müxtəlif yollarla şərh edilən və doldurulan fəzilət həmişə elementlərin əsas tərkibinin bir hissəsi olmuşdur.

XVIII əsrdə fəzilət insanın dünyəvi maraqları və onun yer üzündəki xoşbəxtliyi ilə sıx bağlı olan belə anlayışları da əhatə edirdi: azadlıq, ədalət, sevgi. Fəzilət insan münasibətlərinin praktikasında təsdiqlənmiş həqiqət meyarına çevrilmişdir.

Maarifçiliyin ilkin mərhələsində Riçard Stil və Cozef Addison kimi istedadlı və enerjili nümayəndələr teatrı maarifçilik vəzifələrinin xidmətinə verməyə cəhd edirdilər. Məşhur komediya ustası Kolli Sibberin ardınca, Ceremi Kollierin tələbləri ilə tam razılaşaaraq, Riçard Stil komediyanı yeni bir yola yönəltməyə, ona mənəvi element daxil etməyə çalışdı. O, komediya janrında yazmağa 1701-ci ildə sırf komik effektlərə tabe olan və xəyali ölüm folklor motivi üzərində qurulan “The Funeral” tamaşası ilə başladı. Tamaşanın süjet xəttini ölmüş kimi davranan ərin arvadının sevgisini və sədaqətini sınaması təşkil edir. Tamaşada kobud əyləncə didaktik niyyətlə vəhdət təşkil edir. Əxlaqın natamamlığını ələ salan, cəngavər və nəcib təmkinli ideal qəhrəmanın təsviri “The Tender Husband” komediyasının aparıcı xəttini təşkil edir. Riçard Stilin axırıncı və ən məşhur sentimental komediyası “The Conscious Lovers” daha ciddi və duyğusal olduğundan bu komediyanın məzmunu üzərində bir qədər geniş dayanmaq və süjet xəttini təşkil edən bəzi epizodlara münasibət bildirmək məqsəduyğundur.

“The Conscious Lovers” adlı sentimental komediya, qəhrəman gənc Con Bevil ətrafında cərəyan edən beş hissədən ibarət dramdır. Gənc Bevilin atası cənab Con Bevil sərvətə olan marağına görə oğlunun varlı tacir Silendin ikinci qızı Lusinda ilə evlənməsini istəyir. Atasının arzusunə hörmət əlaməti olaraq gənc Bevil özü də bilmədən ən yaxşı dostu Mirtlə aşiq olan Lusinda ilə evlənməyi qəbul edir. Gənc Con Bevilin meyli kasıb, lakin gözəl İndiana ilə evlənməkdir.

İndiana, Silendin gəmi qəzası zamanı körpəlikdə itən, lakin sonda sağlamlığına qovuşaraq böyüyən ilk qızıdır. Xarici ölkəyə səfər edən gənc Bevil, İndiananı təhlükəli vəziyyətdən xilas edir, onu evə gətirir və onunla evlənmək niyyəti ilə onu gizli saxlayır. İndiana və atası sağ olduqlarına baxmayaraq, yenidən birləşə bilməyiblər.

Silend Lusindanı gənc Bevil ilə evləndirməkdə maraqlıdır, lakin arvadı sərvətinə görə onu gənc ədəbaz Simbertonla evləndirmək üçün gizli səy göstərir. Lakin Simberton əmisi Ceffri və ya vəkillərinin icazəsi olmadan Lusinda ilə evlənmə bilməz. Öz maraqlarına görə gənc Bevil və Mirtl, vəkillərin – Brambl və Tarqetin əvəzinə maskalanmış Mirtlin özü və Bevilin xidmətçisi Tomdan yararlanırlar. Onlar maskalanaraq Simberton və xanım Silendə ailə əmlakının bir hissəsini vermək və nikah qeydiyyatını imzalamaq üçün cənab Ceffrinin şəxsən iştirak etməli olduğunu söyləyirlər.

Hadisələrin gedişatı zamanı cənab Silend bildi ki, gənc Con Bevilin hətta aşağı təbəqədən olan qərribə bir xanımla münasibəti var. O, gənc Con Bevilin əxlaqi vəziyyətini əyani olaraq qiymətləndirmək üçün bu qadını ziyarət etmək qərarına gəlir və İndianaya baş çəkir və onların görüşü zamanı mərhum həyat yoldaşının bilərəziyini görməsi ilə qızını tanıyır. Gənc Con Bevilin qızı İndiana üçün etdiklərini qiymətləndirdikdən sonra Silend İndiananı ona həyat yoldaşı olaraq verir. Müvafiq olaraq Mirtlin də Lusinda ilə evlənməsinə icazə verir və ədəbaz, gənc Simberton isə bütün işlərdən kənar qalmış olur.

Riçard Stilin yuxarıda qısa şəkildə məzmununu qeyd etdiyimiz komediyası evlilik məsələsi barəsində valideynlər və onların uşaqları arasında sevgi və dinamik münasibət mövzusunda dramdır. Tamaşa nikahın biznes kimi ənənəvi anlayışına dəyişiklik tələb edən köhnəlmiş bir şey kimi baxır. Əxlaqi mənada qadın cəhizindən yaranan sərvətə əsaslanan nikahın evlilikdə xoşbəxtliyə səbəb olmadığını göstərir. Buna görə də tamaşa evlilik məsələsinə yeni bir əxlaqi nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı tövsiyyə edir. Tamaşada gənc aşıqlərə bəxş edilən qələbə sərvətə söykənsə evliliyin gəldi-gedər olduğuna, sevgiyə əsaslanan evliliyin astanada olduğuna işarədir. Bu, xoşbəxtliyə zəmanət verə biləcək evliliyin bir-birini cəlb edən insanlar arasında sanki bir müqavilə olduğunu göstərir. Gənc Con Bevil Lusinda ilə evlənmək üçün geyinsə də, Fillis bizə deyir ki, o, məşuqəsinə ehtirası ilə bağlı heç bir sübut göstərməyib. Gənc Bevilin xidmətçisi Tom, cənab Con Bevilin xidmətçisi Hemfriyə deyir ki, bu gənc oğlan “günəşdəki kimi şən geyinsə də... bu şənliyin altında onun çox ağır bir ürəyi var” (“is dressed as gay at the sun... he has a very heavy heart under that gaiety”). Gənc Con Bevil ruhən sıxıntı içində olsa da, atasının bütün düşüncələri “ailəsinin bütöcsünə böyük bir sərvətin əlavə olunması perspektivinə” (“the prospect of such a vast fortune”s being added to our family”) köklənib.[6] Gənc Con Bevilin məsələyə biganə qalması başa düşüləndir. Onun dilemması inanılmaz dərəcədə təsirlidir. Valideynlərinə itaətsizlik etmək istəməyən yaxşı bir gənc kimi o, hiss edir ki, Lusinda ilə evlənməmək onu “ataların ən yaxşısından ayıracaq” (“loose the best of fathers”), İndiana arzusunə qarşı onunla evlənmək isə onu “həyatından daha artığını” (“part with more than life”) itirəcəyinə səbəb olacaq. Lusinda ilə evlənmək onun boynunda bir lənət halqasına çevrilib. Əslində, o, bunu “səssizliyimdən asılı olan ölümcül bir evlənmə” (“fatal match that hangs upon my quiet”) kimi görür. [6]. Gənc Con Bevil təkcə öz hissləri haqqında düşünmür, o, İndiana haqqında da qayğılıdır. Özünün əvvəlcədən duyduqları, İndiananın ruhunun iztirabları və Mirtlin qısqançlığı ona belə qənaətə gəlməyə imkan verir:

To hope for perfect happiness is vain,
And love has ever its array of pain. [6]

Con Bevil və atası arasındakı mübahisənin qarşısını almağın yeganə yolu ilahi qüvvənin müdaxiləsidir. O, həmçinin sevginin insan münasibətlərinin bütün formaları üzərində üstünlüyünü vurğulayır.

Gənc Con Bevil şəxsiyyətində biz sentimental komediya tərəfindən dəstəklənən bəzi yeni dəyərlər toplusunu tapırıq. Mirtl ilə hər hansı fiziki qarşıdurmadan qaçaraq, gənc ehtirasın məhdudlaşdırılması ideyasını dəstəkləyir və cəsarətli, mübahisəli davranışlar üzərində səbirli düşüncənin fəzilətini təbliğ edir. Döyüşün qarşısını almaqda dramaturq adətən duel nəticəsində yaranan insan israfını bəyənmediyini göstərir və bu, meydana çıxan orta sinif mədəniyyəti üçün yeni əxlaqi bələdçiliyin bir yoludur. Restavrasiya komediyasının pozğun qəhrəmanından qaçmaq üçün gənc Con Bevil böyük səbirlə “Britaniyanın aqressiv əzələlilik və inadkarlıq teatr normasına kəskin zidd olan dinc davranışın” simvolu olan müsbət qəhrəmana çevrilir.

Riçard Stil pyeslərində misilsiz dərəcədə əhəmiyyətli jurnal esselərinə ilham verən ideyaları təcəssüm etdirdi və burjuva dramaturgiyasının inkişafına müəyyən dərəcədə töhfə verdi.

Sentimental dram janrının inkişafında görkəmli xidmətləri ilə yadda qalan ingilis dramaturqlarından biri də Corc Lillodur. Onun 1731-ci ildə yazdığı “The London Merchant, or The History of George Barnwell” adlı sentimental dramı daha çox tamaşaçı rəğbəti qazanmışdı. Əsərin qəhrəmanı, varlı bir tacirin şeyirdi olan Corc Barnvel cinayətkar və azgın qadına olan ehtirasının təsiri altında oğurluq və qətl törədir; əməlindən pəşman olub, heç bir müqavimət göstərmədən edama gedir. Tamaşa zərbi-məsəllərlə və mənəviyyata yönəli ifadələrlə çox zəngin olduğundan ilk baxışda psixoloji cəhətdən inandırıcı görünməyə bilər. Amma o, nəsrin dilində, danışılan dildə yazılmış ilk pyeslərdəndir; o şüurlu şəkildə məişət işlərinin aşağı sferasına, xırda burjuva dairələrinə yönəldilərək həm mənfi, həm də müsbət nümunə göstərir; yolunu azmış Corc Barnvel tamaşada tacir Toroqudun ikinci şeyirdi və tamaşanın ikinci müsbət qəhrəmanı olan Trumenlə müqayisəli şəkildə təsvir olunur. Pyes İngiltərədə və Avropanın digər ölkələrində tamaşaçıları heyran etmiş, Efraim Lessinq və Deni Didro kimi kiçik burjuva dramaturgiyasının nəzəriyyəçiləri tərəfindən tərənnüm edilmişdir.

Corc Lillonun davamçısı Edvard Mur idi. Müəllif “The Gamester” pyesində qumar həvəsinə qarşı silaha sarılır. Onun bir məqsədi var - pis ehtirasın insanların xarakterlərinə və taleyinə zərərli təsirinin qarşısını almaq. Bu ehtirasla qucaqlaşan qəhrəman sadıq və mehriban həyat yoldaşının ona miras xəbərini gətirməzdən bir neçə dəqiqə əvvəl özünü və ailəsini müflis etdiyinə görə borc üzündən düşdüyü həbsxanada zəhər qəbul edir. Yalan pafos, dil və hisslərin qeyri-təbiiyi bu tamaşanın adı insanları təsvir edən və adı tamaşaçı üçün nəzərdə tutulmuş “ailə faciəsi” nümunəsi kimi əhəmiyyətini unutmaya imkan verə bilməz. “The London Merchant, or The History of George Barnwell” kimi, Edvard Murun “The Gamester” əsəri də ondan ölçüyəgəlməz dərəcədə üstün olan əsərlərin - Efraim Lessinq və Deni Didro dramlarının yaranması üçün stimula oldu. Burjuaziya tarixində qəhrəmanlıq dövrünün arxada qaldığı, 1688-ci il anlaşmasından sonra öz mövqelərindən ümumən qane olduqları İngiltərənin özündə burjuva dramaturgiyası sosial kəskinlik qazanmadı və əxlaq və din təbliği ilə məhdudlaşmış oldu.

İngilis sentimental komediyası o dövrün digər janrları, xüsusən də Restavrasiya komediyası üçün mövcud olmayan reallığın bəzi tərəflərini bədii şəkildə mənimsəməyi bacardı. Onun kəşflərindən biri sentimental komediyanın ən mühüm fərqləndirici xüsusiyyətinə çevrilmiş “hiss”dir. Hiss insanın və onun insanlığının mənəvi dəyərinin meyarına çevrilir, hissın özü isə, eyni zamanda, əxlaqi mənada dərk edilir və əxlaqi cəhətdən ucalır.

XVIII əsr ingilis dramaturqlarının sentimental komediya janrında əsərlər yaratdığı dövrdən üç yüz ilə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq onların yaratdıqları əsərlərdə cəmiyyətin əxlaqi cəhətdən tərbiyyəsi mövzusunda ortaya qoyub həll etməyə çalışdıqları problemlərin bir çoxu bu gün üçün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cox James E. The Rise of Sentimental comedy.- Norwood, 1976. p. 113
2. Mist's Weekly Journal, 1735.
3. Nicoll. A. A History of English Drama 1660-1900. – Vol. II Early Eighteenth Century Drama.- Cambridge, 1955. p. 89
4. Parnell, P.E. “The Sentimental Mask”. Restoration and Eighteenth-Century Comedy. Ed. Scott McMillin. New York: W.W. Norton. (1973). p 550
5. Quintana, R. “Introduction”. Eighteenth Century Plays. New York: Random House. 1952. p 160-165
6. Steele, R. “The Conscious lovers” Eighteenth – Century Plays. New York: Random House. 1973. (Act I Scene I-II, Act II Scene I-II).
7. The Westminster magazine; London Vol. 1, Iss. 1, (Jan 1773) 8. Бергсон, 1992: А.Бергсон. Смех. – М., 1992. с.12

Açar sözlər: sentimentalizm, Restavrasiya ədəbiyyatı, sentimental komediya, fəzilət, Riçard Stil

Key words: sentimentalism, Restoration literature, sentimental comedy, virtue, Richard Steele

Ключевые слова: сентиментализм, Реставрационная литература, сентиментальная комедия, добродетель, Ричард Стиль.

İngilis sentimental komediyası haqqında qısa xülasə

Xülasə

XVIII əsrin sentimental komediyası əslində Restavrasiya dövrünün ədəb komediyasına qarşı bir reaksiya idi. Sentimental komediya emosiyalarımızla bağlıdır. Xüsusilə o, kədər, mərhəmət və şəfqətli rəğbət hisslərimizə müraciət edərək təbiət etibarını insanlara xas olan yaxşı, lakin pis nümunələr vasitəsilə azdırılmağa qadir olan müasir fəlsəfi konsepsiyaları əks etdirir. Öz nəcib duyğularına müraciət etməklə insan islah olmağa və fəzilət yoluna qayıda bilər. Sentimental komediyada biz orta təbəqəyə mənsub, həyatlarında əzab-əziyyətə məruz qalan, hər cür insani fəzilətlərə malik olduğu halda bu fəzilətlərdən məhrum olanlar tərəfindən mərhəmət və simpatiya ilə qarşılanan personajları görürük. Sentimental komediya yazan dramaturqlar arasında “Love’s Last Shift” və “The London Merchant, or The History of George Barnwell” pyeslərinin müəllifləri Kolli Siber və Corc Lillonu qeyd etmək lazımdır. Ən məşhur sentimental komediya cənab Riçard Stilin kasib qəhrəmanı Indiananın sınaq və müsibətlərindən bəhs edən “The Conscious Lovers” pyesidir.

A brief summary of the English sentimental comedy

SUMMARY

The sentimental comedy of the 18th century was actually a reaction against comedy of manners of the Restoration period. Sentimental comedy is related to our emotions. It appeals especially to our feelings of sorrow, pity, and compassionate sympathy. It reflected contemporary philosophical conceptions of human as inherent good but capable of being led astray through bad examples. By an appeal to his noble to his sentiments, a man could be reform and set back on the path of virtue. In the sentimental comedy we find characters belonging to the middle class and possessing all sorts of human virtues who are made to suffer in their life and consequently pitied or sympathized by other who do not possess such virtue. Writers of sentimental comedy included Colley Cibber and George Lillo, with their respective plays "Love's Last Shift" and "The London Merchant, or The History of George Barnwell". The best-known sentimental comedy is Sir Richard Steele's "The Conscious Lovers", which deals with the trials and tribulations of its penniless heroine Indiana.

Краткое содержание английской сентиментальной комедии

Резюме

Сентиментальная комедия XVIII века на самом деле была реакцией на комедию нравов эпохи Реставрации. Сентиментальная комедия связана с нашими эмоциями. Он особенно взывает к нашим чувствам печали, жалости и сострадательного сочувствия. Он отражал современные философские представления о человеке как о врожденном добре, но способном сбиться с пути на дурных примерах. Возвращением к своему благородству к его чувствам можно было исправить человека и вернуть его на путь добродетели. В сентиментальной комедии мы находим персонажей, принадлежащих к среднему классу и обладающих всевозможными человеческими добродетелями, которые вынуждены страдать в своей жизни и, следовательно, вызывают жалость или сочувствие со стороны других, не обладающих такими добродетелями. Среди авторов сентиментальной комедии были Колли Сиббер и Джордж Лилло с их соответствующими пьесами «Последняя смена любви» и «Лондонский купец, или История Джорджа Барнуэлла». Самая известная сентиментальная комедия — «Сознательные любовники» сэра Ричарда Стила, повествующая об испытаниях и невзгодах бедной героини Индианы.

RƏYCI: dos. L.Ələkbərova

ARXA CƏBHƏDƏ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ AĞRILARININ TƏSVİRİ (ŞƏRİF AĞAYARIN HEKAYƏLƏRİ ƏSASINDA)

Həmişə öz dövrünün sözünü deyən ədəbiyyat Qarabağ müharibəsinə də biganə qalmayıb. Ədəbiyyatımızdabu mövzuya müxtəlif aspektlərdən münasibət bildirilib. Qarabağ və qaçqınlıq mövzusunda yazılan əsərlərin əsas məqsədi müharibə zamanı və o, bitdikdən sonra baş verən hadisələri olduğu kimi, yəni həyatı detallardan istifadə etməklə nümayiş etdirməkdir. Şərif Ağayarın əsərlərinin əksəriyyətində də əsas mövzu Qarabağ, Qarabağdan didərgin düşən, zorla yurdu əlindən alınan qaçqın və köçkünlərin acınacaqlı həyat tərzini, onların doğma el- obalarına qayıtmaq arzudur. Yazıçı 1976- cı ildə Laçında doğulub. O, müstəqillik dövrü ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan yazıçılarımızdan biridir. Şərif Ağayar yaradıcılığa şeirlə başlasa da, ədəbiyyatımızda daha çox hekayə və roman yazıçısı olaraq tanınır. Hekayələri “Aftafalı Antrakt”, “Xanım T” (39 hekayə) və “Arıların səssizliyi” (20 hekayə) adlı kitablarında toplanmışdır. Yazıçı həmçinin “Haramı” (2011), “Gülüstan” (2015), Arzulardan sonrakı şəhər” (2017), “Ağ göl” (2018), “Komandır” (2019) kimi çox uğurlu romanların da müəllifidir. Yazıçının Qarabağ, qaçqınlıq kimi bir mövzuya üstünlük verməsinin səbəbi bəlkə də öz doğma torpağının –Laçının daillərdir düşmən tapdağında olması idi. Onun əsərlərinin təsir gücünün çoxluğu bəlkə də bundan asılıdır, yazıçının yazdıqlarında nisgil, ağırvə həsrət var. Ümumiyyətlə, yazıçılar yaşadıklarını, içində olduğu mühiti oxucusuna daha dəqiq, daha canlı, daha aydın çatdırır. Şərif Ağayar da qaçqınlıq əzablarını özünün və yaxınlarının həyatında yaşayıb, müşahidə etmişdir. Ədəbiyyatda Qarabağ, qaçqınlıq mövzusunda yazılmış əsərlər çoxdur. Onların bəzilərinə müharibə səhnələri olmasa da, müharibənin gətirdiyi fəlakətlər, onların törətdiyi fəsadlar, yaralanmış, yarım qalmış insan taleləri, zədələnmiş hiss və duyğular var. Yazıçının “Şəkil”, “Cəfər əminin yolları”, “Arıların səssizliyi”, “Yaddaş” kimi hekayələri də məhz belə əsərlərdəndir. Hekayələr öz doğma torpağından didərgin düşmüş bir xalqın hüzn və kədərini gerçək detallarla təsvir edərək düşməne qarşı həm də nifrət oyadır. Bildiyimiz kimi, hekayə çevik bir janrdır. Yazıçılarımız da öz fikir və ideyalarını daha rahat, daha tez oxucuya çatdırmaq üçün məhz bu janra üstünlük verirlər. Adını çəkdiyimiz hekayələrin hamısında müharibə var, amma top və güllə səsləri yoxdur. İnsanların iç dünyasında var müharibə. Müharibənin özü ilə gətirdiyi ağırı- acıdan yoxsulmuş həyatlar var. Müharibənin arxa cəbhədə yaratdığı ağırı var. Adını çəkdiyimiz bütün hekayələrdə müharibə və torpaq itkisinin insanların taleyində qoyduğu izlər bütün yönələri ilə öz bədii ifadəsini tapmışdır. Onların hamısında məzmun qaçqınlıq həyatıdır və bu həyata yazıçının duyğusal reaksiyası təsvir edilib. Şərif Ağayar digər yazıçılardan fərqləndirən əsas cəhət də budur. O, arxa cəhbə insanların faciəvi yaşam tərzini əsas mövzu götürür. Müharibədən sonrakı hadisələrin bədii detallarla təsviri yazıçının yaradıcılığının əsasını təşkil edir və bu, böyük sənətkar məharəti ilə əks olunur. “Şəkil” hekayəsi bu hekayələr içərisində öz təsir gücünün çoxluğu ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Çünki kiçik bir hekayədə müharibə, Qarabağ mövzusu, köçkünlük problemi, yurdundan didərgin düşən ailələrin yaşadıkları sıxıntılar, itkinlik məsələsi kimi çox böyük hadisələr təsvir edilmişdir. Kiçik bir ailənin faciəsinin təsviri fonunda böyük bir faciənin- qaçqınlığın iç üzü açılıb xırda incəliklərə qədər təsvir edilir. Məhz bu cəhətdən də, bu hekayə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün çox dəyərli bir əsərdir. Hekayədə çox kiçik nüanslar ilə insanların çəkdiyi əziyyətlər elə gözəl təsvir edilir ki, oxucu öz torpaqlarından zorla didərgin düşən bu insanların nələr yaşadıklarını olduğu kimi hiss edir. Dünyanın insana verə biləcəyi ən ağır əzablardan biridir didərgin olmaq, evindən, eşiyindən, illərdir yaşadığın, öyrəşdiyin doğma torpağından zorla ayrılmaq. Bu hekayədə də əsas olan bu didərgin insanların qəlbinin harayıdır. Şərif Ağayar əsərdə müharibənin özü ilə gətirdiyi faciələri, onun böyükklərlə yanaşı uşaqların da həyatında buraxdığı sağalmaz yaraları oxucusuna ustalıqla açıb göstərə bilər. Hekayədə ən yaddaqalan obrazlar Baba və Nəvədir.

“Babamı mən kor elmişdim”.. Hekayə özünü ittiham edən balaca bir uşağın bu cümləsi ilə başlayır və bu təsirli, cəmi dörd sözdən ibarət olan cümlə bizi hekayəyə bağlayır. Hekayənin bu balaca qəhrəmanı əsər boyu özünü bütün bu baş verənlərin səbəbkarı kimi görür. O, fikirləşirdi ki, əgər pərgarın ucu ilə babamın şəkildəki gözlerini ovmasaydım, o kor olmaz, evimiz dağılmaz, əmin itkin düşməzdi. “Babam kor olmasa uzun çubuğunu əlinə alıb yad adamları evimizdən qovar, bizi Hacı Süleymanın istilərinin, miğməğalarının əlindən xilas edərdi.” (1, 18)

Müharibə həm mənən, həm də ruhən insanları məhv edir və həmin gündən bu hiss və şüuru zədələnmiş insanlar yalnız həyatda qalmaq naminə mübarizə aparır. Bu insanların sabaha ümidi olmur. Sonda babaya olan qorxunun və nifrətin yerini sevgi və heyranlıq alır. Nəticədə qorxu və nifrət sevgi ilə əvəzlənir.

“Arıların səssizliyi”- yüz on yeddi arı yeşiyinin səssizliyi..

Müharibədə insan psixologiyası zədələnir, özü də qəddarcasına zədələnir. Həm hekayənin adı, həm də hadisələrin sonrakı gedişatını- hər şeyi Şərif Ağayar nəzarətdə saxlayır. Hekayə həcmcə kiçik bir janr olduğu üçün burada gərək hər sözə, hər cümləyə qənaət edilsin. Yazıçımız bu hekayədə maksimum qənaətcildir və bu da hekayənin təsir gücünü bir xeyli artırır. Tehran Əlişanoğlu “Şərif Ağayarın dayaq nöqtəsi” adlı məqaləsində belə yazır: “Ş. Ağayar detal ustalığını ən çox Mirzə Cəlildən mənimsəyibdi. Böyük klassikin adını bir daha anmaqda dəlilim bu ki, bu növ akkord- sonluqlar yalnız C. Məmmədquluzadənin hekayələrində var: oxucunu bərk tərpedib yenidən hekayənin içinə, təfərrüatlara qaytarır.” (4, 595-596)

Müharibə gücün, zorun son həddidir. O, elə bir bələdir ki, əsil o bitəndən sonra insanlığın və insanların faciəsi başlayır. Hekayədə də məhz bu faciəni aydın duyursan.

⁴⁴ Xəzər Universiteti doktorant gunay.yediyarli.92@mail.ru

Çoxdandır belə təsirli, qəlbə toxunan hekayə oxumurdum. Əsər o qədər inandırıcıdır ki, onun sadəcə bir hekayə olduğuna özünü inandıra bilmirsən. Hekayədə əsas mövzu hər gün Şor kanalının dikdirində dizlərini qucaqlayıb hüznü və səssizoturub uzaqlara baxan Mədət kişinin küskün, didərgin taleyinin təsviridir. Hekayə onun həmkəndlisi, uşaqlığından onu tanıyan (bu bəlkə də elə yazıçının özüdür) bir yeniyetmənin dilindən nəql olunur. Qaçqınlıq necə də həyatın birdən- birə dəyişməsi, taleyin yön dəyişdirməsidir. Vaxtilə uşaq olduğu üçün günün aydın işığında bu insanı görməyən, indi gecənin zil qaranlığında dizlərinin yorğunluğunu, çiyinlərinin ümitsizliyini hiss edə bilirdi. Hekayəni nəql edən yeniyetmə vaxtiləcəməatın məzəmmətindən çəkinib Mədət kişi ilə üz – üzə gələndə yolunu dəyişir, salam verəndə almırdı. İndi yaşa dolub peşman olmuşdu. Hamının vaxtilə təklədiyi bu insanın qarşısında indi özünü təqsirli bilirdi. Ümumiyyətlə, Şərif Ağayarı içində sanki heç böyüməyən, qaçqınlıq illərindən qalan bir uşaq var. Bu uşaq “Şəkil” hekayəsində də, “Arıların səssizliyi” hekayəsində də qarşımıza çıxır. Bu uşağa heç yoxa çıxmıyan mərhəmət və günahkarlıq duyğusu var.

Kəndçilərin Mədət kişiylə olan münasibəti, insafsızlığı oxucuda mühiyyət qarşı qəzəb yaradır.” Hökumət adamlarından başqa heç kim Mədət kişiylə salamlamırdı. Çünki onun subay qızı yeznəsindən hamilə qalmış, işin üstü açılarda hər ikisi obadan qovulmuşdu. Mədət kişi hökumətin əli ilə yeznəsini tapıb gətirməyə, azyaşlı uşaqların dolanışığı üçün ondan aliment qoparmağa çalışırdı. Buna görə də adamlar onu addımbaşı alçaltdı, ələ salıb gülür, dalınca danışdırdılar.” (1, 91) “Ən çətin günündə hamı atdı Mədət kişini. Atam da ona həyan olmadı, görəndə üzünü yana çevirdi. Mədət kişi də küsdü hamıdan, heç kimi dindirib- danışdırmadı. Obada vahiməli xəyal kimi dolaşmağa başladı. Bir yandan qaçqınlıq, bir yandan da üzleşdiyi biabırçılıq onu gözəgörünməz bir quyunun dibinə yuvarlamışdı.” (1,95)

Yazıçı hekayədə bir- birinə yadlaşmış uzaqlaşmanın dərin sosial- psixoloji səbəblərini araşdırır. Qaçqına çevrilən böyük bir kənd, qəsəbə travma alan, psixologiyası zədələnən minlərlə insan deməkdir. Müharibə torpaqla bərabər, sanki hiss və duyğuları da insanın əlindən alır, insanları duyğusuz bir daşa, heykələ çevirir.

Mədət kişi müharibədən, qaçqınlıq həyatından əvvəl arı saxlayırdı. Çayqovuşanda geniş məhləsi, bağı, barxanası vardı. Yazıçı həmin bağı, Mədət kişinin arı yeşiklərini o qədər gözəl təsvir edir ki, həmin hissəni oxuduqca sanki o gözəl bağa sən də səyahət edərsən, xatirəyə çevrilən xoşbəxt yaşayışdan hali olursan. “İmkan düşən kimi kəndin üstündəki dağın başına qalxır, durbinlə Mədət kişinin cənnəti xatırladan həyatını vərəvürd eləyirdim. Ağ, yaşıl, göy, qırmızı, sarı, çəhrayı arı yeşiklərini sayırdım. Üç sıra düzülmiş yeşiklər uzaqdan salınmış qəsəbəyə bənzəyirdi. “(1, 92) Amansız müharibə minlərlə, yüzlərlə adamın ürəyinə dağ çəkib. Kiminə bala dağı, ata dağı, qardaş dağı, kiminə də Mədət kişi kimi torpaq dağı...Torpağını, belə gözəl bağını, arılarını qoyub gəlməyə məcbur olan birinin indi hər gün gəlibsaatlarla Şor kanalının dikdirində oturub dizlərini qucaqlayıb uzaqlara baxmağı, sadəcə özünün olanları istəməyi, arzulamağı çox təsirlidir. İndi bu qəsəbədə Mədət kişini heç kəs bu susqunluqdan qurtara bilməz. Nə etsən də, onun arılarına qovuşmaq həsrəti həmişə diri qalacaq. “Çayqovuşan”ın adını pıçıldamağı, “Elətin gələn vədəsidi, indi hasarım uçub, gərək gedib düşən daşları yerinə qoyam, yoxsa heyvanlar bağı alt- üst eləyər, arı yeşiklərini uçurar”, “Arıların beçə vaxtıdır, özümü yetirməsəm yeşiklər boş qalacaq”, “Şşş! Arıların səsi gəlir” deməyi insanın damarında qanını dondurur. Mədət kişi yurdunu itirəndən sonra havalanan, ya da susqun, dinməz olub sanki heykələ çevrilən yüzlərlə, minlərlə babalarımızdan, dədələrimizdən yalnız biridir. Mədət kişi müharibənin qaçqın simasıdır. Qaçqınlıq nə qədər taleni pozmuş, arzuları- xəyalları yandırıp külə çevirmişdi. Onun nəticəsi necə də ağır olur, heç nə onu düzəldə bilmir. Torpağını itirmək ən əzizini itirmək kimi bir şeydir, çünki onun xəyalı həmişə səninlə olur..Oxucu həm Mədət kişinin halına ürəkdən acıyır, həm düşməyə sonsuz nifrət edir, həm də doğma torpağını itirməkdən çox qorxur.

“Cəfər əmimin yolları”- hekayəsi sanki “Şəkil” hekayəsindəki əhvalatların davamıdır. Hekayə belə başlayır: “Cəfər əmimin uşaqlarından gələn ismarış Ziyad dədəmi yerlə yeksan eləmişdi, başını qaldırıb adamların üzünə baxa bilmirdi: “Atamızı axtarmağın dərdindən orda- burda danışır ki, kanalda boğulub!” (1, 20) Hekayəyə başlayanda birinci hər şey adama qəliz gəlir. Sonra yavaş- yavaş hekayədəki hadisələr aydınlaşmağa başlayır. İki qardaş arasındakı inciklik hekayədə başqa mətləblərə keçir. Hekayənin ümumi məzmunu belədir: Cəfər kişinin mal- qarası qaçaqlar tərəfindən əlindən alınır. Evdə də arvadı Mədinənin bu hadisəyə verdiyi sərt təpki Cəfər kişini mal- qarasının dalınca getmək adı ilə evdən çıxmağa məcbur edir. O, gedir və bir daha geri qayıtmır. Ziyad qardaşının axtarışına çıxsada, bu axtarış heç bir nəticə vermir. Çünki o, Cəfər kişinin kanalda boğulması xəbərini gətirir. Amma ailəsi bu xəbəri qəbullanmaq istəmir. Ona görə ki, onlar Cəfər kişini Şəhid kimi qələmə veriblər ki, hökumətdən pul alıb dolanışıklarını qura bilsinlər. Beləcə hekayədəki insan çarəsizliyi, müharibənin fəsadları görünməyə başlayır. Əslində sadə bir məzmunla böyük məna sığır. Hekayə acı sonluqla bitir. Müharibənin özü ilə gətirdiyi fəlakətlərin fonunda acı və ayrılıq. Balaca Fəridənin xəstəliyi həm yaşadığı ağır, çətin şəraitdən həm də, atasının yoxluğundan getdikcə daha da şiddətlənir və o, günlərin birində atasının şəklini öpərək dünyasını dəyişir. “ Bu haray- hıçqırıqların arasından Fəridənin son pıçılışı eşidildi: “Atam gəlsin...” (1, 40)

“Yaddaş” hekayəsindəki Köçəri dayının yaddaşı itisə də, o yenə öz yurdunun həsrəti ilə yaşayır, onu bir an olsun unutmurdu. O, heç cürə məskunlaşdığı yataqxanaya öyrəşə bilmirdi. Öz dünyasında daim kiminləsə söhbətləşir, xəyallarında qanadlanıb öz dörd gözlü, həyatında ərik ağacları olan evinə can atırdı. Bəhs etdiyimiz hekayələrin demək olar kihamısı kiçik bir uşağın gözü ilə gördüklərini yaddaşlara köçürür. Buna görədir ki, hekayələrdə həm uşaq məsumiyyəti var, həm də insanlıq dəhşəti olan qaçqınlıq həyatı zərif bir dillə qələmə alınmış olur. Hekayələrin dili çox rəvan və aydındır, onlar oxucunu yormur. Hekayələrdə nə qədər nisgil, kədər və ağrı tərənnüm olunsada, onlarda nə vaxtsa torpaqlarımızı geri alacağımızla bağlı bir ümid də sezilir.

Qarabağ, müharibə, qaçqınlıq kimi mövzularda yazan müəlliflərimiz çoxdur və onların əsərlərinin sayı get- gedə artmaqdadır. Bu günə qədər bu ədəbiyyatımızın bir tərəfdən xalq həyatına daha da yaxınlaşmasının, digər tərəfdən də

mövcud problemin həlli yollarının axtarışlarını gücləndirmək idisə, bu gündən sonra qazanılmış zəfərin önəmini vurğulamağa xidmət edir. Bu əsərlər həm də ona görə qiymətlidir ki, onlar uzun illər qaçqınlarda öz doğma torpaqlarına qayıtmaq əzmini, istəyini ayaqda saxlayıb. Qarabağ itkisi və onu itirəndə nələrin baş verdiyi ilə bağlı yazılan əsərlərin təbliği və öyrənilməsi bu gün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də əsərləri ilə oxucusunun yaddaşında dərin izlər buraxan yazıçı Şərif Ağayar kimi sənətkarlara ədəbiyyatımızda böyük ehtiyac vardır. Onun çox böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik əsərlərinin gələcək nəsillərə çox şey öyrədəcəyindən əminəm.

Vətənin tarixinə bələd olmayan, millətinin başına gələnləri dərk etməyən bir gənc nəsil vətənpərvərlik və milli ruhda böyüyə bilməz.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayar Ş. Arıların səssizliyi (20 ilin 20 hekayəsi), Bakı: Qanun, 2020, 303səh.
2. Ağayar Ş. Xanım T. Bakı: "Yazıçı", 2013, 174səh.
3. Akimova E. Hekayə diskurs kimi: Şərif Ağayar- Cəfər əminin yolları, "Ədəbiyyat" qəzeti, 2018, 21 iyul, s. 6-7.
4. Əlişanoğlu T. Əsrdən doğan nəsr (XX əsr Azərbaycan nəsrinin təşəkkül poetikası), Bakı: "Elm", 1999, s. 59-65.

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, qaçqınlıq, Şərif Ağayar, hekayə.

Ключевые слова: Карабахская война, Беженец, Шариф Агаяр, История.

Key words: Karabakh war, refugee, Sharif Aghayar, story.

Xülasə

Qaçqınlıq bizim tariximizin hər vətəndaşın bilməli olduğu ağır və səhifəsidir. Məqalədə çağdaş Azərbaycan nəsrində qaçqınlıq mövzusunun bədii əsərlərdə əksi məsələsini Şərif Ağayarın müharibə və qaçqınlıq mövzusunda yazdığı hekayələri əsasında araşdırmışıq. Hekayələr ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb olunub. Bu hekayələrin hər birində ciddi və ağır problem qaçqınlıq öz geniş və hərtərəfli bədii ifadəsini tapıb. Onların hamısında məzmun qaçqınlıq həyatıdır və bu həyata yazıçının duyğusal reaksiyası təsvir edilib. Qarabağ müharibəsindən sonra baş verən hadisələrin qələmə alındığı hekayələrdə qaçqınlarımızın faciəvi yaşam tərzini, mənfi düşmənlərin xalqımıza yaşatdığı ağır-acı incə detallarla təsvir olunmuşdur. Belə əsərlərin önəmi onların real tarixi əks etdirməsidir. Qarabağ itkisi və onu itirəndə nələrin baş verdiyi ilə bağlı yazılan əsərlərin təbliği və öyrənilməsi bu gün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Seçdiyimiz mövzunun aktuallığı onun Azərbaycan xalqının keçmişi, bu günü və gələcəyi ilə sıx bağlı olmasıdır. Məqalədə Şərif Ağayarın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında qaçqınlıq mövzusunun öyrənilməsi baxımından dəyərli bir mənbə kimi qiymətləndirilir. Hekayələr öz doğma torpağından didərgin düşmüş bir xalqın hüzn və kədərini gerçək detallarla təsvir edərək düşməne qarşı nifrət oyadır.

Summary

DESCRIPTION OF THE PAIN OF THE KARABAKH WAR ON THE REAR FRONT (BASED ON THE STORIES OF SHARIF AGHAYAR)

Refugee is a painful page of our history that every citizen should know. In the article, we have investigated the issue of the reflection of the refugee theme in the literary works in contemporary Azerbaijani prose based on Sharif Aghayar's stories about war and refugees. The stories were analyzed separately. In each of these stories, the serious and painful problem of refugees has found its broad and comprehensive artistic expression. In all of them, the content is the refugee life and the writer's emotional response to this life is described. The tragic way of life of our refugees and the pain inflicted on our people by the hated enemies are described in fine details in the stories that describe the events that took place after the Karabakh war. The importance of such works is that they reflect real history. The promotion and study of the works written about the loss of Karabakh and what happened when it was lost is of great importance today. The relevance of the topic we have chosen is that it is closely related to the past, present and future of the Azerbaijani people. In the article, Sharif Aghayar's work is evaluated as a valuable source in terms of studying the subject of refugees in Azerbaijani literature. The stories evoke hatred towards the enemy by describing in real detail the sorrow and grief of a people displaced from their native land.

РЕЗЮМЕ

ОПИСАНИЕ БОЛИ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ НА ТЫЛУ ФРОНТА (ПО РАССКАЗАМ ШАРИФА АГАЯРА)

Беженство – это болезненная страница нашей истории, которую должен знать каждый гражданин. В статье мы исследовали вопрос отражения темы беженцев в литературных произведениях современной азербайджанской прозы на основе рассказов Шарифа Агаяра о войне и беженцах. Истории анализировались отдельно. В каждой из этих историй серьезная и болезненная проблема беженцев нашла свое широкое и всестороннее художественное воплощение. Во всех них содержанием является жизнь беженца и описывается эмоциональный отклик писателя на эту жизнь. Трагический жизненный путь наших беженцев и боль, причиненная нашему народу ненавистными врагами, в мельчайших подробностях описаны в рассказах, описывающих события, происходившие после карабахской войны. Важность таких работ в том, что они отражают реальную историю. Популяризация и изучение произведений, написанных о потере Карабаха и о том, что произошло, когда он был потерян, сегодня имеет большое значение. Актуальность выбранной нами темы заключается в том, что она тесно связана с прошлым, настоящим и будущим азербайджанского народа. В статье произведение Шарифа Агаяра оценивается как ценный источник с точки зрения изучения темы беженцев в азербайджанской литературе. Рассказы пробуждают ненависть к врагу, подробно описывая скорбь и горе народа, перемещенного с родной земли.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

RUS VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI MİKAYIL RƏFİLİNİN TƏDQIQATLARINDA

Gəlişi, gedışı eyni gündədir,
Rəfilə bəşərin bəşiyindədir.

Teyyub Qurban.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olantınmış tənqidçi Mikayıl Rəfilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının əsas simalarından biridir. Ədəbiyyat tarixində tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi tanınan Mikayıl Rəfilə elmi-ədəbi fəaliyyətə XX əsrin əvvəllərində başlayıb. 30 ildən artıq klassik və müasir ədəbiyyatımızın tədqiqi və təbliği ilə məşğul olan tədqiqatçı alim ədəbi mübahisələrin diqqət mərkəzində olmuşdur. Mikayıl Rəfilə cəsəətli, orijinal fikir və mülahizələri ilə diqqəti cəlb edib, istər elmdə, istərsə də bədii yaradıcılığında həmişə yeniliyə can atıb, ədəbi irsimizin Qərb və dünya standartları səviyyəsində təbliğinə çalışıb. Beş şeir kitabının müəllifi olmaqla yanaşı, Nizami Gəncəvi, Füzulu, Xaqani, Vaqif, M.F.Axundzadə, A.Bakıxanov haqqında dəyərli tədqiqat işləri aparmış, elm yolunu seçməklə tarixdə ədəbiyyatşünas alim, professor Mikayıl Rəfilə imzasını qoymağı bacarmışdır. Azərbaycanda rus mədəniyyətinin yayılması üçün hər iki xalq arasında qarşılıqlı dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək prinsipindən irəli gəlirdi. Qabaqcıl rus yazıçı və şairlərinin Azərbaycan mədəni həyatında mühüm rol oynadığı və ədəbiyyatımızın bu fonda müəyyən müsbət dəyişikliklərə səbəb olmasını danılmaz fakt kimi dəyərləndirmək olar. Rus mədəniyyətindən istifadə etmək üçün rus dilinə böyük əhəmiyyət verərək onun mədəniyyət və ənənələrini yaymaq dövrün əsas tələblərindən idi. Rus dilinin bütün imkanlarından məharətlə istifadə etməklə, dünya ədəbiyyatı incilərini Azərbaycan oxucusunun istifadəsinə vermək dövrün çətin məsələlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də dilin incəliklərinə yiyələnmək bacarığından xəbər verirdi. “Rusiyada ədəbiyyat elmi hələ qədim zamanlardan inkişaf etməyə başlamışdır. XVIII əsrdə Lomonosov (1711-1765), Sumarokov (1718-1777) və xüsusilə Radışşev (1749-1802) ədəbi-nəzəri fikirlərin inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. Lomonosov rus ədəbi dilinin inkişafında canlı danışq dilinə yaxınlaşmasında, nəzm məsələlərinin qoyuluşunda, ədəbiyyatda məzmun və forma birliyinin aydınlaşdırılmasında böyük xidmət göstərmişdir” [1, s.31-32].

Müasir dövrün tələblərindən biri kimi klassik irsin araşdırılması elm xadimlərinin maraq müstəvisində olub. Rus klassiklərinin ən qiymətli əsərləri sovet ədəbiyyatının tarixilik baxımından diktə etdiyi meyarlardan hesab oluna bilər. Şübhəsiz ki, onun ən gözəl keyfiyyətlərini qoruyub saxlamaq bəzi məqamlarda ədəbi-nəzəri fikrin formalaşmasına xidmət edir: “Belinski və Çernışevski rus demokratiyasının yeni görkəmli nümayəndələridir. M.Qorki sosialist ədəbiyyatının banisidir. Bununla bərabər biz Puşkin, Tolstoy, Lermontov, Turgenev kimi yazıçılarla da fəxr edirik. Böyük dünya yazıçıları sırasında Esxil və Homerin, Firdovsi və Nizaminin, Şekspir və Servantesin, Göte və Floberin, Füzuli və Rustavelinin, Şiller və M.F.Axundovun da adlarını çəkə bilərik. Bütün bu yazıçılar dünya ədəbiyyatının yüksək simalarındandır. Onlar öz dövrlərinin həyatını dərin və həqiqi bir şəkildə təsvir etmişlər. Görüşlərinə, ictimai və dini əqidələrinə baxmayaraq, bu cür yazıçılar əbədi olaraq dünya mədəniyyəti tarixinə daxil olmuşlar və heç bir zaman bəşəriyyətin xatirəsindən silinməyəcəklər. Bu cür yazıçıların əsərləri ümumdünya mədəniyyətinə daxil olmuşdur, bir çox dillərə tərcümə olunmuşlar. Bunların yaratdıqları əsərlərə biz dünya ədəbiyyatı deyirik. Əsrlərdən əsrlərə, nəsillərdən nəsillərə keçdiyi üçün, biz bu ədəbiyyata, haqlı olaraq, ədəbi irs adını veririk” [2, s.72].

Dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılan Heyne, Şiller, Dante, Viktor Hüqo, Drayzer, Cek London, Anderson, Servantes kimi dahilərdən rus dili vasitəsilə olunan tərcümələri Azərbaycan oxucusu məhz Mikayıl Rəfilə qələmindən bəhrələnməmişdir. Rəfilənin dahi ingilis şairi, yazıçısı və aktyoru Vilyam Şekspir haqqında, onun anadan olmasının 375 illiyi münasibətilə eyni başlıqda qələmə aldığı məqaləsində ədibin həyat və yaradıcılığı barəsində danışılır. Viktor Hüqo, Karl Marks və başqalarının Şekspirin yaradıcılığına göstərdikləri münasibət sərgilənir. Dünya ədəbiyyatını 38 əsər, 154 sonet, hekayə və şeirlərlə zənginləşdirməyi bacaran Şekspir yaradıcılığı Mikayıl Rəfilənin tədqiqatlarından yan keçə bilməzdi. Dərc olunmuş yazıda Rəfilə, Şekspir yaradıcılığını iki dövrə bölməklə onun ədəbi irsinin nə qədər yüksəkdə dayandığını əzəmətini göstərir. XVII əsrin əvvəllərində Şekspirin yaratdığı əsərlərlə dünya dramaturgiyasının zənginləşməsi qeyd olunur. Məqalədə Şekspirin dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi əsərlərinin bu gün olduğu kimi, sabah da aktual olacağı qeyd olunur: “Şekspiri doğuran XIV əsr, dünya ədəbiyyatına bir çox başqa talantlar da vermişdir. Lakin, Şekspirin günəşi hamıdan çox parlamış, onun adı hamıya üstün gəlmişdir. Şekspir ilə dünya ədəbiyyatı elə bir xəzinə qazanmışdır ki, bir çox əsrlər keçər, lakin bu dahi tragediyalar, bu cazibədar Romeolar, Otellolar, Hamletlər, Dezdemonalar, Culyettalar yenə insanların ruhunu oxşar, yenə sevilər, yenə yaşar” [3, s.4].

Mikayıl Rəfilənin dünya ədəbiyyatı ilə bağlı qələmə aldığı məqalələrdən biri də “Bu günkü Amerikada ədəbiyyat” adlanır. Məqalədə Amerikanın coğrafi mövqeyindən, ticarətin yaranmasından, yeni yaranan sənayenin inkişafından, mədəniyyətindən, mühacir axınından, münbit ərazilərin və işçi qüvvələrinin çoxluğundan danışmaqla yanaşı, ədəbiyyatın (qəzet ədəbiyyatı) və ingilis, fransız bədii ədəbiyyatının böyük vüsət almasından bəhs olunur. Rəfilə Amerikanın yaranmasından sonrakı inkişaf mərhələsində yüksələn ədəbiyyatın iqtisadiyyatla, mədəniyyətlə paralel inkişaf etməsini və bu baxımdan büsbütün dəyişmiş olduğunu inandırıcı faktlarla təsdiq edir. Cek London, Mayn Rid, F.Kuper kimi yazıçıları Amerika ədəbiyyatı tarixində yüksək qiymətləndirərək qeyd edir: “F.Kuper, Mayn Rid və başqalarının avantüra romanı, cari ictimai momentin yeni təşəkkül və tərtibləri yeniləşərək, yenə meydana çıxaraq bu gün belə yaşayan ədəbi ənənəsini vücuda gətirmişdir” [4, s. 8]. Mikayıl Rəfilə rus və dünya ədəbiyyatı ilə bağlı silsilə yazılar müəllifi kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində iz qoyacaq əsas ədəbiyyatşünaslardandır desək bəlkə də yanılmırıq. Onun “İohannes Bexerin yaradıcılıq yolu”

⁴⁵ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbi tənqid şöbəsi, böyük elmi işçi.

məqaləsi alman şairinin həyat və yaradıcılığını müəyyən mənada tam əhatə edə bilməmişdir. Hər bir dövr üçün Almaniya tarixində ən parlaq proletar şairlərdən hesab olunan Bexer ilk dəfə “Süküt və zəfər” (1914) adlı şeirlər məcmuəsi ilə tanınmışdır. Bexer cəmiyyətdə baş verən hadisələrə kəskin şair etirazı ilə yanaşı, səmimi ziyalılardan hesab olunurdu. O dünyanın qeyri-müəyyən mahiyyətinə, yeni həyata aparan yolların çətinliyinə qarşı barışmaz mövqə sərgiləyirdi. Şeirlərində faşizmə qarşı fədakar inqilabçıların obrazlarını yaratmaqla mövcud olan siyasi rejimə qarşı çıxırdı. Bexerin bu mövqeyi o zamanlar üçün anlaşılmaz görünən xırda burjua ziyalısının mübarizəsi idi: “Demək lazımdır ki, şair inqilab hərəkatına qarışarkən özü ilə bərabər əski adət və vərdislərdən ibarət olan ağır bir yük gətirmişdi. O, bu yükə azad olmalı idi. Bexer inqilaba “Stixiyalı” bir surətdə gəlmişdi”[5, s.24].

Dünya ədəbiyyatını dedikdə biz gürcü şairi Şota Rustavelini yaddan çıxara bilmərik. Onun yaratmış olduğu yeganə əsəri (“Pələng dərisi geymiş pəhlivan”) özünün dolğunluğu, dil sadəliyi, ifadə aydınlığı ilə dünya klassiklərinin əsərləri ilə üst-üstə düşür. Gürcü xalqının ədəbi tarixində bu şairin xidməti danılmaz fakt kimi dəyərləndirilir. XII əsr gürcü xalqının dahi şairi, Gürcüstan ədəbiyyatının böyük yazıçılarından ilki sayılan Şota Rustaveli dünya poeziyasının ən parlaq nümayəndələrindən biri kimi tarixdə qalmışdır. Bəzi tədqiqi yazılarda Şota Rustavelinin gürcü deyil, başqa millətin nümayəndəsi kimi mübahisəli məsələlər də qeyd olunur. Lakin bu məsələ bizim tədqiq obyektimiz olmadığı üçün yalnız dəqiq mənbələrə istinad etmək kifayətlənirik. “Qonşularımızın inancına görə, ingilislər üçün Şekspir, italyanlar üçün Dante, ruslar üçün Puşkin kimdirsə gürcülər üçün Şota Uruztaveli (Rustaveli) odur”[6, s.1]. Həyat və fəaliyyəti haqqında çox az məlumatın olması onun haqqında gürcü xalqı tərəfindən yaranan əfsanə və rəvayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bəzi mənbələr onun başqa əsərlərinin də olduğunu fərziyyə kimi qeyd etsələr də bu bizim zamana gəlib çıxmamışdır. Dünya ədəbiyyatına danılmaz töhvə vermiş istedadlı bir yazıçı haqqında təəssüflər olsun ki, əsaslı materiallar yoxdur. Onun hansı şəcərədən olduğu, harada doğulması, daha hansı əsərlər yaratması haqqında müfəzzəl məlumat sahibi deyilik. “Rustaveli öz dövründə ən bilikli və yüksək mədəniyyətə malik bir adam imiş. Gürcü ədəbiyyatını dərinəndən bildiyi kimi, ərəb və fars mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı ilə, həmçinin Qərbi Avropa ədəbiyyatı və fəlsəfəsilə yaxşı tanış imiş”[7, s.171]. Yunan ədəbiyyatında ən qədim əsərlərdən sayılan “İliada” və “Odisseyə” kimi epik poemalar müəllif baxımından mübahisələr yaradır. Bu əsərlərin müəllifi Homer göstərsə də, zaman-zaman şübhələr də olmamış deyildir. Homerin harada doğulduğu, onun həqiqətən də kor olub olmaması haqqında müəyyən fərziyələr də irəli sürülmüşdür. İnanırcı məlumatların az olmasına baxmayaraq, Homer adlı şairin yunan ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim olunmasını təkzib etməmişdir. Əksər alimlər Homerin şeirlərinin Yunan tarixinin müxtəlif dövrlərindən bəhs etdiyi ilə razılaşırlar. Qədim Yunan mədəniyyətinə və təhsilinə Homerin dastanlarının yetərincə təsir göstərmək iqtidarında olduğu danılmaz fakt kimi dəyərləndirilir. Klassik antik dövrdə Homerin həyatı ilə bağlı çoxsaylı məlumatlar mövcuddur. “Homerin harada doğulduğu da məlum deyil. Qədim zamanlarda yeddi yunan şəhəri Homerin vətəni olmaq şərəfi üstündə bir-birilə mübahisə etmişlərdi (bu şəhərlər: Quma, Smirna, Xios, Qolofon, Pafos, Arqos və Afina idi)”[8, s.191].

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Mikayıl Rəfilini dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılan Fransa ədəbiyyatına bir çox məqalələrlə müraciət etmişdir. Xarici ədəbiyyatın Azərbaycan oxucusunun təfəkküründə açdığı yeni cığır Mikayıl Rəfilini üçün böyük müvəffəqiyyətin davamı idi. Fransız ədəbiyyatının bütün Avropa üçün intellektual və inkişaf baxımından mərkəzi yer tutması, dünya ədəbiyyatına görkəmli nümayəndələr bəxş etməklə özünü nümayiş etdirirdi. XIX əsrin görkəmli nümayəndələrindən biri yazıçı, şair, nasir, dramaturq və fransız romantizminin əsas simalarından və ictimai xadim Viktor Hüqo tarixə düşmüş, əsərləri ilə ədəbi irsin ölməz abidələrinə çevrilmiş fransız yazıçısıdır: “Fransız xalqının vətənpərvər oğlu Hüqo gözəl yazıçı olmaqla bərabər, alovlu natiq, xalqlar dostluğu və sülh uğrunda mübarizə aparan görkəmli bir cəmiyyət xadimi idi. O, Fransa xalqının milli vüqarı, fransız mədəniyyətini yaradan nəhəng simalardan biridir”[9, s.3]. Viktor Hüqonun yaradıcılığında romantik və realist elementlərin vəhdəti, fransız poeziyasına yeni bir cərəyanın daxil etməklə, ədəbiyyata güclü təsiri olmuşdur. Ədəbi fəaliyyəti zamanı kiçik burjua şairi kimi tanınmasına baxmayaraq, ədəbiyyatda yaratdığı qəhrəmanlarla, xarakterlərlə əzəmətli kompozisiyalar yaratmağa nail olmuşdur. Onun əsərlərinin əhəmiyyəti ictimai bərabərsizlik rejiminə düzgün baxış formalaşdırır. Hüqo böyük yazar olmaqla Fransa ədəbi tarixinə bənzərsiz əsərlər bəxş etməyi bacardı. Mikayıl Rəfilini Hüqo yaradıcılığında romantizmin müsbət keyfiyyət kimi təsirini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Fransız klassizmi öz ənənələrinin klassik dünyadan götürüldüyünü zənn edərdi. Romantiklər bu ənənəni rədd etdilər. Romantizm klassizmin bir qarşılığı, antitezi olaraq doğdu”[10, s.31]. Mikayıl Rəfilini tərcümə işinin nəzəriyyəsini, onun bədii xüsusiyyətlərini dərk etməklə yanaşı, tərcümə sənətinin yaradıcılarından biri kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında silinməz iz qoyan ziyalılarımızdandır: “Balzakin “Qorio ata”, “Qobsek”, V.Hüqonun “Səfillər” və “Paris Notrdam kilsəsi”, “Novellalar”, “Ogey ana” kimi əsərlərin tərcüməsi onun qələmindən çıxmışdır. Rəfilinin “Səfillər”in ilk tərcüməsi üzərində işi xüsusilə təqdir olunmalıdır. O, bu işə böyük əmək sərf etmiş. əsəri yüksək bədii səviyyədə və məharətlə tərcümə etmişdir”[11, s.58].

Keçmiş sovetlər birliyinin ədəbi mühitində dostluq və qonşuluq ənənələrinə sədaqətlə xidmət edən Mikayıl Rəfilini bütün qardaş xalqların yaradıcı simaları ilə tanış olur, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin güclənməsinə təkan verirdi. Mikayıl Rəfilini XIX əsrin demək olar ki, bütün ədəbi simaları haqqında söz demiş, fikir bildirmişdir: “Rəfilinin axtarılar coğrafiyası bütün dünya ədəbiyyatını əhatə edirdi. O, XIX - XX əsrlərdə dünyanın ən böyük sənətkarları haqqında yazıb. Həmin sənətkarlar dünyagörüşü, yaradıcılıq metodu və üslub etibarilə təmamilə müxtəlif şəxsiyyətlərdir”[12, s.14].

Müəyyən illərə qədər Azərbaycan üçün Tiflis mədəni mərkəz hesab olunurdusa, daha sonralar bu missiyanı inkişaf etməkdə olan Bakı öz ciyirlərinə almışdı. Milli mədəni əlaqələr, mətbuat, elm, incəsənət, ədəbiyyat sahələrində böyük canlanma hiss olunurdu. Rus dilində təhsil və bu dildə açılan məktəblər tədris fəaliyyətinin genişlənməsindən xəbər verirdi.

Rus ədəbiyyatından tərcüməçilik fəaliyyəti Azərbaycan yazıçılarını böyük həvəslə bu sahəyə yönəldirdi. Rus klassiklərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, xalqlar arasında dostluq, qardaşlıq, bərabərlik, birlik toxumları əkirdilər.

Ədəbiyyatşünas alim Mikayıl Rəfili tərcümə məsələsinin əhəmiyyətini mədəni əlaqələrin yaranması, dilin estetikasının cilalanması, uğurlu tərcümələrin yaranması ilə müqayisə edirdi. Rəfiliyə görə hər hansı bir əsərin bir neçə tərcüməçiyə həvalə etmək yanlış fikirdir, bununla yalnız əsərin keyfiyyətinə, dil-üslub xüsusiyyətlərinə xələl gətirmək olar. Əlbəttə, bəzi müştərək məqamlarda bu üsul uğurlu alına bilər, lakin bütövlükdə bunu qeyri-peşəkarlıq kimi dəyərləndirmək olar. Rəfilinin elmi və ədəbi irsi haqqında vaxtılı M.Hüseyn, M.Rzaquluzadə, S.Rəhimov, Ş.Salmanov, Y.Qarayev, Anar, R.Azadə, H.Abbasadə, K.Talibzadə və başqa ədəbiyyat xadimləri Mikayıl Rəfili yaradıcılığına dəyər vermiş, tənqidçi haqqında dəyərli məqalələr yazmışlar.

Ədəbiyyat

- 1) M.Rəfili, Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı, 1958, V.İ.Lenin adına APl-nin Nəşriyyatı, s.31-32, 281 s.
- 2) M.Rəfili, Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı, 1958, V.İ.Lenin adına APl-nin Nəşriyyatı, s.72, 281 s.
- 3) Mikayıl Rəfili, Vilyam Şekspir, Anadan olmasının 375 illiyi münasibətilə, Kommunist, 23 aprel, s.4, 1939.
- 4) M.Rəfili. Bu günkü Amerikada ədəbiyyat. "Hücum", №12, s.8
- 5) M.Rəfili. İohannes Bexerin yaradıcılıq yolu. Hücum, №1-2, s.24
- 6) İlhami Cəfərsəy. Yeni səs, 25 may, s.1, 2022.
- 7) H.Araslı, M.Rəfili. Qədim ədəbiyyat (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı), Qardaş xalqlar ədəbiyyatı, orta məktəbin VIII sinfi üçün, Bakı, Azərənşr, s.171, 222 s.
- 8) H.Araslı, M.Rəfili. Qədim ədəbiyyat (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı), Dünya ədəbiyyatı, orta məktəbin VIII sinfi üçün, Bakı, Azərənşr, s.191, 222 s.
- 9) M.Rəfili. Fransa xalqının böyük yazıçısı. Ədəbiyyat qəzeti, №6, 1952, 23 fevral, s.3
- 10) M.Rəfili. Romantizm və V.Hüqo. İnqilab və mədəniyyət, №7-8, 1929, s.31
- 11) Nazif Ələkbərlı. Mikayıl Rəfili (həyatı və yaradıcılığı), Bakı, Qartal, 1998, s.58, 100s.
- 12) X. Rüstəm, Böyük alim, nadir şəxsiyyət, Ekspress, 25-27 aprel, 2015, s.1

Xülasə

Klassik və müasir ədəbiyyatımızın bütün mərhələləri haqqında fikir söyləyən, tədqiqat əsərləri yazan Mikayıl Rəfili XIX əsr ədəbi-tarixi prosesinə daha çox diqqət yetirir, yeni dövr ədəbiyyatının ədəbi simalarının həyat və fəaliyyətini tədqiqat predmetinə çevirirdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Mikayıl Rəfili dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılan bir çox əsərlərə elmi məqalələrlə müraciət etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan Mikayıl Rəfili az ömür yaşamasına baxmayaraq, ədəbi-bədii fikrin qabaqcıl nümayəndələrindən biri kimi dəyər qazanmışdır. Onun elmi məqalələrinin, monoqrafiyalarının dəyəri bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Zamanın ziddiyyətli vaxtında dəfələrlə təzyiqlərə, təqiblərə, haqsızlıqlara məruz qalmasına baxmayaraq, bir tərəfdən də qarşısına çıxan xeyirxah insanların sayəsində ayaqda durmağı bacarmış, böyük uğurlar qazanmışdır. 150-yə yaxın məqalə və 10-dan artıq kitab müəllifi olan böyük ziyalı özündən sonra böyük irs qoymuşdur.

Açar sözlər: Mikayıl Rəfili, dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünas alim, rus dili.

Russian and world literature in the studies of Mikail Rafili

Summary

Mikayil Rafili, who spoke about all the stages of classical and modern literature and wrote research works, paid more attention to the literary and historical process of the XIX century, turned the life and activity of literary figures of the New Era into the subject of research. Prominent literary critic Mikayil Rafili addressed many works with scientific articles, which are considered one of the rare pearls of world literature. Mikayil Rafili, one of the luminaries of Azerbaijani literature, despite his short life, has gained value as one of the leading representatives of literary and artistic thought. The value of his scientific articles and monographs remains relevant today. Despite the fact that he was repeatedly subjected to pressure, persecution and injustice in the contradictory time of time, on the one hand, thanks to the kind people who came across him, he managed to stay afloat and achieved great success. About 150 articles and more than 10 books.

Keywords: Mikayil Rafili, world literature, literary critic, Russian language.

Русская и мировая литература в исследованиях Микаила Рафили

Резюме

Размышляя обо всех этапах нашей классической и современной литературы, написав исследовательские работы, Микаил рафили уделяет больше внимания литературно-историческому процессу XIX века, делает предметом изучения жизнь и деятельность литературных деятелей литературы нового времени. Выдающийся ученый-литературовед Михаил рафили обратился с научными статьями ко многим произведениям, которые считаются одной из редких жемчужин мировой литературы. Один из корифеев азербайджанской литературы, Микаил рафили, несмотря на малую продолжительность жизни, заслужил признание как один из ведущих представителей литературно-художественной мысли. Ценность его научных статей, монографий и сегодня сохраняет свою актуальность. Несмотря на то, что он неоднократно подвергался давлению, преследованиям, несправедливостям в противоречивые времена, с одной стороны, благодаря добрым людям, которые предстали перед ним, он сумел выстоять, добился больших успехов. Автор около 150 статей и более 10 книг.

Ключевые слова: Микаил Рафили, мировая литература, ученый-литературовед, русский язык.

Rəyçi: Aynurə İbadullahqızı Mustafayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
aparıcı elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ARTUR KLARKIN ELMİFANTASTİKASINDA GƏLƏCƏYİN XƏBƏRDARLIĞI (Utopiya və antiutopiya janrları müstəvisində)

Elmi-fantastika janrının banilərindən olan ABŞ yazıçısı Artur Klarkın (Arthur Clarke, 1917-2008) utopik görüşlərinin bir çoxu reallaşmış, elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətləri kimi dünya elminə öz töhfəsini vermişdir. Onun əsərlərində təsvir edilən yenedünya, sosial quruluşlar utopik cəmiyyət istəyindən irəli gəlmiş heç kəsə sirr deyil. Yazıçı utopiyaları təsvir edir, amma onun yaratdığı sosial narahatlıqları göstərmək üçün utopiya və distopiya ənənəsinə sadıq qalır. A. Klark əsərlərində lokallaşdırılmış sistemlərdən, fərdlərə tətbiq edilən güc üsullarından və mümkün apokaliptik gələcəkdən bəhs edir. Standartlaşdırma, təsnifat və kimliyin yoxluğu kimi məsələlər onun yaradıcılığında önə çıxır. İctimai və siyasi gündəm bir adi hadisədə göstərilirsə də, yaratdığı uydurma səhnə qorxunc şəkli alır. Ona görə də, distopik cəmiyyət T. Mor, T. Kampanella, O. Haksli, C. Oruel kimi A. Klarkın əsərlərində də belə cəmiyyətdə yaşayan insanlardan və onları idarə edən rəhbər orqanlardan asılıdır.

M. Fukonun əsərlərində utopiya, distopiya və siyasət arasındakı əlaqə intizam mexanizmlərinə çevrilən utopizmin təhlükələri ilə birlikdə göstərilir. M. Fukonu oxuyan zaman, utopiyaları idealizm maskası altındakı distopiya kimi görmək olur. Hər bir utopiyanın içində həmişə qaranlıq bir toxum var, distopiya güc və ya təkamül yolu ilə həmişə özünü ortaya qoyur. Bütün bunları nəzərə alsaq, Qreqori Kleysin qeyd etdiyi kimi, “böyük Avropa imperatorları öz qurduqları imperiyalarında utopiyaçıydılar” [5, s.29] fikri yerinə düşür. Tədqiqatçıya görə onlar şəxsi şöhrətləri haqqında hədsiz xəyallar qurur, bu xəyallara tabe olmaq istəməyənlərin təbliğatını isə distopiya adlandırdılar. Antiutopiya ilə utopiya arasında ən əsas, aparıcı, həllolunmaz ziddiyyət utopiyaların məhz kamilliklə bağlı durğunluğudur. Bu nöqtəyi nəzərdən utopiya və antiutopiya münasibətlərindəki fərqi görməmək və dəyərləndirməmək olmaz. Bu iki ədəbi-bədii janr arasında qarşılıqlı inkar pafosu höküm sürür. Antiutopist bir qayda olaraq öz utopist rəqiblərinin konsepsiyasından irəli gələn praktiki baxışlarını əyani şəkildə nümayiş etdirməyi və bununla da onların əsassızlığını sübuta yetirməyə cəhd göstərir.

Əlbəttə ki, antiutopistin tənqid etdiyi konsepsiyaya mənfi münasibəti onun mövqeyində öz əksini tapır. Lakin oxucunu inandırmaq üçün o, maksimum obyektiv mövqə tutmalı, böhtan taktikasından imtina etməli, təhlil süzgecindən keçirdiyi konsepsiyaların ikinci dərəcəli əlamətlərini yox, əsas, səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmalıdır. Bu halda utopiya ilə antiutopiya arasında güzgüvari münasibət yaranır; utopist də, antiutopist də eyni gerçəkliyi eyni şəkildə görür. Sadəcə əgər birinci hər şeyi müsbət dəyərləndirirsə, ikincinin bütün üsürlərə münasibəti mənfidir. Antiutopist cəmiyyətin müasir durumunu təqdir etməklə yanaşı gələcəkdə gerçəkləşəcəyi halda bəşər nəslinə qarşı yönələcək qorxunc bir qüvvədən bəhs edir. Deməli, antiutopistin indiki duruma münasibəti birmənalı deyil, bir qayda olaraq ziddiyyətli xarakter daşıyır: bir tərəfdən ictimai qurumlar kimi mövcud cəmiyyət də kamillik deyil, əks təqdirdə utopist konsepsiyaların yarıması üçün zəmin yaratmazdı, digər tərəfdən çağdaş durumu hər vəchlə qoruyub saxlamaq lazımdır, çünki əgər bu durumun daxilində müəyyən ictimai meyllərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmış utopist konsepsiyalar gerçəkləşsələr, bəşər nəsli dəhşətli aqibət gözləyər. Deməli, antiutopistin mövcud quruluşla münasibəti ikilidir – eyni zamanda həm müsbət, həm də mənfidir. Totalitar nəzarəti qəbul edən bu cür təşkilatlar total institutların yaradılmasında vacib mexanizmdir. Elə bununla bağlı utopiyaları “bütün cəmiyyətlərin dayandığı məhdudiyyətlərin sistemə şəkildə gücləndirilməsi” kimi müəyyən etmək olar. Sivilizasiya dediyimiz şeylərin hamısı nizam və tənzimləmə ilə əlaqədardır. İnsanın maddi və ya instinktiv istəklərinə qarşı çıxan və Qorman Boşanın repressiya kimi müəyyən etdiyi məhdudiyyətlər [2, s.166] utopiyalarda həyata keçir. Siyasi düşüncədəki totalitar sistemlərin əsasını təşkil edən bu repressiya, hökmdar münasibətlərindən tutmuş tənzimləməyə qədər cəmiyyətin hər bir sahəsində qorunub saxlanılır. Bu mənada Çad Uolşun “Utopiyadan kabusa” əsərində qeyd etdiyi kimi Platonun Respublikasından başlayaraq bu günə qədər davamlı səfərbərliyə və ya konsentrasiya düşüncəsinə bənzəyən “bütün utopik mətnlərdə insan tamamilə siyasi heyvandır. Onun dövlətə daxil olması faktiki olaraq mənəvi və metafiziki bir təhsil sistemi ilə təmin edilir. Rütbə və peşəyə dövlət nəzarəti, sənətə senzura tətbiq edilir” [12, s.39]. Görünür elə bununla bağlı, utopik əsərlərdə ideal və mükəmməl cəmiyyətin, xüsusən fərdlərin vəziyyəti ilə əlaqəli distopik tərəflər göstərilir. Uyğunlaşmaq üçün fərd utopik cəmiyyətin tələblərinə uyğun davranır, amma eyni zamanda da bütövlüyünü itirmək təhlükəsi ilə üzləşir [12, s.141]. Qurulmuş cəmiyyətlər nizam və itaətdən, iyerarxiyadan asılı olduğundan fərdin istəkləri nəzər alınmır. Olsa belə, sistemin bütövlüyünü və davamlılığını qorumaq üçün bu istəklər yatırılmalıdır. Totalitar cəmiyyətin hər bir sahəsində belə təzyiqlər təşviq edilir, alman filosofu Herman Lübbenin də dediyi kimi “ya subyektin daxili varlığı içərisində möhkəmlənir, ya da dağılır... Sadəcə tərəfdarlar kifayət deyil. Totalitar idarəçiliyin mənəvi mexanizmi məhz dəstəklə kifayətlənmir” [9, s.237]. Harvard universitetinin professor Rozabet Moss Kanterin bu problemlə bağlı fikirləri maraqlıdır. O, bunu “nəzarət öhdəliyi” adlandırır və iddia edir ki, şəxslər öhdəliklərini müsbət qiymətləndirdikləri üçün totalitar normalara riayət edir və hakimiyyətə tabe olurlar. Elə bu zaman nəzarət öhdəliyi yaranır və nəzarət öhdəliyi yaratmağa çalışan vəziyyətlərdə, tələb edilənlər daha doğru, ədalətli və uyğun göründüyü üçün utopiyaları müəyyənləşdirən dəyərlərə uyğun gəlir və bu tələblərə əməl edilməyi təqdirdə səlahiyyətlərin sanksiyaları artır” [8, s.501]. Bu vəziyyətdə, utopik ideallar hər şeyi bilikli və qüdrətli bir hökmdarın daimi nəzarəti altında olan cəmiyyətdə oxşar vətəndaşların varlığına ehtiyac duyur. Belə şəraitdə insanlar azadlıqdan uzaq düşür, azad düşüncə yasaqlanır. Utopik əsərlərdə totalitar dövlətlərin nəzarət mexanizmi inkişaf etmiş sistem adıyla manipulyasiya etdiyini görmək olur. Belə əsərlərdə kütləyə nəzarət öz

⁴⁶ Dissertant Nigar.aa@mail.ru ADU

növbəsində dövlətin tələblərinə xidmət edir. A.Klarkın “Yer işığı”, “Uşaqlığın sonu”, “Şəhər və ulduzlar” romanlarında yuxarıda səslənən fikirləri görmək olur. Utopiya və distopiya ilə bağlı romanlar yazıldığı dövrün ideallarını və narahatlıqlarını əks etdirir, mövcud sosial, siyasi və iqtisadi sistemləri, güc strukturlarının mövqeyini tənqid etmək məqsədini daşıyır. Başqa sözlə, utopik əsərlərin təhlili həmin xalqın ictimai-siyasi vəziyyəti və tarixi haqqında əhəmiyyətli məlumatları, habelə dövlətin güclü və zəif tərəflərini izah edir, çünki utopiya yalnız bədii ədəbiyyatdan ibarət deyil, onun həmçinin siyasi və fəlsəfi arqumentləri var. Beləliklə, qeyd edilməlidir ki, XX əsr utopiya və distopiya romanları müharibələr, iqtisadi böhranlar, siyasi yüksəlişlər, sosial çəkişmələr və daha yaxşı bir gələcək üçün idealizmin itirilməsi ilə qeyd olunur. Təxminən, utopik idealların distopiya nəticələri A.Klarkın “Uşaqlığın sonu”, “Şəhər və ulduzlar” romanları spekulativ fantastikanın əsas xarakterinə çevrildi və distopiyamı ədəbiyyatda “vacib və müəyyənləşdirilən bir mədəniyyət qüvvəsi” halına gətirdi [3, s.5]. Nifaqı, düşmənçiliyi və rəqabəti aradan qaldırmağı hədəfləyən utopiyalardan fərqli olaraq kapitalizm və rəqabətə davamlı sosial iyerarxiyanın təsiri əsasən distopiya əsərlərində önə çıxdı. Ənənəvi utopiya - bərabərlik, istismarın ləğvi və pasifizm ideallarını əks etdirən sənaye icmalarını təsvir etdisə, onun pessimist xarakteri bu idealların nəticədə fəlakətə çevriləcəyini iddia edirdi [4, s.61].

Bu mənada müasir tədqiqatlarda daha yaxşı alternativ utopik tənziqləmə, daha pis distopiya reallığı spekulativ fantastika janrının subyektləri kimi qəbul edilir. Fantaziya ilə fərqli olaraq, spekulativ fantastika, mövcud vəziyyət və ziddiyyətləri nəzərə alaraq, yaxın gələcəkdə baş verə biləcək şeylər haqqında danışılır. Buna görə də utopiya və distopiyanın sərhədlərində olan spekulativ fantastika yeni alternativ model irəli sürdü. Dünya ədəbiyyatında spekulativ fantastikanın ən gözəl nümunələri Kanadalı yazıçı Marqaret Etvud hesab edilir. Adətən belə distopiya ilə bağlı əsərlərdə mövcud sistem satırının istehzasıyla fəş edilir, alternativ dünya modeli təsvir edilən eybəcər quruluşa qarşı qoyulur, amma eyni zamanda da bu tip əsərlərin mahiyyəti düşünmək, baş verəcək faciələr haqqında xəbərdarlıqdır. Spekulativ fantastikanın başqa bir qolu kimi, elmi fantastika janrı da müasir ədəbi prosesdə mühüm yerlərdən birini tutur. Məhz elmi fantastika utopiya ilə əlaqələndirilir, çünki mövcud sistemi şübhə altına almaqla, belə janrda yazılan əsərlərdə elmi texnologiyanın nəyə qadir olması ilə bağlı “spekulyasiya” etmək olur. Marqaret Etvudun “Başqa aləmlərdə: SF və insan təxəyyülü” əsərindən oxuyuruq: “Bu etiket (elmi fantastika - N.A.) düşündüyünüz iki termini bir araya gətirir, çünki elm – elmdən, yəni özünü sübutedici faktlarla maraqlandıracaq, fantastika isə – Latın kökündə olan fel mənşəli, mənası qəlibləmək, hazırlamaq və ya uydurmaq deməkdir – icad ediləni ifadə edəcək. Elmi fantastika ilə, bir termin tez-tez digərini ləğv etməyi düşünür. Beləliklə, bu cür kitablar faktiki proqnoz kimi qiymətləndirilə bilər, yəni, yarısı mümkün olan yaxın gələcək, yarısı xəbərdarlıq, yarısı isə indiki dövrün satirasıdır” [1, s.56].

İngiltərənin birbaşa iştirak etmədiyi bir vaxtda, Avropa XX əsrdə ictimai və siyasi quruluşlarda ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdı. “Rusiyadakı kommunist inqilabından sonra İtaliya, Almaniya və İspaniyada faşizmin artması baş verdi. Bu inkişaf qondarma formanın müəyyən xüsusiyyətləri ilə birləşərək yeni elmi fantastika növünü – antiutopik və ya distopik romanı” yaratdı [10, s.26]. Birinci Dünya müharibəsində zəhər qazının istifadəsi müharibədən sonrakı əsərlərdə öz əksini tapdı və atom müharibəsindən sonra distopiya janrını əhatə edən post-apokaliptik görüşlər meydana gəldi [6, s.150]. Beləliklə, Qreçori Klyesin də qeyd etdiyi kimi, gələcəyin elm tərəfindən yönəldiləcəyi və ya pozulacağı mövzusunun təməlinə utopiya idealının yalan, utopiyamı distopiyaya çevirən qeyri-müəyyənlik oldu. “Azadlıq və kobudluq bahasına əldə olunan elm, sağlamlıq və sərvət gətirə bilən utopiya təhlükəsizlik və bolluq qazandıra biləcəyi kimi, qaranlıq və dağıdıcı gücləri də ortaya qoyma potensialına malikdir” [5, s.169].

Eyni şəkildə, qabaqcıl texnologiyaların və mexaniki cəmiyyətlərin mümkün qaranlıq nəticələrinin xəbərdarlığı, xüsusilə XX əsrdə və iki Dünya Müharibəsi nəticəsində kosmik səyahətlər və fantastika ixtiraları yad qarşılaşmalara, süni intellektlərə və bəşəriyyət üçün təhlükə və təhdidlərə səbəb olan bu cür texnologiyalara çevrildi. A.Klarkın “Uşaqlığın sonu” əsərində də bu təhlükələr qeyd olunur. İnsanlar şüurlu şəkildə olmasa da, şüursuz şəkildə bilir ki, etdikləri elmi kəşflərlə, planlı şəkildə icra edilən və etdirilən rituallarla öz sonlarını yaxınlaşdırırlar. “Üst qüvvələr”in gəlişi ilə insanlar onlardan deyil, sonlarının yaxınlaşdığı həqiqəti dərk etdiklərindən qorxurlar: “Gəmilərimiz bir yarım sent əvvəl səmanıza girəndə bu, yarışmanın ilk görüşü idi. Baxmayaraq ki, sizi uzaqdan öyrənirdik, yenə də qorxduq və bizi tanıyacağımızı bildiyimiz kimi tanıdız. Bu, xatirə deyildi. Artıq zamanın elmin təsəvvür etdiyindən daha mürəkkəb olduğuna dair sübutlarımız var. Çünki bu xatirə keçmişlə deyil, gələcəklə bağlıdır və sənin soyunun hər şeyin bitdiyini bildiyi o illərin xatirəsidir. Əlimizdən gələni etdik, amma bu asan olmadı. Biz orada olduğumuz üçün sizin irqinizin ölümü ilə eyniləşdik” [7, s.19].

A.Klarkın distopiyası alternativ gələcəyin intellektual və emosional təsviri kimi onun “Kosmik Odissey” romanlar silsiləsində önə çıxır. Məhz bu romanlar silsiləsi yazıcının yeni, alternativ gələcənin təsvirində elmin nəyə qadir olduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur. Silsiləyə daxil olan “2001: Kosmik Odissey” (2001: A Space Odyssey, 1968), “2010: Odissey İki” (2010: Odyssey Two, 1982), “2061: Odissey Üç” (2061: Odyssey Three, 1987) və “3001: Sonuncu Odissey” (3001: The Final Odyssey, 1997) romanları utopiya və distopiyanın baş tutacağı təqdirdə dünyanı bürüyən yeni və ağılasızmaz problemlərin olacağına işarədir. Romanlar silsiləsi texniki tərəqqinin, atom müharibəsinin, kosmosa səyahətin və süni intellektin təhlükəsindən bəhs edir.

Bu romanlarda yazıçı texnoloji prosesləri təsvir edir və onun gələcək perspektivlərindən bəhs edir. O, kompüter texnologiyasının təhlükəsindən söz açır və bəşəri xəbərdarlıq edir. Yazıçı insanların yaratdıqları maşınların onların sona yetirməsində, robot dünyasının idarəçiliyini isə bəşəriyyətin fəlakəti kimi önə çəkir. Başqa sözlə, texniki tərəqqinin gətirdiyi təhlükədən danışır. Digər tərəfdən yazıçı atom müharibəsinin dəhşətini, inanılmaz fəsadlarını da təhlükə mənbəyi kimi səsləndirir.

Elmi fantastika janrında yazdığı əsərlərdə yazıçı təkcə “mükəmməllik” ideyasını təkzib etmir, o, daha çox stabil bir cəmiyyətin mahiyyətini açmağı hədəfləyir. Burada daha mükəmməl sistemlərə doğru irəliləyişi göstərsə də, texnoloji üfüqlərin genişlənməsini aqlaşdırmaz hadisələrlə nəticələndiyini də önə çəkir. Bu A.Klarkın yaradıcılığında təkcə elmi fantastika janrında yazdığı əsərlərində dəyişikliyə cəhd deyil, həmçinin utopiyanın davamlı mübarizəyə, tərəqqiyə qarşı etirazının göstəricisidir. Bu mənada XX əsrin fantast-yazıçıları kimi A.Klark da klassik utopiyaya zidd mövqedə dayanır. Bir tərəfdən fantast-yazıçılar utopiyaya düşmən münasibət bəsləyirlər, digər tərəfdən, Britaniyalı fantast-yazıçısı Erik Frank Russelin də qeyd etdiyi kimi “yazıçı-fantastların ortaq cəhətlərindən biri daha yaxşı bir dünya yaratmaq üçün əsl və dərin istəkləridir” [11]. Burada heç bir ziddiyyət yoxdur. “Daha yaxşı dünya” ilə “ideal dünya” eyni mahiyyətə daşır. Daha yaxşı bir dünya elmi fantastika yazarları tərəfindən əsasən elm və təhsil vasitəsilə, həm də alternativ imkanların təqdimatı ilə əldə edilir. Bu alternativ imkanların əksəriyyəti siyasətdən daha çox, texnoloji inqilabla əlaqəlidir. Bura konstitusiyaların qurulması və siyasi tənzimləmələr, klassik utopiyanın əsas elementləri də daxildir ki, əksər yazıçılar üçün elə də cəlbədicə görünür.

Beləliklə, elmi fantastikada əhalinin əyləncəsindən daha yüksək məqsədlərə xidmət edildiyi görünür. Sərgüzəştlər və yaradıcı yeniliklər altında elmi fantastika mövcud güc strukturlarının nəticələrini şərh etməklə yanaşı, mümkün gələcəyi və cəmiyyəti müzakirə edir. Gələcəkdə bəşər nəslini gözləyən qorxunc fəlakətləri öz içərisində bəsləyib yetişdirən gerçəkliyin özü də dolayısı ilə antiutopiyanın tənqid hədəfidir. Deməli, antiutopiyada gerçəklik də, utopiya da heç vaxt birbaşa ifadə olunmayan, hüdudları müəyyən olmayan, çox vaxt ciddi cəhdlə gizlədilən və aramsız diskusiyalara səbəb olan ideal naminə tənqid olunur. A. Klarkın “Uşaqlığın sonu” romanındakı ideal cəmiyyətin altında əslində insan həbsxanasına bənzəyən, ciddi nəzarətdə olan distopik cəmiyyət dayanır.

Ədəbiyyat:

1. Atwood, M. In *Other Worlds: SF and the Human Imagination*. New York: Anchor, 2012. 272p.
2. Beauchamp, G. “Of Man's Last Disobedience: Zamiatin's We and Orwell's 1984”. *Bloom's Literary Themes: Civil Disobedience*. Ed. Blake Hobby. New York: Infobase, 2010. p.165-167
3. Booker, Keith M. *The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction as Social Criticism*. Westport: Greenwood, 1994.
4. Balasopoulos, A. *Anti-Utopia and Dystopia: Rethinking the Generic Field*. Utopia Project Archive. Ed. Vassilis Vlastaras. Athens: School of Fine Arts Publications, 2011.
5. Claeys, G. *Searching for Utopia: The History of an Idea*. New York: Thames Hudson, 2011
6. Claeys, G. *Encyclopaedia of Nineteenth-Century Thought*. London: Routledge, 2005.
7. Clarke A.C. *Childhood's End*. UK: Del Rey, 2015. 224p.
8. Kanter, R.M. “Commitment and Social Organization: A Study of Commitment Mechanisms in Utopian Communities”. *American Sociological Review* 33.4, 1968. p.499-517.
9. Lubbe, H. “The Historicity of Totalitarianism.” *Totalitarianism and Political Religions*. Ed. Hans Meier. Trans. Jodi Bruhn. Vol. 1. New York: Routledge, 2004.
10. Scholes, R., Rabkin E. *Science Fiction: History, Science, Vision*. New York: Oxford UP, 1977.
11. Special Collections & Archives logo: Eric Frank Russell Collection. University of Liverpool. <https://libguides.liverpool.ac.uk/library/sca/efrussell>
12. Walsh, C. *From Utopia to Nightmare*. Connecticut: Greenwood Press, 1972.

Açar sözlər: A. Klark, elmi fantastika, gələcəyi xəbərdarlığı, “Uşaqlığın sonu”

Ключевые слова: А. Кларк, научная фантастика, предостережения о будущем, «Конец детства»

Key words: A. Clarke, Science Fiction, warning of the future, “Childhood's End”

Резюме

Предостережения о будущем в научной фантастике А. Кларка (на материале жанров утопия и антиутопия)

В американской литературе научная фантастика достигла своего апогея в произведениях А. Кларка. Писатель использовал в своих произведениях новейшие изобретения науки и давал свои альтернативные варианты. Но во всех случаях автор показывал опасность превращения утопии в антиутопию и предупреждал читателя. Хотя его романы «Конец детства» и «Город и звезды» представлены как описание утопического общества, являются отражением дистопии. В статье эти вопросы рассматриваются в научно-фантастических произведениях автора и определяются как предостережения о будущем. В данном случае творчество А. Кларка помогает жанрам утопии и антиутопии обрести новый смысл.

Summary

The warnings about the future in A. Clark's science-fiction (on the ground of the utopian and dystopia genres)

Science-fiction reached its top in American literature in A. Clark's literary works. The writer used the latest inventions in science or gave his own alternatives in his works. However, in all cases, the author showed the danger of changing the utopia to dystopia and warned the readers. His novels “Childhood's End”, “The City and the Stars” are presented as the description of utopian society, but are the reflection of dystopia. The article deals with these questions in science-fiction works by the author and they are defined as the warnings about the future. In this case, A. Clark's creative activity helps utopia and dystopia to gain new meaning.

RƏYÇİ: dos. Həmidə Əliyeva

МИНИАТЮРЫ КАМАЛ АД-ДИНА БЕХЗАДА НА «ХАМСЕ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ – БЕСЦЕННЫЕ ШЕДЕВРЫ ВОСТОЧНОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

В Узбекистане творчество выдающегося миниатюриста Востока Камал ад-дина Бехзада широко известно. Проект «Культурное наследие Узбекистана в собраниях мира» первым решил эту задачу – издал изумительный альбом, включающий в себя тщательно проведенное исследование его насыщенного творческого пути, все известные миниатюры, которые безусловно приписываются руке этого мастера. Название альбома «Камал ад-дин Бехзад – пристыдивший Мани».[1, 2022: 19] Мусульманская традиция считает Мани основателем искусства живописи, неподражаемым и непревзойденным художником, а его знаменитое произведение «Аржанг» – самым выдающимся художественным произведением древности. Современники, а затем и многие последующие поколения художников и ценителей изящного искусства восточной миниатюры вторым по значению художником после Мани считают знаменитого гератского мастера последней четверти XV – первой четверти XVI вв. Камал ад-дина Бехзада. Во многом это стало возможным благодаря духовному влиянию и дружбе художника с великим узбекским поэтом и государственным деятелем Алишером Навои (1441–1504).[5, 2017: 17]

За свою долгую жизнь и творчество Бехзад оставил богатое художественное наследие, которое до сих пор представляет сложность для исследователей, т. к. имеется немного рукописей с его подлинной подписью. В настоящее время большинство специалистов на основе тщательного анализа подписи, рисунка и стиля подлинными работами Бехзада считают миниатюры в рукописях «Мантик ат-Таир» («Беседы птиц») поэта Аттара (1486 г., Нью-Йорк, музей Метрополитен), «Бустан» Саади (1488–1489 г. Каир. Национальная библиотека), «Хамса» (Пять поэм) поэта Низами, переписанная в 1495–1496 годах (Лондон, Британский музей), «Хамса» Низами, копия, датированная 1442 годом, но проиллюстрированная в 1490-х годах (Лондон, Британский музей), а также несколько отдельных миниатюр. [7, 147]

Композиционные приемы, как и творческий метод Бехзада, в полной мере иллюстрирует известная миниатюра в рукописи «Хамса» Низами из Британской библиотеки, выполненной для одного из вельмож Султана Хусейна Амира Али Фарси Барласа в Герате в 900 г. х./1494–1495. Л. 190г. – «Подслушивающий», больше известная как «Купальщицы». Ее сравнивают с миниатюрой на эту же тему для поэмы «Хафт пайкар» Низами, входящей в его «Хамсу» 1430 г. из музея Метрополитен в Нью-Йорке (1475 г., л. 47а). В обеих миниатюрах изображен юноша, подглядывающий за купальщицами. В миниатюре 1430 г. изображена изумительная по красоте сцена купания девушек. [2, 2022: 156]

Композиция разворачивается снизу вверх, вовлекая взгляд зрителя в открывающийся взору огороженный штaketником небольшой мощеный камнем двор перед богато украшенным двухэтажным дворцом, расположенным слева. Посередине двора – квадратной формы бассейн, изображенный с верхнего плана, поэтому он распластан вертикально, – в нем плещутся, спасаясь от жары, девушки.

Светлые полуобнаженные фигурки девушек особенно выделяются на фоне изображенной серебром, потемневшем до черноты, воды бассейна, по сторонам которого расположились служанки. Одна из них хлопает в ладоши; другая поет, направляя жестом руки взгляд зрителя к изображенным выше арфистке и танцовщице. Здесь же сосуды с вином и угощение на блюде. За оградой за ними наблюдают две девушки, живо обсуждающие купальщиц. За их спинами сверху до высокой линии горизонта открывается вид на изумительный сад с ручьем и цветником. Все детали – узоры на панджара, карнизе дворца, одеждах красавиц, цветы в саду – тщательно прописаны и вместе с ярким колоритом миниатюры придают ей сказочный вид, особенно благодаря золоту в орнаментальном декоре входных дверей и блюде, горящих на и без того общем мажорном фоне сцены. Все элементы на миниатюре двухмерны, силуэтны и не нарушают общей плоскостности композиции миниатюры. Лишь написанный наискось ручей и изображение здания так, что одновременно видны его фасад и боковая сторона, намекают на некую глубину пространства, но вскоре взгляд останавливается, упираясь в стену (дувал), ограждающую сад, и это сплющивает пространство, возвращая его в плоскость.

Этот прием не нарушал декоративность миниатюры, но в то же время способствовал созданию эффекта иллюзии пространства («Раскаяние Хосрова» – «Хамса» Низами, 1495, Британский музей). Используя цветовое пятно и тонкую линию, легко очерчивающую силуэт фигуры, Бехзад умел передавать разные движения тела, развернув их в пространстве так, что даже при их силуэтности они воспринимались как естественные. Цвет как передача настроения в его произведениях особенно отчетливо проявляется в миниатюрах, где представлен пейзаж.

Так, в миниатюре «Лайли и Маджнун в пустыне» (РНБ, Дорн 394) благодаря уединенному пейзажу пустыни, где происходит встреча влюбленных, выполненному в различных оттенках голубого – от более темных в рисунке скал и более нежных в изображении оазиса, – в сочетании с золотым небом и красным халатом Лайли создается удивительно поэтичная картина свидания героев, фокусирующая историю их страсти и трагедии. Как и суфийские поэты-пантеисты, в пейзаже Бехзад ищет аналогии в материальной природе, которые служат ему

⁴⁷ Председатель правления Всемирного общества по изучению, сохранению и популяризации культурного наследия Узбекистана

средствами, образами – понятиями для передачи мысли о единстве человека и природы. Золотой холм на синем фоне неба, нежно окрашенные пики громоздящихся скал, их причудливый рисунок, в котором читаются очертания фантастических существ, – в каждом случае художник создает тот пейзаж, который созвучен психологическому настрою изображенного события, состоянию души героя и стилю иллюстрируемого поэтического произведения. В его произведениях пейзаж – часть бесконечного и прекрасного макромира, созданного Богом («Лайли и Маджнун в пустыне». (А-Х. Дехлави. 1490 г. РНБ, Дорн 394), «Искандер навещает отшельника в горах» (Низами. «Хамса». Британский музей).

До Бехзада тема справедливого правителя разрабатывалась уже в иллюстрациях к притчам из поэмы Низами «Махзан ал-асрар» («Нуширван и его визирь», «Сулейман и крестьянин», «Султан Санджар и старуха»). Бехзад обратился к сюжету «Султан Санджар и старуха» в миниатюре рукописи Низами из Британской библиотеки 1495 г. (Add 25900, л.18а). Старуха хватает за узды коня султана, остановив его кортеж. Но в отличие от традиционной иконографии сцены, где правитель игнорирует обращение старухи, здесь он изображен нагнувшимся к ней и внимательно слушающий ее просьбу. Такая трактовка подводит к мысли о том, что в данном случае султан – справедливый и внимательный к просьбам подданных правитель. Сам образ султана, черты лица и одежда зеленого цвета соответствуют иконографии Султана Хусейна, созданной в своих миниатюрах Бехзадом. Таким образом, используя популярный литературный сюжет и изобразив его в роли ключевого героя и образе своего покровителя, Бехзад, смело нарушив принятую иконографическую схему данного сюжета, создает «изобразительное наставление», аналогичное литературному, призывая правителя руководствоваться прежде всего государственными интересами и нравственными нормами. [2, 2022: 241]

В иллюстрации к поэме Низами «Хосров и Ширин» «Раскаяние Хосрова» («Хамса» Низами 1490 г., Британский музей) Султан Хусейн изображен в образе легендарного царя Шаха Хормузда, прощающего раскаявшегося в своих грехах сына. В трактовке Бехзада эта миниатюра намекает на реальные события: восстание сына Султана Хусейна Бадиуззамана против отца и его прощение. Заступниками представлена группа старцев, один из которых имеет иконографические признаки Алишера Навои, который, как известно, повлиял на решение султана. Эта миниатюра также показывает, что Бехзад через популярные сюжеты классической литературы намекал на современные ему события и лица, таким образом актуализируя их. В миниатюрах придворного жанра Бехзад строит образ правителя в соответствии с суфийской идеей справедливого царя, предполагавшей прежде всего духовное совершенство носителей власти. Таким образом, через новаторскую трактовку распространенных сюжетов классической литературы, уделив основное внимание не репрезентативным сюжетам, а тем сценам, в которых раскрывается идея мудрого и справедливого правителя, связав их с современными событиями, Бехзад расширил рамки придворного жанра, сделав его актуальным для своего времени. Вместе с тем Бехзад, согласно этикету того времени, делает комплимент покровителю, изображая его в образе популярного и авторитетного литературного героя.

Особенно ярко образ царственного покровителя Бехзада был раскрыт им в портретах-картинах. Вообще этому жанру он оказывал предпочтение, как и двойным миниатюрам, позволяющим ему вести подробный рассказ, наполнив его множеством бытовых деталей. В иллюстрациях к «Хамсе» Низами он изобразил Султана Хусейна в обличье популярных литературных героев: то в образе Искандара – великого македонского завоевателя, отличающегося справедливостью и мудростью, то в виде шаха Хормузда, прощающего раскаявшегося сына, то Султана Санджара, в отличие от принятого канона, милостиво внимающего жалобам обездоленной старухи, то в образе суфия в каирской миниатюре «Маджлис у Султана Хусейна».

Беседа с суфием – наставником – пиром открывала возможность благодаря их заступничеству «малыми усилиями достичь больших побед». Сами суфии также стремились к духовному общению с властью предержащими – общаясь с ними, «завоевывать их души, чтобы наставлять их». Именно поэтому сюжеты на тему сокровенных бесед шаха и суфия, посещения шахом отшельника и т.п. стали популярны в творчестве Бехзада, как бы встраиваясь в цикл об «идеальном правителе». Эта тема нашла отражение в иллюстрациях к «Хамсе» Низами (1495. Британский музей), в сюжетах «Искандар с семьей мудрецов» и «Посещение Искандаром отшельника» («Хамса» Низами, 1495. Британский музей).

В обеих миниатюрах Бехзад в образе Искандара изображает Султана Хусейна, призывая его к общению с мудрыми старцами, в данном случае – с суфийскими шейхами. Идеи, раскрытые Бехзадом в этих миниатюрах, были настолько глубоки и актуальны для его эпохи и современного ему общества, что послужили предметом подражания. Данная тема стала преобладающей в сефевидской и мавераннахрской миниатюрах XV–XVII вв.

Бехзад одним из первых обратился и к такой важной стороне суфийской практики, как зикр. (миниатюра «Танец суфиев», Метрополитен музей. Нью-Йорк, ок. 1490г.). Внейон довольно точно передает ритуал сама, разновидности зикра, в основе которого находится познание бога через музыку и танец. Ритуал включает в себя пение, танец, игру на музыкальных инструментах, декламацию стихов и молитв.

Под влиянием отношения в тарикате Накшбандия к облагораживающему действию созидательного труда, Бехзад впервые в средневековом искусстве миниатюры поднял эту тему на качественно новый уровень. (Миниатюры, на которых изображено строительство замка Хаварнак (Низами, 1495. Британский музей). В них дана

широкая и динамичная картина трудового процесса, изобилующая подробностями, а главным героем теперь становится сам народ, люди труда.[6, 2021: 23]

Выбор сюжетов и их последовательность в традиции иллюстрирования поэмы «Лайли и Маджнун» был сосредоточен на образе влюбленного. Для просвещенного зрителя уже сам выбор сюжетов миниатюр «Лайли и Маджнун в школе», «Маджнун в пустыне среди зверей», «Маджнун у Каабы», «Старуха водит закованного Маджнуна вместо нищего», «Маджнун у шатра Лайли», «Маджнун на могиле Лайли» и др. отражал духовный рост Маджнуна с суфийской точки зрения. Образ Маджнуна имел собственную иконографию. Исхудалый, обросший, полуголый, босой, имеющий отрешенный облик, Маджнун визуально соотносился с образом суфийского отшельника – захида, или дервиша. Его иконография строится также и с помощью деталей одежды. Он изображается полуголым, без головного убора, что по ортодоксальным мусульманским понятиям постыдно, а у суфиев означает пренебрежение к мирским человеческим ценностям, которые являются ничем в сравнении с духовными. Он одет в хирка или в одном лишь переднике – ланг, который носили суфийские отшельники. Художники, просвещенные люди своего времени, создали адекватную интерпретацию образа литературного героя Маджнуна как образ суфия. [3, 1985: 127]

В иллюстрациях к этой поэме обязательны два сюжета: «Маджнун в школе», где он еще просто мальчик по имени Кайс и одет в обычную модную для того времени одежду благополучного юноши из благородной семьи, в модной чалме, которая означает не только его адекватность, но и значимость в мире, и сюжеты, где Маджнун изображен уже как суфий, дервиш, в пустыне, в разных ситуациях, где он уже сменил богатую одежду на отшельническую. Через смену одежд Маджнуна художники отмечали изменение его духовного состояния, движение по суфийскому пути. Таким образом, для суфия имя «Маджнун» или его изображение были знаком «бако» – вечного пребывания в Боге, высшей степени любви. В создании образа Маджнуна Бехзад придерживается традиционной трактовки – это образ суфия. Как и его предшественники или современники, он отдает предпочтение сценам, в которых Маджнун бродит по пустыне, среди зверей (РНБ, Дорн 39).

Особо стоит отметить пейзаж в творчестве Бехзада. Как и суфийские поэты-пантеисты, в пейзаже он ищет аналогии в материальной природе, которые служат ему средствами, образами – понятиями для передачи мысли о единстве человека и природы. Золотой холм на синем фоне неба, нежно окрашенные пики громоздящихся скал, их причудливый рисунок – в каждом случае он создает тот пейзаж, который созвучен психологическому настрою изображенного события, состоянию души героя и стилю иллюстрируемого поэтического произведения, создавая при общем плоскостном решении миниатюры ощущение иллюзии огромного пространства с помощью колорита и умелой расстановки фигур. В его произведениях пейзаж – часть бесконечного и прекрасного макромира, созданного Богом «Искандер навещает отшельника в горах» (Низами. «Хамса». Британский музей).

Дарование Бехзада и его гений проявились также в его миниатюрах на батальные сюжеты. Батальные сюжеты у Бехзада известны нам по 19 миниатюрам, «Хамсы» Низами, переписанная в 846 г. х./1442 г. Проиллюстрирована в 1490-х гг. (Лондон. Британская библиотека, Add 25900). Две миниатюры из подписанных Бехзадом на батальный сюжет (л. 121б и 231б) – «Битва кланов» (л. 121б) и «Битва Искандера с Дарием» (л. 231б).

«Битва кланов», выполненная, вероятно, в 1490-е гг., была одним из популярных сюжетов в миниатюрной живописи, иллюстрирующей поэму «Лайли и Маджнун», в котором Науфаль, желая помочь Маджнуну отвоевать любимую, вступает в битву с племенем Лайли («Хамса» Низами 835 г. х./1431 г. Герат. ГЭ., л. 185а). Художники в иллюстрациях к этому рассказу изображали сражение на верблюдах и Маджнуна, издали наблюдающего за ходом боя, или преследование побежденного племени отца Лайли. Следуя этой традиции, Бехзад выбирает сцену сражения, но показывает ее кульминацию, когда победитель еще не определен, и эта интрига целиком захватывает внимание зрителя. Действие происходит у подножья холма. Круговое расположение разгоряченных фигур, стремительный бег верблюдов, сложные ракурсы поз и тел животных и людей, одетых в широкие халаты и белые тюрбаны с концами, пропущенными под подбородком, мастерски передают накал битвы. Каждого участника он наделяет особым выражением лица, движения сражающихся всадников не повторяются. Яростный ритм взметнувшихся мечей, копьё, вонзающееся в щит противника, или другое, готовое с силой метнуться во врага, свесившиеся с верблюдов тела поверженных в битве – все это наполняет миниатюру живой динамикой. [4, 2019: 13]

На другой миниатюре из этой же рукописи, «Битва Искандера с Дарием» (л. 231б), Бехзад изображает как эпизод боя. Высокий горизонт с узкой полоской синего неба и распределение фигур по всему полю холма рождает ощущение глубины и протяженности пространства. В центре, поражая противника мечом, мчится на защищенном попоной гнедом коне Искандер в зеленых одеждах и шлеме с плюмажем, за ним – знаменосец с его боевым знаменем. Искандеру здесь приданы иконографические черты Султана Хусейна, которые знакомы по многим другим миниатюрам. [1, 2022: 210]

Миниатюра иллюстрирует популярный сюжет из поэмы Низами «Хосров и Ширин», в котором влюбленный в Ширин Хосров отправляет Шапура в Армению. Шапур, исполняя просьбу Хосрова, подбрасывает портрет Хосрова на луг, где она любила гулять с подругами. Увидев портрет, Ширин влюбляется в Хосрова. Действие происходит на заросшей травой лужайке, в центре которой на ковре расположилась на подушках Ширин,

которой служанка подносит обнаруженный ею на дереве портрет Хосрова. Стройный серебристый тополь, на котором был прикреплен портрет, как бы олицетворяет красоту и мощь героя.

В сюжете дидактической поэмы Низами «Махзан ал-асрар» рассказывается притча, в которой старая ткачиха однажды в отчаянии от притеснений градоправителя обратилась к Султану Санджару, но он остался равнодушным к ее просьбе. Вскоре его безучастность к мольбам притесняемых была наказана – он лишился трона. Это одна из самых популярных иллюстраций к «Хамсе» Низами, имеющая сложившийся иконографический канон изображения этой сцены – старуха хватает за уздцы коня султана, остановив его кортеж. Бехзад, используя принятую иконографию сюжета, располагает царский кортеж и старуху на первом плане. Белая накидка выделяет фигуру старухи как самое светлое пятно композиции, в то же время приковывая внимание к необычной интерпретации сцены: Султан с вниманием наклоняется к ней. Этот жест означает, что ее просьба будет выполнена. Образу Султана Санджара приданы иконографические черты Султана Хусейна – зеленая одежда, характерный облик, таким образом Бехзад смело нарушает принятую иконографию данного сюжета, превращая легендарного Султана Санджара в Султана Хусейна – защитника обездоленных. Персонажи второго плана – путник, черпающий воду из ручья, пастухи, стада, живописно расположившиеся на скалах, олицетворяют повседневную жизнь народа.

Уличенный в измене Хосров, тоскуя по любимой Ширин, прибывает к ее замку[2, 2022: 239]

Но оказав ему приличествующие его сану почести, – слуги Ширин встречают его угощением и расстилают по обычаю перед его конем ковер, – Ширин остается непреклонной и не пускает его в замок, велев слугам разбить для него шатер за его пределами. На миниатюре Хосров на коне в традиционной сцене перед дворцом. Но дворец неприступен, ворота его заперты, а сад огорожен высоким забором. Ему приходится задрать высоко голову, чтобы побеседовать с любимой, выглядывающей из окна балкона, но жест ее руки красноречиво свидетельствует о твердости ее решения. Хотя в тексте говорится, что была зима, на миниатюре, по традиции, изображена звездная летняя ночь. Прекрасный замок, великолепно скомпонованная сцена, пропорциональное соотношение между всеми деталями композиции, жанровая трактовка сцены допускают мысль, что миниатюра может принадлежать его руке.

Бой Науфалья с отцом Лейли[2, 2003: 244]

Богатый и знатный юноша Науфаль, узнав о страданиях Маджнуна, желает ему помочь и обещает отвоевать Лайли. Он вступает в схватку с ее племенем, но даже после его победы отец Лайли отказывает Маджнуну, считая его безумным. Так, на ранне-гератской миниатюре 1431 г. из собрания Государственного Эрмитажа воины Науфалья преследуют противника, заставляя их выйти за пределы листа на поле. Светлый фон покрытого цветами холма, у подножия которого происходит бой, четко выделяет каждого персонажа, а яркие и разноцветные одежды, мажорный колорит изображенной природы придают сцене сказочный характер. Бехзад же создает картину сражения, вызывающую ощущение реальности происходящего. В этой битве, которая происходит в пустынной местности, ничто не отвлекает от сражения. Здесь нет деревьев, ни тем более цветущих кустарников. Песчаный холм хорошо передает колорит пустыни, где обитают жители Аравии, а золотое сверкающее небо еще сильнее подчеркивает жар битвы.

Маджнун среди животных[2, 2003: 248]

Миниатюра иллюстрирует сюжет поэмы «Лайли и Маджнун», включенной в «Хамсу» Низами, об истории неразделенной любви молодого поэта Кайса из племени Бану-Амир, влюбившегося в девушку из этого же племени по имени Лайли. Получив отказ от ее отца, он скитается по пустыне, сочиняя стихи о своей любви к Лайли, за что и получил прозвище безумный – Маджнун. Бехзад иллюстрирует строки поэта, изображая Маджнуна в пустыне, где «Среди зверей, их дружбой дорожа, Нашла покой мятежная душа.» В данной миниатюре создано удивительно поэтическое изображение уединенной местности, пустыни, в которой Маджнун смотрится как органичная часть природы, ее дитя.

Бахрам на охоте с чудовищами[2, 2003: 259]

Действие происходит в безлюдной каменистой местности. Справа из скалы по высохшему карагачу прямо навстречу Бахраму спускается дракон со страшной оскаленной мордой. Если его предшественники, чтобы подчеркнуть мощь дракона, изображали его целиком, то Бехзadu достаточно изобразить только часть туловища, но расположенная сзади вторая скала, ее изгиб, подскажет зрителю фантастические размеры чудовища. Бахрам, известный охотник, не страшится его и смело направляет коня в сторону зверя, одновременно целясь в него из лука. Прекрасный пейзаж, тщательно прописанная чешуя дракона, его открытая пасть выписаны виртуозно.

Битва Искандера с Дарием[2, 2003: 258]

Эта иллюстрация открывает поэму «Шараф-наме йи-Искандари», заключительной книги «Хамсы» Низами. «Битву Искандера и Дария» Бехзад изображает как сцену преследования противника. Плотная толпа справа – знаменосец с гордо трепещущим на ветру царским знаменем, музыканты; бешено мчащиеся одетые в доспехи, ведущие наступление кавалеристы под мажорную игру музыкантов военного оркестра преследуют армию врага. Возможно, в его образе Бехзад изобразил своего покровителя Султана Хусейна, который, как известно, был бесстрашным воином, обладающим недюжинной силой, способный на лету саблей разрубить противника

пополам. Высокий горизонт с узкой полоской синего неба и распределение фигур по всему полю холма рождает ощущение глубины и протяженности пространства.

Халиф и брадобрей[2, 2003: 262]

Это иллюстрация одной из притч – о халифе и брадобрее дидактической поэмы «Махзан ал-асрар», включенной в «Хамсу» Низами. Однажды в бане некий брадобрей настолько обнаглел, что попросил руки дочери халифа. По преданию, человека, оказавшегося на месте, где зарыт клад, даже если он и не знает об этом, обуревают гордыня. Как и оказалось, брадобрей стоял на месте клада. Следуя традиционной трактовке этого сюжета, Бехзад создает полную реалистических деталей картину городской банной культуры того времени. Он изображает интерьер бани, разделенный на несколько зон: вход в виде небольшого портала, который изображен справа на поле страницы, чтобы не нарушать целостность композиции, предбанник и зону отдыха, отделенную небольшой приподнятой площадкой, где расстелен ковер и где можно раздеться и сложить свои вещи.

“Покаяние Хосрова”[2, 2003: 267]

В поэме Низами «Хосров и Ширин», к сюжету которой выполнена данная миниатюра, Шах Хормузд, отец Хосрова, решает наказать сына за участие в попойке, но по совету старейшин прощает раскаявшегося юношу. На миниатюре жалкая фигура юного царевича изображена коленопреклоненной с обнаженной головой перед возвышением, на котором сидит шах. Заступничество старцев передано выразительной мимикой и жестами. Облику Хормузда придано сходство с иконографическим образом Султана Хусейна, а персонажу с темной бородой в коричневом халате, стоящему, – черты облика Алишера Навои, поэта и визиря Султана Хусейна. Миниатюра эта интересна тем, что косвенно отражает недавние политические события – восстание старшего сына Хусейна Бадиазамана против отца в 1496 г., когда он был назначен наместником Балха, но султан отдал бывшее его владение, которое он также хотел сохранить – Джурджан, другому своему сыну. Бади аз-заман поднял восстание против отца, был разбит, но позднее прощен и смог оставить за собой Балх. В их примирении активное участие принял Алишер Навои.

“Купающие девушки”. [2, 2003: 271]

Миниатюра иллюстрирует сюжет из поэмы «Семь красавиц» Низами о том, как юноша, увидев в своем саду купающихся в бассейне девушек, влюбляется в одну из них. Бехзад фокусируется на строках поэта, создав очень живую, непосредственную картину развлечения девушек. Взяв за основу композиции миниатюру «Купающиеся девушки» (Уппсала, Библиотека Университета), созданную в Ширазе в 1439 г., но сохраняя общую композиционную схему предшествующих миниатюр на аналогичный сюжет и используя иконографию некоторых персонажей, Бехзад вводит новые образы – евнуха, служанки и четырех девиц. Помещая сцену в цветущий сад со своими любимыми образами весенней природы – кипарисом, цветущими плодовыми деревьями, изящным тополком, – он создает изобразительную метафору безмятежной юности. В миниатюре Бехзада из рукописи «Хамса» Низами 1495 г. на этот сюжет пространство более свободно и человеческие образы более естественны, несмотря на то, что он увеличил число персонажей. В них нет избыточной декоративности, но много простора и воздуха.

Иллюстрация к последней поэме «Хамсы» Низами «Искандер-наме», к ее второй части «Икбал-наме». Это популярный сюжет в иллюстративном цикле поэмы, повествующей об Искандаре, который в восточной традиции истории греческого полководца Александра Великого считался не только удачливым воином, справедливым царем, но и философом. В данной миниатюре Искандар приглашает на собеседование о тайнах сотворения мира известных мудрецов: Аристотеля, Валиса (Фалес милетский), Сократа, Булиаса (Аполоний Тианский), Фурфуриуса (Порфирий Тирский), Хермиса (Гермес Тримегист) и Платона. Сцена решена, как всегда у Бехзада, в жанровом плане. Беседа происходит в обстановке царского двора, перед чудесно декорированным дворцовым зданием, где на убранной перед ним коврами площадке, огороженной с одной стороны стеной, а с другой – излюбленной мастером легкой оградой с раскрытой в цветущий сад калиткой, сидят участники встречи.

После необходимых молитв, адресованных Богу и Пророку, Низами в поэме «Махзан ал асрар», входящей в «Хамсу», по традиции описывает Мираджд (вознесение) – мистическое путешествие по небесным сферам Пророка Мухаммада (Мир ему!), единственного среди пророков удостоившегося права получить Откровения от Бога и посетить ад и рай. Оседлав мистического крылатого коня с человеческой головой – Бурака, он начал свое путешествие с Мекки, откуда, с неопишуемой скоростью взмыв в небо и преодолевая сферы, отправился в Иерусалим. Абд аль-Раззак был современником Бехзада, а возможно, его учеником, так как участвовал вместе с ним и другими художниками китабханы в оформлении «Хамсы» Низами (1494 из Британского музея). Художник запечатлел момент, когда Мухаммад САВ пролетает над священной Каабой, набирая высоту полета, приветствуемый ангелами. В миниатюре два центра. Они создают вертикаль, подчеркивающую вертикальное вознесение пророка на небеса, – Кааба, показанную с высокой точки зрения, и сам Мухаммад(Мир ему!), возвышающийся прямо над ней. Ночное небо, наполненное звездами, почти скрыто сиянием языков пламени, окутывающих фигуру Пророка в сверкающем нимбе, верхом на Бураке в окружении сонма ангелов с разноцветными крыльями.

Красавица Ширин просит Фархада проложить к замку канал в горах, чтобы молоко потекло сюда от дальнего пастбища, т. к. это ее любимое лакомство. Влюбленный мастер за месяц прорубает в суровых скалах

русло и выкладывает его обтесанными камнями. Узнав о любви Фархада к Ширин, Хосров в порыве ревности, чтобы устранить своего соперника Фархада, посылает к нему с известием о ложной смерти Ширин гонца. Услышав о смерти любимой, Фархад в отчаянии подбрасывает кирку в небеса, и та, падая, разбивает ему голову. Он умирает. На миниатюре Фархад изображен окруженный неприступными скалами, лежащим на земле, рядом – орудия его труда и кирка, ставшая причиной его гибели. Напротив – вестник несчастья, удивленный трагическим результатом его слов.

Литература

1. Абдухоликов Ф. ва бошқ. Ўзбекистон маданият мероси. 50-жилд. Шарқ миниатюраси тарихий шахслар. Тошкент. Замон-Пресс-Инфо. 2022. – Б. 29
2. Абдухоликов Ф. ва бошқ. Монийни хижолатда қолдирган Бехзод. Тошкент. Замон-Пресс-Инфо, 2022. – Б16.
3. Додхудоёва Л. Поэмы Низами в средневековой миниатюрной живописи. – М., 1985, с.125–127
4. Рахимова З. И. Дипломатичный намек на его хромоту, ставший важным атрибутом его иконографии Образ Амира Темура в миниатюре – Санъат, 4/2019, с.10–13.
5. Ҳабиббейли И. Алишер навоий умумтуркий адабиётнинг буюк вакили // Алишер Навоий иждодий меросининг умумбашарий маъравий-маърифий тараққиётидаги ўрни // Халқаро илмий анжуман материаллари. Навоий, 2017. – Б 17.
6. Gülşen Tezcan Kaya. Pır Ahmet bin Iskenderden bir Hamse-i Neva'i yorumu // “Тил ва маданият” журналі, 2021 йил, 1-сон. Б 23
7. Soucek, P. “Abd-Al-Rahman Karazmi” // Encyclopedia Iranica, I/2, – P. 147.

Xülasə

Bu məqalə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin Şərq ədəbiyyatındakı rolundan və onun əlyazmalarından bəhs edir. Eyni zamanda, məqalədə Şərq miniatürləri haqqında qısa məlumat verilir. Kamoliddin Behzadın Nizami Gəncəvi əsərləri üçün yaratdığı bir sıra miniatürlər təhlil edilir. Həmçinin Behzadın Şərq təsviri sənətindəki yeri və statusu qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Behzad, Nizami, miniatür, təsviri sənət, “Xəmsə”, divan, Şərq.

Резюме

В данной статье рассказывается о роли великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви в восточной литературе и его рукописях. В то же время в статье даются краткие сведения о восточных миниатюрах. Анализируется ряд миниатюр, написанных Камолитдином Бехзадом для произведений Низами. При этом оценивается место и статус Бехзада в восточном искусстве.

Ключевые слова: Бехзад, Низами, миниатюра, изобразительное искусство, «Хамса», диван, Восток.

Summary

This article tells about the role of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi in oriental literature and his manuscripts. At the same time, the article provides brief information about oriental miniatures. A number of miniatures written by Kamoliddin Behzod for Nizami's works are analyzed. At the same time, the place and status of Behzod in the oriental fine arts is assessed.

Keywords: Behzad, Nizami, miniature, fine arts, "Khamisa", divan, East.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkvərova

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ÇAĞDAŞ ƏDƏBİYYATDA AZƏRBAYCANÇILIQ KONSEPTİ

Giriş: Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin bütün dövrlərində Azərbaycan dəyərlərinə, Azərbaycançılıq ideyalarının təşəkkülü və inkişafına böyük əhəmiyyət verdiyi danılmaz faktır. Ulu öndər hələ sovet dönmündə Azərbaycana rəhbərlik edərkən, ictimai şüurun bütün sahələrində, cəmiyyət və mədəniyyət həyatında milli özünüdərk və mənəviyyət, Azərbaycan iftixarı və şöhrəti naminə hər cür fəaliyyətlərə impuls və meydan vermiş, müstəqillik illərində bu istiqamətdə qazanılmış uğur və bəhrələrdən yeni cəmiyyət və mədəniyyət quruculuğunda istifadə etmiş, ən nəhayət müstəqil Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasında Azərbaycançılığı dövlətin və xalqıdeologiyası olaraq təsbit etmişdir.

Heydər Əliyev milli ideya daşıyıcısı, azərbaycançılıq dəyərlərinin ifadəçisi və təbliğatçısı kimi ədəbiyyata böyük əhəmiyyət verir, bu baxımdan çağdaş ədəbiyyata və ədəbi-mədəni prosesə məxsusi diqqət ayırır və hətta bilavasitə istiqamətləndirməyə çalışırdı. Həm sovet dövrü – 1960-1980-ci illər ədəbi prosesinin materiallarının tədqiqi, həm Ulu Öndərin müstəqillik illərində çoxsaylı ədəbiyyat və mədəniyyət tədbirlərinin təşkilatçısı və iştirakçısı kimi fəaliyyəti göstərir ki, Heydər Əliyev və ədəbiyyat, Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçıları ilə əlaqələri zəngin, ardıcıl və məhsuldar olmuş, bu da özlüyündə ədəbiyyatda Azərbaycançılıq ideyalarının intensiv tərəqqisinə zəmin yaratmışdır.

Əsas hissə: Sovet dönmündə Azərbaycançılıq ideyalarını qoruyubyaşatmaq, inkişaf etdirmək heç də asan olmamışdır. 1920-ci ilin aprel işğalından sonra yetmiş il ərzində Azərbaycan xalqı siyasi müstəqilliyini itirmiş, sovet respublikalarından biri kimi dünyanın nəhəng dövlətlərindən olan SSRİ-nin tərkibində varlığını davam etdirmişdir. Amma siyasi müstəqilliyin itirilməsi Azərbaycan xalqının milli-mənəvi inkişafının qarşısını ala bilməmiş, bütün XX əsr boyu ən ağır ictimai-siyasi və ideoloji şəraitlərdə belə milli cəmiyyət öz varlığını qorumuş, kommunizm ideologiyasının təsiri altında, sosialist gerçəkliyinin çərçivələri daxilində belə tərəqqi etmişdir. 1950-ci illərdən, post-stalinizm dövründə başlayan nisbətən ictimai-ideoloji mülayimləşmə prosesi respublikalarda milliləşmə tendensiyalarını bir qədər gücləndirmiş, çağdaş ədəbiyyatın yaranmasına da təkan verən yeni tarixi epoxanı ortaya çıxarmışdır. Böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin 1969-cu ilin iyul ayından respublikaya rəhbərlik etməsi Azərbaycan cəmiyyətində milliləşmə tendensiyalarını daha da sürətləndirmiş, azərbaycançılıq şüurunu gücləndirmişdir.

Xalq yazıçısı Anar “Şəxsiyyətin miqyası” məqaləsində yazır: “60-cı illərin sonlarında, 68-ci ildə Çexoslovakiya hadisələrindən sonra Mərkəzi narahat edən, nigaran qoyan artıq yalnız Avropanın sosialist ölkələrində deyil, SSRİ-nin müttəfiq respublikalarında belə baş qaldıra biləcək sərbəstlik (“müstəqillik” sözünü dilə belə gətirmək istəmirdilər) meyilləri, millətçilik təzahürləri idi. Bu cür təzahürləri həmişəki tək ilk növbədə Azərbaycanda axtarırdılar. Belə bir zamanda, bu sayaq təhlükələrlə mübarizə aparmaq üçün ən münasib şəxsiyyət DTK generalı ola bilərdi. Moskvada Azərbaycana rəhbərliyi məhz ona tapşırmağı məqsədəuyğun saymışdılar. Bircə şeyi nəzərdən qaçırılmışdılar. Heydər Əliyev Mərkəzdə oturub onun təyinatı haqqında qərar verənlərin hamısından ağıllı idi və heç vaxt öz doğma Vətəni – Azərbaycanı, öz xalqını onların ayağına verməzdi. Bu çətin missiyanı lazımı tədbirlərlə həyata keçirmək üçün isə kifayət qədər təcrübəsi və bacarığı vardı. 1969-cu ilin yayında Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi seçildəndən sonra Heydər Əliyev Mərkəzin ondan gözlədiyi mübarizəni – millətçilik təzahürlərinə qarşı mübarizəni tamamilə başqa və təhlükəsi daha real bir bəlaya qarşı – qanun pozuntularına, rüşvətxorluğa, əliyəriyyə, ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə çevirdi. Və bununla yalnız Azərbaycanın deyil, ümumən SSRİ-nin gələcək taleyinin dəyişməsi üçün ilk addımlardan birini atdı” (1, s. 34)

Ümummilli lider azərbaycançılıq şüurunu kommunizm ideologiyasına qarşı getmədən, sosializm cəmiyyəti daxilində inkişaf etdirmək yolunu tutur, sanki millətin öz mənəvi dəyərləri, intellektual bilik və bacarıqları üzərində yetişməsinə zəmin yaradırdı. “Tarixlə üz-üzə dayanmış adam” əssəsində Xalq yazıçısı Elçin yazır: “Bu mənada yetmişinci illərdəki, səksəninci illərin əvvəllərindəki “sosialist əməyi qələbələr”nin, “qızıl bayraqlar”ın arxasında da, ilk növbədə, xalqın milli özünüdədiyi dayanırdı və bir neçə il əvvəl mən bu barədə yazmışdım. O “əmək qələbələr”, “qızıl bayraqlar”, respublika bayrağına taxılan o ordenlər böyük və dövrü üçün çox cəsərlə yaradılmış aysberqin görünən hissəsi idi, mühümü, vacibi, əsası isə, yəni xalqın, hərəgah belə demək mümkünsə, gizli özünüdədiyi isə həmin aysberqin görünməyən, suyun altında qalan hissəsi idi...” (4, s. 242-243)

Belə ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyatımızda azərbaycançılıq ideyalarının möhkəmlənməsi və yayılmasına təsiri iki yolla olmuşdur. 1) Bilavasitə çağdaş ədəbiyyatın ideya-bədii istiqamətlərinin yönləndirilməsi və gerçəkləşdirilməsi yolu ilə; 2) Bilvasitə üsulla – respublikada keçirilən mədəniyyət tədbirləri, yubileylər, beynəlxalq əlaqələr kontekstində.

Birinci istiqamətdə Azərbaycançılıq konsepti Heydər Əliyevin çağdaş ədəbiyyatımızı, yazıçı və şairləri müasir ölkə və cəmiyyət quruculuğuna cəlb etmək cəhdləri və tədbirlərində görünürdü. Heydər Əliyev respublika başçısı kimi müasir Azərbaycanı, Azərbaycan cəmiyyəti və insanını qabaqcıl, inkişaf etmiş, dünya səviyyəli, digər respublikalar içərisində fərqlənən, şöhrətli, qürurlu görmək istəyirdi və özünün bütün sahələrdə səylərinə müvafiq ədəbiyyatı da bu yöndə fəal olmağa çağırırdı. Azərbaycan yazıçılarının 1971-ci il V qurultayında deyirdi: “Biz istəyirik ki, yazıçılarımızın yaradıcılığı respublikanın ictimai-siyasi həyatı ilə sıx bağlı olsun, onlar bu həyatdan ayrılmasınlar, kəskin problemlərdən və məsələlərdən kənara çəkilməsinlər, əksinə, həmişə hadisələrin qaynağında olsunlar, partiya və xalq qarşısında məsuliyyət daşıdıqlarını heç vaxt unutmasınlar. Biz arzu edirik ki, yazıçılar öz yaratdıqları əsərlərə zamanın və günün tələbləri zirvəsindən, partiyamızın

⁴⁸ ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

tələbləri yüksəkliyindən qiymət versinlər. Biz belə hesab edirik ki, bizim zamanəmiz və müasirlərimiz haqqında gözəl əsərlər yaratmaq Azərbaycan yazıçılarının əsas qayğısı olmalıdır...” (6).

Heydər Əliyev yazıçılar qarşısında yalnız vəzifə irəli sürməklə, ictimai borc duyğusunu yada salmaqla kifayətlənmirdi, həm də bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün şərait yaratmağa çalışırdı. Anar “Unudulmaz görüşlər” əsərində xatırlayır: “Əgər sovet vaxtında Heydər Əliyev Azərbaycan rayonlarına çıxanda yazıçıları da özüylə aparırdısa, müstəqillik dövründə, Prezident kimi xarici səfərlərə gedəndə ziyalıları da dəvət etməyə başladı. Bunun böyük əhəmiyyəti vardı. Heydər Əliyevi müşayiət edən jurnalistlər hadisələrin faktoloji tərəflərini işıqlandırır, informasiya xarakterli məlumat verirdilərsə, bu səfərlərin əhəmiyyətini, prezidentin xaricdəki davranışını, başqa ölkələrin liderlərilə danışıqlarını yazıçılar daha dərindən müşahidə və dəyərləndirə bilirdilər...” (1, s. 90)

Heydər Əliyev həm belə kollektiv səfərlərdə, həm də ayrı-ayrı yazıçılarla söhbətlərində qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olurdu. Yazıçı Vidadi Babanlı “Unutmadığım günlər” yazısında iştirakçısı olduğu səfərdən sonra Heydər Əliyevi belə xatırlayır: “ – Sizi bura çağırmaqda məqsədim səfərimiz barədə təəssüratınızı öyrənməkdir. Nə gördünüz? Nə eşitdiniz? Nələrin şahidi oldunuz? Mənim üçün bunlar çox maraqlıdır. Siz yaradıcı, aydın zəkali insanlarsınız. Gözləriniz iti, müşahidələriniz dəqiqdir. Xahiş edirəm, buyurun, rəy açıqlayın...” (2, s. 128). Azərbaycan yazıçılarının 1981-ci il VII qurultayından sonra təkbətək söhbətində Heydər Əliyev Anara ayrıca tövsiyələrini verir: “Amma hər halda, bir partiya işçisi kimi, bir ata kimi sizə tövsiyə edirəm ki, irimiyaşlı əsər yaradasınız, bizim bugünkü həyatımızı əks etdirən bir əsər. Qoy orda neqativ hallara qarşı mübarizə də olsun, amma eyni zamanda bizim əxlaq prinsiplərimizi, ideyalarımızı aydın, fəal təsdiq də olsun...” (1, s. 62).

Ümummillə lider Heydər Əliyevin yazıçılara tövsiyələri nəticəsiz olmur, çox keçmir ki, ölkənin qaynar həyatından, Azərbaycanın quruculuq proseslərindən, müasir həyatın dinamikasından, eyni zamanda bu proseslərə əngəl olan problemlərdən, cəmiyyəti bürümüş naqisliklərdən, əliyərilik və rüşvətخورluqdan, meşşanlıq və mənəvi-əxlaqi aşınmadan bəhs açan, ictimai mühitin bələlərini ifşa edən əsərlər yaranır. Süleyman Rüstəmin tərənnüm səciyyəli, Azərbaycan iftixarını ifadə edən lirikası, “Cənnət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin” kimi şeirləri ilə yanaşı, Bəxtiyar Vahabzadənin rejimin bələlərini ifşa edən “Leninlə söhbət” poeması da meydana gəlir. Sadə Azərbaycan insanının əmək fədakarlığını əks etdirən Bayram Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanı ilə yanaşı, zəhmət adamlarının həyatına qənim kəsilmiş məmurluq sistemini ifşa edən İlyas Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, Vidadi Babanlıın ziyalı mühitində baş verən mənəvi korşalmanı təsvir edən “Vicdan susanda” romanları da işıq üzü görür. Bu və digər, hər iki istiqamətdə həm pozitiv, həm də tənqidi meyilləri təcəssüm etdirən əsərləri eyni ideya-mənəvi konseptlər – müasirlik və azərbaycançılıq birləşdirirdi.

Bu baxımdan Anarın “Şəhərin yay günləri” pyesi cəmiyyətdə xüsusən sensasiya doğurmuşdu. Rüşvətخورluğu açıq-aşkar şəkildə ifşa edən, milli-mənəvi dəyərlərinə aşınmasına yol açan mühitin tənqidini verən pyesin tamaşaya qoyulmasına sovet senzurasımanə olmağa çalışmış, yalnız Heydər Əliyevin müdaxiləsindən sonra əsərə yaşıl işıq yandırılmışdı. Bu barədə yazıçıların 1997-ci il X qurultayında Ulu Öndər özü xatırlatmışdır: “Amma siz də bilirsiniz ki, 1969-cu ildə mən Azərbaycana rəhbər seçilən gündən Azərbaycanın həyatında olan eybəcərlikləri, mənfi cəhətləri daim tənqid etmişəm və onlarla mübarizə aparmışam. Ona görə də gəlib mənə deyəndə ki, Anar “Şəhərin yay günləri” pyesi yazıb, orada bizim quruluşun əleyhinə gedir, filan edir, dedim yaxşı, gedib baxaram. Gəldim, baxdım, çox da tərifi dedim, mükafat da verdim...” (8, s. 437-438).

Yalnız “Şəhərin yay günləri” pyesini deyil, Bəxtiyar Vahabzadənin “Leninlə söhbət”, Rüstəm İbrahimbəyovun ssenarisi əsasında Rasim Ocaqovun çəkdiyi “İstintaq” filmi də Dövlət mükafatına layiq görməklə Heydər Əliyev Azərbaycanın işıqlı gələcəyi naminə rejimi tənqid edən əsərləri təqdir etdiyini göstərmişdir. İlyas Əfəndiyevin “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanına görə, Mövlud Süleymanlıın “Dəyirman” povestinə görə təqiblərdən yayınmasının qarşısını da məhz Heydər Əliyev almışdır. Bu barədə Elçin “İlyas Əfəndiyev. Şəxsiyyəti və sənəti haqqında bir neçə söz” məqaləsində (3, s. 46), Mövlud Süleymanlı “Qırx ilin yeddi görüşü” (9, s. 34) xatirə əsərində yazır.

Ümumən ümummillə lider Heydər Əliyev sovet dönəmində Azərbaycanda açıq dissidentizmin qarşısını almaqla, həm də Azərbaycan naminə dissidentliyə göz yummuşdur. Ulu öndər özü Azərbaycanda rejim əleyhinə dissidentlik məsələsinə belə aydınlıq gətirmişdir: “Moskvada bir jurnalist məndən müsahibə götürərkən Azərbaycana rəhbərlik etdiyim zamandan danışırıdım. Mənə sual verdi ki, sizdə, Azərbaycanda o vaxt dissident var idi, yoxsa yox idi? Dedim ki, yox idi. Dedi, nə üçün? Dedim ki, biz dissident axtarmırdıq. Təbiidir ki, əgər axtarsaydıq, çox dissident çıxarmaq olardı. Məsələn, əgər o illər, 60-70-ci illərdə Azərbaycanda dissident axtarsaydıq, onlar çox idi. Ən böyük dissident Bəxtiyar Vahabzadə idi. Hətta mənə xatirimdədir, mən Təhlükəsizlik Nazirliyində işləyən zaman onun həbs olunması məsələsi qoyulmuşdu. Yaxud da ki, Xəlil Rza ən böyük dissidentlərdən biri idi. Çünki onun əsərləri, o cümlədən Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri həqiqəti deyirdi. Amma bu həqiqət o vaxtkı kommunist ideologiyasına zidd idi və buna görə də onlar dissident idilər. Ancaq biz Xəlil Rzanı da qoruduq, saxladıq. Maqsud İbrahimbəyov, Rüstəm İbrahimbəyov əsl dissident idilər. Ancaq biz qoymadıq ki, onlar dissident olsunlar. Bəlkə də onlar indi heyifsilənirlər ki, o vaxt Əliyev qoysaydı və biz dissident olsaydıq, indi bəlkə hörmətimiz daha da artıq olardı. Yaxud götürək Anarı. O da dissident idi...” (1, s. 48-49).

Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə Azərbaycan yazıçılarının beş ildən bir keçirilən V (5 iyun 1971), VI (29 may 1976), VII (12 iyun 1981) qurultaylarında iştirak etmiş, nitqlər söyləmişdir. Məruzələrində müasir ədəbiyyata xüsusi diqqət yetirməklə yanaşı, klassik irsə də mühüm önəm vermişdir. Ümummillə lider mədəni keçmişə ehtiramı, tarixi yaddaşa qayıtmağı azərbaycançılığın bilavasitə təbliği vasitəsi, milli şüurun oyadılması üsulu hesab edirdi. Yazıçıların 1981-ci il VII qurultayında demişdi: “Açıq demək lazımdır: Azərbaycan tarixinin bir çox parlaq səhifələri bədii

ədəbiyyatda layiqincə əks etdirilməmişdir... Nizaminin və Füzulinin, Xaqaninin və Nəsiminin, Axundovun və Məmmədquluzadənin, Üzeyir Hacıbəyovun və Məmməd Səid Ordubadinin vətəni öz müasir yazıçılarından və şairlərindən parlaq tarixi əsərlər gözləyir..." (8, s. 139-140).

Heydər Əliyev yalnız deməklə kifayətlənmir, irəli sürdüyü ideyaların reallaşmasına şərait yaradırdı. "Ədəbiyyatda Heydər Əliyev: tarixi gerçəklikdən ideala" monoqrafiyasında oxuyuruq: "Anarın "Dədə Qorqud" kino-dastanı və əsasında çəkilmiş film, İsa Hüseynovun "Məhşər" romanı və əsasında ərsəyə gəlmiş "Nəsimi" filmi, Ənvər Məmmədخانının "Babək" romanı və əsasında eyni adlı film, Eldar Quliyevin çəkdiyi "Nizami" filmi, Qabilin "Nəsimi" poeması, Fərman Kərimzadənin Ş.İ.Xətəinin obrazını yaratdığı "Xudafərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü" dilogiyası, Mirzə İbrahimovun Nəriman Nərimanovun həyat yolundan söz açan "Pərvanə" romanı, İlyas Əfəndiyevin "Natəvan", "Şeyx Məhəmməd Xiyabani", Bəxtiyar Vahabzadənin Göytürk imperiyasından söz açan "Özümüzü kəsən qılınc", Nəriman Həsənzadənin "Atabəylər" pyesləri, Rəfael Hüseynovun "Cavidlər" və s. onlarca bədii əsərlər məhz aktuallaşmış zamanın mövzusu kimi, tarixi yaddaşın oyanması nəticəsində yaranmış, müasirlərimiz böyük tarixi şəxsiyyətlərin obrazları ilə canlı dialoqa girmək şansı qazanmışlar (5, s. 49).

Əlbəttə, bu ədəbiyyatın siyahısını artırmaq da olar, ümumən Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 1970-1980-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatında folklor, tarixi keçmişə, klassik irsə qayıdış, milli özünüdərk ideyalarının güclənməsi dövrü kimi daxil olmuşdur. 1980-ci illər milli azadlıq hərəkatının oyanmasında, Azərbaycan xalqının imperiya asılılığından xilas olmasında tarixi mövzuda yazılmış əsərlərin – milli ruhlu şeirlərin, poemaların, hekayələrin, romanların, pyeslərin, teatr tamaşaları və kinofilmlərin rolu böyük olmuşdur. Bu illərin neçə nəsil oxucuları sovet təbliğatından daha çox bu əsərlərlə tərbiyə almış, vətənpərvərlik, milli qürur və fəxarət duyğuları ilə aşlanmışlar. Milli müstəqilliyin qazanılmasında Azərbaycan xalqının 1990-cı ilin 20 yanvarında və Qarabağ müharibəsində verdiyi şəhidlər, bir zamanlar Babəkin söylədiyi kimi: "Bir gün azad yaşamağı yüz il qul olmaqdan üstün tutması" bu dövrdə azərbaycançılıq şüurunun zirvədə olmasını bir daha təsdiqləyir.

Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqillik ideyasına daima önəm vermiş, onu əvvəlcədən görmüş və real qiymətləndirmişdir. Azərbaycan Yazıçılarının müstəqillik dövründə keçirilən 1997-ci il X qurultayında Ulu öndər deyir: "İndi isə bizim bu qurultayımız tamam başqa bir şəraitdə keçir. Keçmiş zamanlarda nə qədər böyük nailiyyətlər əldə etmişiksə də, mən hesab edirəm ki, bu qurultay indiyə qədər olan bütün qurultaylardan, yazıçıların toplantılarından, konqreslərindən – hamısından üstündür. Çünki müstəqil Azərbaycan Respublikasının sərbəst yazıçıları müstəqil dövlətimizdə özlərinin ilk qurultayına toplaşmışlar. Bu, çox sevindirici haldır..." (8, s. 418).

Heydər Əliyev qurultayda Azərbaycan yazıçılarını müstəqil, sərbəst, buxovlardan azad yaradıcılığa səsləməklə yanaşı, Azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olmağa, xüsusən Qarabağ müharibəsi mövzusunda həssas olmağa çağırırdı: "Ancaq hesab edirəm, bir məsələdə siz daha da yaxından iştirak etməlisiniz. Bu məsələ də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, işğal edilmiş torpaqlarımızın azad olunması, Azərbaycanın qüdrətli ordusunun yaradılması, Azərbaycan vətəndaşlarının hərbi vətənpərvərlik, ümumiyyətlə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələndirilməsi, Azərbaycan gənclərinin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinin möhkəmləndirilməsidir. Bu çox vacibdir, çox lazımdır..." (8, s. 435).

Bu tövsiyəyə Azərbaycan yazıçıları həssas yanaşmış, Qarabağ müharibəsi mövzusunda yüzlərlə şeir, hekayə və publisistika nümunələri, onlarla povest, roman, pyeslər yazılmış, teatrlarda səhnəyə qoyulmuş, filmlər çəkilmişdir. Təsadüfi deyil ki, 1920-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında 44 günlük Vətən müharibəsində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti, əzmi, iradəsi ilə, şanlı Azərbaycan ordusunun yenilməz qəhrəmanlığı ilə birgə xalqımızın vətənpərvərlik ruhu, milli birliyi, böyük inamı düşmən üzərində qələbənin qazanılmasında həlledici rol oynamışdır. Bu ruhu cəmiyyətə, xalqa, gənc nəsə aşılayan həm də ədəbiyyat və sənət olmuşdur.

Umummillil lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideyalarını təbliğ və inkişaf etdirməsinin daha bir yolu – ölkədə keçirilən mədəniyyət tədbirləri, yubileylər, başqa xalqlarla ədəbi-mədəni əlaqələrin yaradılması və qarşılıqlı səfərlər nəticəsində olurdu. Ulu öndərin müdrik siyasəti nəticəsində hələ ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan xalqı, onun ədəbiyyatı, mədəniyyəti bütün Sovet İttifaqında tanınmış, şöhrətqazanmışdır. Respublikada keçirilən ədəbi-mədəni tədbirlər – Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günləri (oktyabr 1975), ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyat və mədəniyyət günləri, ölkə səviyyəli "Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri" mövzusunda ümumittifaq elmi-praktik konfransı (1979) və s. çoxsaylı tədbirlər Azərbaycanı şöhrətləndirməklə yanaşı, cəmiyyətdə oyanış, ədəbiyyatda dirçəliş ovqatı yaradır, şairlər Vətəni təbliğ və tərənnüm edən şeirlər yazır, Azərbaycan tarixinə, milli mədəni keçmişə, müasir Azərbaycana dair yazılar, oçerklər qələmə alınır, yeni tədqiqatların, əsərlərin meydana çıxmasına imkan yaradırdı. 1975-ci ildə keçirilən Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günləri nəticəsində ölkədə ədəbiyyata diqqət və maraq daha da çoxalmış, Sovet İttifaqının hər tərəfindən gələn qonaqlarla yaxından tanışlıq və əlaqələrin, mədəni körpülərin yaranması eyni zamanda milli ədəbiyyatın ümumittifaq səviyyəsinə çıxmasına yol açmışdır.

Ölkədə keçirilən bütün ümumittifaq və respublika miqyaslı tədbirlərdə Heydər Əliyevin məruzə və çıxışları Azərbaycançılıq ruhu ilə, Azərbaycanın milli keçmişinəəsrini sevgi ilə aşlanmış, bugünü və gələcəyi naminəqayğı və fəaliyyət strategiyasını ehtiva etmişdir. O cümlədən ümummillil liderin "SSRİ-nin təşkil edilməsinin 50 illiyi haqqında" (dekabr 1972), Xalqlar dostluğu ordeninin təqdimi zamanı söylədiyi nitq (yanvar 1974), "Azərbaycan qadını" jurnalının 50 illiyi və jurnala Qırmızı Əmək Bayrağı ordeninin verilməsi ilə bağlı yığıncaqda "Azərbaycan qadınlarının böyük bayramı" nitqi (may 1974), Azərbaycan dram teatrının 100 illik yubiley tədbirində "Çoxmillətli sovet incəsənətinin bayramı" məruzəsi (iyun 1974), Naxçıvan MSSR-in 50 illik yubileyində nitqi (oktyabr 1974), Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı günləri – "Xalqlar

dostluğu və qardaşlığı bayramı” nitqi (oktyabr 1975), “Asiya və Afrika xalqlarının IV sovet həmrəylik konfransında nitqi” (may 1976), Azərbaycan müəllimlərinin altıncı qurultayındakı nitqi (may 1978) və s. kimi konseptual məruzə və çıxışları Heydər Əliyevin 1970-ci illərdə Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafına yönəlmiş fikirlərini və fəaliyyət proqramını əyani şəkildə göstərir.

Klassiklərin yubileylərinin dövlət səviyyəsində, beynəlxalq miqyasda keçirilməsi, təntənə ilə, ümumxalq bayramı kimi qeyd olunması ümummillilərin Azərbaycançılıq siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Azərbaycan yazıçılarının 1976-cı il VI qurultayının açılışında Heydər Əliyev çıxış edərək, Azərbaycan ədəbiyyatının sovet dönmündəki uğurlarından əvvəl, qədim və klassik dövrünə qiymət verir, ədəbiyyatımızın zəngin mədəni irs zəminində inkişaf etdiyini vurğulayır: “Azərbaycan ədəbiyyatı bu inqilabi mərhələyə, öz inkişafının bu ən mühüm dövrünə zəngin bədii ənənələrlə daxil olmuşdur. Bu ədəbiyyatın çoxəsrlik tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi ədəbi abidələrlə, Nizaminin nəhəng yaradıcılığı ilə, Xaqanınin və Nəsiminin, Füzulinin və Vaqifin, söz sənəti bahadırlarının dahiyənə əsərləri ilə, aşıq poeziyasının həmişə canlı nümunələri ilə zəngindir...” (7)

Ulu öndərin qurultayda adını çəkdiyi bir çox klassiklərin: Mirzə Fətəli Axundov, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Mehdi Hüseyn və b. ədib və şairlərin yüksək səviyyədə təbliğ olunması, yubileylərinin keçirilməsi, respublikada və dünyada tanınması, əsərlərinin geniş çap olunub yayılması, adlarının abidələrdə əbədiləşdirilməsi həyata keçirdiyi mədəni-tarixi siyasəti aydın şəkildə göstərirdi. Xüsusən dahi klassiklərin yubileylərinin qabardılması, Nizami Gəncəvinin 840 (1979-1981), İmadəddin Nəsiminin 600 (1973), Aşıq Ələsgərin 150 (1971), Nəriman Nərimanovun 100 illik (1972) yubileylərinin respublikada, Moskvada, xaricdə UNESCO səviyyəsində qeyd olunması, Şuşada M.P.Vaqifin məqbərəsinin ucaldılması (1982), repressiya qurbanı olmuş Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən gətirilib Vətən torpağında dəfn olunması (1982) hələ sovet dönmündə Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq siyasətinin necə böyük miqyası əhatə etdiyinin göstəriciləridir. Həmin ənənəni Ulu öndər müstəqillik illərində də davam etdirmiş, Məhəmməd Füzulinin 500 illik (1996), “Kitabi-Dədə Qorqud”-un 1300 illik (1997-2001) yubileylərinin xalq bayramı kimi, ümumtürk dövlətləri və UNESCO miqyasında keçirilməsinə önəm vermişdir.

Anar bu addımların Azərbaycan ədəbiyyatında təsirləri və mühüm nəticələri barəsində yazır: “Ona qədər “Kitabi-Dədə Qorqud”-u X-XI əsrlərin abidəsi sayırdılar, ədəbiyyat tariximizi Herodotun nəql etdiyi Midiya əfsanələrilə, Davdakın bizə erməni dilində çatmış şeir ilə, ərəb, fars dilində yazan şairlərlə başlayırdılar. “Kitabi-Dədə Qorqud”-un 1300 illiyinin təsdiq edilməsi ədəbiyyat tariximizi öz ana dilimizdə yaranan bu nəhəng abidə ilə başlamağa imkan verirdi... Dastan haqqında neçə-neçə dəyərli kitablar çıxdı. Neçə ildən bəri Yazıçılar Birliyinin təşəbbüsü ilə hazırlanan Dədə Qorqud Ensiklopediyası qısa bir müddətdə nəfis şəkildə işıq üzünə gördü... Drezdendən “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının orijinala tam uyğun kopyası gəldi və Prezidentə hədiyyə edildi, o isə bu nüsxəni, yanılmıramsa, Əlyazmalar institutuna verdi...” (1, s. 94).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamları ilə 2019-cu ilin Nəsimi ili, 2021-ci ilin Nizami ili elan olunması və bu sıradan keçirilən ümumxalq tədbirləri, Vətən müharibəsində Qələbədən sonra erməni vandalizminin darmadağın etdiyi Şuşada Vaqifin məqbərəsinin, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün, Natəvanın ev muzeyi və abidələrinin tez bir zamanda bərpa olunması və Şuşada ənənəvi Vaqif poeziya günlərinin artıq 2021-ci ilin iyul-avqustunda təşkili, 2022-ci ildə də davam etdirilməsi Ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyatda və sənətdə Azərbaycançılıq təliminin bugün də yaşadığını, layiqli sələfi ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirildiyini nümayiş etdirir.

Nəticə: Ulu öndər Əliyevin hələ yarım əsr öncə, Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin birinci dövründə başladığı Azərbaycançılıq təlimi, müasir Azərbaycanın tərəqqisi naminə fəaliyyət proqramı ədəbiyyata da yansımış, çağdaş ədəbiyyatda Azərbaycançılıq konseptinin güclənməsinə, müxtəlif təzahür formalarında üzə çıxmasına, ardıcıl şəkildə milli və müasir özünüdərk platformasına çevrilməsinə şərait yaratmışdır. 70 illik sovet rejimindən sonra Azərbaycan xalqının yenidən ictimai-siyasi müstəqilliyini bərpa etməsində, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün Qarabağ uğrunda müharibədə və mübarizədə Qələbə qazanmasında Azərbaycançılıq şüuru həlledici rol oynamışdır. Bu məqamda Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideyaları və onların çağdaş ədəbiyyatda əks-sədası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Anar. Unudulmaz görüşlər. – Bakı: Təhsil, – 2009, – 272 s.
2. Babanlı, V. Unutmadığım günlər: Heydər Əliyev haqqında xatirələr // “Azərbaycan” jurnalı, – 2007. № 5, – s. 124-135
3. Elçin. “İlyas Əfəndiyev. Şəxsiyyəti və sənəti haqqında bir neçə söz” // İ.Əfəndiyev, Seçilmiş əsərləri. [7 cildə] – Bakı: Çinar-Çap, c.1. – 2002, – s. 5-67
4. Elçin. Tarixlə üz-üzə dayanmış adam / Elçin. Seçilmiş əsərləri. [10 cildə] – Bakı: Çinar-Çap, c. 6. – 2005. – s. 239-248
5. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala / İ.Həbibbəyli, T.Əlişanoğlu, Ə.Əsgəri [vəb.]. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 332 s.
6. Əliyev, H.Ə. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının V qurultayında nitqi // “Ədəbiyyat və incəsənət”. – 1971, 5 iyun. – s. 3
7. Əliyev, H.Ə. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının VI qurultayında nitqi // “Ədəbiyyat və incəsənət”. – 1976, 29 may. – s. 1
8. Əliyev, H.Ə. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (nitqlər, məruzələr, çıxışlar). – Bakı: Ozan, – 1999. – 496 s.
9. Süleymanlı M. Qırx ilin yeddi görüşü // – Bakı: Tənqid.net jurnalı, – 2013. № 10, – s. 24-35

Açar sözlər: Ümummillilərin lideri Heydər Əliyev, Azərbaycançılıq konsepti, Azərbaycan dəyərləri, ideologiya, Azərbaycan yazıçılarının qurultayları, klassiklərin yubileyləri

Ключевые слова: общенациональный лидер Гейдар Алиев, концепция азербайджанизма, ценности Азербайджана, идеология, съезды писателей Азербайджана, юбилей классиков

Keywords: National leader Heydar Aliyev, concept of Azerbaijanism, Azerbaijani values, ideology, congresses of Azerbaijani writers, anniversaries of classics

Heydər Əliyev və çağdaş ədəbiyyatda Azərbaycançılıq konsepti

Xülasə

Məqalədə Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq siyasətinin tərkib hissəsi olan çağdaş ədəbiyyatda Azərbaycançılıq konseptinə əhəmiyyət verməsi, hansı üsullarla onu ədəbiyyata əks etdirməsi, ümumən ədəbi-mədəni sahədə azərbaycanlılığı inkişaf etdirməsindən bəhs olunur. Heydər Əliyevin ədəbiyyatımızda Azərbaycançılıq ideyalarının möhkəmlənməsi və genişlənməsindəki fəaliyyəti həm bilavasitə çağdaş ədəbiyyatın ideya-bədii mündəricəsinə təsir etmək və istiqamətləndirmək yolu ilə, həm də bilvasitə – respublikada keçirilən mədəniyyət tədbirləri, yubileylər, beynəlxalq əlaqələr kontekstində olmuşdur. Həm respublikaya rəhbərliyinin birinci dövrü – sovet dönəmində, həm də ikinci dövrü – müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi fəaliyyətində Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycançılıq ideologiyasını əsas tutmuş, çağdaş ədəbiyyat və sənətin də bu məcrada yaranması və inkişafına təsir etmişdir.

Heydar Aliyev and the concept of Azerbaijanism in contemporary literature

Summary

The article deal with the importance given by the great leader Heydar Aliyev to the concept of Azerbaijanism in modern literature, which is an integral part of the policy of Azerbaijanism, in which directions it is reflected in literature, and the development of Azerbaijanism in the literary and cultural field in general.

Heydar Aliyev's activity relating strengthening and expansion Azerbaijanism ideas Azerbaijanism in our literature is carried out both directly by influencing and guiding the idea-artistic content of contemporary literature, and also indirectly - creative events in the republic, anniversaries, and international contexts.

The national leader Heydar Aliyev, as the President of independent Azerbaijan, based the first period of his leadership of the republic - during the Soviet period, and the second period - on the ideology of Azerbaijanism, and has influenced the creation and development of modern literature, and art in this direction.

Гейдар Алиев и концепция азербайджанизма в современной литературе

Резюме

В статье говорится о значимости концепции азербайджанизма в современной литературе, как составной части политики азербайджанства общенационального лидера Гейдар Алиева, о способах отражения этой концепции в литературе, а также в целом о развитии азербайджанизма в области литературы и культуры.

Деятельность Гейдар Алиева по укреплению и расширению идей азербайджанизма в литературе напрямую заключалась во влиянии и направленности на идейно-художественное содержание современной литературы, так и в контексте укрепления международных связей, проводимых в республике культурных мероприятий и юбилеев.

Будучи руководителем республики и в первый – советский период, и во второй – как Президент независимого Азербайджана, общенациональный лидер Гейдар Алиев в своей деятельности придерживался курса, основанного на идеологии азербайджанизма, и его влиянии на создание и развитие современной литературы и искусства.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

BALAKƏNLİ AŞIQ SƏNƏM VƏ TAMBUR SƏNƏTİ

Giriş. Tambur tarixən qopuzun dəyişikliyi uğrayaraq müxtəlif bölgələrdə ayrı-ayrı adlar qazanmış, hal-hazırda Azərbaycanın Qax-Zaqatala-Balakən bölgəsində istifadə olunan musiqi alətidir. Tamburun çeşidli variantlarına-tənbur, dombra, dombura, dombrak rast gəlinir. Qopuzun icad olunması ilə bağlı mifoloji rəvayətlərə nəzər saldıqda qədim türk musiqi aləti olan tamburun düzəlmə şəklində müəyyən oxşarlıqlar olduğunu görürük. Belə ki, qədim türk alimi Bahəddin Ögəl qopuzun hər ağacdan düzəldilə bilmədiyini, xüsusi olaraq çam, qaraqay, ceviz, tut, ardıc, sədir ağacı vəs. növlərindən istifadə edildiyini vurğulayır. “Dambırın hazırlanmasında isə şabalıd, tut, qoz, cökə, ərik və s. ağaclarından istifadə olunur”. (3, 121) Bundan başqa əvvəllər iki simdən ibarət olan musiqi alətinə sonralar üçüncü sim də artırılır. “Maraqlıdır ki, qazax və özbək dombraları, Uralboyu tanburalar iki simli olduğu halda, Azərbaycan və Anadolu ərazisindəki tanbur üç simlidir. Bu, Qafqaz-Anadolu qopuzunun üçtelli olması qənaətini surətləndirən bir amildir”. (2, 52)

Tanbur sözünün etimologiyası ilə tanış olduqda bu çalğı alətinin sözaçımında damar sözünün dayandığını görürük. Əvvəllər tanbur mal-qaranın damarlarından hazırlandığına görə tamar, tumar şəklində tələffüz olunmuşdur. Əsasən, oturaq halda sinədə tutularaq ifa olunan alətdə barmaq texnikasından istifadə edilir. Dambur tanbur sözünün Zaqatala-Balakən bölgəsində işlədilən dialekt variantıdır. Tanburun tellərinin sayına və ərazi adlarına görə müxtəlif növləri yaradılıb: dütar, setar, çahartar, pəncətar, şeştar, sənc, Balakən tanburu, Türk tanburu, Özbək tanburu və s. (3, 121). Bu musiqi alətində ifa edənlərə dambırçılar, oxunan mahnılara isə haylalar deyilir. Əhali arasında tanbur sənətçiləri dambırçılar və haylaçılar olmaqla iki yerə ayrılır. Belə ki, dambırçılar həm musiqi alətindən məharətlə istifadə edir, həm də hayla qoşub söyləyirlər. Haylaçılar isə dambırdan istifadə etmədən birbaşa hayla ifa edirlər. Maraqlı məqamı diqqətinizə yetirmək istəyirik. Burada həm dambırçı, həm də haylaçı yaradıcı şəxs hesab olunur. Ona görə ki, haylaçı musiqi alətindən istifadə etməsə də onun söylədikləri bədahətən yaranır. Ümumiyyətlə, dambır ifaçılığı və hayla sənəti sinkretik sənət növünə aid edilir. Yəni, aşıq kimi dambırçı da sözlər qoşur, el şənliklərində aparıcılıq edir, musiqi alətində ifa edir, rəqs bacarıqları sərgiləyir və s. Dambırçılar arasında da deyişmələr olur. Deyişməni ilk kim hansı havanın üzərində başlayırsa qarşı tərəfdə həmin notda deyişməni davam etdirməlidir. Aşıq deyişmələrindən fərqli olaraq, burada qalib olan uduzan tərəfin dambırını əlindən almır. Qalib tamburçu tamaşaçı sevgisi qazanır. Vaxtı ilə mütəlif mərasimləri, toy günləri, el şənlikləri, hətta əsgər yola salma və qarşılama və s. kimi xüsusi yığıncaqları mütəlx şəkildə tamburçular idarə edirdi. Toylarda tamburçunu meyçi müşayiət edərmiş. Hətta el camaatı tamburçunu çox bəyəndikdə onun şapkasının altına şabaş da qoyarmış.

“Balakəndə dambur havalara loğat, Zaqatala da isə maqam deyilir” (5, 57). Bəzi havalar tamburçuların adı ilə bağlı olur. Məsələn, Sənəm havası, Ata Bilalın havası, Məşədi havası və s. Ümumilikdə isə havaları adlandırarkən haylaların birinci misrasından istifadə olunur. Haylalar forma etibarlı ilə bayatıları xatırladan, haylamaq, haraylamaq, səsləmək, çağırmaq mənalarında işlənən, məzmununda vətən sevgisini, xalq həyatını və məişətini, məhəbbət duyğularını, ailə münasibətlərini və s. kimi məsələləri əks etdirən lirik folklor nümunələridir. Tanbur sənətinin mahir ifaçılarından biri də el arasında daha çox erkək Sənəm, haylaçı Sənəm kimi tanınan Balakənli aşıq Sənəmdir. 1887-ci ildə Balakənin Güllüzən kəndində doğulmuş, 1978-ci ildə doğma yurdunda haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur.

“Əzizim gül üzənə,
Gün düşdü Güllüzənə.
Sənəmi görmək istəsən,
Gəlginən Güllüzənə (1, 219).”

Aşıq Sənəm həm mahir dambur ifaçısı olmuş, həm də yaxşı haylalar qoşmuşdur. Buna görə də Haylaçı Sənəm kimi elin, obanın sevilən sənətkarı olmuşdur. Əgər professor Əzizə Cəfərzadə zamanında Aşıq Sənəmin 213 haylasını toplamış olmasaydı, bu gün biz tanbur sənətinin belə bir nümayəndəsi olduğundan xəbərsiz olardıq. İctimai xadim Əzizə Cəfərzadə “Azərbaycanın aşıq və şair qadınları” adlı kitabında Aşıq Sənəmlə bağlı görüşlərini belə qeyd edir: “Aşıq Sənəm uzun ömür sürmüş, 1928-ci ildə I Aşıqlar qurultayında tanburu ilə iştirak etmişdir. Sənəm bu yerlərdə muğal adlanan Azəri tayfalarından biri arasında yayılmış “hayla gecələri” nin iştirakçısı olmuşdur. El şənliklərinin sevimli aşığı külli miqdarda haylabayaty qoşmuşdur. Bunları gözəl, məlahətli səsi ilə, çaldığı tanburun müşayiətilə oxumuşdur. Qədim musiqi alətlərimiz olan tanburda, “çay daşı, çaylaq daşı” və s. kimi el havalarını məharətlə ifa edən aşıq Sənəmyaradıcı sənətkar olmuşdur” (1, 212). Professor Əzizə Cəfərzadənin kitabında toplanan bu 213 hayla çox güman ki, Aşıq Sənəmin haylalarının hamısı deyildir. Belə düşünməyimizin iki əsas səbəbi vardır. Birincisi, haylalar şifahi nitqdə yaranıb, yazıya alınmadığı üçün çox vaxt onu söyləyən tərəfindən də unudulur. Hətta bəzən məclisdə bir hava üstündə oxunan haylaların növbəti dəfə başqa mərasimdə eyni hava üzərində fərqli sözlər deyildiyini eşidirik. İkinci səbəb isə uzun ömür yaşamış, tanbur sənətinin mahir ifaçısı kimi el arasında məşhurlaşmış sənətkarbu qədər haylayla kifayətlənə bilməz. Aşıq Sənəm bir çox haylalarını tanbura müraciətlə başlayır. Bu da onun sənətinə olan sevgisindən irəli gəlir.

“Danış, tanburum, danış,
Bir sən mənimlə barış.
Açıban qollarını,
Gəlib boynuma sarış” (1, 235).

⁴⁹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.f.d., dosent.

Haylaları ilə el camaatı tərəfindən sevilən Haylaçı Sənəm janra vurğunluğunu gizlətmir, hətta onu bilməyənə, anlamayanı naşı hesab edir.

Hayla, haylanın başı,
Hayla bilməyən naşı.
Hayla bilmək yaxşıdır.
Qərrib yerin yoldaşı” (1, 223).

Aşıq Sənəm haylalarında “Tamburun beş telinə”, “Tambur çalır siminə”, “Tambur çalan tək barmaq”, “Tamburun üzü taxta”, “Tambur çaldım sinədə”, “Tamburun yeddi bəndi” söyləyərək istifadə etdiyi tamburun quruluşu haqqında da məlumat verir. Aşıq Sənəmin haylaları söyləyərkən həm qəlbindekiləri dilə gətirir, həm də dinləyicinin ürəyinə toxuna bilir. O bir haylasında

“Ağacdan kəsdim budaq,
Yerə düşüncə tutaq.
Bundan bizə yar olmaz
Gəl təzədən yar tutaq” (1, 216).

..söyləyir, amma şəxsi həyatında buna əməl etmir. Sevgidə oxu daşa dəyən Sənəm heç vaxt evlənmir. Belə rəvayət edirlər ki, “Sənəmin sevgilisi varmış. Çar Rusiyası onu hansısa səbəbdən tutur. Qərargah Zaqatalada, ya da Şəkiddə yerləşirmiş. Sənəm gedib qərargahın qarşısında oturub günlərlə yanıqlı-yanıqlı dambur çalib-oxuyur. Bir gün qərargahın rəisi olan rus yanındakılara tapşırır ki, gedib bunun səbəbini öyrənsinlər. Qadını rəisin yanına gətirirlər. Sənəm onun yanında da bir az çalib-oxuyur. Tərcüməçi rəisi başa salır ki, qadın sevgilisi üçün gəlib. Onun üçün neçə gündü burada ah-fəğan eləyir. Bunu eşidən qərargah rəisinin ürəyi yumşalır, Sənəmin sevgilisini azad etdirir. Həmin adam Sənəmin hesabına həyatda qalır, ancaq onunla deyil, başqası ilə evləninir. O gündən də Sənəm qadın paltarını çıxarıb tullayır, deyir, elə kişi mən özüməmmiş. O gün, bu gün ərə getmir, həmişə də kişi paltarında gəzir” (5,10). Bu səbəbdən görkəmcə arıq, bəstəboy, uzunsaçlı qadın olmasına baxmayaraq el camaatı onu erkək Sənəm kimi çağırırdı. Bu səbəbdəndir ki, Aşıq Sənəm bir neçə haylasında vəfasız sevgilidən, nakam eşqdən, kor bəxtindən giley-güzar gedir.

“Tanbur çalan tək barmaq,
Kəmərin qızıl qarmaq.
Oğlan sana eyibdi
Məni sevib, onu almaq” (1, 216).

“Tanburun üzü taxta,
İkimiz bir otaqda.
Mən nə çarə eləyim,
Tanrı verməyən baxta!” (1, 218).

“Bağa su düşdü neynim,
Tənək su içdi neynim.
Allah pay paylayanda,
Mənə bu düşdü neynim”. (1, 236)

Başqa bir haylasında yar nisgilinə hər dərdədən daha acı olduğunu dilə gətirir. Aşıq Sənəm bu haylasında sanki bir tablo yaradır.

“Buxarı pis olarmış,
Yandıqda his olarmış.
Özgə dərdlərə şükür,
Yar dərdi pis olarmış” (1, 236)

Burada yar dərini buxar yanığı ilə eyniləşdirir, ayrılıqdan, hicrandan yanan qəlbinə sanki hisdən qaralan divara bənzədir. Bu və bu kimi misralar aşıq Sənəmin haylalarında özünəməxsus şəkildə yer alır.

Aşıq Sənəm haylaları içərisində gözəllərin tərifinə də xüsusi yer ayırmışdır.

“Suya gedən sarı qız,
Sarı köynək, sarı qız.
Gözləri şah alması,
Özü dünya malı qız” (1, 214).

“Çıxdım bulaq başına,
Baxdım evin tuşuna.
Bir nişanlı qız gördüm
Oxşar cənnət quşuna” (1, 217).

Yuxarıda qeyd etdik ki, aşıqlar kimi tamburçular arasında da dəyişmələr olmuşdur. Aşıq Sənəm də bir neçə aşıqlarla dəyişmişdir. 1928-ci ildə Azərbaycan Aşıqların I qurultayında olarkən qurultayın sədri, şirvan aşıqlarının atası sayılan, repressiya qurabı olmuş Aşıq Mirzə Bilal Sənəmin sənətinə heyran olur, onu dəyişməyə dəvət edir. Onu da qeyd edək ki, hər

tambur çalan deyişməyi bacara bilmirdi. Hətta bəzi kişi aşıqlar Sənəmin söz ehtiyatını, qabiliyyətini görüb onunla deyişməkdən çəkirlər. Aşıq Bilalla Sənəm arasındakı deyişmədən əlimizdə olan hissələrindən nümunələr veririk:

Aşıq Sənəm:

“Çək mizrabı sazına,
Simlər qoy gəlsin cana.
Görən cavab verirmi,
Səsinə, avazına?”

Mirzə Bilal:

Sənəm, xalın dən-dəndi,
Pərişanlıq nədəndi?
Səsin ağlım apardı,
Sözlərsənə üzdəndi” (5, 82).

Aşıq Mirzə Bilal hətta deyişmə əsnasında aşıq Sənəmə sevgi etirafı edir. Gəlin görək nə deyir:

Mirzə Bilal:

“Yağış yağar Şirvana,
Gün doğar hər bir yana.
O deyilmiyərgədir,
Şamkimiyanə-yana”. (5, 83)

Aşıq Sənəm isə cavabında Mirzə Bilala özün əməxsus şəkildə cavab verir, sonda dostluğa işarə verir:

“Gəldayanaqyan-yana
Oxuyaqqana-qana.
Açıqsözqəlbıqırar,
Keçməhəcvi-hədyana.

Sənəm qəsdə dərəcəyə,
Dostyolunda qurbana.
Tale qismətə dəydi,
Birgələrdim Şirvana”. (5, 83)

Dosent Ləman Vaqifqızı qeydə aldığı əvayətə görə Aşıq Sənəm Hüseyn Bozalqı ilə də deyişmişdir. Rəvayəti olduğu kimi təqdim edirik: “Qazma kəndinin aşağı hissəsinə Şambul deyirlər. Tovuzlu Aşıq Hüseyn Bozalqanlı ora qonaq gəlib. Eşidib ki, burda Sənəm adında söz deyən xanım var. Hansı yolnansa Sənəmənin bu aşığı üzləşdirirlər. Deyilənə görə, bunlar dörd gün, dörd gecə deyişiblər. Axırda heç biri məğlub olmadan ayrılıblar. Sənəm buna deyir ki, aşıx, qış olsaydı, sənəmənin uzun uzadı deyişərdim, amma sahədə tütünüm batır” (5, 81).

Bundan başqa Sənəmin haylalarını qoşarkən xalq bayatılarından da bəhrələnmişdir.

“Bu daşdan aşmaq olmaz,
Kağızdan başmaq olmaz.
Küsülü yar ötürdüm,
Daha barışmaq olmaz” (1, 212).

Hətta Aşıq Sənəmin baş daşındakı hayla da məşhur xalq bayatımızın dəyişdirilmiş formasıdır.

“Su gələr, axar gedər,
Qayalar yıxar gedər.
Dünya bir pəncərədir,
Hər gələn baxar gedər” (1, 213).

Ümumiyyətlə, bəhrələnmənin qarşılıqlı şəkildə olduğunu müşahidə edirik. Beləki, dambırçıların bir qismi bayatılardan bəhrələnsə də, onların vaxtı ilə söylədikləri haylalar yazıya alınmadığı, müəllifləridə unudulduğu üçün xalq bayatılarına qarışmışdır. Əfsuslar olsun ki, məlumatazlığından Aşıq Sənəm yaradıcılığı haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmirik. Ancaq onun verilən haylalarından, yaratdığı gözəl nümunələrdən nəqədər kamil sənətkar olduğunu aydın görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərzadə, Ə. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları, Bakı, Gənclik, 1991, 283 s.
2. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı, Uğur, 2007, 34 s.
3. Nəcəfzadə A. Tənbür ailəsinin üzvi-balakən damburu, Bakı, “Konservatoriya” №4, 2015, 119-128 s.
4. Ögel B. Türk kültür tarixinə giriş. IX cilt, Ankara. Başbakanlık Basımevi, 1987, 393 s.
5. Süleymanova L. Dambur ifaçılığı və hayla yaradıcılığı, Bakı, Elm və təhsil, 2020, 264 s.

Xülasə

Məqalə əslən Balakənli, el arasında Haylaçı Sənəm, erkək Sənəm kimi tanınan aşiq Sənəm və tambur sənəti haqqındadır. Aşıq Sənəm xalqın sevilən sənətkarı olmuş, uzun illər haylaları ilə el camaatının qəlbində yaşamışdır. Tambur sənəti, sənətkarları Zaqatala-Balakən bölgəsində vaxtı ilə geniş yayılmışdır. Həmçinin, məqalədə tambur sənətinin aşiq sənətinə bənzərliyini, onlar arasındakı fərqli tərəfləri nəzərinizə çatdırmışıq. Məqalədə sizləri mümkün qədər Aşıq Sənəm yaradıcılığı və tambur musiqi aləti ilə tanış etmişik.

Açar sözlər: tanbur, dambir, hayla, haylaçı, aşıq Sənəm.

Ashiq Sanam and the tanbur art

Summary

The article is originally from Balakan, popularly known as HaylachiSanam, male Sanam, and about the art of tanbur. Ashiq Sanam was a beloved artist of the people and lived in the hearts of the people for many years with his tricks. The art of tanbur and its artists spread widely in the Zagatala-Balakén region over time. Also, in the article, we have brought to your attention the similarity between the art of tanbur to the art of ashig, and the differences between them. In the article, we have introduced you as much as possible to Ashiq Sanam's creativity and the tanbur musical instrument.

Keywords: tanbur, dambir, hayla, haylachi, ashig Sanam.

Ашуг Санам и танбурское искусство

Резюме

Статья родом из Балакана, известного в народе как Хайлачи Санам, мужской Санам, и об искусстве танбура. Ашуг Санам был любимым артистом народа и долгие годы жил в сердцах людей своими фокусами. Искусство танбура и его мастеров со временем широко распространилось в регионе Загатала-Балакена. Также в статье мы довели до вашего сведения сходство искусства танбура с искусством ашуга, и различия между ними. В статье мы максимально познакомили вас с творчеством Ашуга Санам и музыкальным инструментом танбур.

Ключевые слова: танбур, дамбир, хайла, хайлачи, ашуг Санам.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

AŞIQ İSGƏNDƏR AĞBABALININ QOŞMALARI

Giriş. Aşıq İsgəndər Ağbabanın qüdrətli aşıqlarındandır. O, otuz üç dastanı, onlarla aşıq rəvayətini əzbərdən bilir. Aşıq İsgəndər ifaçı aşıq kimi el-oba arasında tanınmışdı. O, Ağbaba-Çıldır havalarının ("Çıldır divanisi", "Çıldır atüstü", "Ağbabayı", "Konyalı", "Ağbaba qaytarması", "Ağbaba zarıncısı", "Şenlik Mirzəcanısı", "Qurdoğlu", "Köşəbaşı", "Çalpapaq", "Sarı yaylıq", "Otalı qızı", "Dərbədəri", "Diyarbəkri" və s.) mahir ustası sayılırdı. Yaxşı dastançı aşıq kimi şöhrəti eldən-elə, dildən-dilə yayılmışdı. O, həm də yaradıcı aşıq idi. Yaşının ahıl vaxtında doğma el-obasından didərgin düşməsi (1988-ci il enənəni vəhşəti) aşığa çox ağır təsir göstərdiyindən onun yaradıcılığının son dövründə yazdığı şeirlərin ana xəttini qaçqınlıq, didərginlik, yurd nisgili təşkil edir. Təbii Aşıq İsgəndər də erməni vəhşəti nəticəsində var-yoxunu itirib Azərbaycana (Şəmkir) pənah gətirdi. İ.Ələsgərov yazır: "Bu amansız təqiblər (erməni vəhşəti) zamam orda (Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur - T.S.) yaşayan aşıqlarımızın da var-yoxu talan edildi. Amma onlar çəkiddə yüngül, qiymətdə isə çox ağır olan sazlarını göturdülər, onu düşmən təhqiri təhlükəsindən xilas edə bildilər" (1, 14). Bəli, İ.Ələsgərovun qeyd etdiyi kimi, Aşıq İsgəndər Ağbabalı da qaçqın aşıqlarından biri idi. Didərgin aşıq başına gələn qəzavü-qədəri "Neynim" adlı qoşmasında bürüzə verir:

Köç etdim yolumu saldım Şəmkirə,
İtirdim o ana yurdu, neyləyim.
Tərs tale başımdan basdı aşağı,
Fələk döndü, döndü vurdu, neyləyim. (2, 34).

Bu şeir (qoşma) qarşılı Aşıq Topçu Küftarinin "Ağlaram" adlı qoşması ilə səsləşir:

Söz-söhbət elədim dinlə guş ilən,
Əlvida elədik yar-yoldaş ilən,
Doldu didələrim qanlı yaş ilən,
Qürbət elə düşdü işim, ağlaram (3, 48).

Diqqətlə fikir versək bu şeirdə ("Neynim") "Fələk döndü, döndü vurdu, neyləyim" deyiminin nəyə işarə olduğunu müəyyən edə bilərik. Şair- aşıq bunu deməklə cavan ölənlə oğlu Xurşudu, didərginliyini göz önünə gətirir. Digər tərəfdən Aşıq İsgəndərin ahıl vaxtında, altmış üç yaşında tək-tənha öz ailəsi ilə Şəmkirə pənah gətirməsi də onu sıxır, incidir. Təbii ki, el-obadan, qohum-əqrəbadan ayrı düşən qəlbisinq aşığın elə buna görə dili söz, əli mizrab tutmur, çünki özü dediyi kimi "qanadı qırıqdır", tənhadı, təkdi, bir sözlə arxasızdır. Gördüyümüz kimi, möhürbənddə aşıq öz ərzi-halım yanıqlı bir dillə təsvir edir. Aşığın "Gətirin" adlı başqa bir qoşmasında kədər-qəm, yurd nisgilli notları çox -tündür.

Aşıq İsgəndər Ağbabalı bir qoşnrasında ("Görünməz") bütün Ağbaba kəndlərini yad edir:

lərkənd soyuq bulaqlı,
zukənd sərın yaylaqlı,
alıqlı əziz qonaqlı,
vrənlər hanı, görünməz (2, 33).

iki cəhəti ilə diqqət çəkir. Birincisi odur ki, burada Ağbaba bölgəsinin (Amasiya rayonu - T.S.) iyirmidən çox kəndinin adı çəkilir. İkincisi, bu kəndlərin yerləşdiyi ərazi haqqında da mə'lumat verilir. Ağbabanı tanımayan adamlar da bu qeyd edilənlərə əsasən burada təsvir edilən kəndlərin harda yerləşməsini aydın təsəvvir edə bilərlər. Yurdu əlindən çıxan, dərbədər olan aşıq şeirlərinin birində erməni vəhşiliyini, elin dağılmasını köçəköçünü təsvir edir:

Qoca aşıq keçirdiyi dərd-ələmlə, vətənsiz günlərə dözmədiyindən daha şax dayana bilmir, çünki onun qəddimi əyən didərginlikdir. Aşıq yazır:

, daha yerim daldadı.
i ağır günlər daldadı.
r, didərginsən daldadır,
şax dayanmaz qabaqda (2, 35).

Aşıq İsgəndər Ağbabalı Şəmkirdə el-oba arasında böyük hörmət-izzət, aşıq Murad Niyazlıdan qardaş məhəbbəti görsə də, bir an olsa da onu Ağbaba həsrəti dinc buraxmır. Haqlı olaraq dost-tanışlının onu yoluxmaması və dərd-sərin bilməməsi ilə bağlı kədərini artırdığını göstərir:

Qədrimi bilmədi dostlar-tanışlar,
Dərdim artdı-artdı, biri üç oldu.
Dövrən eləsəm də neçə illərdə,
Fələk belə saldı axrım pıç oldu (2, 35).

Aşıq İsgəndər yaradıcılığının son illərində yazdığı qoşma ("Allah") xüsusilə seçilir. Burada aşıq başına gələn müsibətləri qeyd etməklə bərabər, Ağbabasız dözo bilmədiyini deyərək Allahdan ölüm diləyir:

⁵⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.f.d., dosent.

Nə idi suçumuz, de günahımız,
Ay bızı yox yerdən yaradan Allah.
Müsəlman olanən heç gülməz üzü?!
Payımız tululub, yaradan Allah. (2, 36).

Aşıq İsgəndərin yaradıcılığında bayatılara da rast gəlinir. Maraqlıdır ki. Bayatılarda ömrünün son illərinə təsadüf edir. Didərgin aşıq bayatılarının birində qapısını bağlı qoyub, çırağını keçirdiyini yazır:

Ellərim köçdü mənim.
Axırım puçdu mənim.
Qapımı bağlı qoydum,
Çırağım keçdi mənim (2. 7).

Aşıq İsgəndərin didərginlik dövründə (Şəmkirdə yaşayanda) yazdığı şeirlərin içində təcnislər də xüsusi maraq doğurur. Ən qəribəsidür ki, bu şeirlərin hamısı didərginliyə, qaçqınlığa həsr edilmiş, yurdsuzluğun ağır dərini əks etdirir. Aşıq İsgəndər aşıq şeirinin bu çətin növündə öz gücünü sınaqla bərabər, öz ərzi-halını, dərini yanıqlı bir dillə. Təsiri vermək üçün uyğun sözlər, ifadələr tapmış, onlardan cinaslar kimi istifadə etmişdir. "Qanadı" adlı təcnisdə biz bunu tam aydınlığı ilə görürük:

Kömək elə çat dadıma, ya ağa,
Ya da bükdür tez kəfənə, ya ağa
Al verməynən mənım kimi yağa
Kəsik olar qaçqının bir qanadı (2. 37).

Ustad aşıq bu bənddə "ya ağa" sözünü cinas kimi üç mənada (ağa, ağ parça, piyada) işlətməmişdir. Bəndin axırıncı misrası (dördüncü misra) çox uğurlu alınmışdır. AŞIQ bununla (kəsik olar qaçqının bir qanadı) didərgin adamın taleyini qanadının biri qırılan quşa bənzədir. Qanadının biri qırılan quş uça bilmədiyi kimi, vətəni itirən adam da dincliyini, səadətini, xoşbəxtliyini, sağlamlığını itirir, yurd həsrətindən od tutub yanır. Təcnisin sonuncu bəndi də çox təsirlidir:

Ay İsgəndər, son gününə bez ara
Ölüm yeydi sən tək qəmdən bezara
Əzəlini yaşamaqdan bez, ara.
İtirmisən qan hörməti, qan adı (2. 37).

Bu bənddə verilən köməkçi cinaslar da uğurlu alınıb. Birinci misrada "bez ara" (bez, parça mənasında), ikinci misrada "bezib usanan", üçüncü misrada "bezmək" anlamında işlənmişdir. Gördüyümüz kimi, üç bəndlik şeirlə dörd əsas qanadı, altı köməkçi cinas qafiyə işlənmişdir. Folklorşünas alim Elxan Məmmədlinin qeyd etdiyi qəlibə uyğundur. Tədqiqatçı yazır: "Qoşmalarda hər bəndin dörd əsas, altı köməkçi (üç, üç) cinas qafiyələrlə rastlaşırıq (4, 75). Qeyd etdiyimiz təcnisdəki "qanadı" (əsas cinaslar) cinasları müxtəlif anlamlarda (dörd mənada) işlənmişdir. Qanadı (qanamaq), qanadı (qanadı), qanadı (qol-qanadı, insandan söhbət gedir), qan adı (itirmisən qan hörməti, qan adı — dördüncü misranı bir də yada salırıq) burada hörməti, adı itirmək mənasındadır, "qan" "qanmaq". "anlamaq" anlamındadır.

"Yaşa bax" adlı təcni də aşığın ömrünün sonlarında yazılan şeirlərdəndir. Didərgin aşıq böyük məharətlə öz didərgin əhval-ruhiyyəsini, köçkünlüyün əzabını, yurd həsrətinin ağırlığını təsvir etmişdir:

Arı olan çiçəklərdən bal alı.
Əzəl gündən başım olub bəlalı.
Köç üstündə ata-ana, balalı.
Korğun-korğun yanan quru, yaşa bax. (2. 38).

Gördüyümüz kimi, burada da qocaman aşıq sözləri olduqca yerində işlədərək gözəl cinaslar (qədd əyər, qədd əyər, qəddəyər) yaradaraq "Fələk səni qələm kimi qəddəyər" maraqlı, həm də gözəl bir deyim yaratmışdır.

Vətənin baharını yada salan şair-aşıq vətən həsrəti duyğuları ilə orijinal bir təcni də ("Yaza" "rı") yaratmışdır. O yazır:

Bahar gəldi, yaşıl geydi dərə-düz.
Çiçəkdən çiçəyə qonar yaz arı.
Vətən qürbətdədir, ay dəli könül.
İstər ah çək, istər hönkür, ya zarı.

Aşığın təsvirindən görüldüyü kimi baharın gəlişi ilə dərə-düz yaşıl geyindiindən arılar gül-çiçəyə qonur, şirə toplayır. Bu təsir bir növ oxucunu sonrakı qəmli notlara hazırlayır. Bəhs etdiyimiz bəndin üçüncü və dördüncü misrasında artıq biz, bu notlarla (qəm-kədər) qarşılaşırıq. Vətən qürbətdə qaldığından könül nə qədər ah çəksə də, zarısa da faydası yoxdur, nə üni çatar, nə əli yetər. Bəli, Aşıq İsgəndər burada maraqlı təzad yaratmışdır. Sonuncu bənddə aşıq son dərəcə kövrək bir ovqatla hissələrini dilə gətirir.

İsgəndərin uçub bürcü-hasarı,
Əli tutmur heç olmasa yaza "r" ı (2, 38).

Dördüncü misrada aşıq "əli tutmur heç olmasa yaza "r" ı" deməklə bir tərəfdən özünün düşkün, qəmli, taqətsiz halını təsvir etsə də, o biri tərəfdən "yaza "r" ı" ifadəsini boşuna işlətməmişdir. Aşıq bu ifadədə ("yaza "r" ı") işlətməklə "rəhman" sözünü (başlangıcı "r" itə başlayır) nəzərdə tutmuşdur. Bildiyimiz kimi, "rəhman" da "Allah" anlamındadır. Bir sözlə, aşıq dər əlində korğun-korğun yandığından son anda Allaha tapınır, pənah gətirir.

Aşıq İsgəndərin divanlarının içərisində yurd həsrəti, vətən dərini ilə yazılanlar da az deyil. "Gözlə, gözlə

sən”, “Vədəsi” bu qəbildəndir. Aşıq “Gözlə, gözlə sən” divanında göstərir ki, ürəyə Ağbaba adını yazmaq, xatirələrlə candakı qəmlərin alov-odunu söndürmək mimkün deyil, axı yurd həsrəti ilə köçüb gedənlər kifayət qədərdir. “Vədəsi” divanında da aşıq öz ərzi-halını belə bəyan edir:

Telli sazım qəm ağlayır,
Keçib sənlik vədəsi,
Qədd əyilib, şuxluq itib,
Ötüb mənlük vədəsi,

Təbii ki, Aşıq İsgəndərin yaradıcılığının son dövrü (1988-1992) ağırlı bir vaxtı - didərginliyi əhatə etsə də, onun yaradıcılığında maraqlı mərhələdir. Bu dövrdə yazılan gərayhlar, qoşmalar, təcnislər, divanilər, eləcə də bayatılar kövrək, qəmli notlarla verilsə də, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu sözlərdə böyük vətənpərvərlik, yurdsevərlik öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ələsgərov İ. Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı, Azərneşr, 1999.
2. Aşıq İsgəndər Ağbabalı. Ayırdılar Ağbabadan, Bakı, Ozan, 1998
3. Fəhreddin Kızımoğlu. Edebiyyatımızda Kars. II kitab, İstanbul, 1958
4. Məmmədli E. Təcnis sənətkarlığı. Bakı, Nafta-pres, 1998

Xülasə

Aşıq İsgəndər Ağbabalı hələ uşaqlıqdan saz-söz sənətinə maraqlı göstərmişdir. Ustad aşıqlardan sənət dərsi aldıqdan sonra aşıqlığa başlamışdır. Aşıq İsgəndər yaradıcı aşıq olmuşdur. Aşıq Hüseyn Saracli, Aşıq İmran, Aşıq Nəsiblə deyişmələri olmuşdur. O, ustad aşıq kimi çoxlu şeyirdə yetişdirmişdir. Yaratdığı qoşmalar, bayatılar dillər əzbəri olmuşdur. Biz də məqaləmizdə onun qoşmalarının təhlilinə geniş yer ayıraraq tədqiqatə cəlb etmişik.

Açar sözlər: aşıq, saz, İsgəndər, şeir, qoşma, folklor, vətən.

Стихи Ашика Искандера Агбабали Резюме

Ашыг Искендер Агбабали с детства интересовался музыкой. Он начал влюбляться после того, как получил уроки рисования от мастеров-любовников. Влюбленный Искандар был творчески влюблен. Были обмены с Ашиком Гусейном Саракли, Ашиком Имраном, Ашиком Насибом. Он также написал много стихов как мастер-любовник. Созданные им двустишия и куплеты запоминаются языками. Разбору его привязанностей мы уделили много места в нашей статье.

Ключевые слова: ашуг, saz, Искандер, поэма, куплет, фольклор, родина.

Poems of Ashik Iskander Agbabali Summary

Ashig İsgender Agbabali has been interested in music since childhood. He started falling in love after receiving art lessons from master lovers. Iskandar in love has been creatively in love. There were exchanges with Ashiq Huseyn Saracli, Ashiq Imran, and Ashiq Nasib. He also produced many poems as a master lover. The couplets and stales he created have become memorized by languages. We have devoted a lot of space to the analysis of his attachments in our article.

Keywords: ashig, saz, Iskander, poem, couplet, folklore, homeland.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Səidə Faiq qızı Nağıyeva⁵¹
TÜRK ƏDƏBİYYATINDA SƏRBƏST ŞEİRİN
ÖZÜNÜTƏSDİQ MƏRHƏLƏSİ

Giriş. 1960-cı illərdə konsitusiyanın gətirdiyi nisbi azadlıq mühiti siyasi prosesin şaxələnməsini və intensivləşməsini təmin etdi. İnsanların böyük əksəriyyəti liberal kapitalist sistemə qarşı öz varlığını və mövqeyini bildirməyə, eyni zamanda öz subyektivliyinin qeyri-adekvatlığını görəndə fərdi siyasi proseslərə töhfə vermək üçün xilasını daha çox həmrəylikdə gördü. Bu dövrdə marksist ideologiya liberal kapitalist sistemin formalaşdırdığı diskurs (məntiqi nitq, ağılla mühakimə yürütmək) səviyyəsini alternativ diskursla qarşı-qarşıya qoyur.

“Marksist estetikaya” görə sənətin obyekt dünyası, estetik realizm insandan kənar reallıq deyil insanın fiziki varlığına qədər uzanır. “Marksist estetikaya” görə yeganə reallıq insan gerçəkliyidir. Bundan başqa sənət üçün başqa reallıq sahəsi yoxdur və ola da bilməz. “Jdanovdan və Stalindən əvvəl sosialist realizminin ilkin banisi kimi tanınan Maksim Qorki “inqilabi romantizm pozitiv tip anlayışlarını formalaşdırmışdır ki, sovet ədəbiyyatı nəzəriyyəsi çox fərqli müstəvidə işlənmiş və zənginləşdirilmiş olsa da, hələ də aşağı təbəqədə müxtəlif üsullarla müdafiə edilirdi”. Qorki Sovet Yazıçılar İttifaqının I qurultayından üç il əvvəl yazdığı “İncəsənət əsəri haqqında” məqaləsində sosializm-realizmi ədəbiyyatının əsasını qoyur. Qorkinin realizm tərifinə nəzər saldıqda, onun Lunaçarski kimi sənətin ideoloji tərəfini ön plana çıxardığı, qurulacaq sosializm quruluşunda sənətə böyük yer verdiyi görünür. Qorki sosialist realizm anlayışını vurğulayacağı “müsbət qəhrəman” tipinin modelini də göstərir. Qorki rus ədəbiyyatında rast gəlinən qətiyyətsiz və iradəsiz tipləri tənqid edərək “pozitiv qəhrəman” tipinin xüsusiyyətlərini təqdim edir. Turgenevin kitabındakı qəhrəmandan daha çox “tam” nihilist (toplum tərəfindən qəbul edilən) idi. Yazıçıların ziyalıları nə üçün iradəsi və şəxsiyyəti olmayan tiplər kimi göstərdiyini anlamaq çətin idi, çünki yüzlərlə ziyalı “ictimaiyyətdən gedirdi” və bir çoxları həbsxanaya və ya sürgünə düşmüşdü. Nə üçün ədəbiyyatda “Narodnaya Volya” hərəkatında işləyənlər, fabriklərdə təbliğat aparən insanlar, 193-lər məhkəməsində mühakimə olunanlar əks olunmadı?” (1, s. 33-34).

Əsas hissə. Mənbəsini marksizmdən götürən sosialist realizmdə sənət anlayışının əsas mövzusu insan, cəmiyyət və münasibətlərdir. Rusiyada yaranmış və marksizm təlimi ilə qidalanan bu sənət anlayışı Türk ədəbiyyatı, xüsusilə Cümhuriyyət dövrünün ilk illərindən yazılan şeirlər, romanlar, hekayələr, pyeslər və s. ədəbi janrlara öz təsirini göstərmişdir. Bu anlayışın əsasən türk poeziyasında əhəmiyyətli bir iz buraxdığı görünür. Cümhuriyyət dövrünün əvvəllərində cücərən sosialist realizmi poeziyası bu günə qədər gəlib çatmış və müxtəlif şəkillərdə davam etməkdədir.

Əvvəlki dövrdə gizli fəaliyyətə keçən və ya sosializm-realizmi kimliyi ilə yaradıcılığını davam etdirən marksist mənşəli şairlər yeni formadan cəsarət alaraq, şeirləri ilə marksist kimliklərini ifadə edirdilər. Sənəti istehsal üsulu kimi qəbul edən marksistlər “ifadə vasitələrindən ictimai praktikaya” uzanan bir anlayışla poeziyaya müraciət edirlər. Beləliklə, onlar istehsal vasitələrini ələ keçirməklə öz iqtisadi və mədəni azadlıqlarını elan edəcəklər. Üstəlik, şeirlərin ideoloji təsirini də unutmaq olmaz. Eyni zamanda “Ərcüment Bhzat Lav (1903-1984) cümhuriyyət dövründə vəzn, qafiyə və ölçünü ön plana çıxardan şeirin bu formasına qarşı çıxan ilk şairlərdən biridir. İlk şeir nümunələri “Servet-i Fünun”, “Resimli Ay”, “Uyanış” kimi dərgilərdə yayımlanmışdır. Onun şeir tərzini Nazim Hikmətdən fərqli olsa da, ədəbiyyat tarixində adı həmişə onunla anılırdı. Doğan Hızlanın deyişi ilə desək “araya sıkışan bir şair” olaraq anılmışdır” (2, s. 276).

Milli ideologiyanın müəyyən etdiyi “xalqçılıq”, “kəndlilik” anlayışları, sonralar bir çox sosializm-realizmi sənətkarları tərəfindən şeirə əlavə olunan “humanist” düşüncə çərçivəsindən baxdığını söyləmək olar. Bu poeziya dərkənin mahiyyətini dialektik hərəkət təşkil edir. Tematik səviyyədə bu dialektik konstruksiya; istismar-üsyən, ənənə-yenilik, rəis-işçi və s. dil və üslub səviyyəsində işlənsə də, şüar dil, regional dialekt xüsusiyyətləri, sərhəd söhbətləri, jərqon və vulqarizm, forma xüsusiyyətləri axıcılığı şəklində özünü göstərir. Nazim Hikmətin şeirində futurist, Əhməd Arifin şeirində isə yerli ləhcə xüsusiyyətlərinin olmasının səbəbi də budur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, marksist şeirin məzmunu eyni nitq üslubları ilə qurulur. Bu məsələni islamçı və millətçi poeziya üçün də demək olar. Marksist şairlər ənənəvi formaları parçalayaraq, ideoloji iflasa və materialist elementlərə malik poeziya anlayışı yaratmağa çalışdılar. Ancaq bunu şüurlu bir hərəkətə çevirən Nazim Hikmətdir. Digərləri isə məhsuldar elementləri olmayan şüar səviyyəsində qalan şeirlər yazdılar. Şeir onlar üçün istehsal üsuludur, bu istehsal infrastrukturun bariz parametri olan iqtisadi modelə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən kapitalist cəmiyyətində poeziya, pul-mal-pul nizamı; Marksist cəmiyyətində o proletar sinfinin ixtiyarında idi. İndi sənətkar yenidən qurulan dünyada fəhlə sinfinin yanında öz əsas yerini tutmalı idi. Beləliklə, sənətin mövzusu, dili və tarixi dəyişəcək.

İdeologiya anlayışı gündəlik həyatın hər güşəsinə nüfuz etdiyi o dövrlərdə sənətdə atılan hər addım marksist dünyagörüşü ilə dəyərləndirilirdi. Sənət aləmində poeziyanın məzmun və forma problemlərinə yanaşmalar üstünlük təşkil edirdi. Artıq inqilabi şeir yazmaq kifayət deyildi. O zaman yazacaq və yazdıqlarına görə qınanacaq, belə demək olarsa; həbsxanaya düşməyən şairə hörmət olunmurdu. Mehmet Hicri Doğanın təbirincə desək: “Eyni zamanda, yeni zövq onu məcbur edir. Kütlə sənəti, sənət əsərlərini çox vaxt heç bir şey göstərmədən qavrayır və satın alır”.

İncəsənətə estetik qayğılardan çox öz ideologiyasının dəyərlərinə uyğun yanaşan marksist diskurs (ağılla mühakimə yürütmək) ümumiyyətlə bir çox mövzulara diqqət yetirir: müəyyən edilmiş qaydanı tənqid etmək, sinif anlayışı: məşhur və işçi siniflərinin yenilənməsi, yeni sığınacaq: qadın, təbiət və dialektik dirilmə, urbanizasiya və onun problemləri.

⁵¹ Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sosialist realizmi yanaşmanın nümayəndələri: Nazim Hikmət, Bəşir Fuat, Hoca Tahsin Əfəndi, Abdulla Cəvdət, Rifat İqaz, Əhməd Arif, Şövkət Süreyya, Ərcüment Behzat Lav, Can Yücəl, Mehmet Başaran, Atilla İlhan, Gültən Akın, Özdemir İnce, Kamal Özəl, Yaşar Mirac, Veysel Çolaq və s. Birinci nəsiləndən Necati Cüməlinin aşağıdakı şeiri marksizmin ictimai fəaliyyət ideyasının tətbiqi kimidir.

Bəxtsiz gənlik
Bu ümidi heç kim bizdən ala bilməz
Bütün bu illər bu ümid bizi dik tutdu
Dünənə qədər biz nə idik, cəmi üç-beş nəfər idik
Qapıları açıb evimizdən çıxdıq
Biz indi meydanlara sığmırıq qardaşlar

Nesati Cüməli poeziyasının ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti, ümumiyyətlə, marksist ifadəni estetik dəbilqə kimi qəbul edən, amma əməldə çox daha sərbəst duyğulara açılan; Həyatda kiçik detalların dialektin məntiqlə görünən hala çevrilməsidir. Şeirlərdə təsvir verdiyi nağılçı kimliyindən qidalanan şairin tez-tez eşq kimi əsas mövzulara toxunduğu görünür. Ancaq şeirlərindəki qadın marksist edologiyasının formalaşdığı mənada funksional deyil. Bu, daha çox hekayə obyektidir. 1960-cı illərdən sonra onun şeirlərində ideoloji məzmun daha intensivdir. 1960-cı ildən sonra inkişaf edən yeni dövrlə türk poeziyasında ideoloji məzmun hakim elementə çevrilir. Şeirimizdəki bu ifadə dəyişikliyi; Həmişə zəif olan marksist şairlərin səsini daha yüksək və daha güclü eşidilməsinə şərait yaradır. Hər şey yenidən quraşdırılacaq və inqilabi mahiyyət bir daha ümidverici olacaqdır.

Ahmed Oktay bu şeirin məqsədini belə xülasə edir: “Şəhər sinfi, kapitalist bazarı onu kənarlaşdırdığı üçün şair bu təbəqənin hökəmrənliyini və bazarı alt-üst etmək anlayışını müdafiə edən doktrinalarla həmfikir olacaq, üstəlik, onu məhf et və ya dəyişdir və bununla kifayətlənməyəcək və onun dini və şəxsiyyətini bu yolda söz sahibi edəcək. Şairə ənənənin müəyyən etdiyi roldan başqa fəal aktyor vəzifəsi verilir”.

Bu yolda “qəhrəman obraz və xilaskar subyekt” məqamına yüksəldikləri Nazim Hikməti rəhbər seçən dönəm şairləri, böyük sabah fenomeni ehtiva edən bu poeziya anlayışını oxucuya obyektiv və tənqidi dünyagörüşünü təqdim etmək əvəzinə müəyyən siyasi rəftarlarla dünyagörüşü aşılayırdılar. Kütlələr əvvəlcədən müəyyən edilmiş keçmiş yarımçıq ideologiyanın passiv obyektinə çevrilirdilər. Ahmet Oktay demişkən: “Bu məqsəd şairi qeyri-poetik tərbiyəvi söhbətə aparır”.

1960-cı ildən əvvəl şeir yazmağa başlayan Əhməd Arif bu dövrün şairlərinə böyük təsir göstərmiş, 1968-ci ildə bütün şeirlərini topladığı yeganə şeir kitabı olan “Həsərdindən Qanadlar Eskittim”i nəşr etdirmişdir. Onun şeirləri Anadolu coğrafiyasının çılğın axan çayları kimidir. Onun militarist danışığı yazdığı şeirlərində xalq poeziyası qafiyəli çalarlara malikdir. Ataol Behramoğlunun sözləri ilə desək: “Ahmet Arifin misralarında bir nəfərin deyil, saysız-hesabsız insanın səsini eşidirik. Kədərli insan, sevən insan, ehtiraslı insan, qəzəbli və həsrətli səs. Sıx, dərin və sıx”. Onun poeziyasındakı kənd mövzusu təbiətin sadə dili ilə danışır. Dadaloğlu, Pir Sultan Abdal və Karacaoğlan ənənəsindən qidalanan Əhməd Arifin lirik ifadəsi ilə Anadolu xalqının yüz illik iztirabları, həsrətləri, sevincləri, üsyanları şairin şeirlərində dup-duru su kimi axır. Poetik ab-havasını, danışığı tərzini, təxəyyül quruluşunu Anadolu torpağının ənənəvi yığılmasından götürən sosialist kimliyinə baxmayaraq, şüar və təbliğat söhbətindən uzaqdır. Yaradıcı həssaslığı, yaşadığı diyarın dəyərlərinə səmimi bağlılığı şeirlərində lirizm yaradır. Bu səbəbdən Əhməd Arifin marksist əsaslı militarist münasibətində belə lirik Dadaloğlu və Pir Sultan Abdal ilhamını hər zaman tapmaq mümkündür. Əhməd Arif kimi bir obrazın çevrilməsini, sintezini uğurla bacaran şairlər çox azdır. Xüsusən də yaradıcı şizofreniyanın reaktiv hayqırtısı olan füzyon (enerji) obrazları ilə radikal obrazların sintezində uğur qazanması onun şeirlərinə lirik-epik keyfiyyət verir. “Elmi əsərlərdə sözün səs quruluşu heç bir mənə kəsb etmir, poeziya üçün o, oxucu həssaslığına təsir göstərən qüdrətli vasitədir” (3, s. 12).

Gün acar,
Karı verir yağmurlu toprak.
İncəsü Deresi, mərhəbə.
Sacakta sərcələr daha çılğındır,
Bulutlarda kartal,
Daha calımlı.
Koparır göğsündən bir düğmə daha,
Tezkere bekliven biri.
İncəsü Deresi, mərhəbə.
Gənc bavraklar vardır,
Barış düşünür,
Kuyularda işçi mavilikləri.
Ben hepsini düşünürəm,
Yirmidört saat
Ve seni düşünürəm,
Karanlıq, hırslı...
Seni, cihanların aziz meyvəsi
İlan-ı aşk makamından bir mısra,

Yeserip, kımıldar içimde,
Düşer aklıma gözlerin...
“Merhaba” Əhməd Arif

Marksist poeziyanın başqa bir nümayəndəsi Həsən Hüseyn (1937-1984) daha çox Nazimin Hikmətin təsiri altında olan “Kavel” (1964), “İyul bəyannaməsi” (1965) və “Kızılmaq” (1966) şeiri kitabları ilə maraq doğurur. Atilla İlhan şeirlərində nağıl, ballada, mərsiyə kimi folklor materiallarından blok diskurs və obrazlar götürərək istifadə etsə də, bu materiala yaradıcı transformasiya gətirə bilmir. O, yönləndirildiyi sosial problemləri yenə də küçə dili ilə böyük həssaslıqla təsvir edərkən fərdi mahiyyətini səmərəli şəkildə qorumağı bilir. Satira və iriniyanı oratorik (dramatik mövzulu iri musiqi əsəri) intonasiya ilə birləşdirən 60-cı illərin poeziyasından bənzərsiz nümunələr verən Həsən Hüseyn sənəti şairin düşüncə azadlığının, daxili müstəqilliyinin qorxmaz sübutudur. Lakin o, seyirci şair olmaqdan heç vaxt qaça bilməyib.

1945-ci ildən sonra Atuf Kansu yeni şeirə keçid etdi. O, sosialist realizmi poeziyasının ustadlarından birinə çevrilir. Yeni şeir hərəkatında iştirak edən Kansu ümumi baş verən prosesdə onun həyatında şeir yazmağın sənətdən kənar bir həyat tərzini olduğunu və onun şair şəxsiyyəti ilə bağlı aşağıdakı ipuçlarını görürük: onun şeirləri bir düz xətt boyunca gedir; təsvir aşağıdan yuxarıya doğru gedir və formadan gələn melodik narahatlıq görünür; buna rəğmən, sanki şeir yaranan, düzəldilən deyil, səpilən atılan, paylanan bir şeydir. Ona görə də elə olur ki, o, lazımsız təkrarlara düşür, başqa şeirdə eyni obrazlardan istifadə edir, poetik yükü daşımayan parçalar yaradır. Kansu şeirlərini Anadolu millətçiliyində sosialist realizminə dəyişən tematik çərçivəyə yerləşdirmişdir. Lakin bu dəyişiklik heç vaxt qəti fasilə şəklində olmur. Onu tamamlayaraq və təkmilləşdirməklə əvvəlkinə daim təkrarlayır. 1960-cı illərdən sonra qələmə aldığı “Yurdumdan”, “İstiqlal Gülü”, “Sakarya Savaşı və Buğda”, “Qadın”, “Gül və Göy” kitabları ilə Anadolu xalqının dünyasına yönəlmiş sosialist bir sorgulama üslubu var. əziyyət, bilik və zəhmətlə əldə edilən azadlıq onun şeirlərinin əsas mövzudur.

Yerden alıp o gülü
Hangi gülü?
Bir topçü neferinin
Sakaryalı yaz torpağında
Sıcak kan gülü.
Alıp koklamak o gülü
Hangi baharda?
Türkcenin özgür kırlarında
Türkülerdü burcu burcu
Bilgeliğin ana gülü!
Bir basmadan alıp o gülü,
Hangi basmadan?
Nazilli fabrikasından
Pamüğümüzdan, eməğimizden,
Dokuduğumuz halk gülü.
Bilmediği, uğruna can vermediği
Türkiyəli o çileler gülü.
“Bağımsızlık Gülü” Ceyhun Atuf Kansu

Bu dövrün önəmli şairlərindən olan Ənvər Gökçe şeirlərində danışq dilinin sadəliyi ilə Nazim Hikmət poeziyasının bir çox xüsusiyyətlərini görə bilərik. Siyasi üstünlüklərini estetik qayğılardan üstün tutan şair qurulmuş nizamı lənətləyən diskursu ilə dar təbliğat dünyasına düşür. Qurtarma missiyası ilə inqilabçı və militarist bir mövzu tipologiyası formalaşdıran Gökçe, ümumiyyətlə, yalnız intellektual və ideoloji yığınağı ehtiva edən radikal obrazların istifadə olunduğu döyüş şeirləri yazır.

Ne, bizden geri,deniz aşırı şarkılar,
Ne tadılır ne bölünür nimetler bizsiz.
İnan kardeşim inan
Ne yalan bu dünya,
Ne insan fani...
Açılan görmüşüz, geceler görmüşüz,
Ölmeyi görmüşüz.
Aydınlıklar görmüşüz, kahramanlar,
Dostlar görmüşüz.
Görmüyor musun, görmüyor musun?
Ellerimiz ellerimizde...gidiyoruz,
Ateşe vurulu batıl ve eski kitaplar
Sizden öte...
Neler varsa
Mesut insanlık için bühtan edici
Sizden öte...

.....
“Vatandas” Ənvər Gökce

Poeziyanın ideoloji düşüncənin formalasdırıldığı mübarizələr üzərində qurulması onun poeziyasını intellektual bağlılıqdan, lirik dərinlikdən məhrum edir. Poetik qavrayışı daim ictimai fəaliyyət ətrafında formalaşan sair: bağlı olduğu marksist düşüncənin əsasını təşkil edən; Səhərləsmə, sənəyələsmə və istehsal-istehlak münasibətləri kimi problemlərlə məşğul olmur. Nazim Hikmətdən təsirlənsə də, Gökce'nin poetik yaradıcılığı, ahəngdar deyimi onun şeirlərində yoxdur. “Dost Dost İle Kavqa” (1973) onun şeirlərini topladığı veyanə kitabdır.

Təbii ki, bu prosesdə Can Yüceli unutmaz olmur. 1950-ci ildə “Yazı” adlı ilk şeir kitabını nəşr etdirən və iyirmi illik fasilədən sonra “Bir Siyasi Şeirlər” (1974) kitabı ilə tənqidə tus gələn Can Yücel müxtəlif məzmunlu şeirləri ilə anarxist erotizmə qədər izanan və o zamana qədər yazılmış şeirlərin mövzu baxımından fərqli olan sairin poeziyası həzm olunmayacaq dərəcədə özündə qeyri-adi elementlər ehdiva edirdi. İroniya ilə qurulan nizamı pisləyən qara satira Can Yücel poeziyasının əsas damarıdır. Cemal Süreyya bu poeziyanın diqqətəçəkən tərəflərini belə izah edir: “Jarqon və sövüs Can Yücel üçün bir təmizlənmə prosesidir. O, sər və nizama qarşı asılanmaq üçün müqəddəsleşir. Təbii ki, köhnə və yeni müqəddəs adına. Bu səbəbdən də o, tarixi hadisələri daim aktual hadisələrlə birləşdirir. O, öz poetik aktını qurmaq və saxlamaq üçün ən əlverişli yolu secdi: parodiya. Həqiqətən, parodiya ictimai hərəkəti poetik hərəkətlə birləşdirməyin əlverişli üsuludur. Tarixi (qəzet) aktuallığına gətirir” (1, s. 31).

Seiri “məna sıx hərəkət”, “səmimiyyət”, “cılğınlıq” kimi ifadələrlə izah edən Can Yücel, küçə üslubu ilə arabesk cəhdində belə qırılmayan güclü dil zehniyyətinə malikdir. Tarixin nəqlində istifadə olunan dil, xalq mahnıları və deyimləridir. Onun sonrakı əsərlərində bu dil mücərrədə doğru gedərək böyük fasilələr yaşayır. Can Yücel poeziyasının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də; müdrək övlad nitqi ilə həyatla bağlı sualların və insanlığa nəsihətlərin verilməsidir.

baska türlü bir şey benim istediğim:
ne ağaca benzer, ne de buluta.
burası gibi değil gedeceğim memleket
dniiz ayrı deniz,
havası ayrı hava...
bir baska volculuk dalından düşmek yere
yaşadığından uzun
bir tatlı volculuk dalından inmek yere
ağacın yüksekliğince
dalın yüksekliğince rüzgarda
ve bir yeni ömür
vardığın cimen veşilligince
nerd gördüklerim?
nerde o beklediğim
rengi baska
tadı başka...

“Değişik” Can Yücel

Əgər şeirin yazı formasına nəzər salsaq, Can Yücel şeirlərinin bir qismində uzun pauzaların və sözlərin kiçik hərflə yazıldığını görürük. Bu yazı forması ikinci venilərin “Mavici”lərin yazı tərzii ilə uyğunluq təşkil edir.

Seir dilində aydınlığı və forma təcrübəsi ilə diqqət çəkən sairlərdən biri də Eray Canberkdir. O, bir tərəfdən “Sosializm bu günkü insanlar üçün zəruri şərtidir. Biz səmiyyətdə yaşayırıq; Bizi sosial vəziyyətlər və şərait əhatə edir. Seirimizi yazarkən bu təsirləri daşıyırdıq. Deməli, bizim poeziyamız sosialdır” deyərək; Digər tərəfdən, o, “Kuytu Sular” (1969) və “Ürək Parçalayan Zaman”(1983) kitabları ilə bu istiqaməti məcburi sosializmə çevirdi.

Nəticə. Sosialist realizmi Türk ədəbiyyatına təsir etmiş, 1930-cu illərdən sosialist ədəbiyyatı ilə bağlı müxtəlif məsələlər müzakirə edilmişdir. Bu dövr yazılan əsərlər, poeziya ədəbiyyatın özünə çevrildi və onun inkişafına təkan verdi. Türk ədəbiyyatında sosialist realizmi poeziyası “sosialist poeziyası”, “ideoloji poeziyası”, “marksist poeziya” və s. bu kimi cəsiddi adlarla ədəbiyyatda özünəməxsus yer tutmaqdadır. Cümhuriyyət dövründən mənəbəyini götürən bu seir növü günümüze qədər müxtəlif formalarda davam etməkdədir. Ümumiyyətlə bu yeni şeir növündə yazan sairlərin istinad nöqtəsi, istifadə etdiyi hər sətir həm özləri, həm də onlarla eyni ideologiyamı paylaşanlarla sənət və həyat baxımından məhdudiyyətlərini ortaya qoyurdu. Bəzən nikbin, bəzən bədbin ruhda yazan bu sairlərin şeirlərinin əsas mövzu obyektii olan insan, ən əsas da azad insandır. O, insan ki, bəşəriyyəti xilas da edə bilər, məhf də edər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Murat Kacıroğlu. Cümhuriyyət Dönemi Türk Edebiyatında (1923-1940) toplumcu-gerçekci edebiyat tartışmaları. Cild1, №2, 2016, s. 27-71.
2. Yusuf Aydoğdu. Cümhuriyyət Dönemi Türk Edebiyatında Toplumcu Gerçekci Çiirin Sertiveni (1923-1950). Cild 1, №2, 2017, s. 267-282.
3. Məhərrəm Hüseynov. Sasin poeziyası (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında). Bakı, 2010, 278 s.

Ключевые слова: литература, влияние, свободный стих, поэзия, жанр, турецкой

Key words: literature, influence, free verse, poetry, genre, Turkish

Резюме

В социалистическом реализме, берущем своё начало от марксизма, основной темой концепции искусства является человек, общество и отношения. Эта концепция искусства, (свободный стих) родившаяся в России и питаемая учением марксизма, нашла своё отражение в турецкой литературе, особенно в стихах, романах, пьесах и т. д., написанных с первых лет республики и показало своё влияние на литературные жанры. Эта концепция, по-видимому, оставила значительный след в основном в турецкой поэзии. Поэзия социалистического реализма, зародившаяся в начале республики, дошла до наших дней и продолжается в различных формах. Различные вопросы, связанные с социалистической литературой обсуждались с 1930-х годов. Произведения и стихи, написанные в этот период, стали самой литературой и дали толчок её развитию. Представители направления социалистического реализма: Назим Хитмет, Башир Фуад, Ходжа Тахсин, Абдулла Джедет, Рыфат Илгаз, Ахмед Ариф, Эркумент Бехзат, Джан Юджел, Атилла Илхан, Вейсел Чолак и.д.

Summary

In socialist realist, originating from Marxism, the main theme of the concept of art in man, society and relationships. This concept (free verse) of art, born in Russia and nourished by the teachings of Marxist, found its way into Turkish literature, especially in poems, plays etc. Written from the first years of the republic and showed its influence on literary genres. This concept seems to have left a significant mark mainly in Turkish poetry. The poetry of socialist realism, which originated at the beginning of the republic, has survived to this to this day and continues in various forms. Various issues related to socialist have been discussed since the 1930s. The works and poems written during this period became literature itself and gave impetus to its development. Representatives of the direction of socialist realist: Nazim Hikmet, Bashir Fuat, Hodja Tahsin Efendi, Rifat Ilgaz, Ahmed Arif, Cemal Sureyya, Arcument Behzat Lav, Can Yucel, Atilla Ilhan, Yashar Miraj, Veysel Colah and etc.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

NARGİN – QARANLIQ KEÇMİŞİN SUSDURULMUŞ ŞAHİDİ

Giriş. Tarixi romanlar digər janrlardan fərqli olaraq dünənimizi, keçmişimizi və kimliyimizi əks etdirən, yaşanılmışları və unudulmuşları bizə bu gün kimi xatırladan, bədii süzgecdən keçirilmiş, təxəyyüllə zənginləşdirilmiş əsaslı milli-mənəvi dəyərlərə malik mənbələrdir. Tarixi mövzulu əsərlər fərqli məzmun qruplarına ayrılır, əksər qisminin mövzusu böyük dövlətlərin qurulması, onların daxilində baş verən hadisələr, digər bir qismində müxtəlif müharibələri əhatə edən, xalqın mübarizə yolundan bəhs edən əsərlər təşkil edir. Bəzi romanlarda isə tarixi hadisələr fonunda insan amilinin dəyərləndirilməsi daha önəmli məqsəd rolunu oynayır. Bu məzmunu daha yaxın olan romanlardan birinin müəllifi Yunis Oruc, əsər isə “Nargin – saralmış kədər” adlı tarixi romandır. Əsər “Un kralının məxfi planı”, “Əmrə itaətin həzin sonu”, “Kod adı: Mən türkəm!”, “Qırx dördüncü”, “Səssiz qəhrəman”, “Əfəndim, su”, “Əfəndim, yemək”, “Və biz Narginə getdik” kimi yeddi hissədən ibarətdir. Müraciət olunan mövzunun ilk irihəcmli nümunəsi olan tarixi romanın adları çəkilən tərkib hissələri bir süjet xətti ətrafında birləşir, hadisələr bir-biri ilə əlaqələndirilir.

Əsas hissə. Gün üzü görməmiş tarixin qaranlıq səhifələrinin aydınlanmasında müxtəlif tarixi mövzulu bədii əsərlər kimi bu tarixi romanın da əhəmiyyəti böyükdür. “Tarixə və ədəbiyyata marağı olan şəxslərin sevərək seçə biləcəyi tarixi romanlar romanda tarixin və təxəyyülün eyni zamanda yer aldığı beyin məhsulu olduğu üçün təhriflərin və qeyri-real hadisələrin canlandırılmış olması da normal qarşılır. Lakin hər nə qədər təxəyyül məhsulu olsalar da, tarixi romanlar tarixi hadisələrlə əlaqəli fikirlərin formalaşmasında müstəsna rol oynayırlar” [6, s. 120].

Uzun axtarışlar və araşdırmalar nəticəsində ərsəyə gələn romanın bəzi hissələrində tarixin ətraflı və dəqiq təsviri verildikdən sonra hadisələrin bədii təhkiyəsinə başlanmışdır. Bütün hissələrdə əsərin süjet xəttinə və baş verən hadisələrin məzmununa əsasən müxtəlif mənbələrdən olan epigraflar nümunələri verildikdən sonra hadisələrin təsviri verilmişdir. Müəllifin peşəkar publisistik qabiliyyətlərinə və keyfiyyətlərinə görə əsərin üslubu, ideyası, məzmunu informativ məlumatların zənginliyi ilə seçilir. Əsərin mövzusu o qədər də uzaq olmayan keçmişə məxsusdur və əslində çox da “uzağımızda” olmayan bir yerdədir. Nargin adası... Tarixi romanda öz əksini tapan hadisələrin fonunda əsas problemlər I Dünya müharibəsinin davam etdiyi illərdə bu adada əsir saxlanılan türk hərbiçilərinin, hətta azərbaycanlı hərbiçilərinin taleyi, onların məruz qaldıqları işgəncələr, məhrumiyətlərdir. “Nargin” bu günümüz üçün türklüyün əmanətidir: “Bu kitab deyil, bu Narginin ilan mələyən çöllərində saralıb-solan ömürlərə çalınan layladır. Bu heç bir günahı olmayan insanların ahını alan günahsız Narginə deyilən ağıdır! Bu, yaşanmış o tarixə, o tarixi tarixə yazanlara hörmətdir, türk əsirlərinə, dar günlərində onlara əl tutanların xatirəsinə ehtiramdır” [8, s. 12].

“Nargin adası Azərbaycanın coğrafi “payı”, Türkiyənin qəlb yarasıdır” [1, s. 8]. Tarixi faktlarla yazılan romanda Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlər bədii söz işığında öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, romanın ön sözünün müəllifi prof. Musa Qasımlının qeyd etdiyi başlıq “Nargin – qardaş harayının rəmzi” idi. Bu mövzuda müxtəlif janrlarda həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də türk ədəbiyyatında əsərlər qələmə alınmışdır. Almas İldırımın “Nargin – ölüm adası” şeirində də baş vermiş qanlı və qaranlıq keçmiş öz əksini tapmışdır:

Yaşlı bir ana açıq pəncərədən

Baxır Narginə qəlbində yara

Qanlı əncamı o duymuş gecədən

“Nərdə, yavrum?” soruşur dalğalara [3, s. 15].

Tayfun Atmacanın “Karda ayak izləri” tarixi romanı da bu mövzuda qələmə alınmış bədii nümunələrdən biridir. Romanda buzlarla örtülmüş Şəhidlər Təpəsindən yaralı halda xilas olan Manastrlı Teğmen Ali Saminin Sarıqamışda başlayan və Tiflisdə davam edən Bakının Nargin adasında yekunlaşan həyatının təsiredici hekayəsindən bəhs olunur.

Nargin keçmişə çevrilmiş insanlıq güzgüsüdür. Lakin bu güzgyüə baxan tarixçi və yazıçı arasında fərq vardır: “Tarixçi və yazıçı arasındakı fərqlər heç də zahiri əlamətlər deyil, birbaşa mahiyyəti əks etdirən komponentlərdir. Tarixçinin vəzifəsi ayrı-ayrı elmi faktları müqayisə edərək müəyyən elmi nəticələrə gəlməkdirsə, yazıçının məqsədi dövrün, mühitin təsvirində reallığı qorumaqla yanaşı, fərdiləşdirilmiş insan obrazlarını yaratmaq, onların qarşılıqlı münasibətlərini təsvir etmək və bu obrazlar vasitəsilə hadisələrin ümumi məntiqindən çıxış edərək dövrü, mühiti canlandırmaqdan ibarətdir” [4, s. 23]. Mehdi Hüseyn “Yazıçı və tarix” məqaləsində tarixçi və yazıçı qarşısında duran sualları düzgün müəyyənləşdirərək belə bir qənaətə gəlir ki, tarixçi “nələr olmuşdur?”, yazıçı isə “nələr ola bilərdi və necə ola bilərdi?” suallarına cavab tapmalıdır [5, s. 323].

“Nargin – saralmış kədər” tarixi romanı nə qədər dəqiq və faktiki detallarla zəngin olsa da, bir o qədər də emosional yükə malik əsərdir, bununla da əsərdə yaşanılmış insan həyatlarının təsir gücü ilə tarix oxucunun təxəyyülündə canlanır: “Tarixi şəxsiyyətlərin ictimai-siyasi fəaliyyətləri ilə əlaqədar hadisələri, ayrı-ayrı hadisələri, ayrı-ayrı sənədlərin tarixlərini düzgün göstərmək tarixilik deyildir. Tarixi əsər yaradan yazıçı mühiti, həmin mühitin canlı koloritini təsvir etməyi bacarmalıdır” [9, s. 12]. Nargin əslində əsərin baş obrazıdır, yaşanılmış bütün hadisələri günümüze bağlayan, körpü rolunu oynayan abidədir. Müəllif Nargin adasını təsvir etdikdə, təsadüfi deyil ki, kədər, nifrət və ümid hissələrini bir-birindən ayıra bilmir: “İnsan nə qədər güclüdirsə, demək, o qədər ağrı çəkib. Nargin həmişə mənə güclü, həm də ağrı çəkən insanı xatırladı. Ucsuz-bucaqsız Xəzərin ortasında qərar tutmuş bu qatil adada bir vaxtlar baş verənlər hələ də millətin qanayan yarasıdır, bura insanlığın öldüyü yerdir. Burada zəiflərin bəxti gətirməyib, ancaq güclülər sağ qalıblar. Onların da ölümə qalib

⁵² Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. raziyehsnva@gmail.com

gəlməsinin bir səbəbi vardı: ümidə sarılmaq, xəyal quraraq yaşamaq...” [8, s. 5] Lakin ümidi də əlindən alınmış insanların ağır taleyini yalnız dərin məyusluq və təəssüf hissi ilə əsərin adında da olduğu kimi rəngsiz, solğun təsvir etmək olar və ələlin bir addımlığında gözləyən insan üçün həyatın mənası yalnız kədər ola bilər: “Arzu ilə ümidin arasında gedib-gəlməkdən yorğun düşən bədənlər bir isti nəfəsə, bir şirin dilə, bir gülən üzə həsrət qalır. Zülmətdən aydınlığa aparən işığı gözləməkdən kor olub gözlər, daşa dönüb qəlblər. Bu amansız qədər in adı “Saralmış kədər”dir”. ...” [8, s. 5]

Müəllifin romanın ilk səhifələrində adlandırdığı “yaşanılmış” tarixlərin üzərinə əsərin sonunda yenidən qayıdır, yazdıqlarını yaşayır, yaşananlar bədii sözlə canlanır, yenidən keçmişin dondurucu soyuqluğu ilə insanı həyəcanlandırır: “Bədənimi sarmaşığı tək saran bu bumbuz həyəcana tək bircə ad tapıram: saralmış kədər” [8, s. 255]

Ümidləri əllərindən alınmış insanların həyatı, Nargində yaşadıkları bizim üçün cavablarını bilmədiyimiz və heç vaxt uğur qazana bilməyəcəyimiz bir tale imtahanı kimidir: “Nargin minlərlə əsir türkün ürəyi gömülən dərd kimidir” [8, s. 5].

“Un kralının məxfi planı” adlı birinci hissədə mənfurların Bakı şəhəri ilə bağlı bədxah niyyətləri öz əksini tapmışdır. 1915-ci ildən etibarən adaya əsirlərin gətirilməsi Bakı əhalisini də ciddi narahat edirdi. Romanda Narginə aparılan türk əsirlərinin qaçırılması üçün əllərindən gələni əsirgəməyən tarixi obrazlar iştirak edir: “Roman Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Nəriman Nərimanov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Murtuza Muxtarov, Ağamusa Nağıyev, Ağabala Quliyev, İsmayıl bəy Səfərəlibəyov, Sona Hacıyeva, türk yetim uşaqlara analıq qayğısını bir an da olsun əskiltməyən Tiflisdəki sığınacağın müdiri Fatma xanım, Şəmsi Əsədullayevin oğlu Mirzə bəy, Xəlil bəy Xasməmmədov, Xosrov bəy Sultanov və digər sayə gəlməyən soydaşlarımızın iç dünyasını bizə daha yaxından tanıtdırır, onların milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıqlarını yetərinə əhatə edir” [7, s. 7]. Sona xanımın əsirlər üçün etdiklərini müəllif belə mənalandırırdı: “O, zalım qərdərdən doğan amansız kədərə qalib gəlmək üçün gedirdi” [8, s. 55]. Onun fədakarlığı, cəsarəti və mərhəməti sayəsində əsirlərin çox böyük hissəsi əsirlikdən xilas ola bilmişdi. Onların Osmanlı dövləti ilə xəfiyyə əməkdaşlığından da bəhs olunur. I Dünya müharibəsinin başlamasından sonra günü-gündən sayları artan türk əsirlərinin çətin, məşəqqətli vəziyyətinin, ağır, ümitsiz talelərinin təsvirinin başlaması hissənin əvvəlində C.Cabbarlının yaradıcılığından verilmiş epigrafin məzmunundan aydın olur:

O vəhşi dalğaların ortasında dindəşimiz

Zələlət içrə olur ac, zəlil qardaşımız... [8, s. 20].

“Un kralının məxfi planı” adlı birinci hissədə Bakı Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətinin iclaslarından, ermənilərin Şərqi Anadoluda türklərin başına açdığı oyunlardan, türklə türkü qarşı-qarşı qoymaq üçün Azərbaycan müsəlmanlarının orduya çağırılmasından da danışılır. Əsərdə obrazı yaradılan Hacı Zeynalabdin Tağıyev həmişə xalqının yanında olması ilə fəxr edir: “Bilin ki, mən sərvətimə görə burjuva nümayəndəsiyəm. Amma qəlbimə görə fəhləyəm. Fəhlə vicdanı isə mənə həmişə sadə xalqa tərəf çəkir” [8, s. 45]

Romanda xalqımızın, ziyalılarımızın, milyonlarımızın əsirləri bu adadan qaçıraraq xilas etməyə çalışması, bu yolda hər cür fədakarlığa razı olması bizim yüksək mənəvi dəyərlərimizin qorunmasının əsl sübutudur.

A.Aşırının “Nargin adasında türk əsirləri” tarixi əsəri də Nargindən türk əsirlərinin qaçırılması faktları barəsində açılan cinayət işləri, xəfiyyə məlumatları, konkret arxiv məlumatları əsasında qələmə alınıb: “Xeyriyyə Cəmiyyətinin ən ümdə məramlarından biri də Nargin adasında məhkumluq həyatı yaşayan türk əsgər və zabitlərini qaçıraraq, onları müxtəlif bölgələrdə təhlükəsiz şəraitdə yerləşdirməkdən ibarət idi” [2, s. 7] “Nargin – saralmış kədər” romanında da həmin tarixi faktların bədii ifadəsi öz əksini tapmışdır. “Əmrə itaətin həzin sonu” adlı ikinci hissədə türk tarixinə sağalmayan yaraların vurulmasından danışılmış, Türkiyənin – Osmanlının son dövrlərinin hadisələri tarixi və bədii detallarla oxucuya təqdim olunmuşdur. Hətta bu bölmədə Nikolayın ermənilər üçün verdiyi söz də qeyd olunmuşdur, o, ermənilər üçün Şərqi Anadoluda erməni dövləti qurmağı planlamışdır. Bütün siyasi hadisələrin fonunda çiyin-çiyinə döyüşən əsgərlərin talelərin kəşiməsi də əsərin maraqlı doğuran səhnələrini yaradır, hətta Ənvər paşanın ordusunun nəfərləri arasında Azərbaycanlı əsgərlər də var idi. Onların varlığını Sona xanım əsərin daha sonrakı hissələrində öyrənir.

“Kod adı: “Mən türکم!” hissəsində əsirlərin, xüsusilə türk əsirlərinin pis şəraitdə saxlanması, şəraitin nə qədər pis olmasının hamıdan gizlədilməsi kimi insanlıqdan uzaq insanların fəaliyyəti, hərəkətləri və qərarları ilə oxucuya təqdim olunmuşdur. Hissənin əvvəlində Ümgülsümdən verilən epigraf türkün taleyinə səslənən səssiz fəryaddan xəbər verirdi:

Məsləkimiz hər fəlakət bucağı,

Bəstərimiz fırtınalar qucağı!

Sönmüşdür əcəb türkün ocağı

Anadolu nərədə, Turan nərədə? [8, s. 96]

“Qırx dördüncü” adlı növbəti hissədə Sona xanımın adada baş verənlərə, həmçinin eşitdiyi şəhid xəbərlərinə reaksiyası bir fərdin simasında xalqın dərin yasını hiss etdirə bilər: “Doğulduğu şəhərlə üz bəüz dayanan bu adada çoxlarını inandıra bilmədiyi bir vəhşət yaşanır. Çağrılmamış qonaqların gətirdiyi bu faciənin qurbanı isə çarəsiz insanlar idilər” [8, s. 150]

Cəsarətli və qürurverici fəaliyyəti ilə seçilən Azərbaycan qadını Sona xanımın Bakının əsirlərlə birlikdə olduğunu, milli-bəşəri həmrəyliyi nümayiş etdirdiyini onun bu dediyi ifadələrdən anlamaq mümkün olur: “Baxın ora, Bakımı deyirəm. Orda minlərlə insanın qəlbi indi sizinlə döyünür. Orda minlərlə insan sizdən ötrü dəridən-qabıqdan çıxır. Orda minlərlə insan hər gün sizin sağ-salamat evinizə dönməyiniz üçün dua edir” [8, s. 151]

Türk əsirlərinin başlarına gələnlərin, onların bir-birilə danışmalarının əks olunduğu “Səssiz qəhrəman” hissəsi Necmettin Halil Onanın müəllifi olduğu şeir parçası ilə başlayır:

Dur, yolcu! Bilmeden gelib bastığın

Bu toprak bir devrin battığı yerdir,

*Eğil de kulak ver, bu sessiz yığın
Bir vatan kalbinin attığı yerdir* [8, s. 169]

“Səssiz qəhrəman” hissəsində Türkiyə tarixinin ilk təyyarə pilotu və ilk milli təyyarə istehsalçısı olan Vecihi Hürkuşun bədii obrazı yaradılıb. Bəzən əsərin süjetinin daxilində dünən və bu gün müqayisə olunur. Tarix içərisində tarixə dönüş baş verir. Bu həm obrazlar aləmində, həm də təsvir olunan tarixi hadisələrin mahiyyətində özünü büruzə verirdi. Vecihi Hürkuş obrazı bu bədii detala nümunədir: “Əsgər geyimi bəzəkli kəfəndi. Geyindinsə, vidalaş sevdiklərinlə və dönə-dönə de ki, arxanca ağlamasınlar. “Vətən sağ olsun” kəlməsi bizim üçün fatihədir, fatihə!..” [8, s. 174].

Tarixi romanın daxilində obrazların özünün də bir tarix olduğu, onların özlərinin qələmə aldığı gündəliklərin də tarixi mənbə olduğu əsərin məzmunundan məlum olur. Nargin adasında sürgün həyatı yaşayan Hüseyn Hamid Hüsrebanının hazırda İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsinin Atatürk kitabxanasında saxlanılan “Bahr-i Hazer sahili – Bakı şəhərinin qarşısında Nargin adası, yaxud zindan” əsəri buna əsaslı nümunədir.

Nəticə. Müəllifin ilk əsəri olan bu tarixi romanda baş verən hadisələr təxminən bir əsr öncə baş verən hadisələri əks etdirsə də, bizə hiss etdirdikləri, ruhumuzu sızıldadan, ruhumuzu sıxan “bu ağrı əsla azalmayıb, əcdadların fəryadına çevrilib” [8, s. 6]. Tarixi romanın məzmunu ilə tanış olduqca başa düşürük ki, Bakıya bu qədər yaxın olub uzaqlığımızı heç vaxt hiss etməmişik, müəllifin əsərin sonunda öz subyektiv hissələrini təsvir etməsi ilə sanki tarixi müasir insana yaşadır, bu günün insanının o yerlərdəki hissələrini çağdaş dövrünün insanına çatdırmağa çalışır. Yaşananların şahidi olan Nargini ziyarətə gedən müəllifin bununla bağlı hissələrini göstərdiyi sonuncu hissənin – “Və biz Narginə getdik” əvvəlində Mehmet Akif Ersoyun yaradıcılığından verilən epigraflar da məqsədli seçilmişdi:

*Eşle bir yerleri örten karı
Ot değil onlar, dedemin saçları* [8, s. 218].

Əsərdə əksini tapan hadisələrin əksəriyyətinin yalnız arxiv sənədlərində olması, bilinməməsinə görə sanki bu romanı qələmə almağı Y.Oruc özünə aid mənəvi borc kimi yerinə yetirir, səssizliyi, sükutu “qatil ada”nı yad edərək pozur. “Saralmış kədərin səssiz harayı” [8, s. 5] ilə artıq bütün oxucular ədəbiyyatın səssiz musiqisinin müşayiətində baş verənlərə, insanların yaşadıklarına aşına ola bilərlər.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla N. “Nargin – Saralmış kədar”in sirri və sehir. Bakı: 525-ci qəzet, 2021-ci il, 18 sentyabr s. 8
2. Aşırılı A. Nargin adasında türk əsirləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 110 s.
3. Əhməd D. Ölüm adası – Nargin. Almas İldırım unudulmuş şeiri. Türkiyə, 2020, 18-24 fevral, 15 s.
4. Əsgərov B. Azərbaycan tarixi romanlarında gerçəklik və bədii təxəyyül. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 280 s.
5. Hüseyn M. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 9 cild. Bakı: Yazıçı, 1979, 634 s.
6. Meydan Y. Tarixi roman anlayışı. “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya fəaliyyətinin inkişaf meyilləri” mövzusunda Respublika elmi konfrans materialları, Bakı Dövlət Universiteti, 2021, 120-121 s.
7. Müzəffərli A. Türkcülüyə Nargindən baxış: əməkdar jurnalist Yunis Orucovun “Nargin-saralmış kədar” tarixi romanı barədə düşüncələr, Bakı: Ədalət, 23 oktyabr 2021-ci il, 7 s.
8. Oruc Y. Nargin – Saralmış kədar. Bakı: Nurlar NPM, 2021, 236 s.
9. Ramiz G. Çağdaş nəsrə milli tarix konsepti. Bakı: Ekoprint, 2019, 140 s.

Key words: historical novel, Turkish, Nargin, prisoner, grief

Ключевые слова: исторический роман, турецкий, Наргин, пленник, горе.

NARGIN - THE SILENCED WITNESS OF THE DARK PAST

Summary

The components of this historical novel, which is the first large-scale example of the subject addressed, are united around a plot line, the events are connected to each other. After a detailed and accurate description of the history was given in some parts of the novel, which was created as a result of long searches and researches, the artistic development of the events began. All parts describe the events after providing examples of epigraphs from various sources based on the plot line of the work and the content of the events. Due to the professional journalistic abilities and qualities of the author, the style, idea, content of the work is distinguished by the wealth of informative information. Due to the fact that most of the events reflected in the work are only in archival documents and unknown, it is as if Y. Oruc fulfilled his moral duty to write this novel, he breaks the silence by remembering the "murderer island".

НАРГИН - ЗАМОЛЧЕННЫЙ СВИДЕТЕЛЬ ТЕМНОГО ПРОШЛОГО

Резюме

Составные части этого исторического романа, являющегося первым масштабным образцом затронутой темы, объединены вокруг сюжетной линии, события связаны друг с другом. После того как в отдельных частях романа было дано подробное и точное описание истории, созданное в результате долгих поисков и изысканий, началось художественное развитие событий. Все части описывают события после предоставления примеров эпиграфов из различных источников исходя из сюжетной линии произведения и содержания событий. Благодаря профессиональным журналистским способностям и качествам автора стиль, идея, содержание произведения отличаются богатством информативности. В связи с тем, что большинство событий, отраженных в произведении, лишь в архивных документах и неизвестны, Ю. Орудж как бы выполнил свой нравственный долг по написанию этого романа, он нарушает молчание, вспоминая «остров убийц».

RƏYÇİ: prof. A.Məmmədova

ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINDA SAĞLAM HIYAT TƏRZİNİN YERİ

Kamil insanın harmonik və hərtərəfli inkişafı üçün bədən hərəkətlərinin, fiziki mümarisələrin və oyunların əhəmiyyətini zəruri şərt sayan böyük fəzilət və kamal sahibi, üləma şairimiz bütün bu komponentlərin vəhdətdə aparılmasının zəruriliyini göstərirdi. Xətainin fikrincə, gözəl zahiri görkəmi olan, qıvraq bədənli, möhkəm əzələli, sağlam cüssəli, ahəngdar inkişafı hər hansı bir insan, həm də iti fəhmi, yetkin düşüncəsi, parlaq təfəkkürü, dərin zəkası, yüksək ədəb və mərifəti, səbatı, təmkini, bir sözlə, mənəvi-əxlaqi cəhətdən hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Şairin təbircə desək, daxili və zahiri aləmi bir-birini tamamlayan, ruhən və cismən eyni müstəvidə formalaşan fərdlər onun şedevr əsərlərində də aydın əks olunmuşdur. Xətai “Ey gözü nərgiz, yüzü gültək, boyu sərv-i-rəvan”, “Güləndə dişlərin ağzında... Sədəf içindəki dürdanədədir”, “Kırpigü, oxu qaşları peyvəstə yay olanda” və s. kimi gümrəh, sağlam, simmetriyalı vücut, dürüst, ahəngdar antropoloji bədən quruluşuna, qıvraq əzalara, qəşəng və yaraşlıq simaya malik insan birmənəli olaraq fiziki-cismani yetkinliyin, sağlamlığın təzahürü kimi dəyərləndirilir.

Həmişəyaşar poeziyasında dünyanın ən gözəl, ən nəcib, ismət və iffətdə, həya və nəciblikdə alternativ olmayan qənirsiz türk xanımlarının əsrarəngiz, füsunkar gözəlliklərini – qədd-qamət, sərv-i-rəvan, sərv-i-güləndam, qəddi-şüman, sidrə-boy, süvari-boy, sərv-qədd və s. kimi yaraşlıq, habelə onların boy-buxunununu, sir-sifətini, fiziki gözəlliyini tərənnüm edən şair, həm də təkrarsız zahiri gözəllikləri-pərisifət, ahu gözlü, xunxar gözlü, nərgiz gözlü, hilal qaşlı, zülmət saçlı, zülfü sümbül, zülməti-zülf, ay camallı, ay çöhrəli, günəş üzlü, hüsnü-camal, xətti-rüxsar, lələrlük, lələ üzlü, xəttü-xali, mərcañ ağız, dişləri gövhər, dişləri dürdanə, inci dişlər, sədəf dişlər və s. kimi bir-birindən dərin mənəli ifadələr işlədərək bir sıra bədii təsvir vasitələrindən, təşbehə, istiarəyə, mübaligələrə söykənən məcazlardan yüksək poetik ustalıqla faydalanaraq ruhən və cismən həmahəng, fiziki cəhətdən kamil, ahəngdar, sağlam insan obrazı yaratmışdır.

Bütün bunlara rəğmən şair insanın estetik gözəlliyinə sağlamlığın və fiziki inkişafın əsas arqumenti kimi dəyər verir:

Ey gül yanağlı, qəddinə sərv-i-rəvan derəm...

Kırpiklərin oxunavü qaşın, kəman derəm...

Qəddin qiyamə gəlsə, qiyamət nişandır...

Fəttan gözüne fitneyi axır zaman derəm (1, 255).

Haqlı olaraq renessans dövrünün mütəfəkkirləri bir qayda olaraq ahəngdar və hərtərəfli inkişaf etmiş insanı gözəlliyin ali təcəssümü hesab etmişlər. Bu da bir həqiqətdir ki, bədən tərbiyəsi hərəkətləri, fiziki tapşırıqlar, hərəkəti vərdişlər sistemli, planlı, mütəmadi icrası sayəsində məhz harmoniya, qıvraq vücut, yaraşlıq gövdə, tənəsüblük və s. yanaşı, eyni zamanda bir sıra iradi-mənəvi komponentlər də formalaşır. Gözəl insan həm də mətin və cəsur olur. Və fiziki keyfiyyətlər də bu prosesdə bilavasitə həmin işə yaxın yardımçı olur. Çox haqlı olaraq dahi rus ədibi, böyük humanist M.Qorki mətin və gözəl insanları poetik dildə ifadə edərək yazırdı ki, biz cəsurların çılğınlığına nəğmələr oxuyurduq. Xətaiyə qədər hələ qədim folklorumuzda, klassik poeziyamızda insanın mənəvi və fiziki gözəlliyi geniş tərənnüm edilmişdir:

Heç sənün tək görmədim bir dilbəri-huri pəri,

Sərv boylu, lələ üzlü, gönçə ləb, məh peykəri...

Eşiqin rizvan, özün huri, cəmalındır pəri,

Rüxlərin cənnət, boyun tuba, dodağın kövsəri (1, 356).

Şair qənirsiz türk pərisinin füsunkar gözəlliyi önündə heyrətini heç cürə gizlədə bilməyərək, onun ilahi yaraşığı, tanrı gözəlliyi qarşısında səcdə etdiyini bir daha bəyan edir:

Sən ey türki-pəri dilbər, əcaib süni-yəzdansan,

Görəldən bərlü rüxsarın sözüüm Allahü əkbərdir (1, 337).

Xətai yalnız haqq və ədalətdən, vətənsəverliyin, mərdlik və qəhrəmanlığın deyil, həm də eşq, sevgi, məhəbbət gözəlliyi barədə yazdığı aşiqanə şeirləri ilə yanaşı, bənzərsiz yurdumuzun heyrətətamiz, ecəzkar təbiətini və onun qəribəliyini də sonsuz ilhamla vəsf etməkdən yorulmurdu. Poeziyasında həm də məğrurluq və gözəllik carçısı kimi iz qoymuş şair 18 yaşında qələmə aldığı “Dəhnamə” əsərindəki “Baharın tərifi” hekayətində insan sağlamlığının qorunub möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradan fiziki tərbiyənin mühüm vasitələri kimi təbii amillərin – hava, su, günəş, torpaq və s. roluna xüsusi diqqət yetirir:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,

Gül bitdivü lələzar gəldi.

Quşlar qamusu fəğanə düşdü,

Eşq odu yenə bu canə düşdü.

Yer göydü qəbəyi-xizrpuşan,

Cümlə dilə gəldi ləbxamuşan.

Sərvün yenə tutdu damənin su,

Sərv üstə oxudu faxtə gu-gu.

Qönçə dəhəni çəməndə xəndan,

Gülməkdən ənar açıldı dəndan.

⁵³ BDU, f.ü.e.d., professor

*Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryada dur oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvayə düşdü,
Laçın oluban obayə düşdü (3, 10).*

Təbiətin füsunkar gözəlliklərindən doymayan sərkərdə-şair qəlbə məcun olan, ona gümrahlıq, xoş ovqat, ruh oxşayan əsrarəngiz aləmdən dərin zövq alır. Şair ceyran, cüyürlərlə bol olan çöllərin, şəfa qaynaqları çağlayan bulaqlarla dolu olan başı qarlı dağların, barlı-baratlı zəngin flora və faunalı, çay və göllərin məskəni olan Azərbaycan adlı Vətənin övladı olduğundan iftixar duyur. Vurğunu olduğu Azərbaycanın ilıq iqlimli yazını, lələzar çəmənlerini, yaşıl ormanlarını, lələli-sümbüllü zəmi-tarlalarını, bol sulu çaylarını, bərəkətli meyvəli bağlarını, qövsü-qüzehli qarlı dağlarını, keçilməz gədiklərini (aşırımların), mavi ənginliklərini, habelə hər bir quşun, heyvanın, gülün, ocağın füsunkar gözəlliyini, onların canlı təbiətə məlhəm olmasını yüksək poetik ustalıqla tərənnüm edir:

*Quş beççələri ünü yuvadən,
Məktəb ünü gəlür həvadən.
Boyandı zəmin həzar rəngə,
Övraqi-şəcər də təngə-təngə.
Neylufər açıldı suya girdi,
Pirahənini başına bürüdi,
Çinar əlini çü rəqsə açdı,
Gül xırda zərin şabaşə saçdı.
Çaylar bulandı, yıxdı arxın,
Bağlar ağacı göyərtədi şaxın.
Gilas ağacı dibində mahüm,
Çün mah idi də miyani-əncüm.
Yüz dürlü qəba geyib çəmənələr,
Ağ donunu geydi yasəmənələr.
Şax üstə sükkufeyi-şəcərlər,
Sirabi gülün yüzündə abi,
Nərgis oturur gözündə xabi...(2, 64)*

Xətai yurdumuzun gözəl coğrafi iqlimini, sadə təbiətini, bol sulu çay və göllərini, başı ağ örpəkli dağlarını, kəklik avazlı şişman yalçın qayalarını, torağayı nəğməli, lələ tək qızarmış gül-çiçəkli otlalarını, bağ-bağathlı düzlərini, inci ormanlarını təsvir edərkən qəflətən cəngavərlik hissi ilə cuşa gəlir, cəngə atılır. Bunu hökmdar-şairin bir sıra misralarında da duymaq çətin deyildir. Məsələn: “Düşmən qanı tək qızardı hər su...” deyən şair, geniş çəmənlikdə başdan-başa qızaran lələnin al-qırmızı rəngini düşmən qanı ilə müqayisə edərək poeziyada ecazkar bir metafora yaratmışdır.

Əsərin digər parçasına nəzər saldıqda eşq yolunda, məhəbbət uğrunda əzab-əziyyətlərə tab gətirmək, inadkarlıq göstərmək, sevginin cəfalarına dözmək, lazım gəldikdə hünərli olmaqdan danışarkən, o, yenə bu sahəni döyüş meydanına bənzətməklə bədii təsvir vasitəsi ilə məcaz formasında müraciət edir:

*Çin ləşgərini dağıtdı zülmət,
İslam çərisin etdi dəvət (2, 155).*

“Dəhnamə”də füsunkar Azərbaycan təbiətinin bütün rəngarəngliyi canlanır. Hətta tərkib hissələri ərəb-fars sözləri ilə adlansa da, bu varlıq cismən Azərbaycandır. Budur “Dəhnamə”dəki Azərbaycan florası: gül, lələ, süsən, novruzgülü, bənövşə, neylufər, yasəmən, nərgiz, sirabi gül, göy sünbül, quzu qulağı, təkəsəqqallı, sərvi, ənar, alma ağacı, gilasağacı və s. terminlərdən istifadə edən şairin yüksək poetik boyalarla tərənnümü heyrət doğurur:

*Cular axıdır çəməndə hər su,
Nərgiz gülünün gözündə uyxu,
Lələ oturur başında tacı,
Heç sərvarə yoxdur ehtiyacı.
Sümbül daramış saçın, bəşənə,
Ənbər qoxusun qılır fəşənə...(3, 10)*

Budur yenə orada Azərbaycanın ecazkar faunası: sərçə, siğırçın, göyərçin, bülbül (həmçinin əndəlib), tuti, qumru, qu, turac, faxtə, qaz, uqab, sona, kəklik, bayquş, çalağəzal, murçın, cırə, nərgə, zəmbur, mur, ahu, keyik, gəzal, dağ buğası və s. parlaq təsvirini görürük:

*Ötgin quşu köçdü, qıldı pərvaz
Düravü üqabü qurqura, qaz
Murçinü çürəvü nərgə, sona,
Yaydı qanadın ki, gölə qona.
Kəklik gülər idi dağda qah-qah,
Bayquşlar oxurdu “li məallah”...
Dəylər tülədi, buraxdı yalı,
Kişnər çalağan qulun misali.*

*Quzladı qoyun, töküldü döllər,
Yaylaq həvəsini qıldı ellər (3, 11).*

Əsərdə bahar fəslinin bütün lətafəti öz parlaq əksini tapır. Tanrının təbiətə bəxş etdiyi onu zinyətləndirən gözəl güllərin, quşların, heyvanların-qızılgül, qönçə, bənövşə, yasəmən, lələ ilə güllər və çiçəklər; bülbül, faxta, turac, qumru, tuti, pərvanə, zəmbur, durma, göyərçin, kəklik, çalağan ilə quşlar və böcəklər; habelə ahu, daylar, geyik, qəzal, qulun, qoyun, quzu, dağbuğa və s. heyvanların hər birinin ayrı-ayrılıqda adını çəkir:

*Quşlar yuvadan uçurdu bala,
Ahu yenə süd verir qəzala.
Çıxdı günəşə yer əjdahası,
Buyuzunu saldı dağ buğası.
Hər bir çiçək üstə qondu zənbur,
Dövşürməyə çıxdı danəsin mur.
Hər şey günəşə qurutdu yaşın,
Qövs-i-quzeh açdı tər qumaşın...*

*Yarpağı ağaclar üstə lərzan,
Kimisi çü tir, kimisi peykan (3, 11).*

Şair "Bahariyyə"də Vətənimizin təbiətinə xas olan bütün sərvət və zənginliklərini bizə xatırlatmaqla, həm də qeyrətli, ötkəm, hünərli igidlər tərbiyə edən çoxsaylı məğrur qazilər yetişdirən türk səltənətinin vüqarlı övladı olduğu üçün dərin qürur hissi keçirir.

Xətəinin yüksək poetik boyalarla nəzmə çəkdiyi incə ruhlu şeirlərində xalqımızın bayram, mərasim, ənənə və ayinlərə qədərincə yer ayırmışdır. Fövqəlbəşər sərkərdə və azman şairin qələmə aldığı "Dəhnamə" əsərində baharın təfsirinə həsr olunmuş "Bahariyyə" başlıqlı hekayətində yazın gəlişi ilə novruzun üst-üstə düşməsinə qəzəllərinin birində belə açıqlayır:

*Mövsümi qış getdi dövrü-bahar oldu yenə,
Məclisi-gəstə əcaib ruzgar oldu yenə.
Saqiya, vaxtı-tərəbdir, əldə dutgil cami-mey,
Kim, bənövşə məst olub, nərgis xumar oldu yenə.
Mövsümi-gül gəldi, gül-gülşən bəzəndi bəzm üçün,
Bağü səhra cümlə yeksər laləzar oldu yenə.
Gəldi novruzü baharü eydü, dövrü-dustkam,
Yar əli tək yer yüzü nəqşü nigar oldu yenə... (1, 322)*

Dünyanın əsrarəngiz dilbər guşələrindən olan yurdumuzun füsunkarlığından bəhs edən şair göstərir ki, yazın gəlişi bütün təbiəti canlandırır, ruhlandırır, dirçəldir, insanların qəlbini rıqqətlə doldurur, şən əhval-ruhiyyə, xoş ovqat yaradır. Şah İsmayıl azman bir təbib kimi bütün bunların insanın səhhətinin yaxşılaşmasına kömək edən başlıca amil olduğunu vurğulayaraq bir daha qeyd edir ki, Novruzun "Mövsümi qış"ın getməsi, "mövsümi-növbahar"ın gəlməsi zamanına düşdüyünü bildirir (1, 322).

Böyük sərkərdə-şairimizin keşməkeşli həyatı sağlam yaşam tərzinə ciddi əməl etməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Böyük savaşı meydanlarında qazandığı uğurların mühüm bir səbəbi onun zərərli vərdislərdən daim çəkinməsi, fiziki məşqlərə üstünlük verməsi və təbii amillərdən qədərincə istifadə etməsidir. Bunlar barədə həm tarixi faktlarda, həm də şairin çoxşaxəli yaradıcılığında rast gələ bilərik.

Ədəbiyyat

1. Xətai Ş.İ. Əsərləri, 2 cildə, I c., Bakı: Azərəşr, 1975.
2. Xətai Ş.İ. Əsərləri, 2 cildə, II c., Bakı: Azərəşr, 1976.
3. Xətai Ş.İ. Dəhnamə. Bakı: Gənclik, 1977.

XÜLASƏ

Məqalədə Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılığında fəvqəlbəşər sərkərdə və qüdrətli bir pəhləvan kimi yetişməsində sağlam həyat tərzinin əlahiddə rolu göstərilir. Müəllif dahi şairimizin poeziyasında füsunkar ölkəmizin əsrarəngiz gözəlliyindən, onur bu ecazkar füsunkarlığından qədərincə bəhrələnməyi sağlam yaşam tərzinin əsas meyarı kimi təqdim edir. Şairə görə, insanın sağlam və gümrah böyüməsində, onun uzunömürlülüüyündə, hər şeydən öncə, şəxsiyyət tək təşəkkül tapmasında sağlam yaşam təzi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: fiziki hərəkətlər, fiziki yetkinlik, iradi-cismani yetkinlik, gigiyenik amillər, təbii amillər

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Şərqiyyə Məmmədli⁵⁴

⁵⁴ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ABBAS SƏHHƏT POEZİYASI ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ KONTEKSTİNDƏ

İyirminci yüzil Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Abbas Səhhət (1874-1918) "Həyat" qəzetində (1905) dərc etdiyi "Təzə şeir necə olmalıdır?" adlı məqaləsində qələm sahiblərini ənənəvi üslubdan əl çəkməyə, mücərrəd düşüncədən qaynaqlanan sənət örnəkləri deyil, təbii duyğulardan doğan əsərlər yazmağa çağırırdı [4, s.243]. Şübhəsiz ki, Abbas Səhhət bəhs olunan məqalədə maarifçiliyi təbliğ etmirdi, ancaq dövrün ədiblərini təbii duyğularını, gerçək düşüncələrini qələmə almağa səsliydirdi. Bütövlükdə Abbas Səhhət "Təzə şeir necə olmalıdır?" məqaləsində bir sənətkar kimi ənənəyə qarşı deyildi, əksinə klassik irsdən bəhrələnmək, təbii, real, inandırıcı bədii örnəklər yaratmaq tərəfdarı idi. Şübhəsiz ki, problemin bu müstəvidə qoyuluşu o dövr üçün olduqca aktual səsəlməkdə idi. Maraqlıdır ki, köhnə və təzə şeir problemi qardaş Türkiyə ədəbiyyatında bundan xeyli sonra, Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı ilə aparılan İstiqlal savaşı və Cümhuriyyət dönəmində başlamışdır [2, s.248].

Abbas Səhhətin maarifçi-realist səpkidə qələmə aldığı ilk qələm təcrübələri olan "Şeyx Sədi" və "Xacə Hafiz" şeirləri bir tərəfdən yaradıcılıq dünyasına yeni qədəm basmış gənc şairin mütaliə səviyyəsini, digər tərəfdən də klassik ənənəyə bağlılığını, onun zəngin təcrübələrindən bəhrələndiyini göstərməkdədir. Sədi Şiraziyyə müraciətlə yazılmış birinci şeirdə şair sözə, sənətə qiymət verilməməsindən gileylənir, vətənin və millətin ağır duruma düşməsinin səbəbini elmə, mədəniyyət biganəlikdə görür [4, s.27]. Hafiz Şiraziyyə müraciətlə yazılmış ikinci şeirdə də eyni poetik ovqat duyulmaqdadır. Burada da A.Səhhət özünə ustad hesab etdiyi İran şairinin unudulmasından, ona layiqincə qiymət verilməməsindən təəssüflənir [4, s.28].

Dövrün bir çox şairləri kimi, Abbas Səhhətin əsərlərindən təsirləndiyi, bəhrələndiyi klassik sənətkarlar içərisində M.Füzuli xüsusi yerlərdən birini tutur. Belə ki, şairin "Füzulinin bir qəzəlini tərbi" adlı şeiri problemə diqqətin çəkilməsi baxımından olduqca səciyyəvidir.

*"Dərdə düşdüm əsərimdən sitəmi-hicranın,
Çarədən ötrü dolaşdım nərəsin dünyanın.
"Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın"* [4, s.63].

Göründüyü kimi, Abbas Səhhət M.Füzulinin "Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın" mətləi ilə başlayan qəzəlinə müraciət etmiş, şeiri bu qəzəlin beyləri kontekstində qələmə almışdır. Öz sələfinin bədii irsinə yaradıcı şəkildə yanaşdığı üçündür ki, bəhs olunan şeir özünəməxsusluq qazanmışdır.

Özünün böyük ustadı M.Ə.Sabirin Ə.Firdovsi yaradıcılığından təsirlənməsi, yaxud onun yazılarından yaradıcı şəkildə bəhrələnməsi Abbas Səhhətin də diqqətini çəkmişdir. O bununla bağlı qənaətlərini ifadə edərək yazır: "Firdovsi də əgər bu vaxtda, bu zamanda, belə bir mühitdə yaşasaydı, o da yəqin ki, Sabir əfəndi kimi qüssəmərg olardı. Bir də Sabir əfəndi ilə Firdovsinin başqa təfəvütü var ki, o da həcvguluqdur. Artıq Sabir Firdovsindən buradan ayrılır" [4, s.252]. Göründüyü kimi, Abbas Səhhət apardığı müqayisə kontekstində bir tərəfdən M.Ə.Sabirin klassik ənənədən, konkret olaraq Ə.Firdovsinin yaradıcılığından bəhrələndiyinə diqqət yönəlmiş, digər tərəfdən özününənənə və novatorluq probleminə münasibətini bildirmişdir..

Abbas Səhhətin görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası, milli ədəbiyyat tarixinin yaradıcısı Firudin bəy Köçərliyə ünvanladığı "Yazmam" adlı mənzum məktubunda belə misralar var:

*"Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi,
Birimiz sağərə mail, birimiz cananə.
Birimiz həcvdə Yəğma kimi çox mahir idi,
Ləübalı keçinirdi günümüz rindanə"* [4, s.145].

Təqdim olunan misralardan göründüyü kimi, Abbas Səhhətin 1911-ci ildə qələmə aldığı bu mənzum məktubda öz yaxın dostu və məsləkdaşı M.Ə.Sabirin yaradıcılığının xarakterik cizgiləri səciyyələndirilmişdir.

Bəhs olunan dövrün poeziyasında janr özünəməxsusluğu baxımından Abbas Səhhətin "Ninni" adlı şeiri də diqqəti çəkir. Ananın dilindən körpəsinə müraciətlə yazılmış bu şeir sadəcə övlad sevgisini ifadə edən poetik düşüncə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, ictimai məzmun daşıyır.

*"Yavrum, uyu! Quzum uyu! Ağlama,
Yaralıdır köksüm, bir də dağlama.
Annənə bir az da olsa şəfqət et,
Xəstə yavrum, yetər bunca, rahat et"* [4, s.83].

Abbas Səhhətin uşaq əsərləri içərisində xüsusi yer turtan "Ana və oğul" şeiri altılıq türündə qələmə alınmışdır. Ananın övladına nəsihəti səpkisində yazılan şeirin dil-üslub sadəliyi kimi, poetik ahəngi də diqqəti çəkir.

*"Gün çıxıb dağü daşa nur səpər,
Hamı dünyada çalışmağı sevr.
Hərə bir səmtə gedər əhli-hünər.
Ana övladına şəfqətlə deyər:
Yatma bu pəyədə rahat, a çocuq!
Etmə tənbelliyi adət, a çocuq!"* [4, s.157].

Abbas Səhhətin qələminə məxsus “Cücelər”, “Quşlar” adlı şeirlər uşaq nəğməsi kimi düşünülmüş yaddaqalan poetik nümunələrdir. Oynaq, ahəngdar, sadə üslubda yazılmış şeirlərin yarandığı dönmədə diqqəti çəkməsi, ayrı-ayrı tədqiqatlarda uşaq ədəbiyyatının kamil örnəklərindən biri kimi dəyərləndirilməsi təsadüfi deyildir.

*“Cücelərim bəzəkli dir,
Bəzəkli dir, düzəkli dir,
Sarı, çil-çil, hər rəngli dir
Yeyər, içər cücelərim,
Doyub qaçar cücelərim”* [4, s.158].

Şairin “Quşlar” şeiri də bənzər poetik üslubun, eyni dəst-xəttin məhsulu kimi diqqəti çəkməkdədir:

*“Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah yuvada.
Qonun bu tək budağa,
Çox getməyin uzağa”* [4, s.161].

Abbas Səhhətin xalq şeiri tərzində qələmə alınmış “Güllərin bəhsi” əsəri forma-şəkil özünəməxsusluğu ilə şairin yaradıcılığında xüsusi yerlərdən birini tutur. Burada müəllif qızılqul, ağ zanbaq və şəbbu çiçəyinin bəhsi – mübahisəsi fonunda maraqlı, yaddaqalan poetik dialoq, bədii lövhə yaratmışdır. Forma baxımından M.Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” əsərini xatırladan bu şeirdə müəllif alleqorik səpkidə hər bir çiçəyi öz dili ilə danışdırmış, onların fərqli keyfiyyət cizgilərini aşkarlamağa çalışmışdır.

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında klassik üslubda yaranan dördlüklər içərisində Abbas Səhhətin qələminə məxsus “Əndişeyi-rindanə” və “Rəddiye-rindanə” adlı şeirlər örnək olaraq göstərilə bilər. 1911-ci ildə “Həqiqəti-əfkar” qəzetində dərc edilmiş, professor Asif Rüstəmlinin aşkarlayıb üzə çıxardığı bu şeirlər indiyədək şairin nəşr olunan kitablarına daxil edilməmişdir. Biri-birinin davamı olan və mürəkkəb üslubda qələmə alınmış şeirlərin şəkil və forma xüsusiyyətləri onu dövrün digər poetik örnəklərindən xeyli dərəcədə fərqləndirir. “Əndişeyi-rindanə” şeirində müəllif poetik düşüncələrini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir.

*“Qanımın hər qətrəsi səngi-cidal dəryasıdır,
Bən səhərdən şamədək bir bəhri-pürqovğadəyəm.
Qəhri xilqət pəncəsində çırpınır ruh, iştə bən,
Bəndəyəm, bin kərə hər gün bində istefadəyəm”* [5].

İdeya-məzmun baxımından həmin əsərin bir növ davamı kimi səciyələnen “Rəddiye-rindanə” şeiri də eyni üslubun, eyni bədii ovqatın məhsuludur. Azadlıq ruhu ilə yoğrulmuş bu poetik örnəkdə oxuculara ünvanlanmış bədii sual dərindən ictimai məzmunu ilə şərtlənir.

*“Əhrimən qandan yaradılmaz, yaradır “sən” kibi,
Bəndeyi binlərlə bən də iştə bu dəvadəyəm.
Əhriman babında bağlı bəndələr qəhrkar,
Qəhrkarla çarpışırkən bən nasıl azadəyəm”* [5].

Abbas Səhhətin yuxarıda bəhs olunan “Əndişeyi-rindanə” və “Rəddiye-rindanə” şeirləri qafiyə sisteminə görə rübai kimi dəyərləndirilməsə də, məzmun və üslub baxımından müəyyən qədər həmin janra bənzəyir. Bu isə şübhəsiz ki, şairin ənənəvi klassik janrlara novator tərzdə, yenilikçi prizmadan yanaşmasından qaynaqlanır. Şairin digər yazılarında da klassik ənənələrə bu səpkili yanaşmalara təsadüf olunur.

Abbas Səhhətin “Oxucularıma” adlı şeiri də istər məna-məzmun, istərsə də bədii-estetik yöndən sonet janrının orijinal, bənzərsiz örnəklərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin bəhs olunan şeirin sonet kimi özünəməxsus janr çalarlarına malik olduğu da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Çünki “Oxucularıma” şeiri ənənəvi sonet janrı örnəklərindən xeyli dərəcədə fərqlənməkdədir. Belə ki, burada dörd katren, sonda isə terset əvəzinə sadəcə bir məsnəvi beyt verilmişdir [3, s.127]. Bəhs olunan şeirdə müəllifin novator, yenilikçi mövqeyi də bu zəmində gerçəkləşir. “Oxucularıma” şeirinin sonundakı terset əvəzinə verilən məsnəvi aşağıdakı kimidir:

*“Mən sakitlik bacarmaram, yox, xaric əz-imbandır,
Məğzimdəki cünun dağı çün bir yanar vulkandır”* [4, s.57].

Abbas Səhhətin “Oxucularıma” şeirində “klassik sonet kanonikasının strofik qafiyə prinsipi qətiyyənlə gözlənilməmişdir. Yəni qafiyələnmədə mövcud qaydalar tam kənaraçıxmalar mövcuddur” [3, s.127]. Bunun isə başlıca səbəbi şairin ənənəvi janra yeni rakursdan yanaşması, yenilikçi mövqedən çıxış etməsidir. Qeyd edək ki, sonet janrına bu cür yanaşma, yəni katrenlərin sayca çoxluğu, qafiyə sisteminin yeni forması daha çox ingilis şeir tipinə məxsusdur. Çünki mövcud bədii örnəklərdən bəlli olduğu kimi, italyan sonetlərində janrın dəqiq qəlibləri, formanın sərt prinsipləri mövcud olduğu halda, ingilis poeziyasında bununla bağlı hər hansı məhdudiyət mövcud deyildir [3, s.127]. Özünün davamlı, sistemli mütləsi sayəsində dünya ədəbiyyatına dərindən bələd olan, Avropanın bir çox məşhur şairlərin əsərlərini dilimizə çevirən Abbas Səhhət, şübhəsiz ki, sonet janrına bu səpkili yanaşmadan məlumatlı olduğundan orijinal sənət örnəyi ərsəyə gətirmişdir. Şairin bu səpkili şeirlərinin novatorluğunu şərtləndirən amil məhz bu məqamla bağlıdır.

Abbas Səhhətın “Sual-cavab” şeiri həcm etibarilə o qədər böyük olmasa da, şair yaratdığı dialoq müstəvisində geniş oxucu kütlələrini düşündürən mətləblərə diqqəti çəkmişdir. Şeirın ciddi sosial dəyər daşıyan məzmunu kimi, forma-şəkil bənzərsizliyi də onun poetik kamilliyini təmin etməkdədir.

Əsərlərinin ümumi məzmunu və poetik ahəngi ilə daha çox romantik ədəbi cəyərana mənsub olan Abbas Səhhətın maarifçi-realist üslubda yazdığı şeirlər onun yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Məlum olduğu kimi, Abbas Səhhət M.Mahmudbəyovla birlikdə “Yeni məktəb (Üçüncü il)” dərsliyini yazmış, hətta bir müddət tədris fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur [1, s.199]. Həmin dövrün məhsulu olan şeirlərinin birində şair məktəbdə türk dilinə olan biganəliyi ürək ağrısı ilə əks etdirmişdir.

“...Öz dilin bilmək istəyən yoxdur,
Vətənin, millətin sevən yoxdur
Türki dili bir gözəl, şirin dildir,
Onu öyrənməyə həmiyyət edin.
Etməyir kimsəyə sözüüm təsir,
Oluram gündə bir sayaq dilgir” [4, s.152].

Yaradıcılığında xalqın oyanışına, savadlanmasına, milli-siyasi şüurunun formalaşmasına ciddi önəm verən şairin əsərləri gerçək anlamda maarifçi düşüncədən qaynaqlanmaqdadır. Şairi başlıca olaraq doğma Vətənin taleyi düşündürdü-yündən belə bir məfkurəyə tapırır.

“Ayıl, ey ümməti mərhumə, ayıl,
Ayıl, ey milləti-məzlumə, ayıl.
Ayıl, ey bülbüli-gülzari-vətən,
Nəğmənlə ola bidar vətən” [4, s.37].

Şair əsasən realist şeirin tənqid hədəfində dayanan cəhəlat və geriliyə romantik səpkidə yanaşır, bu isə onun yazı üslubuna özünəməxsus, bənzərsiz poetik çalar və ahəng aşılaraq olur.

Abbas Səhhətın Vətən haqqında şeirləri ədibin poetik yaradıcılığının ən kamil bədii örnəklərini təşkil edir. O, milli poeziyaya vətəndaşlıq məfkurəsini gətirən, Vətən obrazını müqəddəsləşdirən, doğulduğu yurdun gerçək dəyərini təkrarsız bədii lövhələrlə canlandıran qüdrətli sənətkarlardan biridir. Şairin lirik qəhrəmanları daim Vətənin taleyini düşünür, onun azad, xoşbəxt günlərinin həsrəti ilə yaşayır.

“Könlümün sevgili məhbubu mənəm,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim!
...Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,
Vətəni mənə unutmaq nə demək?” [4, s.48].

Müəllifin fikrincə, Vətəni süni, saxta, qeyri-səmimi duyğularla sevmək olmaz, çünki bu sevgi hər bir insanın qəlbindən, varlığından, ruhunun dərinliklərindən süzülüb gələn ilahi bir hissdır. Şairin Vətən sevgisinin dərinliklərində, eyni zamanda, təmənnaşlıq, fədakarlıq düşüncəsi dayanır. O həmçinin Vətən sevgisini əvəzsiz, təmənnaş mənəvi borc kimi dəyərləndirir. Şairin vətənə “əcdadlarımızın mədfəni”, “övladlarımızın məskəni” kimi baxması onun vətəndaşlıq qayəsini şərtləndirir.

“Vətən – əcdadımızın mədfənidir,
Vətən – övladımızın məskənidir.
Vətənin sevməyən insan olmaz,
Olsa da, ol şəxsədə vicdan olmaz” [4, s.48].

Bütövlükdə Abbas Səhhətın üzərində nisbətən geniş dayandığımız “Vətən” şeiri şairin ictimai məfkurəsinin “vətəndaşlıq qayəsinin poetik platformasıdır” [1, 203], onun yaradıcılığını təhlil obyektinə çevirərkən bu aspekt nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Akademik Kamal Talıbzadənin fikrincə, Abbas Səhhət ruhən “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə bağlı olsa da, o tənqidi realist səpkidə, satirik üslubda əsərlər yazmağa ciddi meyl göstərməmişdir. Yazmış olduğu satirik şeirlər isə ona böyük uğur qazandırmamış, bu sahədə zirvələrə yüksələ bilməmişdir. Ədəbiyyatşünas alimin mülahizələrinə görə, bunun əsas səbəbini Abbas Səhhətın “*anadan romantik kimi doğulması*”nda aramaq lazımdır [6, s.243-244]. Akademik Kamal Talıbzadə həmçinin Abbas Səhhətın XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış digər romantik üslubda yazıb-yaradan şairlərdən, xüsusilə, Məhəmməd Hadi və Hüseyn Caviddən fərqli olaraq “*ideal aləmə*” deyil, “*real aləmə*” balı olduğuna da diqqəti yönəldir [6, s.268].

Filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov isə Abbas Səhhətın fərdi yaradıcılıq üslubunu doğru olaraq aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “*Abbas Səhhət yaradıcılığa əsrin əvvəllərində – ədəbi düşüncədə yeni axtarışlar dövründə başlayıb, sürətlə dəyişən ictimai-siyasi hadisələr fonunda romantizm və maarifçi-realizm (bu xüsusiyət romantizm kimi qabarıq olmamışdır) qovuşduğunda yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirirə bilib*” [1, s.200]. Maraqlıdır ki, Bədirxan Əhmədov Abbas Səhhəti bəzi məqamlarda hətta “*maarifçi-romantik*” şair kimi dəyərləndirir [1, s.201]. Şübhəsiz ki, şairin yaradıcılıq üslubuna bu cür baxış tərzini yenidir, ənənəvi yanaşma üsulundan xeyli dərəcədə fərqlidir, lakin dəyərləndirmədə müəyyən mübahisəli məqamların olduğu da sirr deyildir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Üç cildə, I cild, Bakı: Elm və təhsil, – 2011, 480 s.
2. Özçelebi Bettül. Cumhuriyet Döneminde Edebi Elestiri: 1923-1938, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, – 1998, 306 s.

3. Səfəri Elşad. Sonet janrı və Azərbaycan soneti, Bakı: Elm və təhsil, –2014, 380 s.
4. Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri, Bakı: "Lider" nəşriyyatı, – 2005, 456 s.
5. Rüstəmli Asif. Abbas Səhhətin naməlum şeirləri, "Ədəbiyyat qəzeti", 5 sentyabr 2015
6. Talıbzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı: Azərneşr, – 1991, 399 s.

Abbas Səhhət poeziyası ənənə və novatorluq kontekstində

XÜLASƏ

Məqalədə XX yüzil Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Abbas Səhhətin yaradıcılığında ənənə və novatorluq problemi araşdırılmışdır. Müəllifin 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində dərc etdirdiyi "Təzə şeir necə olmalıdır?" adlı məqaləsində dövrün şairlərini ənənəvi üslubdan əl çəkməyə, mücərrəd düşüncədən qaynaqlanan sənət örnəkləri deyil, təbii duyğulardan doğan əsərlər yazmağa çağırması vurğulanmış, həmçinin onun bədii irsi bu müstəvidə təhlilə çəkilmişdir. Bu işə şairin bədii axtarışları ilə elmi-publisistik yaradıcılığı arasında bağlılığın aşkarlanmasına imkan vermişdir.

Təhlil prosesində Abbas Səhhətin yaradıcılığı bəhs olunan problem müstəvisində təhlil olunmaqla yanaşı, onun Azərbaycan poeziyasının inkişafındakı xidmətləri də dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan poeziyası, Abbas Səhhət, romantizm, maarifçi realizm, janr, ənənə və novatorluq

Abbas Sahhat poetry tradition and in the context of innovation

Summary

The article deals with the problem of tradition and innovation in the work of Abbas Sahhat, one of the brightest representatives of Azerbaijani poetry of the 20th century. In his article "What should be the new poem?", published by the author in the newspaper "Hayat" in 1905, he called on the poets of that period to abandon the traditional style, write works born from natural emotions, and not artistic samples born from abstract thought, and his artistic heritage was analyzed at this level. This made it possible to reveal the connection between the poet's artistic searches and scientific and journalistic creativity.

The article analyzes the work of Abbas Sahhat from the point of view of this problem, and also evaluates his merits in the development of Azerbaijani poetry.

Key words: Azerbaijani poetry, Abbas Sahhat, romanticism, enlightened realism, genre, tradition and innovation.

Поэзия Аббас Саххата в контексте традиции и новаторства

Резюме

В статье рассматривается проблема традиции и новаторства в творчестве Аббаса Саххата, одного из ярких представителей азербайджанской поэзии XX века. В своей статье «Каким должно быть новое стихотворение?», опубликованное автором в газете «Хаят» в 1905 году, он призывал поэтов того периода отказаться от традиционного стиля, писать произведения, рожденные от естественных эмоций, а не художественные образцы, рожденные от абстрактной мысли, и на этом уровне анализировалось и его художественное наследие. Это позволило выявить связь художественных исканий поэта с научно-публицистическим творчеством.

В статье проанализировано творчество Аббаса Саххата с точки зрения указанной проблемы, а также дана оценка его заслугам в развитии азербайджанской поэзии.

Ключевые слова: Азербайджанская поэзия, Аббас Саххат, романтизм, просвещенный реализм, жанр, традиция и новаторство.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

1970-80-Cİ İLLƏR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POETİK NÜMUNƏLƏRİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Xalqımız əsrlər boyu tolerantlıq nümayis etdirərək, qonsu dövlətlərlə mehriban, dostluq mövqeyində və sakit yaşamaq üçün əlindən gələni əsirgəməmiş və gələcəyə daim ümidlə baxmışdır. Eyni zamanda həm də vətənimizin mərd və fədakar oğulları tarixən torpaqlarımıza soxulmaq istəyən mənfur və xain düşmənlərin cavablarını vermiş, onların mənfur arzularını gözdə, çirkin niyyətlərini ürəklərində qoymuşlar. Bütün bunlar hamısı həm də poeziyada öz əksini tapmış, söz ustaları tərəfindən qələmə alınmış, tarixin vaddasına hopdurulmuşdur. Torpaq qədər vacib məsələlərdən biri də ana dili məsələsidir ki, bu da şairlərin yaradıcılığında yüksək pafosla ifadə edilmişdir.

Türkcülük ideyaları və düşüncə tərzini geniş yayılmağa, inkisaf etməyə, yeni janrlar üzərində əks olunmağa başladı. Lirikada qabarıqlıq və yeni məzmun axtarışları qəzəl janrında da təzahür etməyə başladı. Xalqın milli hissləri daha da gücləndi. Xalqımızın adət və ənənələrinə, məisətinə bələd olan sənətkarlar mükəmməl poetik nümunələr yaratmaqda davam etdilər. Soydaşlarımızın müqəddəs amal və məqsəd uğrunda apardığı haqq mübarizəsi poeziyada ən aktual mövzuya çevrildi.

Akademik Mirzə İbrahimov bu xüsusda yazırdı: *“Gəlin azadlığı təbliğ edən, demokratik fikirləri yayan, doğma xalqın vətənpərvərlik duyğularını, ana dilinə və öz mədəniyyətinə məhəbbətini, müstəbid şahlara, xalqı əzib qaranlıqda və ehtiyac içində saxlayanlara nifrətini, qəzəbini ifadə edən jurnal və qəzetlərdəki yazıları sevak, alqışlayaq, həmişə gözüümüzün qabağında saxlayaq”* [5].

Cənubi Azərbaycan şairlərinin həssas yanaşdığı ana dili məsələsi qəzəl janrında qələmə alınan əsərlərdə də yüksək sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur. Azərbaycan xalqına, onun tarixinə bağlı olan hər bir sənətkar dilimizə qarşı olan laqeydliklə barışmamış, etirazını poeziya vasitəsilə ifadə etmiş, narazılığını bildirmişdir. Bu cəhətdən Əli Şərif Dilçuyi Adsızın “Dilim” rədifli qəzəli bu baxımdan çox maraqlıdır. Nəsiminin, Füzulinin, Vurğunun dilinin tarixin sınaqlarından çıxdığını deyən şair yazır:

*Gül-çiçəklər bəsləyən solmaz, gözəl bağıdır dilim!
Qarlı qışlardan çıxan yaz tək üzü ağdır dilim!*

*Hər necə bir hiss ola söylər bu qüdrətli kəlam,
Dalğalı coşqun dəniz, şimşək tək oynaqdır dilim.*

*Həm Koroğlu nəyəsi, həm Əslinin fəryadını,
Əks edir bir güzgü tək, bax gör nə parlaqdır dilim.*

*Gah ucaldır bizləri, gah güldürür, gah ağladır,
Dərdə, həm şənlikdə öz xəlqilə ortaqdır dilim.*

*...Çox çalışır düşmən ki, bu dil ərsədən çıxsın daha,
Yaz ki, Adsız, görsün o xəlqim kimi sağdır dilim!* [1, s. 271].

Xalqımızın və ana dilimizin əbədiyi, müqəddəsliyi Adsızın bu qəzəlində yüksək poetik ustalıqla və sənətkarlıq bacarığı ilə qələmə alınmışdır. Şair ilk öncə dilimizi solmaz gözəl bağa bənzətmiş, qarlı qışlardan çıxan yaz kimi üzünə olduğunu bildirmiş, eyni zamanda bu dilin dəniz kimi coşqun, şimşək kimi oynaq olduğunu qeyd etmişdir. Bu dildə həm Koroğlu nəyəsi, həm də Əsli fəryadı vardır. Dilimizin taleyi xalqımızın taleyi ilə ortaqdır. Zaman-zaman xalqımıza, torpaqlarımıza, vətənimizə uzanan nankor əllər həm də dilimizə qarşı uzandı, ona qadağalar qoyuldu, unutturulmağa, yaddan çıxarılmaya çalışıldı. Amma heç bir düşmən, heç bir işğalçı bunu bacarmadı, bacara da bilməz. Çünki bu dil, şairin də dediyi kimi, qəhrəmanların qanı ilə boy atıb, inkişaf edib, böyüyüb, çox sitəmlər, əzablar görsə də, bütün sınaqlardan üzünə çıxıb. Bu dil həmişəyaşardır.

Nümunə gətirilən qəzəldə siyasi motivlər, dilimizə qarşı zaman-zaman özünü göstərən qadağalara, məhrumiyyətlərə etiraz da özünü göstərir. Bir daha şahidi oluruq ki, Cənubi Azərbaycan poyeziyasında ana dili mövzusu qəzəl janrında da aparıcı mövqə qazanmış, qadağalara baxmayaraq inkişafdan qalmamışdır. Nə qədər çətin olsa da, ana dilimiz inkişaf etmiş, onunla bərabər qəzəl janrı da öz yaşamından qalmamışdır. Düzdür, bir tərəfdən yeni avropasayağı modern şeirlər qələmə alınmış, digər tərəfdən qəzəl yazan şairlər də öz yaradıcılıqları ilə ön sıralarda getmişlər. Belə gözəl qəzəllər yazan şairlərdən biri də Məlihə Xayır idi. Onun “Susdum...” rədifli qəzəlinə baxaq:

*Yarpaq kimi soldum, səpələndim, yenə susdum,
Narın göz ələkdən ələndim, yenə susdum.*

*Qasnaq soyulub, duz qalamb hər yaram üstə,
Qasnaq soyularkən gilələndim, yenə susdum.*

⁵⁵ AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, doktorant. Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26. e-mail: sabir.alim80@gmail.com

*Gah susqa yağışdan qurtarıb yağmura düşdüm,
Gah yangın olub gilələndim, yenə susdum.*

*Həsrət şələsin çiynimə aldım, çölə düşdüm,
Yolçu kimi sevgi dilləndim, yenə susdum.*

*Hər dərdliyə yandıqca köz oldum, külə döndüm,
Hər közlü külün içrə bələndim, yenə susdum.*

*Dan ulduzuyam, üzliyəm heç an dəyişilməz,
Zülmət gecəsində səpələndim, yenə susdum [2, s.567].*

Məliha Xayıyın qəzəl janrında yazdığı bu şeir söz yığınının uzaq, sadə və gözəl bir poetik nümunədir. Bu şeiri oxuduqca onu yazan şairin səmimiyyətinə və sənətkarlığına inanırsan. Burada şair ifadə etmək istədiklərini gözəl, poetik nümunələrlə deyə bilir. Bu da qəzələ yeni ovqat, üslub gözəlliyi, rəvanlıq gətirir. Bir sözlə inqilabdan sonra yaranan qəzələrdə bu janrın poetik baxımından zənginləşdiyinin şahidi oluruq. Həmin dövrdə qəzələ yeni ruh gəldiyini görürük. Cənub poeziyasında daha da nəzərə çarpan bu dirçəliş 1970-ci-80-ci illərdən etibarən getdikcə daha da artır. Qəzəl janrının müəyyən təkamül keçdiyinin, əhəmiyyətli mövqe tutduğunu görürük. Bu zaman kəsiyində meydana gələn qəzələrin əksəriyyəti Azərbaycan türkcəsində yazılırdı. Bu həm də bütün qadağalara və məhrumiyyətlərə, rejimin təzyiqlərinə baxmayaraq, ana dilinin qorunub saxlanmasına yönələn addım idi.

Pərvanə Məmmədli “Cənubi Azərbaycanda ədəbi-bədii prosesin inkişaf məsələləri” kitabında bu haqda yazır: “*Qəzəl janrına müasir şairlərin qayıdışı, hələ ki, bu zamanın yaşamaq enerjisinin tükənməsində idi. Digər tərəfdən xalqı düşündürən ən ciddi milli-sosial problemləri də söz tərkibi etibarı ilə türkləşdirilmiş qəzələ deyilişinin geniş auditoriyası var idi. Bu janr muğamla həmahəng oxucu ilə yaxın ünsiyyət qurmağın ən optimal imkanlarını özündə ehtiva edirdi.*

Son illərdə mətbuat orqanlarında dərc edilmiş konkret nümunələr göstərir ki, cənub poeziyasında qəzəl janrının inkişafı dayanıb. Lakin milli-ənənəvi oyanış poetik düşüncəyə də yeni yön verib və qəzəl janrı bədii təsvir, poetik leksikon baxımından inkişaf edir” [7, s.175].

1970-80-ci illər Güney Azərbaycan poeziyasında neçə-neçə sənətkar bu janrdan (qəzəl janrından) istifadə edir, yeni nümunələr yaratmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Həm də bu nümunələr əsasən ana dilində yaranırdı.

Cənubi Azərbaycanda ana dilində gözəl qəzəllər yazan sənətkarlardan biri Hüseyn Kərimidir. Hüseyn Kərimi qəzəlin qədim və zəngin formasından məharətlə istifadə etmiş, dəyərli nümunələr yaratmışdır. Bir nümunəyə baxaq:

*Cahanda cahanı huşyar edən qələmdir, qələm,
Yatan camaatı bidar edən qələmdir, qələm.*

*Bu əsirdə bəşərin canını salan xətərə,
Başın bəlaya giriftar edən qələmdir, qələm*[6].

Şair burada işlətdiyi metafor ilə istəyinə nail olmuş, yeni düşüncəli bir qəzəl yaratmışdır. Eyni zamanda Hüseyn Kəriminin bu qəzəli ilə tanış olanda onun ana dilimizə necə dərinlən bələd olduğunun şahidi oluruq. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl janrının tarixi çox qədimlərə getsə də, 1970-80-ci illərdə yaranan qəzələrdə şairlərin cəmiyyətin və xalqın ehtiyaclarına, arzu və istəklərinə uyğun qəzəllər yazdığına şahidi oluruq. Bunun özü də qəzələ yeni ruh verirdi. “*Bu dövrün qəzəllərində ənənəvi şeir anlayışı və mövzuları yanında, getdikcə aydın müəyyən edilməyə başlayan gerçək insani duyğuların, fərdi hiss və düşüncələrin, real həyat anlayışının əks olunduğu əsərlər ortaya çıxmağa başlayır. Təsvir edilən aşiq artıq xəyali bir varlıq deyil, canlı-qanlı gerçək bir insandır*” [8, s.42].

Bəli, Cənubi Azərbaycan ədəbi prosesinin davamçıları qəzəl janrına qayıdış fonunda az iş görmədilər. Bu sənətkarlar şöhrət xatirinə deyil, xalqa xidmət etmək üçün bu janrı qorumaq, yaşatmaq, gələcək nəsillərə layiqincə çatdırmaq məqsədilə meydana atıldılar. Onlar qəzəl janrına yeni ruh, yeni nəfəs verməyə çalışdılar. Bütün bu cəhdlər Cənub Azərbaycan ədəbi prosesində qəzəl janrının yeni bir mərhələyə qədəm qoymasından, yeni yaşam enerjisi qazanmasından irəli gəlirdi. Qəzəl janrı, eyni zamanda poetik deyim tərzii və leksikon baxımından inkişaf edir, müəyyən təkamül prosesi keçirirdi. Bu janrda yazan şairlərin çoxu bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edirdilər. Gəlin çağdaş Cənubi Azərbaycan poeziyasına diqqət yetirək. Bu poeziyada qəzəl janrına müraciət etməyən, qəzəl janrında şeirlər yazmayan şair tapmaq çox çətindir. Bir sözlə, biz, çağdaş Cənubi Azərbaycan poeziyasının əhəmiyyətli qollarından biri də qəzəldir desək, yanılmazıq. Son illərin ədəbi nümunələrinə fikir verdikdə də bu janrın inkişafdan qalmadığının bir daha şahidi oluruq. Çağdaş Cənubi Azərbaycan şairləri bu janrdan məharətlə istifadə edirlər.

“*Klassik Şərq poeziyası ənənələrinə sadıq qalan bu şairlər qəzəl janrının, eləcə də digər klassik şeir formalarına türk leksik-semantik vahidlərini gətirdilər. Ən çox da folklor nümunələrinə əsaslanmaqla əski üsluba formal vanaşmadan onu müasir sərəitdə bacarıqla istifadə edib, kanonik forma ilə aktual mövzunu ustalıqla birləşdirdilər*” [7, s.173-174].

Düzdür, inqilabdan sonra yaranan ədəbiyyatda qəmgin notlar, ikiyə bölünmüş vətən həsrəti, bu faciədən doğan qəm-kədr, ağrı-acı aurası yetərincə idi. Eyni zamanda qəzəl janrında yaranan şeirlərdə yeni forma, məzmun və mövzu

axtarışlarının müəyyən mənadə şahidi oluruq. Qəzəl inkişaf edir. Əsas məsələlərdən biri də həmin şeirlərin fars dili ilə bərabər, doğma ana dilində varanması idi.

“1978-1979-cu illərin məlum ictimai-siyasi prosesləri zamanı Azərbaycan dilinin inkişafında xüsusi mərhələ başladı. Ana dili problemi mətbuat səhifələrində də baş mövzuya çevrildi. Dərgi və qəzetlərdə onlarla şairin dillə bağlı şeiri çap olundu.

Ana dili mövzusunun işlənməsi bir məqama xidmət edir ki, bu da Azərbaycan dilinin vasəməsi, inkişafı xalqın varlığını təsdiq edən əmil olmasıdır. Dilin poetik əksinə isə hər şairin mənsub olduğu poetik üslubun məziyyətləri özünü bürüzə verir. İstər bəyati, qəzəl, istərsə də sərbəst şeir formasında bu mövzunun işlənməsində eyni poetik ruh, ictimai-siyasi mövqə hakimdir” [7, s.182-183].

Ümumiyyətlə, ana dilini qoruyub saxlamaq, vasətməq Cənubi Azərbaycan şairlərinin qarşısında duran ən müqəddəs məsələlərdən biri idi. Bu dili qoruyanlar elə bu dil uğrunda da canlarından keçməyə hazır idilər.

Filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd “Cənubi Azərbaycan poeziyası” kitabında yazır: *“Xalqın dənənindən, bugünündən və sabahından bəhs etmək üçün şairlərin tez-tez müraciət etdikləri mövzulardan biri də ana dili məsələsidir. Xalqın varlığının ümdə əlaməti, bəyində, şüurunda, təkəkküründə qoruya-qoruya yaşatdığı doğma dilin uzun bir dövr üçün qayğıdan məhrum olmasında daim söz ustaları, söz sərrafları özlərini günahkar hesab edir. Ümumiyyətlə, insan elə bir varlıqdır ki, əcəb ətrafında baş vermiş mənfiliklərə, problemlərə görə ilk növbədə özünü qınaq obyektinə olaraq seçirsə, bu onun xəlqiliyinə vətənpərvərliyinə, vicdanlı olmasına dəlalət edir”* [3, s.52].

Cənubi Azərbaycan poeziyasında elə şairlər də vardır ki, onların yaradıcılığı, ümumiyyətlə, qəzəl janrındadır. Bu cür sənətkarlardan biri Rübab Səttaridir. O, 1978-ci ildə Ərdəbil vilayətində anadan olmuşdur. Onun “Ağlar” rədifli qəzəli bu janrın gözəl nümunələrindəndir:

*Hansı sözlərdən söz açdın, dağ yanıb daş ağıladı,
Hansı gözlərdən danışdın, göz də yox, qaş ağıladı.*

*Hansı ulduz, hansı ayısan, sən mələksən, nazənin,
Görcəyin, əsdi qələm, tər tökdü nəqqaş ağıladı.*

*Bilmirəm Tanrı nə rəngilə varatmışdır səni,
Qırmızı nar da utandı, gördü xaş-xaş ağıladı*[2, s.598-599].

Bu dövrdə sevginin ilahiləşdirilməsi məsələsi aparıcı olmasa da, sevgi mövzusunda şeirlər yazılır, bu mövzuya müraciət olunurdu. Eyni zamanda şeirdə tədricən yeniləşmə, müasirləşmə meyilləri ortaya çıxırdı. Fikrin poetik ifadəsi və üslub baxımından maraqlı nümunələr yaranırdı. Bir sözlə, Cənubi Azərbaycan poeziyası siyasi rejimin və sitemin təzyiqləri altında inkişaf edir, formalaşır və yenilənirdi.

Bu mövzu haqqında elmi ədəbiyyatdan oxuyuruq: “Güney Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında qəzəl həmişə mühüm yer tutub. Bu qəzəllərdə çox zaman ərəb-fars sözləri, tərkibləri ilə yüklənmiş ənənəvi məhəbbət və dini mövzularla yanaşı, real həyatı problemlər də geniş əks olunur. Şairlər şəxsi problemlərinin dar çərçivəsində qalmayıb, cəmiyyətin ehtiyaclarına diqqət yetirir, həyatdan doğan əsl həyəcanları öz şeirlərində ifadə edirlər. Bu deyilənlər Savalan, Sönməz, Həmid, Məhəmmədəğlı Zehtabi və Bəhrüz İmaninin yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır. Klassik Şərq poeziyası ənənələrinə sadıq qalan bu şairlər onu canlandıraraq yeniləşdirir, əksi üsluba formal yanaşmadan müasir şəraitdə ondan bacarıqla istifadə edib, kanonik forma ilə aktual mövzunu ustalıqla birləşdirir” [4, s.12].

Məlumdur ki, gündəlik həyatımızda, yaxınlığımızda, ölkədə və ya qonşu ölkələrdə baş verən ictimai-siyasi proseslər ilk növbədə poeziyada öz əksini tapır. İran İslam inqilabından sonra Azərbaycan dili də Cənubi Azərbaycanda bir müddət öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoydu. Anadilli ədəbiyyatda da canlanma, oyanma müşahidə olundu.

1970-80-ci illərdə ana dilində yazılan qəzəllərin sayı artsa da, bu qəzəllərin çoxu işıq üzü görmür, çap olunmur, əlyazma şəklində itib-batırdı. Çünki rejim ana dilində yazılan bütün ədəbi nümunələrin qarşısını almağa çalışır, onların çapına icazə vermir. Dövrün tanınmış şairləri, yazıçıları, ümumiyyətlə, ziyalıları isə Cənubi Azərbaycanda ana dilinin inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəmir, hər kəsi bu dili qorumağa çağırırdılar.

Beləliklə, İran İslam inqilabından sonra Güney Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də poeziya nümunələrində milli-mənəvi dəyərlərin təbliği məsələsi önə çıxmışdı. Şairlərin əsərlərində qabartdığı əsas problemlərdən biri, bəlkə də birincisi ana dilinin saflığının qorunması məsələsi idi. Sənətkarlar poeziyanın köməyi ilə Azərbaycan türkcəsinə olan laqeyd münasibətə qarşı etiraz hissini ifadə edir, klassik poetik nümunələrdən ən çəviki və daha rahat əzbərlənəni olan qəzəl janrına müraciət edərək İrandakı yeni rejimin dil siyasətinin yalnız olduğunu bildirirdilər. Milli ruhun ana dilində ifadəsinin ən gözəl örnəyi sayıla bilən Əli Şərif Dilcuylə Adsızın “Dilim” rədifli, Məlihə Xayyırın “Susdum...”, Hüseyn Kəriminin “Qələm”, Rübab Səttarının “Ağlar” rədifli qəzəllərində məhz həmin problemlər qaldırılır, həlli yolları təklif olunurdu. Bütün bu səylərə, şairlərimizin cəhdlərinə baxmayaraq, əfsuslar olsun ki, indinin özündə də ötən əsrin 80-ci illərində olduğu kimi Cənubi Azərbaycan poeziyasında ana dili məsələsi aktual mövzulardan biri kimi qalmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [dörd cildə] / tərt. ed. Z.Əkbərov, M.Aslanov, T.Əhmədov [və b.] – Bakı: Elm, – c. 4. – 1994. – 404 s.
2. Cənubi Azərbaycan şeiri antologiyası / tərt. ed. V.Əhməd, D.Rzayeva – Bakı: Ecoprint, – 2018. – 671 s.
3. Əhməd, V. Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950-2010) / V.Əhməd. – Bakı: MBM, – 2014. – 419 s.
4. Güney Azərbaycan Antologiyası (Çağdaş dövr) / tərt. ed. və ön söz P.Məmmədli – Bakı: TEAS Press, – 2015. – 362 s.
5. İbrahimov, M. Ümid və kədər poeziyası // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 1988. №4. – s. 134.
6. Kərimi, H. Qələmdir Qələm // Mahni jurnalı, – Urmiya, – 2014, – s. 34.
7. Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycanda ədəbi-bədii prosesin inkişaf mərhələləri / P.Məmmədli. – Bakı, – 2021. – 318 s.

8. Yavuz, A. Azeri edebiyatı araştırmaları / A. Yavuz. – İstanbul: Dergah yayınları. – 1994. – 514 s.

Acar sözlər: Cənubi Azərbaycan. Hüseyn Kərimi. Əli Sərif Dilçüvi Adsız. Məliha Xavvır. Rübab Səttari.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, Гусейн Карими, Али Шариф Дильчүви Адсыз, Малиха Хайыр, Рубаб Саттари.

Key words: South Azerbaijan, Huseyn Karimi, Ali Sharif Dilçuyi Adsız, Maliha Khayyir, Rubab Sattari.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ В ЮЖНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭТИКЕ 1970-80-Х ГГ.

Наш народ веками проявлял толерантность, не щадил сил, чтобы жить мирно и дружно с соседними странами, всегда смотрел в будущее с надеждой. В то же время отважные и самоотверженные сыны нашей Родины исторически давали ответы ненавистным и коварным врагам, желающим вторгнуться на наши земли. Все это отразилось и в поэзии, написанной мастерами слова, впитавшейся в память истории. Одним из вопросов, не менее важных, чем земля, является вопрос о родном языке, который с большим пафосом выражен в творчестве поэтов.

Несмотря на все эти старания и старания наших поэтов, жаль, что даже сейчас, как и в 80-х годах прошлого века, вопрос родного языка остается одним из злободневных в Южно-Азербайджанской поэзии.

NATIONAL SPIRITUAL VALUES IN SOUTH AZERBAIJAN POETICS OF THE 1970-80S

Our people have demonstrated tolerance for centuries, spared no effort to live peacefully and friendly with neighboring countries and always looked forward to the future. At the same time, brave and selfless sons of our motherland have historically given answers to hateful and treacherous enemies who want to invade our lands. All these were also reflected in poetry, written by masters of words, absorbed into the memory of history. One of the issues as important as land is the issue of native language, which is expressed with great pathos in the work of poets.

Despite all these efforts and endeavors of our poets, it is a pity that even now, as in the 80s of the last century, the issue of native language remains one of the topical issues in South Azerbaijani poetry.

*Filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*

POSTKOLONIAL DÜNYANIN İNTELLEKTUAL MÜHACİRİ

Giriş. Postkolonializm elm sahəsinin görkəmli nümayəndəsi Eduard Səidin “Yersiz-yurdsuz” adlı avtobioqrafik səciyyəli romanında müəllifin şəxsi həyatı ilə bağlı motivlər əsas yer tutur. Spesifik təhkiyə modeli əsasında yazıcının fərdi identikliyinə kolonializmin güclü təsirindən bəhs olunur. Postkolonial dünyanın intellektual mühaciri Eduard Səid qeyri-mənsubluq, kimlik böhranı kimi ümdə məsələlərdən əsərində ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. “Yersiz-yurdsuz” əsəri avtobioqrafik bir əsər olduğuna görə onun tədqiqinin elmi baxımdan əhəmiyyəti yüksəkdir. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilisdilli ədəbiyyat nümunəsi “Yersiz-yurdsuz” romanında milli mənsubluq problemi, hibrid şəxsiyyətin öz kimliyi uğrunda mübarizəsi, tənhalıq, miqrasiya kimi məsələləri bədii təhlil süzgecindən keçirməkdir.

Əsas hissə. Postkolonial dünyada mühacir intellektual yazıçı Eduard Səidin “Yersiz-yurdsuz” adlı avtobioqrafik əsəri fərqli mədəniyyətlərin toqquşduğu mühitdə yazıcının hibrid şəxsiyyətinin öz kimliyi uğrunda mübarizəsini ələ alır. Nəzəri olaraq yanaşsaq, “tərcümeyi-hal da adlandırma biləcəyimiz avtobioqrafiya şəxsin müəyyən gedişata görə öz həyatını təsvir etməsi, yəni müəllifin öz şəxsiyyəti və daxili aləmi ilə bağlı həyat hekayəsidir” [2, s. 60] və E. Səid sürgün həyatından bir növ məlumat verdiyi bu onhissəli əsərdə doğulduğu andan ölümünə qədərki həyatını yersiz-yurdsuz sürgün həyatı adlandırır. Yazıçı əsərində yaşadığı bu həyatdan narazılığını daim vurğulayır. Bəzi mənbələrdə tədqiqatçılar avtobioqrafik əsərdə “bəzən yazıcının xoşagəlməz xatirələrinə məhəl qoymayaraq onları ört-basdır edə biləcəyini, həqiqətin təhrif oluna biləcəyini bildirirlər” [1, s. 63]. Lakin E. Səidin romanı haqda Moran deyir ki, “əsər artıq xarici aləmə tutulan bir güzgü deyil, sənətkarın daxili dünyasına, ruhuna açılan pəncərədir” [4, s. 102]. Əsərdə təbiət və ya xarici dünya təsvir olunsa belə, bu xarici dünyanın sənətkarın hissləri ilə necə dəyişdiyini və ən əsası xarici dünyanın sənətkarda oyatdığı hisslərin bədii ifadəsinin şahidi oluruq. Eduard Səid 1935-ci ildə, Qüdsdə ərəb əsilli xristian ailədə dünyaya göz açmışdır. Həmin il Qahirədə məskunlaşmış olsalar da, ətraf mühitin əlverişsiz sağlamlıq şəraitinə görə anası Qüdsə gələrək E. Səidi burada dünyaya gətirir və beləliklə, Səidin sürgün həyatı onun doğulduğu gündən etibarən başlayır və həyatının sonuna qədər davam edir. Sürgün həyatının ona qazandırdığı qeyri-mənsubluq böhranı onun ruhunda, daxili dünyasında hər zaman yalqızlıq, qürbətçilik hissini qabarıq olmağına dəlalət edir. Smit “Milli Kimlik” əsərində Sofoklun Edip hekayəsindən nümunə göstərərək insanın fərdi mənliliyini təşkil edən müxtəlif kateqoriyalar və rollar olduğunu ortaya qoyur. Smitə görə bu kateqoriyalar “cins, yer, sosial-iqtisadi fərqlilik, dini və etnik mənsubiyyətdir” [9, s. 18]. E. Səid də fərdi mənliliyini təşkil edən fərqli “kateqoriyalarına” görə getdiyi hər yerdə, hətta evdə belə özünü evindəki kimi hiss edə bilir.

Yazıçı doğumundan ölümünə kimi yaşadığı həyatı yersiz-yurdsuz sürgün həyatı adlandırır və yaşadığı bu həyata qarşı olan məmnuniyyətsizliyini davamlı olaraq dilə gətirir. Əksər halda bədbin bir üslub və özü ilə barışmaz bir tövrlə “ürkək, qərarlı və iradəsiz” olaraq dəyərləndirdiyi şəxsiyyətini cəmiyyətdə məruz qaldığı təcridolma duyğusu daha da dərinlən yaralayır. Səidi şəxsiyyət böhranına sürükləyən ilk hadisə şəxsiyyət vəsiqəsində yazılmış adı və soyadı olur. Ərəb soyadı ilə ingilis adı arasındakı uyğunsuzluğa diqqət çəkərək bu iki zidd sözün onu necə də çətin vəziyyətə saldığını dilə gətirir: “...Səid soyadına məcburən yapışdırılan ingilis adı “Eduard”a öyrəşmək müddətim təxminən ömrümün əlli ilini aldı...” [6, s. 89]. Hibrid identikliyinə işarə edən bu ad və soyada qarşı insanların göstərdiyi təəccüblü münasibət yazıçıda hər zaman xoşagəlməz duyğular oyadır.

E.Səidin ad məsələsi ilə yanaşı, həyatını çətinləşdirən səbəblərdən biri də dil problemdir. Yazıçı həm ev, həm də məktəb mühitində iki fərqli dil: ərəb və ingilis dili arasında yaşadığı qeyri-müəyyənlik onun üçün kifayət qədər yorucu olur: “Hər kəs həyatı müəyyən bir dildə yaşayır; bu dildə təcrübə qazanır, bu dildə məlumatları həzm edir və yadda saxlayır. Mənim həyatımdakı problemlərdən biri də ana dilim ərəbcə ilə təhsil dilim ingiliscənin münaqişə halında olmasıdır” [6, s. 99]. Bu iki dil arasındakı get-gəllər hibrid şəxsiyyətin öz kimliyi uğrunda mübarizəsinin bir parçasına çevrilir. Dil insanın identikliyinə daha aydın ifadə edir. İnsan üçün doğma dilini itirmək öz doğma mədəniyyətini və həqiqi identikliyinə itirmək deməkdir.

E.Səid yaşadığı identiklik böhranının yalnız ad və dil mərkəzli olmadığını əsərin sonrakı hissələrində dilə gətirir. Yazıçı oxucularına ailə mənşəyi haqqında məlumat ötürərək ailəsinin tək bir kökənli deyil, fərqli kökənlərdən gəldiyini bildirir. Yazıcının fikrincə bu vəziyyət də normal deyil, hətta bunu özünə görə dezavantaj halı olaraq görür. E.Səidin birdən çox kökənlə bağlılığı şəxsiyyətində özünə yer edən qeyri-müəyyənlik hissini artırır. Həm ailə təzyiqi, həm də çox sərt qaydaları Britaniya koloniyası məktəbinin təzyiqi E.Səidin getdikcə ətrafına qarşı narahatedici, xoşagəlməz davranışlar etməsinə səbəb olur. “Kənar şəxs” münasibəti gördüyü bu məktəbdə Misir yəhudiləri, qibtilər və ermənilərlə yanaşı başqa etnik azlıqlara mənsub tələbələr də çoxluq təşkil edirdi. Bu məktəb mühiti də E.Səid üçün tamamilə müəmmaldır. Fərdin identikliyinə kolonializmin təsirini oxuduğu məktəblərin mürəkkəb tərkibli kontingentə sahib olması da təsir etmişdir. “Şəxsiyyət anlayışı bir fərd və ya qrupu digərlərindən fərqləndirən keyfiyyətləri və ya xüsusiyyətləri müəyyən edir” E.Səid sahib olduğu fərqli xüsusiyyətlərinə görə məktəbdə daim “ikinci insan” rəftarı ilə qarşı-qarşıya gəlir. Dövrün siyasi şərtləri ilə yanaşı, yazıcının şəxsiyyət böhranının dərinləşməsində atasının təzyiqi də çox mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, Səidin şəxsiyyətinin formalaşmasında ata fiquru çox önəmlidir. E.Səid əsərin dördüncü fəslindən başlayaraq atasının həm mənəvi, həm də fiziki gücü ilə gənclik illərinə hökm etdiyini açıq şəkildə bildirir. Atasını “geniş kürəkli, gözəl bədən quruluşlu”, “olduqca qısa olmasına baxmayaraq qətiyyətli” [7, s. 167], özünün isə bir o qədər “qorxaq və utancaq” biri olduğunu etiraf

⁵⁶ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, narifesmaylzada@gmail.com

edir. Özünü atasının gözündə bir heç olaraq görməyinə qarşılıq olaraq onun qoyduğu qadağalara tabe olmur. Həmişə ondan gizlədilən və ya qadağan olunanları sorğu-sual edir. Ailəsi ilə arasında yaranan bu uçurum E.Səidin ruhunda “özgələşmə, melanxoliya, tənhalıq iztirabları” kimi sağalmaz duyğuları dərinləşdirir.

Özünü mədəniyyətlər qarşıdurmasının ortasında tapan və bu məsələnin şəxsiyyətin inkişafına olan mənfi təsirini vurğulayan yazıçı bu mövzuda ailəsini tənqid etməkdən özünü saxlaya bilmir. E.Səidin şikayət etdiyi məqam odur ki, hətta o vaxt çəkilmiş ailə fotolarında belə ailə üzvlərinin olduqlarından fərqli görünməyə çalışmış və bu hal onu çox məyus etmişdir. Kimlik axtarışında olan E.Səid bu saxta ailə fotolarına təəssüf hissi ilə nəzər salır və ailəsinin özünü avropalı kimi göstərməyə çalışan ərəblərdən başqa bir şey olmadığını qeyd edir. Müəllif bu vəziyyəti “Mədəniyyət və İmperializm” adlı əsərində “bu hal avropalıların hökmlərini etməsi, qeyri-avropalıların işə idarə olunması lazım olduğunu” [7, s. 122] iddia edən fikrin mənzərəsi olaraq qiymətləndirir. E.Səid kitabın beşinci fəslində 1946-cı ilin payızında başladığı Qahirə Amerika Liseyi ilə bağlı xatirələrini yada salır. İbtidai və orta məktəbdə sərt qaydaları olan ingilisdilli təhsildən sonra indi amerikan mentalitetində olan təhsilinə uyğunlaşma dövrü başlayır. Səid bu məktəbdəki uşaqlardan çox fərqli vərdislərə sahib olduğunu yavaş-yavaş anlayır və bu vəziyyət də onun şəxsiyyət böhranına səbəb olur. Fiziki və ruhu yetərsizlik hissini daşıyan yazıçı bu məktəbdə uşaqlarla yaşadığı çətinliklərdən əlavə müəllimi Miss Klarkla olan fikir ayrılıqları və təzyiqli şəxsiyyətinin əzilməsinə gətirib çıxarır ki, yazıçı bu illərdə sahib olduğu kimliyini dəfələrlə sorğulamağa başlayır: “Bu şəxsiyyətə getdikcə daha çox nifrət edirdim, gəl gör ki başqa çarəm də yox idi” [6, s. 233]. “Şəxsiyyət anlayışı bir fərd və ya qrupu digərlərindən fərqləndirən keyfiyyətləri və ya xüsusiyyətləri müəyyən edir” [8, s. 3]. İllər ötdükcə o, nə ana vətənini, nə keçmiş dünyasını, nə də xəyalında olan yeni dünyasını özü üçün müəyyənləşdirə bilmir.

E.Səid ABŞ-da bir dəfəlik məskunlaşmazdan üç il öncə, yəni 1948-ci il iyul ayında o zamanlar səbəbini bilmədiyi lakin sonralar atasının müalicəsi üçün getdiklərini öyrəndiyi dəniz yolu ilə “Saturnia” adlı gəmi ilə Nyu-Yorka olan səyahətindən bəhs edir. Afina, Neapol, Marsel və Cəbəllütariq limanlarından sonra nəhayət Nyu-Yorka çatan Səid burada ailəsi tərəfindən yay düşərgəsinə göndərilir. Düşərgədə yaşadığı bir çox hadisə yazıçının bu ölkədə “yad və müdafiəsiz” olduğunu xatırladır. Ona mənfi təsir edən bu hadisələr onda qeyri-müəyyən şəxsiyyətinə qəzəb oyadır. “Milliyyətim, keçmişim, həqiqi mənşəyim və keçmiş əməllərim, bütün bunlar mənim problemimin təməlini təşkil edir” [6, s. 244]. Ədibə Sözlən identiklik böhranının “böyük sosial münaqişələrin mövcud olduğu xaos olaraq da səciyyələndirə biləcəyimiz, yaxud müxtəlif mədəniyyətlərin bir yerdə mövcud olduğu mühitlərdə” [10, s. 31] özünü göstərdiyini bildirir. “Hansı məktəbə getməyimdən, hansı qrupa mənsub olmağımdan asılı olmayaraq, bu keçmişdən gələn və məni təqib edən qorxunc izləri necə siləcəyimi bilmirdim...” [6, s. 344]. Daxili narahatlıq, qeyri-müəyyənliyə dair qarışıq duyğular” yazıçını heç vaxt tərk etməzdi. E. Səid bu vəziyyətə “Amerika pasportum var, amma Qüdsdə doğulduğum üçün avtomatik olaraq şübhəli şəxsə çevrilirəm” [3, s. 282] deyərək aydınlıq gətirir.

Həyatının hər dövründə sahib olduğu bir-birinə zidd kökənləri səbəbiylə yaşadığı qeyri-mənsubluq probleminə görə xarici dünyaya ayaq uydurmaqda əziyyət çəkən E. Səid bu vəziyyətdən bezir və adi insanlar kimi şəxsiyyət problemi ilə üzləşmədən necə yaşamaq olar deyərək yollar axtarır. Yazıçı indi evsiz olmaqdan başqa, hətta “adsız” insan olmağa üstünlük verərək məcbur olmadıqca mənşəyindən bəhs etmədən Amerikada tamamilə yeni bir səhifə açmağa qərar verir. Etnik və mədəni identiklə bağlı immiqrant cəmiyyətin üzvü kimi tamam fərqli bir landşaftı olan yeni ölkəyə yaxın ola bilməyən yazıçı öz homogen mədəni irsindən imtina edir. “Kimlik Məkanları: Qlobal media, elektron mühitlər və mədəni sərhədlər” adlı əsərdə “miqrasiya və informasiya-kommunikasiya əlaqəsinin genişlənməsi nəticəsində milli sərhədlər yox olur ki, bu da milli mədəniyyətlər və kimliklər arasındakı münaqişələrin keçmişdən daha çox ortaya çıxdığını göstərir” [5, s. 125].

E.Səid kitabın yeddinci fəslindən öz həyatından xatirələri xronoloji ardıcılıqla oxucuya təqdim edir. Şəxsiyyətinin formalaşmasında yaşadığı mənsubiyyətsizlik hissəsinin nə qədər təsirli olduğunu və bu təsirin bütün həyatı boyu onu izlədiyini açıq şəkildə bildirir. Həm özünün, həm də ailəsinin əldə etməyə çalışdığı yeni kimlik və daimi köçlər onu çox yorur: “...getdikcə artan köçlər uşaqlığımdan həyatımı necə alt-üst etdiyini bir bilsəz?” [6, s. 398]. Onun daxilində gizlənən, yalnız ona məlum olan, hətta özünə belə etiraf etməkdən qorxduğu acı ağrılar əsərin sonrakı hissələrində yazıçının qələmindən süzülərək oxucuya ötürülür. Uşaqlıqdan bu yana davam edən sürgünün həyatının ən ağır və həqiqəti olduğunu deyən yazıçı “sürgün və özgələşmə” probleminə fərqli prizmadan yanaşaraq bunların onu eyni zamanda var edən, formalaşdıran bir şey olduğuna diqqət çəkir: “Bütün bu illər ərzində məni hərəkətdə saxlayan ölkə-ölkə, şəhər-şəhər, dildən dilə, mühitdən mühitə sürüklənən köçlər qədər ağır bir şey ola bilməz amma nədənsə onlarsız da həyatımı təsəvvür edə bilmirəm...” [6, s. 399].

Nəticə. Eduard Səid avtobiografik əsəri “Yersiz-yurtsuz” əsərində əvvəldən axıra kimi sadə və səlis üslubu qoruyub saxlamağı bacarmışdır. O, səmimi üslubu ilə bərabər ailəsinin fotosəkillərini də kitaba daxil etmişdir. On bir fəsildən ibarət kitabın ilk fəsillərində ailəsi Eduardı nizamlı olması üçün onu cəzalandıraraq tərbiyə etmişdir. Bu məqamda onun yaşadığı identiklik böhranı əsərin əsas mahiyyətini göstərir. O, həyatında həm ailəsindən, həm də cəmiyyətdən gördüyü təzyiqdən danışır. Səid həyatı boyunca yaşadığı “kənar şəxs” münasibətini xəstə yatağında olarkən danışmağı özünə borc bilməmiş və yersiz-yurtsuz bir ömrü geridə qoymuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cuddon J.A. A Dictionary of Literary Terms. Penguin Books, 1982, 784 s
2. Cuddon J.A. A Dictionary of Literary Terms. Chichester: Blackwell Publishing, 2013, 784 s.
3. David B. Edward Said’le Söyləşi: “Ötekine Bir Yer Vermənin Bir Yolu Olmalı”, Cogito, Sayı: 37, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 282-284
4. Moran B. Edebiyat Kuramları və Eleştirisi. İletişim Yayınları, 2014, 352 s.
5. Morley D., Robins K. Kimlik Mekanları: Küresel Medya, Elektronik Ortamlar və Kültürel Sınırlar. (Çev.: Emrehan Zeybekoğlu). Ayrıntı Yayınları, 1997, 314 s.
6. Said E. W. Yersiz Yurtsuz Anılar. (Çev.: Aylin Ülçer). İstanbul: Metis Yayınları, 2017, 408 s.

7. Said E. W. Kültür ve Emperyalizm, çev. Necmiye Alpay, Hil Yayınları, 2004, 472 s.
8. Şimşek S. Günümüzün Kimlik Sorunu ve Bu Sorunun Yaşandığı Temel Çatışma Eksenleri. Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2002, s. 29-39
9. Smith A. D. Milli Kimlik. (Çev.: Bahadır Sina Şener). İletişim Yayıncılık, 1994, 290 s.
10. Sözen E. Demir Kafesten Plastığe Kimliklerimiz: Sekülerleşme Süresince Kimliklerin İnşası. Birey Yayıncılık, 1999, 175 s.

Açar sözlər: Eduard Səid, avtobiografik roman, identiklik, tənqid, kolonializm

Ключевые слова: Эдуард Саид, автобиографический роман, идентичность, кризис, колониализм

Key words: Eduard Said, autobiographical novel, identity, crisis, colonialism

Xülasə

Məqalədə Eduard Səidin həyat və yaradıcılığı, onun məşhur “Yersiz-yurdsuz” əsərindəki şəxsiyyət böhranı təhlil edilir. Mətnin əsas hissəsi “Eduard Səid haqqında” adlanır, burada müəllifin həyat və yaradıcılığından qısaca bəhs edilir. E.Səid yaradıcılığında bütün Şərqi dünyasının milli-mənəvi dəyərlərini, namusunu qətiyyətlə qorumuşdur. O, ölkəsi üçün nümunəvi şəxsiyyət hesab olunmuşdur. “Yersiz - Yurdsuz”da “kimlik böhranı” yaşanmasında o dövrün siyasi şərtləri ilə yanaşı, ailəsini, xüsusən də övladlarını qorumağa çalışan atasının təzyiqlərinin çox böyük rol oynadığı qənaətinə gəlmişdir. E.Səid deyir ki, şəxsiyyət böhranı təkcə ad və dillə bağlı deyil. Yazıçı oxucularına ailəsindən bəhs edərkən onun ailəsinin eyni deyil, müxtəlif köklərə malik olduğunu bildirir. Bu xüsusiyyətinə görə də identiklik böhranı ömür boyu onun yaxasını buraxmamışdır.

Интеллектуальный иммигрант постколониального мира

Резюме

В статье анализируется жизнь и творчество Эдуарда Саида, кризис идентичности в его известном произведении «Бездомный - бомж». Основная часть текста называется «Об Эдуарде Саиде», где кратко рассказывается о жизни и творчестве автора. Э.Саид в своем творчестве решительно защищал национально-нравственные ценности и честь всего восточного мира. Он считался образцовой личностью для своей страны. Помимо политических условий того времени, сделан вывод, что большую роль в переживании «кризиса идентичности» в «Ерсиз-Юрdsуз» сыграло давление отца, пытавшегося защитить свою семью, особенно своих детей. Э. Саид говорит, что кризис идентичности связан не только с именем и языком. Когда писатель говорит о своей семье, он говорит своим читателям, что его семья не та, а имеет другие корни. Из-за этой особенности кризис идентичности не сходил с его воротника на протяжении всей его жизни.

An intellectual immigrant of the postcolonial world

Summary

The article analyzes the life and creativity of Eduard Said, the identity crisis in his famous work "Homeless - Homeless". The main part of the text is called "About Eduard Said", where the author's life and work are briefly discussed. E. Said resolutely protected the national and moral values and honor of the entire Eastern world in his work. He was considered an exemplary personality for his country. In addition to the political conditions of that time, it was concluded that the pressures of the father, who tried to protect his family, especially his children, played a big role in experiencing an "identity crisis" in "Yersiz-Yurdsuz". E.Said says that the identity crisis is not only related to name and language. When the writer talks about his family, he tells his readers that his family is not the same, but has different roots. Due to this feature, the identity crisis did not leave his collar throughout his life.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

AŞIQ ŞENLİYİN “LƏTİF ŞAH” DASTANI

Ağbaba-Çıldır aşıqlarının dastan repertuarının, xüsusilə özlərinin yaratdıqları dastanların yayılma arealının, ideya-məzmun özəlliklərinin, etik-estetik xüsusiyyətlərinin, dil-üslub məziyyətlərin, sənətkar təxəyyülü və əski türk eposçuluq ənənələrinin, poetik strukturun və sair məsələlərin araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu problemləri nəzərə alaraq Çıldır Aşiq Şenliyin dastan yaradıcılığı üzərində birinci olaraq dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq. Bayram Durbilməzin qənaətinə görə, Aşiq Şenliyin repertuarında özünün də yaratdığı dastanlar daxil olmaqla qırxdan çox dastan olmuşdur. “Koroğlu” və onun qolları, “Ercişli Əmrah”, “Aşiq Qərib”, “Yaralı Mahmud”, “Tahir və Zöhrə”, “Summani ilə Gülpəri” və sair dastanlar deyilənlərə nümunə ola bilər. Aşiq Şenliyin düzüb-qoşduğu “Lətif şah” (1873), “Sevdagar şah ilə Gülənaz Sultan” (1881), “Salman bəy ilə Durnatəl xanım” (1893) dastanları “özəlliklə Doğu Anadoluda aşıqlar tərəfindən geniş bir çevrədə yayılmaqla və xalq tərəfindən sevilərək dinlənməkdədir. Eyni zamanda dastanların Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında da önəmli bir yeri vardır”. Aşiq Şenliyin “Lətif şah” dastanı yalnız Türkiyədə deyil, Türkiyədən uzaqlarda da geniş yayılmışdır. A.Kafkasyalı dastanın Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Sulduz // Qarapapaq aşıqlarının repertuarında möhkəm yer tutduğunu göstərir.

Görkəmli tədqiqatçının sözlərinə görə, “Lətif şah” dastanının mövzusu ustad sənətkar gerçək bir hadisədən götürmüşdür. Həmin hadisə aşağıdakı kimidir: “Qarlı qış günlərinin birində Aşiq Şenlik Suxarada məclis keçirmiş. İtlərin səsinə çıxan ev sahibi 10-12 yaşlı yarıçılpaq bir uşaqla yaşlı bir qocanı içəri gətirir. Hər ikisi soyuqdan az qala donacaqmış. Onlara çay-çörək verib rahatladıqdan sonra kim olduqlarını soruşmuşlar. Söhbət əsnasında məlum olur ki, bunlar Ağbabadan gəlirlər. Uşağın atası şikəst olduğu üçün o, əmisi ilə birlikdə sədəqə toplamaq məqsədi ilə yola çıxmışlar. Uşağın adı Lətif, əmisinin adı isə Mövlud imiş. Uşaq əmisinə “Lələ” deyərək müraciət edirmiş. Onların acınacaqlı vəziyyəti hamıya bərk təsir edir və məclisdəkilər Aşiq Şenlikdən bu barədə bir söz qoşmasını xahiş edirlər. Ustad sənətkar da bu hadisədən bərk mütəəssir olur və bədahətən burada bir söz qoşur. Beləliklə, həmin hadisə və söylənilən türkü “Lətif şah” dastanının yaranmasına səbəb olmuşdur”. E.Aslanın qənaətinə görə, Aşiq Şenlik Lətif Yəmən padşahının oğlu Lətif şah, onun əmisi Mövludu isə Yəmən padşahının baş vəziri Qoca Lələ kimi təsvir etmişdir. “Şenlik burada hər nədənsə qəhrəmanların adlarını dəyişdirmək gərəyini lazım bilməmiş. Sadəcə olaraq, Lətifə bir sevgili taparaq ona Gövhər adını vermişdir”. Göründüyü kimi, Aşiq Şenlik sonralar bu əhvalatı genişləndirərək dastanın məzmununu, hadisə və obrazlara uyğun şeir parçaları ilə zənginləşdirmiş, klassik bir eşq dastanı yaratmağa müvəffəq olmuşdur. “Lətif şah” dastanı mükəmməl süjeti, mifoloji hadisə və əhvalatların, obrazların zənginliyi ilə seçilir. Dastanda padşahın övladının olmaması, nəzirniyazdan sonra onun oğlunun dünyaya gəlməsi, dərvişin ona alma verməsi, əsərin qəhrəmanının buta alması və s. ənənəvi süjetlərlə gerçək hadisələrin, sakral dünya ilə real dünyanın bir-birinə inteqrasiyası əsərin süjetinin çoxşaxəlilliyini, surətlərin tamlığını, kompozisiyanın mürəkkəbliyini təmin edir. Məlumdur ki, dastanda Lətif şahın bütün elmləri öyrənib başa vurmasından sonra onun karvan soymasından, Hindistan padşahının qızı Telli Mehribanın ona buta verilməsindən və bu yolda Lətif şahın başına gələn müxtəlif əhvalatlardan bəhs olunur. Qeyd edək ki, Lətif şah həm aşiq, həm də qəhrəmanlıq statusu daşıyır. Buta veriləndə qəhrəmanlıq funksiyasını, buta verildikdən sonra isə həm aşıqlıq, həm də qəhrəmanlıq funksiyasını yerinə yetirən Lətif şahın adı da qədim türk eposçuluq ənənələri və mifik düşüncə ilə bağlıdır. Bir sıra Azərbaycan nağıl və dastanlarının başlanğıc hissəsində əsasən, belə stabil epizodlar mühüm yer tutur: dərvişin verdiyi almadan, qoxuladığı güldən və s. sonra övlad həsrəti çəkən adamın qarşısında iki şərt qoyulur: doğulan uşaqlardan biri müəyyən yaş həddi çatdıqda dərvişə verilməlidir, ya da uşağa mütləq dərvişin özü ad qoymalıdır. “Lətif şah” dastanında Lətif şah ad qoyma mərasimi qeyd etdiyimiz ikinci motivlə bağlıdır. Yalnız bu əsərdə deyil, bir sıra nağıl və dastanlarımızda uşağa dərvişlərin ad qoyması, şübhəsiz ki, xalqımızın dini-mifoloji qoruluşlarını özündə əks etdirir. Lətif şahın adının magik səciyyəsi, mifoloji semantikasını kimi, ona buta verilməsi prosesi də qeyri-adi keyfiyyətlərlə, əski inanclarla bağlıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, buta motivi dastanın E.Aslan variantında Mehriban Soltanın Lətif şahın soruşmasını alıb onunla görüşməsi və qoynuna məktub qoyması ilə gerçəkləşir. Əhliman Axundov variantına görə Mehriban Soltan Lətif şahın şəklini gördükdən sonra onlar bir-birilərinə aşiq olurlar. Əhməd Cəfəroğlu variantında isə hər iki qəhrəman yuxuda buta alır. Buta verilməsi ilə əlaqədar A.Kabaklı yazır ki, pirlər (müqəddəslər) “aşığa üç dolu eşq badəsi verir. Bunlardan biri Allah üçün... biri pirlər üçün... üçüncüsü də dünyada və axirətdə sevdasını çəkəcəyi gözəl bir qız üçündür. Pir ona sevcəyi dilbərini camalını da göstərir”. Dastanda həm Lətif şah, həm də Telli Mehribana eyni vaxtda buta verilməsi epizodu bu cür təsvir olunur: “Telli Mehriban bir gecə öz otağında yatdığı yerdə yatağın içində yuxuda bir adam gəldi əlindən tutdu, yerində oturtdu. Əlində bir kuzə, bir dənə də stəkan. Kuzədən su tökdü stəkana. Telli Mehribana uzatdı dedi ki, bunu içəcəksən. Bizi yoxdan var eləyən Allahın eşqinə. Aldı bu qız bu badəni içdi Allahın eşqinə. Bir daha doldurdu. Dedi ki, bunu da içəcəksən qırxların, pirlərin, axır zaman peyğəmbərinin eşqinə. Aldı qız onu da içdi. Bir daha doldurdu. Dedi ki, bu badəni içəcəksən Yəmən padşahının oğlu Lətif şahın eşqinə. Elə eynilə Lətif şahı içirdi. Demə, bu adam Xızır əleyhissalammış. İki barmağını ayna elədi. Qızın camalını oğlana, oğlanın camalını da qıza göstərdi” [4, 20]. Buta aldıqdan sonra “üç yüz altmış damarı od tutub yanmağa başlayan” Telli Mehriban Lətif şahın, Lətif şah da onun eşqinə qeyri-adi keyfiyyətlər qazanır. Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib dastan qəhrəmanlarının bir-birini yuxuda görərək aşiq olmalarını qədim ədəbi priyomlardan biri kimi səciyyələndirir. Buta verilməsi motivinə toxunan prof. H.İsmayılov bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirərək yazır ki, “dastanlarımızda geniş yayılmış “buta verilməsi” nə sadəcə bir priyom kimi yanaşmaq bəlkə də doğru olmazdı. Çünki burada əski köklərlə bağlılıq vardır. Elə buna

görə də buta almış qəhrəmanlar öz qeyri-adilikləri ilə seçilməyə başlayırlar”. “Lətif şah və Telli Mehriban” dastanında da bu motiv özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Əksər dastan qəhrəmanları kimi, Lətif şah da buta aldıqdan sonra qeyri-adi hallar keçirir, onun psixikasında dəyişikliklər baş verir, ən bacarıqlı həkimlər onun dərdinə çarə edə bilmirlər. Lakin onun dərdi, xəstəliyi maddi, fizioloji xəstəlik deyil. Bu, onun şüurunda, mənəviyyatında gedən mənəvi sarsıntı, başqa sözlə, mənəvi təkamül, intibahdır. Bu təkamül onu aşıqlıqdan aşıqlığa çatdırır. Bu, ürfani bir təkamüldür. Buna görə də heç kəs onun dərmini anlamadığı halda, iki yüz əlli yaşlı bir qarı Lətif şahın eşq sevdasına düşər olduğunu başa düşür. Həmin epizod dastanda bu cür verilir: “Dedi ki, bundan qoloyu (asanı) nə var. Bununku sevda şeiridi. Sazbənddən mənə bir üç telli saz gətirdin, indi mən bunu qaldırım. Sazı gətirdilər verdilər nənənin əlinə. Nənə sazın telinə toxundu barmağıynan. Necə ki, telin səsi çıxdısa, Lətif şah gözüni açdı, dedi: - Nənə, sənin o iman dağarcığına qurban olum. Bir o sazı mənə ver” [4, 31]. Göründüyü kimi, Lətif şahın buta alması onu aşıqə, aşıqlıyı isə aşığa çevirir. “Qurbani”, “Novruz”, “Şahzadə Əbülfəz” və s. dastanlarımızda da əsərin qəhrəmanları “buta alma” yuxusundan ayılan kimi, öz dərdlərini ancaq “bir başı nimçə, bir başı çömçə” ilə - sazla anlada bilirlər. “Novruz” dastanında nümunə üçün qeyd etdiyimiz motivə diqqət yetirsək, eyni mifoloji əhvalatın şahidi olarıq: “Novruz düz on bir gündən sonra özünə gəldi. Baxdı ki, atası, anası, qohum-əqrəbası - hamı onun başına yığılıb. Novruz dedi: - Mən dərdimi dilnən desəm, dilim yanar. Mənə bir saz gətirin” [1, 171].

Aydın görünür ki, dastan qəhrəmanlarının buta alması, aşıqlıyı və aşıqlığı təsəvvüfi düşüncədən, ilkin təsəvvürlərdən doğan bir zərurətdir. Bu zərurət qəhrəmanı ürfan yoluna aparır, bu yolda o, heç nədən, hətta ölümdən belə çəkinmir. Ona görə də Lətif şah “əcəl köynəyini geyər gəlirəm” - deyər bu yoldan çəkinməyəcəyini bildirir. Dastanda diqqəti çəkən maraqlı cəhətlərdən biri də əski türk düşüncəsi ilə müsəlman əxlaq normalarının, islami davranışların bir-biri ilə bağlılığıdır. Bəllidir ki, Lətif şah deryada gəzməyə çıxarkən fırtına qopur və onu fars padşahının ölkəsinə aparır. Padşahın qoşununu qırdığına, kürəkəni İsfəndiyar pəhləvanı öldürdüyünə görə Lətif şahı dar ağacından asarkən fars padşahının qızı Əsmər xanım (bəzi variantlarda Əsmə] onun gözəlliyinə vurulub Lətif şahı ölümdən xilas edir. Fikrimizcə, həmin məqama diqqət yetirib incələməyə ehtiyac vardır. Əsmər xanımın təkidinə baxmayaraq Lətif şah onunla evlənmək istəmir, çünki o, Telli Mehribana butalıdır, Lətif şahın çəkdiyi bütün əzab-əziyyətlər Telli Mehribana qovuşmaq, onun vüsəlinə çatmaq üçündür. Buna görə də Əsmər xanımın təklifinə belə cavab verir: “Tək mənə götürgünən Mehriban sultana cariyə olum” [4, 43]. Göründüyü kimi, Lətif şah sevgilisinə qovuşmaq üçün hər şeyə, hətta qul olmağa hazırdır. Əsirlikdən qurtarıdıqdan sonra Mehriban sultana yenidən qovuşan 232 Lətif şah uzun müddət mənəvi böhran keçirir, əsil həqiqəti açıb ona deyər bilmir. Yalnız Əsmər xanımdan gələn məktubu Telli Mehriban gizlicə oxuyub həqiqəti biləndən sonra Əsmərlə Lətif şahın evlənməsinə razılıq verir və Lətif şah böhrandan xilas olur. Diqqət edilsə, bu epizodda əski türk-oğuz ənənəsi ilə, müsəlman əxlaq davranışı arasındakı müəyyən ayrı-seçkilik təsəvvürü nəzərə çarpır. Buta alıb Mehriban xanımdan başqa heç kəsə evlənmək istəməyən, “bir müşgülün babalına batmışam” - deyən Lətif şah çətin bir vəziyyətdə qalmışdır: bir tərəfdən o, öz butasına sədaqətini göstərməlidir, digər tərəfdən isə Mehriban xanıma qovuşmaq üçün onu ölümdən xilas edən fars padşahının qızı Əsmərin şərtinə əməl etməlidir: Bir müşgülün babalına batmışam, Heç kimsə dərdimdən xəbərdar deyil. Pünhan-pünhan yar atəşi çəkirəm, Aça bilməm, söylənəcək sirr deyil. [4, 46] Bu çətin situasiyadan çıxış yolunu Telli Mehriban göstərir: Lətif şah Əsmər xanımla da evlənməlidir, çünki “iki şıkar bir igidə ar deyil”. Bu epizodda Lətif şahın qadına, öz sevgilisinə böyük sayğısı ilə yanaşı, həm də Mehriban xanımın alicənablığı, ailə münasibətlərində oynadığı rol, sədaqəti diqqəti çəkir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Bamsı Beyrək” boyunda da Bayburd qalasında on altı illik əsirlikdən düşmən qızının köməkliliyi ilə Bamsı Beyrəyin xilas olması təsvir olunur. Görünür ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bu epizod sonralar bir sıra nağıl və dastanlarımıza transformasiya olunmuşdur. Düşmən qızının hami-xilaskar rolunda çıxış etməsi Bamsı Beyrəyin onunla evlənməsi şərti ilə gerçəkləşir. Maraqlıdır ki, “Lətif şah” dastanında da xilaskarlıq funksiyasını düşmən qızı Əsmər xanım yerinə yetirir. Ana kitabımızın Drezden nüsxəsinin sözü gedən boyunda dustaqlıqdan qurtarandan sonra Beyrəyin düşmən qızı ilə evlənməsinə dair simvolik, yaxud da real bir işarə yoxdur. O, Baybecanın qızı Banıççəklə evlənilir. Dastanın Vatikan nüsxəsində isə Beyrək düşmən qızını alır. “Lətif şah” dastanında isə (eləcə də dastanın digər variantlarında) Lətif şah yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mehriban xanımdan başqa, düşmən qızı Əsmər xanımla da evlənilir. Aydın görünür ki, daha arxaik motiv dastanda müsəlman dünyagörüşü və şəriət qanunu əsasında yeni hüquqi funksiya qazanaraq özünün bədii-məntiqi həllini tapır. Telli Mehribanı zorla almaq istəyən fars padşahının qoşununa və məşhur pəhləvanı İsfəndiyara qalib gəldikdən sonra butasına qovuşsa da, o daha bir sınaqdan çıxmalı olur. Dənizdə fırtınaya düşən Lətif şah tutularaq fars padşahlığına gətirilir. Ölüm təhlükəsi ilə üzləşən qəhrəman qeyd etdiyimiz kimi, Əsmər xanımın yardımı ilə ölümdən xilas olur. Bundan sonrakı hadisələrin coğrafi arealı əks istiqamətdə - Fars padşahlığı - Hindistan - Yəmən istiqamətini əhatə edir. Lətif şahın dənizdə qərğ olması hadisəsini də təsadüfi saymaq olmaz. Fikrimizcə, su burada mifik səciyyə daşıyır. Bir çox nağıl, dastan və əfsanələrdə əsərin qəhrəmanının suda qərğ olması, yaxud sandığa qoyularaq suya atılması motivlərinə sıx-sıx rast gəlmək olur. Bizə elə gəlir ki, ağır situasiyalarda dastan qəhrəmanlarının suda qalması magik bir sınaqdır və bu magik sınaq bir qayda olaraq xoşbəxt sonluqla nəticələnir. Görünür ki, suyun həyatın başlanğıcı sayılması, ona inam bəslənməsi dastan yaradıcılığında bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. Bu sakrallıq qeyd etdiyimiz dastanlarda öz izlərini bu və ya digər dərəcədə mühafizə etməkdədir. Xalqımızın, o cümlədən bir sıra dünya xalqlarının mifoloji düşüncəsində suyun kainatın yaradılışında, xaosun nizama salınmasında həlledici rola malik olduğu məlumdur. Bu baxımdan Lətif şahın günlərlə tək-tənha dənizdə qalması, su stixiyası vasitəsilə onun düşdüyü çətin situasiyanın düzənlənməsi prosesi mifoloji təsəvvürlərlə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Aşıq Şenliyin “Lətif şah” dastanı “klassik dastançılıq ənənəsinin uğurlu davamıdır” [3, 200]. Dastanda həm qəhrəmanlıq, həm məhəbbət motivlərinin, həm real, həm də mifoloji hadisələrin milli-estetik harmoniyası Azərbaycan-türk dastançılığının Ağbaba-Çıldır aşıq mühitində özünəməxsus özəlliklərinin göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I cild (tərtib edənlər M.H.Təhmasib, Ə.Axundov). Bakı: Lider-Nəşriyyat, 2005, 392 s.
2. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı : mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002, 312 s
3. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2007, 304 s.
4. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplanmalar. (Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları ağızları).Ankara:Ankara Universitesi Basımevi,1995, XXIV+296 s.

Xülasə

Aşıq Şenlik Borçalı, İrəvan aşıq mühitində çox sevilən sənətkar olmuşdur. Aşıq Şenliyin iri həcmli dastanı “Lətif şah” dastanıdır.Dastanın hər bir variantında azadlıq, humanizm ideyaları ön plana çəkilir. Məqalədə dastanın bir neçə səciyyəvi xüsusiyyətini qeyd etmişik.“Lətif şah” dastanının mövzusunun ustad sənətkar gerçək bir hadisədən götürülmüşdür. Biz də məqaləmizdə dastanın təhlilinə xüsusi yer ayırmışıq.

Açar sözlər: “Lətif şah”, dastan, aşıq, saz, Aşıq Şenlik, məhəbbət

“Latif Shah” epic of Ashiq Shenliy

Summary

Ashiq Şenlik Borchalı was a very popular artist in Yerevan's ashik environment. Ashiq Shenliyy's large-scale epic is "Latif Shah" epic. In each version of the epic, the ideas of freedom and humanism are brought to the fore. In the article, we have mentioned several characteristic features of the saga. The theme of the "Latif Shah" saga was taken by the master artist from a real event. We also devoted a special place to the analysis of the saga in our article.

Keywords: “Latif Shah”, epic, ashik, saz,

Эпос Ашика Шенлик "Ляtif Шах"

РЕЗЮМЕ

Ашик Шенлик Борчалы был очень популярным художником в среде ашиков Еревана. Масштабная эпопея Ашика Шенлия - это эпопея "Ляtif Шах". В каждой версии эпоса на первый план выдвигаются идеи свободы и гуманизма. В статье мы упомянули несколько характерных черт саги. Тема саги «Ляtif Шах» была взята мастером из реального события. Анализу саги мы также уделили особое место в нашей статье.

Ключевые слова: «Ляtif шах», эпос, любовь, музыка, любовь, торжество, любовь.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

FƏRMAN KƏRİMZADƏNİN TARİXİ ROMANLARI

Azərbaycanın görkəmli yazıçılarından biri olan Fərman Kərimzadə məzmunlu və orijinal tarixi romanlar müəllifidir. Tanınmış nasirin əsərləri böyük oxucu rəğbəti qazanmışdır. Ədib yaradıcılığa gənc yaşlarından başlamış, bir-birinin ardınca maraqlı əsərlər yaratmışdır. Bu məqalədə Fərman Kərimzadənin tarixi romanları sırasında xüsusi yeri olan “Qarlı aşırım” və “Xudafərin körpüsü” əsərlərindən bəhs edəcəyik. Əvvəlcə yazıcının bioqrafiyasına qısa nəzər salaq.

Fərman İsmayıl oğlu Kərimov 1937-ci il martın 3-də Ermənistanın Vedi rayonunun Böyük Vedi kəndində anadan olmuşdur. 1944-1951-ci illərdə ibtidai təhsilini kənddə almış, 1949-cu ildə doğma kəndindən zorla çıxarılaraq, Azərbaycanın Beyləqan (kecmis Jdanov) rayonuna deportasiya olunmuşdur. 1954-cü ildən orta məktəbin yuxarı siniflərini Beyləqan rayonunun Sahsevən kəndində bitirmişdir. 1955-1960-cı illərdə Əzim Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbində təhsil almışdır. 1962-1965-ci illərdə İsmayilli və Beyləqan rayonlarında orta məktəb müəllimi kimi fəaliyyət göstərmiş, 1962-1965-ci illərdə “Yüksəlis” rayon qəzeti redaksiyasında ədəbi işçi, şöbə müdiri, məsul katib işləmişdir. 1965-1967-ci illərdə Moskvada Ümumittifaq Kinematografiya İnstitutunun ssenari fakültəsində kurs bitirmişdir. 1966-1970-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilisləri Komitəsində tərcüməçi, böyük redaktor, “Abseron”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetlərinin redaksiyasında şöbə müdiri, ədəbi işçi, 1970-1977-ci illərdə C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında kollegiya üzvü, 1977-1980-ci illərdə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin xüsusi müxbiri olmuşdur. 1980-1981-ci illərdə Süvəlan Yaradıcılıq Evinin direktoru işləmişdir. 1958-ci ildə “41 nömrəli ayaqqabı” adlı hekayəsi isiq üzü görmüşdür. “Sonuncu eksponat” adlı ilk kitabı 1963-cü ildə nəşr olunmuşdur. 1967-ci ildə “Qarlı aşırım” tarixi romanı Fərman Kərimzadəyə böyük oxucu rəğbəti qazandırmışdır. Bundan sonra o, 70-80-ci illərdə “Oğuz qəbrı”, “Qırmızı zirvə”, “Xudafərin körpüsü”, “Caldıran döyüşü”, “Təbriz namusu”, “Qoca qartalın ölümü” və s. kimi əsərlərini tamamlamışdır.

Ədibin bütün əsərləri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanırsa da, tarixi romanlar bu sıvahıda xüsusi yer tutur. Roman — yazılı ədəbiyyatın və epik növün ən irihəcmli janrıdır. Tarixi şəxsiyyətlərlə, onların həyat və fəaliyyətinin təsviri ilə bağlı olan romanlara tarixi roman deyilir.

A.N.Pautnik tarixi romanlar haqqında belə yazırdı: “Tarixi roman kecmisi tarixi ardıcılıqla təsvir etməkdir. Janrın tələbi tarixi sənədlərə əsaslanmaq, olmuş tarixi hadisələri və şəxsləri müasir tələblər baxımından əks etdirməkdir”.

Hegel isə yazırdı: “Tarixçi, həqiqətdən də baş verməmiş hadisələri nə qədər təsvir etməyə çalışırsa çalışsın, o, bu rəngarəng hadisələr və xarakterlər məzmununu öz təsəvvürlərinə daxil etməyə və ruhən onu canlandırmağa məcburdur. Belə bir təkrar yaradılış zamanı o ayrı-ayrı detalların dəqiqliyi ilə vətənməyi bacarmayacaq, eyni zamanda bütün dərk edilənləri səliqəyə salmaq və tərtib etmək, bu zaman ayrı-ayrı xüsusiyyətləri, rəftarları, əməlləri, hadisələri elə bir şəkildə ümumiləşdirmək və qruplaşdırmaq istəyəcək ki, bir tərəfdən bizim gözlərimizin önündə millətin, zamanın, zahiri şərtlərin, hərəkət edən individlərin daxili böyüklüyü və yaxud zəriflikləri aydın obrazlı şəkildə canlansın, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı hissələrdə xalqın tarixi əhəmiyyətli hansısa hadisəsi ilə qarşılıqlı əlaqə açıq-aydın şəkildə görünsün.”

Filologiya elmləri doktoru Yavuz Axundlu ədib haqqında yazırdı: “Fərman Kərimzadənin tarixi romanları çağdaş Azərbaycan nəsrində janrın potensial imkanlarının genişliyini sübut edirdi. Onu bir yazıçı kimi şöhrətləndirən də onun tarixi romanları olmuşdur.”

Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım” adlı tarixi romanı 1967-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu əsər ona böyük oxucu rəğbəti qazandırmışdır. Əsərdə sinfi mübarizənin kəskin xarakter aldığı 30-cu illər kəndinin canlı mənzərəsi – panoramı verilmişdir. Bu roman əsasında 1972-ci ildə müəllifin ssenarisi ilə rejissor Kamil Rüstəmbəyov “Axırıncı aşırım” filmi çəkilmişdir. “Qarlı aşırım”ı çap etdirəndə Fərman Kərimzadənin 30, bu əsərin əsasında “Axırıncı aşırım” bədii filmi ekranlara çıxanda isə 33 yaşında idi. Azərbaycan kinosunun incilərindən hesab edilən “Axırıncı aşırım” filmində əsas rollarda Həsən Məmmədov, Adil İsgəndərov, Məlik Dadaşov, Hamlet Xanizadə, Həsənağa Turabov, Şəmsi Bədəlbəyli, Tamilla Rüstəmov, Şahmar Ələkbərov və digər tanınmış sənətkarlar çəkilmişlər. Film 1972-ci ildə Tiflisdə keçirilən V Ümumittifaq kinofestivalında iştirak etmişdir. Adil İsgəndərov (Kərbəlayı) və Həsən Məmmədov (Abbasqulu bəy) “ən yaxşı kişi rolu”na görə mükafata layiq görülmüşdülər.

“Qarlı aşırım” üç hissədən ibarətdir: “Qarlı aşırım”, “Oğuz qəbrı” və “Qırmızı zirvə”. Əsərdə kollektivləşmə illərinin, sinfi mübarizənin tarixən dramatik və gərgin dövrünün ab-havası gərcəkləndirilmişdir.

Yazıçı əsərdə zəngin xarakterlər qalereyası yaratmışdır. Abbasqulu bəy Sadlinski, Xəlil, Sıxəlioğlu, Sabanzadə, Talıbov, Kərbəlayı İsmayıl, Qəmlə kimi surətlərin fonunda qarşı-qarşıya duran iki cəbhənin mübarizəsi real səhnələrlə işıqlandırılmışdır.

Yazıçı Təranə Vahid bu əsəri araşdırarkən belə qeyd edirdi: “Qırmızı ilğımın puç və əfsanə olduğunu yazıçı fəhmi ilə çoxlarından əvvəl Fərman Kərimzadə duymuşdu. Yazıçı “Qarlı aşırım” romanı ilə aldanmış insan selini dayandırır bəylikdən köləliyə sürüklənən bir xalqa aşırımın o üzündəki həqiqəti göstərirdi...”

Professor Yaşar Qarayev isə bu tarixi əsər haqqında fikrini belə ifadə etmişdi: “Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım”ı ölüm, qorxaqlıq və onların hər ikisindən ucada duran insan və onun ləyaqəti barədə ibrətli hekayədir. Konkret inqilabi – tarixi motiv burada məhz ümumbəşəri əxlaq və mənəviyyat problemlərini səviyyəsinə qalxa bilir.”

Əsərin əsas surətlərindən biri olan Kərbəlayı İsmayıl – nəslin böyüyü, uzaq və ucqar dağ obasının qeyri-məhdud hakimi və sahibkarı, elin – “patriarxal icmanın” nüfuzlu atası elliklə kollektivləşməyə, kənddə sovet hakimiyyətinə müharibə

elan edir. Bildiyimiz kimi, 30-cu illərdə, kolxoz quruculuğu illərində Azərbaycanın bir çox rayon və kəndlərində bu quruculuğa qarşı çıxanlar – qolçomaqlar var idi, vəni onlar kasıb kəndli ilə birləşib, öz var-dövlətlərini itirmək istəmirdilər. Bunlar əsasən, bəylər, varlı tacir və kəndxudalar idilər. Kərbəlayı İsmayıl da belələrindəndir. Onun fikrincə, dünən qarısında cörək verib böyütdüyü “gədə-güdə” ilə o bir ola bilməz. Əsərdə Qəmlodan fərqli olaraq, Kərbəlayı İsmayıl öz mərdliyi ilə oxucuda rəğbət hissi oyadır. Lakin Kərbəlayı surəti təkcə bu keyfiyyətlərlə tamamlanmışdır. Qəddarlıq, zülmkarlıq bu keyfiyyətləri tamamlayır. Məhz buna görədir ki, Kərbəlayı İsmayıl günahsız insanların qanının tökülməsinə razıdır, lakin təslim olmağı öz “kisilik qüruru”na sığışdırma bilmir, ölməyi, öldürməyi üstün tutur. Kərbəlayı İsmayılın səhvi bundadır ki, o, Qəmlə kimi amansız bir adamı özbaşına buraxmış, o isə qırğınlar törədir, günahsız qanlar axıdır.

Əsər və onun əsasında çəkilən film haqqında aparılan araşdırmalarla tanış olanda görürük ki, əsər heç də cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmayıb. Film ekranlara çıxandan sonra yazıçı təhdidlərlə üzləşir. Qəmlonun mənfəi obrazda verilməsi qəbul edilmir. Əslində Qəmlə kimdir? Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan televiziyasının “Səyyah” verilişi keçmiş işıq salmağa çalışdı. Qəmlə (əsl adı Qəmbəralı) Tərtər rayonunun Göbəktələ kəndində yaşamışdır. Verilişin aparıcısı Qəmlonun ailəsini tapıb onlarla söhbət etmişdi. Onun oğlu, qızı, qardaşı oğlu Qəmlə haqqında danışmışdılar. Oğlu, İsmayıl İbrahim Qəmbəralı oğlu: “... mənim atam qəhrəman idi. Sovet dövründə onu düşmən kimi qələmə veriblər. Ancaq Qəmlə erməniyə düşmən idi, bizə yox. Heç kimə pislik etməyib, bacardığı qədər hamıya yaxşılıq edib. Abbasqulu bəy ilə dost olublar, bir yerdə böyüyüblər. Abbasqulu bəyi Qəmlə öldürməyib. Bu Sovetin DTK-sının işi idi. Həm də burada erməni əli var idi. Çünki Abbasqulu bəyin başı, Qəmlonun isə qolunun gücü onlara mane olurdu. Qəmlonun ölümü bayram günü olub, öz kəndçilərimizin əli ilə. Kiminə vəzifə, kiminə pul təklif edərək onları bu işə cəlb ediblər. Şirali adlı biri onu bayram günü evinə qonaq çağırır. O da silahsız gedir. Anam ona xəncərini götürməyi məsləhət görəndə Qəmlə qulaq asmır. Qonaq gəldiyi evdə 17 nəfər olur. Yeyib-içdikdən sonra qarışıqlıq çıxarıb onu öldürürlər.”

Elə həmin verilişin aparıcısı Kərbəlayı İsmayılın nəvələri ilə də görüşüb. Onlar deyiblər ki, babamız Şura hökumətinə qarşı vuruşub, onu qəbul etməyib. Təqib olunduğunu görüb Araz vasitəsi Türkiyənin İqdir vilayətinə keçir. Ona görə də onun bütün oğullarını əvvəl həbs edib, sonra isə öldürüblər. Yalnız bir oğlunu ailəsi ilə birlikdə Qazaxıstana sürgün edirlər.

Sovet imperiyası dövrü tariximiz təhrif olunurdu. Bu elə bir dövr idi ki, F.Kərimzadə günahı Qəmlonun üstünə atmaq məcburiyyətində idi.

Bu mövzu ilə bağlı jurnalist araşdırmalarının birində belə bir qeydə rast gəldik: “Həmin dövrdə müəllifin iştirakı ilə keçirilən görüş-diskussiyaların birində biz də iştirak edirdik. F.Kərimzadə söhbət əsnasında artıq-əskik heç nə yazmadığını, Qəmlə necə olubsa, elə də qələmə aldığını bildirdi: “Kərbəlayı İsmayıl, Qəmlə xalqımızın namuslu övladları olub... Əsəri onlar itib-batmasın deyərək yazmışam...”

Romanda əsas surətlərdən biri də zadegan, əsilzadə mənşəyindən olan, lakin sonralar bolşevizmi qəbul etmiş daxili alçınablıq və cəsurluğu ilə seçilən Abbasqulu bəy Şadlinskidir. Partiya komitəsinin katibi Şabanzadə başına silahlı dəstə toplayıb – “Şura hökumətini tanıyıram”, - deyən Kərbəlayı İsmayıl ilə danışmaq aparmağı Abbasqulu bəyə tapşırmağı qərara alır. Abbasqulu bəy nəyin bahasına olursa olsun Kərbəlayı İsmayıl ilə danışmaq, onu tabe olmağa çağırmaq, nahaq qan, vətəndaş qırğınının qarşısını almaq istəyirdi. O, çox qürurlu, mərd, zəhmli adamdır. Hətta Abbasqulu bəyden daim şübhəli olan Talibov belə onun zəhmətinə heyran olur. Kərbəlayı ilə danışmaq zamanı Abbasqulu bəy başa düşür ki, onu fikrindən döndərmək mümkün olmayacaq və buna görə də özünü qınayır. Abbasqulu bəy ölümqabağı belə hər şeyin bitdiyini çox yaxşı bilirdi, düşmən qabağında əylir, mərdanə onların qabağına çıxır. Onun ölümü hamının, hətta düşmənlərinin belə ürəyini dağlayır. Əsərdə olan digər surətlərdən Talibov, Xəlil, Şabanzadə, Məhərrəm, Bəylər, Şixəlioğlu, Şirəli kimi surətləri misal gətirmək olar. Lakin surətlər bunlarla bitmir. Romanda ədib bol və rəngarəng surətlər qalereyası yaratmışdır.

Müəllifin tarixi romanları içərisində özünəməxsusluğu ilə seçilən, bu gün də maraqla oxunan “Xudafərin körpüsü” dilogiyasıdır. Bu dilogiyanın ümumi adıdır. Dilogiyanın ikinci kitabı isə “Çaldıran döyüşü” adlanır. Yazıçı bu əsərlərində oxucunu tarixi keçmişlə üzləşdirir, müxtəlif dövrlərə, ölkələrə aparır, müxtəlif insan taleləri, onların daxili aləmlərinin incəlikləri ilə tanış edir. Bu roman oxucunu orta əsr Azərbaycan həyatının həyəcanlı səhnələri ilə qarşılaşdırır. “Xudafərin körpüsü” dilogiyasında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi və qüdrətli sərkərdəsi Şah İsmayılın bir şəxsiyyət kimi yetişib formalaşmasında xüsusi rolunu oynayan XV əsrin axırı və XVI əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələr canlandırılmışdır. Əsərin əsas obrazı İsmayıldır. Onun arzu, istək və düşüncələri Azərbaycan xalqının arzu, istək və düşüncələridir. Elə bu səbəbdən də İsmayılın mübarizəsinə bütün xalq qoşulur. O, çətinliklər, dəhşətli təhlükələr qarşısında titrəmir, ölkənin birliyi, gələcəyi uğrunda cəsarətlə mübarizə aparır. Yazıçı Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlişinin son dərəcə məşəqqətli olduğunu, bu çətinliklərin təsəvvür etdiyimizdən qat-qat artıq olduğunu yeni faktlar əsasında göstərir.

F.e.n. O. Kazımov İsmayılın “Zamanın sahibi” adlandırılmasını belə əsaslandırır: “...hədsiz maneə və qurbanlara baxmayaraq, zaman özü İsmayılı qoruyub saxlamış, hazırladığı, yetişdirdiyi böyük ideyanı həyata keçirmək səlahiyyətini ona tapşırılmışdır.”

Şah İsmayılın arzusu Vətəni bütöv görmək, Araz üzərindəki Xudafərinin sağ və sol tərəflərində nəfəs-nəfəsə dayanmış sərhədləri yox etmək idi. Bildiyimiz kimi, böyük sərkərdə həm də istedadlı şair idi. O, Azərbaycan dilinin hüdudsuz imkanlarını üzə çıxarmaq üçün əlindən gələni əsirgəmədi.

Əsərdə “qoca siyasətçi” Şirvanşah Fərrux Yasarla gənc İsmayılın əks fikirləri belə qarşılaşdırılır. Fərrux Yasar Gödək Əhmədini öldürülməsindən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını parçalamaq, Şirvan torpaqlarını Qarabağ hesabına genişləndirmək istəyir: “Mənə Qarabağ lazımdır, cəhənnəm olsun Qaradağ, cəhənnəm olsun Təbriz, cəhənnəm olsun Ərdəbil, Əhər, Mişkin, Marağa, Xoy, Mərənd”. İsmail ilk yürüşü zamanı Xudafərinin tağlarını sayaraq düşünür: “Bu tağlar mənim yaşım qədərdir. Görünür, bu, yaxşı əlamətdir. İlk dəfədir ki, Xudafərinə keçirəm. Bu yol həmişə açıq olsun. Qaradağ Qarabağa, Qarabağ Şirvana qarşısın.” O bu arzunu həyata keçirmək üçün qızılbaş bayrağı altında on beş il gecə-gündüz qılınc çalır, Şirvanı, Dərbəndi, Bakını, Qarabağı Azərbaycanın cənub vilayətləri ilə birləşdirərək, qüdrətli bir dövlət yaradır.

İsmayıl tarixdə olduğu kimi romanda da ağıllı və istedadlıdır. Yaşının az olmasına baxmayaraq o, müdrük qoca mürüdləri mat qoyacaq bir zəka sahibidir. İlk yürüşlərindən birində Şirvanı təslim edib, Güllüstan qalasını xeyli müddət ala bilmədikdə onun "İndi mən sizdən soruşuram, bizə hara lazımdır? Güllüstan, ya Azərbaycan?" sözləri Hüseyn bəy Lələnin də, qoşun başçılarından da ağıllı işıqlandırır. Neçə döyüşlər görmüş, qılınc çalib ad çıxaran sərkərdələr Kür çayını keçməyə cürət etmədikdə, birinci o özü atını çaya salıb, o taya keçir və ordunu cəsarətləndirib, ardınca aparır.

F. Kərimzadə Şah İsmayılın fəaliyyətinin hər anını mənalandırmağa çalışmış, onun bir sıra mənəvi keyfiyyətlərini yüksək səviyyədə əks etdirə bilmişdir. Şah İsmayıl rüşvətin, rüşvətخورluğun, əliyriliyin düşmənidir. O, rüşvət aldığına görə ölkənin qazısı və sədri Məhəmməd Kaşini qızıl pullarla birlikdə asdırır, bu murdar pulları xəzinə pullarına qarışdırmağı rəva bilmir.

İsmayıl eyni zamanda mehriban və qayğıküşdür. Murada qayğısı, Tacıbəyimə, Bəhrüzəyə, Bağdadda tapdığı kənizi Səkinəyə mehribanlılığı onun insani cizgilərini əks etdirir.

Hər yazıçı, şair, sənətkar yaratdığı əsərlərində öz arzularını canlandırmağa, oxucuya çatdırmağa çalışır. F.Kərimzadə də belə sənətkarlardandır. O, Azərbaycanımızı bütöv görmək arzusunu "Xudafərin" dilogiyasında canlandırmışdır.

Bildiyimiz kimi, ədib Vedibasarda anadan olmuşdur. O, ömrünün sonuna qədər doğma yurd həsrətilə yaşamışdı, ürəyi dağlı idi. Ədib Məmməd Murad adlı sənət dostuna Qara dəniz sahillərindən yazdığı məktubunda belə qeyd edir: "Burada Şah İsmayıl haqqındakı romanı tamamlayıram. Amma istəyirəm pəncərədən baxanda Vətənin bir daşını, bir ağacını görüm. Qara dənizi görürəm."

Bu məqamda görkəmli şəxsiyyətlərin Fərman Kərimzadə haqqında söylədiklərini xatırlamaq yerinə düşərdi: "Fərman Kərimzadə son dərəcə sadə, təmiz, geniş ürəkli, böyük naturalı bir adam idi. O, azərbaycanlı xarakterinin mahir yaradıcısı, əsl vətəndaş kimi Azərbaycan namusunun bir parçası idi."

Sabir Rüstəmxanlı, Azərbaycanın xalq şairi.

"Fərman Kərimzadə hadisələrin məntiqini tutmağı, obrazların mənəvi-psixoloji aləmini aydın cizgilərlə əks etdirməyi bacaran sənətkardır. O, sənətkar kimi də, şəxsiyyət kimi də vaxtdan ucada dayanmağı bacardı."

Qəzənfər Paşayev, professor.

"Bütün ağı, insanlığı, mənəvi gözəlliyi ilə Allah Fərmanı xoşbəxt yaratmışdı. Fərman Kərimzadə həyatı ədəbiyyata gətirdiyindən yaradıcılığında obrazlar qalereyası da olduqca real və zəngindir. Fərman Kərimzadənin ictimai-siyasi və pedoqoji fəaliyyəti ilə ədəbi yaradıcılığı bir-birini tamamlayırdı."

İlyas Tapdıq, şair.

"Fərman rəssam təfəkkürü, şair zərifliyi ilə nəsrimizə bir şirinlik gətirdi. 1967-ci ildə çap olunmuş "Qarlı aşırım" onun yazıçı istedadını, ümidverici və gələcəkli bir nasir kimi yetişdiyini üzə çıxardı."

Musa Yaqub, şair.

"Fərman Kərimzadənin hər əsəri bir insan dünyasıdır. Onun əsərləri kino sənəti üçün zəngin material verir. Fərman Kərimzadə ölümsüzlüyün zirvəsinə ucalan və milyonların qəlbində əbədi yaşayan sənətkardır."

Telman Məhdixanlı, jurnalist.

"Fərman Kərimzadənin yazdığı əsərlər, yaratdığı obrazlar öz milli koloriti, milli özünəməxsusluğu, milli düşüncə tərzilə seçilirdi. O, yazdığı əsəri, təsvir etdiyi obrazı yaşayırdı."

Yeganə Kərimzadə, yazıçı (ədibin qızı).

"Fərman Kərimzadə azərbaycançılıq ideologiyasının bətnindən doğulmuş insan idi. Onun yaradıcılığı, düşüncəsi, atdığı hər bir addım bütöv Azərbaycan savaşı hesablanmışdı. Fərman Kərimzadə ölməz əsərləriylə, böyük vətəndaşlıq qüruruyla özünə əbədi heykəl qoyub getdi."

Sərvaz Hüseynoğlu, yazıçı-şair.

Azərbaycanın görkəmli yazıçılarından biri, tarixi romanlar ustası Fərman Kərimzadə 17 mart 1989-cu ildə, 52 yaşında vəfat etmişdir. Bu qısa ömründə yaratdığı əsərlər oxucularının böyük rəğbətini qazanmışdı. Yaşasaydı Azərbaycan ədəbiyyatını neçə-neçə gözəl əsərlərlə zənginləşdirəcəkdik.

F.Kərimzadənin əmanət qovub getdiyi əsərləri onun daxili aləmini, dünyasını güzgü kimi əks etdirir. Böyük ədibin əsərləri daim oxucular, onu sevənlər tərəfindən sevilə-sevilə oxunur, nəsildən-nəsilə keçdikcə də oxunacaq, öz aktuallığını heç zaman itirməyəcək.

Ədəbiyyat

1. F.Kərimzadə "Qarlı aşırım", Bakı, Gəndlik, 1987.
2. F.Kərimzadə "Xudafərin körpüsü", Bakı, 1992.
3. F.Kərimzadə "Çaldıran döyüşü", Bakı, Yazıçı, 1987.
4. Y.Qarayev "Meyar – şəxsiyyətdir." Bakı, Yazıçı, 1988.
5. Y.Axundov "Aqzərbaycan sovet tarixi romanı" Bakı, Yazıçı, 1979.
6. S.Rüstəmxanlı "Bu çay niyə qurudu", "Ədəbiyyat və incəsənət", 24 mart 1989.
7. Murad M. "Müasirlər yazmasa", Ədəbiyyat və incəsənət, 21 aprel, 1989.
8. O.Kazimov "Ağlın, qəhrəmanlığın vəhdəti haqqında roman" Bakı, Yazıçı, 1987.

Xülasə

Fərman Kərimzadənin tarixi romanları

Azərbaycanın görkəmli yazıçılarından biri olan Fərman Kərimzadə məzmunlu və orijinal tarixi romanlar müəllifidir. Tanınmış nasirin əsərləri böyük oxucu rəğbətini qazanmışdır. Ədib yaradıcılığa gənc yaşlarından başlamış, bir-birinin ardınca maraqlı əsərlər yaratmışdır. Bu məqalədə Fərman Kərimzadənin tarixi romanları sırasında xüsusi yeri olan "Qarlı aşırım" və "Xudafərin körpüsü" əsərlərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: tarixi roman, görkəmli yazıçı, oxucu rəğbət, tarixi şəxsiyyət, milli kolorit, dilogiya, obrazlar qalereyası.

Резюме

Исторические произведения Фармана Керимзаде

Видный азербайджанский писатель Фарман Керимзаде является автором содержательных и оригинальных исторических романов. Произведения известного прозаика приобрели огромное читательское признание. Писатель начал свое литературное творчество с юных лет и один за другим создал интересные произведения.

В данной статье говорится о произведениях «Снежный перевал» и «Худаферинский мост», которые занимают особое место среди его исторических романов.

Ключевые слова: исторический роман, видный писатель, читательское признание, историческая личность,

Rəyçi: dos. Xəlili Ə.M.

AZƏRBAYCANDA ANADİLLİ TƏHSİL UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Hələ çox qədimlərdən yazı və oxu mədəniyyətinə sahib olan Azərbaycan xalqının ziyalıları soydaşlarını hər zaman tərəqqiyə, yüksək əxlaqa səsləmişlər. Azərbaycanda bir necə əsr hökmranlıq etmiş vədəlli işğalçılar uşaqların ana dili təliminə tamamilə etinasız yanaşır, ölkədə islam ideologiyasını yaymaq və möhkəmləndirmək məqsədilə Azərbaycan dilini assimilyasiya edirdilər. İslam dininin yayılması ilə Azərbaycanda islami dəyərlərə əsaslanan təhsil müəssisələri – məktəb və mədrəsələr yaradıldı. Azərbaycanda ərəb və fars dilləri ədəbi dil hesab edilir, elmi, dini, ədəbi və bədii əsərlər bu dillərdə yazılır, əhali arasında yazışmalar əsasən bu dillərdə aparılır, məktəb və mədrəsə təlimində ərəb və fars dilləri əsas verləri tuturdu. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz dilini nəinki vədəlli işğalçılardan mühafizə edib saxladı, eyni zamanda onu daha da zənginləşdirdi. Bu dilin mühafizə edilib saxlanması və inkişaf etdirilməsində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin – İzzəddin Həsənoğlu, İmaməddin Nəsimi, Xətib Təbrizi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənəh Vaqif və başqalarının böyük rolu olmuşdur. Bu şairlərin əsərlərinin vasitələri ilə bərabər məktəb və mədrəsələrdə şagirdlər tərəfindən oxunması da ana dilinin qorunub saxlanılmasına kömək edirdi.

1828-1918-ci illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti, milli mədəniyyəti rus mədəniyyəti ilə əvəz etmək cəhdləri Azərbaycanda təhsil sistemini güclü deformasiyaya uğrattı. Təhsil sahəsində əsrlər boyu formalaşmış milli-mənəvi dəyərlərin bəziləri asınmaya məruz qaldı. Lakin bununla yanaşı, təhsilin inkişafında yeni meyllər də yarandı. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maarif, təhsil və elm sahələrində nəzərəcarpacaq canlanma baş verdi. Tariximizin bu mərhələsində milli məktəb, milli dərslük, milli tərbiyə problemlərini həll etməyə qadir ziyalılar yetişdi. Azərbaycanda maarifçi mühit maarifçilik hərəkatına çevrildi. O dövr ziyalılarımızdan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Səfi Vazeh, Həsən bəy Zərdabi və başqaları çox faydalı işlər gördülər. Firudin bəy Köçərilinin “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının məvəsi mənziləsidir. Ananın südü bədənə məvəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəni sevdii kimi, ana dilini də sevir. Bu, Allahtaaanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur” fikri dövrün milli ziyalıların böyük əksəriyyətinin əsas məsləvi idi (2, s. 8). Ana dili təlimi ideyası getdikcə inkişaf edərək dövrünün prioritet məsələsinə çevrildi. Bu ideyanın həyata keçirilməsində Mirzə İsmayıl Qasir, Seyid Əzim Sirvani, Məhəmməd Tağı Sidqi, Sultan Məcid Qənzadə, Həsən bəy Zərdabi, Məhəmməd ağa Sahtaxtı, Həbib bəy Mahmudbəyov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Rəsəd bəy Əfəndiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov və digər maarifpərvər şəxsiyyətlər böyük xidmət göstərdilər. O dövrdə yetişən – Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Səmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov, Musa Nağıyev, İsa bəy Hacınski kimi sahibkarlar da millətin maariflənməsi, savadlanması, mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi yolunda, milli ziyalı nəslinin yetişməsində və ümumilikdə təhsil sisteminin inkişafında əllərindən gələni əsirgəmədilər.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ali təhsil müəssisələri olmasa da, onlarla ziyalılarımız Avropanın, Rusiyanın, Türkiyənin və digər qabaqcıl ölkələrin ali təhsil ocaqlarında təhsil almış, öz həyatlarını millətin tərəqqisi və inkişafına həsr etmişlər.

XIX əsr Azərbaycan məktəb tarixi ana dili təlimi ideyasının meydana gəlməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından mürəkkəb və zəngin bir dövr olmuşdur. Ana dilinin qorunub saxlanılmasına, ana dilində məktəb ideyasının rüeym şəklində olsa da meydana gəlməsində və əsaslandırılmasında dövrünün tanınmış müəllimləri, şairləri və təhsilli adamların rəhbərlik etdiyi ədəbi məclislərin də mühüm rolu olmuşdur. Bu məclislər sonralar XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şairlərinin bütöv bir nəslini yetişdirmiş əsl ədəbi məktəblərə çevrildi.

Ana dili təlimi ideyasının meydana gəlməsində və inkişafında XIX əsrin 30-cu illərindən meydana gələn qəza məktəbləri mühüm rol oynadı. Bu rol qəza məktəblərinin tədris planına Azərbaycan dilinin müstəqil fənn kimi daxil edilməsi ilə izah edilir. 1200 il ərzində ərəb və fars dilləri tərəfindən sınıslandırılan Azərbaycan dili yalnız qəza məktəbləri savəsində müstəqil fənn olaraq rəsmi tədris edilməyə başlandı. Azərbaycan dili tədrisinin dövlət məktəblərində məcburi fənlər sırasında olması, Azərbaycan dilinin təkə Azərbaycanca devill, bütün Qafqazdakı bir çox ibtidai və orta məktəblərdə də tədris edilməsi bu dilin həvati əhəmiyyətini bir daha artırır (1, s. 423).

Azərbaycan dilinin tədrisi və ana dili təlimi ideyasının sonrakı inkişafında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarı çox mühüm rol oynadı. Ana dili təlimi nəzəriyyəçilərinin və onu təcürbi olaraq həyata keçirənlərin böyük bir hissəsi (R.Əfəndiyev, S.Vəlibəyov, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, M.Mahmudbəyov, Ü.Hacıbəyov və b.) burada yetişmişdir. Bu seminariya ətrafında toplanan bir sıra mütərəqqi pedaqoqlar - D.D.Semyonov, A.O.Çernyayevski və b. istər

⁵⁹ Xalq Təhsili Muzeyi, böyük elmi işçi. zohreyusifova@gmail.com

müəllim kadrları hazırlığında, istər ana dilində yeni dərsliklər tərtib etməkdə, istərsə də tələbələrində ana dili təlimi ideyasını aşılamaqda böyük xidmətlər göstərmişlər.

Azərbaycan maarifçilərinin ana dili məktəbi uğrunda mübarizəsini iki dövrə bölmək olar. Birinci dövrdə maarifçiliyin əsas nümayəndələri A.Bakıxanov ilə M.S.Vazeh, ikinci dövrdə isə M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Sirvani, N.Vəzirov, A.O.Cernvayevski, M.Sahtaxlı, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və b. olmuşlar.

Birinci dövrə maarifçilərinin yaşadığı dövrdə Azərbaycan maarifçiliyi hələ ibtidai şəkildə idi, onun müəyyən proqramı yox idi. Həmin dövrün maarifçiləri feodalizmin ayrı-ayrı təzahürləri əleyhinə, zülm, istibdad, qadın hüquqsuzluğu, köhnə qanun-qaydalar, mədəni gerilik və s. əleyhinə mübarizə aparmaqla kifayətlənirdilər. Onların qarşıya qovduqları ən zəruri məsələ xalq kütlələri içərisində maarifi yaymaq idi. Bu maarifçiliyin ən qabaqda gedən nümayəndəsi, avam kütlələrin xosbəxtliyini elm və maarifə bağlayan A.Bakıxanovun 1832-ci ildə Bakıda məktəb açmağa təşəbbüs göstərməsi də bununla əlaqədar idi (1, s. 425). Onun dünyəvi məktəb açmaq təşəbbüsü ana dili məktəbi ideyasının gələcək inkişafında müsbət rol oynadı. İlk maarifçilərdən olan Mirzə Səfi də ana dilində maarifi yaymaq uğrunda mübarizə aparır, gəncləri ruhani təhsildən uzaqlaşdırmağa və müasir elmləri öyrətməyə çağırırdı. Onun ana dilində “Kitabi-türkü” adlı dərslik tərtib etməsi ana dili təliminin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir.

XIX əsrin ikinci yarısında ana dili məktəbi uğrunda mübarizə daha da gücləndi. 60-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycanın bir çox görkəmli nümayəndələri, müəllim və maarifçiləri təlimin ana dilində aparılması isində gərgin mübarizəyə başladılar. Bu mübarizədə XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsi, maarifçi-demokrat, görkəmli ictimai xadim və pedaqoq olan M.F.Axundov sərəfli yer tutur. Xalqını dərin məhəbbətlə sevən, həmvətənlərini savadsızlıq bəlasından xilas etməyə çalışan, böyük vətənpərvər M.F.Axundov xalq kütlələrinin savadlanması isində ərəb əlifbasının böyük əngəl olduğunu görmüş və tam 20 il bu əlifbanın dəyisdirilməsi uğrunda inadlı mübarizə aparmışdır.

M.F.Axundov ərəb əlifbasında əsaslı islahat aparmağı elmi-pedaqoji cəhətdən əsaslandırır və onu təcridi olaraq həyata keçirməyə ciddi-cəhd edən birinci mütəfəkkirdir. O, başladığı işin gec-tez nəticə verəcəyinə əmin idi. M.F.Axundov deyirdi: “Mən sizi əmin edirəm ki, əlifba məsələsi nəhayət baş tutacaqdır. Əgər bu gün olmasa, sabah, sabah olmasa da birisi gün baş tutacaqdır” (1, s. 428). M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi, eyni zamanda ərəb əlifbası ilə vaxan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının ana dilində təhsili, ana dili məktəbi, ana dilində kitab və mətbuatın yaranması uğrunda mübarizə idi.

M.F.Axundovun ana dili təlimi uğrunda apardığı mübarizə nəticəsiz qalmadı və onun mütərəqqi müasirləri və həmfikirliyi bu ideyanın həyata keçirilməsi uğrunda onun başladığı işi davam etdirdilər.

XIX əsrdə Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb təhsili və pedaqoji ideyalarının inkişafı tarixinin ən parlaq səhifələrindən birini unudulmaz maarifçi H.Zərdabının ana dili təlimi, maarifçi və demokratik ideyaları geniş təbliğ edən “Əkinçi” qəzeti tutur. H.Zərdabi ana dili məktəbləri ilə bərabər, dünyəvi təhsil uğrunda mübarizə aparırdı. “Əkinçi”nin məktəblərdə ana dili təlimini təkmilləşdirmək uğrunda apardığı mübarizə sonralar “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” tərəfindən davam və inkişaf etdirildi.

O dövrdə millətin maariflənməsi ilə bağlı Azərbaycan ziyalılarının fikirlərində müxtəliflik var idi. M.F.Axundovun davamçıları teatr vasitəsilə xalqın savadlanmasına üstünlük verir, Ə.Hüseynzadə və füyuzatçılar millətin tarixi yaddaşının bərpasına xüsusi əhəmiyyət verir, H.Zərdabi və onun məsləkdaşları isə millətin tərəqqisini məktəbdə, təhsil almaqda və mətbuatda görürdülər (2, s. 106).

XIX əsrin sonlarına doğru ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında əmələ gələn və get-gedə artan canlanma, rus dilində olan məktəblərin genişlənməsi və onların müvəffəqiyyəti, ana dilində yeni mətbuat orqanlarının yaranması ana dili məktəbinin zərurətini həyati tələb kimi irəli sürürdü.

Dövrünün böyük sairi, görkəmli pedaqoq və maarifçisi S.Ə.Sirvani 1869-cu ildə Samaxıda açdığı yeni tipli məktəblə Azərbaycanda ana dili məktəbinin bünövrəsini qovdu (1, s. 470). S.Ə.Sirvaninin məktəbinin müvəffəqiyyətləri digər yerlərdə də yeni üsullu məktəblərin yaranmasına təkan verdi, qabaqcıl ziyalılar ana dili məktəbi yaratmaq cəhdlərini get-gedə artırirdilər. Belə məktəblərdən birini 1883-cü ildə Şuşada S.Vəlibəyov açdı (1, s. 497). Bu məktəbin ardınca XIX əsrin 90-cı illərində Şuşada M.M.Nəvvab yeni üsullu ana dili məktəbi açmışdır (1, s. 498). 1892-ci ildə məşhur maarifçi və pedaqoq M.T.Sidqi Ordubadda “Əxtər”, 1894-cü ildə Naxçıvanda “Tərbiyə” adlı məktəblər açmışdır (1, s. 489). Bu maarifçilərin çox mühüm xidmətlərindən biri də onların öz məktəbləri üçün müvafiq dərsliklər tərtib etmələridir.

Milli məktəb və maarif sahəsində başlanmış intibah Cənubi Azərbaycanın maarifçi pedaqoqlarını və ictimai xadimlərini də əməli təşəbbüslər göstərməyə sövq etdi. Məsədi İsmayıl Hacı Kazımzadə, Mirzə Kazım Əsgərzadə, Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizdən İrəvana gələrək orada yeni üsullu məktəblər açdılar. (2, s. 88). Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1888-ci ildə Təbrizə qayıtdı və orada bir neçə yeni tipli məktəblər açsa da, mürtece fikirli insanların müqavimətinə rast gəldi. Bunlara baxmayaraq, o, 1893-cü ildə “Rüşdiyyə-ve müzəffəriyyə” adlı məktəb açmağa müvəffəq oldu. Bu məktəb Səfəvilər dövründən sonra Cənubda ana dilində olan ilk Azərbaycan məktəbi idi (4, s. 548).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Nicat”, “Nəsr-i-maarif”, “Səadət” və “Səfa” cəmiyyətləri xüsusilə fərqlənirdi. Həmin dövrdə ölkəmizdə xalqın savadlanması, məktəblərin açılması, dərsliklərin çap olunması, bir sözlə, maarifçilik və xeyriyyəçilik işlərində bu cəmiyyətlərin rolu danılmazdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə yaranan ikinci müvəqqəti hökumət kabinetinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin vətəndaşlarına ünvanlanan 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində yeni hökumətin qarşıdakı dövrdə həyata keçirəcəyi tədbirlər içərisində

digər sahələrlə yanaşı, təhsil, maarif, məktəb sahəsində aparılacaq islahatların, ilk növbədə təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, ölkədə təhsilin, maarifin tezliklə ana dilində aparılmasına keçiləcəyi, eyni zamanda bu proseslərin tədrisi volla, mərhələlərlə reallaşdırılacağı xüsusi olaraq vurğulanırdı. Əslində bu tarixi müraciət müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilkin platforması, hökumətin təxirəsalınmaz tədbirlər proqramı idi (3, s. 11). Xalq Cümhuriyyətini yaradanların, onu idarə edənlərin əsil ziyalı olmaları xalqın maariflənməsi yoluna həqiqi mənada işıq tutmuş, maarifə, təhsilə üstünlük vermələrini təmin etmişdir. Bu tarixi şansıdan millətin, xalqın, dövlətin mənafevi üçün istifadə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti sonrakı nəsillər üçün elə bir təməl qoydu ki, bütövlükdə XX əsr Azərbaycan təhsili, maarifi, elmi, mədəniyyəti bu fundament üzərində formalaşdı inkişaf etdi.

Tarixin keçməkeşli sınaqlarından keçərək daha da zənginləşmiş Azərbaycan dili bu gün dünya azərbaycanlılarının etibarlı ünsiyyətinə, milli-mənəvi varlığını, tariximizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin sarsılmaz qalmasına, Dövlət siyasətimizin güdrətli silahına çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Təhsil, 2006
2. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. I hissə. Bakı: Təhsil, 2011
3. Mərdanov M., Oulivəv Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində. Bakı: Çarşoğlu, 2003
4. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2007

Açar sözlər: Milli təhsil, ana dili təlimi, maarifçi, məktəb, müəllim, dərslük

Ключевые слова: Национальное образование, обучение родному языку, просветитель, школа, учитель, учебник

Key words: National education, mother tongue teaching, enlightener, school, teacher, textbook

Резюме

Наш родной язык, являющийся первым показателем национально-нравственных ценностей сегодняшнего демократического Азербайджана, прошел через испытания многих беспокойных времен и дошел до наших дней.

До XIX века борьба за идею образования на родном языке в Азербайджане не носила остро-политического характера, эта борьба носила стихийный, преимущественно просветительский характер. Уже в конце XIX века обучение родному языку как важная педагогическая проблема находилась в центре внимания азербайджанской педагогической мысли. В то время рост школьной сети в Азербайджане оказал сильное влияние на создание и развитие ряда областей культуры, в том числе библиотеки, театра и печати на родном языке.

В этой статье рассказывается о борьбе за образование на родном языке, национальное самосознание и национальную культуру в Азербайджане.

Summary

Our native language, which is the first indicator of the national and moral values of today's democratic Azerbaijan, has gone through the trials of many turbulent times and has reached our days.

Until the 19th century, the struggle for the idea of education in the native language in Azerbaijan was not of an acutely political nature, this struggle was of a spontaneous, predominantly educational nature. Already at the end of the 19th century, teaching the native language as an important pedagogical problem was in the center of attention of Azerbaijani pedagogical thought. At that time, the growth of the school network in Azerbaijan had a strong influence on the creation and development of a number of areas of culture, including libraries, theater and printing in the native language.

This article tells about the struggle for education in the native language, national identity and national culture in Azerbaijan.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN MƏTNİN TƏHLİLİ ÜZRƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Rabitəli nitqin inkişafı Azərbaycan dili dərslərinin əsas vəzifələrindən biridir. Dərsləklərdə şagirdlərin nitq inkişafına birbaşa xidmət edən mətnlərdir. Nümunə üçün V sinfin sonunda şagirdin yiyələnəcəyi məzmun standartlarına diqqət edək: lüğətdən istifadə etməklə mətnə tanış olmayan sözlərin mənasını müəyyənləşdirir; mətni tələffüz qaydalarına uyğun oxuyur; mətndəki əsas fikri müəyyənləşdirir; mövzu ilə bağlı topladığı materialları ümumiləşdirir; mətnin tərkib hissələrini fərqləndirir. (1, s. 24-25)

Hazırda Azərbaycan dili fənn kurikulumuna əsasən dil dərslərində təqdimat və esse nitq inkişafı işinin əsas növləri hesab edilir. Lakin dərsləklə işləyərkən verilmiş mətni bütün şagirdlər tam olaraq başa düşmür, dərk etmir, əzbərləyir və sonradan təkrar etmir. Mətni başa düşmək və tam surətdə canlandırmaq üçün şagird analiz və sintezin elementar zehni əməliyyatlarını sərbəst yerinə yetirməli, öz düşüncə tərzinə nəzarət etməli və diqqətini konkret tapşırıq üzərində cəmləməyi bacarmalıdır.

VII və X sinifdə şagirdlərin yiyələnəcəyi təlim nəticələrinə nəzər salaq:
qurduğu plan əsasında mətnin hissələrini məntiqi cəhətdən əlaqələndirir (VII sinif).
mətnin hissələrini tezislər şəklində ifadə edir (X sinif). (1)

Göründüyü kimi, mətnlə əlaqədar standartların sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə inkişaf etdirilərək reallaşdırılması nəzərdə tutulur.

Bunu ümumtəhsilin bütün pillələrində şagirdlər edə bilirlər. Bunun üçün bədii mətni başa düşməyə, qavramağa və təkrar istehsal etməyə kömək edəcək hərtərəfli mətn təhlili üzərində sistemli iş aparılmalıdır.

Azərbaycan dili fənninin məzmununda mətn xüsusi yer tutur. Bildiyimiz kimi, fənn kurikulumunda oxu və yazı məzmun xətləri üzrə standartlar mətn üzrə iş əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Dərs prosesində şagirdin oxu və yazı bacarıqları birbaşa mətn üzərində müxtəlif xarakterli işlər vasitəsilə formalaşdırılır. Bəs mətn nə deməkdir? Bu anlayışı qısaca izah edək:

Mətn – eyni fikir və mövzu ətrafında birləşmiş cümlələr məcmusudur. Mətnə həm cümlələrin leksik bağlılığı, həm də qrammatik bağlılığı olur. Mətn ən böyük nitq vahididir. Mətn yalnız ünsiyyət prosesində yaranan və mövcud olan nitq vahididir. Mətn - böyük və ya kiçik həcmdə bitkin məzmunu və bu məzmunu təqdim edən formaya malik şifahi və ya yazılı işarələr sistemidir.

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlər müəyyən həcmdə müxtəlif xarakterli və üsluba malik mətnlər oxuyur, özləri də esse, inşaa, hekayə kimi yazı növlərində mətn tərtib edirlər. Dərsləklərdə verilmiş mətnlər nəqli-təsviri, nəqli-mühakiməvi, təsviri-mühakiməvi xarakterdədir. Mətn üzərində aparılan iş təkcə şagirdlərinin rabitəli nitqinin inkişafına təkan vermir, həm də onların dünyagörüşünün və erudisiyasının genişlənməsinə səbəb olur.

Şagirdlərdə mətnin təhlili bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onun səmərəli yol və üsullarını seçmək dili tədris edən məllimin əsas vəzifələrindən biridir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək, onlara mətnlə işləmək bacarığı aşılamaq, lüğət fondunun zənginləşdirilməsi, dünyagörüşünün genişləndirilməsi kimi tapşırıqlar nəzərdə tutulmalıdır.

Hazırda Azərbaycan dili dərslərində mətn əsas didaktik vahiddir. Buna görə ibtidai siniflərdən başlayaraq mətnlər üzərində məqsədyönlü iş aparılmalı, onların yaradılmasına diqqət yetirilməlidir. Adətən, uşaqlar nəzəriyyədən xəbərsiz mətn qururlar, onun qurulma qanunlarını kortəbii şəkildə dərk edirlər. Bütün mətnlər onların qurulması üçün universal qaydalara əsaslanır.

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin mətnlərin qurulması nümunələri haqqında güclü biliyə malik olmaları şərtilə, bu bilikləri dərinləşdirir, müxtəlif növ və üslubda mətnlər tərtib etmək üçün lazımı bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirilir.

Mətn üzərində işin səmərəliliyi tədris materialının təqdimatı üçün üsul və vasitələrin düzgün seçilməsindən və hazırlıqdan asılıdır.

Mətn nitq inkişafı üçün əsas kimi götürülür.

Hal-hazırda mətn ən vacib linqvistik kateqoriyalardan biri kimi tanınır, çünki ünsiyyət prosesində dil sistemi təcrid olunmuş bir cümlədə deyil, müxtəlif növ və məqsədli mətnlərdə həyata keçirilir. Azərbaycan dilinin tədrisinin kommunikativ istiqaməti mətnin formalaşması qanunlarını dərk etmək üçün mətni müstəqil öyrənmə obyektinə kimi məhz mətnə yönəldir. Mətn əsas kommunikativ vahid statusu almış və onu yaratmaq bacarığı öyrənmənin son məqsədi kimi irəli sürülmüşdür.

Metodiki ədəbiyyatlarda məktəbdə mətnin yaradılmasının texniki tərəfinin kifayət qədər öyrədilmədiyi haqlı olaraq qeyd olunur. Adətən məktəblilər heç bir nəzəri biliyi olmadan mətn qururlar, onun qurulma qanunlarını kortəbii şəkildə dərk edirlər. Bununla belə, bütün mətnlər onların qurulması üçün universal qaydalara əsaslanır. Təlimin ilkin mərhələsindən başlayaraq şagirdləri bu qaydalarla tanış etmək lazımdır. Mətn linqvistikasının tədrisi sistemli və məqsədyönlü olmalıdır. Bu, şagirdin bütün təhsil fəaliyyəti boyunca mətn qurmaq qaydalarını intuitiv olaraq axtardığı və öyrəndiyi vəziyyəti istisna etmək üçün lazımdır.

¹ADPU-nun dosenti

²ADPU_nun magistrantı

Linqvistik və metodik ədəbiyyatda mətn anlayışının müxtəlif şərhələrinə rast gəlmək olar. Mətn termini iki fərqli cəhətdən izah edilir: Bir tərəfdən, mətn mənaca tam olan, bir neçə, adətən beş və ya altı cümlədən ibarət hər hansı bir ifadədir, digər tərəfdən, mətn ədəbi əsər kimi ola bilər (roman, hekayə, əfsanə, dastan, nağıl, poema və s., eləcə də kommunikativ davranışı düzəldən istənilən formada əsər – bəyanat, hesabat, ərizə, şikayət, məhkəmə iddiası və s.)

Ona görə də istənilən mətn, eləcə də onun müxtəlifliyi semantik məzmunla dil formasının vəhdətidir. O, linqvistik mənaların müəyyən ardıcılığını həyata keçirir, konkret məlumatları ehtiva edir.

Tanınmış metodist alimlərin fikrincə, mətn anlayışını müəyyənləşdirərkən bütün mətnlərə xas olan xüsusiyyətlərdən çıxış etmək lazımdır və aşağıdakıları istinad edir: 1) informativlik; 2) məzmun və struktur tamlığı; 3) məruzəyə müəllifin münasibətinin ifadəsi (müəllif münasibəti). (3, 4, 5, 6)

Tədqiqatçı alimlər yuxarıda qeyd olunan əlamətlər əsasında mətnə “semantik-struktur tamlığı və müəllifin mesajı müəyyən münasibəti ilə seçiyənən yazılı mesaj kimi müəyyən edirlər. Sintaktik olaraq mətn mənaca və leksik və qrammatik vasitələrin köməyi ilə əlaqəli cümlələr toplusudur. (6, 8, 9)

Bəzi tədqiqatlarda mətn anlayışı müəyyən edilərkən aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınır. Psixolinqvist İ.R.Qalperinə görə, “mətn dolğunluğa malik, yazılı sənəd şəklində obyektivləşən, bu sənədin növünə uyğun olaraq ədəbi işlənmiş, başlıqdan ibarət olan nitq-yaradıcılıq prosesinin əsəridir. Müxtəlif leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqə növləri ilə birləşən, müəyyən məqsədyönlülük və pragmatik quruluşa malik olan bir sıra xüsusi vahidlərdir. (14)

Bu tərifdən belə çıxır ki, mətn kağız üzərində sabitlənmiş şifahi nitq kimi deyil, bütövlük (tematik vəhdət), əlaqəlilik (tərkib hissələrinin leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsi) kimi parametrlərə malik olan nitq yaradıcılığının xüsusi bir növü kimi başa düşülməlidir.

İ. Qalperinə görə mətn dilçiliyinin kateqoriyası kimi “informativlik” termini iki mənada işlədilir: a) ümumi qəbul olunmuş mənada b) termin kimi. İlk növbədə informasiya dedikdə bütün növ məlumatlar nəzərdə tutulur. Informasiya bir cümlədə, cümlələr birliyinə və yaxud mətnədə ötürülə bilər. Bu mənada informasiya ideyalarla, fikirlərlə ötürülmək istənilən icmarıqlarla bağlı olur [3, 26]. Informasiya termininin ikinci mənası isə kommunikasiya məsələlərini öyrənərkən üzə çıxır. Bu terminin istifadəsinə o zaman üstünlük verilir ki, predmetlər, əşyalar, hadisələr, münasibətlər haqqında yeni bir məlumat verilir, yaxud qəbul edilir. (14, s.26)

Mətnin müxtəlif şərhələrini təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətn şifahi və ya yazılı formada nitq fəaliyyətinin nəticəsidir. Mövzu vəhdətinə, nisbi dolğunluğa, daxili quruluşa, sintaktik kompozisiya və məntiqə malikdir. O, dilin funksionallığını, onun sintaksisinin, lüğətinin və üslubunun qanunauyğunluqlarını həyata keçirir. Mətn həmişə bu və ya digər üsluba - elmi, publisistik, danışiq, gündəlik və s. malikdir.

Nitq əsərinin iki tərəfi var - ifadə planı və məzmun planı, linqvistik əlamət kimi mətnin hər iki tərəfi bir-biri ilə bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Buradan belə çıxır ki, Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin diqqətini mətnin qurulması mexanizmlərinə, onun vahid, ardıcıl və inteqral nitq işi kimi yaratmaq yollarına cəlb etmək lazımdır. Mətn müstəqil tədris vahidi, tədqiqat obyektini kimi çıxış etməlidir, öz quruluş nümunələri ilə bir dil və nitqi təmsil etməlidir, aşağı səviyyəli vahidlərin fəaliyyətini müşahidə etmək üçün bir kontekst kimi deyil: cümlələr, ifadələr və sözlərlə ifadə olunmalıdır.

Elmi-metodiki ədəbiyyatda mətnin aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyən edilir: ahəngdarlıq, bütövlük, məlumatlılıq, yerləşdirmə, məntiq, hazırlıq (yazılı), tamlıq, modallıq və situasiya. Bu xüsusiyyətləri qısaca xarakterizə edək. Ən vacib xüsusiyyətlər əlaqə və bütövlükdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz müəlliflər hesab edirlər ki, mətnin əsas kateqoriyası bağlılıqdır. Onların fikrincə, “mətn ən yüksək kommunikativ vahiddir, semantik təcridliyə və tamlığa meyillidir, onun əsas xüsusiyyəti mətnin müxtəlif səviyyələrində və fərqli əlaqələr toplusunda özünü göstərən ahəngdarlıqdır”.(3,4,5,6)

Mətnin bağlılığı cümlələri təşkil edən elementlərin uyğunluğudur. Məlumatlılıq yalnız mətnə xasdır və onun əsas xüsusiyyətidir. Tamamlanmış hər hansı mətnin məzmununu məlumatdır. O, faktlar, hadisələr, proseslər haqqında mesajı ehtiva edir, müəllifin bu hadisələr, faktlar arasındakı əlaqəni başa düşdüyünü ortaya qoyur. Beləliklə, mətn məzmunundan asılı olaraq xüsusi qaydalara uyğun zaman və məkanda aşkarlanan faktların müəyyən ardıcılığını çatdırır.(3)

Mətnin əsas təyinedici xüsusiyyəti inkişafdır. Yazılı mətn vizual qavrayış üçün nəzərdə tutulmuşdur, buna görə də oxucu üçün mümkün qədər aydın şəkildə təqdim edilməlidir. Mətn adətən az və ya çox əhəmiyyətli hissələrə bölünür, onun hissələrinin müəyyən daxili (semantik), xarici (linqvistik) və konstruktiv (struktur) əlaqəsinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Öz strukturunda mətn qrammatik cəhətdən təşkil edilir, mürəkkəb strukturları genişləndirir və açıq qrammatika qaydalarına uyğun olaraq davam edir.

Şagirdlərin yazı işlərindəki müxtəlif çatışmazlıqlar bu mürəkkəb əqli fəaliyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Şagird əsərlərindəki çatışmazlıqların səbəblərindən biri də özünə nəzarətin olmaması, yaratdığı mətni oxucu tərəfindən qavranılması baxımından dəyərləndirə bilməməsidir. Təəssüf ki, məktəb təcrübəsində yazının təkmilləşdirilməsi və redaktə edilməsi kimi vacib məqamlar nəzərdən qaçırılır.

Bildiyiniz kimi, mətnin mövzusu və əsas ideyası var. Bu anlayışların hər ikisi mətni məhdudlaşdırır və ona tamlıq bəxş edir. Onlar təkcə oxucunun diqqətini, düşüncəsinin perspektivli təqdimatına yönəldən siqnallar deyil, həm də təqdimat üçün çərçivə yaradır.

Mətni başa düşmək, onu dərk etmək onun məzmununu mənimsəmək deyil, “nə üçün, hansı məqsədlə yaradılıb, müəllif onu hansı məqsədlə yaratmağa cəhd edib” kimi suallarına cavab vermək deməkdir. Buna əsasən istənilən mətnin modallığı var. Modallıq mürəkkəb və çoxşaxəli anlayışdır. Cümlənin məzmununu iki əsas modal mənənin - real və qeyri-realın

ziddiyyətini nəzərdə tutan reallığa uyğun da ola bilər və ya uyğun gəlməyə də bilər. Modallığı ifadə edən əsas vasitə əhval-ruhiyyə kateqoriyasıdır: bu da indikativ, şərti arzuolunan və həvəsləndirici, cümlənin predikativ əsası ilə sıx bağlıdır.

Modal mənalarla natiqin və ya yazıçının xəbər verdiyi şeyə münasibətini ehtiva edən bütün mənalar da daxildir. Bunlar müxtəlif linqvistik vasitələrlə ötürülən subyektiv - modal mənalarlardır: intonasiya, xüsusi sintaktik konstruksiyalar, söz sırası, ünsürlər, giriş sözlər və s. Müxtəlif təzahürlərdə modallıq kateqoriyası nitqin tipoloji strukturunun tərtibində mühüm rol oynayır.

Qrammatik strukturların öyrənilməsinə bu yanaşmanın dəyəri ondan ibarətdir ki, o, məzmununda formaya başlayır və ardıcıl mətnlərə məcburi daxil olmağı tələb edir. Əlaqəli mətnlər müəyyən qrammatik kateqoriyaların fəaliyyətini genişləndirməyə imkan verir, dildaxili sistem əlaqələri və nitq fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı şərtlənməsini göstərir ki, bu da şagirdlərlə işləməkdə vacibdir.

Mətnlərin köməyi ilə şifahi ünsiyyət həyata keçirilir, buna görə də şagirdlər şifahi ünsiyyət prosesində mətn yaratmaq və qavramaq bacarığına sahib olmalıdırlar. Tədqiqatçı K.Nəhmətova bu bacarığı “insan intellektinin və onun ehtiyacının ayrılmaz xüsusiyyəti” adlandırır. (6) Bu mühüm nəticə bizi inandırır ki, mətn şagirdlərə Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas kommunikativ vahidinə çevrilməlidir.

Rabitəli mətnin təşkili vasitələri haqqında qısaca şərh verək: Rabitəli mətni təşkil etməyin vasitələrini üç qrupa bölmək olar: leksik, morfoloji və sintaktik. Onların arasında ən çox yayılan leksik vasitələrdir. Bunlara leksik və tək köklü təkrar, sinonim və antonimik əvəzetmə daxildir. (6) Leksik təkrar eyni sözün mətn boyu təkrarlanmasında həyata keçirilir. Ardıcıl nitq axınında təkrar edildikdə, sonrakı cümlədə özbaşına heç bir söz deyil, yalnız müəyyən semantik yük daşıyan və məntiqi vurgu ilə vurğulanan söz alınır. Bunu aşağıdakı mətnin nümunəsi ilə izah edirik.

MÜBARİZ

2010-cu ilin qızmar yay günləri idi. Mübariz hərbi hissədə, düşmənlə üzbəüz səngərdə durmuşdu. Üzünü işğal olunmuş kəndlərə, sakit-sakit baxan dağlara tutub saatlarla seyr edir, qəlbi odsuz-ocaqsız yanırdı. Düşmən *xanimanları* viran qoymuş, yüz minlərlə in sanı yurd-yuvasından didərgin salmışdı. Hələ bu azmış kimi, gəlib torpaqlarımız da səngər qurmuşdu. Mübarizi yandıran da elə bu idi.

O, gündüzlər bu hala birtəhər dözürdü. Dostlarıyla, əsgərləriylə başı qarışırdı. Amma gecə düşəndə, *illah* da, səngərdə olanda dünya başına fırlanırdı. Ona elə gəlirdi ki, Xocalı hadisəsi elə indicə baş verir. Qulağına vay-şivən səsləri gəlirdi. Telejurnalist Çingiz Mustafayevin Xocalı faciəsindən çəkdiyi görüntülər gözləri önündən getmirdi. Qəhrəman jurnalistin hönkürtüsü, “çək!” deyən ağlar səsi qulaqlarında cingildəyirdi.

Yox, yetər daha! Bu mənfurların dərşini vermək lazımdır. Dərəni xəlvət görüb bəy olmaq istəyənlər gərək bilsinlər ki, bu dərələrin yiyəsi var, bəyi var... Bu səngəri aşıb yetmişə metr o tərəfə adlaya bilsə, düşmənin səngərində olacaqdı. Çətini o səngərə salamat çatmaqdı. Ölməyə nə var?!. Başını səngərdən qaldır, tuş gələcəksən *snayper* gülləsinə. Bu, canına qəsd etmək kimi bir iş olardı. O isə *qazilik* edib şəhidlik şərbətini başına çəkmək istəyirdi. (2, s. 13)

Mətn rabitəsinin sintaktik ünsiyyət vasitələri haqqında qısaca şərh verək. Mətnə sintaktik ünsiyyət vasitələrinə giriş sözləri, cümlədəki söz sırası, eyni tipli cümlələr daxildir. Müasir linqvistik ədəbiyyatda əksər müəlliflər beş əsas nitq üslubunu ayırd edirlər: bədii, publisistik, elmi, rəsmi işgüzar (kitab üslubları) və danışiq tərz. Üslubların təsnifatı şərtidir. Fərdi üslublar müxtəlif dərəcədə bir-birinə yaxındır. Deməli, elmi üslub rəsmi işgüzar üsluba, publisistik üslub rəsmi işgüzar üsluba nisbətən bədii üsluba daha yaxındır.

Funksional üslublar arasında qarşılıqlı əlaqə və interpenetrasiya əlaqələri mövcuddur. Lakin onlar bir-birindən fikrin ifadə xarakteri, linqvistik vasitələr və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Funksional nitq üslublarının linqvistik xüsusiyyətləri əsasən üst-üstə düşür, çünki dilin üslub sistemi insan fəaliyyətinin eyni sferalarına xidmət edir. Bu vəziyyət metodoloji məqsədlər üçün çox vacibdir.

Qeyd edək ki, mətn təhlilinin bir çox növləri var: linqvistik, leksik, üslubi, ədəbi. Sonuncuya lirik əsərin təhlili və nəsr əsərinin təhlili də daxildir. Bütöv təhlillə yanaşı, bir epizodun təhlili, qəhrəmanın xarakteristikası, qəhrəmanların qrup xüsusiyyətləri, iki qəhrəmanın müqayisəli xüsusiyyətləri, bədii detalın (portret, mənzərə) təhlili kimi təhlil növlərini ayırmaq olar.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, bütün bu təhlil növlərini şagirdlərə öyrətmək lazımdır. Eyni zamanda unutmamaq olar ki, təhlilin vəzifəsi təkcə bundan ibarət deyil. Ədəbi əsəri hissə-hissə və xüsusi olaraq təhlil etmək və əsas ideyanı anlamaq mühümdür. Bədii mətnin dərinədən oxunması və təhlil üçün əsas tələb onun şərtidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I - XI siniflər) Bakı 2013, 135 s
2. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik/ Bakı. 2014, 176 s) (s. 13)
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
4. Cavadov Ə. Mətn və cümlədə sözlərin sırası// Azərbaycan SSR EAMI-nin xəbərləri: Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1973, №4, s. 37-65
5. Mətn və onun tipləri. <http://www.tipii.edu.az/az/article/238-matn-va-onuntiplari>
6. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144s.
7. Müxtəlif təlim metodlarının müqayisəli xarakteristikası. [http://www.tipii.edu.az/az/article/316-muxtalif-talim-metodlarinin - muqavisali](http://www.tipii.edu.az/az/article/316-muxtalif-talim-metodlarinin-muqavisali) xarakteristikası
8. Nəhmətova K. Yazı üzrə işlərin təşkili metodikası. Bakı, 2020, 98 s.
9. Nəhmətova Könül. Esse yazı işinin təşkili metodikası / “Kurikulum”, 2020, №2, səh. 57-65
10. Oxu təlimi (Müəllimlər üçün vəsait). <http://www.tipii.edu.az/az/article/374-oxutalimi-muallimlar-ucun-vasait>
11. Oxuyub-anlama strategiyaları. <http://www.tipii.edu.az/az/article/288-oxuyub-anlama-strategiyalari>
12. Sinkveynin təbiiqi məqamları və nümunələr. <http://www.tipii.edu.az/az/article/237-sinkveynin-tatbiqi-maqamlari-va-numunalar>

13. Sözlü-məntiqi təfəkkürün inkişaf səviyyəsinin tədqiqi üçün "Artıq sözü tapın". metodikasi <http://www.tipii.edu.az/article/364-sozlu-mantiqi-tafakkurun-inkisafsaviyyasinin-tadqiqi-ucun-artiq-sozu-tapin-quot-metodikasi>

Rus dilində

14. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 138 с.

DEVELOPING STUDENTS' TEXT ANALYSIS SKILLS IN AZERBAIJAN LANGUAGE LESSONS

Summary

The text occupies a special place in the content of the subject of the Azerbaijani language. In the subject curriculum, the standards for reading and writing content lines are determined on the basis of work on the text. Students' reading and writing skills are formed through creative works directly on the text. Text is the result of speech activity in oral or written form. The text has thematic unity, relative completeness, internal structure, syntactic composition and logic.

The text is always in one or another style - scientific, journalistic, colloquial, everyday, etc. In Azerbaijani language classes, students read a certain amount of texts of different nature and style, and they themselves compose texts in writing types such as essays, essays, and stories. Texts given in the textbooks are narrative-descriptive, narrative-judgmental, descriptive-judgmental in nature.

All these issues are extensively explained and justified in the article.

Key words: Azerbaijani language lessons, educational process, text analysis, communicative speech, written and oral text.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АНАЛИЗА ТЕКСТА У СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Текст занимает особое место в содержании предмета азербайджанского языка. В учебном плане по предмету нормы чтения и письма содержательных строк определяются на основе работы над текстом. Навыки чтения и письма учащихся формируются посредством творческой работы непосредственно над текстом. Текст – это результат речевой деятельности в устной или письменной форме. Текст обладает тематическим единством, относительной завершенностью, внутренней структурой, синтаксическим составом и логикой.

Текст всегда в том или ином стиле - научном, публицистическом, разговорном, бытовом и т.д. На занятиях по азербайджанскому языку учащиеся читают определенное количество текстов разного характера и стиля, а сами составляют тексты в письменных видах типа эссе, очерки и рассказы. Тексты, данные в учебниках, носят повествовательно-описательный, повествовательно-оценочный, описательно-оценочный характер.

Ключевые слова: уроки азербайджанского языка, учебный процесс, анализ текста, коммуникативная речь, письменный и устный текст.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Лала Мурадова
К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАНЦЕВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ

При изучении неродного языка каждый иностранный студент неизбежно проходит через начальный этап, характер которого конечно меняется в зависимости от целей обучения. Так, для того чтобы привить навыки безупречного произношения, необходим вводно-фонетический курс.

Начальный этап – это период обучения, когда учащиеся приобретают определённые навыки слушания, говорения, чтения и письма, овладевают минимумом грамматики и лексики, который, не будучи чрезмерным, позволяет им общаться в различных ситуациях повседневной жизни, преимущественно устно. Вместе с тем этот минимум должен адекватно отражать систему русского языка.

Вводно-фонетический курс должен создать у учащихся возможно полное представление о фонологической системе изучаемого языка, о специфике её структуры по сравнению с системой родного языка. Состав фонем и оппозиции, в которой они организованы, составляют базисную часть материала вводно-фонетического курса. Таким образом, обеспечение достаточной представительностью по отношению к фонологической системе русского языка дополняется при отборе материала для вводно-фонетического курса необходим учётом специфики системы родного языка учащихся. Особые задачи встают при отборе материала, предназначенного для автоматизации слухо - произносительных навыков. Такой материал должен обеспечивать оптимальность для усвоения повторяемость учебных единиц, с одной стороны и, с другой стороны, возможность создания контекста, достаточного для включения изучаемых явлений в живую речь.

Работа над артикуляцией русских звуков сопрягается с изучением словесного ударения, учитывающим три аспекта фонетическую природу ударения, ритмические модели слов, подвижность и разноместность ударения. Уже с самых начальных шагов обучения изучается качество русского ударения (выделение ударного слога по длительности и напряжённости и отчётливости его произношения), противопоставление ударного слога безударным, кроме того проводится работа по изучению моделей односложных, двухсложных, трёх- и более сложных слов и акцентных парадигм.

Применительно к иностранному языку основное содержание обучения составляет языковой материал и навыки оперирования им в речи. Комплектность языкового содержания начального этапа обучения означает и его концентры: языковой материал изучается не по аспектам (фонетика- лексика- морфология- синтаксис), а организуется в комплексные концентричность обучения, причём в последних концентриках расширяется и углубляются приобретённые раньше знания, совершенствуются речевые умения и навыки.

В первый концентр включаются типы сложносочинённых и сложноподчинённых предложений (Скажите, пожалуйста, где остановка автобуса? Я не знаю, куда я положил журнал?), имеющих высшую коммуникативную ценность. Предусматривается лексическое изучение непродуктивных единичных форм и конструкций, обусловленное тематичностью и ситуативностью в отборе и подаче материала. Например, необходимо изучение существительных мужского и женского рода на -ь: автомобиль, часть, соль; форм множественного числа некоторых существительных: дни, дочери, братья, друзья, яблоки и др.; спрягаемых форм глаголов: видеть, брать, мочь, жить, идти и др.; некоторых падежных форм; в лесу; предложных сочетаний: за городом, поздравлять с праздником и т. п.

Усвоив материал только первого концентра, учащийся сможет участвовать в подлинном речевом общении, но в пределах строго ограниченного круга тем и ситуаций, сможет читать и понимать некоторые тексты, не выходящие по своему лексическому и грамматическому составу за пределы изученного.

В последующих концентриках предусматривается расширение материала на основе уже изученного и овладение новым.

Второй и третий концентры, кроме того, охватывают, как правило, материал, наиболее часто встречающийся не только в разговорно-бытовой сфере, но и в общественно-политической и научно-популярной литературе. Каждый концентр представляет собой относительно законченный цикл, с одной стороны, и создаёт базу для дальнейшего изучения русского языка – с другой.

Лексический материал закрепляется, усваивается в значительной мере благодаря возникающим в процессе накопления связям слов и значений. За счёт этого повышается и степень упорядоченности в информационной системе личности. Чем шире ассоциации, тем стабильнее материал, хранящийся в памяти.

Итак, усвоить лексическую единицу – это значит усвоить структуру значения русского слова на фоне родного, овладеть достаточно большим количеством словосочетаний раскрывающих семантико-грамматическую валентность слов.

Частью лексической работы на уроках русского языка следует признать усвоение закономерностей русского словообразования. Русский язык, как и многие другие славянские языки, имеет большое лингвистическое преимущество, которое состоит в том, что при образовании слов он пользуется своеобразным материалом, располагая сравнительно небольшим количеством корней, при богатой системе суффиксов и префиксов, которые присоединяются к этим корням: рука - ручной, писать - описать.

Актуальность тех или иных способов семантизации оживляет интерес к различным рода учебным словарям (синонимов, антонимов, паронимов, омонимов, иностранных слов, фразеологизмов, терминологическим и др.), адресованных преподавателям русского языка как иностранного, и самим учащимся – иностранцам.

Изучение, понимание нового слова начинается не с преподавателя, а с самих учащихся, которые должны уметь работать на уроке и вне его с различными рода словарями. По словам Л.В.Щербы, работа со словарём уже есть работа по овладению иностранным языком. Обращение к словарю – важный момент в расширении словарного запаса. В методическом плане обучение правилам и приёмам грамотного пользования русскоязычными и двуязычными словарями на уроке и вне его составляют особую задачу обучения.

Студенты, обучающиеся у творчески работающих педагогов, освоив даже ограниченный лексический материал, могут общаться достаточно эффективно. Эта способность говорить с помощью небольшого числа слов достигается благодаря умению мобилизовать и многообразно комбинировать знакомые конструкции всё новые слова, учащиеся создают большое количество вариантов, из которых и строятся целостные речевые сообщения.

Оптимальное усвоение лексики предполагает не только её многократное повторение, но и – что важнее – постоянное введение слова в новые комбинации, непереносное пользование ими в условиях постоянно варьируемого окружения, сопровождаемое запоминанием и использование их в процессе коммуникации.

Оптимальное количество лексических единиц, усваиваемых учащимися в течение урока, зависит, таким образом, от системы поурочного распределения учебного лексического материала и от организации его внутри поурочной дозы. Та система, в основе которой лежит учёт количественного и качественного состава вводимых слов, обеспечивающего большую эффективность в изучении русского языка.

Продолжительность начального этапа не может быть указана точно вне конкретных условий и целей обучения. Тем не менее, следует заметить, что начальный этап должен обладать значительной протяжённостью, чтобы он мог представлять собой относительно законченный цикл обучения.

На начальном этапе сфера обучения ограничивается в соответствии с конечными целями обучения и интересами учащихся.

Под содержанием обучения обычно понимают: объём и характер языкового материала, подлежащего изучению, количественные и качественные параметры умений и навыков. Необходимую часть содержания обучения составляет страноведческий материал, представленный в процессе обучения, компоненты неязыковой действительности, важные для речевого общения.

В методической литературе влияние целей обучения на отбор языкового материала понимается более расширенно. Так, английский методист В.Мэки полагает, что отбор проводится с учётом двух факторов: зачем и для кого. В первом случае учитывается проектируемый уровень владения языком и сфера применения. Во втором учитывается возраст, национальная принадлежность, социальный состав учащихся.

При продуктивных целях невозможно эффективное самостоятельное овладение устной речью без использования аудио – визуальных средств и компьютерных технологий (мультимедийного Интернета, специализированных учебников с мультимедийным сопровождением). Таким образом, при установлении формы обучения на начальном этапе следует руководствоваться целями обучения, а также учитывать следующие факторы: возраст, образовательный уровень, лингвистический опыт обучающихся.

Наличие языковой среды позволяет значительно сократить продолжительность начального этапа обучения. В принципе это известно каждому преподавателю. Однако эта среда может воздействовать на результаты обучения далеко не одинаково, в зависимости от характера навыков и умений и сфер общения, в которых вынужден вступить студент.

Нужно подчеркнуть, что отличительной чертой компьютерных технологий в обучении является то, что используются разнообразные прикладные программы, текстовые редакторы, электронные библиотеки и энциклопедии, таблицы, игровые программы и др.

При формировании грамматических навыков на начальном этапе обучения широко применяются различные виды работ с речевыми образцами. Как на начальном, так и на среднем этапе обучения широко используются картинная наглядность, вопросно-ответные упражнения, рассказ о содержании картинок, видеофильмов.

Основной задачей начального этапа является выработка речевых навыков и умений на строго отобранном лексико-грамматическом минимуме. Система упражнений модифицируется не только в зависимости от вида речевой деятельности (упражнения в говорении, в аудитории, в чтении и письме), но и от формы занятий (работа в лаборатории, в аудитории и дома). В зависимости от характера деятельности обучаемого в методике различают подготовительные, или тренировочные и речевые упражнения.

Грамматический минимум русского языка для иностранцев на начальном этапе содержит понятия об основных грамматических категориях русского языка – категория рода, числа, падежа, лица, времени, вида, склонения и т.д. Можно предложить диалоги – демонстрации грамматики, нацеленные на презентацию грамматических явлений, индуктивное введение грамматического материала. Эти типы диалога, как правило, не заучиваются, а обсуждаются, сопровождаются объяснениями, разыгрываются с различными видами реконструкций.

Усвоение с помощью диалогов – упражнений до степени автоматизма типичных образцов облегчает перенос формируемого умения на иные ситуации общения. В итоге учащиеся в дальнейшем легко «узнают» их в разных условиях и переносят на аналогичные или близкие ситуации.

Изучение иностранного языка может определяться мотивами познавательного плана (желанием овладеть новым языком, читать литературу на данном языке, знакомиться с культурой данного народа и т.д.) В этом случае для людей характерна внутренняя готовность, внутренняя установка на овладение языком. Здесь конечно нельзя забывать и психологический фактор.

Проблема успешного обучения иностранному языку может быть решена только при условии совместной работы специалистов разных областей, в данном случае психологов, психолингвистов, лингвистов.

Начальный этап – это база для дальнейшего изучения языка, поэтому включённый в него материал должен обладать не только представительностью, но и способностью к последующему развёртыванию.

Итак, в конце начального этапа обучающий навык можно считать сформировавшимся при наличии следующих данных: темп речи не менее 4-5 предложений за 60 секунд, чистота речи не более 3-4 ошибок из расчёта на 10 предложений.

Сделаем из сказанного некоторые выводы:

- 1) под начальным этапом понимается относительно завершённый цикл или период обучения, который выделяется в отношении обучения в целом и обеспечивает выполнения конечных целей обучения на самом элементарном уровне.
- 2) При отборе методических приёмов обучения необходимо исходить из целей и содержания обучения, а также возраста обучаемых, их лингвистического опыта и соотношении систем родного и изучаемого языков.

Объём навыков и умений, которые должны быть сформированные в процессе работы на начальном этапе, определяется названными стадиями: студенты должны в пределах изучаемого материала не только быстро и правильно выбрать слово, словосочетаний, модель, быстро прореагировать на вопрос, соединить модель с другими, изученными ранее, но и уметь программировать собственное высказывание.

Литература

1. В.Г.Костомаров, О.Д.Митрофанова. Методика преподавания русского языка как иностранного. М., 1990.
2. Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1973.
3. Л.В.Щерба. Преподавание иностранных языков в средней школе. М.-Л., 1947.
4. Т.И.Капитонова, А.Н.Щукин. Современные методы обучения русскому языку иностранцам. М., 1979
5. Н.А.Любимова. Обучение русскому произношению. М., 1982

Рецензент: доц. Л.Алекперова

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZMİN İNKİŞAF TENDENSİYASI

Azərbaycan Respublikasında mədəni irsin qorunması öhdəliyi beynəlxalq hüququn mədəni irsin qorunması öhdəliyi ilə müəyyən olunduğu üçün milli hüquq normalarının müxtəlif formalarda müəyyən olunmasına bir o qədər ehtiyac qalmır. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının milli hüquq normalarının beynəlxalq hüquq normalarına münasibəti də milli-mədəni irsin qorunmasında uzlaşmanı əsaslandırır. Bununla belə multikultural dəyərlərin qorunması Azərbaycan Respublikasının ümumi hüquqi qaydalarına aiddir, çünki milli mədəni dəyərlər hər bir xalqın, etnosun özünəməxsus multikultural irsini özündə ifadə edir. Deməli, milli-mədəni dəyərlərin qorunması milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikasının hüquq normalarına daxildir və bunları pozmaq, laqəvd vanasmaq qəbul edilməzdir.

Müasir multikulturalizmin inkişaf tendensiyası dünya miqyasında gedən qloballaşma ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir. Multikulturalizm konsepsiyası qloballaşma, müasir dünyada bas verən mədəni universalizasiya və unifikasiya meyillərinə əks olaraq mədəni müxtəlifliyin ifadəsi olan bütün fenomenlərin (dil, din, adət-ənənə, sənət və s.) mühafizə və qayğısını bəşər mədəniyyətində harmoniyanın əsas şərti hesab edir. Öz daxili bütövlüyünü müxtəlifliyin vəhdəti şəklində tapan qlobal sivilizasiya özünü müxtəlif mədəniyyət və sivilizasiyalardan qidalandırmaqla deməli, tükənməz potensiala malik olmaqla inkişafının dialektikasını və dinamikasını da təmin etmiş olur [5, s.176].

Multikulturalizm həm də dövlət siyasətidir. Multikulturalizm "...ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların, dövlətlərin millimədəniyyətlərinin inteqrasiyasına yönəldilmişdir" [6, s.6]. Azərbaycanın multikultural siyasətinin əsasını ölkə ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin, o cümlədən azsaylı xalqların dilinin, mədəniyyətinin və hüquqlarının qorunması, inkişafı təşkil edir.

Coxmədəniyyətlik konsepti müasir Azərbaycanda ciddi təhlilə məruz qalmışdır. Yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya üçün aktual problemlərdən olan mədəniyyətlərarası dialoqun mühüm xarakter daşması, təlatümlü dünyamızın xilas faktorlarından biri olmaqdadır. Odur ki, dünya siyasətçiləri arasında mühüm ver tutan ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixində ən mühüm dəyərlərdən sayılan multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi [6, s.8].

Coxmədəniyyətlik tarixən olduğu kimi, müasir dünyanın da mövcudluq şərti və reallığıdır ki, qlobal sivilizasiyanın struktur əsaslarını təşkil edir. Buna görə də qlobal sivilizasiyanın çoxmədəniyyətlik paradigmasına bütün bəşəriyyətin bircə tarazlı tərəqqisinə əsaslanan humanist, inteqrativ konsepsiya olaraq multikulturalizm ideologiyası dünya ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənməlidir.

Multikulturalizm həm də ziddiyyətli kateqoriyadır, qlobal dünyamızda ona fərqli baxışlar mövcud olmaqdadır. Bu fərqlilik hər bir ölkə üçün müxtəlif cür formalaşmış və həmin ölkənin milli dəyərlərinə istinad edir, bunun digər şəraitdə tətbiqi və dəyərləndirilməsi üçün münasib şəraitin olması da düşündürücü olmaqla, həm də çətindir, çünki bu dəyərlər hər bir ölkədə əsrlərlə özünəməxsus şəkildə formalaşmışdır. Bu zaman dinc vəsası yasa manın dünya konsepsiyasının ümumi strategiyasının konkret etnomədəni və milli-mədəni inkişaf konsepsiyası ilə uzlaşması prinsipinin nəzərə alınması zəruridir. Belə ki, multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edir, inteqrasiyaya doğru aparır.

Mədəniyyətlərarası münasibətlərin dialoji aspektində inkişafına hazırda böyük önəm verilməsi və bu prosesin yüksək beynəlxalq səviyyədə təşkilatlanması istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərilməsi təsdiq edir ki, dünya birliyinin qlobal sivilizasiya məkanında qararlaşması optimal variantları həqiqətə çevirməkdədir. Cox ölçülü və çoxsəviyyəli heterogen dünyanın qarşılıqlı əlaqə və təsirlənmələrlə təşəkkülü və harmonikləşməsi zərurətindən doğan qlobal sivilizasiya özünün lokal (regional) sivilizasiya və mədəniyyət komponentləri arasında dialoji münasibətlərin hazırkı ilkin fazasında həmin münasibətlərin təməl prinsiplərini yaratmaqdadır. Varlıq özü əksqütblülüynün dialoji strukturundadır [3, s.113].

Multikulturalizm modellərinin mürəkkəbləşməsi müasir dövr üçün səciyyəvidir. Hazırda bu modellərinin mürəkkəbləşməsi multikultural dəyərlərin inteqrasiyası və onlara hər bir ölkənin uyğunluq dərəcəsi və adaptasiya olunması zərurəti vacib sayılır, belə olan halda hər bir konseptual xarakterli vəsaların arasdırılması tələb olunur. Zaman və məkan daxilində mədəniyyətlərarası münasibətlərin venidən nəzərdən keçirilməsi, bütün incə məqamların da dialoq üçün açıq ola biləcəyini, inteqrativ vəsasmada nələrin nəzərə alınacağı da vacib sayılır. Ona görə də multikultural dəyərlərin inteqrasiyası informasiya əsrinin tələbləri səviyyəsində aparılırsa, uyğunlaşma mexanizmi daha möhkəm qurula bilər. Odur ki, belə bir adaptasiyanın, inteqrasiyanın müsbət həlli müasir institutların vasitələr axtarışı problemdir [3, s.71].

Multikulturalizm sözü Azərbaycan leksikonuna yeni daxil olsa da, əslində, xalqımızın çoxəsrlik ictimai-fəlsəfi fikir tarixində bu dəyərlər dərin tarixi köklərə malikdir. Azərbaycan mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyət sisteminin tərkib hissəsi olmaqla tarix boyu dünya mədəniyyətinin inkişafına öz bənzərsiz töhfələrini vermişdir. Azərbaycan multikulturalizminin qarşısında əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin ölkədə uğurla həyata keçirilməsinə nail olmaqdır. Belə ki, insanların multikultural kompetensiyalarının qiymətləndirilməsinə nail olmaq üçün onun malik olduğu, əldə etdiyi mədəni dəyərlər əsas götürülür. Bu dəyərlər hər bir xalqın arzularının reallaşması və öz mədəni həyatını informasiya əsrinin tələbləri səviyyəsində qurması üçün vacib şərtlərdən biri kimi multikulturalizmin mərkəzində durur.

¹ ADPU-nun professoru

Belə düşünmək olar ki, müasir texnoloji inkişaf, informasiya vasitələrinin çoxluğu multikultural dəyərlərə maraq Avropaya inteqrasiyanı dücləndirəcək. Müasir dövrümüzün reallıqlarını nəzərə alsaq, bu yanaşmanın gərəyə çox yaxın olduğunu görə bilərik. Belə ki, multikultural dəyərlərə malik olmaq hər bir insanın mənəvi aləmini zənginləşdirir, onun dünyaya baxış bucağı dəyişir, sivil cəmiyyətin ideal şəxsiyyəti olur.

Multikulturalizmin prinsipi müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada yaşaması, var ola bilməsi və birgə yaşama qaydasıdır. Azərbaycan Respublikası multikulturalizm ideyalarına sadıq, tolerant dövlət kimi tanınmaqdadır. Azərbaycan tarixən müxtəlif xalqların bir ailə kimi yaşadığı, heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən, dini baxışlara dözümlü münasibət göstərən bir ölkədir.

Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir və xalqımızın mental dəyərlərindən biridir. Multikulturalizm fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən prinsiplər dialoqlar əsasında qurulmuş yeni tipli mədəniyyətlərin qovusmasından qaynaqlanır. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Hər bir xalqın mədəniyyəti dəyərli, özəl və unikalıdır.
2. Hər bir xalqın özəlliyinə, fərqliliyinə dözümlülük əsasdır.
3. Hər bir xalqın özünütanıma hüququ təsbit olunur və mərkəzləşdirmə aparılmadan mədəni identiklik hüququna malikdir [2, s.1-2].

Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı multikultural siyasət Azərbaycan Konstitusiyasının əsas müddəalarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının maddələrində [1, m. 21, 25, 44, 45] multikultural siyasətdə tolerantlıq (dözümlük) prinsipi təsbit edilmişdir. Bununla bağlı “Bərabərlik hüququ” [maddə 25, bənd 3], “Milli mənsubiyyət hüququ” [maddə 44, bəndlər 1, 2], “Ana dilindən istifadə hüququ” [maddə 45, bəndlər 1, 2] və başqa maddələri göstərmək mümkündür.

Qloballaşmanın sürətlə gətirdiyi indiki şəraitdə multikultural siyasətdə tənqidi təfəkkürə malik şəxsiyyətlərin “dialoq mədəniyyətinə” üstünlük verməsi ön plana çəkilir. Xalqımızın tarixi reallığı bütün zamanlarda müxtəlif millətlərinin nümayəndələrinin cəmiyyətin tərəqqisində iştirakının mühüm amil olduğunu göstərmişdir. Tarixi, maddi-mənəvi irsin qorunub saxlanılmasında, gələcək nəsillərə ötürülməsində hər bir mədəniyyətin qorunmasının çox böyük rolu vardır. Azərbaycanda bir çox millətin nümayəndələri birgə yaşayaraq, ölkənin inkişafında vaxından iştirak edirlər.

Coxmillətli dövlət olan Azərbaycan Şərqi, Qərbi, Asiya və Avropa ilə həssas məkan nöqtəsindədir. Tarixi, coğrafi göstəricilər Azərbaycanın multikultural siyasətdə fəaliyyətinin inteqrativ təşkilini zəruri edir, məzmun etibarlı ilə cəmiyyət üzvlərinə, onların maraq və istəklərinə istiqamətləndiyi üçün çoxluğun tələbinə çevrilə bilər. Belə ki, Azərbaycan məkana görə müxtəlif xalqlar arasında dialoqa modullaşdırılıb desək yanılmazıq [2, s.3].

Azərbaycan multikulturalizmi-inteqrativ anlayışdır. Dövlət səviyyəsində və müxtəlif qurumların köməyi ilə etnik azlıqların dəstəklənməsində və milli azlıqların öz dillərindəki milli-mədəni cəmiyyətlərin müxtəlif layihələrinin inkişaf etdirilməsində inteqrasiya siyasəti mühüm rol oynayır. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası, bunun özünəməxsusluğu və etnomilliyətə pozitiv şərait yaratmaqdadır. Bütün bunlar insanları bəzən çətin dərk olunan sosial-mədəni problemlərə yenidən baxmağa və dinc yanaşı yaşama prinsipinə əməl etməyə, ...digər mədəniyyətlərlə təmas axtarısına sövq edir [7].

Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Respublikamız çoxmillətli dövlət kimi burada yaşayan xalqların, etnik azlıqların hər bir nümayəndəsinin maraqlarını qoruyur, onların özəl dilinin, dininin, maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin inkişafı qayğısına qalır. Çünki onlar tarixi keçmişin vaddasını, mentalitetini, etnik özünüdərk etmə və etnopsixologiyasını qoruyub saxlayan unikal xüsusiyyətlərin daşıyıcılarıdır [7, s.11].

Multikulturalizmin inkişaf tendensiyasına uyğun olaraq rəngarəng mədəniyyətlərin qarşısındakı duran vəzifələrlə bağlı inteqrasiya anlayışının izahını vermək mütləqdir. Müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus xalqların dinc yanaşı yaşama strategiyası dini, sosial zəmində münaqişələrin varanmasının qarşısını almağa kömək edir. Belə ki, varanan münbit şərait mədəniyyətlərin inkişafına, onların inteqrasiyasına fəal təsir göstərir və bu tendensiyada dövlət siyasəti mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995. <https://www.fhn.gov.az/uploads/legislation/aze/konstitusiva.pdf>
2. Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında//Azərbaycan.- 2014, 19 yanvar. s.3.
3. Azərbaycancılıq ideyasının konseptual aspektləri: monografiya. Bakı: Avropa, 2016, 179 s.
4. Bakı Bevnəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması. Bakı, 2014. 15 mav
5. Cəfərova R. Qloballaşma dövründə multikulturalizm dövrlərinin əhəmiyyəti/Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr olunmuş/Gənc tədqiqatçıların IV bevnəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 2016, 29-30 aprel
6. Multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat tərzidir. Bakı, 2016, 88 s.
7. Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər. Bevnəlxalq hümanitar Formu. Bakı, 2011, 10-11 oktyabr
8. <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-eroblemler/?fid=2258>

Xülasə

Müasir multikulturalizmin inkişaf tendensiyası qlobal sivilizasiyanın çoxmədəniyyətilik zəminində təşəkkül tapır və onların konsentrasiyasında mövcud olur. Multikultural cəmiyyətin formalaşmasında müstəqillik, demokratiya mühüm şərtədir. Multikulturalizm nədir? Multikulturalizm demokratik dövlət strategiyasıdır və mədəniyyətlərin qarşılıqlı inteqrasiyasıdır. Demokratiya və inteqrasiya qlobal dünyamızın multikultural dəyərlərinin qorunmasında həlledici amillərdir. Multikulturalizm çox mürəkkəb və dinamik anlayışdır, lakin müasir dünyada müxtəlif modellər şəklində mübahisəli kateqoriyadır. Bu müxtəlif modellər bir ölkədə uyğunlaşdırıla bilər, lakin digər şərtlərdə tətbiq oluna bilməz, çünki hər hansı bir model əslər boyu formalaşmış müəyyən dəyərlərə əsaslanır. Bu və ya digər modeli tətbiq etmək üçün dünya dinc birgə-

yaşayış konsepsiyasının ümumi strategiyasının konkret etnomədəni və milli-mədəni inkişaf konsepsiyası ilə uzlaşdırılması prinsipini nəzərə almaq lazımdır. Beləliklə, qlobal dünyada multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edir və inkişaf tendensiyasına, inteqrasiyaya gətirib çıxarır.

Açar sözlər: multikulturalizm, inkişaf, tendensiya, multikultural dəyərlər, dövlət strategiyası

Резюме

Тенденция развития современного мультикультурализма формируется на основе мультикультурализма глобальной цивилизации и существует в их концентрации. Независимость и демократия являются важными условиями формирования поликультурного общества. Что такое мультикультурализм? Мультикультурализм – это демократическая государственная стратегия и взаимная интеграция культур. Демократия и интеграция являются решающими факторами в сохранении мультикультурных ценностей нашего глобального мира. Мультикультурализм — очень сложное и динамичное понятие, но в современном мире это оспариваемая категория в виде различных моделей. Эти разные модели могут быть адаптированы в одной стране, но не в других условиях, потому что любая модель основана на определенных ценностях, которые формировались веками. Для применения той или иной модели необходимо учитывать принцип согласования общей стратегии концепции мирного сосуществования во всем мире с конкретной концепцией этнокультурного и национально-культурного развития. Таким образом, политика мультикультурализма в глобальном мире отрицает ассимиляцию и ведет к тенденции развития и интеграции.

Ключевые слова: мультикультурализм, развитие, тренд, поликультурные ценности, государственная стратегия.

Summary

The development trend of modern multiculturalism is formed on the basis of the multiculturalism of the global civilization and exists in their concentration. Independence and democracy are important conditions for the formation of a multicultural society. What is multiculturalism? Multiculturalism is a democratic state strategy and mutual integration of cultures. Democracy and integration are decisive factors in preserving the multicultural values of our global world. Multiculturalism is a very complex and dynamic concept, but in the modern world it is a contested category in the form of various models. These different models can be adapted in one country, but not in other conditions, because any model is based on certain values that have been formed over the centuries. To apply this or that model, it is necessary to take into account the principle of harmonization of the general strategy of the concept of peaceful coexistence throughout the world with the specific concept of ethno-cultural and national-cultural development. Thus, the policy of multiculturalism in the global world denies assimilation and leads to a trend of development and integration.

Key words: multiculturalism, development, trend, polycultural values, state strategy.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Vaqif Qurbanov¹, Lamiyə Əliyeva²
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ MƏTNLƏRİN MƏZMUN
XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİNƏ DAİR

Azərbaycan dili dərslərində əsas və yardımçı mətnlərin funksionolji tipologiyasından söz açarkən, öyrədici və tərbiyəedici mətnlərin ortaq məzmun xüsusiyyətlərindən ayrıca danışmalıyıq. Azərbaycan dili dərslərində əsas mətnlər həm öyrətmək və həm də tərbiyə etmək vasitələridir. Ənənəvi təlim metodologiyasında nədənsə bizə elə gəlirdi ki, dərslər ədəbi dil qaydalarını öyrətmək üçündür. Ona görə də dərslər heç vaxt məlumatla, mövzu ilə, hekayətlə başlanmazdı. Ancaq dil qaydalarının bir xətt üzrə öyrədilməsi üçün tərtib edilərdi. Mətn fəlsəfəsi təkcə təlim rus dilində olan məktəblər üçün Azərbaycan dili dərslərində verilərdi. Hər bir dərslər bir mətnin oxunması, dərk olunması və mənimsənilməsi üzərində qurulardı. Başlıca diqqət bu mətnlərin omonim, sinonim, antonim və s. semantizasiyasına yönəldilərdi. Bu cəhət, təkrar edirik, milli dil dərslərində deyil, ikinci dili öyrədən dərslərdə nəzərdə tutulardı. 2008-ci ildən istifadədə olan Azərbaycan dili dərslərində isə mətn problemi başqa cür nəzərdə tutulmuşdur. Yəni bu, bir növ, ikinci dil dərslərini xatırladır. Mətnlər bölmələrə, mövzulara görə müəyyənləşir. Mətnlərin üzərində strategiyalı oxu, habelə təfəkkür inkişafı ilə nitq inkişafı məqsədlərinin təlim məqsədləri həyata keçirilir. Əsas mətnlər ədəbi-bədii, elmi-kütləvi, publisistik və işgüzar əməli üslublarda olan materiallardan ibarətdir. Belə mətnlərdən öyrədici və tərbiyəedici funksionallığı gözlənilir onların təlim məqsədləri və təlim nəticələri bilikverici, habelə tərbiyəedici xarakterdə qurulur. (1, s.80-93) Təhlillərimiz onu göstərir ki, təlimverici, tərbiyəedici bir çox tipdən olan mətnlərin ən başlıca xarakterik xüsusiyyətləridir. Təkcə onu deyək ki, elmi kütləvi mətnlər əslində bilikverici olmalıdır. Lakin onların tərbiyəediciyi daha güclü və təsiredici olur. Eyni zamanda bədii mətnlərin də o cümlədən adi bir gündəliyin də informativ ağırlığı ilə yanaşı, təsirediciyi və tərbiyəediciyi daha xarakterik şəkildə nəzərə çarpır. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün dünyada öz ixtiraçı şöhrəti ilə tanınan “Tomas Edison” mətnindən şagirdlər həm bilik qazanır, həm də tərbiyə alırlar. Həmin mətnin hər iki aspektdən təsirediciyi təsəvvür etmək üçün müşahidə və təhlillərə keçək. Mətnin qısa məzmunu belədir: “Balaca Elva hələ ibtidai siniflərdə oxuyur. Sınıf müəllimi ona bir bükülü, yeni qatlanmış vərəq verib, anasına çatdırmağı tapşırır. Elva evə gəlir və həmin məktubu anasına verir. Anası açıb məktubu oxuyur və oxuduqca da gözlərindən yaş axıdır. Ana müəllimin yazdıqlarını ucadan oxuyur ki, Elva da eşitsin: “Sizin oğlunuz çox istedadlıdır o, bizim sinifdə oxumağa layiq deyil, adlı-sanlı kolleclərdə oxumağa layiqdir. Onun zehni çox inkişaf etmişdir. Xahiş edirəm məsləhətimə ciddi fikir verəsiniz”.

Elva bu sözləri anasının dilindən eşidir, öz qüvvə və bacarığına inamı artır və getdikcə daha yaxşı oxumağa başlayır. O dərəcədə çalışqan uşaq olur ki, öz şagird yoldaşlarını kölgədə qoyur. İllər keçir, o ali təhsil alır, yeni-yeni ixtiralar etməkdə özünü sınayır və axırda dünyanın bir nömrəli ixtiraçılarından olur.

Müəllimin göndərdiyi məktub əhvalatından 30-40 il keçmişdir. Elva Tomas Edison dünyada məşhur ixtiraçıdır. Anası da vəfat etmişdir. Bir gün o evlərindəki arxivi vərəqləyərkən müəllimindən gətirdiyi həmin qatlanmış kağızı açıb, bu sözləri oxuyur : “Hörmətli valideyn sizin oğlunuz dərk etməsi və zehni etibarını öz sinif yoldaşlarından çox geri qalır. Onlarla bir sinifdə oxumaqda çətinlik çəkir. Siz onu zəiflər üçün məktəbə köçürməyiniz məsləhətdir”.

Bu sözləri oxuyan Tomas Edison təəccüb içərisində qalır. Bəs anası o vaxt yazılanları belə oxumamışdır. Elva həmin məktubu dəfələrlə oxuyur və kövrəlir. Anasının məharəti haqqında düşünür. O məharəti dərk edir və gündəliyində bu cümlələri yazır: “Tomas Edisonu anasının qəhrəmanlığı dünyanın bir nömrəli ixtiraçısı etmiş oldu”.

Bu mətnin məzmunu bizə nələri aşılayır? Adi bir əhvalatdır? Sadə bir informasiyadır? Gündəlik söhbətdirmi? Bəlkə, pedaqogikadır? Bəlkə, hələ yazılmamış tərbiyə nəzəriyyəsidirmi? Tomas Edison burada anasının davranışını qəhrəmanlıq hesab edir. O necə qəhrəmanlıqdır? Anasının hansı cəhətini o qəhrəmanlıq saymışdır? Dərindən düşündükdə müəyyən etmək olur ki, anasının göz yaşları sevincdən deyilmiş, kədərdən imiş. Ancaq ağılla hərəkət edib, uşağın özünə inamına stimül verən öz arzu etdiklərini dilinə gətirmiş, beləliklə də, daxilində baş verən ziddiyyətlərin çarpışmasına qalib gəlməyi bu cür bacarmışdır. Qəhrəmanlıq da elə budur. Özünü dərk etmək, öz ürəyi ilə danışmaq qərarı dilə gətirmək qəhrəmanlıqdır.

Qeyd edək ki, bu mətnə şagirdlər o qədər tərbiyəvi cəhətlər qazanırlar ki, heç həmin cəhətlərin əsasında bu vaxta qədər nəzəriyyə qurulmayıb. Həyatı hadisələrin, cəmiyyət üzvlərinin verdiyi tərbiyə belə olur. Emosiyaları cilovlamağı bacarmaq, hər şeyi üzə vurmamaq, öz qəhrəmanlığını dilə gətirməmək onun rəhnini tərbiyə verənlərdə axtarmaq əsl tərbiyə məktəbidir. Edison Elvanın gündəlikdə etdiyi iki-üç kəlmə sözün özü də göstərir ki, böyük şəxsiyyətlər şəxsi keyfiyyətləri ilə də şəxsiyyət olurlar. Belə mətnlərin öyrədici, tərbiyəedici imkanlarını araşdırıb, təhlil edib şagirdlərə çatdırmaq həmin mətnlərə iradi saflıq gətirir. Təlimdə tərbiyə anlamı bu şəkildə dərk olunmalıdır.

Dərslərimizə həm öyrədici və həm də tərbiyəedici baxımından dərin məzmunlu mətnlər gətirməyə yenə də ehtiyac var. Elə mətnləri müəllimlər özləri də gətirə bilirlər. Biz bunun şahidi olmuşuq. Bir səciyyəvi fraqmentlə fikrimizə aydınlıq gətirsək, belə bir mənərə gözümlər qabağında canlana bilər.

Sumqayıt şəhərində yerləşən Qubadlı qaçqın məktəbinin baş müəllimi, həmçinin də respublikanın əməkdar müəllimi Ədalət Əsədov X sinifdə Azərbaycan dilindən Sədi Şirazin “İnci” mətninin bilikvericilik və tərbiyəedici baxımından mənə-məzmun təhlilini ustalıqla çox gözəl nümayiş etdirir. Əvvəlcə həmin mətni nəzərdən keçirək :

İnci

“Buluddan dənizə düşdü bir damla,

¹ ADPU-nun professoru

Onu utandırdı sahiltsiz derya.
Dedi: derya olan yerdə axı nəyəm mən ?
Deryaya baxanda heç bir şeyəm mən .
Damla kiçikliyin boynuna aldı,
Bir sədəf damlamı qoynuna aldı.
Gün gəldi, bu damla bir inci oldu,
Dilbər gözlərin sevinci oldu .
Sadəlik göstərib damla alçaldı,
Odur ki, axırda belə ucaldı” .(4)

Təhlilə cəlb olunanlar: a) Bilikvericiliklə bağlı səbəb olanlar : 1) İncinin nə olması; 2) Sədəf nədir? 3) Sədəf hansı damlamı qoynuna alır və yaxud udur? 4) İncini necə əldə edirlər? 5) Ondən məqsəd nədir?

b) Təbiiyəciliyə bağlı cəlb olunanlar: 1) Kiçikliyi boynuna almaq nə deməkdir ? 2) Sadəlik nədir? 3) Ucalmaq nə deməkdir? (Əsas və məcazi mənələrdə)

Nəticə: 1. Onuncu sinif şagirdləri artıq məcazi mənələrlə, hikmətli və ya müdrik kəlamlarla aşağı siniflərdən mərhələ-mərhələ tanış olmuşlar. Belə ki, onlara Məhəmməd Fizulinin aşağıdakı kəlamları da təhlil edilmişdir :

1) “Olmayan qəvvasi-bəhri-mərifət arif deyil
Kim, sədəf tərkibi təndir lölöü – şəhvar söz” .

2) “Fizuli, dəhrdən kam almaq olmaz,
Olmadan giryən, sədəf su almayınca
Əbr nisandan güvhər verməz” .

Beləliklə, bu mətnlər bir - biri ilə əlaqədar olduğu kimi, “İnci” şeirinin məzmununu dərk etməkdə, mənimsəməkdə, bir sözlə, öyrədici, təbiiyəcili baxımından da çox nümunəvi sayılır. Ona görə də belə mətnlərin optimal didaktikası, yəni təliminin səmərəli qurulması üçün dərslərə daxil edilməsi məsləhətdir. Müəllimin nəzərinə də bununla bağlı zəruri məsləhətlər çatdırılmalıdır. Belə məsələləri metodik vəsaitlərdə verirlər. Ancaq dərslərdə o şəkildə qeyd etmək olmaz. Çünki dərslə materialın özünü əks etdirir. Çalışmaları və onların izah şərtlərini əhatə edir. Metodik vəsaitdə isə hansı priyom metod, yol və üsullardan istifadə etmək məsələsi izah olunur. Bilikverici və yaxud da təbiiyəcili didaktik strategiyalar vəsaitdə olur. Müəllimin onları bilməsinə bu gün həmişəkindən çox ehtiyac var.

Uzun illər müəllimlik təcrübəsi olanlara da sual verəndə ki, mətnlərin oxunması üzərində müxtəlif məqsədli işlər aparılması nə ilə tamamlanmalıdır ? onlar bu suala qanədici cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Nəyə görə? Ona görə ki, mətn didaktikasının nəzəri və əməli aspektləri onlara şərh olunmamışdır. Halbuki bu məsələ müəllim üçün vəsaitlərdə, tədris vasitələrində geniş izahını çoxdan tapmalı idi.

Təbiiyəcili sif mətnlərlə əlaqədar. Dil qaydalarına dair mətnlər isə bilikvericiliklə bağlı olur. Bununla belə, əsas mətnlərin tarixi, coğrafi, fiziki və digər məsələlərlə bağlı informativliyi də az olur. Belə mətnlər V-XI sinif “Azərbaycan dili” dərslərində və müəllim üçün metodik vəsaitlərdə nəzərdə tutulur.

Əlbəttə, dil qaydalarının öyrədilməsi məqsədi ilə verilən mətnlərdə informativlik öyrədiciyə əsas olduğu kimi, təbiiyəciliyə də məntiqi cəhətdən əsas sayılır. Misal üçün, V sinifdə “Lakonizm nədir?” mətni (1, səh.59). Dil qaydalarından çoxmənalı sözlərin tətbiqi yeri olmaqla yanaşı, amonimlər mövzusu üçün də biliyin sistemə salınması cəhətdən əsas olmalıdır. Mətn həm özündən əvvəlki üçün tətbiqi, həm özündən sonrakı üçün tədqiqi xarakter daşmalıdır.

Elə mətnlər də var ki, orada çalışmaların icra şərtlərinə uyğun müvafiq sözlər olmalıdır. Misal üçün, “Dil qaydaları üzrə təkrar” dərslərində çalışmaların hər biri müvafiq qaydalara aid mövzularla əlaqədar qurulur. Bu mənada dərsləkdə 9-10 tapşırıq varsa, onların da iki ya üçü rəbitəli mətnlə gerçəkləşir. Deməli, mətn bilikverici məqsədin xidmətində durur və bu işdə onun da payı olur.

V sinif Azərbaycan dili dərslərində (1, səh.77-78). 11 çalışmanın icra məqsədi ilə 9 təbiiyəcili, 9 öyrədici çalışma mətnlərindən istifadə edilmişdir. Bunlardan birində leksik mənəsi olmayan sözləri tapmaq tələb olunur. Mətn belədir :

“Deyirlər ki, evdə əkilmiş gülü başqasına verməzlər. Çünki gül sevincdir. Əgər onu versən, evin sevinci azalar. Bir də deyirlər ki, yuxuda sənə qənd yaxud qoğal versələr, deməli, şadlıq olacaq. Axı qənd, qoğal şirinlikdir. Ancaq yuxunu gecə nəğil etməzlər. Eləyəndə də deyirlər ki, xeyir olsun. Ay çıraqtı yuxumu sənə deyirəm”.

Çalışma mətninin ikincisində bayatını oxuyub, suallara cavab vermək tələb olunur:

“Əzizinəm din barı,
Danış barı, din barı .
İgidə tab gətirməz,
Yağı tikə min barı .” (1, səh 77)

Bu mətn üzrə əlavə üç tapşırıq da icra olunur. Şagirdlərdən bayatdakı din, barı habelə igidə, yağı sözlərinin mənaları ilə (omonim, sinonim) işlədilməsinin tələb olunması ilə əlaqədar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dərsləklərimizi müdrik kəlamlar bəzəyir. Onların da hamısı başdan başa təbiiyəcili vasitələrdir. Məsələn :

Hər kəsə nəsihət əsər eyləməz,
Ona dil tökmək də əbəsdir, əbəs.
Hər b vaxtı döyüşdən qaçan bir əsgər

Bütün igidləri bədnam eyləyər.
Didsə bir birini iki canavar,
Rahat nəfəs alar çöldə qoyunlar.
Davada düşmənlə vuruşan zaman
Gərək süllə gizlin hazırlaşasan .
Qəlbini əlinə alsan igidlər,
Qarşında diz çöküb səcdə edərlər.
Ordu başçısını ələ keçirsən,
Onu öldürməyə çox tələsmə sən .
Çox isti-soyuqdan çıxıbdır qoca,
Olub ağı, fikri göylərdən uca.
Əsiri öldürən, incidən insan
Bil ki, əsir edər səni də dövrən .
Bunu yaxşı düşün ey arif insan,
Hünər sahibləri aramaz nöqsan .

Qəlbi diri olsun insanın gərək,
Can nəyə lazımdır olmasa ürək .
Soltan bir ağacdır rəyyət rişə,
Ağac kökü üstə durar həmişə .
Gərək rəyyəti incitməsin şah,
Çünki rəyyətdir ölkəyə pənah .
Nə qədər olsa da pislər günahkar,

Tanrı yaxşılara onu bağışlar .

Bu müdrük kəlamlar üzrə tərbiyəediciliklə bağlı aparılan işlərə yekun vurarkən, yəni ümumiləşdirici dərslərdə istifadə etmək çox səmərəlidir. Belə ki, şagirdlərin hərəsi onlardan 3-4 ünü yadda saxlasa, inkişafetdici tərbiyə baxımından da əhəmiyyətli olar.

Bilikverici dərslərdən biri də orfoepik təhlil və durğu işarələrindən öz məqamında istifadə olunmasıdır. Odur ki, aşağıdakı mətnlər üzərində orfoepik təhlil və durğu işarələrinə dair təhlillər aparılması məsləhətdir. Eyni zamanda bu işin sonunu qiymətləndirmək ilə də yekunlaşdırmaq olar.

1. Qartal tək süzməyir göyün üzündə,
Qartalın yanında qartallar olur.
Əgər şir yoxdursa səhra düzündə,
Yüz faiz o yerdə çaqqallar olur.

Ürəyimə dedim: yanma alışma,
Bir vəfa eşqiylə bir də barışma .
Dilimə dedim ki, lal ol, danışma ,
Qorxuram dilimdə qandallar olur.

2. Hər bir kəndin namərdi var, mərdi var,
Qoca dünyanın gör nə boyda dərdi var.
Qoca dünya sehri bir tamaşa,
Çoxlarını salıb, dərdə, təlaşa,
Varlısına çahar-qoşa, şeş - qoşa .
Kasıbına dubir verən nərdi var,
Bu dünyanın gör nə boyda dərdi var !

Ömür ötür, hər şeyə müntəzir ol,
İstər, prokror ol istər, nazir ol,
Şair qardaş, ölüm gəlir hazır ol
Bu cür qışdan bizə hələ dördü var ;
Bu dünyanın gör nə boyda dərdi var .

Nəticə: Dərslərdə öyrədici mətnlərin sayı tərbiyəedicilikdən xeyli üstün olur. Bunun da öz səbəbləri var.

1. Dərslük, adından da görüldüyü kimi tədris materialıdır. Bilik, bacarıq və vərdişləri öyrətmək, aşılmaq və ya mənimsətmək üçündür. Rəhbərsiz, rəhbərli mətnlər isə həm bilik, bacarıq və vərdişlərin əyani tətbiqini reallaşdırmaq və həm də etik, estetik, mədəni cəhətlərdən təsir göstərməkdən ibarət olur.

2. Dərsləklərdəki mətnlər bölmələrə, bölmələr isə ən qiymətli dəyərlərə görə tərtib olunur. Məsələn üçün, mərdlik, torpaqsevərlik, anaya məhəbbət, düzlük-doğruculuq, səxavətlik, iradəlilik, əzmkarlıq və s. anlayışlar üzrə tərbiyə belə mövzuların mətnlərin seçilməsində prinsiplial kriteriyalar hesab olunur.

3. Mətnlərin ideya məzmununun öyrənilməsinə biganə qalmaq olmaz. Dərslək, hər şeydən qabaq kitabdır. Kitaba da müəllim demişlər. Çünki elm, bilik, mərifət kitablarda olur. Kitab müqəddəsdir. Quran sözünün tərcüməsi də kitab mənasını verir.

“Kitab böyük müəllimdir,
Sinəsində min aləm var;
O səni bir duyğu kimi
Həm güldürər, həm ağladar” . (Bəxtiyar Vəhabzadə)

Beləliklə, biz dərsləklərdəki mətnləri mənə məzmun cəhətdən təhlil edərkən onların çox funksionallığı üzərində dayandıq və deməyə çalışdıq ki, mətn fəlsəfəsi kurikulumda daha geniş şəkildə öz realizasiyanı tapmışdır; Ona görə də “mətni öyrən, mətnlə işlə, anoloji mətn qur” göstərişləri təlim məqsədi olduğu kimi, təlim nəticəsinə də çevirilməlidir. Məktəblərimizdə dərsləklərdəki hansı tipdən, ideya istiqamətindən tərtib olunmuş mətn öyrənilirsə, ona da uyğun mətn qurmaq tapşırığı həyata keçirilməlidir. “Səbət” “Xonça” “Çələng” “Süfrə” mətnlərinin öyrənilməsi səbət, xonça, çələng, süfrə yaradılması, qurulması ilə nəticələndiyi kimi, rəbitəli mətnlərin tədrisi də anoloji rəbitəli mətnlərin yaradılması ilə nəticələnməlidir. Bu cür təhsili bizdən müasir Azərbaycan dili fənninin tədrisi metodikası və didaktikası tələb edir.

4. Azərbaycan dilində kurikulum dərsləkləri mətnlər əsasında tərtib olunub və mətnə yönüm də tədris edilir. I-XI siniflər üzrə bütün dil dərsləklərinin fundamental təbiəti belədir. Mətn öyrəndir. Mətn təlimi digər məqsədlər üçün də əsasdır. Təlim nəticələri də onunla ölçülür. Mətni öyrənmək zəruri olduğu kimi, mətn qurmaq da zərurətdir. Müəllimlər üçün mətn nəzəriyyəsi geniş anlamda şərh olunmalıdır. Biz bu məsələdə təşəbbüs göstərməyə çalışdıq, məqalədə də məhz bu kimi məsələlərdən bəhs olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili dərsliyi (5-ci sinif üçün) Bakı . Altun kitab, 2012, 200 səh.
2. Azərbaycan dili (5-ci sinif üçün metodik vəsait) Bakı . Altun kitab, 2012, 200 səh.
3. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələsi. “Kövsər” nəşriyyatı, 2008, 221 səh.
4. Sədi :Bustan, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı , “Qızıl Şarq” , 1964 . səh: 98.

Azərbaycan dili dərsləklərində mətnlərin məzmun xüsusiyyətlərinin təhlilinə dair Xülasə

Azərbaycan dilindən kurikulum dərsləkləri mətnlərin əsasında tərtib olunmuşdur. I-XI siniflər üzrə Azərbaycan dilindən bütün Azərbaycan dili dərsləklərinin təbiəti belədir. Dərsləklər 4 məzmun xətti üzrə standartları reallaşdırmaq imkanlarına malikdir. Kurikulum dərsləklərinə geniş status verən mətnlərdir. Bunlar da əsas, dinləmə, imla, ifadə və s. olmaqla müxtəlif cürdür. Mətn didaktikası dərsliyin məzmununa bir çox pedaqoji tərəflərdən yeniliklər gətirmişdir. Təlim məqsədləri və təlim nəticələri ilə optimal didaktik imkanlarla belə dərsləklər tədris əhəmiyyətliyinə malik olmuşdur. İndi tam hüquqla demək olar ki, dərslək elm mənbəyidir. Onun əsasında şagirdlər həm elmi biliklərə yiyələnir və həm də onlarda elmi axtarışlar aparmaq həvələri yaranır. Dərslək kitabdır, elm mənbəyi olduğu üçün ona müqəddəs kitab da deyə bilərik. Çünki müqəddəs kitablar da dərslək kimi məktəblərdə öyrənilir. Azərbaycan dili dərsləkləri də öz mətnlərinin məzmununa görə müqəddəsdir. Quran əgər mübarək dinimizi öyrədirsə, Azərbaycan dili dərsləkləri də doğma dilimizin qayda qanunlarını öyrədir. Dərsləkdəki mətnlərin mənə-məzmun xüsusiyyətlərindən bəhs olunan bu məqalədə mətnlərin təhlili əsasında analitik söhbətlər gedir.

Açar sözlər: mətnlər, onun növləri, dərslək mətnləri, bədii mətnlər, elmi kütləvi mətnlər, kurikulum dərsləkləri, mətnlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri, öyrədici, tərbiyəçilik, mətn təhlili, rəbitəli və rəbitəsiz mətnlər, əqli nəticələr, tətbiq, inşa .

«Об анализе содержательных характеристик текстов в учебниках азербайджанского языка»

Резюме

На основе текстов были составлены учебные пособия по азербайджанскому языку. Такова природа всех учебников азербайджанского языка для I-XI классов. Учебники имеют возможность реализации стандартов по 4 линиям содержания. Это тексты, которые придают широкий статус школьным учебникам. Это основные, аудирование, правописание, выражение и т. д. Это отличается. Текстовая дидактика привнесла новшества в содержание учебника со многих педагогических аспектов.

Такие учебники имеют образовательное значение с оптимальными дидактическими возможностями с целями обучения и результатами обучения. Теперь можно с полным правом сказать, что учебник является источником науки. На его основе студенты приобретают как научные знания, так и стремление к проведению научных исследований.

Учебник – это книга, потому что это источник знаний, мы также можем назвать его священной книгой. Потому что священные книги тоже изучают в школах, как учебники. Учебники азербайджанского языка священны по содержанию текстов. Если Коран учит нашей благословенной религии, то учебники азербайджанского языка

также учат правилам и законам нашего родного языка. В данной статье, в которой говорится о смысло-содержательных характеристиках текстов учебника, проводятся аналитические беседы на основе анализа текстов.

Ключевые слова: тексты, их виды, учебные тексты, художественные тексты, научно-массовые тексты, учебные пособия, характерные черты текстов, учебные, воспитательные, анализ текста, связанные и несвязные тексты, мыслительные результаты, приложение, реферат.

On the analysis of the content characteristics of texts in textbooks Azerbaijani language

Summary

Based on the texts, teaching aids in the Azerbaijani language were compiled. Such is the nature of all Azerbaijani language textbooks for grades I-XI. Textbooks have the ability to implement standards for 4 lines of content. These are texts that give a wide status to school textbooks. These are basic, listening, spelling, expression, etc. It's different. Text didactics brought innovations to the content of the textbook from many pedagogical aspects. Such textbooks have educational value with optimal didactic possibilities with learning objectives and learning outcomes. Now we can rightly say that the textbook is the source of science. On its basis, students acquire both scientific knowledge and the desire to conduct scientific research. A textbook is a book because it is a source of knowledge, we can also call it a sacred book. Because sacred books are also studied in schools, like textbooks. Textbooks of the Azerbaijani language are sacred in terms of the content of the texts. If the Koran teaches our blessed religion, then the Azerbaijani language textbooks also teach the rules and laws of our native language. In this article, which refers to the semantic and meaningful characteristics of textbook texts, analytical conversations are held based on text analysis.

Keywords: texts, their types, textbook texts, artistic texts, scientific mass texts, curriculum textbooks, characteristic features of texts, teaching, educative, text analysis, connected and non-connected texts, mental results, application, essay.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ LEKSİK VƏ QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİN TƏDRİSİ ÜZRƏ İŞLƏRİN APARILMASI YOLLARI

Müasir dövrdə ibtidai siniflərdə qrammatikanın əsaslı şəkildə tədris etməyi, ümumtəhsil sistemində Azərbaycan dilinin nəzəri məsələlərinin ötrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qrammatika çox geniş məfhumdur. Dilimizin qrammatikası onun ümumi qanunauyğunluqlarının sistemini təşkil edir. Qrammatik qanunauyğunluqları, qaydaları öyrənmək dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır və xeyli sürətləndirir.

Hazırda Azərbaycan dili dərsləri kurikulum əsasında tədris olunur və dil qaydaları məzmun xəttinin standartlarını əhatə edir. Ümumtəhsil məktəblərində İbtidai təhsil səviyyəsində Azərbaycan dilinin tədrisi vasitəsilə aşağıdakıların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur. İbtidai təhsil səviyyəsində dil qaydaları üzrə məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri belə verilmişdir.

- yaş həddinə uyğun zəruri fonetik, leksik, qrammatik biliklərə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- seçdiyi dil faktlarını qruplaşdıraraq təqdim edir;
- dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir;
- şifahi nitq bacarıqlarına malik olduğunu nümayiş etdirir;
- qarşılaşdığı sözlərin mənasını başa düşdüyünü nümayiş etdirir;
- oxu texnikasına və vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- yazı texnikasına və vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- kalliqrafiya və orfoqrafiya qaydalarını gözləməklə müxtəlif növ yazılı çalışmaları (üzündənköçürmə yaddaşa əsasən yazı, imla, ifadə, inşa) yerinə yetirir;
- fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, orfoqrafik qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Göründüyü kimi, təlim nəticələri bir çox qrammatik qaydaların mənimsədilməsinə, daha sonra isə standartların reallaşmasına xidmət edir.

İbtidai siniflərdə qrammatik biliklər sadə şəkildə öyrədilməklə praktik xarakter daşıyır. Praktik xarakter dedikdə qrammatik biliklərin şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafına, orfoqrafiya qaydalarına yiyələnmək əvvəldə göstərdiyimiz keyfiyyətlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Qrammatik biliklər şagirdlərin dilimizin orfoqrafiya, punktuasiya və digər yazı qaydaları üzrə vərdişlərin formalaşmasına və vərdiş halına keçməsinə imkan yaradır. İbtidai təhsildən başlayaraq fonetik biliklərə yiyələnmək, fonoloji təhlil və sözlərin düzgün tələffüzü üzrə üzlər orfoepik normaların mənimsənilməsinə, ədəbi tələffüz normalarına yiyələnməsinə möhkəm zəmin yaradır.

Azərbaycan dilinin qrammatikası olduqca zəngindir. Mühüm bir hissəsini leksik və qrammatik şəkilçilər təşkil edir. Bu şəkilçilər haqqında indiyə qədər bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu cür fərqli yanaşmaların olması təlim prosesində bir sıra çətinliklər yaratmışdır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda kurikulum sisteminin tətbiqinə başlanılması ilə əlaqədar dərslərin yeni təlim texnologiyaları əsasında keçilməsinə start verildi. Fərqli yanaşmaların olması və bunun yeni təlim texnologiyaları əsasında tətbiqində müəllimlər leksik və qrammatik şəkilçilərin fərqləndirilməsində çox böyük çətinliklərlə rastlaşırlar. Bu çətinliklər təkcə məktəblərdə keçirilən dərslər və proqramları əhatə etmir, həmçinin Dövlət İmtahan Mərkəzinin dərslərlər əsasında hazırladığı testlərin tərtibində də öz əksini tapır.

I sinifdən başlayaraq XI sinfə kimi Azərbaycan dili tədris olunur. Şagirdin ilk məktəbə gəlişindən dilimizin qayda və qanunları ilə möhkəm təməl üzərində qurulmalıdır ki, növbəti mərhələlərdə bu proses düzgün davam etdirilə bilsin. Bunun üçün leksik və qrammatik şəkilçilərini nitq hissələri üzrə qruplaşdırıb izahını vermək daha məqsədə uyğun olar. Onu qeyd edək ki, şəkilçilər sözün tərkib hissəsidir. Bu şəkilçilər bir çox xüsusiyyətlərinə görə bir neçə növə ayrılır: mənasına görə, yazılışına görə, qoşulma yerinə görə, mənşəyinə görə, məhsuldarlığına görə

Leksik və qrammatik şəkilçilər haqqında məlumat verdiyimiz üçün bu şəkilçilər mənasına görə növünə aid edilir.

1. Leksik şəkilçilər sözlərin kökünə və başlanğıc formasına qoşulur. Yeni mənalı söz yaradır. Leksik şəkilçi sözün mənasını dəyişə də yeni sözlə kök arasında mənə yaxınlığı olur. Məs: *gül-güldən, dəmir-dəmirçi, göz-gözlük, bağ-bağça* və s. Misallardan göründüyü kimi, sözlərə qoşulan şəkilçilər bir mənadan başqa bir mənə yaratmışdır. Göz insanın bədən üzvlərindən biridir, lakin gözlük gözə taxılan bir əşyadır.

Dilimizin qayda-qanunlarına görə leksik və qrammatik şəkilçilər sözə qrammatik şəkilçilərdən əvvəl qoşulmalıdır. Məs: *gözəlliklər*. Burada gözəl sözün kökü, -lik leksik şəkilçi, -lər qrammatik şəkilçidir. Ancaq bəzi leksik şəkilçilər vardır ki, onlar qrammatik şəkilçilərdən sonra da işləyə bilər. -*gil, -daki, -ki, -sız*. Məs: *dayımgil, bağımızdakı, bizimki, atamsız* və s.

2. Qrammatik şəkilçilər söz kökünə qoşularaq onu başqa sözlərlə bağlamağa xidmət edir. Qrammatik şəkilçilər sözün mənasını deyil, formasını dəyişir. Bu şəkilçilər iki və dörd cür yazılır. Qrammatik şəkilçilər yalnız milli şəkilçilər olur.

Nitq hissələrinə görə leksik şəkilçilərə nəzər salaq:

1. İsim düzəldən şəkilçilər

¹ADPU-nun magistranı

1.1. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər:

-*li*⁴: şəhərli, məktəbli, qubalı, Mahmudlu, Kərimli. Adətən ad sonluqlarına artırılır.

-*lıq*⁴: səhrəliq, yaşılıq, dostluq, meşəlik, çəmənlik, qardaşlıq. Bu şəkilçilər konkret və mücərrət mənalı isimlər yaradır. Qohumluq, yer, insan anlayışı bildirən isimlər yaradır.

-*dan*: çaydan, qənddan, güldan.

-*çi*⁴: gəmiçi, dəmirçi və s. Əsasən, sənət anlayışı bildirən isimlər yaratsa da, insan anlayışı bildirən isimlər də yaradır. Məs: yalançı, xəbərçi, yolçu.

-*ciq*⁴: evcik, gəlincik, qulaqcıq.

-*cigaz*⁴: quşcıqaz, gəlinciyəz, qızcıqaz.

-*daş*: silahdaş, yoldaş, əməkdaş.

-*gil*: əmimgil, xalamgil, bacıngil, Laləgil. Həm insan adlarına, həm də mənsubiyyət şəkilçili qohumluq bildirən sözlərə qoşulur.

-*laq*²: yaylaq, udlaq, buzlaq, otlaq

-*stan*: gülüstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan.

-*dar*: mülkədar, hökmdar, havadar, hesabdar.

-*iyə*: fərziyyə, dövriyyə, nəzəriyyə.

-*iyət*: kəşfiyyat, ədəbiyyat, ezamiyyət.

-*şünas*: sənətşünas, Fizulişünas, hüquqşünas.

-*ça*: meydança, gödəkçə, döşəkçə, bağça.

-*kar*: bəstəkar, sənətkar. Həm isim, həm də sifət düzəldən şəkilçidir.

-*ilti*⁴: civilti, pıçiltı, guppultu. Təqlidi sözlərdən (yamsımalardan) isim əmələ gətirir.

Qeyri-məhsuldar şəkilçilər: -*cək*(əlcək), -*an*(dövrən), -*vat*(xırdavat), -*er*(milyoner), -*ey*(güney), -*yor*(boksyor), -*ban*(bağban), -*zar*(gülzar), -*ayə*(kinayə), -*re*(reaktiv, reform).

1.2. Feildən isim düzəldən şəkilçilər:

-*i*⁴: qorxu, yazı, pozu, ölçü, çəki.

-*ti*⁴: böyürtü, qışqırtı, göyərti.

-*inti*⁴: qırıntı, tikinti, ovuntu, töküntü.

-*iş*⁴: baxış, duruş, anlayış, göstəriş, çağırış və s. (alış, yarış, barış, qarış, naxış, çalış və s. bunlar sadə sözlərdir.

-*ma*²: qoşma, çəkmə, qovurma, bölmə, dondurma.

-*aq*²: yataq, daraq, bəzək, döşək.

-*maq*²: cırmaq, qazmaq, yemək, çaxmaq.

-*ici*⁴: seçici. Bölücü, soyuducu, alıcı, bağlayıcı.

-*ğa, gə*: süpürgə, döngə, bölgə, qovurğa.

-*ar*²: dəyər, kəsər, açar, çapar.

-*im*⁴: kəsim, bölüm, yayım, deyim, qırıpım.

-*anaq*²: döyənək, süzənək, boğanaq, biçənək.

-*mac*²: yaxmac, tutmac, yanıltmac, bulamac.

-*ıq*⁴: sarıq, örtük, sarmaşiq, danışıq.

-*acaq*²: gələcək, sığınacaq, yatacaq, qanacaq.

-*caq*²: utancaq, siöincaq, yığıncaq.

-*ir, -ir*: kəsir, gəlir, yatır (var-dövlət mənasında).

-*in, -n*: biçin, talan, əkin, səpin.

Feildən isim düzəldən şəkilçilərin əksəriyyəti omonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

2. Sifət düzəldən şəkilçilər.

2.1 Adlardan sifət düzəldən şəkilçilər:

-*daki*⁴: ağacdaki, həyətdəki, evimizdəki. Bu şəkilçilər başqa leksik şəkilçilərdən fərqli olaraq həm söz köklərinə, həm də cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərə artırıla bilər.

-*li*⁴: yağlı, dadlı, həvəsli, güllü.

-*sız*⁴: duzsuz, otsuz, gücsüz.

-*ki*⁴: indiki, sonrakı, çoxdankı, dünənki, qabaqkı.

-*dar*: evdar, əməkdar.

-*lıq*⁴: donluq, ikilik, aylıq, güllük.

2.2 Feildən sifət düzəldən şəkilçilər:

-*ıq*⁴: söküq, əzik, böyük, soyuq.

-*qın*⁴: kəskin, tutqun, satqın, küskün.

-*ma*²: eşmə (biğ), çatma (qaş), uydurma (söz), doğma (xala).

-*ma*²: qanmaz (uşaq), qorxmaz (insan), alınmaz (qala).

-*ağan*²: güləyən (at), qaçağan (qız).

-*qan*²: çalışqan (şagird), döyüşkən (qəhrəman).

-*ğın*⁴: əzgin (insan), düzgün (iş), satqın (dost), yorğun (adam)

-*ıcı*⁴: öldürücü, dondurucu, keçici, qırıcı.

2.3 Sifətlərdə dərəcə şəkilçiləri:

Azərbaycan dilinin qrammatikasında sifətin dərəcə şəkilçilərinin leksik və ya qrammatik şəkilçi olması mübahisə doğurur. Bu haqda müxtəlif fikirlər olsa da onlar dərslərdə qrammatik şəkilçilər kimi verilir. Dərslərin tələbinə uyğun olaraq şagirdlərə də qrammatik şəkilçilər kimi öyrədilir. Ancaq elmi cəhətdən təhlil etmiş olsaq məlum olar ki, feillərin növ şəkilçiləri feillərdə mənə dəyişikliyi yaratdığı kimi, sifətin dərəcə şəkilçiləri də sözlərdə müəyyən keyfiyyət dəyişikliyi yaradır.

Bildiyimiz kimi, leksik şəkilçilər qoşulduğu sözün leksik mənasında dəyişiklik yaradır. Qrammatik şəkilçilər cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır və sözün yalnız formasını dəyişir. Sifətin dərəcə şəkilləri də sifətlərdə keyfiyyət mənası yaradır. Aid olduğu sözlərlə əlaqə zamanı hal və mənsubuyyət şəkilçiləri kimi müəyyən rol oynamır. Odur ki, onların leksik şəkilçi adlandırılmasını daha real qəbul edə bilərik.

Əşyaların əlamət və keyfiyyət azlığı və ya çoxluğu ilə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də sifətin dərəcələrini üç yerə bölünür. Bu dərəcələr də morfoloji və sintaktik üsulla düzəlir. Biz morfoloji üsula nəzər salacağıq.

1. Azaltma dərəcəsi:

-sov, imsov: uzunsov, dəlisov, ağırsov, göyümsov.

-ımtıl, ımtıraq: ağırımtıl, sarımtıl, yaşılımtıraq.

-şın: sarışın, qaraşın.

-raq: yaxşıraq, gödərək.

-yanız: qarayanız, sarıyanız.

2. Adi dərəcə:

3. Çoxaltma dərəcəsi:

Adi dərəcədə olan sifətin sonuna $-ca^2$ şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs: qaraca, yaxşıca, kiçikcə, zorbaca və s. İstisna olaraq balaca sözü adi dərəcədədir.

Say düzəldən şəkilçilər: Dilimizdə say düzəldən şəkilçilər azlıq təşkil edir.

-*ıncı*⁴: Bu şəkilçilər, adətən, miqdar saylarından sıra sayları düzəldir: beşinci, onuncu, səkkizinci. Digər nitq hissələrinin sonuna bu şəkilçini artırmaqla da sıra sayları düzəltmək olar: əvvəlinci, axırıncı və s.

-*lu*: çoxlu

-*ca², la²*: Bu şəkilçilər cəm şəkilçisi qəbul etmiş substantivləşmiş miqdar saylarına artırılaraq qeyri-müəyyən saylar düzəldir: minlərlə, yüzlərlə, onlarca və s.

-*acıq*: azacıq.

Əvəzlik düzəldən şəkilçilər: Azərbaycan dili dərslərində əvəzlərin quruluşca növlərindən ayrılıqda bəhs olunmur. *Ancaq, birisi, bəzisi, kimisi, neçənci, biri, kimsə, hərə* əvəzləri düzəltmə əvəzlər kimi göstərilir.

İbtidai siniflərdə leksik və qrammatik şəkilçilərin tədrisi üzrə işlərin aparılması yolları

Xülasə

Müasir dövrdə ibtidai siniflərdə qrammatikanın əsaslı şəkildə tədris etməyi, ümumtəhsil sistemində Azərbaycan dilinin nəzəri məsələlərinin öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qrammatika çox geniş məfhumdur. Dilimizin qrammatikası onun ümumi qanunauyğunluqlarının sistemini təşkil edir. Qrammatik qanunauyğunluqları, qaydaları öyrənməli dilin mənimsənilməsinə asanlaşdırır və xeyli sürətləndirir. Məqalədə leksik və qrammatik şəkilçilərin öyrədilməsi yolları araşdırılmışdır. İbtidai sinif dərslərində leksik və qrammatik şəkilçilər geniş təhlil edilmiş, bir sıra çatışmazlıqlar aşkara çıxarılmışdır. Əvvəlcə şəkilçilər mənasına görə iki qrupa bölünmüşdür. Sonra uzun zamandan bəri mübahisə predmeti olan leksik və qrammatik şəkilçilərin təsnifatı verilmişdir. Şəkilçilərin mahiyyəti arasındakı uyğunsuzluqlar təhlil edilmişdir. Beləliklə leksik və qrammatik şəkilçilərin təsnifat sistemi yenilənmişdir.

Açar sözlər: dil qaydaları, leksik şəkilçilər, qrammatik şəkilçilər, çalışmaların növləri, təlim metodları

Методика обучения лексико-грамматическим суффиксам в начальных классах Резюме

В наше время очень важно преподавать грамматику в начальных классах и преподавать теоретические вопросы азербайджанского языка в системе общего образования. Грамматика — очень широкое понятие. Грамматика нашего языка составляет систему его общих законов. Изучение грамматических правил и положений облегчает и значительно ускоряет освоение языка. В статье рассматриваются способы обучения лексическим и грамматическим суффиксам. Подробно проанализированы лексические и грамматические суффиксы в учебниках для начальных классов, выявлен ряд недостатков. Во-первых, суффиксы делятся на две группы по своему значению. Затем дается классификация лексико-грамматических суффиксов, которая долгое время была предметом споров. Проанализированы несоответствия между сущностью живописцев. Таким образом, обновлена система классификации лексико-грамматических суффиксов.

Ключевые слова: языковые правила, лексические суффиксы, грамматические суффиксы, виды занятий, методы обучения.

Methods of teaching lexical and grammatical suffixes in primary grades

Summary

In modern times, it is very important to teach grammar in primary classes and to teach theoretical issues of the Azerbaijani language in the general education system. Grammar is a very broad concept. The grammar of our language constitutes the system of its general laws. Learning grammatical rules and regulations facilitates and significantly speeds up the acquisition of the language. The article examines ways of teaching lexical and grammatical suffixes. The lexical and grammatical suffixes in primary school textbooks have been extensively analyzed and a number of deficiencies have been revealed. First, suffixes are divided into two groups according to their meaning. Then the classification of lexical and grammatical suffixes, which has been the subject of debate for a long time, is given. The inconsistencies between the essence of the suffixes were analyzed. Thus, the classification system of lexical and grammatical suffixes has been updated.

Keywords: language rules, lexical suffixes, grammatical suffixes, types of studies, teaching methods

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

РОЛЬ И ФУНКЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Обучение языку – это длительный процесс, главной единицей которого является занятие. Чтобы узнать, как рождается урок, нам нужно проделать тот путь, который проходит каждый преподаватель – от общепринятой программы учебного плана и учебника к занятию.

Нужно ли проходить этот путь каждому преподавателю? Может быть, достаточно познакомиться с уроками старших, опытных коллег и взять за образец лучшие из них? Ответ на последний вопрос отрицательный. Конечно, существует некоторый средний «эталон», образец преподавания, но особенность педагогического процесса состоит в том, что преподаватель может только ориентироваться на этот образец, но никогда не должен копировать и повторять даже самые лучшие образцы урока.

Преподавание – это творчество, преподаватель – творец урока. Каждый конкретный урок планируется и осуществляется преподавателем лично с учётом аудитории, времени и целей занятия. Вместе с тем структура урока отражает не только личные творческие поиски преподавателя, но и его теоретические знания. Поиски преподавателя базируются на строгом обдумывании того, как общие стандартные отработанные приёмы организации и подачи учебного материала сделать своими, соответствующими задачам и целям обучения конкретной группы. Эта особенность урока: объединение в нём общего и единичного, стандартного и индивидуального делают необходимым внимание к этой стадии работы преподавателя, которая предшествует уроку. Охарактеризуем основные этапы.

I. Цель обучения, цель цикла занятия и цель конкретного занятия.

Занятие может быть одноцелевым, если все включённые в него задания направлены главным образом на развитие одного вида речевой деятельности, например, чтения или говорения и многоцелевым. При этом каждой цели будет соответствовать своя группа заданий, выполнение которых развивает у учащихся определённый навык или умение.

Цель для любого курса обучения языку связана с будущей речевой деятельностью обучаемых.

В практическом курсе обучения языку главная цель – подготовка учащихся к коммуникативной деятельности на изучаемом языке, т.е. к использованию языка в естественных условиях общения. Для определённого контингента учащихся ставится своя конкретная цель обучения. Это формирование навыков и умений в области чтения, говорения, аудирования и письма, во-вторых, через ту сферу речи, языковой материал которой нужен учащимся в их будущей речевой деятельности.

Но дело в том, что каждый курс обучения делится на циклы занятий. Эта цель – формирование, развитие и совершенствование определённого конкретного навыка или умения в области того или иного вида речевой деятельности на конкретном языковом и текстовом материале. Если мы говорим, например, что целью какого-то курса является развитие навыков чтения специальной литературы, то целью цикла занятий может быть развитие частных умений в одном из видов чтения: скажем, выделение основной информации при ознакомительном чтении научного текста или целевой информации при поисковом чтении и т.п.

II. Следующий шаг в подготовке к занятию – это вычленив отдельный урок из цепочки последовательно расположенных занятий цикла. Вычленив отдельный урок можно через понятие «новое на уроке». Новым на занятии может быть умение или пользование ранее неизвестным грамматическим или лексическим материалом, развитие конкретного навыка или умения в том или ином виде речевой деятельности. Например, развитие диалогической речи на определённую тему; использование ранее изученного материала в соответствии с целями (для беседы или рассказа на нужную для студентов тему). Понятие «новое на уроке» по существу идентично его цели, и выделяя занятие из ряда уроков, оно объединяет занятия в единую цепочку.

III. Следующим важным моментом подготовительной работы преподавателя является определение понятия «содержание обучения» и «содержание конкретного урока». В понятие «содержание обучения» входят фонетический, грамматический и лексический языковой материал; умения и навыки в различных видах речевой деятельности; тексты, тематика, языковые понятия, отсутствующие в родном языке студента.

Преподавателю необходимо представлять полный объём языкового материала, изучаемого в рамках цикла (слова, конструкции, образцы), чтобы обеспечить требуемые навыки и умения. Языковой материал отбирается в соответствии с программой, учебным планом и учебником, который лежит в основе курса.

Из отобранных языковых единиц выделяются те конструкции, образцы, ситуации, на которых будет объясняться студентам данная языковая единица. Отобранные образцы должны представлять только одну трудность и быть типичными, важными для данной темы и нужными в будущем речевом общении учащихся.

Далее выделяется материал для тренировки, т.е. какие виды заданий и в какой последовательности будут предложены учащимся в течение всего цикла занятий. Наконец, определяется материал для контроля проверки усвоения данного материала в ходе занятия и в последующей системе занятий. Все задания должны быть направлены на овладение грамматическими формами, должны предлагаться в таком виде, чтобы учащийся отчётливо понимал, где и зачем он может использовать изучаемые конструкции в своей реальной речи.

⁶⁰ BDU.Rus dili (humanitar fakültələr üzrə)kaderasının dosenti

При отборе материала, на котором происходит развитие навыков и умений в различных видах речевой деятельности необходимо учесть какие навыки и умения и в каких видах речевой деятельности будут сформированы у учащихся в течение цикла занятий; какие частные навыки следует иметь в виду; какие конкретные виды задания обеспечивают формирование этих навыков (система заданий). Сделать это помогают методические рекомендации программы и книга для преподавателя. Информативный материал связан со страноведческой темой. Во всём материале темы в текстах, записях, в собственной речи преподавателя, в иллюстративном материале и т.д. должны быть выделены важнейшие смысловые моменты. Иными словами, определяется, о чём, в какой последовательности, с использованием каких языковых средств будет говорить преподаватель, раскрывая ту или иную тему. Здесь определяется тот материал, который войдёт в актив речи учащихся. Преподаватель продумывает форму подачи информации: чтение текста, беседа, лекция, фильм и т.п.; наилучшую форму получения ответа: ответы на вопросы, сообщения, письменная работа и т.п.

IV. Итак, определены цели занятия и его содержание. Весь отобранный материал предлагается учащимся в форме заданий, снабжённых инструкциями, комментарием или объяснением. Поэтому подбор и расположение заданий является основным моментом подготовки занятия. При подборе заданий учитывается уровень развития конкретного навыка и умения. Требования, которые предъявляются к любому заданию: 1) задания должны быть ситуативными; 2) должны объяснить, что именно и каким образом учащийся делает, выполняя упражнение; 3) чёткое выделение и характеристика языковой базы учащегося, т.е. какими языковыми средствами он должен пользоваться, выполняя задание.

Предмет особого внимания преподавателя – ясность, выраженность, понятность инструкции задания. В инструкции должны быть следующие части: зачем делать, что и как делать и каким языковым материалом оперировать при выполнении задания.

Расположение заданий должно соответствовать принципу последовательности формирования конкретного навыка или умения. Каждый этап развития умения рождает задание по принципу «n+1» (новая трудность). Так, например, задания, обучающие тегированию текста, могут объединяться так: 1-е – деление текста на смысловые части; 2-е – деление текста на смысловые части + постановка обобщённого вопроса к каждой части; 3-е – деление текста на смысловые части + определение основной информации ответа (нахождение информационного центра фрагмента текста); 4-е – три названные выше операции + передача выбранной из текста информации в форме тезиса.

Необходимо отобрать задания для контроля. Контроль может проводиться на том же занятии, на котором шла тренировочная работа с учебным материалом, и может быть перенесён на последующие занятия.

Схема целевого членения занятия может выглядеть примерно так:

1. Время, которое занимает часть урока;
2. Цель части занятия или всего занятия;
3. Учебный материал (тексты, записи и т.д.);
4. Виды заданий, расположенные в нужной для урока последовательности;
5. Ответы учащихся;
6. Типичные трудности и ошибки учащихся;
7. Дополнительные задания и объяснения, т.е. коррекция;
8. Контроль.

V. Следующий этап занятия: обязательные и факультативные компоненты (некоторые имеют постоянное место в занятии, имеют твёрдое временное закрепление, а некоторые более или менее свободно располагаются в составе урока).

Первым обязательным и закреплённым во времени компонентом является психологически-организационный момент, который обычно называют введением в языковую среду. Им, как правило, открывается каждое занятие.

В условиях обучения вне языковой среды роль этого компонента ещё более возрастает, т.к. вне занятия студенты общаются на родном языке. Поэтому преподаватель должен хорошо знать и уметь использовать разнообразные формы и приёмы организации начала занятия, такие, как приветствие, сообщение плана занятия, обмен новой информации в виде беседы или сообщения учащихся, фонетическая зарядка и др.

Учебные действия с языковым материалом для выработки развития и совершенствования навыков и умений в различных видах речевой деятельности. Это система заданий и комментарии к ним, ориентировочные, исполнительские и контрольные действия учащихся на уроке. Ориентировочные действия учащихся – это восприятие нового материала ориентация его использования являются факультативным компонентом занятия. Выполнение заданий в разных видах речевой деятельности – это исполнительские действия и естественно, являются обязательным компонентом каждого занятия.

В состав заданий почти каждого занятия входят – введение нового материала и его закрепление.

Третий постоянный компонент занятия – домашнее задание, т.е. задание для самостоятельной работы учащихся вне аудитории. Первая часть – проверка самостоятельно проделанной учащимися работы – реализуется

на занятии в разных формах. Это может быть: просмотр или проверка преподавателем письменных заданий, общий, фронтальный опрос учащихся, выборочный опрос учащихся, проверка творческих заданий и т.п.

Оптимальным в условиях неязыковой среды – изученный дома материал используется учащимися в новых ситуациях. Такая проверка повышает интерес к занятию, создаёт у учащихся иллюзию свободного владения речью.

Задания на активизацию материала предшествующих уроков проверяются чаще всего в начале занятия, после введения в языковую среду, а задания к следующему занятию могут даваться «порциями» после каждой целевой части урока и суммироваться в конце или могут быть предъявлены одновременно в конце занятия.

Важно помнить, что формулировка заданий для самостоятельной работы учащихся должна быть апробирована, привычна и содержать указания на объём и характер языкового материала, необходимого для выполнения упражнения.

VI. Последний обязательный компонент занятия – подведение итогов, оценка сделанного. Сюда, наряду с анализом и оценкой проделанной работы, входят элементы для «души»: свободная беседа, шутка, чтение преподавателем доступного художественного текста, чтение стихов, разучивание песен, просмотр кино- и диафильмов и т.п.

Все перечисленные выше моменты занятия в практике реализуются неоднозначно, не всегда работа протекает по намеченному плану. Поэтому перед преподавателем встаёт проблема продумывания запасных вариантов, отвечающих на вопрос «а если...».

Для того, чтобы занятия были успешными, эффективными нужны усилия преподавателя и учащихся. Поэтому преподаватель должен продумать режиссуру занятия. Тщательно проверяется речь преподавателя, объясняющего новый материал. В режиссуре урока не менее важную роль играют моменты пауз в материале. Учащимся нужно время, чтобы обдумать ответ, перейти от одного вида работы к другому, наконец, просто отдохнуть между заданиями. Время этих пауз и место в занятии определяются преподавателем.

«Чистое» рабочее время неодинаково для учащихся по степени трудности заданий. В ходе урока чередуются и трудные и менее трудные части работы.

Занятия русским языком как иностранным можно рассматривать как двусторонний диалог. Вопросы рассчитаны на немедленный ответ.

Преподаватель волен избрать принцип распределения времени в зависимости от этапа обучения, особенностей контингента учащихся и видов работы. Во-вторых, преподаватель может распределить задания разной трудности так, чтобы обеспечить получение правильных ответов на все поставленные вопросы с учётом психологических особенностей и реальных возможностей каждого учащегося. Этот принцип важен в смешанных группах, где учащиеся отличаются друг от друга по возрасту, подготовке и способностей к языку. В-третьих, преподаватель выбирает определённую форму личного поведения в группе, форму рабочего контакта с каждым учащимся и группой в целом. Правильное и тактичное поведение стимулирует деятельность учащихся, создаёт атмосферу сотрудничества на уроке.

Предметом внимания и подготовки является и собственная речь преподавателя. Это учебная, организованная и образцовая речь – а в неязыковой среде – единственно правильная на изучаемом языке.

Важна норма речи (сколько должен говорить преподаватель), важен темп и тембр речи (понимание пределов ускорения и замедления речи в конкретной аудитории). Преподаватель должен продумать терминологию объяснения (новые иностранные слова могут быть не понятны учащимся). И наконец, он должен в течение всего занятия слышать себя, контролировать и регулировать свою речь.

Таким образом, только всесторонняя и целенаправленная подготовка занятия, включающая в себя и личные творческие поиски преподавателя, может сделать каждое конкретное занятие эффективным шагом учебного процесса.

Литература:

1. В.С.Девятайкина, В.В.Добровольская и др. «Пособие по методике преподавания русского языка как иностранного» (для студентов-нефилологов), Москва «Русский язык».
2. В.Г.Костомаров, О.Д.Митрофанова «Методическое руководство» (для преподавателей русского языка иностранцам), Москва «Русский язык».
3. Материалы кафедры.

Ключевые слова: преподавание языка, этапы занятия, речевые особенности, роль преподавателя

Keywords: language teaching, stages of the lesson, speech features, the role of the teacher

Açar sözlər: dilin tədrisi, dərsin dövhləri, nitq fərqləri, müəllimin rolu.

XIÇLƏSİYƏ

Məqələdə rus dili dərsinin strukturu, rus dili müəlliminin rolu və funksiyalarından bəhs olunur. Burada rus dilinin xarici dil kimi tədris olunması xüsusiyyətləri nəzərə alınır və dərsin gedişatı müvafiq qaydada bir neçə mərhələyə bölünür.

Dərslərin müəllim tərəfindən hərtərəfli və məqsədyönlü şəkildə hazırlanması, dərslər zamanı müəllimin öz yaradıcılıq axtarışlarından istifadə etməsi tədris prosesinin effektivliyini artıran amillərdən biri kimi ön plana çəkilir.

Rəyçi: dos. T.Əliyev

Мустафаева Дилара ⁶¹
**ПРАВИЛЬНЫЙ ВЫБОР УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ДЛЯ ЗАНЯТИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА
В НЕЯЗЫКОВОЙ АУДИТОРИИ**

Проблемы повышения уровня содержания, правильная организация работы с иноязычными студентами при обучении их русскому языку, тщательный отбор, материала, проведение различных видов внеаудиторной работы, использование перевода для развития речевых умений и навыков являются основными задачами, стоящими перед преподавателями, и основной целью для достижения эффективного результата в их повседневной работе.

Проблема двуязычия и связанные с ней вопросы обучения второму языку как неродному являются важными и актуальными.

Если до перехода на новую систему обучения преподавателями русского языка больше внимания уделялось развитию и обогащению устной речи студентов, живой разговорной речи, то в настоящее время возникла острая необходимость совершенствования, успешного развития навыков письменной речи, поэтому на занятиях большое внимание уделяется таким видам работы:

Это письменные ответы на поставленные вопросы, письменные задания, упражнения, диктанты, изложения, сочинения на свободные темы и др.

В итоге выпускные экзамены по русскому языку проводятся в письменной форме.

Основная цель внедрения новой системы обучения- это обеспечение студентов мобильностью, развитие в них навыков претворения в жизнь приобретенных знаний. Для этого необходимо улучшить качество высшего образования, повысить уровень знаний студентов, иными словами, предоставить студентам больше самостоятельности.

При выборе учебного материала надо учесть тот факт, что предлагаемые студентам тексты, задания, упражнения, свободные темы способствовали бы пробуждению в них интереса к изучаемому языку.

Учебный материал и его выбор должны быть организованы так, чтобы обеспечить эффективность учебного процесса. Успешное обучение неродному языку достигается, если материал подбирается с учетом специфики родного языка, специфики факультета национальной культуры, основных этапов развития истории страны.

При составлении программы необходимо охватить следующие компоненты: материал по грамматике, лексический материал, способствующий развитию речевых умений и навыков для свободного владения вторым языком, или же экстралингвистический материал.

Подобранный материал способствует углубленному усвоению сложных видов учебного процесса русского языка. Успешное овладение вторым языком невозможно без учета специфических особенностей изучаемого и родного языков.

Знание особенностей типологии позволяет успешно прогнозировать трудности усвоения материала, глубже понять причины ошибок и способы их предупреждения и устранения в изучаемых явлениях обоих языков-родного и русского. При сопоставительном анализе необходимо выяснить, какие грамматические категории русского языка соответствуют грамматическим категориям родного языка студентов.

На основе особенностей усвоения русской лексики студентами-азербайджанцами рассмотреть психологические предпосылки лексических ошибок, выделить их типы, обусловленные интерферирующим влиянием родного языка, показать характер трудностей, с которыми встречаются студенты при усвоении русских слов, согласиться с тем, что без опоры на родной язык совершенствование знаний, умений и навыков по русскому языку затруднено. Для правильной организации и проведения занятий русского языка прежде всего следует глубже вникать в содержание программы. Определив значение и место каждой темы, хорошо расчленив ее на ряд внутренне связанных между собой занятия. Каждое занятие имеет свою задачу, вытекающую из общей цели изучения темы. Лишь четко представив себе последовательность изучения темы в целом и особенности каждого отдельного занятия, преподаватель может приступить к его планированию.

Важно определить, что нового преподаватель должен сообщить на этих занятиях, над привитием каких навыков работать, какой языковой материал подобрать, не забывая при этом о воспитательном воздействии занятия. Планируя занятие, следует заранее определить, чем будет заниматься преподаватель, какую работу должны выполнять студенты. Примерно так планируется работа преподавателя со студентами, т.е.ход занятия:

Краткий фронтальный опрос в целях проверки усвоения заданного материала.

Индивидуальный опрос.

Объяснение нового материала. В основном преподаватель останавливается на сущности излагаемого материала и проверке усвоения его студентами.

Первичное закрепление материала, пройденного на занятии, показ наиболее рациональных приемов использования полученных студентами знаний при выполнении различных самостоятельных заданий.

⁶¹ BDU. Rus dili kafedrasının baş müəllimi

Обобщение изучаемого материала.

Наиболее эффективным видом самостоятельной работы обучающихся на занятии представляется: повторение студентами ранее изученного материала для усвоения новых знаний на занятиях,

упражнения для первичного закрепления только что пройденного материала с использованием различных примеров и заданий с элементами алгоритмизации, различные виды тренировочных упражнений, опирающихся на теоретический материал учебника. Определив содержание занятия, преподавателю следует обдумать, на какие части разбить занятие, какие виды работы использовать в каждой части, как связать новые знания с ранее усвоенными, на каких упражнениях и заданиях закрепить новый материал, какое дать домашнее задание.

В соответствии с типом занятия педагог продумывает его построение, чередование непосредственной работы с каждой группой. Он должен спланировать занятие так, чтобы правильно рассчитать время на каждый этап занятия и не допустить потерь учебного времени. Особенно тщательно разрабатывается самостоятельная работа студентов, которая способствует лучшему усвоению знаний, формированию умений и навыков и вместе с тем является логичным продолжением работы преподавателя.

При обучении второму языку, в частности русскому, иноязычных студентов большое внимание уделяется работе над переводом. Перевод как умение используется в общении людей, является средством коммуникации. Перевод как прием на занятиях по изучению языков является не целью обучения, а средством для достижения поставленной цели- обучение студентов второму языку. Целесообразно пользоваться переводом при сообщении, объяснении нового материала, а особенно тогда, когда есть существенные различия по этой теме в русском и родном языках. Важным видом работы наряду с подбором нужного учебного материала является также организация и проведение внеаудиторной работы с иноязычными студентами.

Формирование навыков проведения внеаудиторной работы с иноязычными студентами, активизация их самостоятельной деятельности обусловлены новизной и своеобразием внеаудиторных форм работы. В условиях неязыковой аудитории целесообразно придерживаться ситуативно-тематического принципа внеаудиторных занятий, предусматривающего определение темы и ситуации с учетом особенностей обучения второму языку. Важно, чтобы на таких занятиях студентам предлагался материал, в котором языковые факты органически вписывались в экстралингвистические условия, отражающие наиболее типичные жизненные ситуации. Коллективные формы работы имеют большую перспективу. Когда коллективу предлагается совместная деятельность, которая для всех интересна и значима, имеет общественную ценность, возможно распределение функций с учетом индивидуальных особенностей каждого студента.

Ситуативно-тематические занятия более всего способствуют реализации мыслительных речевых потребностей обучающихся, так как строятся не только в соответствии с программой практического русского языка, но и в соответствии с комплексным планом идейно-воспитательной работы со студентами.

Успешному развитию русской речи студентов способствуют вовлечение их к участию в запланированных мероприятиях, создание для них условий, стимулирующих общение на русском языке.

Грамотно подобранный материал по лексике и грамматике многообразие видов работы, технические средства обучения, наглядные пособия, использование перевода, внеаудиторная работа – все это направлено на повышение эффективности занятий. Но надо сказать, какие бы виды работы, средства мы ни использовали на занятиях, живое слово преподавателя- его непосредственное обращение к аудитории, общение со студентами- имеет явное преимущество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каменская Л.С. Профессиональная направленность обучения иностранному языку в неязыковом вузе // Вестник МГУ 2013. №12 (672).
2. Карягина Е.Г. Использование видеоматериалов в обучении иностранному языку // Иностраный язык в техническом вузе: проблемы и перспективы преподавания: материалы научно-практической конференции. - Иваново, 4-5 июня 2009 г.
3. Ласковец М.А. Актуальные проблемы обучения аспирантов иностранному языку // Современные проблемы науки и образования. 2014. №4.
4. Милорадов С.А. Некоторые проблемы обучения английскому языку в вузе // Концепт. 2014. №4.
5. Тюрина В.В., Тюрин Р.Н. Проблема мотивации в процессе изучения английского языка // Молодой ученый. 2016. №14.

Açar sözlər: seçim, dil auditoriyası, rus dili dərsləri, tərcümə

Ключевые слова: выбор, языковая аудитория, занятия русского языка

Keywords: choice, language audience, Russian language classes

SUMMARY

The problems of raising the level of content, the correct organization of work with foreign-speaking students when teaching them the Russian language, careful selection of material, carrying out various types of extracurricular work, the use of translation for the development of speech skills and abilities are the main tasks facing teachers, and the main goal to achieve an effective result in their daily work.

XÜLASƏ

Dərslərin məzmun səviyyəsinin yüksəldilməsi, əcnəbi tələbələrə rus dilinin tədrisi zamanı şin düzgün təşkili, materialın diqqətlə seçilməsi, müxtəlif növ sinifdənkənar işlərin aparılması, nitq bacarıqlarının inkişafı üçün tərcümədən istifadə və bacarıqlar müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir və onların gündəlik işlərində səmərəli nəticə əldə etmək əsas məqsəddir.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

КУЛЬТУРА РЕЧИ И ДЕЛОВЫЕ КОММУНИКАЦИИ

Современный этап развития общества требует от специалистов владения коммуникативными умениями для решения проблем профессионального и социального характера, успешного коллективного взаимодействия и сотрудничества. Целесообразность формирования данной компетенции очевидна для будущих специалистов, поскольку деловое общение – это сложный многоплановый процесс развития контактов между людьми в служебной сфере. Его участники выступают в официальных статусах и ориентированы на достижение цели, конкретных задач.

Поэтому в ходе изучения дисциплины «Культура речи и деловые коммуникации» обучающийся должен научиться относиться к родному языку с уважением и вниманием, овладеть приемами успешной коммуникации, умением правильно строить стратегию и тактику научной дискуссии, делового разговора, навыком ведения как личной, так и деловой переписки. Целью изучения дисциплины является формирование современного специалиста, обладающего высоким уровнем коммуникативно-речевой компетенции и умеющего использовать полученные знания на практике.

Задачи изучения дисциплины:

- познакомить обучающихся с основными аспектами культуры речи: коммуникативным, нормативным и этическим; дать представление о языковой норме, развить у обучающихся потребность в нормативном употреблении средств языка; расширить знания обучающихся в области речевого этикета;
- показать специфику функциональных стилей русского литературного языка, их взаимодействие, развить умения и навыки конструирования связных текстов всех функциональных стилей;
- пополнить словарный запас обучающихся за счет общественнополитической, научной и профессиональной лексики, фразеологии, лексических и синтаксических средств выразительности;
- познакомить с культурой делового общения, сформировать умение составлять устные и письменные тексты различных жанров, помочь обучающимся обрести базовые коммуникативные навыки, необходимые в основных типах речевой деятельности и деловой коммуникации.

В результате изучения дисциплины обучающийся должен: знать: – нормативный, коммуникативный и этический аспекты культуры речи; особенности устной и письменной речи; нормы литературного языка; особенности функциональных стилей; нормы речевого этикета; виды речевой деятельности, типы нормативных словарей и справочников русского языка, виды невербальной коммуникации, специфику речевого общения и виды речи; уметь: – осуществлять социальное взаимодействие с использованием различных форм, видов устной и письменной деловой коммуникации; владеть: – способностью использовать профессионально-ориентированную риторику, владеть методами создания понятных текстов; навыками использования различных форм, видов устной и письменной коммуникации на родном языке.

Базовыми коммуникативными навыками, необходимыми в основных видах речевой деятельности: составление устных и письменных текстов различных жанров научного, официально-делового стилей, подготовка и проведение публичных выступлений, деловых бесед, презентаций.

Культура речи представляет собой такой выбор и такую организацию языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач. Культура речи включает в себя три аспекта: нормативный, коммуникативный и этический. Нормативный аспект культуры речи предполагает владение языковыми нормами, т. е. соблюдение норм литературного языка, которые воспринимаются его носителями (говорящими и пишущими) в качестве образца. Коммуникативный аспект культуры речи предполагает умение выбрать и организовать языковые средства, которые в определенной ситуации общения способствуют достижению поставленных задач коммуникации. Этический аспект культуры речи предписывает знание и применение правил языкового поведения в конкретных ситуациях. Под этическими нормами общения понимается речевой этикет, т. е. система средств и способов выражения отношения общающихся друг к другу. Национальный язык – это средство общения всех людей данной нации, стабильность которого обеспечена его формированием на основе языка народности. Национальный язык существует в нескольких формах. Литературный язык – высшая форма существования национального языка, которая обслуживает все сферы человеческой деятельности.

Признаки литературного языка: обработанность, полифункциональность, стабильность, нормированность, обязательность. Просторечие – форма существования языка, которая характеризуется отклонением от норм. Жаргонизмы – разновидность национального языка, употребляемая определенной социальной группой людей. Диалектизмы – разновидность национального языка, употребляемая людьми определенной местности.

Стили языка получили название функциональных потому, что они выполняют важнейшие функции, являясь средством общения, сообщения определенной информации и воздействия на слушателя или читателя.

⁶² BDU.Baş müəllim

Стили различаются по определенным параметрам: сфера использования (сфера общения), цель общения, речевые жанры, набор языковых средств. Каждому стилю речи свойственны свои особенности: научный стиль характеризуется использованием специальной научной и терминологической лексики, графической информации, в нем дается четкое определение понятий и явлений, присуща строгая логичность и последовательность изложения, усложненный синтаксис. Деловой стиль: профессиональная терминология, точность определения применяемых слов и выражений, клишированность языковых средств. Художественный стиль использует все разнообразие и богатства национального языка, чтобы создать яркий образ. Понимание особенностей художественного стиля речи помогает более глубокому прочтению литературных произведений, обогащает практическую речь. Разговорный стиль: непринужденность, неподготовленность.

Функциональные стили не представляют собой замкнутой системы. Основная часть языкового материала — общезыковые, межстилевые средства. Границы между функциональными стилями подвижны. Функциональные стили речи не имеют четкого разграничения и взаимодействуют между собой.

Виды деловых коммуникаций (устные и письменные; монологические, диалогические). Вербальные и невербальные коммуникации используют разные знаковые системы. Вербальная коммуникация использует человеческую речь. Три позиции коммуникатора во время коммуникативного процесса: открытая (открыто объявляет себя сторонником излагаемой точки зрения); отстраненная (держится подчеркнуто нейтрально, сопоставляет противоречивые точки зрения); закрытая (умалчивает о своей точке зрения, скрывает).

Установлено, что в процессе взаимодействия людей 60–80 % коммуникации осуществляется путем применения невербальных выражений. Жесты и мимика, позы наделены семантико-экспрессивной окраской, подчиняются этическим нормам. В условиях служебного взаимодействия тональность невербального поведения должна оставаться нейтральной.

Речевой этикет — это совокупность требований к содержанию, характеру, форме, порядку и уместности высказываний в той или иной ситуации. Это определенные правила речевого поведения, система специфичных стереотипных, устойчивых формул общения, которые приняты обществом для взаимного контакта собеседников, его поддержания и прерывания в избранной тональности. Речевой этикет предполагает использование определенных слов и выражений в различных ситуациях.

Деловые коммуникации происходят между коллегами по работе, руководителями и подчиненными, партнерами, конкурентами. Итогом деловых коммуникаций является взаимное влияние их участников друг на друга. В деловых коммуникациях выделяются: содержание, цели, средства, функции, формы, стороны, виды, барьеры. Цели деловых коммуникаций — это то, ради чего люди вступают в общение.

Содержание деловых коммуникаций представлено информацией, передаваемой от одного человека другому. Деловые коммуникации применяются для организации и оптимизации того или иного вида деятельности (профессиональной, производственной, научной, коммерческой, политической и т. д.). Деловая коммуникация — это взаимодействие в сфере официальных отношений, целью которого является решение конкретных задач, достижение определенных результатов, оптимизация какой-либо деятельности. Деловая беседа — непосредственное взаимодействие двух (иногда нескольких) человек, хотя бы один из которых стремится принять решение, способное дать какой-либо практический результат. Деловые письма — письма, которые направлены от имени одной организации другой организации, хотя адресованы они могут быть одному лицу и подписаны одним лицом.

Богатая речь — речь человека, обладающего обширным словарным запасом, умеющего соединять слова, придавая им при этом различные смысловые оттенки, владеющего всем разнообразием синтаксических конструкций и умело использующего все возможности интонации в устной речи. Вопрос — одна из логических форм, включающая в себя две части: исходную информацию, которая называется базисом, или предпосылкой вопроса; указание на ее недостаточность и необходимость дальнейшего дополнения и расширения знаний. Выразительная речь — речь, которая своим построением, а также отбором содержания и языковых средств привлекает и поддерживает внимание и интерес слушателей, воздействует не только на их ум, но и на эмоции. Говорение — продуктивный вид речевой деятельности, направленный на создание устного высказывания. Грамматические нормы — нормы, определяющие правила образования слов и форм слов; правила употребления частей речи и их форм; правила построения синтаксических конструкций. Диалект — разновидность общенародного языка, употребляемая сравнительно ограниченным числом людей, связанных общностью территориальной, социальной, профессиональной. Диалог — разновидность речи, которая характеризуется сменой высказываний двух или нескольких говорящих и непосредственной связью этих высказываний с ситуацией. Жаргон — язык отдельных социальных групп, сообществ, искусственно создаваемый с целью языкового обособления, отличающийся главным образом наличием слов, непонятных людям непосвященным. Канцеляризм — слово, словосочетание, целое высказывание, употребляемое в деловых документах как устойчивый шаблон, трафарет, требующий речевого автоматизма. Коммуникативная ситуация — ситуация, в которой действуют партнеры по общению (коммуниканты), имеющие определенные цели, обменивающиеся определенной информацией, используя для этого общий код, действующие в определенных обстоятельствах. Коммуникативные качества речи — свойства речи, которые помогают осуществить общение и сделать его

эффективным. Коммуникативная цель – то, ради чего предпринимается общение. Конспект – это краткая запись содержания прочитанного.

Культура речи – это прикладной раздел лингвистики, предметом изучения которого являются речь правильная, речь коммуникативно целесообразная и речь этически корректная. Лексические нормы – нормы, определяющие правила употребления слов в соответствии с их лексическим значением и правила сочетания слов в речи. Логичная речь – речь, в которой ясно и правильно выражена связь слов в предложении и связь отдельных высказываний в составе текста. Монолог – речь одного человека, не рассчитанная на немедленную реакцию другого лица. Роли участников общения при монологе относительно устойчивы: один продолжительное время говорит, другой (или другие) слушают. Морфема – минимальная значимая единица языка. Она имеет значение, но самостоятельно употребляться не может. Невербальные средства – несловесные средства общения. Орфоэпические нормы – нормы, определяющие правила произношения слов и постановки в них ударения. Официальная или деловая беседа – устный контакт между партнерами, связанными профессиональными или деловыми интересами. Полемика – острый спор в печати, при котором имеется конфронтация сторон, дискуссия на собрании и т. д. по какому-либо вопросу, в процессе обсуждения чего-либо. Презентация – первое официальное представление заинтересованной аудитории некоторой еще неизвестной или малоизвестной продукции, фирмы и ее создателей. Пресс-конференция – мероприятие для СМИ, проводимое в случаях, когда есть общественно значимая новость, и организация или отдельная известная личность, непосредственно связанные с этой новостью, желают дать свои комментарии по этой новости, которые были бы интересны и важны для общественности. Просторечие – слова, выражения, формы словообразования и словоизменения, черты произношения, не входящие в норму литературной речи, характеризующиеся оттенком упрощения, сниженности, грубоватости, часто используемые в литературных произведениях и разговорной речи как экспрессивные элементы. Профессионализмы – разновидность лексики ограниченного употребления: слова и выражения, характерные для неофициального общения по поводу профессии в среде носителей этой профессии. Профессиональные диалектизмы – слова, называющие понятия, предметы в промыслах и ремеслах, характерные для определенной местности. Профессиональные жаргонизмы – профессионализмы, имеющие сниженную экспрессивную окраску. Речевая деятельность – тип деятельности (наряду с познавательной, трудовой, игровой), которая осуществляется в процессе вербального, или словесного общения. Речевая ситуация – обстоятельства, которые заставляют человека что-то сказать, вызывают необходимость обращения к речи. Речевое общение – речевое взаимодействие двух или более людей, направленное на согласование и объединение их усилий с целью налаживания отношений и достижения общего результата. Речевое действие – речевое высказывание, имеющее коммуникативную цель и адресованное другому человеку.

Речевой этикет 1) совокупность норм речевого поведения, принятых в том или ином языковом обществе, которых должен придерживаться каждый член этого общества; 2) совокупность словесных форм выражения вежливых отношений между людьми в процессе общения. Речь – это конкретное говорение, происходящее в звуковой (включая внутреннее приговаривание) или письменной форме. Риторика – самостоятельная речевая дисциплина, содержание которой связано с разработкой теоретических основ создания гармоничной речи, с описанием приемов формирования коммуникативно-речевых (риторических) умений, обеспечивающих процесс эффективного общения. Термины – слова или словосочетания, обозначающие специальные понятия в определенной области знания или профессиональной деятельности. Основная функция терминов – это функция логически точного определения (дефинирования) специального понятия. Точная речь – речь, в которой мысли и чувства говорящего или пишущего переданы ясно и полно. Чистая речь – речь, в которой отсутствуют слова-паразиты, жаргоны, диалектизмы, просторечные слова, а также слова, оскорбляющие нравственность. Этикетные ситуации – речевые ситуации, основной целью которых является обмен этикетными словами и выражениями для установления вежливого контакта с собеседником. Язык – это система знаков, которая принята в данном языковом коллективе и которой обязан подчиняться в речи каждый из членов этого коллектива.

Важно овладеть приемами делового общения, а риторика предназначена для обучения правилам ведения переговоров, споров, выстраивания монологов. Чтобы вас услышали и поняли, речь должна подавать вас как грамотного специалиста и надежного партнера. Важно говорить правильно, не искажая слов и грамотно ставя ударение. К тому же речь должна быть точной, ясной, логичной и краткой.

Старайтесь говорить просто, чтобы не допускать двусмысленностей. Достойное речевое поведение позволяет осуществлять успешную предпринимательскую деятельность, развивать межличностные отношения, добиваться взаимопонимания. Человек, знающий язык делового общения и его приемы, быстрее сможет выстроить карьеру или развить свой бизнес.

Список использованной литературы:

1. Брадецкая И. Г. Русский язык и культура речи : учебное пособие. – М. : РГУП, 2018. – 116 с.
2. Деева Н. В., Лушпей А. А. Русский язык и культура речи : учебное пособие. – Кемерово : Кемеровский государственный институт культуры, 2017. – 108 с. –
3. Коренева А. В. Русский язык и культура речи : учебное пособие. – 3-е изд., стер. – М. : Флинта, 2017. – 221 с.
4. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Кашаева Е. Ю. Русский язык и культура речи : учебное пособие для вузов. – 11-е изд. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 544 с.

Ключевые слова: Деловое общение, культура речи, речевой этикет, коммуникативная компетентность.

Açar sözlər: İşgüzar ünsiyyət, nitq mədəniyyəti, nitq etiketi, kommunikativ səriştə.

Keywords: Business communication, speech culture, speech etiquette, communicative competence.

Резюме

В данной статье рассматриваются характеристики коммуникативной компетентности современного специалиста. Основной акцент делается на необходимости владения в совершенстве навыками культуры речи и речевого этикета.

Xülasə

Bu məqalə müasir bir mütəxəssisin kommunikativ səriştəsinin xüsusiyyətlərini müzakirə edir. Əsas diqqət nitq mədəniyyəti və nitq etiketi vərdişlərinə mükəmməl şəkildə yiyələnməyin zəruriliyinə yönəldilir.

Summary

This article discusses the characteristics of the communicative competence of a modern specialist. The main emphasis is on the need to master the skills of speech culture and speech etiquette to perfection.

RƏYÇİ dos. E.Vəliyeva

GERMAN DİLLƏRİNDƏ MÜRACİƏT ETİKETLƏRİ

Giriş. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi yerli mədəniyyəti milli kimliyi, özündə əks etdirən ümumi sosial həyatı idarə edir. Hər bir xalqın minilliklərə bərabər olan həyatı, mənəvi mədəniyyəti onun dilində, dilin şifahi və ya yazılı formalarında öz əksini tapır. Başlanğıcda dünya dilləri çox az sayda olub. Zaman keçdikcə dillər inkişaf etmiş və bu dillərdə müəyyən qruplara bölünüb və yeni dil formalaşdırmışdır. Bu formalaşan dillərdən də müstəqil dillər əmələ gəlmişdir. Əlbəttə bugün dünyada çox sayda dil var. Eyni zamanda əksər dillər bir müddətdən sonra istifadə edilmir və ölür. Bir kökdən törəyən dillər qohum dillər adlanır və onlara dil ailəsi deyilir.

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi yalnız müəyyən şəraitdə - insan cəmiyyətində varanır və fəaliyyət göstərir. Buna görə də dil ictimai hadisə sayılır. Dilin varlığı üçün bəşər cəmiyyətinin olması mühüm şərtidir. İnsan cəmiyyəti olmayan verdə dil mövcud ola bilməz (3). Belə ki, yeni doğulan uşaq insanlarla ünsiyyət saxlamasa, yəni insan yaşamayan mühitdə böyüsə (və ya lal adamlar arasında tərbiyə olunsay), o danışa bilməz. Dil mənsub olduğu xalqın həyatı ilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir xalqın milli şüuru, mədəni səviyyəsi inkişaf etdikcə onun dili də inkişaf edir, təkmilləşir. Dil irqi və irsi cəhətlərlə bağlı deyil (2).

Məlumdur ki, hər bir xalqın dilində müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik və s. formalar, ifadələr mövcuddur ki, onlara **nitq etiketləri** yaxud **varlıqlar** deyilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) müraciət etiketləri;
- 2) görüşmə etiketləri;
- 3) ayrılma etiketləri;
- 4) təbrik etiketləri;
- 5) alqışlar.

Gəlin german dillərində müraciət etiketlərinə nəzər yetirək:

German dilləri-Hind Avropa dil ailəsinin bir qoludur. Aşağıdakı dillər german dillərinə aiddir:

- İngilis dili
- Alman dili
- Norveç dili
- İsveç dili
- Dan dili
- İsland dili
- Niderland dili
- Farer dili

Hər bir xalqın öz milli təfəkkürünə uyğun olaraq müraciət etiketləri var. Hansı millət olursa-olsun, onun mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. (burada həm şifahi, həm də yazılı nitq nəzərdə tutulur). Hər cəmiyyətdə qəbul olunmuş sosial davranış qaydaları mövcuddur: o cümlədən, müraciət edilən şəxsin adı və soyadından əlavə müəyyən ifadələrin işlənməsi zəruri sayılır. Məsələn, almanlar soyadın əvvəlinə kişiyə Herr, qadına Frau, Fräulein (indi Frau həm evli, həm subaylara, Fräulein isə əsasən uşaq və yeniyetmə qızlara aid edilir). O cümlədən akademik adların qarşısında da istifadə olunur. Məsələn: Frau Dr. Müller, Herr Prof. Müller.

Əsas hissə. Almanlarda müraciət olduqca vacibdir. Müraciətlə bağlı araşdırmalar müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilir. Praqmatik, sosiolinqviistik, və etnoloji aspektlər müraciət tərzinə təsir göstərir. İnsanların cinsi müraciət formalarını dəyişir. Məsələn, qadınlara və kişilərə vəziyyətə və ya yerə görə fərqli müraciət olunur (4).

19-cu əsrdə 8 müraciət forması mövcud olub. Alman dilində 3 əvəzlik vardır ki, müraciətdə istifadə olunur. “Sie” əvəzliyi ilə nəzakətli şəkildə müraciət olunur. “Du” əvəzliyi fərdi şəxslərə və “ihr” əvəzliyi isə bir neçə nəfərə müraciətdə tətbiq olunur. Hər bir dilin xitab formaları ilə bağlı öz qaydaları var. İnsanlarla əlaqə yaratmaqda müraciət formaları böyük rol oynayır. Müraciət formalarının seçiminə təsir edən ən mühüm amil insanlar arasındakı səmimiyyət, yaxınlıqdır.

“Duzen”, “siesen” və “ihrzen” feilləri. Bu feillərin hər birinin öz tarixi inkişaf mərhələləri vardır. “Duzen” sən deyər müraciət etməkdir. “Duzen” deyəndə dostluq, səmimiyyət, həmrəylik başa düşülür. Məsələn siz müdürünüzdə “duzen”, yəni sən deyər müraciət edə bilməzsiz. Əgər belə müraciət etsəz, o bunu nəzakətsizlik və hörmətsizlik kimi başa düşəcək.

“Siesen” - yəni siz deyər müraciət etmək. Bu müraciət forması insanlar arasındakı hörmət və nəzakətdən qaynaqlanır. İyerarxiya və sosial status əvəzliyinin istifadəsini təyin edən amillərdəndir.

“Ihrzen” keçmişdə istifadə olundu. Amma yaşlı insanlar bu feili və ihr müraciət formasını bu günlərdə də tətbiq edir (5). “Siesen” və “Duzen” feillərinin ünsiyyətdə iki istiqaməti var:

1) Əgər siz “duzen” feili ilə müraciət etsəz, bu dostluğun, istiqanlılığın göstəricisidir. Buna görə də bu feil insana dostlarla, ailə üzvləri, sevdiyi tanışları ilə ünsiyyətdə lazım olur. “Siesen” feili isə insanlar arasında məsafəyə, hörmətə dəlalət edir.

2) Digər istiqamət də odur ki, əgər “duzen” feili ilə müraciət edilirsə demək ki, qarşıdakı insan xor görülür. İnsan kiməsə dəyər verməyəndə ona “duzen” feili ilə müraciət edir. Almanlar həmçinin əcnəbilərə də bu feil ilə müraciət edirlər.

⁶³ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. tahirovaqonce17@gmail.com

Onlar əcnəbiləri çox da sevmirlər. “Siezen” özəlliklə Hamburqda daha çox işlənir çünki orada bir ənənədir. Danışiq əsnasında qarşıdakı şəxsin adı ilə və ya “Siezen” feili ilə xitab edirlər.

Düşünmək və danışmaq insan olmağın vacib şərtlərindən biridir. İnsanların bu ehtiyacı bir-biri ilə ünsiyyət qurmağına yol açdı. Müraciət etiketləri haqqında bir çox araşdırmalar aparılıb lakin dəqiq bir nəticə əldə olunmayıb. “Duzen” və “Siezen” feillərinin işlənməsi müəyyən bir situasiyadan aslıdır. Müraciət formaları insanlar arasında münasibətin yaxşılaşmağına səbəb olur və insanlararası münasibət günü-gündən daha da inkişaf edir. Kilsə iyerarxiyasında aşağıdakı müraciət formalarını görmək olar:

Yepiskop və kardinal üçün- Zati ailələri (Exzellenz)

Katolik rahib üçün- Möhtərəm (Hochwürden)

Papa üçün – Müqəddəs ata (Heiligkeit)(1)

Almanlar məktub yazarkən də müraciət formasına xüsusilə diqqət yetirirlər.Müraciət olunan şəxs 3 formada ola bilər:

1. Formell (rəsmi)
2. Halbformell (yarı rəsmi)
3. Informell (qeyri-rəsmi)

“Formell” deyəndə tanımadığımız,münasibətimiz olmayan , tanıdığımız olsa belə məsafəli münasibətimiz olan bir insan nəzərdə tutulur. Məsələn, universitetdəki professor buna misal ola bilər.Bu formada müraciət edərkən, məktubu “Sehr geehrte” sözü ilə başlamalıyıq. Məsələn Sehr geehrte Frau Tahirli. Əgər qarşıdakı şəxs kişidirsə, Sehr geehrter Herr Tahirli. Digər variantda isə, biz bilmirik ki,qarşıdakı insan kimdir. Məsələn, ümumi bir e-mail ünvanı verilib, o zaman biz e-maili belə başlayırıq: Sehr geehrte Damen und Herren (Hörmətli xanımlar və cənablar).

“Halbformell” müraciət formasında tanıdığımız, səmimi olduğumuz və eyni zamanda “siz” deyə müraciət etdiyiniz insan nəzərdə tutulur. Bu formada e-mail və ya məktub yazarkən belə başlayırıq: “Liebe Frau Tahirli”, kişi olduqda isə “Lieber Herr Tahirli” (Əziz cənab Tahirli).

“Informell”də isə “sən” deyə müraciət etdiyimiz insanlar, məsələn, sinif yoldaşımız,qrup yoldaşımız,dostumuz və s. nəzərdə tutulur.Bu zaman isə məktubu və ya e-maili belə başlayırıq: “Liebe Olqa”, kişi olduqda isə “Lieber Otto”.

Nəzakətli müraciətdə istifadə olunun “Sie” əvəzliyinin alman dilində müxtəlif tərcümələri vardır. Onlara nəzər yetirək:

1. sie-onlar kimi tərcümə olunur,çoxluq bildirir.
2. sie (qadın cinsində o) -baş hərfi cümlənin əvvəlində gələndə böyük hərfə, ortasında və sonunda gələrsə balaca hərfə yazılır. Məsələn: Sie ist glücklich
3. Sie-nəzakət formasında siz kimi tərcümə olunur. Cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda böyük hərfə yazılır.

İngilis dili özünəməxsus, xüsusi nitq etiketini işləyib hazırlamışdır. Müraciət formaları ünvan sahibinin statusundan və vəzifəsindən, onunla tanışlıq dərəcəsindən, cinsindən və vəsından asılı olaraq istifadə olunur. Deməli, rəsmi dil bütün salamlama və ünvan formullarına ciddi riayət etməyi tələb edir, neytral ünsiyyət tərzini (məsələn, vad adamlarla, is yoldaşları ilə, qonsularla və s.) ifadələrdə daha sadə ola bilər. Dostları və qohumları ilə İngilislər tez-tez tanış ünsiyyət tərzinə icazə verirlər və bunda həmsöhbətə müraciət formaları tamamilə fərqli olacaq.

İngilislər kişiyyə Mister (qısaca: Mr), evli və ya dul qadına Missis (Mrs, tələffüzdə: misiz) subay qadına Miss (mis), evli olub olmadığı nəzərə alınmırsa Ms (miz) deyə müraciət edirlər. Mister ifadəsi master (usta, ustad) sözündən ,qadınlara aid müraciət formaları isə Mister sözünün qadın cinsi qarşılığı olan (və əvvəllər istifadə olunan) Mistress sözündən əmələ gəlib. Yüksək vəzifə sahiblərinə müraciətdə mister ifadəsi ad və soyadın deyil, vəzifənin önündə işlənir,məsələn Mr President. Qadınlara isə Madam deyə müraciət olunur. Qadına daha hörmətli ifadə olan lady və kişiyyə gentleman (cəm şəkildə:ladies and gentleman!) sözləri ilə müraciət edirlər. Türk dilində istifadə olunan Bay və Bayan kəlimələrindən də görünür ki, onlar Avropa müraciət kəlimələrinə uyğunlaşmağa cəhd edirdilər. Müraciət forması olan Bayan qadın sözünün daha hörmətli formasıdır. İngilislər isə nisbətən yaşlı kişilərə, vəzifə sahiblərinə həmçinin Sırr deyə müraciət edirlər. Qadınlar üçün isə bu sözün qarşılığı olaraq Madam sözündən istifadə edirlər.

Norveç dili də German dillərinə aiddir və əsasən Norveçdə danışılan Skandinav dillərindən biridir. Norveç dilində kişilərə müraciətdə alman dilində olduğu kimi herr sözündən istifadə edirlər. (Cəm forması -herrer)Qadınlar üçün isə uyğun olaraq fru müraciət forması mövcuddur.

Nəticə. Nəhayət qeyd edək ki, müraciət formaları cəmiyyətlə sıx bağlıdır və sosial inkişaf və hadisələr, cəmiyyətdəki problemlər müraciətin inkişafına təsir göstərmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Brockhaus Enzyklopädie, s:610-611
2. <https://language.az/072220171.html>
3. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/1269/dil-v%C9%99-dil%C3%A7ilik.az%C9%99rbaycan-dili.html>
4. Hadumod Bußmann, Lexikon der Sprachwissenschaft, Kröner S.82-83
5. Metzlerlexikon Sprache, J.B.Metzler səh:44-46
6. Sammlung Metzler Helmut Glück, Wolfgang Werner-Sauer S.119-129

Açar sözlər: təfəkkür, aspekt, müraciət, dil, cəmiyyət, iyerarxiya, məktub, araşdır-ma, dil ailəsi

Ключевые слова: умнейший, приложение, язык, общество, иерарх, исследо-вать,языковая семья

Key words: mindset, application, language, society, hierarch, research, language family

German dillərində müraciət etiketləri

Xülasə

Bu məqalədə german dilləri ailəsinə məxsus olan dillərdə müraciət etiketlərini araşdırmağa çalışdıq. Burada müraciət etiketlərinin keçmişdən bu günə qədər necə dəyişdiyini müəyyən etdik. Xüsusilə alman dilində sırf müraciət üçün istifadə olunan feilləri araşdırdıq. Müraciət etiketlərinin işlənmə məqamlarına toxunduq və buna dair nümunələr verdik.

Культуры обращения Германского

Резюме

В этой статье мы попытались изучить культуры обращения в языках, принадлежащих к германской языковой семье. Здесь мы определили, как изменились культуры обращения от прошлого до настоящего времени. В частности, мы рассмотрели глаголы, используемые только для обращения на немецком языке. Мы коснулись точек обработки и культуры обращения привели примеры этого.

The application etiquette in Germanic languages

Summary

In this article, we tried to investigate the application etiquette in the languages belonging to the Germanic language family. Here, we determined how the application etiquette have changed from the past to the present day. In particular, we examined the verbs used only for application in the German language. We touched on the processing points of the application etiquette and gave examples of this.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Мансимова Земфира⁶⁴
**АУДИРОВАНИЕ В СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ
НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ**

Аудирование, т.е. восприятие и понимание звучащей речи, представляет собой особый вид речевой деятельности, активный творческий процесс, сопровождаемый сложной мыслительной работой учащихся.

Аудирование играет большую роль в становлении и развитии других видов речевой деятельности: чтения, говорения и письма. Основная методическая задача в обучении аудированию состоит в том, чтобы научить студентов понимать смысл (речевого) устного сообщения. На начальном этапе обучения преподаватель при прослушивании текста дает заранее установку, которая конкретизирует задание и помогает студентам настроиться на предстоящую работу и сконцентрировать внимание на целенаправленном извлечении необходимой информации (1,5-2 минуты звучание речи, усвоение 25%). На начальном этапе обучения речевые сообщения приходится предъявлять неоднократно и в замедленном темпе, т.к. студенты не обладают в полной мере фонематическим слухом на русском языке и понимание речи на начальном этапе имеет переводной характер. При аудировании, чтобы понять предложение, студенты должны удержать в своем сознании всю звуковую последовательность слов, из которых состоит данное предложение. Чем оно короче, тем легче удержать его в сознании. И поэтому не надо на начальном этапе обучения предъявлять предложения или тексты, содержащие большое число «смысловых кусков». В данной статье даны также упражнения и задания для студентов, для которых русский язык не родной язык и надо учитывать прежде всего цель обучения, определить навыки и умения, необходимо сформировать умение узнавать на слух усвоенные речевые элементы, членить речевой поток на предложения, синтагмы, слова, осмысливать тип интонационной конструкции, а также узнавать слова потерпевшие изменения в потоке речи, понимать высказывания, содержащие изученную или неизученную лексику. Преподавание – это творчество. Каждый урок должен планироваться и осуществляться с учетом аудитории, времени и целей. Цель любого занятия в практическом курсе обучения русскому языку – это подготовка студентов к коммуникативной деятельности, т.е. использование языка в общении, формирование навыков и умений в области чтения, говорения, письма и аудирования. В данной статье рассматривается аудирование, как вид РД, как цель и средство обучения иностранных учащихся на начальном этапе, куда входит формирование базовых навыков (понимание), смысл отдельных реплик, небольших по объему, связанных высказываний, построенных на изученном лексико-грамматическом материале.

Можно без преувеличения утверждать, что при коммуникативной ориентированности современной методики, правильная организация обучения аудирования является одним из основных условий успешного овладения иностранным языком в целом.

На начальном этапе аудирование должно развиваться в тесной связи с говорением и чтением вслух, что обеспечивает формирование четких произносительных навыков и установление связей между артикуляционными и слуховыми ощущениями.

И самую ответственную роль в аудировании играет механизм осмысливания, который оставлял бы в памяти главное смысловое содержание аудируемого текста. В психологии под аудированием подразумевается восприятие и понимание звучащей речи. Поэтому аудирование сложный вид речевой деятельности, который состоит из многих компонентов (фонем, слогов слов, словосочетаний, интонаций, предложений). В некоторых вузах на подготовительных факультетах для иностранных студентов проводят работу, где все виды речевой деятельности развиваются параллельно с первых дней обучения и было создано лингафонное «пособие по развитию навыков аудирования». И здесь большую роль играют:

- 1) Типы упражнений для умений и навыков аудирования на начальном этапе обучения;
- 2) Построения системы упражнений;
- 3) Лексико-грамматический материал.

Все эти аспекты участвуют в работе для развития навыков узнавания. Навыки узнавания связаны с действием долговременной памяти и основываются на лингвистических факторах. Цель упражнений развитие звуков в словах – развитие слуха. Сначала преподаватель проводит работу на знакомых словах, затем уже подключаются новые слова. Далее идет выделение синтагм – студенты слушают текст и указывают, где оканчивается каждая фраза:

Я студент. Я изучаю русский язык. Сейчас урок. Преподаватель читает текст. Я слушаю текст. Я внимательно слушаю.

Подождите! Подождите меня! Подождите немного и мы пойдем вместе. Не торопитесь, пожалуйста, подождите немного и пойдёмте вместе.

Прослушав интонационные конструкции, студенты должны поставить точку, вопросительный или восклицательный знаки:

Куда вы идете? Я не знаю куда вы идете?

Вы смотрите новую программу? Я тоже иду смотреть ее.

⁶⁴ BDU. Dili kafedrası. Baş müəllim

Другое задание – определить предикат вопроса. Студенты получают несколько вопросов и должны ответить одним словом, где предикат вопроса определяется в одной фразе:

Вы слушали вчера вечером новую оперу?

Вы слушали вчера вечером новую оперу?

Вы слушали вчера вечером новую оперу?

Вы слушали вчера вечером новую оперу?

Мы видим, что на начальном этапе обучения упражнения на определение предиката вопроса очень полезны, т.к. они готовят студентов к выделению смысловых центров во фразе. Мы также говорим, что важное значение имеет узнавание на знании грамматического материала. Например, такие упражнения, где надо определить одушевленность и неодушевленность. Студенты слушают ряд слов и должны поставить к каждому слову вопрос Кто? или Что? (философия, философ, психолог, психология, библиотекарь, библиотека, географ, география). Если мы хотим дать категорию рода, студенты должны говорить Он или Она (наш студент, ваш ректор, моя подруга, твой друг).

Упражнения на знании лексического материала (на картинках), студенты слушают слова (дом, рыба, карандаш, газета, стул, чашка) и показывают соответствующие картинки.

Упражнения на тематическое объединение слов: «продукты», «одежда» (молоко, чай, сыр, масло, хлеб, пальто, рубашка, шапка, шарф).

Студенты должны знать и уметь различать и выделять антонимические и синонимические пары из ряда словосочетаний (солнечный день, ясный день, зимний день, субботний день) – выбрать синонимы; (новое здание, многоэтажное здание, красивое здание, старое здание) – выбрать антонимы. Важны упражнения на увеличение объема памяти:

Студенты пели песни о родине.

Студенты пели песни о родине, о мире.

Студенты пели песни о родине, о природе, о мире, о своих близких и друзьях.

Здесь даются сообщения, содержание которых увеличивается в рамках одного предложения. В другом упражнении увеличивается количество предложений.

Зима.

Зима, деревья стоят голые.

Зима, дуют холодные ветры.

Зима, идет снег.

Зима. Кругом бело от снега.

Упражнения для развития навыков, связанных с действием механизма эквивалентных замен. Здесь могут быть даны упражнения для понимания ситуации, где студенты должны понять и ответить на вопрос:

Студент читает хорошо или плохо? Сейчас идет урок. Ахмед читает текст. Он читает быстро, громко, правильно.

Студент читает хорошо или плохо? Сейчас урок. Ахмед читает медленно, тихо, неправильно.

Упражнение на понимание ситуации:

На уроке не было Тина. Друзья не были у Тина.

На выставке не было преподавателя. Студенты не были у преподавателя.

Здесь студенты должны указать на то, кто в данном случае отсутствует. Очень интересная работа на составление простого плана, прослушанного небольшого текста. Здесь студенты активно участвуют в процессе работы и часто дискутируют. Преподаватель может дать на слух текст или раздать карточки. Задания здесь таковы:

- 1) Расчленение текста по заданному плану
- 2) Оглавление каждой части сообщения
- 3) Составление плана сообщения
- 4) Выбор заголовка к сообщению

Очень интересны упражнения для развития навыков, связанных с действием механизма вероятного прогнозирования. На начальном этапе обучения достаточно упражнений на дополнение прослушанного, т.е. закончить фразу, закончить ситуацию.

Изучив тему «Аудитория», студенты заканчивают фразы:

1) ***В аудитории висит доска, потому что...***

В аудитории стоит магнитофон, потому что ...

В аудитории есть кинопроектор, потому что ...

2) ***Ахмед написал письмо домой. У него есть конверт, но нет марки. Он должен...***

При установлении системы упражнений по развитию умений и навыков аудирования на начальном этапе:

а) Должно учитываться знание лексико-грамматического материала уже обработанного и закрепленного на практических занятиях;

б) Слушание должно быть активным при выполнении определенных заданий;

в) В условиях ускоренного обучения русскому языку нецелесообразно строить систему упражнений на поэтапных уровнях. Наиболее оптимальный путь – это параллельное их развитие на всех уровнях;

г) Из урока в урок повторять не только типы упражнений, но и характер заданий, целевые установки;

д) Постепенно нарастать трудности за счет увеличения материала урока. Все данные упражнения позволяют значительно повысить эффективность работы по обучению студентов-иностранцев восприятию и пониманию звучащей речи.

Контроль при обучении аудированию осуществляется на уровне узнавания и понимания: проверка содержания, ответы на вопросы, постановка вопросов, ответы на них, составление простого плана.

Итак, термин «аудирование» принято считать, как слушание, распознавание, понимание звучащей речи. Все это объединяется в одно понятие – восприятие и понимание речи. Аудирование входит составной частью в процессы говорения, громкого чтения, записи со слуха (диктанты), являясь сопутствующим компонентом при выработке других речевых умений и навыков, включающих восприятие и понимание речи.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Высотская Н.А., Голованова Л.З., Колосничина Г.В. Развитие навыков и умений аудирования на начальном этапе обучения иностранцев русскому языку. – М., МГУ, 1976 г.
- 2) Елухина Н.В. Речевые упражнения для обучения аудированию. – ИЯШ, 1974 г., № 2.
- 3) Исенина Е.И. Механизм речевого слуха и обучение восприятию иноязычной речи. – ИЯШ, 1975 г., № 2.
- 4) Ильина В.И. Аудиирование. Матер. VIII, IX международных семинаров преподавателей русского языка. – МГУ, 1969 г.
- 5) Соболева Н.И. Обучение слушанию (аудированию) русской речи. – М., Вып. 7, 1975 г.
- 6) Методика преподавания русского языка, как иностранного. Институт русского языка им. А.С.Пушкина. – М., 1990 г.
- 7) Городилова Г.Г. К вопросу об учете индивидуальных особенностей студентов-иностранцев при обучении их русскому языку. Сборник статей под редакцией Миромобова А.А. и Сосенко Э.Ю. изд. 2, М., «Русский язык», 1976 г.

Ключевые слова: аудирование, начальный этап, речевые умения и навыки, речевой контроль

Keywords: listening, initial stage, speech skills, speech control

Açar sözlər: dinləmə, ilkin mərhələ, dil vərdişləri, nitq nəzarəti

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisinin ilkin mərhələsində ortaya çıxan məsələlərdən danışılır. Qəid olunur ki, mənimsəmənin ilkin mərhələsində xarici dilinin eşitmə qəbiliyyətinin formalaşması aktualdır. Dərs prosesini elə qurmaq lazımdır ki, tələbələr rus dilinin təkcə eşitmək deyil, eşitdiklərini yadda saxlamağı bacarmalıdırlar

Рецензент: доц. Л. АЛЕКПЕРОВА

РОЛЬ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Современное профессионально-ориентированное обучение направлено на овладение языком как средством общения в рамках избранной специальности. В данном случае иностранный язык является средством повышения коммуникативной компетенции и личностно-профессионального развития студентов. Одна из базовых форм коммуникативного общения - диалогическая речь. Обучение диалогической речи способствует формированию у учащихся способность общаться, слушать собеседников, начинать разговор и поддерживать его. Поэтому в ходе обучения профессионально-ориентированному иностранному языку необходимо подготовить студентов к общению на данном языке в ситуациях, характерных для их будущей профессиональной сферы. Одной из основных форм речевого общения является диалогическая речь. Диалог - акт общения двух людей, акт, возникающий по инициативе одного из говорящих в процессе его деятельности. Диалогическая речь - процесс непосредственного речевого общения, при котором происходит обмен высказываниями, причем у каждого коммуниканта периоды речевой активности сменяются периодами восприятия и обработки полученной информации.

При обучении диалогической речи необходимо учитывать следующие психологические и лингвистические особенности:

- ситуативную обусловленность;
- двусторонний характер, коммуниканты поочередно выступают в роли слушающих и говорящих;
- экспрессивность;
- эмоциональную окрашенность;
- спонтанность;
- контактность общающихся;
- политематичность;
- наличие повторов и уточняющих вопросов;
- обилие вопросительных и побудительных предложений в качестве стимулирующих реплик;
- относительную краткость высказываний, выражающуюся в широком распространении эллиптических конструкций;
- клишированный характер.

Несмотря на то, что диалогическая речь сложнее монологической с точки зрения разнообразия и количества используемых речевых образцов, в обучении устной речи предпочтение следует отдать диалогической речи. В процессе обучения говорению необходимо отдавать предпочтение только диалогической речи, потому что только с помощью диалога можно отрабатывать и запоминать определенные речевые образцы, структуры, используемые потом в монологической речи.

Диалог может представлять собой смену реплик-монологов, вопросов и ответов. В диалогической речи наиболее употребительны общие и специальные вопросы. Именно через диалог отрабатываются и запоминаются отдельные речевые образцы, целые структуры, которые используются затем в монологической речи. Диалогическую речь нельзя спланировать, запрограммировать, так как поведение одного партнера зависит от речевого поведения другого партнера. Потребность вступления в диалогический контакт связана с определенным мотивом и порождаемой им речевой задачей, в реализации которых проявляется инициативность говорящего, которая может быть выражена в стремлении говорящего информировать, получить информацию, уточнить, конкретизировать, доказать, обосновать, убедить и т. д. своего собеседника, т.е. воздействовать на него с помощью речевых средств. Речевое общение зависит не только от желания говорящего вступить в контакт, но и от умения реализовать речевое намерение, которое зависит от степени владения единицами языка и умения употреблять их в конкретных ситуациях общения. Знание отдельных элементов языка само по себе не может быть отнесено к понятию «владение языком как средством общения». Эти условия владения языком составляют сущность коммуникативной компетенции, которая входит в число основных категорий коммуникативной лингвистики и лингводидактики.

Коммуникативная компетенция является лингвистически, методически и психологически организованной системой. В этой системе достигается единство «языка-речи» как средства (язык), способа его реализации (речь). Коммуникативная компетенция относится к классу интеллектуальных способностей студента, а сферой проявления данных способностей является деятельностный процесс, неотъемлемой частью которого выступает речевой компонент (речевая деятельность).

Говорение представляет собой вид речевой деятельности, с помощью которого осуществляется устное вербальное общение. В процессе устного общения количество используемых лексических единиц и грамматических структур ограничено. В диалогической форме говорение представляет наибольшие трудности, требуя максимального умственного и эмоционального напряжения со стороны учащихся. Эти трудности связаны со следующими особенностями диалогической речи:

отсутствие зрительных опор в процессе естественного говорения, стремление неуверенных в себе к речи «по бумажке»; в процессе диалога зависимость от темпа речи говорящего, от артикуляционных особенностей создает дополнительные трудности. Диалог - это процесс взаимного общения. Диалогическая форма речи предполагает, что в процессе обучения студенты овладеют такими навыками и умениями, как быстро реагировать на высказывания собеседника, понимать речь собеседника, пользоваться определенными штампами, характерными для этого вида речи и продолжать разговор, составляя такие реплики, которые бы побуждали собеседника откликнуться на них.

Процесс обучения диалогической речи неразрывно связан с другим видом речевой деятельности - аудированием, так как во время беседы приходится воспринимать речь на слух. Данный вид речевой деятельности также называют рецептивно-продуктивным. Различают определенные виды речи, основным критерием которых является степень участия мышления и памяти, также учитываются способы организации речи, мотивизация и наличие опор. В процессе ведения диалогической речи говорящий сознательно соотносит языковые знаки с соответствующим содержанием, обусловленным речевой ситуацией. В ходе ведения диалога говорящий отвечает на вопросы поставленные собеседником. С точки зрения целей обучения диалогической речи выделяют учебный и естественный диалоги.

Естественный диалог реализуется в различных ситуациях общения между носителями языка, между носителями языка и иностранцем, владеющим этим языком. В условиях профессионально-ориентированного обучения используются учебные диалоги, которые бы смогли подготовить студентов к ведению естественных диалогов.

Естественные диалоги подразделяются на три группы: контактоустанавливающие, информационно-справочные и социально-бытовые.

Информационно-справочные диалоги подразумевают запрос каких-либо сведений или справок (диалог-справка, диалог-запрос).

Социально-бытовые диалоги используются во время беседы на различные бытовые или социальные темы.

Учебные диалоги, модулирующие естественные диалоги, делятся на полностью заученные, трансформированные, частично трансформированные, подготовленные под руководством преподавателя, самостоятельно подготовленные и спонтанные. Высший уровень владения диалогической речью предполагает ведение непринужденной и разнообразной в структурном отношении беседы, парной или групповой, то есть свободная или «инициативная» речь.

В методике преподавания иностранных языков выделяют дедуктивный и индуктивный пути обучения: путь «сверху вниз» (дедуктивный подход) и путь «снизу» (индуктивный подход). Дедуктивный начинается с целого диалога - образца, рассматриваемого в качестве структурно-интонационного эталона для построения ему подобных и восприятия диалога с целью общего понимания смыслового содержания, выявления действующих лиц и их позиций, выявления особенностей диалога: эллиптических предложений, модальных слов, междометий, клише и обращений.

Путь «сверху» обучение начинается с единого диалогического образца. Диалог прослушивается, отчитывается, заучивается наизусть, потом происходит варьирование его лексического наполнения, отработка элементов и учащиеся подводят к ведению самостоятельных диалогов. Диалог - образец является опорой для ориентации в содержательном плане общения, знакомит с социально-культурными особенностями носителей языка и их речевым поведением. Например, студенты неязыковых вузов должны уметь обсуждать, описывать и сравнивать графики, таблицы, формулы, вести деловые переговоры, участвовать в конференциях, научных дискуссиях, как в формальной, так и неформальной обстановке на иностранном языке, что невозможно без диалогов-опор. Поэтому встает вопрос о включении таких сфер общения, как официально-деловая, учебно-профессиональная и научно-исследовательская, которые воссоздавали бы условия возможных профессиональных контактов и ведения научно-исследовательской деятельности, помимо социально-бытовых и социально-культурных сфер общения.

Индуктивный метод предполагает путь от усвоения элементов диалога к самостоятельному его ведению на основе учебно-коммуникативной ситуации, а также на основе знаний, полученных при работе с диалогами-образцами. Это путь «снизу вверх» от диалогического единства к целому диалогу.

Диалогическое единство - это две или более смежные реплики, взаимосвязанные между собой по смыслу, а иногда с помощью лексико-грамматических и ритмико-интонационных средств. В таких диалогических единствах стимулирующая реплика строится таким образом, что она вызывает развернутый ответ. В овладении диалогической речью выделяют следующие этапы: - формирование навыков использования языкового материала; владение умением взаимодействовать с партнером; иллюстрации. Наиболее эффективным обучением диалогической речи является варьирование данных подходов, что позволяет формировать такие компоненты коммуникативной компетенции как:

- лингвистическая компетенция - знание о системе языка в речи и способность с помощью системы понимать чужие мысли и выражать собственные;

- речевая компетенция - умение выбрать подходящую лингвистическую форму и способ выражения в зависимости от условий речевого акта;

научно-исследовательская компетенция - умение осуществлять научные исследования в профессиональной сфере;

-дискурсивная компетенция - знание особенностей, присущих разным типам дискурсов, а также способность порождать дискурсы в процессе общения;

-прагматическая компетенция умение выбрать наиболее эффективный способ выражения мысли в зависимости от условий коммуникативного акта и поставленной цели;

предметная компетенция - способность ориентироваться в содержательном плане общения в определенной сфере человеческой деятельности;

-социокультурная компетенция - знание национально-культурных особенностей речевого и социального поведения носителей языка.

Диалогическая речь, являющаяся разновидностью устной речи, носит репродуктивно-продуктивный характер: репродуктивный, так как эта речь базируется на изученном текстовом учебном материале или прослушанной лекции; продуктивный, так как полученная информация продуцируется в других коммуникативных ситуациях и может быть выраженной в иной, чем в тексте или лекции, языковой форме.

В основе профессионально – ориентированной речи лежит взаимопроникновение устной (письменной) научной речи и разговорно-литературного языка. На отбор языковых средств существенное влияние оказывает тот факт, что продуцирование профессионально – ориентированной речи, как правило, сопровождается наличием зрительских опор (схем, таблиц, чертежей, приборов, макетов и т. д.), различных действий (построение чертежа, графика, проведение опыта и т. д.). Форма функционирования речи, как правило, - диалог, который включает микромонологи, реже - полилог. Система по обучению диалогической речи и полилога включает в себя:

- подготовительные упражнения, формирующие материально-операционную основу говорения (лексические, грамматические, фонетические упражнения на имитацию, подстановку, трансформацию, комбинирование);

-условно-коммуникативные (коммуникативные), связанные с решением определенной коммуникативной задачи, при которых учащиеся приобретают умения реплицировать (произносить стимулирующую и реагирующую реплики), соотносить действия друг с другом (утверждение - переспрос, вопрос – ответ), т.е. поддерживать двустороннюю активность.

Предметное содержание диалогической речи на практических занятиях обусловлено материалом лекций и учебными текстами, но форма выражения этого содержания диктуется теми ситуациями, которые возникают в учебно-профессиональном общении во время практических и лабораторных занятий.

Основными целями учащихся в диалогическом общении на занятиях являются: сообщение (в форме диалога-объяснения), запрос информации с целью уточнить, уяснить (в форме диалога-расспроса), обсуждение с целью найти оптимальный вариант решения какой-либо проблемы (в форме диалога-обсуждения), воздействие.

Учебно-профессиональная речь представляет собой функциональную разновидность научной речи репродуктивно-продуктивного характера, лингвистическая характеристика которой, ее форма, а также реестр ситуаций определяется целями и задачами конкретной формы учебно-профессионального общения.

Цель в преподавании русского языка как иностранного в вузе предполагает овладение учащимися иностранным языком как видом общения и реализации при этом процессе всех видов воспитания, образования и формирования личности учащегося. Основной формой коммуникативного общения является диалогическая речь. В диалогической речи присутствуют коммуникативные, психологические и лингвистические особенности, такие как: стимулирующие и реагирующие реплики, а также обращенность, спонтанность, эмоциональность и экспрессивность.

Обучение иностранному языку как средству профессионального общения должно иметь научно-практическую направленность, что предполагает тесную взаимосвязь занятий с профилирующими дисциплинами, а также активное участие студентов в научной деятельности вуза с целью совершенствования умений осуществлять речевое общение на иностранном языке.

Литература

- 1.Изаренков Д.И. Обучение диалогической речи.-М., 1986.
- 2.Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке.-М.,1978.
- 3.Кучерявая Т.Л. Проблемы профессионально-ориентированного обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей // Теория и практика образования в современном мире: материалы международной научной конференции. – СПб.: Реноме, 2012.
- 4.Образцова П.И., Иванова О.Ю. Профессионально – ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. Орел: ОГУ, 2005.
- 5.Соловова Е.Н.Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций –4-е изд. – М.: Просвещение.
- 6.Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика. М.: Филоматис, 2007.

Ключевые слова: диалог, диалогическая речь, речевая ситуация, профессионально-ориентированное обучение, естественный, учебный

Açar sözlər: dialoq, dialoq nitqi, nitq vəziyyəti, peşəkar yönümlü təhsil, təbii, təhsil.

Keywords: dialogue, dialogical speech, speech situation, career-oriented training, natural, training.

Резюме

В статье рассматриваются особенности диалогической речи, виды диалога, подходы к обучению диалогической речи в условиях профессионально-ориентированного обучения иностранным языкам.

Xülasə

Məqalədə dialoq nitqin xüsusiyyətləri, dialoq növləri, xarici dillərin professional yönümlü tədrisi kontekstində dialoq nitqinin tədrisinə yanaşmalar müzakirə olunur.

Summary

The article discusses the features of dialogic speech, types of dialogue, approaches to teaching dialogic speech in the context of professionally oriented teaching of foreign languages.

RƏYÇİ: dos. E.Vəiyeva

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MORFOLOGİYA KURSUNUN MƏZMUNU VƏ ONUN TƏDRİSİ

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin digər bölmələri kimi morfolojiya da Azərbaycan dili təliminin əsas prinsipi olan nitq inkişafı tələbləri səviyyəsində tədris olunur və bütün morfoloji məlumatların məzmununda şagirdlərin yazılı və şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi məqsədləri ön plana çəkilir. Sözlün tərkibi və leksik, qrammatik söz qruplarında cəmləşdirilən dil vahidlərini öyrənməklə şagird hər bir sözün morfem tərkibini, morfoloji yolla söz yaradıcılığını, sözün morfoloji əlamətlərini və qrammatik vahidlərlə dəyişməsinə, leksik və qrammatik şəkilçilərlə nitq hissələrinin müxtəlif vəziyyətə düşməsinə, sözün dəyişmə zəruriyyətini, sözlər arasında əlaqə və s. məsələləri praktik yolla mənimsəyir, dilin morfoloji normalarından orfoqrafiya və orfoepiya üzrə aparılan işlərdən şüurlu istifadə edir. Morfoloji kursun məzmununu şagirdlərin praktik nitq təcrübəsi ilə əlaqələndirən müəllim qrammatik məlumatları ilə sistemləşdirməlidir ki, şagirdlərdə düzgün nitq vərdisləri, şüurlu və savadlı yazı formalaşdırma bilsin. Həmçinin onlarda mücərrəd təfəkkür də inkişaf etdirilərək dilimizin morfoloji quruluşu haqqında ibtidai elmi bilik yaradılsın.

İbtidai siniflərdə sözün tərkibinin öyrədilməsi nitq inkişafı və orfoqrafik vərdislərin möhkəmləndirilməsi üçün faydalıdır. Şagirdlərdə kök haqqında ilk anlayış (II sinifdə) qohum sözlər üzərində müşahidələr əsasında yaradılır, məsələn: ot, otlu, otarmaq. Şagirdlərdə həmin sözlərin bir obyektə - ot ilə bağlı olması fikri, təsəvvürü yaradır. "Sözün kökü" mövzusu ilə əlaqədar ilk dərslərdə sözün hissələri - kök və şəkilçi haqqında anlayış verilir. Şagirdlərə bu zaman aşağıdakı tipdə tapşırıqlar verilir. Məsələn: məktəb, məktəbli, məktəbə, məktəbdən. Göründüyü kimi "məktəb" sözünü ismin hallarında təqdim etməklə rəhbərli mətni tamamlamaq kimi tapşırığı uşaqlar yerinə yetirir və hər dəfə əlavə etdikləri sözü əvvəlki ilə müqayisə edirlər, onların şəkilçilərinin müxtəlif, köklərinin isə eyni olduğunu görürlər. Beləliklə də şagirdlər başa düşürlər ki, "kök" qohum sözlər üçün ümumi olan başlıca mənanı bildirən hissədir, "şəkilçi" isə sözün hissəsi olmaqla yeni sözlər əmələ gətirməyə xidmət edir.

Yazı texnikasına savad təlimi dövründə görmə yolu ilə istiqamətləndirilən şagird morfolojiyanın tədrisi prosesində istər sözün səs tərkibinin hərflərlə ifadə olunmasını, istərsə də, söz kökünə qoşulan şəkilçilərin yazılış və tələffüzündəki morfoloji normaları elmi-praktik şəkildə mənimsəyir və həmin vərdislər sonrakı fəaliyyət nəticəsində avtomatlaşır. Sözlün tərkibi və nitq hissələri üzrə dəyişməsi qanunauyğunluqlarını öyrənərkən şagird konkret sözlər üzərində ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalara dair ibtidai elmi məlumat əldə edir. Morfoloji kateqoriyalar hər hansı bir qrupa daxil edilən sözün ümumi cəhətlərini əks etdirdiyi üçün mücərrəd xarakter daşıyır və şagird onlardan nitq təcrübəsində istifadə edə bilmir. Qrammatik kateqoriyaların mücərrəd təfəkkürün məhsulu olduğunu və ümumiləşdirmə xarakteri daşdığını nəzərə alan müəllim öyrətmə prosesini elə təşkil etməlidir ki, şagird qrammatik qaydanı asanlıqla mənimsəyərək konkret dil vahidlərinə tətbiq etsin, mexaniki əzbərə yol verməsin.

Şəkilçi haqqında qazanılmış vərdislər III sinifdə sistemə salınır, təsnif edilir, şagirdlər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərlə tanış olur. Burada əsas məsələ şagirdlərə şəkilçilərin fərqlənməsinə başa salınmasıdır. Yenə də müəyyən misalları üzərində (məsələn: traktor - traktorçu, məktəb - məktəbli) müşahidə zamanı şagirdlərə izah edə bilər ki, buradakı nümunədə müəyyən obyektə çalışan və ya təhsil alan adamdan söhbət getdir, kiçik yaşlı məktəblilər isə verilən misallar nəticəsində praktik şəkildə kök və şəkilçi haqqında məlumat əldə edir. Sonra müəllim əşya adları ilə yanaşı, tədris əlaməti, nəhayət, həm də hərəkət bildirən eyniköklü sözlərin tapılması üzrə iş aparır. Müəllim yenə də misalların köməyindən istifadə edir. Şagirdlər buz, buzluq, buzlu, buzlayıq və s. sözlərindəki şəkilçiləri müşahidə edir, nəhayət hansı şəkilçilərin yeni söz düzəltmək xüsusiyyətinə malik olmasını uşaqlar müəllimin izahından sonra mənimsəyirlər. Nəticədə şagirdlərə müəllim izah edir ki, bir çox şəkilçilər sözlərin formasını, qisməndə olsa mənasını dəyişir, lakin bu zaman ümumi məna saxlanılır, belə şəkilçilər sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Daha sonra müəllim sözünə davam edərək bildirir ki, dilimizdə elə şəkilçilər də vardır ki, müəyyən sözlərə qoşulmaqla yalnız onların şəklini deyil, məzmununa da güclü təsir göstərir, tamamilə yeni mənalı sözlər düzəldir, belə şəkilçilər isə sözdüzəldici şəkilçilər adlanır.

Ən geniş morfoloji məfhum olan nitq hissələri (III-IV sinif) ibtidai siniflərdə xətti-konsentrik prinsipə əsasən tədris olunur. II sinifdə əşyanın adını, əlamətini və hərəkətini bildirən söz qrupları terminsiz, ümumi qrammatik məna və morfoloji sualların köməyi ilə öyrədilir və beləliklə də, dildəki sözləri bir-birindən həmin əlamətlərə görə fərqləndirərək nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaq baxımından ibtidai sinif şagirdlərində bilik formalaşdırılır. Bu prosesdə şagirdlər nitq hissələrinin sintaktik vəzifəyə görə də fərqli xaraktere malik olduğu fikrini öyrənirlər.

Nitq hissələri haqqında ilkin praktik anlayışlar savad təlimi dövründən başlayaraq verilir. Məqsəd şagirdlərə praktik olaraq "əşyanın adını", "əşyanın necəliyini bildirən sözlər", "əşyanın hərəkətini bildirən sözlər" və s. mövzuların vasitəsilə nitq hissələri barədə anlayışın verilməsidir. Əşya, varlıq, əlamət və hərəkət bildirən sözlərə kim? nə? hara? necə? nə cür? hansı? nə edir? nə olur? nə etdi? nə edəcək? nə olacaq? sualları verilir.

Morfoloji sualın qoyuluşu xüsusi əməliyyatdır və şagirdlərin əksəriyyəti bu mövzunu mənimsəyərkən bəzi çətinliklərlə rastlaşır. Şagirdlər morfoloji sual əvəzinə öz funksional xarakterinə görə başqa suallar, xüsusilə məna ilə bağlı suallar verirlər. Məsələn: yazmaq sözü üzərində misal çəkilir və şagirdlərin sual cümləsi qurması tapşırılır. Şagirdlər "Sən inşa yazırsan?" və ya varlığın faktına münasibət üzrə sual qoyulur. Daha sonra, məsələn: igidlik sözü verilir və bu söz şagirdlərdə igid adam təsəvvürü yaradır, ona sual qoyur, igidlik - necə adam? İgid üzərində sual sözün leksik mənasına uyğunlaşdırılır, məsələn: gülüş sözünə nə etmək? sualı seçilir, gül - nə etmək? - gülmək və s. kimi izah olunur.

III sinifdə isim, sifət, feil kimi əsas nitq hissələri, onların bəzi qrammatik əlamətləri (isimlərdə cəmlilik, sifətlərdə dərəcə, feillərdə inkarlıq və zaman) tədris olunur. Bu zaman şagirdlər nitq hissələri terminini işlətməli olurlar. Müəllim

şagirdlərə varlıq, əşya adını bildirən sözləri ayıra bilmək bacarığı verərək, belə sözləri tematik qruplarda birləşdirməyi də formalaşdırır. Şagirdlərə kim? nə? sualını vermək, leksik çalışmaları yerinə yetirmək vərdişləri aşılamaqla bərabər, onları yeni terminlərlə tanış edir, qrammatik qanunauyğunluqları mənimsədir. Bu zaman ismin hara? sualına cavab verməsi də öyrədilməlidir. Uşaqlarda düzgün təsəvvürlərin yaradılması üçün müəllim yenə də tapşırıqların köməyi ilə düzgün fikir formalaşdırmağa nail olur və belə bir misal üzərində iş aparır: "...hara Türkiyənin paytaxtıdır?" Şagirdlər hara? sualının köməyi ilə nöqtələrin əvəzinə Ankara sözünü yazır. İbtidai siniflərdə dilimizdəki bütün əsas və köməkçi nitq hissələri də praktik şəkildə, misallar üzərində müşahidələr aparmaqla, sualların vasitəsilə mənimsədilir.

İbtidai siniflərdə, əsasən də savad təlimi dövründə şagirdlərin təhsilinin, ümumi inkişafının bünövrəsi qoyulur. Bu zaman başlıca məqsəd uşaqları oxu, yazı texnikasına yiyələndirmək, onlara ilkin oxu və yazı vərdişləri aşılamaq, eləcə də əsas məsələlərdən biri olan nitqinin, təfəkkürünün, idrak marağının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Şagirdlərə dilimizin gözəlliyini hiss etmək, onu sevmək, nitq səslerini düzgün duymaq və tələffüz etmək, sözləri, cümlələri, kiçikhəcimli mətnləri düzgün, səlis səs-lərlə, şüurlu oxumağı öyrətmək, nitqin səs mədəniyyətini təbiiyə etmək, nitqin surətini, intonasiyanı, ifadəliliyi, rabitəliliyi formalaşdırmaq, kolloqrafiya qaydalarını mənimsətmək, gözəl, təmiz, səliqəli, sürətli yazmağı aşılamaq, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək, nəhayət lüğət ehtiyatlarını genişləndirmək Azərbaycan dili tədrisinin başlıca vəzifələridir. Bütün bunlar elmi-praktik zəmində öyrədilərək şagirdlərin nitq inkişafının formalaşmasına, ədəbi nitqinin inkişafına gətirib çıxaran vasitələrdir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas məqsədi olan nitq inkişafı qrammatik qanunların aşılınması prosesində və keçilən mövzuların hər birində də diqqət mərkəzində saxlanılmalı və ön plana çəkilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2003.
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası I, II hissə, Bakı, 2016.
3. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir, 2003.
4. Həsənov M., Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, II h. Bakı, "Mütərcim", 2013.
5. Fərəcov Ə. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. "Mütərcim", Bakı, 1970.

Xülasə

"İbtidai siniflərdə morfologiya kursunun məzmunu və onun tədrisi" adlanan bu məqalədə Azərbaycan dilinin digər bölmələri kimi morfologiyanın da əsas prinsipi olan şagirdlərdə nitq inkişafı tələbləri səviyyəsində tədris olunması nəzərə çatdırılmışdır. Bu məqalədə ibtidai siniflərdə aşılınması vacib sayılan məsələlərə toxunulmuş, leksik, qrammatik şəkilçilərin izah olunması yolları açıqlanmış, nitq hissələrinin xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsinin əhəmiyyəti də vurğulanmışdır. Məqalədə ibtidai sinifdə (II sinif) kök və şəkilçi haqqında şagirdlərə məlumat verilməsi, həmçinin bu biliklərin III sinifdə sistemə salınması və sözdüzdəyiçici, sözdəyişdirici şəkilçilər haqqında biliklərin verilməsi yolları da misallarla göstərilmişdir.

Məqalədə sözün tərkibi ilə yanaşı söz kökünə qoşulan şəkilçilərin yazılış və tələffüzündəki morfoloji normaların elmi-praktik şəkildə şagirdlərə mənimsədilməsi və həmin vərdişlərin sonrakı fəaliyyət nəticəsində avtomatlaşması nəzərə çatdırılmışdır.

Ən geniş morfoloji məfhum olan nitq hissələrinin ibtidai siniflərdə (III-IV) xətti konsentrik prinsipə əsasən tədris olunması da məqalədə açıqlanmış, hələ II sinifdən əşyanın adını, əlamətini, hərəkətini bildirən söz qruplarının terminsiz, ümumi qrammatik mənə və morfoloji sualların köməyi ilə öyrədilməsi və beləliklə də, dildəki sözlərin bir-birindən əlamətlərinə görə fərqləndirməsi də öz əksini tapır.

Açar sözlər: Şagird, morfologiya, müəllim, ifadəli oxu, diksiya

СОДЕРЖАНИЕ И ПРЕПОДАВАНИЕ КУРСА МОРФОЛОГИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В данной статье под названием «Содержание курса морфологии в начальных классах и его преподавание» учитывается, что морфология, как и другие разделы азербайджанского языка, преподается на уровне требований к развитию речи учащихся, основной принцип которых является. В данной статье затронуты вопросы, которые считаются важными для привития в начальных классах, разъяснены способы объяснения лексических и грамматических суффиксов, подчеркнута важность овладения признаками частей речи. В статье показаны способы информирования учащихся о корнях и суффиксах в начальных классах (II класс), а также способы систематизации этих знаний в III классе и предоставления знаний о слово коррекционных и словоизменительных суффиксах с примеры.

В статье, наряду с составом слова, научно-практически усваиваются морфологические нормы в написании и произношении суффиксов, стоящих за корнем слова, и автоматизация этих привычек в результате дальнейшей деятельности.

В статье также поясняется, что части речи, являющиеся наиболее широким морфологическим понятием, изучаются в начальных (III-IV) классах по линейно-концентрическому принципу, а со II класса - словесные группы, обозначающие имя, знак, и действие предмета обучаются без термина, с помощью обще грамматического значения и морфологических вопросов, и таким образом отражается, и дифференциация слов в языке по их признакам.

Ключевые слова: Школьник, интонация, учитель, выразительное чтение, дикция.

CONTENT AND TEACHING OF THE COURSE OF MORPHOLOGY IN THE PRIMARY SCHOOL

Summary

This article, entitled "The content of the course of morphology in primary grades and its teaching," takes into account that morphology, like other sections of the Azerbaijani language, is taught at the level of requirements for the development of students' speech, the main principle of which is. This article touches upon issues that are considered important for instilling in primary grades, explains the ways of explaining lexical and grammatical suffixes, and emphasizes the importance of mastering the signs of parts of speech. The article shows how to inform students about roots and suffixes in primary grades (grade II), as well as ways to systematize this knowledge in grade III and provide knowledge about word corrective and inflectional suffixes with examples.

In the article, along with the composition of the word, morphological norms in the spelling and pronunciation of the suffixes behind the root of the word are scientifically and practically assimilated, and the automation of these habits as a result of further activity.

In the article, along with the composition of the word, morphological norms in the spelling and pronunciation of the suffixes behind the root of the word are scientifically and practically assimilated, and the automation of these habits as a result of further activity. The article also explains that parts of speech, which are the broadest morphological concept, are studied in primary (III-IV) grades according to the linear-concentric principle, and from grade II - verbal groups denoting the name, sign, and action of the subject learn without a term, with the help of general grammatical meaning and morphological questions, and thus the differentiation of words in the language according to their characteristics is also reflected.

Key words: Schoolchild, intonation, teacher, expressive reading, diction.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

V-IX SİNİFLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL NÖRMLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏƏL DƏRSİN MƏRHƏLƏLİ TƏŞKİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dildə normalar sistem formasındadır. Bu ümumi sistem və onu təşkil edən alt sistemlər bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Ədəbi dilin norması dəyişməz qalıcı bir hadisə deyil. Ədəbi dilin normaları mütəmadi olaraq dəyişikliklərə məruz qalır. Bu cür dəyişikliklər dilin daxili və xarici faktorlarına əsaslanan inkişafın təsiri altında baş verir.

Ədəbi dil ümumxalq dilinin dialekti əsasında yaranır və inkişaf edir. Amma bu dil ayrı - ayrı illərdə əsasını təşkil etdiyi dialektdən kənara çıxır və ümumxalq dilinin digər vasitələrindən də yararlanır. Azərbaycan ədəbi dili də belə bir prosesi keçib. Bu səbəbdən də ədəbi dilimiz heç bir dialektin eyni deyildir.

Müasir ədəbi dilimiz dialektlərin yaxşı keyfiyyətlərini özündə əks etdirir və onların hamısından fərqlənir. Akif Bayramov yazır: "Azərbaycan ədəbi dilinin öz daxili qaydaları, ədəbi normaları var. Normativlik ədəbi dilin əsas şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də mövcud ola bilməz. Ədəbi düzgün və dolğun nitq yaratmağa kömək edir. Ədəbi dilin normaları dilin bütün sahələrinə şamil edilir. Məsələn: fonetik normalar; orfoqrafik normalar; orfoepik normalar; qrammatik normalar; semantik normalar; üslubi normalar; leksik normalar" [3, s.19].

Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakter daşıyır. Yəni hamı üçün başa düşüləndir. Ədəbi dilin normallaşdırılması dedikdə onun lüğət tərkibinin milli dilin zəngin lüğət ehtiyatından seçilməsi, sözlərin məna və inkişafı, tələffüz və orfoqrafiyanın müəyyən prinsiplərə tabe olması, söz yaradıcılığının ümumi ənənəvi qaydada həyata keçirilməsi, dialektlərə və loru dilə qarşı qoyulması nəzərdə tutulur.

Fonetik normalar. Sözlərdə səslərin müəyyən yazılış forması və ənənəvi tələffüz forması norma kimi qəbul edilir.

Leksik normalar görə sözlərin ədəbi dildə işlənməsi aşağıdakı hallarda istifadəsinə yol verilmir:

- sözlərin dialektlərdə işlənən variantları;
- köhnəlmiş sözlər;
- loru söz və ifadələr;
- sözlərin yanlış istifadəsi.

Qrammatik normalara dilin qanunauyğunluğu, səlisliyi, ardıcılığı və s. tələblər, o cümlədən, şəkilçilərin ardıcılığı, söz sırası, qrammatik kateqoriyaların işlənməsi və s. ilə əlaqəli qaydalar daxildir.

"Dilin şifahi nitq normaları birdən-birə deyil, tarixən formalaşmışdır. Bir çox dillərdə şifahi nitq normaları çox yaxşı qurulmuş və vahid qanuna çevrilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində də şifahi nitq normalarına aid çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Ə.M.Dəmirçizadənin "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" kitabında dilimizin qayda-qanunlarında saitlərin və samitlərin tələffüzü, qrafik, morfoloji, sintaktik şəraitdə tələffüz, alınma sözlərin orfoepiyası və sairə məsələlər geniş şəkildə şərh edilmişdir" [4, s.53].

Şagirdləri ədəbi dilin normaları çərçivəsində mükəmməl nitq prosesinə hazırlamaq, onlarda nitq bacarıqlarının formalaşmasına kömək etmək Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərinin əsas vəzifələrindən biridir.

Orta məktəblərdə Azərbaycan dili fənninin köməyi ilə şagirdlər öz ana dilini öyrənir, onun qrammatik xüsusiyyətləri ilə tanış olur, elmi, publisistik, bədii və başqa üslublarda yazılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olurlar.

Nitqin inkişafı üzrə aparılan işlərin məzmununa ilk növbədə uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi işləri daxildir. Lüğətin zənginliyi dil və nitq zənginliyidir. Lakin yalnız lüğət ehtiyatının zənginliyi ədəbi tələffüz normalarına riayət etmək nitq üçün kifayət deyil. Nitqin inkişafının ən mühüm cəhətlərindən biri olan cümlə üzərində işləməyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

N. Abdullayev yazır: "Ədəbi dilimizə yad olan sözlərin və ifadələrin işlənməsinin qarşısının alınması nitqin saflığıdır. Şagirdlərin başqa dillərdən, dialektlərdən, vulqar sözlərdən istifadə etməsi nitqin saflığını pozan hallardır" [1, s.70-72].

Dilin saflığını qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq bu dildə danışıqların əsas vəzifələrindəndir. Azərbaycan dili dərslərlərindəki bütün çalışmalar hansısa bir mövzunun öyrədilməsinə xidmət etdiyi üçün onların sinifdə və evdə şagirdlər tərəfindən icrasına nail olmaq gərəkdir. V-VI sinif dərslərində kifayət qədər çalışmalar vardır. Amma VII-VIII sinif dərslərində onların sayı xeyli azdır. Bəzi mövzularla bağlı çalışmalar isə demək olar ki, yoxdur. Buna görə də müəllimlər dərslərlərdəki çalışmalardan əlavə vəsaitlərdən yararlanaraq fonetik və qrammatik təhlillərə daha çox yer verməlidirlər. Müəllimlər ev tapşırıqlarının verilməsinə diqqət etməlidirlər. Bu haqda A.Paşayev yazır: "Təəssüf ki, bəzi müəllimlər ev tapşırıqlarına biganə yanaşırlar. Müəllimlərin əksəriyyəti isə bu təlim üsulundan geniş istifadə edirlər. Əksər müəllimlər bu tədris metodundan geniş istifadə edirlər. Şagird öyrəndiyi qrammatik qaydalarla bağlı tapşırıqları müstəqil yerinə yetirə bilmirsə, öyrəndiklərini tətbiq etmərsə, həmin qrammatik qaydalar tez unudulur. Ona görə də müəllim hər dərstdə ev tapşırıqlarının verilməsinə və onun yerinə yetirilməsinə xüsusi məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Müəllim dərslərdəki bütün çalışmaların sinifdə və evdə yerinə yetirilməsini vərdiş çevirməlidir" [5, s.112-116].

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Təcrübəli müəllimlər Azərbaycan dilinin tədrisini ədəbiyyatla əlaqələndirir, hər hansı mövzuya şagirdlərə ədəbiyyatdan istənilən mövzuda cümlə seçməyi tapşırırlar.

“Təhsil haqqında” qanuna əsasən, IX siniflərdə icbari təhsilin başa çatması həmin siniflərin proqramlarına və dərslik vəsaitlərinə fərqli yanaşma mütləqdir. Belə ki, ümumi orta təhsilin səviyyəsini bitirən şagirdlərin ədəbiyyatımızın qədim dövrlərdən bu günə qədərki inkişafı, onun qüdrətli nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında müəyyən sistemli biliklər alması zərurəti yaranır. Ona görə də VIII-IX siniflərdə əvvəlki siniflərdəki proqram mövzularından fərqli olaraq ədəbi prosesin inkişafına uyğun müəyyən edilmiş, şair və yazıçıların həyat və yaradıcılığı nümunələrində ədəbiyyatımızın qədim zamandan bu günə kimi inkişaf yolu izlənmişdir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənninin tədrisində ədəbi dilin normalarının mənimsədilməsi ilə əlaqəli olaraq bədii mətnlə işləyərkən şagirdlərə verilən ilk tapşırıq mətnə onlara tanış olmayan sözlərin, danışanın nitqində istifadə olunan dialektizmlərin, varvarizmlərin, vulqarizmlərin, eləcə də terminlərin, çoxmənalı sözlərin, neologizmlərin və frazeologizmlərin müəyyənləşdirilməsi və onların mənasının dərk edilməsidir. Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənnindən dərs keçən hər bir müəllim dərslərdə şagirdlərə hələ tanış olmayan bu kimi sözlərin istifadə məqamlarını diqqətdə saxlamalı və həmin sözlərin şagirdlərin öz nitqlərində işlətməsinə çalışmalıdır.

Fəal təlimdə dərslərin ilkin mərhələsi olan motivasiya “təhrik etmə” mənasındadır. Yəni ki, problemin həlli üçün şagirdlərin öyrənmə və dərk etmə marağını fəal şəkildə istiqamətləndirir. Motivasiyanın başqa bir vəzifəsinə tədqiqatın suallarının formalaşdırılması üçün şəraiti formalaşdırmaqdır. O, məhz tədqiqatın suallarının ilkin fərziyyələrini irəli sürməyə və araşdırmanın təşkilinə imkan verir. Tədqiqatın sualları araşdırma tələb edir. Tədqiqatın nəticələri işçi vəzifələrində qeyd edilir və təqdimatlar aparılır. Təqdim edilən məlumatlar sistemləşdirilir və təsnif olunur, ilkin fərziyyələrlə müqayisə edilərək nəticələr çıxarılır. Sonra nəticələri tətbiq etmək üçün işlər aparılır.

Dərslərin sonunda şagirdlərin qiymətləndirilməsi aparılır. Şagirdlərin qiymətləndirilməsi prosesi obyektiv şəkildə olmalıdır. Yüksək qiymət onlara sevinc bəxş edir və onların təlimə qarşı maraqlarını artırır. Daima zəif qiymət alan şagirdin isə dərsə qarşı marağı azalır. Bunun olmaması üçün həmin şagirdi daima həvələndirməli və yüksək nəticə əldə etməsi üçün ona dəstək olunmalıdır. Buna görə də şagirdlərin hər birini daima nəzarətdə saxlamaq gərəkdir.

Dərslərin fəal üsulla aparılmasında interaktiv təlimin xeyli geniş şəkildə yayılmış metodlarından, eləcə də, müsahibələrdən, debatlardan və diskusiyalardan istifadə edilir. Həmin metodlar bilik, bacarıq və vərdişlərin sərbəst şəkildə əldə edilməsinə və yeniliklərin kəşfinə, əldə edilən biliklərin yaradıcı şəkildə işlənməsinə, praktikada istifadəsinə, problemləri həll etmək üçün həmyaşdaları ilə işləmək bacarığına imkan verir [6, s.74].

Məktəblərdə hər kəs tərəfindən vahid ədəbi dilə riayət olunmalı, bütün dərslərdə nitqin düzgün, səlis və ifadəli olması ilə əlaqəli olan tələblər gözlənilməli, fonetik, leksik və qrammatik qaydalara əməl olunmalıdır. Yəni yalnız Azərbaycan dili və Ədəbiyyat dərslərində yox, bütün dərslərdə, eləcə də, digər dərslərdə şagirdlərin orfoepik və orfoqrafik tələbləri pozaraq, sözün düzgün tələffüz və düzgün yazılış qaydalarını pozmasının aradan qaldırılmasına çalışmaq gərəkdir. Fəal dərslərin hər bir mərhələsinin təşkilinə də xüsusi hazırlıqla yanaşmaq gərəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 277 s.
2. Balyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2003, 426 s.
3. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, "ULU", 2015, 236 s.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı: APL, 1969, 82 s.
5. Paşayev A.M. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri (Metodik vəsait) Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2012, 180 s.
6. Veysova Z. “Fəal (interaktiv) təlim”. Müəllimlər üçün vəsait. Unicef, 2009, 219 s.

Характеристика этапной организации активного занятия при обучении нормам литературного языка в 5-9 классах.

Резюме

В данной статье были даны краткие сведения о нормах литературного языка, а также рассмотрены особенности поэтапной организации активного урока по обучению данной теме в 5-9 классах. Нормы литературного языка массивны. То есть всем понятно. Ему придается большое значение на уроках азербайджанского языка и литературы в средних школах. Одна из основных задач таких занятий - подготовить учащихся к речевому процессу в рамках норм литературного языка, помочь им развить речевые навыки.

Сегодня, как известно, уроки во всех классах строятся на основе активного (интерактивного) обучения. Этапы активного урока должны строиться таким образом, чтобы дети получали знания путем исследования. В этой системе обучения класс ищет решение проблемы в группах, записывает окончательные результаты в рабочие листы, а затем делает презентацию. В конце презентаций результаты этого исследования увязываются, информация систематизируется и в целом классифицируется. Результаты сравниваются с гипотезами, выдвинутыми детьми в начале исследования. Дети наблюдают, что осталось прежним, что нового, и в итоге получают общий результат.

Ключевые слова: Литературный язык, 5-9 классы, обучение, воспитание, активный урок.

Characteristics of the staged organization of the active lesson in the teaching of literary language norms in the 5-9th grades.

Summary

In this article, brief information about the norms of literary language was given, and the features of the step-by-step organization of the active lesson in teaching this topic to the 5th-9th grades were discussed. The norms of the literary

language are massive. That is, it is understandable for everyone. High importance is given to it in Azerbaijani language and literature classes in secondary schools. One of the main tasks of those lessons is to prepare students for the speech process within the norms of the literary language, to help them develop speech skills.

Today, as is known, lessons in all classes are built on the basis of active (interactive) learning. The stages of the active lesson should be built in such a way that children gain knowledge through research. In that learning system, the class looks for a solution to the problem in groups, writes the final results on worksheets, and then makes a presentation. At the end of the presentations, the results of this research are linked, the information is systematized and generally classified. The results are compared with the hypotheses put forward by the children at the beginning of the study. Children observe what is the same, what is new, and finally they get a general result.

Keywords: Literary language, grades 5-9, teaching, education, active lesson.

Rəymi: dos. S.Abbasova

MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ CÜMLƏ NÖVLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

İnsan düşüncəsində məqsəd ciddi təsirə malikdir. Bu mənada şagirdlərin nitqinin formalaşdırılması onların məqsədindən asılıdır desək yanılmırıq. Məqsəd aydın olanda nitqin formalaşması asan olur. Nəzərə alsaq ki, nitq təfəkkürün məhsulu olub fizioloji, psixoloji, sosioloji aktlar sistemidir, nitqin inkişafı insanın fiziki imkanlarından, yəni ağız aparatının inkişafı, psixoloji durumundan və cəmiyyətin mövcudluğundan asılıdır, deməli bu üç mühüm amil nitqi şərtləndirən əsas göstəricilərdir. Şübhəsiz ki, nitq sözlər və cümlələr ilə təzahür edir. Cümlələrin qurulması isə təfəkkürlə əlaqəli müəyyən məqsəddən asılıdır. Azərbaycan dilçiliyində cümlələrin məqsədə və intonasiyaya görə dörd növünün olması qeyd olunur: nəqli, əmr, sual və nida cümlələri. Maraqlıdır ki, orta məktəblərimizin VIII sinif “Azərbaycan dili” dərslərində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri haqqında səthi məlumat verilir. Dərslərinin 6-cı bölməsində “Sənət dünyasına səyahət” adlı mətnin sonunda cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri adı altında sadəcə iki cümlə tipindən Əmr və Nida cümlələrindən bəhs edilir. Sual və Nəqli cümlələr haqqında isə məlumata rast gəlinmir. Fikrimizcə, düzgün yanaşma deyil. Haqqında danışılmayan Sual və Nəqli cümlələr şagirdlərin daha çox istifadə etdiyi cümlə tipləridir. Onlar haqqında məlumatlılıq şagirdlərin nitq inkişafına ciddi təsir edə bilər. Halbuki, şagirdlərə təqdim edilmiş aşağıdakı mətnə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin dördünə də aid cümlə tipləri vardır.

“Artıq dərs ili sona çatmaq üzrə idi. Dostlar yay tətlini necə keçirəcəkləri, hansı işləri görəcəkləri barədə düşünürdülər.

– *Mən Azərbaycanın müəyyən bölgələrini, Bakı ətrafı kəndləri səyahətə çıxmaq, yer adlarının mənşəyini öyrənmək istərdim.*

– *Birdən-birə necə oldu ki, bu fikrə düşdün?*

– *Keçən həftə “Füyuzat” jurnalında səyyah Zeynalabdin Şirvani haqqında maraqlı bir yazı oxudum. Sən demə, əslən şamaxlı olan Zeynalabdin Şirvani ömrünün 40 ilini səyahətdə keçirmiş, Avropa, Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrini gəzmiş, Hind və Atlantik okeanından keçərək 3000 adadan ibarət olan İndoneziyaya gedib çıxmışdır. Təsadüfi deyil ki, İndoneziyada onun adı əbədiləşdirilmişdir. Adına kitabxana-muzey vardır.*

– *Səhv etmərsən, o, “Təmkin” təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır.*

– *Hə. O bu təxəllüsü səfər zamanı tanış olduğu bir dərvişin onu “təmkinlisən” adlandırmasından sonra götürüb.*

– *Məncə, onun ən böyük əsəri “Kəşfül-məarif” adlanır. Şirvani bu əsəri 28 il səyahətdə olduğundan sonra yazmışdır. – Abbasqulu ağa Bakıxanov onun “Riyazüs-səyahət” əsərini “faydalar xəzinəsi” adlandırmışdır. Kitabın ən maraqlı cəhətlərindən biri onun Yer kürəsindən bəhs etməsi, dünya ölkələrinin 7 iqlim üzrə bölünməsi sxeminin verilməsidir... Bəs sən yay tətlinə nə edəcəksən? – Mən vaxtımı daha çox ədəbiyyat və incəsənətimizlə, söz ustalarımızla bağlı maraqlı faktlar toplamağa sərf edəcəyəm. Axı mən gələcəkdə ədəbiyyatşünas olmaq istəyirəm.*

– *Bilirsən, dostum, nə ilə məşğul oluruqsa, olaq, çalışmalıyıq ki, topladığımız materiallar, faktlar xalqımızın zəngin tarixinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin bariz nümunəsi olsun. Gördüyümüz işlər vətənə xeyir versin. – Sədi Şirazi demişdir ki, “Dünyada qızıldan saray qoyub getməkdənsə, yaxşı ad qoyub getmək daha vacibdir”. – Elə isə hər ikimizə uğurlar! Hələlik dərs ilini yüksək nəticələrlə başa vurmalyıq. Bunun üçün...” (1, səh. 142-143)*

Dərslərdə mətnlə əlaqədar bəzi tapşırıq və suallara nəzər salaq:

1. *Son cümləni necə tamamlayardınız?*

Dərslərdə mətnlə əlaqədar ilk sual şagirdlərdən sonuncu cümləni tamamlamaqla əlaqədar verilmişdir. Şübhəsiz ki, şagirdlərin əksəriyyəti sonuncu cümləni “Dərslərimizə ciddi hazırlaşmalıyıq” şəklində tamamlayacaqlar. Elə isə şagirdlər tamamladıqları sonuncu cümlənin hansı məqsədlə qurulduğunu, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin hansı mənə növünə aid olduğunu təxmin edə biləcəklərmi? Bu zaman əsas yük müəllimin üzərinə düşəcək, məhz müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, qurduqları cümlə məqsəd və intonasiya baxımından nəqli cümlədir, intonasiyası adi, cümlədə əsas məqsəd şagirdlərə aid informasiyanın nəql edilməsidir.

2. *Dialogdan öyrəndiyiniz faktlar əsasında elmi mətn tərtib edin.*

2-ci tapşırıqda görə şagirdlərdən mətn üzrə əldə etdikləri faktlar əsasında elmi mətn tərtib etmələri tələb olunur. Əlbəttə, şagirdlər arasında verilmiş tapşırıq yerinə yetirənlər tapılacaq, lakin burada tapşırıqın məhz əmr cümləsi şəklində verilməsi, əmrcümləsi şəklində təqdim edilməsi, yerinə yetirilməsi vacib olduğu da diqqətdən kənar qalmamalıdır. Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, əmr cümlələrinə sadəcə formal xüsusiyyətlər baxımdan yanaşılmamalı, əmr cümlələri icrası məcburi xarakter daşıyan cümlələrdir. Doğrudur, tapşırıqların sonunda Əmr cümlələri haqqında qısa elmi məlumat verilir, lakin bu məlumatların yetərli olmasını əminliklə söyləmək mümkün deyildir.

3. *Dialog əsasən bölmənin adı haqqında fikir yürüdü.*

Növbəti tapşırıq da əmr cümləsi şəklində təqdim edilmişdir. Şagirdlər mətnlə tanış olduqda mətnə diqaloqları aydın müşahidə edə biləcəklər. Dialoga girmək, dialogun tərəf müqabili olmaq şagirdlərin praktik həyatından onlara aydındır, lakin bu mətnə dialogun tərəfi olanlardan elmi məlumatlara sahib olmaq lazımdır.

4. *Siz yay tətli ərzində hansı işləri görməyi planlaşdırırsınız?*

¹ADPU-nun magistrantu

Sual şagirdlərə ünvanlanıbdir. Sualın məzmunu olduqca dolğun və əhatəlidir. Sualı cavablandıracaq şagirdlərin dünya görüşü, həyata baxışı, planları və ən əsası isə məqsədləri aydınlaşacaq, deməli, şagirdlər məqsədlərini ifadə etdikcə, nəqli cümlərdən istifadə edəcəklər. Müəllim bu sualın cavabını eşitdikcə şagirdlərə təkcə qurduqları planların məzmununa deyil, eyni zamanda onların cümlələrinə də diqqət çəkməli, şagirdlərə qurduqları cümlələrin nəqli cümlə olduğunu da izah etməlidir.

Mətnlə əlaqədar növbəti sual və tapşırıqlar da diqqət çəkicidir. 11-ci tapşırığı əhatə edən suallara nəzər salaq:

Cümlə haqqında bildiklərinizi yada salıb suallara cavab verin.

-Cümlə nədir?

Bu suala cavab verən şagird cümlənin bitmiş bir fikir ifadə etdiyini, sözlərdən, söz birləmələrindən ibarət olduğunu qeyd edəcək, lakin yaxşı olardı ki, müəllim əlavə olaraq şagirdlərə bildirsins ki, qurduğumuz cümlələr hər şeydən öncə bizim fikir və düşüncələrimizi, arzu və istəklərimizi, məqsəd və məramımızı ifadə edir.

Növbəti sualda cümlənin yaranmasında intonasianın rolu soruşulur.

-Cümlənin yaranmasında intonasianın rolu haqqında nə deyə bilərsiniz?

Mümkündür ki, bu sual şagirdlər tərəfindən tam olaraq aydınlanmasın, lakin müəllim nitqində ifadə etməlidir ki, biz hər hansı bir fikir ifadə edərkən, məqsədinizdən asılı olaraq intonasiya seçirik, səs tonumuzun qalxıb-ənməsi, sözlərin tələffüz edilərkən uzun və ya qısa deyilişi qurduğumuz cümlənin intonasiyasına nümunə ola bilər. Növbəti sual isə bu sualın davamıdır desək, yanılımarıq:

-İntonasiya cümlənin məqsədini dəyişə bilərmi?

Şagirdlərin müəyyən hissəsi əvvəlki sualın şərhindən çıxış edərək, “Bəli, intonasiya cümlənin məqsədini dəyişə bilər” şəklində cavab verəcək, əgər sınıfdə sualın məzmununu anlamayan şagirdlər olarsa, müəllim izah etməlidir ki, biz qarşı tərəfdən hər hansı bir xahiş etdikdə, səsimizsə mülayimlik qatır, xahiş intonasiyası formalaşdırırıq, yox əgər hən hansı bir fkatı aydınlaşdırmaq, sual vermək ehtiyacı yaranarsa, o zaman intonasiya sual intonasiyası olar. İzahı davam etdirəcək müəllim həm də vurğulamalıdır ki, insanlar sadəcə, xahiş etmək, hər hansı bir faktı aydınlaşdırmaq, müəyyən bir predmet haqqında məlumat vermək üçün cümlələr qurmur, biz bəzən hissələrimizi ifadə etmək üçün də cümlələr qururuq, o zaman intonasiya fərqli olur.

-Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələrin hansı növləri var?

Artıq şagirdlərin bu suala cavab vermək üçün yetərli məlumatları vardır. Daha dəqiq desək, şagirdlər hansı məqsədə görə cümlə qurduqlarının fərqinə vara bilərlər. Əgər şagirdlər arasında bu suala dəqiq cavab verə bilməyənlər olarsa, o zaman müəllim məqsəd və intonasiya baxımından cümlə tipləri haqqında geniş məlumat təqdim edə bilər.

12. Dialoqda çərçivədəki sözü sual cümləsinə verilən cavab hesab etmək olarmı?

Aşağıdakı cümlələrdən istifadə etməklə fikirlərinizi əsaslandırın.

- Biza gələcəksən?

- Yəqin / Bəli / Hə. – Əlbəttə / Aha. – Bəlkə də.

- Dərsi öyrənmişən?

- Xeyr / Yox.

12-ci tapşırığın əhatə dairəsi genişdir. Burada şagirdlərin sual cümləsi haqqında təsəvvürləri, eyni zamanda irəlidə tədris ediləcək sadə cümlənin şəxsə görə növləri, söz cümlə məsələlərə münasibət var.

Bu tapşırıq-sualın həlli üçün həm müəllim, həm də şagirdlər bilməlidir ki, Azərbaycan dilində məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri arasında sual cümlələri var. Sual cümlələrinin formalaşdırılmasında həlledici amil sual intonasiyasıdır. Sual cümləsini sual intonasiyası olmadan qurmaq mümkün deyil, lakin sual cümləsinin qurulmasında sual ədatları və sual əvəzlilikləri də iştirak edə bilər. Sual əvəzliyinin və sual ədatlarının sual cümləsində iştirak edib etməməsində əsli olmayaraq sual intonasiyası mütləq sual cümləsində olmalıdır. Eyni zamanda vurğulanmalıdır ki, sual intonasiyası və ya sual intonasiyası ilə sual ədatlarının iştirak etdiyi cümlələr cavablandırılarkən söz cümlələrdən istifadə edilə bilər. Deməli, yuxarıda verilmiş “*Biza gələcəksən?*” cümləsinə “*Yəqin, bəlkə də, hə, yox*” tipli ədat və modal sözlərlə, “*Dərsi öyrənmişən?*” cümləsinə isə, “*Xeyr, yox*” tipli inkar ədatları ilə cavab vermək mümkündür. Əgər sual cümləsi sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə qurulubsa, belə sual cümlələrinin cavablandırılması zamanı sual əvəzliyinin cavablandırılması tələb ediləcək, bu zaman sual ədatlarından və yaxud modal sözlərdən ibarət söz cümlələrlə cavablandırma mümkün olmayacaqdır.

Sonuncu sual-tapşırıqdan sonra dərslikdə şagirdlərə söz cümlə haqqında məlumat verilir, söz cümlənin tərifi qeyd olunur. Tərifdə göstərilir ki, bir sözdən ibarət olub üzvlənməyən və sual tələb etməyən cümlələrə söz-cümlə deyilir. Söz-cümlələr modal söz, nida və ədatlarla ifadə olunur. Burada söz cümlələrin üzvlənməyən cümlələr olması haqqında da məlumatların yer alması vacibdir. Dərslikdə əks olunmasa belə müəllim bu tip cümlələrin üzvlənməyən cümlə olması bəzəndə məlumat verməli və vurğulamalıdır ki, bu cümlə tiplərində fikir var, məqsəd var, lakin cümlənin üzvü yoxdur, çünki cümlədə iştirak edən sözlər köməkçi nitq hissələrindən, ədat, nida və modal sözlərdən ibarətdir.

Dərslikdə 13-cü sualı yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz sual cümlələri ilə əlaqədardır. 13-cü sualda soruşulur ki, dialoqda fərqləndirilmiş sual cümləsinə söz-cümlə ilə cavab vermək olarmı? Və şagirdlərə aşağıdakı cümlələr təqdim edilir:

“Biza nə vaxt gələcəksən? Biza gələcəksənmi? Biza gələcəksən?”

Verilmiş 3 sual cümləsinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, ilk cümlə sual intonasiyası və sual əvəzliyinin köməyi ilə qurulub. Bu cümlənin cavablandırılması üçün cümlədəki sual əvəzliyinin cavablandırılması tələb edilir, deməli bu sual cümləsinə söz cümlə ilə cavab vermək mümkün deyil. İkinci sual cümləsində sual intonasiyası ilə yanaşı sual ədatı iştirak

etmişdir. Sual ədatının iştirakı ilə qurulan sual cümlələrinə söz cümlə ilə cavab vermək mümkündür. Sonuncu cümlədə isə yalnız sual intonasiyası vardır, belə cümlələrə də söz cümlələrlə cavab vermək mümkündür. Dərslərdəki 14-cü tapşırıqda məqsəd və dialoqda altından xətt çəkilmiş cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə növünün müəyyənləşdirilməsini və aşağıdakı fikirlərin tamamlanılmasını tələb edir. Əgər şagirdlər əldə etdikləri məlumatları unutmamışsa, müəllimi diqqətlə dinləyib düğün bilgilərə sahib olmuşlarsa o zaman asanlıqla qeyd edəcəklər ki,

1. Nəqli cümlələr fikir və məlumatların nəql edilməsi, informasiyanın ötürülməsi üçün istifadə edilən cümlələrdir, nəqli cümlələrin xəbəri feilin əmr şəkilindən başqa bütün şəkillərində ola bilər, nəqli cümlələrin xəbəri ismi xəbər ola bilər və nəqli cümlələrin sonunda nöqtə işarəsi qoyulmalıdır.

2. Sual cümləsi sual intonasiyası, sual əvəzlilikləri və sual ədatlarının iştirakı ilə hər hansı bir məlumatı əldə etmək məqsədi ilə qurulan cümlələrdir. Sual cümlələrin sonunda sual işarəsindən istifadə edilir.

3. Əmr cümləsi əmr, istək, xahiş, məsləhət bildirən cümlələrdir. Belə cümlələrin xəbəri mütləq feilin əmr şəkilində olmalıdır. Biz intonasiyanın köməyi ilə əmr məzmununu xahişdən, məsləhətdən, istəkdən fərqləndirə bilirik və əmr cümlələrinin sonunda nöqtə işarəsi qoyulur.

4. Nida cümlələri insanın hiss və həyəcanlarını ifadə edən cümlələrdir, nida cümlələrinin sonunda nida işarəsi qoyulur.

Şagirdlər tapşırığın sonunda maraqlı bir sualla qarşılaşırlar. Sualda şagirdlərdən soruşulur ki, nəqli cümləni intonasiyanın dəyişməsi ilə əmr cümləsinə çevirməyin mümkünlüyü və səbəbi soruşulur. Bu sualın cavablandırılması şagirdlərdən və müəllimdən məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri haqqında əlavə dil bilgisi tələb edir. İlk növbədə müəllim bilməlidir ki, yalnız xəbəri əmr şəkilində olan bir cümləni intonasiyanın köməyi ilə əmr cümləsinə çevirmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, nəqli cümlənin xəbəri fəilin əmr şəkilində olmur, o zaman müəllim və şagirdlər bilməlidir ki, nəqli cümləni əmr cümləsinə çevirmək mümkün deyil. Belə bir situasiyada şagirdlər arasından “Bəs əmr cümləsinə sual və yaxud nida çevirmək mümkündürmü?” sualı verilsə, müəllim bilməlidir ki, xəbəri əmr şəkilinin II şəxsin təkində və cəmində olan əmr cümlələrini sual cümləsinə çevirmək mümkün deyil, digər şəxslərdə olan əmr cümləsinə sual intonasiyasının köməyi ilə sual cümləsinə çevirmək mümkündür. Əmr cümlələrinin nida cümləsinə çevrilməsində isə heç bir məhdudiyət yoxdur. Dərslərin 15-ci tapşırığı ilə məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri mövzusu davam etdirilir. 15-ci tapşırıqda kiçik bir mətn təqdim edilir və soruşulur ki, mətnə məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin hansı növlərindən daha çox istifadə olunmuşdur? Mətnə diqqətlə baxdıqda aydın olur ki, mətnin ilk cümləsi sual cümləsi, digər bütün cümlələr nəqli cümlələrdir. Fikrimizcə, mətnə sadəcə iki cümlə tipindən istifadə doğru deyildir, şagirdlərin seçim imkanı məhdudlaşdırılmış, onların mövzu ilə əlaqədar əldə etdikləri bilik və bacarıqlarının nümayiş etdirilməsi dar çərçivəyə alınmışdır. (1, səh.144-145)

Dərslərdə mövzu ilə əlaqədar təqdim edilmiş son, 16-cı tapşırıq şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlarının yoxlanılması istiqamətində daha tutarlıdır. Tapşırığı şərtində qeyd edilir ki, verilmiş cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə növünü müəyyən edin. Dürğu işarələrinin işlənməsinə diqqət yetirin. Təqdim edilmiş yeddi cümlənin ilk cümləsi “*Yaşasın gələcək! Böyük gələcək!*” yüksək intonasiyaya malik, sonunda nida işarəsi qoyulmuş, hiss və həyəcanlarımızın ifadə olunduğu nida cümləsidir. Şagirdlərin nida işarəsini gördükdə asanlıqla müəyyən edə biləcəyi cümlə tipidir. “*Nə xəbər var, Məşədi?*” (M.Ə.Sabir) cümləsi isə, sonunda qoyulmuş sual işarəsindən də görüldüyü kimi sual cümləsi, “*Mütləq insanı bəd əməllərdən saxlayır və onu yaxın-uzaq keçmişlərə aparır.*” (Dekart) cümləsi nəqli cümlədir. Sonuncu cümlənin nəqli cümlə olduğunu şərtləndirən amillərdən biri cümlənin sonunda nöqtə işarəsinin qoyuluşudur. Lakin nöqtə işarəsinin qoyuluşu, həmin cümlənin nəqli cümlə olmasını şərtləndirən yeganə amil deyil. Cümləyə diqqət yetirdikdə cümlənin xəbərinin feilin xəbər şəkilində olması da həmin cümlənin nəqli cümlə olmasını sübut edir. 4-cü “*Qoy bütün dünyanın uşaqları xoşbəxt olsun.*”-cümləsi əmr cümləsidir, bu cümlənin sonunda nöqtə işarəsi qoyulmuşdur, qeyd etmək lazımdır ki, əmr cümlələrinin sonunda nöqtə işarəsi qoyulur, əmr cümlələrində əmr ədatlarından istifadə edilir, əmr cümlələrinin xəbəri əmr şəkilində olur. Sadalanan xüsusiyyətlərin hər biri bu cümlədə olduğuna görə həmin cümləni əmr cümləsi hesab etmək mümkündür. 5-ci, “*Hərçəndi sənətin çox rütbəsi var, Həyata faydalı bir elmi axtar.*” (N.Gəncəvi)-cümləsi nəqli cümlədir. 6-cı “*Düşmənlilik silinsin, dostluq var olsun!*” (N.Gəncəvi) cümləsi isə xüsusi diqqət tələb edən cümlədir. İlk baxışda şagirdlər cümlənin mürəkkəb olmasına fikir vermədən xəbərlərin əmr şəkilində olmasına əsaslanaraq həmin cümləni əmr cümləsi hesab edəcəklər, halbuki şərtə də qeyd edildiyi kimi dürğu işarəsinə diqqət yetirilsə aydın olcaqdır ki, bu cümlə nida cümləsidir. Sonuncu 7-ci “*Dünyada fəth olmaz zülmkarlıq, rəzalət, Yer üzünün fəthi ədalətdir, ədalət!*” (N.Gəncəvi) cümləsi də nida cümləsidir.

Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə aldıqda aydın olur ki, VIII sinif şagirdlərinin qurduqları cümlələrin əksəriyyəti sadə cümlələrdir. Əlbəttə, hazırkı dövrdə hətta kiçik yaşlı şagirdlər belə mürəkkəb cümlələrdən istifadə edir, bu mənada 8-ci sinif şagirdlərinin də mürəkkəb cümlələrdən istifadəsi mümkündür, lakin bu yaşda olan şagirdlərin əksəriyyəti nitq prosesi zamanı daha çox sadə cümlələrdən yararlanır. Məhz buna görə də 8-ci sinif dərslərində sadə cümlə ilə bağlı məsələlərin qoyuluşu ağılabatandır. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə yeniyetməlik yaşlarına çatmış şagirdlər informasiya bolluğunda, müasir texnologiyanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir dövrdə yaşayırlar. Belə bir cəmiyyətin fərdi olan şagirdlərimizin idrak fəallığını təmin etmək, onların sürətlə inkişaf edən ətraf gerçəkliyə inteqrasiyasını təmin etmək üçün Azərbaycan dili fənninin, Azərbaycan dili müəllimlərinin üzərinə böyük yük düşür. Burada mövzu seçimindən tutmuş, dərslərdə əks edilən mətnlər, mətnlərə aid suallar, həmçinin dil bilgilərinin ciddi rolu vardır. Fikrimizcə, müasir Azərbaycan dili müəllimi qarşısında ən mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərin yaşadığımız cəmiyyətdə fikir və düşüncələrini rahat, aydın cümlələrlə ifadə edə bilməsini təmin etməkdir. Bunun üçün isə nitqin bir həlqəsini təşkil edən məqsəd və

intonasiyaya görə cümlə tiplərinin düzgün, məqsədə müvafiq şəkildə tədrisini təmin etməkdir. Əgər müəllim tədris prosesində məqsədə uyğun şəkildə cümlə qurmağı şagirdlərə öyrədə bilərsə, fikrimizcə, şagirdlərin idrak fəallığını da təmin etmiş olar. Əlbəttə niqtin formalaşmasında, idrakin ciddi rolur vardır və bu birgə prosesin nəticəsi fikrin düzgün ifadəsinə gətirib çıxaracaqdır. Fikrin düzgün ifadəsi üçün isə məqsədin düzgün seçilməsi və həmin məqsədə uyğun cümlə qurulmasıdır. Bir anlıq təsəvvür edək ki, 14-15 yaşlı şagird kitabxanaya gəlmişdir, həmin şagird kitabxanaçıdan istədiyi kitabın olub-olmamasını soruşmadan, yəni kitabxanaçıya sual vermədən istədiyi kitabı tələb edir, əmr cümləsi qurur. Şübhəsiz ki, onların dialoq qurmasında, bir-birini anlamasında ciddi problemlər yaşanacaqdır. Bu hal yeniyetmələrin həyatda insanlarla ünsiyyət qurmasında da ciddi problemlər yarada bilər. Məhz buna görə də tədris prosesində haqqında bəhs etdiyimiz dil faktlarına nəzər ciddi yanaşmaq lazımdır.

İdrak fəallığının təmin edilməsi dil faktlarından da asılıdır, desək yanılmırıq. Şagirdlərin dil faktlarına əlçatanlığı, doğma dilimizin xüsusiyyətlərinə bələd olması nəticə etibarlı ilə fikirlərinin düzgün ifadə edilməsinə də təsir göstərəcəkdir. Dil faktları dedikdə isə dilin bütün aspektlərini əhatə edən amilləri nəzərdə tutmaq olar. Dil faktlarının öyrədilməsi zamanı şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafını müşahidə edə bilərik. Təsəvvür edək ki, təlim prosesinin emosionallığı şəraitində şagirdlərdə idrak fəaliyyətinə maraq və daxili tələbat yaranır. Belə olan halda şagirdlər öz emosiyalarını nida cümlələri vasitəsi ilə ifadə edəcəklər. Bu zaman müəllim onların qurduqları cümlələrə uyğun olaraq şagirdlərin hiss və emosiyalarını düzgün istiqamətləndirməklə yanaşı belə olan hallarda cümlələrinin məqsədinə, intonasiyalarına, səs tonlarına diqqət çəkməli, dərindən kənar fəaliyyətlərində də bu amilə fikir vermələrini tələq etməlidir.

İdrakin inkişafı niqtin inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, niqtin inkişafı da öz növbəsində idrakin inkişafının təmin edilməsinə təsir edir.

Ədəbiyyat

1. T.Hacıyev, S.Bektaş, M. Vəliyeva, Y. Hüseynova Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili"(tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Bakı, "Şərq-Qərb", 2019.
2. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 424 s.
3. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Ünsiyyət, 2000. 496 s.
4. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. "Elm və təhsil". Bakı, 2010. 400 s.

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ТИПАМ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПО НАЗНАЧЕНИЮ И ИНТОНАЦИИ

Резюме

Цель оказывает глубокое влияние на человеческое мышление. В этом смысле не будет ошибкой сказать, что формирование речи учащихся зависит от их целей. Когда цель ясна, легче построить речь. Если считать, что речь есть продукт мышления и представляет собой систему физиологических, психологических, социальных актов, то развитие речи зависит от физических возможностей человека, т. существования общества, поэтому эти три важных фактора являются основными показателями, обуславливающими речь. Несомненно, речь проявляется в словах и предложениях. Построение предложений зависит от определенной цели, связанной с мышлением.

В статье эти вопросы разъясняются на основе учебника VIII класса, приводятся примеры. В результате отмечается, что развитие познания связано с развитием речи, а развитие речи в свою очередь влияет на развитие познания.

DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY IN THE PROCESS OF TRAINING TYPES OF SUGGESTIONS BY DESIGNATION AND INTONATION

Summary

Purpose has a deep influence on human thinking. In this sense, it will not be a mistake to say that the formation of students' speech depends on their goals. When the goal is clear, it is easier to build a speech. If we consider that speech is a product of thinking and represents a system of physiological, psychological, social acts, then the development of speech depends on the physical capabilities of a person, etc. existence of society, therefore these three important factors are the main indicators that determine speech. Undoubtedly, speech manifests itself in words and sentences. The construction of sentences depends on a specific goal associated with thinking.

In the article, these questions are explained on the basis of the VIII class textbook, examples are given. As a result, it is noted that the development of cognition is connected with the development of speech, and the development of speech in turn affects the development of cognition.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

LİRİK ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİ

Təlimə müasir yanaşmalar, yeni təhsil proqramı (kurikulum) ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin müstəqilliyinin inkişafını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Bu, xüsusən bədii əsərlərin tədrisində diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu da məlumdur ki, hər üç ölçüdə (vəzndə) yazılmış lirik şeirlərin öyrənilməsində müstəqil işlərin təşkili mümkündür. Bu işlərin təşkilində şagirdlərin müstəqilliyinin inkişafının izlənilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə apardığımız işdən nümunələrə nəzər salaq.

X.R.Ulutürkün V sinifdə tədris olunan “Oğul həsrəti” şeirini beşincilər həvəslə mütaliə edir, ondan təsirlənirlər. Bu, həmin əsərin öyrədilməsi prosesində müstəqil işlərin geniş tətbiqinə əlverişli şərait yaradır.

Birinci dərs saatında şagirdlərin diqqəti dərsləkdəki “Yada salın” başlıqlı suallara cəlb edildi:

- Torpaqlarımıza göz dikmiş düşmənlə mübarizəyə həsr edilmiş hansı əsərləri oxumusunuz?
- Bu əsərlərdə diqqətinizi daha çox çəkən nə olub?

Şagirdlərin aşağı siniflərdə öyrəndikləri əsərlər üzrə yığcam müsahibə aparılır. Bu, əvvəlki biliklərlə yeni mövzunun əlaqələndirilməsi baxımından faydalıdır. Hazırladığımız tövsiyəyə uyğun olaraq şeirin müstəqil fərdi oxusu həyata keçirildi. Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdıran şagirdlərə ilkin qavramanın səviyyəsini aşkara çıxarmağa imkan verən aşağıdakı tapşırıq cavab hazırlamaq təklif edildi:

- Şeirdə diqqətinizi daha çox çəkən nə oldu?
- Sizcə, müəllifi daha çox düşündürən nədir?

Hazırlanmış yazılı cavabların təhlili onları səviyyələrinə görə qruplaşdırmağa imkan verdi. Məsələn, I səviyyəli cavablarda mühüm cəhətlərin sezilməsi, əsərin məzmununa nüfuz edilməsi zəif təzahür edir. Bu səviyyə üçün səciyyəvi olan cavabların birində oxuyuruq:

– Şeirdə Qarabağın azadlığı uğrunda ölənlərin yada salınması diqqətimi cəlb elədi. Təbrizin məzar qonşularının adlarını unuda bilmirəm.

Məzar qonşuların yüz-yüz –
Namiq, Elşad, Aydın, Gündüz...

Şagird tapşırığın ikinci sualı cavabsız buraxmışdır.

II səviyyəli cavablarda fərqli vəziyyətlə üzləşirik: şagirdlər şeirdə onların diqqətini çəkən daha çox mətləblərin üzərində dayanır, müəllifin düşündürən, narahat edən məsələlərin bir qismini xatırladırlar. Belə cavablardan birində deyilir:

- Gənc, gözəl oğlunun ölümünə atanın inanmaması diqqətimi cəlb elədi:

Doğrudanmı səni tapdı
Ölüm, Təbrizim, Təbrizim!

Atanın oğul həsrəti çox güclüdür:

Gözlərində nur, təbəssüm,
Üzünə söykənsin üzüm,
Həsrətinə necə dözüüm...

Şair inanır ki, bu qan yerdə qalmayacaq, Təbrizin, Namiqin, Elşadın, Aydının – vətənimizin müdafiəsi uğrunda həlak olanların intiqamı alınacaq...

III səviyyəli cavablar əhatəli olmaları ilə seçilir. Bu cavablarda daha mühüm əlamətlərin üzərində dayanılmış, müəllifi düşündürən məsələlərin çoxu müəyyənləşdirilmişdir. Bu cavablardan birində deyilir:

- Şeirdə dərdli atanın yanıqlı səsi eşidilir:

Nəqbərəne gül düzərəm,
Gülüm, Təbrizim, Təbrizim!
Doğrudanmı səni tapdı
Ölüm, Təbrizim, Təbrizim!

O, dərdini, kədərini gizlətmir, göz yaşlarını saxlaya bilmir:

Getmə, öpüm izlərindən,
Bükülməyən dizlərindən,
Qoy saçılısın gözlərimdən
Selim, Təbizim, Təbrizim!

Şair vətənimizin azadlığı uğrunda şəhid olan, indi Təbrizin məzar qonşusu olan yüzlərlə gəncin intiqamının yerdə qalmayacağına inanır:

Məzar qonşuların yüz-yüz –
Namiq, Elşad, Aydın, Gündüz.
Yerdə qalmaz bu qan, sözsüz,

Zülüm, Təbrizim, Təbrizim!

Şair bu cinayətdə Kremlin əli olduğunu, erməni daşnaklarının onların göstərişi ilə hərəkət etdiklərini bildirir:

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistri

Kremlin caynaqları iri,
Daşnaklar – vuran əlləri,
Göstər mənə cinayəti,
Bilim, Təbrizim, Təbrizim!

İlkin qavrama səviyyəsinin aşkara çıxarılması şeirin məzmununun öyrənilməsi üzrə işin daha səmərəli təşkilinə imkan yaratmışdır. Təklif olunan tapşırıq bütün sinif üçün nəzərdə tutulsa da, birinci və ikinci səviyyəli cavablar hazırlayan şagirdlərlə müəllim əlavə məşğul olmuşdur. Bunun nəticəsi cavablarda müşahidə edilmişdir.

Tapşırıq aşağıdakı məzmununda təqdim edilmişdir:

1. Aşağıdakı misralarda ifadə olunmuş fikri izah edin.

Köksünə baş qoyub bahar,
Məzar demə... Məzar – gülzar,
Bu sərgidir, ya laləzar?!
Laləm, Təbrizim, Təbrizim!

2. Aşağıdakı bənddə hansı fikir ifadə edilmişdir? Qısaca yazın.

Kremlin caynaqları iri,
Daşnaklar – vuran əlləri,
Göstər mənə cinayəti,
Bilim, Təbrizim, Təbrizim!

I səviyyəli cavablarda şagirdlər hər iki bənddə ifadə olunmuş fikirlərə münasibət bildirməyə səy göstərmişlər. Tapşırığın daha çox ikinci bəndinin üzərində dayayan şagirdlər müəllifin niyyətini anladıkların nümayiş etdirmişlər. Cavabların birində deyilir:

– Şəhidlərin qəbrinə düzülmiş güllər şairdə qəribə hisslər oyadır... O, cinayəti törədənləri bizə tanıdır. Kremlin, Moskvanın köməyi ilə ermənilərin bizə qarşı törətdikləri cinayətin cavabsız qalmayacağını bildirir...

İkinci səviyyəli cavablar daha əhatəlidir. Şagirdlər oxuduqlarına münasibət bildirməyə də çalışmışlar:

– Şəhidlərin dəfn edildiyi məzarlıq bir gülzarlığa oxşayır. Şair buranı həm sərgiyə, həm də laləzarlığa bənzədir...

Böyük cinayət baş vermişdir. Cihayətkar kimdir? Şairin fikrincə, Bu cür cinayətlərdə həmişə Kremlin – Moskvanın əli olur. Ermənilər – daşnaklar rusların havadarlığı ilə xalqımıza qarşı həmişə belə cinayətlərə əl atmışlar...

II səviyyəli cavablarla III səviyyəli cavabların arasında fərq nisbətən azalmışdır. Üçüncü səviyyəli cavablarda ümumiləşdirmə meyili duyulur:

– Övladının və bütün şəhidlərin məzarının saysız-hesabsız gül-çiçəklə bəzəndiyini görəndə şair heyrətlənir, sanki bahar gəlmişdir: Köksünə baş qoyub bahar...

Məzarlıq gülzara çevrilib, qərənfillərdən sanki sərgi düzəldilib. Şair heyrət içində özündən soruşur: Bu sərgidir, ya laləzar?!

Yüzlərlə gənc öldürülüb. Bu, cinayətdir. Bəs bu cinayəti törədən kimdir? Şair cinayəti törədənləri tanıdır: Kremlin caynaqları iri, Daşnaklar – vuran əlləri...

Kreml – Moskva xalqımıza həmişə düşmən olub...

Müstəqil işlərin təhlili zamanı təşkil etdiyim müsahibədə şeirin məzmunu ilə bağlı deyilməyənlərin xatırladılmasına, ümumiləşdirmə aparılmasına çalışdım.

Şeirin təhlili üzrə tapşırıqlar hazırlanarkən əvvəlki mərhələlərdə mənimsənilənlər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Tapşırıq aşağıdakı şəkildə təqdim edilmişdir:

1. “Şeirdə şairin kədər əks olunmuşdur” fikrini doğru saymaq olarmı?
2. Şeirdə iki Təbrizdən söz açılmasına səbəb, sizcə, nədir?
3. Şəhid Təbrizin şeirdə “bəxtəvər”, “üzüağ” adlandırılmasının səbəbini necə izah edərsiniz?

Müxtəlif səviyyəli cavabların arasında yaxınlaşma olsa da, fərqli cəhətlər daha çoxdur. Məsələn, III səviyyəli cavablarda müşahidə edilən bəzi cəhətlər (əhatə edilən mətləblərin çoxluğu, ideya-məzmunu dərinə nüfuz etmə) II səviyyəli cavablarda ya yoxdur, ya da çox zəif əks olunub. Eləcə də II səviyyəli cavablarda əks olunanların bir qismini (mühüm əlamətlərin əhatə olunmasını) I səviyyəli cavablarda görmürük.

I səviyyəli cavablar üçün səciyyəvi olan işlərin birində oxuyuruq:

– Şeirdə şairin ancaq kədər hissi əks olunub. Oğlunun həlak olmasına şair inanmır. Onun göz yaşları sel kimi axır... Torpaqlığımızın azadlığı uğrunda şəhid olan Təbrizlə qədim şəhərimiz olan Təbrizin adı qoşa çəkilir.

Göründüyü kimi, şagird tapşırığın ikinci bəndində də nə tələb olunduğunu özü üçün aydınlaşdırma bilməmişdir.

II səviyyəli cavablar üçün səciyyəvi olan işlərin birində deyilir:

– Şeirdə şairin kədər hissi çox yer tutur. Ata kədər hissini gizlətmir, göz yaşları axıtıldığını bildirir: Qoy saçılınsın gözlərimdən Selim, Təbrizim, Təbrizim!

Amma şeirdə yalnız kədər hissi əks olunmayıb. Şair baş vermiş cinayətin intiqamının alınacağını da bildirir: Yerdə qalmaz bu qan, sözsüz, Zülüm, Təbrizim, Təbrizim!

Şair Təbriz şəhərini də xatırlayır, “Cüt Təbrizi qovuşduraq” deyir...

III səviyyəli cavablarda əsərin daha dərinə düşüldüyünü nümayiş etdirən məqamlar daha çoxdur:

– Əlbəttə, şeirdə şairin kədər hissəsinə geniş yer verilib. Bu hissə bütün bəndlərdə özünü göstərir. O, göz yaşları axıdır: Qoy saçılısın gözlərimdən Selim, Təbrizim, Təbrizim! Lakin şeirdə yalnız kədər hissi əksini tapmayıb. Şair inanır ki, bu cinayəti törədənlər cavab verməli olacaqlar. Günahsız tökülən qan yerdə qalmaycaq, günahkarlar cəzalarını alacaqlar. Şairin yanılmamışdı, şanlı ordumuz 44 günlük müharibədə düşmənlərdən layiqincə intiqam aldı...

Şair övladının adını Təbriz qoymuşdu. Azərbaycanı bütöv görmək onun ən böyük arzusu idi, “Cüt Təbrizi qovuşduraq” deyəndə bu arzusunu bildirirdi.

Vətən uğrunda ölənlərin oğlunu şair “bəxtəvər”, “üzüağ” adlandırır. Şəhidlik zirvəsinə yüksələn oğlunu bu cür adlandırmaqda şair haqlı idi...

“Can nənə, bir nağıl de!” şeirinin tədrisində tətbiq edilən müstəqil işlər üçün hazırlanmış tapşırıqların tələbləri daha da dərinləşdirilmişdir. Məsələn, “Can nənə, bir nağıl de!” şeirinin təhlilinə həsr edilmiş dərstdə təklif olunmuş tapşırıqda nənə və nəvə obrazlarının səciyyələndirilməsi ön plana çəkilmişdir. Tapşırıq aşağıdakı məzmununda təqdim edilmişdir:

1. Nənə obrazı ilə bağlı sizdə hansı təəssürat yarandı, o, diqqətinizi hansı cəhətlərinə görə cəlb etdi?
2. Nəvə obrazını necə təsvir edirsiniz, onun xasiyyətindəki başlıca cəhətlər hansılardır?

I səviyyəli cavablarda obrazların səciyyələndirilməsinə yanaşmada irəliləmə müşahidə olunur. Bu səviyyəyə aid edilmiş cavablarda obrazların xarakterinə başlıca cəhətlər müəyyənləşdirilir. Lakin həmin cavabları hazırlayan şagirdlər obrazlara şəxsi münasibətlərini bildirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu səviyyə üçün səciyyəvi olan cavablardan birində yazılır:

– Nənə mehribandır, nəvəsini çox istəyir. Nəvəsi ilə şirin dillə danışan nənə onun qayğısına qalır, arzularını yerinə yetirməyə çalışır. Nəvə də nənəni çox istəyir. O, müharibədə olan atasını xatırlayıb kədərlənir...

II səviyyəli cavablarda fərqli vəziyyət müşahidə olunur. Belə cavablarda hər iki obrazın xarakterindəki başlıca cəhətlərin aydınlaşdırılmasına, onlara şəxsi münasibətlərin bildirilməsinə səy edilmiş, buna, əsasən, nail olunmuşdur. Səciyyəvi cavabların birində deyilir:

– Nənə nəvəsini çox istəyir, ona nağıl danışır, suallarına cavab verir, qayğısına qalır... O, mehribandır, şıltaqlıq edən nəvəsi ilə səbirlə danışır...

Atasını xatırlayıb köksünü ötürən, kədərlənən nəvəsini o şirin dillə ovundurur:

- Ömrüm – günüm, körpə quzum, qurban olum adına,
Niyə köks ötürürsən o düşəndə yadıma?
Atan yazır: – Hələ xoşdur bu tərəfdə havalar.
Deyir, oğlum darıxmasın, görüşərik bu bahar...

Mən nənə obrazımı çox sevdim. Onun mehriban gözləri, ağ saçları tez-tez gözümün qarşısına gəlir...

Bu qəbildən cavablar məzmunca III səviyyəli cavablara xeyli yaxınlaşmışlar. III səviyyəli cavablarda isə əhəmiyyətli irəliləyiş olmuşdur. Belə cavablarda əsərə tez-tez müraciət olunduğunu, şəxsi münasibətin ifadə edildiyini müşahidə etmək mümkündür. Cavabların birində oxuyuruq:

- Nənənin elə ilk sözlərindən hiss olunur ki, o, çox mehribandır:
 - Ay nənə, bir nağıl da de!
 - Ömrüm-günüm, yat daha,
Hamısını indi desəm, nağıl qalmaz sabaha.
 - Can nənə, de birini də.
- Ağrın alım, sözə bax.

Evimizdə səndən savay, görheç varmı bir oyaq?
Gecə keçib, ev soyuyub, həmir gəlmiş ocaqdan;
Taxt üstündə məstan pişik, odur, yatıb bayaqdan,
Ört üstünü, dərdin mənə, bax, eşikdə yel əsir...

O, nəvəsini sevən, onun qayğısına qalan, onunla şirin dillə danışan, onu ovunduran bir nənədir...

Bədi əsərlərin öyrənilməsi mərhələlərinin (oxu, məzmunun mənimsənilməsi, təhlil) hər birində müstəqil işlərin təşkili, onların əlaqələndirilməsi və sistemli tətbiqi şagirdlərdə mütəqilliyin və fikri fəallığın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynoğlu S., Həsəni B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat. 5-ci sinif üçün dərslik. Bakı, “Bakı” nəşriyyatı, 2020.
2. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009.
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim (müəllimlər üçün vəsait). Bakı, 2007.

LİRİK ŞEİRLƏRİN TƏDRISİNDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Təhsilənlərdə mütəqilliyin, fəallığın, təşəbbüskarlığın inkişaf etdirilməsi dövlətin və cəmiyyətin məktəbin qarşısında qoyduğu mühüm vəzifələrdəndir. Bu vəzifə digər fənlər kimi, ədəbiyyatın da keyfiyyətli tədrisini zəruri edir. Şagirdlərdə zəruri bacarıqların inkişaf etdirilməsi isə ilk növbədə müstəqil işlərin təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ədəbiyyat dərslərində müstəqil işlərin təşkili imkanı çox genişdir. Etiraf edilməlidir ki, müstəqil işlərin daha çox bədi əsərlərin öyrədilməsi prosesində tətbiq edilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Məqalədə lirik şeirlərin tədrisində müstəqil işlərin təşkili yolları üzərində dayanılmış və belə işlərin sistemli tətbiqinin üstünlükləri şərh edilmişdir.

Açar sözlər: mütəqillik, müstəqil iş, lirik şeir, oxu, məzmun, təhlil.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK ON TEACHING LYRICAL POEMS

Summary

The development of independence, activity and initiative in students is one of the important tasks set by the state and society in front of schools. This task, like other modules, necessitates the quality teaching of literature. And the development of the necessary skills of students firstly depends on the organization of independent coursework. The possibility of organizing independent coursework in Literature lessons is very wide. It should be highlighted that there is a serious need to apply independent coursework to a greater extent in the process of teaching artistic works. The article focused on the ways of organizing coursework in teaching lyric poems and commented on the advantages of the systematic application of such work.

Keywords: independence, independent work, lyric poem, reading, content, analysis.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ОБУЧЕНИЮ ЛИРИЧЕСКИМ СТИХОТВОРЕНИЯМ

Резюме

Развитие самостоятельности, активности, инициативы у учащихся является одной из важных задач, которые ставит государство и общество перед школой. Эта задача, как и другие предметы, требует качественного преподавания литературы. Развитие необходимых умений у учащихся зависит прежде всего от организации самостоятельной работы. Возможности организации самостоятельной работы на уроках литературы очень широки. Следует признать, что в процессе обучения художественному творчеству существует серьезная потребность применять более самостоятельную работу. В статье акцентировано внимание на способах организации самостоятельной работы при обучении лирическим стихотворениям и объяснены преимущества системного применения таких работ.

Ключевые слова: самостоятельность, самостоятельная работа, лирическое стихотворение, чтение, содержание, анализ.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Чтобы добиться свободного владения русским языком, необходимо в ходе обучения обеспечить достаточный словарный запас студентов, частью которого является и фразеология. В настоящее время ученые-методисты, анализирующие изменения в речи студентов от курса к курсу, отмечают тенденцию к убыванию группы средств народно-поэтической фразеологии, которая входит в речь студентов через русский фольклор, бытовую речь родителей, художественную литературу.

Самым распространенным видом работы по фразеологии является семантизация фразеологизмов. В современных учебниках русского языка предлагается установить значение фразеологизмов, подобрать лексические синонимы, а так же рекомендуется определить оценочную (положительную или отрицательную) роль фразеологизма в тексте. Однако знание того, что фразеологизм означает, вовсе не предполагает синхронного развития умения употреблять его в собственной речи. К тому же современный уровень методической науки требует умения не только правильно, но и коммуникативно целесообразно использовать речевые средства. Необходима специальная работа в этом направлении.

Осуществляя функциональный подход к изучению фразеологии, считают работу с данной языковой единицей неотъемлемой частью системы работы по развитию речи студентов, необходимой для активизации их творческой речевой деятельности. Как рекомендует методика, используется включенный тип обучения, который предполагает обращение к фразеологии на уроках грамматики, лексики и развития речи.

Наиболее последовательно в этом направлении работает преподаватель русского языка, без которого полноценное общение невозможно. Наблюдая за работой студентов, испытываешь странную легкость; все кажется простым интересным, настолько слаженно, без излишней нервозности идет освоение материала. Задания по фразеологии, как правило, включается в уроки закрепления изученного, когда появляется возможность и необходимость сопоставления фразеологической единицы с изучаемым языковым материалом. Среди этих заданий много самостоятельных творческих работ, например: узнайте об истории местоимения *сей*, установив его значение по толковому словарю; определите, почему оно устарело; вспомните, в каких устойчивых словосочетаниях оно употребляется в современном языке; по фразеологическому словарю проверьте, верно ли вы судите об их значении. Напишите мини-рассказ "Забывтое местоимение".

Приводим текст одной из студенческих миниатюр.

"Указательное местоимение *сей* употреблялось в значении "этот": *на сей раз – на этот раз, в июле сего года- в июле этого года*. Постепенно местоимение *этот* стало главным, да и незачем было в языке иметь два однозначных местоимения. А слово *сей* осталось в некоторых фразеологических оборотах и в составе сложного слова *сейчас*. Когда мы произносим выражения *сию минуту, сию секунду*, мы вовсе не утверждаем, что дело будет сделано в течение минуты или секунды, мы говорим, что сделаем его очень быстро. Фразеологизм *от сих до сих*, наверное, родился в школе, где учитель отчеркивал в книге задание ученикам: от верхней строки до нижней строки. Фразеологизм *ни с того ни с сего* имеет значение "без причины".

Так фразеологические обороты сохранили для нас забытое местоимение *сей*.

На некоторых уроках, обращение к фразеологии является необходимым, например при изучении деепричастного оборота. Иначе невозможно предупредить ошибочное выделение запятыми тех наречных фразеологизмов, которые построены по модели деепричастных оборотов. На заключительном этапе урока или в качестве домашнего задания студентам предлагается вспомнить и записать те фразеологизмы, в состав которых входят деепричастия (*не покладая рук, сложа руки, скрепя сердце, сломя голову, повесив голову, спустя рукава, засучив рукава, не переводя дух и др.*). Затем выясняется, с какими словами они обычно сочетаются (*трудиться, сидеть, соглашаться и т.д.*) Далее студенты должны установить синонимические связи фразеологизмов: они заменяются синонимами (*усердно, без дела, неохотно, небрежно* и т.д.).

- Что обозначают фразеологизмы в составе данных словосочетаний, дополнительное действие или признак действия? – спрашивает учитель. Установив семантическую общность фразеологизмов и наречий, студенты под руководством учителя приходят к выводу, что фразеологические обороты не требуют обособления. Далее студенты записывают и расставляют знаки препинания в предложениях:

1) *мама месила тесто, засучив рукава.- Отец привык работать засучив рукава.* 2) *Поглядывая на нашу работу, Андрей предпочитал все же сидеть сложа руки.- Учитель призывал нас сидеть спокойно, положив руки на парты.*

Можно предложить студентам заменить зависимое слово в данных словосочетаниях фразеологическим оборотом (*согласиться неохотно- скрепя сердце, смотреть пристально- не отрывая глаз, трудиться неустанно- не покладая рук*).

На повторительно-обобщающем уроке проводится творческий диктант с такими дополнительными заданиями:

⁶⁵BDU. Rus dili(humanitar fakültələr üzrə)kafedrası müəllim

Наиболее эффективными, по мнению преподавателя, являются те упражнения, где предлагается работа с текстом. Именно в тексте проявляется семантическое и стилистическое своеобразие этих единиц, их эмоционально-воздействующая сила. Текст дает как бы образец использования фразеологизма в речи, обуславливает ассоциативный ряд, который способствует активизации фразеологических средств в речи студентов. Приводим примеры заданий такого рода:

1. Найдите в приведенном отрывке фразеологические обороты, замените их синонимичными словами или словосочетаниями. Что изменилось при этом? Сопоставьте стилистическую окраску фразеологизмов и стиль текста. Докажите, что наиболее уместными в данном тексте являются выражения, употребленные автором.

Время стирает с лица земли военные шрамы в виде окопов и дзотов. На веки вечные останется память о героических делах наших отцов и дедов, до последней капли крови сражавшихся за святая святых- свободу Родины. (Е. Федорковский).

2. Усовершенствуйте текст, заменив просторечные фразеологизмы литературными.

От страха Сережа закричал благим матом и как угорелый бросился в кусты. Ему казалось, что неведомый зверь гонится за ним и как пить дать схватит, стоит лишь замедлить бег.

Для справок: *что есть силы, со всех ног, во что бы то ни стало.*

Подобные задания развивают чувство стиля, формируют умение правильно и целесообразно употреблять фразеологизмы в собственной речи. Однако анализ текстов формирует только нормативные речевые умения студентов, для развития их коммуникативных умений по фразеологии необходима система работы по включению оборотов в тексте.

В ходе подготовки к написанию сочинения студенты анализируют таблицу, определяют соответствие указанных оборотов стилю и теме текста, определяют сочетаемость фразеологизмов и их грамматические свойства, составляют предложения. Использование фразеологизмов делает речь студентов выразительной, точной и образной.

Использованная литература:

1. А. И. Молотков. Фразеологический словарь русского языка. М., Русский язык, 1986
2. И. Г. Гамидов О. Ю. Алешкина М. Д. Кулиева Ф. С. Сулейманова Э. Л. Мусаева. Русский язык, Баку 2008

Enrichment of phraseological vocabulary of students (at the Russian lessons)

Summary

The article deals with the out of working methods enrichment of phraseological vocabulary of students at the Russian lessons.

Tələbələrin frazeoloji bazasının zənginləşməsi (Rus dili dərslərində)

Xülasə

Məqalədə tələbələrin rus dili dərslərində frazeoloji bazasının zənginləşməsi metodları tədqiq olunur.

Ключевые слова – обучение – фразеологизм – обогащение

Рецензент: доц. Л. АЛЕКПЕРОВА

Arifə Tapdıq qızı Yusifova⁶⁶
NİTQ ETİKASINDA NORMATİV QAYDALAR, MÜRACİƏT FORMALARI,
MİMİKA VƏ JESTLƏR

Giriş. Nitq etikasının formaları və normaları. Etika yunanca “ethos”, latınca “ethika” sözlərindən olub adət, xasiyyət mənasındadır. Nitqin etikası dedikdə mədəni, ədəbi nəzakətli nitq nəzərdə tutulur. Nəzakətə danışmaq, başqasının dediklərinə hörmətlə yanaşmaq Azərbaycanda mədəni etiket normalarından biri olmuşdur və indi də belədir. Atalar sözləri və məsəllərdə, klassik şairlərin və müasir yazıçıların əsərlərində bu barədə dəyərli fikirlər və nümunələr vardır. Məsələn, *adın nədir Rəşid, birini de, birini eşit* atalar məsəlində dərin fikir ifadə olunur. Bunun mənası odur ki, sən öz danışığına diqqətli olduğun kimi qarşıdakının dediklərinə də hörmətlə yanaşmalısən, özünü ondan üstün tutmamalısan. Böyük Nizami Gəncəvi başqaları ilə danışmada həssas və səbrli olmağı, hətta başqası kobud söz işlədikdə onun səviyyəsinə enməməyi məsləhət görür:

Nalayiq söz ilə etsələr xitab;
Sən gərək sükutla verəsən cavab.

Həm danışmada, həm də yazıda mədəni nitqin tələblərinə əməl olunmalıdır.

Bu normalar və formalar əsasən aşağıdakı hallarda özünü göstərir: Görüşmə, hal-əhval tutma zamanı; müraciət zamanı; şad və pis xəbərləri çatdırma zamanı; dinləmə zamanı; danışığın intonasiyasında; mimika və jestlərdə. Şifahi nitqdə bu halların hamısı müşahidə olunur. Bunlardan hal-əhval tutma, müraciət, şad və pis xəbərləri çatdırma həm də yazılı nitqdə aiddir. Adamlar bir-biri ilə görüşdükdə bir qayda olaraq aşağıdakı sözlərdən istifadə edirlər: *salam, sabahınız xeyir, axşamınız xeyir, hər vaxtınız xeyir, salamaleyküm, kefiniz necədir, necəsiniz* və s.

Əsas hissə. Bütün bu sözlər başqalarına hörmət, diqqət əlamətidir. Əgər birisi tanışını gördükdə belə sözlərdən birini işlətmərsə, deməli, ona laqeydlik göstərir, ona diqqətsiz olur. Elə buna görə də, çox zaman ondan inciyirlər, hətta küsürlər. N. Abdullayev və Z. Məmmədov birgə yazdıqları kitabda qeyd edirlər: “Bu sözlər məqamında işlədilməlidir. İstər tək bir adama müraciətdə olsun, istərsə də bir necə adama, auditoriyaya olsun, konkret şəraitdə hansı sözü işlətmək barədə düşünmək lazımdır. Hansı söz xoş təəsürat yaradırsa o söz işlədilməlidir. Məsələn, möminlərlə rastlaşdıqda *salamaleyküm* sözünün işlədilməsi məsləhətdir. Bəzi yerlərdə isə bəzən bu sözü işlətmək yaxşı təəsürat yaratmır. Məktəblərin birində müəllimlər uşaqlarla *sabahınız xeyir*, yaxud *salam* deyər görüşürdülər. Buraya yeni işləməyə gəlmiş gənc müəllim sinfə daxil olub uşaqlara *salamaleyküm* dedi. O, həm sözü təhrif etdi, həm də qərribə bir intonasiya ilə dedi. Buna görə də şagirdlər onu yaxşı qarşılamadı. Bəzisi heç cavab vermədi, bəziləri isə güldü (1, s. 14). Başqalarına necə müraciət etmək nitq mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Müraciətin özünəməxsus məqamları var: şəxsin yaşı, cinsi, vəzifəsi, ictimai mövqeyi, habelə müraciət olunan yer (ev, tədris prosesi, idarə, küçə, iclas və s.) müraciət edənə müraciət olunanın münasibəti (qohumluq, dostluq, rəsmi münasibətlər) və sairə.

Eyni məzmunlu müraciəti müxtəlif formalarda ifadə etmək olar. Məsələn, səviyyəsindən asılı olaraq adamları *kitabı ver* məzmununu müxtəlif şəkildə deyirlər: *kitabı ver, zəhmət olmasa kitabı ver, xahiş edirəm kitabı ver, oğlum, kitabı ver, o kitabı mənə verə bilərsinizmi* və s. Zaman keçdikcə müraciət formalarında dəyişikliklər olur. Məsələn, kişilərə müraciət formaları dövrdən asılı olaraq dəyişmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulana qədər *mirzə, ağa* və *bəy* sözləri geniş işlənmişdir və illər keçdikcə onlar dəbdən düşmüşdür. Son zamanlar isə onlar yenidən dirçəldirir. Sovet dövründə *yoldaş* sözü geniş işlənirdi. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu söz, demək olar ki, işlənir.

1990-cı illərdə *bəy* sözü geniş işlənirdi. O zaman Xalq Cəbhəsinin nümayəndələri hakimiyyət başında idilər. Bu söz əsasən onların təşəbbüsü və vasitəsi ilə yayılmışdı. Lakin onlar özlərini hörmətdən saldıqdan sonra *bəy* sözü də hörmətdən düşdü demək olar, işlənməyə başladı. İndi nadir hallarda işlənir. Müəyyən hallarda *vətəndaş* sözündən də istifadə olunur. Rəsmi vəzifə tutanlar, məhkəmə prosesində hakimlər adamlara belə müraciət edirlər. Yaxud küçədə, nəqliyyatda adamlar tanımadıqlarını bəzən *vətəndaş* deyər çağırırlar. Kişilərə müraciət formaları olan sözlər bir sıra hallarda adlarla yanaşı işlənir. Əhməd bəy, Fuad bəy, cənab İsmayilov, cənab Köçəri və s. Hazırda kişiler arasında ən çox *müəllim, cənab* sözlərindən istifadə olunur. Bunlar da məqama görə işlədilir. Hər adama, məsələn fəhləyə, bağbana, baytara *müəllim* deyər müraciət etmək məqbul deyildir (2, s. 123). Müraciət olunanın peşəsindən asılı olaraq da xüsusi müraciət sözləri işlədilir. Məsələn, müəllimlərə müraciətlə deyirlər: *Akif müəllim*, həkimə müraciətlə *doktor Akif*, yaxud *Akif həkim* və s. deyər müraciət olunur.

Kişilərə müraciətdə qohumluq əlaqələri də rol oynayır. Əmiyə *Rauf əmi*, yaxud *əmi*, dayıya *Rauf dayı*, yaxud *dayı* deyər müraciət edirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əmi və dayı sözləri ümumi münasibətdə də işlənir. Məsələn, bir nəfər özündən yaşlı adama *əmi*, yaxud *dayı* deyər müraciət edir. Qadınlara müraciət forması olaraq *xanım* işlədilir. Sovet dövründə bu müraciət forması, demək olar, qadağan olunmuşdu. Çünki əvvəlki dövrlərdə varlı və çox nüfuzlu adamların – mülkədarın, xanın, bəyin arvadına *xanım* deyərmişlər. Sonralar bu söz əvvəlki mənasından uzaqlaşmış, hörmət bildirən, müraciət olunanın şəxsiyyətini ucaldan söz kimi işlədilmiş. İndi də həmin məzmununda işlədilir. Qadınlarda müraciətdə qohumluq bildirən sözlər də işlədilir. *Xala, bibi, ana, nənə* və s. Bu sözlərdən təkə qohumlar arasında deyil, ümumi müraciət formaları kimi də istifadə olunur. Yəni adamlar özündən yaşlı qadınlara da *xala, bibi, nənə, bəzən ana* sözləri ilə müraciət edirlər.

⁶⁶ Azərbaycan Tibb Universiteti “Azərbaycan dili” kafedrası, b|m

Həm kişilərə, həm də qadınlara ümumi müraciət formaları da var. *Sən və siz* sözləri buna misal ola bilər. Bir qayda olaraq rəsmiyyət və ehtiram, hörmət məqamlarında **siz** sözü işlədilir. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşqarlı yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə *sən*, böyüklərə *siz* deyirlər.

Aşağıdakı hallarda *siz* müraciət formasının işlədilməsi məqbul deyil: Ailə üzvləri arasında, dost yaxud yoldaşlar arasında, müəllimin şagirdlərə müraciətində. Müraciət zamanı əzizləmə, həddən artıq hörmət bildirmə mənasında da bir sıra sözlər işlədilir. Məsələn, çox hörmət olunan həm yaşda *qardaşım*, yaxud *mənim qardaşım* deyər müraciət edirlər. Yaxud yaşlı adamlar özlərindən kiçiklərə *oğlum*, *balam*, *əzizim*, *qızım* və s. deyər müraciət edirlər.

Adamların bir-birinə müraciət sözləri çox zaman sonra bildirilən fikir üçün bir giriş xarakteri daşıyır. Bunun məzmunu müxtəlif ola bilər. Adamlar arsında sevinc, şadlıq, yaxud kədər, qəmginlik məzmunlu fikir insan psixologiyasına güclü təsir göstərir. Buna görə də şad və pis məzmunlu xəbərləri başqasına bildirdikdə son dərəcə ehtiyatlı və həsas olmalı, sözləri diqqətlə seçməli və dinləyicinin psixoloji əhvalını nəzərə almaq lazımdır. Həm şad, həm də pis xəbərləri qəflətən, sərt sözlərlə bildirmək məsləhət deyil. Həyatda belə hallar olmuşdur ki, qəfil şad və ya pis xəbərdən şəkər xəstəliyinə tutulmuşlar, hətta vəfat etmişlər. Buna görə də həmin xəbərləri bildirməkdən əvvəl dinləyicini, yaxud müraciət olunanı müəyyən sözlərlə psixoloji cəhətdən hazırlamaq lazımdır. Televiziya verilişlərindən birində müxbir müharibənin od-alovundan çıxmış, Mehdi Hüseynzadə ilə birlikdə ağır əsirlik həyatı keçirmiş rəssam Cabbar Quliyevdən yaşının çox olmasına baxmayaraq çox gümrah qalmasının səbəblərini soruşduqda o cavab vermişdir ki, bunun səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi həyat yoldaşıdır. O heç vaxt mənə bəd xəbərləri qəflətən xəbər vermir. Yaxın adamlarımdan biri vəfat etmişdi. Bundan xəbərim yox idi. Mən evə gələndə həyat yoldaşım məni gülər üzlə qarşıladı. Xörək gətirdi. Yeməkdən sonra dedi ki, gəlsənə filankəs gilə gedək. Dedim, xeyir ola. Dedi ki, deyirlər xəstələnib. Sonra asta-asta məni başa saldı ki həmin adam vəfat edibdir. Beləliklə, mən heç bir psixoloji stress keçirmədim. Şad və pis xəbərləri bildirməyin təsiri haqqında maraqlı bir hekayət var. Padşah yuxuda görür ki, bütün dişləri tökülüb, yalnız biri qalıb. Padşah yuxuyozanı çağırır yuxusunu söyləyir. Yuxuyozan deyir ki, padşah sağ olsun, bu o deməkdir ki, bütün qohumların öləcək sən tək qalacaqsan. Padşah onun boynunu vurdurur. Baqa bir yuxuyozanı çağırır. O isə deyir ki, padşah sağ olsun, sən gözəl bir yuxu görübsən. Bu o deməkdir ki, sən çox uzun ömür sürəcəksən və bütün qohumlarından çox yaşayacaqsan. Padşah ona qiymətli ənam verir.

Nitq etikasının vacib məsələlərindən biri də başqasını səbrlə dinləməyi bacarmaqdır. Başqasının nitqini yersiz replikalarda kəsmək, ona diqqətlə qulaq asmamaq mədəniyyətsizlikdir. Əlbəttə, zəruri hallarda başqasının sözünü kəsmək olar. Lakin bu mədəni qaydada edilməlidir. Aşağıdakı hallarda danışanın nitqinə müdaxilə etmək mümkündür. Danışan bəhs etdiyi məsələdən çox uzaqlaşdıqda, eyni fikri yersiz olaraq dönə-dönə təkrar etdikdə, yaxud danışanı ruhlandırmaq, onun nitqini qüvvətləndirmək istədikdə. Birinci halda kobud bir şəkildə *düz demirsən*, *çərənləmə*, *bir şeyi bilmirsən*, *danışma*, *vaxtımızı alma* və s. kimi ifadələrdən istifadə etmək olmaz. Bunun əvəzinə *bağışlayın*, *siz mətləbdən uzaq düşürsünüz*, *üzi istəyirəm*, *bu fikri indicə dediniz*, *başqa məsələyə keçin* və s. sözləri işlətmək olar. İkinci halda *doğrudur*, *bu yenilikdir*, *halal olsun* və sair kimi sözlərdən istifadə etmək mümkündür.

Beləliklə, ola bilər ki, başqası danışan zaman onun dinləyən öz fikrini dərhal bildirmək qərarına gəlsin, buna zəruriyyət hiss etmir. Diqqətlə dinləmək və danışanın dediklərinə öz münasibətini mədəni şəkildə bildirmək müəllim üçün son dərəcə vacibdir. Məlumdur ki, şagirdlər və tələbələr çox şeyi yenidən öyrəndiklərinə görə onu dərhal qavraya bilmirlər və cavablarında natamamlığa, səhvlərə yol verirlər. Bu zaman müəllim *sən yaxşı danışmırsan*, *səndən bir şey çıxmaz*, *ayıb olsun*, *adi şeyləri bilmirsən* kimi ifadələrlə onları ruhdan salmamalı, onları pisikdirməməlidir. Elə sözlər deyilməlidir ki, şagird, yaxud tələbə yenidən düşünməyə vadar olsun, onda ruh düşgünlüyü yaranmasın. Məsələn, deyər bilər ki, bir az da fikirləş, tam cavab ver; əsasən düz deyirsən, lakin filan məsələni yarımçıq dedin; görünür, oxuduğuna yaxşı fikir verməmişsən, ona görə dediklərin dolaşıqdır və s. A. Abdullayev öz kitabında yazır: “Şəraitdən, məkandan asılı olaraq nitq etikətləri müxtəlif cür ola bilər. İctimai yerlərdən kənarında bir-birinə yaxın adamlar arsında uca tonla danışmaq, ərkyana sözlər (bu bəzən kobud məzmununda olsa da) söyləmək mümkündür. Lakin ictimai yerlərdə, yəni avtobusda, iclasda, toy və yas mərasimlərində və s. yerlərdə iki nəfər arasında ərkyana deyilən sözlərdən istifadə etmək, uca tonla danışmaq qəbahətdir (3, s. 45-56).

Bəziləri digəri ilə danışdıqda özünü ondan üstün tutur, daha ağıllı görünmək üçün yalanlar söyləyir, həmsöhbətinə danışmağa imkan vermir. Halbuki, mədəni adam özünü müsahibinə bərabər tutmalı, hətta bəzən təvazokarlıq edərək qarşıdakının ondan üstün olduğunu hiss etməlidir. Bu onun hörmətini artırır. Adamların söhbətində xoşa gəlməyən cəhətlərdən biri qiybət etməkdir. Söhbətdə iştirak etməyənlər haqqında, xüsusilə onun mənfə cəhətləri barədə danışmaq mədəniyyətsizlikdir. Nitq etikasında intonasiyanın da böyük rolu vardır. Hər bir söz onun deyiliş intonasiyasından asılı olaraq müsahibə həm xoş, həm də pis təsir bağışlaya bilər. Ünsiyyətin tonu insanın xarakterindən, ümumi mədəniyyətindən çox asılıdır. Elə adam var ki, ucadan danışmağa adət edibdir. Elə adam da var ki, səsi güclə eşidilir. Başqaları ilə ünsiyyətdə olarkən “anadangəlmə” intonasiya xüsusiyyətinin əsiri olmamalı, konkret danışmaq məqamına, şəraitinə uyğun intonasiya seçilməlidir. Bu intonasiya bir qayda olaraq diqqətli, hörmətli ifadə etməlidir.

“*Salam* sözünə intonasiya ilə bir neçə məzmun vermək olar. Əgər çoxdan bəri görmədiyin adamla görüşdən sevinc hissini, ona məhəbbəti bildirmək istəyirsənsə bu zaman həmin söz xoşagəlməli bir tembrlə və *salam* sözündəki ikinci *a* səsi uzadılaraq tələffüz edilir. Əgər bu sözlə görüşdüyün adamdan xoşun gəlmədiyini bildirmək istəyirsənsə bu zaman həmin söz kobud və quru tembrlə və sözdəki səslər qısa tələffüz olunur” (4, s. 41, 48, 56).

Nəticə. Nitq etikasında mimika və jestlər, yəni üz ifadələri və əl-qol hərəkətləri də müəyyən rol oynayır. Bunlar, demək olar, nitqi tamamlayır. Onların vasitəsilə müsahibə hörmət və məhəbbəti, yaxud laqeydliyi və nifrəti ifadə etmək mümkündür. Bunlar həm də ünsiyyəti gücləndirir, ona emosional çalar verir.

Mimika və jestlər konkret məqama uyğun olmalıdır. Əgər üz-gözünü turşudaraq başqasına müraciət edirsənsə, yaxud belə vəziyyətdə onun salamını alırsansa bununla ona soyuq münasibətini, laqeydliyini ifadə etmiş olursan. Əgər ünsiyyətdə gülərüzlük göstərirənsə bu müsahibinə hörməti ifadə edir və onda xoş təəsurat yaradır. Jestlər nitqi gücləndirməklə bərabər auditoriyanı ələ almaq, onu idarə etmək, nəzarətdə saxlamaq üçün təsirli vasitələrdəndir .

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001, s. 14
2. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968, s. 123
3. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri . Bakı, 1988, s. 45-56.
4. Dil mədəniyyəti (мәснүә). Bakı, 1972, 1974, 1979, 1985; s. 41, 48, 56.

Açar sözlər: natiqlik sənəti, etik normalar, aydın diksiya, mədəni nitq, ritorik suallar, ədəbi dil normaları

Key words: oratory, ethical norms, clear diction, cultural speech, rhetorical questions, norms of literary language

Ключевые слова: специальность ораторства, этические нормы, ясная дикция, культурная речь, риторические вопросы, нормы литературного языка

Резюме

В статье культурная речь оценивается как основное качество грамотного и благородного человека. С этой точки зрения приводятся примеры связанные с культурными нормами, мыслями, выражениями, жизненными фактами. В некоторых случаях также используется **слово гражданин**. Так обращаются к людям люди, занимающие официальные должности и судьи в судебном процессе. Или на улице, в транспорте люди иногда называют незнакомых людей гражданами. Слова с мужскими формами обращения в ряде случаев употребляются вместе с существительными. Ахмед-бей, Фуад-бей, г-н Исмаилов, г-н Кочерли и др. В настоящее время слова «учитель» и «господин» в основном употребляются среди мужчин. Они также используются в соответствии со статусом.

Summary

The article's main quality is regarded as educated, polite talk. In this regard a number of speech ethics opinions views are expressed, the facts of life, brought samples. Facial expressions and gestures, that is, facial expressions and hand movements, also play a certain role in speech ethics. These words almost complete the speech. Through them you can express respect and love or indifference and hatred. They also strengthen communication and give it an emotional tone. Mimics and gestures must correspond to the specific moment. If you turn to someone with a sour face or meet his greeting in such a situation, you express your cold attitude and indifference to him.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülarə Teymurova

Т.А.Джафарли
СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ
АКТИВНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Известно, что коммуникативные цели изучения языка предполагают не только овладение языковым материалом, но и умение пользоваться им для выражения своих мыслей и понимания чужих. Обучение устной речи необходимо начинать с упражнений, с помощью которых будет вырабатываться автоматизированное владение языковым материалом. Мера автоматизации он будет включаться в самостоятельные высказывания студентов. В соответствии с этим упражнения обучающие речи собственно речевые.

Обучения устной речи проводится параллельно и в тесной взаимосвязи с обучением письменной речи. Довольно часто при обучении письменной речи отрабатываются умения и навыки устной речи и наоборот, нередко обучение устной речи переходит в работу над связным письменным высказыванием по той или иной теме.

Главной целью подготовительных упражнений является отработка материала, доведение его по возможности до степени автоматизированного владения, поэтому в основном это будут оперативные тренировочные упражнения (упражнения на замену элементов предложения, на вставку пропущенных слов, на завершение предложения). Однако необходимо иметь в виду, что содержание упражнений, направленных на автоматизацию навыка использования того или иного языкового материала, должно представлять коммуникативную ценность и отражать реальную действительность.

Переходными от оперативно-тренировочных к собственно речевым будут подготовительные творческие упражнения. От оперативно-тренировочных они отличаются тем, что подготавливают студентов к самостоятельным высказываниям, к выражению своих мыслей на русском языке.

Мысль лишь частично подсказывается в задании, поэтому при порождении речи студенты должны сами приложить определенные мыслительные усилия и самостоятельно использовать изученный материал, к подготовительным творческим упражнениям относятся ответы на вопросы и постановка вопросов и постановка вопросов, составление предложений по аналогии, составление предложений из данных слов по структурным моделям, работа с деформированным текстом, трансформация перевод с родного языка на русский.

Собственно речевые упражнения формируют речевой механизм, который характеризуется автоматизмом оперирования языковым материалом.

При выполнении таких упражнений внимания студентов почти полностью переключается на смысл высказывания.

Целью собственно речевых упражнений является обучение студентов использованию того материала, которым они овладели в процессе выполнения подготовительных упражнений, непосредственно в речи и в связи с заданной ситуацией. Собственно речевые упражнения должны быть коммуникативными, т.е. нести определенную информацию, связанную с реальной действительностью и жизненным опытом студентов. При помощи собственно речевых упражнений студенты подвигаются к спонтанной (неподготовленной) речи.

Практическое овладение устной речью предполагает усвоение двух основных механизмов: аудирования (слушание и понимание) и говорения (продуцирование речи в соответствии с целями, содержанием и ситуацией общения).

Для овладения определённым видом речевой деятельности необходимо упражнять студентов именно в этом виде речевой деятельности: обучая аудированию, проводить упражнения в слушании и понимании речи, при обучении говорению упражнять студентов в продуцировании речи и т.д. однако следует иметь в виду, что между ними существует тесно взаимосвязь.

Одним из недостатков в преподавании русского языка в азербайджанский секторе является то, что в проценте обучения русской речи очень мало внимания уделяется развитию у студентов умений и навыков аудирования.

Слушание и понимание устной речи вызывает у студентов большие затруднения, чем восприятие письменного текста, поэтому на уроках русского языка необходимо проводить специальные упражнения по овладению механизмом аудирования.

При выработке навыков аудирования следует приучать студентов к синтетическому (целостному) восприятию и пониманию устной речи, направлять внимание студентов на содержание, а не на языковые средства выражения. Поэтому при обучении аудированию на первых порах отбирается такой языковой материал, который не представлял бы для студентов трудностей с лексической, фонетической и грамматической стороны, что дает возможности сосредоточить внимание студентов только на содержании слышимой речи. На последующих этапах развития навыков аудирования используется более сложный языковой материал, включающий незнакомые слова и обороты речи, пониманию которых способствует контекст или конкретная ситуация общения.

Обучение пониманию речи целесообразно начинать с простых предложений и переходить постепенно к более сложным схемам соединений.

Необходимо приучать студентов к слушанию и пониманию речи разных лиц в замедленном и быстром темпе.

В процессе обучения аудированию проводится прослушивание речи преподавателя и магнитофонных записей диалогической и монологической речи. Студентам могут быть предложены следующие задания.

1) прослушать текст и ответить на вопросы по прослушанному, воспроизвести его основные мысли, поставить несколько вопросов по содержанию прослушанного.

2) выделить информацию из прослушанного в записи на магнитофонную ленту диалога;

3) составить план к прослушанному сообщению, воспроизвести его сюжетную

4) озаглавить текст, высказывать своё мнение о содержании текста.

Студенты на основе изученному грамматический правил овладевают навыками построения навыками построения определённых синтетических конструкций, например сложноподчинённых предложений условными придаточными а выполняют упражнения с целью автоматизации языкового материала (на примере сложноподчинённых предложений)

1. Постановка вопросов от главной части к придаточной

2. Составление предложений по данной части

3. Замена в связанном текст сложносочинённых предложений сложноподчинёнными с придаточным условным.

4. Рассказы или сочинения по аналогии с заданиями.

Чтобы выработать у студентов самостоятельно оперировать лексико-грамматическим материалом в условиях речевого общения, необходимо приблизить.

Обучение к условиям естественного общения, что достигается упражнениями диалогического характера. Для стимулирования к общению требуются специальные, связанные с различными жизненными ситуациями упражнения, вынуждающие студентов употреблять определённые слова и конструкции.

Основания цель этих ситуативных упражнения – отвлечь студентов от конкретной грамматической категории и переключить их внимание на смысл высказывания.

Стимулирует творческий речевой процесс использование драке картины и диафильмов необходимую для владения языком как средством общения вырабатывают упражнения по озвучиванию диафильмов.

Очень важно, чтобы студенты выражали своё отношение к событиями и фактом, с которыми они столкнулись в жизни им узнали при чтении книг, газет, журналов.

Речевая деятельность, организуемая с помощью упражнений с установкой на содержание высказывания, развивает у студентов умение свободно и творчески использовать лексические грамматические средства русского языка м подводит студентов к речевому общению в условиях естественной коммуникации.

Литература

1. Адамович Е.А. Яковлева К.М. Чтение начальных классов, 1967.

2. Азимов Т.З., Ахундова М.Б., Венилова. Практикум по развитию русской речи. Баку, 198.

3. Шенетова Н.М. Методика чтения в начальной школе. М., 1958.

Ключевые слова: предложения, студент, русский язык, обучения, занятия.

Keywords: sentence, the student, Russian, training, employment.

Açar sözlər: cümlə, tələbə, rus dili.

Хцлса

Мягальдя аудиторийада рус дилиндя охунан ящямийятиндья бящ олунур.

Мятни охуйаркян тялябя няинки бир сюзц, щям дя бцццццкдя мятнин мянасыны дярк етмялидир. Оху заманы вурьунун тьяин едилмясиля ялягядар сящвяряля растлашырыг ки, бу да тядриьян арадан галдырыльыр.

Суммарй

Ин тще артигле ит деале абоут импортанье оф реадинэ ин руссиан ин тще летьуре щалл.

While reading the text a student has to understand not only the meaning of a word, but also the meaning of all text.

Whil reading we come across with mistakes in definition of syllable that we gradually remove it.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Rəcəbova Nərminə Nərman qızı
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MAKRO BACARIQLARIN
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İMKANLARI

Giriş. Tədris prosesində makro bacarıqlarla bərabər mikro bacarıqların da inkişaf etdirilməsi müəllimin əsas vəzifələrindəndir. Mikro bacarıqlar dedikdə dilin fonoloji, morfoloji, sintaktik, semantik, pragmatik və diskurs bacarıqları nəzərdə tutulur.

Fonetik sistemi tədris edərkən bəzən bütün səsləri ayrı-ayrı təqdim etməyə ehtiyac olmur. Müəllim əsasən tələbələrin tələffüz etməsində çətinlik çəkdiyi səslərə diqqət yetirməlidir, bu səslərin sözün daxilində necə işləndiyini, digərləri ilə qoşulduqda dəyişdiyini tələbələrə əyani göstərməlidir. Eyni zamanda tələbələr lügətə baxdıqda gördükləri simvolların mənasını da bilməlidir. Məsələn, interlocutor / intə'lokjətə(r)/, buradakı bu “/” işarə sözün onun daxilində olduğunu, “,” ikinci dərəcəli vurğunu, “'” birinci dərəcəli vurğunu, “(r)” – birləşdirici səsin olduğunu göstərir.

Bəzən fonetika və fonologiya elm sahələri qarışdırılır. Bununla belə, bu elm sahələrinin tədqiqat obyektləri bir-birindən fərqlidir. Fonetika nitq səslərini öyrənir. Belə ki, fonetika **fizioloji**, artikulyar, akustik, eşitmə və qavrama kimi fonetika sahələrini özündə ehtiva **etdirir**. Fonologiya isə səslərin izah edilməsi və sistemləşdirilməsi haqqında elm sahəsidir. Fonologiya saitləri, samitləri və supraseqmental elementləri, başqa sözlə vurğu və intonasıyanı öyrənir. Bəzi tədqiqatçılar tələffüzün tədrisinin əleyhinədir. Lakin, hər hansı bir səsin səhv tələffüz edilməsinin fikrin yanlış anlaşılmasına səbəb olduğunu nəzərə alsaq, tələffüzün tədrisinin əhəmiyyətini anlayırıq. Məsələn, sea və see, yalnız kontekstdən bu sözlərin müxtəlif məna kəsb etdiklərini müəyyən etmək olar.

I want to see new library.

I want to swim in the sea.

Supraseqmental elementlərdən qeyri-dəqiq istifadə yalnız anlaşma ilə nəticələnə bilər. Məsələn, “I haven't said you were guilty” cümləsində “mən” sözünü qüvvətləndirmək istəyiriksə “I” sözünü vurğulu deməliyik. Eynilə bütün cümlə üzvlərinin məqsədimizdən asılı olaraq vurğusunu dəyişdirə bilərik.

Buna görə də Gerald Kelli [5] bildirir ki, tələffüzün tədrisi əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Planlaşdırılmış dərsləri üç qrupa bölmək olar:

- Qarışıq (integrated) dərslər – bu tip dərslərdə tələffüz dil analizinin əsas hissəsini təşkil edir.
- Düzəldici (korreksiya edici) dərslər- bu zaman tələbələrin çətin tələffüz etdiyi səslər üzərində işlənir.
- Təcrübi (praktika) dərslər- tələffüz edilən hissə ayrılır və onun əsasında müxtəlif çalışmalar yerinə yetirilir.

Məlum olduğu kimi ingilis dilinin müxtəlif – Britaniya, Amerika, Kanada, Avstraliya, İrlandiya variantları mövcuddur. Müəllimlərin qarşısına çıxan əsas problemlərdən biri də hansı variantın tədrisidir. Baxmayaraq ki, digər variantlar, xüsusilə də Amerika variantı daha asandır, Britaniya variantı akademikdir. Bu varianta bəzən “Kraliçanın İngilis dili” və ya “BBC İngilis dili” də deyilir. Digər variantların da Britaniya variantı əsasında yarandığını nəzərə alsaq, tələbələrə Britaniya İngilis dili tədris edilməlidir.

Fonetik dil bacarıqlarının tədrisi zamanı müəllim aşağıdakı növ tapşırıqlardan istifadə edə bilər.

- Drills (təlim tapşırıqları)- müəllim tələffüz edir və tələbələr də onu təkrarlayır. Bəzən tələbələrin xarla təkrarlamasa onları daha da cəsarətləndirir, çünki səhv etməkdən qorxmurlar, lakin bu zaman müəllim diqqətli olmalı və hər bir tələbənin tələffüzünə diqqət yetirməlidir.
- Zəncirləmə tapşırığı özü də iki növdür: irəli və geri. Bu zaman tələbənin deməkdə çətinlik çəkdiyi cümlə hissələrə ayrılır və təkrar edilir. Məsələn,

If I had a chance, I would travel the world with my friend.

If I had a chance.

..... I would travel

.... the world with my friends.

Müəllim uzun cümləni öndən başlayaraq hissələrə ayırır və nəticədə tələbələr təkrarlayaraq daha yaxşı yadda saxlayırlar.

If I were a millionaire, I would help homeless children.

..... homeless children.

..... I would help.....

If I were a millionaire....

Göründüyü kimi bu nümunə geri zəncirləmədir, çünki cümlə sondan əvvələ doğru hissələrə ayrılıb.

Əvəzəmə çalışmaları da müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman hər hansı bir səs, söz və ya quruluş əvəzlənə bilər.

Məsələn “a” hərfi:

It is an armchair.

It is a table.

It is a sofa.

It is a chair.

Nümunədən də göründüyü kimi “It is ...” hissəsi olduğu kimi qalır, sonluqlar isə tərkibində “a” hərfi olan, lakin müxtəlif səslərə malik sözlərlə əvəz edilir. Bununla da tələbə bir hərfin iki və daha çox səsə malik olduğunu əyani görürlər.

Aşağıda verilmiş sözlərdə tələbələr hansında “e” hərfinin [i], hansında [e] kimi səslənməsini müəyyən etməlidir. Belə ki, bəzilərdə isə ümumiyyətlə səslənmədiyini də öyrənməlidir.

Enemy, elder, eight, even, east, pen, people, early, enormous, establish, amend, beach cease, cell, heaven, meadow, naked, paddle, valley

Bu tip tapşırıq tələbələrin fonetik bacarıqlarının inkişafı üçün yerinə yetirilir.

Homoqraf (eyni cür yazılır, lakin fərqli tələffüz edilir) və homofonlar (fərqli yazılır, lakin eyni tələffüzə malikdir) da tələbələrin qarşılaşdığı əsas problemlərdəndir. “I can hear what you say” və “She is here” cümlələrindəki “hear /here” homofondur. Yalnız kontekstdən mənalara müəyyən etmək olar. “May I open the door” və “Next month is May”. Hər iki cümlədə “may” sözündən istifadə edilib, lakin birinci cümlədə modal fel, ikinci cümlədə isə “May” təqvim ayının adıdır.

Tələffüzün inkişafı üçün tələbələr səslərini yaza və dinlədikdən sonra səhv tələffüz etdikləri sözləri düzəldə bilərlər.

Tələbələr diqqətli nitq ilə sürətli nitq arasındakı fərqi də bilməlidir. Diqqətli nitq zamanı bütün sözlər dəqiq tələffüz edilməlidir. Sürətli nitq zamanı isə assimilyasiya, eliziya (səsin itməsi), birləşmə və intruziya (səsin əlavə edilməsi), səs qovşağı (juncture) və qısaltma kimi proseslər baş verir. “There are ten men in the yard”-cümləsində ten sözündəki “n” men sözündəki “m” hərfinin təsiri ilə dəyişir və [m] səsi kimi tələffüz olunur.

She promised to be here the next day. Next sözündəki “t” [ks] və [d] səsləri arasında itərək tələffüz olunmur.

Bəzən iki söz arasında [r], və [j] səsləri tələffüz edilir, bəzən isə yox. Tələffüz edildiyi zamanı bu səslərə birləşdirici [r], [w] və [j] deyilir. Her eyes, who is və ya I agree.

A name is a person’s name. – An aim is a goal. “A name” və “an aim”-in tələffüzünə nəzər yetirsək hər ikisinin birləşərək eyni cür səsləndiyini görərik ki, bu da səs qovşağıdır. Sonuncu sürətli nitq prosesi qısaltmalardır ki, bu da digərləri ilə müqayisədə nisbətən asandır. I can’t do it – cümləsindəki “can’t” “can not” birləşməsinin qısaltılmış formasıdır.

Müəllim sürətli oxu və sürətli danışığından istifadə edərək tələbələrin bu prosesləri həm dinləyərkən başa düşməsinə, həm də öz nitqlərində istifadə etməsinə kömək edə bilər.

Morfoloji bacarıqların inkişaf etdirilməsi. Morfologiya sözün hissələrini öyrəndiyi halda, morfoloji bacarıqlar isə sözdə morfemlərin mövcudluğunun tanınması qabiliyyətidir. Tədqiqatlar göstərir ki, morfoloji biliklərə malik olmaq tələbələrin oxuyarkən daha yaxşı başa düşmələrinə, söz ehtiyatının zənginləşməsinə kömək edir. Buna görə də morfoloji texnikaları bilmək və ondan istifadə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Müəllimin tədris təlimatları və texnikası tələbələrin oxuyub anlama zamanı üzleşdiyi problemlərin öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Krosson, McKeoun, Moore və Ye [4] müəyyən ediblər ki, tədris-təlimdəki təlimat və strategiya morfoloji strategiya adlanır. Morfoloji biliklərə malik tələbə sözü oxuyarkən onu şərh edə, kontekstdə mənanı ehtimal edə və oxuya bilir. Son illərdə dünyada morfoloji strategiyaları təhlil edən bir neçə tədqiqatlar həyata keçirilir. Bunlardan biri Stovdur [7]. O, bildirir ki, morfoloji biliklərə malik olmaq tələbələrin oxuyub anlama qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün əsas göstəricidir. Eyni zamanda söz ehtiyatının formalaşmasında mühüm bazadır. Digər tədqiqatlar Brandes və McMaster [2] tərəfindən həyata keçirilmişdir. Onlar tədqiqatı oxuma əngəlli tələbələr üzərində aparıb və eyni nəticəni əldə etmişdir. Yazılış çətinliyi üzərində morfoloji strategiyaları isə Anastasiou və Griva [1] tədqiq etmişdir. Tədqiqat işi göstərmişdir ki, morfoloji bilik tələbələrin sözləri düzgün yazmasına kömək edir.

Müəllim tələbələrə sözün kökü, ön şəkilçiləri (prefiks) və suffikslər haqqında məlumatlandırılmalı, onlara sözün mənasının necə dəyişdiyini izah etməlidir. Məsələn, “in-, un-” şəkilçiləri sifətə əlavə olunaraq, əlavə olunduğun sözün əks mənasını ifadə edir, correct-incorrect, happy-unhappy. Aşağıdakı tip çalışma tələbənin prefiks və onların mənalara haqqında biliklərini möhkəmləndirir:

“Worker, bacteria, septic, operative, slave, analysis, ability, academic case, war, operate, pilot, allergy, active, debate, adenoma, close” sözlərini **“co, anti, dis, post, en”** və **“micro”** prefiksleri ilə uyğunlaşdır.

Qrammatik şəkilçilərlə leksik şəkilçilər arasındakı fərqi anlamaq da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəzi şəkilçilər vardır ki, yazılışı və deyilişi eyni olsa da mənalara fərqlidir, yəni həm leksik, həm də qrammatik şəkilçidir. Məsələn, -er və ya -ing. Bunun üçün aşağıdakı tapşırıq tələbələrə yardım edə bilər.

Verilmiş sözlərdəki “er” və “ing” şəkilçili sözləri düzgün qruplara ayırın.

I want to be a teacher.

Look! She is coming.

The weather is colder today than it was yesterday.

The smiling girl is my sister.

Workers protested for work hours.

Your skin colour is darker than your mother’s.

Alex is doing shopping.

Standing man is looking very happy.

	-er	-ing
Lexic	Teacher, workers	Smiling, standing
Grammatic	Colder, darker	Coming, doing, looking

Xarici dili öyrənməkdə əsas məqsəd müxtəlif situasiyalarda qarşı tərəflə təbii və dəqiq danışmaqdır. Buna görə də ingilis dili müəllimləri müxtəlif çalışmaları dil funksiyalarını tələbələrə aşılmalıdır. Qarşılıqlı əlaqə zamanı dildən necə

istifadəni öyrənən sahə olan praqmatika vasitəsilə tələbələr nitqdəki linqvistik və strateji seçimləri mənimsəyir. Danışq təcrübəsi, qarşıya qoyulan məqsəd, düzgün strategiyanın seçilməsi və doğru ifadələrdən istifadə praqmatik səriştənin göstəricisidir. Situasiyada düzgün ifadələrdən istifadə etmək üçün nitq aktı dəstini formalaşdırmaq lazımdır. Dəvət etmək üçün ilk növbədə diqqəti cəlb etməli, sonra əsas fikir bildirilməli, yəni dəvət aktı yerinə yetirilməli və nəhayət fikir tamamlanmalıdır. Qarşı tərəf isə diqqətli olduğunu göstərməli, dəvətə münasibətini bildirməlidir. Bu baxımdan aşağıdakı misala baxıla bilər.

Joe: Hi, Jane. How are you?

Jane: Fine. I heard very good news. You are going to marry.

Joe: Yes, you are right. That's why I called you. Next Sunday is my wedding. I want to invite you to my wedding.

Jane: Congratulations, dear. I'm really happy for you.

Joe: Thank you.

Jane: Bye.

Müəllim əvvəlcə tələbələrə bu tip dialoqlarla düzgün strategiyaları göstərməli, sonra isə tələbələr özləri müstəqil dialoqlar qurmalıdırlar.

Semantik bacarıqların inkişaf etdirilməsi. Semantik bilik danışılanları anlamaq bacarığıdır. Bir söz bəzən özlüyündə heç bir mənə kəsb etmir, bəzən bir neçə mənəsi olur, bəzən isə kontekstə görə mənəsi dəyişir. İnsanların həyatı, təcrübələri, yaşadıkları mühit onların ətrafı anlama bacarıqlarını formalaşdırır. Məsələn, ingilis üçün "bir günün normal havası" dedikdə həm günəşli, həm yağışlı, həm dumanlı gün, sibirli üçün isə soyuq və qarlı hava şəraitidir. Bu da insanlar arasında yalnız anlaşılma ilə nəticələnə bilər. Lakin, bəzi hallarda fikirlər bütün dünya xalqlarında eyni olur. Bu da semantikanın necə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Semantika müxtəlif kontekstlərdə söz və onlar arasındakı əlaqəni başa düşməyi özündə ehtiva edir. Hər hansı sözün fərqli kontekstlərdə bir neçə mənəsi olur:

- Konseptual və ya əsas mənə. Bu mənə sözü ayrılıqda gördüyümüz zaman fikrimizə gələn ilk mənəsidir.
- Konnotativ mənə mədəniyyətə, yaşa və təcrübəyə görə fərqlənir, məsələn, qara rəng kədərli, hüznü əks etdirir.
- Təsiredici mənə natiqin hissindən, məsələyə münasibətindən asılı olaraq dəyişir. Bu zaman natiq səsinin tonu və intonasiyası vasitəsilə sevincini, kədərini, hirsini, ironiyı ifadə edə bilər. Məsələn, hava tutqun olanda "The weather is really love".
- Stilistik mənə sosial yönümlüdür, məsələn dostlarla danışdığımız tərz elmi müzakirə zamanı istifadə etdiyimiz tərz ilə eyni deyil.
- Kollokativ mənə sözlərin birləşərək ifadə etdiyi bir mənədir, sözlərdən hər hansı birini hətta sinonimi ilə əvəzlədikdə həmin mənəni vermir, məsələn "give up".

Tələbələrin qarşılaşdığı semantik problemlərə bunları aid etmək olar:

- Düzgün sözün tapılması;
- Sözün düzgün təsnif edilməsi;
- Qısa müddətli yaddaşa malik olmaq;
- Vaxt azlığı;
- Kinetik (toxunaraq yadda saxlamaq) və ya vizual (görərək yadda saxlamaq) yaddaş.

Semantik biliyi inkişaf etdirmək üçün müxtəlif növ çalışmalardan istifadə edilir. Bunlara müqayisəli suallar vermək, əks mənəli əşyalar haqqında danışmaq, müəyyən mövzu ilə bağlı sözləri ümumiləşdirmək, sözləri təsnif etmək, uyğun olmayan sözü çıxartmaq, situasiyanı oxuyub və dinlədikdən sonra adlandırmaq, söz ailəsini müəyyən etmək və s. Məsələn,

This summer I went to a foreign country. I was in it's capital. This city is very beautiful. It's nickname is "City of Light". But people call it "City of Love". Louvre Museum and Eiffel Tower are the main sightseeings, but there are a lot of other museums, parks, library, cinema and theatre.

Now find: "Where was I?"

Digər çalışma da tələbələrin semantik biliyinin möhkəmləndirilməsi üçün yararlıdır:

Uyğun olmayan sözü seçin:

A	B	C	D
Policeman	Doctor	Apple	engineer
Eraser	pencil-sharpener	Hair	book
arm-chair	Eye	Sofa	shelf
Fruit	Finger	Lungs	stomach
River	Lake	Ocean	green

Bu cür nəzarət edilən tapşırıq (controlled exercise) yerinə yetirildikdən sonra tələbələr daha varadıcı və müstəqil növ tapşırıqlar yerinə yetirməlidir. Buna misal olaraq hava ilə bağlı sözlər - weather, rain, cloud, rainbow, temperature, pressure, forecast, shower, sunrise, dry, humidity, cold, heat, wind, cloudy, snow, sun – tələbələrə təqdim edilir və onlar bu sözlərdən istifadə edərək mətn qururlar.

Qrammatik bacarıqlar. Qrammatikanın tədrisi gizli (covert) və açıq (overt) metodla yerinə yetirilə bilər. Gizli metodda istifadə zamanı yeni qrammatik məlumat tələbəyə birbaşa göstərilir. Onlara mətn təqdim edilir və qrammatik qayda orada təqdim edilir. Tələbənin əsas diqqəti qrammatik qaydaya deyil mətnə yönəlir. Açıq metod isə gizli metodun

əksidir. Bu zaman qrammatik qayda tələbəyə aydın göstərilir. Məsələn, müəllim əvvəlcə indiki qeyri-müəyyən zamanın düzəlməsi üçün qaydanı izah edir: III şəxsdə əsas felin sonuna -s, -es əlavə edilir. Sual və inkarda isə “do” və “does” köməkçi fellərindən istifadə olunur. Bundan sonra qaydanın tətbiqi üçün müxtəlif növ tapşırıqlar yerinə yetirilir.

Qrammatikanın tədrisi zamanı meydana çıxan əsas problemləri üç qrupa ayırmaq olar:

- Funksiya və forma;
- Ana dil ilə tədris olunan xarici dil arasındakı oxşarlıqlar və fərqliliklər;
- İstisnalar.

Bəzən qrammatik qaydanın funksiya və forması arasında uyğunsuzluq olur. Məsələn, gələcək zamanı ifadə etmək üçün yalnız “shall” və “will”-dən istifadə edilmir. Formaca digər zamanları əks etdirən qrammatik formalardan da istifadə edilir, lakin bu zaman həmin qaydalar da gələcək zamanı ifadə edir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

He'll come tomorrow.

He'll be coming tomorrow.

He's coming tomorrow.

He's going to come tomorrow.

He's to come tomorrow.

He comes tomorrow.

Formaca birinci cümlə gələcək, ikinci gələcək davamedici, üçüncü cümlə indiki davamedici, dördüncü cümlə “to be going to” birləşməsi, beşinci modal fel, sonuncu isə indiki qeyri-müəyyən zamandır. Bununla belə bütün cümlələr gələcək zamanı ifadə edir. Hər bir cümlənin mənasında da fərqliliklər var. Belə ki, “He'll come tomorrow” qəfil qərarı, “He'll be coming tomorrow” hərəkətin dəqiq təşkilini, “He's coming tomorrow” planlaşdırıldığını, lakin dəqiq təşkil edilmədiyini, “He's going to come tomorrow” niyyətin olduğunu, “He's to come tomorrow” məcburiyyəti və sonuncusu isə “He comes tomorrow” rəsmi olduğunu ifadə edir.

Qrammatikanın tədrisi zamanı qarşılaşılan ikinci problem ana dili və xarici dil arasındakı oxşarlıqlar və ziddiyyətlərdir. Məsələn, həm azərbaycan, həm də ingilis dilində sifət isimdən sonra gəlir, qırmızı qələm-red pen. Hər iki dildə isim cəmləşsə də sifət olduğu kimi qalır: qırmızı qələmlər- red pens. Lakin, say ilə uzlaşma müxtəlifdir: on qələm-ten pens. Nümunədən də görüldüyü kimi, azərbaycan dilində isim cəm şəkilçisi qəbul etmədiyi halda, ingilis dilində “pen” sözü cəmləşərək “pens” oldu.

Digər bir nümunə isə söz sırası ilə bağlıdır. Belə ki, ingilis dilində söz sırası “mübtəda+xəbər+tamamlıq+zərflik” kimidir. Azərbaycan dilində isə “mübtəda+ (zərflik+) tamamlıq+xəbər” kimidir. Hər iki dildə “təyin” təyin etdiyi sözün qarşısında işlənir.

He wanted to be a military doctor at the hospital.

O, xəstəxanada hərbi həkim olmaq istəyirdi.

Tələbələrin mənimsəməkdə çətinlik çəkdiyi sonuncu qayda isə istisnalardır. Bildiyimiz kimi, keçmiş sadə zaman “-ed” vasitəsilə düzəlir, lakin tələbə “put-put” və ya “do-did” gördükdə bəzən anlamır. Digər nümunə isimlərin cəmi ilə bağlıdır. İsimlərin cəmi “-s, -es” ilə düzəldiyi halda “sheep” isminin tək və cəminin eyni olması, “tooth-teeth” kimi olması istisna haldır.

Tələbələrə yeni materialın təqdimatı bir neçə prinsiplərə əsaslanmalıdır. Belə ki, yaxşı təqdimat aydın, səmərəli, canlı və maraqlı, tədris olunan mövzuya uyğun və produktiv olmalıdır. İstifadə olunan metoddan (açıq və ya gizli) asılı olaraq təqdimat müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. Qrafik, dialoq, mini-situasiyalar, əkslikləri tapmaq üçün mətnlərdən, izah etmək üçün mətnlərdən, vizual situasiyalardan gizli metod zamanı istifadə olunur. Məsələn: “Who where will go tomorrow” qrafiki

Name	Park	School	Work	cinema	Museum

Tələbələr bir-birlərinə sual verərək qrafiki doldurmalıdır.

Ayla, where will you go tomorrow?

- I will go to school.

Mete, where will you go tomorrow?

- I will go to the cinema.

Davud, where will you go tomorrow?

- I will go to work.

Victoria, where will you go tomorrow?

- I will go to park.

Name	Park	School	Work	cinema	Museum
Ayla		X			
Mete				X	
Davud			X		

Victoria	X				
----------	---	--	--	--	--

Növbəti nümunə dialoqdan necə istifadə ilə bağlıdır.

- Hello, Juan.
- Hello, Philippe.
- I heard you have got a collection of animal pictures.
- Yes, I have.
- Have you got a whale picture?
- Yes, I have.
- Have you got an elephant picture?
- No, I haven't.
- Have you got a snake picture?
- Yes, I have. The collection of reptile pictures is my favourite one.

Bu dialoq "Have you got" sualının və cavabının mənimsənilməsi üçündür. Dialoqu dinləyəndən sonra tələbələr qrafiki doldura bilərlər.

Animals	Have got	Haven't got
Whale	X	
Elephant		X
Snake	X	

Mini-situasiyalar tələbələrin yeni materialı gizli metodla aşkar etmələrində mühüm rol oynayır. Bunun üçün cümlə və ya söz birləşmələri tələbələrə verilir və onlar bunlardan istifadə edərək mini situasiyalar qururlar. Məsələn, "used to" ilə bağlı nümunəyə nəzər salaq:

- Helen – used to go to village
- Joan – used to paint picture
- William – used to ride a bike
- Nelly – used to take photos

Tələbələr bu nümunələrə zaman zərfləri də əlavə edərək mini-situasiya qururlar. "Helen used to go to the village in her childhood. Joan used to paint picture when he was 5, but Nelly used to take photos during her school years. William used to ride a bike till he injured his leg."

Leyla and I went to the stationary yesterday. I bought three pens, two books, a school bag and an eraser. Leyla chose a ruler, a pencil sharpener, ten pencils and four notebooks. When we came to cashbox we saw Maria also was there. She had bought a canvas, five paint brushes, a palette and eight acrylic paints. By the way, Maria likes to paint. She is an artist.

Bu mətn isimlərin tək və cəm formasını müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Singular	Plural
A school bag	Pens
An eraser	Books
A ruler	Pencils
A pencil sharpener	Notebooks
A canvas	Paint brushes
A palette	Acrylic paints

Qrammatikanın izahı üçün mətnlərdən istifadə gizli metoda daxil olan çalışmaları bir növüdür. Bunun üçün ilk öncə tələbələr mətnlə tanış olur.

Rustam is a geography teacher. He likes to travel. In his childhood his parents took him to many countries, as Russia, Turkey, the USA, the Netherlands. In the USA he saw the Pacific Ocean, the Missouri River, the Caribbean Sea and San Fransisco Bay. Now he wants to climb Everest, Elbrus, the Tien Shan and the Ural Mountains. The Sahara Desert, the Arabian Desert, the Kara Kum and Death Valley are his favourite places.

Bu mətn müəyyənlik artıqlığının coğrafi adlarla işlənməsi üçün mətdir. Mətnlə tanış olduqdan sonra tələbələr çalışmaları yerinə yetirir.

Country names	Mountain and peak names	Ocean and sea names	Desert and valley names
Russia	Everest	the Pacific Ocean	The Sahara Desert
Turkey	the Ural Mountains	the Missouri River	Death Valley
the USA	Elbrus	San Fransisco Bay	the Arabian Desert
the Netherlands	the Tien Shan	the Caribbean Sea	the Kara Kum

Tələbələr coğrafi adları cədvəldəki bölmələrə uyğun qruplara bölür, sonra hər birində olan istisnaları müəyyən edir.

Gizli metodun tətbiqi üçün istifadə olunan sonuncu çalışma növü vizual vasitələrdən istifadə edərək situasiya yaratmaqdır. Məsələn, indiki davamedici zamanın öyrənilməsi üçün müəllim vizual vasitədən istifadə edə bilər.

Modelləşmə, ayırma, əyani göstərmə, izah açıq metoddan istifadə zamanı tətbiq olunan çalışmaları növüdür.

“Sadə gələcək zaman “shall və will” köməkçi felləri vasitəsilə düzəlik. İnkar formasında “not” hissəciyi bu köməkçi fellərə əlavə olunur, sual isə köməkçi fellər cümlənin əvvəlinə keçir, yəni mübtədadan öncə işlənir.” Müəllim sadə gələcək zamanı öyrədkən bu nitqi söyləyir, sonra tələbələr fərdi və ya xor halında təkrarlayır. Bu modelləşmədir.

“I will have painted portrait by this time tomorrow. I will have paintedI will have painted I will have painted..... I will have painted..... ” bu nümunədə müəllim “I will have painted” hissəni ayırır və bir neçə dəfə təkrar edir. Beləliklə, tələbələrin diqqətini bu hissəyə yönəldir.

Əyani vasitələr dedikdə həm yazı, həm zaman xətti, həm də barmaqlardan istifadə nəzərdə tutulur.

Sifətin üç dərəcəsi var: adi, müqayisə və üstünlük. An apple is red – bu cümlədə sifət adi dərəcədədir. Təkhəcalı sifətlərin müqayisə dərəcəsinə düzəltmək üçün sifətin sonuna “-er” şəkilçisi əlavə edirik. This apple is redder than that one. This apple is the reddest one. Bu cümlədəki sifət isə üstünlük dərəcəsinədir. Üstünlük dərəcəsinə düzəltmək üçün təkhəcalı sifətlərin sonuna “-est” əlavə olunur və üstünlük dərəcəsinəki sifət “the” müəyyənlik artikl ilə işlənir. Bu nümunə isə açıq metod vasitəsilə izaha aiddir.

Müəllim tələbənin səviyyəsini, fərdi qavrama qabiliyyətini nəzərə alaraq açıq və ya gizli metoddan istifadə edə bilər.

Tədris edilmiş hər bir materialın mənimsənilməsinin dərinləşdirilməsi üçün müxtəlif növ tapşırıqlardan istifadə edilir. Bu tapşırıqlar yazılı və şifahi yerinə yetirilə bilər. Drill, qarşılıqlı fəaliyyət, şəxsi məlumatları cəlb etmə və oyunlar şifahi tapşırıq növlərinə, drill, söz sırası, şəklən təsviri və paralel yazı isə yazılı tapşırıq növlərinə aiddir. Drill tapşırıqlardan istifadə zamanı müəllim tələbələrin səhvlərini həmin an düzəldə bilər və bu növ tapşırıq adətən tək və ya fərdi deyil, bütün tələbələrin aktiv iştirakı ilə olur. Digər növlərdən fərqli olaraq drill çalışmaları zamanı tələbələr yaradıcı ola bilər, çünki sualların cavabı tədris edilmiş mətn əsasında. Tələbələr aşağıdakı qısa mətnə qulaq asa və ya oxuya bilər:

Sarah is a student. 5 days a week she must go to school. She studies well. But she must work harder. In her free time she can play with her friends. She can go in for sports, too. She must help her mother at housework. Sarah’s elder brother - Jo has his own company. As he is a boss, he has responsibilities. He must meet with different people, sign negotiations. His mother says, Jo must help charities. He can contribute money to these charities. Jo can get advice from his father, whenever he wants.

Sarah	Can	Must
	Play with her friends	Go to school
	Go in for sports	Work harder
		Help her mother

Jo	Can	Must
	Contribute money	Meet with different people
	Get advice	Sign negotiations
		Help charities

Qarşılıqlı fəaliyyət tipli tapşırıqdan istifadə zamanı tələbələr və material iki qrupa bölünür. Bu zaman hər qrupdakı məlumatlar fərqli olur, lakin onlar bir-birindəki məlumatları soruşaraq tam mətni əldə edirlər.

Tələbələrin əvvəlcədən öyrəndikləri biliklərdən istifadə edərək çalışmanı yerinə yetirməsi şəxsi məlumatların cəlb edilməsi növ tapşırıq aiddir. Məsələn,

I know the capital of is

Hər tələbə bu nümunə əsasında bir ölkənin paytaxtını deməlidir.

I know the capital of Turkey is Ankara.

I know the capital of Spain is Madrid.

I know the capital of the USA is Washington.

I know the capital of the UK is London.

I know the capital of Argentine is Buenos Aires.

Tədrisi maraqlı və əyləncəli etmək üçün müəllimlər tez-tez oyunlardan istifadə edir. Bu, tələbələrdə həvəs yaradır və onların materialı yadda saxlamasına kömək edir. Məsələn, müəllim vertikal olaraq söz yazır və tələbələr bu hərflərlə başlayan sözlər tapır.

Boş xanaların doldurulması da yazılı tapşırıq nümunəsidir. Məsələn:

Jack, Kingdom, men, separated, unity, national, kilt, constitutional, English, consists

1. The United of Great Britain is a monarchy.
2. It is from the continent by the Channel.
3. The symbol of England is Tudor Rose, which of red rose and white rose.
4. Union is its flag and it symbolizes the of the countries.
5. is a cloth worn by ... in Scotland.

Təsdiq cümləyə sual verilməsi də bu növə aiddir.

Helen thinks Jane is a doctor.

_____?

San Fransisco is one of the biggest cities of the California State.

?

Judy finds her beautiful.

?

Cathy loves hot chocolate.

?

They are very close friends.

?

Digər nümunəyə nəzər yetirək:

Dostoyevsky's / novellas / of / 15/ include/ works / novels/ and/ fiction /.

Year/ a /students/ is/ for/ intended/ the/ book/ first.

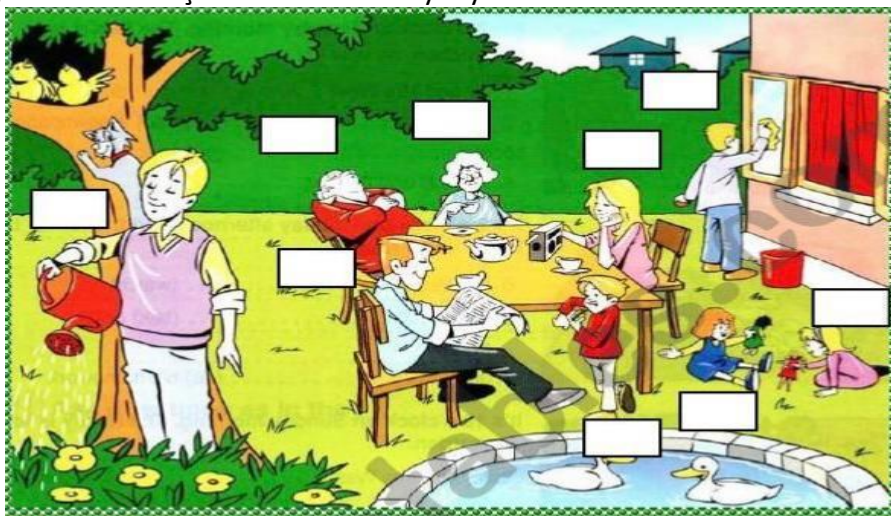
Retired/ Shakespeare/ 1610/ public/ life/ in/ from.

Purpose/ the /abolished /was/ university/ reorganization/ for/ of/ the.

Women/ keep/ of /think/ I /out /politics /should.

Yuxarıda verilmiş nümunə sözlərin düzgün sıralanması ilə bağlıdır. Tələbələrin yeni əldə etdikləri məlumatı daha yaxşı mənimsəmək məqsədilə müəllim yanlış söz sırası çalışmasından istifadə edir.

İndiki davamedici zamanı öyrənərkən cümlə yazmaq tipli tapşırıq növündən istifadə edilə bilər. Bunun üçün müəllim tələbələrə şəkilləri [8] göstərir və onlar şəkildə kimin nə etdiyini yazmalıdır.

Tələbələr tərcüməyi-hal yazmalıdır, lakin bunu necə etməli olduqlarını bilmirlər. Bu zaman müəllim paralel yazıdan istifadə edir, yəni nümunə tərcüməyi-halı göstərir və tələbələr ordaki məlumatları özlərinə uyğun dəyişərək öz tərcüməyi-halını yazır. Müəllim aşağıdakı nümunəni tələbələrə təqdim edir.

My name is Amanda. I was born on 13 November, 1987 in New Jersey. I'm the second child in my family. I have an elder and a younger sister. I finished school in 2005 and entered Princeton University. I was a smart student. In 2009 I graduated bachelor degree and at the same year I gave my documents for Master degree and I got it. Since 2011 my work experience has begun. Now I'm a teacher. But I have not stopped my academic research. So I thought it would be better if I got Phd degree, too. I succeeded it.

I'm not lucky only in my career, but also in private life, too. I am married to Mr. Rustam. He supports me in every field. He also got Phd degree in the geography field. He works as Head of Hydrology Department in one NGO. I have three sons. They are Mete, Kurshad and Davud. Mete is 6, Kurshad is 4 and Davud is 3.

My father Nariman is 65. He is a master. My mother Yegana is a housewife. She is 57. Sabina – my elder sister is 37. She is married and has two daughters. Younger sister- Arzu is also married and has a son and a daughter.

Yeni mövzular tədris edildikdən, şifahi və yazılı tapşırıq növlərindən istifadə edilərək bu biliklər möhkəmləndirildikdən sonra sonuncu mərhələ mənimsəməni yoxlamaqdır.

Test edərkən müəllim unutmamalıdır ki, tədris etmədiyini, ümumi bilikləri yoxlamamalı, test zamanı yeni texnikaları təqdim etməməli və testi təqdim etməzdən əvvəl testin özün də yoxlamalıdır.

Praqmatik dil bacarıqları. İnsanların bir-birləri ilə kommunikasiya zamanı istifadə etdiyi bacarıqlar praqmatik dil bacarıqları adlanır. Bu bacarıqlara yalnız sözlə ifadə deyil, eyni zamanda bədən dili, göz kontaktı və səs tonu da daxildir.

Praqmatik dil bacarıqları sosial bacarıqları, emosiyaları idarə etmək, çeviklik, problemləri həll etmək kimi bacarıqları özündə ehtiva edir. Mükəmməl sosial bacarıqlara malik tələbə fikrini sərbəst, rahat ifadə edə bilər. Çeviklik praqmatikanın əsas tərkib hissəsidir, çünki tələbə bir situasiyadan digər situasiyaya tez keçə bilər, məsələn tələbə müəllim və tələbə tələbə arasındakı münasibət. “Are you kidding” kimi ifadəni tələbənin müəllimə deməsi doğru deyil. Bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün sosial hekayələrdən, vizual vasitələrdən, rol-oyunlarından istifadə edilir. Məsələn, rol oyunu zamanı səhnəcik hazırlanır, tələbənin biri həkim digəri isə pasient olur.

Patient: Good day, doctor.

Doctor: Good day. What is the problem?

Patient: I have a stomachache.

Doctor: How many days are you feeling the ache?

Patient: It is more than 10 days.

Doctor: What are symptoms?

Patient: my stomach rumbles, I feel acid and I vomit.

Doctor: For having exact diagnosis, you must swallow probe and take some analysis. After that we will decide what to do. Tomorrow at 9 be here, but please be hungry.

Patient: Ok, doctor, I will be here. By the way when I eat it makes me uncomfortable.

Doctor: Would you like to swallow probe with anesthesia or without?

Patient: With anesthesia.

Doctor: Don't be late.

Patient: I will be in time. Bye

Doctor: Bye.

Dialogdan da göründüyü kimi, həm istifadə edilən sözlər, həm xəstənin mimikası (səhnəcikdə) tələbələrə fərqli situasiyada necə dəyişmələrinin əyani göstəricisidir.

Və ya müəllim bir neçə emosiya şəklini göstərir və tələbə şəkillərə əsasən situasiya qurmalıdır.

Diskurs dil bacarıqları. Diskurs sosial kontekstdə dildən istifadəni nəzərdə tutur. Diskurs bacarığının iki əsas aspekti var: birlik (cohesion) və uyğunluq (coherence) [2]. Söylənən fikir bir-birinə uyğun, ardıcıl və rabitəli olmalıdır. Birləşdirici sözlər bağlayıcılar (in other words, for this reason, in common, firstly, secondly, at last və s.) və zərflər cümlədə sözləri bir-biri ilə bağlayaraq birlik yaradır. Tələbələr ilk növbədə birləşdirici sözlərin mənalarnı bilməlidir. Bunun üçün müxtəlif növ tapşırıqlardan istifadə etmək olar, məsələn:

Aşağıdakı bağlayıcı sözləri mənalarnı görə qruplara ayırın:

in addition, for instance, despite, for, as well as, nevertheless, for example, while, furthermore, in contrast, since, and, also, because, on the contrary, including

Addition	Cause	Contrast	Example
in addition	For	despite	for instance
as well as	since	while	for example
furthermore	Because	in contrast	including
Also		on the contrary	
And			

Növbəti tapşırıq isə daha yaradıcı olmalıdır, məsələn yuxarıda verilmiş bağlayıcı sözlərdən istifadə edərək “My duties and responsibilities” mövzusunda esse yazı işi.

Tələbələr sinifdə nə qədər çox ingilis dilindən istifadə edərlərsə o qədər də çox ingilis dili bacarıqlarını inkişaf etdirmiş olurlar.

Ədəbiyyat

- Anastasiou, D. & Griva, E. (2012). Morphological processing strategies: An intervention for spelling difficulties in English language. English Language Teaching, 5(4), 15-23.

2. Brandes, D. R. & McMaster, K. L. (2017). A Review of Morphological Analysis Strategies on Vocabulary Outcomes with ELLs. *Insight into Learning Disabilities*, 14(1), 53-72.
3. Celce-Murcia, M., Dörnyei, Z. & Thurrell, S. (1995). Communicative competence: A pedagogically motivated model with content specifications. *Issues in Applied Linguistics*, 6(2), 5-35.
4. Crosson, A. C., McKeown, M. G., Moore, D. W. & Ye, F. Extending the bounds of morphology instruction: Teaching Latin roots facilitates academic word learning for English learner adolescents. *Reading and Writing*, 2018, p.1–39.
5. Gerald Kelly, *How to teach pronunciation*, Longman, 2007, p 154
6. J. Harmer, *Teaching and Learning Grammar*. Longman, 1996, p 69
7. Stowe, M. (2019). *Teaching Morphology: Enhancing Vocabulary Development and Reading Comprehension*, School of Education, December 20, 2020, pp.90-95
8. <https://znanija.com/task/44879761>

XÜLASƏ

Məqalə dil tədrisində mikro dil bacarıqların inkişaf etdirilməsinə həsr olunmuşdur. Mikro bacarıqlar dedikdə dilin fonoloji, morfoloji, sintaktik, semantik, praqmatik və diskurs bacarıqları nəzərdə tutulur. Bu sistemlər iyerarxiyaya əsaslanır. Məlum olduğu kimi dil bu bacarıqların üzərində formalaşır və bu bacarıqlara malik olmadan ingilis dilindən istifadə mümkün deyil. Məqalədə G. Kelli, J. Harmer, Celce-Murcia kimi görkəmli alimlərin fikrindən istifadə edərək mikro bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün tapşırıq nümunələri göstərilmişdir. Bu tapşırıqlar nəzarət ediləndən daha yaradıcı növlərə doğru istiqamətlənib və həm şifahi, həm də yazılı formadaadır. İngilis dilinin tədrisində mikro bacarıqların öyrənilməsinin vacibliyini nəzərə alsaq, məqalə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: mikro dil bacarıqları, fonoloji, morfoloji, sintaktik, semantik, praqmatik və diskurs bacarıqları.

Возможности развития микронавыков в процессе обучения английскому языку

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена развитию микронавыков в обучении языку. Под микронавыками понимаются фонологические, морфологические, синтаксические, семантические, прагматические и дискурсивные навыки владения языком. Эти системы основаны на иерархии. Как известно, языкформируется на этих навыках и без этих навыков невозможно пользоваться английским языком. В статье приведены примеры заданий на развитие микронавыков с использованием мнения таких выдающихся ученых, как Г. Келли, Дж. Хармер, Селси-Мурсия. Эти задания выполняются с контролируемыми до творческими, и как устно, так и письменно. Учитывая важность изучения микронавыков в обучении английскому языку, статья важна.

Ключевые слова: микро языковые навыки, фонологические, морфологические, синтаксические, семантические, прагматические и дискурсивные навыки.

The opportunities of developing micro skills in the English language teaching process

Summary

The article is dedicated to the development of micro language skills in the teaching. By micro language skills we mean phonological, morphological, syntax, semantic and discourse skills. These systems are based on hierarchy. As it is known language is formed on the basis of these skills and without obtaining these skills it is impossible to use English. By using thoughts of outstanding scholars as G. Kelly, J. Harmer and Celce-Murcia exercise examples for the development of micro skills are given in the article. These exercises are directed from controlled one to creative exercise and are fulfilled in both oral and written form. By taking into account the significance of micro skills in the English language teaching the article is very important.

Key words: micro language skills, phonological, morphological, syntactic, semantic, pragmatic and discourse skills.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

О ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ К ИЗУЧЕНИЮ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

Словосочетание, будучи минимальной единицей синтаксиса, создаётся путём соединения двух лексических единиц с учётом их семантической совместимости и грамматической взаимосвязи. Этот процесс протекает под влиянием общепринятых в языке правил построения синтаксических конструкций и обуславливается объективной закономерностью, согласно которой главным условием выражения значения языковых единиц является их комбинаторика (взаимосвязь). По словам Ж. Вандриес, «слово никогда не всплывает в нашем сознании одиноко» (1, с.37). Именно во взаимодействии с другими лексическими единицами слова реализуют свои семантические и грамматические свойства, способствуя тем самым формированию семантического потенциала более крупных языковых единиц – словосочетаний и предложений (8, с.39).

По этому поводу в своё время высказывался великий русский поэт А.С. Пушкин: «...разум неистоим в соображении понятий, как язык неистоим в соединении слов...Мысль отдельно никогда ничего нового не представляет; мысли же могут быть разнообразны до бесконечности» (7, с. 187). Вместе с тем «... язык использует лишь небольшую часть от громадного числа теоретически возможных комбинаций, которое могло бы дать свободное соединение минимальных основных элементов. Такое ограничение образует специфические конфигурации, меняющиеся от одной языковой системы к другой (1, 446)».

Тем не менее даже такое небольшое число возможных комбинаций слов в виде словосочетаний и предложений оказывается всегда достаточным для выполнения языком своей основной функции в качестве средства общения. И в этой сфере словосочетание как минимальная синтаксическая единица играет немаловажную роль. В лингвистической литературе достаточно подробно описываются лексико-грамматические и синтаксические свойства словосочетаний. По определению В.В. Виноградова, словосочетание представляет собой синтаксическую конструктивную единицу, которая может служить средством номинации, сближаясь, таким образом со словом, но сохраняя резкое отличие от отдельного (даже сложного) слова.

Коммуникативную функцию словосочетание, как и слово, выполняет лишь при посредстве предложения, в его составе. Словосочетание лишено основных признаков предложения (синтаксических категорий модальности, времени, лица, а также интонации сообщения) и потому качественно отличается от него, хотя и постоянно взаимодействует с ним.

В соответствии с этим В.В. Виноградов рассматривает типы словосочетаний как «исторически сложившиеся в языке формы грамматического объединения двух и больше знаменательных слов, лишённые основных признаков предложения, но создающие расчленённое обозначение единого понятия» (Грамм. р. яз., с. 19).

Таким образом, в результате плодотворных попыток изучения природы словосочетания исследователи пришли к выводу о том, что занимая промежуточное положение между словом и предложением, словосочетание обнаруживает известную к ним близость, почему и должно сопоставляться с ними, но при этом оно резко отличается и от первого, и от второго и потому не должно ни отождествляться, ни смешиваться с ним. Особого внимания заслуживает то, что, опираясь на теоретические постулаты своих предшественников, Прокопович осуществил глубокое исследование словосочетаний, где нашли отражение ряд важных аспектов этой минимальной синтаксической единицы: соотношение словосочетания со словом и предложением, структурные типы словосочетаний (предложные и беспредложные конструкции), словосочетания с существительными, зависимыми наречиями, инфинитивом.

Тем не менее в перечисленных работах недостаточно подробно изучены устойчивые глагольно - именные словосочетания. Более того, малоизученным остаётся вопрос о лингводидактическом аспекте изучения данной группы словосочетаний, хотя число последних в русском языке, по данным специального словаря – справочника В.М. Дерибаса, достигает 5000. Представляет определённый интерес и то, что в указанном словаре дано 723 глагола, с помощью которых образованы все глагольно - именные словосочетания типа **отвечать на вопрос, отвечать отказом, отвечать интересам, отвечать требованиям** и т. п.

Наблюдения над структурой и семантическим потенциалом глагольно - именных словосочетаний показывают что, по характеру спаянности компонентов они занимают промежуточное положение между свободными сочетаниями и фразеологическими единствами. На самом деле, с одной стороны, они состоят из слов, известных в свободном употреблении, с другой - им свойственны все основные признаки несвободных словосочетаний: воспроизводимость в речи, устойчивость в составе и в структуре, целостность значения и др. (5, с.3). Поэтому в лингвистической литературе нет единого мнения по поводу указанных словосочетаний. Одни исследователи причисляют устойчивые глагольно- именные словосочетания к фразеологизмам (Н.М. Шанский), а другие – склонны признать их отличительные признаки (А.И. Молотков).

⁶⁷ профессор БГУ

⁶⁸ сотрудник БГУ

Анализ различных типов глагольно-именных словосочетаний показывает, что подавляющее их большинство состоит из двух знаменательных слов – глагола и существительного в предложной или беспредложной форме: **оказать помощь, привлекать к ответу** и т.п. Встречаются также сочетания глагола с субстантивированным прилагательным: **иметь общеи** т. п. Наряду с двучленными сочетаниями употребляются и трёхчленные: **стоять на повестке дня, определять соотношение сил, защищать точку зрения**. В редких случаях в составе некоторых устойчивых сочетаний отмечаются факультативные компоненты-местоимения: **иметь в своём распоряжении, лишать себя удовольствия, ставить целью себе**. «Специфична синтаксическая роль рассматриваемых сочетаний. В силу того, что глагол в них лексически неполноценен, он не может самостоятельно выполнять функцию сказуемого. Глагол в сочетании с существительным, образуя неделимое устойчивое сочетание, равное по значению одному слову, выступает в предложении в функции сказуемого, которое определяется как простое глагольное сказуемое. Ср.: Молодёжь **участвовала (принимала участие)** в демонстрации». (5, с.6). Можно привести ряд примеров аналогичного (функционально тождественного) употребления устойчивого словосочетания и соответствующего глагола: 1. Вражеские отряды долго **сопротивлялись (оказывали сопротивление)** нашим бойцам. 2. Родители **заботились (окупили заботой)** своих детей. 3. На каждой перемене в коридорах школьники **кричали (поднимали крик)**. В связи с этим необходимо более подробно комментировать случаи семантической эквивалентности устойчивых глагольно-именных словосочетаний с одиночными однокоренными глаголами типа **оказывать помощь=помогать**. Ср.: **оказывать приём=принимать; возлагать надежды=надеяться; проявлять заботу=заботиться; проявлять догадку = догадаться; проявлять волнение=волноваться; проявлять доверие=доверять; проявить интерес=интересоваться; проявлять старание = стараться; проявлять терпение = терпеть; проявлять уважение = уважать; бросать взгляд=взглядывать**.

Однако встречаются и многочисленные факты отсутствия такой семантической соотносительности, когда невозможно подобрать к сочетаниям семантически эквивалентные глаголы. Ср.: **окупиать вниманием, опираться на факты, осваивать опыт, разделять горе, развивать традиции, ставить печать, срывать планы, творить чудеса, терять место, экономить время, входить в форму, входить в ряды** и т. п. Несмотря на общность синтаксической схемы построения глагольно – именных конструкций, в частном плане среди них наблюдаются разновидности по лексическому составу и грамматическим свойствам. Прежде всего можно выделить среди них две большие группы, различающиеся по наличию или отсутствию предметов в их составе: Ср.: **возлагать надежды, испытывать счастье и водить в бой, привлекать (привлечь) к ответу, ставить (поставить) на повестку, выводить (вывести) из терпения**. Как видно из приведённых примеров, в составе устойчивых глагольно-именных словосочетаний могут быть различные типы предлогов, каждый из которых способен реализовать разные свои значения. Этот фактор создаёт определённые трудности на пути усвоения значения таких сочетаний на занятиях по русскому языку как иностранному.

Комментируя функциональный потенциал однокоренных возвратного и невозвратного глагола в составе устойчивых словосочетаний, следует отметить что реальные факты свидетельствуют о численном превосходстве невозвратных форм. Так, например, устойчивых словосочетаний с невозвратным глаголом **лишать** вдвое больше, чем сочетаний с возвратными глаголами. Ср.: 1) **лишать возможности, лишать доверия, лишать надежды, лишать наследия, лишать права, лишать свободы, лишать слова, лишать удовольствия**; 2) **лишаться возможности, лишаться зрения, лишаться рассудка, лишаться сил, лишаться чувств**. Обращает на себя внимание и тот факт, что в этих двух группах сочетаний только в одном случае встречается общий именной компонент (**возможность**). Более того, в подавляющем большинстве случаев устойчивые глагольные словосочетания могут быть образованы только невозвратными глаголами, тогда как для их однокоренных возвратных коррелятов такая функция оказывается недоступной. Примером тому может служить группа устойчивых сочетаний с глаголом **объявлять** – 14: **объявлять войну (бойкот, выговор, тревогу** и т.п.). Но нет ни одного устойчивого глагольного сочетания с возвратным глаголом **объявляться**. И напротив, встречаются такие группы устойчивых словосочетаний, которые образованы исключительно возвратными глаголами, тогда как отсутствуют соотносительные сочетания с невозвратными глаголами. Таковы например, сочетания с глаголом **обмениваться**: **обмениваться взглядами, обмениваться впечатлениями, обмениваться мнениями, обмениваться опытом, обмениваться приветствиями, обмениваться рукопожатиями, обмениваться сведениями**.

Семантический анализ рассматриваемых слов показывает, что некоторые конструкции с возвратными глаголами могут выражать оттенок более высокой степени энергии и устремления: Он **...бросился в бой** (Полевой. Повесть...); Ему никогда больше не поднимать самолёт в воздух и не **бросаться** в воздушный бой, никогда! (Полевой. Повесть...).

Описывая свойства глагольно – именных словосочетаний, на наш взгляд, следует обратить внимание на смысловой потенциал глагольной лексики, выступающей в данном случае в роли главного компонента в составе анализируемых синтаксических конструкций. Так, например, среди рассматриваемых словосочетаний достаточно многочисленны конструкции с глаголами движения и их производными (с приставками), употреблёнными как правило, в переносном значении. Ср.: **вносить изменения** (во что, какие), **выносить решение** (по чему, о чём,

какое), **выходить в финал** (чего), **доходить до отчаяния** (от чего, от какого), **доводить до слёз** (кого, чем), **вносить в протокол** (что, чего), **идти на смену** (кому, чему), **наносить вред** (кому, чему, чем, какой). Далее можно рассмотреть особенности конфигураций словосочетаний с различными предлогами, большинство которых многозначны. В устойчивых глагольно - именных словосочетаниях при многозначном глаголе употребляются разные формы зависимого существительного, если различные значения глагола реализуются в грамматически неодинаковых словосочетаниях: **искать причину** («стараться найти причину») **искать совета** («стараться получить совет»); **восстанавливать в должности** («вернуть в прежнее общественное, служебное положение») - **восстанавливать отношения** («приводить в прежнее состояние»).

В некоторых случаях многозначность устойчивого словосочетания обуславливается полисемичностью именных компонентов. Подтверждением тому служат многозначные словосочетания: **производить съёмку, производить посадку**. Ср.: 1) **производить съёмку** деталей из компонента и 2) **производить съёмку** нового фильма; 1) **производить посадку** плодовых деревьев и 2) **производить посадку** самолёта в условиях плохой погоды. Как видно из приведённых примеров, многозначность сочетаний обусловлена многозначностью их зависимых компонентов: **съёмка и посадка**.

Итак, лингводидактический подход к изучению устойчивых словосочетаний в русском языке позволяет описать закономерности образования таких конструкций, а также лексико-семантические особенности их компонентов. В учебном процессе, опираясь на полученные данные, можно наметить ряд заданий, способствующих усвоению правил употребления устойчивых сочетаний в различных сферах коммуникации.

Использованная литература

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, 446 с.
2. Вандриес Ж. Язык. Русский перевод. М., 1937.
3. Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний (Избр. труды. Исследования по русской грамматике М.: Наука, 1975, с.231-254).
4. Грамматика русского языка, т. II, ч. I, изд. АН СССР, М., 1960.
5. Дерибас В.М. Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка. М.: Рус.яз; 1975, 240 с.
6. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М.: Просвещение, 1966, 400 с.
7. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений. Т. 12. М; 1946.
8. Русская грамматика. Т. 2. Синтаксис. М: Наука, 1980.
9. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке/ Вопросы синтаксиса современного русского языка. М: 1950.
10. Чумирова В.Е. Грамматические и текстовые свойства полисемичных глаголов // НДВШ. Филологические науки. М., 2003, №3, с.39-48.

Açar sözlər: sabit söz birləşməsi, semantik potensial, feili – ismi birləşmə, linqvodidaktik yanaşma.

Ключевые слова: устойчивое словосочетание, семантический потенциал, глагольно-именное

Key words: the stable word combination, semantic potential, verb-noun word combination, linguo-didactic approach.

Sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsinə linqvodidaktik yanaşma haqqında

Xülasə

Sözlər öz semantik və qrammatik xassələrini digər leksik vahidlərlə qarşılıqlı əlaqədə reallaşdırır. Bu zaman onlar söz birləşmələrinin semantik potensialının yaradılmasına kömək edir. Həmin vahidlərin sırasında sabit feili – ismi söz birləşmələri xüsusi qrup təşkil edir (**оказывать помощь**). Sonuncular linqvodidaktik aspektdə kifayət qədər öyrənilməmişdir. Onların tərkibi eyni deyil: onların sırasında iki komponentli, üçkomponentli, önlüklü və önlüksüz vahidlərə rast gəlmək olar. Sabit söz birləşməsinin mənası bir sözlə də ifadəoluna bilər (**оказывать помощь - помогать**). Sayca qeyri – qayıdıq feilli birləşmələr üstünlük təşkil edir. Həmçinin hərəkət bildirən feilli sabit birləşmələrin çoxsaylı və çoxmənalı olmasını qeyd etmək lazımdır.

О лингводидактическом подходе к изучению устойчивых словосочетаний.

Резюме

Слова реализуют свои семантические и грамматические свойства во взаимодействии с другими лексическими единицами. При этом они способствуют формированию семантического потенциала словосочетаний, среди которых особую группу составляют устойчивые глагольно-именные сочетания типа (**оказывать помощь**). Последние недостаточно изучены в лингводидактическом аспекте. Они не одинаковы по составу: среди них встречаются двухкомпонентные и трехкомпонентные, предложные и беспредложные. По значению устойчивое словосочетание может быть равно слову (**оказывать помощь - помогать**). В количественном отношении сочетания с невозвратными глаголами составляют подавляющее большинство. Следует отметить также наличие большого количества устойчивых сочетаний с глаголами движения, а также их многозначность.

About the linguo-didactic approach to the study of the stable word combinations

Summary

Words realize their own semantic and grammatical properties in the interaction with the other lexical units. In this case they help to create the semantic potential of the word combinations. The stable verb-word phrases arrange a special group among those units (**оказывать помощь**). The latter have not been sufficiently studied in the linguo-didactic aspect. Their composition is not the same: among them, with two-component units, with three-component units, with prefix units, and without prefix units can be encountered. The stable word combination can be equal to one word in terms of meaning (**оказывать помощь - помогать**). Non-reflexive verb - word combinations prevail in number. Also, it should be noted that the stable verb - word combinations with denoting action are multi - numerous and multi-meaning.

Saidə Şirzad qızı Mustafayeva⁶⁹
Ə.ƏFƏNDİZADƏNİN METODİK ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN
TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi istiqamətində durmadan axtarışlar aparılır, yeni metod, qayda və üsullar müəyyənləşdirilir. Həmin yeniliklərlə yanaşı əvvəlki, illərin sınağından keçmiş metodik fikirlərin öyrənilməsi də aktualıq kəsb edir. Çünki Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin tarixi aspektdən öyrənilməsi əvvəllər əldə edilmiş fikirlərə əsaslanmaqla köhnəliklə yeniliyin üzvi şəkildə əlaqələndirilməsi məsələsini gündəmə gətirir. Bu prosesdə isə metodika elmi ilə məşğul olan alimlərin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Həmin alimlər tədris işi sahəsində böyük, geniş işlər görmüş, çoxlu tədqiqatlar aparmış və əvəzsiz metodik əsərlər yazmışlar. Həmin, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsindəki tədqiqatları ilə seçilən alimlərdən biri də Əziz Əfəndizadədir. Onun bu sahədə yazdığı əsərlərindəki metodiki fikirlər dövrü üçün əhəmiyyətli olduğu qədər, bu günki veniləsən metodikada da əlaqələndirmə vasitəsi kimi müraciət olunan əsas mənbələrdən biridir. 1954-cü ildə «Azərbaycan dilinin orfoepiyası» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə layiq görülmüş alim Ə.Əfəndizadə metodika sahəsində də bir-birinin ardınca dəvərli əsərlər yazaraq tədris sahəsindəki müəyyən çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində mühüm xidmət göstərmişdir.

Ümumilikdə, XX əsrin II yarısı Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin inkişafında yüksək mərhələ kimi qəbul edilir. «Bu mərhələdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası üzrə güclü tədqiqatçılar ordusu meydana gəlmişdi, professorlardan A.Abdullayev, Y.Kərimov, Ə.Əfəndizadə, Ə.Fərəcov, H.Bahyev ... və başqalarının Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının bir elm kimi formalaşması, zənginləşməsi və inkişafında xidmətləri böyükdür (3, s. 60).

Prof. Ə.Əfəndizadənin elmi rəhbərliyi və əsas müəllifliyi ilə 1965-1966 və 1976-1977-ci illərdə Azərbaycan dilinin tədrisində mühüm vəsait rolunu oynayan əsas metodik əsərlərdən biri olan və iki cildə ibarət «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi» adlı kitab çap edilir. Həmin dövrə məxsus tədris məsələlərini, xüsusən ana dili təlimi sahəsində görülmüş işləri xarakterizə edən A.Məmmədova öz dərslərində qeyd edir ki, «Azərbaycan dili tədrisinin tarixində əlamətdar bir hadisə olaraq 1965-66 və 1976-77-ci illərdə hərəsi iki cildə ibarət «Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi» adlı kitablar bilavasitə prof. Ə.Əfəndizadənin elmi rəhbərliyi və əsas müəllifliyi ilə çap olunmuşdur. Həmin əsərdə Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələri, metodları, təşkilat formaları, fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksika, qrammatika və b.bölmələr üzrə təlimin metodik problemləri genişliyi ilə əhatə olunmuşdur" (10, s. 167)

Professor Ə.Əfəndizadənin, ömrünün qırx ildən çoxunu təhsilimiz üçün önəmli olan bu sahəyə, ana dilinin tədrisinə həsr edən alimin elmi fəaliyyətində dərslük yazılması məsələsi xüsusi əhəmiyyətə malik bir məsələ idi. O hələ, 1955-ci ildə orta məktəblərdə Azərbaycan dili fənni üzrə sistemlik proqram tərtibinin müəllifi olmuş və ilk dəfə olaraq da, Azərbaycan dilindən əyani vəsaitlərin, didaktik materialların, məktəbli lüğətlərinin hazırlanmasının təşəbbüskarı və müəllifi kimi çıxış etmişdir. Alimin, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində ardıcıl və sistemli araşdırmalar aparan görkəmli dilçi-metodist Əziz Əfəndizadənin 60-cı illərdə yazıb nəşr etdirdiyi «Yazılısı çətin olan sözlər və onların öyrədilməsi yolları» (6), «Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları» (5) və digər metodik əsərləri Azərbaycan dilçiliyi söhbələrinin tədrisində çox önəmli tədris vəsaitləri kimi öz əhəmiyyətini bu gün də saxlayır. Ə.Əfəndizadə həm də Azərbaycan dili fənninə aid dərslüklərin hazırlanması, yenilənməsi və təkmilləşməsində yaxından iştirak etmişdir.

«Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi» adlı metodik əsərdə Azərbaycan dili fənninin məqsədi, vəzifələri, metodları, təşkilat formaları, fonetika, leksika, qrammatika və digər bölmələr üzrə təlimin təşkilindəki metodik problemlər və onların aradan qaldırılması yolları əks olunmuşdur.

Ə.Əfəndizadənin elmi rəhbərliyi və alimlərdən, B.Əhmədov, M.Həsənov, Y.Əfəndiyev, K.Mikayılovun birlikdəki fəaliyyətinin nəticəsi kimi hazırlanmış və Azərbaycan dilçiliyinin bölmələrinin tədrisi məsələlərini özündə əks etdirən elmi rəhbərliyi «Azərbaycan dilinin tədrisi (V-VIII siniflərdə)» adlanan birinci hissə, demək olar ki, həmin dövrdə dilimizin tədrisinin təşkili istiqamətindəki çətinlik və boşluqların aradan qaldırılmasında çox mühüm və önəmli bir metodik vəsait rolunu oynadı. Kitabda Azərbaycan dili təliminin səmərəli təşkili yollarından, Azərbaycan dili tədrisində istifadə ediləcək metodik üsullar, Azərbaycan dili tədrisinin təşkili, Fonetika məşğələlərinin aparılması, Morfologiyanın tədrisi, Sintaksisin tədrisinə dair başlıqları daxilində sintaksis, ibtidai kurs, fonetika, leksika və söz yaradıcılığı kimi mövzuların tədrisi məsələlərindən, eyni zamanda da, rəhbərliyi nitqin inkişafı üzrə işlərin aparılması yollarından bəhs olunur.

Professor A.Abdullayevin yazdığı «Müqəddimə əvəzinə» adlı girişlə başlanan metodik əsər proqramdakı ardıcılığa uyğun olaraq V fəsildə təqdim edilmişdir:

- I. Azərbaycan dili tədrisində istifadə ediləcək metodik yollar haqqında;
- II. Azərbaycan dili tədrisinin təşkili;
- III. Fonetika məşğələlərinin aparılmasına dair;
- IV. Morfologiyanın tədrisi haqqında;
- V. Sintaksisin tədrisinə dair

Birinci fəsildə Azərbaycan dili tədrisində istifadə ediləcək metodik yollardan

⁶⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bakı Dövlət Universitet

bəhs edən müəlliflər, onları iki yerə bölür və birinci olaraq, didaktikanın müəyyən etdiyi ümumi metodik yolları göstərərək, bura müəllimin şərh, müsahibə, çalışmalar və dərslik üzərində aparılacaq iş növlərini daxil edirlər.

İkincinin isə, Azərbaycan dili fənninin öz xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan metodik yollar olduğu göstərilir. Bura qrammatik təhlil, imla yazılar, üzündənköçürmə yazılar, üslubiyyət üzrə təhlil, inşa və ifadə yazılar və digər bu kimi yolların daxil olduğu vurğulanır (8, s. 16-39).

Azərbaycan dili üzrə tədris işinin perspektiv və cari planlaşdırılması, Azərbaycan dili dərslərinin təşkili kimi önəmli metodik məsələlərdən bəhs edən ikini fəsildən sonra, üçüncü fəsildə dilçiliyimiz üzrə vacib olan «Fonetika məşğələlərinin aparılmasına dair» məsələlərdən bəhs edilir.

Burada, V sinifdə fohetika bəhsinin öyrədilməsi çərçivəsində səs, hyərf, əlifba, səsləli və səssizlərin təsnifi, orfoqrafiyası metodik cəhətdən təhlil edilərək, tədrisi yolları, yararlı metod və usullar təqdim olunur.

Digər, IV. «Morfologiyanın tədrisi haqqında», V. «Sintaksisin tədrisinə dair» fəsilindəki mövzular da həmin qaydada, ardıcıl olaraq metodik cəhətdən izah olunaraq, tədrisindəki əhəmiyyətli metod və usullar göstərilir.

Əsərdə diqqəti cəlb edən mövzulardan biri də «Təyini söz birləşmələrinin tədrisi» məsələsidir. Bu gün də tədrisi və mənimsənilməsində çətinlik çəkilən həmin mövzu haqqında dövrün orta məktəblər üçün hazırlanmış dərsliklərində verilmiş məlumat, həm mənimsədilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilir, həm də yeni metodiki yanaşma istiqamətindən öyrədilməsi yolları göstərilir.

Metodik əsərdə qeyd edilir ki, «müəllim birinci növ təyini söz birləşmələrini keçərkən göstərir ki, birini tərəfi ziyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən birləşmə birinci növ təyini söz birləşməsidir» (8, s. 246).

Alimin fiki ilə məsələyə yanaşsaq həqiqətən də görürük ki, şagird bu zaman ilk olaraq ziyəlik hal və mənsubiyyət şəkilçisini axtaracaq. Bununla da, həmin şəkilçilərin adını eşidib, özünü görə bilməyən şagirdin mövzunun əsas mahiyyətini anlamasında və mənimsənilməsində çətinlik yaranacaq. Həmin nöqsanın aradan qaldırılmasında müəllimlər də çətinliklə üzləşir. Bu çətinliyin həlli yolunu alimlər «Təyini söz birləşmələrinin tədrisi»nə birinci növdən deyil, üçüncü növdən başlamaqda görürlər. Təyini söz birləşmələrinin tədrisinin üçüncü növdən başlamağın metodik cəhətdən faydalı olmasını da aşağıdakı kimi təqdim edirlər: «1) hal və mənsubiyyət şəkilçilərini şagirdlər üçüncü növ təyini söz birləşməsi əsasında tez yada salır, onu əyani olaraq görür və birləşmənin əmələ gəlməsində onların rolunu düzgün başa düşürlər. 2) üçüncü növ təyini söz birləşməsindən sonra ikinci növ təyini söz birləşməsini öyrətmək daha asan olur. 3) Ümumiyyətlə, təyini söz birləşmələrinin cümlədə mürəkkəb üzv yerində işlədilməsi onların əsas əlamətlərindən biri hesab olunur, lakin birinci növ təyini söz birləşməsi bu cəhətdən xarakterik deyildir. Bütün bunlara görə təyini söz birləşmələrinin tədrisinin üçüncü növdən başlamaq daha münasibdir» (8, s. 246-247).

Alimlər tərəfindən 1960-cı illərdə qeyd edilmiş həmin metodik fikirlər, düşünürük ki, hal-hazırda da Təyini söz birləşmələrinin məktəblərimizdə tədrisi zamanı tətbiq edilsə, mövzunun mənimsədilməsi daha asan olar.

Vəsaitin «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi» adlanan ikinci hissəsində əsasən, orfoepiya təlimi və qrammatikanın, orfoqrafiyanın tədrisi metodikasına dair məsələlərə yer verilmişdir. Müəllimin əməli fəaliyyətinə bilavasitə kömək göstərmək məqsədini əsas götürən müəlliflər, bu əsərdə diqqəti əsasən praktik məsələlərin daha qabarıq şəkildə həllinə yönəlmişlər.

Metodik əsər: 1) «Giriş»; 2) «Azərbaycan dili tədrisinin təşkili»- I fəsil (Bu fəsildə «Yeni biliyin mənimsədilməsi» prosesində müstəqil işlərin təşkili» adlı bölmədən başqa), 3) «Fonetikanın tədrisi» –III fəsil filoloji elmlər namizədi Ə.Əfəndizadə; «Söz yaradıcılığının tədrisi məsələləri»-V fəsil Ə.Əfəndizadə və institutun dissertantı M.Abdullayev; «Sintaksisdən ibtidai kursun tədrisi» - II fəsil, Pedaqoji elmlər namizədi N.Əhmədov; «Azərbaycan dili dərslərində üslubiyyət üzrə işin aparılması yolları» - VI fəsil, Pedaqoji elmlər namizədi Ə.Kəlbəliyev; 1) «Leksikanın tədrisi» – IV fəsil və 2) «Yeni biliyin mənimsədilməsi prosesində müstəqil işlərin təşkili» bölməsi Pedaqoji elmlər namizədi C.A.Vahidov tərəfindən yazılmışdır (9, s. 76).

Mükəmməl tədris vəsaitləri hazırlamaq məqsədilə gərgin əmək sərf edərək Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını sahəsində ardıcıl və sistemli araşdırmalar aparan alim, Respublikanın əməkdar müəllimi Ə.Əfəndizadə «Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları» adlı dərslik yazmaqda ilk olaraq ali və orta məktəblərdə orfoepiya təliminin əsasını qoymuşdur. Həmin əsəri yazmaqda alimin məqsədi Azərbaycan dili yazısının xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək və düzgün yazı təliminə aid müvafiq nəticələr üzə çıxarmaq idi. Dörd fəslə əhatə edən bu kitabda yazılışı çətin olan sözlərin xüsusiyyətlərindən və onların öyrədilməsi metodikasından bəhs olunur. Əsər Azərbaycan dili fənnini V-VIII siniflərdə tədris edən müəllimlərə metodik cəhətdən kömək məqsədilə yazılmışdır. Orfoqrafiya üzrə tədris lüğəti də məktəblilər üçün ilk dəfə Ə.Əfəndizadə tərəfindən tərtib olunmuşdur. Sonradan həmin, ana dili təlimində və öyrənilənlərin nitq fəaliyyətinin təsilində mühüm rol oynayan «lüğət» kompleks lüğət şəklində yenidən hazırlanaraq «Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti» başlığı ilə çap olunur.

Görkəmli alim Ə.Əfəndizadənin də dövrün tələblərinə uyğun olaraq ana dili təliminin təşkili və aparılmasında böyük faydası olan «Düzgün yazı təliminin elmi əsasları» adlı əsərini 1975-ci ildə, 1976-1977-ci illərdə «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi» dərsliyini, 1978-ci ildə «Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti», 1983-cü ildə «Orta məktəbdə imla», 1984-cü ilə «V-VII siniflərdə orfoqrafik səhvlər və onlara qarşı mübarizə yolları» (7), 1988-ci ildə «Azərbaycan dili təliminin metodları və onların təkmilləşdirilməsi haqqında» (5). 1989-cu ildə isə «Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti» kimi dəyərli metodik əsərlərini yazmışdır.

Ə.Əfəndizadə əsas tədqiqat əsəri olan «Düzgün yazı təlimimin elmi əsasları»nda əvvəlcə düzgün yazı təliminin metodik prinsiplərini müəyyənləşdirir və davamı olaraq, Azərbaycan dilinin qrafikası, orfoepiyası, orfoqrafiyasının düzgün tələffüz və qrammatika ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemlərini tədqiq edərək bu istiqamətdəki araşdırmalarını davam etdirərək, həmin mövzuların tədrisindəki tətbiq ediləcək metodları da vurğulayırdı. Demək olar ki, alimin bu sahədəki araşdırmaları, yalnız düzgün yazı təlimi deyil, ümumilikdə «fonetika, yazı təlimi və Azərbaycan dili təlimində istifadə edilən metodların təkmilləşdirilməsində» (2, s. 31-32) də mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan dili təlimində metodistlərin diqqət mərkəzində dayanan və ən çox problemləli olan orfoqrafiya məsələsini araşdırmalarının mərkəz xətti kimi seçən metodist alim yaradıcılığının daha çox hissəsini orfoqrafiya və orfoepiya sahəsi üzrə tədqiqatlara sərf etmişdir. Həmin dövrdə hələ ki, geniş elmi tədqiqata cəlb edilməmiş Yazı təliminin, yazı qaydalarına düzgün əməl edilməsinin orta məktəblərin qarşısında olan ən mühüm vəzifə olduğunu nəzərə alan Ə.Əfəndizadə «Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları» kitabını hazırlayarkən gənc nəsli düzgün yazı vərdişlərinə yiyələndirməyi əsas məqsəd kimi götürmüşdür. Bu istiqamətdə geniş elmi tədqiqat işləri aparılmadığından təlimdə həmin sahədə ilə əlaqəli bir sıra maneələrə rast gəlinirdi. Yazı təlimindəki problemlərin aradan qaldırılmasında Müəllif ilk olaraq Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimlərin hər birinin orfoqrafiyamızın xüsusiyyətlərinə dərinləndirən bələd olmalı olduqları fikrini irəli sürürdü.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin mövcud orfoqrafiyasının tərtibi bu təlimin əsasını təşkil edən üç prinsipə əsaslanır. Dilimizdəki bir çox sözlər tələffüz edildiyi kimi yazılır ki bu da fonetik prinsipə əməl etməklə sözlərin yazılışının deyilişi ilə eyniyyət təşkil etdiyini göstərir. Orfoqrafiya təliminin əsasını təşkil edən həmin üç prinsipdən bəhs edən görkəmli alim H.Balıyev və A.Balıyev, həmin mövzunun izahı zamanı Ə.Əfəndizadənin fikirlərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, «Ə.Əfəndizadə haqlı olaraq göstərir ki, bəzi sözlərin yazılışında onun tələffüzü bilavasitə, bəzində isə bilavasitə nəzərə alınmışdır. Birinci hal fonetik prinsipə birbaşa bağlıdır. Bu zaman sözlər necə deyilsə eləcə də yazılır. Həqiqətən, söhbət, dəsmal, dəmir, gəldin, oxuyur kimi sözlərin yazılışı bilavasitə onların tələffüzünə əsaslanır» (1, s. 241). Bu onu deməyə əsas verir ki, fonetika təlimindən bəhs edən bütün metodistlər, tədris sahəsindəki müasir elmi tədqiqatlar ilk öncə Ə.Əfəndizadənin həmin mövzudakı yazılarından bəhrələrinir.

Alimin Azərbaycan dili orfoqrafiyasının bütün incəliklərini özündə əksətdirən həmin kitabı orta məktəblərin V-VIII siniflərində Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimlərə metodik cəhətdən kömək məqsədi daşıyırdı.

Dörd fəsili əhatə edən kitab aşağıdakı kimlik sistemləşdirilmişdir: 1. Orfoqrafiya və onun əhəmiyyəti; 2. Orfoqrafik səhvlərin başvermə səbəbləri və müəllimin bu səhvlər üzərində işləməsi; 3. Orfoqrafik səhvlər və bunların aradan qaldırılması üzərində iş üsulları; 4. Şagirdlərin nitqindəki şivə xüsusiyyətləri ilə əlaqədar orfoqrafik səhvlərə qarşı mübarizə yolları (4).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası istiqamətində aparılmış tədqiqatlar içərisində prof. Ə.Əfəndizadənin fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Alimin qələmə aldığı metodik əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı müxtəlif problemlərə toxunulur və onların həlli yolları izah edilir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının elmi əsasları, dilçiliyin şöbələri, fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, qrammatika (morfologiya və sintaksis), nitq inkişafı, yazı təlimi ilə bağlı əsas elmi-metodik cəhətlər və həmin istiqamətdə aparılacaq işlər haqqındakı fikirləri öz əksini tapır.

Deməli, Əziz Əfəndizadənin bu sahədə yazdığı əsərlərindəki metodiki fikirlər dövrü üçün əhəmiyyətli olduğu qədər, bu günki yeniləşən metodikada da əlaqələndirmə vasitəsi kimi müraciət olunan əsas mənbələrdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Balıyev H.B. Balıyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
2. Balıyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1988, 285
3. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I h., Dərslük, Bakı: ADPU, 2016, 403 s.
4. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları. Bakı: Elm, 1968, 135 s.
5. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili təliminin metodları və onların təkmilləşdirilməsi haqqında. «Azərbaycan dili və Ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı. Bakı: 1988, № 1.
6. Əfəndizadə Ə. Yazılışı çətin olan sözlər və onların öyrədilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1962, 102 s.
7. Əfəndizadə Ə. V-VII siniflərdə orfoqrafik səhvlər və onlara qarşı mübarizə yolları. Bakı: Bilik, 1984, 69 s.
8. Əfəndizadə Ə., Əhmədov B., Həsənov M., Əfəndiyev Y., Mikayılov K., Azərbaycan dilinin tədrisi (V-VIII siniflərdə). I h., Bakı: Maarif, 1965, 316 s.
9. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı: Maarif, 1977, 293 s.
10. Məmmədova A.G. Ana dilinin tədrisi tarixi. Bakı: Mürəcim, 2015, 324 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, orfoqrafiya, orfoepiya, morfologiya, sintaksis təlim prosesi

Ключевые слова: азербайджанский язык, преподавание, орфография, орфоэпия, морфология, процесс обучения синтаксису

Key words: Azerbaijani language, teaching, spelling, orthoepy, morphology, syntax learning process

Ə.Əfəndizadənin metodik əsərlərində Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri

Xülasə

Məqalədə, aktual mövzudan, görkəmli alim Əziz Əfəndizadənin Azərbaycan dilinin tədrisi mövzusunda yazdığı elmi-metodik əsərlərdən bəhs olunur.

Eyni zamanda, məqalədə alimin «Yazılışı çətin olan sözlər və onların öyrədilməsi yolları», «Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları», «Düzgün yazı təlimimin elmi əsasları», «Orta məktəbdə imla», «V-VII siniflərdə orfoqrafik səhvlər və onlara qarşı mübarizə yolları» «Azərbaycan dili təliminin metodları və onların təkmilləşdirilməsi

haqqında»kı, həm də elmi rəhbərliyi ilə hazırlanan iki hissəli «Azərbaycan dilinin tədrisi» adlı əsərlərdə Azərbaycan dilinin, dilçiliyin şöbələrinin tədrisi istiqamətindəki metodik fikirlər nəzərdən keçirilir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının elmi əsasları, dilçiliyin şöbələrinin, orfoepiya təlimi, orfoqrafiya, qrammatika (morfolojiya və sintaksis), nitq inkişafı istiqaməti üzrə qələmə aldığı metodik fikirlər xüsusi şəkildə vurğulanır.

Teaching issues of the Azerbaijani language in the methodical works of A.Efendizade

Summary

The article deals with the actual topic, the scientific and methodological works written by the prominent scientist Aziz Efendizade on the teaching of the Azerbaijani language.

At the same time, in the article, the scientist's "Difficult words to spell and ways to teach them", "Scientific basis of teaching spelling of the Azerbaijani language", "Scientific basis of my correct writing training", "Spelling in secondary school", "Spelling errors in grades V-VII and combating them ways" "Methods of teaching the Azerbaijani language and their improvement" as well as two-part works "Teaching the Azerbaijani language" prepared under the scientific guidance, methodological ideas in the direction of the teaching of the Azerbaijani language and the branches of linguistics are considered. The scientific foundations of the methodology of teaching the Azerbaijani language, methodological ideas written by the departments of linguistics, orthoepy training, spelling, grammar (morphology and syntax), and speech development are highlighted in a special way.

Вопросы преподавания азербайджанского языка в методических работах А.Эфендизаде

Резюме

Статья посвящена актуальной теме, научно-методическим работам, написанным выдающимся ученым Азизом Эфендизаде по преподаванию азербайджанского языка.

В то же время, в статье ученого "Трудные для написания слова и способы их обучения", "Научные основы преподавания правописания азербайджанского языка", "Научные основы моего обучения правильному письму", "Правописание в средней школе", "Орфографические ошибки в V классах-Проблемы и пути борьбы с ними", "Методы преподавания азербайджанского языка и их совершенствование", а также двухчастные работы "Преподавание азербайджанского языка", подготовленные под научным руководством, рассмотрены методологические идеи в направлении преподавания азербайджанского языка и отраслей лингвистики. Особым образом освещаются научные основы методики преподавания азербайджанского языка, методические идеи, написанные кафедрами лингвистики, орфоэпического обучения, орфографии, грамматики (морфологии и синтаксиса) и развития речи.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

HOW TO USE THE ACTIVITIES TO THE BOOK “O.HENRY’ SAMERICAN SCENES”

"O.Henry's American Scenes" is a Ladder Edition book at the 1,000-word level published by the English Language Programs Division in Washington D.C. The Ladder Series of books are specially prepared editions of wellknown American books. They have been shortened and simplified to use for ESL and EFL students. Though the stories have been shortened, they remain enjoyable and engaging to read. The author uses these stories in her classes at Baki State University. This research shows how the teachers of ESL and EFL can use these stories as an effective teaching tool in their classes. Included are 7 stories taken from the book "O.Henry's American Scenes" with accompanying exercises. The introduction gives the readers a detailed procedure for using these activities in the classroom. The last part will acquaint the readers with students' reactions to reading and working with O.Henry's stories

The reasons why I have chosen “O.Henry’s American Scenes” in my English classes are as follows:

The students are interested in American culture.

The name O.Henry is familiar to them.

These stories represent American life in the 19th century very well.

The language of the book is simple.

The stories are interesting and all of them have unexpected endings.

Some of these stories have been made into films by local film studios.

I have been using this book for eight years for my “Home Reading” lessons. Throughout these years have worked out different activities based on these stories and used them in my classes. I don’t want students to feel bored in the lessons. I have always tried to make my lessons lively. The activities I now use for these short stories are the result of many years of experience.

The main principle of all these activities is the communicative approach to teaching English. Sometimes, our people here call it “western methodology”. It is because the communicative way of teaching differs greatly from our traditional way of teaching which is based on the grammar translation method. Some teachers in our country might believe that there is no need for a new teaching methodology.

The point is that there have been many changes in the social, political and economic life in Azerbaijan since the country gained its independence. Education can’t be unaffected by these changes. The English language has become more accessible, creating a demand for communication in what many people perceive to be the world’s language of democracy, freedom and business. I think we, teachers, should respond to this demand by using new methods in teaching English. Today’s students differ greatly from the students of my generation. Now students are eager to learn how to use the language they are taught. When I was a student I needn’t use English for communicative purposes. Students used to learn English only for academic purposes. But the direction in English teaching is changing with the developing needs of my country. English is now mostly used to communicate with other people through the skills of speaking, listening, reading and writing. In the job market of Azerbaijan students are expected to communicate in English after finishing school or graduating from the university.

All these needs made me work on classroom activities that are mainly based on the communicative method. I have not only used these activities in my classes successfully, but I also shared them with my colleagues who have found them useful for their English classes. Here are some comments from my fellow teachers:

I have used the book “O.Henry’s American Scenes” in the “Home Reading” classes. I used to ask students either to retell the text or to translate it. Now it is easy for me to check students’ understanding by asking students to do “Understanding Main Idea” and “Close Reading” activities.

I use another book in the “Home Reading” classes. But I think I learned a lot from these activities. They showed me how much a teacher can do by creating activities for the different reading material.

I use articles from English newspapers to teach my lessons. After getting acquainted with the activities for the book “O. Henry’s American Scenes” I developed similar speaking activities for my “Newspaper Material” classes.

I have to say that students became more motivated. They prefer to discuss the issue rather than to retell newspaper article.

Some of my young fellow teachers told that they had failed to use writing activities in their classes. They told that their students had difficulties in responding to what the author said in the certain paragraph or in the whole story. I explained to them that they should have prepared students for these activities. First, teachers should get students involved in open discussion asking them questions such as: “What do you think about this paragraph or story?” or “Can you relate yourself to the situation described in the story?” Only after such preparation can students response to what the author says either in the paragraph or in the story. Having students to listen to each others’ writing also helps them to do this task successfully.

These activities are suitable for both university and high school students. I introduced these activities to high school teachers in one of my recent workshops. I recommended them to develop their own activities for the texts included in their school textbooks using my activities as models. After creating activities, some of them responded that the ones they had created provided good opportunities for students to use English in the class. There were no pair or group work activities in their

⁷⁰ Bakı Dövlət Universiteti. Baş müəllim

textbooks. The activities they developed in the workshop required a lot of pair work and group work. Ultimately, students became more motivated to express themselves in English participating in the activities their teachers planned for them. The activities I have included in this thesis are not equally difficult. Some of them are challenging whereas others might seem very simple and easy. The reason for this is that I wanted these activities to be useful to both high school and university teachers.

Though there are several types of activities for each story, this doesn't mean the teacher who is going to use the stories activities has to go through all of them. The teacher can use them selectively depending on the aim of the lesson and also depending on the level, interest and size of the class. As I have mentioned, the activities are for the Home Reading lessons so students have to read the stories at home. But it is also possible to have the students read the stories in class.

The procedure for working with each story is as follows:

Before students read:

- Students look up the keywords in their dictionary and learn them.
- They write a sentence for each word in their copy-books.

The teacher can either check them orally (a student reads the sentences while the teacher and the other students listen and correct the incorrect sentences) or he/she can collect the copy-books and check them depending on the aim of the lesson.

- Students are asked to think about the topic related to the story they are going to read. They will be asked to speak about it either with their partner or in a small group in the class.

After students read:

A+B: Understanding the Main Ideas and Close Reading

Students get ready for the exercises at home. These check-up exercises are a quick method of ascertaining whether students have read and comprehended the story. Teachers can use the method in any way that they think will benefit the students.

- Teachers can check students' understanding through a game. The student or group of the students answering the most questions will have a higher score and will win the game.

C. Speaking (Discussion, Role Play)

- Teacher can get the class into small groups. The time is set for the group work. If there are several discussion questions and role-plays, each group can have a different one.
- When the time is up, each group is called out to present to the rest of the class. Each member should participate in a group presentation.

D+E: Vocabulary Practice and Writing

- Teachers can assign both the exercises as home work or class work.
- It can be interesting for the students to listen to each others' writings so teachers can ask students to read their writings (letters, opinions about stories, compositions, and analyses of the different characters) aloud in front of the class. But they should inform students about it ahead of time.

Once my student refused to read her writing. She said that she didn't know she would have to read it before the students. I understood that it was my mistake. As she was a new student in this group it was difficult for her to read her writing in which she wrote her feelings about the issue before the whole class. She was afraid of being ridiculed. She needed time to feel herself apart of the group. The teacher should remember that a relaxed and friendly atmosphere is essential in using these activities.

What follows are seven stories each followed by the exercises for use with students and then an answer key.

I will introduce to you one of these stories in my article.

TWO THANKSGIVING DAY GENTLEMEN

There is one day that is ours. There is one day when all Americans go back to the old home and eat a big dinner. Bless the day. The President gives it to us every year.

Sometimes he talks about the people who had the first Thanksgiving. They were the Puritans. They were some people who landed on our Atlantic shore. We don't really remember much about them.

But those people ate a large bird called turkey on the first Thanksgiving Day. So we have turkey for Thanksgiving dinner, if we have enough money to buy turkey. That is a tradition.

Yes. Thanksgiving Day is the one day of the year that is purely American.

And now here is the story to prove to you that we have old traditions in this new country. They are growing older more quickly than traditions in old countries. That is because we are so young and full of life. We do everything quickly.

Stuffy Pete sat down on a seat in the New York City park named Union Square. It was the third seat to the right as you enter Union Square from the east.

Every Thanksgiving Day for nine years he had sat down there at one in the afternoon. Every time, things had happened to him. They were wonderful things. They made his heart feel full of joy—and they filled another part of him, too. They filled the part below his heart.

On those other Thanksgiving Days he had been hungry. (It is a strange thing. There are rich people who wish to help the poor. But many of them seem to think that the poor are hungry only on Thanksgiving Day.)

But today Pete was not hungry. He had come from a dinner so big that he had almost no power to move. His light green eyes looked out from a gray face on which there was still a little food. His breath was short. His body had suddenly become too big for his clothes; it seemed ready to break out of them. They were torn. You could see his skin through a hole in the front of his shirt. But the cold wind, with snow in it, felt pleasantly cool to him. For Stuffy Pete was overheated with the warmth of all he had had to eat. The dinner had been much too big. It seemed to him that his dinner had included all the turkey and all the other food in the whole world.

So he sat, very, very full. He looked out at the world without interest, as if it could never offer him anything more.

The dinner had not been expected.

He had been passing a large house near the beginning of that great broad street called Fifth Avenue. It was the home of two old ladies of an old family. These two old ladies had a deep love of traditions. There were certain things they always did. On Thanksgiving Day at noon they always sent a servant to stand at the door. There he waited for the first hungry person who walked by. The servant had orders to bring that person into the house and feed him until he could eat no more. Stuffy Pete happened to pass by on his way to the park. The servant had gathered him in. Tradition had been followed.

Stuffy Pete sat in the park looking straight before him for ten minutes. Then he felt a desire to look in another direction. With a very great effort, he moved his head slowly to the left.

Then his eyes grew wider and his breath stopped. His feet in their torn shoes at the ends of his short legs moved about on the ground.

For the Old Gentleman was coming across Fourth Avenue toward Stuffy's seat.

Every Thanksgiving Day for nine years the Old Gentleman had come there to find Stuffy Pete on his seat. That was a thing that the Old Gentleman was trying to make into a tradition. Every Thanksgiving Day for nine years he had found Stuffy there. Then he had led Stuffy to a restaurant and watched him eat a big dinner.

They do these things more easily in old countries like England. They do them without thinking about them.

But in this young country, we must think about them. In order to build a tradition, we must do the same thing again and again for a long time. The Old Gentleman loved his country. He believed he was helping to build a great American tradition. And he had been doing very well. Nine years is a long time here. The Old Gentleman moved, straight and proud, toward the Tradition that he was building. Truly, feeding Stuffy Pete once a year was not a very important tradition. There are greater and more important traditions in England. But it was a beginning. It proved that a tradition was at least possible in America. The Old Gentleman was thin and tall and sixty. He was dressed all in black. He wore eye-glasses. His hair was whiter and thinner than it had been last year. His legs did not seem as strong as they had seemed the year before.

As this kind Old Gentleman came toward him, Stuffy began to shake and his breath was shorter. He wished he could fly away. But he could not move from his seat. "Good morning," said the Old Gentleman. "I am glad to see that the troubles of another year have not hurt you. You continue to move in health about the beautiful world. For that blessing you and I can give thanks on this day of thanksgiving. If you will come with me, my man, I will give you a dinner that will surely make your body feel as thankful as your mind."

That is what the Old Gentleman said every time. Every Thanksgiving Day for nine years. The words themselves were almost a tradition. Always before, they had been music in Stuffy's ear. But now he looked up at the Old Gentleman's face with tears of suffering in his eyes. The snow turned quickly to water when it fell upon his hot face. But the Old Gentleman was shaking with the cold. He turned away, with his back to the wind, and he did not see Stuffy's eyes.

Stuffy had always wondered why the Old Gentleman seemed sad as he spoke. He did not know that it was because the Old Gentleman was wishing that he had a son. A son would come there after he himself was gone. A son would stand proud and strong before Stuffy, and say: "In remembrance of my father." Then it would really be a tradition.

But the Old Gentleman had no family. He lived in a room in one of the old houses near the park. In the winter he grew a few flowers there. In the spring he walked on Fifth Avenue. In the summer he lived in a farmhouse in the hills outside New York, and he talked of a strange bug he hoped some day to find. In the fall season he gave Stuffy a dinner. These were the things that filled the Old Gentleman's life.

Stuffy Pete looked up at him for a half minute, helpless and very sorry for himself. The Old Gentleman's eyes were bright with the giving-pleasure. His face was getting older every year, but his clothes were very clean and fresh.

And then Stuffy made a strange noise. He was trying to speak. As the Old Gentleman had heard the noise nine times before, he understood it. He knew that Stuffy was accepting.

"Thank you. I'm very hungry".

Stuffy was very full, but he understood that he was part of a tradition. His desire for food on Thanksgiving Day was not his own. It belonged to this kind Old Gentleman. True, America is free. But there are some things that must be done.

The Old Gentleman led Stuffy to the restaurant and to the same table where they had always gone. They were known here.

"Here comes that old man," said a waiter, "that buys that old no-good fellow a dinner every Thanksgiving."

The Old Gentleman sat at the table, watching. The waiters brought food, and more food. And Stuffy began to eat.

No great and famous soldier ever battled more strongly against an enemy. The turkey and all the other food were gone almost as quickly as they appeared. Stuffy saw the look of happiness on the Old Gentleman's face. He continued to eat in order to keep it there.

In an hour the battle was finished.

"Thank you," Stuffy said. "Thank you for my Thanksgiving dinner."

Then he stood up heavily and started to go to the wrong door. A waiter turned him in the right direction.

The Old Gentleman carefully counted out \$1.30, and left fifteen cents more for the waiter.

They said good-bye, as they did each year, at the door. The Old Gentleman went south, and Stuffy went north.

Stuffy went around the first corner, and stood for one minute. Then he fell.

There he was found. He was picked up and taken to a hospital. They put him on a bed, and began to try to discover what strange sickness had made him fall.

And an hour later the Old Gentleman was brought to the same hospital. And they put him on another bed, and began to try to discover what his sickness could be.

After a little time one of the doctors met another doctor, and they talked.

"That nice old gentleman over there," he said. "Do you know what's wrong with him? He is almost dead from edoffood. A very proud old man, I think. He told me he has had nothing to eat for three days."

ACTIVITIES

Before you read:

A. Look up the words in bold in your dictionary. B. Use the new words in your own sentences.

C. Tell your partner what you know about holidays in the USA

After you read:

A. Understanding the Main Ideas

1. Answer the following questions with complete sentences.
2. Who were the Puritans?
3. Why is Thanks giving Day considered to be purely American?
4. What wonder ful thing shappened to Stuffy Petee very Thank sgiving Day?
5. Where did the two old ladies live?
6. Why wasn't Petehungry when the Old Gentleman saw him sitting in the park?
7. Why do you think Stuffy Pete accepted the old gentleman's invitation of going to the restaurant?
8. What happened to Stuffy Pete after he had left the restaurant?
9. What happened to theold gentleman after he had left Stuffy Pete?

B. Close Reading

If the sent enceis true, write "T" nexttoit. If it is not true, write "F"for False. If the sentence is false, change it and make it true.

1. -----The Puritans were the some of the first people who came to North America from England.
2. -----They ate turkey on the first Thanks giving day.
3. ----- Thanks giving Day is a holiday in Great Britain. Old Gentleman
4. -----Stuffy Pete was hungry and he was waiting for the to invite him to the restaurant.
5. -----The two old ladies always invited Stuffy Pete to their house to feed him.
6. -----Every Thanks giving Day for nine years the Old Gentleman had dinner with Stuffy Pete together in a restaurant.
7. -----The Old Gentleman's son took Stuffy Pete to the restaurant and said that he had done it in remembrance of his father.
8. -----The Old Gentleman live dinahouse near the park withhis family.
9. -----Stuffy Pete wasn't hungry but he accepted the invitation because le loved eating.
10. -----The Old Gentleman and Stuffy Pete were brought to the same hospital.

C. Speaking

Discussion

Do you think it is very important to keep traditions. Yes? No? Why? Do we have new traditions? How are they formed?

Do we have a traditional holidays imilar to Thanks giving Day? What similarities and differences can you name?

Was the Old Gentleman right feed in gaperson when he himself suffered from hunger

D. Vocabulary Practice

For each space in the sentence below, choose the best word from the following list. You may need to change the form of the words.

tradition

power

Servant

torn

to discover

Direction

sicknessq

trouble

1. He was very tired after working hard sohedidn'thave the-----to move.
2. Though his clothes were ----- he continued wearing them.
3. First she worked as a ----- in a big house in New York City.
4. Ithinkwe are going in the wrong-----..Letusasksomeone the name of this street.
5. It is a ----- to celebrate the 1st day of spring in Azerbaijan.
6. It was Columbus who-----America first, buthedidn't know that it was a new continent.

7. I shan't ----- you with the details.

8. He followed all the recommendation of the doctor and soon recovered from his ----- .

E. Writing

1. Write your response to the following paragraph. What do you think the reason is that the author wrote it.

Ontho seo ther Thanks giving Day she had been hungry.(It is astrange thing,Thereare rich people ewho wish to helpthe poor.But many of them seem to think thatthe poor are hungry only on Thanks givingDay.)

2.Do you think it is important to keep traditions? Write why you think so.

Look over the story again. Choose the paragraph you liked best. Write the reason you have chosen it. Explain why you liked this paragraph best.What is your response to what the author says?

ANSWERS TOACTIVITIES

Afteryou read:

A. Understanding the Main Idea

1. The Puritans were a group of religious people who escaped persecution in their country and sailed to North America in 1620.

2. The Puritans had the first Thanks giving in America and it became a tradition to celebrate it every year there.

3. Every Thanks giving Day Stuffy Pete was fedby the Old Gentleman and it made his heart feel full of joy.

4. The two old ladies lived on the street called FifthAvenue.

5. Pete wasn't hungry because he was fed in the two ladies'house.

6. Stuffy Pete accepted the old gentleman's invite ation because he understood that he was a part of a tradition.

7. Stuffy Petew ent around the first cornerand fell. He was taken to a hospital.

8. The Old Gentleman was brought to the same hospital.

B. Close Reading

If thes entence is true, write“T”next to it. If it is not true,write“F”for False. If the sentence is false, change it and make it true.

1. **T** Puritans were the people who came to North America from England.

2. **T** They ate turkey on the first Thanks giving day.

3. **F** Thanks giving Day is a holiday celebratedin North Americand Canada.

4. **F** Stuffy Pete was full. 5. **F** It was the Old Gentleman who always invited Stuffy Pete to the restaurant.

6. **T** Every Thanks giving Day for nine years the Old Gentleman had dinner with Stuffy Pete together in a restaurant.

7. **F** The Old Gentleman didn't have a son.

8. **F** The Old Gentleman lived alone in the house near the park.

9. **F** Stuffy Petewasn't hungry but he accepted the invite ation because he understood that he was a part of a tradition.

10. **T** The Old Gentleman and Stuffy Pete were brought to the same hospital.

D. Vocabulary Practice

1. He was very tired after work in ghardand he didn'thave any **power** to move.

2. Though his clothes were **torn** he continued wearing them.

3. First she worked as a **servant** in a big house in NewYork City.

It hink weare in the wrong **direction**.Let us ask some one the name of this street.

4. It is a **tradition** to celebrate the 1st day of spring in Azerbaijan.

5. It was Columbus who **discovered** America first,but hedidn't know that it was a new continent.

6. I shan't **trouble** you with the details.

7. He followedall the recommendation of the doctor and soon recovered from his **sickness**.

Bibliography

1. Alexander, L. *Practice and Progress*. Longman, 1980.

2. Cooper, D. *Philosophy and the Nature of Language*. London, 1973.

3. "Teach English" (1981) Doff,A Cambridge University Press

4. "English Language Teaching" 2001 Jeremy Harmer, Longman

5. Teaching English trough English" 1981 Jane Willis, Longman

6. O.Henry's American Scenes" and the Accompanying Language Activities , TamillaMehtiyeva, Lambert Academic Publishing, 2018

Xülasə

Bu məqalə tələbələrə ingilis dilinin hər 4 aspektinin, dinləmə, danışma, oxu və yazma bacarıqlarının qısa hekayələrin köməyi ilə kommunikativ metoddan istifadə etməklə öyrədilməsindən bəhs edir. Kommunikativ metod dərslərin daha maraqlı, şən və dinamik keçilməsi üçün çox əlverişli şərait yaratmaqla tələbələrin dilin öyrənilməsi üçün motivasiyasını gücləndirir.

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена обучению студентов всем четырём аспектам английского языка, а именно навыкам слушания, говорения, чтения и писания посредством коммуникативного метода. Коммуникативный метод создаёт очень благоприятную возможность для того, чтобы уроки проводились интереснее, веселее, динамичнее, и более содержательно, и тем самым усиливает мотивацию у студентов для изучения языка.

Rəyçi: *Bəylər Hacıyev İslamxan oğlu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MONİTORİNG: ƏSAS ANLAYIŞLAR

Pedaqogikada “monitorinq” anlayışının bir neçə tərfi var. Monitorinq müəyyən bir müddət ərzində müəyyən obyektə baş verən dəyişikliklərin xarakterini müəyyən etməyə imkan verən tədqiqat prosedurlarının məcmusudur. Monitorinq istənilən prosesin sistemə standartlaşdırılmış müşahidəsidir [7].

Azərbaycan Respublikasının milli təhsil doktrinası təhsil sisteminin keyfiyyətini və əlçatanlığını təhsil sisteminin müasirləşdirilməsinin əsas məqsədi kimi müəyyən etmişdir. Təhsilin keyfiyyəti həmişə təhsil rəhbərlərinin və müəllimlərin diqqətində olsa da, onun əlaqəsi və informasiya təminatından asılılığı əsasən ümumi fikirlər səviyyəsində nəzərdən keçirilirdi. Bir çox innovativ pedaqoji texnologiyaların yaranması digər (qeyri-pedaqoji) bilik sahələri üçün xarakterik olan yeni anlayış və terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Monitorinq təhsil məqsədlərini, vəzifələrini və onların həlli vasitələrini optimal seçmək üçün dövlətin davamlı elmi əsaslandırılmış, diaqnostik və proqnostik monitorinqi, pedaqoji prosesin inkişafı prosesidir. Monitorinq normalardan kənarlaşmanın qarşısını almaq üçün şəxsiyyətin inkişafı göstəricilərinin və onun konvensiyalarının müntəzəm monitorinqi kimi başa düşülür [1].

Monitorinq nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış təlim nəticələrinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsidir. Monitorinq dedikdə, məqsəd qoymaqla şərtlənən və şagirdlər tərəfindən tədris materialının mənimsənilməsi səviyyəsinin dinamikasına nəzarəti və onun tənzimlənməsini təmin edən təlim prosesinin nəzarət və diaqnostika tədbirləri sistemi nəzərdə tutulur. Monitorinq təhsil prosesində bilik və bacarıqların mənimsənilməsi keyfiyyətinin müntəzəm monitorinqidir [6].

Monitorinq, modelləşdirmək, proqnozlaşdırmaq və müvafiq qərar qəbul etmək üçün obyektin vəziyyəti haqqında nəticələr əsasında müşahidə, ölçmə və formalaşdırmaqdır. Pedaqoji monitorinq - psixo-pedaqoji biliklərin bütün vəziyyətlərində və təzahürlərində inteqrasiyası prosesinin uzunmüddətli monitorinqi, alınan məlumatların verilmiş standartla əlaqələndirilməsi və proqnozlaşdırılması, bu əsasda bu prosesin yeni texnoloji dəstəyi kimi başa düşülür. Monitorinq - pedaqoji təcrübə obyektinin fəaliyyət dinamikasının və onların həyati fəaliyyət səviyyəsinin izlənilməsi prosesidir [3, s.15].

Təhsil monitorinqi pedaqoji sistemin fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanması, saxlanması, emalı və yayılmasının təşkili sistemidir ki, bu da vəziyyətin davamlı monitorinqini və AI-nin inkişafının proqnozlaşdırılmasını təmin edir. Monitorinq fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi sistemin (mühitin) vəziyyəti haqqında xüsusi, cari biliklərin inkişaf etdirilməsini, bu biliklərin sonradan idarəetmə qərarlarının dilinə tərcüməsini nəzərdə tutur [2, s. 25].

Monitor eksperimental fəaliyyətlərin nəticələrini proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Monitorinq şagirdin fəaliyyəti ilə peşəkar keyfiyyətlərin formalaşması sisteminə əsaslanır. Bundan əlavə, monitorinq sənədlərinin strukturu hər bir tələbə üçün öz peşə fəaliyyətini optimallaşdırmaq, peşə təhsilinin növbəti mərhələsində şəxsi keyfiyyətlərini təkmilləşdirmək üçün lazımı addımları müəyyən etmək üçün monitorinqin nəticələri ilə profессиоqramların tələbləri arasında uyğunluq cədvəllərini nəzərdə tutur. artım. Pedaqoji təcrübənin monitorinqi zamanı pedaqoji fəaliyyətin funksiyalarını, müəllimin bu funksiyaları yerinə yetirmək üçün zəruri olan bilik, bacarıq, bacarıq və şəxsi keyfiyyətlərinə olan tələbləri müəyyən edən bir sənəd olan profессиоqram mühüm rol oynayır. tədris etdiyi fənnin xüsusiyyətləri. Belə bir profессиоqrammada biz pedaqoji universitetdə xarici dillərin tədrisi sisteminin fəaliyyəti üçün bələdçi, ideal məqsəd kimi xidmət edən ustad müəllimin şəxsiyyətinin və fəaliyyətinin modelini tapırıq.

“Müəllim-şagird” sistemində monitorinq şagirdin məlumatlılıqdan biliyə doğru irəliləyişini müşahidə etməyə (və lazım olduqda nəzarət etməyə) imkan verən davamlı nəzarət hərəkətlərinin məcmusu kimi başa düşülür. Kifayət qədər təriflər var, lakin onlarla tanışlıq hələ də yekun cavab vermir. Bundan əlavə, əlavə suallar yaranır: bu təriflərdən hansı daha doğrudur və onu məktəbinizdə monitorinqin təşkili üçün əsas götürmək olarmı? Və nəhayət, bütün bu tərifləri bir bütövlükdə birləşdirmək mümkündürmü?

Fakt budur ki, yuxarıda göstərilənlərin hamısı və çoxlu sayda mövcud təriflər monitorinqin müəyyən aspektlərini əks etdirir. Onun özü vahid idarəetmə prosesidir.

Monitorinqin daxili strukturu məsələləri N.Verbitskaya və V.Nəzərovun işlərində müzakirə olunur. Onlar hesab edirlər ki, öz daxili strukturunda monitorinq üç mühüm idarəetmə komponentini birləşdirir: nəzarət, məktəbin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin yoxlanılması və idarəetmə informasiya sistemi [2].

Məktəbdə bütün bu sistemlər olmadan monitorinqin təşkili mümkün deyil. Birincisi, ona görə ki, müəyyən bir prosesin və ya hadisənin vəziyyətinin və inkişafının uzunmüddətli monitorinqi yalnız sistemli şəkildə doldurulmuş və onun məlumatlarından professor-müəllim heyəti tərəfindən fəal istifadə olunan sabit mövcud informasiya bazası əsasında praktiki olaraq mümkün deyil.

İkincisi, təsəvvür edək ki, I məktəbdə təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyi qiymətləndirilir, məktəbdaxili nəzarətin nisbətən sabit göstəriciləri sistemi yoxdur. Sual yaranır: əgər bizə əvvəllər istifadə olunmamış göstəricilərə, məsələn, tələbələrə IQ səviyyəsinə və ya müəllim heyətinin peşəkar dəyərlərinə ehtiyacımız olarsa? Bu halda yeni göstərici ənənəvi sabit məktəbdaxili nəzarət sistemində daxil edilməlidir. Buna görə də, yeni göstəriciləri seçmək və istifadə etmək üçün tələsməyin. On ildən sonra onlara ehtiyac yox ola bilər və məlum olur ki, çox vaxt və səy boşa getdi.

⁷¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Sabina.Anvarli@edu.gov.az

Təhsilin keyfiyyətinin tam hüquqlu informasiya təminatının formalaşdırılması üçün geniş imkanlar yaradan informasiya texnologiyalarının inkişafının müasir mərhələsində aşağıdakı ziddiyyətlər xüsusilə nəzərə çarpır:

- elementar tərkibinin, strukturunun və informasiyanın təqdim edilməsi formasının idarəetmənin məqsədlərinə uyğunsuzluğu;

- idarəetmə subyekti nöqteyi-nəzərindən daxil olan məlumatların natamamlığı və idarə olunan sistem baxımından hesabat məlumatlarının həddindən artıq çoxluğu;

- ümumiləşdirilmiş yekun məlumatın təqdim edilməsi və istifadəsi formasında ilkin məlumatların toplanması üçün vasitə və üsullardan istifadənin qeyri-adekvatlığı [3].

N.G.Burkova bütün peşə təhsili sistemə tətbiq oluna bilən monitoring prinsiplərini müəyyən edir [3]:

- ardıcılıq prinsipi - təhsil sisteminin obyektlərinin, subyektlərinin və onların əlaqələrinin birdəfəlik, dövrü, daimi və ya seçmə müşahidələri əsasında öyrənilən proseslərin məqsədlərinə və xarakterinə uyğun gələn monitoring;

- elmi xarakter prinsipi - monitoring empirik olaraq yoxlanıla və müəyyən edilə bilən və digər tədqiqatçılar tərəfindən təsdiq və ya təkzib edilə bilən ciddi elmi məlumatların təhlilindən irəli gəlməlidir;

- obyektivlik və ardıcılıq prinsipi, o cümlədən obyektiv olaraq mövcud olan və bir-birinə zidd olmayan məlumatların seçimi. Bu, mütəxəssislərin peşəkar fəaliyyətə hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində müxtəlif müşahidəçilər qrupları tərəfindən əldə edilən eyni nəticələrə aiddir;

- bütövlük prinsipi, o cümlədən göstəricilərin yoxlanılması, kompleks xarakteristikası təkcə onun ayrı-ayrı hissələri haqqında deyil, bütövlükdə obyekt haqqında tam təsəvvür yaradan;

- baş vermiş dəyişiklikləri düzəltmək mümkün olmayan anda deyil, lazımı vaxtda idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün məlumat əldə etməyi tələb edən səmərəlilik və proqnozlaşdırıla bilənlik prinsipi:

- monitoringin məqsəd və vəzifələrinə, habelə imkanlara və etik standartlara adekvat olan ölçmə prosedurlarının seçilməsini nəzərdə tutan adekvatlıq prinsipi;

- monitoring obyektlərinin və subyektlərinin federal, regional, bələdiyyə və ya fərdi əhatə dairəsi ilə xarakterizə olunan miqyas prinsipi. Bu, bütün təhsil məkanının və ya onun ayrı-ayrı komponentlərinin monitoringinə aiddir.

Təhsildə monitoring növlərinin maraqlı təsnifatını A.N.Maiorov vermişdir [8]. Onları müxtəlif əsaslarla fərqləndirir:

1. Tətbiq sahəsinə görə (ekoloji, sosioloji, pedaqoji, psixoloji);

2. Məqsədlərə görə

2.1. İnformasiya monitoringi - toplanması, toplanması, sistemləşdirilməsi. Xüsusi təşkil edilmiş təhsili nəzərdə tutmur.

2.2. Əsas - yeni problemlərin və təhlükələrin idarəetmə səviyyəsində tanınmasından əvvəl müəyyən edilməsi.

2.3. Problemlə - nümunələri, təhlükələri, prosesləri, problemləri müəyyən etmək.

2.4. İdarəetmə - idarəetmə sahəsində qəbul edilən qərarların nəticələrinin və ikinci dərəcəli təsirlərinin effektivliyinin izlənilməsi və qiymətləndirilməsi.

3. Sistemlərin iyerarxiyası üzrə (məktəb, rayon, regional, federal). Onların təşkili və aparılması texnologiyası, habelə nəticələrin təqdim edilməsi və yayılması, idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi üsulları baxımından əhəmiyyətli fərqlər var.

4. Ekspertiza əsasında:

4.1. Dinamik - obyektin, hadisənin və ya göstəricinin inkişaf dinamikası haqqında məlumatlar.

4.2. Müqayisəli - digər təhsil sistemlərinin oxşar sorğusunun nəticələri.

4.3. Kompleks - müəyinə üçün bir neçə əsasın istifadəsi.

4.4. Əsassız - bir araşdırmada əldə edilən nəticələri təhlil etmək üçün istifadə edin.

5. Təhsil sisteminin aşkar edilmiş effektivliyinin növü üzrə (sosial, təhsil).

A.S. Belkin təhsildə monitoringin aşağıdakı növlərini müəyyən edir:

1. Didaktik monitoring. Tədris prosesinin müxtəlif aspektlərini izləmək.

2. Təhsil monitoringi. Tədris prosesinin müxtəlif aspektlərini izləmək.

3. İdarəetmə monitoringi. Sistemlərdə müxtəlif idarəetmə səviyyələrində qarşılıqlı əlaqənin xarakterini izləmək.

4. Rəhbər müəllim kollektivi, rəhbər şagird kollektivi, lider valideyn komandası, lider məktəb mühiti, müəllim şagirdlər, müəllim ailədir.

Bu gün monitoringin istiqamətləri çox müxtəlifdir. Belə görünür ki, təhsilin keyfiyyətinə nəzarəti optimallaşdırmaq üçün bu sahələr unifikasiya edilməli və ya ən azı hər bir qrup üzrə mümkün meyarlar üzrə tövsiyələrlə monitoring göstəricilərinin əsas qrupları müəyyən edilməlidir.

Təhsil müəssisələrində keyfiyyət monitoringindən istifadənin praktiki təcrübəsini təhlil edərək monitoringin belə ümumiləşdirilmiş sahələri aşağıdakı qruplar ola bilər:

1. Şagirdlərin öyrənmə keyfiyyəti. Burada meyar kimi nəzarət bölmələrinin nəticələri nəzərə alınmalıdır. Yalnız bilik və bacarıqların son nəticələri deyil, ayrı-ayrı akademik fənlər və təlim dövrlərində onların dinamikası da təhlil edilməlidir.

2. Təhsil müəssisəsinin tərbiyə işinin keyfiyyəti. Bu blok təhsil işi konsepsiyasının təhlili ilə təmsil oluna bilər; sinifdənkənar işlərin keyfiyyəti və tələbələrin onlardan məmnunluğu; tələbələrin və onların valideynlərinin sinifdəki və bütövlükdə məktəbdəki psixoloji iqlimdən məmnunluğu; uşaqların yay istirahətinin təşkili səviyyəsi.

3. Təhsil müəssisəsi rəhbərliyinin idarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyəti. Burada idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyi nəzərə alın bilər; direktorun və onun müavinlərinin ixtisas səviyyəsini, onların təşkilati və pedaqoji mədəniyyətini; xalq təhsili orqanları ilə əlaqələr.

4. Tədrisin keyfiyyəti. Müəllimin tədris fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricilərini bir neçə qrupa bölmək olar. Birincisi, bunlar müəllimin fəaliyyətinin təhsilin ümumi məqsədlərinə uyğunluğunu nümayiş etdirən ümumi pedaqoji göstəricilərdir. İkincisi, bunlar müəllimin mədəni və şəxsi potensialının göstəriciləridir. Üçüncü qrup tələbələrin təhsil fəaliyyətinin təşkilində, materialın ən yaxşı mənimsənilməsinə təmin etməkdə, onların idrak və tərbiyə qabiliyyətlərini nəzərə almaqla, müəllimin təhsil və inkişaf vəzifələrinin həyata keçirilməsində müəllimin işinin səmərəliliyini əks etdirən prosedur göstəriciləri ilə formalaşır. təhsil prosesi [7, 234].

5. Tədris prosesinin resurs və maddi təminatının səviyyəsi. Mühüm göstəricilər, fikrimizcə, burada şagirdlərin bələdiyyə orqanlarının vəsaiti hesabına dərslərlə təmin edilməsi; sinif otaqlarının maddi-texniki və tədris-metodiki bazasını; qidalanma; təhsil prosesinin psixoloji və valeoloji dəstəyi.

6. Şagirdlərin tərbiyə səviyyəsinin təhlilini özündə əks etdirən tələbələrin şəxsi və yaradıcılıq nailiyyətlərinin səviyyəsi; elmi konfranslarda, olimpiadalarda, yaradıcılıq müsabiqələrində, idman yarışlarında iştirak.

7. Şagirdlərin sosial, ekoloji, valeoloji və digər yaşayış şəraitinin təhlili.

Beləliklə, monitoring təhsilin keyfiyyətinə nəzarət və monitoringin vacib mexanizmidir. O, təkcə təhsil sistemlərinin inkişaf tendensiyalarını deyil, həm də təhsil sahəsində qəbul edilən qərarların nəticələrini müəyyən etməyə imkan verir. Təhsilin monitoringi bütün dövlət və bələdiyyə təhsil orqanlarının ən mühüm funksiyalarından biri kimi qanunvericiliklə müəyyən edilməlidir.

Təhsilin keyfiyyətinin monitoringi üçün ümumi qəbul edilmiş konsepsiya və ya sistemin formalaşdırılması qarşısındakı illərdə mühüm strateji vəzifədir. Belə bir monitoring sistemi, federal, regional və ya bələdiyyə, iki parametmə cavab verməlidir. Bu, bir tərəfdən artıq formalaşmış ənənələri nəzərə almalı və onlara istinad etməli, digər tərəfdən dünyada formalaşmış keyfiyyət sistemini əks etdirməli, başqa sözlə, beynəlxalq standartlara uyğun olmalıdır [4]. Şübhəsiz ki, təhsilin keyfiyyətinin ümumi qəbul edilmiş konsepsiyasının və onun monitoringinin effektiv sisteminin işlənilib hazırlanması bir ildən çox vaxt aparacaq və sistemin sınaqdan keçirilməsi və əldə edilmiş nəticələrin təhlili xeyli vaxt aparacaqdır. Bununla belə, səriştəli, sübuta əsaslanan monitoring sistemi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edəcək, təhsildə menecerlərin subyektivliyi nəticəsində yaranan ədalətsizliyi azaldacaq və yerli təhsil sistemində çoxsaylı müsbət meyillərin inkişafına təkan verəcək.

Məqalənin aktuallığı. Məqalə müasir təhsil sistemi üçün aktual olan monitoring anlayışından bəhs edir. Yüksək texnologiyası sayəsində monitoring sistem səviyyəsində diqqətli planlaşdırma tələb edir. Bu, idarəetmə məqsədləri üçün informasiya dəstəyinin effektivliyini azaldan ziddiyyətlərin və problemlərin yaranmasının qarşısını alır. Təhsil sahəsində monitoringlər təşkil edilərkən biliklərin idarə edilməsi, ölçmə nəzəriyyəsi, məlumatların idarə edilməsi üçün informasiya texnologiyaları, riyazi və kompüter modelləşdirməsi kimi sahələrdə müasir nailiyyətlərə diqqət yetirilməlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bu və digər problemlərin həlli üçün iş bütün təhsil müəssisələrini və bütün səviyyələrdə təhsil orqanlarını əhatə edən, onların informasiya resurslarını birləşdirən və operativ qarşılıqlı əlaqə imkanlarını təmin edən təhsilin informasiya monitoringi sisteminin işlənilib hazırlanmasını təklif edir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Bütün monitoring komponentlərinin vahid icmada həyata keçirilməsi pedaqoji prosesin obyektlərinin optimal təşkilini təmin edəcək, onu daha səmərəli, konkretləşdirilmiş və məqsədyönlü edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev Ş.O. İbtidai siniflərdə fəal təlimin nəzəri və praktik məsələləri. Bakı: Nasir, 2007
2. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Bakı: Aktiv, 2013
3. Воронцова Т.В., Лядова Л.Н., Миков А.И. Проект региональной информационной системы мониторинга образования // Стандарты и мониторинг в образовании. 2002. № 4. с. 33-40
4. Грабарь М. И. Проблема измерений и проверка гипотез при мониторинге результатов обучения // Стандарты и мониторинг в образовании. 2000. № 3. с. 49-54
5. Гутник Г. В. Мониторинг в контексте информатизации образования // Стандарты и мониторинг в образовании. 2001. № 4. с. 25-31
6. Ефремова Н.Ф. Тестирование и мониторинг: рекомендации учителю // Стандарты и мониторинг в образовании. 2001. № 3. с. 55-60
7. Хвостов Н. Управление качеством образования [Текст] / Н. Хвостов // Школьные технологии, 2004. № 6.

Açar sözlər: pedaqogika, ali təhsilin pedaqogikası, təhsil, təhsilin keyfiyyəti, təhsilin monitoringi, təhsilin keyfiyyətinin monitoringi

Ключевые слова: педагогика, педагогика высшего образования, образование, качество образования, мониторинг образования, мониторинг качества образования

Key words: pedagogy, pedagogy of higher education, education, quality of education, monitoring of education, monitoring of the quality of education

Təhsil sistemində monitoring: əsas anlayışlar Xülasə

Məqalədə müasir təhsilin keyfiyyətindən və onun monitorinqindən bəhs edilir. Müəllif hesab edir ki, müasir dünyada təhsilin keyfiyyəti təkcə biliyin həcmi ilə müəyyən edilmir, təhsilin keyfiyyəti problemi ilk növbədə təhsilin ümumbəşəri və sosial əhəmiyyəti baxımından təhlil edilməlidir.

Мониторинг в системе образования: базовые концепты

Резюме

В статье говорится о качестве современного образования и его мониторинге. Автор считает, что качество образования в современном мире определяется не только объемом знаний, проблема качества образования должна анализироваться в первую очередь с точки зрения общечеловеческой и социальной значимости образования.

Monitoring in the education system: basic concepts

Summary

The article talks about the quality of modern education and its monitoring. The author believes that the quality of education in the modern world is not determined only by the amount of knowledge, the problem of the quality of education should be analyzed first of all in terms of universal and social importance of education.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Nabat Seymur qızı Kazımova⁷²

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏ KONSEPSİYASI

Giriş. Türkiyədə müxtəlif sahələrə aid terminlərdə, o cümlədən dilçiliyə dair istilahlarda bəzən sinonimliyə, dublikatlığa (əslində, terminlərin təkmənalı olması daha məqbuldur) yol verildiyi üçün türk dilinin morfolojiya və sintaksisinə dair nəzəri ədəbiyyatda eyni bir mənaya gələn müxtəlif terminlər işlədilir. Məsələn, *zamir* – *adil* (*əvəzlik*), *isim* – *ad* (*isim*), *kişi* – *şahis* (*şəxs*), *şart kipi* – *koşul kipi* (*şərt şəkli*) və s. Eləcə də türk dilçilərinin bir qismi müasir türk ədəbi dilində termin kimi “*cümlə*” ifadəsinə üstünlük versələr də, bəziləri daha çox “*tümce*” ifadəsinə işlədirlər.

Əsas hissə. Türk dili qrammatikasına dair kitab və tədqiqatları nəzərdən keçirdikdə, mütəxəssislərin cümləyə verdikləri müxtəlif təriflərlə qarşılaşsaq da, bütövlükdə ortaq qənaət belədir ki, insanın müxtəlif planları, xəyalları, düşüncələri, hissələri, qarşılaşdıqları hadisələrin söz çevrilərək ifadə edildiyi mənalı vahidlər toplusu cümlə adlanır. Tanınmış türk dilçisi Təhsin Banquoğlu cümləni belə tərif edir: “Cümlə danışanın beynindəki fikri dinləyiciyə çatdırma bilən nitq birliyidir”. [1, səh. 93]. Görkəmli türkoloq Məhərrəm Erginin fikrincə, “Cümlə bir fikri, düşüncəni, hərəkəti, duyğunu, hadisəni tam mühakimə ilə ifadə edən ən böyük söz qrupudur” [2, səh. 537].

Müasir türk dili və dialektlərinin tanınmış tədqiqatçısı Leyla Karahan isə “Bir fikri, hissi, vəziyyəti, hadisəni mühakimə bildirməklə təsvir edən söz və ya sözlər ardıcılığı cümlə adlanır” deyərək cümləyə tərif vermişdir [3, səh. 9]. Araşdırmalarımız göstərir ki, dilçilər tərəfindən cümlə aşağıdakı başlıqlar altında növlərə bölünür: 1. Quruluşuna görə cümlələr; 2. Mənasına görə cümlələr; 3. Predikata görə cümlələr; 4. Predikatın növünə görə cümlələr.

Cümlənin mövcudluğu predikatın olması ilə mümkündür. Bu baxımdan cümlələri quruluşlarına görə araşdırmaq, onları predikatlarına görə araşdırmaq deməkdir. Cümlədəki hökmlərin sayı hökmün strukturunu uyğun müəyyən edir. Müvafiq olaraq, müasir türk ədəbi dilində cümlənin quruluşuna görə dörd növü vardır: 1. Sadə cümlə (Basit Cümle); 2. Mürəkkəb cümlə (Birləşik Cümle); 3. Ardıcıl cümlə (Sıralı Cümle); 4. Bağlayıcı cümlə (Bağlaçlı Cümle).

Sadə cümlə haqqında dilçilərin müxtəlif fikirləri vardır. Haydar Ediskun və Təhsin Banquoğlu “Sadə cümlə bir cümlədən ibarətdir və tək predikativli cümlədir” fikrini irəli sürmüşlər [1, səh. 531]. Leyla Karahan “Bir müstəqil xəbəri olan cümləyə sadə cümlə deyilir” fikrindədir [3, səh. 84]. Tahir Nejat Gəncan isə “tümce” terminindən istifadə edərək cümləyə “Sadə cümlə yalnız bir duyğu, bir düşüncə, bir arzu, bir hadisə, bir mühakimə ifadə edən cümlədir” tərifini vermişdir [4, səh. 81]. Əhmet Bican Ercilasun və Leyla Karahanın birlikdə hazırladıqları “Türk Dili 3” adlı dərslikdə sadə cümləyə nümunə olaraq “Kitap okumayı severim” verilmişdir. Bu cümlədə bir xəbər vardır. Tərkibində bir xəbər olan belə cümlələrə sadə cümlələr deyilir fikrini irəli sürmüşlər.

Ortaq bir fikrə gəlsək, quruluşu etibarlı ilə tək predikatlı və tək hökm bildirən cümlələrə sadə cümlə deyilir. Bu cümlələrdə yalnız bir hökm var, bu mühakiməni onun yekunu ilə əlaqələndirən yalnız bir predikat var. Bu predikat ya birləşmiş feil, ya da əlavə feili olan isimdir və ya isim kimi istifadə olunur. Bu predikat ya mürəkkəb feil, ya da əlavə feili olan isimdir və ya isim kimi işlənən sözlər qrupundan ibarətdir. Müasir türk ədəbi dilində sadə cümləni xəbərin ifadə vasitəsinə, məqsəd və intonasiyaya, cümlə üzvlərinin iştirakına görə müxtəlif qruplara ayra bilərik. Xəbərin ifadə vasitəsinə görə sadə cümlə ismi və feili cümlə olmaq üzrə iki yerə bölmək olar. Xəbəri feil ilə ifadə olunan sadə cümlələrə feili cümlə deyilir. Xəbəri isim və ad qrupu sözlərlə ifadə olunan cümlələrə isə ismi cümlə deyilir. Mənasına görə təsdiq və inkar olaraq sadə cümlə iki qrupa bölünür. Təsdiq cümlələri işin tamamlandığını bildirir. Bu növ cümlələrdə inkarlıq bildirən söz və şəkilçilərə rast gəlinmir. Bir işin, hadisənin və ya istəyin gerçəkləşmədiyini bildirən cümlələrə isə inkar cümlələri deyilir. İnkar cümlələrdə “hayır, yok, değil” kimi inkar sözlərdən və $-ma^2$, $-sız^4$, $-maz^2$ inkar şəkilçilərdən istifadə olunur.

Müasir türk ədəbi dilində sadə cümlədə cümlənin quruluşunu təyin edən söz və ya söz birləşmələrinin sayı deyil, onların tək predikatdan ibarət olması əsasdır. Bu baxımdan cümlədə nə qədər söz qrupuna rast gəlinərsə də, əgər cümlədə tək predikat varsa, yəni mühakimə tək predikatla təmin edilirsə, həmin cümlə sadə cümlədir.

Tatlı dil yılanı deliğindən çıxarır. (Atalar sözü)

İki karpuz bir koltuğa sığmaz. (Atalar sözü)

Benim sadık yarım kara topraktır. (Aşık Veysel)

Bu nümunələrdəki cümlələrin hamısı tək bir mühakimə ifadə etdiyi üçün sadə cümlələrdir.

Sadə cümlələrin daxilində bir, iki və daha çox cümlə üzvü ola bilər. Bu zaman elə cümlələr ola bilər ki, cümlə üzvlərinə ayrılmasın. Bu halda sadə cümlələri üzvlənən və üzvlənməyən olaraq iki qrupa bölmək mümkündür. Üzvlənməyən qrupa söz-cümlələri, üzvlənən qrupa isə baş üzvlərin iştirakına, baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə, baş üzvlərin və ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılıb-buraxılmama görə yarım qruplara ayırmaq olar [10, səh. 311].

Məlumdur ki, türk dillərində sadə cümlələr iki böyük qrupa bölünür: təktərkibli cümlələr və cüttərkibli cümlələr. Sadə cümlələrin bu bölgüsü cümlənin baş üzvləri olan mübtədə və xəbərin iştirakına görə aparılır. Başqa sözlə, əgər cümlə mübtədə və xəbərin iştirakı ilə qurulubsa, bu cümlələr cüttərkibli hesab edilir. Baş üzvlərdən yalnız birinin iştirakı ilə qurulan

⁷² BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının II kurs magistrantı nabat.kazimova.97@mail.ru

cümlələrə isə təktərkibli cümlələr deyilir [10, səh. 313]. Bu növ cümlələrə əsasən bədii ədəbiyyatlarda rast gəlinir. Bəzən də danışıq zamanı təkrara yol verməmək və nitqi tezləşdirmək üçün istifadə olunur.

Baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə sadə cümlələr iki yerə bölünür: geniş və müxtəsər cümlələr. Baş üzvlərlə birlikdə ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə yaranan cümlələrə geniş cümlələr deyilir. Müxtəsər cümlələr isə yalnız mübtədə və xəbərin iştirakı ilə yaranır. Başqa sözlə desək, müxtəsər cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlərin hec biri yer almır [11, səh. 235]. Məsələn:

Ben geldim, Hava soyuktu, Rüzgar esiyor.

Bu misallarda olan cümlələr müxtəsər cümlələrdir. Aşağıdakı misallardakı cümlələr isə geniş cümlələrdir: *Ben evə erken geldim, Hava bahar olmasına rağmen çok soğuktu, Rüzgar ağaçları yerinden koparırcasına esiyordu.*

Bütöv və yarımçıq cümlə anlayışına gəlinə, burada cümlə içərisində baş üzvlərin, yaxud ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılması əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, yalnız baş üzvlərin iştirakı ilə yaranan cümlələr müxtəsər cümlələr, həm baş üzvlərin və həm də ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə yaranan cümlələr bütöv cümlələr hesab olunur. Əgər cümlədə bir və ya bir neçə cümlə üzvü işlədilmirsə, söhbət yarımçıq cümlədən gedir.

Müasir türk ədəbi dilində sadə cümlələrdə baş üzvlərdən yalnız birinin iştirakı ilə qurulan cümlələrə təktərkibli cümlələr deyilir. Bu cümlələrdə istifadə olunmayan digər baş üzvə ehtiyac duyulmur. Daha çoxu xəbər əsasında, az bir hissəsi isə mübtədə əsasında qurulur. Bu formada yaranan təktərkibli cümlələrə aşağıdakılar aiddir: 1. Mübtədasız təktərkibli cümlələr; 2. Xəbərsiz təktərkibli cümlələr.

Mübtədasız təktərkibli cümlələrdə yalnız cümlənin baş üzvü olan xəbər və ikinci dərəcəli üzvlər yer alır. Buraya qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, ümumi şəxslı cümlələr və şəxssiz cümlələr daxildir ki, aşağıda hər biri haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənirik:

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr

Mübtədası olmayan təktərkibli sadə cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr deyilir. İş və hərəkətin icrası qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən həyata keçirilir. Burada iş və hərəkətin icraçısı konkret olaraq bilinməsə də təsəvvürü mümkündür. Xəbərlər əsasən III şəxsin cəmində olan feillərə işlənir.

Birer ikişer gelmeye başladılar. (Çağlayanlar, 1000 Temel eser, 1970)

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin aşağıdakı hal və formaları vardır:

1. Cümlədə danışan və dinləyən şəxslərə məlumdur, lakin haqqında danışılan əşya danışıqna şəxsə məlum, dinləyən şəxsə isə qeyri-məlumdur.

2. Haqqında danışılan iş məlumdur, lakin işin kim tərəfindən icra olunduğu isə qeyri-məlumdur.

3. İş həyata keçirən danışıqna və dinləyəne məlum olmadıqda bu cümlə də qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə bəhs olunan iş və hadisə bir neçə qeyri-müəyyən şəxsə aid ola bilər. Bu səbəbdən də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr ümumi şəxslı və şəxssiz cümlələrdən tamamilən fərqlənir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə həyata keçirilən işlər həm real, həm də qeyri-real olaraq özünü göstərə bilər. Bu da verilən işin həqiqətən görülmüş və ya görülməməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Müasir türk ədəbi dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə, əsasən, *sanki, galiba, sanırım, öyle* kimi sözlərdən istifadə olunur. Bu səbəbdən də işin icraçısı qeyri-real olaraq qalır. İşin əsl icraçısı bilinmir.

Ümumi şəxslı cümlələr

Ümumi şəxslı cümlələrdə konkret olaraq bir şəxs yoxdur. Bu növ cümlələrdə mübtədə olmur. Mübtədanın olmaması onu yarımçıq cümlə etmir, lakin xəbər və ya ikinci dərəcəli üzvlərdən hər hansısa biri olmazsa bu zaman yarımçıq olur. Ümumi şəxslı cümlələr hamı tərəfindən eyni qəbul edilmiş hökmlərdir. Buraya əsasən atalar sözləri, məsləhət və nəsihətlər, hikmətli kəlamlar olan cümlələr aid edilir.

Su akar volunu bulur. (Atalar sözü)

Mutluluk evine aiden vol. ızdırıp bahçesinden geçer. (Atalar sözü)

Her evin soğan soyması ayrı olur. (Atalar sözü)

İşin icraçısı bir şəxs yox, bütün şəxslərdir. Mübtədanı ümumi şəkildə təsəvvür etmək mümkündür. Ümumilik bildirən "hamı, hər kes, adamlar, insanlar" kimi sözlərdən daha çox istifadə olunur. Xəbərləri II şəxsin təkində və III şəxsin cəmində olur və yalnız feili xəbərli olurlar.

Şəxssiz cümlələr

Mübtədası olmayan və təsəvvür belə edilə bilməyən cümlələrə şəxssiz cümlələr deyilir. Şəxssiz cümlə dedikdə bəzən yanlış fikir olaraq cümlədə heç bir şəxsin olmadığı fikri yaranır. Bu cümlələrdə mübtədə şəxslə deyil hər hansısa bir əşya ilə də ifadə oluna bilər.

Havalar çok sıcağı. (Memduh Şevket Esendal, Otlakçı, 1997)

Bu cümlədə şəxsi axtarmaq düzgün deyildir, çünki mübtədə şəxslə ifadə olunmamışdır.

Şəxssiz cümlələr də digər sadə cümlə növləri kimi xəbəri ismi və feili olur. İsmi xəbəri isim və ad qrupu sözlərlə ifadə olunarkən, feili xəbəri isə şəxssiz feillə və ya fozoloji birləşmələrlə ifadə olunur. Şəxssiz cümlələr müxtəlif mənə xüsusiyyətləri daşıyır. Bunları zaman, hal və vəziyyət, məsafə və zaman olaraq qruplaşdırma bilərik.

Zaman bildirən şəxssiz cümləyə nümunə olaraq aşağıdakı cümləni göstərə bilərik:

Bu yolculuk geçen büyük savaşlar bitiminden biraz sonra yapılmışdı. (Memduh Şevket Esendal, Otlakçı, 1997)

Hal və vəziyyət bildirən şəxssiz cümləyə nümunə olaraq aşağıdakı cümləni göstərə bilərik.

Fenerin uzanan güv ışığında iki çıplak ayak gözüktü. (Sait Faik Abasıyanık, Semaver, 1997)

Məsafə və zaman bildirən şəxssiz cümləyə nümunə olaraq isə aşağıdakı cümləni göstərə bilərik.

Bir anda kapı açıldı. (Ayşe Kulin, Füreya, 2001)

Adlıq cümlələr

Mübtədasi söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunan, əşya yaxud da hadisələrin varlığını bildirən cümlələrə adlıq cümlələr deyilir. Baş üzvlərdən yalnız mübtədadan ibarət olur, adlıq cümlələrdə xəbər olmur.

Adlıq cümlələr cümlə kimi formalaşmasa da, cümləyə xas olan intonasiyaya malik olur. Adından da göründüyü kimi mübtədə rolunda yer alan sözlər ismin ancaq adlıq halda verilir. Adlıq halda olan bu sözlər şəxs adları, yer adları, hər hansısa bir əşya adı və prosesin adı ola bilər.

Kurşun deliği. (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Bir şehit mezarı, 1994)

Adlıq cümlələr söz tərkibinə görə müxtəsər adlıq cümlələr və geniş adlıq cümlələr olaraq iki yerə bölünür. Müxtəsər adlıq cümlələr yalnız bir mübtədadan qurulur. Məsələn: *İstanbul*. Geniş adlıq cümlələr isə ikinci dərəcəli üzvlərin köməyi ilə qurulur. Məsələn: *Ferah bir mayıs gecəsi*.

Daha çox nəqli cümlə şəklində rast gəlinərsə də, adlıq cümlə sual və nida formalarında da işlənməkdədir. Məsələn: *Nasıl? Özgür bir kadın!*

Fikri və hadisəni daha yığcam çatdırmaqda yazıçıya kömək etdiyi üçün bu kimi cümlələrə əsasən bədii və publisistik əsərlərdə rast gəlmək mümkündür.

Nəticə. Aparılan tədqiqata əsasən belə bir nəticə gəlinir ki, Azərbaycan dilinə baxdıqda müasir türk ədəbi dilində sadə cümlə konsepsiyası dərin şəkildə qruplaşdırılmamış və öyrənilməmişdir. Sadəcə bəzi yerli və xarici dilçilər tərəfindən model olaraq işlənmişdir.

Sadə cümlə mövzusu Azərbaycan dili ilə oxşarlıq təşkil edir və müasir türk ədəbi dilində də sadə cümlə təktərkibli və cüttərkibli olaraq 2 qrup üzrə ələ alınaraq öyrənilir. Dilimizdə olduğu kimi türk dilində də təktərkibli cümlələr daha çox öz rəngarəngliyini qoruyub saxlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Grameri. Ankara, 2004.
2. Muharem Ergin. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 1986.
3. Leyla Karahan. Türkçede Söz Dizimi. Ankara, 2008.
4. Tahir Nejat Gencan. Dilbilgisi. Ankara, 2004.
5. Haydar Ediskun. Türk Dilbisi. İstanbul, 1985.
6. Rüfət Rüstəmov. Türk dilinin sintaksisi. Bakı: Nurlan, 2009
7. Qəzənfər Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Aspoliqraf LDT" MMC, 2004
8. Ədalət Abbasov. Azərbaycan dilinin sadə cümlə sintaksisi (semantik təhlil). Bakı, 2006.
9. Əsgər Rəsulov, Rüfət Rüstəmov. Türk Dili. Bakı: BDU, 2007
10. F.Y.Veysəlli, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov, A.Y.Məmmədov. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 2014
11. Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

Açar sözlər: türk dili, cümlə, sadə cümlə, dilçilik, predikat, təktərkibli, cüttərkibli

Key words: Turkish language, sentence, simple sentence, linguistics, predicate, single-component, double-component

Ключевые слова: турецкий язык, предложение, простое предложение, языкознание, сказуемое, односоставное, двухсоставное

Simple sentence concept in modern Turkish literary language

Summary

Sentences with a single predicate and a single sentence are called simple sentences. In these sentences there is only one sentence, there is only one predicate that connects this sentence with its conclusion. Simple sentences can contain one, two or more clauses. At this time, there may be sentences that are not divided into sentence members. In this case, it is possible to divide simple sentences into two groups, as members and non-members. The non-member group can be divided into half-groups based on the presence of main members, the participation of secondary members along with the main members, and the omission of main members and secondary members. It is known that simple sentences in Turkic languages are divided into two large groups: simple sentences and double sentences. This division of simple sentences is done according to the participation of the main members of the sentence, mübtə and news. In other words, if the sentence is formed with the participation of the subject and the news, these sentences are considered two-component. Sentences made with the participation of only one of the main members are called single-component sentences. Simple sentences are divided into two types: broad and concise sentences, depending on whether secondary members are present in addition to the main members. Sentences formed with the participation of secondary members along with main members are called extended sentences. Abbreviated sentences are created only with the presence of the subject and the subject.

Понятие простого предложения в современном турецком литературном языке

Резюме

Предложения с одним сказуемым и одним предложением называются простыми предложениями. В этих предложениях есть только одно предложение, есть только одно сказуемое, связывающее это предложение с его заключением. Простые предложения могут состоять из одной, двух и более частей. В это время могут быть предложения, не разделенные на члены предложения. В этом случае можно разделить простые предложения на две

группы, как члены и не члены. Группа нечленов может быть разделена на полугруппы в зависимости от наличия основных членов, участия второстепенных членов наряду с основными членами и отсутствия основных и второстепенных членов. Известно, что простые предложения в тюркских языках делятся на две большие группы: простые предложения и двойные предложения. Такое деление простых предложений производится по участию главных членов предложения, мубты и новости. Другими словами, если предложение образовано при участии подлежащего и известия, то такие предложения считаются двухсоставными. Предложения, составленные с участием только одного из главных членов, называются односоставными предложениями. Простые предложения делятся на два типа: широкие и лаконичные предложения, в зависимости от того, присутствуют ли второстепенные члены помимо главных членов. Предложения, образованные с участием второстепенных членов наряду с главными членами, называются расширенными предложениями. Сокращенные предложения создаются только при наличии подлежащего и подлежащего.

Rəyici: professor Əsgər Rəsulov

MƏKTƏBƏQƏDƏR DÖVRDƏ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNLƏRİ VASİTƏSİLƏ UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA İSTİFADƏ OLUNAN ÜSULLAR

Giriş. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi hazırkı dövrdümüzdə aktual mövzulardan biridir. Nitqin inkişaf etdirilməsində xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə olunur. Bu nümunələr laylalar, bayatılar, tapmaca və nağıllar və s. olaraq tədqiq edilir. Uşaqlar folklor nümunələrini dinlədikdə xalqın “tükənməz və mənəvi sərvəti” ilə tanış olur, dilimizin inceliklərini mənimsəyirlər. Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin inkişaf etdirilməsi folklor nümunələrinin öyrənilməsindən asılıdır. Ə.Həşimovun “Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri” kitabında folklor nümunələrinin tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışılmış, həmçinin onların uşaqların mənəvi inkişafına təsiri məsələləri araşdırılmışdır [2, 24]. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri insanın tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir, nitqi inkişaf etdirməklə yanaşı, zənginləşdirən ən güclü vasitələrdən biri hesab olunur.

Əsas hissə. Uşaqda müvəffəqiyyətli öyrənmənin ilkin şərti gözəl və düzgün nitqdir. Nitq pozğunluqları fikirləri ifadə etmək, həmyaşdılar, hətta böyükləri ilə ünsiyyət qurmaq qabiliyyətini çox çətinləşdirir. Uşağın nitqinin inkişafı vaxtında həll edilmədikdə, təhsil prosesinin başlanğıcında bir çox problem yarana bilər: – Sadə cümlələrdən, birhəcali sözlərdən ibarət “situasiyalı” nitq; – Ümumi olaraq cümləni qrammatik cəhətdən düzgün qura bilməməsi; – Zəif söz ehtiyatı; – Jarqon, neologizm və qeyri-ədəbi ifadələrin gündəlik nitqə təsiri onun keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə korlayır; – Dialoq qura bilməməsi: uşaq sualı düzgün və asanlıqla tərtib edə bilmir, uyğun və yaxud zəruri olduqda ətraflı və ya qısa cavab qura bilmir; – Monoloq qura bilməməsi: uşaq fikirlərini aydın şəkildə ifadə edə, mətnləri və ya hadisələri təkrar söyləyə, məlumatları analiz edə bilmir; – Sözlərin məntiqi əsaslandırılmasının mümkünsüzlüyü; – İnkişaf etməmiş nitq mədəniyyəti bacarıqları: uşaq intonasiyanı, səsin həcmi, nitq tempini və s. tənzimləyə bilmir, – pis diksiya

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçilər xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə edərək uşaqlarda nitqin inkişafı üzrə məşğələlər təşkil edirlər. Aşağıda nitqin inkişafı üzrə pedaqoji işin üsulları verilmişdir: Məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda nitqin inkişaf vasitəsi kimi vizual modelləşdirmə metodundan istifadə. S.L.Rubinşteyn, L.V.Elkonin, A.M.Leuşina vizuallaşdırmanı nitqin inkişafında fundamental amillərdən hesab edirlər. Uşaqlar şəkillərə və əşyalara baxaraq işarələri, müəyyən xüsusiyyətləri və obyektə yerinə yetirilən hərəkətləri adlandırma bilirlər. Vizual modelləşdirmə öyrənilən mövzunun əsas xassələrinin reproduksiyası, onun surət və yaradılması, onunla işləməkdir. Məlumdur ki, vizual material məktəbəqədər dövrdə daha yaxşı qavranılır [1, 21].

D.B. Elkonin, L. A. Vengerin fikrincə, vizual modelləşdirmədən istifadə etmək olduqca məqsədəuyğundur, çünki uşaqlar üçün əlçatandır. Vizual üsul intellektual qabiliyyətləri inkişaf etdirir, lüğəti zənginləşdirir, uşaqlar obyektləri ümumiləşdirmək və müqayisə etmək üçün ilkin addımlar atırlar. Modellərin istifadəsi yaddaşı yaxşılaşdırır, öyrənilənlər haqqında məlumatın aktiv və müstəqil mənimsənilməsinə təsir göstərir. Modelləşdirmənin 3 mərhələsi mövcuddur: 1) Artıq yaradılmış simvol və ya modeldən istifadə. Yetkin insan ətraf aləmin obyektini təmsil edən hansısa simvolu və ya modeli göstərir, uşaqlar bu modeli araşdırır və təhlil edirlər; 2) Tərbiyəçinin uşaqlarla birlikdə maket yaratması; 3) Uşaqlar tərəfindən modellərin müstəqil yaradılması.

Əvəz etmək və əvəz etmək qabiliyyəti insan şüurunun əsas xüsusiyyətidir. Kifayət qədər inkişaf edərək həm elm, həm də sənət üçün əvəzolunmaz, ümumən bəşəriyyətin varlığının təminatı üçün əlamət və rəmzləri yaratmaq, istifadə etmək və öyrənmək bacarığını təmin edir. Məşhur isveçrəli psixoloq J.Piajenin fikrinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, bu qabiliyyət təxminən 3 yaşından dəqiq formalaşmağa başlayır. Bununla belə, simvollar, rəsmlər şəklində təqdim olunan modelləşdirmənin əsas üsullarını mənimsəmək uşaq üçün heç də əsas deyil. Bu cür xarici formaların istifadəsi “zehində” əvəzədicilərdən istifadə etmək, problemləri “daxili” və ya başqa sözlə, zehni olaraq qeyri - şifahi şəkildə həll etmək qabiliyyətinin inkişafına səbəb olur. Müxtəlif fəaliyyətlər zamanı simvollar, işarələrdən və modellərdən istifadə məktəbəqədər dövrdə zehni qabiliyyətlərin və yaradıcılığın inkişaf mənbəyidir. Buna görə də təxəyyülün, yaddaşın və təfəkkürün inkişafı üçün tapşırıqları özündə cəmləşdirən problemləli vəziyyətlər, tapmaca tapşırıqları, müəyyən bir süjetlə əlaqəli bəzi inanılmaz və ya tədris materialı daxil olmaqla maarifləndirici oyunlar, məşğələlər keçirmək məqsədəuyğun olardı. Uşaqların ardıcıl olaraq nitqinin inkişafında tərbiyəçi- müəllimin işində didaktik material kimi sxem və modellərin istifadəsi üçün aşağıdakılar olmalıdır: – Söz ehtiyatını artırmaq; – Hekayələr tərtib etmək; – Bədii əsərlərin təkrar danışılması; – Tapmacalar tərtib etmək; – Şeir söyləmək.

Modellərdən istifadə edərək uşaqların bədii ədəbiyyatla tanışlıq prosesi 2 mərhələdə həyata keçirilir: İlkin mərhələdə uşaqların xalq nağıllarını təkrar danışmasına vizual modellər daxil edilir. İşin bu mərhələsində məqsəd əsas hadisələrin işıqlandırılması, təqdimatın ardıcılığının işləyib hazırlanılmasını öyrətməkdir. İkinci mərhələdə yaradıcı üsullardan istifadə olunur – vizual modellər və diaqramlar vasitəsilə uşaqların özləri tərəfindən nağıllar və hekayələr tərtib etməyə yönəldilmişdir. Uşaqlarla işləməyə təxəyyülü inkişaf etdirən müxtəlif tapşırıq və oyunlar daxildir. Onlar uşaqlara özlərini müstəqil aparmağa kömək edir, hazır şablon və nümunələrdən qaçır, onları sərbəst ifadə etməyə, orijinal həllər axtarmağa təşviq edir. Hər bir mərhələnin ətraflı təsviri var. Xalq nağıllarını təkrar danışmağı öyrətmək işi üç yaşından başlanır. “Şirli Tülkü”, “Üç ayı” kimi nağıllar oynanılır. Ən əsas və vacibli məqamları vurğulamaq, nağıl quruluşunu təhlil etmək bacarığını inkişaf etdirmək üçün də müxtəlif vizual modellərdən istifadə olunur. Vizual modellərin ən geniş yayılmış və sadə

⁷³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantu. zarifa.zeynalova@mail.ru

növü seriya modelidir. Bu, müxtəlif ölçülü tədrisən artan zolaqlar kimi təmsil oluna bilər. “Uç ayı” nağılıny oynamaq üçün sizə çəhrayı dairə və aylar üçün üç müxtəlif uzunluqda zolaq lazımdır. Bundan sonra uşaqlarla birlikdə əsərin qəhrəmanlarından hansının bu və ya digər zolaqla əvəzlənməsi müzakirə olunur. Uşaqlar tapşırığı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirərlərsə, onları əvəzədiciləri düzgün ardıcılıqla yerləşdirməyə dəvət etmək lazımdır. Bu tapşırığın icrası zamanı biz uşaqları ətrafdakı dünyanın elementləri ilə tanış edirik: heyvanların adları, qohumluq əlaqələri, nağıldakı daxili elementlər. Həmçinin uşaqlar heyvanın ölçüsünün onun yaşından və statusundan asılılığını əks etdirirlər. Bundan əlavə bu, birgə fəaliyyətin faydaları haqqında bir fikir formalaşdırır, uşaqlar nəticə çıxarmağı və ümumiləşdirməyi öyrənirlər.

Bu cür fəaliyyətlər zamanı uşağın əvəz etmə prinsipini başa düşdüynə əmin olmaq çox vacibdir. Buna görə də məşğələnin əvvəlində əvəzədicilərin modellərinin və onların əvəz etdiyi obyektlərin təhlili aparılır. Uşaq müəyyən bir xarakterə xas olan əşyanın rənginə və ölçüsünə əsaslanan əvəzədicilərdən istifadə edir. Təsviri hekayələrin yaradılmasında qrafik və cədvəllərin tətbiqi. Vizual modelləşdirmə məşğələlərinin təşkilində diaqram və cədvəllərdən istifadə meyvə və tərəvəzlər, heyvanlar, nağıl qəhrəmanları haqqında təsviri hekayələr tərtib etmək üçün faydalı ola bilər. Belə sxemlər nəzərdən keçirilən obyektin əsas əlamət və xassələrinin təsviri ardıcılığının qurulmasını inkişaf etdirir. Mono loq yaratmaqda bu cür sxemlər uşaqlara qurmağa kömək edən bir növ vizual plan kimi xidmət edə bilər: – Hekayələrin quruluşu; – Təqdimatın ardıcılığı; – Leksik və qrammatik məzmun. Məs., uşaqlar bir neçə alternativ növ tapşırıq ala bilərlər. Məzmunun mənimsənilməsi zamanı mövcud xüsusiyyətləri əlavə edərək və genişləndirərək materialı dəyişmək mümkündür.

Birinci seçim: Tərbiiyəçi uşaqlardan birini şifrələməsi lazım olan heyvan seçməyə çağırır. Uşaqlar verilmiş obyektin və ya hadisənin fəqləndirici xüsusiyyətlərini əks etdirən bəzi simvol kartları seçirlər. Sonra bu simvollar qalan uşaqların qarşısında qoyulur və onlar bu obyektə təxmin etməyə çalışırlar.

İkinci seçim: Uşaqlardan biri üzünü döndərmək üçün çağırılır. Digər uşaqlarla birlikdə şifrəli bir obyekt seçirlər, müvafiq işarə və simvolları olan kartları qoyurlar. Uşaq simvollarla kodlanmış obyektə təxmin edərək tapmağa dəvət olunur.

Üçüncü seçim: Tərbiiyəçi obyektə göstərir və müvafiq işarələri olan simvol kartlarını düzərək qəsdən səhv edir. Uşaqlar bu səhvi düzəltməyə təşviq edilir.

Dördüncü variant: Tərbiiyəçi obyektin və hadisənin əlamətlərini adlandırır, uşaqlar isə onun sxematik eskizini çəkirlər. Bundan sonra uşaqlar öz rəsmlərinə baxaraq şifrələnmiş obyekt və ya hadisəni təxmin edirlər. Təbiətdəki mövsümi dəyişikliklər, ilin müxtəlif vaxtlarında bitki və heyvanların həyatı haqqında bilikləri möhkəmləndirmək və aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif tipli məşqlər böyük kömək edir. Nitqin uğurlu inkişafı üçün əlverişli zəmin olan məktəbəqədər dövrüdür. Tərbiiyəçinin böyük məsuliyyəti var, çünki uşağın inkişafı birbaşa ondan asılıdır, buna görə də uşağın nitqini inkişaf etdirmək üçün texnikaları diqqətli seçməlidir. Nitqin inkişafının və nitq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının xüsusi yolları uşağa real kömək ola bilər, yəni [1, 26]: 1. **Özünüzlə danışın.** Körpə yaxınlıqda olduqda, ona düşündüklərini, hiss etdiklərini, eşitdiklərini və gördüklərini söyləmək lazımdır. Aydın, yavaş-yavaş, uşağın qavrayışına uyğun qısa və sadə cümlələrlə danışmaq lazımdır. 2. **Paralel söhbət.** Yetkin özü uşağa öz hərəkətləri haqqında danışır: gördüklərini, eşitdiklərini, toxunduqlarını və hiss etdiklərini. “Paralel danışıq”ın köməyi ilə uşaq öz hisslərini və niyyətini ifadə etməyə kömək edəcək sözləri seçə bilər. Tezliklə o, bu sözləri özü işlətməyə başlayacaq. 3. **Təxribat. (Uşağın qəsdən səhv başa düşülməsi)** Tərbiiyəçi uşağı yaxşı başa düşmür və ya onu eşitmirmiş kimi davranır. Məs: Uşaq oyunaq və ya şirniyyat üçün əlini uzadarkən böyüklər qəsdən ona başqa bir şey verə bilər və ya “səni başa düşmürəm, nə istəyirsən? peçenye? top?” deyə bilərlər. Bu situasiyada uşaq böyüklərdən daha ağıllı hiss edərək, nitq imkanlarından fəal şəkildə istifadə edir. 4. **Paylanma.** Tərbiiyəçi uşağın dediyi hər bir şeyi aydınlaşdırır, lakin onu özündən sonra təkrar etməyə məcbur etmir. 5. **Seçim.** Əgər ona seçim imkanının olduğunu və ondan istifadə edə biləcəyini başa düşmək verilərsə, uşaq özünü daha əhəmiyyətli və ünsiyyət üçün açıq hiss edir. Məs.: “Gəzintiyə çıxmaq, yoxsa rəsm çəkmək istəyirsən?” 1) **Təbii materiallarla oyunlar.** Uşağın idrak və nitq fəaliyyətinə onun baxa biləcəyi, sınağa biləcəyi, dəyişdirə biləcəyi, toxuna biləcəyi ətrafındakı dünyanın obyektlərini araşdırmaq və öyrənmək imkanı əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. 2) **Məhsuldar fəaliyyət.** Çox vaxt uşaq bir çox ideyaları üçün düzgün söz tapa bilmir və buna görə də o, onları öz tərzində, daha sadə və özü üçün əlçatan olan məhsuldar fəaliyyətlərlə ifadə edir. (Uşağın yalnız dil qabiliyyətləri, həm də duyğuları) 3) **Əvəzetmə.** “Təsəvvür edin ki...” uşaq üçün xüsusi bir cazibə var. Onun üçün oyunun cümləsi seyr kimi səslənir: “Təsəvvür edin ki, biz quşlarıq və uça bilərik”. Belə bir etüd - oyun forması uşağın ünsiyyətinin tamlığı və faydalı olması üçün vacib olan empatik və refleksiv qabiliyyətlərini formalaşdırır. 4) **Rollu oyun.** Məs.: “Mağazaya səyahət “ oynaya bilərsiniz, burada uşaq bəzi əşyaları seçib “almalı” və ya tərbiiyəçiyə, anaya yaxud yaxın dostuna elə simulyasiya (modelləşdirmə) edə bilər ki, bu da nitqin inkişafına, inamlı olmağa, ünsiyyət fəallığını artırmağa müsbət təsir göstərsin. 5) **Musiqi oyunları.** Uşaqlar oyun mahnıları ilə birlikdə oxumağı, oyunlar oynamağı çox sevir. Uşağı rəqs etməyə və oxumağa həvəsləndirmək lazımdır. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq onu qeyd etmək düzgün olar ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün pədaqoji işin müxtəlif metod və üsullarından istifadə edərək, tərbiiyəçi öyrənmək üçün ilkin şərtlər qoyur və təhsil prosesinin təşkili üçün əlverişli şərait yaradır.

Nəticə. Uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə aktual mövzudur. Bu haqda onu qeyd etmək düzgündür ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün pədaqoji işin müxtəlif metod və üsullarından istifadə olunur. Tərbiiyəçi öyrənmək üçün ilkin şərtlər qoyur və təhsil prosesinin təşkili üçün əlverişli şərait yaradır. Praktiki fəaliyyətin göstəriciləri folklor nümunələrindən istifadə etməklə üsul və metodların səmərəli olduğunu göstərmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Развитие речи младших дошкольников в процессе ознакомления с произведениями устного народного творчества. Екатеринбург, 2019
2. Qədimova Ə.B. Uşaq baxçalarının böyük qrupunda uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində folklor nümunələrindən istifadə üzrə işin təşkili / Pedaqoji e.n.a.dər.a.üçün təqdim edilmiş dis-nın avtoferatı. Bakı, 1995

Açar sözlər: nitqin inkişafı, məktəbəqədər dövr, üsullar, modelləşdirmə, xalq yaradıcılığı

Ключевое слово: развитие речи, дошкольный период, методы, моделирование, народное искусство

Key word: speech development, preschool period, methods, modeling, folk art

Приемы, применяемые в развитии речи детей на примерах народного творчества в дошкольном периоде

Резюме

Обязательным условием успешного обучения у ребенка является красивая и правильная речь. Нарушения речи очень затрудняют выражение мыслей, общение со сверстниками и даже со взрослыми. Использование символов, знаков и моделей в различных видах деятельности является источником развития умственных способностей и творчества в дошкольном возрасте. Поэтому целесообразным будет проведение проблемных ситуаций, заданий-головоломок, развивающих игр, упражнений, включающих задания на развитие воображения, памяти и мышления. Именно поэтому воспитатели в дошкольных образовательных учреждениях организуют занятия по развитию речи детей на примерах народного творчества. Использование символов, знаков и моделей в различных видах деятельности является источником развития умственных способностей и творчества в дошкольном возрасте. Поэтому целесообразно проводить развивающие игры и упражнения, включающие проблемные ситуации, задачи-головоломки, какой-нибудь невероятный или образовательный материал, связанный с определенным сюжетом, включающие в себя задания на развитие воображения, памяти и мышления.

Through examples of folk creativity in preschool age methods used in the development of children's speech

Summary

A prerequisite for successful learning in a child is beautiful and correct speech. Speech disorders make it very difficult to express ideas, communicate with peers and even adults. The use of symbols, signs and models during various activities is a source of development of mental abilities and creativity in preschool age. Therefore, it would be appropriate to conduct problem situations, puzzle tasks, educational games, exercises that include tasks for the development of imagination, memory and thinking. That is why educators in preschool educational institutions organize exercises on the development of children's speech using examples of folk creativity. The use of symbols, signs and models during various activities is a source of development of mental abilities and creativity in preschool age. Therefore, it would be appropriate to conduct educational games and exercises, including problem situations, puzzle tasks, some incredible or educational material related to a certain plot, which include tasks for the development of imagination, memory and thinking.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İSA MUĞANNANIN ROMAN VƏ PYESLƏRİNİN TƏHLİLİ

Azərbaycanın xalq yazıçısı İsa Hüseynovun (Muğanna) Azərbaycan ədəbiyyatında əvəzsiz veri var. Yazıcının varadıcılığını izləyənlər, tədqiq edənlər onu əsərləri haqqında yazılarında İsa Hüseynovun böyük bir ədəbi nəslə tərbiyə etdiyini, oxucu zövqünü formalaşdırdığını xüsusi qeyd edirlər. "Cətin və mürəkkəb mərhələdə İsa Hüseynov canlı həyat nəfəsi üstündə köklənmiş maraqlı, cəlbədicə əsərləri ilə gerçəkliklərin təsviri və sadə insanların adı həyatı ilə ifadə olunan ciddi, mühüm mətləblərin böyük ədəbiyyatını yarada bilməlidir" deyərək akademik İsa Həbibbəyli yazıcının varadıcılığını incəliklə xarakterizə edir. O, yazıcının həyatın və insan mənəviyyatının dərinliklərinə qədərki axtarışlarında son dərəcə səmimi, təbii, inandırıcı, real və eyni zamanda, obrazlı göründüyünü bildirərək "Azərbaycan altmışıncıların möhtəşəm bir proloqu" adlandırır.

Böyük ustad sənətkar İsa Muğanna "Tüfə" romanının əlyazma variantının sonunda romanın yazılma tarixini 20.02.2009 kimi qeyd etmişdi, amma 2015-ci ilə qədər çap olunmayan bu mistik romanı - Əsəri - "Tüfə"ni çapa hazırlayıb oxuculara təqdim etmək mənim qismətimə düşməsinin misilsiz sevincini yaşamışam. Bir zamanlar müsahibələrinin birində ömür-gün voldaşı Firuzə xanımın "bəlkə də, bu romanın çapını görməyə İsa Hüseynovun ömrü çatmayacaq" fikrinə yazıcının "Mənim sağlığında çap olunmalıdır", - deməsi ilk baxışda baş tutmamış arzu kimi görünə bilər, lakin söhbətlərimizin birində Firuzə xanımın "kas Allah mənə o qədər ömür verə idi ki, İsa öləndən qədər ona özüm qulluq edərdim" fikrinə "o, mümkün deyil, çünki mən əbədi yaşayacağam", - deyib gülümsəməsi onu ifadə edir ki, bəli, Muğanna ölməyib, əbədi yaşayır və bu gün də Əsərinin çapını görüb sevinir.

Bədii keyfiyyətlərinə görə diriliyini qoruyub saxlayan az sayda əsərlərdən biri yazıçı İsa Muğannanın "İdeal" romanıdır. Müəllif vurğulayır: "Əsərin yaşamağı mətnin dilinin, nitq vahidlərinin orijinallığı, semantik quruluşunun hələ köhnəlib sıradan çıxmadığı ilə bağlıdır. Roman bir növ bütün zamanların faciəsini ehtiva edən nəhəng dil hadisəsi kimi yadda qalır" [3, s. 246]. Müəllifin hansı ideyanı, məqsədi izləməsindən asılı olmayaraq, bu mətnin üslub və qrammatikası, zəngin lüğət tərkibi, orijinal təhkiyə bazası sayəsində XX yüzildə bütün dünyanı sarmış stalinizmin mahiyyətini kifayət qədər anlamaq mümkündür. Romanın nitq fondu çoxvariantlı bənzərsiz söz və ifadə qəlibləri, nəqlətmə üsulları, monoloq və dialoqlardan təşkil olunubdur. Abzasdan abzasa dəyişən poetik vüsət və fikrin ifadə sistemindəki yeni çalar, xüsusilə obrazın yenidən adlandırılması, epik faktların bir neçə versiyada təqdimi, metonimik xarakterli təsvirlər romanın özəl cəhətləri kimi dəyərləndirilə bilər. Əsər qanlı sovet rejiminin hökm sürdüüyü ağır sosial-siyasi yaşayış qaydaları fonunda yayımlanan geniş, çoxqütblü informasiyanın əldə edilməsində dolğun tarixi və bədii qaynaq kimi çox əhəmiyyətlidir. O zamankı siyasi hakimiyyətin hansı səviyyədə və hansı metodlarla işləməsi və inzibati-amirlik idarə üslubunun necəliyi barədə gerçəklər sanki analitik araşdırma predmetinə çevrilir, öncə açıq, ardınca qapalı dünyanın sirr və reallıqlarını önə çəkən yazıçı sübut və dəlil kimi əsas etibarilə yaddaşa güvənir və əsaslanır. Bu bədii yaddaşın kökündə müəllifin "qapalı dünya"da haqqında danışdığı "məna ağacı" – "vərəsə" yer tutur. Həmin vərəsəni təmsil edən Əmirli kökənli nəsilin faciəli taleyi elə bil insanlara xəbərdarlıq məqsədilə qələmə alınır, həyat həqiqəti kimi inandırıcı səslənir.

İsa Muğannanın Cənnət və Cəhənnəmin funksional eyniləşdirməsi maraqlıdır. İ. Muğannaya görə, bu, hər ikisi insanın kamilləşməsinə yönəlmişdir. Cəhənnəm və ya Cənnətdə insanların yanaraq saflaşması, təkrar yerə göndərilməsi İsa Muğanna tərəfindən təsvir edilir: "İlahi, özün kömək ol mənə! Cənnətdi, cəhənnəmdi, nə möcüzədi bu?! – deyərək hayqıran, vicdan əzabında yanıb qovrulan Bünyad bəyə Sərvinaz: – Biləcəksən, Bəy. Səbirle, dəyanətlə dinlə OdÜnünü – həqiqət səsinə! Biz odda yana-yana gözəlləşmişik burda. Sən də yanmalısən burda, Bəy!" İsa Muğannanın cəhənnəmdə cənnət yaradılmasına dair sətirləri də maraqlıdır: "OdÜn – həqiqət səsi cəhənnəmdə cənnət yaradır. Qəbahətini eşitdikcə, öz hərəkətlərini qarşındaca gördükcə, yavaş-yavaş yüngüllük hiss edəcəksən [1, s. 179]. Nədən olur o yüngüllük? Sadəcə, qatı qanın yuyulur, canında qan dövriyyəsi normallaşır, hüceyrələri sağlamlaşdırır". Bu, İsa Muğannanın dini görüşlərindəki paradokslardan biridir. Belə ki, dolayısı olsa belə İsa Muğanna İblisi Tanrı ilə eyniləşdirir. Məsələn, "çəkist", İblisin qulluqçusu olan Bünyad Cəhənnəmdə verilən əzab nəticəsində saflaşır. Deməli, İblisin əsas sakral rolu insanları kamilləşdirməkdir? Bu sualın cavabı İsa Muğannanın İblisi bir sıra dini görüşlərə xas sirlə Allah obrazı ilə eyniləşdirməsi barədə fərziyyənin irəli sürməsinə şərait yaradır. Bu fonda İ. Muğanna varadıcılığında Yaradıcı Allaha (Bağ Ata obrazı) qarşı səslənmiş ittihamlar xüsusi mənə daşımağa başlayır: "İndi biləcəksən, ən böyük günahkar insanın taleyini yazan – "Yazan" – "Yazdan" – "EyƏsÜn" – "EyOdƏr" babamızı, ay bədbəxt razvetçik. İkinci günahkar Yazanın yazdığını Bağ atamıza çatdıran BağBağÜn Babamızı. Üçüncü günahkar yazılanların əsasında hökm verən Bağ Atamızı. Dördüncü günahkar hökmləri icra edən EySarımızdı. Bəndədə nə günah var?!"

Sürreal amillərin İsa Muğanna varadıcılığında əksi probleminə toxunduqda, İ. Muğannanın mistik subvektlərlə təmasda olduğuna dərinləndirən inandığını xüsusi vurğulamaq olar: "EySar deyir ki, təzə tsikl başlayacaqsən. Birinci əsərin böyük romandır. Amma nə məzmunu, nə də ideyası haqda heç nə demir... Amma deyir, gözün açılısın, sonra deyəcəm. Stolumun üstündə bir səhifəlik yazı var, hər səhər gedib o yazıya baxıram ki, görüm, gözüm düzəlir, ya vox. Bu səhər baxdım, gördüm ki, oxuya bilirəm az-az". EySar, İsa Muğanna tərəfindən yaradılmış mistik obrazdır ki, müəllif özünün varadıcılığında ona müraciət edir: EySar, İsUsun, İsa peyğəmbərin həqiqi adı – odu – rütbəsidir. "Ey" – Uca deməkdir. "Sar" – hökmdar deməkdir. EySar – uca hökmdar deməkdir. Bu Od – Həqiqət qədim türk dilində – OdƏr dilindədir. EySar İsayə

⁷⁴ BDU-nun dissertantı, elmindemirchivev-199@mail.ru

OdƏr dili öyrətməyə başladı. OdƏr dilində indiyə qədər heç verdə, heç kəsə məlum olmayan məlumatlar verməyə və tamam veni ruhda əsərlər yazmağa kömək etdi. "İdeal" romanı, "Peyğəmbərin möhürü", "Məhşər" və bir sıra başqa əsərlər belə yarandı". Birinci fəslin "İsa Muğannanın "İlan dərəsi" kitabında tarixilik və mistika" yarımbaşlığı İsa Muğannanın son kitabı "İlan dərəsində"n olan "İlan dərəsi və ya peyğəmbərin taleyi" povestinin təhlili ilə diqqəti cəlb edir. Həcmcə qısa olan povestə İ. Muğanna insanın daim axtardığı sualları cavablandırır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan və öz əsərləri ilə nəsr tariximizdə əhəmiyyətli yer tutmuş İsa Muğannanın bu kitabında onun yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərinə aid nümunələr toplanıb.

Müəllif "Kollu koxa" əsərində yazır: "Burada insanlara ayama qosan, hər zaman həqiqəti söyləyən, ətrafını saflaşdıran və qorxudan Kollu Koxanın kaloritli obrazıyla qarşılaşacaq, məşhur "Kollu Koxa" povestini oxuya biləcəksiniz. Bununla yanaşı, kitabda yazıçının yaradıcılığının coxsaxəli olduğunu göstərən "Oa-vım qaya" kimi rəmzləşdirmə modeli, özünü axtardı, tapmadı" zarafatının yer aldığı "Yazıq" essesi kimi bir çox maraqlı nümunələr də dərc olunub [2, s. 79].

"Məhşər" ən yaxşı romanlardan biridir. İsa Hüseynov tarixi romanda çox şeyləri sübut etdi. Orada bəzi səhnələr var ki, bəlkə də tarixdə bunlar olmayıb. Yəni tarixi mənbələr onları təsdiq etmir. Məsələn, Nəsimi ilə Əmir Teymurun görüşməsi yalnız "tarixi fakt"dır. Amma burada rəmzi olaraq iki fərqli qüvvənin görüşü əsərə əlavə rəng qatır. Nəsimi ölüb gedib, amma o böyük ideya qalıb. İ. Hüseynov da əsərdə məhz bunu yarada bilib. Nəsimini zaman və məkan kontekstindən çıxara bilib.

"İsa Hüseynov romanda qeyd edir; "Məhşər" tarixi romanı ötən əsrin ikinci yarısında Azərbaycan SSRİ kimi güclü dövlətin tərkibində olanda qələmə alınmış kitab-manifestdir" [5, s. 133]. Nəsimi obrazı altında Azərbaycan insanının həm orta əsrlərdə, həm də SSRİ kimi bir imperiyanın tərkibində hər zaman can atdığı milli və mənəvi azadlığının simvoluna çevrilən bu əsərdə müxtəlif qatlar var: tarixilik, milli sivilizasiya sirləri və şifrələri, İslam dininin intellektual tərəfi, sufizm, hürufizm təriqəti fəlsəfəsi, milli azadlıq hərəkatı, Təbriz, Şirvan, Ərdəbildəki gizli cəmiyyətlər, yadellilərə qarşı müqavimətdə insanlarımızın səfərbər olunması, Bütöv Azərbaycan, ədəbiyyatımızın ana dilinə üz tutması, ilahi poeziya və s. Belə bir yükün altına yalnız İsa Hüseynov - Muğanna girə bilərdi. Düzdür, sovet senzoru o romanın daha da kamil yaradılmasına, oradakı fikirlərin, xalqın arzularının mətnin alt qatında deyil, birbaşa yürüdülməsinə heç cür icazə verə bilməzdi, odur sənətkar daha estetik-kulturoloji üsullardan bəhrələnməmişdi.

İsa Muğanna yazır: "İsahəq-Musahəq" romanında insanları yazıçı SafAğ elmini ODƏR dilində başa düşməyə dəvət edir. Onun düşüncəsinə görə təhrif olunmuş adların təkrar əmələ gəlməsi millətin qurtuluş simvoludur. Təhrif olunmuş tarix bizim gələcəyimizin təhrif olunmasına dəlalət edir. Ona elə gəlir ki, keçmişin təhrifləri gələcəyin təhrifidir. Fal kitabında da qeyd olunduğu kimi, keçmiş gələcək zamanı proqramlaşdırır. Oxucular bu əsərlə Azərbaycanın aşiq ədəbiyyatına fərqli mövqedən baxmağa dəvət edilir" [5, s. 125].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsa Muğanna: Cəhənnəm. Bakı: Elm, 2009, 346 s.
2. İsa Muğanna: Kollu koxa. Bakı: Elm, 1969, 160 s.
3. İsa Muğanna: İdeal. Bakı: Elm, 2005, 535 s.
4. İsa Muğanna: İsahəq Musahəq. Bakı : Elm, 2009, 477 s.
5. İsa Muğanna: Məhşər. Bakı: Elm, 2013, 327 s.

Açar sözlər: roman, pyes, yaradıcılıq, sənətkarlıq, dil

Keywords: novel, play, creativity, craft, language

Ключевые слова: роман, пьеса, творчество, ремесло, язык

Xülasə

Azərbaycanın xalq yazıçısı İsa Hüseynovun (Muğanna) Azərbaycan ədəbiyyatında əvəzsiz yeri var. Yazıçının yaradıcılığını izləyənlər, tədqiq edənlər onu əsərləri haqqında yazılarında İsa Hüseynovun böyük bir ədəbi nəslə tərbiyə etdiyini, oxucu zövqünü formalaşdırdığını xüsusi qeyd edirlər. "Çətin və mürəkkəb mərhələdə İsa Hüseynov canlı həyat nəfəsi üstündə köklənmiş maraqlı, cəlbedici əsərləri ilə gerçəkliklərin təsviri və sadə insanların adi həyatı ilə ifadə olunan ciddi, mühüm mətləblərin böyük ədəbiyyatını yarada bilməmişdir" deyərək akademik İsa Həbibbəyli yazıçının yaradıcılığını incəliklə xarakterizə edir. O, yazıçının həyatın və insan mənəviyyatının dərinliklərinə qədərki axtarışlarında son dərəcə səmimi, təbii, inandırıcı, real və eyni zamanda, obrazlı görüldüyünü bildirərək "Azərbaycan altmışıncılarının möhtəşəm bir proloqu" adlandırır. İslam dininin intellektual tərəfi, sufizm, hürufizm təriqəti fəlsəfəsi, milli azadlıq hərəkatı, Təbriz, Şirvan, Ərdəbildəki gizli cəmiyyətlər, yadellilərə qarşı müqavimətdə insanlarımızın səfərbər olunması, Bütöv Azərbaycan, ədəbiyyatımızın ana dilinə üz tutması, ilahi poeziya və s. Belə bir yükün altına yalnız İsa Hüseynov - Muğanna girə bilərdi. Düzdür, sovet senzoru o romanın daha da kamil yaradılmasına, oradakı fikirlərin, xalqın arzularının mətnin alt qatında deyil, birbaşa yürüdülməsinə heç cür icazə verə bilməzdi, odur sənətkar daha estetik-kulturoloji üsullardan bəhrələnməmişdi.

Analysis of Isa Mughanna's novels and plays

Summary

People's writer of Azerbaijan Isa Mughanna has an invaluable place in Azerbaijani literature. Those who follow and study the writer's creativity, in their writings about his works, specially note that Isa Huseynov educated a great literary generation and shaped the taste of readers. "During a difficult and complicated stage, Isa Huseynov was able to create a great literature of serious, important issues expressed by the description of realities and the ordinary life of ordinary people with his interesting and attractive works based on the breath of living life," says academician Isa Habibbayli, delicately characterizing

the writer's creativity, and calling it "a magnificent prologue of the sixties of Azerbaijan" stating that it looks extremely sincere, natural, believable, real and at the same time figurative in its searches to the depths of human spirituality. The intellectual side of Islam, Sufism, the philosophy of the Hurufism sect, the national liberation movement, secret societies in Tabriz, Shirvan, Ardabil, the mobilization of our people in the resistance against foreigners, Whole Azerbaijan, the return of our literature to the mother tongue, divine poetry, etc. Only Isa Huseynov - Mughanna could get under such a burden. It is true that the Soviet censor could not allow the creation of that novel to be even more perfect, that the ideas and desires of the people in it were carried out directly, not in the substratum of the text, so the artist benefited from more aesthetic and cultural methods.

Анализ романов и пьес Исы Муганны

Резюме

Народный писатель Азербайджана Иса Гусейнов (Муганна) занимает неопенимое место в азербайджанской литературе. Те, кто следит и изучает творчество писателя, в своих трудах о его произведениях особо отмечают, что Иса Гусейнов воспитал великое литературное поколение и сформировал вкус читателей. «На сложном и сложном этапе Иса Гусейнов смог создать большую литературу серьезных, важных вопросов, выраженных описанием реалий и обычной жизни простых людей своими интересными и привлекательными произведениями, основанными на дыхании живой жизни», — говорит академик Иса Габиббейли, деликатно характеризуя творчество писателя и называя его «великолепным прологом шестидесятих годов Азербайджана», констатируя, что оно выглядит предельно искренним, естественным, правдоподобным, настоящим и в то же время образным в своих исканиях в глубины человеческого духовность. Интеллектуальная сторона ислама, суфизм, философия секты хуруфизма, национально-освободительное движение, тайные общества в Тебризе, Ширване, Ардебиле, мобилизация нашего народа на сопротивление иноземцам, весь Азербайджан, возвращение нашей литературы в родной язык, божественная поэзия и т. д. Только Иса Гусейнов-Муганна мог выдержать такое бремя. Правда, советская цензура не могла допустить, чтобы создание того романа было еще более совершенным, чтобы мысли и желания людей в нем осуществлялись непосредственно, а не в субстрате текста, поэтому художник извлекал из этого больше пользы. эстетические и культурологические методы.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ XARAKTERLƏRİN YARADILMASI

Dünyanın bir çox bölgələrində ən çox satılan və oxunan kitablarına nəzər saldıqda bunu müşahidə edirik ki, bu əsərlərdə obrazlar bir bütün olaraq ehtəşəm təsvir edilmişdir ki, onlardan yan keçmək olmur. Bizə həmin qəhrəmanları əsrarəngiz bədii portretinin olması, ən incə detallarına kimi əsl insani keyfiyyətlərə malik olması, süjet xətti boyunca hadisənin mərkəzində yer alması və yeri gəldikdə müdaxilə etməsi kimi cəhətlərdir. Lakin ehtəşəm qəhrəmanlar vardır ki, onlar sadəcə oxunduğu andaca sevilib sonra könlərdən silinmir, qəlblərdə əbədi taxt qurur. Həmin qəhrəmanlar milli xarakterlər hesab olunur ki, bəzən “ölümsüz qəhrəmanlar” da adlandırılır. Bəs ədəbiyyatda milli xarakter kimə deyilir və kimlərin adını çəkmək olar?

Milli xarakter ən qədim zamanlardan başlayaraq indiki zəmanəmizə qədər yazılan bədii ədəbiyyat nümunələrində ən çox müraciət edilən mövzulardan biridir. Bu, bir növ milli adət və ənənələrin digər nəsillərə ötürülməsi üçün də bir vasitədir. Eyni zamanda Azərbaycan xalqını yaxından tanımaq istəyən əcnəbi millətlər üçün də bir növ “tərcümeyi-hal” mahiyyəti daşıyır. Bu xarakterlərin vasitəsilə yeni nəsillər də, başqa xalqlar da Azərbaycan xalqının milli dəyərlərini dərk edir, xalqın ruhunu görür, mentalitetimizi tanıyır və buna görə öz istiqamətini götürür. Filologiya elmləri doktoru Nizaməddin Şəmsizadə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabında milli xarakterlə bağlı belə açıqlama vermişdir: “Bədii əsərdə müəyyən fərdi əlamətləri və keyfiyyətləri olan, ətraflı, mükəmməl, hərcəhətli təsvir edilmiş olan insan surətinə xarakter deyirik. Xarakterin ən yüksək zirvəsi Milli xarakterdir. Milli xarakter xalqın milli mənəviyyatının fərdi daşıyıcısı, bədii-psixoloji aynasıdır” [4, 434]. Bu kitabda ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirən filoloq milli xarakter anlayışına da özünəməxsus nümunələr verməklə izah etmişdir. Doğrudur, milli xarakterlər müəlliflər tərəfindən heç də qüsursuz şəxsiyyətlər olaraq təsvir edilmir. Yəni mükəmmələ yaxın bir personaj yaradılsa da, onların da kiçik nöqsanlara yol verdiyi qeyd edilir. Ancaq o qəhrəmanlar ehtəşəm yolda addımlayır ki, bu kiçik nöqsanlar oxucuların gözündə nəzərə çarpılmayacaq dərəcədə cılızlaşır. Gəlin bəzi nümunələrə tamaşa edək.

Milli xarakter dedikdə ağılıma əvvəlcə “Oqtay Eloğlu” pyesi gəldi. Azərbaycan ədəbiyyatının, teatrının yeni istiqamət almasında və müasir ədəbi dilimizin formalaşmasında misilsiz xidmətləri olan Cəfər Cabbarlı təkcə bu pyesi ilə belə böyük uğurlara imza atmışdır. Bu əsər xüsusilə XX əsrin kulturoloji mühitini və milli teatrımızın taleyini doğru analiz etməyə kömək edir. Xalqın “gözünü açmağı” öz məqsədi kimi seçən Cabbarlı Oqtayın timsalında bunu həyata keçirmişdir. Teatr yaratmaqla Azərbaycan xalqına elmin, sənətin, mədəniyyətin qapılarını açmaq istəyən Oqtay bu uğurda nəinki öz həyatını, hətta ailəsini belə qurban verməyə hazır idi. O, bu qızıl torpaqlarda xalqını dahi şəxsiyyətlər, istedadlı sənətkarlar yetişdirməyə çağırırdı. Lakin teatr səhnələrinin boş olması onu məyus edir və bunun üçün də Oqtay özü qollarını cirmələyir, dinclik bilmədən çalışırdı. Bu faciəli sənət yolunda dayanmadan çalışan Oqtayın gözü heç kəsi görmürdü. Dostu Səməd bəyin ona anasının və bacısı Sevərin səfəlt içərisində yaşadığını, hətta Sevərin xəstə olduğunu, neft almağa pul olmadığı üçün qaranlıq otaqda yatdığını dedikdə belə bu acı həqiqətlər onu amalından uzaqlaşdırmır. Və Oqtay belə cavab verir: “Səməd bəy, mən qocaman bir xalqı, onun səadətini, gələcəyini, iki nəfər qadının istirahətinə fəda edə bilmərəm... Xalq və “mən” – bu iki söz bir yerə sığışdırılmaz. Ya mən olmalıyam, mənim üçün xalq olmamalıdır. Ya o olmalıdır, mən olmamalıyam. Mən baxdım, ikinci yolu götürdüm. Və o gündən Oqtay bir şəxsiyyət olmaq üzrə yoxdur. O, el oğludur. O, böyük bir vahidin kiçik bir parçasıdır” [2, 360]. Oqtay obrazı ilə əsl vətənpərvər türk oğlunu təsvir edən Cabbarlı onun vasitəsilə oxuculara dərin mesajlar verir. Doğrudur, Oqtay obrazı milli xarakter hesab olunsa da, ailəsinə laqeyd yanaşması bir çox oxucular tərəfindən bir mənalı qarşılanmamışdır. Lakin Cabbarlı bu nüansları bilərəkdən pyesə daxil edərək Oqtayın qəlbini daim “Vətən” deyə döyünməsinə işarə etmişdir. Əsərdən onu da müşahidə edirik ki, xalqının maariflənməsini ürəkdən arzulayan Oqtay bu yolda nəinki mükafat alır, təəssüflər olsun ki, həmvətənləri tərəfindən kədərli bir ömrə məhkum edilir. Pulun, vəzifənin hakim kəsildiyi zəmanədə yaşamasına baxmayaraq o, həmvətənlərinin bir çoxundan fərqli olaraq bu maddiyyətçiliyə gözcü belə baxmır, öz şəxsi mənafeyini bircə anlıq belə düşünmür. Dostu Səməd ona xatırladır ki, bu istedad və savadla o başqa ölkədə daha yaxşı qazanc əldə edə və ailəsini rifah içində yaşada bilər. Lakin Oqtay öz xalqının da teatra, mədəniyyətə ehtiyacı olduğunu bilir və bunu kimsə etməzsə, hər kəs çıxıb gedərsə, heç vaxt olmayacağını da anlayırdı. Əli qələm tutan, iti yaddaşa malik olan və tutduğu vəzifəni layiqincə icra edən hər bir Azərbaycan vətəndaşı Oqtayın qəlbindəki milli ruha sahib olarsa, bu millətin başqa bir dayağa ehtiyacı qalmaz.

Damarlarında bu xalqının qanını qürurla daşıyan yalnız azərbaycan oğulları deyil, həm də vətənin qeyrətli qızları doğma yurdun dirçəlməsi, inkişafı üçün əlindən gələni etmişlər. Həmin qeyrətli qızlardan biri də Xurşidbanu Natəvandır. Dramaturgiyamızda lirik-psixoloji məktəbin yaradıcısı olan görkəmli Azərbaycan yazıçısı İlyas Əfəndiyev sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı Natəvan xanımın proobrazını eyni adlı əsərində yaratmışdır. Xurşidbanu Natəvanı Əfəndiyevin pyesində təkcə bir şairə kimi deyil, dövlət işlərini idarə etməyə qadir, özünün siyasi görüşləri olan, dövrünün çatışmazlıqları ilə mübarizə aparan Azərbaycan qadını kimi təsvir edilir. Rusların əsarəti altında yaşayan xalqını işıqlı gələcəyə çıxarmaq üçün əlindən gələni edən Natəvan xanım bu amalda tanımadığı bir insanla ailə qurmağı belə gözə alır. Məhz ondan ötrü ki həmin insan – Knyaz Xasay Qafqazda bütün idarəetmənin sahibinə - Cənabına yaxın idi və Qarabağın taleyi naminə o, ailə qurmaqdan imtina etmir. Beləcə, Xurşidbanu xalqının taleyi naminə öz şəxsi xoşbəxtliyindən əl çəkir. Natəvanı öz təsirinə salaraq el-obası üçün gördüyü xeyirxah işlərdən ayırmaq məqsədilə Şuşaya göndərilən Xasay bəy özü

⁷⁵ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. qaloyeva@inbox.ru

şairinin təsiri altına düşür. Hətta Xasay bəy xalq üçün çalışmağın həzzini Natəvandan öyrənir və bunu özü də dilə gətirir. Xan qızının hünəri ilə kişilərdən də üstün olduğunu bu əsərin müxtəlif epizodlarında yazıçı oxuculara çatdırır. O epizodlardan birinə nəzər salaq. Xasay bəy əmisinin və xalqının təzyiqlərinə boyun əyərək Banu bəyimdən ayrılan zaman Natəvan xanıma belə bir məktub yazır: “Beləliklə, hər şey məhv olub getdi, Banu bəyim. İndi mənə bu uzaq yerə sürgün eləyiblər. Bu tilsimin sonu görünmür. Mən daha sürünmək istəmirəm, Banu bəyim. Zənn edirəm ki, buna sən də razı olmazdın. Əlvida, Banu bəyim. Heç olmasa, sən möhkəm dayan, Banu bəyim!” [3, 336]. Xüsusilə, sonuncu cümlədən aydın olur ki, Xasay bəy təzyiqlərə dözə bilmir, lakin həyat yoldaşının daha əzmkar olduğunu nəzərə alaraq onun möhkəm olmasını təmənna edir.

Xan qızı həm də cəsarəti ilə əsl Azərbaycan qadını olduğunu sübut edirdi. Düşmənin qarşısında vüqarla dayanaraq doğruları söyləmək onun necə mərd bir qadın olduğunu sübuta yetirirdi. Belə ki, əsərdə İran şahzadəsi ilə görüşən zaman onun cənubi azərbaycanlılara zülm etdiyini bildiyindən Natəvan xanım açıq-aşkar şahzadəni qəddar adlandırır. O məqamlara nəzər salaq. Xurşidbanunun şairə olduğunu bildiyi üçün özünün də şeirə, sənətə yüksək qiymət verdiyini söyləyən İran şahzadəsinə o, belə cavab verir: “Dünyada qəribə təzadlar olur, əlahəzrət, şeir-sənət nəcib hissələrin, fikirlərin tərcümanı olduğu halda, bəzən qəddar hökmdarlar da onu sevirlər...” [3, 336]. Həmyerlilərinə zülm edən bir cinayətkarın qarşısında hissələrini güclə cilovlayaraq ona lazımı cavabı verib yola salan şairə arxasınca “cəllad, qaniçən” deyə qışqıraraq qəzəbini qusur. Bəzən ümitsizliyə düşər olsa da, tez bir zamanda özünü ələ alır. Deməli, öz xidmətçisini azad edərək ailə qurmasını və ləyaqətlə yaşamasını deyən şairə sonra işə uçurumlu yollardan keçsək də, axırda bizi öz milli birliyini, azadlığını tapmış müstəqil Azərbaycanın gözlədiyini deməklə işıqlı gələcəyə inamını bildirir. Yalnız Əfəndiyevin yaradıcılığının deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri sayılan bu pyesi zirvəyə qaldıran məhz milli dəyərlərimizi şəərəflə daşıyan Xurşidbanu Natəvan obrazıdır. Əfəndiyev öz xatirələrində Natəvan xanımla bağlı bir çox mənbələrdən araşdırmalar etdiyini və bəzi məqamlarda ona olan heyranlığını gizlədə bilmədiyini etiraf edirdi.

1857-ci ildə M.F.Axundzadə yazdığı “Aldanmış kəvakib” əsəri ilə Azərbaycan realist nəsrinin inkişafında yeni bir səhifə açmışdır. Bu əsər sadəcə yeni janrda – povest janrında olması ilə diqqət cəlb etmirdi. Eyni zamanda müəllif Avropa maarifçilərinin “dünyanı sağlam aqıl idarə edir” konsepsiyasından çıxış edərək İran feodal idarə üsulunu tənqid edir və öz ideal hökmdarını qələmə alır. “Adil hökmdar” mövzusu hələ qədim zamanlardan söz ustalarının ən çox müraciət elədiyi mövzudur. Axundzadə də sələflərinin izindən getmiş və xalqın içindən çıxardığı bir vətəndaşı taxta çıxarmışdır. Tarixdə olmuş bir hadisəni yeni ruhda povestində təqdim edən Axundzadə Yusif Sərrac obrazı vasitəsilə öz humanist ideyalarını ifadə etmişdir. Həmçinin avamlığa və despotizmə söykənən şərq idarəetmə üsulunu tənqid atəşinə tutmuşdur. Beləcə, o, sistemi tənqid etməklə yanaşı, həm də özünün qabaqcıl dünyagörüşünün, maarifçi ideyalarının təcəssümü kimi ədalətli şah obrazı, mütərəqqi idarəetmə nümunəsi yaratmağa nail olmuşdur.

Bəzən elə olur ki, insanlar müəyyən mövzulara fikir bildirən zaman sadəcə mühakimə edir, çıxış yolu göstərmirlər. Halbuki tənqid etmək nə qədər asandırsa, çıxış yolu göstərmək bir o qədər çətindir. Ancaq Mirzə Fətəli həmin insanlardan olmamış, yəni problemi işıqlandırmaqla qalmamış, onun həlli yollarını da göstərmişdir. Gəlin onun necə adil hökmdar yaratdığına, obrazlar üzərindən həm mənfi keyfiyyətləri özünü ifşa üsulu ilə göstərərək, həm də milli xarakterin simasında müsbət xüsusiyyətləri ortaya çıxarmasına nəzər salaq.

Yusif Sərrac ruhani təhsili olsa da, ruhani kimi fəaliyyət göstərməmiş, din xadimlərinin rıvakarlığı onu bu sahədən üz döndərməyə məcbur etmişdir. O, sərraclıq (at vəhəri düzəltmək) sənətini özünə pəsə secmiş və balaca bir dükanda işə başlamışdır. Təvazökar və mehriban xarakterli Yusif Sərrac eyni zamanda cəsarəti idi. O, şahın zülmü, məmurların özbaşınalıqları, ruhanilərin ikiüzlülüüyü haqqında hər verdə danışırdı. Məhz buna görə də ulduzların toqquşması təhlükəsi varananda saray əyanları, xüsusilə mollabaşı Axund Səməd Yusif Sərracı sahlıq taxtına əylədirirlər ki, xətər ona dəysin. Lakin hadisələr gözlədikləri kimi cərəyan etmir. Saahlıq taxtına oturan Yusif şah qısa bir müddətdə ölkədə müxtəlif islahatlar həyata keçirir, xalqın mənafeyinə uyğun əmrlər verərək onların həyatını daha da asanlaşdırır. O, ilk növbədə avam və valtaq məmurları saraydan uzaqlaşdıraraq zindana saldırır, münəccimliyi ləğv etdirir, vilayət hakimlərinə xalqa ədalətli davranmağı tapşırır. Ölkədə xalqın mənafeyinə uyğun vergi sistemini tətbiq edir, vəni çoxdan çox, azdan az alır. Səhər və kəndlərin, volların abadlaşdırılmasına başlanılır. Yusif şah susuz yerlərə su çəkilməsi, məktəblər, xəstəxanalar tikilməsi kimi məsələlərlə də bağlı bir sıra sərəncamlar verir.

Beləliklə, povestdə bütün o mənfi surətlərə qarşı yazıçının maarifçilik ideyalarından çıxış edərək yaratdığı Yusif Sərrac obrazı dayanır. Yusif Sərrac müəllifin arzuladığı, həyatda görmək istədiyi, ağıllı və ədalətli hökmdar obrazıdır. Təsədüf nəticəsində hakimiyyətə gələn Yusif şah çox az bir müddətdə özünü ağıllı, ədalətli və uzaqgörən, xalqın, ölkənin mənafeyini düşünən bir şah kimi təsdiqləyir. Lakin zülmə, haqsızlığa öyrəmiş camaat Yusif Sərracın yaratdığı humanist üsuli-idarəni anlamayaraq onu zəif adlandırır və onu qəbul edə bilmir. Bundan istifadə edən fitnəkarlar və bir qrup avam kütlə üsyan qaldırır Yusif Sərracı taxtdan salmağa müvəffəq olur.

Odur ki, ölkəni idarə etməkdə aciz olduğu qədər qəddarlığı ilə də seçilən Şah Abbas “çoxsaylı istəkləri nəzərə alaraq” yenidən taxta əyləşir. Axundzadə onun zalımlığını sonda bu cümlələrlə ifadə edir: “Şah Abbas cəbbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikincisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi, oğlu vox idi, nəvəsi ona varis oldu” [1, 296]. Bəli, bir tərəfdə əzici qanunları, ağır vergiləri ilə xalqa zülm edən Şah Abbasın əksinə olaraq, digər tərəfdə Yusif şah yeni qanun və sərəncamları ilə, xüsusən vergiləri azaltmaqla xalqın güzəranının yaxşılaşdırmağa çalışırdı. Millətin dərindən anlayan, insanların mənafeyini öz mənafeyindən üstün tutan şəxs yalnız və yalnız xalqın içindən çıxan biri ola bilərdi. Xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisi olan Yusif Sərrac həm Azərbaycanın, həm də İranın özbaşınalığa və zorakılığın əsaslanan

idarə üsulu ilə bərişmayan, mütərəqqi ideyaların daşıyıcısı sayılan ziyalılara xas müsbət keyfiyyətlərə malikdir. Və belə bir xarakter “milli xarakter” adlandırılmağa layiqdir.

Beləliklə, yuxarıda verilən nümunələrdən də aydın olur ki, söz ustaları milli xarakter yaradarkən daha çox real həyatda var olan bir insanı ya eyni ilə, ya da xəyalındakı kimi təsvir edirlər. Bu zaman o insanların həyatı və fəaliyyəti ətraflı şəkildə araşdırılır. Ona görə də hansı dövrdə yaradılmasından asılı olmayaraq milli xarakterlərin ədəbiyyatımızda rolu danılmazdır. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi həm gələcək gənc nəsillər milli kimliyini hər zaman xatırlasın, həm də ölkəmizi, xüsusilə ədəbiyyatımızı araşdıran əcnəbi vətəndaşlar xalqımızı daha yaxından tanısin deyə milli xarakterlərin olması əhəmiyyətlidir. Buna görə də bu istiqamətdə yazılan əsərlər daha çox insanın könlündə taxt qurur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundzadə F.M. Əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
2. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 357 s.
3. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 336 s.
4. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012, 434 s.

Açar sözlər: milli xarakter, ədalətli hökmdar, milli dəyərlər, vətənpərvərlik, maarifpərəst ziyalılar.

Key words: national character, just ruler, national values, patriotism, enlightened intellectuals.

Ключевые слова: национальный характер, справедливый правитель, национальные ценности, патриотизм, просвещенная интеллигенция.

Creation of national characters in Azerbaijani literature

Summary

The creation of national characters in Azerbaijani literature is such an actual topic that our wordsmiths have expressed their opinion on this issue in different periods. At the same time, this issue is also important because writing works on this topic is a kind of honor for the authors. It is true that poets, writers or dramatists are not given pre-determined or long-planned themes to create books in that direction. However, although the choice is free, there are issues that cannot be bypassed. Here, the works of those eminent persons are discussed. At the same time, this article talks about national characters who lived in these lands at some point, as well as the author's imagination. With the national spirit they carry in their hearts, with their intelligence, courage and dignity, they leave a spiritual treasure about the real citizens of the glorious land to the next generations. When both students and pupils read these works, they will take these qualities as an example from those heroes.

Создание национальных персонажей в азербайджанской литературе

Резюме

Создание национальных персонажей в азербайджанской литературе настолько актуальная тема, что наши мастера слова в разные периоды высказывали свое мнение по этому вопросу. В то же время этот вопрос важен еще и потому, что написание работ на эту тему является своего рода честью для авторов. Это правда, что поэтам, писателям или драматургам не даются заранее определенные или давно запланированные темы для создания книг в этом направлении. Однако, хотя выбор свободен, есть вопросы, которые нельзя обойти стороной. Здесь обсуждаются работы этих выдающихся личностей. В то же время в данной статье рассказывается о национальных персонажах, живших когда-то на этих землях, а также о фантазии автора. С народным духом, который они несут в своих сердцах, с их умом, отвагой и достоинством, они оставляют грядущим поколениям духовное сокровище о настоящих гражданах славной земли. Когда и студенты, и школьники будут читать эти произведения, они возьмут эти качества в пример с тех героев.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

İBTİDAİ TƏLİM SƏVİYYƏSİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ İMKANLARI

İbtidai təhsil səviyyəsində durğu işarələri təlimindən danışmadan öncə, punktuasiya, durğu işarələri anlayışlarının özlərinə qısaca aydınlıq gətirək. Müəllim bilməlidir ki, punktuasiya durğu işarələri ilə bağlı qaydalar toplusudur və bu işarələr yazılı niqtdə sözlər, söz qrupları, cümlələr arasında qoyulur.

Məşhur rus ədibi A.P.Çexov durğu işarələrini mətni möhkəm saxlayan və dağılmasına imkan verməyən musiqi notları ilə müqayisə edir və müəllif fikrinin dəqiq çatdırılmasında onların rolunu yüksək qiymətləndirirdi.

Bir məqamı da qeyd edək ki, durğu işarələri orfoqrafiyadan fərqli olaraq beynəlmiləldir və bunlardan müxtəlif xalqlar müxtəlif zamanlarda, bəzən də müxtəlif formada (məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da 0-a bənzər işarə) istifadə etsələr də, bəzi nüansları (məsələn, ispan dilində cümlənin əvvəlində də, axırında da nida və sual işarələri işlənir) nəzərə almasaq, hazırda hamı eyni işarələrdən yararlanır.

İstisnalara yol verilməyən bu qaydaları şagirdlərə öyrətməkdə əsas məqsəd gündəlik həyatda həmin işarələrdən düzgün istifadənin təlimi əhəmiyyətini anlatmaqdır. Şagirdlər dərk etməlidirlər ki, semantika, intonasiya və qrammatik quruluş nəzərə alınmaqla təsbitlənən, təlim proqramı əsasında mənimsədilən bu qaydalardan kənara çıxmalar qrammatik səhv sayılmaqla yanaşı, yazılı nitq mədəniyyətinin düzgün formalaşmasına da təsir edir. Bu xüsusi qaydalar kateqoriyası səsli nitqdə açıq-aydın intonasiya ilə ifadə olunan fikir və hissləri yazılı şəkildə əks etdirməyə kömək edən vasitələrdir.

Durğu işarələrindən məqamına uyğun istifadə etməmək, lazım olmayan yerdə durğu işarəsi işlətmək qrammatik səhv sayılır. Müəllim belə səhvlər üzərində iş qurmaqla şagirdlərdə durğu işarələrindən düzgün istifadə bacarığı formalaşdırmalıdır ki, bu da orfoqrafik qaydalarla vəhdətdə düzgün yazı təliminin əsasını təşkil edir.

Bütövlükdə Azərbaycan dili təliminin tərkib hissələrindən olan durğu işarələrinin sistemli mənimsənilməsinə sintaksis tədrisindən başlanılsa da, şagirdlərdə durğu işarələri haqqında ilkin təsəvvürlər ibtidai təhsil pilləsində formalaşdırılır və müəyyən sintaktik anlayışlar haqqında məlumat verilir. Bu mərhələdən başlayaraq şagirdlər durğu işarələrini intonasiyanın əlifbası kimi qəbul etməyə başlayırlar.

Yəni ənənəvi olaraq düzgün yazı təliminin əsasları ibtidai təhsil səviyyəsində qoyulur, orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı aparılması işlərin ardıcılığı müəyyənləşdirilir. Hərflərin yazılı və şifahi formada mənimsənilməsinə, nitq səslərinin, yəni fonemlərin hərflərlə təyin edilməsinə, hərf birləşmələri ilə bağlı qrafik qaydaların öyrədilməsinə, son olaraq orfoqrafiya, durğu işarələri ilə əlaqəli qaydalar sisteminin formalaşdırılmasına bu mərhələdən etibarən başlanılır. Azərbaycan dili tədrisinin ümumi sistemində orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı ilkin bacarıqlar yaradılır.

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, uşaqlar məktəbəqədər dövrdə yazıda durğu işarələrindən istifadə etməyi bacarmasalar da, onların nitqində sual, nida, əmr, nəqlətmə intonasiyasının tələffüz elementləri özünü göstərir, onlar öz fikirlərini fərqli intonasiyalarla çatdırı bilirlər.

“Şagirdlər durğu işarələri ilə hələ ibtidai siniflərdən tanış olmağa və bunlardan yazılı nitqdə düzgün istifadə vərdişlərinə yiyələnməyə başlayırlar” [2, 411]. İbtidai təhsil səviyyəsindən etibarən onların durğu işarələrinə diqqət yetirməsi ümumilikdə punktuasiya qaydalarına aid bilik və bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradır, mətn oxusunda görünən işarələr sistemi şagirdlərdə ilkin intonasiya səriştəsi formalaşdırır. Hər hansı yazılı mətn hazırladıqda bu işarələr sistemi onlara fikirlərini daha dəqiq ifadə etməyə imkan verir. Bu mərhələdə müəllimin ən vacib vəzifələrindən biri də odur ki, öz fikir və hisslərini ifadə etməyə çalışan, bunu yazılı mətnlərdə (hekayə, məktub, ərizə, elan və s.) əsaslandırmaq istəyən şagirdlərə durğu işarələrinin əhəmiyyətini başa sala bilsin.

Aydındır ki, durğu işarələri haqqında sistemli məlumat sintaksis tədrisi ilə əlaqədar olaraq verilir və şagird sintaksis təlimində semantik-qrammatik prinsipin əsas olduğunu öyrənir, durğu işarələrini mənanı dəqiqləşdirən element kimi qavrayır. Durğu işarələrinin işlənmə məqamları sistem halında mənimsənilir və şagirdlərdə normativ tələffüz etalonu formalaşır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, ənənəvi olaraq ibtidai məktəbdə dörd durğu işarəsi (nöqtə, sual, nida, vergül) öyrənilir. Buna baxmayaraq, şagirdlər mətn üzrə işlərdə tire, üç nöqtə, mötərizə kimi nitq dizayn qaydalarını da mənimsəyir, mətni oxuyarkən onların hansı funksiya daşdığını da qismən müəyyən edə bilirlər. Bütün bunlarla yanaşı ayrı-ayrı şriftləri seçmək, onların altından xətt çəkmək də durğu işarələrinə yaxın funksiya daşıyır və mətnin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Təlimi müşahidələr göstərir ki, mətnlər üzrə iş prosesində şagirdlərin əksər hissəsində deyil, müəyyən bir qisimdə orfoqrafik səriştəyə bənzər durğu işarələrindən istifadə bacarığı da inkişaf edir. Yəni kiçik yaşlı uşaqlar orfoqrafiya qaydalarına daha dəqiq əməl etməyə çalışsa da punktuasiya qaydalarına tam əməl etməyə bir o qədər də meyilli olmur. Bu prosesi gücləndirmək üçün durğu işarələrinin tədrisi metodologiyasının əsas prinsipləri (sintaktik quruluş, semantika, intonasiya) gözənilməli, bunları özündə əks etdirən çalışmalar üzərində ciddi iş aparılmalıdır. “Şübhəsiz, durğu işarələrinin işlədilməsi qeyd edilən meyillərin hər üçü ilə - məna, sintaktik quruluş və intonasiya ilə əlaqədardır” [3, 23].

Sintaktik quruluşa görə durğu işarələri cümlənin, bütövlükdə mətnin qurulmasında iştirak edir və konkret funksiyalar daşıyır. Məsələn, nöqtə cümlənin sonunun siqnalıdırsa, vergül xitablar, həmcins üzvlər, tabeli mürəkkəb cümlədə əsas və asılı tərəflər arasında işlənmə statusuna sahibdir. İki nöqtə, tire, dırnaq, mötərizə, abzas işarəsi, şrift fərqləri də

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrant

sintaktik quruluşun mahiyyətindən doğur. Bu prinsip tam olaraq sintaksis kursunun öyrənilməsi mərhələdə aparıcı və əsas prinsip olsa da, ibtidai təlim səviyyəsində də bir neçə ümumi mövzu ilə təmsil olunur. Məsələn, IV sinifdə “Kainatın sirləri” mətni üzrə iş prosesində şagird dil qaydası olaraq mürəkkəb cümlənin iki və daha artıq sadə cümlədən düzəldiyini, onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə mənə və intonasiyaya görə bağlandığını bilməklə yanaşı, onu da öyrənir ki, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri həm də vergüllə bir-birinə bağlanır.

Semantik prinsip isə müəllif düşüncəsini, onun ifadə tərzini, nitqin semantik çalarını düzgün işarələri vasitəsi ilə tərtibini nəzərdə tutur. Məsələn, düşüncənin natamamlığı, qeyri-müəyyənliyi üç nöqtə, bir hadisədən digərinə keçid tire, mətndəki personajların nitqi dırnaq işarəsi tələb edir. Məsələn, “Ah, qalaktikalar haqqında Kanın bilikləri mənə olsaydı...”, “Bura bax, Ləman, - Rüstəm ona beləcə, Yer adı ilə müraciət etdi” [1, 208] və s.

Intonasiya prinsipinin əsasını ifadəli nitq təşkil edir və bu prinsipə uyğun olaraq nöqtə fikrin tamamlandığını, cümlənin sonunu və ardınca fasiləni əks etdirir. Sual, nida intonasiyaları qeyri-müəyyənliyə, hiss və həyəcana cavab verən düzgün işarələri (sual, nida) tələb edir. Məsələn, “Niyə Yerdəki insanları başa salmırsınız?”, “Axı bütün bu səhvləri düzəltmək, planeti xilas etmək lazımdır, yoxsa gələcək nəsillər bizi lənətləyər!” [1, 209].

Təcrübə göstərir ki, düzgün işarələrinin intonasiya əsasını başa düşmək üçün şagirdlərin bədii qiraət qabiliyyətinə (deklamasiya), dramatikləşdirmə bacarığına, səhnə çıxışlarına daha çox diqqət edilməli, ucadan oxudan istifadə edilməlidir, çünki ucadan oxu prosesində intonasiya daha yaxşı mənimsənilir.

Biz görürük ki, ibtidai təhsilin fənn standartlarına uyğun olaraq şagird I sinifdə “cümləni tanıyır və əsas əlamətlərini sadalayır”, “məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirir”. II sinifdə “cümləni digər nitq vahidlərindən fərqləndirir”, “tələb olunan məqsəd və intonasiyaya görə cümlə qurur və müvafiq düzgün işarələri ilə tamamlayır”. III sinifdə “cümlənin formalaşmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu sadə şəkildə izah edir”, “cümlədə sözlərin düzgün ardıcılığını müəyyən edir” və “məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir”. Nəhayət, IV sinifdə “cümlənin düzgün qurulmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin yerini müəyyən edir”, “cümlə və onun növləri ilə əlaqədar kiçik təqdimatlar edir” və “cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növünü müəyyənləşdirir” [4].

Əgər standartlara diqqət etsək şagird I sinifdən etibarən məqsəd və intonasiyaya uyğun cümlələr qurur, məqsədi, intonasiyanı dəyişməklə cümləni müxtəlif məzmununda dəyişdirə bilər, cümlə növləri haqqında kiçik təqdimatlar edir. Buradan da aydın olur ki, nöqtə, vergül, sual və nida işarələrinin ibtidai təhsil səviyyəsində öyrənilməsi təsadüfi deyildir və bunun didaktik-psixoloji əsasları mövcuddur. Əlifba təlimi mərhələsindən sonra təlimin kiçik mətnlər üzərində qurulması, dilçiliyin bütün bölmələrinə aid ilkin məlumatların söz qrupları, cümlə, mətn əsasında öyrədilməsi ilk olaraq şagirdə bəzi düzgün işarələrini bir-birindən fərqləndirmək zərurəti yaradır, o, şifahi nitqindəki intonasiyanı yazılı nitqə tətbiq etməyi bacarır.

Bacarıqlı müəllim mətnin məzmununa, dizaynına və dil qaydalarına uyğun olaraq şagirdlərdə nöqtə, vergül, sual, nida işarələri, az da olsa rast gəlinən qoşa nöqtə, tire, dırnaq, mötərizə, defis haqqında təlimi məqama uyğun metodika seçir və bu işarələr haqqında cəlbədicə təsəvvür formalaşdırır.

Məsələn, müəllim hər hansı bir düzgün işarəsi haqqında məlumata başlamazdan öncə, əlinin altında olan aforizmlərdən (“İşarələr ağılı gücünə görə qoyulur”, “Tire – ümitsizlik əlaməti”, “Nöqtə - fikri tamamlayan signal” və s.) istifadə edə, yaxud E.Maqşudovun “Poetik-praktik Azərbaycan dili” kitabından düzgün işarəsinə aid bir bədii nümunə səsləndirə və onların əsasında dərslərin mövzusunun formalaşdırılmasını bilər. Artıq motivasiya mərhələsində şagird dərk etməyə başlayır ki, düzgün işarəsi, sadəcə, bir qrafik simvol deyil, mətnə müəyyən rol oynayan, mənanı aydınlaşdıran, dəqiqləşdirən “ikinci əlifba”dır.

Bunu əsaslandırmaq üçün müəllim düzgün işarələri qoyulmayan kiçik bir mətni ucadan oxutduqdan sonra sinifə “Mətni tam dərk etdinizmi” sualı verə, fikir mübadiləsi apara bilər. Təbii ki, şagirdlər düzgün işarələri işlənməmiş mətni qavramaqda çətinlik çəkəcək və müəyyən məqamlarda məntiqi yanlışlığa yol verəcəklər.

Növbəti mərhələdə müəllim onlara “cümlələri ayırın və uyğun gələn düzgün işarəsinə yerinə qoyun” tapşırığı verməklə təlim prosesinin gedişinə nəzarət etməli, işin icrasından sonra mətn dərsləkdəki orijinal mətnlə müqayisədə bir daha araşdırılmalıdır. Buraxılmış səhvlər birlikdə aradan qaldırıldıqdan sonra orijinal mətn ucadan oxunmalı və düzgün işarələrinin əhəmiyyəti dil faktları ilə əsaslandırılmalıdır. Yekun olaraq şagird anlamalıdır ki, düzgün işarələri dilin yazılı ünsiyyətinin formalaşmasına kömək edən işarələr sistemidir və gələcək həyatlarında onlara lazım olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili – 4. Dərslük. Bakı, 2013, Altun kitab, 223 s.
2. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, ADPU, 2007, 421 s.
3. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: punktuasiya məsələləri. Bakı, 2017, 244 s.
4. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, Mütərcim, 2012, 400 s.
5. V. Dumanovlu, İ. Əsgər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində düzgün işarələri. Bakı, “Eim və təhsil”, 2016, 179 s.

İbtidai təlim səviyyəsində düzgün işarələrinin mənimsənilməsi imkanları

X Ü L A S Ə

Məqalədə ibtidai təlim səviyyəsində düzgün işarələri ilə bağlı qaydaların elmi-metodiki əsaslarla mənimsədilməsi imkanları araşdırılır və yazılı nitqin formalaşması üçün bu qaydaların orfoqrafiya qaydaları qədər zəruri olduğu dil faktları ilə əsaslandırılır. Göstərilir ki, intonasiyanın əlifbası sayılan bu işarələr düzgün yazı təliminin əsaslarından biri olaraq ümumi nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İbtidai sinif “Azərbaycan dili” mətnləri üzrə işlərdə düzgün işarələri üzrə işin müəyyən prinsiplər əsasında qurulması və dil qaydalarına aid standartların düzgün reallaşdırılması gələcəkdə sintaksis təliminin, ona aid punktuasiya qaydalarının daha dərinlən mənimsənilməsi üçün təlimi zəmin yaradır.

Açar sözlər: *düzgün işarələri, ibtidai təhsil səviyyəsi, intonasiyanın əlifbası, dil qaydaları, məzmun standartları.*

Возможности принятия пунктуации на уровне начального образования

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности овладения правил, связанных со знаками препинания на уровне начального обучения на научно-методическом основании и лингвистическими фактами обосновывается такая же необходимость этих правил, как и орфографические правила для формирования письменной речи. Показано, что эти знаки препинания, рассматриваемые как азбука интонации, играют важную роль в формировании общей речевой культуры как одной из основ правописания. Постановка работы над знаками препинания на основе определенных принципов и правильной реализации стандартов, связанных с языковыми правилами, в работах над текстами «Азербайджанский язык» начальной школы закладывает учебную основу для более глубокого усвоения в будущем синтаксической подготовки и связанных с нею пунктуационных правил.

Ключевые слова: знаки препинания, начальный уровень образования, алфавит интонации, языковые правила, стандарты содержания.

Opportunities for the adoption of punctuation at the level of primary education

SUMMARY

The article discusses the possibilities of mastering the rules associated with punctuation marks at the level of primary education on a scientific and methodological basis and the linguistic facts substantiate the same need for these rules as spelling rules for the formation of written speech. It is shown that these punctuation marks, considered as the alphabet of intonation, play an important role in the formation of a general speech culture as one of the foundations of spelling. The organization of work on punctuation marks on the basis of certain principles and the correct implementation of standards related to language rules in the work on the texts of the "Azerbaijani language" of elementary school lays the educational basis for a deeper assimilation in the future of syntactic training and related punctuation rules.

Key words: punctuation marks, primary level of education, intonation alphabet, language rules, content standards

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

NİTQ VƏ ONUN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Giriş. Cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi dəyişikliklər, elmin, texnikanın inkişafı və bu inkişaf nəticəsində xalqların bir-birilə ünsiyyət əlaqələrinin genişlənməsi və s. bu kimi proseslər dilin insanların həyatında nə dərəcədə əvəzsiz rol oynadığını göstərir. İnsanın daxili dünyasını, qəlbinin sirlərini açmaqda dil qədər güclü silah yoxdur. Xalqın milli və mədəni varlığını müəyyən edən, onun mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən və nəsildən- nəsələ ötürən əsas amillərdən biri də dildir. Dilin lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda baş verən dəyişiklik nitqdə özünü göstərir. Nitq və dil bir-birilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədədir. Həm də nitq dilin inkişafı üçün şərait yaradır. Dildən nitqdə, ünsiyyətdə istifadə olunur. Dil ünsiyyət vəsaiti, nitq isə ünsiyyət prosesidir. Dilsiz nitq mümkün deyil. Nitq dilin ifadə imkanları nəticəsində yaranır. Nitq milli səciyyəlidir və buna görə də hər bir millətin və xalqın özünəməxsus danışıq, nitqi, tələffüz forması vardır. Hətta bu xalqın yaşayış tərzini və mədəniyyətini ilə də bağlıdır. Xalqın həyat tərzini onların xarakteri dillərində də açıq-aydın görünür. Bu fikri XIX əsrin məşhur alman dilçisi V.Humboldtun sözləri ilə təsdiq edə bilərik: “Hər xalq orijinal və təkrarolunmazdır. Dil xalqın zahiri meydana gəlməsidir, onun ruhu dildir”. Xalqın ruhu onun dilində gizlidir.

Əsas hissə. Nitq mədəniyyəti nitq anlayışı ilə paralel işlənsə də, onlar eyni məzmunu ifadə etmirlər. Çünki nitq mədəniyyəti geniş anlayış olub insan mədəniyyətinin çox mühüm tərkib hissəsi kimi başa düşülür. Qədim zamanlardan bəri insanların birgə yaşayışı nəticəsində şəhərdə yaşayanların nitqi, davranışı, hərəkəti həyat şəraitinə uyğunlaşaraq daha da sürətlə formalaşaraq rayon-kənd şəraitində yaşayanlara nisbətən mədəni hesab olunmuşdur. Hal-hazırda isə elmin, texnikanın, mədəniyyətin, ictimai-mədəni əlaqələrin, mətbuatın, radio-televizianın ölkəmizin hər yerində geniş şəkildə inkişafı nəticəsində nəinki ədəbi dilimiz, həmçinin danışıq dilimiz kütləviləşmiş, hamının eyni dərəcədə başa düşdüyü rəvan, səlis, gözəl dilə çevrilmişdir. Demək olar ki, gündəlik həyatımızda dilimizdə mədəniyyət sözündən çox istifadə edilir və ya mədəniyyət sözünün müxtəlif formalarına rast gəlirik: müəllim mədəniyyəti, həkim mədəniyyəti, şagird-tələbə mədəniyyəti, oxu mədəniyyəti, dinləmə mədəniyyəti, səhnə mədəniyyəti və s. Bu anlayışlar arasında danışıq mədəniyyətinin özünəməxsus yeri var. Danışıq mədəniyyəti birbaşa fərdin özü ilə bağlı olduğu üçün yuxarıda sadaladığımız mədəniyyət formaları elə həmin şəxsə özünü qabarıq şəkildə əks etdirir. Dilimizin daxili quruluşuna, onun incəliklərinə bələd olduğdan sonra insanlar öz fikirlərini daha aydın, daha təmiz, səlis və gözəl şəkildə əks etdirə bilər.

Nitq mədəniyyəti - xalqın mədəni səviyyəsi ilə ölçülən, ədəbi dil normalarının məcmusu olmuş, normaların qanunauyğunluğunu, onların formalaşmasını öyrənən elmdir. Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından, ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilmə bacarığıdır. Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə ehtiva edir: 1) düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi; 2) nitq məharəti. Təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyarlı dil vahidini seçib işlədə bilmək. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyətin vəhdətidir [2, s. 32]. Nitq mədəniyyəti bu günə qədər başqa elmlərin tərkibində formalaşmışdır. Həmin elm sahələri də müxtəlif şəkildə təsnif edilmişdir; dilçilik, ədəbiyyat, pedaqogika, psixologiya, etika, estetika, incəsənət və s.

Nitq mədəniyyəti və dilçilik: “Nitqi dilin ifadə forması hesab etsək, nitq mədəniyyətinin dilçiliklə, xüsusən, üslubiyyətlə bağlılığı aydın şəkildə meydana çıxar, çünki nitq mədəniyyətinə yiyələnmək istəyən dilin zəngin lüğət fondundan ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq sözlər seçməli, onları müxtəlif funksional üslublarda işlətməlidir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti dilçilik sahələri içərisində daha çox üslubiyyətlə bağlıdır. Üslubiyyət nitqin bütün mənə çalarlarını, fonetik, leksik, qrammatik cəhətlərini əhatə edir. Üslubiyyət həm də kamil nitqin prinsiplərini araşdırır, təhlil edir. Üslubi normaları ədəbi dil normalarından fərqləndirməlidir. Üslubi normalar ədəbi dilin qrammatik və üslubi quruluşunu gözləməyi, sözün, ifadənin, qrammatik formanın həm mənasını, həm də incə çalarlarını başa düşməyi və qorumağı tələb edir [2, s. 42].

Nitq mədəniyyəti və ədəbiyyat: Söz ehtiyatı nə qədər zəif olsa, yüksək nitq qabiliyyətində danışmaq da bir o qədər zəif və çətin olacaq. Bunu artırmaq üçün klassik və müasir ədəbiyyat nümunələrini, xarici ədəbiyyat nümunələrini mütaliə etmək lazımdır. Bəs həqiqətən gözəl, rəvan danışmağı bacarmaq bu qədər çətindir? Gözəl danışmağı bacarmaq hər bir kəsin özündən asılıdır. Buna yiyələnmək çətin və uzun yol tələb edir. İnsanların gözündə bizim dəyərimiz biz danışmağa başlayanda müəyyən olunur. Bu səbəbdən də, fikrimizcə, ən birinci danışıq mədəniyyətinə əməl edilməlidir.

Bir sıra elmi ədəbiyyatlarda nitqi müəyyənləşdirən əsas keyfiyyətlərin sayca müxtəlifliyinin, rəngarəngliyinin, onun müxtəlif adlarda - *mədəni nitqə verilən tələblər, nitq meyarları, nitqin tələbləri* şəklində verilməsinin şahidi oluruq. Mədəni nitqin tələbləri üç əsas meyar əsasında qurulmuşdur: Nitqin düzgünlüyü, nitqin dəqiqliyi, nitqin ifadəliliyi. Lakin bundan əlavə bir sıra köməkçi tələblər də vardır. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

Nitqin düzgünlüyü: Nitqin düzgünlüyü dedikdə forma və məzmunca düzgün qurulmuş nitq nəzərdə tutulur. S.Hüseynovun fikrincə, “nitqin düzgünlüyü ədəbi dil normaları daxilində mümkündür. Kommunikativ keyfiyyətə xidmət edən düzgünlük gerçəklik haqqında verdiyi məlumatı düz mütənasibdir. Düzgünlük anlayışı, əsasən, mövzuya aiddir. Mövzu dəqiq və konkret olarsa, nəticə də öz fikrini dəqiq və yığcam qura bilər. Deməli, nitqin düzgünlüyü dedikdə cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi, fikrin aydın, dəqiq, məntiqli ardıcılıqla və ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə olunması başa düşülür” [4, s. 76].

⁷⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. govherc20@gmail.com

Nitqin dəqiqliyi: Nitqin ilk, əsas şərtlərindəndir. Dəqiqlik və yığcamlıq zəngin söz ehtiyatı hesabına başa gəlir. Əgər danışanın söz ehtiyatı zəngindirə, onun nitqi də dəqiq və hər kəs tərəfindən başa düşülən olacaqdır. Danışarkən sözlər düzgün seçilməli, nitqin məzmununa, mənasına zərər gətirməməli və bunların hər birisi fikrin aydın ifadəsinə köklənməlidir.

Nitqin ifadəliliyi: Mədəni nitqin bu tələbi söz sənətkarlarından asılıdır. Bildiyimiz kimi, hər kəs ifadəli şəkildə danışa bilməz. “İnsan hissələrinə təsir göstərən, onu həyəcanlandıran, ruhunu pərvazlandıran, qəlbini ehtizaza gətirən, könlünü oxşayan nitq ifadəlidir. Nitqin şüura təsiri dərəcəsinə görə şeir nəsrə nisbətən daha güclü vasitədir. Şeirdə bədiilik və obrazlılıq yüksək, daha əyani və güclüdür” [4, s. 93] İfadəli nitqdə bədiilik və obrazlılıq özünü qabarıq şəkildə göstərir. Nitqin bütün formalarında obrazlılığa rast gəlinərsə də, bədiiliyi isə sadəcə bədi əsərlərdə görmək mümkündür. Bədiilik dedikdə poetik obrazlılıq nəzərdə tutulur. Poetik obrazlılıq, bədiilik söz sənətkarlarının yaradıcılığında özünü göstərir və bədi əsərlərə xas xüsusiyyətdir.

Nitqin təmizliyi: Mədəni nitqə verilən başlıca tələblərdən biri də nitqin təmizliyidir. Təbii ki, nitqin təmizliyi də natiqin ümumi mədəniyyəti, savadı və dil vahidlərindən düzgün istifadə bacarığı ilə düz mütənəsbidir.

Nitqin münasibliyi: Dil ünsiyyət vasitəsi olaraq müxtəlif məzmununda, müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə olur. Nitq danışılan şəraitə uyğun olmalıdır. Nitqin uyğunluğunun, münasibliyinin müəyyənəşdirilməsi üçün əvvəlcə natiq səsləndirəcəyi nitqin şəraitini müəyyən etməli, daha sonra kimə və ya kimlərə mühazirə deyəcəyini nəzərə almalı və nitqini həmin şəxslərin təhsilinə, savadına və şəxsiyyətinə görə hazırlamalıdır. Fikirlərini həm yığcam, həm də bir o qədər də anlaşılıq şəkildə deməlidir ki, dinləyicini yormasın və maraqla qarşılansın.

Nitqin aydınlığı: Dinləyicinin və ya oxucunun danışanın nitqini mükəmməl, aydın şəkildə başa düşməsidir. Nitqinin aydın olmasını istəyən şəxs bəhs olunan mövzu, hadisə, hər hansısa bir əhvalat haqqında sadə, aydın və bir o qədər də müfəssəl fikirlərə sahib olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, ətraflı biliyə qadir olan natiq hər zaman maraqla dinlənir və hər zaman maraqlı obyektinə çevrilir. Nitqin bir sıra növləri mövcuddur: Şifahi nitq, yazılı nitq, monoloji və dialoji nitq

Şifahi nitq: Şifahi ədəbi dilin fəaliyyət göstərməsi normalar, yəni fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar əsasında formalaşır. Şifahi nitqin əsas xüsusiyyəti eşidilməsi, danışılan, söylənilən, səslənən nitq olmasıdır. Günümüzdə şifahi ədəbi dil müəllimlərin, aktyorların, radio və televiziya verilişlərində diktorların bu və digər sahələrdə çalışan ziyalıların dilində səsləşir və zənginləşir. “Ümumiyyətlə, şifahi nitqin keyfiyyəti həmişə situasiyaya uyğun olaraq müəyyən edilir: 1) hazırlıqsız şifahi nitq – bura daha çox dialoji nitq və onun müxtəlif növləri aid olunur: söhbət, müsahibə, diskussiya, polemika və s. 2) hazırlıqlı (və ya hazırlanmış!) şifahi nitq- monoloji nitq və onun növləri aid edilir: çıxış, məruzə, mühazirə və s.” [3, s. 56].

Yazılı nitq: Ədəbi dilin təzahür formalarından biri də yazılı nitqdır. Yazılı dil hərflərlə ifadə olunan nitq formasıdır. Yazılı nitq əlifba yarandıqdan sonra formalaşmışdır. Buna görə də ədəbi dilin ən qədim forması şifahi nitq sayılır. Amma istər şifahi nitq, istərsə də yazılı nitq bir-birilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Yazılı nitq şifahi düşüncənin ən mükəmməl forması sayılır.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri əlifbanın yaranması ilə meydana gəlmişdir. Və bunlara bədi əsərlərimizi nümunə gətirə bilərik. Həmin dövrlərə nəzər salsaq, nəzm və nəsr şəklində yazılmış bədi əsərləri, dövlət sənədlərini, dövlət başçıların məktublarını, elmi və publisistik əsərləri, qəzet və jurnalları, kitabları və s. yazılı nitqin mükəmməl nümunələrinə ad edə bilərik. Nitq mədəniyyətinin əsas formalarından biri də yazı mədəniyyətidir. Yazılı ədəbi dil orfoqrafiya normaları əsasında formalaşır. Yazı mədəniyyətinə ciddi şəkildə əməl etmək istəyiriksə, həmin dilin orfoqrafiya (düzgün yazı qaydaları) normalarına da ciddi şəkildə əməl olunmasını bilməliyik.

Yazılı və şifahi nitqin fərqli cəhətləri: Ədəbi dilin iki təzahür forması var: şifahi və yazılı nitq. Hər iki nitq arasında müəyyən qədər oxşarlıq və fərqlər mövcuddur. Şifahi və yazılı nitqin fərqləri aşağıdakılardır:

1) Şifahi nitqin yaranması adətən öz-özünə, bədahətən baş verirsə, yazılı nitqin yaranması və formalaşması, natiq və ya mühazirəçi tərəfindən ərsəyə gəlməsi asanlıqla baş vermir və bunun üçün uzun müddət sərf oluna bilər.

2) Şifahi nitqdə danışan öz nitqinə əvvəlcədən hazırlaşsa da, nitq fəaliyyəti zamanı nitqinə diqqətli şəkildə nəzər yetirməyə, onu dəyişdirə və ya redaktə etmə imkanı olmaya bilir (təsədüfən səhv söylənən bir cümlə, söz və ya səs üzərindən bir an keçməmiş qayıtmaq istisnadır). Yazılı nitqdə isə danışan istədiyi zaman nitqində düzəliş edə, nitqini ləğv və ya redaktə edə bilər.

3) Şifahi dil canlı danışmaq dili olduğu üçün danışanın nitqində aydınlıq və təsirlilik özünü aktiv şəkildə göstərdiyi halda, yazılı nitqdə bu potensial özünü zəif şəkildə büruzə verir.

4) Yazılı nitq orfoqrafiya, şifahi nitq isə orfoepiya qaydaları əsasında formalaşır.

5) Şifahi nitqdə fikrin ekspressivliyini, emosionallığını, ifadəliliyini, təsirliyini və aydınlığını artırmaq üçün ritmik-melodik vasitələr - pauza (fəsilə) və intonasiya xüsusi əhəmiyyət daşıdığı halda, yazılı nitqdə isə bu vasitəni hərflər və durğu işarələri (nöqtə, vergül, nida, sual işarəsi, nöqtəli vergül, tire, iki nöqtə və s.) öz üzərinə götürür.

6) Şifahi nitqdə sözlərin düzgün tələffüzü və vurğu, yazılı nitqdə isə fonetik, leksik və qrammatik normalara ciddi şəkildə əməl etmək əsasdır.

Nəticə. Şifahi nitq zamanı baş tutan fikirlərin gələcək nəsillərə ötürülməsi mürəkkəb hadisədir. Çünki şifahi şəkildə dövrümüzdə qədər gəlib çatmış əsərlər yazılı nitqə çevrilərkən istər əsərin məzmununu, istərsə də onun forması təhrif olunmuşdur ki, bu da əsərin orijinallığını itirməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də şifahi şəkildə söylənən fikirlərin qorunub saxlanılması əvvəlki dövrlərdə çətinlik törətmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova S, Seyidova S, Məmmədova N, Cavadov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti, 2016, 232 s.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 288 s.
3. Həsənova N. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti, 2022, 162 s.
4. Hüseynov S. Nitq mədəniyyəti. Bakı: Yazıçı, 2010, 240 s.

Açar sözlər: nitq, nitqə verilən tələblər, nitqin növləri, şifahi nitq, yazılı nitq

Ключевые слова: речь, требования к речи, виды речи, устная речь, письменная речь

Key words: speech, requirements for speech, types of speech, oral speech, written speech

Nitq və onun inkişafına təsir edən amillər

Xülasə

Məqalədə nitq, dil və nitqin qarşılıqlı əlaqəsi, nitqin bir sıra elm sahələrindəki rolu, mədəni nitqə verilən tələblərdən və nitqin bir sıra növlərindən bəhs olunur. Şəxsiyyətin formalaşmasında yaxından rolu olan nitq öz qanunauyğunluqları ilə seçilir. Mədəni nitqə verilən tələblər də buna aiddir. İnsan nitqinin düzgün formalaşması üçün həmin qaydaları gözləməlidir.

Speech and factors affecting its development

Abstract

The article talks about the interaction of speech, language and speech, the role of speech in a number of scientific fields, the requirements for cultural speech and a number of types of speech. Speech, which has a close role in the formation of personality, is distinguished by its regularities. The requirements for cultural speech also apply to this. An individual must follow those rules for the correct formation of his speech.

Речь и факторы, влияющие на ее развитие.

Резюме

В статье рассматривается взаимодействие речи, языка и речи, роль речи в ряде научных областей, требования к культурной речи, ряд речевых типов. Его отличает размеренность речи, которая играет непосредственную роль в формировании личности. Сюда входят требования культурной речи. Этим правилам человек должен следовать, чтобы правильно строить свою речь.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Qənirə Namazalı qızı Əhmədova¹
POEMA JANRINDA ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ YOLLARI

Ədəbiyyat təliminin əsasını bədii əsərlərin öyrənilməsi təşkil edir. Bədii əsərin öyrənilməsinin əsas vasitələrindən biri isə təhlildir. Təhlildən əvvəl bədii əsərlər üzərində aparılan bütün iş növlərinin özünəməxsus məqsədi, xüsusiyyəti var və bunlar müəyyən dərəcədə müstəqil məşğələlər adlanır. Lakin bütün bu məşğələlər təhlil üçün giriş, başlangıç mərhələsi rolunu oynayır.

Təhlilin müvəffəqiyyəti əvvəlki mərhələlərdə aparılan məşğələlərin keyfiyyətindən çox asılıdır. Təhlilin elementləri müəyyən dərəcədə giriş məşğələlərində, oxu prosesində, mətn üzrə aparılan başqa işlərdə və məzmunun mənimsədilməsində özünü göstərir. Lakin ədəbi əsərin ideya-bədii dəyərinin, obrazlar sisteminin, bədii dilinin, kompozisiyasının, üslubunun və başqa bədii xüsusiyyətlərinin tam mənada başa düşülməsi yalnız təhlil vasitəsilə mümkündür.

Əsərin öyrənilməsində hansı təhlil növünün seçilməsi əsasən aşağıdakı şərtlərdən asılıdır:

- a) Əsərin məzmunu, janr xüsusiyyəti, kompozisiya quruluşu
- b) Əsərin həcmi
- c) Şagirdlərin əsəri qavrama xüsusiyyəti, ədəbi inkişaf səviyyəsi
- d) Əsərin öyrənilməsində qarşıya qoyulan məqsəd
- e) Əsərin tədrisinə ayrılan vaxt [bax: 7].

Müəllif arxasıca təhlil yolu əsərin kompozisiyası, sujeti əsasında gedir. Əsərdəki epizodlar üzərində iş geniş yer tutur. Ayırı-ayrı hadisələrin, müəllif şərhlərinin və sairələrin izahı əsərdəki əsas məsələlərin və ideyanın aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Bu yol əsəri öz təbii halında emosional qavramağa, forma ilə məzmunu qarşılıqlı vəhdətdə öyrənməyə imkan verir.

Müəllif arxasınca təhlil yolunda əsərdəki hadisələri tək-tək nəzərdən keçirmək, onların bəzisi üzərində dayanıb izahat aparmaq lazım gəlir.

Obrazlar üzrə təhlil məktəbdə ən çox istifadə edilən üsuldur. Əsər bu yolla öyrənilərkən diqqət əsərdəki obrazlar üzərində cəmləşdirilir. Əsərin xüsusiyyətləri obrazların təhlili əsasında aydınlaşdırılır. Lakin obrazlar üzrə təhlil sadəcə obrazların xarakterinin təhlili demək deyil. Bu üsul obrazlar üzərində iş aparmaq əsasında əsərin ümumi problemlərini aydınlaşdırmağı, əsərin ideya-bədii məzmununu bütövlükdə qavramağı nəzərdə tutur.

Obrazlar üzrə təhlil üsulunun imkanları son dərəcə genişdir. Hər bir əsərin bu üsulla öyrədilməsi mümkündür. Bu üsuldan həm aşağı, həm də yuxarı siniflərdə istifadə edilə bilər. Aşağı siniflərdə onun sadə formaları tətbiq edilir. Yuxarı siniflərdə isə bu yol bütün dolğunluğu ilə tətbiq edilir və əsərdəki obrazlar sisteminin hər tərəfli öyrənilməsinə yönəldilir.

Orta məktəbdə şagirdlərin ədəbiyyatdan ətraflı, eyni zamanda şüurlu bilik öyrənmələrinin bir sıra mühüm şərtləri vardır. Bunlardan biri də proqram materialları ilə əlaqədar ədəbiyyat nəzəriyyəsinin öyrədilməsidir. Bu, ona görə vacibdir ki, o, şagirdlərə bədii əsəri təhlil etmək imkanı verir. Bu sahədə qazanılmış bilik bədii əsərin ideyasını, tərkib hissələrini, təsvir vasitələrini açmaq, söz sənətini, bədii dilin qüdrətini anlamaq, məzmunla formanın vəhdətini başa düşmək işində şagirdlərə lazımı istiqamət verir və yaxından kömək edir.

Orta məktəbdə ədəbiyyat iki mərhələdə tədris olunur. Hər bir mərhələdə qarşıya ayırı-ayrı tələblər qoyulur. Bu xüsusiyyət ədəbiyyat nəzəriyyəsi biliklərinin öyrənilməsində də özünü göstərir.

Bədii sənətkarlıq məsələlərinin öyrənilməsində şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Orta məktəbin müxtəlif mərhələlərində şagirdlərin ədəbi əsərə, onun obrazlarına, dilinə və digər komponentlərinə münasibətləri bir-birindən fərqlənir. Bu cəhətləri bilmək əsərin öyrənilməsinin daha yaxşı təşkili üçün mühüm şərtlərdən biridir. Həm proqram və dərsliklərdə, həm də dərs prosesində bunlar nəzərə alınmalıdır.

Ədəbi əsərlərin öyrədilməsi çox müəkkəb və incə məsələdir. Onun tərkibini təşkil edən komponentlərin bir-biri ilə münasibətləri çox maraqlıdır. Əsər onların qarışığından ibarətdir. Onları bir-birindən ayırısaq, bədii əsər yox olar. Hər bir əsərin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmaqla bərabər, onların hamısına xas olan ümumi cəhətlər də vardır. Bu ümumi cəhətlərə əsaslanaraq ədəbi əsərlərin tərkib hissələri müəyyən edilir və təhlil zamanı həmin komponentlərin izah edilib öyrədilməsi məsləhət görülür. Əsərin tərkib hissələri aşağıdakılardır: Mövzu və ideya; Obrazlar; Kompozisiya və sujet; Əsərin dili; Əsərin janr forması.

Elmi-metodik ədəbiyyatda əsərin tərkib hissələrinə daha bir sıra komponentlər aid edilir. Məsələn, əsərin həyatla əlaqəsi, yazıçının ideyası və fikirləri, əsərdə ənənə və novatorluq məsələləri vəs. Əslində isə bunlar əsərin yuxarıda göstərilən komponentlərinin xüsusiyyətləri və cəhətləridir.

Əsər orta məktəbdə tədris edilərkən onun komponentlərinin hamısını dərinləndirən öyrənmək mümkün deyil. Onlardan bəzisinin üzərində geniş dayanıb hərtərəfli mənimsətmək daha məqsədəuyğun olar. Bunlardan hansını seçmək sinifdə ədəbiyyatın öyrədilməsinin ümumi planından, şagirdlərin səviyyəsindən, müəllimin ədəbi marağından, əsərin xüsusiyyətindən asılıdır. Əsərin tədrisi zamanı onun komponentlərindən birinin geniş və dərinləndirən öyrədilməsi həm də ona görə əlverişlidir ki, bir əsərin nümunəsində obraz haqqında, digər əsərin nümunəsində xarakterin yaradılmasında sujetin rolu haqqında, başqa bir əsərin öyrənilməsində bədii dil haqqında və s. ətraflı və dərinləndirən məlumat verməyə, beləliklə, bədii əsərin xüsusiyyətlərini tədricən lazımı səviyyədə öyrənməyə imkan olur. Bu həm də dərsləri forma və məzmunca da daha

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

maraqlı və rəngarəng edir. Hər dərstdə şagirdlərə əsəri kəşf etməyə, onun sirlərini aşkar edib öyrənməyə imkan yaradır. Əsərin öyrənilməsi prosesində onun müəyyən komponentinə geniş yer verilməsi əsərin bütövlükdə qavranılmasına, digər cəhətlərinin də izah edilməsinə mane olmur. Çünki bədii əsəri qavramaq, dərk etmək baxımından kompozisiya da, obrazlar sistemi də, dil də, sujet də və s. əsərin məzmunu adlanan anlayışın eynihüquqlu parçalarıdır.

Mövzu və ideyanın öyrənilməsi. Mövzu – “əsərdə nədən bəhs olunur?” sualına cavab verən cəhətləri əhatə edir. Mövzu məzmunla sıx bağlıdır. Əslində, məzmunun yığcam formasıdır, ümumiləşmiş şəkildir. İdeya isə mövzunun hansı mövqedən, hansı istiqamətdən işlənməsini, müəllifin əsərdə verdiyi məzmun vasitəsilə hansı fikri yürütdüyünü, onun məqsədini əhatə edir. Eyni bir hadisəyə müxtəlif mövqedən yanaşıb, onu müxtəlif şəkildə təsvir etmək mümkündür. Bundan asılı olaraq, eyni hadisə müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Əsərin mövzusu və ideyası ideya-emosional məzmununda ifadə olunduğuna görə, onların təhlili məzmunu, əsərdəki konkret materiallara, bədii epizodlara əsaslanmalıdır. Əgər belə olmasa, mövzu və ideyanın təhlili bilavasitə əsərin mahiyyətinin, xüsusiyyətlərinin açılmasına, onun dərinə qavranılmasına kömək edə bilməz.

Obrazların öyrənilməsi. Əsərin mənimsənilməsi, şagirdlərə necə təsir göstərməsi birinci növbədə obrazların necə qavranılmasından, onların hansı yollarla, hansı üsul və vasitələrlə şagirdlərə tədris olunmasından asılıdır. Bu məsələdə müəllimin bilik və bacarığı da böyük rol oynayır. Ədəbi obrazları şagirdlərə lazımi səviyyədə mənimsətmək üçün, hər şeydən əvvəl, müəllimin özünün bədii obraz haqqında, onun xüsusiyyətləri haqqında dərin və konkret biliyi olmalıdır.

Ədəbi obrazı dərinə qavramaq, onun özünəməxsus cəhətlərini aşkar edib aydınlaşdırmaq, keyfiyyətlərini qiymətləndirmək, bədii əsərdə qoyulmuş problemləri izah etmək işində obrazların bir-birilə əlaqəli, müqayisəli öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Obrazları əlaqəli və müqayisəli şəkildə öyrənmək həm də həyatı, insanları daha dərinə dərk etməyə, əqli və əxlaqi nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Kompozisiya və sujetin öyrənilməsi. Ədəbi əsərlərin tədrisində kompozisiyanın təhlili mühüm yer tutur. Kompozisiya – əsərin məzmununun quruluşu, əsərin bədii tərtibatı deməkdir. Əsərin bir sıra başqa komponentləri kimi, kompozisiya da obrazların yaradılmasında, yazıcının fikir və düşüncəsinin, əsərin ideyasının bədii şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Buna görə də kompozisiyanın öyrənilməsi, onun tərkib hissələrinin təhlili obrazların xarakterinin açılmasına, əsərin ideya-məzmununun açılmasına xidmət etməlidir. Kompozisiya anlayışına bir sıra komponentlər daxildir: sujet, situasiya, fabula, və s. Bunların hamısı orta məktəbdə ətraflı öyrənilir. Yalnız sujetin öyrənilməsinə geniş yer verilir. Digər anlayışlar haqqında isə yeri gəldikcə məlumat verilir.

Sujetli əsərlərin kompozisiyası təkcə hadisə və əhvalatlarla xarakterizə olunmur. Buraya eyni zamanda, portret və əşya təsviri, dialoqlar, düşüncələr də daxil olur. Bunlar əhvalat və hadisənin tərkib hissələri deyil, sujetdənkənar komponentlərdir. Lakin onlar mövzu ilə, hadisə və əhvalatlarla məzmunca sıx bağlı olurlar, onun daha dolğun və təsirli olmasına yardım göstərirlər. Məsələn, Nizaminin, Füzulinin poemalarında əsərin giriş hissəsini təşkil edən minacat, padşahlara müraciət, əsərin yazılma səbəbi, saqınamə və s. parçalar, Səməd Vurgunun “Muğan”, S.Rüstəmin “Yaxşı yoldaş” poeməsindəki lirik ricətlər sujetin inkişaf xəttinə daxil deyil. Lakin məzmunca, ideyaca, mənəvi ruhu cəhətdən sujetdəki hadisələrlə əlaqədardırlar. Kompozisiya üzərində iş aparılarkən bu komponentləri də müəyyənləşdirib onların bədii vəzifəsini izah etmək lazımdır ki, şagirdlər kompozisiyanı bütöv bir şəkildə mənimsəyə bilsinlər. Məsələn, Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə” poemasını əsərin əvvəlində verilmiş “Bahariyyə” başlıqlı hissədən ayırmaq onun sənətkarlıq xüsusiyyətinə ziyan vurmaqdan başqa heç bir işə yaramaz.

Əsərin dilinin öyrənilməsi. Ədəbi əsərlərin tədrisində dilin öyrənilməsi ən mühüm məsələlərdən biridir. Dil əsərin varlığını təşkil edir. Ədəbi əsər yalnız dil vasitəsilə maddiləşir. Əsərin bütün digər komponentləri dil ilə realizə olunur. Buna görə də əsərin bütün komponentlərinin (mövzu, ideya, obraz, kompozisiya) öyrənilməsi dil vasitələrinin izahı zəmnində aparılır. Beləliklə, əsərin dilinin öyrənilməsi onun bütün cəhətlərinin təhlili ilə əlaqədar gedir. Bununla belə, müəyyən hallarda əsərin dilini ayrıca bir məsələ kimi öyrənmək lazım gəlir.

Əsərdəki çətin söz və ifadələrin izahı birinci növbədə lüğəvi mənənin aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Çətin mətinli əsərlər öyrədilərkən bununla kifayətlənmək olar. Lakin bir sıra əsərlərin tədrisində, xüsusilə yuxarı siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsi zamanı tək lüğəvi mənənin izahı ilə kifayətlənmək olmaz. Həm də əsərdəki bir sıra söz və ifadələrin lüğəvi mənəsindən əlavə, mətn daxilindəki məzmununu, mənə çalarlarını da açıb göstərmək, öyrənmək lazımdır. Çətin anlaşılan söz və ifadələrin izahı dilin inkişaf tarixi, yazıcının dil üslubu ilə əlaqədar məlumatların öyrənilməsinə də kömək edir. Mətndəki belə sözləri izah edərkən şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, orta əsrlər ədəbiyyatımızda Şərq ölkələrinin tarixi, dini mövzularla əlaqədar çoxlu sözlər işlənirdi. Zaman keçdikcə belə sözlər azalmış, ədəbi əsərlərdə xalqın real həyatı ilə bağlı sözlər əsas yeri tutmuşdur.

Ədəbi əsərlərin dilinin öyrənilməsində ən mühüm cəhət bədii söz və ifadələr üzərində aparılan işdir. Bədii söz və ifadələrin öyrənilməsini düzgün elmi-metodik əsasda təşkil etmək üçün hər şeydən əvvəl bədii nitq haqqında, söz və ifadələrin hansı yolla gözəlləşməsi, bədiiləşməsi haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

Bədii əsərlərin tədrisi zamanı diqqət yetirilməli bir digər məqam da əsərin janr xüsusiyyətləridir. Müxtəlif janrlara məxsus əsərlər bir-birindən fərqlənirlər. Bu fərq əsərin məzmununda, həcmində və xüsusilə poetik quruluşunda özünü göstərir. Hər janra aid əsərin janr xüsusiyyətləri həm praktik yolla, yəni əsərin ayrı-ayrı əlamətlərini mənimsətmək yolu ilə, həm də ümumiləşdirmələr yolu ilə, yəni nəzəri məlumatları mənimsətmək yolu ilə öyrənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: "Adiloğlu", 2006, 138 s.
2. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik. Bakı: ADPU, 2011, 162 s.

3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı, 2013, 93 s.
4. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 760 s.
5. Əhmədov C.M. Ədəbiyyat tədrisində bədii təhlil. Bakı: "Maarif", 1983, 131 s.
6. Həsənlı B. Bədii əsərlərin obrazlar üzrə təhlili. // "Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi" jurnalı, 2015, s.45-51.
7. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/İnteraktiv təlim (müəllim üçün vəsait). Bakı, 2009, 200 s.
8. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, ADPU, 2009, 288 s.

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında öz layiqli yerini tutan poemalar məktəblilərin vətənpərvərlik ruhunda yetişməsində, onların yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsində, bədii estetik zövqlərinin inkişaf etməsində əvəzsiz rol oynayır. Poemalarda qoyulan problemlər, təbliğ olunan məsələlərin böyük bir əksəriyyəti bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu əsərlərdəki dərin ideyalar hər zaman vacib və mühimdir. Məhz buna görə də, bu poemaların tədrisi şagirdlərin mənəvi dünyasını genişləndirmək baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sıra irihəcmli poemaların tədrisi zamanı qarşıya bəzi problemlər çıxır. Bu problemlərlə, əsas etibarilə həmin əsərlərin mənimsədilməsi zamanı qarşılaşılır. Belə ki, irihəcmli əsərləri müəyyən olunmuş dərs müddətində oxuyub bitirmək mümkün deyil. Buna görə də müəllim həmin əsərləri mövzunu tədris edəcəyi vaxta qədər şagirdlər tərəfindən oxusuna nail olmalıdır.

Açar sözlər: ədəbiyyat təlimi, poema janrı, bədii təhlil, interaktiv, inteqrasiya.

РЕЗЮМЕ

Стихи, занимающие достойное место в азербайджанской литературе, играют незаменимую роль в воспитании школьников в духе патриотизма, в приобретении ими высоких духовно-нравственных качеств, в развитии их художественно-эстетических вкусов. Проблемы, поднятые в стихах, подавляющее большинство вопросов, продвигаемых, сохраняют свою актуальность и в наши дни. Глубокие идеи в этих произведениях всегда важны и актуальны. Именно поэтому преподавание этих стихотворений очень важно в плане расширения духовного мира учащихся.

Некоторые проблемы возникают при обучении серии объемных стихотворений. С этими проблемами в основном сталкиваются при мастеринге этих произведений. Таким образом, за указанное время урока невозможно прочитать и закончить объемные произведения. Поэтому учитель должен убедиться, что учащиеся прочитали эти произведения, прежде чем преподавать предмет.

Ключевые слова: литературоведение, жанр стихотворения, художественный анализ, интерактив, интеграция.

SUMMARY

Poems, which occupy their rightful place in Azerbaijani literature, play an indispensable role in the upbringing of schoolchildren in the spirit of patriotism, in their acquisition of high spiritual and moral qualities, and in the development of their artistic and aesthetic tastes. The problems raised in the poems, the vast majority of the issues promoted, retain their relevance even today. The deep ideas in these works are always important and important. That is why the teaching of these poems is very important in terms of expanding the spiritual world of students.

Some problems arise when teaching a series of large-scale poems. These problems are mainly faced during the mastering of these works. Thus, it is impossible to read and finish large-scale works in the specified lesson time. Therefore, the teacher should make sure that the students read those works before teaching the subject.

Keywords: literature training, poem genre, artistic analysis, interactive, integration.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASI DIALOQ VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Giriş. Gün-gündən çiçəklənən dünyamızda baş verən bütün hadisələr bir-birilə sıx bağlıdır, lakin bu o demək deyil ki, insanlar və cəmiyyətlər də bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Buna dair bir çox nümunələr göstərmək mümkündür. Lakin qısa olaraq, hazırda milyonlarla insanların irqi, dini, cinsi ayrı-seçkiliyə məruz qalması, hələ də cəmiyyətin bu yöndə tam formalaşmadığını göstərir. Hazırda uzun inkişaf yolu keçmiş bəşəriyyət, qədim dövrlərə nəzərən daha çox məlumat, texnologiya və biliyə sahibdir, lakin, bütün bunlara baxmayaraq, insanlar hələ də münaqişə və konfliktlərin qarşısını almaq, yoxsulluğu aradan qaldırmaq və dünyadakı hər kəsə daha təhlükəsiz dünyada harmoniyada yaşamaq imkanı vermək iqtidarında deyillər. Bugün, cəmiyyətimizdə mədəniyyətlərə əsaslı dialoq və milli ideologiyanın bir-birinə qarşı yox, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə inkişafının təmin olunması baş verən problemlə vaxt keçməyə başlayan müəyyən qədər qarşısının alınmasına yardım edir. Bu baxımdan da cəmiyyətimizdə istər insanlar, istərsə də mədəniyyətlərə əsaslı əlaqənin təmin olunması, müsbət əhvali-ruhiyyənin yaradılması sülhün bərqərar olmasına yardım edir.

Qeyri-sabitlik və qloballaşma şəraitində anlamaq lazımdır ki, sülh təkcə müharibənin baş verməməsi deyil. Geniş mənada sülh dedikdə hər bir insanın fərqlərinə - cins, irq, dil, din və ya mədəniyyətə baxmayaraq birlikdə yaşaması və həyat nemətlərindən bərabər şəkildə istifadə etmək hüququnun mövcud olması dərk edilir. Sülh dedikdə, ümumbəşəri ədalət və birgə yaşayışın asılı olduğu insan hüquqlarına hörmətini təşviq etmək məsələsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan qeyd edilənləri, adi məsələ kimi qəbul etmək, milli ideologiya və mədəniyyətlərə əsaslı dialoq məsələsinə dırnaqarası yanaşmaq yolverilməzdir. Bu, bəşəriyyət yarandığı gündən davam edən bir prosesdir, hər kəsdən daim özünü təkmilləşdirmə, sayıqlıq və fəal iştirak tələb edən uzunmüddətli məqsəddir. Bu elə bir məqsəddir ki, bunu adi hal kimi qəbul etmək və hər zaman riayət etmək hər kəsin borcudur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq mədəniyyətlərə əsaslı dialoq və milli ideologiya, azərbaycançılıq məfkurəsinin qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tədqiq olunmasıdır.

Tədqiqatın aktuallığı. Müxtəlif mədəniyyətlərin, müxtəlif ideologiya və baxışların öyrənilməsinin asanlaşdığı bir dövrdə milli ideyalar qorunmaqla mədəniyyətlərin bir-birinə nüfuz etməsi və inteqrasiyası məsələsi qeyd olunan problemi aktual edir.

Əsas hissə. İndiki dövrdə YUNESKO-nun Mədəni Müxtəliflik üzrə Ümumdünya Bəyannaməsinin qanunauyğunluqlarına tabe olaraq zorakılığa qarşı mübarizə və mədəniyyətlərin yaxınlaşmasını təşviq edən dəyərlərin, davranışların və münasibətlərin təşviqi və yayılması həmişəkindən daha vacibdir. Mədəniyyətlərə əsaslı dialoq – müxtəlif etnik, mədəni, dini və linqvistik mənsubiyyətə və irsə malik fərdlər və qruplar arasında qarşılıqlı anlaşma və hörmət əsasında açıq və nəzakətli fikir mübadiləsi kimi başa düşülür (3, s. 10). O, başqalarının fikirlərini dinləmək istəyi və bacarığını tələb etdiyi kimi, özünü ifadə etmə sərbəstliyi və qabiliyyətini də tələb edir. Mədəniyyətlərə əsaslı dialoq, müxtəlif mədəniyyətli cəmiyyətlərin siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi inteqrasiyasına və birləşməsinə imkan yaradır.

Bütöv bir cəmiyyətin ümumi mədəniyyət göstəriciləri kimi şəxsiyyətin və sosial mənaların dərk olunması məsələlərini araşdıran, əhəlinin sosial-mədəni inkişafına töhfə verən mədəniyyətlərə əsaslı qarşılıqlı əlaqə, mədəniyyətlərə əsaslı dialoq mexanizmlərinin öyrənilməsi hazırda cəmiyyətimiz üçün ən zəruri ehtiyaclardan biri, hətta birincisidir.

Dialoq dedikdə biz hər hansı bir bünövrəni, təməl daşını nəzərdə tuturuq. Hansı ki, təməl daşı üzərində bir şəxsiyyətin ən mühüm keyfiyyətləri formalaşır və ən yüksək inkişaf həddinə çatır. Mədəniyyətlərə əsaslı dialoqun ən vacib məqsədlərindən biri isə mədəniyyətlərə əsaslı kontekstdə müxtəlif mədəniyyətlərin üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması və fikir mübadiləsinin təşviq edilməsi və qarşılıqlı hörmət və ehtiramın formalaşmasından ibarətdir. Görkəmli pedaqoq M.M.Baxtin mədəniyyətlərə əsaslı dialoqdan bəhs edərkən onu, fərdlər arasında və insanlar və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı ünsiyyət forması və ya ünsiyyət tərzini, üsulu kimi adlandırır. O, hər zaman həyatın özünün də bir dialoqdan ibarət olduğunu, əslində həyatın özünün dialoq olduğunu vurğulayırdı. Baxtinin fikrincə yaşamaq əslində özündə dialoqda iştirak etmək deməkdir: Məsələn sual vermək, dinləmək, cavab vermək, anlamaq, əks-reaksiya bildirmək, razılaşmaq, mübahisə etmək, hörmətlə yanaşmaq və s. hər biri həyatın özəyidir. İnsan ömrü boyu bu dialoqda iştirak edir. Onun bütün həyatı gündəlik istifadə etdiyi sözlərdən, bildirdiyi reaksiyalardan, davranışlardan ibarət olur. Sadəcə insanlara qarşı yox bütöv bir cəmiyyəti, dövlətlərə, millətlərə, mədəniyyətlərə, etnik müxtəlifliklərə. Beləliklə də dialoq fenomeninin gün-gündən əhatə dairəsi genişlənərək, hazırda bütöv dünyanı əhatə edən mədəniyyətlərə əsaslı dialoq fenomeninə çevrilmişdir. Ya bir qrup insan tərəfindən qanunazidd əsaslandırılmamış mühakimələr, yalançı ittihamlar və ya ifadələrdir. Yaşadığımız həyatda qərəzlər irqçilik, ayrı-seçkilik, və şovinizmdə öz əksini tapır. Belə qərəzlər hər şeydən əvvəl cəmiyyətlərimizdə hər kəsin müxtəlifliyinin mövcudluğunu inkar edir, sanki hər kəsi eyniləşdirməyə, insanlar arasında bir-birinə qarşı konflikt, mübarizə yaratmağa çalışır. Belə maneələrin ən mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar bizi daima təqib edir və ən pisi də, odur ki, cəhalət, ksenofobiya, şovinizm kimi məsələlər həyatın bütün mərhələlərində olmuşdur. Con Dyuinin dediyi kimi “İnsanın qərəzdən azad olduğuna inanmasından daha böyük qərəz yoxdur” ifadəsi buna dair ən aktual nümunələrdəndir. Qərəzlərin, ziddiyətli məsələlərin qarşısının alınması, nisbətən azaldılması məqsədilə mədəni fərqlər probleminin və mədəniyyətlərə əsaslı ünsiyyətin əsaslarının öyrənilməsi, hazırkı dövrdə daha da aktuallaşır.

⁷⁷ ADPU-nun magistrantaysnabbasova382@gmail.com

Mədəniyyətlərarası dialoqu milli ideologiya olmadan təsəvvür etmək olmaz. Mədəniyyətlərarası dialoq o demək deyil ki, fərd soy-kökünü milli adət-ənənələrini unutmamalı, tamamilə müxtəlif adət-ənənələri qəbul etməlidir. Qloballaşma prosesində milli ideologiyanın inkişafı, beynəlxalq arenada təmsil edilməsi yüksək inkişafa səbəb olur. Dövlətçilik hissələrinə malik olmayan xalq, dövlətini inkişaf etdirə bilməz. Milli ideologiyası olan dövlət, habelə azərbaycanlıların milli ideali olan azadlıq və müstəqilliyin, milli inkişafın təmin olunmasına, respublikanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasına, onun xarici təcavüzlərdən etibarlı müdafiə olunmasına və bu işdə etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, onun bütün vətəndaşlarının iştirakının təmin olunmasına xidmət edir (1, s. 63). Bu istiqamətdə, azərbaycançılıq ideologiyası milləti, xalqı, dövləti, torpağı qəlbən sevməyi, onun yolunda yorulmadan çalışmağı, soy-kökə bağlılığı bütün mahiyyəti ilə təşviq edir. Həmçinin azərbaycançılıq ideologiyasının milli mahiyyəti ehtiva etməklə xalqın milli ruhunu əks etdirən maddi-mədəni nümunələrə, xalqın mənşəyini, soy -kökünü ifadə edən rəmzlərə, adət-ənənələrə, yüksək mənəvi dəyərlərə qarşı sədaqət, bəşəri ideallara hörmət və ehtiram, ana dilinə qarşı sevgi və s. kimi ideyaları özündə birləşdirir. Bu ideologiya sadəcə milli mahiyyət daşımaqla kifayətlənməyib, özündə tolerantlıq, demokratiklik, humanistik kimi ümumbəşəri dəyərləri də birləşdirir. Məhz bu baxımdan da azərbaycançılıq ideologiyasının mədəniyyətlərarası dialoq ideyası ilə birlikdə inkişaf etdirilməsi, olduqca zəruri məsələlərdəndir. Qeyd edilənlərlə yanaşı azərbaycançılıq məfkurəsi sadəcə ölkə ərazisində yaşayan deyil, eləcə də dünya azərbaycanlılarının vahid fikir ətrafında birləşməsinə dair, tarixi-siyasi amillərin təsnifatını, xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlərimizin hüquq və azadlıqlarının qorunması və təmin olunması istiqamətində dövlətin qarşıya qoyduğu vəzifələri, eləcə də xalqımızın ölkəyə qarşı münasibətdə üstünə düşən öhdəlikləri, mənəvi borcu, habelə azərbaycanlı anlayışının sosial-fəlsəfi məzmununu və mahiyyətini ifadə edən konsepsiyadır. Bu termin dövlətin siyasi həyatıyla əlaqəli olaraq son dövrlərdən etibarən, daha geniş şəkildə istifadə olunur. Azərbaycançılıq ideologiyası, ölkə ərazisində yaşayan bütün etnik qrupları, millətləri, xalqları ümumi mənafe naminə real şəkildə birləşdirmək istəyi ilə birlikdə, xüsusilə də 90- cı illərin əvvəllərində kütləvi şəkildə əhatə dairəsi genişlənən şovinist-millətçilik və separatçılıq meyilləri ilə kəskin şəkildə mübarizəyə istiqamətlənmiş fikir kimi qəbul olunmuşdur. Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafı, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, inkişaf etməkdə olan dövlətlər sırasına qoşulmasında, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara üzv olmasında, özünü təkmilləşdirməsində mühüm rola malikdir. Mədəniyyətlərarası dialoq və Azərbaycançılıq ideologiyasının sintezi, ümumilikdə inkişafa gətirib çıxarır. Azərbaycançılıq ideologiyası olmadan mədəniyyətlərarası dialoq fenomenini, təsəvvür belə edə bilmərik. Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafı, formalaşması müxtəlif mədəni hadisələrin təsiri nəticəsində baş vermişdir. Belə hadisələrdən ən böyüyü, 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsasının qoyulması idi. Bu hadisə milliliyin, soy-kökə bağlılığın, vətənpərvərliyin, ən əsası isə azərbaycançılıq ideologiyasının başlıca məktəbi oldu. Daha sonra Ulu öndər H.Əliyev tərəfindən böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən azərbaycançılıq siyasəti məhz torpaqlarımızın bölünməkdə, yadelli basqınlarına məruz qaldığı dövrdə ölkəmizdə geniş şəkildə vüsət alan, etnik parçalanma meyillərinin qarşısını almışdır. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə geniş şəkildə vüsət alsa da, məhz H.Əliyevin hakimiyyəti dövründə çiçəklənmiş, daha da yüksək inkişaf dərəcəsinə çatmışdır. Hazırda xalqımızın vətəni, millətini, torpağını, dilini hətta öz mənafeyindən belə üstün tutması, elə azərbaycançılıq ideologiyasının necə yüksək səviyyədə qurulduğunu bir daha gözlər önünə sərir. Azərbaycançılıq ideologiyası aşağıdakı təkamül mərhələlərindən keçərək, bugünkü inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

- XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən 30-cu illərin sonuna qədər;
- XX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərindən 60-cı illərin sonuna qədər;
- XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən 80-ci illərin sonuna qədər (2, s. 19).

1978-ci ildə Ulu öndər H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan SSR konstitusiyası qəbul edilərkən, Azərbaycan dilinin, dövlət dili olaraq elan edilməsi o dövr üçün ən böyük hadisə idi və bu hadisə, azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında sanki, yeni bir mərhələ idi. 1995-ci il oktyabr ayının 31-də Azərbaycan Respublikası EA-da "Azərbaycan Dilinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə"də Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq qəbul edilməsinə dair, müxtəlif mülahizələr səsləndirildi. Ana dilinin dövlət dili olaraq qəbul edilməsi, konstitusiyanın qəbulu, milli ordunun yaradılması, hər biri azərbaycançılıq ideologiyasının möhkəmləndirilməsində, vətənpərvərlik, mililik hissənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bütün keçirilən islahatlar, qəbul olunan qərarlar xalqın öz soy-kökünü xatırlanmasına, milli irsin qəbul olunmasına, özünüdərkinə, milli birliyə, vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsinə səbəb oldu. Hazırda dövlətimiz tərəfindən keçirilən islahatların hər biri, azərbaycançılıq ideologiyasının qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İbrahimov Ə. Azərbaycançılıq konseptual aspektləri. Bakı: Avropa, 2016, s. 179
2. Əliyeva A. Ümumilli lider Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının tədrisinin əsas istiqamətləri. №3, s. 15-20
3. Mədəniyyətlərarası dialoqa dair Ağ kitab. Strasburq, 2008, s. 58

Ключевые слова: Межкультурный диалог, Патриотизм, азербайджанство, развитие, идеология, национальность
Key words: intercultural dialogue, patriotism, Azerbaijaniism, development, ideology, nationality

Межкультурный диалог и идеология азербайджанства Резюме

Идеология азербайджанства обусловлена миссией возвращения народа к своим национальным корням в благодатных исторических условиях, возможностью защитить свою индивидуальность и национальность путем обращения к национально-нравственным ценностям и мировоззрению, приобретенным им на протяжении веков. В

результате укрепления межкультурных отношений в условиях интеграции и взаимопроникновения различных культур возможно развитие в мире политической стабильности, уважения к национально-этничности, чувства уважения, толерантности и гуманизма. Сегодня в результате межкультурного диалога идеология азербайджанства распространилась по всему миру, а как государство признаны и изучены его национально-нравственные ценности, традиции и территориальная целостность. с развитием межкультурного диалога и национальной идеологии возможно формирование межкультурной компетентности у людей. Это, в свою очередь, способствует укреплению межкультурных связей, формированию позитивных отношений между людьми . большое значение для нашего государства. в

Intercultural dialogue and Azerbaijanism ideology

Summary

The ideology of Azerbaijanism is conditioned by the mission of the people's return to their national roots in fertile historical conditions, the opportunity to protect their individuality and nationality by referring to the national-moral values and ideology they have gained over the centuries. As a result of the strengthening of intercultural relations in the conditions of integration and interpenetration of different cultures, it is possible to develop political stability, respect for national-ethnicity, a sense of respect, tolerance and humanism in the world. Today, as a result of the intercultural dialogue, the ideology of Azerbaijanism has spread all over the world, and as a state, its national and moral values, traditions, and territorial integrity have been recognized and studied. It is possible to form intercultural competence in people by developing intercultural dialogue and national ideology. This, in turn, helps to strengthen intercultural communication and the formation of positive relations between people. In this regard, both policies are of great importance for our state.

Rəyçi: p.ü.f.d., prof. Şəhla Qasım qızı Əliyeva

F.RİDLİNİN “HEKAYƏÇİ ARDICILLIĞI” TRİLOGİYASINDA METAMODERNİZMİN İNİKASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İngilis dramaturqu Filip Ridli bir yazıçı kimi həm uşaqlar, həm də böyüklər üçün əsərlər yazmışdır. Onun yazdığı pyeslər bəzən mübahisələr yaratmış, bəzən qınaq obyektinə çevrilmiş, bəzən də yüksək dərəcədə bəyənilmişdir [1]. Səhnə yazıçısı kimi Filip Ridli gənclər üçün “Hekayəçi ardıcılığı” (The Storyteller Sequence) adlı pyeslər yazmış və ailə tamaşaları üçün teatr əsərləriylə tanınmışdır. “Hekayəçi ardıcılığı” Filip Ridli tərəfindən gənclər üçün yazılmış bir pərdəli dram əsəridir. Londonun Şərqi qurulan tamaşalarda gənc qəhrəmanların travmalarını açmaq üçün nağıllardan və teatr konvensiyalarından istifadə edilir. Bu günə qədər ardıcılıqla beş tamaşa yazan yazıçı “Karamazoo”, “Fairytaleheart”, “Moonfleece”, “Sparkleshark” və “Brokenville” pyesləriylə şöhrət qazanmışdır. Qeyd edək ki, bu, pyeslərin xronoloji ardıcılıqla yazılması və ardıcılığı Ridlinin tamamlanmış “ardıcılığına” nümunədir. İndiyə qədər hazırlanmış beş tamaşanı bir araya gətirən Bloomsbury Methuen Drama onları 2015-ci ilin sonlarında nəşr etdi. “Karamazoo” Londonun Şərqi qurulan Ace adlı yeniyetmənin on beş dəqiqəlik monoloqudur. Tamaşanın kişi və qadın aktyorlar üçün iki variantı var. Ace məktəbdə ən məşhur gəncdir, avtobus dayanacağına gözləyir. Tamaşaçılarla qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə biz görürük ki, Ace-in populyarlığı valideynin ölümündən sonra baş verir; Ölən ata/ananın danışdığı nağılları təkrar danışmaqla, Ace onları itirdiyini dərk edir və öz boşluğunu, eqoizmini dərk edir. “Fairytaleheart” isə 15 yaşlı iki gənc tərkdilmiş icma mərkəzində ümid və qorxularıyla birgə dağılmış ailələr, evsizliklə mübarizə aparırlar. Kirstinin anası iki il əvvəl vəfat edib, lakin o, atasının “ögey anası” ilə nişanlandığını elan etməsini seyr edir və kədərlənir. O, öz ad günündən gizlicə çıxır və bir vaxtlar anasının “səltənəti” olan icma mərkəzində tək qalır. O burada Gideonla görüşür. Gidion yaraşlıq, iddialı Kirstinin tam əksidir. O, saçları “siçovul quyruğuna” bənzəyən cılız bir oğlandır. Onlar karamazoon sehrli dünyasına daxil olur və “ışıqlı kəpənək” axtarırlar. Nəhayət, problemlərinə yeni bir işıqda baxmaq üçün güc tapırlar. Hekayə sanki onların öpüşmək üzrə baş verəcək səhnə ilə bitir.

“Sparkleshark” Ceyk adlı yeniyetmə haqqında tamaşadır. O, yaşadığı binanın damında tək oturub hekayələr yazarkən, onun məktəbində oxumağa başlayan və bu yaxınlarda yaşayış binasına köçən Polli adlı (kiçik qardaşının qayğısına qalan) bir qız gəlir. Əvvəlcə, o, Pollini, təhqir edir və özünü müdafiə edir, amma Polli onun işini tərifləyəndən sonra sakitləşir. Daha sonra insanlar müxtəlif səbəblərdən dama çıxırlar. Nataşa adlı qız Pollini axtarmağa gedir; Kerol sığıldığı üçün Nataşanı izləməyə başlayır. Daha sonra o, məktəbli Russell və onun iki dostu Buzz və Speed Fall, həmçinin Nataşanın keçmiş sevgilisi “emo” Şeynə zəng edir. Russell və dostları Jake-i damdan sallamaq üzrə olduqları zaman, onlara Jake-in hekayəsini eşitmək təklif edilir. O, əvvəlcə, Pollinin fikirli olduğu üçün bunu söyləməkdə bir qədər tərəddüd edir, lakin sonda digərləri kimi bunu edir. Göründüyü kimi bu, bir şahzadə (Russell) və onun atları (Buzz və Speed), bir şahzadə (Polly), atası (Jake), bir ifritə (Tasha), bir sehrbaz (Şeyn) və sonunda bir qurbağa (Kerol) haqqında bir nağıldır. Hekayədə onlara Polly-nin qardaşı Finnin canlandığı parlaq pullara görə “Sparkleshark” kimi tanınan əjdaha hücum edir. Hər şey qərar verildikdə və bütün qrupun hekayələri oxumaq və həyata keçirmək üçün müntəzəm olaraq görüşməyə söz verməsi ilə başa çatdıqdan sonra əsər xoşbəxtliklə nəticələnir. “Moonfleece”, irqçilik, homofobiya və hakimiyyətdə olanların həm həqiqəti, həm də keçmişi necə təhrif etdiyi mövzuları ehtiva edən bir pyesdir. Bu əsər yaddaş və şəxsiyyətin sıx və həyəcanverici kəşfidir. Əsərdə süjet xətti üç xətt üzrə inkişaf edir. Tərkdilmiş ev, itirilmiş qardaş, gizli sevgi hekayəsi əsas mövzunun oxucuya çatdırılmasında mühüm rol oynayan vasitələrdir. Pyes xarakter, hekayə, emosiya, ehtiras və həqiqət vasitəsilə özünü ortaya qoyur. Söhbət həqiqəti yalandan ayırmağa çalışan bir qrup gəncdən gedir.

Londonun Şərqi böyüyüb tərkdilmiş qala mənzilində görüş təşkil edən gənc Kurtisin hekayəsidir. Uzun illər əvvəl, uşaq olanda Kurtis burada xoşbəxt yaşayırdı, lakin sonra faciə baş verdi və böyük qardaşı öldü. İndi Kurtis qardaşının ruhunu görür. Aparıcı şəxs olduğu sağ partiyasının həmkarları Gavin və Tommy-nin köməyi ilə Kurtis bu xəyalın niyə onu təqib etdiyini öyrənməyə çalışır. Bununla belə, işlər planlaşdırıldığı kimi getmir. Hazırda mənzildə iki nəfər yaşayır. Onlardan birinin hekayəsi var bu, Kurtisin həyatını sonsuza qədər dəyişdirəcək bir hekayədir.

“Brokenville” Ridlinin yeniyetmələr haqqında və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş beş hissədən ibarət “Hekayəçi Ardıcılığı”nın bir hissəsidir. Bu, beş yeniyetmənin, bir uşağın və bir yaşlı qadının həyatını sıfıra endirir, onların hamısı adları açıqlanmayan bir fəlakətdən sonra özlərindən və bir-birlərindən qopmuşdurlar. Kədərli uşağa ətraflı hekayələrlə təsəlli vermək cəhdlərində qrup zənciri paylaşılan gülüşlər və uğursuzluqların etirafları arasında bağlanır, nəticədə özləri və yaxşılıq qabiliyyətləri haqqında daha çox öyrənirlər. Əsərdə parçalanmış və çürümüş bir dünyada padşahların və kraliçaların, əjdahaların və lənətlərin, sehrbazların, cadugərlərin və sevginin olduğu şıltaq ölkə təsvir edilir. Pyes naməlum apokalipsis tərəfindən dağıdılan yataq otağında uşaq və onun musiqi qutusunun təsviri ilə başlayır. Bir-bir yeniyetmələr və yaltaq bir yaşlı qadın zərif musiqi sədaları altında otağa yol tapır. Beş gənc və bir qoca olan yeni gələnlər adi bir yeniyetmə atleddən tutmuş, əyilmiş, yaşlı qadına qədər dəyişir. Yaşlı qadın hər birini səssiz uşağa nağıl danışmağa təşviq etdir. Uşağı sakitləşdirmək üçün onlar sehrli Brokenville diyarı haqqında atəşin ətrafında hekayələr danışır. Onlar tərəfindən ərini xəstələndirən Kraliça Bruisenin nağılları danışılır. Birinci pərdədə yanan odun arasında oturan qoca bir vaxtlar evin qalıqlarından, “hər şeyin xarabalığa döndüyü bir diyar” hekayəsindən bəhs edir. Onun hekayəsi parçalanmış dünyanın sirli qalıqlarını birləşdirən Ridlinin digər dram əsərlərindəki məkanları xatırladır. Pyes dağıdılmış evdə yeddi unikal şəxsin ilkin

⁷⁸ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantu. must.aydan@mail.ru

apokaliptik görüşünü təfərrüatlandırır. Sarsılmış Uşağı təsəlli etmək üçün Yaşlı Qadın israr edir ki, həm Uşağı, həm də özlərini məşğul saxlamaq üçün hər kəs nağıl danışmaqda iştirak etsin. Royalti və sehri bu nağıl hekayələrini danışaraq, personajlar bir-biri ilə əlaqə qurur və başa düşürlər ki, hətta bərpad dünyada belə özlərini tək hiss etmək lazım deyil. Brokenville hekayənin gücü və ünsiyyətin təkamülü haqqında bir pyesdir. Əsərin obrazları arasında olan soyuq ifadələr mürəkkəb, səmimi dialoqlara doğru ustalıqla inkişaf etmişdir.

Filip Ridlinin "Hekayəçi ardıcılığı" trilogiyasında metamodernizmin xüsusiyyətlərini görə bilərik. Metamodernizm müasir mədəniyyətdəki inkişafı ifadə etmək vasitəsi kimi son illərdə diqqəti cəlb edən bir termdir və iddia olunur XX əsrin sonlarında postmodern üslubdan kənara çıxan bir hərəkdir. Postmodernizm dekonstruksiya, istehza, pastiş, relativizm, nihilizm və böyük povestlərin rədd edilməsi ilə səciyyələndirilsə, metamodernizmi əhatə edən diskurs səmimiyyət, ümid, romantizm, təsir və böyük potensialın yenidən canlanması ilə məşğul olur, povestlər və ümumbəşəri həqiqətlər, eyni zamanda, postmodernizmdən öyrəndiklərimizin hamısını itirmirik [2]. Metamodernizmi izah etmək olsa onu bu şəkildə anlatmaq olar: yeni quruluş quruluşu uyğun olmalıdır. Bunu postmodernizmin hər şeyi məhv etmək istəyinə reaksiya kimi qiymətləndirmək lazımdır. Lakin metamodernizm modernizmlə eyni deyil. Modernizmin böyük planı zaman keçdikcə rasionallıq və obyektiv, düşünülmüş təhlil, elmin varlığın sirlərini açacağına inam üzərində qurulmuşdu. Metamodernistlər başa düşürlər ki, dünya üçün yeni forma yaratmaq natamam bir işdir və yalnız protosintez tək reallıqdır. İndi yaradıcılıq prosesində mifologiyadan, sosiologiyadan, fəlsəfədən, psixologiyadan kənara çıxmaq lazımdır. Daha sadə dillə desək, onun həm hər şeyin sintezi, həm də heçlik təcrübəsinin mahiyyəti olduğunu söyləyə bilərik [3].

Kütləvi xarakter nəticəsində insan şəxsiyyətinin dəyərdən düşməsi, emosiyasızlıq, biganəlik – postmodernizmdən qalan budur və metamodernizmi isə yeni mənəviyyət axtarılarına sövq edir. C.Coys çoxsaylı istinadlar və povestin xüsusi strukturu ilə postmodernizmə yol açmış, U.Vulf "şüur axını", D.Keruaq "körtəbii nəsr" metodunu yaratmışdır. Dünyadakı dəyişikliklərə əsaslanan qavrayışdakı fərqlər keçmiş təcrübə və konsepsiyaların yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olur. Məsələn, postmodernizm lingvistik determinizmi elan edir dilin qüdrəti, fikrin sözdən asılılığı irəli sürür, metamodernizm şərait olmayanda dilin istifadəsinə, söyləyiciyə, onun nitq vasitəsilə öz şəxsiyyətini necə formalaşdırmasına diqqət yetirməyə çalışır. Yəni, sözün heç bir mənası olmadığını, ədəbiyyatın özünü tükəndiyini, müəllifin "öldüyünü" sübut etmək cəhdləri artıq yoxdur. Müəllif ölməyib, müəlliflik qalacaq, daha fərdilik tənqidi yoxdur, şizoanaliz dövrü getdi [4, s. 18]. Filip Ridlinin "Hekayəçi ardıcılığı" Londonun Şərqində qurulan tamaşaların hər biri gənc qəhrəmanları travmaların açmaq üçün nağıllardan və teatr konvensiyalarından istifadəsinə görə bilərik. İrçilik, homofobiya və hakimiyətdə olanların həm həqiqəti, həm də keçmişini necə təhrif etdiyi mövzuları ehtiva edən bir pyeslərdi. Dramaturq əsərlərində səhv getmiş dünyanın portretini yaratmışdır. "Karagula" pyesində də bu müddəə əsas götürülür, lakin bu mövzunu yeni epik nisbətlərə çatdırır. Əsər minilliklər kimi görünən, üsyan dövrü şəkildə davam etdiyi bir dünyanın tarixidir. Cəmiyyətlər dəyişir, bir-birini qəsb edir və dünya tanınmaz dərəcədə təhrif edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Philip Ridley <https://tvseans.az/en/person/13732/filip-ridli>
2. The Storyteller Sequence https://en.wikipedia.org/wiki/The_Storyteller_Sequence
3. What is Metamodernism? <https://metamoderna.org/metamodernism/>
4. Вермолен Т., ван ден Аккер Р. Заметки о метамоде́рнизме [http://metamodernism.ru/notes/\(25.01.2017\)](http://metamodernism.ru/notes/(25.01.2017))
5. Постмодернизм и метамоде́рнизм: разграничение понятия и черты метамоде́рнизма в современной литературе
6. James David; Seshagiri, Urmila (2014). "Metamodernism: Narratives of Continuity and Revolution".
7. Eve Martin Paul (2012). "Thomas Pynchon, David Foster Wallace and the Problems of Metamodernism". Journal of 21st-century Writings. 1 (1): 7–25.

Açar sözlər: F.Ridli, Hekayəçi ardıcılığı, metamodernizm, trilogiya

Key words: P.Ridley, the storyteller sequence, metamodernism, trilogy

Ключевые слова: Ф.Ридли, последовательность рассказчика, метамоде́рнизм, трилогия

Summary

The Storyteller Sequence is a series of one act dramas written for young people by Philip Ridley. The plays, all set in east London, use fairytale stories and theatrical conventions to reveal the traumas of their young protagonists. To date there are five plays in the sequence, although Ridley has intimated there will eventually be seven. Also we find Characteristics of metamodernism in F. Ridley's "Storyteller Sequence " trilogy. In metamodernism, the writer solves the problem he has set, and clarifies it with the method of analysis. Metamodernism was a way of life, an attitude to the world. He was not indifferent to what was happening, he was an innovator, even an ideologue. The article shows that in modernism there is a difference in style, in postmodernism mockery of the past and irony are manifested, while in metamodernism renewal takes place.

Резюме

"Последовательность рассказчика" серия одноактных драм, написанных Филипом Ридли для молодежи. Все пьесы, действие которых происходит в восточной части Лондона, используют сказочные истории и театральные условности, чтобы раскрыть травмы молодых героев. На сегодняшний день в последовательности пять пьес, хотя Ридли намекнул, что в конечном итоге их будет семь. Также мы находим характеристики метамоде́рнизма в трилогии Ф. Ридли «Последовательность рассказчика». Метамоде́рнизм был образом жизни, отношением к миру. Он был неравнодушен к происходящему, был новатором, даже идеологом. В статье показано, что в модернизме наблюдается различие стилей, в постмодернизме проявляется насмешка над прошлым и ирония, тогда как в метамоде́рнизме происходит обновление.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА ПРОДВИНУТОМ ЭТАПЕ В РАБОТЕ С ИНОСТРАННЫМИ МАГИСТРАМИ

(Методические разработки)

В определенный период работа с магистрами – иностранцами была приостановлена, в связи с чем не было необходимости обращаться к данной теме в рамках учебного процесса. Но после изменения системы высшего образования и с появлением магистратуры, как самостоятельного этапа обучения, вновь появилась надобность в этой работе. Поэтому на сегодняшний день эта форма обучения на наш взгляд вновь актуальна.

В работе с магистрами предусмотрено обращение к научно-популярным текстам о выдающихся ученых мира и их научных открытиях и работах; тексты, характеризующие личность ученого; тексты о содружестве ученых различных стран; тексты о специфике научного творчества; о международных научных контактах; о защите окружающей среды;

В предыдущей статье, посвящённой данной теме, мы остановились на научной деятельности крупного азербайджанского учёного с мировым именем, известного химика Юсифа Мамедалиева, в 1954-1958 занимающего пост ректора Бакинского Государственного Университета.

Представляют интерес тексты о всемирно известных азербайджанских ученых просветителей, а также ученых, чья жизнь и деятельность связаны с Азербайджаном, таких как Г.З.Тагиев, М.Топчибашев, Л.Ландау и др.

Задания и отбор лексического материала служат целям развития у магистров-иностранцев навыков устной и письменной речи, умения извлекать информацию, выражать собственное мнение по поводу обсуждаемых в дискуссиях вопросов, использовать варианты и синонимические выражения в монологическом высказывании. Вопросы к тексту и ответы на них должны способствовать выработке у магистров навыков построения монологического высказывания с опорой на текст.

В процессе работы с магистрами необходимо развивать у них навыки беглого чтения и оперирования информативным материалом текста с учетом целей реальной коммуникации.

Тексты рассчитаны, как на работу под руководством преподавателя, поскольку предлагаемые вопросы носят творческий характер и предполагают различные (синонимичные) варианты ответов, так и на самостоятельную работу учащихся. Наличие текста — источника, к которому а магистры могут возвращаться в ходе выполнения задания, делает возможным выполнение заданий и самостоятельно.

Тексты, подобраны так, чтобы обучающиеся могли не только ознакомиться с разнообразными проблемами и достижениями современной науки, с вопросами этики ученых, но и усвоить лексико-грамматический материал, свойственный научному стилю речи и его разновидности - стилю научно-популярной литературы (т.е. включение и изложение элементов различных стилей: разговорного, публицистического, художественного).

Большую часть текстов магистры-иностранцы, в зависимости от своей специальности, по выбору, могут использовать в качестве опорного материала при подготовке к докладам и сообщениям по специальности. В текстах учтен лексико-грамматический материал «Программы по русскому языку для магистров-иностранцев». Подбор текстов пособия ориентирован на программу и учебные планы для магистров-иностранцев как филологов, так и нефилологов.

Такой материал в рамках учебного процесса позволяет решать вопросы, как страноведческого характера, так и вопросы, связанные с актуальными проблемами, интересующими научных сотрудников всех специальностей, и кроме того, дает представление о стилистических особенностях языка научной и научно-популярной литературы. Тексты может быть использовано как для работ в нормативных группах со студентами – иностранцами, так и с магистрами.

ГАДЖИ ЗЕЙНАЛАБДИН ТАГИЕВ

Имя мецената Гаджи Зейналабдина Тагиева в Азербайджане известно всем. Он прожил трудную и интересную жизнь и много сделал для своего народа.

Гаджи Зейналабдин Тагиев родился в бедной семье, и поэтому не имел возможности учиться. Но удача улыбнулась ему. И он вдруг стал одним из богатых людей страны - на его участке земли забил фонтан нефти. Природа одарила его добрым сердцем, острым умом и пониманием истинных ценностей жизни. Гаджи понимал, что азербайджанский народ не станет свободным, если не будет просвещённым. Он тратил большие средства на благо своего народа.

Ежегодно он посылал 20 студентов в различные университеты Европы, построил несколько школ для мальчиков. Гаджи Зейналабдин Тагиев был убеждён, что образованная женщина - гарант образованности семьи и нации, поэтому он первый на Востоке открыл школу для девочек. Именно с этой школы и началось женское образование в Азербайджане.

В 1883 году Гаджи построил в Баку Азербайджанский драматический театр. Он любил искусство и понимал, что театр служит просвещению и воспитанию. Гаджи Зейналабдин Тагиев сделал очень много добрых дел для

⁷⁹ BDU. Rus dili kafedrası. Baş müəllim

Азербайджана, но началась революция, к власти пришли большевики и конфисковали всю его собственность. Гаджи оставил свой великолепный дом, вышел с одним чемоданчиком личных вещей и поселился в Мардакянах, где и прожил до конца своей жизни.

В годы советской власти жизнь его семьи, как и семей других бывших миллионеров была полна лишений и трудностей. Дочь Зейналабдина Тагиева Сара ханум дожила до конца XX века, стала свидетелем образования независимого Азербайджана. Она была в преклонном возрасте, когда журналисты в прямом эфире попросили её поделиться своими мыслями. Она, не выказав и тени обиды за свою трудную жизнь, за ту несправедливость, лишения и унижения, которые она пережила, призвала молодёжь служить отечеству и подчеркнула, что для успешного служения своей родине надо учиться и много работать.

Гаджи Зейналабдин Тагиев является ярким примером патриотизма для многих поколений азербайджанцев.

Вопросы к тексту:

1. Благодаря чему Гаджи Зейналабдин Тагиев стал одним из самых богатых людей Азербайджана?
2. Какую благотворительную деятельность проводил Г.З.Тагиев?
3. Как сложилась его жизнь в годы советской власти?
4. К чему призывала молодёжь дочь Г.З.Тагиева Сара ханум?

МУСТАФА АГАБЕК ОГЛЫ ТОПЧИБАШЕВ

Мустафа Агабек оглы Топчибашев родился 5 августа 1895 года в городе Эривань, Окончив там гимназию, он поступает на медицинский факультет Киевского университета.

В то время Киевский университет был средоточием борьбы за прогрессивные тенденции в развитии науки. М.А.Топчибашев, успешно завершает учебу и возвращается в Баку с горячим желанием - отдать все силы и знания своему народу, служить ему верой и правдой. Он беззаветной самоотверженностью отдается охране здоровья трудящихся.

Жажда знаний, стремление быть полезным своему народу не покидают М.А.Топчибашева. В 1926 году он едет в длительную научную командировку в Германию, где знакомится с опытом работы известных ученых, осваивает все положительное в организации хирургической службы и науки и по возвращении с еще большей энергией и изобретательностью трудится на любимом поприще. Скоро слава о "чудесном хирурге" М.А.Топчибашеве распространяется далеко за пределы республики.

Тысячи людей, спасенных замечательным специалистом и обаятельным человеком, с чувством глубокой признательности вспоминают о М.А.Топчибашеве, о хирурге с "золотыми руками", виртуозе технически сложнейших операций, неутомимом, скромном и благородном человеке.

В течение 35 лет М.А.Топчибашев руководит кафедрой факультетской хирургии в Азербайджанском государственном медицинском институте им Н.Нариманова. Десятки тысяч студентов и молодых врачей воспитывались и овладевали специальностью в этом очаге науки под руководством замечательного ученого и прекрасного педагога. И где бы ни находились его ученики и коллеги, они никогда не забывают своего учителя, неизменно спокойного, доброжелательного и требовательного.

М.А.Топчибашев известен далеко за пределами нашей страны. Он был избран членом-корреспондентом Болгарской Академии наук, членом Международного общества хирургов, его научная деятельность широко освещалась в зарубежной печати.

Вопросы к тексту:

1. Когда и где родился М. А.Топчибашев ?
2. Куда возвращается М.А.Топчибашев, завершив учебу?
3. Куда и с какой целью едет он в 1926 году?
4. Какая слава распространяется о нем по возвращении из Германии?
5. Как вспоминают о Топчибашеве люди, спасенные им?
6. В каком году и в какой области хирургии он защищает диссертацию? Какой ученой степени и какого звания он удостоивается?
7. Где и кем работает Топчибашев в течение 35 лет?

ЛЕВ ЛАНДАУ

Лев Давидович Ландау родился 22 января 1908 года в Баку. Отец его был инженером-нефтяником, а мать — врачом. В детстве у Ландау очень рано проявилось математическое дарование. Впоследствии он говорил, что не помнит, когда научился дифференцировать и интегрировать. В четырнадцать лет Ландау поступил в Бакинский университет, а через два года перешел на физическое отделение Ленинградского университета, который закончил в 1927 году.

Окончив физическое отделение физико-математического факультета Ленинградского университета, Ландау стал аспирантом, а в дальнейшем сотрудником Ленинградского физико-технического института. Почти сразу же в 1927 году 19-летний Ландау вносит фундаментальный вклад в квантовую теорию — вводит понятие матрицы плотности в качестве метода для полного квантово-механического описания систем, являющихся частью более крупной системы. Это понятие стало основным в квантовой статистике.

Л. Д. Ландау внес огромный вклад в теоретическую физику, в самые различные ее области. Он был не только крупным учёным, обладавшим редким универсализмом, но и Учителем, учителем с большой буквы, создавшим всемирно известную школу физиков-теоретиков, работы которых также внесли значительный вклад в физическую науку. Это был и замечательный педагог, читавший блестящие лекции не только по теоретической, но и по общей, элементарной физике. Необычайно высок и нравственный облик Ландау. Известны его бескомпромиссность в принципиальных вопросах, доброта и доброжелательность и та моральная поддержка, которую он оказывал в трудные минуты начинающим ученым.

Ландау придавал огромное значение педагогической деятельности и его методы преподавания и учебные программы с полным правом можно назвать революционными.

Ландау был большим патриотом и считал одной из важнейших своих задач всячески содействовать подъему физического образования в стране.

Думаем, Ландау помнил Баку—город, в котором он родился. И Баку также бережёт память о нём. Мемориальная доска, установленная на старинном здании, в центре Баку, напоминает нашему молодому поколению, что в этом доме родился и вырос наш замечательный земляк - великий физик, лауреат Нобелевской премии Лев Ландау.

Вопрос к тексту:

1. Где когда родился Лев Ландау?
2. Где учился Ландау?
3. Какой вклад внёс Ландау в теоретическую физику?
4. Чем занимался Ландау помимо научной деятельности?
5. О чём напоминает мемориальная доска в центре Баку?

Rəyüci: dos.L.Ələkbərova

Lalə Rəşid qızı Abdullazadə⁸⁰
**PATRİK NESSİN “İNSAN MONSTRLAR” ROMANINDA
ƏXLAQ VƏ MƏNƏVİYYAT PROBLEMI**

Müasir Amerika ədəbiyyatının aparıcı yazarlarından olan Patrik Ness özünə məxsus yaradıcı üslubu və dövrün əsas problemlərini əks etdirməsi ilə seçilir. Patrik Nessi fərqləndirən əsas cəhət yeniyetmə və gənclərin diqqətini cəlb edəcək mövzulara toxunmasıdır. Patrik Nessin yaradıcılığının oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasının əsas səbəbi onun əsərlərində dövrün müasir problemlərinə toxunmasıdır. Belə ki, Patrik Ness əsasən gənclərin problemlərinə, xüsusilə də onların cəmiyyətdə üzləşdiyi problemlərə toxunur. O, yaratdığı qəhrəmanlar vasitəsi ilə gənclərin düşüncələrini, onların daxili dünyasını oxucuya nümayiş etməyə çalışır. Patrik Nessə daha çox şöhrət gətirən “Xaos gəzintisi trilogiyası” (Chaos Walking Trilogy) əsəri olmuşdur. Yazıçıya “Xaos gəzintisi trilogiyası” ona bir sıra mükafatlar – Guardian Uşaq Bədii Mükafatı və Kosta Uşaq Kitab Mükafatı qazandırmışdı. Adrienne Kertzer trilogiya barədə yazır ki, “Ness trilogiyada qəhrəmanların travma və daxili dünyalarını oxuculara çatdırmışdır” [1].

Trilogiyaya daxil olan hər üç əsərdə – “Ümid bıçağı” (*The Knife of Never Letting Go*, 2008), “Sual və cavab” (*The Ask and The Answer*, 2009), “İnsan monstrlar” (*Monsters of Men*, 2010) Ness müxtəlif konfliktlərdən istifadə edərək oxucuların diqqətini cəlb etməyi bacarmışdır. Əsərlərin hər üçünün əsas ortaq cəhəti hadisələrin eyni planetdə – Prentistaunda (Prentistown) bas verməsidir.

“İnsan monstrlar” (Monsters of Men) trilogiyanın sonuncu kitabında yeni dünyadakı müharibə və onun yaratdığı təhlükələr əsas problem kimi qabardılır. Əsər bovu əsas personajlar – Todd Hvuit və Violanın varanan dəhsətli situasiyanı sonlandırmağa çalışdıqlarını görə bilərik. Trilogiyanın ilk əsərlərində qeyd olunduğu kimi müharibə Prentistaundakı əsas iki qrup – Sual (The Ask), Cavab (The Answer) arasında gedir. Bütün bu qarşıdurmaların başlamasının əsas səbəbi isə Səs (The Noise) problemdir. Səs problemi hər kəsin düşüncələrinin asanlıqla hamı tərəfindən eşidilə bildiyi bir problemdir. Qəddar qrup rəhbərləri hər şeyi gözə alaraq müharibəni davam etdirmək fikrindən əl çəkmirdilər. Todd və Viola fikirləşirdi ki, yeni planetə yaxınlaşan müstəmləkə gəmisinin burdakı müharibənin sülh yolu ilə həllinə səbəb olacaq.

Bütün bu çətinliklərlə üzləşən Todd və Viola yeniyetmə olmalarına baxmayaraq, onlar əxlaqi və mənəvi cəhətdən daha çox inkişaf etmişdilər. Todd və Viola hadisələrin əvvəlində hansı tərəfdə olduqlarına qərar verməli idilər (Sual yoxsa Cavab). Onlar bu seçimi etməklə öz xarakterlərini müəyyənləşdirir və özlərini tanıma mərhələsinə başlayırlar. Bu mərhələdə onlara kömək edən əsas məsələ – Todd və Violanın bir-birini tanıması, onların nə uğrunda mübarizə aparacaqlarını və hansı tərəfdə olduqlarına qərar verməsidir. Həmçinin əsərdə əsas personajlar mənəvi baxımdan bəzi seçimlər qarşısında qalırlar. “Qorxu və vəlanlarla idarə olunan rəhbərlərə itaət etməmi, yoxsa bəşəriyyətin həmişə xəyal etdiyi utopik bir dünya üçün mübarizə aparmaqımı?” [2, s. 132].

Əsərdə personajlara təsir edən qorxu, qətl, terror, soyqırım kimi məsələlər ön planda olmaqla yanaşı, onların əxlaq və mənəviyyatına təsir edən siyasi nəzarət mövcud idi. Robert Dunbarın yazdığı kimi “Patrik Ness müasir dövrdə insanların əxlaq və mənəviyyatına təsir edən bir əsər yaratmışdı” [3].

Müəllifin istifadə etdiyi Monstr (The Monster) ifadəsi heçdə təsadüfi deyil. Belə ki, bu ifadə öz qorxularını qəbul edən və qorxuları ilə üzləşən personajları nəzərdə tutur. Yeni Dünyanın yerli sakinləri olan Spackle ya öldürülür, ya da əsarət altına alınır. Bütün bu bas verənlər yerli sakinlər üçün əxlaqi və mənəvi baxımdan problemlər yaradır.

Həmçinin müəllif kişilərdən ibarət Sual qrupunun necə parçalandığını göstərir. Qadınlar tərəfindən kişilərin bəzi fikirlərinin eşidilməsi, kişilər üçün utancverici hadisə kimi qəbul edilirdi. Çünki yaranan Səs (The Noise) problemi yalnız kişilərə təsir edirdi. Bu utanc və qorxu qrupları arasında bölünməyə gətirib çıxartdı.

Prentistaunda bas verən müharibə və yerli sakinlər arasındakı münasibətlər Todd və Violanın şəxsiyyətinin dəyişməsinə, həmçinin onlarda əxlaqi dəyərlər barədə fikirlər formalaşmasına təkan verir. Özünü Prentistaunun Bələdiyyə başçısı elan edən Prentis patriarxal hakimiyyət rejimi yaratmışdı. Prentis bas verən hadisələrə özünün yaratdığı düzgün olmayan əxlaqi əsaslarla tənzimləyirdi. Belə olduğu halda, qadınlara qarşı zorakılıq halları artırdı və onlar həm əxlaqi, həm də mənəvi problemlərlə üzləşməli olurdular.

Prentis əxlaqi norma göstəricilərindən biri olan insanlara qarşı humanist yanaşmadan imtina edir. Beləliklə, o, yerli sakinlərə xüsusi ilə onun rəhbərlik etdiyi “Sual” qrupundan olmayanlara qarşı fiziki və mənəvi zorakılıq göstərirdi. Patrik Ness Prentis personajını Yeni plantedəki əxlaq və mənəviyyat problemlərinin göstəricisi olaraq qələmə almışdır. Bələdiyyə başçısı olan Prentis Prentistaundakı varanan münaqişəni sülh yolu ilə deyil müharibə vasitəsilə həll etməyi seçir. O, yerli sakinlər üzərində avtoritar hakimiyyət quraraq, vətəndaşları özünə tabe etmək və insanlar üzərində nəzarəti ələ keçirmək istəyirdi. Həmçinin o, fikirləşirdi ki, müharibə, qətl, zorakılıq insanlar üzərindəki hökmranlığını göstərmə vasitəsidir. “Bizi kişi edən əsil səbəb müharibədir. Müharibə olmasa yalnız uşaq olaraq qalarırıq” [2, s. 28].

Əsərdə qrupları arasında bas verən müharibənin digər liderlərindən biri olan Koyle da Bələdiyyə rəisi olan Prentis kimi, özünü cəmiyyətin veganə və üstün nümayəndəsi hesab edərək səbəbkarı olduğu müharibənin fəsadlarını dərk edə bilmir. Müharibənin əsas səbəbkarları cəmiyyət qarşısındakı əxlaqi və mənəvi öhdəliklərinə riayət etmək istəmirlər.

⁸⁰ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı. abdullazadelale6@gmail.com

Bildiyimiz kimi, fərdin şəxsiyyət kimi inkişaf etməsində və mənəviyyətinin kamilləşməsində cəmiyyətin rolu böyükdür. Cəmiyyətdə sosial bir fərd kimi inkişafda ünsiyyət aparıcı rol oynayır. “İnsan monstrlar” əsərində Ness yeni planetdə ünsiyyət probleminin olmasının necə fəsadlar yaratdığını göstərir. Mühəribəyə səbəb olan Səs (The Noise) problemi yerli sakinlər arasında ünsiyyətin qurulmamasına səbəb olur. Buda öz nəticəsində planetdə varanan mühəribənin sülh yolu ilə bitməsinin qarşısına alır. Həmçinin planetin sakinlərinin mənəvi inkişafının və onların cəmiyyətdə fərd olaraq özlərini ifadə etməsinə mane olur. Əsərin baş qəhrəmanlarından olan Todd Yeni dünyanın əsas probleminin ünsiyyət olduğunu anlayır. “Ünsiyyət realdır və biz rahat şəkildə bir-birimizi başa düşə bilərik. Ancaq o planet üçün sirdir. Ünsiyyət döyüşən qruplar arasındakı münaqişələrin həlli ola bilərmi?” [2, s. 452].

İnsanlar bəzən məqsədyönlü şəkildə “pis” olurlar. Onlar çətin situasiyalarda “vaxsı və pisin” nə olduğunu seçməkdə çətinlik çəkir. Əksəriyyət insan isə düzgün seçim edə bilmir. Belə olduğu halda, insanlarda mənəvi voxsulluq və cəmiyyətdə mənəviyyət problemləri yaşanır. Biz əsərdə Prentistaundakı sakinlərin əksəriyyətinin “pis və vaxsı” anlayışlarından xəbərsiz olduqlarını görə bilərik. Mühəribəyə səbəb olan liderlər və öz növbəsində yerli sakinlər mənəvi cəhətdən problemlər yaşayır. Onlar düzgün yolu seçə və mühəribəni sonlandırmaqda çətinlik çəkir.

Mühəribə davam etdiyi müddət ərzində Prentis və Koyl daima əsərin əsas qəhrəmanları – Todd və Violanı öz tərəflərinə cəkmək və onlar üzərində asanlıqla nəzarət əldə etmək istəyirdilər. Öz istəklərinə nail ola bilməyən liderlər Todd və Violaya psixoloji və fiziki şiddət göstərirdilər. Əxlaq və mənəviyyət göstəricilərindən biri olan insanlara sevgi, hörmət və cəmiyyətin üzvləri ilə sosial əlaqə kimi bəzi əlamətləri əsərdə görə bilərik. Ness əsərdə mühəribənin və mühəribə liderlərinin insanlar üzərində hökmranlıq etməsinin necə problemlər yaratdığını qeyd etməklə yanaşı, həmçinin cəmiyyətdə bütün bu olanlara baxmayaraq bəzi əxlaqi, mənəvi məqamları da qeyd etmişdir. Oxucular əsərdə Violanın Simon və Bradleyə olan səmimi münasibətini görə bilər. Simon və Bradley hər zaman Violaya inanır və onlar arasında daima qarşılıqlı hörmət mövcud idi. Belə ki, Simon və Bradley mühəribənin insanlara həm fiziki, həm də mənəvi baxımdan mənfi təsirlərini anlayırlar. Həmçinin Simon və Bradley mühəribənin sona çatmasında Todd və Violaya kömək etmişdilər.

Əsərdə baş verən hadisələr cıxılmaz vəziyyət alır. Mühəribə səbəbkarı olan liderlər cıxılmaz vəziyyətlə qarşılaşırlar. Xüsusilə Prentis mühəribədən əvvəl rəhbərlik etdiyi qrupun nümayəndələrinin ondan uzaqlaşmasını və qüvvə baxımından zəifləvəcəyini fikirləşmirdi. Prentis öz qüvvəsini və hökmranlığını bərpa etmək üçün yerli sakinlərə qarşı mənəvi zorakılığı daha da artırır.

Müəllif əsərdə utopik bir dünya yaradaraq gələcəkdə baş verə biləcək əxlaqi-mənəvi fəlakətləri təsvir etməklə yanaşı, bu problemlərin müasir cəmiyyətdə istənilən an baş verə biləcəyinin xəbərdarlığını etmişdi. Bunun əsas səbəbi isə cəmiyyətdə əxlaqi və mənəvi cəhətdən vaxsı olan insanın, eyni zamanda pis əməllər dasıyıcısı olmasıdır.

Patrick Ness triologiyasının sonuncu əsərində Prentistaundakı mühəribənin cəmiyyət üçün xoşagəlməz nəticələrini qeyd etmişdi. Belə ki, vaxsı cəmiyyətdə varanan əxlaq və mənəviyyət problemlərinin dünyada baş verən qətl, mühəribə, zorakılığın səbəb olduğunu oxuculara çatdırmışdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adrienne Kertzer. Patrick Ness's Chaos Walking Series analyse. 2017
2. Monsters of Men. Patrick Ness. Walker Books. 2010. 602p
3. Robert Dunbar. Patrick Ness's creativity. 2013
4. Casey Carlisle. Book Review- Monsters of Men by Patrick Ness. 2019.
5. Patrick Ness – Chaos Walking Trilogy- www.bbc.com/news/entertainment-arts
6. Victoria Taylor. Patrick Ness shares what it was like to bring Chaos Walking to life. 2021
7. Monsters of Men Q&A With Patrick Ness. www.scribd.com/document/149763306/Monsters-of-Men-Q-A-with-Patrick-Ness.

Açar sözlər: Patrick Ness, “İnsan monstrlar”, əxlaq və mənəviyyət

Key words: Patrick Ness, “Monsters of Men”, morality and spirituality

Ключевые слова: Патрик Несс, “Монстры среди людей”, мораль и духовность

Problem of morality and spirituality in the novel of Patrick Ness “Monsters of Men”

Summary

Patrick Ness is one of the prominent American writers. Ness has own writing style and is using different themes in his works. His one of famous work is “Chaos Walking Trilogy”. “Monsters of Men” is last work of the trilogy and in this work is about difficulties caused by war. We can see that in the novel's main characters-Todd and Viola reflected the war. The Leaders of the war- Prentis and Coyle wanted to influence local residents. Patrick Ness showed the moral and spiritual problems caused by the war in this novel. Also readers can read how the morality feelings are destroyed

Проблема нравственности и духовности в романе Патрика Несса “Монстры среди людей”

Резюме

Патрик Несс – один из выдающихся американских писателей. Несс имеет собственный стиль письма и использует в своих работах разные темы. Одна из его известных работ – “Ходящая трилогия хаоса”. “Чудовища монстров” – последняя работа трилогии, и в этой работе речь идет о трудностях, вызванных войной. Мы видим, что в главных героях романа – Тодде и Виоле отразилась война. Лидеры войны Прентис и Койл хотели повлиять на местных жителей. Патрик Несс показал в этом романе нравственные и духовные проблемы, вызванные войной. Также читатели могут прочитать, как разрушаются чувства нравственности.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

TƏSƏVVÜFÜN MAHIYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İNKİŞAF YOLU

Şərq ədəbiyyatının orta əsrlər dövrü özünün struktur-semantik və məzmun özəllikləri ilə diqqət mərkəzində dayanır. Belə ki, istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də digər şərq xalqlarının ədəbiyyatında sənətkarların yaradıcılığında batini dərinləşmə baş verir. Bu təriqət ədəbiyyatının öz əksini göstərməsi ilə bağlıdır. Təriqət ədəbiyyatı bədii söz sənətinin mühüm bir qolunu əhatə etməklə bərabər dövrün dini-ədəbi məfkurəsində çox böyük bir əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, orta əsrlər müsəlman şərq fəlsəfəsini, o cümlədən ədəbiyyatını təriqət ədəbiyyatsız düşünmək qeyri-mümkündür. Bu bərdə Yaqub Babayev çox haqlı olaraq qeyd edir ki, əgər təriqət ədəbiyyatı nümunələrini orta əsrlər ədəbiyyatının bədii məhsulları işerisindən çıxdaş etsək, yerində az şey qaldığını, ədəbiyyatın çox əsrlik bir dövrünün kasıb bir görkəmə düşdüyünü görürük (2, s. 5).

Bu gün sufizm haqqında geniş məlumat sahibiykə, üzərində müəyyən araşdırmalar apara bilirik, bu təbii ki, böyük sənətkarlar – mütəsəvviflər, şairlər (xüsusilə orta əsr təriqət şairləri) sayəsindədir. Onların əsərlərində, fikirlərində, qələmə aldıkları düşüncələrində sufizmin elementləri öz əksini tapmış, təsəvvüf elmi daha da dərinləşmiş, ideyaları yüksəlmişdir. Belə ki, sufi həyatı yaşayan ilk dərvişlərdən Həsən Bəsrinin adını çəkmək olar. İslam dininin inkişafı zamanı fəlsəfə və irfanın birləşməsi ilə fəlsəfi fikir söyləyənlərin, təsəvvüf elmi ilə maraqlananların sayı daha da artdı. Zamanla yetişən elm və irfan sahibləri təsəvvüf elminin təkamülünə, elmi-nəzəri konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasına öz töhfələrini verdilər. Bunlara Zünnün-əl-Misri, Bəyazid Bistami, Həllac Hüseyn ibn Mənsur, Cüneyd Bağdadi, Əbu Hamid Qəzali, Mühyəddin ibn Ərəbi, Mövlanə Cəlaləddin Rumini və s. göstərmək olar. Bu və digər belə şəxsiyyətlər təsəvvüf elmində daha dərin, daha yeni, daha batini cığırılar açdılar. Onlar zahiri elmi ilahi məhəbbətdən ayırır, maddiliklə mənəvilik arasındakı incə məqamlara toxunur, onları elmi əsaslarla göstərdilər. Beləliklə də, ədəbiyyatda “Eşqi yolunda Allah qatında özünü fəna edən insan” obrazı daha qabarıq təsvir olunmağa başladı.

Təbii ki, bu şəxsiyyətlər arasında Həllac ibn Mənsurun adı xüsusi qeyd olunmalıdır. O, öz əqidəsi yolunda cəfa və cəza çəkən fədakar bir obraz kimi simvollaşmış mütəsəvviflərdən biridir. IX-X əsrlərdə yaşamış Həllac ibn Mənsur “ənəlhəqq” şüarını irəli sürmüş və belə demişdir: “Mən özüm yoxam, məndə olan da haqqdır”. Onun fikrincə, maddi həzz və şəhvetin əsarətindən qurtulan şəxs irfani biliyi kəsb edərsə, ilahi bir məqama yüksəlib insani keyfiyyətlərdən təmizlənər. Deməli, burada əsas məsələ insani keyfiyyətlərin irfani keyfiyyətlərlə əvəz olunmasıdır. Nəticədə insan Allahın bir zərrəsidir, onun zatından qopan bir nur parçasıdır (2, s. 11-13).

İslam şərqinin fəlsəfə və din sahəsində ən böyük mütəsəvviflərdən biri də Əbu Hamid Qəzalidir. Həyatının çox böyük hissəsini dinə, sufizmə, təsəvvüf elminə, fəlsəfəyə həsr edən Qəzali fiqh və kəlam haqqında da gözəl əsərlər qələmə almışdır. Əbu Hamid Qəzali bütün araşdırmalarının sonunda belə bir nəticəyə gəlir ki, bu elmlərlə həqiqəti tam dərk etmək mümkün deyil. Bundan sonra o, mədrəsəni tərk edir, xəlvətə çəkilir. Həqiqəti dərk etməyin yolunu təkamül və irfanda tapır. Təsəvvüf və irfan ideyalarını ortodoksal islam təlimi sistemində daxil edir. O, Allahın intuisiya və vəcd yolu ilə dərk ideyasını irəli sürürdü.

Təsəvvüf və irfanın sənətlə qovuşmasında, şeir və musiqi ilə ahəngində meydana gələn başqa bir qolun inkişafından danışan zaman isə yalnız bir dahi şəxsiyyətin adını çəkə bilərik ki, o Mövlanə Cəlaləddin Rumidir. Heç mübaliğə etmədən qeyd etməliyik ki, onun “Məsnəvi”si təsəvvüf elminin mahiyyətini dərin qatlarına qədər açır. İrfan və təsəvvüfün bədii zövq və sənət nəşəsinə çevrilməsində Mövlanənin xidmətləri sonsuz və əvəzsizdir. O, insanın Allahla və başqa insanlarla əlaqəsini göstərmişdir. Allah, gözəllik və sevgi Mövlanənin üzərində dayandığı əsas mövzulardır. Bu, onun düşüncəsinin mərkəzini təşkil edir (3).

İlk türk mütəsəvvifi hesab olunan Əhməd Yəsəvi isə altmış üç yaşında xanəqahının həyatində müridlərinə çiləxana hazırlatmış, vəfatına qədər burada ibadətlə məşğul olmuşdur. Onun çiləxanada nə qədər qaldığı belli deyildir, lakin ölənin günə qədər buradan çıxmadiğı və dünyasını çiləxanada dəyişdiyi dəqiqdir. Məşhur sufi təriqətlərindən hesab olunan Yəsəvilik təriqətinin də yaranması elə sufi şeyxi Əhməd Yəsəvinin adı ilə bağlıdır. Onun yaradıcılığının və fikirlərinin özündən sonrakı sufilərə olduqca böyük təsiri olmuşdur.

Təbii ki, belə böyük mütəsəvvifləri saymaqla bitməz. Onların Azərbaycan ədəbiyyatına olan təsiri isə, əlbəttə ki, aşkardır. Ədəbiyyatımıza, xüsusilə də, XIII-XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq, sufizmin böyük təsirini, təriqət ədəbiyyatının geniş mövqeyini görə bilərik. Təsəvvüf ədəbiyyatı dedikdə ağılımıza gələn ilk Fəzlullah Nəimi, İmadədin Nəsimi, Qazi Bühranəddin, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli və s.-dir. XIII-XIV əsrlərdə Rami Təbrizi, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili, Nəsir Bakuyi, Yusif Məddah, Səddəddin Həriri, Puriya Vəli, Mahmud Şəbüstəri, Şeyx İzəddin Həsənoğlu, Arif Ərdəbili və s., XV-XVI əsrlərdə Bəsiri, Süruri, Şahi, Bağdad ədəbi mühitindən Fəzli və Ruhi Bağdadi, daha sonra Əfşəhəddin Hidayətullah, Bədr Şirvani, Mirzə Cahanşah Həqiqi, Xəlili, Kişvəri, Həbib, Fədayi Təbrizi, Məhəmməd Əmani, Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni və digər sənətkarların yaradıcılıqlarından təsəvvüfi ideyalar yan keçə bilməzdi, keçmədi də. Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”ında, Dədə Ömər Rövşəninin “Rövşənlik” təriqəti və Şeyx İbrahim Gülşəninin “Gülşənlik” təriqəti altında yazdığı şeirlərində, eyni zamanda Dədə Ömər Rövşəninin “Neynamə”, “Çobannamə”, “Miskinlik kitabı” əsərlərində, “Yusif və Züleyxa”larda, “Leyli və Məcnun”larda, Fəzlullah Nəiminin və İmadəddin Nəsiminin hürufilik ideyalarında, yazdıqları əsərlərdə, dahi Məhəmməd Füzulinin poemalarında və lirik şeirlərində sufizmin təsirindən danışmadan keçmək qeyri-mümkündür.

⁸¹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun magistrantı. billur.593@mail.ru

Fəzlullah Nəsiminin ən böyük ardıcılı, onu ideyalarını ən yüksək səviyyədə davam və inkişaf etdirən isə dahi sənətkar, filosof, mütəfəkkir, şair Şeyx İmadəddin Nəsimi olmuşdur. İmadəddin Nəsiminin Hürufi ideyalarının da əsasında sufizm dayanırdı. Deyə bilərik ki, hürufizm təməlini sufizmdən götürmüş, daha fərqli bir yöndə inkişaf edən cərəyan halını almışdı. Hürufilik özünə qədər olan təlimlərin sistemləşdirilmiş forması idi. Hərflərə mistik mənə verən bu təriqətdən əvvəl də buna cəhd edilmişdir. Ən böyük mütəsəvviflərdən hesab olunan Həllac Mənsur və İbn Ərəbi də bunun üzərində çoxlu araşdırmalar aparmışlar. İmadəddin Nəsiminin və digər hürufilərin əsas ideyası bu idi: “İnsan ən son kamil varlıqdır. Kainatın gözü, özü və canı insandır”. Səslərin kainatda hərəkəti və maddi aləmdə öz yerini hərflərə verməsi, bu hərflərin insan simasında əksi və s. məsələlər hürufizmdə əsasdır (4, s. 218).

Təbii ki, biz XIII-XIV əsr orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının sufizmdən yazan, yaradıcılığının mərkəzini təsəvvüf təşkil edən nümayəndələrinin sadəcə bir qisminə nümunələr verdik. Dövrün təsəvvüf ağırlığı, sufizm kökü bu nümunələri və sənətkarları yazmaqla bitməyəcəyini təsdiq edir.

XV-XVI əsrdə gəldikdə isə bizi istər ədəbiyyatın, istər nəsrin, istər lirikanın və istərsə də, təsəvvüf fəlsəfəsinin zirvəsində, təbii ki, dahi Məhəmməd Füzuli qarşılayır. Məhəmməd Füzulinin lirik qəhrmanı canını cananına qurban verməyə hər an hazırdır. Canın təndə müvəqqəti olduğunu, vaxtı gəldiyində canın canan yolunda, yəni Haqq yolunda fəda edəcəyini söyləyir:

Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyəlim ol nə sənindir, nə mənim (8, s. 216).

Füzuli eşq əhli mütəsəvviflərindəndir. O, sevgini daha yaxşı ifadə etmək, deyilməyən, gizlədilən, qeyri-müəyyən qalan mənaları daha anlaşılıq etmək üçün müxtəlif bənzətmələrlə toxuduğu mənə toru ilə sevginin mistik ölçüsünü açmağa çalışmışdır. İlk qəzəlinin ilk misrasının eşqlə başladığı Füzulinin “Divan”ında sevgi və onun əksi olan ağılın yer aldığı çoxlu qəzəllər vardır. Təsəvvüf əhlinin bütün söyləri Allaha çatmaq, Allaha qovuşmaq və ilahi həqiqətləri öyrənə bilməkdir. Füzuli düşünür ki, varlıq həqiqətinə ancaq eşqlə çatmaq olar:

Kad enarel-əsku lil- uşşaki minhacəl-hüda.

Salik-i rah-i həqiqət eşq eylər iktida - Eşq aşıqlərin hidayət yolunu işıqlandıranda haqq yolunun yolçusu eşqin ardınca gedir. O, göstərilən yolla irəliləyir.

XV-XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan Əfsəhəddin Hidayətın də yaradıcılığında həqiqi eşq, haqq sevgisi, təsəvvüf ünsürləri genişdir. Yuxarıda Füzulidən can və canan mövzusunda verdiyimiz nümunəyə uyğun olaraq, qeyd etmək istəyirik ki, Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında da oxşar məzmunlu qəzələ rast gəlirik:

Can gövdədə sən sevgülü cananə içündür,
Bəs bəslədiyim canını, cana nə içündür? (1, s. 293).

Təsəvvüf anlaması və anlatması olduqca mürəkkəb, anladığıdan sonra isə içindən çıxılması mümkün olmayan bir elmdir. Yunus Əmrə əsl elmi “haqqı öyrənən” elm adlandırır. Təsəvvüf də haqq elmdir. Bu elmə ümumi nəzər salaraq və böyük mütəsəvviflərdən sadəcə bir neçəsinin adını və nümunələrini verməklə fikrimizi çatdırmağa çalışdıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aidə Paşalı. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn). Bakı: Nurlan, 2011, 448 s.
2. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
3. Doç. Dr. İbrahim Arslanoğlu. Mevlananın aşk və insan fəlsəfəsi.
4. Gölpinarlı A. 100 soruda Türkiyədə mezheblər və tarikatlar. Qum: “Ensariyan yayın evi”, 1991, 304 s.
5. Gül Nihal Kul. Füzulinin tasavvufi aşk söylemi. 10 s.
6. Şıxıyeva S. Nəsiminin irfani görüşləri. Bakı Avrasiya Universiteti: Sivilizasiya, cild 5, № 4, 2016 (32), s. 122-131
7. Şıxıyeva S. Nəsiminin irfan və əhli-irfana münasibəti
8. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
9. Mütəhhəri Ş. İslami elmlərlə tanışlıq. Tehran: Sədra, 3 cildə, III c. s. 94-96
10. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
11. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Lider, 2004, 376 s.
12. Öztekin H.A. Sufi sözlük, müsbət kelimələr arşivi. İstanbul: Hayykitap, I c. 271 s.

Açar sözlər: Təsəffüv, sufizm, təriqət, vəhdəti-vücut, kamillik

Key words: Mysticism, Sufism, sect, unity-of-being, perfection

Ключевые слова: мистицизм, суфизм, секта, единство бытия, совершенство

Təsəvvüfün mahiyyəti və Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf yolu

Xülasə

Təriqət ədəbiyyatı bədii söz sənətinin çox mühüm bir qolunu əhatə etməklə bərabər dövrün dini-ədəbi məfkurəsində çox böyük bir əhəmiyyətə malikdir. Təsəvvüf bir elm və fəlsəfə sahəsi kimi şərq xalqlarının ədəbiyyatında öz yerini dərin bir şəkildə almışdır. Məqalədə əsas məqsədimiz Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Əhməd Yəsəvi, Həllac ibn Mənsur və s. mütəsəvviflərdən başlayaraq İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi, Qazi Bürhanəddin, Əfsəhəddin Hidayət və digər təriqət ədəbiyyatının nümayəndələrinə doğru bir yol xəritəsi cizmaq və hər biri haqqında onları müəyyən dərəcədə xarakterizə edəcək məlumatlar verməkdir.

The essence of Sufism and the way of development in Azerbaijani literature Summary

Sect literature covers a very important branch of the artistic word art and has a great importance in the religious-literary ideology of the time. Sufism as a field of science and philosophy has taken its place in the literature of the eastern peoples in a deep way. In the article, our main goal is Maulana Jalaluddin Rumi, Yunis Amra, Ahmed Yasavi, Hallaj ibn Mansur, etc. It is to draw a road map starting from the Sufis to Imaduddin Nasimi, Muhammad Fuzuli, Shah Ismayil Khatayi, Gazi Burhanuddin, Afsahuddin Hidayat and other representatives of sect literature and give information about each of them that will characterize them to a certain extent.

Сущность суфизма и путь развития в Азербайджанской литературе

Резюме

Сектантская литература охватывает очень важную отрасль искусства художественного слова и имеет большое значение в религиозно-литературной идеологии того времени. Суфизм как область науки и философии глубоко занял свое место в литературе восточных народов. В статье нашей главной целью являются Маулана Джалалуддин Руми, Юнис Амра, Ахмед Ясави, Халладж ибн Мансур и др. Начертить дорожную карту, начиная от суфиев до Имадуддина Насими, Мухаммада Физули, Шаха Исмаила Хатаи, Гази Бурхануддина, Афсахуддина Хидаята и других представителей сектантской литературы и дать информацию о каждом из них, которая в той или иной степени их характеризует

Rəyçi: dos.S.Abbasova

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN LİŊQVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ

Dünyada mövcud olan minlərlə dil vardır. Bu dillərin hər birində ətraf aləmdə bizi əhatə edən obyektler, əşyalar sözlərlə ifadə olunmuşdur. Hər yerdə eyni formal olaraq eyni olan bu cisimlər onlara müxtəlif cəhətlərdən yanaşıldığı, fərqli xüsusiyyətlərinin ön plana çəkildiyi üçün müxtəlif dillərdə müxtəlif cür adlandırılmışdır. Yəni dünya üzərində danışılan müxtəlif dillərdə eyni əşya yaxud hadisə eyni cür deyil, müxtəlif cür adlandırılır.

İnsan lap körpəlikdən başlayaraq öz dilini mənimsəyir, dərk edir. Elə bu yaş dövründən etibarən dünyanı, ətrafdakı əşyaları, hadisələri məhz dil sayəsində qavramağa başlayır. Bizdən kənarında mövcud olan xarici aləm nə qədər zəngin olsa belə, insan yalnız dildə qarşılığı olan, adlandırılmış əşya və hadisələri qavramaq qabiliyyətinə malikdir. İnsan gözü əvvəlcə qavranılan şeyin ən informativ hissələrini təsbit edir. Bundan sonra isə insan öz əvvəlki təcrübələrinə, gördüklərinə əsaslanaraq qavranılan şeyi bütövlükdə görür, ancaq hələ də bütün detalları ayrılıqda görə bilmir. “Deməli, qavrama prosesində şəxs obyektin bəzi mühüm əlamətlərinə istinad edərək onun mahiyyəti, təbiəti haqqında fərziyyə yürüdür, bundan sonra isə bu fərziyyənin varlığı, həqiqətə uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayır” [1, s. 280]. Bütün bunlar hadisənin – əşyanın adlandırılmasının psixoloji mərhələsini təşkil edir. Həmin əşyaların adları isə ayrılıqda dilçiliyin elementi hesab edilə bilər. Belə nəticəyə gəlirik ki, hər hansı bir cismin adlandırılması həm psixologiya, həm də dilçilik cəhətdən tədqiq edilməlidir. Elə bu zaman psixolinqvistika adlanan elm sahəsindən danışmaq mütləqdir.

Psixolinqvistika – psixologiya və linqvistikanın (dilçiliyin) vəhdətindən yaranmış elm sahəsidir. Linqvistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənir. Psixolinqvistika isə nitqin yaranması prosesinə, nitqin qavranmasına və doğma dillə xarici dilin necə dərk olunmasına müraciət edir. Psixolinqvistika nitqi ilk öncə psixoloji fenomen kimi öyrənmənin dilçilik sahəsidir. Psixolinqvistikaya görə dil danışanın və dinləyənin, yazanın və oxuyanın daxili dünyası qədər mövcud bir faktordur. Psixolinqvistikanı qismən linqvistika və qismən də psixologiya kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Bu, dili, nitqi öyrəndiyinə görə linqvistikaya və dili müəyyən aspektdən – psixoloji fenomen kimi öyrəndiyinə görə psixologiyaya aid olan kompleks elmdir.

“...söz və ya forma yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Əgər gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunmamışdırsa, ya da adının verilməsi ilə eyni vaxtda dərk edilmirsə, onunla bağlı söz yarana bilməz, eləcə də, yaddaşda olmayan və ya yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz dildə qala bilməz” [3, s. 96] fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, sözlər yaranarkən əsaslandığı bir gerçəklik mütləq olmalıdır. Alimin irəli sürdüyü linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bunu sübut edir. Bu xüsusiyyət sintaktik üsulla əmələ gələn sözlərə də aid edilməlidir. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb sözlərin tədrisi zamanı istifadə olunarsa, bu şagirdlərin qavranmasına köməklik göstərər.

“Dil struktur vahidi olaraq formaların üç əsas növü mövcuddur: leksik; leksik-qrammatik; qrammatik formalar.

Dil struktur vahidlərinin birinci növünə aid olan leksik formaların özünün də üç tipi mövcuddur:

1) ilkin variantda müəyyən leksik məna ifadə edən (kök) formalar;
2) yeni leksik məna yaratmaq məqsədilə konkret leksik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri (kök/əsas+ konkret leksik şəkilçi);

3) müxtəlif leksik, qrammatik, leksik-qrammatik formaların birləşməsindən yaranan mürəkkəb formalar” [2, s. 148].

Sintaktik üsulla yaranmış sözlərdə, yəni mürəkkəb formalarda sözün yaranmasının hər hansı bir gerçəkliyə əsaslanmasını anlamaq digər sözlərə nisbətən daha asan baş verir. Məsələn, ayaqqabı, günəbaxan, istiot, dəvəquşu, ağacdələn və s. kimi sözlər. Sadaladığımız sözlər iki sərbəst komponentin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdir. Bu mürəkkəb sözləri əmələ gətirən komponentlər təsadüfən bir-birinə yanaşmış ola bilər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əşyaları adlandırarkən onların yerinə yetirdiyi funksiyalar, əsas xüsusiyyətlər nəzərə alınır, gerçəkliklə əlaqələndirilir. Bu əlaqələr məntiqli şəkildə şagirdə izah edilərək ondan obyektin adlandırılması tələb oluna bilər.

Bir sıra mürəkkəb sözlərin yaranması zamanı baş verən linqvo-psixoloji prosesi anlamaq üçün düşünək ki, danışacağımız obyekt haqqında şagirdin heç bir təsəvvürü yoxdur və təqdim edilmiş məlumatlar əsasında həmin obyektin adlandırılması tələb olunur:

- orta əsrlərdə Cənubi Amerikadan Avropaya gətirilmiş ən gözəl bitkilərdən biridir.
- Sarı rəngin də təsiri ilə qədim zamanlardan gözəllik, ümid və sevinc rəmzi hesab olunub.
- Latınca adı “Helianthus Annuus” (əslində bu söz yunan mənşəlidir, Helianthus – günəş, Annuus-çiçək) “günəşin çiçəyi” mənasına gəlir. Bunu bitkinin çiçək açdığı zaman günəşə bənzəməsi ilə izah edirlər.
- Digər tərəfdən çiçəyin günəşin hərəkətini izləməsi diqqətçəkən detallardan biridir. Heliotropik bitki gün ərzində günəşi izləyərək onun hərəkət istiqamətində şərqdən qərbə doğru fırlanır.
- Qədim yunan əsətinə görə su pərisi Clytie günəş tanrısı Apollona aşiq olur və bir gün baxışlarını görüb sevgisini anlayar deyər gözlərini çəkmədən günəş tanrısına baxmış. Ancaq Apollon başqa birinə aşiq idi və onun sevgisinə qarşılıq vermir. Clytie buna görə çox kədərələnir və xəstə düşür. Digər yunan tanrıları onun bu halına kədərələnir və Clytini gözəl sarı bir çiçəyə çevirməyi qərara alırlar. Clytie isə öz sevgisinə baxmağa davam edir, çiçəyi ilə daima günəşi izləyir. Beləliklə, bu kədərli hekayənin sonu gözəllər gözəli sarı bitkinin yaranması ilə bitir.

⁸² Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. ahmadova_2024@mail.ru

• Türkcə “ayçiçeği” olaraq adlandırılan bu bitki, “çiçəyi çox iri, tabaq şəklində və sarı rəngdə olan bitki” olaraq izah edilir. Həmçinin, “ay” və “aya” sözləri arasındakı oxşarlıq da nəzərdən keçirilir. “Bu iki bilgiyi birləşdirərək ayçiçeğinin fərqli bir baxış açısıyla “aya” (terazi kefesi/tabak/yuvarlak) + “çiçeği” tarzında yapılmış olma ihtimalini akla getirməkdir. Ancak bunu destekleyecek yazılı bir kaynak şimdilik elimizde bulunmamaktadır” [4, s. 9].

• Yunanca “helianthus” (heli – günəş, anthus – çiçək), ingiliscə “sunflower” (sun – günəş, flower – çiçək), fransızca “tournesol” (tournant – dönmə, soleil – günəş, yönigünəşə dönmə, baxan), almanca “sonnenblume” (sonne – günəş, blume – çiçək), rusca “подсолнух” (под – altında, солнце – günəş) mənalarını verir.

Beləliklə, şagird bu bitkiyə ad vermək üçün onu müxtəlif cəhətlərdən – zahiri görünüşü baxımından, funksional rolu baxımından, dünya dillərində verilən ad baxımından tədqiq etmiş olur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bir çox dünya dillərində “günəş”lə əlaqələnməmiş mənə yalnız türkcədə “ay”la əlaqələnir. Dairəvi formada olmaq baxımından ay və gün oxşardır. Eyni zamanda hər ikisi də insanlar üçün işıq qaynağıdır. Elə bu məqamda bitkinin adlandırılması zamanı dildə ay və günün fərqləndirilməməsi psixoloji cəhətdən mümkün olan bir haldır.

Şagirdin tədqiqat və dəyərləndirmələrindən sonra dilimizdə bu bitkini adlandırmaq üçün qarşısında bir neçə yol durur: hər hansı bir dildəki sözü olduğu kimi öz dilimizə daxil edə bilər, yaxud ümumiləşdirmələr aparıb, əşyanın gerçək aləmdəki xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yeni bir söz yarada bilər. Göstərilən iki yoldan hansı birini seçməyimizdən asılı olmayaraq, dilə daxil edəcəyimiz söz mürəkkəb söz olacaq. Biz ikinci yolu seçsək, sintaktik üsulla əmələ gəlmiş bir söz yaradaraq bitkini “günçiçəyi”, “günəşçiçəyi”, “günəşdönən”, “günəşbaxan” və s. adlandıra bilərik.

Nəzərdən keçirəcəyimiz digər söz “istiot” sözüdür. Bu söz mənabələrdə “ısı ot” kimi yazılıb. İsti və ot sözlərindən əmələ gəlib, “yandıran ot (bitki)” deməkdir. Başqa bir yozuma əsasən deyə bilərik ki, sözün ikinci komponenti “ot” yox, “od” olub (qabaq od yerinə, ot da işlədilib), sinonimlər birləşməsidir, “yandıran” deməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda dilimizdə sinonim – yaxınmənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Bu da bizə düşünməyə əsas verir ki, ola bilsin, sözügedən mürəkkəb forma tarixən “isti-od” şəklində yazılınsın. Amma bu barədə heç bir mənbədə qeydə rast gəlinməmişdir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb söz olan “istiot” digər dillərdə sadə sözdür. Məsələn, latınca “piper”, ingiliscə “pepper”, almanca “pfeffer”, rusca “перец” adlandırılan bu bitkinin sözdə qarşılığı dilimizə daxil olan zaman, şübhəsiz ki, digər dillərdə müşahidə olunan fonetik oxşarlıq nəzərə alınmamış, bitkinin önə çıxan xüsusiyyətləri əsasında adlandırılması daha məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Yuxarıda qarşılığı dörd dildə verilən sözün ilk üç dildə fonetik quruluşca bir-birinə olan bənzərliyi göz önündədir. Sözün latın dilindən digər dillərə keçməsi müşahidə olunur. Eyni sözün türkcədə qarşılığı isə “karabiber” formasında verilir, bu söz isə digərlərindən fərqli olaraq mürəkkəb sözdür. Lakin burada da diqqət yetirməli olduğumuz bir məqam var: “karabiber” – “piper” fonetik oxşarlığı. Türkcədə öz rənginə görə “qara” sifətini qəbul edib mürəkkəb söz kimi formalaşsa da, piper – biber sözlərinə “p – b” keçidi aydın hiss edilir.

Qarşılaşdırmaq istədiyimiz daha bir məqam isə rus və türkmən dillərindəki “istiot” sözüdür. Rusca “перец” (pereç), türkməncə “burç” adlanır. Burada diqqət çəkən iki məqamla qarşılaşırıq:

a) “p – b” keçidi

b) “r” və “ç” samitlərinin təkrarlanması.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, haqqında danışılan bitki dilimizdə adlandırılarkən digər dillərdə müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan, əsas xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə söz formalasdırılmışdır.

Tədqiq etmək istədiyimiz bir digər söz “ağacdələn” sözüdür. Mürəkkəb söz olub, “ağac” və “dəlmək” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bu sözün yaranmasını yalnız formal olaraq izah etməkdənsə, deyə bilərik ki, ağacdələn bir quşdur və bu quş ağac koğuşlarını dimdikləyir (dəlir) və oradakı cücülərlə qidalanır. Bəzi türk dillərində və bizim bəzi dialektlərimizdə “ağacqaxan” formasında işlədilir. Sintaktik üsulla yaranmış olan bu söz obyektin yerinə yetirdiyi funksiya əsasında formalasmışdır. Yəni quşun ağacda oturub dimdiyi ilə onu dəlməyi adlandırma üçün kifayət qədər yetərli hesab olunmuşdur. Türkcədə və bizim bəzi dialektlərimizdə işlənən “ağacqaxan” – “ağacqaxan” forması da “ağac” və “qaxmaq (kakmaq)” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Lüğətlərimizdə “qaxmaq” sözünün izahı kimi “var gücü ilə bir şeyi bir yerə vurmaq, çırpmaq” verilmişdir. Bu da quşun dimdiyini var gücü ilə ağaca çırpması ilə əlaqədardır.

Dilimizdə mürəkkəb formaya malik olan bu söz latınca “picum” və rusca “дятел” şəklindədir. İngilis dilində isə eynilə dilimizdə olduğu kimi mürəkkəb sözdür: “woodpecker” (“wood” – ağac, oduncaq; “peck” – deşmək, dimdikləmək, “-er” – feildən isim düzəldən şəkilçidir), yəni “ağac dimdikləyən”. Gördüyümüz kimi, ingilis dilində də bu söz yerinə yetirdiyi funksiya əsasında adlandırılmışdır. Belə müqayisəli şəkildə şagirdə çatdırılan məlumat daha yaddaqalan olacaq.

Araşdırmaq istədiyimiz bir digər söz “dəvəquşu” sözüdür. Dəvəquşu quşlar arasındakı ən böyük canlıdır. Uzun boynu və ayaqları, iri gövdəsi ilə tanınır. Azərbaycan dilində “dəvə” və “quş” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Çox güman ki, sözün formalasması zamanı qanadlı heyvan olduğu üçün “quş”, öz ölçüsünün böyüklüyünə, yaxud boynunun və ayaqlarının uzunluğuna görə seçildiyini üçün “dəvə” sözlərindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan və türk dillərində eyni quruluşa və məzmununa malik olan söz, türkcədə “dəvəkuşu” şəklindədir. Elmi adı latınca “struthio” olub, rus dilində “страус”, ingilis dilində “ostrich” formasında işlənir. Bu üç dildə sözün bənzər formalarda işləndiyini müşahidə edirik. Hər üç dildə də söz kökündəki “s”, “t” və “r” səslərinin ardıcıl düzülüşünə əsasən demək olar ki, söz latın dilindən digər dillərə keçib və bəzi forma dəyişikliyini məruz qalsa da, öz mənşəyini qoruyub saxlayır.

Qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sözlər linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi çərçivəsində tədris edilərsə, onların şagirdlər tərəfindən qavranılması və yadda qalması asanlaşacaq. Çünki şagird üçün hər hansı bir məlumatı avtomatik

şəkildə qəbul edib yadda saxlamaq çətinlik yaradırsa, onunla bağlı hər hansı əlavə məlumat təqdim olunduğu halda həmin obyektin xüsusiyyətini dərk etdiyi üçün yaddasaxlama daha rahat baş tutacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Dilçilik problemləri. Bakı: Elm, 2019, 404 s.
2. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 s.
3. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 192 s.
4. Özçoban Y. Dünya dillerinde güneş çiçeği olarak adlandırılan bitki türkçede neden ayçiçeği? <https://dersipark.org.tr/tr/download/article-file/157242> , 12 s.

Açar sözlər: psixolinqvistika, mürəkkəb söz, günəbaxan, istiot, ağacdələn, dəvəquşu

Key words: psycholinguistics, compound word, sunflower, pepper, woodpecker, ostrich

Ключевое слово: психолингвистика, сложное слово, подсолнух, перец, дятел, страус

Research and teaching of complex words within the framework of the theory of linguistic-psychological unity theory Summary

A theory that will help to eliminate many difficulties that arise during the teaching of complex words - through the theory of linguistic-psychological unity, the etymology of words, their origin, how they are formed, etc. it is possible to facilitate the teaching process by informing the student about According to psycholinguistics, that is, a field of science born from the combination of linguistics and psychology, language is as much a factor as the inner world of the speaker and listener, writer and reader. That is, in order for something to exist as a concept in the human brain, one must first be aware of the object, and then name that object. Without information, the process of naming, perception and memorization cannot go properly. In this article, it has been discussed how the formation of some complex words can be conveyed to the students, and how the student can create a new word based on the information given to him. As a result of the research, we see that linguistics and psychology are inseparable. As long as man exists, as long as he wants to live, understand, learn, develop, language and psychology will continue to remain in unity.

Исследование и преподавание сложных слов в рамках теории лингвopsихологического единства Резюме

Теория, которая поможет устранить многие трудности, возникающие при обучении сложным словам, - через теорию языково-психологического единства, этимологию слов, их происхождение, способы образования и т.д. можно облегчить учебный процесс, информируя студента о Согласно психолингвистике, то есть области науки, рожденной от соединения лингвистики и психологии, язык является таким же фактором, как внутренний мир говорящего и слушающего, писателя и читателя. То есть для того, чтобы что-то существовало как понятие в человеческом мозгу, нужно сначала осознать этот объект, а затем назвать этот объект. Без информации процесс называния, восприятия и запоминания не может идти должным образом. В этой статье обсуждалось, как можно передать учащимся образование некоторых сложных слов и как учащийся может создать новое слово на основе данной ему информации. В результате исследования мы видим, что лингвистика и психология неразделимы. Пока существует человек, пока он хочет жить, понимать, учиться, развиваться, язык и психология будут продолжать оставаться в единстве.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

MÜASİR DİLLƏRDƏ HƏRBI TERMINOLOGİYANIN YARANMA YOLLARI

Hal-hazırda dilçiliyin ən fəal inkişaf edən sahələrindən biri terminologiyadır. Terminologiya dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində başlıca mühim mənbədir. Terminoloji lüğət vahidləri istənilən mətnin əsas semantik yükünü daşıyır, müxtəlif fəaliyyət sahələrində xüsusi kommunikativ əhəmiyyət kəsb edir. Müasir terminologiyanın aktuallığı və çoxşaxəliliyi son onilliklərdə xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərir. Son zamanlar terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda kifayət qədər terminoloji sahədə baş vermiş kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi ifadə edən “terminoloji partlayış”, “informasiya-terminoloji partlayış” ifadələrinə tez-tez rast gəlinir. “Terminoloji partlayış” elmdə, istehsalat təcrübəsində, sosial-iqtisadi sahədə, siyasi sistemdə baş verən dəyişiklikləri əks etdirən informasiya partlayışı nəticəsində yaranmışdır. I Ümumittifaq Terminoloji Konfransda çıxış edən akademik V.Vinoqradovun qeyd etdiyi kimi, “ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxil olan termin və terminologiya probleminin dərk edilməsi ilə bağlı hər şey dilçiliyi təkcə elmin müxtəlif sahələrinə deyil, həm də istehsalat təcrübəsinin və peşə işinin müxtəlif sahələrinə yaxınlaşdırır” [3, s. 17].

Dünya dilləri inkişaf edib zənginləşdikcə terminlərdən ibarət söz qrupları bütövlükdə dilin terminoloji leksikasının formalaşmasına səbəb olur. Leksikanın mühim bir hissəsini təşkil edən bu qata həm də “xüsusi leksika” da deyirlər [1, s. 33]. Bu leksik qat öz mahiyyətinə və spesifik xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından fərqlənir. Dilin leksikasına daxil olan müxtəlif sahələrə aid edilən terminoloji sistemlər özünəməxsus vahidlərə malikdir. Bu terminoloji sistemə daxil olan terminlər bilavasitə həmin sahələrə aid olan anlayışların mənasını izah edir.

Dilin lüğət tərkibində hərbi terminoloji qat mühim yer tutur. Hərbi terminoloji qat terminlərin zənginliyi ilə seçilir. Tarixilik nöqteyi-nəzərdən bu zənginlik hələ ilkin icma münasibətləri dövründə icma üzvlərinin xarici təsirlərdən qorunmaq məqsədilə müxtəlif mübarizə və müharibələrə üstünlük verməsi ilə izah oluna bilər. Belə mübarizələrdə insanlar müxtəlif qoruyucu vasitələr yaratmış, onlara adlar vermiş və beləliklə döyüş, hərbi, özünümüdafiə ilə bağlı mənalar ifadə edən ilk hərbi terminləri yaratmışdılar. V.Vinoqradov qeyd edirdi ki, hərbi terminologiyanın tarixinin öyrənilməsi məsələsi təkcə millitarixi problem olmayıb, həm də beynəlmiləl, dünya elminin, bəşər sivilizasiyasının, dünya xalqlarının mədəni əlaqələri tarixi və xalqların ictimai birliyi problemidir [7, s. 45].

Dilçilikdə tez-tez “hərbi terminoloji sistem” və ya “hərbi leksika” ifadələri işlədilir və çox vaxt onların ifadə etdikləri mənalar qarışdırılır. Hərbi terminoloji sistem dedikdə daha çox sırf hərbi anlayış və məfhum bildirən və bilavasitə terminin bütün tələblərinə cavab verən, başqa sözlə desək, tamamilə terminləşən dil vahidləri nəzərdə tutulur. Hərbi leksika adı altında isə, ümumişlək fondun bu və ya digər məqsədlə hərbi quruculuq, ordu, müharibə və s. aid edilən söz və söz birləşmələri başa düşülür. Hərbi leksika ifadəsi ilə həm də hərbi işinin müxtəlif sahələri ilə bağlı olan anlayışlar, müxtəlif növ hərbi texnika, onun hissələri və bu işlə əlaqədar olan elmi anlayışları bildirən dil vahidləri anlaşılır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında hərbi terminlərə müxtəlif təriflər verilmişdir. V.Vinoqradov hərbi terminləri belə tərif edirdi: “Hərbi terminlər hərbi işi, ordu və müdafiə quruculuğu sahəsində bu və ya digər şəkildə istifadə olunan hərbi anlayış və məfhum ifadə edən söz və söz birləşmələridir”. N.K.Qarbovski hərbi termini “sadə olan xüsusi ad və ya semantik quruluşunda “hərb”, “döyüş” anlayışları olan mürəkkəb formal struktur” kimi tərif edir. V.N.Şevçuk hərbi termin anlayışının aşağıdakı tərifini təklif edir: “Hərbi termin – hərbi işinin müəyyən sferasının konseptual və funksional mənaya malik sintetik və ya analitik nominasiyanın sabit vahididir” [6, s. 58]. E.U.Malışeva isə hərbi termini terminoloji mənə daşıyan anlayışın simvolu hesab edir: “Hərbi termin adi sözdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, çünki o, xüsusi mənə ifadə edir. Hərbi termin ifadə olunma yollarından asılı olmayaraq leksik-semantik dəyərini itirməyən məfhumdur” [14].

Hərbi terminologiya hərbi işinin bütün sahələrini əhatə edir və dövlətin hərbi sahədəki inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşmağa çalışır. Başqa sözlə desək, istənilən hərbi islahat, hərbi-texniki sahədə inkişaf, müxtəlif prinsiplərə əsaslanan silahların sınaqdan keçirildiyi təlimlərdə dövlətin iştirakı və s. kimi hadisələr yeni hərbi terminlərin yaranmasına səbəb olur. Belə terminlər hər hansı bir dildə bu və ya digər dərəcədə bütün hərbi terminlərə xas olan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Hərbi terminlər iyerarxik olaraq bir-birindən asılıdırlar. Bu terminlər digər terminlərin xüsusi və ümumi anlayışlarını ehtiva edə bilər. Hərbi terminlər hərbi fəaliyyət sahəsində tətbiq olunan müvafiq ciddi konsepsiyaya uyğun olmalıdırlar. Hərbi terminlər öz semantikasında müstəqildir və kontekstdən asılı deyildir.

Hər dildə hərbi terminlərin təsnifatında orta və fərqli cəhətlər var. Dünya dillərində hərbi sözlər quruluşuna görə birkomponentli və çoxkomponentli olmaqla iki qrupa ayrılır. Yaranma formasına görə isə hərbi terminlər semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulu ilə yarananlar olmaqla 4 qrupda öyrənilir. Müxtəlif dillərdə hərbi terminlərin leksik-semantik bölgüsü fərqli aparılır. Hərbi terminoloji vahidlərin bir çoxu emosionallıqdan da uzaqlaşa bilmirlər. Başqa sözlə desək, bir çox dünya dillərində bəzən hərbi terminlər emosional mənə çalarları kəsb edir, eyni hərbi anlayış müxtəlif emosional çalarlı leksik vahidlərlə ifadə olunur. Bu daha çox hərəkətlə bağlı olan feili hərbi terminlərdə müşahidə edilir və belə güman etmək olar ki, feillərdə özünü daha çox biruzə verən ekspressivlik, emosionallıq və məcazlaşma imkanlarının genişliyi işə bağlı meydana çıxır [1, s. 78]. Bu səbəbdən də hərəkətlə bağlı hərbi anlayış və məfhumları ifadə etmək üçün müxtəlif dil vahidlərinin işlədilməsi ilə eyni mahiyyətli bu və ya digər hərbi anlayışları fərqli semantikəli sözlərlə vermək mümkündür. Bu təzahür isə terminlərin təkmənəlliyi və emosionallıqdan uzaq olması tezisi ilə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilində “məğlub etmək”, “məhv etmək”, “dağıtmaq”, “darmadağın etmək”, “yerlə yeksan etmək”

⁸³ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu, zeynebalisoy@gmail.com

feilləri hərbi feillər hesab olunur və sinonimliyi ilə seçilir. Rus dilində də “победить”, “уничтожить”, “нанести поражение”, “разбить”, “разносить”, “сокрушать” feilləri, ingilis dilində “to defeat”, “to destroy”, “to smash” feilləri, ibri dilində isə ניצח (nitseax), השמיד (hişmid), החריו (hixri‘a), הרס (haras), מוטט (motet) feilləri dilimizdəki feillərin sinonimliyini özündə ehtiva edir. Lakin bəzən dünya dillərində hərbi terminlərin ifadəsi üst üstə düşür. Bunun səbəbləri aşağıdakılardır:

- dövlətlərin silahlı qüvvələrinin təşkilinin müxtəlif strukturu, təşkilati strukturda mövcud olan hissələrin, birləşmələrin və ya qurumların adlarının tam və ya qismən uyğunsuzluğu;

- müxtəlif dövlətlərin silahlı qüvvələrində qəbul edilmiş hərbi rütbələr sistemindəki uyğunsuzluq;
- hərbi sahəyə aid akronim və abbreviaturaların xarici dil ekvivalentlərinin seçilməsindəki çətinliklər;
- orijinal dildə və tərcümənin aparıldığı dildə terminoloji nominasiyada konkret konsepsiyanın olmaması.

Hərbi terminlər digər sahə terminlərinə dair ümumi tələblərə qismən malik olsalar da aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: 1) əksər hərbi terminlərinde iki və ya daha çox komponentin olması: ballistik raket - ballistic missile-баллистическая ракета, טיל בליסטי (til balisti) və s. 2) hərbi terminlərin ifadəsində abbreviaturalardan geniş istifadə olunması: KB (kəşfiyyat böliyi), İS (İntelligence service), ПП (подразделение разведки), אמ"ן → אגף מודיעין (‘aqaf modi‘in → ‘aman). Müasir ibri dilində hərbi terminlərin bu cür ifadəsi olduqca geniş yayılmışdır [10, s.72]: מש"ק → מפקד שאינו קצין (mefaked şeyyno katsin → maşak – serjant), מנחל כללי → מנכ"ל (menahel klali → mankal – baş katib), ראש המטה הכללי → רמטכ"ל (roş ha-mate ha-klali → ramatkal – Baş qərargah rəisi), רכב קרבי משוריין → רק"ם (rekem – rexev kravi meşuryan – zirehli döyüş maşını), גייסות משוריין → גי"ש (naqmaxon – nose qeyasot meşuryan qaxon – aşağı hissəsi zirehlənmiş transportyor) və s. 3) hərbi terminlərin tərkibində eponimlərin (xüsusi ad) olması: Glock tapancası – Glock pistol, пистолет Глока, אקדח גלוק (‘ekdax qlok), Kalaşnikov avtomatı – Kalashnikov riffle, Автомат Калашникова, רובה קלצ'ניקוב (rove Kalaşnikov) və s.

Güman olunur ki, hərbi terminologiyadakı inkişaf ekstralinqvistik və linqvistik amillərə əsaslanır [4, s.8]. Ekstralinqvistik amillərlə əlaqədar hərbi terminologiyanın inkişaf tendensiyaları bunlardır: 1) Döyüş meydanından kənar qarşıdurmaların yaranması: kiberhücum – cyber attack, кибератака, התקפת סייבר (hatkafat seyber), informasiya cəbhəsi – information front, информационный фронт, חזית המידע (xazit ha-meda‘); 2) Elmi-texniki inqilabın hərbi sahəyə sirayət etməsi. Lazer silahlarından geniş istifadə bir sıra əlaqəli terminlərin yaranmasına və genişlənməsinə səbəb oldu: kimyəvi lazer əsaslı raket əleyhinə müdafiə sistemi – chemical laser-based anti-missile defense system, система противоракетной обороны на основе химического лазера, מערכת הגנה נגד טילים המבוססת על לייזר כימי מצ"ק (ma‘arexet haqana neqed tilim ha-mevuseset ‘al leyzer ximi), yod partlayıcı nasoslu oksigen-yod fotodissosiasiya lazeri – an oxygen-iodine photodissociation laser with an iodine implosion pump, кислородно-йодный фотодиссоциационный лазер с йодной имплозивной накачкой, לייזר חמצן-יוד על פוטודיסוציאציה עם משאבת חומר נפץ של יוד (leyzer xamtsan-yod ‘al fotodisotsi‘atsiya ‘im maş‘evat xomer napats şel yod) və s. 3) Müasir dünya dillərinin qloballaşma və beynəlmilləşmə meyli. Müasir dillərdə hərbi terminologiyada beynəlmilləşmə meyli ingilis dili və onun amerika versiyasından çoxlu yeni sözlər götürülməsinə gətirib çıxardı: Radio aşkarlayıcı və istiqamətləndirici aviasiya kompleksi – AEW&C (Airborne early warning and control), Авиационный комплекс радиобнаружения и наведения, Olobal Mövqə təyinetmə Sistemi – GPS (CiPIEs – Global Positioning System), система глобального позиционирования və s.

Hərbi terminologiyanın linqvistik amillərlə bağlı inkişaf tendensiyaları isə aşağıdakılardır: 1) Terminoloji lüğətin standartlaşdırma meyli ilə bağlıdır. Müasir media mətnlərində lüğətlərə daxil edilməyən alınma terminlərin sayında artım müşahidə olunur. Bu, müasir hərbi diskursun yüksək standartlaşdırma səviyyəsi ilə xarakterizə olunması ilə izah olunur. 2) Hərbi terminlərin dəqiqləşdirilməsi, konkretləşdirilməsi meyli. Bu tendensiya terminin qeyri-müəyyənliyini azaltmaq və anlayışın dəqiqliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Məsələn: dilimizdə “bombardmançı” termininin mənasının daha da konkretləşdirilməsi məqsədilə “ağır bombardmançı, dörd mühərrikli ağır bombardmançı, dördmühərrikli uzun mənzilli ağır bombardmançı” mənalarnı ifadə edən bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır: heavy bomber, four-engine heavy bomber, four-engine long-range heavy bomber; тяжелый бомбардировщик, четырехмоторный тяжелый бомбардировщик, четырехмоторный дальний тяжелый бомбардировщик; מפציץ כבד מפציץ כבד עם ארבעה מנועים – מפציץ כבד לטווח ארוך עם מפציץ כבד מפציץ כבד עם ארבעה מנועים (maftsits kaved, maftsits kaved ‘im ‘arba‘ mano‘im, maftsits kaved le-tevax ‘arux kaved ‘im ‘arba‘ mano‘im). 3) Hərbi terminlərin qısaldılması, “sıxılması”. Uzun çoxkomponentli terminlər nitqdə əhəmiyyətli dərəcədə çətinliklər yaradır. Bu səbəbdən də əksər dünya dillərində informasiyanın optimallaşdırılması məqsədilə hərbi söz və ifadələrin ixtisar edilməsi və abbreviaturlaşması yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlmə tendensiyası da müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində piyada döyüş maşını PDM, hərbi – sənaye kompleksi HSK, Müdafiə Nazirliyi MN abbreviaturaları vasitəsilə sadələşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, abbreviaturalarla müqayisədə, Azərbaycan dili hərbi terminologiyasında heca ixtisarları – akronimlərdə çox az təsadüf etmək olar. Rus dilində isə hərbi terminlərin həm akronim, həm də abbreviaturalarla ifadəsi geniş yayılmışdır: броневая защита – бронезащита (הגנה משוריית – haqana meşuryenet – zirehli müdafiə), боевые припасы – боеприпасы (תחמושת – taxmoşet – silah – sursat), стратегические ядерные силы – СЯС (כוחות גרעין אסטרטגיים – koxot qar‘in ‘astreteqim – strateji nüvə qüvvələri) və s.

Müasir dünya dillərində hərbi terminlərin yaranması yollarının araşdırılması dilçiləri daim maraqlandıran mövzulardan biri kimi həmişə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Alman hərbi terminologiyasının başlıca zənginləşdirilmə mənbələrini araşdıran S.V.Sokolov qeyd edir ki, dünya dillərində hərbi termin və termin – söz birləşmələri sintetik və morfoloji yollarla yaranır. Norveç hərbi terminlərinin yaranmasını tədqiq edən D.N.Soldatova isə bu dildə hərbi terminlərin yalnız şəkildə vasitəsilə yarandığını və az sayda abbreviatur formasında olan terminlərin mövcudluğundan yazır. Fin

dilində hərbi terminologiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, fin dilində hərbi terminologiyanın inkişafı dilin ümumi qanunlarına tabedir. Hər hansı bir aqqlutinativ dildə olduğu kimi, fin dilində də hərbi terminlər sisteminə qədər uzanan ən məhsuldar sözdüzəltmə yolu şəkildir. Qeyd etmək lazımdır ki, şəkildə morfoloji qaydalarla düzəldilməsi zamanı sözün tərkibindəki fonetik dəyişikliklər baş verir ki, bu da ciddi şəkildə morfoloji qaydalarla tənzimlənir. Rus dilində hərbi terminologiyanın yaranma yolları A.M.Plexov tərəfindən araşdırılmışdır. O yazırdı ki, rus dilində hərbi terminlər əsasən söz birləşməsindən ibarətdir və qısaltmalarla ifadə olunur. Müasir yapon dilinin hərbi terminologiyasını araşdıran D.A.Maslov isə dünya dillərində hərbi terminologiyanın yaranmasını daha çox ekstralingvistik amillərə bağlayır. O yazırdı ki, “hərbi terminologiyanın da yaranması digər terminoloji sahələr kimi elmi tərəqqidən və cəmiyyətin inkişafından asılıdır”.

İbri dili dirçəldikdən sonra İbri dili Akademiyasının başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən birini məhz terminlərin yaranması təşkil edirdi. Nəzərə alsaq ki, İsrail dövləti müstəqilliyi elan etdiyi andan etibarən müharibələrin mərkəzində olan dövlətdir, o zaman deyə bilərik ki, hərbi terminologiyanın bu dildə sürətli inkişaf heç də təsadüfi deyildir. Biz hələ Əhdi-Ətiqə nəzər salsaq burada çoxsaylı sadə hərbi sözlərin olduğunu görə bilərik. Lakin müasir dövrdə ibri hərbi terminologiyasında terminlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri hesab edilən qısalıq və az sözdən ibarət olma tələbi də çox hallarda pozula bilər. Belə ki, hərbin müasir inkişaf səviyyəsi, çoxfunksiyalılığı və mürəkkəb sistemliyi onunla bağlı olan anlayış və məfhumların dildə ifadəsində mürəkkəb və çoxkomponentli terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda bəzən hərbi terminlərin ifadəsində terminlərə xas tələblərin pozulması halları da müşahidə olunur. İbri dilində çoxsaylı hərbi terminlərə rast gəlirik ki, onlar birdən çox mənalar ifadə edir və çoxmənalılıq keyfiyyəti qazanır. Məsələn, נשק קר (neşek kar – soyuq silah) termini ilə חרב (xerev – qılınc), פיקיון (piqyon – xəncər), חץ (xets – ox), מקלעת (mikla‘at – sapand), שרביט (şarvit – əmud) və s. kimi ayrı-ayrı döyüş alətləri adlandırılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasimov İ. “Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı”, Bakı 2020
2. Seyidov M.M. Rusca-Azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti, Bakı, 1993
3. Брисина Е.Б. Фразиологическая активность военной лексики, Автореф.диссерт. Волгоград 1993
4. Ле Ань Ван. Аббревиация как способ словообразования в русской военной терминологии (на материале текстов СМИ) / Ле Ань Ван // Филология: научные исследования. – 2019. – № 3. – С. 61-66 (0,6 пл.).
5. Шапиро Ф.Л. Некоторые пути и источники пополнения словарного состава современного языка иврит // Семитские языки: Сборник статей. М., 1963
6. Шевчук В. Производные военные термины на английском языке, Москва 1988
7. Экономов Г.М. Особенности семантики военного термина (на материале русского и английского языков), Автореф.диссерт. Москва 1989
8. בלאו י. עיונים בבלשנות עברית. ירושלים, תשנ"ו, 1996
9. שורצולד א. (רחריג). דקדוק ומציאות בפועל העברי. רמת-גן, תשמ"א, 2018
10. רבין ח. שפות שמיות: פרק מבוא. ירושלים, תשנ"א, 1991
11. רובינשטיין א. תחבר ומשמעות: עיונים בלשון המקרא ובעברית החדשה. תל-אביב, תשנ"ה, 2015
12. <https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/dictionary/list.htm>
13. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/96048/1/85-88.pdf>
14. <https://artsandculture.google.com/entity/m0119c0bj?hl=ru>

Açar sözlər: termin, hərbi terminologiya, affiksəl termin yaratma, leksik tərkib, törəmə termin, alınmalar, konversiya

Ключевые слова: термин, военная терминология, аффиксальное терминообразование, лексический состав, термин-дериват, заимствование, конверсия, аббревиатура

Key words: term, military terminology, affixal term formation, lexical composition, derivative term, borrowing,

Пути формирования военной терминологии в современных языках

Резюме

Военная терминология охватывает все области военной работы и пытается адаптироваться к уровню развития государства в военной области. Иными словами, любая военная реформа, развитие в военно-технической области, участие государства в учениях, где испытывается оружие по разным принципам и т.д. такие события приводят к созданию новых военных терминов. Такие термины обладают рядом черт, общих для всех военных терминов любого языка в той или иной степени. По форме образования военные термины изучаются в 4 группах: семантический метод, морфологический метод, синтаксический метод и метод калка. Лексико-семантическое членение военных терминов осуществляется по-разному в разных языках.

ays of formation of military terminology in modern languages

Summery

Military terminology covers all areas of military work and tries to adapt to the level of development of the state in the military field. In other words, any military reform, development in the military-technical field, participation of the state in exercises where weapons are tested according to different principles, etc. such events lead to the creation of new military terms. Such terms have a number of features that are common to all military terms in any language to one degree or another. According to the form of education, military terms are studied in 4 groups: the semantic method, the morphological method, the syntactic method and the Kalka method. The lexico-semantic articulation of military terms is carried out differently in different languages.

RƏYÇİ: dos. E. Vəkuyeva

ƏRƏB ƏLYAZMALARI VƏ ƏLYAZMA FONDLARI

İlkin olaraq Avropada, daha sonra isə bütün dünyada “şərqşünaslıq” adı ilə yaranan elmin mühüm qolu olan “ərəbşünaslıq” elminin əsas vəzifəsi ərəb ədəbi dilini və bu dildə yazılmış nəhəng ədəbi irsi tədqiq etmək olmuşdur. Hətta XIX əsrdə ərəb filologiyasının digər sahələrinin (dialektologiya, folklorşünaslıq, daş kitabələrin tədqiqatı, müasir ədəbiyyat və s.) inkişafı nəticəsində şərqşünaslığın tədqiqat sferaları genişlənsə də, əlyazmaların öyrənilməsi ən görkəmli yer tutmaqda davam etmişdi. Lakin bu sahənin böyük maraq obyektinə olmasına və Azərbaycanda ərəb dilçiliyi və filologiyasının öyrənilməsinə önəmli qiymət verilməsinə baxmayaraq respublikamızda ərəb əlyazmalarına dair hər hansı ümumiləşdirici əsərlər hələ yazılmayıb. Ümumiyyətlə, bu sahənin tədqiqi ilə bağlı ölkəmizin hüdudları xaricində də yazılmış elmi əsər səviyyəsində işlərin yalnız Post-Sovet məkanında sovet şərqşünası A.B.Xalidovun 1983-cü ildə yazdığı “Ərəb əlyazmaları və ərəb əlyazma ənənəsi” adlı dissertasiya işini nümunə göstərmək olar. Əlyazmalar hədis, təfsir, fiqh, tərcümə, dil və ədəbi sistemlər və nərsədən başqa bütün İslam elmləri və sənətlərini ehtiva etdiyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz belə geniş çərçivəni əhatə etdiyi üçün əlyazmaların tədqiqi aktuallığını bu günümüzə də qoruyub saxlamaqdadır. Tədqiqat aparən alimlər və tədqiqatçılar nadir faydalı dəyərə malik əlyazma nüsxələri hazırlamaq üçün bu cəhətə diqqət yetirməlidirlər.

“Əlyazma” sözü ərəb dilində “məxtutat” sözünün qarşılığı olub “خط” (yazmaq, yazıya keçirmək, çəkmək) sözündən düzələrək “yazılanlar” mənasını verir. Terminologiyaya gəldikdə isə “əlyazmalar” əl ilə yazılmış kitablar növüdür. Əlyazmalar çapın icad olmasından öncəki bütün məlumatların ilkin mənbəyini təmsil edir. Hicrətin ilk beş yüz illiyində ərəb ədəbiyyatı tarixi ilə maraqlananlar həmin dövrdəki əlyazmalarla az da olsa tanış olanlar ərəb əlyazmalarının dünya əlyazma tarixində ən yüksək pillədə mövqə tutduğuna əmin ola bilərlər. Ərəb dövlətinin genişlənməsi, ərəblərin yeni ərazilərdə, xüsusən də, özlərinin qurduqları və ya əvvəlcədən mövcud olmuş şəhərlərdə məskunlaşması, fəth edilmiş ölkələrin əhalisinin ən fəal zümrələri arasında İslam dininin və ərəb dilinin yayılması, ərəb dilinin dövlət dili kimi mövqeyinin gücləndirilməsi, orfoqrafiya islahatlarının başa çatdırılması – bütün bunlar ərəb dilində kitabların yazılması üçün açılan geniş üfüqlər idi (4, s. 62).

Müsəlmanların müqəddəs kitabı “ummul-kitab” (kitabların anası) sayılan “əl-Qurani-l-Kərim” İslam dünyasının ən oxunaqlı və nüsxələri dəfələrlə köçürülən ərəb dilində ilk yazı nümunəsidir. Artıq VIII əsrdə ərəb dilində bir çox yazılı abidələr mövcud idi ki, ən azından həmin əsərlərin və onların müəlliflərinin adları məlum idi. IX əsrdə isə artıq müəllif və əsərlərin sayı yüzlərlə idi. Daha sonra isə kitab yazısı intensiv şəkildə inkişaf edərək həm dünyəvi, həm də dini məzmunlu müxtəlif növ kitablarda öz təcəssümünü tapır. Ərəb kitab yazısının yaranmasının və inkişafının ilkin mərhələsi 610-cu ildən 750-ci ilə qədər, yüz ildən bir qədər çox olan bir dövrü, yəni İslam peyğəmbəri Məhəmmədin (s.a.s.) dövrünü, Mədinədə dörd Rəşidi xəlifəsinin və Əməvi xəlifələrinin Dəməşqdəki hakimiyyət dövrünü, ərəb imperiyasının yarandığı dövrü əhatə edir. Təbii ki, bu dövrdə Quranın yazılı mətni meydana çıxmış, ərəb qrafikası dövlət idarələrində, işgüzar yazışmalarda istifadə olunmağa başlanmış, ilk təfsir və hədis məcmuələri tərtib olunmuş, ilahiyat, tarixşünaslıq və filologiyanın əsasları qoyulmuş, ədəbi yaradıcılıq, xüsusən də poeziya davam etdirilmiş, şifahi ədəbiyyatın bəzi əsərləri ilk dəfə yazılı qeydə alınmış, pəhləvi, bəlkə də, yunan dilindən ərəb dilinə az sayda da olsa tərcümələr edilmişdi. Ərəb ədəbiyyatı və elminin əsl çiçəklənmə dövrü, poeziya janrlarının inkişafı və şaxələnməsi, müəllif və yazıların sayının kəskin artması, yayılma arealının genişlənməsi, əlyazmaların yaradılması və çoxaldılması üzrə fəaliyyətin geniş vüsət alması Abbasilər sülaləsinin (750-1258) hakimiyyəti dövrünə, xilafətin Bağdad dövrünə aid edilir.

Ərəb əlyazmalarının yaranması və yayılması kitab yazısının özünün inkişafı və ayrı-ayrı əsərlərin nüsxələrinin sayının artması ilə bilavasitə əlaqədardır. Elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən əlyazmaların artması həm şəxsi, həm də kütləvi kitabxanaların təşəkkül tapmasına gətirib çıxartmışdı. Ərəb kitabxanalarının formalaşması tarixində ən mühüm mərhələ Bağdadla bağlı olmuşdur desək, əsla yanılmırıq. İki əsrdən artıq bir zamanı əhatə edən İslamın “Qızıl dövrü” (العهد الذهبي) adlandırılan tarixi dönmə zaman etibarilə Abbasilər xilafətinin hakimiyyəti dövrü ilə üs-üstə düşür. Abbasilər sarayında kitab fondu ikinci xəlifə Harun ər-Rəşidin (754-775) dövründə formalaşmağa başlamış (6, s. 111), getdikcə artırılaraq xəlifə əl-Məmunun dövründə də “Hikmət evi” (بيت الحكمة) adlanan saray kitabxanasının əsas bazasına çevrilmişdi. Hakimiyyət orqanlarının bilavasitə dəstəyi ilə təşkil edilən və dövlət xəzinəsindən maliyyələşdirilən Abbasi xəlifələrinin kitabxanası digər ərəb kitabxanalarının yaranmasına və kitab işinin inkişafına güclü təkan vermiş, müsəlman hökmdarları, feodalları və alimləri tərəfindən yaradılmış bütün sonrakı saray və xalq kitabxanaları üçün əsl nümunə olmuşdur. Bu gün ən əhəmiyyətli əlyazma fondları Bağdad, Mosul, Bəsrə və Nəcəf şəhərlərində yerləşir. Bunların arasında ən böyükləri paytaxt Bağdaddadır: bir sıra məscid, mədrəsə və fərdi şəxslərin əlyazmalarını qəbul edən Vəqflər Kitabxanası (fondu 7 mindən çoxdur) və İraq Qədim Əsərlər İdarəsinin Kitabxanası (keçmiş İraq Muzeyi). Sonuncu bütün ölkə üzrə əlyazmaları qeydiyyata almaq və mümkün olduqda onları əldə etməyə (vəqf və universitet məcmuələri istisna olmaqla) çalışır. İraq Qədim Əsərlər İdarəsinin Kitabxanası sayəsində əlyazmalar fondu 23 min cildədək artıb. Nəqşbəndi1976; s. 64 Ölkədəki ərəb əlyazmalarının ümumi sayı 40 minə yaxın hesab edilə bilər. Səudiyyə Krallığında əlyazmalar əsasən paytaxt Ər-Riyad, Məkkə, Ciddə, Mədinə, Anayza, Şakra və bir neçə başqa şəhərlərin kitabxanalarında saxlanılır. Ən böyük kolleksiyalar Ər-Riyad Universitetinin kitabxanasında (təxminən 3000), Məkkədə “Məscidul-haram” kitabxanasında (təxminən 3000), Arif Hikmət kitabxanasında (təxminən 4000 ərəb əlyazması) və Mədinədəki Kütləvi Kitabxanada (3800), eləcə də bir sıra digər

⁸⁴ BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının II kurs magistrantı irinaeyvazova77@gmail.com

ictimai kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda mövcuddur. Ölkədəki əlyazmaların ümumi sayı təxminən 18-20 min civarındadır. Yəməndə 1976-cı ilin məlumatlarına görə paytaxt kitabxanasındakı əlyazmaların sayı 7200 cild və ümumilikdə sayı təxminən 10 min əlyazma nüsxəsi kimi hesablanı bilər. Maurid, 1976; s. 100-105. Hal-hazırda Mərakeşdə ölkənin əlyazma kolleksiyalarının əksəriyyəti paytaxt Rabatın Kütləvi Kitabxanasında mərkəzləşdirilmişdir. Qiymətli əlyazma kolleksiyası kral kitabxanasındadır. Əlyazmalar Tetouanın iki kitabxanasında və bir şəxsi kolleksiyasında saxlanılır. Mərakeşdəki ərəb əlyazmalarının ümumi sayı 35 minə yaxın hesablanmışdır ki, onların da təxminən yarısı kataloqlarda və icmal məqalələrində öz əksini tapmışdır (4, s. 323). Tunisdə 1967-ci ildə hökumətin qərarı ilə əlyazmaların mərkəzləşdirilməsi işi daha qətiyyətlə həyata keçirilmişdir. Belə ki, Kayruan məscidindən 2300, Əbdəliyyə məscidindən 5130, Əhmədiyyə məscidindən isə 6434, Kayruandakı Uqba məscidindən 564, Xəlduniyyə İctimai Kitabxanasından 158, Kayruan Xalq Kitabxanasından 637 və digər məscid və kitabxanalardan külli miqdarda əlyazmalar Tunis Milli Kitabxanasına təhvil verilmişdir. Ümumilikdə Milli Kitabxanada təxminən 25 min cild ərəb əlyazması var. Şəxsi kolleksiyalar nəzərə alınmaqla onların sayı ölkə ərazisində 28-30 min civarındadır.

Əlcəzirdə əlyazmaların toplanması, qeydə alınması və saxlanması məsələsi tamamilə qənaətbəxş deyil. Ona görə də ölkədə cəmi 5 min cild qalıb. Onların əksəriyyəti hazırda Əl-Cəzairin paytaxtındakı Milli Kitabxanada, qalanları isə şəxsi kolleksiyalardadır. Liviyada müsəlmanların elm öyrənmə ənənələri zəif olduğundan, oradakı ərəb əlyazmalarının sayı həm keçmişdə, həm də indiki dövrdə azdır. Benqazidəki Universitetin Mərkəzi Kitabxanasında 3 minə yaxın, Tripolidəki Vəqf Kitabxanasında isə təxminən 500 ərəb əlyazması vardır (4, s. 324).

Misirdə əlyazma kolleksiyası olan müasir kitabxanaların əksəriyyəti XIX-XX əsrlərdə yaradılmışdır. Bunların arasında ən böyüyü 1870-ci ildə yaradılmış "Dərul-kutub" kitabxanasıdır. 1954-cü ildə orada 38.583 cild əlyazma var idi. Misirin ikinci ən böyük əlyazma fondu "Əl-Əzhər"də yerləşir, orada 24 minə yaxın əlyazma nüsxəsi vardır. Qahirə Universitetinin kitabxanasına 1928-ci ildə 5000 əlyazma daxil olub.

Əlyazma fondları təkcə paytaxtda deyil, digər şəhərlərdə də -İsgəndəriyyə (Bələdiyyə Kitabxanasında 4 min əlyazma), Dumyat (Dini Muzeyində 3325), Tanta (Əl-Əhmədiyyə məscidində 1500-dən çox və Bələdiyyə Kitabxanasında 292), Mənsurə (341), Şib əl-Qum (199) və s. şəhərlərdə mövcuddur. Sinaydakı "Müqəddəs Yekaterina" monastrında da təxminən 700 xristian əlyazması vardır. Ümumilikdə, Misir Ərəb Respublikasında 80 mindən çox əlyazma nüsxələri aşkarlanmışdır.

Avropa və Asiya qitələrinin qovşağında yerləşən Türkiyədə hal-hazırda təkcə Ankaranın 10 kitabxanasında 13 mindən çox ərəb əlyazması vardır. İstanbulda əlyazmalar 16 kitabxanaya səpələnmişdir. Onların arasında ən böyük və mühümləri aşağıdakı kitabxanalar sayılır: Süleymaniyyə (təxminən 31000), Topqarı Sarayı (10832), Bəyazıt Dövlət Kitabxanası (9145), Milli Kitabxana (7585), İstanbul Universitetinin kitabxanası (6901), Ayasofya (6677), Nurosmaniyyə (3500), Atf əfəndi (2381), Üsküdar Dövlət kitabxanası (2239) və s. Təkcə İstanbulda 86 mindən çox ərəb əlyazması vardır. Bu statistikaya əsasən Türkiyədəki əlyazmaların sayının 150-160 min civarında olduğu təxmin edilir.

Azərbaycan Respublikası Əlyazmalar Fondundakı ən qədim əlyazma 1200 illik tarixə malik Perqament üzərində kufi əlifbası ilə yazılmış Quran surəsidir. Bundan əlavə tanınmış dilçi Əbu Nasr İsmail Cövhərinin "Sihəhul-luğəti" (1117) və məşhur alim Əbu Əli ibn Sinanın "Qanun fit-tıbb" əsərinin ən qədim nüsxəsi (1141) - alimin vəfatından 100 il sonra yazılmış nüsxəsi fonda saxlanılan nadir əlyazmalardandır (1, s. 184). Cövhərinin adı çəkilmiş əsəri avtoqraf nüsxəsindən üzü köçürülmüş və Xətib Təbrizi və Cəvaliqi tərəfindən yoxlanılmışdır (2. nüsxə səhifələnməyib). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan digər kitab orta əsrlər Avropasında Abulkasis adı ilə tanınan XII əsrin məşhur ərəb həkimi Əbulqasim Zəhravinin yazdığı məşhur "Kitab ət-təsrif" əsərinin 30-cu fəslinin əlyazmasıdır. Uzun əsrlər boyu Zəhravinin kitabı həm Şərqdə, həm də Qərbdə cərrahiyyə üzrə ən mötəbər dərslik sayılırdı. Kitabda müxtəlif növ cərrahi əməliyyatlar haqqında məlumatlar yer almaqla yanaşı, həm də o uzaq dövrlərdə istifadə edilən yüzlərlə cərrahi alətin - 800 il bundan əvvəl istifadə edilmiş müxtəlif növ neşlər, maşa, qayçı, mişar, iynə, cərrahi sapların təsvirləri ilə əks olunmuşdur. 2005-ci ilin payızında UNESCO Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunun orta əsrlərə aid üç tibb əlyazmasını (üçüncü kitab 13-cü əsrdə Zeynəddin Cürçani tərəfindən fars dilində yazılmış məşhur "Zahireyi Xarəzmşah" əsəridir) bəşəriyyətin ən nadir və əvəzolunmaz yazılı abidələrini özündə birləşdirən "Dünya Yaddaşının Reyestr" proqramına rəsmən daxil etmişdir (5, s. 33). Yuxarıda müxtəlif ölkələrin müasir kitabxanalarında olan ərəb əlyazmalarının sayı ilə bağlı statistik məlumat verilmişdir. Bunlara əlyazmalar fondu haqqında məlumat qeyd olunmayan digər ölkələri əlavə etsək, onda aşağıdakı xülasə cədvəlini yaranacaqdır: Türkiyə - 155 000, Misir - 82 000, İran - 60 000, Post-Sovet - 44 000, İraq - 40 000, Mərakeş - 35 000, Tunis - 28 000, Suriya - 20 000, Səudiyyə Ərəbistanı - 18 000, Yəməni - 14000, ABŞ - 15 100, Hindistan - 15 000, Böyük Britaniya - 20 000, Yuqoslaviya - 14 000, Fransa - 8 500, İtaliya (Vatikanla birlikdə) - 7500, Almaniya - 7000, Livan - 5500, Əlcəzair - 5000, Hollandiya - 4860, Liviya - 3600, Bolqarıstan - 3000, İspaniya - 3000, Sudan - 3000, İrlandiya - 2834, Pakistan - 2000, Avstriya - 1500, İndoneziya - 1049, Əfqanıstan - 600, Çexoslovakiya - 600, Danimarka - 549, İsveç - 500, Qətər - 375, Polşa - 355, İordaniya - 337, İsveçrə - 319, Küveyt - 247, Belçika - 200, Rumıniya - 200, Nigeriya - 160, Banqladеш - 100, Yunanıstan - 100, Kanada - 100, Portuqaliya - 100, Finlandiya - 84, Norveç - 70, Bəhreyn - 20, Malta - 16, Macarıstan - 10.

Əlbəttə, rəqəmlərin bəzən yuvarlaqlaşdırılaraq qeyri-dəqiq olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Amma bu rəqəmlər ərəb əlyazmalarına həsr olunmuş nəhəng elmi ədəbiyyatın tədqiqi nəticəsində əldə edilmişdir. Bu siyahıda əlyazmaların mövcud olduğu bütün ölkələrin xatırlandığını iddia etmək düzgün olmaz. Burada sadəcə mövcud kataloqlar üzrə

hesablamaların statistikasını vermişdir. Bu rəqəmlərin icmalı zamanı hazırda dünyada təxminən 630 min ərəb əlyazmasının olduğu meydana çıxır.

Ərəb Liqasının 1946-cı ildə Qahirədə keçirilən iclasında alınan qərarla ilk olaraq Ərəb Liqası Mədəniyyət Müdirliyi nəzdində (معهد أحياء المخطوطات) “Əlyazmaların Bərpası İnstitutu” təşkil olundu. İnstitutun yaradılmasında məqsəd dünyanın müxtəlif yerlərindəki dövlət və özəl kitabxanalardakı ərəb əlyazmalarının kataloqlarını vahid kataloqda birləşdirmək, hələ kataloqa salınmamış əlyazmaların kataloqlarını hazırlamaq, ərəb əlyazmalarından mikrofilmlər hazırlamaq və onları tədqiqatçıların istifadəsinə təqdim etmək, qiymətli əlyazmaların autentifikasiyası, əlyazmalar və onların nəşrləri haqqında jurnal nəşr etmək, bu məsələlərlə bağlı müxtəlif qurum və təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək, əlyazmalarla bağlı təbliğat və təlim kursları təşkil etmək olmuşdur. Ərəb Dövlətləri Liqası 1962-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) ilə ərəb əlyazmalarının mikrofilmlənməsi üçün pul yardımı məsələsi ilə bağlı razılaşma əldə etdi. Ət-Teymüriyyə, Tal'at, Mustafa Fazıl, Halimdəki əlyazmaların əhəmiyyətli bir hissəsi mikrofilmlərə çəkilib və arxivləşdirildi. Misir, Suriya, Livan, Fələstin, Mərakeş, Tunis, Hindistan, İran, Türkiyə, Yəmən, Səudiyyə Ərəbistanı, Almaniya, İspaniya, Portuqaliya, İngiltərə, Rusiya, İtaliya və Yuqoslaviya kimi bir çox ölkələrə əlyazma və ya əlyazmaların tedarüku üçün nümayəndə heyətləri göndərilib. 1971-ci ilin sonunda institutun mikrofilmini çəkdiyi əlyazmaların sayı 30 minə çatmışdı. İnstitutun Küveytə köçürülməsindən sonra bu mikrofilmlər Qahirədə qaldığı üçün yeni arxiv yaradıldı (7).

Keçmiş və hazırkı əlyazma kolleksiyalarına dair məlumatların məcmusu orta əsr ərəb əlyazma ədəbiyyatının öz dövrünə görə dünyanın ən zəngin ədəbiyyatı kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, B.,1980
2. Azərbaycan əlyazma inciləri. B., 1983
3. Халидов А.Б. «Книжная культура»1982
4. Халидов А.Б. «Арабские рукописи и арабская рукописная традиция» 1983
5. Фарид Алекберли «Древние рукописи – бесценное наследие человечество» газета "Зеркало". 2010, 6 марта
6. النقل والترجمة في الحضارة الإسلامية (2006) علي بن إبراهيم الفلملة
7. <https://www.sabah.com.tr/sozluk/tarih/mahedul-mahttil-arabiyye>

Аçar sözlər: ərəb əlyazmaları, əlyazma fondları, kitabxana, İslam dünyası, tədqiqatçı, filologiya

Ключевые слова: арабские рукописи, рукописные фонды, библиотека, исламский мир, исследователь, филология

Key words: arabic manuscripts, manuscript funds, library, islamic world, researcher, philology

Ərəb əlyazmaları və əlyazma fondları

Xülasə

Bəşər sivilizasiyasının ən mühüm maddi və mənəvi abidələri sayılan və bu sivilizasiyanın dəyərlərini sonrakı nəsillər üçün qoruyub saxlayan daş kitabələr və əlyazmalardır. Belə ki, yazı mədəniyyəti bəşəriyyətin çoxəsrlik tarixi boyu topladığı məlumatların saxlanması və ötürülməsinin ən mühüm vasitəsidir. Yalnız yazının mövcudluğu sayəsində bu gün Quran, Tövrat, İncil kimi qədim kitablara, qanunlar məcəllələrinə, qədim folklor nümunələrinə, tarixi salnamələrə, fəlsəfə, tibb, kimya, fizika, astronomiya dərslərinə, fundamental elmi əsərlərə və digər məlumat mənbələrinə maliklik.

Məqalədə əlyazma kitablardan, daha dəqiq ifadə olunarsa, ərəb əlyazmaları və onların fondları haqqında bəhs olunur. Təkcə Şərq ədəbiyyatının deyil, bütün dünya ədəbiyyatının ən dəyərli incilərindən sayılan ərəb əlyazmaları əsrlər boyu dərin maraq obyektinə olaraq, dilçilik tarixində şərqşünaslıq elminin yaranıb inkişaf etməsi üçün təkan rolunu oynamışdır. Qeyd olunan məqalə ərəb dilində “əlyazma” sözünün qarşılığı olan “məxtutat” sözünün etimologiyası, əlyazmaların yaranma və inkişafı tarixi, əlyazmaların tədqiqi ilə bağlı bir çox maraqlı məlumatları əhatə edir.

Həmçinin məqalə təkcə ərəb ölkələrində deyil, bütün dünyada, o cümlədən respublikamızdakı Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan ərəb əlyazmaları kitabxanaları və fondları haqqında mühüm statistik məlumatları özündə ehtiva edir. Bu fondların arasında Ərəb Dövlətləri Liqasının təşəbbüsü ilə yaradılmış “Əlyazmaların bərpası İnstitutu” haqqında da yetərinə bəhs olunmuşdur.

Арабские рукописи и рукописные фонды

Резюме

Каменные надписи и рукописи являются важнейшими материальными и духовными памятниками человеческой цивилизации и сохраняют ценности этой цивилизации для будущих поколений. Таким образом, культура письма является важнейшим средством хранения и передачи информации, собранной человечеством на протяжении многовековой истории. Только благодаря существованию письменности сегодня мы имеем доступ к таким древним книгам, как Коран, Тора, Библия, своды законов, образцы древнего фольклора, исторические хроники, философия, медицина, химия, физика, у нас есть учебники по астрономии, фундаментальные научные труды и другие источники информации.

В статье рассматриваются рукописные книги, точнее арабские рукописи и их коллекции. Арабские рукописи, считающиеся ценнейшими жемчужинами не только восточной литературы, но и всей мировой литературы, на протяжении столетий были предметом пристального интереса и сыграли роль толчка для возникновения и развития науки о Востоковедении в истории языкознания. В упомянутой статье освещена

этимология слова «манускрипт», являющегося эквивалентом слова «манускрипт» на арабском языке, история создания и развития рукописей, а также много интересных сведений, связанных с изучением рукописей.

Также в статье содержится важная статистическая информация о библиотеках и фондах арабских рукописей, имеющихся не только в арабских странах, но и во всем мире, в том числе в Институте рукописей в нашей республике. Среди этих фондов достаточно упомянут «Институт реставрации рукописей», созданный по инициативе Лиги арабских государств.

Arabic manuscripts and manuscript funds

Summary

Stone inscriptions and manuscripts are the most important material and spiritual monuments of human civilization and preserve the values of this civilization for future generations. Thus, the culture of writing is the most important means of storing and transmitting information collected by mankind throughout the centuries-old history. Only thanks to the existence of writing, today we have access to ancient books such as the Koran, the Torah, the Bible, law codes, ancient folklore examples, historical chronicles, philosophy, medicine, chemistry, physics. , we have astronomy textbooks, fundamental scientific works and other sources of information.

The article deals with manuscript books, more precisely, Arabic manuscripts and their collections. Arab manuscripts, which are considered to be the most valuable pearls not only of Eastern literature, but of the entire world literature, have been the object of deep interest for centuries and played the role of an impetus for the emergence and development of the science of Oriental studies in the history of linguistics. The mentioned article covers the etymology of the word "manuscript", which is the equivalent of the word "manuscript" in Arabic, the history of the creation and development of manuscripts, and many interesting information related to the study of manuscripts.

Also, the article contains important statistical information about the libraries and funds of Arabic manuscripts available not only in Arab countries, but all over the world, including the Institute of Manuscripts in our republic. Among these funds, the "Manuscript Restoration Institute" established at the initiative of the League of Arab States has been sufficiently mentioned.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

YAPON DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ BİZDƏKİ SƏYLƏR BARƏDƏ

“Respublika” qəzetinin 5 dekabr 2019-cu il tarixli sayının 10-cu səhifəsində “İngiltərə və Ərəbistan arasında dil körpüsü” sərlovhəli məqalədə professor Qabil Əhmədovun “İngiliscə dərhal danış” (1) və “Ərəbcə müəllimsiz” (2) adlı, hərəsi 300 səhifəlik iki danışq kitabçasından bəhs edilirdi. Onların əsas məziyyətlərindən biri bu iki xarici dildəki ifadələrin transkripsiyalarının bizim hərfələrlə verilməsi olduğu orada qeyd edilirdi. Həmin əlamətdar xüsusiyyətə bugünkü yazıda bəzələndəsağda söz açılan üç nəşrdə də Qabil Əhmədov ciddi surətdə riayət edir.

Onlardan birincisi olan “Yaponca gündəlik ifadələr” (4) 2000-ci ildə Dəmir yolu mətbəəsində, “Təzə başlayanlar üçün Yapon dili” (3) adlı 167 səhifəlik dərslik isə Slavyan Universitetinin nəşriyyatında 2013-cü ildə çap edilmişlər. Üçüncü çap məhsulu isə “Cib dilmancı” (5) adlanır. Bu sonuncuda altı dildə olan ifadələri, yəni Azərbaycanca, İngiliscə, Fransızca, Almanca, Rusca və Yaponca verilən cümlələrə isə Avropa dilində orijinala bərabər transkripsiya əlavə edilməsi ilə verildiyi halda, Rus variantında transkripsiya yoxdur, Japon dilində isə orijinal yazı göstərilir və yalnız transkripsiya tətbiq olunur. Bu yığcam ölçülü vəsait cibə sığan ölçülərdə olduğundan, müəllif onu xarici ölkələrə səfərlər edən şəxslərimiz üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda adı çəkilən dərslik haqqında bir qədər təfərrüatla bəhs etmək münasib olardı. Çünki indiyə kimi respublikamızda nə yaponca heç bir dərslik, nə də ayrı bir bu dili öyrənmə vasitəsi heç vaxt olmadığı şəraitdə ortaya çıxmışdı. İlk belə sөy 1992-ci ildə, yəni 30 il bundan əvvəl Rəbitə nazirliyinin dayağı ilə “Rəbitə dünyası” adlı həftəlik olaraq 16 min tirajla çıxmış bu qəzetin baş redaktoru Gülsüm Abbaslı son səhifənin ikinci yarısında yapon dili guşəsi açaraq, bu dil üzrə mükəmməl yazılar vermək üçün Qabil Əhmədovu redaksiyaya dəvət edir. Yapon dilinə aid materialları orada yerləşdirməyə ta ki müəllifin 1996-cı ildə İREX (International Research and Exchange), yəni beynəlxalq elmi mübadilə təşkilatının keçirdiyi müsabiqədə qalib təkə Amerika Birləşmiş Ştatlarına gedənə kimi fasiləsiz davam etmişdir. Həmin qəzetdə çıxmış ardıcıl materiallardan Qabil müəllim 2001-ci ildə Slavyan Universitetinin nəşriyyatında “Təzə başlayanlar üçün Yapon dili” adlı 168 səhifəlik bir kitab ərsəyə gətirir. Məhdud tirajla ortaya çıxmış bu dərsliyə həmin dövrdə respublikada Təhsil naziri olmuş professor Misir Mərdanov “Bu yeni təcrübəyə dəstək” sərlovhəli ön söz əlavə etmişdi. Misir müəllim hələ BDU-ya rəhbərlik etdiyi əvvəlki illərdən kitabın müəllifinin istedadına və əməksevərliyinə bələd idi.

“BDU-da əsrin rübündən daha uzun müddət ərzində ingilis dilindən dərs demiş Qabil Əhmədovun yaponcaya son illərdə göstərdiyi marağın hasilə yetməsi sayəsində varid olmuş bu dərslik həmin flaqman təhsil ocağında yapon dilinin tədrisinə son dövrdə başlanılır, Dosent O. Cəlilovun redaktəsi ilə çap edilmiş bu kitabın, yəqin ki, bu dilin respublikamızda mənimsənilməsində böyük rolu olacaq. Çünki bu gündoğar ölkənin nəhəng texoloji naailiyyətləri bizi qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa sövq edir və bu uzaq elin öz dilində danışa biləcək ali təhsilli Azərbaycançaycanda hazırlamağa ruhlandırır.

Yaponiyada işgüzar səfərdə olmuş ictimai xadim kimi mən bu xalqda olan gözəl bir xüsusiyyəti – iş apardıqları hər bir ölkəyə yerli dili çox tez mənimsənilməsinə cəhdlərini sezə bilmişəm. Bizim gənclərin qabaqcıl qismi isə öz dillərindən savayı indi rus, türk və qismən də ingilis dillərində danışıqlarından digər xarici dilləri daha tez mənimsəə bilirlər. Bu kitabın üstünlüyü isə yaponcanı elə sərbəst öyrənənlərin işinə də bu dərsliyin dən çox rahat bir şəkildə yarınmasıdır.”

Kitab bu xoş fikirlə açılır.

16 bölmədən ibarət olan bu dərslikdəki hər belə hissə beş məqamdan ibarətdir. Onlardan hər birində bizim hərfələrlə 5 açar ifadə burada orijinal yapon yazısı ilə yanaşı verilir. Həmin ifadələrin qramatik izahatları ikinci məqamda “təcrübə üçün bir neçə misal” başlıqlı növbəti məqamda (fonetik, leksik və qramatik izahatlarda) yapon ifadələri Azəri əlifbasının köməyi ilə aydınlaşdırılır, bunun dalınca hər iki dildə yanbayan şəkildə danışq dialoqları gəlir. Bölmənin sonunda növbəti hissə üçün onlarla yeni sözlər və tərcümələri yerləşdirilir. Kitabın sonunda bir daha verilən bu leksik vahidlərin ümumi sayı 835-dir. Hiroqana və Katakana kimi əlifbalarda hər işarənin bir hecanı bildirməsi bu toplunu həqiqətən rövnaqlandırır. Bu nəşr BDU-da tezliklə bakalavr səviyyəsində yapon dili şöbəsinin açılması kimi fərəhli hadisəyə səbəb olur.

Azərbaycanda istifadəyə verilmiş daha bir çap vəsaiti “Yaponca gündəlik ifadələr” (4) adlanır. Qabil Əhmədov onu doktor Hidayçi Ono ilə birlikdə yuxarıda bərsində bəhs olunan dərslikdən yeddi il əvvəl – 1994-cü sənədə oxuculara çatdırılmışdır. Cibdə gəzdirilmək üçün nəzərdə tutulmuş bu kitabçaya “Rəbitə dünyası” qəzetinin o vaxtkı başredaktorunun müqəddiməsi, Hidayçi Ononun “Azərbaycan nəşrinə giriş”i və Gabil müəllimin “Ön söz”ü” də buraya əlavə olunmuşdur. Kitabçada “Salamlama ifadələri”, “Baş çəkmə və xudahafisləşmə”, “Masa başında işlədilən kəlmələr”, “Yol sorğusu”, “Bazarlıq”, “Şadlıq və qəzəb ifadələri”, “Hava barədə cümlələr” və digərləri hər iki dildə yanaşı sütunlarda yerləşdirilmişlər. Sondakı yeddi bölmədə isə mühüm qramatik izahatlar yığcam halda nəzərə çatdırılmışdır. Burada orijinal yapon yazısı gözə dəymir. Kitabçada ona heç elə də ehtiyac duyulmur. “Sabahın xeyir” ifadəsi “Ohayoo qozatması” kimi işlədilir. “Xudahafis” isə “sayanoora”dır. “Sağ-salamaat. Uğur olsun” təbirləri Yaponiyada “dooka ogenki de. hakuke kudasay” təkidir. Lakin burada orijinal yapon yazısı əlavə olunması lazım bilinməmişdir.

Kirabçadakı doqquz şöbədən biri olan “Salamlama və xudahafisləşmə” bölməsinə nəzər salmaq burada yerinə düşərdi:

Sabahınız xeyir! – Ohayoo qozayması!
 Günortanız xeyir! – Konniçi ya!!
 Axşamınız xeyir! – Kon-ban ya!
 Gecəniz xeyrə qalsın! – Oyasumi nasan!
 Xudahafis – Sayoonara!
 Hələlik! – Sayoonara!

Uğur olsun! –Qoqiqaanyoo!

Yenidən görüşənədək! – Mata omeni kakarimaşoo!

Sabaha qədər! – Miooniçi omeni kakapimasu!

Xudahafis və yenidən görüşənə qədər! –Sayanoora odaysu ni!

Özünüzdən muğayat olun~ Doozoo karada o taysetsu!

Xüdahadis və yaxşı yol! – Sayanoora dooka dede idiekite kudasai!

Tezliklə görüşənə qədər! – Çıkayuçi ni omeni kakarimasu!

Xüdahadis və yaxşı yol! –Sayonora odayci ni!

Özünüzdən muğayat olun! – Doozookarada o taysetsu!

Uğur olsun və sağ-salamat qayıdasınız! – Dookaoqenki dede itiekite kudasai!

Allahdan sizə müvəffəqyyət diləyirəm! – Qoseykoo o oynorişite orimasu!

Xahiş e edirəm xanımınıza məniim təşəkkürümü yetirin! – Okusan nimo yoroşiku!

Zəhmət olmasaa, mənim ehtiramımı öz arvadınıza və evdəkilərin hər birinə çatdırın! – Okaasan ohacime nikisama niyoroşikku!

Hə, sizə ürəkdən can sağlığı arzu edirəm! –Deva kurequiremookarada o taysetsu!

Kitabçanın redaktoru Gülsüm Abbaslı onun təqdimatında bildirir:

“*Kitabçanın müəlliflərindən biri olan Qabil müəllim tanınmış elmi-faantast yazıçı –Yad dünyadan qonaq (1987); Venera göyləri maviləşir (1992) və nütərcim –Professor Douelin başı (1973); Dünyalar ünsiyyətə girir (1987); Jozef Fuze (1990); Ölmək asan deyil (1992) ; Musur sərdabəsinin sirri (1991) olmaqla yanaşı, həmçinin bir sıra sanballı lüğət və xarici dilləri öyrənmək üzrə danışıq vəsaitlərinin də müəllifidir. Onlardan Azərbaycanca-Rusca-İngiliscə 9000 astronomiya terminlərilügəti (1989); Azərbaycanca-İngiliscə transkripsiyalı danışıq kitabı (1992) kimi qiymətli nəşrləri hasıl gətirmişdir. Onların hamısı çapdan çıxan kimi ani olaraq satılıb qurtarmışlar. Qabil Əhmədovun rus, ingilis, ərəb dilləri üzrə hələ ilk gəncliyindən özünü söylə kamilləşdirməsi onu Yapon alimi Hideyçi Ono ilə birgə əməkdaşlığa və bu kitabçanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu vəsaitin gözəlliyi onun yapon dilinin qrammatikasını öyrənmədən dərhal hazır rəçittivlərdən istifadə etməklə elə Tokioda yaponların öz dillərində danəşməsinə imkan verməsidir. Danışıq kitabının ikinci müəllifi H.Ono Tokio Universitetinin xarici dillər kafedrasının dosentidir. Son iyirmi ildə Bakı Dövlət Universitetinin Təbiət fakültələri üzrə Qərbi Avropa Dilləri kafedrasının baş müəllimi olan birinci müəllif isə sondövrədə yapon dilinin öyrənilməsi üzrə ciddi səylər göstəriri. Təqdim olunan “Yaponca gündəlik ifadələr” kitabının xüsusi redaktoru kimi, müəlliflərin bu ağır zəhmətini təqdirəlayq hesab edirəm. Çünki müstəqil Azərbaycanımızın fantastik texnoloji tərəqqilər diyarı olan Yaponiya ilə birbaşa işgüzar əlaqələrinin çiçəklənməsində bu ilk və yeganə vəsaitin müstəsna dərəcədə mühüm rola malik olacağına şübhəm yoxdur.”*

Bu kitabçaya əlavə etdiyi Müqəddimədə Qabil müəllim yazır:

“Əsrimizin (XX) əvvəllərindən başlayaraq yaponların etdiyi elmi-texnoloji sıçrayış bütünlü qabaqcıl dünya dövlətlərini heyrətdə qoydu. Öz imkanlarını, əsasən, atom zərbələrindən sonra belə hiş edə bilməmiş Yaponiya, kosmosun fəthinə ciddi töhfələr vermiş iki super-dövlət – ABŞ və Sovetlər Birliyindən bir çox sahələrdə Yaaponiya daha irəlində idi. Bugün Sovet imperiyası artıq dağılmış, Amerika iqtisadiyyatının qırx faizi isə yapon işgüzar dairələrinin nəzarətinə altına keçib. Halbuki müttəfiqlərlə amerikan gəmisinin göyertəsində irələrinin nəzarəti alyına keçmişdir. Vaxtilə amerikan gəmisinin göyertəsində acınacaqlı şərtlərlə sülh bağlamış Yaponiya birca fişəng belə atmadan öz əvvəlki rəqiblərinə üstün gəlmiş və dünya bazarının hakiminə çevrılmışdir. Təbii sərvətləri yox dərəcəsində olan və bir neçə xırdaca adada qərar tutmuş bu heyrətamiz xalqın istehsal etdiyi kamil radio avadanlığı, torpaq işləri görə qadir maşınlar, tamamilə avtomatik sistemlər vasitəsilə idarə olunan füsünkar avtomobil zavodları, diskret robotlar və fəvqəladə okean gəmiləri insan zəkasını təəccübləndirməyə bilmir. Axı çətin əlifbalı yazı sistemina və avropalılara nisbətən daha zərif cüssəyə malik olan bu adamlar səbr, zəka və mətanətləri sayəsində möcüzəvi bir yüksəlişə nail olmuşlar. Bu ölkədə bugün digər qərb dövlətlərindəki kimi dilənçilərə, işsizlərə, həddindən ziyadə uzun saç və saqqal kin eynilə bizlər tək gülərliz və qonaqpərvər, işgüzar və zirək, vətən və namus ideallarına sadıq, eləcə də qəhrəman təbiətli yaponlar acınacaqlı böhran şəraitindən çox tez bir zamanda xilas oldular. Bu ölkə ilə bilavasitə ünsiyyətə olmaq respublikamız üçün zənnimcə xeyli faydalı olardı. Yüksəlişi tez bir zamanda həyata keçirmək üçün isə ən rahat üsullardan biri də transkripsiya ilə verilmiş danışıq kitabıdır. Bu sahədə müəyyən təcrübəm olduğundan həmin işə qətiyyətlə girişdöm və təqdim olunan vəsaitdə yaponların işlətdiəkləri Hiroqana və ya Katakana yazı üşublarından burada bəhs etməmişəm. Lakin gələcəkdə yapon dilinin qrammatikası və bir sıra dil aspektləri üzrə başqa kitablar da dərc etməyi nəzərdə tutmuşam. Son məqsəd respublikada bu dil üzrə kiçik bir fakültə təsis etməkdir. Yapon dilini öyrənmək istəyənlərə mətin iradə və uğurlar arzulayıram.”

Hideyçi Ono isə öz fikrini buradakı ön sözdə belə çatdırır:

“Yaponca öyrənmələr üçün olduqca çox söz və ifadə bilmək və onları ünsiyyət zamanı lazımı məqamlarda düzgün işlətmək tələb olunur. Lakin yaponca canlı danışıq zamanı təkə fellərin qarşılığını deyil, həmçinin adamların və əşyaların adlarının, digər nitq hissələrinin incəliklərinə də vaqif olmaq zəruridir ki, tələffüzəsalis və bitgin alınsın. Bununla belə, Yaponca öyrənməni adam bu dildəki qrammatik qaydaları mənimsəməyə vaxt və qüvvə sərf etməkdən daha asan yolla öz arzusuna çatmaq niyyətində olsagündlik nitq üçün vacib sayılan ifadələri bütöv halda öyrənməklə də keçinə bilər. Hər hansı xarici dilə yiyənmək üçün bu, əslində ən qısa və əlverişli üsuldur. Yapon hərflərinin yazılışı o qədər çətin ki, yaponca öyrənməyə məhz bunlarla tənəsdən başlayan hər kəs özünü böyük əziyyətə sala bilər. Lakin xarici vətəndaşlar yaponca fikir

*ifadə etmək və deyilənləri başa düşmək üçün daha müvəffəqiyyətli yol seçə və bütün buçətinliklərdən yaxa qurtara bilərlər. Axı bu dilin nitq hissələri Azərbaycan dilindəkilərdən bir o qədər də fərqlənmədiyindən, elə sizin dildə olan transkripsiyadan istifadə etmək olar. Məsələn, “ataqohan” sözünü yaponların yanında istənilən millətin nümayəndəsi tələffüz etsə onlar bunun “səhər yeməyi” mənasını verdiyini dərhal başadüşəcəklər. Bu halda, hər hansı bir hecanın daha vurğulu deyilməsinə də heç bir ehtiyac yoxdur. Yaponca danışarkən hətta sual verildiyi zaman belə, intonasitani dəyişməyə hacət olmur. Axı adətən belə cümlələrin sonuna qalxan tonla deyilən “ka” ədatı artırılır. Bizim adımızla bağlı **Ono sistemli giriş kursu** kimi hazırlanmış sistem elə transkripsiya və ingiliscəyə tərcümədən ibarətdir. Mənim məqsədim hər kəsin xüsusi hazırlıq keçmədən bizim dildə xalqımızladanşa bilər,”*

Azərbaycanda istifadəyə verilmiş bu çap vəsaiti – Yaponca gündəlik yaponca danışa bilər,ifadələr” (4) adlanır. Qabil Əhmədov onu doktor Hidayçi Ono ilə birlikdə yuxarıda bəhs olunan dərslərdən yeddi il əvvəl – 1994-cü sənədə məhz bu üsulla oxucular təhdim etmişdir, Yaponca yerləşdirilmiş və səfər zamanı lazım olan ifadələrin qərb dillərində olanlardır ki, Yaponca öyrənənlər həm orijinal yazı ilə, həm də bizim hərfimizlə əlavə olunmuş variantla qarşılaşacaqlar, Cəmi 375 nüsxədə çap olunduğundan, onu, ehtimal ki, yenidən çap etmək heç də pis olmazdı.

Post Skriptum: Ən yuxarıda xatırladılan qəzet məqaləsi bildirir ki, üç il öncə çapdan çıxmış “**Azərbaycanca- İngiliscə- Fransızca-İspanca hərbi dəniz terminləri**” (6) adlı danışq kitabçasında da 3-cü və 4-cü sütunlardakı bizim hərfimizlə artırılmış transkripsiya sayəsində fransızca və ispanca olan xarici ifadələri düzgün tələffüz etmək mümkündür. Buradakı ispan dilli kəlmələri müəllif Q. Əhmədovun təqdim etdiyi artıq səkkizinci əcnəbi dil nümunələridir. Həmin vəsait xarici dənizlərdə üzən gəmilərimizi idarə edənlərə hava və su kimi vacibdir. Axı Cənubi Amerika qitəsindəki ölkələrin əksəriyyəti elə bu dildə ünsiyyət qururlar. Həmin yerlərdə su, yanacaq və digər ehtiyatlarını təzələmək üçün canlı dilmanc axtarmağa ehtiyac aradan qalxır. Bu kitabda da xarici dillər yanaşı sütunlarda verilmələri ilə istifadəni xeyli asanlaşdırır.

İstinad edilən mənbələr:yyatı.

1. Qabil Əhmədov. “İngiliscə dərhal danış”. Bakı. Səhər nəşriyyatı 2013.
2. Qabil Əhmədov. “Ərəbcə müəllimsiz”. Bakı. ULU nəşriyyatı. 2019.
3. Qabil Əhmədov. “Təzə başlayanlar üçün yapon dili”. Bakı. Slavyan Universiteti nəşriyyatı. 2001.
4. Qabil Əhmədov, Hidayçi Ono. “Yaponca gündəlik ifadələr”. Bakı. Azərbaycan Dəmir yolu nəşriyyatı. 1994.
5. Qabil Əhmədov. “Cib dilmancı”. Bakı. Slavyan Universiteti nəşriyyatı. 2003.
6. Qabil Əhmədov. “Hərbi dəniz terminləri üzrə Azərbaycanca-İngiliscə-fransızca-İspanca danışq kitabı”. Bakı. ULU nəşriyyatı. 2019.

Açar sözlər: Bəli – hay, Xeyr – iye, Bəli, bu elədir – hay, soo desu, Xeyr, bu elə deyil. – iye, soo deva arimasen Xeyr, hələ yox – İye, mada da desu

SUMMARY

Efforts on Learning of the Japanese Language in Azerbaijan

In the presented article professor Qabil Akhmedov is describing his original steps about his three books which appeared during last thirty years. One of them had been published in 1994 with heading of “Everyday Japanese Phrases” in collaboration with Dr. Hideychi Ono from the Tokio University. The second one appeared years later and he called it as “Pocket interpreter”. There are six columns in it for English, French, Azeri, German, Russian and Japanese languages. In both of these books for an utterance author applied only the Azery letters for Japanese soundation. Real writings of this language is appeared in the third book in this field known as “The Japanese asan Initial Step” they successfully laid the foundation for the establishment of the Japanese department at the Baku State University where he is employed during the last 50 years.

РЕЗЮМЕ

О состоянии дел в области изучения японского языка в нашей республике

В представленной работе рассматривается структура трех книг, изданных в разные годы за последние тридцать лет за свой средства автора. Они поспособствовали основанию японского отделения бакалаврского уровня при бакинском государственном университете. Первую из них он опубликовал совместно с доцентом токийского университета доктором Идейчи Оно в 1994-м году под названием “Фразы на каждый день”. Несколькокими годами позже выхоит ужестешиязычный разговорник, где одна колонна отделена данному языку. В обеих этих работах озвучивание происходит посредством транскрипции нашим алфавитом. Таким образом, в 2000-м году, убирая пробел в этой области, эта кига “Самоучитель Японского Языка для Начинающих”, где есть все –и оригинальная письменность, и грамматические объяснения, а также 835 лексических единиц.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

RUSİYADA YAŞAYAN TÜRK XALQLARININ TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ, DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİ, ORXAN-YENİSEY ABİDƏLƏRİ

Giriş. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd Rusiyada həmçinin, dünyanın bir çox ərazilərində yaşayan türkdilli xalqların yaşayış tərzini, həyat və məişətini işıqlandırmaqdır. "Türk" sözüne ilk dəfə Bizans mənbələrində və VII əsrin "Orhon-Yenisey" abidələrində rast gəlinir. Qədim Çin mənbələri türk tayfalarının II minillikdən mövcudluğu haqqında məlumat vermişdir. Türk sivilizasiyası Avropa və Asiya xalqlarına yaxınlaşmış, özündə onların bəzi xüsusiyyətlərini birləşdirmişdir. Bu proses müasir türk xalqlarının zahiri görünüşündə, din, dil, mədəniyyət və iqtisadiyyatında da öz əksini tapır.

Əhalisi. Aparılan statistik məlumatlara görə, dünyada türk xalqlarının sayı 280 milyondan çoxdur. Türklərin ümumi sayı müstəqil türk dövlətlərində 170 milyona qədərdir. 50 milyon nəfərə yaxını isə Rusiya və Çin ərazisində yaşayır. 80 milyondan çox türk isə dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmışdır. Türk dünyasında təbii artımın orta göstəricisi 2%-ə yaxındır.

Yaşayış məskəni. Türklərin ana vətəni Mərkəzi Asiya hesab olunur. Tarixən Türklər miqrasiya edən xalqlar olmuşlar. VII əsrdən başlayaraq üç istiqamətdə – Şimali-Şərqi Asiya, Ural dağları və Qərb tərəfə köç etmişlər. Əhəlinin sürətli artımı, heyvandarlıq üçün əlverişli yerlərin axtarılması, varisliklə bağlı hakimiyyətdə olmayanların boş ərazilərdə yeni dövlətlər qurması (Şato, Tavqas və s.), iqlim dəyişiklikləri (Böyük hun köçü), daha güclü dövlətlərin təzyiqi altında köçüb getmə (Çin dövlətinin güclənməsi ilə "Tyuku" (türk) dövlətinin iki yerə parçalanması və köç etməsi), yeni ölkələrin zəbt edilməsi türk xalqlarının geniş ərazilərdə yayılmasına səbəb olmuşdur. XX əsrdə də məcburi miqrasiyalar (krım tatarları, axıska türkləri, azərbaycanlılar) olmuş və son vaxtlar yüksək həyat mövcuddur. Türklərin "Böyük çöl"də məskunlaşması onların həyat tərzinə güclü təsir etmişdir. Müvəqqəti köçlər zamanı onlar rahat açılıb-yığılan alaçıq (çadır) və yurtalardan istifadə edir, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Aparığımız araşdırmalara görə, Türklərin yerdəyişməsi tarixi mənbələrdə "Xalqların böyük köçü" adlanır. Bu nəhəng miqrasiya eramızın II əsridən başlayaraq 300 ildən çox davam etmişdir. V-VI əsrlərdə türklər Altay dağlarından Avropaya qədər yayılaraq Şərq, Qərb, Slavyanpravoslav sivilizasiyalarının qovuşduğu ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Türklər məskunlaşdığı ərazilərə əvvəlki yurdlarının izlərini apardılar. Rusiyada və Mərkəzi Asiyada təkrarlanan coğrafi adlar bunu sübut edir. Hazırda türk xalqları əlverişli-coğrafi mövqeyə malik olan Ön Asiya, Mərkəzi Asiya, Qafqaz regionları, Kiçik Asiya yarımadası, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsi, Talas vadisi, Ordos vilayəti, Orxon-Yenisey ətrafı ərazilər, Urmiya gölü hövzəsi, Qara dəniz sahili ərazilərində məskunlaşmışlar. Aparılan tədqiqat işi onu göstərir ki, hal-hazırda Türk xalqlarının 7 müstəqil dövləti vardır: Azərbaycan, Türkiyə: Qazaxıstan, Qırğızıstan, Trkmənistan, Özbəkistan, və Şimali Kipr respublikası. Türk dünyası ölkələrinin hamısı, demək olar ki, çoxmillətlidir. Türklər həmçinin, Asiya qitəsində Əfqanıstanda (əfşarlar, qızılbaşlar və s.), İraqda (türkmənlər), Suriyada (əsasən Türkiyə ilə sərhəddə), Gürcüstan və İranda (Azərbaycan türkləri) yaşayırlar. Avropa qitəsində isə türklər Bolqarıstanda (bolqar, Krım tatarları), Litvada (karaimlər) və Rusiyada yaşayırlar. Çin Xalq Respublikasının tərkibində isə Sintzyan-Uyğur Muxtar Rayonu, Moldovanın tərkibində yerləşən Qaqauziya Muxtar Respublikası vardır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bəzi türk dövlətləri Rusiyadageniş ərazilər tutmuş, Rusiyanın şimal hissəsini fəth etmişlər. Türk xalqlarının bəziləri müstəqil dövlət qurmuş, bəziləri müəyyən dövlət daxilində muxtar qurumlar yaratmış, bəziləri isə heç bir özünüidarə hüququna da malik deyil və müxtəlif dövlətlərin ərazilərində yerləşmişdir. Məsələn, onlardan bir neçəsi Asiyada Əfqanıstan, İran, İraq, Suriya, Avropada Bolqarıstan, Rumıniya Yunanıstan, Ukrayna, Moldova, Gürcüstan, Rusiya və s. ölkələrdə yaşayırlar. Belə türk xalqlarına qumıqlar, krım tatarları, qaraçaylar, şahsevənlər, türkmənlər, sibir tatarları, bolqar türkləri, əfşarlar və sairə aiddir. Bu xalqların çoxu gəlmə xalqlar içərisində assimilyasiya olunmaqdadırlar. Bunlardan başqa aşağıdakı xalqları da əlavə edərsək durumun nə yerdə olduğu açıq şəkildə gözəl önünə sərilir. Rusiya Federasiyasında, Sibirdə ruslaşmış türklər yaşayırlar. Həmçinin Rusiya Federasiyasının digər ərazilərində, məs: **Ob (qədim-adi Ümer tatarları)**; (tağabitlər, kalmaklar, şağarlar, oroslar, çaldonlar, kulundınlar, kumuçlar, tuğullar, itiberlər və s.) Tur tatarları (kurlaklar, qumruqlar və s.) Verxoyon tatarları, çuvanlar anadurlar yaşayırlar. Rusiya Federasiyasının Şərqi Avropa düzənliyində ruslaşmış Türk xalqları, məs: sayanlar, çukanlar, kara muşlar və s. yaşayırlar. **Türk dilləri:** [Mahmud Kasğarın](#)ın 11-ci əsrdə yazdığı "[Divanü Lüğat-it-Türk](#)" (Türk dilləri Sözlüyü) adlı kitabında ilk dəfə olaraq türk dilinin sözlüyündə lüğətin əhəmiyyətindən danışmışdır (1, s. 127-130). Rusiyada yaşayan türk xalqları dünya dillərinin təsnifatına görə Altay dil qrupuna məxsusdular. Dil və mənşə fərqinə görə onlar dörd qola bölünürlər: 1. Oğuzlar – Azərbaycan türkləri (türkmanlar, Xorasan türkləri, Qaşqaylar və s. kimi qolları vardır), Anadolu türkləri, qaqauzlar, türkmənlər, axısqa türkləri, krım tatarları, türkmanlar, Xorasan türkləri və s. 2. Uyğurlar – özbəklər, həzaralar, salarlar, uyğurlar, tuvalar, şorlar, komasin-tobollar, baraba tatarları, çulumlar və s. 3. Qıpçaqlar – qazaxlar, qaraqalpaqlar, qumıqlar, qırğızlar, altaylar, noqaylar və s. 4. Bulqarlar – tatarlar, başqırdlar, qaraçaylılar, qaraimlər və s.

Türklərdə din anlayışı: Rusiyada yaşayan Türk xalqlarının inanclarında tanrı əsas yer tutar. VII əsrdən etibarən İslam dininə inanc daha çoxdur (hazırda təxminən 80%). İndiki dövrdə qeyri müsəlman- yakutlar (şaman və xristian), cuvaş və qaqauzlar (xristian), karaim və krımçaklar isə (yəhudi dini)nə sitayiş edirlər. Türk xalqlarının ədəbiyyat və incəsənəti. Ədəbiyyat: Türk xalqları ədəbiyyatının 5 min ildən çox tarixi var. Bu xalqların tarix və ədəbiyyatını əks etdirən mənbələr yaddaşlara, ağızdan-ağıza keçən xalq yaradıcılığı ilə bağlıdır. Azərbaycan alimi Elman Quliyev: (Türkiyə və Türk ədəbiyyatı XIX əsrlər) Türkiyə cumhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş konfransda çıxış edərək demişdir: " Bu mənbələr

türklərin əsrlərdən bəri yaratdığını qoruyub saxlamışdır. Hun türklərinin “Oğuz xaqan”, göytürklərin “Boz qurd”, uyğur türklərinin “Köç” dastanları islama qədər yayılmışdır. İslamdan sonra Qaraxanlı türkləri “Satuq Buğra xan”, Azərbaycan türkləri “Kitabi Dədə Qorqud”, qırğızlar “Manas” dastanlarını yaratmışlar. Dil ümumiliyi, el sənətləri, tarixi-coğrafi məkan, şifahi xalq ədəbiyyatı adət-ənənələr, oxşar toponimlər türk xalqlarını birləşdirən ümumi oxşar xüsusiyyətlərdir. IX əsrdə yaşamış Aprincur Tikin adlı uyğur şairinin iki şeiri bizə gəlib çatmışdır” (2, s. 115-120). Qaraxanlı dövlətinin görkəmli mütəfəkkiri Yusif Balasaqunlu “Kutadqu bilik” (“Xoşbəxtlik bəxş edən elm») əsərini 1069-cu ildə yazmışdır. Əsər Qaraxanlı hökmdarı Buğra Qara xana həsr edilmişdir. Şairə görə, elm işıq, alim isə məşəldir. Öz dövrünün müdrik şairi Əhməd Yasəvi “Həqiqətlər heybəsi” adlı əsərində biliyə, humanizmə geniş yer vermişdir. Qaraxanlı hökmdarı Satuk Uğra xanın 10-cu əsrdə İslam dinini qəbul etməsindən sonra türk dünyası yeni bir mədəniyyət mühitinə daxil olmağa başladı. Qərbə köç edən türk tayfaları bu mədəniyyətin təsirlərini ədəbiyyat dünyasına da gətirdilər. Mahmud Qaşqarlı “Divani Lügəti Türkü” əsərlərə türkçə öyrətmək məqsədi ilə hazırladı. Yusif Has Hacib İslam ölkələrini ehtiva edən bir dövlət fəlsəfəsini Kutadqu Bilik (11-ci əsr) adlı əsərində işləyib hazırladı. Əlişir Nəvai çıqatayca zəngin bir mədəni və sənət dili yaratdı. Anadoluya gələn türk tayfaları burada yeni bir ədəbiyyat ənənəsinin formalaşmasında böyük rol oynadılar. Anadoluda ilk nümunələrini 13-cü əsrdən başlayaraq yarandığı qəbul edilən bu ədəbiyyat ənənəsi iki sahədə inkişaf etdirmiş və “divan ədəbiyyatı” və “xalq ədəbiyyatı” qollarını yaratmışdır. Aşıq deyilən xalq ozanları adətən sazları ilə Anadolunu gəzərək həm bir ənənə yaratmış, həm də populyar olmağa çalışmışdılar. Qaracaoglan, Aşıq Ömər, Gövhəri, Dərddi, Köçəri türk aşığı o dövrdə köçəri, yarımköçəri və qismən də oturaq həyat tərzini sürmüşlər. Bütövlükdə Pənah Xəlilov: “Türk xalqları ədəbiyyatı”, “Qədim türk dastanları haqqında məlumat” yazısında qeyd edir: “XIX əsrdən miras qalmış konsepsiyaya görə yalnız oturaq xalqlar mütərəqqi sivilizasiya yaratmışlar. Türklər kimi köçəri xalqların yaşadıkları ərazilərdə durğunluq hökm sürmüşdür. Bu konsepsiyanın ən pis tərəfi onun mübahisəsiz elmi nəticə kimi təqdim olunması idi. Təəsüf ki, XX əsrdə bu konsepsiya öz aktuallığını itirdi” (3, s. 49-51). İncəsənət. Türk xalqlarında memarlıq da inkişaf etmişdir. Türküstan ərazisində zəngin, müdafiə divarlarının hündürlüyü 20 metr olan şəhərlər var idi. Türk dövlətlərinin sərhədlərində müdafiə qalaları, keşikçi qüllələri tikilirdi. Göytürklər öz xaqanlarının şərəfinə bəngüdaşlar adlandırılan heykəllər qoyurdular. Bunlardan ən möhtəşəmi Bilqə xaqana, Gül Tikinə, Ulu Bazar məscidi, ikinci Mahmud türbəsi, Hindistana yürüş zamanı əldə edilmiş qənimət hesabına tikilmiş zəfər abidələri Qəznəvilərin memarlığa qayğısını göstərir. İslamdan əvvəl türklərdə rəssamlıq və heykəltəraşlıq da inkişaf etmişdir. Türk xalqlarında yazı olmadığı bir vaxtda “ozan”, “akın”, “Bakı”, “Saman” adlanan musiqiçilər sazın müşayiəti ilə dastanlar söyləyirdilər. Dastanlarda türklərin ilk musiqi aləti qopuzdan daha çox danışılır. VIII əsrlərdə yaşamış Yulluq Tikinin qoşduğu və Orxon abidələri vasitəsi ilə bizə çatmış mahnısı türk musiqisinin inkişafını göstərir.

Türk xalqlarında elm. Erkən orta əsrlərdə türk xalqlarının əsas elmi mərkəzləri Mərkəzi Asiyada Ürgənc, Mərv, Buxara, Səmərqənd, Xarəzm şəhərləri idi. Qəznəli sultan Mahmudun sarayında 400 alim və şair çalışırdı. Mərvdə 10 kitabxana var idi. Bu şəhərlərdə İbn Sina, Fərabı, Biruni, Yusif Balasaqunlu, Mahmud Qaşqari və b. alimlər çalışmışlar. Əbu Əli İbn Sina (980-1037) görkəmli alim, həkim, şair idi. O Mərkəzi Asiya və İranda yaşamış, 5 cildə ibarət “Tibb ensiklopediyası” və “Tibb elminin qanunu” əsərlərini yazmışdı. Onun kitabları başqa dillərə tərcümə olunmuşdur. Avropada “Avitsenna” kimi tanınır. Azərbaycan filosofu Bəhmənyarın müəllimi olmuşdur. Görkəmli alim Fərabı (870-950) Aristoteldən sonra ikinci müəllim fəxri adına layiq görülmüşdür. Aristoteldən sonra elmlərin təsnifatını vermiş ikinci alimdir. Əbu Reyhan əl Biruni (973-1048) müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olmuşdur. O, kəndlərin, şəhərlərin və digər coğrafi obyektlərin yerini dəqiq müəyyən etmək üçün diametri təqribən 5 metrə yaxın olan ilk qlobus düzəltmişdi. Biruni türk xalqlarının yaşadığı ərazilər, onların adət-ənənə və mərasimləri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. O, Hind dənizi ilə Qərb dənizi, yəni Hind okeanı ilə Atlantik okeanının Afrikadan cənubda dar bir boğaz vasitəsilə birləşdiyini söyləmişdi. Əbu Reyhan əl Biruni (973-1048) “Hindistan” adlı əsəri. “Hindistan” adlı əsərində ilk dəfə yerin günəş ətrafında fırlanması ideyasını irəli sürmüş, hind astronomu Brahmaquptanın “Yer hərəkətdə, göylər isə sükunətdədir” fikrini əsaslandırmışdır. Onun “Astronomiya və ulduzlara dair Məsud cədvəli” əsərində riyaziyyat, astronomiya, coğrafiyaya dair dərin elmi biliklər öz əksini tapmışdır. Biruni Azərbaycanın Bakı, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil və digər şəhərlərinin olduğu yerin en və uzunluq barədə məlumat vermişdir (4, s. 154-160). Türk xalqlarında təhsil - Erkən orta əsrlərdə türk xalqları müxtəlif yazı növlərindən istifadə etmişlər. Bu isə türklərdə məktəb və mədrəsələrin olduğunu göstərir. Məscid yanında təşkil edilmiş məktəblər, mədrəsələrdən fərqli olaraq ibtidai təhsil verirdi. Mərkəzi Asiyadakı Səmərqənd, Buxara, Xarəzm, Mərv şəhərlərində mədrəsələr var idi.

Nəticə. Orxon-Yenisey abidələri türk xalqlarına məxsus yazılı mənbədir. Bu abidənin adı ilk dəfə XII əsr tarixçisi Əlaəddin Ata Məlikin “Cüveyni-tarixi-cahangüşə” əsərində çəkilir. Orxon-Yenisey abidələrinin mövcudluğu uzun müddət Avropa ölkələrində və Rusiyada məlum olmamışdı. Onları ilk dəfə XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İsveç arasında baş vermiş müharibədə Poltava döyüşündə əsir düşmüş İsveç zabiti Filipp Starlenberq üzə çıxarmışdı. 0,13 il Sibirdə Tobol əyalətində yaşamış, həmin ərazinin keçmiş xalqları haqqında materiallar toplamış, həm də Orxon-Yenisey abidələrinin üzünü çıxarmış və vətəninə dərc etdirmişdi. Bundan sonra bu abidələrə Rusiya və Danimarkada maraq yaranmışdı. Danimarka alimi Vilhelm Tomson 1893-cü ildə Orxon-Yenisey abidələrinin türklərə məxsus olduğunu sübut etmişdi. Rus alimi V.Radlov bu abidə haqqında çoxcildli kitab yazmışdır. Orxon-Yenisey abidələri V-VIII əsrlərə aiddir, Göytürklərə məxsusdur. Əlifba 38 hərfdən ibarətdir. Onun 34-dü samit, 4-dü saitdir. Yuxarıdan aşağıya doğru yazılır. Bu abidələrin bir hissəsi Şimali Monqolustanda Orxon çay vadisində tapılmış və “Orxon abidələri” adlanır. 725-735-ci illərdə tikilən Orxon abidələrinin sayı 13 ədəddir. Onların ən məşhuru Göytürk xaqanı Bilgə xaqan, onun qardaşı Gül Tigin və baş vəzir Tonyukuk üçün qoyulmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mahmud Kaşğari nin 11-ci əsrdə yazdığı "Divanü Lügat-it-Türk" (Türk dilləri Sözlüyü) adlı kitabı. s. 127-130.
2. Elman Quliyev "Türkiyə və Türk ədəbiyyatı" XIX Əsrlər. Türkiyə cumhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuşdur. səh: 115-120.
3. Pənah Xəlilov: "Türk xalqları ədəbiyyatı" Qədim türk dastanları haqqında məlumat. Bakı. 1986 il. səh: 49-51.
4. Əbu Reyhan əl Biruni (973-1048) "Hindistan" adlı əsəri. səh: 154-160.

Açar sözlər: türk alqları, elm və mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat

Key words: Turcic peoples, science and culture, art, literature

Ключевые слова: тюркские народы, наука и культура, искусство, литература

Резюме

Основная цель написания статьи - пролить свет на быт, быт и быт тюркоязычных народов, проживающих в России и во многих районах мира. Слово «тюрк» впервые встречается в византийских источниках и в «орхонско-енисейских» памятниках VII века. Древние китайские источники давали сведения о существовании тюркских племен со 2-го тысячелетия до нашей эры. Турецкая цивилизация сблизилась с европейскими и азиатскими народами и объединила в себе некоторые их черты. Этот процесс находит отражение во внешнем виде, религии, языке, культуре и экономике современного турецкого народа.

Summary

The main goal of writing the article is to shed light on the way of life, life and everyday life of Turkic-speaking peoples living in Russia and in many areas of the world. The word "Turk" is found for the first time in Byzantine sources and in the "Orhon-Yenisei" monuments of the 7th century. Ancient Chinese sources gave information about the existence of Turkic tribes from the 2nd millennium. The Turkish civilization approached European and Asian peoples and combined some of their characteristics. This process is reflected in the appearance, religion, language, culture and economy of the modern Turkish people.

Rəyçi: Dos. S.Abbasova

SOL BELLOUNUN “QURBAN” (THE VICTIM) ROMANININ FƏLSƏFİ VƏ ETİK ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

XX əsrin ikinci yarısında Amerikan ədəbiyyatında özünəməxsus iz qoyan Sol Bellou (1915-2005) U.Folkner, E.Heminqvey, H.Melvil və C.Konrad kimi nəhəng klassiklərlə eyni cərgəni paylaşan tanınmış yazıçılardandır [1, s. 112]. Sol Bellou Rusiyanın Peterburq şəhərindən Kanadaya köç etmiş mühacir ailəsində 1915-ci il iyun ayının 10-da dünyaya gəlmişdir. 1924-cü ildə isə ailəsi ilə birlikdə Amerikaya köç edən əsil adı Solomon Bellouz olan gələcək yazıçı ədəbiyyat aləmində Sol Bellou adı ilə tanınmışdır. Öz əsrarəngiz, dərin məzmunlu, fəlsəfi-ipsixoloji məzmunlu əsərlərlə təkcə Amerika ədəbiyyatına deyil, eyni zamanda dünya ədəbiyyatına böyük tövhələr vermişdir. Yəhudi mənşəli Sol Bellou yaşadığı dövrdə yeni Avropa nəsrinə üçün səciyyəvi olan psixoloji təhlil texnikasına yiyələnmiş və əsərlərində bu bacarığından məharətlə istifadə edərək özünün mükəmməl və istedadlı söz sahibi olduğunu sübut etmişdir. Avropa ekzistensialist fəlsəfəsi 1940-cı illərdə Sol Bellouya nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Mürəkkəb estetik qarşılıqlı əlaqələr elə yazarın ilk əsərlərində yaranır, nəticədə realist və ekzistensial anlayışlar arasında mübarizə gedir [2, s. 102]. Baxmayaraq ki, yazıçı heç vaxt özünün ekzistensializmlə əlaqəsini vurğulamırdı, ancaq Sol Bellounun ilk əsərləri ekzistensialist ideyalara əsaslanırdı. O, qəhrəmanlarının ağzı ilə hər hansı fəlsəfi “izm”lərdən özünü təcrid etdiyini dönə-dönə vurğulayırdı.

Ekzistensialist nəzəriyyənin formalaşması 1927 və 1932-ci illərdə alman filosofları K. Yaspers və M. Haydeggerin ilk əsərlərinin ortaya çıxması ilə təşəkkül tapmışdır. Bu formalaşma ekzistensializm nəzəriyyəsinin başlanğıc nöqtəsi deyil, bir növ məntiqi nəticə kimi, artıq əldə olunmuş fəlsəfi təcrübənin məlum ifadəsi idi. Amerika mütəfəkkirlərinin (P.Tilliç, U.Barret, V.Kaufman) ekzistensializm fəlsəfəsinin tarixi inkişafı ilə bağlı üstünlük təşkil edən baxış bucağı belə idi. “Ekzistensializm” sözü termin kimi Latın dilindəki “ex” və “sisto” sözlərinin birləşməsi “existentia” sözündən yaranmış və mənası “insan mövcudiyyəti” deməkdir [3, s. 21].

Amerika Birləşmiş Ştatlarının 1940-1960-cı illərdə ümumi mədəni fonunda bu qəbildən olan romanların meydana çıxması tamamilə təbii bir hadisə idi, çünki həmin illərdə Amerika ziyalıların mənəvi simasının diqqətəlayiq xüsusiyyəti ekzistensialist ideyalara məftunluq idi. Ekzistensializm fəlsəfəsinin ölkənin mədəni həyatına təsiri çox geniş olmuşdur. Belə ki, insan mənəviyyatının dərinliklərinə nüfuz etmək üçün yaxşı zəmin hazırlanmış olduğu ortaya çıxdı. Bir insanın müstəqil bir şəxsiyyət olması ideyası əvvəlcə Amerika şüuruna daxil oldu. Mühəribədən sonrakı dövrdə Qərbdə inkişaf edən bütün müxtəlif qeyri-real və bədii-fəlsəfi konsepsiyalardan yalnız ekzistensializm Amerika ədəbiyyatında mühüm rol oynadı və onda nəzərə çarpacaq iz buraxdı.

İlk əsərlərində Sol Bellou özünü intellektual mövzuların yazıçısı kimi nümayiş etdirirdi. Yazıçı yəhudi əsilli olduğundan əsərlərində yəhudi mənşəli qəhrəmanların həyatda mövcudluqlarını davam etdirmək uğrunda apardıqları aktiv və ya passiv mübarizədən bəhs olunur. Onun yaratdığı qəhrəmanlar üçün hər zaman birinci yerdə bütün gücləri ilə təsdiq və ya təkzib etməyə çalışdıqları bir ideya durur. Sol Bellounun qəhrəmanı ənənəvi olaraq mənəvi, əxlaqi və dini dəyərlərdən məhrum olan, idealizm və nihilizm, həmçinin sevgi və nifrət arasında “parçalanır”.

1946-1948-ci illərdə Sol Bellou Minnesota universitetində pedaqoji fəaliyyətə başlamış, orada “İntellektual tarixdən” dərslər demişdir. Pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı o ədəbi yaradıcılığını da davam etdirərək bir sıra esse və hekayələr də yazmışdır. Onun 1947-ci ildə isə “Qurban” adı verdiyi romanı işıq üzü görmüşdür. Sol Bellou “Qurban” romanında Nyu-Yorklu jurnalistin məişət və dini problemlərindən bəhs edir. Baxmayaraq ki, bu roman onun ilk romanı qədər səs gətirməsə də, müəllif bu əsərə görə Quqtenheyim təqaüdünə layiq görülmüşdür. Bu mükafat ona 1948-1949-cu illərdə Parisdə və Romada yaşayaraq növbəti romanı üzərində işləməyə imkan vermişdir [1, s. 1]. “Qurban” romanını yazarkən Sol Bellou öz yaradıcılıq üslubunda yeniliklər edir. O, F.M.Dostoyevskinin yaradıcılığından, F.Kafka və digər fransız ekzistensialistlərinin ideyalarından təsirlənmişdir. Yazıçı “Qurban” əsərində Kafka yönümlü psixoloji tədqiqatlardan yararlanır [5, s. 1].

Sol Bellounun “Qurban” romanında məzmun “psixoloji və sırf fərdi konfliktlər” üzərində qurulmuşdur [6, s. 410]. Yazıçının bu əsəri tamamilə fəlsəfi məzmunu ilə seçilir. O, insan mövcudluğu problemləri haqqında davamlı mübahisəni təmsil edir. Yaradıcılığının ilkin dövründə Sol Bellou hələ reallığın tam olaraq inkişaf etmiş, epik şəkildə geniş təsvirlərinə malik deyildi. Romanda təsvir olunan əhvalat bilərəkdən təmkinlə nəql edilir. Sol Bellounun bədii üslubu təqdimatın sadəliyi və ardıcılığı, metaforaların tez-tez olmaması və digər məcazlar və stilistik fiqurlar ilə səciyyələnir. Müəllif əsərdə fəal bədii obrazların olmaması səbəbindən süjetin inkişaf həddinə görə nəzərə çarpacaq dərəcədə artan xüsusi intellektual gərginlik yaratmışdır. Bu qısa həcmli romanda ədib bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan personajların sayının çoxluğuna çalışmamışdır.

Sol Bellounun “Qurban” romanında əsas obraz öz şüurunda mücərrəd mübarizə aparən əsas qəhrəman, Nyu-Yorkda qısa tirajlı jurnalların birində mətn redaktoru vəzifəsində çalışan, orta yaşlı Ayza Leventhaldır. Yazıçı əsərdə Leventhalı özünə inamsız, daima kiminsə haqlı olmasını güman edən, öz həyatı ilə deyil, ətrafdakıların problemlərlə əlləşən “təbii qurban” kimi təqdim edir. Belə ki, Sol Bellou “Qurban” romanında Ayza Leventhalı həm qardaşı Maksın atıb getdiyi ailəsində, həm də onun keçmiş tanışsı Kirbi Albinin həyatında olan problemlərlə çulğalanan, az qala öz mövcudluğunu unudan bir obraz olaraq təqdim edir. Yazıçı Leventhal ilə səbəbsiz olaraq onun bir “bəlalı müsahibəsi”ni əsas gətirərək mütəmadi şəkildə işini və ailə səadətini itirməkdə günahlandırın, degenerasiyaya uğramış, sərsəri Kirbi Albinin arasında gərgin, psixoloji dueli təsvir edir. Albinin həyat tərzi Leventhalın instinktiv olaraq qorxdığı, hansı yolla olursa-olsun “üzdə saxlamağa” çalışdığı hər şeyi istənilən vasitə ilə simvollaşdırır. Tədrisən Leventhal insan taleyinin faciəviliyinin, iztirabın

⁸⁵ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı

qaçılmazlığının, tənhalıq və ölümün mahiyyətini açır, insanın məsuliyyətini və onun digər insanlarla əlaqəsini anlamaya başlayır.

Leventhal onu öz uğursuz həyatı üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürməsinə tələb edən keçmiş tanışı Kirbi Albi ilə qarşılaşır. Zahirən heç nəyin dəyişmədiyini görür. Nə dünya, nə də qəhrəman fərqli deyildi. Lakin o, ilk dəfə özünü şəxsiyyət kimi hiss edir: “Yalnız nəse baş verəndə onu simasız “məmurlar” cərgəsindən çıxarırdı, o, onunla təkbətək qalan öz şəxsiyyətinə geri dönməyə varlıq-“insan” olurdu [7, s. 39].

"Qurban" romanının qəhrəmanı Ayza Leventhal, Albi ilə görüşməzdən əvvəl, məqsədsiz və mənasız gündəlik həyatın axını ilə çulğalanmışdır. Ayza çalışır ki, sadəcə olaraq mövcudluğunu sürdürsün və qalan günlərini əmin-amanlıq içində, böyük itkilər olmadan məmnun yaşasın, məsələn, “mədəndə daim tüstünü və istiliyi hiss edən, lakin heç vaxt alov görməyən adam kimi” [9]. Leventhalda əsəbi intellektual enerji yoxdur. Daha doğrusu o anadangəlmə əziyyət çəkən, empatiyaya meyilli insandır. Mənəvi hiddətə tabe olaraq Leventhal bir iş gününün ən ortasında qardaşı arvadının zənginə görə xidmətdən ayrılır və mümkün ola biləcək nəticələrə laqeyd yanaşaraq, ondan kömək istəyən, lakin öz övladının sağalması üçün tam məsuliyyəti ilə hərəkət etməyən gəlinin yanına qaçır, O, qardaşı oğlu Mikkinin taleyində fəal iştirak edir, onsuz da ölümcül bir xəstə olan oğlanın xəstəxanaya yerləşdirilməsində yalnız özünü, öz rahatlığını düşünən qardaşı arvadına təkidlə ısrar edir.

Özündə tənhalığın verdiyi psixoloji duyğunun dərinləşdiyini görən Leventhal özünə yaxın bildiyi yeganə insan, Baltimorda yaşayan anasını bilirdi. Bu səbəbdən də o, düşüdü psixoloji vəziyyətdən çıxmaq üçün cənuba köçməyə hazırlaşan anasına kömək etməyə getmiş arvadı Merinin yoxluğunu, kiçik qardaşı oğlu Mikinin ölümünü, qardaşı arvadı katolik etiqadlı olan Yelenanın pintiliyini və onun bir ana kimi dardüşüncəli, məsuliyyətsiz və laqeyd olmasını düşünür. Sonra o, onu xəstə oğlu ilə qoyub Texasda işləməyə getmiş, atalıq borcunu yalnız pul göndərməklə bitməkdə görən, yad və ikiüzlüyə çevrilmiş, məsuliyyətsiz ata olan qardaşı Maks ilə ilk görüşünü və Yelenanın anasının onu uşağın ölümündə günahlandırmasını xatırlayır. Leventhal Albi ilə bir neçə gün davamlı ünsiyyətdə olduğunu da anlayır və belə qərara gəlir ki, o heç də həyatdan təcrid olunmayıb və sadəcə olaraq özünə qarşı məhdudiyətlər qoymuşdur. “O olanlara qarşı müqavimətinə son qoya biləcək bir böhran göstərməyə haqqı yox idi. Xəstəlik, dəlilik, ölüm onu dünya haqqında təsəvvürlərinə başqa cür baxmağa məcbur etdi” [9]. Belə ki xarici dünya ilə faciəli qarşılaşması zamanı Leventhal belə nəticəyə gəlir ki, J.-P. Sartr həmin “adam ancaq özünü dərk etdiyi qədər mövcuddur” [8, s. 333]. Romanda Leventhal duyduğu məsuliyyət hissini özü və arvadı Meridən savayı onu əhatə edən, ondan kömək uman hər kəs üçün genişləndirməyi, onlara yardım etməyə tələsməyi özünə əsas qayə edir.

Sol Bellounun erkən romanlarının qəhrəmanları üçün həyatda xarici dəstək axtarmağın mənasızlığı, yalnız özünə güvənməli olması fikri ilə barışmaq çətindir. Ekzistensializm estetikasının mərkəzi kateqoriyası olan faciə insanla cəmiyyət arasında uçurum, şəxsiyyətin parçalanması, insanın özündən uzaqlaşmasıdır. Ekzistensialist yazıçıların anlayışında müasir insanın faciəsi qəhrəmanlıqdan və illüziyadan məhrumdur. İnsan həyatı anlayışı ilə faciə anlayışı birləşir. Ekzistensialist məntiqə uyğun olaraq, S.Bellou dünyanı tamamilə açıq-aşkar şüurun illüziyalarından azad olan vəziyyət olaraq səciyyələndirir. Romanda valideyn məsuliyyətsizliyi, diqqətsizliyi və qayğısızlı sayəsində Leventhalın qardaşı oğlunun ölümü yazıçının digər əsərlərində də verilən ata-oğul, valideyn-övlad arasındakı dərin bağların olmaması probleminə işarədir.

İdealların olmamasına görə Ayza Leventhal uğrunda ölə biləcəyi məqsədləri görə bilmir. “*Leventhal knew at once that he had nothing to hope for*” - “Leventhal bilirdi ki, onun ümid bəsləyəcəyi heç nə yox idi” [9, s. 17]. Leventhal keçmişlə yaşayır, gələcək isə onun üçün mövcud deyil. Leventhal öz həyat tərzini diqqətlə nəzərdən keçirəndə könlündə bəslədiyi ləyaqət hissini məhv etmək üçün təhlükə yaradan şəraitdə tələyə düşür. Kirbi Albinin meydana çıxması və onu daima antisemitizm çıxışları, yəhudilərin guya dünyada hər şeyi idarə etmələri ilə bağlı onu ittiham etməsi Leventhalı rahatlıqdan məhrum edir. Albi ilə rastlaşanaq qəhrəman müasir dünyaya hakim olan əzabı və pisliyi tam dərk etmədən yaşayır. O, demək olar ki, “qurban” olmağın nə demək olduğunu bilmir.

Sol Bellonun romanlarında çox zaman istifadə etdiyi ikili hadisələr “Qurban” romanında da təzahür edir. Bir tərəfdən Leventhalın qardaşı ailəsində olan faciə-qardaşı oğlunun baxımsızlıq səbəbindən ölümü, digər tərəfdən onu daima öz bacarıqsızlığı ucundan uğursuzluğa düşürən Kirbi Albinin ittihamı əsas qəhrəmanın “qurban”a çevrilməsinə səbəb olur. Ancaq əsərin sonunda Albinin həyatında olan dönüş, onun Hollivud aktrisası ilə olan sevgisi onun Leventhalı olan münasibətinin dəyişməsinə və ondan əvvəlki davranışına görə üzr istəməsinə səbəb olur. Leventhalı hətta evində belə narahatlıq yaradan və onu öz uğursuzluğunun qurbanına çevirməyə cəhd edən Albi baş qəhrəmanın teatrda ona istehza ilə “*What’s your idea of who runs things?*” - “Səncə kim işləri idarə edir?” verdiyi suala cavab vermədən getməyi üstün tutur [9, s. 116].

Leventhal və onun doqquz aylıq hamilə arvadına teatr işçisi tərəfindən oturacaqları yerin göstərilməsi sanki əsas qəhrəmanın öz rahatlığı üçün yaşamasının başlanğıcı kimi dəyərləndirilə bilər. Bu yekun yazıçının cəmiyyət və insanlar tərəfindən “qurbana” çevirdiyi tənhalalmış şəxsiyyətin sonunda öz həyatı haqqında düşünməli olduğuna işarədir. Əsər boyunca müəllif insanın onu əhatə edən cəmiyyət tərəfindən qurbana çevrilməməsinə göstərməyə çalışması hissi oxucunu rahat buraxmır. Yazıçı əsərdə bir növü heç kəsin təsir və təzyiqlərinə məruz qalmamağın yollarını göstərməyə çalışır. Sol Bellonun əsərlərinin qəhrəmanları bu yolları əsər boyu tapmağa və həmin “yollarla” irəliləməyə, həyatlarını davam etdirməyə çalışırlar.

“Qurban” romanı mərkəzində ekzistensialist antinomiylar ruhunda tədqiq edilən və şəxsiyyət deqradasiyasının önlənməsi problemini ələ alan, müasir ibrətamiz və əxlaqi bir hekayədir. Belə ki, romanda fərd və cəmiyyət, azadlıq və seçim, günah və məsuliyyət problemləri öz əksini tapmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cənətova G.K. “İngilisdilli yəhudi ədəbiyyatı II dünya müharibəsindən sonrakı amerika ədəbiyyatı kontekstində”. Dissertasiya. Bakı, 2017. s. 112.
http://82.194.16.162:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/495/Gunel_Cenatova%20İNGİLİSDİLLİ%20YƏHUDİ%20ƏDƏBİYYATI%20II%20DÜNYA%20MÜHARİBƏSİNDƏN%20SONRAKI%20AMERİKA%20ƏDƏBİYYATI%20KONTEKSTİNDƏ.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Мулярчик А.С. Современный реалистический роман США (1945-80). - М., 1988 - с. 102.
3. Визгин В.П. Экзистенциальная философия Габриэля Марселя // Марсель Г. О смелости в метафизике. М.: Наука, 2013. 21 с. o-smelosti-metafizike.pdf
4. Сол Беллоу (Saul Bellow). s.1. <https://fantlab.ru/autor13400>
5. About Saul Bellow.s.1. <https://fable.co/book/9781101665473#reviews>
6. Аллен У. Традиция и мечта. Критический обзор английской и американской прозы с 20-х гг. до сегодняшнего дня. - М.: Прогресс, 1970 с. 410
7. Затонский Д.В. Кафка и проблема модернизма. - М., 1972
8. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм - это гуманизм. В кн.: Сумерки богов. - М., 1989.
9. Bellow S. “The Victim”.
<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://archive.org/details/in.emet.dli.2015.65701/mode/1up&ved=2ahUKEwjCxrervL9AhXTSfEDHdJFD1EQFnoECBEQAQ&usq=AOvVaw1r3VF1X-E3fNiCfmKSSeae>

Аçar sözlər: Sol Bellow, “Qurban”, Asa Leventhal, ABŞ ədəbiyyatı

Key words: Saul Bellow, “The Victim”, Asa Leventhal, USA literature

Ключевые слова: Сол Беллоу, “Жертва”, Аса Левенталь, литература США

The Philosophical and Ethical Peculiarities in the Novel of “The Victim” by Sol Bellow

Summary

The article studies the philosophical and ethical peculiarities in the novel of “The Victim” by Saul Bellow. Sol Bellow is an outstanding American writer of the 20th century. Saul Bellow is a writer of Jewish origin. His family settled in America after World War II. He is known for his interesting and readable works. He was awarded the Nobel Prize and many other prizes for his works. The novel “The Victim” was written in 1947. For this novel, the writer was awarded with the Guggenheim Fellowship. In this novel the author arose the problems, such as existensialism, the loneliness of a person, moral and religious values, relationship between the father and the son, the main problems of the society and an individual.

Saul Bellow draws the readers’ attention to the philosophical and ethical peculiarities of the novel “The Victim” as well.

Философско-этические особенности романа Сола Беллоу «Жертва»

Резюме

В статье исследуются философско-этические особенности романа Сола Беллоу «Жертва». Сол Беллоу — выдающийся американский писатель 20 века. Сол Беллоу — писатель еврейского происхождения. Его семья поселилась в Америке после Второй мировой войны. Он известен своими интересными и читаемыми произведениями. За свои работы он был удостоен Нобелевской премии и многих других премий. Роман «Жертва» был написан в 1947 году. За этот роман писатель был удостоен стипендии Гуттенхайма. В этом романе автор поднял такие проблемы, как экзистенциализм, одиночество человека, нравственные и религиозные ценности, отношения между отцом и сыном, основные проблемы общества и личности.

Сол Беллоу обращает внимание читателей и на философско-этические особенности романа «Жертва».

Rəyçi: dos. N. Nuriyeva

TÜRK DİLLƏRİNDƏ İNSAN ADLARININ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Cəmiyyət üzvlərini, fərdləri fərqləndirmək üçün insanlara şəxs adları verilmişdir. Şəxs adları cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyət, qarşılıqlı münasibət yaradılmasına xidmət edir.

Yer kürəsində heç nə və heç kim adsız mövcud deyildir. Yaşadığımız ətraf aləmdə insanlar, coğrafi obyektlər, təbiət aləmi, heyvanlar, quşlar aləmi, və s. hər biri ayrı ayrılıqda ad daşıyır. Məlum olduğu kimi, dildə işlənən xüsusi adlar, ümumiyyətlə xalqın tələbi, ehtiyacı əsasında yaranıb formalaşmışdır. Adlar da səbəbsiz, kortəbii formada deyil, tarixi faktlara əsasən formalaşmışdır. İnsanlara şəxs adları ondan ötrü verilir ki, onları bir-birindən fərqləndirmək mümkün olsun. Məsələn bugün Günay, Ağcaxanım, Toğrul, Aynur, Banu, Çiçək adları deyiləndə bilinir ki, bunlar ana dilimiz Azərbaycan dilinə xas olan şəxs adları, İvan, Sergey, Olqa, Pyotr dedikdə rus mənşəli şəxs adı, Johan, Stefan, Barbara dedikdə isə german dilləri ailəsinə mənsub şəxs adları olduğu başa düşülür.

Xüsusi adlar ümumi qanunauyğunluq əsasında meydana gəlir, inkişaf edir, formalaşır, bir çox adlar isə bəzən dəyişikliyə uğrayaraq arxaikləşir. Buna 1-ci məqaləmizdə qeyd etdiyimiz kimi şəhər adlarını göstərmək olar. Bütün xalqlarda şəxs adları mənsub olduğu xalqın tarixi ilə əlaqədardır. Araşdırdığımız şəxs adlarının tarixi inkişaf yollarını dövrləşdirmək olar. Azərbaycan dilində şəxs adları qədim zamanlardan başlayaraq XX əsrə qədər formalaşmış və müxtəlif dillərin təsiri ilə dəyişikliyə məruz qalmışdır:

1. Qədim dövrlərdə Azərbaycan şəxs adları (XII əsrin sonuna qədər);
2. XIII – XVIII əsrlərdə Azərbaycan şəxs adları
3. XIX əsrdə Azərbaycan şəxs adları
4. XX əsrdə Azərbaycan şəxs adları [1]

Ən qədim dövr Azərbaycan antroponimlərin əsası, mənşəyi məşhur türk ədəbiyyatından olan Dədə Qorqud dastanındakı qədim türk soylarından gəlir. Bu baxımdan “Dədə Qorqud” dastanında xalqımızın yaşayış tərzini, məişəti, soykökü ilə bağlı olan şəxs adları maraqlıdır. Xalqımızın, dilimizin, torpağımızın qədim abidəsi hesab olunan Dədə Qorqud dastanından rast gəldiyimiz bir sıra şəxs adları ilə bağlı mülahizələrimizi sizinlə bölüşmək istərdim. Dastandakı şəxs adlarına nəzər salaq: Dədə Qorqud, Qazan xan, Dirsə xan, Bayandur, Baybecan, Baybura, Banıçiçək, Burla xatun, Səlcən xatun, Qaraca (Qaraçuq) Çoban, Uruz, Bamsı Beyrək, Buğac, Dəli Domrul, Qaragünə, Qutlu Məlik, Aslan məlik, Oğuz xan.

Qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” boylarının yaranma tarixini, oğuz qəhrəmanlarının soykökünü araşdırmaq bir sıra tədqiqatçıları məşğul edib. Əvvəla dastanın müdrik qəhrəmanı Dədə Qorqud adı –adın birinci tərəfini təşkil edən “**dədə**” sözü Azərbaycan ərazisində türk dilində “ata” sözü əvəzində işlənib. Dastanda o qəhrəmanların, oğuz elinin atası “Qorqud Ata” adlandırılıb. “Qorqud” sözünün iki tərkib hissədən – “**qor**” və “**qut**” sözlərindən ibarət olduğunu göstərir və “*Qut*” sözünün “**xoşbəxtlik, bəxt, bərəkət, tale, ruh**” mənasında olduğu qeyd edilir. Qorqud sözü müasir Azərbaycan dilində də işlənərkəndədir. Azərbaycanın bir sıra kəndlərində qovrulmuş buğdaya “qovurqa” və ya “qorğa” döyülüb un halına salınmasına isə qorqut deyirlər. Yəni qorda-odda qovrulan. Ehtimal ki, qorqut sözü bərəkət, ruzi ilə bağlı işlənmiş antroponimdir. Dədə Qorqud adında da Qorqud sözü - ruzi verən, bərəkət gətirən, şənlik gətirən, ruzili ata mənasını daşıyıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, Oğuz elinin qəhrəmanlarına onların dədəsi (ata) olan Dədə Qorqud ad qoymuşdur. Xalqımızın ad qoyma tarixi də buradan başlanmışdır. Dədə Qorqud cəmiyyətində yeni doğulan körpəyə indiki kimi uşaq hələ anadan olmamış ad qoymazdılar. Bir müddət keçdikdən sonra uşağın bu və ya digər xüsusiyyətini müşahidə edib və həmin xüsusiyyətə uyğun ad seçirdilər. Bundan sonra el ağsaqqalı Dədə Qorqud gəlib “Adımı mən verdim yaşını Allah versin” deyirdi.

Bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, dastanda sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlara rast gəlinir:

Sadə adlar: Oğuz, Buğac, Domrul, Uruz, Burla, Səlcən, Qazan

Düzəltmə adlar: Buğacıq, Qazlıq, Ərən, Qaracıq

Mürəkkəb adlar: Banıçiçək, Qaragünə, Səlcən

Sadə adlardan “Oğuz”, “Buğac” və “Qazan” şəxs adlarının etimologiyasına nəzər yetirək:

“Oğuz” - Türk mənşəli Türk boylarının oğuz tayfasına məxsus şəxs adı. Bu ad “el”, “oba”, “tayfa” mənasını verir. Sözü kökü “ok” və “uz” ibarət olub qədim türklər olan hun və türk mühacirlərin məskənləri ilə bağlıdır. Qədim Türklərin məskunlaşdıqları yerlərə adlar vermişlər və burada çoxlu tayfalar yaşamışlar. “oğuz” sözündəki “uz” adam, kişi, “oq” isə qəbilə, tayfa mənasını verirdi [4].

“Buğac” adı bəs necə formalaşmışdır? Oğuz elində belə bir adət var idi. Yazda, payızda buğa ilə buğranı savaşırdılar. Bir gün, yazda buğranı saraydan çıxardılar. Dəmir zəncirli buğranı 6 kişi yandan tutmuşdu. Gəlib meydanın ortasında qoyub getdilər. Bu zaman Dirsə xanın oğlu üç uşaqla meydana «aşıq-aşıq» oynayırdı, Buğranı qoyub gedəndə oğlanlara «qaç» dedilər. Oğlanların üçü qaçdı, Dirsə xanın oğlu qaçmadı. Meydanın ortasında durub baxdı. Buğa hücum edib oğlana sarı gəldi. Oğlanla buğa çəkişdilər. Dirsə xanın oğlu buğranın iki buynuzundan tutub onu yıxdı və xəncərlə başını kəsdi. Hamı uşağın hünərinə heyran oldu. Göstərdiyi qəhrəmanlıqdan sonra bu vaxta qədər adsız yaşayan gəncə Qorqudun iştirakı ilə Buğac adı verilmişdir. Buğac adı buğranı öldürən buğaya qalib gələn qəhrəman mənasını verir.

Qazan xan qədim türk tayfalarından olan “Kazan” sözündən əmələ gəlmişdir. Qazan sözündəki “qaz”, “qas” uralı, yüksəkliyi bildirir. Qafqaz haqqında aparılmış tədqiqatlarda da eyni mənanı verdiyi göstərilib. Oğuzların baş qəhrəmanı

⁸⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

hesab edilən Qazan böyüklüyü ilə seçilirdi. Qazan öz rəşadətində, qeyrətində görə bu adı qazanmışdır. Bu antroponim birbaşa “ad qazanmaq”la bağlıdır. Fikir versək, dilimizdə “qazanmaq” feili də buradan gəlir. Bu feil həm Türkiyə türkcəsində, həm də Azərbaycan türkcəsində işlənməkdədir [3].

Türkcə-kazanmaq Azərbaycanca-qazanmaq

Azərbaycanda Qazan adı ilə bağlı bir sıra ərazilərə rast gəlmək olur: Qazanbulaq qəsəbəsi – Goranboy rayonu, Qazangöl düzü – Tovuz rayonunda kürün sol sahili, Qazançı kəndi – Culfa ərazisi, Qazanlı – Yevlax rayonunun Bozdağ silsiləsinin zirvəsi və s.

Dastanda adı keçən Qaracüq adı da doğma dilimiz olan Azərbaycan türkcəsindədir. Sözdəki “qara” və “qaraca” türk mənşəlidir [3].

“Baniçiçək” isə dastanda əsil Azərbaycan qadınlarına məxsus bir ad idi. Qızlara banu, qadınlara isə xanım xatın deyər müraciət olunurdu. Dilimizdəki banu, xanım xatın sözləri işləkdir. “Banu” Azərbaycan xanımlarına verilən adla əlaqədardır. Bugünümüzdə də qızlarımıza bu ad verilməkdədir. Çiçək sözü də türk mənşəlidir.

Orxon-Yenisey abidələrində də türk dillərinə məxsus adlara rast gəlirik:

Arslan, Ağzanaz, Kuluk Tirik, Asuğ, Bilgə Kağan, Kutluğ Bağa Tarkan, Aruk, Altun Tağman Tarkan, Alp Urunu Tutuk, Erkin, Ərən, Ərmağan, Kuç, Kara Kan, Sağur, Turan və s.

❖ *Alp Urunu Tutuk*- “alp” igid, qəhrəman “urun” isə qədim türkcədən bayraq anlamındadır. “tutuk” isə verilən rütbədir. “alp urunu” – alpların bayrağı deməkdir.

❖ *Altun Tamğan Tarkan*-“altun” türkcədə qızıl, “tamğa” damğa, yəni möhür deməkdir, tarkan (rütbə) “Tarkan” yəni Tər, tar –törəmək,yaradılış, “kan” isə indiki xanla əvəz edilmişdir. Yəni xan nəslindən olanlar.

Qeyd edək ki,Tarkan adı müasir Türkiyə türkcəsində də işlənməkdədir. Azərbaycan dilində də məhz Tərhan adı mövcuddur.

❖ *Aruk*-qadın adıdır. Mənası saf, təmiz, arıq və zərif.

❖ *Ərən Uluğ*-“ərən” türk kökənli söz olaraq igid cəsur mənasını ifadə edir. “uluğ” –ulu, iri, böyük mənasındadır.

❖ *Bilgə Kağan*- “bilgə” bilici, bilikli, müdrik, ağıllı, “kağan” hökümədar, xaqan deməkdir. Türklərdə indi də Bilgə adına tez-tez rast glinir.

❖ *Arslan*-monqolcada “diş göstərmək” sözündən yaranmış ola bilər mənacə güclü, cəsur, şir kimi deməkdir. Arslan və ya Aslan bugünümüzdə də şəxs adı kimi işlənməkdədir.

Qədim türk dillərində digər Səlcuq, Toğrul, Ərtəoğrul, Turan, Paşa, Bəyimxanım, Bayhan, Aras, Ataman, Abay, Altay, İldırım, Atilla, Çağatay, Doruk, Ozan və digərləri kimi şəxs adları mövcuddur [5].

Səlcuq adına biz ilk dəfə tarixdən Səlcuqlar dövlətində rast gəlirik. Bu adla bağlı bir çox nəzəriyyələr var: Səlcük-“kiçik sel”; Səlcük-“kiçik üzən”; Səlcüq-“mübahisəli”. Bu ad köhnə uyğur dilində “təmiz” mənasındadır. Burada “cuq” kiçiltmədir. Adın mənası “təmiz”, “dürüst”, “sözünün ağası” olan insandır. Tarixdə Səlcuq oğuz türklərinin Qınıq boyuna mənsub olmuş türk sərkərdəsi kimi tanınır [6].

Ozan moğolcada “çox danışan” olub, sonralar “saz şairi” mənasını qazanmışdır. Köhnə Türkiyə türkcəsində “şair” deyilirdi.

“Ozan”-ın etimoloji inkişaf mərhələləri: -ozıtgan; -ozganatı; -ozgan.

Oğuz eli arasında türklər əllərində qopuzla gəzər, toylarda, köhnə ziyafətlərdə Oğuz dastanlarını danışar, yeni hadisələr haqqında dastanlar söyləyərtilər. Keçmişdə onlara ozançı, XV əsrdən etibarən isə aşiq adı verilmişdir [7].

Altay türk mifologiyasında dağ Tanrısı deməkdir. Türk kökənlidir və yüksək dağların adı ilə bağlıdır. Bu ad hal hazırda mövcud olsa da Quranda yer almayıb.

Paşa əski türkcədə “bəy” mənasını ifadə edir, Osmanlı İmperiyasında mülki rütbə kimi daha çox yüksək rütbəli şəxsiyyətlərə verilirdi. Sonralar isə bu insan adlarına qoyulmuşdur.

Sadaladığımız həmin şəxs adlarının alınma adlarla qarışıqlığı yoxdur. Ümumiyyətlə türk dünyasında adlar təbii şəkildə formalaşmışdır və təbiətlə bağlı olmuşdur.

XIII əsrdən başlayaraq ta ki XVIII əsrə qədər türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycanın ictimai, siyasi, tarixi və mədəni həyatında bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Saray ədəbiyyatı dövrlərində əsərlər fars dillərində yazıldığı kimi şəxslərə də verilən adlar, ləqəb və titullar da ərəb-fars mənşəli idi. Ərəb və farsların Azərbaycana istilası zamanı onların adlarına daha çox üstünlük verilirdi lakin buna baxmayaraq, milli şəxs adları özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Dilimizdəki ərəb-fars kökənli adlara nümunə göstərək: Xosrov, Bəhram, Nəsimi, Heydər, Cəfər, Mehrab, Süleyman, Gülüstən, Məşuqə, Pərviz, Ömər, Murad, Zəhra.

Məşuqə – fars mənşəli olub, sevilən sevən qadın nəzərdə tutulur. Aşiq ilə məşuqə illər sonra görüşüb qovuşurlar.

Murad – ərəbcədə istək, arzu, dilək deməkdir. Sözü kökündəki “rad” yəni ərəbcədən “rwd” kökündən gəlib istənilən bir şey, dilək nəzərdə tutulur.

Heydər – ərəbcədən Hayder və ya Haydar olub, məcazi mənada “aslan” mənasını ifadə edir. Cəsur, igid erkək deməkdir. Bu adilk növbədə “Heydər” ləqəbli Məhəmmədin əmisi oğlu Əli ibn Əbi Talib ilə əlaqələndirilir. ərəbcədə tələffüzü: “həjdər”.

Pərviz – farsçada “qalib” deməkdir. Bu ad cənubi asiyada məskunlaşmış azərilərin adı ilə əlaqələndirilir. Onlar arasında bu ad geniş yayılmışdır. Azərilər tarixdən bildiyimiz kimi fars mənşəli tayfalar olub. (**Qeyd: *Azəri fars mənşəlidir və bunun türk xalqları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur! Bunu müasir Azərbaycan adı ilə qarışdırılmamalı!***) pərviz adı orta farsçada “Parvez” “Aparvez” hesab olunurdu həmçinin bu ad soyad kimi də indi də onlarda istifadə olunur.

Fars mənşəli adların əvvəlinə fikir versək “Mir” hissəciyi gözə çarptığını görürük. Farsçada “mir” bəy, soylu kişi anlamına gəlir. Ərəbcədə isə “əmir” kimi ifadə olunur. Məsələn: Miray, Mirac, Mirseyid, Mirhüseyn, Mirnur və s. Bu növ adlar İranda Seyid kökənli ailələrə məxsus idi.

“Ərəb-fars mənşəli sözlərin lüğəti”ndə dilimizdə işlənən ərəb və fars kökənli təxminən 20 min söz yer almışdır bu o deməkdir ki, digər dillərdən alınan adlar öz dilimizdəki adları üstələmişdir. Dilimizdə əcnəbi dillərin soyadlarımıza da təsiri böyük olmuşdur. Soyad bildiyimiz kimi şəxsin kimliyini, soyunun haradan gəlməsini bildirmək üçün ada əlavə olunur. Azərbaycanda SSR və Sovet imperiyasından əvvəllərdə soyadlar milli xarakter daşıyırdı. Lakin SSR nin bərpasından sonra onların dağıdıcı siyasəti nəticəsində soyadlar unudurulmağa başladı. Rusların hökumranlığı ilə Rus kökənli **-ov, ev, -ova, -yeva** həmçinin fars mənşəli **-zadə, -i, i** soyad sonluqlarından istifadə olunmuşdur. Buna misal olaraq **Məmmədov, Əliyev, Babayev, Mustafayev, Şərifov, Qaçayev, Qocayev, Paşazadə, Abdullayev, Musavi, Əlizadə, Ağazadə, Ağalarov, Xasıyev** və s. kimi soyadları göstərmək olar.

Bu gün qarşı Türkiyədə 1926-1933 cü illərdə qüvvəyə minən “Soyad qanunu” na əsasən soyadlar əvvəl ki türkcəmizdə olmuşdur. Soyadların sonundakı **“ibn”, “pur”, “zadə”** kimi sonluqlar tamamilə yığışdırılmış və onların yerinə **“lı”, “li”, “oğlu”** sonluqları ilə dəyişdirilib yazılmışdır [8]. Əski türkcədən gələn milli soyadlarımızın çoxu Ağa, Bəy, və “Ay” “Soy” “Ər”, “Tanrı”, “Sev” “Ağ” “Qara” “El” və s. kimi adlar və ya sonluqlar üstünlük təşkil edir.

Ağalar	İgid	Aydın	Uğur	Oqtay	Doruk	Çağatay
Ərbəy	Ərtürk	Elbəy	Ulutürk	Qutsal	Toğrul	Ötkün
Bayat	Ağyurd	Əralp	Beyrək	Dənizər	İlgün	Tanrıyel
Bəyim	Öztürk	Ərdəm	Aytunc	Dönməz	Ulusbəy	Tuncər

İgid – cəsur, qorxmaz deməkdir. Türk kökənli olub, Türkiyə türkcəsində “Yiğit” deyər müraciət olunur. Əsasən Orta Asiyada türk eli daxilində qorxmaz məğrur duruşuna görə seçilirdi.

Çağatay – əski türkcədə “yavru at” hesab olunurdu. “tay” qədim türkcədə at, “çağa” isə bala, yavru deməkdir. Bu ada ilk dəfə Orta Asiyada Moğol xaqanlığında Cengiz (Çingiz) xanın oğlu Çağatay adında rast gəlirik.

Ərdəm – moğolca “bilgi, yetənək yəni bacarıq” olub “ər” kökündən gəlmədir. Bu söz orta Çağda Türk dilinə keçdiyi güman edilir. Türkiyə türkcəsində olan “Erdem” bu gündə insan adları siyahısında rast gəlinməkdədir.

Ulusbəy – türkcədə “ulus”-el, oba mənasındadır. Bəy isə anladığımız bəy, xan deməkdir. O zamanlar bu ada rast gəlinən şəxslər yurdun böyüyü hesab olunurdular. Ulus=millət, xalq, insan birliyi. Ulus və El sözləri demək olar ki, kökdədir.

Ağalar (ağa) – bir çox Şərqi ölkələrində həmçinin Azərbaycanda yuxarı təbəqənin nümayəndələri yəni- bəy zadəgan ailələrinə məxsus ad. Qədim Moğolcada isə bu sözün arxaik forması “aka” türk dilinə tərcümədə “böyük erkək kardeş” idi. o zamanlar moğollar böyük qardaşlarına “aka” deyər xitab edirdilər. Ağa sonralar “ağabəy” mənasında istifadə olunmağa başlanmışdır. Qısacası onun etimologiyasını araşdırarkən bizə məlum olur ki, bu soyad alınma yox, doğma dilimiz olan türk kökündən əmələ gəlmişdir [9].

XX əsrdə yaranan şəxslər adları əsasən sovet dövrü ilə əlaqədar olmuşdur. Buna bir neçəsini misal göstərmək olar:

Ofeliya	Ruslan	Tamara	Maya	Emilya	Sara	Rima
Elza	Tamerlan	Roza	Emina	Amalya	Oksana	Rita

Elə adlar var ki, onlar həm bizim ana dilimizdə, həm də dünya dilləri arasında görmək mümkündür. Məs:

Azərbaycanca	Rusca və ya avropa dillərində
---------------------	--------------------------------------

Mikayıl	Michael
Süsən	Susanne (Susan)
Səbinə	Sabina
Emil	Emil
Həvva	Eva
Adəm	Adam
Məryəm	Marie (Maria)
İsgəndər	Alexander

Ümumi nəticəyə gələrək deyər bilərik ki, doğma dilimizdə olan adlar və soyadlar zamanla arxaıqlaşmış və digər dillərin təsirinə məruz qalaraq adlarda alınmalar əldə edilmişdir. Azərbaycanda adların böyük əksəriyyətinin başqa millətlərdən və dillərdən gəlməsi, qeyri-türk adlarının üstünlük təşkil etməsi bu gün də narahatlıq doğurur. Bu gündən etibarən biz milli dəyərlərimizi qoruyaraq ana dilimizdə ki adları istifadə etsək qədim türk adlarını yenidən bərpa etmiş olarıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <http://www.korpus.azerbaycandili.az/Synopsis/Download/2202/QURBANOVA%20F%C4%B0DAN%20AFAD%20QIZI.pdf>
2. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2016/may/490387.htm>
3. [https://az.m.wikipedia.org/wiki/Qazan_\(ad\)](https://az.m.wikipedia.org/wiki/Qazan_(ad))
4. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/143192>
5. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxslər adları (Əzizxan Tanrıverdi) səh.29-30
6. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/S%C9%99lcuqil%C9%99r>
7. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozan>
8. <https://medeniyyət.az/page/news/40719/Adlarımız-ve-milli-ruhumuz.html>
9. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aga>

Açar sözlər: antroponim, Türk, ərəb-fars mənşəli adlar, soyadlar

Key words: anthroponym, Turkish, names of Arabic Persian origin

Türk dillərində insan adlarının linqvistik təhlili

Xülasə

Bu məqalədə türk dili qrupuna daxil olan bütün şəxs adlarının tarixi dövrlərə əsasən etimologiyasını araşdırıb bir qədər işıqlandırmğa çalışdıq. Onların etimologiyası ilə birgə adların linqvistik təhlilini və mənalarını araşdırıb üzə çıxardıq. Nəticə etibarilə bizə aydın oldu ki, dilimizdəki şəxs adları əcnəbi dillərin təsiri nəticəsində əski türk dili qrupuna daxil olan türk mənşəli adlar əhəmiyyətini itirərək arxaikləşmişdir.

Linguistic analysis of human names in Turkic languages

Summary

In this article, we tried to shed some light on the etymology of all personal names included in the Turkish language group, based on historical periods. In addition to their etymology, we also explored the linguistic analysis and meanings of the names. As a result, it became clear to us that personal names in our language have become archaic as a result of the influence of foreign languages.

RƏYÇİ: dos. Mətanət Xıdır qızı Əliyeva

NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİ İLƏ BAĞLI SAZ HAVALARI

“Aşıq sənəti qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər inkişaf etmiş və xalqın ustad sənətkarlarını üzə çıxarmışdır. Aşıq yaradıcılığı ədəbiyyat, musiqi, ifa, rəqs və teatr elementlərini özündə əks etdirir. Aşıq xalqın sevimlisi, onun qəlbinə, ürəyinə ən yaxın sənətkardır. Aşıqlar xalqın şad və qəmgin günlərində onlarla bərabər sevinib kədərlənir. Məhz buna görə də aşıqlar və aşıq sənəti xalq tərəfindən həmişə əzizlənir, sevilir, daim hörmət və məhəbbətlə qarşılır. Bir sözlə, aşıq həmişə xalqın dərdi ilə, kədəri ilə, sevinci və kədəri ilə bağlı şəxsiyyət olmalıdır”. (1, 156)

Tədqiqat göstərir ki, aşıq şeirinin hər bir növü müəyyən çalğı aləti ilə əlaqəli şəkildə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Demək olar ki, ozan şeiri qopuzla, aşıq şeiri sazla birgə yaranmış və inkişaf etmişdir. Aşığın sazı ilə sözü bir doğrulmuşdur. Hər hansı saz havasının musiqi ahəngi onun müəyyən pərdəsilə bağlı yaranmasına baxmayaraq, həmin musiqi həmin pərdələrlə əlaqəli şəkildə icra olunur və tamamlanır. Motivləri bir-birinə yaxın olan saz havaları eyni kökdə çalınır. Sazın kökü aşıq musiqisində mühüm amil hesab olunur. “ozan-aşıq sənətinin nəzəri məsələləri /saz havaları”. Aşıq havaları Azərbaycan folklorunun əsas sahələrindən biridir. Aşıq havalarının xalq dastanları ilə birgə yarandığı, əvvəllər yalnız dastanlarla, sonralar isə müstəqil oxunduğu ehtimal edilir. Bu havalarda xalqın sevinc və kədəri, zülm və əsarətə qarşı etirazı, vətənpərvərliyi, qəhrəmanlıq və rəşadəti əks olunurdu. Aşıq havalarının şeir formalarından “Gəraylı”, “Təcnis”, “Müxəmməs” və s./, dastan qəhrəmanlarının “Koroğlu”, “Kərəmi” və s./, yarandığı yerin adından “Naxçıvani”, “Şərili” və s./ götürülmüşdür. Məşhur aşıqların adı ilə bağlı Aşıq havaları da “Cəlili”, “Bəhməni”, “Dilqəmi” və s./ var.

Naxçıvan aşıq mühiti keçdiyi inkişaf mərhələlərində öz yaradıcı ənənələri və tanınmış sənətkarları ilə Azərbaycan aşıq sənətinə daimdəyərli töhfələr verib. (Bax: Köçərli İ. Aşıq havalarında musiqili-poetik sintez problemlərinin tədqiqi .2, 54-56.)

Ordubadlı Kərim, Kosacanlı Ağ aşıq Allahverdi, Aşıq Cəlil, Aşıq Əli Xanxanımoğlu, Aşıq Məmmədcəfər, Cobankərəli Aşıq Cəfər, Aşıq Abbas Dəhri, Aşıq Fətulla və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Aşıq Nəbat kimi sənətkarlar aşıq sənətini təbliğ ediblər. Azərbaycan aşıq musiqisinin “Ağır şərili”, “Orta şərili”, “Naxçıvan gülü”, “Naxçıvani”, “Cəlili”, “Ordubadi”, “Dərələyəz graylısı” və digər saz aşıq havaları Naxçıvan aşıq mühiti ilə bağlı yaranıb və indiyədək də bütün saz ifaçılarının repertuarını bəzəyib.

Qədim Naxçıvan diyarı Azərbaycan mədəniyyət və incəsənətinə layiqli şəxsiyyətlər bəxş edib. Belə dəyərli şəxsiyyətlər öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycan mədəniyyətinə, saz-söz sənətinin inkişafına böyük tökan verib. Naxçıvanda son illər dünyasını dəyişən Sərraf Qasım, Aşıq Fərrux kimi söz ustaları bu sənəti yaşadanlardan olublar.

Hazırkı dövrdə muxtar respublikada İxtiyar Seyidov, Aşıq Abdulla, Çərkəz Fətəlixanlı, Aydın Cəfərov, Tural Bağirov, Əli İsmayilov, Şirin Şirinzadə, Könül Taroyeva kimi el şairləri vardır. Bu dəyərli sənətkarlar aşıq musiqisində öz dəsti xətti olmaqla yanaşı, Naxçıvan aşıq sənətinin qorunub saxlanılmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində böyük zəhmətləri vardır. (3)

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, aşıq havalarının adlarında onların yaranma məkanı, musiqi dilinin özəllikləri, poetik əsasları, yaradıcıları və s. Haqqında dəyərli məlumatlar əks olunmuşdur. Məsələn, “Əfşəri”, “Gəraylı”, “Bayatı” kimi havalarda etnik qrupların adları, “Hüseyni”, “Bəhməni”, “Cəlili” havalarında – yaradıcı aşıqların isimləri, “Koroğlu”, “Kərəmi” havalarında – dastan qəhrəmanlarının, “Dərbəndi”, “Naxçıvani”, “Dərələyəz gəraylısı”, “Göyçə gülü” havalarının adlarında bu sənətin əsas cəhətlərindən biri parlaq şəkildə təzahür etmişdir. “Dərbəndi”, “Naxçıvani”, “Dərələyəz gəraylısı”, “Göyçə gülü” havalarının adlarında isə toponimlər öz əksini tapmışdır. (4)

“Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunun adı /Şərur, -Şərir, Şəril/ ilə bağlıdır. “Ağır şərili”, “Orta şərili”, “Yüngül şərili”, “Qarabağ şərili” adlı havalar mövcuddur. Şərili havalarının məqam əsası segah, musiqi ölçüsü 6/8-dir. Sazda “Şah pərdə” kökündə çalınır”. (5, 541)

“İrəvan, Dərələyəz və Urmiya aşıq mühitləri ilə sıx əlaqələri saxlayan Naxçıvan aşıq mühiti də Azərbaycan aşıq sənətinin mənzərəsində müəyyən yer tutur. Naxçıvan mahalında tarixi şəhər həyatının mövcudluğu /Ordubad və Naxçıvan şəhərləri/ burada orta çağ aşıqlığının fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır. Mahalın çağdaş toponimikasında yer alan kənd adları /Ordubad və Culfa rayonlarında “Xanağa” adlı kəndlər var. “Xanağa”- “xanəgah” sözünün dəyişiklik olmuş şəkildir.

İfaçılıq prinsipləri baxımından qonşu mühitlərdən o qədər də seçilməyən Naxçıvan mühiti ötən yüzilliklər ərzində söz yaradıcılığı və saz bəstəçiliyi baxımından uğurlar qazanaraq aşıq sənətinin repertuar zənginliyinə qiymətli örnəklər əlavə etmişdir. “Naxçıvani”, “Naxçıvan gülü”, “Köhnə Naxçıvan”, “Ağır şərili”, “Yüngül şərili” /Naxçıvanda yerli camaat “Şərur” adını “Şəril” şəklində tələffüz edir. “Şərili” – “Şərura məxsus hava” mənasında işlədilmişdir./ və s. Bu kimi orijinal saz havaları, “Ordubadlı Kərim” /“Kərim və Süsən”/, “Ziyad-Şövkət” dastanları, eyni zamanda regionun tarixi güzəranını əks etdirən aşıq rəvayətləri və aşıq şeri nümunələri Naxçıvanda saz-söz ovqatının uzun bir zaman dövründə sənət mühiti şəklində yaşadığını bir daha sübut edir “. (6, 10-17)

“Əsasən Şərur, Şahbuz, Sədərək və Ordubadın kəndlərində çalib-çağıran Naxçıvan aşıqlarının ifaçılıq məharətinin sorağı mahaldan uzaqlara da yayılmış, onları İran /Urmiya, Təbriz ətrafına/ və Türkiyə /İqdir, Ərzurum/ toylarına dəvət etmişlər.

XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər Naxçıvan aşıqları Naxçıvanın özündən çox İran və Türkiyə ərazisinin toy-düynələrini aparmışlar. Onlar öz mühitlərinin sənət havasını apardıqları kimi həmin mühitlərin çalğı və oxu tərzindəki incə çalarları da

mənimsəyərək Naxçıvana gətirmişlər. Şəhur aşıqlarının boğaz qaynatmalarında Urmiya və Anadolu aşıqlarına məxsus oxu üslubu da hiss olunurdu”. (7, 188-196)

“Naxçıvan aşiq mühitinə mənsub olan ən dəyərli saz-söz sənətkarı XVIII yüzillikdə yaşayıb yaratmış Aşiq Süleymandır.O, öz sənətkarlığı ilə Naxçıvandan cox-cox uzaqlarda da məşhurlaşmışdı.Naxçıvanda doğulan Aşiq Süleymanın şeirləri bəzi məlumatlara görə toplayana rast gəlinməmişdir.XVIII əsrdə yaranmış belə şeirlər aşıqların və şeir həvəskarlarının yaddaşlarından çıxmışdı”. (6, 14-17) “Naxçıvan aşiq mühiti Aşiq Süleymandan başqa Xanxanım oğlu Əli, Çobankərəli aşiq Cəfər, Aşiq Məmmədcəfər, Aşiq Muxtar, Gülahı Məmməd, Aşiq Fətulla, Aşiq Əzim, Aşiq Sultan, Aşiq Dədəkişi, Aşiq Aslan, Aşiq Abbas, Aşiq Həsən, Aşiq Yusif Sədərəkli kimi ustad aşıqlar yetirmişdir” .(8, 309-326)

Dərələyəz aşiq mühitinin sənətkarları içərisində Sallı kəndindən olan Aşiq Cəlil bəstəçilik sahəsində - yeni saz havalarının yaradılmasında misilsiz xidmətlərə malikdir. Deyilən məlumatlara görə on iki saz havasının yaradıcısıdır. Aşığın həmkəndlisi Qulu Kazımov /Kəngərli/ gərgin zəhmət, uzunmüddətli və səmərəli axtarışlar sayəsində həmin on iki havadan yeddisini müəyyənləşdirərək lent yazısına köçürmüşdür.Hazırda aşıqların musiqi repertuarında yaşamaqda davam edən Aşiq Cəlil havaları bunlardır: “Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Ayaq Cəlili”, “Qəhrəmanı”, “Qaytarma”, “Sallama gəraylı”/çox vaxt ona “Dərələyəz gəraylısı” da deyirlər/ , “Badamı”.

Aşiq Ələsgərlə yaxından dostluq eləyən Aşiq Cəlil yaratdığı havaları bir qayda olaraq ilk öncə böyük ustadın hüzurunda çalar, onun xeyir-duasını alarmış. Göyçə aşiq mühitində Aşiq Ələsgər hansı haqqa sahibdirsə, Dərələyəz aşiq mühitində Aşiq Cəlil həmin mövqeyin sahibidir. On beşdən artıq şagird yetişdirən Aşiq Cəlilin qardaşı və üç oğlu, daha sonra isə iki nəvəsi də aşiq olmuşdur.

Aşiq Mirzalınnın xatirələrinə əsaslanaraq Aşiq Cəlilin 12 saz havasının müəllifi olduğunu, aşıqlıq sənətini Aşiq Abbas Dəhrindən öyrəndiyini qeyd etmişdir.Dərələyəz aşiq mühitinin bel sütunu sayılan Aşiq Cəlil ömrünün son bir neçə ilini Naxçıvanın Dizə kəndində keçirmiş və şahidlərin söhbətindən Aşiq Cəlilin 1924-1928-ci illərdə vəfat etdiyini və Dizə kəndinin Qərblər qəbiristanlığında dəfn edildiyini bildirir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, “Cəlil ocağı”nın son nümayəndəsi –Aşiq Cəlilin bacısı oğlu aşiq Mirzalı 1993-cü ildə vəfat etmiş və bununla da Dərələyəz aşiq mühitinin əsas ocağı sönmüşdür.

Aşiq Cəlil doğulduğu Sallı kəndi aşiq və şairlər məskəni kimi tanınır. Burada Aşiq Cəlil, Şair Budaq Təhməz, Dəllək Xələf, Aşiq Əsəd,Şair Alhüseyn,Şair Ağamurad,Şair Rzaqulu,Aşiq Qulu,Aşiq Bəhman,Aşiq Mirzalı,Şair Rəhman kimi saz-söz xridarları yetişmişdir.Aşiq Cəlilin ustadı Aşiq Abbas olub.Professor H.Mirzəyev bu aşığın Cənubi Azərbaycandan olduğunu yazır.

Aşiq Cəlilin dövrümüzə cəmi beş şeiri gəlib çatıb.Bunlardan üçü qoşma,ikisi təcnisdir. Bu qoşmalardan ən çox diqqət çəkəni “Hardasan” qoşmasıdır”.(7,14-15, 187-195).

ƏDƏBİYYAT

- 1.Dərələyəzli ustad Aşiq Cəlil.-“Elm və təhsil”.-Bakı,2018,səh.,156.
- 2.Anatolluoglu A. Qədim el havaları: Musiqi folkloru/Qobustan:Sənət toplusu.-2012,4,səh.,86-89.
- 3.Fətəli Axundzadə -“Naxçıvan aşiq sənəti tarixindən”./Şərqi səhəri qəzeti,22.03.2020.
4. Aşiq sənəti: aşiq poeziyası, dastanlar.- “Musiqi dünyası”, 2015.
5. Naxçıvan Ensiklopediyası.- Bakı,2002, səh.,541.
- 6.Səfərov Y. “Naxçıvan aşiq-ədəbi mühiti”.-Bakı,2009, səh.,10-17.
7. Məhərrəm Qasımlı:- “Ozan-aşiq sənəti,”Uğur,2011,304s
- 8.Naxçıvan folkloru,-Bakı,“Sabah”,1994,səh,309-326.

Xülasə

Aşiq sənəti qədim dövrlərdən başlayaraq inkişaf edərək xalqın ustad sənətkarlarını üzə çıxarmışdır.Aşiq şerinin hər bir növü müəyyən çalğı aləti ilə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Aşığın sazı ilə sözü bir doğulmuşdur.Aşiq havaları Azərbaycan folklorunun əsas sahələrindən biridir.Bu havalarda xalqın sevinc və kədəri, zülm və əsarətə qarşı etirazı, vətənpərvərliyi, rəşadəti əks olunurdu.Azərbaycan aşiq musiqisinin “Ağır Şərili”, “Orta Şərili”, “Naxçıvan gülü”, “Ordubadi”, “Dərələyəz gəraylısı” və s. saz aşiq havaları Naxçıvan aşiq mühiti ilə bağlı yaranıb və həmişə saz ifaçılarının repertuarını bəzəyib.

Açar sözlər:Naxçıvan toponimi,aşiq havaları,ustad aşıqlar,ozan

Saz airs related to toponyms of Nakhchivan SUMMARY

The art of Ashiq has developed since ancient times and brought out the master artists of the people.Each type of Ashiq poetry was created and developed with a certain musical instrument. Thewords of the Ashiq were born together with the voice of the lover. The airs of Ashiq are one of the main areas of Azerbaijani folklore. In these airs, the joy and sorrow of the people,protest against oppression and slavery,patriotism, and wisdom was reflected.“ Aqir Sharili”, “Orta Sharili”, “Nakhchivan Guli”, “Ordubadi”, “Daralayaz geraylisi”, etc. Azerbaijani love music.Sazashiq airs were created in connection with theatmosphere of Nakhchivan ashig and have always decorated the repertoire of saz musicians.

Keywords: Nakhchivan toponym, ashig airs, master ashigs, Ozan

МЕЛОДИЯ САЗ, СВЯЗАННАЯ С ТОПОНИМАМИ НАХИЧЕВАНА

Резюме

Искусство ашуга развивалось с древних времен и выпускало мастеров-художников народа. Каждый вид поэзии ашуга создавался и развивался с помощью определенного музыкального инструмента. Слова ашуга рождались вместе с голосом ашуга. Мелодия Ашуга являются одним из основных направлений азербайджанского фольклора. В этих песни нашли отражение радость и горе народа, протест против угнетения и рабства, патриотизм, мудрость. «Агир Шарили», «Орта Шарили», «Нахичеван гюли», «Ордубади», «Дарала яз герайлиси» и др. мелодии ашуга. Песни ашуга создавался в связи с атмосферой Нахчиванского ашуга и всегда украшал репертуар сазистов.

Ключевые слова: Топоним Нахичевана, ашугские песни, мастер Ашуг, озан

RƏYCI: dos. L.Ələkbərova

TÜRK DÜŞÜNCƏSİNDƏ "QAN"IN SEMANTİK MƏNALARI

Giriş. Türk xalqlarının düşüncəsində qədim adət-ənənələrə söykənən məsələlər epos yaradıcılığında əks olunur. Əks olunan informasiyaların dərin semantik qatları arxetiplərin araşdırmaları ilə açıla bilər. Belə arxetiplərdən də biri qanla bağlıdır. Canlıların yarandığı gündən qan həyatın ən önəmli bir hissəsi olmuşdur. Türk düşüncəsində qan arxetipi milli-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirir. "Qan" arxetipik simvolu türk təfəkkürünü - doğuluşu, ölümü, xaosu, kosmosu, bədən, ruh, gen, ağıl, duyğu gücünü əks etdirir.

Qədim türk düşüncəsindəki qan bağı öyrənmək üçün əski türk dastanlarında, oğuznamələrdə, ümumtürk eposlarında - "Ərgönəkön", "Oğuz Xaqan", "Alp ər Tonqa", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və s. "qan" arxetipinin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həm xeyir, həm şər motivlərini özündə ehtiva edən qan simvolik olaraq yaradılış və ölüm nişanı hesab olunur. Nəsil artımı, bir soyun yaradılışı qan vasitəsilə, ölüm isə qan axıdılması ilə həyata keçir. Elə ona görə də "qan bağı", "qan qardaşı" deyiləndə ailə və qohumluq bağlarını, "qan düşmənciliyi" deyiləndə isə ailədən, nəsilədən birinin öldürülməsi, intiqamı nəzərdə tutulur. Məqalədə türk dastanlarındakı qan qohumluğu münasibətləri də araşdırılır.

Əsas hissə. Türk xalqlarının mənəvi-əxlaqi dəyərlərini, həyat tərzini, tarixini, dövlətçilik ənənələrini, milli etnik tariximizi özündə əks etdirən epos yaradıcılığında yer alan qan arxetipi müxtəlif funksiyaları özündə ehtiva edir. Qan həm yaradılışın, doğumun, həm də ölümün rəmzi kimi mənalandırılır. Qan qohumluğu, qan qardaşlığı, qan düşmənciliyi, qan davası və s. funksiyaları özündə əks etdirən motivlər bir çox dəyərləri təcəssüm etdirir.

Türk xalqlarının yaradılış dastanlarında da insan modelinin, onun mayasının gildən və qandan yoxulduğu əks olunur. İnsan Tanrı qanından və ya genindənir. İstər yaradılış, istər də sonrakı dövr dastanlarda əks olunan "Tanrı- insan- əcdad" düsturunu "Oğuznamələr"də görə bilərik. "Oğuz Kağan" dastanındakı ilk əcdad Oğuz Kağanın Tanrı mənşəli olması onun doğuluşundan bəllidir. "Dastanda onun Ay Kağanın gözlərinin yarım butamasından dünyaya gəlməsi əski möcüzəli doğuluş motivinə (partogenez) uyğun gəlir və Oğuzun bakirə, pak hesab olunan Aydan doğulması onu Tanrı oğlu hesab etməyə imkan verir" (Bayat, 1993: 141).

Türk xalqlarında genetik bağ çox önəmlidir. Qədim türk toplumu ortaq bir ataya sahib idilər və qohum evliliklərdən boylar törəyirdi. "Çünki müdafiə və ya hücum birliyi ancaq ortaq bir ata sayəsində gerçəkləşirdi" (Karabulut, 2021: 78). Nəslin davamı qan vasitəsilə həyata keçdiyi üçün "qan bağı" əlaqələrini əks etdirir. Qan bağı özündə ehtiva edən ata, ana, qardaş, bacı, baba, nənə, dədə və s. kimi varlıqlar, nəsilədən-nəslə ötürülən ailə dəyərləri müqəddəs hesab olunur. "Qəbilə təşkilatının qüvvətli olduğu bu zamanlarda and törənləri fərdlər arasında həyata keçsə də, əslində, dostluq qurma məqsədilə qəbilələr arasında da edilirdi (İnan, 1998: 326).

Qədim türklər üçün qan qardaşlığı da çox önəmli idi. Qədim türklərdə qan müqəddəsliyin, bağlılığın rəmzi kimi ehtiva olunduğu üçün onlar qana and içmiş, qollarını kəsərək qanlarını bir-birilərinə sürtməklə doğmalaşdıqlarına inanmışlar. Hətta qədim türk damğaları arasında "qana and içmə"nin ideomatik işarəsi də mövcuddur. Əlifbada liqatür işarə kimi "nt" səsini bildirən, "and" adlanan sakral türk damğası qardaşlaşmanı, qana and içmək ənənəsini özündə ehtiva edir. Hətta önəmli məsələlərin həllində ovuclarını qılıncla kəsib çıxan qan ilə inək, at və ya dəvə südünün qarışdırılaraq içilməsi verilən sözlərə xələf çıxılmaması üçün idi. Bu cür ayinlərdə qardaşlıq süd və qan ilə möhkəmləndirilirdi. "And içmək" anlayışı da məhz bu ayinlərlə bağlıdır: qan və süd dolu kasanın adını "and", and içən insanları "anda" adlandırırdılar. Bu törənə Herodotun əsərindəki iskit tayfası ilə bağlı rast gəlirik: "Qumdan hazırlanan stəkani içki ilə doldururlar; and içənlər bura qanlarını qatırlar; bunun üçün ucu iti bir alətlə kiçik bir deşik açılır, ya da çizik çəkərlər, içinə oxlar, balta, mızraq salırlar, bundan sonra tanrı qəzəbinə and içərlər və qabdakı şərəbdən içərlər" (Karabulut, 2021: 79).

Türk düşüncəsində qan bağına dayanmayan qohumluq əlaqələri sırasında kirvə, sağdış, yengə, qardaşlıq və s. adlar gəlir. Məsələnin köklərinə baxsaq, görürük ki, sadalanan qohumluqların təməlində qan dayanır.

Qədim türk dastanlarında dövlətin, tayfanın idarə olunmasının, beşikkəsmə, evlənmə və s. kimi motivlərin kökündə qan arxetipi durur. İstər qədim türk eposlarında - "Oğuz Kağan", "Alp ər Tonqa", istərsə də ümumtürk orta əsr və yeni dövr dastanlarında, "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və başqalarında qan bağlılığı əsas motivlərdəndir. Bu dastanlarda cəmiyyətin idarə olunmasında qan qohumluğu çox vacib amildir. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qəhrəmanların dayandıqları yerlərə fikir versək, maraqlı məqamlar ortaya çıxar: Qazan xanın sağ tərəfində qardaşı Qaragünə, Qarabudaq kimi ata qohumlarını, sol tərəfində isə dayısı Aruz qoca, Qiyan Səlcuk kimi ana qohumlarını oturtması qan bağı məsələsi ilə sıx bağlıdır. Qazan xanın oğlu Uruzla bağlı narahatlığı da məhz hakimiyyətin qan bağı ilə - nəsilədən nəsilə ötürüldüyünün göstəricisi olduğunu sübut edir.

Türk törəsinə görə türklərdə eyni soy-boy daxilində yeddi arxa dönən vacibdir - oğul - nəvə - nəticə - nəbibə - həbibə - yadıca - tullancı. Yəni 7-ci dövə qan bağı - genetik kod itir. Bununla yanaşı, türk adətlərinə görə yeddi qurşaqda davam edən qohumlar arasında evlənmə yasası qoyulmuşdur. Müasir dövrdə elmin gəldiyi qənaətdə görə də uşaqlardakı müəyyən xəstəliklərin səbəbi qandaşlar arasında evliliklə bağlıdır. Deməli, minillər öncə bunu bilən türklər soylarının (uruq-turuq) cırılmasından qorunmaq üçün qandaşlar arasında evlənməyi törə ilə qadağan etmişlər. Məhz bu qadağaya görə "Yeddi arxadönənini tanımalısan, yeddinci babana qədər dədə-baba adlarını bilməlisən" deyimlərilə toplumun törə yaddaşına hopmuş, tanrıçı

⁸⁸ ADİU (UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası, dosent. vafulya_072@inbox.ru

dinində əxlaq normasına çevrilmişdir" (Ağasıoğlu, 2019:229). Bu səbəbə görə qədim türk xalqlarının dastanlarında qohum evliliklərinə rast gəlinir.

"Koroğlu" eposunda qan qardaşı olub əhd bağlamaq motivini "Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi" qolunda görə bilərik. Koroğlu üzünü dəlilərə tutub deyir: "Giziroğlu Mustafa bəyin yeddi yüz yetmiş yeddi dəlisi də oldu bizim canbir qardaşımız" və qılıncı ilə barmağını kəsir. Giziroğlu Mustafa bəy də həmin hərəkəti təkrarlayır. Hər ikisi şəhadət barmağını yaralayıb qanını sıxdılar bir-birinə. Digər igidlər də elə edirlər (Koroğlu, 2005: 279).

Aşıq şeir ənənəsində də qan bağına söykənən söz söyləmə, saz çalma, hekayə qoşma və bu kimi funksiyaların icrası da qam-ozan-aşıq arasındakı ənənəvi bir bağla bağlanır. Ustad-şagird münasibətinin qurulması aşıqlıq ənənəsinin təməlindən qaynaqlanır. Lakin bəzən aşığın ənənəvi kodlarla söz ustası olması, butadan şərab içməsi ilə bu istedadın ona verilməsi də qan bağı ilə əlaqələndirilə bilər. Türk dastan ənənəsindəki Dədə Qorqud - Koroğlu obrazlarının paralelliyinə baxsaq, görürük ki, sanki aşıqlıq Koroğluya Dədə Qorqud xətti ilə keçmişdir.

Türk xalqlarında "qan" arxetipi düşmənçiliklə də bağlanır. "Qan davası", "qan düşmənçiliyi" qan bağı olan insanın öldürülməsi və intiqamla bağlıdır. Qədim türk dastanlarında bu motivə rast gəlirik. "Alp Ər Tonqa" dastanında qəhrəman atasının və xalqının intiqamını almaq üçün İranla müharibə edir və qardaşı Alp Aruz da ailəsinə etdiyi satqınlığa görə Alp Ər Tonqa tərəfindən öldürülür.

"Ərgənəkən" dastanında da dörd yüz ildən sonra tatarlardan dədə-babalarının intiqamını, qan haqqını alan göktürklərdən söz açılır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı bəyan edər, xanım, hey!" boyunda Qazan bəylə oğlu Uruz arasındakı söhbətdə "qan davası"nın izahına rast gəlirik. "Oğlan aydır: "Yağı deyü nəyə derlər?" Qazan aydır: "Oğul, anuncun yağı derlər ki, biz anlara yetsevüz, öldürəriz. Anlar bizə yetse, öldürər" – dedi. Uruz aydır: "Baba, içində bəg yigitlər öldürsələr, qan sorularmı, dəvilərlərmiz?" Qazan aydır: "Oğul, bin kafir öldürsən, kimsə səndən qan dəvilərməz (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: 81). Qazan xan oğlunun "Ata, onların içində bəy igidlərdən öldürülsə, qan haqqı tələb edərlərmiz?" sualına belə cavab verir: "Mən kafir öldürsən də, kimsə səndən qan iddiasında olmaz". Dastanın bu hissəsindən aydın olur ki, "qan davası", "qan haqqı", "qan düşmənçiliyi" türk xalqları üçün səciyyəvidir.

Qazan döndübaqdı, "Oğul çoban, qanda gedərsin?" – dedi. Çoban aydır: "Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərəm" – dedi. Çoban vuruşmada ölən iki qardaşı - Qıyan Güc və Dəmir Gücin qanına bais olanlardan qisasını alır.

"Uşun Qoca oğlu Səgrək boyını bəyan edər" boyunda isə Səgrək öyrənir ki, onun Əgrək adlı bir qardaşı var və onun ölü və ya diri olması heç kimə məlum deyil. Çünki Əgrək neçə il idi ki, əsirlikdə idi. Səgrək qardaşının ölü, ya diri olduğunu öyrənmək üçün yola düşmək istədikdə ana və ata ona mane olmaq istəyirlər. Bu zaman Səgrək deyir: "Məni yolumdan ayırman! Ağam tutulan qalaya varmayınca, ağamın ölüsün-dirisin bilməyincə, öldisə, qanın almayınca Qalın Oğuz elinə gəlməgim yox!" – dedi (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: 148).

"Basat Dəpəgözi öldürdüğü boyı bəyan edər, xanım, hey!" boyunda Basat qardaşı Qıyan Səlcəyin intiqamını almaq üçün Təpəgözlə vuruşur və onu öldürür. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər" də Qazan xan evini yağmalayan yağının üzərinə gedərkən Qaraca Çoban da düşmən tərəfindən öldürülən iki qardaşının qisasını almaq üçün ona qoşulur.

"İç oğuz daş oğuz asi olub Beyrək öldüğü boyı bəyan edər" boyunda qan düşmənçiliyindən söz açılır. Aruz qoca İç Oğuz sadiq olduğu üçün Beyrəyi öldürür. Sonda Qazan bəy dayısı Aruzdan Beyrəyin intiqamını alır.

«Koroğlu» dastanının «Alı kişi» qolunda Koroğlu atasının gözlərini kor edib onu dünya işığına həsrət qoyan Həsən xandan qisasını alır.

Göründüyü kimi, "qan davası", "qan düşmənliyi"ni özündə daşıyan motivlər türk xalqlarının mənəvi dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin özəyini təşkil edir.

Türk epik ənənələrindəki mühüm epizodlardan biri də qəhrəmanın doğuluşunda əlində qan olmasıdır. Ovcunun içində qan olan uşağın gələcəyinin parlaq olacağı inancı türk düşüncəsindən qaynaqlanır. Çin mənbələrinə görə, Monqol hökmdarı Çingiz xan doğularkən sağ əlində qırmızı daşa bənzər bir qan laxtası olmuşdur. Çingiz xanın atası Yesügey bu əlaməti uşağın böyük bir döyüşçü olacağı anlamını vermişdir. "Manas" eposunda da bu epizoda rast gəlirik.

Türk qəhrəmanlarının doğuluşu zamanı gözlərinin qan içində olması da ululuq simvolu hesab edilir. Oğuz Kağanın, Göytürk Kağanı Mohan Kağanın doğuluşunda bu motivə rast gəlirik. "Oğuz Kağan" dastanında qəhrəmanın doğuluşu təsvir edilir:

Al-al idi gözləri, saçları da qapqara,

Qıpqızıl ağızı ilə atəş kimiydi bəndi (Bahəddin, 2006:130).

Epos yaradıcılığında qan ölüm xəbərçisi və şəfəvericilik funksiyası da daşıyır. Bu funksiyalar çox zaman köynək motivi ilə bərabər işlənir. Bunu digər xalqların dastanlarında da görə bilərik. Məsələn, "Yusif və Züleyxa" dastanında qardaşlar Yusifi quyuya salıb köynəyini qana batırıb onun ölüm xəbərini sübut kimi atalarına aparırlar. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının bir boyu olan "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək" boyunda da Yalançı oğlu Yalançı eyni hiylə ilə Bamsı Beyrəyin ölüm xəbərini yayır: "Sən demə, Beyrək Yalançı oğluna bir köynək bağışlayıbmiş" geyməyib saxlayırmış. Getdi həmin köynəyi qana-mana batırtdı, gətirib Bayındır xanın önünə atdı. Bayındır xan deyir: "Ədə, bu nə köynəkdir?" Yalancıq: "Beyrəyi Dərbənddə öldürmüşlər, bu da nişanıdır, sultanım!"-dedi (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: 210).

Qanlı köynək həm də müjdəçi, şəfəverici funksiya daşıyır. Hər iki atanın da gözləri oğullarının gəlməsilə açılır. Yusif peyğəmbərin atası Yaqub Peyğəmbər oğlunun köynəyini, Bamsı Beyrəyin atası Baybörə isə oğlunun qanı ilə isladılmış dəsmalı gözlərinə sürtür.

"Dirse xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım, hey!" boyunda isə südlə qanın qarışığı oğlanın dərin yarasını sağaldır. Burada qan həm həyatverici, həm də qohumluq funksiyasını daşıyır.

Nəticə. Bu nümunələrdən də görünür ki, qədim türk xalqlarının estetik düşüncəsində qanın mənalı onun insan həyatındakı rolunun nə qədər mühüm və əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübut etmiş olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dili

1. Ağasıoğlu F. Mifologiya tarixi. V Bitik, İstanbul, 2019, 229 s.
2. Bahəddin Ö. Türk mifologiyası. I cild. Bakı: "MBM", 2006, 626 s.
3. Bayat F. Oğuz dünyasının epik qanunları və qəhrəmanın bioqrafiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 148 s.
4. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı: Səbah, 1993, 194 s.
5. Kitabı Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy – kökünü düşünərkən. Bakı: 2018, 444 s.
7. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" un obrazlı dili. Bakı: Nurlan, 2006, 144 s.

Türk dili

8. Abdülkadir İnan. Eski Türklerde ve Folklorlarda Ant, Makaleler ve ncelemeler, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1998, s. 317-330.
9. Karabulut Ferhat, Kazanlar Ürkmez Elanur. "Kan kardeşi"ndeki "kan" sözcüyünün kültürel boyutu ve kökeni üzerine bir deyerlendirme. TÜBAR XLIX / 2021-Bahar /

Açar sözlər: arxetip, qan, dastan, türk, qəhrəman, simvol

Ключевые слова: архетип, кровь, сага, тюрк, герой, символ

Keywords: archetype, blood, saga, Turkish, hero, symbol

Смысловые значения "крови" в турецкой мысли

Резюме

Вопросы, опирающиеся на древние традиции в сознании тюркских народов, находят отражение в эпическом творчестве. Глубокие смысловые слои отражаемой информации могут быть открыты исследованиями архетипов. Один из таких архетипов связан с кровью. Со дня создания живых существ кровь стала самой важной частью жизни. В турецкой мысли архетип крови отражает национально-духовные ценности. Архетипический символ «кровь» отражает турецкое мышление - рождение, смерть, хаос, космос, тело, душу, гены, разум, силу чувств.

Для изучения кровной связи в древнетюркской мысли были исследованы особенности архетипа «кровь» в древнетюркских, общетюркских эпосах, огузname – "Эргенекон", "Огуз Каган", "Алып эр Тонга", "Китаби-Деде Горгуд", "Короглы" и др. Кровь, содержащая мотивы как добра, так и зла, была символически создана и считается знаком смерти. Приращение потомства, создание одного рода осуществляется через кровь, а смерть – через кровотоки. Вот почему, когда говорят "кровная связь", "кровный брат", подразумевают узы семьи и родства, а когда говорят "кровная вражда", подразумевают убийство одного из членов семьи, родства, мести. В статье также рассматриваются кровные родственные отношения в тюркских эпосах.

Semantic meanings of "blood" in turkish thought

Resume

Questions based on ancient traditions in the minds of the Turkic peoples are reflected in epic creativity. Deep semantic layers of reflected information can be discovered by archetype research. One of these archetypes is associated with blood. Since the creation of living beings, blood has become the most important part of life. In Turkish thought, the archetype of blood reflects national and spiritual values. The archetypal symbol "blood" reflects Turkish thinking - birth, death, chaos, cosmos, body, soul, genes, mind, the power of feelings.

To study the blood connection in ancient Turkic thought, the features of the archetype "blood" in ancient Turkic, general Turkic epics, oghuznames – "Ergenekon", "Oghuz Kagan", "Alp er Tonga", "Kitabi-Dada Gorgud", "Korogly", etc. were investigated. Blood containing motives of both good and evil was symbolically created and is considered a sign of death. The increment of offspring, generation growth are carried out through the blood, and death is carried out through the bloodstream. That's why when they say "blood bond", "blood brother", they mean family ties and kinship, and when they say "blood feud", they mean the murder of one of the family members, revenge. The article also analyzes blood-related relationships in the Turkic epics.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Leyla Vəli qızı Qocayeva, Dürdanə Əsəd qızı Nağıyeva⁸⁹
**OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ –SA, –SƏ ŞƏKİLÇİLİ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN
STRUKTUR TIPLƏRİ**

Dil daşıyıcılarının həyata baxışı, dünyanı dərk etmə tərz, habelə dini-mifik dünyagörüşünün özünəməxsusluqları və fərqləri oğuz qrupu türk dillərinin leksik sistemində, xüsusilə də zaman leksikasında qabarıq hiss olunur. Zaman leksikasının bu istiqamətdə tədqiqi həm linqvistik, həm də etnokulturoloji cəhətdən aktualıq kəsb etməklə yanaşı, etnoslararası münasibətlər fonunda dilin leksik sisteminin inkişafı və zənginləşməsi məsələlərini aydınlaşdırmaq, onların qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Zaman budaq cümləsi zərflik sisteminə daxildir. Zaman budaq cümləsi əsas cümlədə baş verən iş, hadisə və hərəkətin zamanını göstərir. Budaq cümlənin bu növündə zaman anlayışı, zaman koordinatları müstəqil şəkildə təzahür olunur.

–sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələri insan təfəkkürünün zaman barədə düşüncələrinin müəyyən inkişaf dövründə formalaşaraq, konkret türk dillərinin daxili qanunları əsasında fəaliyyətini davam etdirir.

–sa, –sə şəkilçisi də zamanın morfoloji yolla təqdim etmə üsullarından biridir.

Türk dillərində –sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələri analitik-sintetik tipə aid edilir. Türkmən dilçisi N.Nartıyev analitik-sintetik vasitələrlə –sa/–sə, modelli budaq cümlə formalarını göstərir: 1) kim..., –ca/–c; 2) һәме... –ca/–ce; 3) әгәр... –ca/–ce; 4) гүрдүм... –ca/–ce² (2, 136).

Bu tip zaman budaq cümləsi adi danışq dili üçün xarakterikdir. Baş cümlədə zaman bağlayıcıları və –sa, –sə şəkilçisi, budaq cümlədə isə baş cümlədə göstərilən bağlayıcı sözlərə qarşılıq təşkil edən zaman ifadə edən sözlər işlənir. Lakin sonuncu işlənməyə də bilər; zaman bildirilən söz buraxılır.

–sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümləsinin türk dillərində formalaşma tarixi qədimdir. XI yüzilliyin abidəsi olan Mahmud Kaşğarlı “Divan”ında –sa, –se şəkilçili zaman budaq cümlələri ilə də qarşılaşmaq olur; “Anuk utru tutsa yokka sanmas” (2, 63). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində –sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl işlənərək ona “neçə kim”, “qaçan”, “qaçan kim”, “ol vəqt kim” bağlayıcı sözləri ilə bağlanmışdır. Məs.: **Qaçan kim Budaq atsa**, Beyrək “əlin var olsun” dedi. Uruz atsa, “Əlin var olsun” deyirdi (3, 63); Al ayğır **qaçan** kim yağı qoxusun **alsa**, ayağın yerə döyərdi, tozu kögə çıxardı (3, 107).

Maraqlıdır ki, müasir türk ədəbi dillərində **ki** ədatı ilə –sa² şəkilçisi növbələşdiyi halda, “KDQ”-un dilində əksərən birlikdə işlənmişdir.

“Kim” ədatının və ya –sa² şəkilçisinin işlənmədiyi hallar da mövcuddur: Bayandur xanın divanına **qaçan** istəsə, varır gəlurdi (3, 110), **Qaçan** Qazan evin yağmalatmasa, hələlinin əlin alur, çıxar... (3, 123); **Necə ki** bu duşi gördüm, (sə) şundan bəri əqlim-huşum dəre bilmən. Mərə qılbaş **ol vəqt kim** Üç bozoq yığnaq **olsa**, **ol vəqt** Qazan evin yağma edərdi (3, 123).

N.Z. Hacıyeva –sa² şəkilçisinin olmadığı bir dövrdə bu tip zaman budaq cümlələrinin (atalar sözündən ibarət) **intonasiya** ilə bağlı olduğunu göstərir və aşağıdakı müqayisəni aparır: **Ay doğar, gün dincələr // Ay doğsa, gün dincələr**. Türkmən dilində belə zaman budaq cümlələri işləkdir: Гун чыхар, хова маялар // Гун чыхса, хова маялар.

Ümumtürk səciyyəli –sa² şəkilçisi zaman konstruksiyalarının tərkibində bir sıra modal mənalar ifadə edir. Məsələn, aşağıdakı budaq cümlədə güman modallığı öz əksini tapmışdır: Oğuz zamanında bir yigit ki ivlense oh atar – idi, okı ne yizde düşse anda gerdek diker idi (DK).

Qaqauz dilində bir anda olan hadisə və hərəkətlər –sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələri ilə ifadə olunur. Bu forma başlıca olaraq “**бак**” feili vasitəsilə işlənir. Qaqauz folklorunda həmin tip zaman budaq cümlələri işləkdir: Бир дэ **баксалар**, орда бүүк бир адам... **Ачан бакса**, не гөзәл кыз, не да чожук, икиси дэ читфишләр⁴.

Oğuz qrupu türk dillərində –sa² şəkilçili zaman budaq cümlənin bir-birindən fərqli struktur tipləri vardır. Həmin tipləri aşağıdakı bölgülərə ayıra bilərik:

1)

haçan	sa ²	onda
ачан		
хачан		

Haçan Tehranın nüvə silahı olarsa, onda heç kəs cəsarət edib bu ölkəyə zərbə vura bilməz (“Yeni müsavət” qəz.). **Haçan** səndən soruşsa, onda cavab verərsən (danışq dilində), **Хачан** онун янындан гайданам болсак, онда хэзир ене баралы гой ол кагызыны дүзедиб язсын (Б.Сейтяков). İlk yaz yaklaşırdı, açan Sovet Askeri Койларды faşketleri qeri bizim memleketin qraniüasının öteyanına (N.Baboqlu).

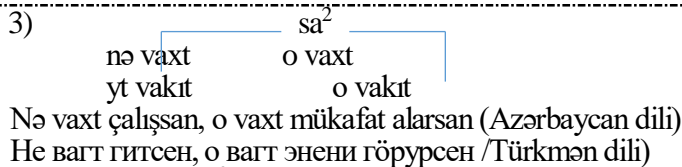
2)

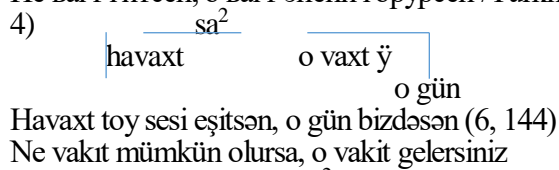
nə zaman	sa ²	o zaman
----------	-----------------	---------

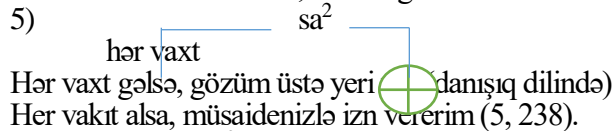
Ne zaman китка senejek, bän da o zaman evlenevän (Гагауз фольклору);

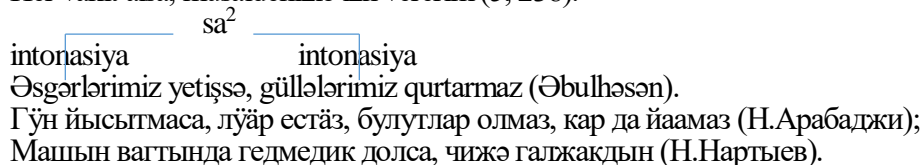
Bir çalışsan, **o zaman** hayatın düzene girer... Чыкарэр бу гөзүнүн бирини, o заман кардашы верер она бираз терекә (Гагауз фольклору).

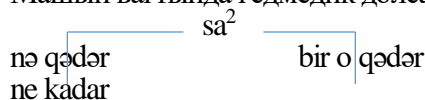
⁸⁹ Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili kafedrasının dosentləri qocaleyva511@gmail.com

3)
 nə vaxt o vaxt
 yt vaxıt o vaxıt
 Nə vaxt çalışsan, o vaxt mükafat alarsan (Azərbaycan dili)
 He vaxt gitsen, o vaxt ənени görürsen /Türkmən dili)

4)
 havaxt o vaxt y
 o gün
 Havaxt toy sesi eşitsən, o gün bizdəsən (6, 144)
 Ne vaxıt mümkün olursa, o vaxıt gellersiniz

5)
 hər vaxt
 Hər vaxt gəlsə, gözüm üstə yeri (danışiq dilində)
 Her vaxıt alsə, müsaidenizlə izn vererim (5, 238).

 intonasiya intonasiya
 Əsgərlərimiz yetişsə, güllələrimiz qurtarmaz (Əbulhəsən).
 Гүн йысытмаса, лүär естәз, булутлар олмаз, кар да йаамаз (Н.Арабаджки);
 Машын вагында гедмедик долса, чижә галжақдын (Н.Нартыев).

 nə qədər bir o qədər
 ne kadar

İran-Amerika ziddiyyətləri nə qədər xoşluqla, sülh yolu ilə çözülsə, bir o qədər Azərbaycanın xeyrinədir; Ne kadar sen varsan, ben senunleyem (5, 177).

-sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümləsinin yarımçıq formasında da oğuz qrupu türk dillərinin dialoji nitqində istifadə olunur. Həmin forma dialoji şəraitdə - sual-cavab situasiyasında reallaşır. Baş cümlə sual konstruksiyasının, budaq cümlə isə cavab konstruksiyasının vəzifəsini yerinə yetirir. Məs.: -Kəndə nə vaxt gedəcəksən? – Nə vaxt atamın icazəsi olsa (danışiq dilində); - Köyə ne vaxıt giteceksin? – Ne vaxıt babamın izni bolsa (danışiq dilində).

Şifahi nitqə **-sa, -sə** göstəricili zaman budaq cümlələri yerlərini dəyişə bilər. Bu hal aktuallaşma şəraitində cümlənin hissələrə parçalanması ilə xarakterizə olur. Hər gün səhər saat onla – on iki arasında zəng edə bilərsiniz. Nə vaxt könlünüz istəsə (4, 198). Həmin zaman konstruksiyasının bütöv zaman budaq cümləsişəklində bərpə etmək olur: Nə vaxt könlünüz istəsə, o zaman zəng edə bilərsiniz. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qaçqaz dilində **-sa, -se** zaman budaq cümlələrində çox zaman işlənmir, həmin funksiyanı “açan” bağlayıcısı yerinə yetirir. Məs.: Да те о бир вакытта, **ачан** она генә чекеттийдиләр, демәә касаба, орада ачылдыды бир школа.

Beləliklə, **-sa, -sə** şəkilçili zaman budaq cümlələri məzmun konkretliyi əmələ gətirməklə baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin vaxtını aydınlaşdırır. **-sa, -sə** şəkilçili zaman budaq cümlələrində üslubi effekt güclüdür. **-sa, -sə** şəkilçili zaman budaq cümlələrində semantik funksiya ani və təkrar zaman planında verilir.

Oğuz qrupu türk dillərində zaman budaq cümləsinin işlənmə tezliyi 0,7 faiz təşkil edir. Bunun 0,3 faizi **-sa, -sə** şəkilçili zaman konstruksiyalarının payına düşür. Postpozitiv **-sa, -sə** şəkilçili zaman budaq cümlələri ancaq Azərbaycan və qaçqaz dilləri üçün xarakterikdir. Baş və budaq cümlənin komponentləri arasında eyni zamanda baş verən hadisələr öz əksini tapır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili. III c., Sintaksis, Bakı: Elm, 1981, 406 s.
2. Kaşqarlı M. «Divanı lüğət-in türk», Bakı: Öndər, 2008, 369 s.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, 2015, 153 s.
4. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 217 s.
5. Sabahattin A. İçimizdeki şeytan. İstanbul: Şubat, 1998, 734 s.
6. Məlikzadə İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s. 169
7. Нартыев Нурагды. Строй сложного предложения в современном туркменском языке, АДД, Баку, 1984
8. Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. Издательство Академия Наук СССР, М., 1963, ст. 80
9. Буджактан сесләр. Литература йазылары. Кишинев: 1959
10. Мусаев М.М. Придаточные предложения времени и причастные и деепричастные обороты с временным значением в тюркских языках юго-западной группы. Баку: АҚД, 1980.

Açar sözlər: zaman budaq cümləsi, türk dilləri, ədəbi di, baş cümlə, zaman konstruksiyası

Ключевые слова: временная ветвь предложения, тюркские языки, литературный ди, главное предложение, временная конструкция

Key words: temporal branch of the sentence, Turkic languages, literary di, main sentence, temporary design

Oğuz qrupu türk dillərində -sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümlələrinin struktur tipləri
Xülasə

Məqalədə mürəkkəb cümlə, onun növləri, budaq cümlənin növləri, eləcə də zaman budaq cümləsi haqqında ətraflı məlumat verilir. Zaman budaq cümləsi zərflik sistemində daxildir. Zaman budaq cümləsi əsas cümlədə baş verən iş, hadisə və hərəkətin zamanını göstərir. Budaq cümlənin bu növündə zaman anlayışı, zaman koordinatları müstəqil şəkildə təzahür olunur. -sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümlələri insan təfəkkürünün zaman barədə düşüncələrinin müəyyən inkişaf dövründə formalaşaraq, konkret türk dillərinin daxili qanunları əsasında fəaliyyətini davam etdirir. Bu tip zaman budaq cümləsi adi danışq dili üçün xarakterikdir. Baş cümlədə zaman bağlayıcıları və -sa, -sə şəkilçisi, budaq cümlədə isə baş cümlədə göstərilən bağlayıcı sözlərə qarşılıq təşkil edən zaman ifadə edən sözlər işlənir. Lakin sonuncu işlənməyə də bilər; zaman bildirilən söz buraxılır. Beləliklə, -sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümlələri məzmun konkretliyi əmələ gətirməklə baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin vaxtını aydınlaşdırır.

Группа огуз на турецком языке -sa, -se типы структуры временных предложений Резюме

В статье дана подробная информация о сложноподчиненном предложении, его видах, видах ответвления предложения, а также о временном ответвлении предложения.

Временное предложение входит в систему наречий. Предложение ветви времени показывает время действия, события и действия, которые произошли в главном предложении. В этом типе ответвления понятия времени и временных координат проявляются самостоятельно. Предложения временной ветви с суффиксом -sa, -se формируются в определенный период развития мыслей человеческого разума о времени и продолжают функционировать на основе внутренних закономерностей конкретных тюркских языков. Этот тип временного предложения типичен для обычного разговорного языка. В основном предложении употребляются временные союзы и суффикс -sa, -se, а в ветвящемся предложении употребляются слова, выражающие время, которые соответствуют соединительным словам, показанным в основном предложении. Но последний тоже можно обрабатывать; слово, о котором сообщается, когда опущено. Так, предложения-ответвления с суффиксом -sa, -sə уточняют время действия или знак в основном предложении, создавая конкретность содержания.

Oguz group in turkish -sa, -se types of structure of temporary offers Summary

The article provides detailed information about the complex sentence, its types, the types of the branch sentence, as well as the tense branch sentence. The temporary sentence is included in the system of adverbs. The time branch clause shows the time of the action, the events, and the actions that took place in the main clause. In this type of branching, the concepts of time and time coordinates appear independently. The sentences of the temporal branch with the suffix -sa, -se are formed in a certain period of development of the thoughts of the human mind about time and continue to function on the basis of the internal laws of specific Turkic languages. This type of tense is typical of ordinary spoken language. The main sentence uses tense conjunctions and the suffix -sa, -se, while the branching sentence uses tense words that correspond to the connecting words shown in the main sentence. But the latter can also be processed; word reported when omitted. So, branch sentences with the suffix -sa, -sə specify the time of action or the sign in the main sentence, creating concrete content.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

Səlimə Çingiz qızı Hacıyeva⁹⁰
İNGİLİS DİLİNDƏ İSMİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Frazeologiya istənilən dilin lüğət tərkibinin parlaq və unikal hissəsidir. Frazeologiya müxtəlif funksional üslublara aiddir və ifadəli rəngə malikdir. Hətta üslubi cəhətdən neytral olan frazeoloji vahidlər də öz milli kimliyinə görə fərqlənir və kontekstdə ekspressiv mənə kəsb edə bilər. Məhz buna görə də frazeologiyamı dilin ifadə vasitələrindən biri hesab etmək və ona üslubi baxımdan yanaşmaq üçün tutarlı əsaslar var. Frazeologiya dildə və nitqdə öz funksiyaları ilə seçildiyindən tərcümə prosesində xüsusi yanaşma tələb edir. Əlbəttə ki, xüsusi frazeoloji lüğətlər var, lakin onların heç biri mətnlə işləyərkən tərcüməçinin bütün ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Eyni zamanda, frazeoloji vahidlər dildə kifayət qədər dinamik şəkildə meydana çıxmağa və yox olmağa meyllidir.

Hər dildə elə ifadələr var ki, ayrı-ayrılıqda hər sözün mənasını bilsəniz belə, o ifadələri hərfi mənada qəbul etmək olmaz. Bu cür ifadələr məcazi mənə daşıyır və adətən başqa dildə və ya sadəcə bədii tərcümədə ekvivalentdir. İngilis dilini öyrənərkən tez-tez bizi çaşıdıran qərribə ifadələrlə rastlaşırıq. Bunlar idiom adlanan frazeoloji vahidlərdir. İdiomlar ingilisdilli insanların ünsiyyətinin ayrılmaz hissəsidir və bəzən Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərdən daha çox istifadə olunur. Frazeologiya (yun. phrasis – “ifadə”, logos – “tədris”) dildə sabit birləşmələri öyrənən dilçiliyin bölməsidir. Frazeoloji vahidlər sözlərin hazır birləşməsidir. Frazeoloji vahidlər yunan dilində “xüsusi” mənasını verən “idioma” termini ilə müəyyən edilmişdir. Ümumiyyətlə, frazeologiya “söz və ifadələrin düzülüşü seçimini, ifadə tərzini, dilini, müəllifini və s. xarakterizə edir” [5].

Bəzi dilçilər əvvəllər frazeoloji vahidlərin başqa dillərə tərcümə oluna bilməyəcəyini iddia edirdilər və həqiqətən də biz ingilis dilində analoqu olmayan çoxlu frazeoloji vahidləri aşkar etmişik. İngilis və Azərbaycan dillərində digər frazeoloji vahidləri müqayisə etdikdə strukturca oxşar frazeoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür. İdiomlar və ya frazeoloji vahidlər sözlərin sabit birləşmələridir ki, onları hərfi mənada tərcümə etmək mümkün deyil. “Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlara əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız və gülünc ifadələr alınır” [1, s. 42].

Qeyri-adiliyinə görə bu ifadələri yadda saxlamaq asandır. Hər hansı bir dili öyrənməkdə yeni başlayanların əsas səhvi, bir frazeoloji vahidi (idiomu) hərfi tərcümə etmək cəhdidir. İdiomların bütün dillərdə mövcud olduğunu və çox vaxt ifadənin mənasını bir-birindən bəhrələndiyini müşahidə etməmək mümkün deyil. Məşhur dilçi-alim, akademik V.V. Vinogradov frazeoloji vahidlərin üç əsas kateqoriyaya ayırırdı:

- Frazeoloji birikmələr;
- Frazeoloji bitişmələr;
- Frazeoloji birləşmələr [8].

Akademik N.M.Şanski frazeoloji vahidlərin 4-cü kateqoriyasını - frazeoloji ifadələri vurğulamaqla bu təsnifatı tamamlamışdır [10].

Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji vahidlərin böyük təbəqəsini tədqiq edərək aşağıdakı nəticəyə gəldik:

- Azərbaycan və ingilis dillərində isə bir-birinin analoqu olmayan ifadələr var;
- Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində ümumi stilistik rəngə malik ifadələr var;
- Azərbaycan və ingilis dillərində isə başqa dillərdən, məsələn, latın və ya fransız dilindən gələn ifadələr var;
- Bəzi Azərbaycan və ingilis ifadələri eyni mənbədən qaynaqlanır;
- Məlum olub ki, frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində ən çox işlənən sözlər sırasında bədən üzvlərinin adları və heyvan adlarıdır.

Müasir ingilis dilində maraqlı bir linqvistik hadisə köməkçi fellərin isim formalarının istifadəsini əhatə edir (məsələn, *oughts, shoulds*). Semantik nöqteyi-nəzərdən köməkçi fellərin isim formaları hər bir köməkçi felin əsas funksiyalarını üzə çıxaran metalinqvistik şəkildə işlənir. Köməkçi fellərin bəzi isim formaları birləşərək frazeoloji vahidlər kimi fəaliyyət göstərirlər (məs, *shoulds and oughts and shoulds and musts*). Frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi canlı ünsiyyət zamanı nitqi xeyli zənginləşdirir. İngilis dilini ciddi və uzun müddət öyrənməklə məşğul olanlar üçün idiomların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Frazeoloji vahidlər bir neçə kateqoriyaya bölünür:

1. Frazeoloji vahidlər ayrı-ayrılıqda tamamilə başqa mənanı ifadə edir, lakin kontekstdə hadisələri təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər.

2. Frazeoloji birləşmələr bir sözün sərbəst işlədildiyi, ikincisinin isə birincisi ilə əlaqələndirildiyi ifadələrdir.

3. Frazeoloji ifadələr hazır nitq növbələridir, sərbəst mənalı sözlərdən ibarətdir, praktiki olaraq frazeoloji vahidlərə bənzəmir. Eyni zamanda, frazeoloji vahidlərin əvvəlki kateqoriyaları kimi, onlar da həmişə dəqiq və heç bir sinonimlərdən istifadə edilmədən işlənir.

Frazeologiyada işlənən terminlərə “frazeoloji vahid”, “frazema”, “təkrarlanan söz birləşmələri”, “sabit ifadələr”, “deyimlər” aiddir. Həmçinin, frazeoloji tədqiqatlarda istifadə olunan təriflər tədqiqatdan tədqiqata qədər dəyişir. “Dilçiliyin digər sahələrində olduğu kimi frazeologiyada da ayrı-ayrı alimlərin eyni kateqoriyaya müxtəlif terminlər tətbiq etmələri qeyri-adi deyil. Buna görə də, fərdi fərqləri ört-basdır etməməklə yanaşı, hər hansı bir fərdin istifadə etdiyi terminlərin

⁹⁰ Bakı Dövlət Universiteti . Salima.haciyeva@gmail.com

başqaları tərəfindən istifadə edilən terminlərə münasibətdə başa düşülə biləcəyi ümumi çərçivə təmin etməyi vacib hesab etdim" [4, s. 4].

Təkcə ingilis dilini deyil, ingilis idiomlarını öyrənmək orijinal mətnləri oxumağı və başa düşməyi asanlaşdırır, bununla yanaşı lüğət ehtiyatını genişləndirir. Bundan əlavə, idiomların öyrənilməsi xarici dil öyrənməyə marağı artırır, linqvistik intuisiyamı inkişaf etdirir, mətni hərfi mənada deyil, konteksti nəzərə alaraq düşünməyə və anlamaya vadar edir. İngilis dilində təxminən 25.000 idiom var. Ümumiyyətlə, ingiliscə idiomları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa bir növ rus frazeoloji vahidlərinə bənzəyənlər, ikinci qrupa isə ana dilinə heç bir aidiyyəti olmayanlar daxildir. Çətinliklər buradan başlayır. "İsmi frazeoloji birləşmələrin əsas təşkilədicilər istisnasız olaraq adlar, ismlərdir... İsmi frazeoloji birləşmələr eyni sözün simmetrik təkrarından yaranır" [2, s. 10].

Dilçiliyin bir sahəsi kimi frazeologiyanın predmeti frazeoloji vahidlərin kateqoriya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir, bunun əsasında frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri müəyyən edilir və frazeoloji vahidlərin dilin xüsusi vahidləri kimi mahiyyəti məsələsi həll edilir. Frazeoloji birləşmələr tamamilə sabit, bölünməz vahidlərdir, mənası leksik tərkibdən, komponentlərin mənasından asılı deyil, motivsiz şifahi işarənin mənası kimi şərti və ixtiyaridir.

Amerika və İngiltərədə bu ingilis idiomları gündəlik nitqdə ən çox yayılmışdır. Frazeoloji vahidlərdə təkcə formanın yeniliyi və gözlənilməzliyi deyil, yeni formanın adi forma ilə əlaqəsi, yəni ənənəvi və situasiya arasındakı eyni kontrast hiss olunur. Transformasiyanın artması ilə üslub effekti artır, ancaq müəyyən bir həddə qədər, çünki orijinal vahidlə əlaqə pozulmamalıdır. Belə çevrilmələrin əsas nəticəsi komik və ya satirik səsə nail olmaq, məlumatın sıxılması hesabına konnotativ komponentləri gücləndirmək, habelə frazeoloji vahidin emosional və ekspressiv məzmununu artırmaq, ifadə olunan hərəkətin konkretləşdirilməsi və ixtisaslaşmasıdır [9, s. 19].

Idiomların tərcüməsinin əsas çətinliyi ondan ibarətdir ki, nə lüğət, nə də tərcümə bələdçisi idiomun kontekstdə işlədilməsinin bütün imkanlarını proqnozlaşdırma bilməz, ona görə də tərcüməçi kifayət qədər əhəmiyyətli sayda şeylərə, yəni müxtəlif milli xüsusiyyətlərə diqqət yetirməlidir. bu halda əsas odur ki, milli ləzzəti qorumaq və frazeologiyamı onsuz da tamam başqa mədəni reallıqları daşıyan ekvivalentlə əvəzlənməkdir. Frazeoloji ifadənin hədəf dildə ekvivalenti ola bilər və onun istifadə konteksti belə əvəzlənməyə imkan vermir. Frazeoloji birləşmələrin istifadəsi üslub məsələsidir, tərcümə isə üslubu qoruyub saxlamalıdır və buna görə də frazeoloji birləşmələrin tərcüməsinin bütün çətinliklərinə baxmayaraq, ya frazeologiya, ya analogiya, ya da təsviri üsuldən və ya trasadan istifadə etməklə müvafiq tərzdə tərcümə edilməlidir. Frazeoloji birləşmələr semantik cəhətdən bölünməz frazeoloji vahidlərdir, anlamı komponentlərinin mənalardan irəli gəlir. Frazeoloji birləşmələrə daxili formasını tam itirmiş frazeoloji vahidləri bildiren idiomlar da deyilir. Frazeoloji vahidlər semantik cəhətdən bölünməz frazeoloji vahidlərdir, onların tərkib mənası onların tərkib hissələrinin mənası ilə şərtlənir. Frazeoloji birliyin mənası sərbəst ifadənin ümumiləşmiş məcazi mənası nəticəsində yaranır. Bu, ifadənin obrazlı metaforik yenidən şərhinin nəticəsidir. Frazeoloji birləşmələr hər bir sözün müstəqil mənasının tamamilə aydın olduğu, lakin komponentlərdən birinin əlaqəli məna daşdığı fleksiyaalardır.

Frazeologizmlər istənilən dilin tərkib hissəsidir. Bir çox alim - dilçilər onun funksiyalarını, mənasını, etimologiyasını və praqmatikasını öyrəniblər. Frazeologiya tərcümə obyektini kimi xalqın zəngin tarixi təcrübəsini əks etdirdiyi üçün xüsusi maraq və çətinliklər yaradır. İfadələr sferasında, yəni milli səcyyəvi ifadələr sferasında dəyərlər sistemi, ictimai əxlaq, dünyaya, insanlara, başqa xalqlara münasibət qorunub saxlanılır. Deyimlər və atalar sözləri bir mədəniyyətlə birləşən müəyyən bir cəmiyyətin həyat tərzini və coğrafi mövqeyini, tarixini və adət-ənənələrini ən parlaq şəkildə göstərir. Bununla belə, sosial-iqtisadi şəraitin, cəmiyyətin daimi inkişafının təsiri altında və bunun nəticəsində dildə olan fasiləsiz inkişaf və dəyişmələr, frazeoloji vahidlər yeniləşib, transformasiya oluna bilər. İstənilən dilin frazeologiyasının özünəməxsus daxili ekspressivliyi var.

Deyimlər hər hansı bir dili öyrənməkdə diqqət çəkən məqamdır. Onlardan ingilislərin adət-ənənələri və mədəniyyətləri haqqında çoxlu maraqlı faktlar öyrənmə bilərsiniz. Təkcə ingilis dilinin frazeoloji ifadələri ilə deyil, həm də onların arxasında dayanan hekayələrin mahiyyəti ilə tanış olmaq maraqlı ola bilər.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahid (idiom) müəyyən bir dil üçün xarakterik olan bölünməz bir ifadədir, mənası onun tərkib hissələrinin mənalardan irəli gəlir. Yəni tərcümə ilə bağlı çoxlu problemlər ola bilər. Əgər hələ tanımadığınız müəyyən ifadələri sevənlər arasındasınızsa, onları hərfi tərcümə etməyə çalışmaq o qədər də asan deyil. Təbii ki, onların yaranma tarixini bilirsinizsə, deyimlər qəribə görünür, əksinə, kifayət qədər məntiqlidir. Lakin frazeoloji vahidlərlə tanış olanda əvvəlcə onun nə olduğunu və ümumiyyətlə necə yadda saxlanıla və tətbiq oluna biləcəyini başa düşmək çox çətindir.

Idiomların əksəriyyəti qədim ənənələrdən, əfsanələrdən və dini mətnlərdən gəlir. Onlar yüz ildən artıqdır ki, nitqimizdə işlədirik. Burada çox köhnə deyimlərdən bir neçə nümunə verə bilərik: Damokl qılıncı - "the sword of Damocles". Yunan adət-ənənəsindən gələn bu ifadə insanın üzərindən asılan təhlükəni bildirir. Paxıllıqla yaşıl olmaq - sözün əsl mənasında "be green with envy". Eyni yunanlar paxıllığın insanda ödə ifraz etməsinə səbəb olduğuna inanırdılar, buna görə də o, yaşllaşır. Bir qayda olaraq, bu cür qədim ifadələrə bir çox dillərdə sözlü analoqlara rast gəlmək olar. Bir çox idiomlar bir zamanlar həqiqətən hərfi məna daşıyan ifadələrə əsaslanır.

Bu gün dildə hələ də çoxlu deyimlər daxil olmaqda davam edir. Onlar ədəbi əsərlərdən, mahnılardan, filmlərdən və televiziya şoularından gələ bilər. Lakin idiomlar qısa müddət ərzində yaranmır - yeni bir deyimin meydana gəldiyini söyləmək üçün kifayət qədər vaxt keçməlidir. Bir qayda olaraq, əvvəlcə bu, sadəcə metaforik ifadədir. Və əgər bir çox insan bunu maraqlı hesab edirsə və nitqində istifadə etməyə başlayırsa, zaman keçdikcə bu ifadə idioma çevrilir.

İngilis dilinin öyrənilməsində idiomların əhəmiyyəti ilə bağlı bütün tələbələr bu cür ifadələrin vacibliyi barədə fikirlərini bildirirlər. Bunun səbəbini izah edərkən irəli sürdüləri səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir. İdiomlar hədəf dilin mədəniyyəti haqqında məlumat verir, gündəlik söhbətlərdə tez-tez istifadə olunduğu üçün daha keyfiyyətli və səlis ünsiyyət yaradır, mümkün anlaşılmaqların qarşısını alır və bir məsələni qısa şəkildə ümumiləşdirməyə imkan verir [6, s. 6].

Nitqdə idiomlardan istifadə etmədən onları öyrənməyin mənası yoxdur. İngilislər hələ də nitqlərinə bir-iki idiom əlavə etməyi sevirlər. İdiomlar təkcə istifadə olunduğu xüsusi söhbəti deyil, həm də ümumilikdə ingilislərin mədəniyyətini və davranışını anlamağa kömək edir. Onları öyrənərək, ölkənin tarixini öyrənirsən, onun sakinlərini nə maraqlandırdığını anlamağa başlayırsan. Frazeoloji vahidlər dilin zənginliyidir və müxtəlif reallıq hadisələrini aydın və yığcam şəkildə ifadə etmək qabiliyyəti ilə seçilir. İdiomlar qısa, yığcam və diqqəti cəlb edən xüsusiyyətləri ilə dildə qrammatika qədər mühüm yer tutur, “dilə yumşaq, orijinal, gözəl, semantik zənginlik, obrazlılıq və rəng qatır” [7].

Frazeoloji vahidlərin yaranma mənbələrinin zaman dəyəri ilə öyrənilməsi onların idrak xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. İngilis mədəniyyətinin milli xüsusiyyətləri ədəbiyyatdan, siyasətdən, idmandan və insan fəaliyyətinin digər sahələrindən gələn frazeoloji vahidlərdə özünü göstərir. Televiziya termini şou vaxtı frazeoloji vahidə çevrilib və hər hansı bir fəaliyyətin başlanğıcını bildirmək üçün istifadə olunur. Bu cür məlumatlar bizə zamanın mədəni konsepsiyası haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir.

İngilis dilində deyimlər müxtəlif mövzulara aid ola bilər və tamamilə fərqli görünə bilər. Ancaq frazeoloji vahidlərin fəal şəkildə formalaşdığı yaxşı qurulmuş sxemlər də var, məsələn - *as... as..*. Bu konstruksiya çox geniş yayılmışdır və dildə möhkəmlənmiş bədii müqayisə rolunu oynayır.

As silent as the grave- tamamilə sakit (hərfi mənada: qəbir kimi səssiz)

As strong as a bull- fiziki güclü (hərfi mənada: öküz kimi güclü)

As quiet as a mouse - çox sakit, gözə dəyməyən (hərfi mənada: siçan kimi sakit)

Çox vaxt ingilis dilində ev və məişət əşyaları mövzusunda idiomlar var.

Armchair traveller- müxtəlif ölkələr haqqında çox şey bilən, lakin heç yerdə olmamış (hərfi mənada: kreslodə səyyah)

Roll out the red carpet - mühüm qonağı xüsusi qarşılamaq (sözün əsl mənasında: qırmızı xalça sərmək)

Darken somebody's door- gözlənilməz, arzuolunmaz qonaq kimi gəlmək (hərfi mənada: birinin qapısını qaraltmaq)

A piece of cake - uşaq oyunu, körpə işi (hərfi mənada: bir dilim tort)

İdiomlar ümumi olaraq müəyyən bir vəziyyəti təsvir etmək üçün asan istifadə üçün lazım olan nümunələrdir. Ancaq söz birləşməsinə təşkil edən sözlərə tək-tək nəzər saldıqda bunun sizin üçün heç bir mənası olmaya bilər. İngilis idiomlarını öyrənərkən, sözdən sözə tərcümə etmək çox vaxt idiomun mənasını itirməsinə səbəb olur. Məsələn, ən çox eşitdiyiniz “*raining cats and dogs*” ifadəsi tərcümə edilərkən “pişiklər və itlər yağışı” mənasını versə də, əsas danışılacaq şey yağışın intensivliyidir. Bu səbəbdən də rastlaşdığınız ifadəyə bütövlükdə baxmaq daha doğru olar. İngilis dilini öyrənənlər xarici dildə istifadə olunan frazeoloji vahidləri öz ana dillərində işlədilərək frazeoloji vahidlərlə müqayisə etməli, oxşar və fərqli istifadə xüsusiyyətlərini fərq edə bilməlidirlər. 2016-cı ildə tədqiqatçılar tərəfindən aparılan araşdırmada iştirakçıların əksəriyyəti frazeoloji deyimləri öyrənməyin çətin olduğunu bildirib. Bunun səbəbləri kimi deyimlərin mədəni elementləri ehtiva etməsi və deyimləri başa düşmək üçün bu mədəni elementlər haqqında məlumatın olmasının zəruriliyi irəli sürülür [3].

Frazeoloji vahidlərin qrafik seçimi kimi təsadüfi çevrilmə üsuluna xüsusi diqqət yetirilir. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin kursivlə vurğulanmasının bir neçə halı var ki, bu da müəyyən üslub effekti yaradır. Ünsiyyət zamanı bəzən çevrilən frazeoloji vahidlər müxtəlif kommunikativ vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan verən müəyyən pragmatik funksiyaları yerinə yetirirlər. Qeyd edək ki, bu işdə həm sistemin daxili xassələrinin öyrənilməsinə, həm də onun fəaliyyətinə diqqət yetirilməyə çalışılır. Frazeoloji vahidlərin real ünsiyyət şəraitində tədqiqi daha səmərəlidir, çünki frazeoloji vahidlərin mənasının yalnız lüğət tərifləri əsasında təhlili məhduddur. Frazeoloji vahidləri həm dil əlaməti, həm də nitq fəaliyyətinin əlaməti kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilində*
2. Babazadə S.H., İbrahimova A.G. Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlər. Elmi iş. Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq jurnal. Bakı, 2019, №1 (2)
3. Mehdiyeva E. İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2005.
4. *İngilis dilində*
5. Angel R. D. (2016). Learners' Beliefs about the Notion of Idiom. *English Linguistics Research*, 5(3), səh: 62-71.
6. Cowie A.P. (1998). *Phraseology: theory, analysis, and applications*. Oxford: Clarendon Press.
7. *Shorter Oxford English Dictionary*. 6th edition. 2007. CD-ROM version 3.0. Oxford: Oxford University Press.
8. *Türk dilində*
9. Ataman O., Kılıç A. İngilizce Öğretiminde Deyimsel İfadelerin Öğretiminin Gerekliliğine İlişkin. *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi (UGEAD)*, Aralık, 2018; 4(2): 1-14
10. Güneş S. (2009). Yabancı Dil Öğretiminde Deyim Öğretimi: Yöntemler, Teknikler ve Uygulamalar. *Dilbilim*, 2 (2), 1-15.
11. *Rus dilində*
12. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – с. 140-161.
13. Давлетбаева Д.Н. Фразеологическая окказиональность в английском и турецком языках тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.02.20. Казань 2006, 160 с.
14. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1985. – 28 с.

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji birləşmələr, ingilis idiomları, frazeoloji vahid, sabit ifadələr

Keywords: phraseology, phraseological combinations, English idioms, phraseological unit, fixed expressions

Ключевые слова: фразеология, фразеологические сочетания, английские идиомы, фразеологизм, устойчивые выражения

Summary

The subject of phraseology as a branch of linguistics is the study of the categorical characteristics of phraseological units, on the basis of which the main characteristics of phraseological units are determined and the question of the essence of phraseological units as special units of the language is resolved. Some linguists used to argue that phraseological units could not be translated into other languages, and indeed we have discovered many phraseological units that have no equivalent in English.

When comparing other phraseological units in the English and Azerbaijani languages, it is possible to find structurally similar phraseological units. Idioms or phraseological units are fixed combinations of words that cannot be translated literally. Idioms are an integral part of English-speaking people's communication, and English idioms can refer to a variety of topics.

Резюме

Предмет фразеологии как раздел языкознания подразумевает под собой изучение категориальных характеристик фразеологизмов на основании чего определяются основные характеристики фразеологизмов и решается вопрос об их сущности как особых единиц языка. Некоторые лингвисты утверждали, что фразеологизмы не переводятся на другие языки, и действительно, мы обнаружили много фразеологических единиц, которые не имеют эквивалентов в английском языке.

При сравнении других фразеологизмов в английском и азербайджанском языках можно найти близкие по структуре единицы.

Идиомы или фразеологические единицы-это фиксированные сочетания слов, которые не переводятся буквально. Идиомы являются неотъемлемой частью общения англоязычных людей, а английские идиомы могут относиться к разным темам.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Həmidə Əlirza qızı Ouliveva⁹¹
RZAQULU XAN HİDAYƏTİN QƏZƏLLƏRİNİN
ÜSLUBUNA BİR BAXIŞ

Giriş. Görkəmli İran şairi, ədəbiyyatşünası, dövlət xadimi və ictimai xadim, təzkirə yaradıcılığının əsasını qoyanlardan biri olan Rzaqulu xan Hidayət 1215-ci (1800) ildə Tehrandan anadan olmuşdur. Onlar Damğan şəhərinin yaxınlığında yerləşən Kələnə qəsəbəsində yaşamış, uzun müddət Qacarlar sülaləsi ilə sıx əlaqələri olmuşdur. Ailə Qacarlar sülaləsinin qatı tərəfdarlarından idi.

Anasının vəfatından həddindən artıq təsirlənən kiçik Rzaqulu onun ölümündən sonra şeir yazmağa başlayır. Şirazda təhsilini başa vurduqdan sonra bir fars general-qubernatorun yanında işə başlayır. Onun yüksəlməsində həmin qubernatorun böyük rolu olmuşdur. İlk şeirlərində Çakər (qul, kölə, qulluqçu, xidmətçi, nöqər, bəndə) təxəllüslərindən istifadə edən gənc şair, daha sonra Hidayət (doğru yol, düz yol, haqq yol) təxəllüsünü götürür.

1829-cu ildə Fətəli şah Şiraza gələrkən 29 yaşlı Hidayət onun qarşısında bir neçə şeirini oxuyur və şaha həsr etdiyi bir qəsidəsini də ona təqdim edir. Şah ona “Xan” rütbəsi verərək, sarayda Əmirəşşüara (şairlər başçısı) vəzifəsinə təyin edir. Lakin Rzaqulu xan həmin vaxtlar ağır xəstə olduğu üçün Tehrana gedə bilmir. Sonralar Məhəmməd və Nəsrəddin şah tərəfindən şahzadələrə təhsil vermək əmri aldığından o dövrdə “Lələbaşı” ləqəbi ilə tanınır. 1851-ci ildə Nəsrəddin şah onu yenidən xidmətə çağıraraq Xarəzmə səfir göndərir. Bir qədər sonra isə Rzaqulu xan əvvəlcə Maarif Nazirinin müavini, sonra isə yeni yaradılmış Darülfünuna müdir təyin edilir. O, 15 ilə yaxın orada çalışdıqdan sonra Azərbaycan valisi Müzəffərəddin Mirzənin hamisi kimi Təbrizə gedir. Mərhəməti, gözəl əxlaqı və hazırcavablığı ilə tanınan Rzaqulu xan Hidayət Müzəffərəddin Mirzə on səkkiz yaşına çatandan sonra Tehrana dönür və 71 yaşında orada vəfat edir [8].

Hidayətin qəzəllərinin üslubuna bir baxış

Rzaqulu xan Hidayətin yaşadığı dövr Qacarlar sülaləsinin (Fətəli Şah – Nəsirəddin Şah) hökmranlığı dövrünə təsadüf edir. O, fars poeziyasının saflığı uğrunda mübarizə apararaq, onu yad təsir və ünsürlərdən təmizləməyə və qorumağa çalışan, keçmiş dövrlərin ənənəvi üslubunu təbliğ edən “Bazgəşt-e ədəbi” – “Ədəbi qayıdış hərəkatı”nın fəal üzvlərindən biri olmuşdur.

Fətəli şah dövründə Tehrandan yeganə ədəbi mərkəz Xaqan Dərnəyi idi. Fətəli şah, Mahmud Qəznəvinin ənənəsini davam etdirərək kənardan şairləri saraya toplayaraq möhtəşəm şairlər birliyi yaratmışdı. Şair Rzaqulu xan Hidayət belə bir mühitdə yetişdiyindən şairin yaradıcılığında dövrünün bir çox şairləri kimi ədəbi qayıdış meylləri öz əksini tapır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, şairin zəngin ədəbi irsinin böyük qismi, xüsusilə də şeirləri hələ də çap olunmamış qalmaqdadır.

Hidayətin “Məcməül-füsəha” əsərindən onun yeni hind şeir üslubundan qədim İran şeir üslubuna keçmək uğrunda ideyaları öz əksini tapır ki, bu da onun qeyd etdiyimiz ədəbi dönüşü dəstəklədiyini göstərir [6, s. 9-10]. Əsərdə Hidayət şeiri intellektual, linqvistik və ədəbi müstəvidə tənqid və təhlil edir.

Rzaqulu xan Hidayətin qəzəllərini hələ redaktə və nəşr olunmamış, müəlliflər bu şairin qəzəllərinin islahına on minə yaxın beyt sərf etmişlər. Rzaqulu xan Hidayətin lirik şeirlərinin bəzi misralarında Mövlana, Sədi, Sənai, Məsud Səəd Salman və Buxarinin şeir ruhundan təsirləndiyi görünür. Şair özü də əsərlərində bunu qeyd edir. Hidayətin “Riyazül-məhbün”, “Səmsül-həqayiq” və “Hidayətnamə” adlı üç əsəri Mövlana və onun ədəbi yaradıcılığına həsr edilmişdir. O, hətta bir qəzəlinin aşağıdakı beytində Mövlananın şeir yaradıcılığına münasibət bildirərək onun davamçısı olduğunu açıq-aydın bildirir:

عرض اقتفاست ما را به جلال دین هدایت

[4, s. 8] سخنان مولوی را من اگر جواب گویم

Bir beytində şair poetik qürurla özünü “ikinci Mövlana” kimi təqdim edir:

مولوی ثانویم بنده هدایت به سخن

[4, s. 11] نی هممکس مولوی و نه همه هم بنده شود

Rzaqulu xan Hidayət “Bəhrül-həqayiq” məsnəvisini Sənainin “Hədiqətül-həqiqət” əsərinin vəznə və kontekstində qələmə alaraq şeirində bu şairə də münasibət bildirmişdir:

در شعر سنایی دید وین شعر هدایت گفت

[4, s. 6] کلین نیز چو نظم او ماند به کتاب اندر

Rzaqulu xan Hidayət bir beytində öz qəzəlini Mövlana və Sədinin qəzəli hesab edir və qəsidəsində özünü Məsud Səəd Salman və Buxari kimi təqdim edir:

اندر غزل هدایت شمسی و سعیدی

[4, s. 7] زان سان که در قصاید مسعود و عمقی

Rzaqulu xan Hidayət əvvəlki şairlərin qəzəllərini bəzi misralarını öz qəzəlinə uyğunlaşdırmışdır, xüsusən də öz əsərlərində İraq üslubuna riayət etmiş, yer vermişdir. Məsələn, “Nə lazımdır” rədifə qəzəli Hafizin eyniadlı qəzəlini xatırladır:

ما را به حور و کوثر و عقی چه حاجت است

[4, s. 1] زین نقمان به نسیه فردا چه حاجت است

⁹¹ Bakı Dövlət Universiteti Şərçünaslıq fakültəsinin magistrantı. mrrshemide_quliyeva@mail.ru

Hafizin qəzəli isə bu şəkildədir:

خلوت گزیده را به تماشا چه حاجت است

چون کوی دوست هست به صحرا چه حاجت است [2, s. 33]

Rzaqulu xan Hidayət bəzən əvvəlki şairlərin bəzi misraları ilə kifayətlənir:

خنده و شادی است کار من که اندر وصل دوست

می ندارم دوست این نالیدن جان سوز را [4, s. 3]

Bu beyt Sədinin qəzəllərini xatırladır, sanki o, bu beyti Sədiyə cavab olaraq yazmışdır:

دوست میدارم من این نالیدن دلسوز را

تابه هر نوعی که باشد بگنرانم روز را [5, s. 844]

Bəzən Sənai kimi Hidayətın qəzəlləri də ideya baxımından İraq üslublu şairlərin baxışlarını əks etdirir.

یارب دگر چه دید آن کو تو را ندید

یارب دگر چه خواست آن کو تو را خواست [4, s. 5]

صد روح در او یخته از دامن کزته

صد روز برانگیخته از گوشه شیوش [3, s. 366]

هر که نشیند از تو او چه شنید

دیدهای که تو را ندید چه دید [1, s. 336]

Rzaqulu xan Hidayət özünün "Divan-e gəzəliyyat" əsərində əvvəlki dövr şairlərinin yolunu bilavasitə davam etdirmişdir. Sevdidi və nəzirə kimi misralar yazdığı şairlərdən Hafiz və Sədi haqqında fikirləri daha çoxdur.

Hidayətın bir sıra qəzəllərində məşuq əlçatmaz olsa da, bir çox qəzəllərində dünyəvi və əlçatandır.

چو شب سرمست گردد نیمشب در یاد ما افتد

به تنهایی خرامد مست و آید در مکان ما

میان بگشاید و بر بستر افتد مست و آشفته

ولیکن جز کنار و بوسه نبود در کنار ما [4, s. 3]

Lakin onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Hidayət bəzi qəzəllərində məşuqun vəslini, simurqun vəslindən daha ecazkar hesab edir.

ای درد تو درمان جان شیدا

وی وصل تو نایابتر ز عفا [4, s. 1]

Hidayətın bir sıra qəzəllərində aşiqin ümumi cəhətləri verildiyindən onun kişi və qadın olması aydın deyil:

حوری تو یا پری، بشری یا فرشتهای

کز هر چه در گمان گذرد زان گذشتهای

عقل مصوری تو و روح مجسمی

قلب منوری تو و نور سرشتهای [4, s. 1-2]

Hidayətın məhəbbət lirikasında bəzən gərçək, dünyəvi meyl də əks olunur:

از این پس خون نخواهد خورد دل در حسرت رویت

چرا باید که شبها تا سحر من در خیال تو

برو هر کس که میخواد دلت بنشان به پهلویت

نهم سر بر سر زانوی و غیری سر به زانویت [4, s. 1-2]

Qəzəlin sonunda sevgilisinin yanına getdiyindən işdən qovulur:

هدایت را اگر دل بعد از این بیشت کشد یارب

فتد از کار یایش تا نیارد آمدن سویت [4, s. 7]

Esqi vəsf etmək, aşiqin və məhəbbun cəhətlərini xatırlatmaq Hidayət lirikasında ən bariz xüsusiyyətlərdən biridir. Hidayətın cəmi 1133 qəzəldən 924 qəzəli, yəni qəzəllərin 82%-i məhəbbət mövzusunda.

Qovuşmaq ümidi və arzusu, hicran dərindən gilevlənmək, eşqin volundakı maneə və iztirablardan bəhs etmək, rəqibin əlində inləyib qan içmək, məhəbbət yolunda hər cür fədakarlığa hazır olan aşiqin qəhrəmanlığı və s. mövzular onun məhəbbət lirikasında üstünlük təşkil edir.

Hidayət şeirlərindən birində eşq yolunun çətinliklərindən bəhs edərək, onu sonu bitməyən ağır, maneələrlə dolu yola bənzədir:

این ره گم گشته پایانش نیست

درد ما جز درد، درمانیش نیست [4, s. 1]

Rzaqulu xan Hidayət məşuqun daxili və zahiri xüsusiyyətlərini sadalayır:

کافری، مردمکشی، سنگین دلی است

دلبری، ساغرکشی، سیمین بری است

آتشین خویی، بهشتی، طلعتی است

طرفهتر کاندر بهشتش کوثری است [4, s. 2-3]

Rzaqulu xan Hidayətın dövrümüze qədər gəlib çatmış 33 əsəri arasında onun 10-dan çox müstəqil əsərinin əsas mövzusu mistik mövzulardır. Ona görə də mistisizm və sufizm mövzusu Hidayətın poeziyasında üstünlük təşkil edir. Hidayətın yaradıcılığında mistik mövzular eşq mövzusunda sonra ikinci yerdədir. 1133 qəzəldən 107 qəzəl bu mövzuda yazılmışdır.

Hidayətın mistik qəzəllərində əsas kateqoriyalardan biri də tövhid mövzudur:

کس نینیم مابه غیر از او
وحده لا اله الا هو
مای ما نیز نفی باید کرد
زانکه در وحتش ننگجد مو
من نخواهم دگر به گفتن من
او بیاید همیگویم او [4, s. 1-3]

Hidayətın əqidəsinə görə, həqiqəti axtaran insan həqiqətə çatmaq üçün şəriət və təriqət yolu ilə getməlidir: از راه شریعت به طریقت سفری کن

تاراهیری جانب دربار حقیقت [4, s. 7]

Rzaqulu xan Hidayət bir çox qəzəllərində zahidləri pisləmiş, onların riyakarlığını tənqid etmişdir. 1133 qəzəldən 61-ndə, yəni qəzəllərinin 5%-ndə bu nəzərə çarır. O, zahidin qəlbini məhəbbətdən uzaq görür və onun əqidəsinə görə zahid sağlamlıq və əmin-amanlıq sahilini məhəbbət dənizindən üstün tutur:

زاهد و ساحل سامت و امن

ما و بحری که خود کنارش نیست [4, s. 7]

Rzaqulu xan Hidayət saray şairidir. Fətəli şah ona “Xan” rütbəsi verərək, sarayda Əmirəşşüara (şairlər başçısı) vəzifəsinə təyin edir. 1133 qəzəldən 41 qəzəl Qacar sarayının şah və əyanlarının mədhinə ayrılmışdır. Bu beytlərdə Fətəli şah, Nəsirəddin şah və Məhəmməd şah və s. şah və əyanların adlarına rast gəlmək olur.

شاهنشاه بزرگ محمد شه سترگ

کاو راز حق به خلق به معنی رسالت است

جز خدمت شهنشاه و فرزند او مرا

از هر چه شغل و کار به گیتی ماللت است [4, s. 8-9]

Notica. Rzaqulu xan Hidayətın poeziyası, zəngin dili, canlı təsvirləri və hissi intensivliyi ilə tanınır. O, əsərlərində çox vaxt sevgi, rəhbərlik və təbii dünya kimi mövzuları araşdırır. Şair müasir ədəbiyyat texnikalarını tradisional fars poeziya formaları ilə birləşdirməkdəki bacarığı ilə tanınır. Rzaqulu xan Hidayətın poeziyasında, təbiət təsvirlərinə xüsusi yer ayrılmışdır. O, tez- tez təbiəti insan hissələri və təcrübələri ilə müqayisə edir. Məsələn bir beytdə sevgilini ay kimi təsvir edir və deyir ki: “Göyün sevgilisi ay gecəni daha gözəl edir”. Rzaqulu xan Hidayətın 50.000 beytlik divanı da əlimizə gəlib çatmışdır ki, burada şairin qəzəl və qəsidələri toplanmışdır. Şairin poeziyası çox zəngindir. Poeziyasında daha çox məhəbbət mövzusu üstünlük təşkil etsə də, görkəmli şair digər mövzularda da qələmini sınamışdır. Dövrün aktual problemlərinə əsərlərində xüsusi yer vermişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda təzkirə müəllifi kimi tanınsa da, Hidayət qəzəl və qəsidələri ilə də İran ədəbiyyatında iz qoymuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. حقیقهالحقیقه و شریعهالطریقه، سنلی، ابوالمجد مجدودین آدم، 1383 تصحیح مدرس رضوی، چاپ ششم، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
2. دیوان حافظ، 1368، با مجموعہ تعلیقات و حواشی علمه قرظینی، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
3. دیوان سنلی، سنلی، ابوالمجد مجدودین آدم، 1380، به سعی و اهتمام محمندی مدرس رضوی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات سنلی.
4. دیوان غزلیات، هدایت، رضاقلیخان، 1336-1340، به کوشش دکتر مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.
5. کلیات سعدی، سعدی، مصلحالدین، 1366، تصحیح مرحوم محمدعلی فروغی، تهران: ققنون.
6. مجمعالفصحا، هدایت، رضاقلیخان، 1336-1340، به کوشش دکتر مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.
7. Farsca- Azərbaycanca lüğət, Şərç-Qərb, Bakı, 2007
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Rzaqulu_xan_Hidayət

Açar sözlər: Rzaqulu xan Hidayət, qəzəl, “Divane-ğəzəliyyat”, üslubi təhlil, qayıdış meylləri

Ключевые слова: Рзагулу хан Хидаят, газель, «Диване газалият», стилистический анализ, возвратные тенденции

Key words: Rzagulu Khan Hidayat, ghazal, "Divane ghazaliyyat", stylistic analysis, returning tendencies.

ВЗГЛЯД НА СТИЛЬ ГАЗАЛЕЙ РАЗАГУЛУ ХАНА ХИДАЯТА

Резюме

В статье со стилистической точки зрения анализируются газели Рзагулу хана Хидаята, выдающегося персидского поэта, тазкирахиста, историка и педагога. В исследовательской работе описательно исследуется интеллектуальный, языковой и литературный уровень газелей поэта. Для этого каждый из указанных уровней разбит на подгруппы. Выражение характеристик любви, любовника и возлюбленной, осуждение аскезы и борьба с лицемерием, восхваление царей, мистические рассуждения входят в подгруппы интеллектуального уровня.

В газелях поэта нашли отражение черты, основанные на иракском и хорасанском стилях. Однако в газелях Хидаята можно увидеть полную противоположность этому стилю. Язык и музыкальный стиль газелей поэта изучались различными лингвистическими способами. Примечателен также простой и понятный язык его газелей.

В газелях Хидаята особенно заметно, что аллегории отводится больше места, а метафоре – меньше. Тенденции литературного возвращения очень сильны в его газелях. В своих газелях поэт использовал имена предшествующих авторов, делал на них ссылки, выражал в своих произведениях влияние ряда выдающихся персидских поэтов.

AN OVERVIEW OF THE STYLE OF RZAGULU KHAN HİDAYAT'S GHAZALS

Summary

In the article, the ghazals of Rzagulu Khan Hidayat, a prominent Persian poet, tazkirahist, historian, and pedagogue, are analyzed from a stylistic point of view. In the research work, the intellectual, linguistic and literary level of the poet's ghazals is investigated descriptively. For this purpose, each of the mentioned levels is divided into subgroups. Expression of the characteristics of love, lover and beloved, condemnation of asceticism and fight against hypocrisy, praise of kings, mystical discussions are included in the subgroups of the intellectual level.

In the poet's ghazals, features based on Iraqi and Khorasan styles are reflected. However, it is possible to see the complete opposite of this style in Hidayat's ghazals. The language and musical style of the poet's ghazals have been studied in various linguistic ways. The simple and understandable language of his ghazals is also noteworthy.

In Hidayat's ghazals, it is especially noticeable that allegory is given more space and metaphor is less. The tendencies of literary return are very strong in his ghazals. In his ghazals, the poet used the names of previous authors, made references to them, and expressed the influence of a number of prominent Persian poets in his works.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ŞƏRQ QADINININ AZADLIĞI UĞRUNDA MÜBARİZƏ TARİXİ (Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti əsasında)

Qadının cəmiyyət həyatında fəal mövqə tutması məsələsi əsrlər boyu müzakirələrə səbəb olan problemlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, zaman-zaman, bir çox dünya ölkələrində və bütün cəmiyyətlərdə xüsusi problemə çevrilən qadın azadlığı, qadının cəmiyyətdəki yeri ilə bağlı filosoflar, ictimai xadimlər, mətbuat orqanları mübarizə yolunu tutmuşlar. Azərbaycan mütəfəkkirləri də qadın problemlərinin həllini özlərinin vacib vəzifəsi hesab etmişlər. Azərbaycanın ədəbiyyatının görkəmli şair və yazıçıların - N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, S.Vurgun, Y.V.Çəmənəmənli və digər sənətkarların əsərlərində Azərbaycan qadınının ictimai mühitdə yeri ayrıca və geniş bir mövzu kimi qoyulmuşdur.

C. Məmmədquluzadə bu sırada xüsusi yer tutur. Ona görə xüsusi ki, C.Məmmədquluzadə dövrü və mühiti özü bir xüsusi məqam təşkil edir. Həmçinin, C.Məmmədquluzadə digər sənətkarlardan xeyli dərəcədə fərqli olaraq Azərbaycan qadınının daha gerçək, daha real və daha fundamental problemlərini qaldırmışdır. Elə problemləri ki, onları həll etmədən xalqın sivilliyindən, ümumiyyətlə azərbaycançılığın bərqərar olmasından danışmaq artıqdır.

C.Məmmədquluzadə qadın azadlığını buxovlayan faktlar içərisində islamı deyil, islam qanunlarından öz mənfəəti üçün istifadə edən, bu qanunları özünə sərf şəkildə təfsir edən saxtakarları tənqid edirdi. Bu mənada ədibin ən böyük və ən mükəmməl əsəri “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestidir. Bu əsəri C.Məmmədquluzadənin Azərbaycan qadınına indiyədək olan münasibəti dəyişmək tələbindən irəli gələn üsyan kimi də qiymətləndirmək olar.

Millətin geriliyini və onun bu gerilikdən qurtulması yollarını göstərməyə çalışan C.Məmmədquluzadə belə məqamlarda tipikliyə daha çox diqqət yetirir. İlk irihəcmli nəsr əsəri olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində onun bu dərdi özünün yüksək bədii ifadəsini tapmışdır. Mirzə Cəlil “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində bir kəndi, bir mahalı deyil, bütövlükdə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan kəndinin və Azərbaycan kəndlisinin tipik obrazı verilmişdir. Bəlkə də burada insanlardan çox kəndin özü, faciələri tipikləşdirilir. Bu kənd təsvir olunduğu şəkildə Şirvanda da, Qarabağda da, Şəkiddə də, Muğanda da mövcud idi. İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi “ “Danabaş kəndi”...feodal-patriarxal münasibətlərinin hökm sürdüyü tipik Azərbaycan kəndlərinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Mövcud ictimai münasibətləri realistsinə əks etdirmək baxımından bu ifadə yazıçının bədii kəşfidir”[1, s.200].

Danabaş kəndinin məzlumluğu və yiyəsizliyi, kəndlinin bu qədər avamlığı və yazıqlığı Mirzə Cəlilin dərdinə çevrilmişdir. “Müəllif hadisə və insanlara o qədər realistsinə yanaşmışdır ki, oxucu Məhəmmədhasən əmi və Zeynəb kimi avam, hüquqsuz, savadsız kəndlilərin həyat kitabını vərəqləyib gözdən keçirdikcə kədərlənir, bu qaranlıq mühitin hər bir küncündə baş verən haqsızlıqları məharətlə açıb göstərən böyük ədibin ürək yanğısına şərik olur”[3, s.24].

“Danabaş kəndinin əhvalatları” XX əsr Azərbaycan kəndinin acı, yanıqlı və yandırıcı mənzərəsidir. Mühitin işıqsızlığı, özbaşınalığı” milli faciə səviyyəsinə yüksəlir. Maraqlısı budur ki, “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Cəlil Məmmədquluzadə diaqnoz qoyur, mərzə müəyyənləşdirir”[2, s.170].

C.Məmmədquluzadə bütün əsərlərində - hətta o, bütöv Şərqi dünyasının problemlərini qoyanda da, hər şeyi azərbaycançılıq naminə qələmə almışdır. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində əhvalatların bütün Azərbaycan üçün tipikliyi, Zeynəbin taleyinə, faciəsinə səbəbkar insanların bu ölkədə çoxluğu, azərbaycanlının bu tip qeyri-sivil “qaydaları” böyük ədibi qələmə sarılmağa vadar edirdi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqını formalaşdırmaq söylərindən irəli gəlirdi. Haqqında bəhs etdiyimiz povestin əsas obrazlarından olan Zeynəbin timsalında Azərbaycan qadınlarının dünyadan xəbərsizlik halını göstərmək də mühüm məqsəd yükü daşıyır. Bu faciələrin əsas səbəbi yenə də savadsızlığın, bixəbərsizliyin nəticələri ilə bağlıdır.

C.Məmmədquluzadə Zeynəbin taleyini, ağrı-acılarını, bir az da dəqiq desək, milli faciəsinə qələmə almaqla qadına qarşı zorakılığı, imkanlıların öz istəklərini gerçəkləşdirmək yolunda hər cür qeyri-sivil qaydalara el atmalarını qabartmaq istəmişdir. C.Məmmədquluzadə bu povestdə Zeynəbin öz ərinə sədaqəti, onun ölümündən sonra kimsəni qəbul edə bilməməsi və s. kimi keyfiyyətlərin hamısı islam dəyərlərinin saflıq təlqinindən, ədalət və sədaqət təlqinindən rəli gəlir. Ancaq Allahın yaratdığı bəndələr niyə belə insafsız, əclaf və acgözdürlər?- Zeynəbin arasına Allaha müraciəti və üsyanı məhz bu suala cavab axtarışından doğur.

Mirzə Cəlil M.F.Axundovun “komediyalarında Şərqi qadını ilk dəfə səhnəyə çıxıbdır, orada danışmışdır, gülübdür, ağlayıbdır və izhari-vücut eləyibdir”[2, s.569]. C.Məmmədquluzadəyə görə, M.F.Axundovun sənətkarlığı və böyüklüyü də bundadır. Bu keyfiyyətdən çıxış edən C.Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühitində qadının yerini müəyyən etmək, onun hüquqlarını cəmiyyətin digər üzvləri (kişilər) ilə bərabər hüquqa sahib görmək üçün çalışmışdır. Bu arzularını gerçəkləşdirmək üçün onun bir neçə mənbəyi olmuşdur:

- klassik Azərbaycan bədii, publisistik söz sənətinin ənənələri;
- dövrün yeni təkanla üzə çıxan mübariz ruhu və bu ruhun ifadəsinə çevrilən mətbuatın mövcud imkanları.

“Cəlil Məmmədquluzadənin fikrincə, Azərbaycan qadınlarının cümləsi fitri qabiliyyət və gözəlliklərin heç birindən məhrum deyildir: səlamət, cürət, dilavərlik, səbat cümləsi bunlarda mövcuddur. Ancaq tək bircə düşmənləri var, o da elmsizlik və tərbiyəsizlikdir”[2, s.569].

⁹² Bakı slavyan universiteti. Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası-müəllim

Əlbəttə, C.Məmmədquluzadə burada “tərbiyəsizlik” deyəndə, Azərbaycan qadınının xüsusi təlim-tərbiyəsindən məhrum olduğunu nəzərdə tutur. Böyük rus yazıçısı Lev Tolstoyun “Anna Karenina” əsərinin ilk cümləsindəki “bütün xoşbəxt ailələrin taleləri bir-birinə bənzəyir, lakin bütün bədbəxt ailələrin hərəsi bir cür bədbəxtidir” məlum fikrini XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan qadınlarının taleyinə də aid etdikdə dahi yazıçının formulası öz məntiqini yenidən tapır. “Mirzə Cəlilin təkə elə “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki Zeynəb, İzzət, Şərəf kimi qadınlar müxtəlif ailələri təmsil etsələr belə, onların üçü də bədbəxtidir, kölədir. Lakin hərəsi bir cür bədbəxtidir, köləliklərinin səbəbi müxtəlifdir”[3, s.117].

Yazıçı bələlərin, dərdlərin müxtəlifliyini, talelərin bənzərsizliyini ifadə etməklə, öz azərbaycanlı qadınlarının tipik dərdlərini tipik obrazlar vasitəsilə ifadə etməklə oxucunun, insanın, cəmiyyətin və nəhayət, səlahiyyətliyərin diqqətini bu dərdlərə, bu faciələrə yönəldir, onlara çarə tapmağa çağırır. C.Məmmədquluzadə saxta din xadimlərinin cəmiyyətə, inkişafa, qadın azadlığına vurduğu zərbələri bədii söz sənətində sərrast ifadə etmişdir. Həqiqət odur ki, İzzətlərin, Şərəflərin, Zeynəblərin faciəsinə saxta izah edilmiş şəriət də bais olmuşdur. Həmçinin, XX əsrin əvvəllərindəki qadınların faciəvi həyatının heç de yalnız islamdan gəlmədiyini böyük ədib, məsələn, “Erməni və müsəlman övrətləri” əsərində açıq şəkildə göstərmişdir. Müəllif əvvəlcə qeyd edir:

“Biz Qafqaz müsəlmanları razı olmaıq ki, övrətlərimiz evdən eşiyə çıxsınlar və üzüaçıq gəzsinslər. Bu bir yaxşı adətdir. İndi baxıb görək, niyə buna razı olmuruq?”

Sonra dərhal özü cavab verir:

Hər kəs desə ki, biz övrətlərimizin üzüaçıq gəzməyinə ondan ötrü razı olmuruq ki, xilafı-şəriətdir, yəqin ki, yalan deyir. Bəli, üz açmaq xilafı-şəriət deyil. Çünki, biz Quranda üz açmağa qadağan və haram edən açıq bir ayə və işarə görmürük. Budur Quran, budur meydan!”[6, s. 143].

Daha sonra publisist üz açmağın guya haram olmağına dair bir para üləmanın gətirdikləri dəlillərin ən möhkəmlərini misal çəkərək belə bir nəticəni oxucuya təqdim edir: “... Bu ayələnin heç birində bir xırda da əmr olunmur ki, arvadlar üzlərini qapatsınlar” [6, s. 143].

C.Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq ideologiyasının ifadəsində qadına verdiyi qiymət və onun azadlığı yolunda olan maneələri tənqid etmək üsullarına qayıdarkən yenə də onun nəsrinin gücünü qeyd etməmək mümkün deyil.

C.Məmmədquluzadə obrazı ustadcasına tipikləşdirdiyi kimi, dərdi, problemi də tipikləşdirir, ümumilli dərdin ümumilliyini ustalıqla göstərir. Onun qadın obrazlarının problemləri bir elin, bir regionun deyil, bütövlükdə Azərbaycan üçün səciyyəvidir. C.Məmmədquluzadə məhz bu məqamlarda Azərbaycan dərmini ümumiləşdirir və bu dərdə əlac tapmağın yollarını aramağı tələb edir.

C.Məmmədquluzadə realizminin gücü, ədibin ustalıq və sənətkarlığı da elə ondadır ki, dövrün qadınlarını real, bəzək-düzəksiz, heç bir süniliyə yol vermədən göstərə bilmişdir. Bütün quvvətli və zəif cəhətləri, mütiliyi, şəriət ehkamları, hökumət idarələri qarşısında acizliyi ilə bərabər təsvir etmişdir. Onlara yaşadıkları feodal mühitinə uyğun gəlməyən sifətlər verməmişdir. Müasirlik baxımından onları eyibsiz göstərməmişdir. “Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi” adlı məqaləsində Mirzə Cəlil böyük dramaturqun realizmindən, sənətkarlığından bəhs edərək yazır “Mirzə Fətəlinin məqsədi bu deyildi ki, əsrin qadınlarını hər bir eyb və nöqsandan uzaq şəkildə qələmə versin və onların eyblərini gizlətsin. Əgər bir para xam yazıçılar kimi elə eləmiş olsaydı, o daha Mirzə Fətəli olmazdı”[4, s.80]

Fikrimizcə, Mirzə Cəlil də “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki qadın surətlərini yaradarkən bədii ustalığı bu cəhətini unutmamışdır. O da, öz qadın surətlərini “hər cür eyb və nöqsandan uzaq”, “mübariz”, “qəti addım atan”, “cəsəətli”, “ağlamayan, inləməyən” adamlar kimi təsvir etsəydi, “bir para xam yazıçıların yolu ilə gedər, daha Cəlil Məmmədquluzadə olmazdı”[3, s 120].

C.Məmmədquluzadə qadın azadlığı probleminə M.F.Axundova söykənirdi. Çünki, M.F.Axundov da qadının ictimai həyatda yerinin müəyyənləşməsinə millətin formalaşması prosesində çox mühüm amil hesab edirdi. “Həm Mirzə Fətəlinin, həm də Mirzə Cəlilin vaxtında “qadın ləfzi... bir “od” olubdur ki, ona əl vurmaq, banta əl vurmaq kimi xətalı hesab olunubdur”[4, s. 77].

C.Məmmədquluzadə “Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi” məqaləsində məsələnin mahiyyətinin məişətdən başlayaraq çox dərinlərə getdiyini ürək ağrısı ilə ifadə edərək yazır: “Bir müsəlman bəndəsinin arvadının adı yoxdur: arvadının adı “bizim ev adamımız”dır. Bir müsəlman kişisi öz yavıq, ya bəlkə öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda “Cəfərin anası”, “Əhmədin anası” adlandırır. Bu qanunu pozanlar müsəlman içində “yoldan azmış”, “biqeyrət” adı ilə şöhrət tapıblar və həmin qeyrət” üstə müsəlman qardaşlar o qədər qeyrət göstəriblər ki, bir-birinin qanını içməyə hazır olublar və içiblər də..” [4, s. 77].

Daha sonra Cəlil Məmmədquluzadə Mirzə Fətəlinin qadın obrazlarındakı ağrıların məhz məişətdən gəldiyini önə çəkir. Mirzə Cəlil özü də Azərbaycan qadınının məişət faciələrini beləcə böyük ustalıqla qələmə almışdır. Mirzə Cəlilin tədqiqatçısı F.Hüseynov Cəlil Məmmədquluzadənin tipik qadın surətləri barədə danışarkən göstərirdi ki, hakim feodal əxlaqının qadına münasibətini, bunun tərbiyə vasitəsilə cahillərə necə təlqin edildiyini realist ədib, Xudayar bəyin dili ilə aydın, mənalı eyhamlarla verir. Cahil bəy Zeynəbin oğlu Vəliqulunu yoldan çıxarmaq, doğma anasına qarşı çevirmək məqsədi ilə özünü ona himayəçi, qayğıkeş və ən yaxın adam kimi göstərərək deyir:

“Anan arvaddı, amma atan kişi idi. Arvadın pirinə nəhlət Arvadın dini, imanı, məzhəbi olmaz! Arvad nə bilir məzhəb nədir?”[5, s. 132].

Bu, bütün köhnəpərəst, cahil adamların qadına həqir münasibəti, qadının səbatsızlığı, vəfasızlığı, dönüklüyü barədə ədalətsiz hökmüdür. Bu, arvad bərəsində təkə Xudayar bəyin düşüncəsi deyil, minlərlə savadsız, nadan müsəlmanların zənnidir. Kərbəlayı Məmmədəlinin “İranda hüriyyət”, Nəzərəli xan və Mirzə Sadıq Münşinin “Xanın təsbəhi”, Molla Fəzləlinin “Molla Fəzləli”, Xəlləqül-məmalikinin “Konsulun arvadı” və başqalarının fikridir.

Ədibin əsərlərində əsas tənqid hədəflərindən biri Şərqdə çoxdan bəri dəbdə olan siğə məsələsidir və bu siğə bəlasına mübtəla olan köhnəpərəst kişilərdir. Bu cəmiyyətdə hansı qadın hüquqlarından danışmaq olar. Məcburi nigahlar, siğə evlilikləri, çox arvadlılıq bu cəmiyyətin böyük bələlərindən biridir. Qadınların öz həyatları bərəsində nəinki etiraz etmək, hətta söz söyləmək, fikir bildirmək hüquqları belə yoxdur.

Cəlil Məmmədquluzadə qələmə aldığı “Fatma xala”, “İki ər”, “Yuxu”, “İranda hüriyyət”, “Pirverdinin xoruzu” və digər hekayələrində, həmçinin “Danabaş kəndinin əhvaltları” povestində XX əsr Azərbaycan cəmiyyətində dövrün sosial-ictimai problemlərini, xüsusi ilə qadın problemini canlandırmışdır. Fatma xala, Şəhrəbanu, Pərinisə, Həlīmə xala, Zeynəb kimi qadın obrazlarının timsalında XX əsr Azərbaycan qadınların real obrazları yaradılmışdır. Heç bir hüquqa sahib olmayan, cahil, savadsız, əşyadan belə dəyərsiz, zəhmətkeş, cəfəkeş azərbaycanlı qadınların iztirablı həyatı, acımacaqlı vəziyyətləri gözlər önünə sərilir.

Ədəbiyyat

- 1.Əfəndiyev H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı. Azərənər.1963. 236 s.
- 2.Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1997, 682 s.
- 3.Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı. Gənclik 1977, 183 s.
- 4.Hüseynov A. Nəsr və zaman. Bakı. Yazıcı. 1980. 184 s.
- 5.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. III c., Bakı. Azərənər. 1984. 292 s
- 6.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV c., Bakı, Azərənər, 1985, 276 s.

Acar sözlər: qadın, qadın azadlığı, cəhalət, Azərbaycan, Cəlil Məmmədquluzadə

Key words: women, women's freedom, ignorance, Azerbaijani, Jalil Mammadguluzade

Ключевые слова: женщины, женская свобода, невежество, Азербайджан, Джалил Мамедгулузаде

XÜLASƏ

Cəlil Məmmədquluzadə həm hekayələrində, həm də povestində qadın obrazlarının fonunda XX əsr Azərbaycan cəmiyyətində yaşayan qadınların sosial rolları əyani şəkildə göstərilir. Bu obrazların timsalında Cəlil Məmmədquluzadə yalnız Azərbaycan cəmiyyətinin deyil, ümumilikdə Şərq cəmiyyətlərinin real mənzərəsini yaratmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə Şərq cəmiyyətlərinin hamısında mövcud olan oxşar problemləri aradan qaldırmaq üçün qadın problemini qabardmaqla cinsi ayrı-seçkiliyi azaltmaq, cinslərarası balansın bərpası üçün yeganə çıxış yolunun maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsində görürdü.

The history of the struggle for the freedom of Eastern women (Based on Jalil Mammadguluzade's story "Danabash Village Stories")

SUMMARY

Jalil Mammadguluzade's stories and narratives clearly show the social roles of women living in the 20th century Azerbaijani society against the background of female characters. In the example of these images, Jalil Mammadguluzade created a real picture not only of Azerbaijani society, but also of Eastern societies in general. Jalil Mammadguluzade saw the only way out to eliminate the similar problems that exist in all Eastern societies, to reduce gender discrimination by highlighting the women's problem, and to restore the balance between the sexes, in the implementation of educational measures.

История борьбы за свободу восточных женщин (По рассказу Джагила Мамедгулузаде «Истории села Данабаш»)

РЕЗЮМЕ

В рассказах и повестях Джагила Мамедгулузаде ярко показаны социальные роли женщин, живущих в азербайджанском обществе XX века, на фоне женских персонажей. На примере этих образов Джагила Мамедгулузаде создал реальную картину не только азербайджанского общества, но и восточных обществ в целом. Единственный выход Джагила Мамедгулузаде видел в устранении подобных проблем, существующих во всех восточных обществах, в снижении дискриминации по признаку пола путем выделения женской проблемы, а также в восстановлении баланса между полами, в проведении воспитательных мероприятий.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Məcid Abdulla oğlu İsmixanov⁹³, Nəzakət Bəylər qızı İmamverdiyeva⁹⁴
KURİKULUM MODELİNDƏ TƏLİM MƏQSƏDLƏRİ VƏ ONLARIN
REALLAŞDIRILMASI YOLLARI

Hər bir fəaliyyət, o cümlədən təlim fəaliyyəti məqsədyönlü xarakter daşıyır; məqsədsiz fəaliyyət yoxdur. Təlim qarşıya qoyulan məqsədlərin müəyyənəşdirilməsi və sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Kurikulum təhsil modelində pillələrin ümumi təlim məqsədləri (yekunda şagirdlərin yiyələncəkləri bilik, bacarıq, qabiliyyət və səriştələr) fənlər və siniflər üzrə öz əksini tapır və son məqsədin əldə edilməsinə xidmət edir. Fənnin məzmun standartlarında şagirdlərin fəaliyyəti, idraki bacarıqları taksonomiyaların köməyi ilə sistemləşdirilir. «Taksonomiya» yunanca «taxus» (qayda ilə yerləşdirmə) və «nomos» (qanun) sözlərindən götürülmüş, sıralanma mənasını verir. Psixoloji ədəbiyyatda (Ə.Əlizadə və b.) [2, s. 77] «taksonomiya» müəyyən məqsədlərin şəbəkəli (iyerarxik) və ya sistemli təsnifatı kimi səciyyələndirilir. Təlim məqsədlərinin taksonomiyası görkəmli amerikan psixoloqu Benjamin Blum tərəfindən 1956-cı ildə təklif olunmuşdur. Azərbaycanın tanınmış psixoloqu, prof. Əbdül Əlizadə taksonomiyaları tədqiq etməklə ilk dəfə üçtərkiibli taksonomiyalar yaratmışdır. Hazırda taksonomiyalar *fəaliyyət növlərində olduğu kimi*, üç istiqamətdə qruplaşdırılır: idraki (koqnitiv), affektiv (emosional), psixomotor (hərəkəti) taksonomiyalar.

Taksonomiya qruplarının özlərinə məxsus müəyyən mərhələləri ayırd edilmişdir. Hər bir taksonomiya mərhələsi şagirdin inkişafının (idraki, emosional, hərəkəti inkişafının) səviyyəsini ifadə edir. Taksonomiyanın mərhələləri müvafiq fellərlə ifadə olunur. Fellərin köməyi ilə şagirdin bacarığının inkişaf səviyyəsini müəyyənəşdirmək mümkündür. Bu məsələni asanlaşdırmaq üçün psixoloqlar (N.Gronland, K.Mur və b.) taksonomiyaların mərhələlərini və hər mərhələdə şagird fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirən fellər sırasını cədvəl şəklində tərtib etməyə çalışmışlar. Belə cədvəl standartlarda verilən bacarığın xüsusiyyətini və inkişaf səviyyəsini müəyyənəşdirməkdə müəllimlərə, qiymətləndirmə mütəxəssislərinə və dərslük müəlliflərinə öz fəaliyyətlərini təşkil etməkdə kömək göstərə bilər. Qiymətləndirmə üçün verilən tapşırıqlar taksonomiyanın müvafiq mərhələsinin həddində, yəni şagirdin uyğun inkişaf səviyyəsində olmalıdır. Əks halda qiymətləndirmənin obyektivliyi, şagird nailiyyətlərinin real dəyərdirilməsi mümkün olmaz. Deməli, taksonomiyalar həm standartların tərtibi və tətbiqində, həm də qiymətləndirmədə mühüm rol oynayır.

Taksonomiya növlərini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

İdraki taksonomiya. İdraki taksonomiyalar şagirdin idrak (düşünmə) bacarıqlarının inkişaf səviyyələrini əks etdirir. Benyamin Blumun adı ilə bağlı olan idraki taksonomiyalarda şagirdin düşünmə (idrak) bacarıqları sadədən mürəkkəbə doğru mərhələlər üzrə təsnif edilir. Fənnin məzmun standartlarının fəaliyyət (bacarıq) komponentində idraki bacarıqlar da müəyyən sistemdə öz əksini tapmalıdır; yəni idraki taksonomiyaların aşağı mərhələlərindən tədricən yuxarı mərhələlərinə keçmək lazımdır. Tədriciliyi gözləmədən birdən-birə taksonomiyanın yuxarı mərhələlərinə - şagirdədən daha yüksək idrak səviyyəsi tələb edən mərhələyə keçilsə, təlimdə uşaq çətinliklərlə qarşılaşar, onların öhdəsindən gələ bilmədikdə ruhdan düşər və onun özünə inam hissi zəifləyə bilər. Buna görə də standartlarda tədriciliyi, sistemi gözləmək, taksonomiya mərhələlərinin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını təmin etmək mühüm şərtidir. Bunun üçün idrak taksonomiyasının mərhələlərini, hər mərhələnin səciyyəvi xüsusiyyətlərini (göstəricilərini) və onları əks etdirən felləri, hər mərhələyə uyğun şagirdin idraki inkişaf səviyyəsini bilmək və onları düzgün tətbiq etmək lazımdır. Bunu cədvəl şəklində nəzərdən keçirək [2].

İdrak taksonomiyası (B.Blum)

Taksonomiyanın mərhələləri	Şagirdin idraki inkişaf səviyyələri	Şagirdin idraki fəaliyyətinin xüsusiyyətləri (göstəriciləri)	Taksonomiya mərhələlərini əks etdirən fellər
Bilmə	I səviyyə	Şagird öyrəndiklərini yadda saxlayır və sözlə, əməllə ifadə edə bilər	Müəyyən edir, təsvir edir, sadalayır, seçir
Anlama	II səviyyə	Fakt və hadisələri anlayır, mahiyyətini izah edir, mənasını açıqlayır, qısa məzmununu danışır, nümunələr gətirir	İzah edir, açıqlayır, nümunələr gətirir, bir ifadə vasitəsindən digərinə keçirir
Tətbiq etmə	III səviyyə	Biliyini tətbiq edir, problemi həll edir	İstifadə edir, işlədir, nümayiş etdirir, hesablayır, dəyişir
Təhlil (analiz)	IV səviyyə	Bütövü hissələrə ayırır (bölür), onların arasındakı əlaqələri müəyyən edir, aydınlaşdırır	Ayırır, hissələrə bölür, əlaqələndirir, müəyyən edir, fərqləri əsaslandırır
Sintez (tərkib)	V səviyyə	Hissələri birləşdirib bütöv (tam) yaradır, cədvəl (sxem) tərtib edir. fikir (cümlə) düzəldib ifadə edir danışır və yazır	Yaradır, tərtib edir, yazır, ifadə edir (nitq söyləyir)
Dəyərləndirmə	VI səviyyə	Müəyyən məsələ haqda mühakimə yürüdür, onu qiymətləndirir, fikirləri qarşılaşdırır, müqayisə edir, qərarlar çıxarır	Mühakimə yürüdür, qarşılaşdırır, müqayisə edir

⁹³ BDU-nun Pedaqogika kafedrasının professoru. m.ismixanov@mail.ru

⁹⁴ BDU-nun Pedaqogika kafedrasının dosenti naza-52@mail.ru

Cədvəldən göründüyü kimi, idrak taksonomiyasının mərhələlərini müəyyənləşdirmək üçün hər bir mərhələni əks etdirən fellərdən istifadə etmək lazım gəlir. Bunu bir nümunədə nəzərdən keçirək. Ana dilindən «Danışma» məzmun xətti üzrə 2.1. «Qarşılaşdığı yeni sözlərin mənasını başa düşdüyünü nümayiş etdirir» standartının alt standartlarında idrak taksonomiyasının müxtəlif mərhələləri əks etdirilir [5, s. 110]:

- 2.1.1. Rast gəlidiyi yeni əşya və hadisələri adlandırır.
- 2.1.2. Öyrəndiyi yeni sözlərin mənasını izah edir.
- 2.1.3. Yaxınmənalı və əksmənalı sözləri fərqləndirir.
- 2.1.4. Öyrəndiyi yeni sözləri cümlə içərisində işlədir.

Nümunələrdə verilən adlandırır feli idraki taksonomiyanın – *bilmə*, izah edir, fərqləndirir – *anlama*, cümlədə işlədir – *təbiiqetmə* mərhələlərini əks etdirir. Başqa sözlə, bu alt standartlar şagirdlərin idraki fəaliyyətinin I, II və III səviyyələrinin inkişafına yönəlmişdir. Kurikulum tərtibində şagirdlərin idrak səviyyəsinin inkişafı üçün müvafiq fellərdən istifadə edilir.

Bu hal digər taksonomiyalarda da (affektiv, psixomotor) özünü göstərir.

Affektiv (emosional) taksonomiya. Affektiv (emosional) taksonomiya şagirdlərin hiss, emosiya, münasibət və dəyərlərinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Affektiv taksonomiyanın təsnifat sistemi 1964-cü ildə D.Krasvol tərəfindən yaradılmışdır. Bu taksonomiyanın 5 mərhələsi ayırd edilmişdir. İdraki taksonomiyada olduğu kimi, affektiv (emosional) taksonomiyada da şagirdlərin emosional inkişaf səviyyələrini əks etdirən müvafiq taksonomiya mərhələləri və hər mərhələyə uyğun fellər müəyyənləşdirilmişdir.

Bunu cədvəl şəklində nəzərdən keçirək.

Affektiv taksonomiya

Taksonomiyanın mərhələləri	Şagirdin affektiv inkişaf səviyyələri	Şagirdin affektiv (emosional) fəaliyyətinin xüsusiyyətləri (göstəriciləri)	Affektiv taksonomiyanın mərhələlərini əks etdirən fellər
Məqbulsayma	I səviyyə	Şagird hər hansı məsələni, hərəkəti məqbul sayır, soruşur, cavab verir, dəstəkləyir, ona riayət edir	Məqbul sayır, dəstəkləyir, soruşur, cavab verir, riayət edir
Reaksiyavermə	II səviyyə	Hadisələrə, müxtəlif formalarda reaksiya verir (kömək edir, nümayiş etdirir, təqdim edir, müzakirə edir, oxuyur, danışır)	Reaksiya verir, kömək edir, müzakirə edir, nümayiş etdirir, təqdim edir, oxuyur, danışır
Dəyərləndirmə	III səviyyə	Şagird hər hansı məsələni, hərəkəti dəyərləndirir, qiymətləndirir, münasibət bildirir, fikir mübadiləsi edir	Dəyərləndirir, qiymətləndirir, münasibət bildirir, fikir mübadiləsi edir
Təşkilətmə	IV səviyyə	Şagird hər hansı işi təşkil edir, hazırlayır, icra edir, müdafiə edir	Təşkil edir, icra edir, hazırlayır, dəyişir, müdafiə edir
Dəyər və ya dəyərlər sistemini xarakterində əks etdirmə	V səviyyə	Şagird öz dəyərlərini şəxsi ictimai və emosional davranışda həyata keçirir, nümayiş etdirir, təcrübədən keçirir, nəyisə həll edir, kiməsə təsir edir	Həyata keçirir, təcrübədən keçirir, nümayiş etdirir, həll edir, təsir edir

Affektiv (emosional) taksonomiya hiss və emosiyalarla əlaqədar olduğu üçün affektiv bacarıqları fellərlə birmənalı aydın təsvir etmək çətin olur, həm də bu bacarıqların bir çoxu özünü aşkar büruzə vermir; yalnız nəzərdə tutula bilər. Eyni zamanda, dəyərlər davranış əsasında müəyyən edildiyi üçün affektiv taksonomiyalar mərhələlər üzrə yüksəldikcə digər taksonomiyalarla (idraki, psixomotor) inteqrasiya edir. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək. Fiziki tərbiyə fənn kurikulumunda «Mənəvi-iradi keyfiyyətlər» məzmun xətti üzrə 4.1. «Hərəkəti fəaliyyət zamanı məqbul davranış nümayiş etdirir» standartındakı «*nümayiş etdirir*» feli alt standartlarda konkretləşdirilir [5, s. 113].

4.1.1. Hərəkəti fəaliyyət zamanı müəyyən olunmuş gün rejimi və nizam-intizam qaydalarına *riayət etdiyini nümayiş etdirir*.

4.1.2. Komanda tərkibində fəaliyyətlə bağlı müvafiq *ilkin bacarıqları nümayiş etdirir*.

Nümunələrdə birinci alt standartda (4.1.1.) affektiv taksonomiyanın *məqbulsayma*, ikincidə (4.1.2) isə *reaksiyavermə* mərhələləri əhatə edilmişdir. İkinci standartın IV sinif üzrə 4.1.2. «Hələldici vəziyyətlərdə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək, yoldaşlarına *dəstək olmaq* keyfiyyətləri nümayiş etdirir» alt standartında affektiv taksonomiyanın *təşkilətmə mərhələsi* əks olunmuşdur.

İdraki taksonomiyada olduğu kimi, affektiv taksonomiyada da affektiv bacarıqların getdikcə artan sistemi müəyyən edilmişdir. Bunun sayəsində standartlarda şagirdlərin affektiv bacarıqlarının sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı təmin olunur. Bu cəhət psixomotor (hərəkəti) bacarıqların da formalaşmasında özünü göstərir.

Psixomotor (hərəkəti) taksonomiya. Psixomotor taksonomiya hərəkəti bacarıqların sistemini müəyyənləşdirməyə və həyata keçirməyə imkan verir. Bu taksonomiya amerikalı psixoloqu Kennez Mur tərəfindən sistemləşdirilmişdir. O, psixomotor taksonomiyasının 3 mərhələsini fərqləndirmişdir: təqlid (imitasiya), idarə (manipulyasiya) və dəqiq icra.

Təqlid mərhələsində (I mərhələ) şagird göstərilən hərəkətləri təqlid edir; o, hərəkəti bacarığı hələ səhvsiz, koordinasiyalı şəkildə icra edə bilmir. Bu mərhələ şagirdin müəyyən hərəkəti bacarığı sərbəst nümayiş etdirməsinə ilkin cəhdi kimi dəyərləndirilir. Məsələn, şagird idman alətində hər hansı hərəkəti icra edərkən ilk vaxtlar göstərilən nümunələri qeyri-dəqiq icra

edə bilər, müəyyən səhvlərə yol verə bilər. *İdarə mərhələsində* (II mərhələ) şagird hər hansı hərəkəti müstəqil şəkildə – müəllimin bilavasitə köməyi, yardımı olmadan nümayiş etdirməyə qabil olması nəzərdə tutulur, yəni öz hərəkətlərini müəyyən dərəcədə sərbəst idarə edə bilər. Lakin bu mərhələdə icranın qeyri-dəqiqliyi yol veriləndir.

Dəqiq icra mərhələsində (III mərhələ) hərəkətlər bacarıqla və dəqiq icra edilir. Şagird hər hansı bacarığı avtomatik olaraq düşünmədən nümayiş etdirir və bu zaman fəaliyyətin digər elementlərini də nəzərdə saxlaya bilər. Bu, psixomotor taksonomiyanın yüksək mərhələsi hesab olunur.

Göstərilən mərhələlər eyni zamanda hərəkəti bacarıqların inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Təqlid mərhələsində hərəkəti bacarığın I (aşağı) səviyyəsi, idarə mərhələsində II, dəqiq icra mərhələsində isə III (yüksək) səviyyəsi ifadə olunur. Bunu Fiziki tərbiyə fənn kurikulumu nümunəsində nəzərdən keçirək [5, s. 115].

2.1. Şagird hərəkəti bacarıqları mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Alt standartlar:

2.1.1. Təqdim olunan sıra hərəkətlərini müvafiq *komandalara uyğun yerinə yetirir.*

2.1.2. Sadə ümuminkişaf hərəkətlərini *yerinə yetirir.*

2.1.3. İdman növlərinə (atletika, gimnastika) aid sadə hərəkətləri *nümunələrə müvafiq təkrar edir.*

2.1.4. İdman növlərinə aid (atletika, gimnastika) alət və avadanlıqlardan istifadə zamanı təhlükəsizlik qaydalarına *əməl edir.*

Nümunələrdə 2.1.1 və 2.1.2. kodlu alt standartları psixomotor taksonomiyanın *təqlid* mərhələsini əks etdirir, çünki şagird hərəkətləri müvafiq göstərişə əsasən yerinə yetirir, təkrar edir. 2.1.2. alt standartı taksonomiyanın II mərhələsinə aiddir; belə ki, burada şagird hərəkəti müstəqil yerinə yetirir. 2.1.4 alt standartında isə o, nəinki hərəkətləri müstəqil icra edir, hətta təhlükəsizlik qaydalarına da əməl edir, bu isə psixomotor taksonomiyanın yüksək (III) mərhələsinə aiddir. Bu mərhələlərə müvafiq olaraq şagirdin hərəkəti bacarıqlarının səviyyəsinin də yüksələn xətt üzrə inkişafı təmin olunur.

Taksonomiyanın nəzərdən keçirilən növləri kurikulumda vəhdət halında tətbiq olunmalıdır. Təlim prosesinin planlaşdırılmasından başlayaraq onun təşkili, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi və idarə olunmasına qədər bütün mərhələlərdə onlardan düzgün istifadə etmək vacib şərtidir. Təlimdə *taksonomiyaların böyük imkanları* vardır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-təlim məqsədlərini düzgün müəyyənləşdirmək;

-problemləri düzgün müəyyənləşdirmək və şagirdlər üçün tapşırıqlar tərtib etmək;

-şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişaf səviyyələrini sistemləşdirmək;

-qoyulmuş məqsədlərə uyğun qiymətləndirmə vasitələrini, yoxlama tapşırıqlarını seçmək;

-təlim nəticələrinə əsaslanaraq refleksiyanı düzgün keçirmək: bu və ya digər materialın öyrənilməsində şagirdlərin qarşılaşdıqları çətinlikləri müəyyən etmək.

Taksonomiyalar fənnin məzmun standartlarında həm biliyin, həm də bacarıqların düzgün tənzimlənməsi, müəyyən sistemdə tərtib olunması üçün də əlverişli şərait yaradır.

Standartlarda bilik və fəaliyyət hissələrinin düzgün əlaqələndirilməsi bilik və bacarıqları vəhdətdə formalaşdırmaq, mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəltmək baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilindən iki alt standartı müqayisə edək:

2.1.4. Öyrəndiyi yeni sözləri cümlədə işlədir.

2.2.5. Mətnin əsas hissələrini seçib nəql edir.

Birinci nümunədə standartın bilik və fəaliyyət hissəsi düz, ikincidə isə səhv göstərilmişdir. İkinci alt standartda fəaliyyət (bacarıq) hissəsi öz əksini tapmamışdır. Təlim məqsədlərinin taksonomiyası tədris prosesini elmi-metodik səviyyədə planlaşdırmağa və onun nəticəsini – təhsilalanların idrak-mənimsəmə səviyyəsini ölçməyə imkan verir. Uzun müddət psixologiya və pedaqogikada bu məsələ lazımı dərəcədə öz həllini tapmamışdır. Pedaqoji nəzəriyyə və təcrübədə təlimə ancaq öyrətmək, bilik vermək prosesi kimi birtərəfli baxılmış və həyata keçirilmişdir. Pedaqoji psixologiyada da ilk dövrlərdə təlim taksonomiyaları koqnitiv məqsədlərə söykənirdi (B.Blum. C.Gilford. G.I.efransua və b.).

Uzun illər yaradıcılıq fəaliyyətini psixologiya və pedaqoji psixologiyanın actual nəzəri və tətbiqi problemlərinin öyrənilməsinə həsr edən görkəmli psixoloqumuz, əməkdar elm xadimi, prof. Əbdül Əlizadə təlim məqsədlərinin taksonomiyası probleminə yeni mövqedən - müasir təhsil nəzəriyyəsinin konseptual paradigmalardan çıxış edərək özünün original modelini - üçtərəkibli təlim taksonomiyasını işləyib hazırladı. Bu taksonomiya mövcud taksonomiyalardan fərqli olaraq təlimin məqsədini təhsil verməkdə və inkişaf etdirməkdə yox, həm də tərbiyə etməkdə, onları vəhdət halında həyata keçirməkdə görürdü. Ə.Əlizadənin təlim məqsədlərinin taksonomiyası iki variantda işlənmişdir. Taksonomiyanın "Təhsil—>İnkişaf->Tərbiyə" adlanan I variantı (1998-ci il) 3 bölmədən ibarətdir: birinci bölmədə bilik, bacarıq və vərdislərlə bağlı məqsədlər, ikinci bölmədə inkişafetdirici məqsədlər, üçüncü bölmədə isə şəxsiyyətin formalaşması istiqamətində təlimin tərbiyəedici məqsədləri açıqlanır. Taksonomiyanın II variantı (2007-ci il) "Öyrənmə-İnkişaf-Mədəniyyət" paradigmalarına söykənir. Burada "Öyrənmə" mahiyyət etibarlı ilə əvvəlki variantda qeyd olunan "təhsilin" ekvivalentidir. Lakin müəllif B.Blumun öyrənmə taksonomiyasının 4 elementinə (bilik, anlama, tətbiq və qiymətləndirmə) yeni element (bacarıq, vərdiş, xatırlama) əlavə etməklə, onu genişləndirmişdir. Eləcə də B.Blumun "İnkişaf taksonlarına yeni elementlər (müqayisə, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə) əlavə etmiş, bununla da təfəkkür prosesinə sistemli yanaşmanı təmin etmişdir. Ə.Əlizadə təlimin tərbiyəedici məqsədini taksonomiyanın I variantında "tərbiyə". II variantında isə "mədəniyyət" paradigmaları ilə açıqlayır və "mədəniyyət" taksonları sistemini müəyyənləşdirir (hisslər, ünsiyyət, mənlilik şüuru, əxlaq, iradi, milli-mənəvi və ümumbəşəri mədəniyyət). prof. Ə.Əlizadənin təlim məqsədləri taksonomiyası pedaqoji psixologiya nəzəriyyəsinə mühüm töhfə olmaqla təlim prosesində böyük tətbiqi əhəmiyyətə malikdir. Onun reallaşdırılması sayəsində şagirdlər sadəcə öyrənmir, öyrənə-öyrənə inkişaf edir və şəxsiyyət kimi formalaşır. Təlim məqsədlərinin taksonomiyası Milli

Kurikulumun elmi-psixoloji əsasını təşkil edir. Kurikulum təhsil modelində nəzərdə tutulan təlim nəticələrinin, məzmun və qiymətləndirmə standartlarının əsasında təlim taksonomiyası durur. Məzmun standartları iki tərkib hissədən - bilik və fəaliyyətdən ibarətdir. Onların əsasını "üçtərkiibli" taksonomiyanın "öyrənmə", "inkişaf və "mədəniyyət" taksonlarına söykənən şəxsiyyətyönümlü təlim paradığıması təşkil edir. Bu konsepsiya kurikulum təhsil modelinin uğurla həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika: Dərslük, Bakı: Mütərcim, 2013
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. Bakı, ADPU nəşr., 2008
3. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.N. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, ADPU nəşr., 2008
4. İsmixanov M., Bayramov H., Vəliyeva S. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, ADPU nəşr., 2019
5. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr (nəşrə haz.; Ə.Abbasov, İ.Cavadov). Bakı: Mütərcim, 2011
6. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika (Dərslük), Bakı: Ekoprint, 2021
7. Mehrafov A., Abbasov Ə., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2007

Açar sözlər: taksonomiya, məqsədlər sistemi, idrak səviyyələri, öyrənmə

Ключевые слова: таксономия, система целей, уровни познания, изучение

Key words: taxonomy, goals system, cognitive levels, education

Цели обучения в модели курикулума и пути их реализации Резюме

В статье рассматривается проблема цели обучения и их таксономия. Эффективность обучения, а также качество усвоения тесно связано с правильной постановкой целей обучения и их системой применения: в соответствии с уровнями, этапами таксономии обеспечивается познавательное развитие подрастающего поколения.

Таксономия целей образования составляет основу педагогической концепции развивающего и воспитывающего обучения.

Training goals and their realization ways in curriculum model Summary

The article deals with the problems of learning objectives and their taxonomies. The effectiveness of training, as well as the quality of assimilation, is closely related to the correct setting of learning goals and their system of application: in accordance with the levels, stages of taxonomy, the cognitive development of the younger generation is ensured.

The taxonomy of the goals of education forms the basis of the pedagogical concept of developing and nurturing education.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ

Рациональное обучение устной речи не может не опираться на достаточно полное исследование ее особенностей. А поскольку устная речь существует исключительно в сфере акустического языкового общения, будучи его средством (кодом), необходимо обратиться к естественным условиям ее порождения и приема, к ее носителям.

Краткий обзор устноязычного общения. К категориям устно-язычного общения, имеющего определенную структуру, относятся: ситуация, роль, позиция, общность, вид и сфера коммуникации. Рассмотрим каждое из перечисленных выше понятий более подробно.

Важнейшим из них является коммуникативная (речевая) ситуация. Согласно словарному толкованию «ситуация - совокупность обстоятельств, условий, создающих те или иные отношения, обстановку или положение». Понятно, что далеко не в любых условиях возникает и протекает языковое общение между людьми. Речь идет не об обстановке или ситуации вообще, а лишь о такой ситуации, которая вызывает общение, благоприятствует или сопутствует ему. Коммуникативную ситуацию, видимо, следует понимать как динамическую систему взаимодействующих конкретных факторов объективного и субъективного плана (включая и речь), вовлекающих человека в языковую коммуникацию и определяющих его речевое поведение в пределах одного акта общения.

Коммуникативная ситуация состоит из 4 факторов: 1) обстоятельств действительности (обстановка), в которых осуществляется коммуникация (включая наличие посторонних лиц); 2) отношений между коммуникантами (субъективно-личность собеседника); 3) речевого побуждения; 4) реализации самого акта общения, создающего новое положение, стимулы к речи. Каждый из указанных факторов оказывает на речь собеседников определенное влияние (выбор темы и направление ее развития, отбор языковых средств, эмоциональная окраска речи, ее развернутость и т.д.)

Участвуя в акте общения в той или иной коммуникативной ситуации, люди выступают не как абстрактные личности, а как носители прежде всего социальных отношений. Так, в магазине мы покупатели, в театре – зрители, в санаториях и домах отдыха – отдыхающие, в парикмахерской – клиенты и т.д. В беседе со своими детьми мы – родитель, во встрече с однокашниками – друзья и т.д. Таким образом, в любой коммуникативной ситуации мы всегда выступаем в определенной социально-коммуникативной роли. Правда, в реальных общении роли, в которых выступают собеседники, как правило совмещены и часто не имеют ясно выраженной определенности. Тем не менее социально-коммуникативная роль представляется весьма важным понятием устной коммуникации, поддающимся типизированию в методических целях. Пассажир, ученик школы, сын или дочь, друг, сослуживец и т.д. - примеры типичных социально-коммуникативных ролей.

Для методики обучения иностранным языкам имеют значение не коммуникативные ситуации как таковые, ежесекундно случающиеся в языковом коллективе и практически не поддающиеся учету, а лишь повторяющиеся, наиболее типичные, или стандартные ситуации. Под термином типичная коммуникативная ситуация (ТКС) мы понимаем некоторое воображаемое построение или модель реального контакта, в котором реализуется речевое поведение собеседников в их типичных социально-коммуникативных ролях. Примерами ТКС могут служить: разговор покупателя с продавцом, зрителя с кассиром театра, беседа матери с сыном по поводу его учебы в школе, учителя с учеником, беседа бывших однокашников, беседа коллекционеров, встреча близких людей и т.д.

Для осмысления устноязычной коммуникации большое значение имеет понятие коммуникативной общности. Это специфические информационные связи между собеседниками, возникшие в результате опыта их совместного общения в прошлом а также опоры на общедоступные в языковом коллективе сведения, касающиеся повседневной жизни и быта людей, быта людей, общественных мероприятий, природных явлений и т.д. Коммуникативная общность определяет выбор тематики разговора, степень развернутости языковых средств, их специфический отбор. Она определяет лаконичность речевого контакта, т.е. то, что в обиходе называется «понимать друг друга с полуслова». В ситуациях интернационального общения описанная выше коммуникативная общность, как правило, отсутствует и это создает дополнительные трудности в достижении взаимопонимания собеседников на неродном языке. Однако интернациональное само по себе облегчает ведение беседы, так как тематический диапазон его в принципе значительно уже, чем в повседневном общении близких друзей. Учет категории коммуникативной общности обосновывает необходимость широкого включения в программу материалов страноведческого характера.

Другим важным понятием устноязычной коммуникации является вид общения. Речевые контакты людей происходят в условиях, различающихся количеством участвующих в общении индивидов, характером отношений между ними, наличием смены ролей говорящего и слушающего в пределах одного акта коммуникации.

По первому принципу можно выделить 3 вида общения: индивидуальное, групповое и публичное. В индивидуальном общении участвуют два человека. Оно характеризуется непосредственностью, доверительностью. Здесь партнеры по коммуникации равноправны в доле своего участия в общем речевом «продукте». Каждый из

них может поддержать предложенную тему или заменить ее другой. Если любой из партнеров индивидуального общения прекращает разговор, коммуникативный акт заканчивается.

При групповом общении в едином акте коммуникации участвует несколько человек (беседа в компании друзей, учебное- занятие, совещание). Коммуникативное положение члена группового общения существенно отличается от индивидуального. Он может, например, «проучаствовать» в длительной беседе или совещании, не проронив ни слова. В таком общении вставить слово, а тем более своим высказыванием заинтересовать слушающих иногда трудно и требует от говорящего дополнительных качеств. Понятно, что роль пассивного участника группового общения (слушающего) проще, чем в индивидуальном общении, хотя «управлять» приемом информации в этих условиях намного сложнее.

Публичное общение протекает при сравнительно большом количестве индивидов. По этой причине коммуникативные роли участников публичного общения обычно predeterminedены: незначительное число их выступает в качестве ораторов, остальные - в фиксированных ролях слушающих (ср. собрания, митинги, диспуты и т. д.).

По характеру отношений между коммуникантами общение может быть официальным и неофициальным. Официальное общение возникает между лицами, отношения между которыми определяются выполнением ими некоторых социальных функций (учитель- ученик, пассажир - кассир, начальник - подчиненный). Сюда могут быть отнесены совещания, интервью, инструктаж, переговоры. Официальный характер присущ публичному общению в любой его форме.

Неофициальное общение характеризуется непринужденностью. Раскованностью, нередко фамильярностью как в поведении индивидов, так и в тоне их речи, свободой в выборе языковых средств. При неофициальном общении содержание высказываний индивидов, как правило, заранее не продумывается, им свойственен неподготовленный характер. В отличие от официального общения, в условиях которого и используется официально- деловой стиль устной речи, при неофициальном общении широкое применение находит разговорный язык в различных его вариантах, включая профессиональный жаргон.

Целесообразно различать два рода неофициального общения – деловой разговор и свободную беседу. Первый можно рассматривать как необходимое звено во внеречевой деятельности, как средство решения вытекающих из невербальных действий проблем (например, обсуждение между членами семьи способа проведения летнего отдыха, выбор профессии для оканчивающего школу сына, речевое сопровождение работы в саду и т.д.).

Свободная беседа, в отличие от рассматриваемых видов, представляет собой самостоятельную деятельность общения, или такую деятельность, цель которой - установление контакта, взаимопонимания, «воздействие па знания, умения, систему социальных ценностей (убеждений), эмоциональное состояние другого человека». В такой сфере устной коммуникации, как социально-культурная, свободная беседа выступает в качестве основного, наиболее распространенного вида общения. Тематика свободной беседы отличается исключительной широтой диапазона и в принципе не зависит от какой-либо внеречевой деятельности или «места действия»: участники беседы могут начать общение с обсуждения нового спектакля, а кончить обменом мнений о ремонте велосипеда. Свободная беседа характеризуется большим разнообразием речевых стимулов, побуждающих к общению ее участников. Это может быть желание поделиться новостью, получить те или иные сведения, либо просто заполнить время, возникшее в результате ожидания. Свободная беседа широко используется для установления контакта между членами временной группы, например, во время приема гостей.

В пределах одного акта общения роли говорящих и слушающих могут либо меняться, либо оставаться постоянными. На этой основе выделяются монологическая и диалогическая формы общения. В монологическом общении отсутствует какая-либо смена коммуникативных ролей между участвующими в нем индивидами (например, лекция, объявление стюардессы). Устный текст в монологическом общении может быть пространным (например речь общественного деятеля на конгрессе), а может быть и кратким (например, сообщение по радио на вокзале об отправлении или прибытии поезда).

Диалогическая форма коммуникации, напротив, предполагает смену коммуникативных ролей в пределах одного акта общения. В создании текста как бы принимает участие несколько соавторов. Внешняя форма диалога и характер его протекания позволяет выделить ряд разновидностей диалогического общения: беседу, расспрос, дискуссию. Беседа - сбалансированная форма общения, при которой осуществляется двусторонний обмен информацией. В беседе большую роль играют реплики-оценки и реплики, меняющие ход разговора. Иная структура расспроса: здесь основной формой реплик являются вопрос и ответ. Расспрос принимает различные формы в разных ситуациях, например, дознание. Суть дискуссии в том, что собеседники придерживаются различных точек зрения по определенному вопросу. Речевой стимул говорящего определяется стремлением доказать, аргументировать свою точку зрения, убедить в ней своего оппонента. В зависимости от характера общения дискуссия также принимает различные формы (ср. диспут, спор, ссора).

Различные сочетания выделенных выше признаков общения позволяют назвать ряд видов устной коммуникации, как, например, неофициальное индивидуальное общение диалогической формы, официальное групповое общение диалогической формы и т. д. Однако для методики обучения языкам значение имеют не деду-

тивно выведенные формы общения, а его типичные виды. Существуют следующие виды методической модели коммуникации: 1) официальный индивидуальный контакт; 2) деловой разговор; 3) свободная беседа; 4) групповая официальная беседа; 5) монолог в групповой беседе; 6) публичное общение.

Наблюдения над коммуникацией в различных условиях, а также обследование драматических произведений позволили определить весьма обширный перечень коммуникативных ситуаций. Последующее сопоставление выделенных ситуаций выявило не только их разнообразие, но и возможность объединения их в группы по принципу явной схожести. Для этого вводится понятие сферы устного общения как совокупности коммуникативных ситуаций, характеризующихся однотипностью речевого побуждения человека, отношений между собеседниками и обстановки.

Исходя из этого определения, можно выделить 8 сфер устного общения, которые присущи любому современному языковому коллективу: 1) сервисная сфера (ср. социально-коммуникативные роли покупателя, пассажира, пациента, абонента, посетителя столовой и т. д.); 2) семейная сфера (ср. социально-коммуникативные роли отца, матери, сына, дочери, сестры и т. д.); 3) профессионально-трудовая сфера (ср. роли руководителя, подчиненного, ученика, коллеги, сотрудника и т. д.); 4) социально-культурная сфера (ср. роли знакомого, друга, соученика и т. д.); 5) сфера общественной деятельности (ср. роли члена общественной организации или избираемого органа, публициста и т. д.); 6) административно-правовая сфера (ср. роли посетителя госучреждения, заявителя и т. д.); 7) сфера игр и увлечений (ср. роли коллекционера, садовода, умельца, рыбака, любителя животных и т. д.); 8) зрелищно-массовая сфера (ср. зритель в театре, цирке, кино, телезритель и т. д.).

Понятно, что ученик средней школы как лицо несовершеннолетнее включен в название выше сферы общения далеко не в одинаковой степени. К административно-правовой сфере его отношение вообще не прослеживается, профессионально-трудовая сфера представлена ученичеством. Дално на все социально-коммуникативные роли он исполняет в сервисной сфере. Несколько более полно он представлен в семейной сфере, правда, в фиксированной роли сына (дочери). Однако все контакты в описанных выше сферах общения учащийся совершает в своей стране на родном языке. Задача методики обучения устной речи на иностранном языке состоит в том, чтобы умело перевести общение в иноязычный код, а это просто лингвистическая проблема. Психологическая трансформация, широкое применение последовательных серий воображаемых ситуаций, подкрепленных определенным инвентарем материально-технических средств - вот далеко не полный перечень путей, которые могут обеспечить успех в деле обучения иноязычной речи. Учет системы сфер устного общения позволяет получить надежную основу для уточнения программы списка тем - ситуаций для адекватного раскрытия их коммуникативного содержания, для отбора текстов, диалогов, упражнений, вокабуляра. Описанные выше понятия представляются очень важными при организации коммуникативных упражнений на уроке. Особенности устной речи и ее типология. Успех в обучении устной иноязычной речи в значительной степени зависит от того, насколько полными являются наши представления об этой форме языковой коммуникации, что мы вкладываем в понятие «устная речь» или «устный тип речи».

Литература

1. Рахманов И.В. Обучение устной речи на иностранном языке М., 1980
2. Скалькин В.Л. Основы обучения устной иноязычной речи. М., 1981
3. Уайзер Г.М., Климентенко А.Д. Развитие устной речи на английском языке. М., 1972

Ачарсюзляр: vəziyyət, amil, həmsöhbətin şəxsiyyəti, kommunikativ toplu, rabitə növü, kürə, şifahi ünsiyyət, rabitə

Keywords: communication, situation, factor, personality of the interlocutor, communicative community, type of communication, sphere, oral communication

Summary

In this article, some theoretical issues of teaching oral speech were considered and their application was reviewed

Хидася

Bu məqalədə şifahi nitqin tədrisinin bəzi nəzəri məsələlərinə baxılmış və onların tətbiqi nəzərdən keçirilmişdir.

Ряйчиләр: dos. L.Ələbərova və Л.Ахундзadə

ELLIPTİK KONSTRUKSIYALARDA MODALLIĞIN PRAQMATİKASI

Ellipsislə bağlı araşdırmaları nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ümumiyyətlə, dilçilikdə üç növ ellipsis fərqləndirilir: nominal, verbal və situativ ellipsis. Bunlardan ən sonuncusu dialoq nitqinə daha çox xasdır və tema-remə əvəzlənməsi zamanı daha tez-tez müşahidə edilir. İ.A.Arjanova qeyd edir ki, “*situativ ellipsis zamanı söyləmlərin bir-birini əvəzləməsi (rejoinder) baş verir ki, burada “rejoinder” biri digərindən sonra gələn istənilən söyləmə ola bilər. Bu söyləmlər sintaktik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsə də, praqmatik cəhətdən bir-birinə bağlıdır*” [8, s. 118]. Praqmatik münasibətlərin ifadəsində modallığın da müstəsna rolu vardır. F.S.Səlimovaya görə, “*modallığın qədəri müxtəlif şəraitlərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Bunlara müəllifin fərdi üslubunu, praqmatik məqsədini, təsvir obyektini və b. göstərmək olar*” [6, s. 13].

Q.A.Zolotova qeyd edir ki, “*modallıq tez-tez biri digərinin ardınca hissələrə ayrılan, cümlə strukturunun müxtəlif aspektlərində meydana çıxan fərqli modal xüsusiyyətləri özündə cəmləyən, mürəkkəb və çoxplanlı kateqoriyadır*” [11, s. 140]. Cümlənin məzmununu real gerçəkliyə uyğun gəlmiş kimi, gəlməyə də bilər. Bu da modallığın iki əsas tipinin fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır: real (birbaşa) modallıq və qeyri-real (irreal, vasitəsiz, hipotetik, güman olunan) modallıq.

O, məhz bu mövqedən çıxış edərək, cümlənin modallığı haqqında belə yazır: “*Cümlənin modallığı – fikrin subyektiv-obyektiv məzmununun gerçəkliyə onun (yəni gerçəkliyin) reallığı baxımından münasibətidir, onun bu gerçəkliyə uyurluğu və ya qeyri-uyurluğudur*” [11, s. 142].

Modallıq danışanın cümlədə hər hansı bir hadisəyə, varlığa verdiyi qiymət, bildirdiyi münasibətdir. Lakin bu, heç də təsadüfi hadisələrə verilən qiymət və ya ifadə olunan münasibətin öz-özünə müəyyən səbəblərdən törəyən emosional forması deyil, modallıq dilin ümumi sistemində formalaşmış bir kateqoriyadır.

F.Cahangirov qeyd edir ki, “*modallıq eləcə də dilin nisbətən yaxın vaxtlardan bəri tədqiq edilən praqmatik xüsusiyyətinə ən çox yaxın olan kateqoriyalardan biridir... dilə praqmatik aspektdən yanaşma bu kateqoriyanın təzahür formalarının asanlıqla aşkar olunmasını təmin edir*” [1, s. 9].

Əgər hər hansı bir əşya və ya hadisənin başvermə məkanı, prosesi, varlığı və s. haqqında ətraflı məlumat verilsə, elliptik cümlələrdə eyni informasiya belə cümlələrin ifadə edə bilməyəcəyi şəkildə təqdim edilir:

Xalqa azadlıq!; Dünyaya sülh!; Vətənə sevgi, Dövlətə vergi!

Bu nümunələr subyektiv-obyektiv münasibəti zəminində formalaşmış. Bu qəbil cümlələrdə növbəti predmet hərəkətin başlanğıcını da ifadə edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, elliptik konstruksiyalar mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, dil modeli kimi cümlənin kommunikativ və struktur tiplərinə xas olan qanunauyğunluq və qaydalar baxımından analiz oluna bilməz. Elliptik cümlələrdə ekstralingvistik faktorlar, situasiya, psixoloji durum, informator (məlumat verən) və adresatın (dinləyənin) intellektual səviyyəsi aparıcı amillər sırasındadır. Bütün bu sadalanan xüsusiyyətlər, bu qəbildən olan cümlələrin modal koloritini təmin edərək onun praqmatik özəlliyini daha da artırır. Bununla bağlı Q.V.Valimovanın müşahidələri böyük maraq doğurur: “*Cümlə strukturunu üçün subyektiv modallıq onun leksik tərkibi ilə sıx bağlıdır və öz mənası və formasına görə obyektiv modallığa nisbətən daha rəngarəngdir... Subyektiv modallıq, adətən, obyektiv modallıq fonunda müəyyən olunmuş və bu modallıq çərçivəsində danışanın münasibətini konkretləşdirir*” [9, s. 34].

Zəruriliyin, vacibliyin, lazımlılığın modallıq mənalı ifadə olunan fikrin reallığa münasibətində deyil, işin və iş görənin (subyektiv) qarşılıqlı münasibəti zəminində yaranır.

İnsanın hiss etdiyi kin, nifrət, hirs yalnız ətrafdakılara deyil, onun özünə də yönəli bilər, bu zaman fərdin özünə qiymətinin səviyyəsi aşağı düşmüş olur. Qeyd edilən bu hissələrin pik həddini yaşayan insan ünsiyyət zamanı söylədiklərini maksimal olaraq qısaltmağa çalışır, belə ki, gərgin psixoloji durum qeyri-iradi olaraq bunu tələb edir, çünki onun nitqinin formalaşmasında və fikrinin tam ifadə edilməsində ləngimə müşahidə edilir. Təbii ki, bu zaman danışan elliptik cümlələrdən və söyləmələrdən istifadə etməli olur. Məsələn, ingilis dilində nümunəyə nəzər yetirək:

“I’ve come to claim the right of prima notes. As lord of these lands, I will bless this marriage”.

“Oh, by God, you will not!!!”

“It is my direct right” [14, s. 130].

(Tərcüməsi: “*Əsas qanundakı haqqımı tələb etməyə gəldim. Bu torpaqların ağası olaraq, bu evliliyə xeyir-dua vermək istəyirəm*”).

“Aman allah, siz bunu edə bilməyəcəksiniz!!!”

“Bu mənim birbaşa hüququmdur”.

Modallığın əsas ifadə vasitəsi morfoloji-sintaktik və leksik vahidlərdir.

Müasir Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, dilimizdə mövcud olan elliptik cümlələr feili xəbərin ellipsisinə baxmayaraq, real modallıq baxımından konstruktiv-sintaktik üsulla indiki zamanda verilir:

“Zər sizdən, zərgər bizdən (olsun); Sevdanı pul kəsir, davanı qılnc (qurtarır); Ölülərdən halva yeyirəm, dirilərdən töhmət (alırım)” [Atalar sözləri] və s.

İngilis dilində isə, daha çox feil formalarının qısaltılmış variantlarından istifadə edilir. Feil formalarının olmadığı elliptik cümlələrin sərbəst, kontekstdən kənar mövcudluğuna isə az hallarda rast gəlmək olur.

F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, “*müəyyən sintaktik konstruksiyalar çərçivəsində “irreal modallıq” leksik-sintaktik yolla, bəzi hissəciklərin köməyi ilə ifadə oluna bilər*” [7, s. 16]. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Heç olmasa, bircə kəlmə söz (de)* [5, s. 23]; *Sənə də bir tapşırıq! (verirəm)* [5, s. 87]; ingilis dilində: *Just once more, please* [14, s. 125] (*Xahiş edirəm, sadəcə bir dəfə*).

Modal ekspressiv çaların və komponent tərkibinin sabitliyi, daimi, ictimai-nitq situasiyasına bağlılığı şüar, çağırış məzmunlu cümlələr və ya nida cümlələrində bir növ sintaktik natamamlığı əvəz edir: Azərbaycan dilində: *Hamı seçkilərə!(getsin)* (vahid seçki şüarı); ingilis dilində: *For everyone forever!* (avto-reklam şüarı) (*Əbədi hamı üçün*), *Good morning (to everyone) – Sabahınız xeyir olsun(hamunuzun)* və s.

Ümumiyyətlə, elliptik cümlələrdə modallıq və zaman göstəricilərinin çox zaman mövcud olmaması, təbii ki, digər cümlə tipləri ilə müqayisədə onların sistemətiq mövqeyi haqqında sual doğurur.

İnsanın uzun müddətli yaddaşında on minlərlə söz qorunub saxlanılır. Ş.Hüseynov yazır: “*Nitq törəyən zaman yaddaşdan müvafiq sözlərin seçilməsi ani olaraq baş verir*” [3, s. 68]. Bu baxımdan “*Yanğın!*”, “*Sel!*” və ya ingilis dilində “*Fire!*”, “*Danger!*” tipli cümlələr maraq doğurur. Bu qəbil cümlələr predikativlik ehtiva etməklə yanaşı, modallığa da malikdir və sintaktik mənasına görə nitq aktı ilə üst-üstə düşən indiki zamanı ifadə edir. Belə konstruksiyalar modal zaman paradigmatına malik deyil, belə ki, onların əsas məzmunu – predmetin mövcudluğu (varlığı) və ya predmet haqqındakı məlumat həmişə nitq momenti ilə bağlıdır. Nitq aktı zamanı ani reaksiya nəticəsində yaranan bu tip cümlələr subyektin daxili sarsıntısına, həyəcanına, qorxusuna və ya sevincinə səbəb olan obyektı bildirir:

“*Balaca qapını açaraq: –Atam! Atam! – deyə sevinclə qışqırdı*” [4, s. 52].

“*Yanğın!*” – bu tipli cümlələrin tərkibindəki sözlərin leksik-semantik və morfoloji xarakteri ya bütöv situasiyaya, ya da situasiyanın ayrıca bir momentinə işarə edən substansional komponentin fərqləndirilməsinə, qabardılmasına imkan yaradır. Belə ki, nitqin qavranılmasının ilkin pilləsi situasiyadır. Nitqin situasiyası söyləmi stimullaşdırır. Əlbəttə, bu məqamda intonasiyanın da həlledici rolunu inkar etmək doğru olmazdı.

İntonasiya cümləni formalaşdıran ən gərəklı vasitədir. Bütün cümlələr tipik intonasiyaya malikdir. İntonasiya subyektiv modallığın inikası kimi cümlənin məqsədini təsis edir. İntonasiyalı konstruksiya qrammatik konstruksiyaya bərabərdir, lakin intonasiya cümlənin sintaktik strukturunu müşayiət etsə də, onu bir cümlə kimi formalaşdırmır. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Colgate – kariesdən maksimum müdafiə! (edir)* (reklam şüarı); *Korun istədiyini bir göz, iki göz olsa, nə söz?! (olar)* (Atalar sözü); ingilis dilində: “*He said, with some annoyance; “There (is) – there (is)! That will do.”* [15, s. 366] (*O, bir az əsəbi halda dedi; “Orada –orada! Bəsdir*).

Elliptik cümlələrdə intonasiya həlledici rola malik olduğu üçün bu qəbildən olan cümlələr hissi-emosional aspektdən daha dolğun və rəngarəngdir. Transpozisiya intonasiya hesabına formalaşmış sual cümlələrini ironiya və sarkazmla bəzəyə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Hamısı elə qardaşına, amma sənə heç nə?* [2, s. 48]; ingilis dilində: “*Thee is very welcome, Philip.*” “*And Ruth?*” [15, s. 420] (*Çox xoş gəlmisən, Filip. – Bəs, Rut?*).

Burada sözlərin sırası ona işarə edir ki, informator artıq adresatın hansı cavabı verəcəyini bilir. Ümumiyyətlə, ritorik sual cavab almaq məqsədi güdmür və danışana heç bir yeni məlumat vermir. Ritorik sualın funksiyası diqqəti cəlb etmək, təəssüratı gücləndirmək, emosional tonu yüksəltməkdir. Burada qoyulmuş suala artıq sualın özü ilə cavab verilib. Bununla ritorik sual oxucunun və ya dinləyicinin hadisələrə münasibətini aktivləşdirərək, onu düşünməyə vadar edir. Transpozisiya yalnız nəqli cümlələrin sual cümlələrinə çevrilməsinə deyil, eyni zamanda, əmr cümlələrinin nida cümlələrinə, nəqli cümlələrin nida cümlələrinə çevrilməsinə xidmət edərək, üslubi rəngarənglik yaradır.

Hər bir informasiyanın tutumu onun elementlərinin funksiyasından asılıdır. Əgər təsdiq və inkar cümlələrə olan tələbat mətn daxilində bərabər olsa idi, o zaman onlar eyni işlənmə tezliyində malik olardı və mətni təşkil edən cümlələr semantik-sintaktik baxımdan bir o qədər də informativ olmayacaqdı. Amma inkar cümlələrin mətn daxilində təsdiq cümlələrə nisbətən daha az işlənməsinə baxmayaraq, onların iştirakı xüsusi informativlik təşkil edir. Digər cəhətdən inkarlığın ekspressivliyi onun – haqqında danışılanın reallıqla heç bir əlaqəsinin olmamasını bildirmək funksiyasıdır. Nəticədə hər bir inkarlıq mümkün olanla real olan arasında kontrast yaradır ki, bu da ekspressiv və qiymətləndirmə potensialını təmin edir. Bəzən elə elliptik cümlələrə rast gəlirik ki, bunlarda buraxılmış komponentin bərpası ətraf kontekstdən mümkün olmur və dinləyən danışanın məhz nəyi söyləmədiyini anlamaq üçün öz dil təcrübəsindən çıxış edərək eşitdiklərini və ya oxuduğunu analogi konstruksiyalarla müqayisə etməli olur. Bu kimi konstruksiyalara ən tipik nümunə kimi nida və ya əmr cümlələrini misal çəkmək olar.

“*There! What have you been doing there?*”

“*Nothing.*”

“*Nothing! Look at your hands. And look at your mouth. What is that truck?*” [15, s. 435].

(Tərcüməsi: “*Ey, bura bax! Orada nə edirdin?*”

“*Heç bir şey.*”

“*Heç bir şey! Əllərinə bax. Ağzına bax. Bu nə biabırçılıqdır?*”)

Bu kimi elliptik konstruksiyalar “*paradigmatik cəhətdən tamamlanan ellipsislər*” [10, s. 63] adlandırılır.

İngilis dilində nida cümlələrindən əlavə, paradigmatik cəhətdən tamamlanan ellipsislərə digər cümlə tiplərində də rast gəlmək olur. Lakin bu hal, çox nadir hallarda müşahidə edilir:

Bəzən Azərbaycan dilində modal sözlərin də elliptik sual və ya elliptik cavab kimi işlənməsi halları da qarşıya çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilində:

“– Məncə, o heç də doğru yolda deyil.

– Məncə də” [5, s. 72];

İngilis dilində:

“Yet am I appointed to do it, nevertheless.”

“Indeed! And when will all this happen?” [15, s. 2024].

(Tərcüməsi: “Yenə də bunu etmək üçün məni təyin etdilər.”

“Həqiqətən də! Bütün bunlar nə vaxt olacaq?”).

İ.Q.Kalyagina da öz tədqiqatında bu faktı təsdiqləyir və bu cür modal sözlərin cavab qismində iştirakını onun “elliptikləşməsi” ilə izah edir [12, s.79].

Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində modal sözlərin bu şəkildə işlənməsi yalnız müəyyən kontekst daxilində mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cahangirov, F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modalığın struktur semantik tədqiqi / F.F.Cahangirov. – Bakı: Elm, – 2005. – 311 s.
2. Əfəndiyev, E.İ. Baş / E.İ.Əfəndiyev. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2017. – 351 s.
3. Hüseynov, Ş. Psixolinqvistik / Ş.Hüseynov, F.Şiriyev, C.Muradov. – Bakı: Gənclik, – 2004. – 212 s.
4. Xəlil, Z. Doğdu günəş qırmızı / Z.Xəlil. – Bakı: Gənclik, – 1983. – 111 s.
5. Rəhman, S. Komediya / S.Rəhman. – Bakı: Azərəşt, – 1967. – 525 s.
6. Səlimova, F.S. Diskursun formalaşmasında modalığın rolu (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoferatı / – Bakı: Mütərcim, 2017. – 28 s.
7. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları: Semantika və Praqmatika / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2009. – 266 s.
8. Аржанова, И.А. Дискурсивная функция высказывания в функциональном аспекте // – Саранск: Вестник Мордовского университета, – 2008. № 3, – с. 117-118.
9. Валимова, Г.В. О существенных и несущественных языковых явлений // Современные проблемы методики обучения русскому языку/ Г.В.Валимова. – Ростов н/Д: – 1976. – 251 с.
10. Езикева, Е.М. Стилистическая функция эллиптических предложений в диалогах // – Москва: Научные итоги года: достижения, проекты, гипотезы. – 2011. № 1-2, – с. 60-64.
11. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А.Золотова. – Москва: Наука, – 1973. – 352 с.
12. Калягина, И.Г. Модальное слово и контекст // – Новгород: Вестник Новгородского государственного университета, – 2014. № 3 (81), – с.77-81.
13. Пиотровская, Л.А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования / Л.А.Пиотровская. – Санкт-Петербург: Изд. С.Петербург. ун-та, – 1994. – 145 с.
14. Dreiser, T. Sister Carrie / T.Dreiser. – London: – 1990. – 289 p.
15. Twain, M. The complete works of Mark Twain / M.Twain. – London: Delphi Classics, – 2013. – 10338 p.
16. Van Craenenbroek, J. Introduction. In Oxford Handbook of Ellipsis (eds. J.Van Craenenbroek and T.Temmerman) / J.Van Craenenbroek and T.Temmerman. – Oxford: Oxford University Press, – 2019. – p.1-16

Elliptik konstruksiyalarda modalığın praqmatikası

Xülasə

Məqalədə elliptik konstruksiyalarda modalıq əsas praqmatik vasitə kimi tədqiq edilir. Ellipsislərdə praqmatik münasibətlərin ifadəsində modalığın da müstəsna rolu vardır. Modalıq danışanın cümlədə hər hansı bir hadisəyə, varlığa verdiyi qiymət, bildirdiyi münasibətdir. Lakin bu, heç də təsadüfi hadisələrə verilən qiymət və ya ifadə olunan münasibətin öz-özünə müəyyən səbəblərdən törəyən emosional forması deyil, modalıq dilin ümumi sistemində formalaşmış bir kateqoriyadır.

Məqalədə qeyd olunur ki, elliptik cümlələrdə ekstralingvistik faktorlar, situasiya, psixoloji durum, məlumat verənin və məlumatı dinləyənin intellektual səviyyəsi aparıcı amillər sırasındadır. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlər, bu qəbildən olan cümlələrin modal koloritini təmin edərək onun praqmatik xüsusiyyətini daha da artırır.

Прагматика модальности в эллиптических конструкциях

Резюме

В статье исследуется модальность в эллиптических конструкциях как основной прагматический инструмент. Модальность также играет исключительную роль в выражении прагматических отношений в эллипсах. Модальность – это отношение говорящего к какому-либо событию или сущности в предложении. Однако это не оценка случайных событий или эмоциональная форма выраженного отношения, возникающая в силу определенных причин, а модальность – категория, формирующаяся в общей системе языка.

В статье отмечается, что в эллиптических предложениях ведущими факторами являются экстралингвистические факторы, ситуация, психологическое состояние, интеллектуальный уровень информанта и слушателя информации. Указанные признаки обеспечивают модальную окраску предложений данного типа и усиливают их прагматический признак.

Pragmatics of modality in elliptical constructions

Summary

In the article, modality in elliptical constructions is studied as the main pragmatic tool. Modality also has an exceptional role in the expression of pragmatic relations in ellipses. Modality is the attitude expressed by the speaker towards any event or entity in the sentence. However, this is not an assessment of random events or an emotional form of an expressed attitude arising from certain reasons, but modality is a category formed in the general system of language.

The article mentions that extralinguistic factors, situation, psychological state, the intellectual level of the informant and the information listener are among the leading factors in elliptical sentences. These mentioned features provide the modal color of sentences of this type and increase its pragmatic feature.

Rəyçi: *fil.e.d., dos. Ş.A.Mahmudova*

AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ ƏDƏBİ MÜHİTLƏRİ BİRLƏŞDİRƏN AMİLLƏR

Giriş: XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində əsasən milli-estetik fikrin inkişafı əsas rol oynayırdı. Məhz Bakı ədəbi mühitinin bədii irsi müasir tarixi-tipoloji tədqiqat üsulunun elmi və nəzəri prinsiplərini işləmək üçün alimin qarşısında imkanlar açır, Azərbaycanda mütərəqqi romantizmin tarixi və milli fərdiliyini müqayisəli-elmi kontekstdə, klassik poeziya ilə qarşılıq ünsiyyət prosesində açmağa şərait yaradır. Həm də burda sosial-ideoloji amil həm ədəbi-estetik tərəqqini, həm də bədii inkişafın başlıca amili səviyəsində əyaniləşir. Çünki XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi və ictimai rolu, klassik irsə münasibət, ideya-estetik meyarın dəqiq müəyyəniləşməsi, poetika, üslub və sistem xüsusiyyətləri, aydın ideya cəbhəsi və estetik prinsiplər Bakı ədəbi mühitinin qiymət kriteriyasının əsasında dururdu.

Hələ XVIII əsrin ikinci yarısında Bakı mühitində milli məfkurə əsasında formalaşmış maarifçilik cərəyanı mövcud idi. Bakı ədəbi mühitində hələ “Məcmuəş-şüəra” təşkil olunmamışdan qabaq maarifçilik məfkurəsi yeganə fikir cərəyanı idi. Məsələn XVIII əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış Mürsəl adlı şair vətənimiz hələ Azərbaycan adı məmləkət kimi adlanmamışdan ən azı yüz otuz il əvvəl gələcəkdən xəbər verərək ölkəmizi Azərbaycan adlandıraraq xalqın milli məfkurəsinin oyanışından ötrü, millətin bir millət olaraq qədim dövrlərdən təşəkkül tapdığını poetik lövhələrlə göz önündə canlandırırdı:

Qəmli könül, qəm çəkmə, fikr eyləmə,
Azərbaycan ölkəmizdir, əzmdir.
Tələüqi yoxdur onun kimsəyə,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.

Dil vermişəm mən o qara gözlərə,
Söz deməyəm bir kəlmə dilsizlərə,
Baxma könül, nahəq, batil sözlərə,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.

Mən aşiqəm məhrulərin dürdinə,
Gözündəki əyağının dərdinə.
Düşmənlər qalmaz burda dönər yurdına,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.

Qum üstünə əncir, mövüc sərmərik,
Yad bağınə girib üzüm dərmərik,
Ölkəmizə təkə-məkə qoymərik,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir.

Görüm Mürsəl, sözüümüz var, dilmiz var,
Bağımız var, bostanımız, gülmüz var,
Bədxahları vurmaqə əlmiz var,
Azərbaycan ölkəmizdir, bizimdir. [1.,s.16-17]

Sovetlər dönməsində ədəbiyyatçılar XIX əsrdə insan zəkasının dini-mövhumu təsəvvürlərin buxovundan xilas etməyi, ictimai həyatda onun mövqeyini təmin etməyi, vətəndaşlıq hüquqlarını başa salmağı maarifçilik məfkurəsinin başlıca məqsədi və spesifik xüsusiyyəti kimi qələmə verirdilər. Lakin bu yalan olduğu qədər də gülünc idi, çünki maarifçiliyin əsasında milli şüurunun dərk, tarixini tanıması, yeddi-ərxa dönaninin kimliyini anlaması, dini və milli dəyərlərinin qorunması dururdu. Bakı mühiti, Bakı əhli İslam dinini qəbul eləyəndən başlayaraq yaradıcılıqlarını dini-fəlsəfi-irfani görüşlərlə qurmuşlar və bu təbii ki, XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində də özünü göstərməkdə idi ki, onların maarifçilik məfkurəsi bu əsasda ehtiva olunmuşdu, çünki onlar kainatı, həyatı, varlığı, məxluqatı, mövcudatı yaradan Uca Allaha bağlı idilər və yaradıcılıqların əsas qayəsi Yaradana ünvanlanmışdı, bir sıra adlarını ictimai-ədəbi fikrin aparıcıları qoymuş nadan, nankor insanlar kimi Darvinin cəfəngiyyatlarına uyub Allahın danırdılar və bu səbəbdən də həmin nankorlar kimi qəlbləri Allah tərəfindən möhürlənməmişdi, həm Azərbaycan xalqının, həm də mənsub olduqları İslam tarixini dəqiq mənbələrdən əxz edir, maarifçilik məfkurələrini də məhz bu əsasda kökləyirdilər.

Həm də bu elə bir dövr idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatını materializm və ateizm prinsiplərinə söykənən bir tendensiya təhlükəsi bürümüşdü. Bu prinsiplərdən uzaqlaşmağın yolu İslam əxlaqına, İslam əhkamlarına söykənən ədəbi-estetik, nəzəri-fəlsəfi əsaslarla xalqın başının üstündə kabus kimi fırlanan dinsizlik təhlükəsindən yaxa qurtarmaq olardı. Əslində Azərbaycanın hər yerində ədəbi məclislər elə bu səbəbdən fəaliyyətə başlamışdı. Çünki bu ədəbi məclislərin hansının ədəbi irsinə nəzər yetirsək, mürəcilərin ələ saldığı, məsxərəyə qoyduğu mərsiyə ədəbiyyatının üstünlük təşkil etdiyini görürük.

⁹⁷ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Farsdilli əlyazmalar şöbəsi. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi. ehmedova3@mail.ru

Ələlxüsus ədəbi məclis rəhbərləri Hacığa Fəqir Ordubadi, Seyid Əzim Şirvani, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab və s. mərsiyə poeziyası formasında xüsusi məharət göstərdiklərinin şahidi olarıq. Çünki mərsiyələr təkcə “məzlumnamələr” kimi təqdim olunmurdu, onlar seyyidi şühəda İmam Hüseyn əleyhəssalamın azadlıq mübarizəsi ilə öz poetik təsdiqini tapırdı.

Təmali Şah Xətai, Mövlanə Füzuli tərəfindən qoyulan mərsiyələr təkcə göz yaşı tökməkdən ötrü vasitə deyildi, onlar xalqa yüksək mənəvi keyfiyyətlər, nəcib sifətlər, ən əsası isə heyrətamiz dərəcədə vətənpərvərlik hissləri aşılırdılar. Mövlanə Füzulinin qələmə aldığı “Həqiqətüs-süəda” əsəri isə Firudin bəy Köçərlinin dili ilə desək türk dilində ən şirin ləhcə ilə yazılmış bir əsər idi ki, burda dahi Füzuli uydurulmuş yox, əsl İslam tarixini nəzm və nəsr dili ilə oxucunu ehtizaza gətirən canlı mənzərələrlə bəyan edirdi.

Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Bakı ədəbi mühitində bu yol üstünlük təşkil edirdi, çünki bu şairlər doğularkən artıq Uca Allah tərəfindən Əhli-Beyt (ə) sevgisi ilə doğulmuşdular və məhz bu yol onların bəsirət gözünü açıb onları müqtədir şairlərə çevirmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hər bölgəsində kifayət qədər qüdrətli şairlər var idi və onlar zaman-zaman bir-birinə mənzumələr yazır, məktublaşır, bir-birini mədh, bəzən də həcv edirdilər. Məlum olduğu kimi o zaman texnika dövrü deyildi və şairlər indiki kimi internet vasitəsilə bir-birilə əlqə qə saxlaya bilmirdilər. Onların bir-birilə ünsiyyəti əsasən poçt yaxud hansısa bir bölgədən başqa bölgəyə səfərə çıxmış adamlar vasitəsilə baş verirdi ki, bu da təbii ki, çox vaxt aparırdı. Bu şairlər çox gözəl anlayırdılar ki, bu xalqı maarifləndirməkdən ötrü çox vacib məsələdir. Lakin gələcək nəsillər üçün isə bu mənzumələr, məktublar, şeirləşmələr təkzib olunmaz arxiv sənədləri, tarixi materiallardır ki, bir çox hallarda tədqiqatçılar ədəbi məclislər haqqında apardığı tədqiqatlarda məhz bu sənədlərdən, materiallardan istifadə edir və bununla da tədqiqat işini daima uğurla başa çatdırırlar. Məsələn ömrünün yarısından çoxunu ədəbi məclislərin tədqiqinə həsr etmiş Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi Sona Xəyal Əbdülxalıq Yusif həsr etdiyi məqalələrindən birində buna rəğmən yazır:

Əbdülxalıq Yusif təkcə şairliyinə görə deyil, eyni zamanda insanlığına görə hamına nümunə olan səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə hörmət qazanmış, sevilmişdir. Təsədüfü deyil ki, heç bir şair həmkarları tərəfindən onun qədər mədh olunmamışdır. Təkcə “Məcmüəş-şüəra”nın deyil, həmçinin Gəncə, Qarabağ, Şamaxı, Şəki, Lənkəran və s. bölgələrdə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin üzvlərinin də Yusifə həsr etdiyi mədhiyyələr bu gün bizə şairin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi mühitdə oynadığı görkəmli rolu, habelə ustad sənətkarlığı, yüksək elmi səciyyəsi haqqında ətraflı məlumat verir.

Sona Xəyal bu ürəkəçən əlaqələrlə bağlı hadisələrdən biri haqqında yazır:

“Divan ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri olan S.Ə.Şirvaninin Yusifə həsr etdiyi qəzəllər də diqqəti cəlb edir. Deyilənə görə Seyid Əzim o dövrdə Yusifin soruşduğu eşidib onu görmək üçün Bakıya gəlmişdir. Şairin qəzəllərində bu məhəbbət açıq-aydın hiss olunur. “Gəlmədi” rədifli qəzəli bu cəhətdən səciyyəvidir. “İntizarım həiddən ötdü, gülüzarım gəlmədi.”

Sonrakı beytlərdə də şairin intizarı, hicran əzabı, çərxi-fələkdən şikayəti görünür:

Eylədin axır məni ey çərx, Yusifdən cüda,
Moisri-könlüm təxtinə ol tacidarım gəlmədi.

Yusifin arxif materialları içərisində Seyid Əzime yazdığı bir məktubu var ki, burada Yusif onu Qasiri (Sona Xəyal burda Lənkəranda ədəbi məclisin yaradıcısı Mirzə İsmayıl Qasiri (1805-1900) nəzərdə tutur. S.Əhmədova) həcv elədiyi üçün qınayır. Lakin bu məzəmmətlərlə yanaşı onun böyüklüyünü, ustad sənətkar olduğunu da qeyd edir. Məzəmmətlərində də o qədər səmimi, mədəni davranır ki, tənqid, tərifi təsirli bağışlayır. Ümumiyyətlə o dövrdə şairlərin bir-birinə yazdıqları həcvlərin əksəriyyəti bu şəkildədir. Bəlkə də bu böyüklük, bu humanizm onları ustad sənətkar etmişdir.”[3]

Bundan sonra isə Sona Xəyal Qarabağın görkəmli şairlərindən biri Əbdül Qarabağının Əbdülxalıq Yusif haqqında yazdığı “Yusif” rədifli şeirindən iki misrəni göz önünə gətirir:

Ey olan məmləkəti-nəzmdə sultan Yusif,
Bey qulami-həbəşin nəsrə Loğman Yusif. [1]

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın başqa-başqa bölgələrindən olan şairlər bir-birinə nəzirələr, təxmislər, təzminlər yazırdılar. Məsələn Xurşidbanu Natəvanın “oleydi” rədifli qəzəlinə onlarla nəzirə yazılmışdır. O cümlədən Seyid Əzim Şirvaninin “aparır” rədifli qəzəlinə, Mirzə Əbdülxalıq Yusifin “imış” rədifli qəzəlinə, Səməd Mənsurun “Naz et” qəzəlinə, “Rəngidir” şeirinə kifayət qədər nəzirələr yazılmışdır. Məhz bütün bunlar da Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafına olduqca müsbət təsir göstərirdi. Ən əsası odur ki, bu şairlər şeirin qanunlarından, poetik qəliblərdən, bədii ifadə vasitələrindən nə zaman, hansı nizamlarla istifadə eləməyi bir-birindən öyrənir, bununla da xoşməramlı rəqabətə girir, eyniz amanda bu qaradışlıq müsəqibəsində iştirak edərək bir nəfər kimi ən yüksək pilləyə yüksəlirdilər.

Bakı ədəbi mühitinin Azərbaycan ədəbi mühitinin ayrılmaz qolu olmasını, daha doğrusu cənublu şimalı Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mühitlərlə qırılmaz tellərlə bağlı olmasına dair kifayət qədər materiallar vardır. Lakin “Məcmüəş-şüəra”nın ən görkəmli nümayəndələrindən olan Məşədi Azərin Azərbaycanın hər bölgəsindən olan itirdiyi şair dostlarının ruhları xatirinə yazdığı məsnəvisi buna bariz nümunədir:

Ey xoş ol vaxtlar, xoş ol dəmlər,
Cəm idi həməbanlar, həmədlər.
...Yad edim gördüyüm ədibləri,
Mərəzi cəhlimə təbibləri:

...Biri Əbdürrəhimi Təbrizi,
 ...Hədsiz idi onun təlamizi.
 Məni-aciz də o-nların biriyəm,
 Heyf, o öldü, leyk mən diriyəm.
 Biri də Əndəbil Kaşani,
 Ürəfa bəzminin süxəndanı.
 Ah, Ədibülməmaliki-İran,
 Fövti könlüm evin edib viran.
 ...Fənni əşaridə mənə ustad,
 Mirzə Şahin idi o paki-nəhad.
 Nə deyim o şanlı rəhbərdən,
 Mehribandı mənə bəradərdən.
 Hara getdi Süpəhriyi-mərhum,
 Söhbətindən bizi edib məhrum.
 Hanı Mirzə Məhəmmədi-Kazım?
 Hamıya feyzi-söhbəti lazım.
 Hanı Qümri, o şairi-məşhur,
 Əhli-Dərbənd xatirinə surur.
 Hanı Feyzullahlar, Riyazilər?!
 Bakı şəhərindəki Niyazilər?!
 Nooldu Mirzə Səməndəri zarə?
 Öz odu ilə tutuşdumu narə?!
 Hanı Tahir, nə oldu Mirzə Cəlal,
 O iki şairi-fəsiməqal?!
 Hanı Salik, o kani-elmü ədəb?!
 O ədibi şəhirə nooldu səbəb –
 Məni huicranına düçar etdi?!
 Seyri-gülzari-cənnətə getdi.
 Nooldu ey çərx Seyyidi-Zərgər?!
 Şairi-nüktəsənc, kani-hünər?!
 ...Nə oldu Əbdüssəlimzadəmizə?!
 Can bağışları şəri ilə bizə.
 Cənnəti cənnətə üzam etdi,
 Məni ağlar günə qoyub getdi.
 Yusif oldu cəhi-əcəldə nəhan,
 O hünərli ədib gövhəri-kan.
 Getdi cami-əcəl içib Raği,
 Firqəti çəkdi sinəmə daği.
 Yetirib canə Rahili möhnət,
 Dari-dünyadən eylədi rəhlət.
 Getdi Cəfər Cabbarlı dünyadən,
 Əl üzüb söhbəti əpibbadən.
 Heyf, itirdim Əzim rəssamı,
 O bənami, vahidi əyyamı.
 Rəsmi bəhri-düri-məanidi,
 Rəspərdazlıqda Məani idi.
 Hara getdi, hanı Səməd Mənsur?!
 Şüəra içrə fazili-məşsur.
 Şerkuluqda saniyi-həssah,
 Musiqi elmində fəridi-zəman,
 Həmi xanəndə, həm nəvazəndə,
 Barbüllər ona kəmin bəndə.[7.,s.12-13]

Əliabbas Müznib Əlyazmalar İnstitutunun B-1620/3245 şifrəsi altında saxlanan iri həcmli bir məqaləsində Əbudülxalıq Yusifin Qarabağ, Şirvan və s. bölgələrin şairlərlə müşavirəsi olduğunu qeyd edir.

Məlum məsələdir ki, Azərbaycan xalqı ürəyirəhmli, səxavətli, qonaqpərvər bir xalqdır. Bəlkə elə buna görə Azərbaycanın hər bölgəsində sənət adamları, şairlər, qələm sahibləri çıxıb. Bakı camaatı da bu yüksək mənəvi keyfiyyətlərdən istisna deyil və Bakı şəhərində və onun kəndlərində istər toy-düyünlərdə xanəndələrin muğam üstündə oxuduğu qəzəllər, istərsədə yas mərasimlərində hüznü şəkildə ifa edilən mərsiyələr, növhələr bunu ətraflı şəkildə bəyan edir.

XIX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaradan Seyid Əzim Şirvaninin, Xurşidbani Natəvanın və s. ədəbi mühit şairlərinin qəzəlləri toy-düynlərin bəzəyi olmuş, mərsiyələri, növhələri isə həm İmam Hüseyn əleyhəssalam və Kərbəla şəhidləri əzadarlıqlarında, təziyyələrində, o cümlədən Aşura axşamlarında, Aşura günündə, eyni zamanda hüznü məclislərində ney kimi nalə çəkən dərvişlər tərəfindən oxunaraq məclis iştirakçılarını göz yaşlı tökməyə məcbur etmişdir.

Bu da hamıya məlumdur ki, Qumrunun, Racinin, Sərrafın mərsiyələri, növhələri də daima əzadarlıqlarda, təziyyələrdə, hüznü məclislərində dərvişlər tərəfindən ürəksızladan avazla ifa olunmuşdur. Özü də toy-düynlərdə səslənən qəzəllər, əzadarlıqlarda, yas mərasimlərində ifa olunan mərsiyələr çox zaman dinləyicələrin müəllifinin kim olduğuna fikir vermədən qulaqlara süzülüb və çox zaman deyildiyi kimi, ələlxüsus da mərsiyə, növhə müəlliflərinin kimliyi ilə kimsə maraqlanmamışdır. Bir iş də var ki, bu Azərbaycanın bütün bölgələrində eyni şəkildə qərar tutmuşdur.

Bakı ədəbi mühitinin şairlərindən Mirzə Əbdülxalıq Yusifin, Mirzə Əbdülxalıq Cənnətinin, Buzovnalı Asinin, Haşım bəy Saqibin, Hacıəli Pərişanın, Kərbəlayı Muxtar Bisavadın istər XIX əsrin sonlarında, istərsə də XX əsrin əvvəllərində tək Bakıda yaxud onun kəndlərində deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrində, ələlxüsus əhalisi “şiə” məzhəbindən olan Gəncədə, Qarabağda, Naxçıvanda, Lənkəranda, Şamaxının bir sıra kəndlərində məhərrəmlik təziyyələrində, İmam Hüseyn əleyhəssalam və Kərbəla şəhidləri ilə bağlı əzadarlıqlarda həm gözəl səsi olan dərvişlər tərəfindən, həm də sinə vuranların ifasında səslənmişdir. Məsələn Haşım bəy Saqibin bir neçə mərsiyəsi, ələlxüsus bu mərsiyə hətta bolşeviklər Azərbaycana işğal eləyəndən sonra da əhalisi “şiə” məzhəbindən olan bölgələrdə yanıqlı səsə malik olan dərvişlər və sinəvuranlar tərəfindən oxunmuşdur:

Mən necə hər bir nəfəs fəryadü-əfğan etməyim,
Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.

Mən necə yaddan çıxardım Kərbəla qovğasını,
Mən necə başdan çıxardım bu Hüseyn sövdasını,
Parə-parə etdilər nahaq yerə əzasını,
Ey gözüm qan ağla, qan, dut bu Hüseynin yasını.
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü-əfğan etməyim,
Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.

Ey Hüseynin bilməyən aləmdə qədrü-qiyətin,
Salıbsan dildən-dilə, biqədr edibsən hörmətin,
Kəsb özünçün etmişən nadanlığın keyfiyyətin,
Sən özünlə heç müqabil dutma Allah hüccətin,
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü-əfğan etməyim,
Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.

Dut Hüseynin damənin, Saqib yetər imdaduva,
Rəhmət olsun hər zaman, Saqib sənün ustaduva,
Bu Hüseyndən başqa yoxdur yetməyə fəryaduva,
Həşrdə, hər bir nəfəs halın görüb sal yaduva,
Mən necə hər bir nəfəs fəryadü-əfğan etməyim,
Aləmi-fəryadimə çaki-giriban etməyim.[4.,s.327-329]

Bakı ədəbi mühiti Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mühitlərinin içində nəşvü-nüma tapmışdı və bütün ədəbi mühit şairləri də bu nəşvü-nümaya ədəbi fəaliyyətləri ilə ruh verirdilər və bu ruhun cövhəri mərsiyə poeziyası üzərində cərəyan edirdi.

Ordubad ədəbi mühitinin görkəmli üzvü Hüseyn Nadim Naxçıvani Kərbəla qəhrəmanı və bayraqdarı şəhid Əbulfəzl Abbas əleyhəssalama öz dərin sevgisi bu şəkildə nümayiş etdirirdi:

Aç bircə qanlı çeşmim, ey bəvəfa Əbulfəzl,
Yaxşı evimi yıxdı əhli-cəfa, Əbulfəzl.

Bülbüldək ayrı düşdüm bu səhnədə gülümdən,
Bir dadrəs tapılmaz ənsardən, elimdən.
İcma edib əbulər, aldı səri əlimdən,
Bir qəmküsarım olmaz səndən sonra Əbulfəzl.

Aldı əlimdən əda qəbiləmi, elimi,
Təli üstə Ali-Taha gözlər hamı yolumu,
Qardaş müsibətində sındırdılar belimi,
Aç gözlərini doyunca eylüm vida, Əbulfəzl. [5.,s.409-410]

Şamaxı ədəbi mühitinin yetişdirməsi M.Ə.Sabir hələ on doqquz yaşında ikən Kərbəla müsibətindən bir səhnəni ən kövrək duyğularla, hüznü ifadələrlə göz önünə gətirirdi:

Baxdı çün Əkbərin, nizədə Leyla üzünə,
 Gördü zülfü tökülüb, çün şəbi-yelda* üzünə.
 Gəldi şurə dedi – Ey şəmi-şəbistanım oğul,
 Yetmədin kami-muradə məhi-tabanım oğul.
 Həşrədək dildə qalib çıxmadı bu canım oğul,
 Gəlməyəydi ana, ey kaş, bu dünya üzünə.
 Ey səba! Bircə əs, ol zülfü-pərişanı dağıt,
 Xaniman-dili-vinareyi Leylanı dağıt,
 Qoyma düşsün dəxi il zülfü şəmənə üzünə.
 Dedilər kimdi bu övrət, bizi nalan eləyən,
 Yoxsa Leyladı, bu Məcnun kimi əfğan eləyən.
 Səni ey tazə cavan, qanına qəltan eləyən,
 Necə məhşərdə baxar, Həzrəti Zəhra üzünə.
 Sabira, hər il əza saxla Əliəkbərə sən,
 Kərbəladə gedib ağlar, o şahi-davarə sən,
 Gəl qiyamətdə bu cəm ilə səfi-məhşərə sən,
 Qalma həsrətlə iki dünyada bu mövla üzünə. [8]

*"Şəbi-yelda", "ən uzun gecə", yəni dekabr ayının 20-dən, 21-nə keçən gecə deməkdir. Burada, şair Həzrət Əliəkbər əleyhəssalamın anası Həzrət Leyla əleyhəssalamın Kərbəla müsibəti zamanı əziz balası Həzrəti Əliəkbər əleyhəssalam azğın düşmənlər tərəfindən vəhşicəsinə şəhid edildiyindən ən müsibətli gecəsini, şəbi-yeldaya bənzədirək heyrətamiz bir təşbih yaratmışdır..(S.Ə).

Təbrizli şair Sərraf isə ərbəla şəhidlərinə olan öz eşqini ürəksizlədən hisslərlə bu şəkildə bəyan edirdi:

Bu çöldə bacı, möhnəti-hicran sənin olsun,
 Ağlar göz ilə zülfü-pərişan sənin olsun.
 Əhd eyləmişəm burda gərək təşnə verəm mən,
 Başsız bədənim isti qum üstə qala üryan,
 Mənlən yara bu çöldə gərək yetmiş iki can,
 Şam içrə bacı, mənzili-viran sənin olsun.

Bu dəşti-bəla olmuş əcəb bəzmi mürəttəb,
 Qəm camın ediblə meyi-möhnətlə ləbaləb.
 Təqsim olunub Ali-Peyğəmbər, bacı Zeynəb,
 Abbas mənim, abidi-nalan, sənin olsun.

Tərk eylər ədu hörməti-Quranu niqabi,
 Yəğməyə gedər Fatimənin taqəti-tabi.
 Mən Əşgəri ağuşa alım, sən də Rübabi,
 Bu şərtlə peykan mənim, əfğan sənin olsun.

Bu çöldə batar kakili-Əkbər, bacı qanə,
 Tiri-qəmə Leylanın olur cismi nişanə.
 Mən ölməmişəm, gəlməgilən ahu-fəğanə,
 Məndən sora bu naləvi-əfğan sənin olsun.

Görsən başımı Əkbər ilə nizədə həmsər,
 Vur başına, gəl naləyə, salma yerə məmər.
 Olmuş bacı can, ruzi-əzəl böylə müqəyyər,
 Bu dəşt mənim, kuhi-biyaban sənin olsun.[2.,s.110]

Sovetlər dönəmində riyakarcasına İmadəddin Nəsmnin guya İslam dininə qarşı mübarizə apardığını qeyd edirdilər və hətta bu haqda bədii film də çəkmişdilər. Lakin Nəsimi dindar bir şair idi və dəsti-xəttində mərsiyə poeziyası xüsusi bir yer tuturdu:

Muhərrəmdir, qəmərənəhsun, günəş məyus qan ağlar.
 Fələk sərgəştə məqbut, heyrətə dalmış cahan ağlar.
 Cəfayi-şahi məzluma, təhəmmül etməyib dağlar,
 Əcəldən gözlərindən ablar olmuş rəvan ağlar.
 Nə düşmənsən behey, ibni-rəcim, ey səqiy-iblis,
 Sənin etdiklərinə düşməni-insan olan ağlar.
 Mədinə xalqına qıldı vəda ol qani-ilmil-ğəyib,
 Tutub afaqı bir əfğan, yanar piri-cavan ağlar.[8]

Qarabağlı şair Sədi Sani Qarabaği (1841-1914), İmadeddin Nəsiminin bu insanın ruhunu tərpədən əsərinə gözəl bir nəzriə yazmışdır:

Mahi-matəmdir təmam aləm yanar, ağlar bu gün,
Aləm ağlar, aləm içrə hər nə var ağlar bu gün.
Ərşi-fərş ağlar, fələkü əfrak ağlar bu dəm,
Bərqu baran ün verər, əbrü-bahar ağlar bu gün.
Ağlamaq babında bu gün məndə yoxdur ixtiyar,
Didə ağlar, dildə səbr ağlar, qərar ağlar bu gün.
Sinəçak ağlar, o pak ağlar, həlak ağlar, həlak,
Şəhrəbanu sər bezanu zar-zar ağlar bu gün.
Kəbə ağlar, Kərbəla ağlar, bəla ağlar, bəla,
Məshədə qalxar Nəcəfdən bir qubar ağlar bu gün.
Hər il ağlar, hər ay ağlar, hər gün ağlar həşrədək,
Gecə ağlar, gündüz ağlar, ruzigar ağlar bu gün. [6.,s.287]

Nəticə:Bütün bu mərseyələr istər XIX əsrin sonlarında, istərsə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının dilinin əzbəri idi və bu da öz növbəsində həm Bakı ədəbi mühitinin həm də Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mühitlərin bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlılığından xəbər verirdi.

Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi mühitlərə nəzər yetirəndə onların hamısının əsasən bir bulaqdan su içdiyini, klassik sənətkarlarımızın, ələlxüsus Mövlanə Füzulinin, Qarabağ ədəbi mühitinin isə Füzuli ilə yanaşı M.P.Vaqif ədəbi məktəbindən qidalandığını görürük. Lakin Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Şah Xətəinin, M.V.Vidadinin, eyni zamanda fars şairləri Ömər Xəyyamın, Şeyx Sədi Şirazinin, Hafiz Şirazinin, Əbülqasım Firdovsinin də təsiri təbii ki, danılmazdır. Təsadüf deyil ki, Azərbaycanın bütün regionlarından olan ədəbi-mühit şairləri fars dilində yazmış klassiklərimizdən əlavə fars şairlərinin, o cümlədən fars dilində yazan özbək şairi Əlişir Nəvəinin də bir sıra əsərlərini dilimizə tərcümə etmişlər. Bu da həqiqətdir ki, Azərbaycanın bütün bölgələrindən olan şairlər ərəb-fars dillərini bilirdilər və fars dilində də doğma dilimizdə yaratdıqları zəngin şeirlər qədər poeziya nümunələri yaradırdılar.

Bəzən belə fikir ifadə olunur ki, Azərbaycanda fars dili üstünlük təşkil etdiyi üçün şairlərimiz fars dilində əsərlər yazırdılar. Lakin bu çox səhv və yalınadır. Bu bizim sənətkarlarımızın sadəcə olaraq tolerantlığından, eyni zamanda fars şairlərinin fəlsəfi və bədii tutumu möhtəşəm olan əsərlərini mütləq etdiklərindən irəli gəlirdi. Məsələn, Azərbaycanda elə bir şair yox idi ki, Şeyx Sədinin “Gülüstən”, “Bustan” əsərlərini, Ömər Xəyyamın rübailərini, Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsərini, Hafiz Şirazinin “Divan”ını oxumamamış olsun. Məsələ burasında idi ki, bütün bölgələrdəki məclis üzvlərinin yığınaqlarında öz klassiklərimizlə yanaşı yuxarıda adı hallanan fars şairlərinin də əsərləri müzakirə olunur, təhlil edilir və bəzi hallarda məclislərə dəvət olunan xanəndələr bu şairlərin qəzəllərini fars dilində muğam üstündə oxuyurdular. Bu da təsadüf deyil ki, o zamanın Qarabağ, Şamaxı, Bakı, Gəncə xanəndələri fars dilini yaxşı bilirdilər və yeri düşdükcə məclislərdə böyük ustalıqla bu dildə muğam oxuyurdular.

Bir sözlə region ədəbi mühiti bir-birini olduqca gözəl bir şəkildə tamamlayır və şeirin, sənətin, o cümlədən musiqinin inkişafına güclü təkan verirdi.

Ədəbiyyat:

- 1.“Deyilən söz yadigardır” Toplayanı Cəfər Rəmzi Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Sona Xəyal. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.Bakı-2019 səh 16-17.
2. Doktor Cavad Heyət. “Azərbaycan Ədəbiyyatına Bir baxış” Bakı-“Yazıçı”-1993. səh. 110.
3. “Ədəbiyyat qəzeti” 9 aprel 1999.
4. Haşım bəy Saqib “Divan” AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Tərtib edib nəşrə hazırlayan Hacı Mustafə Mailoğlu. Bakı-“Nurlar”-2009. səh 327-329.
- 5.Hüseyn Nadim Naxçıvani “Divan” Tərtib edən Hacı Mustafə Mailoğlu. Bakı-2011.səh. 409-410.
- 6.Rağub Kərimov, İlahə Vəliyeva. “Sədi Sani Qarabaği” Əsərləri. Həyat və yaradıcılığı. Bakı-2014, “Elm və Təhsil”, səh. 287.
7. Məşədi Azər “Seçilmiş əsərləri” Çapa hazırlayanlar Ədalət Tahirzadə, Rəhimağa İmaməliyev. Nəşir Rəhimağa İmaməliyev.Bakı-“Boz oğuz”-“Nicat” nəşriyyatları, 1996,səh. 12-13.
8. www. Zeynəbiyyə. com.

Açar sözlər: Bakı ədəbi mühit, Əhli-Beyt, ədəbi-məclis, qəzəl, növhə

Ключевые слова: Бакинская литературная среда, Ахль аль-Байт, литературное вечеринка, газель, причитание.

Key words: Baku literary environment, Ahl al-Bayt, literary party, ghazelle, mourn.

AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ ƏDƏBİ MÜHİTLƏRİ BİRLƏŞDİRƏN AMİLLƏR XÜLASƏ

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hər bölgəsində kifayət qədər qüdrətli şairlər var idi və onlar zaman-zaman bir-birinə mənzumələr yazır, məktublaşır, bir-birini mədh, bəzən də həcv edirdilər. Məlum olduğu kimi o zaman texnika dövrü deyildi və şairlər indiki kimi internet vasitəsilə bir-birilə əlqə qə saxlaya bilmirdilər. Onların bir-birilə ünsiyyəti əsasən poçt yaxud hansisa bir bölgədən başqa bölgəyə səfərə çıxmış adamlar vasitəsilə baş verirdi ki, bu da təbii ki, çox vaxt aparırdı. Lakin buna baxmayaraq o zamanlar sonralar erməni riyakarlığı nəticəsində Azərbaycanda yaranmış iyrenc “regionçuluq”, yerliپرəstlik hələ ayaq tutub yeriməmişdi və zətən Allahın çox şüurlu xilqətləri olan şairlər hansı bölgədən olduğundan asılı olmayaraq bir-birilə qarşılaşır, bir-birinə olduqca dərin hüsnü-rəğbət, ehtiram bəsləyirdilər.

Həm də bu şairlər çox gözəl anlayırdılar ki, bu xalq maarifləndirməkdən ötrü çox vacib məsələdir. Lakin gələcək nəsillər üçün isə bu mənzumələr, məktublar, şeirləşmələr təkzibolunmaz arxiv sənədləri, tarixi materiallardır ki, bir çox hallarda tədqiqatçılar ədəbi məclislər haqqında apardığı tədqiqatlarda məhz bu sənədlərdən, materiallardan istifadə edir və bununla da tədqiqat işini daima uğurla başa çatdırırlar

ФАКТОРЫ ОБЪЕДИНЯЮЩИЕ ОБЩУЮ ЛИТЕРАТУРНУЮ СРЕДУ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ РЕЗЮМЕ

Во второй половине XIX века и в начале XX века в каждом регионе Азербайджана было достаточно могущественных поэтов, и время от времени они писали друг другу рифму, переписывались, хвалили, а иногда и высмеивали друг друга. Как известно, тогда это был не технический век, и поэты не могли общаться друг с другом через Интернет, как сейчас. Их общение было в основном по почте или людьми, путешествующими из одного района в другой, что, конечно, занимало много времени. Тем не менее отвратительный «регионализм» и патриотизм, возникшие в Азербайджане в результате армянского лицемерия, еще не прижились, и поэты, которые очень сознавали творение Бога, были братьями, независимо от их региона, и имели глубокие корни, сочувствие и уважение друг к другу. В то же время эти поэты хорошо понимали, что это очень важное дело для просвещения людей. Однако для будущих поколений эти стихи, письма, поэзия являются неоспоримыми архивными документами, историческими материалами, и во многих случаях исследователи используют эти документы и материалы в своих исследованиях литературных партий и, таким образом, всегда успешно завершают свою исследовательскую работу.

COMBINING FACTORS OF COMMON LITERARY ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN SUMMARY

There were enough powerful poets in every region of Azerbaijan, and from time to time they wrote rhymes to each other, corresponded, praised and sometimes made fun of each other in the second half of XIX century and at the beginning of XX century. As you know, then it wasn't a technical age, and poets couldn't connect with each other via the Internet, as now. Their connection was mostly by mail or people traveling from one area to another, which, of course, took a long time. But, in spite of that, the disgusting "regionalism" and patriotism, that arose in Azerbaijan as a result of Armenian hypocrisy hadn't yet taken root, and the poets, who were very conscious of the creation of God were brothers, regardless of their region, and had deep roots, sympathy and respect for each other, whatever. At the same time, these poets were well comprehended, that, this is a very important matter for the educating of people. However, for future generations, these poems, letters, poetry are incontestable archival documents, historical materials, and in many cases researchers use these documents and materials in their researching of literary parties, and, thus, always successfully complete their researching work.

РӘҮСІ: prof. L.Əhmədova

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MODALLIQ MƏNTİQİ VƏ QRAMMATİK KATEQORIYA KİMİ

Türkcələrin ayrı-ayrı qrammatika kitablarında modal sözlərin qrammatik xüsusiyyətləri, məntiqi və qrammatik kateqoriyalara xidmət göstərməsi, bu xüsusi nitq hissəsinin törənişi və struktur tipləri, semantik qrupları və sintaktik sistemdəki rolu barədə xeyli sayda araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, bu köməkçi nitq vahidlərinin ümumtürk dilləri üzrə müqayisəli aspektdə təhlili hələ də öz həllini gözləyir.

Türk dillərinin məntiqə, fəlsəfəyə və qrammatikaya aid əsərlərində modallığın həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyalara xidməti barədə xeyli elmi əsərlər mövcuddur və bu əsərlərdə modallıq hər şeydən əvvəl məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi modallıq danışanın xəbər verilənə, düzəldilənə, təyin edilənə real münasibətini bildirir, hökmün, mühakimənin gerçəkliyini, əşya və hadisənin mövcudluğunu göstərir. Əşya, hadisə, bunların əlamət və keyfiyyətləri barədə verilən hökmü konkret olaraq müsbət və ya mənfi şəkildə təsdiq edən modallıq-fəlsəfi-məntiqi modallıqdır və dünya dillərində, yəni qohum olmayan dillərdə, eyni zamanda qohum olan dillərdə də eyni məntiqi xüsusiyyətləri yerinə yetirir. Türkoloji ədəbiyyatlarda, o cümlədən Avropa, Rus filosoflarının, məntiq-şünaslarının, dilçilərinin əsərlərində modallıq kateqoriyası haqqında müxtəlif və bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Modallıq anlayışı birinci növbədə məntiqi kateqoriya və təfəkkür dillə necə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdədirsə, məntiqi modallıqla qrammatik modallıq da eyni dərəcədə bir-birinə yaxındır. Ancaq bu o demək deyil ki, məntiqi modallıqla qrammatik modallıq eyniləşir, bir-birini təkrarlayır. Əgər məntiqi modallıq mühakimələr arasında inkişaf edən reallığın, hadisə və gerçəkliyin fərqlərindən ibarətdirsə, dilçilikdə modallıq danışanın bəhs etdiyi obyektə, hadisəyə, fikrə münasibətinin intonasiya, söz sırası, modal sözlər, ara söz və birləşmələr, feil şəkilləri vasitəsilə ifadəsidir. Başqa sözlə desək, məntiqi modallıq subyektlə predikat arasında əlaqənin səciyyəsinə bildirir. Yəni bütün mühakimələr cümlə formasında ifadəsini tapdığı halda, cümlə modallığının vaciblik, şərt, arzu, əmr, xahiş, nəsihət, qorxu, həyəcan və s. anlayışları ifadə edir (4, 113-114). Əksər türkoloqların gəldiyi qənaət budur ki, lingvistik modallığın əsasında danışanın ifadə olunan fikrə münasibəti dayanır, bir sözlə, modallıq cümlənin konstitutiv əlaməti kimi çıxış edir. Ümumtürk dillərində modallıq kateqoriyası, əsasən, feilin şəkilləri ilə xarakterizə olunur. Feili və ismi xəbərli cümlələrdə də modallıq ifadə olunur. Bu prosesdə modal sözlər əsas modal vasitə kimi mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində bəli şəklində işlənən modal söz Türkiyə türkcəsində evet, başqırd türkcəsində äyi, qazax türkcəsində lyä, jay, qırğız türkcəsində öba, özbək türkcəsində hä, tatar türkcəsində äyi, türkmən türkcəsində hava, uyuur türkcəsində hä şəkillərində işlənərək danışan, söylənilən fikrə özünün subyektiv münasibətini bildirir.

Ümumtürk dillərində deyilənə real modal münasibət bildirmək müxtəlif vasitələrlə olur və bunlar leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr hesab olunur. Azərbaycan dilində feili xəbərli cümlələrdə məxsusi morfoloji vasitələrlə modallıq kateqoriyasını ifadə etmək üçün rəngarəng modal mənə və mənə incəlikləri yaradır və Ş.Balliyə görə, modallıq cümlənin canıdır, söyləmədə modallıq ifadə edilmirsə, onu cümlə hesab etmək olmaz. Bu xüsusda V.V.Vinoqradov göstərir ki, dil sistemində modal mənəsi olmayan cümlə olmamış və ola da bilməz.

Modallıq cümlənin canını, özəyini və onun əsas əlamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənən yəqin, həqiqətən, əlbəttə, şübhəsiz, güman ki, bəlkə, ehtimal, deməli, mənəcə, sizcə və s. Modal sözlər türkcələrdə müxtəlif forma və şəkillərdə çıxış edərək leksik modallıq ifadə edir.

Məlum olduğu kimi obyektiv reallığın, gerçəkliyin müəyyən detallarını bir sıra fəlsəfi-məntiqi kateqoriyalar aydınlaşdırır. Məhz dil vahidləri obyektiv aləmin dərk olunması prosesində məntiqi dərəcənin kökündə formalaşır. Dil inkişaf etdikcə daim tam, ümumi və xüsusi anlayışlara uyğun sözlərə doğru istiqamətlənir. Bu o deməkdir ki, dillərin kateqoriyalarında məntiqi mənə kateqoriyası və məzmun obyektiv aləmin dərk olunmasının nəticəsidir.

Modallıq kateqoriyasında ətraf aləmin məğzinin insan tərəfindən qavranılmasının və məntiqi anlamasının təzi ifadə olunur. Ona görə də, modallıq və dünyanın qavranılmasında ən əsas mərtəbələrdən biri hesab olunur.

Ünsiyyət zamanı danışan subyekt təkcə faktlar barəsində informasiya vermir, eyni zamanda deyilmiş fikrə müəyyən münasibət bildirir. Fakt barəsində deyilmiş fikrə münasibət həqiqətə əsaslanan, mümkün, güman və şübhə də ola bilər.

Beləliklə, bu və ya digər kommunikativ incəliklər məhz dilin müxtəlif kateqoriyalar ilə ifadə olunur. Bunlardan biri də modallıqdır. Bu kateqoriya subyektiv-obyektiv kateqoriya kimi anlaşılır. Danışan şəxs modal düşüncə ilə deyilmiş fikrə real münasibətini bildirir. Modallıq kateqoriyası geniş şəkildə dilin hadisə və formaları ilə olduqca bağlıdır, bu əlaqə onun ifadə imkanlarını əmələ gətirir. Modallığın yeganə kateqoriyada mənə tutumunun, həcmünün tərif edilməsi çox çətindir, lakin mümkündür. Məsələ ondadır ki, danışan şəxsin həqiqətə olan münasibəti yaxud danışan şəxsin dinləyənlə olan münasibəti kimi geniş mənəyə malik olması özlüyündə bir sıra modal olmayan fərqli mənə və münasibətləri göstərən həmin kateqoriyanın geniş formada şərh olunmasına gətirib çıxarır.

Modallıq kateqoriyası danışanın mühit, istək, arzu, vaciblik, həmçinin mümkünlük, məcburedici planlarda cümlənin məğzi ilə obyektiv reallıq arasında münasibətin xarakterinə fikrini ifadə edir. Başqa cür desək, istənilən bir modal münasibətdə danışanın nöqtəyi-nəzəri təyin olunur, fərqli modal sahələrdə yeni modal mənələr əmələ gəlir.

Bir çox elmlərin kontekstində inkişaf etsə də, modallıq canlı bir prosesdir. İlk olaraq o (modallıq) məntiqi kateqoriyalardan biri hesab edilir. Məhz məntiq elmində subyektlə predikat arasındakı yaxınlığın xarakterini modallıq aydınlaşdırır. Modallığı XVIII yüzillikdə alman filosofu İ.Kant ilk olaraq məntiq elminə gətirmişdir. İ.Kant məntiq termini

¹ADPU-nun müəllimi, AMEA-nın dissertantı

olan mühakimədən danışarkən modallıq əlamətinin önə gətirir və onu üç dərəcəyə bölür: təsdiq modallığı; mötəbər modallıq və problematik modallıq.

Modallığın məntiqi olaraq mahiyyəti onun bir sıra qruplarda təsnif olunmasıdır: apodiktik, (aydın, aşkar, şəksiz, şübhəsiz və s.), asserorik və problematik. Bu qruplar insanın fəaliyyətini, onun düşüncəsini, danışan şəxsin söylənmiş fikrə münasibətinin dərəcəsi və xarakterini müəyyən edir. Qeyd olunan bölgünün danışsız qrammatikaya köçürülməsi mümkün deyil. Məntiqi modallığın problematik, apodiktik, asserorik növləri qrammatikada feilin şərt, əmr və xəbər şəkilləri ilə eyniləşdirilmişdir. Məntiq elmində modal mühakimələr obyektiv modallıq (mümkünlük, gerçəklik, zərurilik) və subyektiv modallıq (subyektivlik mühakimələr) üzrə qruplaşdırılır.

Fəlsəfə və məntiqdə modallıq mühakimənin nə dərəcədə doğru olduğunu göstərən anlayış, dilçilikdə isə qrammatik kateqoriya kimi nitq məzmununun real olan varlığa münasibətini əks etdirir. Məntiqi modallıq birmənalı, konkret, fəlsəfi modallıq isə ümumidir. Bunlardan fərqli olaraq dil modallığında danışanın həqiqətə olan münasibəti hökmün gerçəkliyi ilə ifadə olunur. Bəzən həyatda, ətrafımızda baş verən hadisə barəsində məlumat tam, qəti şəkildə təsdiq olunur, bəzi hallarda isə hadisələrə şübhə ilə yanaşılır.

Modallıq dil(ümumi) kateqoriyasıdır. Bundan əlavə onun mürəkkəb məntiqi və qrammatik təbiəti mövcuddur. İstənilən dildə modallığın gerçəkləşməsinin ən vacib semantik şərtləri vardır. Türk dillərində reallığa münasibət fərqli yollarla ifadə olunur: söz sırası, modal sözlər və birləşmələr, intonasiya, o cümlədən modal ədatlar.

Dilçilik elmi inkişafa doğru getdikcə dil modallığı ilə məntiqi modallıq arasında sərhəd əmələ gəlməyə başlamışdır. Bir çox qohum dillərdə modallığın əmələ gətirən çox sayda vasitələr mövcuddur. Söyləyən şəxsin məlumatların mənasına olan münasibəti bu vasitələrdə öz əskini tapır. Bu vasitələr üzərində modallığın bütün qrammatik səviyyəsi cəmlənir.

Türkologiyada C.Q.Kiyekbayev modallığın meydana gəlməsində modal sözlərin və feili leksikanın əhəmiyyətini göstərmiş, modal münasibətlərin ifadə vasitələrini təhlil etmişdir. O, belə hesab edir ki, modallıq fərqli emosional-ekspressiv mənələrdən ibarətdir. A.A.Yuldaşev modallıq və onun ifadə vasitələrini bir çox cəhətdən nəzərdən keçirmiş və vurğulamışdır ki, leksik üsulun mühüm göstəricisi modallıqdır. Q.Q.Saitbatalov başqırd dilində məsdər cümlələri üzrə modal mənələrin leksik və sintaktik vasitələrini fərqləndirir. Modallığın əsas ifadə vasitəsi olan modal sözlər K.Z.Axmarov tərəfindən cümlənin tərkibində təhlil edilir. İfadə planına və sintaktik funksiyasına görə iki qrupa ayrılır: 1) xəbərə aid modal sözlərlə modallığın ifadəsi; 2) bütün cümləyə aid modal sözlərlə modallığın ifadəsi. N.X.İşbulatovanın işində türk dillərində modallığı ayrıca ifadə edən leksik və morfoloji imkanlar ətraflı şəkildə təhlili öz əksini tapmışdır. Türk dillərində modallıq kateqoriyasının fonetik (intonasiya), qrammatik (şəkil kateqoriyası), leksik-qrammatik(modal sözlər), o cümlədən bana qələr, bele görünür, olsa olsa, öyle geliyor ki və s. birləşmələrdən ibarət formalarını F.Anqeli göstərmişdir. Modallıq dildə nitqin məzmununun reallığa olan münasibətini və danışan şəxsin ehtimallıq, zərurilik, reallıq, mümkünlük və s. cəhətdən hadisələrə və ya faktlara münasibətini özündə əks etdirən qrammatik mənələrin toplusu təşkil edir.

Məhz bu cəhətinə görə, latın dilçiləri danışan şəxsin reallığa olan münasibətini ifadə etmə qabiliyyətini “modus” adlandırmışlar.

Türkologiyada modal sözlərin cümlə daxilində oynadığı sintaktik roldan, demək olar ki, danışılmamışdır. Bu cəhət öz dilçilik ədəbiyyatımızda da diqqəti cəlb edir.

Bir sıra ədəbiyyatda (dilçilik) modal sözlərin bu və ya digər cümlə üzvünə yaxın olması və onunla birgə vahid bir mənə bildirməsi, hətta sintaktik cəhətdən bir cümlə üzvü yaratması qeyd edilir. Bu fikirlə razılaşmaq heç cür doğru sayılmır. Çünki modal sözlər heç bir cümlə üzvü ilə üzvi şəkildə bağlana bilmir. Daha çox modal sözlər cümlədə ara söz, bəzən də söz-cümlə vəzifəsində çıxış edir. Cümlədə hansı yerdə işlənməsindən aslı olmayaraq modal sözlər ifadə olunan bütün əsas fikrin meyarı olduğuna görə, onun əks etdirdiyi modallıq nəticə olaraq cümləyə bütövlükdə yayılır. Şübhəsiz, modal sözlər müəyyən bir sözlə yanaşı işləndikdə onun semantikasına təsir edir. Bu vəziyyətdə modal söz həmin cümlə üzvünün tərkibinə daxil olmur, bəlkə də A.A.Şaxmatovun dediyi kimi “müşayiətedici” üzv kimi çıxış edir.

Modal sözlərin mənə qrupları müxtəlif saylarda qeyd edilir. Bunun səbəbi modal söz olmayan sözlərdə həmin qrupa aid edilməsidir.

Müasir özbək dilində modal sözlərin iki qrupa bölündüyü qeyd olunur: 1)fikrin doğruluğunu təsdiq edən; 2)fikrin ehtimalını bildirən.

Türkmən dilində fərqləndirmə, qüvvətləndirmə bildirənlər, təsdiq, işarə və s bildirənlər növləri kimi qruplaşdırılmışdır. Bir çox türk dillərində modal sözlərin reallığa, mümkünlük, ehtimallıq, şübhə, arzu, qeyri-mümkünlük, inkar, təəssüf və s. cəhətdən münasibətini əks etdirən mənə qrupları fərqləndirilir. Burdan da aydın olur ki, türkologiyada modal mənə cəhətdən ayrılmasında həmfikirlik yoxdur. Bizə görə modal mənə bölgüsündə əsas iki cəhət-obyektiv və subyektivliyi nəzərə alınmalıdır. Müasir türk dillərində modal sözləri mənəyə açığıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) gerçəklik, həqiqilik əks etdirənlər; 2) zərurilik əks etdirənlər; 3) ehtimallıq əks etdirənlər.

Modal mənə dilin qrammatik quruluşunda tutduğu mövqə, sərhədi bu əsaslar üzərində müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Hər bir dilin özünün lüğət fondu, qrammatik quruluşu, o cümlədən təfəkkür tərzilə sıx əlaqələndirən modal kateqoriyasının ifadə vasitələri şübhəsiz, fərdi əlamətlər kəsb edir.

Beləliklə, qrammatik modallıq-nitqin məzmununun obyektiv varlığa və danışanın şərh olunan fakt və hadisələrə gerçəklik, ehtimallıq, mümkünlük, vacibliy və s. baxımdan münasibətini ifadə edən kateqoriyadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. Bakı, 2017, 152 s.

2. Керимова Д. А. Модальные слова в современном туркменском языке. АҚД. Ашхабад, 1972, 26 стр.
3. Karşıtlınlı türk lehceleri sözlüğü, Ankara, 1993, 1183 s.
4. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1981, 347 s.
5. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası I hissə (fonetika, leksika, morfologiya), Bakı, 2008, 354 s.
6. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., -Л., 1956, 569 стр.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MODALLIQ MƏNTİQİ VƏ QRAMMATİK KATEQORIYA KİMİ

Xülasə

Məqalədə türk dillərində modallıq kateqriyasının müxtəlif aspektləri araşdırılır və qeyd edilir ki, bu əsərlərdə modallıq məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Məntiqi-fəlsəfi kateqoriya kimi modallıq danışanın xəbər verilənə, düzəldilənə, təyin edilənə real münasibətini bildirir. Hökmün, mühakimənin gerçəkliyini, əşya və hadisənin mövcudluğunu göstərir.

Hər hansı bir əşyavə hadisənin əlamət və keyfiyyətləri barədə verilən hökmü müsbət və ya mənfəi şəkildə təsdiq edən modallıq-fəlsəfi-məntiqi modallıqdır. Bu qohum olan və qohum olmayan dillərdə də eyni məntiqi xüsusiyyətləri yerinə yetirir. Məqalədə qeyd edilir ki, modallıq kateqriyası haqqında müxtəlif və bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Məqalədə bu fikirlərə münasibət bildirilir və ümumiləşdirmələr aparılır.

Əksər türkoloqların gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, lingvistik modallığın əsasında danışanın ifadə olunan fikrə münasibəti dayanır, modallıq cümlənin konstitutiv əlaməti kimi çıxış edir. Ümumtürk dillərində modallıq kateqriyası, əsasən, feilin şəkilləri ilə xarakterizə olunur. Feili və ismi xəbərlə cümlələrdə modallıq ifadə olunur. Bu prosesdə modal sözlər əsas modal vasitə kimi mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: türk dilləri, modallıq, qrammatik kateqoriya, məntiqi-fəlsəfi kateqoriya

МОДАЛЬНОСТЬ КАК ЛОГИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье рассматриваются различные аспекты категории модальности в тюркских языках и отмечается, что, в этих работах модальность характеризуется как логико-философская категория. Как логико-философская категория модальность указывает на реальное отношение говорящего к сообщаемому, исправляемому, определяемому. Он показывает реальность суждения, суждения, существования вещей и событий.

Это модально-философско-логическая модальность, которая положительно или отрицательно подтверждает вынесенный вердикт о признаках и качествах любого предмета или события. Он выполняет одни и те же логические свойства в родственных и неродственных языках. В статье констатируется, что существуют разные и противоречивые мнения о категории модальности. В статье рассматриваются эти идеи и делаются обобщения.

Вывод, к которому приходит большинство тюркологов, заключается в том, что в основе языковой модальности лежит отношение говорящего к высказываемой мысли, модальность выступает конstitutивным признаком предложения. В тюркских языках категория модальности в основном характеризуется формами глагола. Модальность выражается в предложениях с глаголом и существительным. В этом процессе важную роль играют модальные слова как основное модальное средство.

Ключевые слова: тюркские языки, модальность, грамматическая категория, логико-философская категория.

MODALITY AS A LOGICAL AND GRAMMAR CATEGORY IN TURKISH LANGUAGES

Summary

The article discusses various aspects of the category of modality in the Turkic languages and notes that, in these works, modality is characterized as a logical-philosophical category. As a logical-philosophical category, modality indicates the speaker's real attitude to what is communicated, corrected, defined. It shows the reality of judgment, judgment, the existence of things and events.

This is a modal-philosophical-logical modality that positively or negatively confirms the verdict on the features and qualities of any object or event. It fulfills the same boolean properties in related and unrelated languages. The article states that there are different and conflicting opinions about the category of modality. The article examines these ideas and makes generalizations.

The conclusion that most Turkologists come to is that the relation of the speaker to the expressed thought lies at the basis of linguistic modality, modality acts as a constitutive sign of the sentence. In the Turkic languages, the category of modality is mainly characterized by the forms of the verb. Modality is expressed in sentences with a verb and a noun. In this process, modal words play an important role as the main modal means.

Key words: Turkic languages, modality, grammatical category, logical and philosophical category.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Allahverdiyev Vaqif Saleh oğlu⁹⁸
BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASI VƏ MÜASİRLİK

Şeir zamanla daha çox ünsiyyətdə olan, hadisələrə aktiv təsirinə və öz janr xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Həmçinin poeziyada dünya və insan özünün bütün ziddiyyətli, həm də ziddiyyətsiz tərəfləriylə aydın görünür. B.Vahabzadə kamil sənətkar, həssas şair kimi söz sənətinin qarşısında dayanan vəzifələri çox aydın dərk etmiş, öz düşüncə və duyğularını, həmçinin aşılamaq istədiyi ideyalarını lirikanın vəzifələri ilə uzlaşdırma bilmişdir. Belə bir situasiyada şairin potensial imkanlarına lirika və publisistika məxsusi enerji vermiş, onun qarşısında daha geniş üfüqlərin açılmasına səbəb olmuşdur. B.Vahabzadə ədəbi-ictimai fikrin istiqamətlərini də düzgün müəyyənləşdirmiş və ancaq özünün həqiqət kimi dərk etdiyi ideyaları bədii müstəvidə canlandırmağı mənəvi borc hesab etmişdir. Bu yöndə fikrimizi belə açıqlayırıq ki, B.Vahabzadə ədəbi-ictimai düşüncəmizin əsas inkişaf istiqamətlərini düzgün təsvir edən, həmçinin bu sahədə çox ardıcıl surətdə fəaliyyət göstərən qüdrətli sənətkarlardandır. Onun əsas mənəvi simasını müəyyənləşdirən cəhət sözün, fikrin və ideyanın konkret əməl ilə vəhdət təşkil etməsi, həmçinin həqiqət duyğusunun ən ali məqama ucaltmaq istəyidir.

B.Vahabzadə poeziyasının başlıca keyfiyyətləri sırasında onun milli bədii irsə söykənən, ədəbi ənənədən yaradıcı şəkildə bəhrələnən, şeirlərinin müasirlik ruhunda olmasını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ona görə ki, şairtarixi keçmişimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizin, genetik yaddaşımızın çevrilmiş səhifələrinə müraciət edəndə də müasirlik aspektindən çıxış edir və aşılandığı ideyanı müasirliklə bağlayır. Çünki müasirlik ədəbiyyatın xarakterini, məzmin və mündəricəsini müəyyənləşdirən başlıca keyfiyyətlərdən biridir. Müasirlik həm də şairin zamanın aktual problemlərinə həssas münasibət bəsləmək məharətinin göstəricisi deməkdir.

Poeziyanın, bütövlükdə ədəbiyyatın müasirliyi, günümüzün, aktuallığı çağdaş zamanın hüdudunda cərəyan edən hadisələri əks etdirən əsərlərlə məhdudlaşmır. Yəni müasirlik təkcə bugünkü qaygılarımızdan, problemlərimizdən, yaşayışımızdan söhbət açan, müasir dövrü, zamanı, mühiti göstərən əsərlərə şamil deyil, həm də yaxın və uzaq keçmişimizi, tariximizi əks etdirən və tarixi keçmişimizin bu gün üçün örnək olası, müasir nəslin bəhrələnmə biləcəyi səciyyəvi xüsusiyyətlərini yüksək poetik təqdimatda təsvir və ifadə edən sənət nümunələri aiddir. Müasirlik anlayışının bu cəhətini belə xarakterizə etmək olar ki, sənətkar keçmişə müraciət edəndə də təsvir və təənnüm obyektinə, faktlara məhz bu günün nöqtəyi-nəzərindən yanaşır, xalqımızın tarixində baş verən hadisəni sadəcə yada salmaq, xatırlamaqla kifayətlənmir, həm də oxucuya “tarixdən ibrət dərsi” verməyə səy edir, keçmişin mənfi cəhətlərinə-haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı nifrət oyadır, mütərəqqi hadisələrə, milli azadlıq mübarizəsinə və bu mübarizənin qəhrəmanlarına, ata-babalarımızın müdriyyətinə və qəhrəmanlığına rəğbət və məhəbbət hissi aşılayır. B.Vahabzadənin “Ana dili”, “Azərbaycan oğluyam”, “Vətəndən-vətənə”, “Nənsənə, özün ol”, “Ümid”, “Babamın koması”, “Mən türkəm”, “Şəhid anası”, “Qarabağ atı”, “Ata yurdu”, “Gülüstan”, “Beşik”, “Vidən xəstəsiyik”, “Utanıram”, “Yurd yad əlində”, “Şəhidlər”, “Ümidə heykəl qoyun” və s. şeir və poemalarının ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin məhz müasirlik baxımından səciyyəvi həmin əsərlərin keyfiyyət göstəricisi kimi çox əlamətdardır. Şairin “Yurd yad əlində” şeiri babalarımızın yurdsevərlik, vətənsəvərlik duyğularından, onların qoyduqları qayda qanunların müqəddəsliyindən ibrət, nümunə götürməyə bizi çağırır:

Hər gün neçə şəhid dəfn edirik biz,
Ağacı torpağa basdıran kimi.
Üzlərdə qəzəbdən nə kölgə, nə iz,
Dəfn mərasimi ötür an kimi.

Niyə bu mərasim sarsıtmır bizi?
Necə gəlib çatdıq bu məqama biz?
Bu ki, faciədir... faciəmizi
Niyə çevirmirik intiqama biz?

...Düşməyə yönəlmir qəzəb də, kin də,
Dərs ala bilmədik əcdadımızdan.
Özümüz bu kökdə, yurd yad əlində,
Haray Çələbi xan, haray Pənah xan. (Vahabzadə 2004 səh136.)

Bu şeirin poetik siqletində müəllifin çağdaş ağrılarımızı tarixi dəyərlərimiz kontekstindən mənalandırılmasının, həmçinin mənəvi keçmişimizin müasirlik duyğusu ilə məharətlə əlaqələndirilməsinin, həm də bədii mətləbin yüksək vətənpərvərlik ruhunda ümumiləşdirilməsinin şahidi oluruq. Xüsusən də şairin bir çox şeir və poemalarında yaddaşa müraciət, dünənə bu gün arasındakı genetik əlaqəni, bağlılığı göstərmək, tarixi keçmişimizi və bu günümüzün gerçəkliyi ilə bağlamaq cəhdi aydın duyulur. Bu baxımdan “Gülüstan” poeması B.Vahabzadə yaradıcılığının milli zirvəsidir. Əsərin bədii-publisist notlarla yazılması, ciddi ittiham və qaynaqların, həmçinin sərt həqiqətlərin dolğun ifadə olunmasına vəsile olmuşdur.

B.Vahabzadə “Gülüstan” poeması ilə başlanan və həqiqi şair-vətəndaş qayəsi ilə daim yaşayan sənətkar olduğu üçün ədəbi düşüncəmizdə “milli birliyin, vahid Azərbaycanlığın” öncülünə çevrildi. Görkəmli tənqidçi Vaqif Yusifli onu belə

⁹⁸ADPU- Ağcabədi filiali. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, kafedra müdiri vaqif.allahverdiyev2021@gmail.com

səciyyələndirir. “Onun poeziya tarixində xədmətlərini şişirtmək niyyətində deyilik. Ancaq fakt burasındadır ki, milli birlik, Azərbaycanı vahid görmək ideyası sovet dönəmində Bəxtiyar Vahabzadədən başlayır.” (Yusifli 1995 səh143)

B.Vahabzadənin poemasında dili, torpağı bütöv bir xalqın bu şəkildə parçalanması yalnız tarixin acı və ədalətsiz faktı olaraq qeyd olunmur, həm də aydın dərk olunmuş, yaranmış bir ağır hissi kimi ifadəsini tapır. Lakin bu kədər nə qədər ağır olsa da, xalqın mənəvi bütövlüyü, səbatı, birlik ruhu bu iztiraba dözdür. Şair bu ağır faciəni əks etdirməklə bahəm, həm də xalqın milli bütövlüyünə inam hissini, gələcək qalibiyyətə ümid duyğusunu da ifadə etməyi öz şəxsi cəsarəti ilə göstərir.

Öz keçmişinə, müqəddəs adət-ənənələrinə xor baxmaq istəyənləri, dünənlə bağlı olanı bəyənməyənləri, vəzifə üçün “əldən gedənləri”, vətəndən də rüşvət güdən, millət üçün, yurdu üçün çalışmayan, ancaq öz mənafeyi üçün yaşayanları şair ələkdən keçirərək bədii-publisistik müstəvidə sənətkar məharəti, vətəndaş qeyrəti ilə ifşa edir. “Şəhid anası” şeiri bədii sanbalı, ictimai dəyəri ilə şairin vətənpərvərlik duyğularını ifadə etməklə yanaşı, çağdaş həyatımızdakı neqativ hallara qarşı müəllifin vətəndaş-sənətkar etirazının bədii mənzərəsini, poetik etirazını görürük.

İçindən alışıb o, yana-yana,
Müşgül diləyini gətirir dilə.
Məmurun önündə əyilir ana:
Şəhid anasıyam, mənə rəhm elə!
Şəhid anasıyam!
Onun fəryadı,
Məlum həqiqəti kölgələndirir.
“Ana” dediyimiz o böyük adı
Analıq taxtdan yerə endirir
Biz niyə bu qədər soyuqqanlıyıq? (Vahabzadə 2004 səh142)

B.Vahabzadənin üslubunun müasirliyi təkcə bu günün canlı hadisələrini, həqiqətlərini təsvir etməklə, dövrün, zamanın aktual problemlərinə fəal münasibət bildirməklə kifayətlənmir, həm də həyatın həqiqi tipik cizgilərinin, insanlığın nailiyyət və çətinliklərinin ehtivası ilə həmçinin təlqin edilən poetik materialın yüksək bədii həlli ilə şərtlənir. Belə əsərlərdə müasirlik öncə məzmun və mündəricənin dolğun, obrazlı təqdimatında özünü büruzə verir. Çünki müasirliyi ilk növbədə əsərin məzmununda, onun ideya-bədii həllində və mündəricəsində axtarmaq lazımdır. Bu mənada B.Vahabzadənin lirikası parlaq məzmunu və yüksək ideyalar aşılannmış mündəricəyə malikdir.

B.Vahabzadə bir çox ictimai, əxlaqi məsələlərin geniş epik təsvirini verməyə, həyatın dərinliklərinə nüfuz etməyə ehtiyac duyur. Bu səbəbdən də onun “Atılmışlar”, “Təzadlar” və s. poemaları ərsəyə gəlmişdir. Həyatda baş verən gərgin hadisələrə və mürəkkəb problemlərə şairin bədii-fəlsəfi təfəkkürünün münasibəti bu poemaların “hadisə” və “problem” poemaları kimi şərtləndirməyə əsas verir. “Atılmışlar” poemasında qanunsuz doğduğu körpəsini tərəddüdlər, iztirablar içində atan ana və nankor övladının, ləyaqətsiz oğulun ucbatından qocalar evinə pənah gətirən ana taleyin olayı ilə üz-üzə gəlir. Bir tərəfdən atılan körpə, bir tərəfdən atılan ana. Bunları bir-birinə isinişdirib doğmalaşdıran taleyin oxşarlığıdır. Şair, oxucunun diqqətini bu faciəvi tale qovuşuğunu rəmzi mənaya döndərir və haqlı olaraq deyir:

Küçənin bu tayı-körpələr evi,
O tayı-qocalar sığınacağı.
İnsan möhtac olur başqalarına,
Bir ömürün ilk çağı, bir də son çağı.
Möhtac olan vaxtda möhtacı atmaq?
Bu, hansı kitabda yazılıb, deyin?
Vicdanı unutmaq, insafı satmaq
Bəlkə, ölçüsüdür müasirliyin? (Vahabzadə 2004 səh 244)

Şair insani əxlaqın deqradasiyaya uğramasını insan mənəviyyatının faciəsi kimi səciyyələndirərək, bunu bəşərin mənəvi fəlakəti tək ümumiləşdirir. Sözsüz ki, hər bir bəşəri düşüncə həm də millidir və bəşəri fikirlər həmişə müasirdir. Çünki müasirlik gündəlik, aktualıq kimi məfhumlardan daha geniş mənaya malikdir. Müasirlik- fəlsəfi anlayışda aktualıq deməkdir.

Bu baxımdan 60-ci illərin ortalarında yazılmış “Təzadlar” poeması bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Əsərin bədii-fəlsəfi ümumiləşdirməsi dərin hikmət, bəşəri mahiyyət daşıyır:

Sükunət...Dayanır dilsiz məzarda,
Qəbrin baş daşına ilişib zaman.
Vuruşa-vuruşa bu vuruşlarda
Özünü axtarır həmişə insan..
-Məzarda tapırmı?
-Nə deyim sənə.
Başqa cür yaşamaq son təsəllimiz
Axı, əslimizə dönürük yenə,
İlkimiz torpağa qarışında biz... (Vahabzadə 2004 səh. 117)

B.Vahabzadə yaradıcılığında müasirlik hissini güclü olduğunu göstərən amillərdən biri onun milli məhdudiyət tanımaması, milli çərçivəyə qapanmaması ilə şərtlənir. Onun lirikasında bəşəri mövzularla yanaşı, beynəlxalq aləmin ən mühüm hadisələri, dünyəvi-qlobal münasibət xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyatşünas M.Məmmədovun müasirliklə bağlı maraqlı fikirləri vardır: “Müasirlik sənətkarın mənsub olduğu dövrün ümumbəşəri problemlərini öz əsərlərinin məgzinə və ruhuna hopdurmasıdır. Vətəndaşlıq, ictimai-fəlsəfi fikir dərinliyi sənətdə müasirliyin əsas göstəricilərindəndir. Müasirlik zamanın bu günü və gələcəyi üçün sənətkarın cavabdehidir. B.Vahabzadənin lirikası məhz həmin cavabdehliyin nümunəsidir”.(Məmmədov 1990 səh 176)

Ümumiyyətlə, müasirlik B.Vahabzadənin söz sənətinin üzvi bir keyfiyyəti olaraq onun yaradıcılıq pafosunun əsas qaynağını təşkil edir. Bu məqam onunla səciyyələnir ki, zamanın ruhu və hərəkəti şairin ideya ianmı ilə, mənəvi-əxlaqi qənaətləri ilə birləşir, onun poetik düşüncə və vətəndaşlıq ehtirasında təsdiq olunur. Bununla bəhm şairin yaradıcılıq pafosu vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivləri ilə birlikdə, realist və romantik pafos təzahürlərini də özündə ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Yusifli.V “Yaşamaq yanmaqdır”, “Azərbaycanın Bəxtiyarı” 1995.
2. Vahabzadə.B Seçilmiş əsərləri I cild. “Öndər” nəşriyyatı Bakı 2004
3. Vahabzadə.B Seçilmiş əsərləri II cild. “Öndər” nəşriyyatı Bakı 2004
4. Allahverdiyev.V Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli özünüdərkən bədii-fəlsəfiifadəsi. “Bakı, Yazıcı” 2011.
5. Allahverdiyev.V. Poeziyanın inkişaf yolları. “Ozan” Bakı 1997.
6. Məmmədov.M Poeziya yeni tərəkür işığında, Bakı, Yazıcı 1990.

Xülasə

Bədii yaradıcılıqda müasirlik şərtləri mövzu aktuallığı, zamanın vacib meyllərini inikas etdirmək iqtidarı fəal vətəndaş mövqeyi, bütün bunlarla vəhdətdə təzahür edən həqiqi sənətkar fəaliyyəti, poetik mükəmməllik və özünəməxsus deyim tərzii Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını şərtləndirən əsas əlamətdir. Şairin yaradıcılığı xalqı, cəmiyyəti və müasirlərini dərinləndirən və həyəcanlandıran kəskin ciddi və böyük fikirlərin, əhəmiyyətli, həmçinin gərəkli ictimai problemlərin həllinə yönəlmişdir. Ona görə ki, şair tarixi keçmişimizə, milli mənəvi dəyərlərimizin, genetik yaddaşımızın çevrilmiş səhifələrinə müraciət edəndə də müasirlik aspektindən çıxış edir və aşıladığı ideyanı müasirliklə bağlayır. Çünki, müasirlik ədəbiyyatın xarakterini, məzmun və mündəricəsini müəyyənləşdirən başlıca keyfiyyətlərdən biridir. Müasirlik həm də şairin zamanın aktual problemlərinə həssas münasibət bəsləmək məharətinin göstəricisi deməkdir.

Açar sözlər:Bəxtiyar Vahabzadə, poeziya, müasirlik, poema, xalq, ideya-bədii, şair, yaradıcılıq, lirika, bəşəri.

Summary

The conditions of modernity in artistic creativity, topical relevance, the ability to perceive the important trends of the time, the active citizen position, the true artistic activity manifested in unity with all these, poetic perfection and unique style of expression are the main signs that condition Bakhtiyar Vahabzade's creativity. The poet's creativity is aimed at solving serious and big ideas, important and necessary social problems that make the people, society and contemporaries deeply think and excite. Because when the poet addresses our historical past, the pages of our national moral values, our genetic memory, he speaks from the aspect of modernity and connects the idea he instilled with modernity. Because modernity is one of the main qualities that determine the character, content and content of literature. Modernity is also an indicator of the poet's ability to have a sensitive attitude to the current problems of the time.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Şəhla Zahid qızı Səfərova⁹⁹
İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏ

Söz yaradıcılığı və söz lüğətinin inkişafı haqqında olan əvvəlki kitablar, məqalələr və monoqrafiyalar istər rus, istərsə də xarici dillərdə, xüsusilə də ingilis dilində söz yaradıcılığının morfoloji sintaktik və leksik-semantik tiplərini qeyd edirlər. Məs. Meşkov söz yaradıcılığı haqqında danışarkən iki əsas qrupu fərqləndirmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Qrammatik sintaqmlar şəklində, yəni bütöv liqvistik vahidlərin, məsələn, söz və şəkilçinin birləşməsi yolu ilə yaranmış sözlər: un-do, do-er və s.
- 2) Ekspressiv simvolizm: shelly-sholly, bible-bobble və s.

Söz yaradıcılığının növlərinə gəldikdə isə bu barədə fikir ayrılıqları mövcuddur. Müasir dilçilik, o cümlədən, ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasının müxtəlif üsulları mövcuddur. Bunların sırasına sözdüzəltmə, konversiya, ixtisar, əks sözdüzəltmə, leksik-semantik təhlil, səslərin əvəzlənməsi, södə vurğunun yerinin dəyişməsi və s. aiddir. Lakin qeyd edək ki, adları çəkilən bu vasitələr söz yaratma prosesində eyni dərəcədə çıxış etmir. Bu barədə Tsarev maraqlı tədqiqatlar aparmışdır. O, bu vasitələri yeni söz yaratma prosesində tutduqları mövqeyə görə üç qrupa bölmüşdür. Birinci qrupa sözdüzəltmə, ikinci qrupa konversiya, leksik-semantik təhlil, ixtisar, substantivləşmə və nəhayət üçüncü qrupa səs dəyişməsi və vurğu vasitəsilə yeni söz yaratmaq aiddir. Üçüncü qrup az məhsuldardır və demək olar ki, söz yaradıcılığının tarixi vasitələrinə aiddir.

Bəzi tədqiqatlatda isə söz yaradıcılığının iki əsas növündən bəhs olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz yaratma;
- 2) Mürəkkəbləşmə yolu ilə yeni söz yaratma. Bəzən buna koversiya da əlavə olunur.

Ümumiyyətlə, son araşdırmalar sübut edir ki, söz yaradıcılığında məhsuldarlıq anlayışı nisbidir.

Demək olar ki, tam məhsuldar üsul yoxdur. Müxtəlif üsullar məhsuldarlığın müxtəlif dərəcəsinə malikdir. Bu baxımdan məhsuldarlığın üç dərəcəsi müəyyən olunur.

- 1) Yüksək məhsuldar üsullar;
- 2) Az məhsuldar üsullar;
- 3) Qeyri-məhsuldar üsullar.

Bəs “məhsuldarlıq” dedikdə nə başa düşülür? “Məhsuldarlıq” dedikdə ingilis dilçiliyində əsasən müəyyən şəkilçinin qeyri-məhdud köklərə birləşərək yeni sözlər əmələ gətirməsi başa düşülür. Bu terminə görə danışan şəxs istədiyi anda həmin şəkilçi vasitəsilə yeni söz düzəldə bilər. Deməli, müəyyən bir üsulun məhsuldarlığı söz yaratma prosesində onun nə dərəcədə fəal iştirak etməsi ilə bağlıdır.

Digər dilçilik sahələrində olduğu kimi, söz yaradıcılığı da iki nöqteyi-nəzərdən öyrənilə bilər. Bunlardan biri sinxronik, o biri isə diaxronik analizdir. Bu iki anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Sinxronik analiz dedikdə, söz yaradıcılığı tiplərinin dildə olan sisteminin araşdırılması, diaxronik analiz dedikdə isə söz yaradıcılığının tarixi cəhətdən araşdırılması başa düşülür.

Sözdüzəltmə

Dil öz lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təchiz edir. Bu isə əsasən sözdüzəltmə yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bununla əlaqədardır ki, digər dil sistemlərindən fərqli olaraq sözdüzəltmə ətrafda baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq və dürüst əks etdirir. Dilin lüğət tərkibinin zəngiləşməsində sözdüzəltmə aparıcı və xüsusi bir rola malikdir.

Sözdüzəltmədən danışarkən, Meşkovonun iki mənada işləndiyini qeyd edir. Əvvəla, bu yeni söz yaranmasının yolları və qaydalarıdır. Belə ki, yeni sözlərin yaranması kök və şəkilçi morfemlər vasitəsilə müəyyən modellərə uyğun olaraq dilin öz bazasından istifadə etməklə və digər yollarla həyata keçirilir. Digər bir tərəfdən “sözdüzəltmə” termini dilçilik elminin müəyyən bir aspektini təşkil edir. Bu cəhətdən də “sözdüzəltmə” və “qrammatika” terminləri arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur, çünki qrammatika da dilin qrammatik qanunlarını əhatə edən elmi və sözdüzəltməni nə qrammatikanın, nə də leksikologiyanın sahəsi hesab etməyə əsas vermir.

Qeyd edək ki, əsrimizin əvvəllərində sözdüzəltməyə gah qrammatikanın, gah da leksikologiyanın hissəsi kimi baxılırdı. Müxtəlif tədqiqatçılar bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirdilər. Meşkov sözdüzəltməni qrammatika ilə bağlayan aşağıdakı səbəbləri göstərirdi:

- 1) Qrammatikada olduğu kimi, sözdüzəltmədə də eyni söz düzəltmək üçün oxşar morfoloji vasitələrdən istifadə edilir;
- 2) Sözdüzəltmə də sözün bir nitq hissəsindən digərinə (move-movement), bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsi ilə əlaqədardır.

Sözdüzəltməni leksikologiyanın obyektinə hesab edən bir çox tədqiqatçılar aşağıdakı səbəbləri əsas götürürdülər:

- 1) Sözdüzəltmə nəticəsində məhz leksik vahid yaranır.
- 2) Sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zəngiləşdirilməsi vasitəsidir.

Lakin sonralar aparılan tədqiqatlar sözdüzəltmənin müstəqil bir dilçilik aspekti olduğunu sübut etdi. Bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirən müəlliflərin (Arbekova T.İ., Meşkov O.D., İvanov A.N., H.Marçand) tədqiqatlarını ümumiləşdirib aşağıdakı səbəbləri əsas göstərmək olar:

- 1) Sözdüzəltmə zamanı qrammatik fleksiylərə bənzər vasitələrdən istifadə edilir, lakin bu vasitələr qrammatik fleksiylərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, qrammatik fleksiylər bütün kateqoriyalardan olan sözlərə qoşulma

⁹⁹ Bakı Dövlət Universiteti

xüsusiyyəti ilə seçilir. Məsələn, ingilis dilində bütün sayıla bilən isimlərin sonuna "s" şəkilçisi artırmaqla cəm forma düzəli. Digər formada düzəlmələr isə "müstəsna" təşkil edir. Sözdüzəldici şəkilçilərdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Burada sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə görə artırılır və müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzəlmələr müstəsna kimi baxılır. Məsələn, read - reader, walk - walkment.

2) Sözdüzəltməni qrammatikanın sahəsi kimi təqdim etməyə əsas verən səbəblərdən biri də sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması fikridir. Lakin bu fikir heç də özünü doğrultmur, çünki sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması qrammatik qaydalara deyil, sözdəyişdirici qanunauyğunluğa əsaslanır.

3) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri sözdüzəltmə zamanı yeni leksik vahidin yaranmasıdır. Bildiyimiz kimi leksik vahid həm də leksikologiyanın predmetidir. Lakin burada hazır lüğət tərkibinin hissəsi olan leksik vahid nəzərdə tutulur. Beləliklə, sözdüzəltmə nəticəsində yaranan leksik vahid bura daxil deyil.

4) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri də onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas yolu hesab edilməsi fikridir. Lakin sözdüzəltmə bu yollardan yalnız biridir.

Beləliklə, yuxarıda sözdüzəltməyə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşan tədqiqatçıların fikirləri ilə tanış olduq. Onların bir qismi sözdüzəltməni qrammatika və leksikologiyanın obyektinə, digər bir qismi isə müstəqil bir elm sahəsi kimi qəbul edərək bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, sözdüzəltmənin müstəqil bir elm sahəsi kimi ayrılması daha düzgün və məqsədəuyğun olar.

Ümumiyyətlə, dilin hər hansı bir aspektinin xüsusi sahə kimi ayrılması üçün onun xüsusi tədqiqat obyektinə olmalıdır. Sözdüzəltmə üçün belə bir tədqiqat obyektinə isə Meşkovun fikrincə şəkilçilər, konversiya və digər sözdüzəldici vasitələr nəticəsində yaranmış sözdür.

Müasir ingilis dilində tədqiqatçılar sözdüzəltmənin bir sıra müstəsna xüsusiyyətlərini qeyd edirlər. Məsələn, Karşuk ingilis dilində işlənmə dairəsinə və yaranma vasitəsinə görə isimlərin feillərlə müqayisədə üstünlüyünü qeyd edir və bunu "noun disease" (isim xəstəliyi) adlandırır. Bunu İvanov öz tədqiqatlarında daha da dəqiqləşdirərək göstərir ki, yeni söz yaratma prosesində 92% adlarla sözdüzəltmə, 8% feillər və 1% digər nitq hissələrlə sözdüzəltmənin payına düşür.

Dilçilik ədəbiyyatında sözdüzəldici şəkilçilərin, daha dəqiq desək, sonluqların xüsusiyyətlərindən danışarkən ilk növbədə sözdəyişdirici fleksiya və sözdüzəldici sonluqların fərqləri probleminə diqqət yetirmək lazımdır.

Belə ki, "citizens" və "citizenry" sözlərini müqayisə edərkən H.Marçand qeyd edir ki, "citizens" sözü "these, feel" ilə (These citizens feel insulted), "citizenry" isə "this, feels" ilə işlənir. Daha sonra isə o göstərir ki, "citizenry" sözü birköklü sözlərlə (crowd, nation) əvəz oluna bilər. Beləliklə, o belə qərara gəlir ki, "citizens" və "citizenry" arasında və bu nöqtəyi-nəzərdən "s" fleksiyası ilə "-ery" sonluğu arasındakı fərq hər hansı bir yerdəyişmə və digər vasitələrlə deyil, bu şəkilçilərin əsas mahiyyətini ifadə edən funksiyalarında axtarmaq lazımdır, yəni "s" fleksiyası cəm halını düzəltmək üçün istifadə olunaraq, "ümurni, müstəqil, birgə" ideyalarından ayrıda götürülən iki və ya daha çox həmcins məfhumu ifadə etdiyi halda, "-ery" sonluğu məfhumların ümumiliyini, müstəqilliyini, birgəliyini bildirir, yəni "citizenry = all citizens as a group". Lakin fərq yalnız bununla bitmir. Belə ki, tək və cəm halının göstəricisi kimi, "s" fleksiyası verilmiş kateqoriyanın bütün sözlərini əhatə etdiyi halda, "-ery" sonluğu ümumilik, birgəlik mənasında işlənən bütün sözlərə şamil edilmir. Tək və cəm halda olan sözlərlə qarşılıqlı əlaqə zamanı "-ery" sonluğu öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Məsələn, soldier - soldiers - soldiery, teacher - teachers - teacherdom. Fleksiya və sonluq arasında olan digər fərq sözün tədqiq olunan elementinin mövqeyi ilə izah olunur. Yəni, fleksiya sözün sonuna artırıldığı halda, sözdüzəldici sonluqdan sonra digər bir sonluq da artırıla bilər. İ.V.Arnold bu fikri belə ifadə edir: "A derivative is always capable of further derivation and is therefore homonymous to a stem".

Müasir ingilis dilinin sözdüzəldici sonluqlar sistemini təsvir etmək üçün sonluqların sxemləri və modelləri haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olmaq lazımdır. Sonluqların sxem və modelləri bir çox alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, sonluqlar sisteminin təhlili göstərir ki, nitqin hansı hissələri sözdüzəltmə prosesinə cəlb olunur, onlardan hansı əsas, hansı düzəltmədir. Məsələn, Çarev göstərir ki, V+Suf.=A sxeminin köməyiylə feildən sifət düzəli, yəni "read+able=readable". bura həmçinin "contributory=contribute+ory" modeli də daxildir. Buradan da Çarev belə bir nəticəyə gəlir ki, bir sxem daxilində "əsas söz+konkret sonluq=düzəltmə söz" formasında bir neçə model ayrıla bilər, yəni "V + able = A", "V + ory = A" və s. Bu sxemləri o, "dəyişən sxemlər" adlandırır, yəni əsas hissə düzəltmə sözdən seçilir, feildən sifət və s. yaranır. Bundan başqa, Çarev qeyd edir ki, ingilis dilində "dəyişməyən sxemlər" də mövcuddur ki, bu hissələrdə əsas və düzəltmə hissələr üst-üstə düşür. Məsələn, N+Suf.=N. Dəyişməyən sxemlərdə də müxtəlif modellər mövcuddur. Məsələn, N+ade=N, N+age=N və s. Bu misalları digər nitq hissələri haqqında da demək olar.

Sonluqlar sxeminin təhlili ilə məşğul olan Meşkov 164 sonluq sxemi və onların müxtəlif modellərini müəyyənləşdirmişdir. Müxtəlif nitq hissələri düzəltmə cəhətdən o, sonluqlar sxemini dəyişən və dəyişməyən olmaqla iki əsas bağlı əsasında təsnif etmişdir. Bizi düzəltmə feillər maraqlandırdığından onların üzərində dayanacaq. Digər nitq hissələri kimi feillər də iki sxem - dəyişən və dəyişməyən əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Dəyişən Sxem

I.N + Suf. = V sxeminin 4 modeli mövcuddur.

1)N+ate=V 2)N+en=V 3)N=ify=V 4)N+ize=V

II.A + Suf. = V sxeminin 4 modeli mövcuddur.

1)N+ate=V 2)A+en=V 3)A+ify=V 4)A+ize=V

Dəyişməyən Sxem

V + Suf. - V sxeminin 1 modeli mövcuddur.

V+ify=V

İngilis dilində şəkilçilərdən danışarkən ön şəkilçilərin və ya önlüklərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Önlükləri təsvir edərkən belə bir müddəa irəli sürülür ki, sonluqlardan fərqli olaraq önlüklər bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi yarada bilmir və onlar yalnız sözün leksik mənasını dəyişməyə xidmət edir. Bəzi dilçilər önlüklərin bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi yaratma qabiliyyətini təsdiqləsə də, digər tərəfdən qeyd edirlər ki, önlüklərin bu funksiyası müstəsna hallarda istifadə olunur. Belyayevanın fikrinə görə, ismin belə çevrilməsi yalnız önlük deyil, həm də konversiya vasitəsilə baş verir. Sadəcə olaraq, önlük sözün leksik mənasını, konversiya isə qrammatik mənasını dəyişir. Lakin "outmachine" sözündə tamamilə başqa vəziyyətə rast gəlinir. Konversiya nəticəsində yaranmış "machine" feilinin "outmachine" sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu halda bu sözlər üçün aşağıdakı sözdüzəldici prosesi təsvir etmək qeyri-mümkündür: machine --> machine v (təkmilləşdirmək) --> outmachine v (daha çox maşını olmaq).

"Out" önlüyü "to surpass, excel or outdo in the action of the simple word" mənasında işlənir. Yuxarıda verilmiş sxem əsasən "outmachine" sözü daha çox "qurmaq, yaratmaq, təkmilləşdirmək" mənasını verməli idi. Lakin faktik olaraq, "outmachine" sözündə ismin feilə keçməsi "out" önlüyünün analogiyası ilə əlaqədar tamamilə başqa aspektdən baş verir. Bu fikri müdafiə edən Foster müasir ingilis dilində önlüklərin dəyişdirmə qabiliyyətinə malik olması fikrini müdafiə edir.

Əks sözdüzəltmə

Müasir ingilis dilində yeni söz yaratmanın digər vasitələrindən biri əks sözdüzəltmədir. Bütün sözdüzəldici aktlara əsas sözə hər hansı bir elementin artırılması, ya da şəkilçilərin iştirakı olmadan yaranan sözlər zəminində baş verir. Bunu sxem şəklində belə təsvir etmək olar: "əsas + sözdüzəldici element və ya akt = düzəltmə söz".

Düzəltmə sözlərin çox az hissəsi bu sxemə uyğun gəlmir, yəni onlar heç bir sözdüzəldici şəkilçi olmadan yaranırlar. Buna əsaslanan söz düzəltmə "əks sözdüzəltmə" adlanır. Piottux özününelmi-tədqiqat işində "reversiya" terminindən istifadə etmişdir. Marchand isə əks sözdüzəltmə termini əvəzinə ingilis dilində çox geniş yayılmış "back-formation" terminindən istifadə edir.

Meşkovun fikrincə, əks sözdüzəltmənin əsas mənbələrindən biri xalq etimologiyasıdır. Lakin burada bəzən sözün öz daxili elementi sözdüzəldici şəkilçi ilə qarışdırılır. Müəllif fikrini daha da aydınlaşdırmaq üçün rus dilindən nümunə gətirir. O, qeyd edir ki, bəzən "-ik" şəkilçisi kiçiltmə mənasını bildirmək baxımından "zontik" və "stolik" sözlərində qarışdırılır. Belə ki, birinci sözdə "-ik" şəkilçisi sözün tərkibində mövcuddursa, ikinci sözdə kiçiltmə mənasını bildirmək üçün əlavə olunub.

Qeyd edək ki, bunu Azərbaycan dilində də müşahidə etmək olar. Məsələn, "incimək" sözündən yaranmış "incik" sifəti ilə "gəlin" sözündən yaranıb kiçiltmə mənasını ifadə edən "gəlincik" ismindəki "-cik" şəkilçiləri arasında fərq mövcuddur və onları qarışdırmaq olmaz.

Məlumdur ki, müasir ingilis dilində çoxlu alınma və tərkibində sonluqlar olan sözlər mövcuddur. İngilis dilində sözlərin işlənməsi zamanı bu sonluqların alınması əks sözdüzəltmənin digər mənbələrindən biridir. Belə sözlərə ən tipik nümunə beg --> beggar, burgle --> burglar sözləridir.

Myaçının tədqiqatlarına əsaslanaraq əks sözdüzəltməyə aşağıdakı modelləri aid etmək olar:

- 1) "isim - sonluq - feil" (N-->Suf. -->V)
- 2) "-ing" sonluğu - isim - feil" (N-->ing-->V)
- 3) "müərrəd sonluqlu isim - feil" (N-->Suff. Abstr. -->V)
- 4) "sonluqla sifət - feil" (A-->Suff. --> V)
- 5) "sonluq - sifət - isim" (A-->Suff-->N)

Qeyd edək ki, əks sözdüzəltmə vasitəsilə bu modellər əsasında yaranan düzəltmə sözlər müxtəlif mənalar kəsb edir.

İkişəslı feillərin yaranmasında əks əlaqənin rolunu da bir çox tədqiqatçılar xüsusi qeyd edirlər. Məsələn, house-keeper --> housekeep sözlərinə nəzər saldıqda görürük ki, burada "-er" sonluğu əsas rol oynayır. Yəni, bu model əsasında "-er" sonluğu ilə bitən isimdən ikişəslı feil düzəlir.

İkişəslı feillərin yaranmasında ən əsas mənbə "isim+feili sifət II" modeli əsasında düzəlmiş isimdir (spoon-fed-->spoon-feed). Meşkov bu modeli digər sözdüzəltmə variantlarından fərqləndirərək burada iki prinsipi nəzər alır:

- 1) Burada sözdüzəldici element deyil, yalnız formant (-ed)atıla, qüvvətli feillərdə isə yalnız forma dəyişir.
- 2) Bu proses nəticəsində yeni söz deyil, yeni qrammatik fonna yaranır, yəni feili-sifətdən məsdər yaranır.

Müasir ingilis dilində "spoon-fed" tipli feili sifətlərdən ikişəslı feillərin yaranması digərləri üçün əsas mənbə olmuşdur. Məsələn, 1680-cı ildə yaranmış "hen-pecked" sözündən 1688-ci ildə "hen-peck", 1653-cü ildə yaranmış "smoke dried" sözündən 1704-cü ildə "smoke-dry" feili yaranmışdır.

İkinci tərəfi feili-sifət olan sözlərdən ikişəslı feillərin yaranması get-gedə daha da geniş yayılmaqdadır. Məsələn, bir çox qəzet səhifələrində bu prosesə bu və ya digər dərəcədə rast gəlmək olar: This can be bought or homemade of muslin; The pea-nuts are dug and handshaken və s.

Beləliklə, bu mövzuya aid olan ədəbiyyatları nəzərdən keçirərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, söz dil sisteminin ən əsas hissəsidir. Daha dəqiq desək, söz dildə morfoloji nöqteyi-nəzərdən ən böyük sintaktik nöqteyi-nəzərdən ən kiçik hissədir. Dil sistemi çərçivəsində söz struktur və semantik cəhətdən əsasdır. Sözün tərkibi kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök sözün mənalı, ayrılıqda müstəqil işləyə bilən, şəkilçi isə ayrılıqda işləyə bilməyən hissəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Tağıyeva S. İnkər prefikslərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri B., 2014, 63 s.
- 2) Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri B., 2011, 509 s.
- 3) Алиева Г. Семантика и прагматика производных слов и выявление их соотношения с когнитивными компонентами. Б., 2016, 167 с.

- 4) Арбекова Т.И. Лексикология ш английскогo языка М, 1977, 239 с.
- 5) Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке.
- 6) Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. М, 1977, 320 с.
- 7) Карашук П.М. Словообразование в английском языке. М., 1977, 302 с.
- 8) Мешков О.Д. Словосложение в современном английском языке. М., 1985, 185 с.
- 9) Пиогтух К.В. Система префиксаций в современном английском язык. М, 1976, 386 с.
- 10) Adams V. An introduction to modern English word formation. London, 1973, 258 p.
- 11) Antrushina G.B. @others. English lexicology. М., 1985, 219 p.
- 12) Collin's English dictionary. Harper Collins Publishers 1994, 1791 p.
- 13) Longman Lexicon of contemporary English. Longman, 1996, 910 p.
- 14) Longman Language Activator. Longman Group Limited, 1997, 1587 p.

Açar sözlər: Söz yaradıcılığı, şəkilçi, lüğət tərkibi.

Ключевые слова: словообразование, окончание, состав словаря.

Key words: wordformation, endings, the content of dictionary.

Summary

In this article we study words, their nature and meaning, specific features of word formation. The term "word" denotes the main lexical unit of a language resulting from the association of a group of sounds with a meaning. We try to analyse ways of the formation fo new words, determine productive ways of forming them in Modern English.

Резюме

В данной статье изучаются слова, их природа и значения, а так же особенности формирования слова. Термин "слово" означает главная единица языка, как результат группы звуков со значением. Мы анализируем пути формирования новых слов, определяем продуктивные пути их формирования в современном английском языке.

RƏYÇİ: prof. A.Q.Abbasov

FARS DİLİNDƏ VASİTƏLİ VƏ VASİTƏSİZ TAMAMLIQ BARƏDƏ

Giriş. Fars dilində cümləni təşkil edən söz və söz birləşmələri “اعضای جمله” yəni cümlə üzvləri adı altında təqdim olunur. Cümlə üzvləri “ارکان جمله” baş üzvlər və “اجزای جمله” ikinci dərəcəli üzvlər olmaqla iki qrupa bölünür. Cümlələrin əsas strukturunu formalaşdıran, cümlədən çıxarılması və ixtisarı heç cür mümkün olmayan, hər hansı bir ixtisar halında cümlənin strukturunun pozulması və qrammatik uyğunsuzluğa gətirib çıxarması ilə seçilən üzvlərlə yanaşı, bəzi cümlə ünsürlərinin cümlədən çıxarılması da heç bir problemə yol açmır. Bu tip üzvlərə ikinci dərəcəli üzvlər deyilir. Bu üzvlərdən biri də tamamlıq “متمم (مفعول)” adlanır. Fars dilində tamamlıqlar مفعول بی واسطه / متمم (vasitəsiz tamamlıq) və مفعول با واسطه (vasitəli tamamlıq) olmaqla iki cür təsnif olunur.

Əsas hissə. Cümlələrdə feilin təsir göstərdiyi əşyanı və ya şəxsi təmin edə bilən cümlə üzvünə tamamlıq deyilir. Tamamlıq təsir bacarığı feillər əsasında qurulmuş cümlələrdə mübtədanın icra etdiyi hərəkətdən təsirlənən bir cümlə üzvüdür. Fars dilində tamamlıqlar مفعول بی واسطه / متمم (vasitəsiz tamamlıq) və مفعول با واسطه (vasitəli tamamlıq) olmaqla iki cür təsnif olunur. Bu növlərdən birincisi “مفعول بی واسطه” təsir bacarığı olan feillərin mənalarını heç bir ədat və ya qoşmalara ehtiyac duymayadan tamamlayır və ancaq təsirli feillərlə qurulan cümlələrdə istifadə oluna bilər.

Məlum olduğu kim feillərin bir qismi təsirli, bəziləri isə təsirsizdir. Yəni bir qism feillər “etmək” məhfumunu, digər bir qism isə “olmaq” mənasını olan hərəkətləri ifadə edir. Təsirli feillər mübtədanı aşaraq başqa obyektlərə istiqamətlənməklə onları təsirləndirə bilər. “Təsirlilik” və ya “təsir” kateqoriyası daşıyan tamamlığın olduğu hər cümlədə bir təsir mühiti mövcuddur. Bu təsir “tamamlıq”ın vasitəçiliyi ilə ifadə olunur. Təsirli feillər təsirləndirə biləcəkləri bir obyekt tələb edirlər. Məhz bu təsirlənən cümlə üzvü tamamlıq hesab olunur. “Olmaq” məhfumu ifadə edən feillərin hərəkəti isə mübtədaya yönəlir və tamamlıqda sona çatmış hesab olunur. Təsirli və icbar feillər əsasında qurulan cümlələrin predikatı həmişə tamamlıq tələb etmək məcburiyyətindədir. Bu cümlələrdə tamamlıq mənanı tamamlamaq baxımından son dərəcə əhəmiyyətli bir cümlə üzvü hesab olunur. Bu cür cümlələrdə tamamlıq olmadığı halda, məna yarımçıq və əksik formada qalır. Bu halda cümlə təşkil oluna bilmir.

Cümlənin əsas üzvləri sırasında yer alan tamamlıq təsirli feillərlə qurulan cümlələrdə mübtədanın etdiyi hərəkətdən birbaşa təsirlənən bir üzv hesab olunur. Bu üzvlərin olduğu cümlələrdə ciddi şəkildə təsir halı tədqiqi mövzu hesab olunur. Burada mövzu təsiredici tamamlıq vasitəsi ilə ifadə edilir. Təsirli feillərin mənalarını ədat və ya qoşmalara ehtiyac duymadan tamamlayan və tamamlıq olaraq adlandırılan bu üzvlər yalnız təsirli feillərin yer aldığı cümlələrdə istifadə oluna bilərlər. İsmi cümlələrdə tamamlığın yer alması halı mümkün deyil.

Fars dilində tamamlığın varlığını ifadə etmək üçün obyekt hesab olunan sözün sonunda “حرف نشانه” [hərf-e neşane] adlanan və sonunda olduğu sözlərlə müəyyənlik mahiyyəti qazandıran bir “ر” [ra] son qoşması gəlir. Başqa bir sözlə fars dilindəki “ra”lı tamamlıqlar Azərbaycan dilindəki vasitəli tamamlığı, “ra”sız lən isə vasitəsiz tamamlığı heç bir işarə olmadan ifadə edirlər [1, s. 363].

- اسب را به درخت سیب بیست و برگشت (Atı alma ağacına bağladı və qayıtdı)
- او را از چشم من پنهان می کرد (Onu mənim gözümdən gizlədirdi)
- دستش را به طرف تاریکی دراز کرد (Əlini qaranlıq tərəfə uzatdı)
- کتابش را چسبیده بود توی بغلش (Kitabı qoltuğuna yapışdırmışdı)
- تحصیلات ابتدایی را به پایان رساند (İbtidai təhsilini başa vurdu)

Fars dilində naqis feillərin tamamlıqları da mövcuddur. Bu tip tamamlığa “مکمل” [mökəmməl] və ya “متمم فعل ناقص” [mətəmmə-e fel-e naqəs] deyilir. Təsirli və məna baxımından naqis feil hesab olunan feillərlə qurulan cümlələrdə feilə vasitəsiz tamamlıq tələb etsə də, mənaları tamamlanmadığı üçün tamamlayıcı üzv rolunda oyanayan “مکمل”ə ehtiyac duyurlar. Fars dilində bir qism feillər adətən ikinci tamamlığa ehtiyac duyar. Bunlardan, پنداشت [pəndəştən], دانستن [danəstən], خواندن [xandən], نشان کردن [neşan kərdən], نامیدن [namidən], شناختن [şenaxtən], دادن [dadən], تصور کردن [tesavvor kərdən] və s. [1, s. 364].

Ancaq burada bir qismi sıralanan və tək bir tamamlıq qəbul etdikləri zaman mənaları tamamlanmadığı üçün məna baxımından naqis feil adlandırılan bu feillər həmişə ikinci bir tamamlığa ehtiyac duymurlar, çox vaxt tam feil şəklində istifadə olunaraq, bir tamamlıqla kifayətlənirlər.

- مردی که خود را عاقل می پنداشت از آنجا می گشت (Özünü ağıllı hesab edən bir adam oradan keçirdi)
- این نوع اخیر را شعر حماسی می نامند (Bu axırıncı növü qəhrəmanlıq şeiri adlandırırlar)
- این کتاب ضخیمی را که میبینی به من بده (Bu gördüyün qalın kitabı mənə ver)
- در آن دوره ها خود را خوشبخت می دانست (O zamanlar özünü xoşbəxt hesab edərdi)

[4, s. 141]

Müasir fars dilində istifadə olunan vasitəsiz tamamlıqları cümlənin ikinci dərəcəli üzvü kimi iki qrupa bölmək olar:

1. Mənaca müəyyən olan vasitəsiz tamamlıqlar
2. Mənaca qeyri-müəyyən olan vasitəsiz tamamlıqlar

Məlum olduğu kimi mənaca müəyyən olan vasitəsiz tamamlıq həmişə “ز” son qoşması qəbul edir. “ز” son qoşmasına “علامت مفعول صریح” və ya “علامات متمم بی واسطه” deyilir. Məsələn:

- پسری بود که از توجه همه ی حاضرین را به خود جذب می کرد
(Bütün iştirakçıların diqqətini cəlb edən bir oğlan idi)

Bu cümlədə “توجه همه ی حاضرین” vasitəsiz tamamlıqdır və mənacaq konkret və müəyyən olduğu üçün “ز” son qoşması ilə işlədilmişdir. Vasitəsiz tamamlıq rolunda çıxış edən söz mənaca müəyyən və konkret olmadığı təqdirdə isə bir qayda olaraq “ز”sız istifadə olunur. Məsələn:

- خیلی عجله داشت که کسی زودتر از او ترفیع نگیرد

(Heç kimin ondan əvvəl yüksəlməməsi üçün çox tələsirdi)

Bu cümlədəki “ترفیع” qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır. Müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar leksikləşmiş (sözləşmiş) izafət birləşmələri ilə də ifadə oluna bilərlər. Qeyri-müəyyən vasitəli tamamlıqlar isə müəyyən bir qrammatik vasitə ilə cümlənin xəbərinə tabe olur [2, s. 156].

Vasitəli tamamlıq feillərin mənalarını tamamlamaq məqsədi ilə qoşma və ya ədat vasitəsi ilə feilə bağlanan üzvlərdir. Bu üzvlər köməkçi/ ikinci dərəcəli üzv olduqları üçün cümlədə həmişə mövcud olması zəruri deyil. Vasitəli tamamlıqlar bilavasitə bir cümlə daxilində daha geniş mənaları ifadə etmək üçün, daha çox ifadə və mənə əlaqəsi yaratmaq üçün istifadə olunurlar. Tamamlığın bu növü fars dilinə aid nəzəri əsərlədə adətən “متمم با واسطه” və ya “مفعول با واسطه” adları ilə təqdim olunurlar. Onlar adətən cümlə daxilində daha geniş və tamamlayıcı mənalar ifadə etmək, daha çox nəzəri cəlb edəcək ifadələri təmin etmək məqsədi ilə istifadə olunurlar [1, s. 366].

- دو ماه بعد از همسر خود جدا شد و به تهران بازگشت
(İki ay sonra öz yoldaşından ayrıldı və Tehrana qayıtdı)
- قطار در ایستگاهی توقف کرده بود
(Qatar bir stansiyada dayanmışdı)
- مرد کیف پولش را در ایستگاه گم کرده بود
(Kişi pul kisəsni stansiyada itirmişdi)
- مردم با سوزن بر بازو و دست خود نقش هایی را رسم می کردند
(İnsanlar iynə ilə əl və qollarına rəsmlər çəkirdirdilər)
- پهلوانی رفت و خرس را از چنگ اژدها نجات داد
(Bir pəhləvan getdi və ayını əjdahanın caynağından xilas etdi)

Əvəzlilərin də tamamlıq rolunda çıxışı mümkündür. İşarə əvəzliləri (vasitəli tamamlıq) Məsələn:

- میوه ها را خورده اند و از آنها چیزی باقی نمانده است

(Meyvələri yeyiblər və onlardan heçnə qalmayıb)

- ما درویشم به همین قناعت می کنیم

(Biz dərvişik və buna pərhizkarlıq edirik) [1, s.126]

Sual əvəzliləri (vasitəsiz tamamlıq)

- از شهر های ایران کدام را دوست دارید ؟

(İranda şəhərlərindən hansını sevirsiniz?)

- نمی دانم کدام را می خواهند ؟

(Bilmirəm hansını istəyirlər?) [1, s.128]

Qayıdış əvəzliyi (vasitəli tamamlıq)

- تمام کتابهایی که خریده بودم با خود به مدرسه بردم

(Aldığım bütün kitabları özümmlə məktəbə apardım)

- اگر خوب نگاه کنی هیچکس را عاجز تر از خود نمیبینی

(Əgər yaxşı baxsan, heç kimi özündən daha aciz görməzsən) (130)

Şəxs əvəzliyi (vasitəli tamamlıq)

- به من گفتند که این مرد در جوانی کوزه گر بود

(Mənə bu cavanın gənclikdə kuzəçi olduğunu dedilər)

- شما نباید از ایشان چیز های زیادی بخواهید

(Siz ondan (onlardan) daha çox şeylər istəməlisiniz) (131)

Qeyri-müəyyən əvəzlilər (vasitəli tamamlıqlar)

- زن به او نگاه کرد و چیزی نگفت

(Qadın ona baxdı və heç nə demədi)

- این دردها را نمی توان به کسی اظهار کرد

(Bu dərdləri heç kəsə izah etmək olmaz) [1, s.133]

Nəticə. Fars dilinə aid olan tədqiqat əsərləri göstərir ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi fars dilində də cümlənin əsas və ikinci dərəcəli üzvləri adı altında qrammatik kateqoriyalar mövcuddur. Bu kateqoriyalar arasında cümlədəki

məzmunun genişləndirilməsində tamamlığın xüsusi mövqeyi var. Fars dilində tamamlığın vasitəsi və vasitəsiz olmaq üzrə iki növü müşayiət olunur və onların funksionallığı Azərbaycan dilindəki qrammatik vəziyyətlə eyniyyət təşkil edir. Fərqli məqam isə Azərbaycan dilində vasitəsiz tamamlıq təsirlik hal tələb etdiyi kimi, fars dilində bu halı idarə edən son qoşmanın istifadə olunmasıdır.

İstifadə edilmiş dəbiyyat

1. Yıldırım.N. Farsca dil bilgisi. İstanbul: Kabaıcı, 2017, 440 s.
2. Neyyərzaman.H. Fars dili. Bakı: Yazıçı, 1986, 287 s.
3. Mahmudov. H. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi. Bakı, 1985
4. فرشپوردخ. جمله و تحول آن در زبان فارسی. تهران: ققوس. ۱۳۷۵. ص ۳۵۰.

Key words: parts of a sentence, objects, complementary supplement, indirect complement, accusative

Ключевые слова: части предложения, дополнения, дополнительные объекты, косвенные объекты, винительный падеж

Complementary and indirect supplement in Persian

Summary

In Persian language, the words and compounds that make up the sentence are presented under the names of sentence components. The components of the sentence are divided into main elements of the sentence and secondary elements of the sentence. In sentences, some components can be dissolved by removing them from the sentence, they cannot be abbreviated, but some others can be removed and the sentence can be made without them. These are called second degree components. One of them is called a supplement. In Persian, the supplement is divided into direct and indirect types. Meanwhile, it has been found that in Persian language, like in Azerbaijani language, it is completed in mediate and direct form. Their status and function remain the same as the grammatical form and function of the Azerbaijani language. The distinctive point is that in Persian language, when the complement is used with an intermediary "ra" is used because the impact category is observed.

Дополнительные и косвенные дополнения в персидском языке

Резюме

В персидском языке слова и сложные слова, из которых состоит предложение, представлены под названиями компонентов предложения. Составные части предложения делятся на главные элементы предложения и второстепенные элементы предложения. В предложениях одни компоненты могут образовываться путем их удаления, их нельзя сокращать, а некоторые другие можно удалять и без них можно составлять предложения. Они называются компонентами второй степени. Один из них называется дополнением. В персидском языке дополнение делится на прямое и косвенное. Между тем установлено, что в персидском языке, как и в азербайджанском, оно завершается в опосредованной и прямой форме. Их статус и функция остаются такими же, как грамматическая форма и функция азербайджанского языка. Отличительной чертой является то, что в персидском языке, когда дополнение используется с посредником, используется «ра», потому что соблюдается категория воздействия.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

AHARON APPELFELDİN YARADICILIGINDA HOLOKOST MÖVZUSU

Hər bir xalqın ədəbiyyatı onun tarixi ilə, mədəni həyatı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Eləcə də yəhudi xalqının ədəbiyyatına nəzər salsaq, görürük ki, bu ədəbiyyat tarixlə bərabər addımlayır. Xalqın mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini özündə cəmləyir. XX əsrin II yarısındakı ədəbiyyata nəzər salsaq, biz görə bilərik ki, yəhudi xalqının tarixi keçməklə müharibələrlə əhatəli olduğuna, müharibələr dövrü olduğuna görə ədəbiyyatda da bu öz əksini tapmışdır. Təbii ki, yəhudilər ölkə daxilində gedən müharibələri öz əsərlərində əks etdirlər də, eyni zamanda, ölkə xaricində yaşayan yəhudilərin həyatını da, müharibə ilə bağlı faciələrini də əks etdirmişdir. Buna misal olaraq, biz Holokost mövzusunda götürə bilərik. Bəs Holokost nədir? Holokost Yəhudi Soyqırımı və ya HaŞoah (İbricə: הַשׁוּאָה fəlakət mənasına gəlir) Adolf Hitler liderliyindəki Nasist Almaniyası dövründə Heinrich Himmler rəhbərlik etdiyi SS qüvvələri tərəfindən işğal olunan sərhədlər içərisində olan 6 milyon yəhudinin sistemə şəkildə öldürüldüyü soyqırımıdır (1). Holokost həm də yəhudilərin dini mərasimlərində yandıraraq Tanrıya təqdim etdikləri məhsuldu. Doğrudur, Holokost yəhudilərə qarşı törədilmiş bir soyqırımıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Holokostda yalnız yəhudilər deyil, əlillər, homoseksuallar, döyüşdə əsir düşmüş insanlar, “qaraçılar” və hətta faşizmə qarşı durmuş almanlar belə qətlə yetirilmişdir. Bu insanların faşizmə görə öldürülmə səbəbləri “yaşama haqqı olmayan aşağı irq” olmalarıdır. Bütün bunlar nəzərə alınarsa, Holokost qurbanlarının sayı 17 milyona qədər çatır ki, bu, həqiqətən, böyük bir faciədir. Bu nəin ki yəhudilərə, bütün insan irqinə təsir edən ağır bir fəlakətdir. Elə bu səbəbdəndir ki, bu mövzuyla bağlı "Schinderlin siyahısı", "Həyat gözəldir", "Pianist", "Zolaqlı pijamalı uşaq" və s. adlı filmlər yaradılmış, kitablar yazılmışdır. Bu filmlərin və kitabların hər birində tarixin qanlı səhifələri mükəmməl bir şəkildə əks olunmuşdur. Yəhudilərin hüquqlarının necə əlindən alınması, bəzi təməl qidalardan belə onlara satılmasının qadağan olunması, yəhudi olduqlarını bildirmək üçün yəhudilərin üzərlərində Davudun ulduzu simvolunun asılma məcburiyyəti, yəhudilərin şəxsi mülklərinin qarət olunmaları, xəstələrə dərman belə verilməməsi və ən sonda məhkəməyə belə müraciət etmə hüquqlarının olmaması, bütün bunlar filmlərdə çox gözəl əks olunsa da, izlərkən bunların gerçək olduğunu bilmək belə insan psixologiyasına təsir edir. Çünki bu filmlərin sonunda yəhudilər toplanaraq sıralı bir şəkildə qaz sobalarında diri-diri öldürülür və təəssüf ki, bunlar hamısı gerçək bir fəlakət, bir soyqırımıdır.

Holokostla bağlı yazan müəlliflər yəhudi ədəbiyyatında yetərincə öz sözünü deyib. Buna misal olaraq, biz nəhəng üçlüyü göstərə bilərik. Holokost faciəsinin yaşandığı dövrdə yaşamış, bu faciələrin canlı şahidi olmuş bu nəhəng üçlük sonrakı həyatlarında da bu faciəni unutmamış, son günlərində Holokostla bağlı həyatı əks etdirən əsərlər yazmağa davam etmişdir. Bu nəhəng üçlükdən biri Amos Ozdur. İsraili yazar Amos Oz və ya əsl adı ilə desək, Amos Klausner 1939-cu il mayın 4-də anadan olmuşdur (2, s. 30). İsraildəki sülh təşkilatı Peace Now hərəkatının qurucularından biri olan Amos Oz həmişə İsrail-Fələstin münaqişəsindəki sülhsevər mövqeyi ilə tanınsa da, özü 1967-ci ildə Altıgünlük müharibədə, 1973-cü ildə Yom Kippur müharibəsində iştirak etmişdir. Görünür, onun Peace Now hərəkatına qoşulması da elə bu səbəbdəndir. Holokost mövzusunda əsərlərinə, yazılarına görə o, 1998-ci ildə "İsrail Ədəbiyyat mükafatı"na, 2002-ci ildə isə "İfadə Azadlığı" mükafatına layiq görülmüşdür. Amos Oz özünəməxsus qələmi ilə yazıb yaratmış, həm uşaqlara, həm böyüklərə xitab edən müxtəlif janrlı əsərlər yaratmışdır ki, bunlardan "Kənd həyatından incilər", "Yəhudiyə görə İncil", "Velosipetim və ilk eşqim", "Dostlar arasında", "Eşq və qaranlıq" kimi bir çox əsərlərin adlarını qeyd edə bilərik ki, yenə də, mənim fikrimcə, bunlardan heç biri Holokost mövzusunda yazdığı "Yaşam və ölüm qafiyələri" və onun şah əsəri olan "Qara qutu" əsərinə çata bilməz. Nəhəng üçlükdən bir digəri isə Benjamin Tamuzdur. 1919-cu ilin iyulunda dünyaya gözlərini açmış Benjamin Tamuz bir jurnalist, rəssam, tənqidçi, heykəltaras və hər şeydən əvvəl Holokostla bağlı yazıb-yaratmış İsraili bir yazar idi (2, s. 49). Beş yaşında ikən ailəsi ilə birgə Fələstinə köçən Benjamin Tamuz orada bir İbri Liseyinə getmiş və hələ gənc yaşlarında Kənan hərəkatının bir üzvü olmuş, daha sonralar isə Kommunist təşkilatına qoşulmuşdur. 1979-cu ildən 1984-cü ilə qədər Oxford Universitetinə qonaq müəllif olaraq dəvət edilmiş Benyamin Tamuzun ən məşhur əsərlərindən Anarın azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi "Üfüq" əsərini və dünyaca məşhur, özlüyündə Qurban Səidin "Əli və Nino" əsərini xatırladan "Minatours" əsərlərinin adlarını qeyd etmək mümkündür. Nəhəng üçlüyün ən böyük nümayəndələrindən bir digəri isə Aharon Appelfelddir. Maraqlıdır ki, 16 fevral 1932-ci ildə anadan olan Aharon Appelfeld ömrünün sonuna qədər Holokost mövzusunda yazıb yaratmışdır (3). Bəs buna səbəb nə olub? O bir ömür boyu bu mövzuda yazıb və yorulmayıb. Yeni-yeni sujetlər, yeni-yeni obrazlar yarada bilib. Səbəb isə müəllifin özünün Holokost iştirakçısı olması və tam təsadüf nəticəsində sağ qalmasıdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, atasını ölmüş bilən Aharon Appelfeld illər sonra Nasist düşərgəsindən sağ çıxanların arasından atasının adını tapıb onunla qovuşmuş, lakin bu o qədər təsirli bir səhnə olmuşdur ki, Appelfeld yaradıcılığı boyunca bu mövzuda yazı bilməmişdir. Aharon Appelfeldin yaradıcılığı boyu qələmə aldığı əsərlərdən bəzilərinin adlarını çəkək. O, 1962-ci ildə "Ashan Achshav", 1963-cü ildə "Bagai Haporeh", 1965-ci ildə "Kfor Al Haaretz", 1968-ci ildə "Bekomat Hakarka", 1971-ci ildə "Adanei Hanahar" və "Haor Vehakutonet", 1973-cü ildə "Keishon Haayin", 1975-ci ildə "Kemeah Edim" və "Shanim Veshaoth", 1978-ci ildə "Tor Haplaot", 1979-cu ildə "Masot Beguf Rishon" və "Badenheim Ir Nofesh", "1980-ci il də "Makot Haor", 1983-cü ildə "Hakutonet Vehapasim" və "Tzili:Sipur Haim", 1985-ci ildə "Beet Ubeona Ahat", 1988-ci ildə "Ritzpat Esh Keter", 1989-cu ildə "Katerina", 1991-ci ildə "Mesilat Barzel", 1994-cü ildə "Layish", 1995-ci ildə "Timyon", 1997-ci ildə "Michreh Hakerach", 1999-cu ildə "Sipur Hayim" və "Kol Asher Ahavti", 2000-ci ildə "Masa El Hachoref", 2001-ci ildə "Layla Veod Layla", 2003-cü ildə "Pitom

¹⁰¹ Bakı Dövlət Universitetinin Ərəb filologiyası kafedrasının magistrantı.. Email: aydanhuseynli19@gmail.com

Ahava”, 2004-cü ildə “Pricha Prait”, 2005-ci ildə “Polin Eretz Yeruka”, 2006-cı ildə “Pirchei Haafela”, 2007-ci ildə “Chayim Shlemim”, 2008-ci ildə “Vehaza am Od Lo Nadam”, 2010-cu ildə “Haish Shelo Pasak Lishon”, 2011-ci ildə “Mayim Adirim”, 2012-ci ildə “Ad Chod Hatzaar”, 2013-cü ildə “Avi Veimi” və “Yalada Shelo Min Haolam Hazeh”, 2014-cü ildə “Yamim Shel Behirut Madhima”, 2015-ci ildə isə “Leilot Kayitz Arukim” adlı əsərlərini qələmə almışdır.

Bu məqalədə isə biz daha çox onun “Katerina” və “Badenheim” əsərlərinə diqqət yetirib yer ayıracığıq. Appelfeld “Katerina” (4) romanında müharibə dövründən, onun əzablı günlərindən bəhs etdiyi halda, “Badenheim” (5) romanında isə müharibədən əvvəlki günlərdən bəhs edir. Appelfeld “Badenheim” romanında daha çox yəhudilərin fikirlərindən, onların ana torpaqlarına dönmə istəklərindən bəhs edərkən, “Katerina” romannında isə tam əksinə heç bir yəhudinin səsini eşitmək istəmir. Onun yerinə Rutenyada anadan olan, yəhudilərə nifrət hissi ilə böyümüş bir qızın dilindən yəhudiləri təsvir etmişdir. Hər iki əsərində də o, yəhudi dini bayramlarından danışmış, ibri mənşəli sözlərdən istifadə etmiş, dini ayin icra edən, Şabat günü dua oxuyan insanları təsvir etmişdir. Məsələn: hər iki əsərdə də “koşer”dən bəhs etmişdir. Koşer Müsəvi şəriatına görə təmiz sayılan, dini adətlərə görə hazırlanmış halal qidadır. “Badenheim” romanında bu belə aydın izah olunmadan adı çəkilir, lakin “Katerina” romanında isə dönə-dönə ət ilə südü bir-birinə qatmamağın önəmi vurğulanır. Yeri gəlmişkən, bunu da qeyd edim ki, “Katerina” romanında özünü yəhudilərin içərisində tapan qız hər an yəhudi adət-ənənələrinə məruz qalır, hətta özü də ibadət etməyə, bayramları qeyd edib dua etməyə başlayır. “Badenheim” romanında isə bunların önəmi çox da vurğulanmır, hətta öz torpaqlarından qovulmuş, Polşanın “Badenheim” qəsəbəsində məskunlaşmış yəhudilər tədricən öz dillərini unutmuş, hətta onların xaxamları belə anlaşılmayan bir ləhcə ilə yarı ibri, yarı arami dilində danışır. Xaxamdan danışmışkən, qeyd etmək mütləqdir ki, xaxam sözünün özü də ibri mənşəli olub “müdrük” mənasına gəlir. “Badenheim” əsərində “kantor”-sinaqoq ayinlərində ibadət edənlərin lideri, “kifir”- Müsəvi olmayanlara verilən ad, “ostjuden”- şərqi Avropa ölkələrindən köç edən, xüsusən, yoxsul, kirli, kobud insanlar olaraq qəbul edilib alçaldılan yəhudi qrupu, “yanuka”-dahi uşaq kimi yəhudi mənşəli sözlərdən istifadə edilmişdir. “Katerina”da isə “Şabat”, “Yom Kippur”, “Roş-ha-Şana, “Sukot” və s. kimi yəhudi dini bayramlarının adları qeyd olunmuşdur. Bundan başqa “Badenheim” də personajlar əsərin əvvəlində optimist idilərsə, artıq əsərin sonunda pessimist olmağa və yaxud əksinə olmağa başlayır, Badenheimdəki yəhudi cəmiyyəti arasında çaxnaşmalar yaranır, yəhudi əsilli camaat bir-birləri ilə dalaşmağa başlayır. Hətta hava şəraiti belə dəyişir. Əsərin əvvəlində açıq, günəşli hava yerini qara buludlara buraxır ki, bütün bunlarla yazar əslində, yaxınlaşan faciədən xəbər verir. Amma hər kəs yaxınlaşmaqda olan bu böyük fəlakəti qəbullanmağı rədd edir. “Katerina”da isə bir çox personaj Katetinin həyatından gəlib keçir ki, bu personajların hər birinin bir yəhudi olması da yazarın kiçik bir oyunudur. O, əslində, bütün bu yəhudi personajlarla baş qəhrəmanımızı böyütməyə və onu yəhudi həyatı ilə tanış olmağa məcbur edir. Hər iki əsərdə də Holokostun izləri və Holokostun gələcəyinə dair işarələr mükəmməl şəkildə əks olunmuşdur. Düzdür, “Badenheim” hələ o dəhşətli faicədən, Holokostdan əvvəli təsvir edir, lakin yenə də ən az Holokostda gedən hadisələri, faciələri təsvir edən “Katerina” qədər təsiredici və tükürpərdicidir. Məsələn: əcazını qarət edərək özlərinə gələcək, hiss etdikləri çətin günlər üçün dərman götürən, daha sonra heç bir azuqə, heç bir xoşbəxt edəcək bir şey tapmadıqda bunlardan istifadə etməyə başlayan, beyinlərini “rahatlaşdırmağa” çalışan, gələcək bəlalardan uzaqlaşmaq istəyən bu yəhudi əsilli insanları “Katerina” romanında Benjaminin dəhşətli ölüm səhnəsinin, atasız qalan uşaqların göz yaşlarının, Katerinin məhz yəhudi olduğu üçün öldürülən bir neçə aylıq uşağının və yəhudilərin əslində günahları olmadığını anlayıb onların tərəflərini tutduğu üçün həbsə girən Katerinin bir xəbərçisidir. “Badenheim” romanında “Təmizlik Şöbəsi” tərəfindən təmsil edilən Nasist rejimi qəsəbəni bağlamağa və sakinlərini Şərqi Avropaya daşımağa hazırlanmağa başlayır. Bir-birlərini günahlandırmağa və ağıllarını itirməyə başlayan əhali yaxınlaşan qiyaməti rədd edir, optimist olmağa davam edir (6). “Təmizlik Şöbəsi” isə onları doğma torpaqlarına aparmaq adı altında bütün yəhudiləri qeydə alır, onları sorğu-suala cəlb edirlər. Əslində, bu “Katerina” romanında da bəhs edilən, insanları amansızcasına qətl edən, Benjamin, Rose’u, Katerinin onları öldürməsinlər deyər, Ruten dilini öyrətdiyi Benjaminlə Rose’un uşaqları Musa və İbrahimi, Hennie’i, Sofu, Katerinin Benjaminin xatirisinə adını Benjamin qoyduğu oğlunu məhz yəhudi olduğu üçün gözünü belə qırpmadan öldürən, yəhudi əsilli uşağa belə insaf hissi duymayan, vicdanını itirmiş həmin o “Təmizlik Şöbəsi”dir.

Əslində, bu günahsız insanlar hər bir şeydən xəbərsiz idilər və “lənətlənmiş olan bu xalqın “Nasistlərin dediklərinə görə günahı böyük idi. Axı “onlar insan öldürüblər, onlar lənətlənmişdilər” Və gerçək budur ki, “insan öldürürlər” iddiası ilə öldürülən günahsız insanların, körpələrin amansızcasına öldürülməsinin nə dərəcədə düzgün olması mübahisə mövzusu belə ola bilməz. Aharon Appelfeld əsərlərindəki personajları yaradarkən çox da uzağa getmir, o yaratdığı personajları öz həyatından ilhamlanaraq qələmə alır, yaradır. “Katerina” romanında o, Katerinin simasında ona yardım edən bütün qadınları təsvir edir, Katerinin uşaqlara Ruten dilini öyrətməsi əslində, Nasist düşərgəsindən sağ çıxmasında böyük payı olan dayəsinin ona ukraynca öyrətməsinin təsviridir. Katerinin anasının onu atasından qoruması isə əslində, Appelfeldin erkən yaşda itirdiyi anasının onu bütün pisliklərdən qorumasının təsviridir. “Badenheim”dəki yəhudi əsilli musiqiçilər, xaxamlar, yarı ibri, yarı aramicə danışan insanlar, hər iki əsərdəki bayramlarda ayinlər icra edən, dualar edən, halal nemətlərdən istifadə edən, ətlə südü bir-birinə qatmayan, lazım gəlmədikcə danışmayan, boş söhbətlərdən uzaq durub başları işlərinə qarışmış bütün o yəhudilər isə əslində, Aharon Appelfeldin həyatı boyu qarşılaşdığı, bəlkə də, ölümə məruz qalmış yəhudilərdir.

Bunu da qeyd etmədən ötmək olmaz ki, Appelfeldin qələmi çox kəskin idi, o, gerçəkləri deməkdən heç vaxt çəkinməmişdir. Və əsərlərinin məzmunun gözəl bir şəkildə yazılıb, xüsusən də, sonlarının müəmmalı, qeyri-müəyyən və bir o qədər də təsirli verilməsi onun nə qədər mükəmməl bir yazar olduğuna işarədir. Yeri gəlmişkən, bu əsərlərində sonluğunu qeyd etmək istəyirəm, “Badenheim”də çirklə, çirkin bir vəqona mindirilərkən ölümə aparılan yəhudilərdən biri “Vəqonlar çox

kirlidir, demək ki, çox uzağa getməyəcəyik” deyir. (5, s. 190) . Katerina isə “heyf ki, ölümlər danışa bilmir.”(6, s. 291) sözləri ilə bitir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://az.wikipedia.org/wiki/Holokost>
2. İsrail yazıçıların hekayələri. Bakı: Azər məsr, 2000, 183 s.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Aharon_Appelfeld
4. Aharon Appelfeld. Katerina. New York: United States by Random House, 1992, 292 s.
5. Aharon Appelfeld. Badenheim. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık ve Sanayi AŞ. 2007.200 s.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Badenheim_1939

Açar sözlər: Holokost, Amos Oz, Benjamin Tamuz, Aharon Appelfeld, Katerina, Badenheim

Ключевые слова: Холокост, Амос Оз, Бенджамин Таммуз, Аарон Аппельфельд, Катерина, Баденхайм

Key words: Holocaust, Amos Oz, Benjamin Tamuz, Aharon Appelfeld, Katerina, Badenheim

Aydan Hüseynli “Aharon Appelfelin yaradıcılığında Holokost mövzusu”

Xülasə

Hər bir xalqın ədəbiyyatı onun tarixi ilə sıx bağlıdır. İsrail ədəbiyyatı da eyni ilə bu şəkildədir. Belə ki, XX əsrin ikinci yarısındakı ədəbiyyata nəzər salsaq, biz daha çox XX əsrin I yarısının sonlarında baş verən Holokost faciəsindən yazıldığını görürük. Holokost yəhudi xalqının tarixində unudulmaz bir faciədir. Tarixin bu qanlı səhifələri ədəbiyyata da təsirsiz ötüşməyib. Holokost mövzulu əsərlərdən danışarkən biz mütləq şəkildə nəhəng üçlükdən danışmalıyıq. Nəhəng üçlük deyərkən Amos Oz, Benjamin Tamuz və Aharon Appelfeld başa düşülür. Hər üç yazar müharibənin şahidi olmuş, Holokostun faciəvi tərəfini görmüş və yaradıcılıqlarında dönə-dönə bu mövzuya toxunmuşdur. Hər biri Holokostu özünə məxsus şəkildə təsvir etmişdir. Yazarlar Holokostu xalqın gözündən, görmək istədikləri kimi, siyasi baxımdan və s. şəkildə təsvir etmişlər. Appelfeld isə daha çox xalqın gözündən bu faciəni təsvir etmiş, gerçəkləri bütün çıpaqlığı ilə deməkdən heç vaxt çəkinməmişdir. O, “Katerina” romanında müharibənin gerçəkliyindən, müharibə dövründən yazmışdır. Bundan başqa həm də yəhudi adət-ənənələrindən bəhs etmiş, yəhudilərin dini bayramlarında etdiyi dualardan, çox səssiz bir insan olmalarından, halala, harama önəm vermələrindən bəhs etmişdir. “Badenheim” romanında isə müharibədən əvvəlki günlərdən bəhs etmişdir. Yəhudi əsilli insanların qeydə alınmasından, ərzağın bitməsindən, insanların bir-birlərini qınamasından bəhs olunur. Appelfeld öz təsiredici qələmi ilə seçilir və hər iki roman təsiredici və müəmmalı şəkildə bitərək oxucunu düşündürür.

Айдан Гусейнли “Тема Холокоста в творчестве Аарона Аппельфельда”

Резюме

Литература каждого народа тесно связана с его историей. Израильская литература такая же. Итак, если мы посмотрим на литературу второй половины 20 века, то увидим, что в ней в основном написано о трагедии Холокоста, случившейся в конце 1-й половины 20 века. Холокост – незабываемая трагедия в истории еврейского народа. Эти кровавые страницы истории оставили след в литературе. Говоря о произведениях на тему Холокоста, мы обязательно должны говорить о большой тройке. «Большая тройка» – это Амос Оз, Бенджамин Тамуз и Аарон Аппельфельд. Все три писателя были свидетелями войны, видели трагическую сторону Холокоста и неоднократно затрагивали эту тему в своих произведениях. Каждый описал Холокост по-своему. Авторы описали Холокост глазами народа, так как они хотели видеть, с политической точки зрения и т.д. Аппельфельд же, больше описывал эту трагедию глазами народа и никогда не стеснялся говорить правду во всей ее наготы. В своем романе «Катерина» он писал о реалиях войны и военного периода. Кроме того, он также говорил о еврейских обычаях и традициях, о молитвах евреев в их религиозные праздники, о том, как быть очень молчаливым человеком, и о важности халяля и харамы. В романе «Баденхайм» он рассказал о днях до войны. В нем говорится о регистрации лиц еврейского происхождения, о нехватке продуктов, об осуждении людей друг друга.. Аппельфельд отличается впечатляющим почерком и оба романа заканчиваются впечатляюще и загадочно, заставляя читателя задуматься

Aydan Hosseinli “The theme of the Holocaust in the works of Aharon Appelfeld”

Summary

The literature of each nation is closely related to its history. Israeli literature is the same. So, if we look at the literature of the second half of the 20th century, we will see that it is mainly written about the tragedy of the Holocaust, which happened at the end of the 1st half of the 20th century. The Holocaust is an unforgettable tragedy in the history of the Jewish people. These bloody pages of history have left the impact on literature. When talking about Holocaust-themed works, we definitely have to talk about the big three. The Big Three refers to Amos Oz, Benjamin Tamuz and Aharon Appelfeld. All three writers witnessed the war, saw the tragic side of the Holocaust and repeatedly touched on this topic in their works. Each has described the Holocaust in its own way. The authors described the Holocaust through the eyes of the people, as they wanted to see it, from a political point of view, etc. Appelfeld, on the other hand, described this tragedy more through the eyes of the people and never hesitated to tell the truth in all its nakedness. In his novel "Katerina", he wrote about the reality of the war and the war period. In addition, he also spoke about Jewish customs and traditions, Jewish prayers on their religious holidays, about being a very quiet person, and about giving importance to halal and haram. In the novel "Badenheim" he talked about the days before the war. It talks about the registration of people of Jewish origin, the running out of food, people condemning each other. Appelfeld is distinguished by his impressive handwriting and both novels end in an affecting and mysterious way that leaves the reader thinking.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ОБУЧЕНИЕ ЧТЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Обучение чтению необходимо рассматривать как одну из главных проблем методики преподавания русского языка иностранцам. «Программа по русскому языку для студентов – иностранцев» предусматривает в качестве одной из основных целей формирование у студентов навыков и умений чтения. В процессе обучения русскому как иностранному чтение, как и устная речь, выступает в качестве цели и средства: в первом случае студенты должны овладеть чтением как источником получения информации; во втором пользоваться чтением для лучшего усвоения языкового и речевого материала. Использование чтения в качестве источника получения информации создает необходимые условия для стимулирования интереса к развитию этого вида деятельности, который студент может удовлетворить самостоятельно, поскольку для чтения не требуется ни собеседник, ни слушатели, а нужна лишь книга.

С точки зрения психологии «чтение – это сложный вид речевой деятельности, в основе которой лежит так называемый алгоритм чтения», то есть определенная последовательность умственных действий, направленных на извлечение и понимание информации, содержащейся в письменном тексте. Это понимание обеспечивается в том случае, если читающий овладел техникой чтения, то есть обладает умением устанавливать звукобуквенные соответствия, владеет фонетической структурой слова, его фонемным составом, слоговой и акцентно-ритмическими структурами, навыками слитного произношения слов и синтагматического членения предложений. В зависимости от коммуникативных задач чтение делят на просмотровое, ознакомительное и изучающее.

При просмотровом чтении ставится задача получить самое общее представление о теме и круге вопросов, рассматриваемых в тексте, или найти какую-либо информацию. Для достижения этой задачи бывает достаточно прочитать заголовки, отдельные абзацы или предложения.

Ознакомительное чтение имеет целью выяснение вопросов, затрагиваемых в тексте, и способов их решения. Этот вид называют иногда «чтением с общим охватом содержания», поскольку читающий уделяет внимание только основной информации, пренебрегая второстепенными деталями. Для получения этого результата, что составляет не менее 75 процентов всей информации, текст в быстром темпе прочитывается целиком. Одной из основных методических задач при обучении чтению является отбор текстового материала. Основными критериями содержательной стороны текстов являются:

- познавательная ценность текста;
- соответствие текста интересам учащихся;
- культурологическая ценность.

Тексты дают студентам-иностранцам информацию о жизни в стране, где они живут и учатся. Целью изучающего чтения является максимально полное восприятие информации текста. Такой вид чтения предполагает запоминание содержания для последующего пересказа, обсуждения, использования в работе. На начальном этапе обучения большое внимание уделяется изучающему чтению, при котором студенты должны полно и деятельно понять текст, чтобы потом воспроизвести прочитанную информацию с той или иной степенью свернутости (в виде ответов на вопросы, пересказ текста, в устной и письменной форме). Ознакомительное и просмотровое чтение на этом этапе занимает значительно меньшее место.

Учебные действия, направленные на обучение изучающего чтения, имеют целью развить смысловую и языковую догадку, умение производить грамматический анализ текста и трансформацию, вычленять информацию и воспроизводить прочитанное с разной степенью свернутости. Немаловажное значение имеет обучение технике чтения. Выработка основных навыков техники чтения происходит на начальном этапе изучения языка. Но умение читать вслух не переходит автоматически в умение читать про себя, а зрелое чтение характеризуется именно этим умением. Чтение про себя заключается в том, чтобы исключить внешнее проговаривание и до минимума сократить внутреннее, добиваясь так называемого визуального чтения «чтение глазами». Необходимо подчеркнуть, что чтение вслух является объектом целенаправленного формирования лишь на начальном этапе обучения.

Для успешного обучения иностранных студентов чтению на русском языке необходимо определить показатели, которые характеризуют изучающий вид чтения. Совершенно очевидно, что целью обучения чтению на иностранном языке должно быть достижение по крайней мере того минимального уровня, который характеризует чтение на родном языке. По данным С.К. Фоломкиной такими показателями могут быть для изучающего чтения – полнота, точность, глубина понимания чтения в 50-60 слов в минуту.

Методика обучения чтению учащихся, у которых уже в достаточной мере сформирована коммуникативная деятельность на родном языке, имеет ту особенность, что у них уже создан коммуникатор приёма информации при чтении на родном языке, есть запас сформированных речевых умений и навыков. Это обстоятельство оказывается важным позитивным фактором при обучении чтению. На становление иноязычного речевого процесса оказывают влияние и индивидуальные особенности учащихся – особенности внимания, памяти, мыслительных операций. Экспериментальным путем доказано, что успешность овладения чтением на русском языке в значительной мере

¹⁰² BDU.Rus dili müəllimi

зависит от степени развитости у учащихся тех операций, которые определяются психофизиологической природой чтения – восприятия и понимание читаемого. Учебные тексты способны:

- с одной стороны, демонстрировать сочетаемость изучаемой лексики в контексте, а с другой стороны, предоставлять всевозможные сюжеты для говорения, что во многом определяет содержание высказывания;
- с помощью текста вводить и далее прорабатывать единицы речи, выражающие страноведческую информацию по данной теме;
- обогащать словарный запас студентов, актуализировать слова, усвоенные ранее, вызывать у обучаемых студентов потребность высказываться;
- устанавливать органическую связь нового языкового материала с ранее пройденным.

Достижению этих целей в изучающем чтении способствует отбор и соответствующая адаптация текстового материала, включающего минимум языковых трудностей. Процент этих трудностей увеличивается от урока к уроку. Наиболее значимым компонентом для изучающего вида чтения играют важную роль его объём, логико-композиционная структура, сложность языкового материала. Понятие учебного текста на начальном этапе обучения не связано с большим текстом. Первоначальные навыки чтения с пониманием смысла всего текста лучше всего вырабатываются именно на адаптированных небольших текстах, но обязательно законченных, имеющих сюжетную линию. Тематика текстов должна быть приближена к реальным жизненным условиям. Тексты должны стать образцами, по которым студент мог бы составить свой рассказ на актуальную для него тему.

Тексты, представленные в пособии, интересны по содержанию и четко структурированы. Тематика текстов разнообразна: в них рассказывается не только о повседневной жизни, об учебе, но и содержится социокультурная информация о жизни. Выбор вопросов к заданному тексту также имеет большое значение. Вопросы должны быть несложными и понятными, но в то же время, наводить студента на размышления, вызывать эмоции и дискуссию. Очень важны диалоги, охватывающие различные темы повседневной жизни студентов. Они могут служить образцом для построения собственного высказывания. Диалоги вызывают у студента желание, потребность говорить, выразить свои мысли, чувства, а не только воспроизводить чужие. Например, ориентируясь на языковой материал текста «Моя семья», студент расскажет о своей семье, текст о Москве или городе, в котором живёт сейчас студент, поможет ему рассказать о своём родном городе и т.д. Уже в условиях начального этапа, когда возможно использование только специального и значительно адаптированного текстового материала, информативная ценность текстов страноведческого цикла достигается включением в них сведений о стране, в которой живёт студент, о культурной жизни этой страны. С этой точки зрения для студентов – иностранцев, обучающихся в Азербайджане, представляет интерес описательные тексты пособия «Учебник русского языка для студентов-иностранцев»: «Баку», «БГУ» и др.

Практика показывает, что в условиях ограниченного слова – для начального этапа обучения русскому языку возможно составление и использование текстов, отличающихся достоверностью (документальностью) и значительностью излагаемых фактов. Наконец текстовый материал должен знакомить иностранных студентов с русской и азербайджанской культурой и прежде всего с русской и азербайджанской литературой. Но тексты должны быть адаптированы и должны быть доступны пониманию студентов.

В методике обучения чтению на русском языке принято деление упражнений по отношению к чтению текста на тексты до, при и после упражнений. Основной задачей упражнений до текста является снятие лексико-грамматических и лингвострановедческих трудностей текста, предлагаемого для чтения. Но в работе над этими упражнениями преподаватель должен иметь в виду и более общую цель – становление навыков чтения вообще. Для этого в упражнения до текста включаются задания, призванные формировать и совершенствовать технику чтения. Для развития техники чтения могут быть предложены следующие упражнения:

1. Слушайте и повторяйте (новые слова и словосочетания);
2. Прочитайте и, не глядя в текст, проговорите данные слова, словосочетания;
3. Прочитайте и переведите слова и словосочетания. Упражнения с такой установкой очень эффективны: они связаны с удержанием в памяти и последующим воспроизведением без опоры на текст и способствует формированию кратковременной памяти.
4. Прочитайте вслух предложения, построенные по данному образцу.

На этом этапе преподаватель должен не только объяснить, но и на достаточном количестве упражнений активизировать необходимый для чтения данного текста языковой материал. Предложения текста может быть воспринято учащимися, если в его долговременной памяти хранится соответствующий фразовый стереотип. Уровень усвоения должен быть доведен до мгновенного безошибочного узнавания соответствующих синтаксических структур. При подаче любой грамматической конструкции нужно пройти несколько последовательных этапов: 1. объяснить учащимся значение грамматической конструкции, употребляя её в коротких и ясных предложениях. Вводить эту конструкцию следует устно и письменно; 2. заставить учащихся повторить образец сначала по одному, потом всей группой; 3. дать учащимся возможность многократно повторить и проговорить эту конструкцию.

К этому же этапу относится задача формирования рецептивного словаря (лексические единицы, которые должны быть опознаны учащимися при чтении) и потенциального словаря, который фактически не изучается, но учащиеся овладевают методикой узнавания лексических единиц на основе различных приемов догадки. Готовясь к уроку, следует тщательно обдумать весь лексический материал, который будет введен. Немаловажное значение имеет строгая ограниченность их на начальном этапе обучения. Методисты считают, что за урок взрослый учащийся может усвоить 12-15 новых слов. У учащихся должна быть словарная тетрадь для записи новых слов. Выработка правильного метода записи слов – очень важный фактор в общей работе над лексикой. Процесс выписывания слов и перелистывание словаря уже помогает их запоминанию. Работа над изолированными лексическими и грамматическими трудностями может завершиться чтением специально составленных заданий.

После того как преподаватель убедился, что владение необходимыми языковыми трудностями доведено до уровня рецептивного усвоения – их безошибочного узнавания в любой форме, текстовую работу можно считать завершённой. Упражнения при тексте реализуются в форме задания к прочтению текста. Преподаватель нацеливает учащегося на овладение содержанием текста. Задачей текстов при упражнениях является формирование коммуникативной установки на чтение, установление уровня объёма извлечения информации.

1. Прочитайте текст вслух

2. Прочитайте вопросы и найдите в тексте ответы на данные вопросы.

Вопросы обычно ставятся к основным фактам текста, а иногда к деталям, уточняющим основное содержание. Наблюдения показывают, что коммуникативные установки при текстах направляют внимание учащегося на содержание, на осмысление текста, на решение коммуникативной задачи – понимание читаемого. Упражнения после текста должны обеспечить проверку понимания содержания, достижения коммуникативных задач сформулированных в задании при текстах. Целевая установка на чтение предопределяет необходимый уровень контроля, который может устанавливать глубину понимания фактического содержания текста. Контроль за пониманием фактического содержания текста можно осуществить при помощи следующих заданий.

1. Дайте альтернативные ответы («да» или «нет») на вопросы;
2. Дайте краткие ответы на вопросы (кто? где? когда? что?)
3. Ответьте на вопросы
4. Составьте вопросительный план текста;
5. Закончите предложения;
6. Расположите предложения, данные произвольно в логической последовательности;
7. Выберите правильный ответ на вопрос из нескольких предложенных вариантов;
8. Перескажите текст по опорным словам.

Преподаватель не должен требовать что-либо сверх того, что сформулировано в задании. Если учащийся продемонстрировал, что цель чтения достигнута, контроль на этом должен заканчиваться. В противном случае, в следующий раз учащийся будет читать текст, стараясь запомнить всё, чтобы быть готовым к любому вопросу преподавателя. Ясно, что такая организация работы не может привести к экономному зрелому чтению.

Очевидно также, что контроль должен затрагивать информационную сущность текста и не касаться вопросов его языковой формы.

Методически целесообразной формой контроля следует признать перевод текста на родной язык, если преподаватель владеет этим языком.

Главным принципом всех выше данных упражнений является проверка понимания через чтение. Кроме того учитывая взаимосвязь и взаимовлияние разных видов речевой деятельности преподаватель может предложить комплексные упражнения, развивающие одновременно навыки чтения и говорения. Взаимосвязь чтения и говорения наиболее полно реализуется в упражнениях, контролирующим понимание прочитанного уровня смысла, когда студенты должны понять смысловую информацию текста: ответить на вопросы, задать вопросы, составить диалог.

Обучение изучающему чтению находится в тесной связи с развитием умений и навыков письменной речи учащихся, поэтому последним этапом работы над текстом являются упражнения на формирование этих умений и навыков.

1. Составьте и запишите предложения к тексту.
2. Расположите и запишите предложения, данные произвольно, в логической последовательности.
3. Закончите предложения.
4. Воспроизведите письменно основную информацию ранее прочитанного текста.

Предлагаемая система работы предполагает обучение изучающему виду чтения как виду речевой деятельности, имеющую свою специфическую коммуникативную задачу – понимание читаемого.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.Н. Щукина «Русский язык», М, 1990
2. Е.И. Пасов Основы методики обучения иностранным языкам М, 1977.
3. С.К. Фоломкина. Некоторые вопросы обучения чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. – в кн. «Иностранные языки в высшей школе», М, 1971, вып.6.
4. З.И. Клычникова. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. М, 1973.

Ключевые слова: Речь, диалог, техника чтения, критерии текстов

Key words: Speech, dialogue, reading technique, text criteria

РЕЗЮМЕ

В данной статье дан краткий анализ важности обучения чтению, как важному аспекту для изучения иностранными студентами русского языка. Для чего приведены методы изучения, дан конструктивный анализ текстов при выборе тематики. Указаны методы, направленные на развитие техники речи с подробным анализом. Немаловажное значение уделено диалогу, как методу изучения речи.

SUMMARY

This article provides a brief analysis of the importance of learning to read as an important aspect for foreign students to learn the Russian language. For what methods of study are given, a constructive analysis of texts is given when choosing a topic. Methods aimed at the development of speech technique with a detailed analysis are indicated. Equally important is given to dialogue as a method of studying speech.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Ləman Qoca qızı Abbash¹⁰³
**MARK Z. DANİLEVSKİNİN “YARPAQLAR EVİ” ROMANIVƏ
DEKONSTRUKTİVİZM**

Giriş. Yeni dövr dünya ədəbiyyatının aparıcı cərəyanlarından biri də postmodernizmdir. Keçən əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapmış postmodernizm özündə strukturalizm, konstruktivizm, dekonstruktivizm kimi bir sıra fəlsəfi konsepsiyaları ehtiva etmişdir. Strukturalizm ilk dəfə dilçilik sahəsində yaransa da, sonradan ədəbiyyatşünaslıqda da geniş şəkildə istifadə olunmağa başlamışdır. Belə ki, ədəbiyyatşünaslar sözün semotikasını əsas tutaraq F. dö Sössürün “işarə” haqqındakı nəzəriyyəsini qəbul etmişlərdir. Bu nəzəriyyəyə görə eyni anlayış müxtəlif dillərdə fərqli formalarda yazılsa da, nəticədə eyni mənanı ehtiva edir. Bu nəzəriyyəni əsas tutan ədəbiyyatşünaslara görə bədii əsərin forması müxtəlif ola bilər, əsas olan onun daşıdığı mənadır. Strukturalizmdən fərqli olaraq konstruktivizm isə keçmişdə əldə edilən biliklərlə yeni əldə edilən məlumatların bir-birilə qarşılıqlı şəkildə mənimsənilməsidir. Yeni konstruktivistlərə görə yeni bir biliyin öyrənilməsi ardıcıl şəkildə, müəyyən qanunauyğunluqla həyata keçirilməlidir. Hər hansısa bir bədii əsərdəki hadisələrin müəyyən qanunauyğunluqla, sıra ilə, bir-birilə əlaqəli şəkildə təsvir edilməsini konstruktivist ədəbiyyata misal göstərə bilərik. Dekonstruktivizmin həm strukturalizmdən, həm də konstruktivizmdən bəhrələnməsinə baxmayaraq, bu konsepsiya demək olar ki, onlara əks mövqedə dayanmışdır. Strukturalistlər üçün əsas olan məna, dekonstruktivistlər üçün o qədər də vacib deyildir. Onlara görə hər bir mənada bir mənasızlıq vardır. Konstruktivistlərin əsas tutduğu ardıcılıq, əsərin vahid strukturunun olması dekonstruktivistlər üçün bir o qədər də önəm daşımır, buna görə də onlar öz əsərlərini istədikləri formada, hadisələrin ardıcılığına o qədər də önəm vermədən qururlar.

Dekonstruktivizm təxminən keçən əsrin 70-80-ci illərindən Qərb humanitar fikrində geniş şəkildə yayılmağa başlamışdır. Dekonstruktivist ədəbiyyatşünaslığın prinsipləri isə ilk dəfə fransız poststrukturalistləri olan J.Derrida, M.Fuka, Y.Kristeva tərəfindən irəli sürülmüşdür. Dekonstruktivizm Fransada meydana gəlsə də, ABŞ ədəbiyyatında daha geniş şəkildə tətbiq edilmişdir. Hal-hazırda nəinki humanitar sahələrdə, eyni zamanda texniki elmlərdə də, hətta qastronomiyada belə bu konsepsiya geniş yayılmışdır.

Tədqiqatçılar amerikalı dekonstruktivizmində dörd istiqamətin mövcudluğunu qeyd edirlər: 1) Yel məktəbi–Amerikada ən mötəbər və nüfuzlu dekonstruktivist istiqamət; 2) hermenevtik dekonstruktivizm (əsasən D.Speynosun tədqiqatları ilə təqdim olunur); 3) öz sosioloji-marksist yönümü ilə ingilis poststrukturalizminə yaxın olan solçu dekonstruktivizm (C.Brenkmanın, M.Ruanın, F.Lentrikkianın yazıları ilə təqdim olunur); 4) Feminist tənqid [3, s. 284]. Dekonstruktivistlərin Yel məktəbinə aid olan nümayəndələri öz bədii yaradıcılıqlarında fransız filosofu olan Jak Derridanın ideyalarını qəbul etmişlərdir. Derrida özünün dekonstruksiya ilə bağlı olan düşüncələrinə ilk dəfə “Qramatologiya” adlı əsərində aydınlıq gətirmişdir. Müasir dövr Amerika postmodernist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Mark Z. Danilevskidir. Amerikalı rejissor Təd Danilevskinin (Tad Danielewski) ailəsində anadan olan sənətkar Yel universitetində ingilis ədəbiyyatı üzrə təhsil almış. Bundan sonra Cənubi Kaliforniya Universitetinin Kinematik sənətlər məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Qısa hekayələr, romanlar, esselər müəllifi olan yazarın ən məşhur əsəri isə “Yarpaqlar evi” romanıdır. Postmodernist ədəbiyyatın bir nümunəsi olan bu roman özündə dekonstruktivizmin bir sıra ünsürlərini ehtiva edir. Müxtəlif qatlardan təşkil olunmuş “Yarpaqlar evi” romanın əsas hissəsi Zampanonun ölümündən sonra Cani Truintə (Jonny Truant) qalan əlyazma barəsindədir. Əlyazmada Navidos adlı şəxsin evində birdən-birə peyda olan qaranlıq dəhlizdən bəhs edilir.

Əsas hissə. Postmodernist ədəbiyyatın bir çox nümunəsi vardır. Məsələn, Umberto Eko nümunəsi, Xulio Kortasar nümunəsi, Mark Z. Danilevski nümunəsi və s. Mark Z. Danilevskinin “Yarpaqlar evi” romanı postmodernist ədəbiyyatın qara roman, yaxud digər adı ilə desək, anti-roman üslubunda yazılmış. Qara yumordan məharətlə istifadə edən yazıçı əsərini elmi ədəbiyyat strukturunda yazaraq ona indeks əlavə etmiş, terminlərin izahını vermək üçün ayrıca bir səhifə əlavə etmiş, müxtəlif uydurma və real elm adamlarının adından istifadə edərək mətnə izahlar, şərhlər əlavə etmiş və bununla elmi üslubda yazılmış əsərlərə kinayə ilə yanaşmışdır.

Danilevskinin “Yarpaqlar evi” adlı əsərində dekonstruktivizmə aid ünsürlərə rast gəlməyimizin başlıca səbəblərindən biri onun aldığı təhsil ilə əlaqədardır. Danilevski Yel universitetinin ingilis ədəbiyyatı ixtisasını oxumuş, Con Halıdr (John Hollander), Stüart Malfrop (Stuart Moulthrop) və Con Gilri (John Guillory) kimi məşhur amerikalı ədəbiyyatşünaslarından dərs almışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Amerikadakı ən nüfuzlu dekonstruktivist istiqamət Yel məktəbinə məxsus idi. Bundan başqa Mark Z. Danilevski Cənubi Kaliforniya Universitetinin Kinematik sənətlər məktəbində oxuyanda əslən əlcəzairli fransız filosofu və ədəbiyyatşünası olan Jak Derridanın həyat və yaradıcılığı ilə daha dərinləndirilmiş maraqlanmış, hətta Derridanın həyatından bəhs edən sənədli filmin çəkilişində redaktor köməkçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar onun yazdığı “Yarpaqlar evi” adlı romanına təsir etmişdir.

Danilevski öz yaradıcılığında amerikalı ədəbiyyatşünas Harold Blumdan ilhamlanmışdır. Məşhur dekonstruktivistlərdən biri olan amerikalı ədəbiyyatşünas Harold Blum 1973-cü ildə çap etdirdiyi “Formanın dağıdılması” adlı əsərində şeirə əsl “parıltı” verən formanın yox, mənanın olduğunu söyləyərək ədəbiyyat üçün ənənəvi olan bütün qəlibləri qırmağa, dağıtmağa çalışmışdır. Müəlliminin yolunu davam etdirən Danilevski də “Yarpaqlar evi” əsərində bizə məlum olan bütün qəlibləri, qəbul etdiyimiz ənənəvi roman strukturunu dağıdıb parçaladı və tamamilə başdan bir forma yaratdı. Lakin bu eyni zamanda bir qəlibsizlik idi. Danilevski kitabın daxili strukturunu, mətnin yığılması prinsipini oxucuya

¹⁰³ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu, lamanabbashi@mail.ru

yeni bir formada təqdim etmişdir. Mətnin müxtəlif şrifflərlə yığılması, kitabın bəzi səhifələrində yalnız bir cümlənin olması, yaxud bir çox səhifənin yarım çoxunun boş olması, mətnin yığılmasında güzgü effektindən istifadə edilməsi, istinadların fərqli səhifələrdə verilməsi, mündərciatda səhifənin göstərilməməsi, elmi əsər kimi romanın sonunda indeksin verilməsi və s. bu kimi bir çox ünsürlər oxucu beynində olan ənənəvi roman qəliblərini paramparça etmişdir. Danilevski “Yapraklar evi” romanında tez-tez Jak Derridanın adını çəkir, ondan sitatlar gətirərək Zampanonun əlyazmasını izah etməyə çalışır. İzahlar zamanı xüsusilə Derridanın “Yazı və fərq”, “Struktur, işarə və humanitar elmlərin diskursunda oyun” kimi məqalələrinə müraciət etmişdir. Dekonstruksiya nəzəriyyəsi Derridanın Qərb fəlsəfəsinin təhlilinə əsaslanır və onun əsasını falloqosentrizmə söykənir. O, ilk növbədə strukturalizmin, xüsusən də Klod Levi Strossun (1908-2009) əsərinin tənqidi kimi ortaya çıxmışdı. Derrida ikili ziddiyyətlər nəzəriyyəsinə etiraz edərək, iki ziddiyət arasındakı əlaqənin birinin digərinə tabe olduğu iddia edirdi [4].

Fransız filosofu ikili ziddiyət dedikdə qaranlıq və işıq, qadın və kişi kimi bir-birinə əks qütblərdə dayanan anlayışları nəzərdə tuturdu. Bu ünsürü biz Mark Z. Danilevskinin “Yarpaqlar evi” əsərində də görürük. Əsər başdan ayağa qaranlıq ilə işığın mübarizəsi kimi təsvir edilmişdir. Əsərdə qaranlıq dəhlizin hər şeyi udması, yazarın tez-tez obrazların dili ilə qaranlıq dəhlizin bir məzarın içi kimi qapqara olmasını deməsi, Navidosun uşaqlarının çəkdiyi rəsmlərdə qara rəngin üstünlük təşkil etməsi və s. bu kimi elementlər Danilevskinin bu ziddiyyətlər arasından qaranlığa daha çox üstünlük verdiyini deməyə əsas verir.

Dekonstruksionistlər mətnlərin dəqiqliyini və sabitliyini şübhə altına almaqda çox maraqlı idilər. Onlara görə mətnlər həmişə eyni mənə daşımır, çünki dil kontekstdən asılıdır və buna görə də inanılmaz dərəcədə qeyri-sabitdir [5].

Dekonstruktivistlərin, həmçinin Derridanın fəlsəfi görüşlərindən xəbərdar olan Mark Z. Danilevski “Yarpaqlar evi” əsərində onların bu fikrindən geniş şəkildə bəhrələnmiş, eyni mətnə müxtəlif uydurma elm adamların obrazları vasitəsilə müxtəlif şərhlər vermiş, hətta yeri gəldikcə uydurma əsərlərdən sitatlar gətirmişdir.

Derrida həmişə “işarənin” fərqli olduğu yerləri işarələməklə mətnlə oynayırdı. O bunu “sous rature”, yəni “üzərindən xətt çəkmək” termini ilə ifadə edirdi. Belə ki, o mətnə bir sözü yazır, sonra onun üstündən xətt çəkir və sözü o formada çap edir, çünki ona görə söz səhv belə olsa, onun orada olması zəruridir [1, s. 17].

Derridanın “üzərindən xətt çəkmək” konsepsiyasının izləri “Yarpaqlar evi” romanında da açıq-aydın şəkildə görünür. Zampanonun əlyazması üzərində işləyən Cani Truint əslində Zampanonun özü tərəfindən üzərindən xətt çəkilmiş hissələri mətnə çıxarmamış, elə üzərindən qırmızı xətt çəkilmiş formada da mətnə saxlamışdır. Sözü həm düzgün, həm də səhv formasını verməklə yazıçı uyğun sözü seçməyi tamamilə oxucunun öz ixtiyarına vermişdir. “Üstündən xətt çəkilmiş paraqraflar Zampanonun mətnə atmağa çalışdığı, amma bəndəniz tərəfindən bir böyüdücünün köməyi ilə ortaya çıxarmağa çalışdığı hissələrdir” [2, s. 132].

Əsərdə Cani dəfələrlə bəzi hissələrin ona mənasız gəldiyi, mətnlə bir əlaqə görmədiyini vurğulasa da, həmin hissələri mətnə çıxarmamış, olduğu kimi saxlamışdır. Eyni zamanda, Zampanonun əlyazmasında səhv yazılmış sözləri də düzəltməmiş olduğu kimi saxlamış, sadəcə olaraq səhifənin aşağısında həmin sözün düzgün formasını vermişdir. Bu isə Derridanın söz səhv olsa belə, mətnə olduğu kimi saxlanmalıdır ideyasına xidmət edir.

Nəticə. XXI əsr dünya ədəbiyyatı artıq qara roman istiqamətində inkişaf edir. Həmçinin postmodernist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Mark Z. Danilevskinin “Yarpaqlar evi” əsəri də qara roman üslubunda yazılmışdır. Biz bu romanın quruluş və mənə xüsusiyyətlərinə nəzər salaraq əsərin nəyə görə anti-roman olduğunu aydınlaşdırmağa çalışdıq. Həmçinin postmodernist ədəbiyyatın bir nümunəsi kimi “Yarpaqlar evi” romanındakı dekonstrukturalizmin yerini müəyyən etdik. Mark Z. Danilevskinin “Yarpaqlar evi” romanında dekonstruktivizmin ünsürlərinin olmasının səbəbini isə yazarın Yel universitetindəki təhsili ilə bağladıq, çünki dekonstruktivizmin ən nüfuzlu istiqaməti olan Yel məktəbinin daha da genişləndiyi bir dövr ilə Danilevskinin Yel universitetində təhsil alması eyni zamana təsadüf edirdi. Həmçinin sənətkarın məhz məşhur dekonstruktivist ədəbiyyatşünaslardan dərs alması onun yaradıcılığına böyük təsir göstərmiş və beləliklə dekonstruktivizmin bir çox prinsiplərini öz əsərinə tətbiq edən Mark Z. Danilevski “Yarpaqlar evi” romanı ilə ənənəvi olan hər şeyi dağıdıb parçalamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. ATKINS G. D. Reading deconstructive, The university press of Kentucky, 1983, 172 s.
2. Danilevski Z. M. Yapraklar evi, İstanbul: MonoKL yayımları, 2018, 766 s.
3. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı, 2012.

Vebliografiya

4. <https://www.studysmarter.us/explanations/english-literature/literary-criticism-and-theory/deconstruction/>
5. <https://www.shmoop.com/literature-glossary/deconstructionism.html>

Key words: deconstructivism, Jak Derrida, postmodernizm, “House of leaves”, Mark Z. Danielewski

Ключевые слова: деконструктивизм, Жак Деррида, постмодернизм, “Дом листьев”, Марка З. Даниелевского

Mark Z. Danielewski's “House of Leaves” novel and deconstructivism Summary

Postmodernism is one of the leading trends in world literature of the new era. Postmodernism, an eclectic trend, includes a number of concepts such as structuralism, deconstructivism. Mark Z. Danielewski is one of the outstanding representatives of modern American postmodernist literature. He wrote the novel "The House of Leaves", which made him famous in world literature, in the anti-novel style. As An example of postmodernist literature, many deconstructive elements are found in this work. The main reason for this is related to Danilevsky's education at Yale University. Thus, Danilewski

studied English literature at Yale University, which is considered the most influential school of deconstructivism in America, and studied with famous deconstructivist literary critics such as John Hollander, Stuart Moulthrop and John Guillory. Danilewski, who is familiar with the philosophical ideas of French philosopher Jacques Derrida, one of the founders of deconstructivism, based on Derrida's idea that "Even if the word is wrong, it is necessary to remain in the text", he used his concept of "under erasure" in his work. Mark Z. Danielewski, inspired by Bloom, also applied his theory of "The breaking of form" to his work and created a completely new form of work by destroying the traditional structure of the novel known to us so far.

Роман Марка З. Даниелевского “Дом листьев” и деконструктивизм

Резюме

Постмодернизм – одно из ведущих течений мировой литературы нового времени. Постмодернизм, который является эклектичным течением, включает в себя ряд понятий, таких как структурализм, деконструктивизм. Марк З. Даниелевский – один из крупнейших представителей современной американской постмодернистской литературы. Роман “Дом листьев”, который прославил его в мировой литературе, написан в антироманном стиле. Как пример постмодернистской литературы, в этом произведении можно найти много деконструктивных элементов. Основная причина этого связана с образованием Даниелевского в Йельском университете. Так, Даниелевский изучал английскую литературу в Йельском университете, который считается самой престижной школой деконструктивизма в Америке, и учился у известных литературоведов-деконструктивистов, таких как Джон Холландер, Стюарт Молтроп и Джон Гиллори. Даниелевский, знакомый с философскими идеями французского философа Жака Деррида, одного из создателей деконструктивизма, опираясь на идею Деррида о том, что «даже если слово неверное, оно должно оставаться в тексте», использовал свою концепцию “вычеркнуть” в его творчестве. В то же время художник, вдохновленный Блумом, применил к своему творчеству свою теорию “Разрушения формы” и создал произведение в совершенно новой форме, разрушив структуру известного нам до сих пор традиционного романа.

Рәүсә: prof. Cəlil Nağıyev

Aybəniz Hüseynova ¹⁰⁴
ƏHMƏD CAVAD YARADICILIĞINDA TÜRKÜLÜK

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixinə qızıl həflərlə yazılan Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulması ədəbi mühitə də təsirsiz ötürmə. Bu dövrdə tanınmış qələm sahibləri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq ilə yanaşı, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Ümmügülüm Sadıqzadə kimi gənc qələm sahiblərinin də maraqlı əsərləri meydana gəlirdi. Bu əsərlərdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi, milli azadlığın qorunub saxlanması, ölkəmizə xilaskarlıq missiyası ilə gəlmiş türk ordusunun zəfərləri, Azərbaycan əsgərlərinin rəşadəti, xalqın vətənpərvərlik hissləri, üçrəngli milli bayraq, kökə qayıdış hərarətlə tərənnüm olunurdu.

Milli ədəbiyyatımızda "istiqlal şairi" kimi imzasını atan Əhməd Cavad da məhz Azərbaycan Demokratik Respublikasının yetişdirdiyi şairlərdəndir. Həmin dövrdə xalqın təfəkkürünün formalaşdırılmasında, xalqın azadlıq hisslərinin oyadılmasında, onları müstəqilliyə səsləməsində Əhməd Cavad poeziyası böyük rol oynayır. Himmimizin sözlərinin də Əhməd Cavada məxsus olması öncəki fikirlərin bariz nümunəsidir.

"Əhməd Cavad həyatının 29 ilini müəllimlik kimi müqəddəs peşəyə bağlamışdır. İbtidai sinif müəllimliyindən ali məktəbin kafedra müdirliyinə qədər mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir" (2, s. 8). Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə "Azərbaycan dilinin sərfi və nəhvi" adlı ilk dərsliyin müəllifi, rus dili üzrə professor rütbəsi alan ilk azərbaycanlı alim olaraq səkkiz-on dildə sərbəst oxuyub danışmağı, yazmağı bacarırdı.

Göründüyü kimi, Əhməd Cavad öz dövründə təkcə şair kimi deyil, publisist, tərcüməçi, jurnalist, xeyriyyəçi, cəbhəçi-döyüşçü, politoloq, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin baş ideoloqlarından biri kimi tanınırdı. Lakin bu adları birləşdirən ən ümdə cəhət şairin vətənpərvərlik və türkcülük ideyalarıdır.

Əhməd Cavad ilk şeirlərini təhsil aldığı illərdə yazsa da, 1913-cü ildə çap edilmişdir. Şairin ilk şeirlər kitabı 1916-cı ildə "Qoşma" adı ilə işıq üzünə çıxmışdır. 3 il sonra isə şairin "Dalğa" adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Onun məşhur "İstiqlal uğrunda şeirlər" kitabı isə 1928-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir.

Əhməd Cavad öz kökünü, əslini tanıyan şəxsiyyət idi. Məhz onun şəxsiyyəti, mənəviyyəti şeirlərinə də hopmuşdur. Ona görə də türkcülük Əhməd Cavad yaradıcılığında başlıca yer tutur. Əsrin əvvəllərində Türkiyənin düşdüyü ağır vəziyyət bir türk övladı kimi Əhməd Cavadı narahat etməyə bilməzdi. O, klassik ədib, şair və pedaqoq Abdulla Şaiqlə birlikdə könüllü əsgər kimi İstanbulda qurulan "Qafqaz könüllü hissəsi" sıralarına qatılır. Trakiya cəbhəsində Türkiyənin müstəqilliyi uğrunda türk qardaşları ilə çiyin-çiyinə vuruşur.

Bakıda yerləşən "Azərbaycan xeyriyyə cəmiyyəti" Türkiyənin şərqi vilayətlərindəki əhaliyə yardım etməkdə idi. Bu işdə Əhməd Cavad da yaxından iştirak edir, rusların törətdiyi maneələrə baxmayaraq, Bakı ilə Qars arasında gedib-gəlir, yardım işlərində yorulmadan çalışırdı. Qardaş xalqın bu bədbəxt günündə Qarsda qarşılaşdığı ürək parçalayan mənzərəni Əhməd Cavad bədii şəkildə "Nə gördümsə" şeirində dilə gətirir:

Armağanım yaslı nəğmə,
Bir quş oldum, çıxdım yola.
Getdim gördüm dost elində
Nə bir səs var, nə bir layla.

Şair Türkiyəni "dost eli" adlandıraraq faciəsini belə təsvir edir:

Sordum qərib minarədən:
"Axşam olmuş, əzan hanı?
Bayquş qonmuş minbərlərə,
Deyən hanı, duyan hanı?"

Abdulla Şaiq Şərqi bədbəxtçiliyin simvolu kimi bilinən bayquş ilə müharibənin nəticələrini rəmzləndirir.

Vicdan mənə əmr edər ki:
"Belə gündə bayram etmə".
Quran mənə yol göstərir:
"Yoxsulları məyus etmə".

Son bənddə Əhməd Cavad Novruz bayramına işarə edərək xalqımız üçün əziz bayramı bu zamanda keçirməyi özünə ar bilir, qan qardaşlarının yasını saxlayır. Hər zaman Türkiyənin və türklərin başına gələn faciələri, dərdlərini özünə ələn bilən şairin ürək yanğını "Qara dəniz" şeirində də duya bilərik:

Çırpınırdı Qara dəniz
Baxıb Türkün bayrağına!
"Ah" deyərdim, heç ölməzdim,
Düşə bilsəm, ayağına (3, s. 124).

Şair türkün bayrağını şərəf rəmzi hesab edir. Şairin qəhrəmanı türkün bayrağına baxıb qürur keçirir, onun bayrağını vəfa rəmzi kimi qəbul edir. Türkün bayrağının dalğalandığı an fırtınaların da ona baş əydiyini poetik misralarla ifadə edən Əhməd Cavad "Salam Türkün bayrağına" deyərək onu salamlayır.

¹⁰⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, UNEC, Azərbaycan dili kafedrası

Şairin "Ey əsgər", "Şəhidlərə", "Türkün bayrağına", "Dərdim" kimi şeirlərində də türkçülük tərənnüm olunur. "Yürü, yürü günün üzünə" şeirində şair ayrı düşmüş türkçülüyə həsrət duyğusunu ifadə edir. Bayrağındakı ayparanı göydəki aya bənzədir, bayrağı poetik dillə ucalara yüksəldir. Ayrı düşmüş türklərə durnalarla salam göndərərək "Yetirdimi sənə?" sualını verir:

Yürü, yürü batan günün izinə!

Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə" (3, s. 127) - deyərək sabaha ümidlə baxır.

Azərbaycanda - Bakının Yasamal dağındakı səngərlərdə türk əsgərlərlə eyni amal üçün çiyin-çiyinə vuruşan şair "Bismillah" şeirini yazaraq hislərini qələmə alır:

Ey hərbin taleyi, bizə yol ver, yol.

Sən ey coşan dəniz, gəl Türkə ram ol,

Sən ey sağa, sola qılınc vuran qol,

Qollarına qüvvət gələr; Bismillah.

1918-ci ildə qurulmuş AXC kökumətinin Bakıda döyüşən türk əskərləri üçün ucaldığı şəhidlər abidəsinin təməlqoyma mərasimində Əhməd Cavad "Qalx" şeirini səsləndirir:

Qovduqların sənin yabançı xanlar

Qurtardı ölkəmi tökdüyün qanlar.

Bax, nasıl öpməkdə tozlar, dumanlar

Qərib məzarını, mənle bərabər.

Əhməd Cavad Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinə də öz töhfəsini verən şairlərdən idi. Onun Vətən ruhlu, bayraq sevgili şeirlərində də türkçülüyn izlərini görmək mümkün deyil. "Yol ver türkün bayrağına", "Dan ulduzu", "Azərbaycan, Azərbaycan", "Dağlar", "Gəncəm, hey" kimi şeirlər bu dövrdə yazılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istiqlal şairi mövqeyini qazanmaq məhz ona qismət olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadə onun haqqında danışarkən "Zamanın ruhlara hökm edən şairi" adlandırmışdır.

Yusuf Akçuranın, Ziya Göybalpın, Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü üç konsepsiyanın təbliği Əhməd Cavadın üçrəngli bayrağına həsr etdiyi şeirlərində poetik şəkildə ifadə olunur. "Azərbaycan bayrağına" şeirində Əhməd Cavad türkçülüyn, islamçılığın və demokratiyanın ifadəsini ustalıqla verir:

Qayı Xan soyundan aldığı rəngi,

Oucamıs Elxanla, müsəlman bəgi.

Elxanın övladı, dinin dirəgi,

Gətirdin könlümə səfa, bayrağım!

Ə.Cavad romantik ədəbiyyatın əvəzsiz qələm sahiblərindəndir. Ə.Cavadın poeziyasının parlaq səhifələrindən olan "Səsli qız" əsərində də türkçülüynü aydın sezmək olar. Poemadakı səhnələri istənilən məkana və zamana aid etmək olar. Burada konkret zaman və məkən yoxdur. Yəni ad çəkilmir. Lakin şeiri oxuduqca insanın gözünün qarşısında Azərbaycan canlanır. Bu məkanda kilsə ilə məscid yanaşı dayanır. Aydın məsələdir ki, tolerantlığın yüksək səviyyədə olduğu bir məkən elə Azərbaycandır.

Saçaqlı xallarla

Bəzəndi bağılı çarşı,

Bayraqlı minarələr

Yüksəldi göyə qarşı,

Kəlisə qülləsində

Çalındı zorba çanlar.

Geniş mənada bütünlükdə XX əsrin 20-ci ilində işğal olunmuş, lakin "yüksələcəyinə" inam ifadə olunmuş Azərbaycandır. Biz bu inamı Rəsulzadənin "Mayıs duyğuları"nda da görə bilərik. Bütün əsərləri ilə Ə.Hüseynzadənin yaratmış olduğu türkçülük ideologiyasına xidmət edən Ə.Cavadın yaradıcılıq konsepsiyasında şəxsi və ictimai həyatında olduğu kimi boyun əymək, məğlub olmaq, ideallarından üz döndərmək kimi bir təslimçilik yoxdur. Əksinə, sona qədər vuruş, sabaha ümid və inam bir leytmotivdir.

Ben bir Turan yolçusuyam, əlimdə bir sönük məşəl,

Aman, şeirim, hümmət eylə, aman,təbim, bir qanad çal!

Turan öylə bir müqəddəs Kəbədir ki, hər bir daşı

Kölgəsində düşər yerə Türkün əgilməyən başı!

1923-cü ildən başlayaraq, türkçülük ideologiyasını yaşadan şair təqiblərə məruz qalır. 1925-ci ildə yazdığı "Göygöl" şeiri isə ona ciddi problemlər yaradır. Şeirdə işlədilən "ulduz", "ay" sözlərini məhz türkçülüynə işarə hesab edərək sorğu-suala çəkirlər:

Bulunmaz dünyada bənzərin bəlkə,

Zəvvarın olmuşdur bir böyük ölkə.

Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə,

Düşəydi sinənə yaralı, Göygöl!

Sənin gözəlliyin gəlməz ki saya,

Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.

Sovet dövründə Əhməd Cavad əleyhinə silsilə yazılar, həcvlər yazılmağa başlanılır. "Gənc işçi" qəzetinin 1929-cu il sayında "Sandıq ədəbiyyatının "banisi" məqaləsində, "Müsavat dəllali" adlı həcvinə Əhməd Cavad məhz türkçülüynə görə sərt tənqid olunur:

Şeirinə ağış açıb Türkiyə
Əhməd Cavadın,
Bicliyi oldu əyan cümləyə
Əhməd Cavadın,
Yetişib Türkiyəyə yazdığı
bir çox əsəri.

Bu həcvdən də aydın olur ki, Əhməd Cavadın bir çox əsəri Türkiyədə nəşr olunur, türk oxucuların çoxu Əhməd Cavad şeiriyyəti ilə tanışdır.

Yazdığından özünün yaxşıca
vardır xəbəri,
Əyləşib Türkiyədə, dəvət edib
dərbədəri,
Şeir sonunda isə Əhməd Cavadın taleyi müəyyənləşir:
Yeridir sürgünə, ya türməyə
Əhməd Cavadın (6).

Təhlil etdiyimiz əsərlərdən də aydın görünür ki, Əhməd Cavad yaradıcılığında türkçülük qırmızı xətlə keçir. Şairin hər bir əsərində türkçülük ön sıralardadır və açıq-aşkar şəkildə təbliğ olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəbiyev B. Əhməd Cavad. Bakı: Proqres, – 2012, – 130 s.
2. Əhməd Cavad – 130. tərt. ed. A.Məmmədova; ixtisas red. K.Tahirov.– Bakı, 2022. – 44 s.
3. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 296 s.
4. Yaqublu N. Zamanın ruhlarına hökm edən şair. 525-ci qəzet. – 2009. – 16 may – s. 20.
5. Zeynalova Tamilla. Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığının tədrisi. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=8384>
6. <http://yarpaq.az/az/bicliyi-oldu-eyan-lkeye-ehmed-cavadn-arasdirma/>

Açar sözlər: Əhməd Cavad, türkçülük, bayraq, ideologiya, şeir

Ключевые слова: Ахмед Джавад, пантюркизм, флаг, идеология, стихотворение.

Key words: Ahmed Javad, Pan-Turkism, flag, ideology, poem.

Xülasə

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmiş Əhməd Cavad xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir.

Ə.Cavad yaradıcılığının çoxşaxəliyi, ideya və problematika baxımından, milli vətəndaşlıq duyğularının inkişafı onun ədəbi fikir tarixindəki yerini, mövqeyini özündə daha aydın şəkildə əks etdirir. Şairin ilkin yaradıcılıq dövrünün milli dövlətçilik ideyalarının inkişafı və yaranması dövrünə düşməsi, "istiqlal şairi" kimi tanınması onun poeziyasına marağı daha da artırır. "Yol ver türkün bayrağına", "Dan ulduzu", "Azərbaycan, Azərbaycan", "Dağlar", "Gəncəm, hey" və s. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı dövrdə yazılan şeirlərdəndir. Bu şeirlərdə böyük şücaət, azadlığa səsləyiş hiss olunur. Əhməd Cavadın "Türk ordusuna", "Şəhidlərə", "Azərbaycan bayrağına", "Elin bayrağı" və s. şeirlərində ölkədə müstəqillik uğrunda gedən mübarizələr tərənnüm olunur. "Bismillah", "Qalx", "Gəclər yurdu" kimi şeirlərdə Vətən üçün canından, qanından keçən igid oğullardan, onların əzmindən söz açaraq xalqa vətənpərvərlik hissləri aşılayır. Bu dövrdə şairin şeirlərinin əksəriyyətində "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz" ideyası əks olunur. Əhməd Cavadın hər bir şeirinin məfkurəsində türkçülük yatır. Məqalədə Əhməd Cavadın şeirləri təhlil olunaraq türkçülük ideologiyası üzə çıxarılır.

ПАНТЮРКИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕДА ДЖАВАДА

Резюме

Ахмед Джавад, имеющий неповторимые заслуги в развитии азербайджанской литературы и культуры XX века, является одним из великих деятелей, возвысивших нацию, ее культуру, литературу и науку.

Разнообразие творчества А.Джавада с точки зрения идей и проблем, развитие чувств национальной гражданственности ясно отражают его место и положение в истории литературной мысли. Тот факт, что начальный творческий период поэта пришелся на годы развития и зарождения идей национальной государственности, признание его как «поэта независимости», еще больше повышает интерес к поэзии Джавада.

Стихи «Дорогу тюркскому флагу», «Утренняя звезда», «Азербайджан, Азербайджан», «Горы», «Моя Гянджа» и др – это стихотворения, написанные в годы Азербайджанской Демократической Республики. В этих стихах чувствуется большое мужество и призыв к свободе. В стихах «Турецкой армии», «Шехидам», «Азербайджанскому флагу», «Флаг отечества» и др. воспевается борьба за независимость в стране.

Такие стихотворения, как «Бисмиллях», «Восстань», «Родина молодых», повествующие о храбрых сыновьях, об их решимости отдать свою жизнь за Родину, прививают патриотические чувства народу. В этот период в большинстве стихов поэта отражена мысль «Однажды поднятое знамя никогда не падет!». Пантюркизм

лежит в идеологии, в основе каждого стихотворения поэта. В статье, анализируя стихи Ахмеда Джавада, раскрывается его идеология пантюркизма.

PAN-TURKISM IN THE WORKS OF AHMED JAVAD

Summary

Ahmed Javad, who has exceptional merits in the development of literature and culture of the 20th century, is one of the great figures who called the nation, entrusting its culture, literature and science.

The diversity of A. Javad's work in terms of ideas and problems, the development of feelings of national citizenship clearly reflects his place and position in the history of literary thought. The fact that the initial creative period of the poet came to the years of development and the birth of the ideas of national statehood, began him as a "poet of independence", further increased interest in Javada's poetry.

The poems "The way to the Turkic flag", "Morning Star", "Azerbaijan, Azerbaijan", "Mountains", "My Ganja" and others are poems written during the years of the Azerbaijan Democratic Republic. There is great courage and a call to freedom in these verses. In the poems "Turkish Army", "Martyrs", "Azerbaijani Flag", "Flag of the Fatherland", etc., the struggle for independence in the country is sung.

Such poems as "Bismillah", "Arise", "Motherland of the Young", telling about brave sons, about their determination to give their lives for the Motherland, instill patriotic feelings in the people. During this period, most of the poet's poems reflect the thought "Once a banner raised will never fall!". Pan-Turkism lies in ideology, at the basis of each poem of the poet. In the article, analyzing the poems of Ahmed Javad, his ideology of pan-Turkism is revealed.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TEXNİKİ TERMINLƏRİN İNKİŞAFI

Bütün sahə terminologiyalarının inkişafında XX əsrin ilk rübü nisbətən ən mürəkkəb, ziddiyyətli və təlatümlü bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə ideoloji mühit, sosial-ictimai hadisələrin mürəkkəbliyi daha çox ictimai-siyasi terminologiyanın inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində xüsusi ədəbiyyatın yaranması, Azərbaycanda elm və texnikanın inkişafı, milli kadrların, mühəndis, texniklərin və ixtisaslaşdırılmış işçilərin artması ilə texniki terminologiyaya olan ehtiyac yarandı. 20-ci illərdən başlayaraq texniki terminologiyanın inkişafı, davamlı şəkildə artımı müşahidə edilirdi. Bu dövrdə artıq texnikanın müxtəlif sahələri inkişaf etməyə və bu sahələr üzrə terminologiyası formalaşmağa başlamışdır. Texnikanın əsasən riyaziyyat, fizika, elektrotexnika, kimya, nəzəri mexanika sahələri inkişaf etmişdir ki, bu sahələrlə bağlı ilk dəfə terminoloji lüğətlər nəşr olunmağa başlanmışdır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində texniki terminoloji sistemə daxil olan terminləri aşağıdakı sahələr üzrə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, elektrotexnika sahəsində işlənən texniki terminlər: *telsiz teleqraf, simsiz telefon, generator, hiqroskop, qazometr, asinxron motor, siqnallama əsa aparatı, kollektor, telefon komutatoru, termoskop, transformator, tüstü borusu, vint, maqnit, modullaşdırılmış şüalandırılan dalğa* və s.

Riyaziyyat sahəsində işlənən texniki terminlər: *aksonometriya, avtomorfizm, ədədi proqres, cəbri formul, həndəsi kəmiyyət, çökük çoxbucaqlı, harmonik uyğunluq, proyeksiya cizgisi* və s.

Fizika sahəsində işlənən texniki terminlər: *atom, bomba, ion, tezlik, kvant, entropiya, elektromaqnit, qüvvə, təzyiq, təcil, maqnit induksiya, cərəyan şiddəti, maqnetron* və s.

Kimya sahəsində işlənən texniki terminlər: *allotropi, cəhənnəm daşı, bor turşusu, dağ bülluru, tüstülü topaz, kürəciq, qələvi metallar, azot oksidi, plumbatlar, çıxartma reaksiyonu, metalların ərimə temperaturası, evdiyometro* və s.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində işlənən texniki terminləri tematik baxımdan aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

1) Nəqliyyatla bağlı texniki terminlər: *otomobil, aeroplan (təyyarə), nəqliyyat bürosu, dəmir yollar vaqonu, motorlu vaqon, velosiped, paralı bilet, yük avtomobili, nəqliyyat yardımçı qatar* və s.

2) Texniki peşə anlayışlarını bildiren texniki terminlər: *mühəndis-texnoloq, yol məmurluq təlimçisi, mühəndis, sifariş mühəndisi, inşaat mühəndisi, elektrik stasyonu müdiri, texniki məşğələ mühəndisi* və s.

2) Texniki cihaz, qurğu adlarını bildiren texniki terminlər: *elektroskop, bıçkı dəzgahı, yazı manivəlası, su kəməri musluğu, yer ölçən, qaz makinası, dələqarx anten, diferensial blok-aparat, vatmetroqraf, ventilyasiya, külək maşını, hava üfləyən makina, Vissin süzgəci, radio, ikirotorlu maşın* və s.

3) Beynəlxalq vahidlər sistemində işlənən texniki terminlər: *metro, milli-ampermetr, santimetro, mikroamper, milligram, millimetro, mikrometr, volt, amper, Kelvin, saniyə, kilovolt, kilo-amper, kilovolt-amper* və s.

4) Ölçü cihazlarının adlarını bildiren texniki terminlər: *ampermetro, areometro, elektrometro, xronometro, fotometro, fazmetro, termometro, pirometro, planimetro, pantometro, maqnitometro, manometro, kalometro, baremetro, vakkometro, kvalimetro, kinometro, kulonometro, luksmetro* və s.

XX əsrin ilk rübündə texniki terminologiya qeyri-bərabər şəkildə inkişaf prosesi keçirmiş, Şərq konteksti bir çox hallarda terminalmada digər mənbələri üstələmişdir. Bununla belə, bu dövrdə dilimizin öz daxili imkanları hesabına texniki terminlərinin də yaranması və istifadə olunmasında müəyyən müsbət nəticələr vermişdi.

Azərbaycan dilinin qeyd edilən dövrünün terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, dörd əsas mənbə bu sahənin inkişafında başlıca rol oynamışdır: 1) ərəb, fars alınmaları; 2) rus dilindən və rus vasitəsilə Avropa dillərindən keçən alınmalar; 3) türk dillərindən keçən texniki terminlər; 4) Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları əsasında yaradılmış terminlər həmin mənbənin əsasını təşkil etmişdir. XX əsrin əvvəllərində texniki terminlərin yaranma mənbələri kimi ərəb, fars, türk, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən alınmalar təşkil edir.

Elm və mədəniyyətin inkişafı, dərsliklərin çap olunması, məktəblərdə təhsilin ana dilində aparılmasına güclü meyl elmi terminologiyanın istifadəsi üçün geniş meydan açdı. Bu səbəbdə də Azərbaycanda, eləcə də Şərqdə elmi dil olaraq ərəb dilinə, bu dildən alınmış terminlərə müraciət etmək qaçılmaz idi. Məsələn,

Ərəb mənşəli texniki terminlər: *təhtir, nasif, mehvar, zavıyyə dərəcəsi, məxrut (konus), haviyə, təmirat, rabitə, təmim (sirkulyar), dalğavari hərəkət, nisfi kutr(radius), məhlul* və s. Fars mənşəli texniki terminlər: *dəzgah, misgər, möhür, tərəzi* və s. XX əsrin birinci rübündə elmi, elmi-texniki sahədə ərəb, fars dillərindən alınan terminlərin işlənməsi funksional nüfuzunu qoruyub saxlayırdı.

Bu dövrdə bir sıra Azərbaycan ziyalıların Türkiyədə təhsil alması, türk dilini ümumtürk ədəbi dil olaraq işlətmək ideyası, Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri ana dilinə türk dilindən sözlərin keçməsi ilə nəticələndi. Osmanlı türkcəsindən keçən sözlər müxtəlif funksional üslublarda, xüsusən bədii və elmi üslubda özünü göstərir. Məsələn, *marangöz, kayağan, mknatus, pancur* və s. Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin terminologiyasında təkcə ərəb, fars mənşəli terminlərdən deyil, eyni zamanda rus dili və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən alınan terminoloji vahidlərdən də istifadə edilmişdir.

XX əsrin ilk dövrlərində Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində diqqəti cəlb edən yenilik rus və rus dili vasitəsilə Avropa sözlərinin üstünlük təşkil etməsidir. Bu hadisə tarixi-siyasi şəraitlə bilavasitə bağlıdır. Xalqın siyasi, iqtisadi, mədəni

¹⁰⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ünsiyyəti, məlum olduğu kimi, dil əlaqəsini də labüd edir. Dil əlaqəsində ən fəal vasitəçi hissə lüğətdir ki, həmin dövrdə Azərbaycan dilinə rus dilindən və onun vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər daxil olur. Bu sözlər terminoloji məzmun daşıyır və ictimai-mədəni həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir.

“Sovet dövründə rus-Avropa sözlərinin Azərbaycan dilinə keçməsi prosesi daha da inkişaf etmişdir. Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından sonra beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən rus dili bütün mütərəqqi insanları sosialist idealları və kommunist dünyagörüşü ilə tanış etmək üçün ən mühüm vasitə oldu” [2, s. 86].

Rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən terminlər Azərbaycan dilində, əsasən, rus dilində olduğu kimi alınmış, həmin dilə məxsus fonetik tərkib və qrammatik quruluş olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, *pulverizator, propeller, risberma, fakrofel, impuls, audion, bolt, farada, delta-izolator, klinqerit, peron, saldo, kommutator, piket, alternator, bareter, variokupler, qazodinamo, generasiya, hidroplastik, gradient, dekrement* və s.

XX əsrin ilk rübündə Azərbaycan dilində işlənmiş Avropa mənşəli texniki terminlərin bir qismi sonralar dilimizdə ya passiv, ya da aktiv şəkildə möhkəmlənmişdir.

Bu dövrdə dilimizin terminologiyası üçün ərəb və fars dilləri yeganə mənbə olmamış, müxtəlif elmi anlayışları ifadə etmək üçün həmin dillərə məxsus sözlərlə yanaşı, türk dilindən, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmalardan və sırf Azərbaycan dilinin sözlərindən də istifadə edilmişdir. Bu dövrdə termin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən əsas mənbə kimi istifadə olunmasının və Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları vasitəsi ilə yaranan terminlərin sayının çoxalmasının bir səbəbi də, ümumiyyətlə dilimizin nüfuzunun artması idi.

XX əsrin ilk dövrlərində Azərbaycan dilində texniki terminlərin yaranmasının əsas yollarından biri dilimizin öz daxili imkanları əsasında terminyartma prosesi idi. Milli mənşəli texniki terminlər: *tənəkə, rəzə, yüyriük, yanacaq, sürgü, dutqac, burucu, çəki, bölmə* və s.

XX əsrin 20-ci illərindən texniki terminlərin zənginləşməsində Azərbaycan dilinə məxsus leksik şəkilçilərin köməyi ilə terminyartma prosesi aktivləşir. Azərbaycan dilində yeni leksik vahidlərin yaranması prosesində morfoloji üsul həlledici rol oynayır. Bu üsulla texniki terminlər yaradılarkən müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Məsələn, *-ç^t* şəkilçisi texniki terminlərin yaradılmasında iştirak edən ən məhsuldar morfoloji göstəricilərdən biridir. Bu şəkilçilər həm milli mənşəli, həm də alınma sözlərə qoşula bilir.

-ç^t, -çi, -çu, -çü – topçu, burğucu, yedəkçi, sayçı, tökməçi, boyaçı, qaynaqçı, döşəməçi, sobaçı və s.

Alınma terminlərin əksəriyyətinin tərkibində Azərbaycan dilinin öz leksik və qrammatik vasitələri də iştirak etmişdir. Məsələn, *artelçi, betonçu, mühəsibəçi, veberçi, şalonçu, arabaçı, kantarçı, atəşçi, makinaçı, teleqrafçı, tormozçu, elektrikçi.*

-ğ^t, -ği, -ğü, -ğü – sarğı, burğu və s.

-lıq, -liq, -luq, -lüq – atomluq, təkərlik, barmaqlıq, ağırlıq, bərklik, oyuqluq və s.

-lama, -ləmə – amalqalama, balastlama, yedəkləmə, volkanizləmə, pərçinləmə, qalaqlama, çimləmə, yükləmə, qəfəsləmə, vintləmə, qalaylama, matlama və s.

-lanma, -lənmə – alovlanma, cilalanma və s.

-laşdırma, -ləşdirmə – oksidləşdirmə, saflaşdırma və s.

-ici, -ici, -ucu, -ücü – ağırdıcı, boyacı (maddə), qapayıcı, doldurucu, patlayıcı.

-ma, -mə – qapama, burma (yay), calama, cilalandırma, sönmə, ölçmə, tökmə, ditrəmə və s.

Terminlər arasında ərəb mənşəli *-vari* şəkilçisi ilə düzələn texniki terminlər də az deyildir. Məsələn, *məxrutvari (vidə), qarmaqvari (vidə), çatalvari, mantarvari, bokalvari, iskanəvari, lentvari, şüşəvari* və s.

Morfoloji üsulla texniki terminlərin yaranmasının təhlili göstərir ki, bu yolla termin yaradılması prosesində sözdüzəldici şəkilçilərin hamısının funksiya və məhsuldarlıq dərəcəsi eyni deyildir.

Bu dövrdə texniki terminlər arasında söz birləşməsi şəklində olan terminlər də kifayət qədərdir. Məsələn, iki sözdən ibarət texniki terminoloji birləşmələr: *rezin təqlidi, tənzim borusu, tartma rüsumu* və s.

Texniki terminoloji birləşmələrin tərəflərinin quruluşca düzəltmə olmasına görə də aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) I tərəfi düzəltmə olan texniki terminoloji birləşmələr: *sürtünmə tanburu, yürüş təkəri, sulama fuçısı, kristallı boraks, tormozlu vaqon, yataqlı vaqon, açar dili, partlayan maddə, qapayıcı vidə, ağırtma tozu, yardımçı bataryosu, dəlmə dəzgahı, çəkilmə qabiliyyəti, qarşılıqlı induksion.*

b) II tərəfi düzəltmə olan texniki terminoloji birləşmələr: *elektrik qapama, siqnal qapaması, elektrikli burğulanma, bufer dayağı, elektrik sayçısı* və s.

III sözdən ibarət texniki terminoloji birləşmələr: *dəmir yollar vaqonu, partlayan maddə, Voltman su ölçəni, su kəməri əməliyyatı, hava üfləyən makina, cərəyan qüvvəsinin artması.*

IV sözdən ibarət texniki terminoloji birləşmələr: *dəmir yol mütəhərrik takımı, su üstədən vuran çarx.*

Quruluşca mürəkkəb olan texniki terminoloji birləşmələr: *dalğaölçən, ikifazlı, qazölçən, mərkəzdənqaçan, ikikaskadlı* və s. “Törəmə terminlərlə müqayisədə mürəkkəb terminlərin və terminoloji birləşmələrin əmələ gəlməsi daha mürəkkəb bir proses kimi qəbul edilməlidir” [3, s. 21].

Rus və Azərbaycan dillərində ortaq köklü texniki terminləri struktur xüsusiyyətləri baxımından üç növə ayırmaq olar: 1. Rus və Azərbaycan dillərindəki prototipləri ilə quruluşca tam üst-üstə düşən texniki terminlər: *аванс – avans, автомобиль – otomobil, брикет – briket, презент – brezent, брутто – bruttp, канифол – kanifol, шарнир – şarnir, шпатель – şepsetel, электризел – elektrizel* və s.

2. Rus və Azərbaycan dillərində ümumi kök olan, lakin affikslərinə görə müxtəlif olan texniki terminlər: *агентура* – *асантalıq*, *бетоницик* – *betonçu*, *контролер* – *kontrolçu*, *поляризация* – *polyarizasion*, *веберцик* – *veberçi*, *модулированный* – *modullanmış* və s.

3. Hibrid terminlər, rus və Azərbaycan dillərində xarici elementlərdən ibarət olan texniki terminlər: *hiperkompound*, *mikrotelefon*, *voltmetro*, *baremetoqraf*, *voltamper*, *qazometr*, *hidrotexnik*, *qrafoanalitik*, *elektroskop*, *xronometraj*, *fotoelektrik*, *telfonoqram* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, texniki terminlərdə yalnız bir hissənin üst-üstə düşdüyü termin-hibridlər də var. Məsələn, *нестабильность* – *qeyri-stabillik*. Birinci tərəf hər iki dildə fərqli (*не-qeyri*) sözlərlə ifadə olunub.

Azərbaycan dilində alınma Avropa mənşəli texniki terminlərlə yanaşı, milli, eləcə də ərəb mənşəli terminlərin də paralel işlənməsi halları vardır. Məsələn, *адмитанц* – *tamnəqliyyat*, *адмитанс*, *бандаж* – *təkərlik*, *бандаж*, *баркас* – *istimbot*, *barkas*, *конденсатор* – *muqəssif*, *kondesatsor*, *канифас* – *kanifas*, *yelkən bezi*, *немто* – *arvasız*, *нето*, *градуатор* – *graduator*, *бөлгүс*, *дивизор* – *divizor*, *бөлгүсү*, *весы* – *çəki*, *вэzn* və s.

“Mənbələrin müxtəlifliyi və dil quruculuğu orqanlarının yoxluğu nəticəsində bir çox hallarda eyni anlayış üçün vahid və sabit termin müəyyənləşmir, termin paralelliyi yaranır” [1, s. 202].

Qeyd etmək ki, o dövrdə türk dili vasitəsilə alınan Avropa mənşəli texniki terminlər Azərbaycan dilində müəyyən dərəcədə dəyişdirilmişdir. Məsələn, *цемент* – *çemento*, *цинк* – *çinko*, *ордер* – *ordero*, *динамометр* – *dinanometro*, *коэффициент* – *koefisiyon* və s.

Rus dilində məsdər formasında olan “проводить” terminindən (rus dilində “тъ”, Azərbaycan dilində “maq”) törəmə terminlər yaranır. Məsələn:

провод – *naqil*

проводник – *kulaqız*

проводка электричество – *elektrik çəkmə*

проводимость – *naqillik*

İstər əcnəbi terminin düzgün başa düşülməsi, istərsə də onun ana dili vasitəsi ilə düzgün çatdırılması tərcümə olunan mətnin aid olduğu texnoloji sahəni bilməyi tələb edir. “*Регуляторная головка*” termini Azərbaycan dilinə “*nazim başı*” olaraq tərcümə olunmuşdur. Terminoloji birləşmənin birinci tərəfi Azərbaycan dilində dəqiq qarşılığını ifadə etmir. Bu terminin birinci tərəfi “*регуляторная*” *nazim* olaraq tərcümə olunması əsas anlayışa uyğun gəlmir. *Регуляторная* sözünün tənzimləyici olaraq, *головка* sözünün isə anlayışa uyğun olaraq tam ifadə etmək üçün *baş yox*, *başlıq* olaraq tərcümə olunması tam düzgün olardı. “*Питательный провод*” termini “*bəsləyici naqil*” kimi tərcümə olunmuşdur. *Питательный* sözünün bəsləyici əvəzinə *qidalandırıcı* olaraq (*qidalandırıcı naqil*) verilməsi anlayışı tam ifadə edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində işlənən texniki terminlərin bir qismi dildən çıxmış və müasir texniki sahə yeni terminoloji baza əsasında formalaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Насиуев Т. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, 2017

2. Керимов Л. Научно-технический прогресс и обогащение словарного состава современного языка. АҚД, Баку, 1983

3. Эфендиева Н. Основные пути образования технических терминов /на материале терминологии по автоматике на англ., азерб. и рус. языках/. Автореф. дис. канд. Баку, 1972

4. Ruscadan-türkcəyə yollar texniki istilahlr lügəti. Bakı, 1926

5. Nəzəri mexanikdən istilahlr lügəti. Bakı, 1930

6. Elektrotexnika istilahlr lügəti. Bakı, 1931

Ключевые слова: Начало XX века, азербайджанский язык, технические термины, источники происхождения, термины европейского происхождения.

Key words: Early 20th century, Azerbaijani language, technical terms, sources of origin, terms of European origin.

Развитие технических терминов в начале XX века

Резюме

В статье говорится о развитии технических терминов в азербайджанском языке в начале 20 века. Процессы, возникшие под влиянием движений, созданных социокультурной историей в Азербайджане, содержали лексикон. Создание специальных учебников на азербайджанском языке, развитие науки и техники в Азербайджане сделали неизбежным развитие технической терминологии. Начиная с 20-х годов в развитии этой области уже произошли прорывы. Основным источником при создании технических терминов был родной язык. Также достаточно терминов, связанных с этой областью, перешли из европейских языков, арабский, персидский, турецкий и русский языки.

Development of technical terms at the beginning of the 20th century

Summary

The article deals with the development of technical terms in the Azerbaijani language at the beginning of the 20th century. The processes that arose under the influence of movements created by socio-cultural history in Azerbaijan contained a lexicon. The creation of special textbooks in the Azerbaijani language, the development of science and technology in Azerbaijan made the development of technical terminology inevitable. Since the 1920s, breakthroughs have already taken place in the development of this area. The main source for the creation of technical terms was the native language. There are also quite a few terms associated with this area, passed from European languages, arabic, persian, turkish.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ƏBUL-BƏRƏKƏT ƏL-ƏNBARININ HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

Giriş. Hicri 4-cü əsrdə Bağdad qrammatikləri öz tədqiqatlarında və qrammatik əsərlərində həm Bəsrə, həm də Kufə məktəblərinin rəylərindən seçmə əsasında yeni bir yanaşma tətbiq etdilər. Bu yeni cərəyanı hazırlayan ən mühüm şeylərdən biri o idi ki, bu qrammatiklərin ilkəri əl-Mubərrəd və Sələbin şagirdləri olublar. Beləliklə, iki məktəbin rəylərini mənimsəyən və bu iki məktəbin ardıcılıklarının əsərlərini daha dərinlən araşdırmaqla və bunun vasitəsilə bir çox yeni qrammatik rəylərə nüfuz etməklə məşğul olan qrammatiklər nəslə yarandı. Bu nəsləndən Kufə və Bəsrə rəylərinə meyli edənlər var idi. Buna görə də tərcümeyi-hal və kateqoriyaları yazanlar onun qarşısında tərəddüd etdilər [2, s. 245]. Bağdad qrammatika məktəbinin nümayəndələrindən biri də Əbul-Bə-rakət əl-Ənbaridir.

Əsas hissə. Əbul-Bə-rakət Əl-Bağdadi (əl-Ənbari) dövrünün yetirməsidir. Təsirlənmiş və ona təsir etmiş, fayda vermiş və faydalanmış, onu əhatə edən şeylərdən və bu əsrdən siyasi, sosial və intellektual cəhətlərdən tam xəbərdar olduğumuz üçün fərqləndiyi şeylərdən bilik əldə etmişdir. Çünki onlar faktların və hadisələrin və onun Əl-Bağdadinin həyatında, meyllərində və intellektual və mədəni istiqamətində, sonra qrammatik tendensiyasındakı izlərini ayırd etməyə kömək edə-cək.

Hicri 6-cı əsrdə səlcuqlular Bağdada daxil olan zaman əl-Bağdadinin yaşadığı siyasi həyat sakit deyildi. Əksinə, qarışıqlıq, məzhəb çəkişmələri və daxili parçalanma ilə xarakterizə edildi. Xəlifə əvvəlki kimi qüdrət və hakimiyyətdən zövq almırdı. Əksinə, o heç bir şeyə nəzarəti olmayan bir məzlum idi. Onun imperiyası xarici vəziyyətinə görə İspaniyada Əməvilər, Misir və Şimali Afrikada Fatimilər, Nəhreyn vadisi və Suriyanın şimalında bəzi ərəb başçıları arasında parçalanmışdı. Daxildə məzhəb çəkişməsi alovlanmışdı, bu da onların bəzilərini səlcuqluların işini asanlaşdırmalarına və digərlərinə nifrət etməyə təhrik etdi. Bu, səlcuq-luların ölkənin ictimai həyatındakı rolunu asanlaşdırdı. Başlangıçda səlcuqlular Abbasi xəlifəsinə maraq və ehiramlarını göstərdilər. Lakin onlar ölkə üzərində möhkəmləndikdən və köklərini bərkətdikdən sonra bağladıkları əhd və müqavilələrdən üz döndərdilər. Sonra onlar Bəni-Abbas xəlifələrinə müxtəlif növ zəllilik və əzab dadırdılar.

O, Əbul-Bə-rakət künyəli, əl-Kamal və ya Kamalud-din ləqəbli Əbdurrahman ibn Muhəmməd ibn Ubeydullah ibn Əbu Səiddir. Ənbara və ya Bağdada aid edilir. Kamalud-din Əbul-Bə-rakət əl-Ənbari və ya əl-Bağdadi deyilir. Hicri 513/miladi 1119-cu ildə doğulmuşdur. Deyilib: Onun doğumu o ilin Rəbiülxair ayında olub. Doğum yeri barəsində ixtilafda oldular. Onlardan bəziləri Əbdur-Rahmənin onun aid edildiyi Ənbarada, bəziləri isə Bağdadda doğulduğunu dedilər.

Əl-Yafiiyə gəlincə, o, onun Bağdadda doğulduğunu təsdiq edir. Əs-Suyuti xatırlatdı ki, o, Bağdadda Əbdul-Vəhhab əl-Ənmati haqqında eşidib. Bu ziddiyyət insan həyatında təbii bir şeydir, xüsusən də uşağın doğumuna marağın zəif olduğu o dövrdə

Əbul-Bə-rakət əl-Bağdadi müəllimi İbn əş-Şəcəridən təsirlənərək nəzakətliklik, mülayimlik, qətiyyət, ciddiyyət, mətinlik, dəyanət, bilik, tez cavab vermək və dialoq bacarığı, nəfsin və qəlbində keçirdiyi hissələrin meyllərinə nəzarət kimi bü-tün tərifiyyəliq xüsusiyyətləri qanadları altında toplamış bənzərsiz məclislərində se-vimli bir şəxsiyyətə malik idi. Əbul-Bə-rakət əl-Bağdadi onun haqqında deyir: “O məclisində ləyaqətli və xoş simalı idi. Məclisində nəfs və ya dərs ədəbini ehtiva etməyən bir söz danışmazdı.

Bəlkə də, onun, müəllimi İbn əş-Şəcərinə təsvir etdiyi xüsusiyyətlər onu ən doğru şəkildə təsvir edir. Tarixçilərin xatırlatdıqları şeylər bizə onun tərifiyyəliq xüsusiyyətlərini və yetkin mənəvi keyfiyyətlərini saymaqda kifayət edir.

Əl-Qıftı onun fəzilətli, alim və zahid olduğunu xatırlatmışdır. İbn Kəsir onu fəqih, abid və zahid kimi təsvir etmişdir. İbn Qazi onun haqqında deyir: “O, zahid, abid, müxlis və dünyanı tərək edən olmuşdur”. Əl-Bağdadinin tərcümeyi-halı din-darlıq, cidd-cəhd və mübarizədən ibarətdir. Dərəcəsinə və xəlifələrin yanındakı mövqeyinin yüksəkliyinə baxmayaraq, əl-Bağdadi aza qane olmuş və dünya həya-tında mötədillik göstərmişdir. O, təsəvvüf yollarına daha yaxın idi və ya təsəvvüf tərifiyyətlərini özünə sevdirmiş, ancaq onu məzhəb kimi qəbul etməmişdir. “Nuzhə-tul-əlibbəi”də onun, müəllimi Əbu Mənsur əl-Cəvaliqidən nəql etdiyi söhbətdə göstərilib: “Bir gün o, İbn Dureydin “əl-Cəmhərə” kitabını ona oxuyarkən semina-rında oldum. Bəzi qrammatiklərdən rəvayət edilmişdir ki, o deyib: “ليس”-in əsli “ليس” deyildir. Dedim: Bu sözlər sanki sufilərin sözlərindəndir. Sanki şeyx bunu mənə inkar etdi”.

Bu hadisə bizə sübut edir ki, təsəvvüf əl-Bağdadinin ruhunu məzhəb olaraq deyil, yol olaraq heyran etmişdir. Biz onun sufilərlə oturub-durduğunu, onlarla ortaqlığının olduğunu və həyatı məsələlərin həllində onların yolunu tutduğunu görürük. Bundan əlavə, əl-Bağdadi ciddiyyət və qəlbində keçirdiyi hissələrə nəzarət etməsiylə səciyyəli. Bu hədd, əl-Meydaniyə əz-Zəməxşəri arasında baş verən zarafatı şərh edərkən söylədiyi “Bu, şeyxlərə yaraşmayan bir yumordur” ifadəsi ilə aşkar olur.

Mədəni və elmi çiçəklənmənin arxasında Nizamülmülkün durduğunu söylə-yə bilərik. O, Nizamiyyə mədrəsəsini təsis etmiş, onun əsaslarını qoymuş və tələ-bələrin qəbul üsulunu tərtib etmişdir. Nizamülmülk Şafii məzhəbli olduğundan, Nizamiyyəyə daxil olan hər bir tələbəninin şafii yolunu izləməsi və ona sadıq olması qaçılmaz idi. Əbul-Bə-rakət əl-Bağdadi Nizamiyyəyə tələbə kimi daxil oldu və ora-dan məzun oldu. Oraya müəllim kimi qayıtması üçün onun Şafii məzhəbinin ardın-ca getməsi və bu məzhəb üzrə mütəxəssis olması qaçılmaz idi. Ehtimal ki, əl-Bağdadi mənəfət hərisliyi və ya o vaxt elmin yeganə mənbəyi kimi və ən üstün və məşhur alimləri özündə cəm etməsinə görə Nizamiyyədən ayrılmaq istəyi

¹⁰⁶ BDU-nun Ərəb dili filologiyası kafedrasının magistrantı. babanlı.ali@gmail.com

istisna olmaqla, Şafii məzhəbini qəbul etməmişdir. Elmi həyatının başlanğıcında gəmiyə minməsi qaçılmaz olduğu üçün, özünü şafii kimi göstərmiş, qəlbindəki etiqadı gizlətdi. Əks halda Əbul-Bərakət əl-Bağdadinin, müəllimi İbn əş-Şəcəridən elmi, əxlaqi və davranış baxımından çox təsirləndiyini, onun yoluyla getməsinə və hətta onun fiqhi metoduna təsir göstərdiyini necə izah edə bilərik? Beləliklə, əl-Bağdadi üzünü dini elmlərdən, sağlığında və ölümündən sonra məşhur olduğu dil və qrammatik elmlərə çevirdi.

Bizə aydın olur ki, əl-Bağdadinin mədəniyyəti dini cəhətdən meydana gəlmiş və qrammatik cəhətdən başa çatmış. Lakin bu, onun fiqhlə məşğul olmasına və məz-həblər arasında ixtilaf formaları axtarmasına mane olmadı. Əgər bilsək ki, fiqh elmləri ərəb dili elmləri ilə üst-üstə düşür və əksi doğrudur, Əbul-Bərakət əl-Bağ-dadi bu üst-üstə düşmədən təsirlənmiş. Buna görə də biz onun “Əl-İnsaf fi məsəilil-xilaf beynəl-basriyyin val-kufiyyin” kitabında izahat və şərh üsullarıyla bağlı fiqh alimlərinin yolunu izləməsiylə rastlaşırıq. Dini mədəniyyəti ona çox təsir etmişdi. Çünki o, dini mədəniyyət üzrə böyümüş və onu gəncliyində mənimsəmişdi. Bir tərəfdən zəkasının dərinliyi və fəhmi, digər tərəfdən onu əhatə edən şərait və ərəb dili şeyxlərindən ayrılmasında, onu qrammatikaya yaxşı bilməyə və bu sahə üzrə məharətli olmağa təhrik edən amillərdir.

Elmə və tələbələrinə göstərdiyi böyük xidmətə görə, vəfatı hicri 577 / miladi 1181-ci ilin Şabanın 9-u Cümə gecəsi Bağdadda, 64 yaşında vəfat etmişdir. O, Cü-mə günü Şeyx Əbu İshaq əş-Şirazinin qəbrinin yaxınlığında ən görkəmli şəkildə dəfn edildi [3, s. 372-373, 376, 377-379, 384].

Əl-Ənbari fiqh müddəalarının ərəb qrammatika elminə tətbiq edilməsi sahə-sində müstəsna xidmət göstərmiş dilçilərdən biridir. O, fiqh elminin üç böyük sahəsinin – “ilmul-ixtilafət” (mübahisəli məsələlər, ixtilaf barəsində elm), “ilmul-cədəli fil-fiqh” (fiqh məsələləri barədə mübahisə aparmaq, müqabil tərəfi hansı də-lillərlə təkzib etmək haqqında elm) və “ilmul-usulil-fiqh”-in (fiqhın əsasları, mənbələri barəsində elm) nəhvlə əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Əl-Ənbari fiqhın əsas mənbələrindən biri olan icmanın (nüfuzlu alimlərin müəyyən bir hüquqi məsələ barəsində ümumi fikir razılığı) qrammatikada əsas (mənbə) kimi qəbul edilə bilməməsinə belə izah edir: Qrammatikanın əsaslarında təqlidə yer olmamalıdır. Qrammatik dil faktlarını sərbəst surətdə təhlil etməli, müs-təqil nəticələr çıxarmalıdır. İcma isə kor-koranə təqlid tələb etdiyindən onu qram-matikada əsas kimi qəbul etmək olmaz. Əl-Ənbarinin bu mülahizəsindən Bəsra məktəbində Quranın qiraət variantlarından faktik material kimi istifadə edilməmə-sinin səbəbi aydın olur.

Əl-Ənbari qiyas məfhumunu, onun nəhvə tətbiqini misallarla izah etdikdən sonra qiyasın qrammatikaya tətbiq olunmasının qeyri-mümkünlüyünü iddia edən-lərlə polemikaya girərək onların müddəalarını təkzib edir. Onun fikrincə, nəhvin qiyasa deyil nəqlə əsaslanmasını iddia edənlər qrammatikanın özünü də bir elm ki-mi inkar edirlər. Qiyas qrammatikanın nüvəsidir. Belə ki, hər hansı bir ərəb “كتب زيد” (Zeyd yazdı) deyirsə, deməli “كتب” feili yazmaq qabiliyyətinə malik olan bü-tün ərəblərə və qeyri-ərəblərə aid ola bilər: “كتب عمرو” (Əmr yazdı); “كتب بشر” (Bişr yazdı); “كتب أردشير” (Ərdəşir yazdı).

Əl-Ənbari qiyasın fiqhdəki üç növündən ətraflı bəhs edir. “Qiyəsul-illə” ha-disələri doğuran daxili səbəblərin ümumiliyinə, “qiyəsul-şəbəh” hadisələri doğuran səbəblərin zahiri oxşarlığına əsaslanan analogiyadır. “Qiyəsut-tard” isə müəyyən hadisələrin bir sıra məlum təsadüfi hadisələrlə daim uyğunluq təşkil etməsinə əsas-lanan analogiyadır ki, buradakı təsadüfi hadisələr həmin hadisələr üçün məntiqi sə-bəb ola bilməz. Hallanmayan sözlər öz quruluşları baxımdan ədatlara oxşadığına görə qiyasın birinci növünə aid olunur. Qeyri-müəyyən isim artıqlı qəbul etdikdə konkretləşdiyi, müəyyənləşdiyi kimi, müzare də bəzi ədatlarla işlədikdə kon-kretləşib yalnız gələcək zamana aid olur. Müzarenin məhz belə bir zahiri oxşarlıq əsasında fleksiyaya görə dəyişməsi qiyasın ikinci növünə şamil edilir. “Qiyəsut-tard”-in fiqhın özündə də analogiyanın zəif növü hesab edilməsini göstərən əl-Ən-bari onun qrammatikaya tətbiq edilməsinin qeyri-mümkün olduğunu söyləyir.

Əl-Ənbarinin fikrincə, dildəki hadisələri doğuran qrammatik səbəblər mən-tiqi səbəblər kimidir. Buna görə də onlar heç bir məhdudluğa tabe olmayıb öz tə-sirini hər yerdə, həmişə saxlayır. Əl-Ənbari belə hesab edir ki, hər hansı bir dil ha-disəsinin arxasında onu doğuran bir səbəb gizlənmir. Fiqhdə və qrammatikada geniş tətbiq olunan qiyas məfhumunun özü də buna əsaslanır.

Hənəfi fiqhində qəbul edilmiş istisna metodunu qrammatikaya tətbiq etmək olmaz. Çünki o, qrammatik səbəbi məhdudlaşdırır və onu mütləqlikdən məhrum e-dir. Bununla yanaşı, əl-Ənbari şafii olmasına baxmayaraq Hənəfi məzhəbində ge-niş istifadə olunan istisnanın fəqihə bir sıra hüquqi məsələləri istədiyi kimi həll et-məyə imkan verməsi barədə yayılmış fikri təkzib edir [1, s. 228, 230-231]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədəliyev V. M., ərəb dilçiliyi. Bakı: “Maarif”, 1985, 288 səh.
2. الدكتور شوقي ضيف، المدارس النحوية، كورنيس النيل، القاهرة، 1968، عدد الصفحات ٣٧٨

مجيد حميد البديري، أبو البركات البغدادي (الأنباري) أثر عصره عليه وأرؤه النحوية // أهل البيت عليهم السلام العدد 1، كربلاء، 2004

Аçar sözlər: Bəsra, Kufə, qrammatiklər, səlcuqlular, təsəvvüf, Nizamiyyə, fiqh, qiyas

Ключевые слова: Багдад, грамматики, сельджуки, Анбар, фикх

Key words: Baghdad, grammarians, Seljuks, Anbar, fiqh

Life and work of Abul-Barakat al-Anbari

Summary

The grammarians of Baghdad adopted a new approach in their studies and grammatical works, sampling from the opinions of both the Basra and Kufa schools. One of the most important things that prepared this new trend was that the first

of these grammarians were students of al-Mubarrad and Salab. One of the representatives of the Baghdad grammar school is Abul-Barakat al-Anbari.

When the Seljuks entered Baghdad in the 6th century AH, al-Baghdadi's political life was not peaceful. Rather, it was characterized by confusion, sectarian strife, and internal disunity. The caliph did not enjoy power and authority as before. On the contrary, he was an oppressor who had no control over anything. His empire was divided between the Umayyads in Spain, the Fatimids in Egypt and North Africa, the Nahrain Valley and some Arab leaders in northern Syria due to its external situation.

He is Abdurrahman ibn Muhammad ibn Ubaydullah ibn Abu Said, nick-named Abul-Barakat, al-Kamal or Kamalud-din. Attributed to Anbar or Baghdad. Kamalud-din is called Abul-Barakat al-Anbari or al-Baghdadi. He was born in 513 Hijri/1119 AD.

Al-Anbari is one of the linguists who provided exceptional service in the field of applying the provisions of fiqh to Arabic grammar. It is the study of the three major fields of jurisprudence - "ilmul-ikhtilafat" (the science of controversial issues and disputes), "ilmul-jadali fil-fiqh" (the science of debating jurisprudence issues, the science of refuting the opposing side with what evidence) and "ilmu usulil-fiqh". He paid special attention to connecting fiqh (the science of the foundations and sources of fiqh) with Nahv.

Жизнь и деятельность Абуль-Бараката аль-Анбари Резюме

Грамматики Багдада приняли новый подход в своих исследованиях и грамматических работах, опираясь на мнения школ Басры и Куфы. Одним из наиболее важных моментов, подготовивших это новое направление, было то, что первыми из этих грамматиков были ученики аль-Мубаррада и Салаба. Одним из представителей багдадской гимназии является Абул-Баракат аль-Анбари.

Когда сельджуки вошли в Багдад в 6 веке хиджры, политическая жизнь аль-Багдади не была мирной. Скорее, для него были характерны неразбериха, межконфессиональная рознь и внутренняя разобщенность. Халиф уже не пользовался властью и авторитетом, как прежде. Наоборот, он был угнетателем, который ничего не контролировал. Его империя была разделена между Омейядами в Испании, Фатимидами в Египте и Северной Африке, долиной Нахрейн и некоторыми арабскими лидерами в северной Сирии из-за ее внешнего положения.

Это Абдуррахман ибн Мухаммад ибн Убайдуллах ибн Абу Саид по прозвищу Абул-Баракат, аль-Камаль или Камалуд-дин. Приписывается Анбару или Багдаду. Камалуд-дина зовут Абул-Баракат аль-Анбари или аль-Багдади. Он родился в 513 г. хиджры/1119 г. н.э.

Аль-Анбари является одним из лингвистов, оказавших исключительную услугу в области применения положений фикха к арабской грамматике. Это изучение трех основных областей юриспруденции - «илмул-иктилафат» (наука о спорных вопросах и спорах), «ильмуль-джадали фил-фикх» (наука о обсуждении вопросов юриспруденции, наука опровержения противоположной стороны) с какими доказательствами) и «илму усулил-фикх». Особое внимание он уделял соединению фикха (науки об основах и источниках фикха) с Нахвом.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRDƏ VURĞU PROBLEMI: MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN TƏDRISİNDƏ VURĞUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

Bir çox dillərin fonetik sistemində başqa hadisələr kimi, vurğu məsələsi də özünəməxsus yer tutur. Həm vurğu, həm də fonetik hadisələr məsələsi mürəkkəb sözlərin yaranmasında daha qabarıq şəkildə müşahidə edilən məsələlərdəndir. Bu məsələlərin işlənməsi və izahı mürəkkəb sözlərin bəzi səciyyəvi cəhətlərinin aydınlanmasına da kömək edə bilər. Elə bu səbəbə görə də mürəkkəb sözlərin yaranmasında xüsusi yer tutan bu cəhəti nəzərdən keçirmək mütləqdir.

Müxtəlif dillərdə vurğunun tutduğu yer də fərqlidir. Hər bir dildə eyni sözün ayrıca tələffüzü ilə onun cümlə daxilindəki tələffüzündən asılı olaraq, vurğunun da yeri dəyişə bilər. Belə dəyişməni biz eyni söz haqqında dialekt və ədəbi dil arasında da görə bilərik. Məsələn, rus dilində heca vurğusunun vəziyyəti və yaxud yeri sabit deyildir. Beləliklə də görürük ki, rus dilində heca vurğusu nəinki sərbəst, həm də mütəhərrikdir.

Lakin elə dillər də vardır ki, orada heca vurğusu həmişə sabit bir vəziyyət və mövqeyə malikdir. Belə dillərə fransız və polyak dillərini misal göstərmək olar. Birincidə vurğu həmişə sonuncu və ikincidə isə həmişə axırdan ikinci hecədə olur. İngilis dilində isə vurğu səslərin kəmiyyət və keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu da belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, orada heca vurğusu sərbəst olub, birinci, ikinci və üçüncü və s., hətta sonuncu hecədə də ola bilər. İngilis dilində mürəkkəb sözlərdə vurğu mürəkkəb sözü təşkil edən birinci komponentin birinci hecası üzərinə düşür, məs: “a blackboard” – “lövə”. Lakin “qara taxta” mənasında işləmiş olsaq – “a black board” görürük ki, iki sərbəst söz kimi hər bir komponent ayrı-ayrı vurğulara malik olmuşdur. Türk dillərində isə vurğu başlıca olaraq axırıncı hecaya düşür. Lakin türk dillərində də, xüsusilə Azərbaycan dilində çoxhecalı sözlərdə və yaxud mürəkkəb sözlərdə bəzən iki və ikidən daha artıq vurğu ola bilər ki, bu da baş və ikinci dərəcəli vurğulara ayrılır. İkinci dərəcəli vurğu isə çoxhecalı sözlərin adətən baş və ya sonrakı hecasına düşür.

Şagirdlər vurğu haqqında ilkin biliklərə ibtidai sinifdən yiyələnmişdir. Vurğunun tədrisinə hələ ibtidai sinifdən başlamaq məqsədəuyğundur. Şagird vurğu haqqında ilkin biliklərə məhz ibtidai sinifdən yiyələnmişdir. Daha sonra isə vurğu haqqında öyrəndikləri məlumatlar sistemləşdirilməli və dərinləşdirilməlidir. Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, duyumu güclü olan şagirdlər sözlərdə vurğunun yerini təyin etməkdə heç bir çətinlik çəkmirlər. Lakin mövzuların mənimsənilməsində çətinlik çəkən şagirdlərə vurğu bəhsi mənimsədilərəkən bir çox problemlər meydana çıxır. Bu mərhələdə vurğuya aid bütün məqamları ən kiçik detalına kimi şagirdlərə tədris etmək lazım gəlir.

Azərbaycan dilçiliyində, daha konkret desək, dilçiliyin fonetika bölməsində mühüm mövzulardan biri də vurğudur. Sözlərin düzgün orfoepik səslənməsini məhz vurğu tənzimləyir. Qrammatikaya aid ədəbiyyatlarda vurğunun bir çox növündən bəhs olunsa da orta məktəb dərslərində vurğunun, əsasən, üç növü tədris edilir: heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu.

Bu vurğu növlərinin içərisində daha geniş tədris olunarsa, əlbəttə ki, heca vurğusudur. Sözdə hecalardan birinin o birinə (və ya o birilərinə) nisbətən qüvvətli deyilməsinə vurğu deyilir. Vurğu qəbul edən heca vurğulu heca adlanır. Vurğulu heca vurğusuz hecalardan iki əlamətə görə fərqlənir: yüksək səs tonuna malik olur; qüvvətli tələffüz olunur.

Hər hansı sözdə vurğunu tapmaq üçün sözü hecalara ayırmadan nisbətən qüvvətli demək lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, sözü hecalara ayıranda bütün hecalar eyni vurğu altında deyilir. Bu halda vurğunu müəyyənləşdirmək olduqca çətinləşir. Vurğunu asan tapmaq üçün sözü sərbəst tələffüz edib, hecaları nisbətən qüvvətli demək lazımdır. Bu cür tələffüz olunma zamanı hansı halda vurğu ilə bərabər sözün düzgün tələffüzü üst-üstə düşürsə, bu zaman vurğulu heca həmin hecadır.

Yazılışda vurğunu göstərmək üçün (') işarəsindən istifadə olunur. Bu işarə vurğu qəbul etmiş hecanın sait səsinin üzərinə qoyulur.

Türk mənşəli sözlərdə vurğu, əsasən, sözün son hecasına düşür. Məs: sarı', danla', danışıq', Eldəni'z və s. Qeyd etmək lazımdır ki, vurğusu son hecaya düşən sözlərin hamısı milli sözlər deyil. Dilimizdə yetərincə vurğusu son hecaya düşən alınma sözlər var. Məsələn, defi's, dialo'q, katib, enerji' və s. İstisna olaraq vurğusu əvvəle düşən əsl Azərbaycan sözləri də var: dü'nən, bi'ldir, sa'nki, ne'cə, ni'yə, a'ncaq, ba 'yaq, la'kin, ye'nə, ya'lnız və s. Bitişik yazılan mürəkkəb sözlərdə çox zaman vurğu son hecalara düşür. Ancaq bəzi mürəkkəb sözlər var ki, vurğusu əvvəle düşür. Məsələn, A'ğdaş, A'ğdam, Gö'yçay və s.

Azərbaycan dilində mürəkkəb sözləri əmələ gətirən sözlərin bir vurğu ilə deyilməsinin sözlərin bitişik yazılması üçün əsas xüsusiyyət hesab edənlər təhlil zamanı vurğu məsələsini xüsusi olaraq araşdırmadıqları üçün bu məsələdə bir-birinin əksini təşkil edən zidiyyətli fikirlər meydana gəlmişdir.

M.Hüseynzadənin fikrincə, birinci növ təyini söz birləşmələri ilə onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözləri bir-birindən ayıran əsas əlamət sözlərin müstəqil vurğuya malik olub-olmamasıdır. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərin hər biri müstəqil vurğuya malik olur və sözlər ayrı yazılır. Məsələn, “ala göz”, “qara qaş”, “ağ saqqal”, “şirin dil” və s. Həmin birinci növ təyini söz birləşmələrindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərin tərkiblərindəki birinci söz müstəqil vurğunu itirir, vurğu yalnız ikinci sözün üzərinə düşür. Beləliklə də, birinci söz təyin etdiyi ikinci sözlə birləşməli olur. Məsələn, “alagöz”, “qaraqaş”, “ağsaqqal”, “şirindil” və s.

Təyini söz birləşmələri barədə tədqiqat aparmış bir çox alim – M.Adilov, Y.Seyidov da eynilə M.Hüseynzadə kimi birinci növ təyini söz birləşmələrinin komponentlərinin ayrı-ayrılıqda vurğu qəbul etdiyini, vurğunun ikinci komponentə salınmasıyla həmin birləşmələrin mürəkkəb sözə çevrildiyini qəbul edir.

Y.Seyidov göstərir ki, söz birləşmələrinin hər komponentinin özünəməxsus müstəqil vurğusu olur. Yəni söz birləşmələrinin əmələ gətirən sözlər ayrılıqda neçə ifadə edilirsə, söz birləşməsinin komponentinə çevrildəndə də eyni şəkildə ifadə edilir və onların vurğusunda hiss edilə biləcək heç bir dəyişiklik olmur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir. Yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir, ikinci dərəcəli vəziyyət alır və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur. Alimin fikrincə, söz birləşmələrinin ayrı, mürəkkəb sözlərin bitişik yazılmasındakı əsas meyarlardan biri də məhz vurğudur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təyini söz birləşmələri ilə onlardan əmələ gələn mürəkkəb sözləri fərqləndirmək üçün vurğu həmişə əsas meyar ola bilmir. Müasir dilimizdə hər iki tərəfi birhəcalı sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri və onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlər – Ağdam, Ağdaş, Göyçay, Göygöl və s. vardır ki, bu sözlərdə vurğunun yeri məsələsi diqqəti cəlb edir.

Onu da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, vurğu problemi mövcud tədqiqatlarda öz həllini tam şəkildə tapmadığı üçün bu tipli mürəkkəb sözlərin bəzilərinin orfoqrafiyasında da sabitlik yoxdur.

Hər iki tərəfi birhəcalı sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri və onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərin bir əsas birləşdirici vurğu daşdığı və bu vurğunun hər iki halda – həm birinci növ təyini söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözdə birinci komponentin üzərinə düşdüyünü bu tipli bütün təyini birləşmələri və onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlər haqqında demək olmaz. Məsələn, hər iki tərəfi birhəcalı sözdən ibarət olan “boş qab” birinci növ təyini söz birləşməsi və bundan əmələ gəlmiş “boşqab” mürəkkəb sözü yalnız tələffüzdə vurğunun yerinə görə bir-birindən fərqləndirilə bilər. Birinci halda, yəni birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işləndikdə əsas vurğu birinci sözün – təyinin, ikinci halda isə, yəni mürəkkəb söz kimi işləndikdə ikinci sözün üzərinə düşür. Beləliklə, əsas vurğunun birinci sözdən ikinci sözə və əksinə, ikinci sözdən birinci sözün üzərinə keçirilməsi sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Birinci halda içərisi boş olan hər hansı qabdan söhbət getdiyi üçün əsas vurğu “boş” sözünün üzərinə düşür. İkinci halda isə xüsusi bir qabdan – boşqabdan söhbət gedir. Ona görə də vurğu “boşqab” mürəkkəb sözünün bir leksik vahid kimi fonetik cəhətdən formalaşmasının əsas göstəricisi olur. Deməli, vurğu burada fonetik tərkibi eyni olan iki ifadənin – birinci növ təyini söz birləşməsi və mürəkkəb sözün mənacə fərqlənməsinə xidmət edir.

Bu tipli konstruksiyalarda vurğu düzgün işlənməzsə və ya yeni leksik vahidin əmələ gəldiyi məlum olmazsa, o vaxt danışan və dinləyən arasında anlaşılmazlıq baş verir. Ona görə də demək lazımdır ki, vurğuya aid nəzəri hissənin mənimsədilməsi ilə yanaşı əyani və praktik olaraq da iş aparılması xüsusi önəm kəsb edir. Təlim texnologiyalarının inkişaf etdiyi müasir dövrdə təlim prosesində bu vasitələrin istifadəsi, əlbəttə, zəruridir. Tədris olunan mövzuların müasir texniki təlim vasitələri ilə mənimsədilməsi onların daha tez dərk olunması və yadda qalmasına səbəb olur. Buna görə də vurğu bəhsini tədris edərkən xüsusi səsləndirmələrlə sözlərin düzgün tələffüz qaydasını dərs prosesində şagirdlərə dinlətmək sözlərdə vurğunun yerini dəqiq təyin etməkdə onlara istiqamət vermiş olar. Sözdə vurğunun yerini dəyişdikdə mənanın necə dəyişdiyini vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlər vasitəsilə və ya vurğunu həcadə düzgün tələffüz etmədikdə sözün mənasının itdiyini səs yazısı şəklində əyani olaraq şagirdə dinlətmək onların vurğu haqqındakı dumanlı təsəvvürlərinə aydınlıq gətirmiş olar.

Dilçiliyimizdə istər ayrı-ayrı sözlərdə, istərsə də söz birləşməsi və mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri məsələsində mövcud fikir müxtəlifliyi bu fonetik göstəricinin orfoepik, orfoqrafik və qrammatik baxımdan mühüm əhəmiyyətinə biganə münasibətdən irəli gəlir. Həmçinin bu məsələ, yəni vurğunun yeri və vəzifəsi ilə bağlı orfoqrafik qaydaların olmaması da dilçilik ədəbiyyatında vurğu ilə bağlı qeyri-dəqiq fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dili” kitabında yazılır: “Söz birləşməsinin hər iki komponentinin özünəməxsus müstəqil vurğusu olur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir, yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur” [1, s. 30]. Nümunə kimi verilmiş sözlər sırasında isə “boş qab” – “boşqab”, “incə sənət” – “incəsənət” sözləri də yer alır.

“Göründüyü kimi, müəlliflər söz birləşmələrinin komponentlərinin hər birinin müstəqil vurğusu olduğunu qəbul edirlər. Mürəkkəb sözlərin isə bir vurğu altında deyildiyini qeyd etsələr də, vurğunun yerini göstərmirlər” [2, s. 41].

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərin bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilmiş, tədqiqat aparılmış olsa da, həllini tapmayan, diqqətdən kənar qalan məsələlər də olduqca çoxdur. Belə məsələlərdən biri də izafət tərkibləridir. Tədqiqat apardığımız zaman dilçilik ədəbiyyatımızda izafət tərkibləri haqqında dolğun məlumat tapmaq mümkün olmadı. İzafət tərkiblərinin söz birləşməsi və mürəkkəb söz keçidində öyrənilməsi vacibdir. Ada nəzər salsaq, “izafət tərkibləri” dedikdə ağılımıza ilk gələn sözlərin birləşməsindən əmələ gələn tərkiblərdir. Lakin dilimizdə söz birləşmələri və tərkiblər mütləq şəkildə ayrı yazılır. İzafət tərkibləri isə mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi defislə yazılır. İzafət tərkiblərinin defislə yazılması, dilçiliyimizin qaydalarına əsasən, onları mürəkkəb söz hesab etməyi tələb edir. Ərəb və fars qrammatikalarında “təyini söz birləşməsi” hesab olunan izafətlər Azərbaycan dilçiliyinə mürəkkəb isimlər formasında daxil olmuşdur. Nümunə üçün nəzər salaq: abi-həyat, çərxi-fələk, əhvali-ruhiyyə, tərjümayi-hal, tərki-dünya, vəsfi-hal və s. Bu nümunələrin hamısı dilimizdə mürəkkəb isimlər hesab olunur.

Bildiyimiz kimi, dilimizdə mürəkkəb sözləri əmələ gətirən sözlər birləşdikdən sonra bir əsas vurğu altında tələffüz olunur. Ancaq yuxarıda nümunə üçün verdiyimiz sözlərin bir qismi bu qaydaya tabe olmamışdır. Belə ki, izafət tərkibləri dilimizdə mürəkkəb söz hesab olunursa, deməli, vahid vurğu altında tələffüz olunmalıdır. Lakin orfoqrafiya-orfoepiya

lügətinə nəzər saldıqda görürük ki, belə deyil: “a'bi-həya't” [3, s. 8], “çə'rx-i-fələ'k” [3, s. 35], “əhva'li-ruhiyyə” [3, s. 57], “tərcüme'yi-ha'l” [3, s. 168] və “tərki-dünya' ” [3, s. 169], “və'sfi-ha'l” [3, s. 183]. Nümunələrin vurğusuna diqqət etsək, bir qismində hər sözə bir vurğu olmaqla izafət tərkibinə iki vurğu, bir qismində isə vahid vurğu göstərilmişdir. Səbəbini izah etmək qeyri-mümkündür. Əgər dilçilikdə izafət tərkibləri təyini söz birləşməsi yox, mürəkkəb söz hesab olunursa, mütləq onların bir əsas vurğusu göstərilməlidir.

Apardığımız araşdırmalar biz göstərir ki, vurğu problemi dilçiliyimizdə öz həllini tapmamışdır. Bunu da demək mütləqdir ki, mürəkkəb sözlər əmələgəlmə yolları nəzərə alınaraq əsas və ona tabe olan asılı vurğudan ibarət ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
2. Bəşirova A. Azərbaycan dilində vurğu. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 112 s.
3. Talıblı E., Şahbazova Z., İbrahimov S., Zeyniyeva S., Süleymanlı R., Ellazov F, Hüseynov M., Əsədov Ə., Nəbiyeva Ş., Hüseynov N., Əliyeva R. Orfoqrafiya-orfoepiya lügəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 224 s.

Açar sözlər: mürəkkəb söz, vurğu, söz birləşməsi, tədris çətinliyi, əsas vurğu, heca vurğusu

Key words: compound word, stress, word combination, learning difficulty, primary stress, syllable stress

Ключевое слово: сложное слово, ударение, словосочетание, трудность в обучении, основное ударение, слоговое ударение

The problem of accent in compound words: The importance of accent in teaching complex vocabulary

Summary

Like other phenomena in the phonetic system of many languages, the question of accent has a special place. Both stress and phonetic phenomena are among the issues that are more prominently observed in the formation of complex words. Elaborating and explaining these issues can also help clarify some of the characteristics of complex words. For this reason, it is necessary to consider this aspect, which has a special place in the formation of complex words. In the Azerbaijani language, those who consider the pronunciation of words forming compound words with one accent to be the main feature for writing words adjacent to each other, did not specifically investigate the issue of accent during the analysis, so conflicting opinions were formed on this issue. It is advisable to start teaching the accent from the primary school. Then, the information they learn about accent should be systematized and deepened. Based on our observations, we can say that students with a strong sense do not have any difficulty in determining the place of stress in words.

Проблема акцента в сложных словах: Значение акцента при обучении сложной лексике

Резюме

Как и другие явления в фонетической системе многих языков, вопрос об ударении занимает особое место. И ударение, и фонетические явления относятся к числу проблем, которые более заметно наблюдаются при образовании сложных слов. Разработка и объяснение этих вопросов также может помочь прояснить некоторые характеристики сложных слов. По этой причине необходимо учитывать этот аспект, который занимает особое место в образовании сложных слов. В азербайджанском языке те, кто считает произношение слов, образующих сложные слова с одним ударением, основным признаком написания смежных друг с другом слов, при анализе специально не исследовали вопрос ударения, поэтому по этому поводу сложились противоречивые мнения. Проблема. Обучение акценту целесообразно начинать с начальной школы. Затем информацию, которую они узнают об акценте, следует систематизировать и углубить. Основываясь на наших наблюдениях, мы можем сказать, что студенты с сильным чувством не испытывают затруднений в определении места ударения в словах.

RƏYŞİ: dos. L.Ələkbərova

FRANSIZ DİLİNİN LEKSİKOLOGİYASINA ÜMUMİ BAXIŞ

Müasir dövürümüzdə bir çox dünya dilləri vardır. Bu dillərə rus, ingilis, fransız, alman, ispan və digər başqa dilləri aid etmək olar. Dillər arasında ən çox yayılan dillər ingilis, fransız və çin dili hesab edilir.

Dünyada və Azərbaycanda fransız dili: Dünyada 200 milyona yaxın insan fransız dilini bilir. 128 milyon insan fransız dilini ana dili kimi öyrənir və ya ikinci rəsmi dil olaraq bu dildə danışırlar. 54 ölkədə 72 milyon insan tərəfində də bu dil bilinir və danışılır. Avropada Fransa və Monakodan başqa Belçika, İsveçrə və Lüksemburq kimi bəzi ölkələrin müəyyən bölgələrində fransız dili danışılır. Həmçinin Afrika və Amerika qitəsi də daxil olmaqla dünyanın fərqli ölkələrində rəsmi dil kimi istifadə olunur. Fransız dili, ispan dili, portuqal dili, italyan dili, katalan dili, rumin dili kimi dillər roman dil qrupuna daxil olan latın dilinin davamı olan dillərdir. Bu dilin tarixinə baxsaq görərik ki, Romada yerləşən köhnə *qalların kelt* dillərindən və Roma imperiyasının dağılmasından sonra frank tayfalarının bura köçü nəticəsində *cermen* dillərinin də təsiri olmuşdur. Fransız dili 29 ölkədə rəsmi dildir. *La Francophonie* adlanır və fransız dilində danışanların rəsmi qurumu hesab olunur, fransız dilində bilən və danışanlar frankofon hesab olunurlar. Bu dil həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında bütün alt və beynəlxalq qurumların çoxunda rəsmi dildir.

Avropa birliyini verdiyi məlumata görə, bu birliyə üzv olan 27 ölkədə 129 milyon insan fransızca danışır və bunun 65 milyon nəfəri anadil kimi, 69 milyon nəfəri isə ikinci dil kimi bu dili danışır. Bu statistikaya görə fransız dili Avropa birliyinə daxilə ingilis dili və alman dilindən sonra ən çox danışılan üçüncü dildir.

Hər bir dilin öz quruluşu vardır və dili öyrənən elm sahəsinə *dilçilik nəzəriyyəsi* adlanır. Dilçilik nəzəriyyəsi dili qrammatika, fonetika və leksik aspektlərdən araşdırır və öyrənir. Çox qədim zamanlardan bu elm araşdırılmış və öyrənilmişdir. Bu elmi daha ətraflı araşdıran filosoflar əsasən yunan filosofları olmuşdur. Lakin yunan filosofları dilçiliyin qrammatika sahəsində araşdırmalar aparmış və öyrənmişlər. Leksikologiya bir elm kimi XIX əsrin əvvəllərindən öyrənilməyə başlanmışdır. Bəs leksikologiya nəyi öyrənir? Leksikologiya dilin lüğət tərkibini öyrənir. Bu da o deməkdir ki, dilin lüğət tərkibi, fonetika və qrammatika elementlərini izah edir. Bunu belə izah etmək olar ki, fonologiya və qrammatika çox məhdud sayda tədqiq obyektləri ilə məşğul olur, leksikologiya isə çoxlu sayda vahidləri ehtiva edən və dilin inkişafının hər bir mərhələsində dəyişməyə və yenilənməyə məruz qalan leksikamı öyrənir. Leksikologiya dilin lüğət tərkibinə yönəlmiş bir elm kimi XVIII-ci əsrdə ilk olaraq bu elmlə məşğul olan A.Darmesteter və Diderot kimi dilçilərin əsərlərində rast gəlinmişdir. Bu dilçilər öz əsərlərində sözün leksik mənalarnı, söz yaradıcılığı və etimologiyası problemlərindən bəhs edilmişdir.

XIX əsrdə A.Darmesteter sözlərin necə yarandığı və necə yox olduğunu araşdırmışdır. Lakin o, Schleier adlı dilçinin bioloji konsepsiyasından təsirlənmişdir. Dilçilik həm də təbiət elmi hesab olunur. M.Breal bu fikrə qarşı çıxmışdır, o öz əsərlərində dilin lüğət tərkibinə diqqət yetirmişdir. Dilin sistemləşdirmə problemləri ilə sosioloji məktəbin nümayəndəsi olan F.de Saussure məşğul olmuşdur. Lakin o bu işlə tam məşğul olmamış, onun xələfi olan A.Meillet onun bu tədqiqatını davam etdirmişdir. Leksikologiyanın öyrənilməsində bu kimi dilçilərin rolu olmuşdur: F.Brunot, A.Dauzat, M.Cohen, J.Marouzeau, Ch.Bally. Bu dilçilər dilin müxtəlif aspektlərdən öyrənib, sinonim problemlərini və frazoloji problemləri araşdırmışlar. Eynilə leksikologiyamı böyük aspektlərdən araşdıran bəzi dilçilər olmuşdur onlar A.Martinet, P.Guiraud, O.Duchachek. Bu kimi dilçilər leksikologiyamı problemlərinə böyük tövhələr vermişlər.

Semantikanın sturukturu, lüğət tərkibinin öyrənilməsi kimi elm sahələri A.Greimas, G.Mounin və digər bu kimi dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Bizim ölkəmizdə də bu sahələrdə araşdırma aparmış dilçilər vardır. V.V.Vinoqradova, A.J.Smirnitkij, R.A.Budaqova, M.D.Stefanov, V.G.Gak, E.S.Kubriyeva, N.M.Çanski, N.N.Lopatinova və digər başqa alimlər olmuşdur. Bu alimlər leksikologiyamı nəzəriyyəsinə, eləcə də leksikologiyamın yeni üsullarını işləyib hazırlamışlar: Leksikologiyamı bir sıra elmlərlə bağlılığı vardır. Bunlara qrammatika, sintaksis, fonetika, stilistika, dil tarixi kimi bir çox sahələrlə bağlılığı vardır. Leksikologiyamın qrammatika ilə bağlılığı nədən ibarətdir? Hər iki elm sahəsi də *söz* müxtəlif aspektlərdən öyrənir. Bütün lüğətlərdə sözlər leksik-qrammatik siniflərə bölünüblər. Nümunə olaraq *se mettre* (leksik sinfinə daxildir) *se mettre a* (qrammatik sinfinə daxildir). Latın sözü olan *homo* insan mənasını da başa düşülür, beləliklə onun leksik dəyərini itir və qrammatik dəyərdə qalır. Beləliklə qrammatikanın qeyri- müəyyən əvəzlik elementinə çevrilir. Bu da qrammatika ilə leksikologiyamı arasında olan bağlılığı göstərir. Ümumiyyətlə, leksikologiyamın bir çox elmlərlə əlaqəsi vardır. Bunlara aşağıdakı nümunələrdə görmək olar.

Leksikologiyamın fonetika ilə əlaqəsi nədir? Sözlərin əmələ gəlməsi həm qrammatika həm də leksikologiyamı elmi tərəfindən öyrənilir. Bütün düzəlmə sözlər mənalarnı dəyişir. Məsələn: commencer – başlamaq, recommencer – yenidən başlamaq. Leksikologiyamın bir çox sahələrlə bağlı olduğu kimi sintaksislə də əlaqəsi vardır. Hər iki sahə də sabit və sərbəst frazoloji söz birləşmələrini araşdırır. Nümunə olaraq *tourner la tete a qqn* (stabil frazoloji birləşmədir), *tourner la tete* (sərbəst frazoloji birləşmədir). Leksikologiyamı elminin tarixinə nəzər salsaq bu elm həm də cəmiyyətin tarixi ilə bağlıdır. Sosial dəyişimin bu sahəyə böyük təsiri olmuşdur. Fransız dilçisi Matoret leksikologiyamın sosial bir elm olduğunu iddia etmişdir. Bir zamanlar german tayfalarının Fransa ərazisini işğal etməsi ilə german dilinin də fransız dilinə təsiri olmuş, dilə german dilindən yeni sözlər keçmişdir. Təbii ki, roman dili əsas kök dil olaraq qalmışdır ancaq dilə bir neçə söz german dilindən keçmişdir. Buna nümunə olaraq *guerre* göstərmək olar. Nümunədəndə görüldüyü kimi bu kimi alınma sözlər əsasən müharibə ilə bağlı sözlərdir, çünki bu tayfalar döyüşkən tayfalar olmuşlar.

Leksikologiya elminin fonetika elmi ilə də bağlılığı vardır. Hər iki elm üçün maraqlı olan bir neçə problem vardır. Vurğu problemi hər iki elmin maraq dairəsində yerləşir. Kontekstdən kənarında bütün sözlər vurğulanır (sözlərin son hecası), lakin kontekstdə bu vurğu sintaqma, ritmik qrupla əvəz olunaraq zəifləyir. Fransız dilində tək və iki hecalı sözlər, yəni qısa sözlər daha köhnə sözlərdir. Leksikologiya elmi dil tarixi ilə də sıx bağlılığı vardır. Sözlün mənasını, mənasının təkamülünü başa düşmək üçün onun mənşəyini görmək, tarixi boyu onun inkişafını izləmək lazımdır. Əksər sözlər tarix boyu yazıda ya da məna etibarı ilə dəyişmişdir. Məsələn, *derouler* sözü əvəllər bir rulon kağız hazırlamaq demək idi, indi isə bu məna dəyişib, göz önünə sərmək kimi başa düşülür.

Leksikologiya elmi stilistika elmi ilə də bağlılığı vardır. Hər ikisi müxtəlif üslublarla bağlıdır: rəsmi üslub, işgüzar üslub, məişət üslubu, elmi üslub. Dildəki sözlərin hamısı dilin lüğət tərkibini yeni leksikasını təşkil edir. Bəs onda *söz* nədir? Söz hərfərdən yaranan və məna kəsb edən kəlimənin sinonimidir. Daha geniş izah versək, söz səslərdən əmələ gələn, müəyyən məna kəsb edən və hiss-həyəcan bildirən səsbirləşməsidir. Söz dilin əsas vahidir. Bu sözün ilkin tərifidir. Bu günkü dilçilikdə sözə üç müxtəlif aspektdən baxmaq lazımdır. İlk olaraq sözü fəlsəfi və psixoloji tərəfdən nəzərdən keçirmək lazımdır. Sonra sözə morfolojik, fonetik və funksional baxımdan araşdırmaq lazımdır. Sözlün tərifini vermək üçün onun əşya ilə əlaqəsini, sözlün qrammatik, fonetik və semantik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, onlar sözə tərif verə bilməzlər, çünki hər dildə sözlün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buna Scherba, Peterson kimi dilçiləri nümunə göstərmək olar. Lakin bəzi dilçilər isə sözə belə təriflər vermişlər. Məsələn, Böhler görə söz yalnız fonetik vahiddir, Fortounatova görə söz yalnız leksik vahid hesab olunmalıdır, Sepir görə isə söz yalnız qrammatik vahid kimi hesab olunurdu.

Fransız dilçiləri olan Meillet və Dauzat söz və söz birləşmələri üçün bir çox təriflər vermişlər. Onların söz haqqında verdikləri bir çox təriflər vardır. Lakin heç birinin sözlün tərifini dolğun şəkildə ifadə etdiyi qəbul edilməmişdir. Söz barədə olan bütün təriflərə nəzər salsaq görürük ki, bütün dilçi alimlər sözlün səs forması olduğunu və məna ilə vəhdət təşkil etdiyini bildirmişlər. Söz dilin ən kiçik vahididir və hər bir söz özünəməxsus qrammatik formaya malikdir (Levkovskaya 1963, Budaqov 2000, Marouzeau 1950). Söz dildə bir neçə funksiyaya yerinə yetirir. Bunlara nominativ funksiya, rəsonal funksiya və ifadə funksiyası aiddir.

1) Nominativ funksiya əşyaların reallıq əsasında adlandırmasından bəhs edir.

2) Rəsonal funksiya sözlün həmin əşyaya aid olmasından bəhs edir.

3) İfadə funksiyası isə danışan subyektin əşyanın adına münasibət bildirməsindən bəhs edir. Məsələn, *collaborationniste* sözü fransız dilində üç funksiyaya yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, dildə elə sözlər ola bilər ki, həm nominativ həm də ifadə funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Sözə digər aspektlərdən də baxmaq lazımdır. Dilin varlığı, dünyanın sirlərini və insanların öz-özünü dərk etmə vasitəsi hesab edilməsinə baxmayaraq, dilçiliyin əsası təşkil edən *səs, söz və şəkilçilər* üzrə araşdırmalar tam və ətraflı aparılmamışdır. Sözlərin və onların mənalılarının nəyə əsasən yarandığını, kökündə hansı prinsiplərin dayandığı hələ ki, elmə məlum deyil. Odur ki, müasir dilçilər səslərlə yəni fonemlərlə sözlərin mənalılarının hansı əlaqədə olduğu, sözlərin hansı mənbə əsasında yaranması barəsində və başqa suallara əhatəli cavab verməyi mümkün hesab etməyib, bu işlərdən hətta müəyyən qədər geri çəkilməmişlər. Bu səbəbdən, sözlün inkişaf ilə fərqlənən indiki dövrdə dilin yaranması və onun keçdiyi inkişaf yoluna aid məsələləri tətqiqat obyektinə olaraq hələ də qalır. Tətbiqi dilçilikdə isə ədəbi dilin normalaşdırılmasında, linqvistik, etimoloji və terminoloji lüğətlərin tərtibində müəyyən qarışıqlıqlara yol verilir ki, bu da möhkəm elmi-nəzəri bazanın olmaması ilə izah oluna bilər.

Morfem nədir? Morfem yunan mənşəli söz olub forma deməkdir. Morfem sözlün qrammatik və ya leksik mənası olan hissəsinə deyilir. Bu da o deməkdir ki, dilin mənalı hissələri, yəni kök, leksik və qrammatik şəkilçilər ayrı ayrılıqda morfem adlanırlar. Bu termin elmə ilk dəfə Boduen de Kurtene tərəfindən daxil edilmişdir. Sözlün quruluşunu öyrənmək üçün onu tərkib hissələrinə ayırmaq yəni kök və şəkilçiyə ayırmaq lazımdır. Morfemin sözlə oxşar və fərqli cəhətləri nələrdir ? a) Sözlər cümlədə yerini dəyişə bilər. Lakin morfemlərdə isə bu belə deyil. Məsələn *Il marche. Marche-t-il ?* b) Sözlərin arasına başqa sözlər də daxil ola bilər. Məsələn, *Je vous donne ce livre. Je vous le donne.* c) Morfemdən fərqli olaraq sözlü başqa sözlə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, *Paul dessine. Il dessine.* d) Söz mənalı vahiddir, morfemin isə heç bir mənası yoxdur. e) Morfemin sintaktik funksiyası yoxdur.

Fransız dilində sözlərin həm də formalaşma üsulları da vardır. Formalaşma üsullarını iki şəkildə göstərmək olar. Birinci formalaşdırma üsulu kortəbii şəkildə əmələ gəlmiş sözləri daxil etmək olar. Sözlərin əksəriyyəti də məhs bu qəbilə aiddir. İkinci formaya isə süurlu şəkildə lazım olan sözlərin yaranmasını nümunə göstərə bilərik. Onlara misal olaraq “*les sigle*” və “*les acronymes*” göstərə bilər. Sözlərin necə yaranmasına birlikdə nəzər salaq. İlk üsul kimi prefiks və şəkilçilərin istifadəsi ilə fransız dilində **düzəltmə** sözlər yaratmaq mümkündür. Şəkilçilərin köməyi ilə başqa köklü nitq hissəsinə aid sözlərdən isim, feil, zərf və.s kimi sözlər yaratmağa imkanı verir. Məsələn: *grand* sifətindən –*ir* şəkilçisini əlavə etməklə böyümək feilini yaratdıq; İsim olan *grandeur* sözünü düzəltmək üçün –*eur* şəkilçisindən istifadə olunur. Bu proses düzəltmə sözləri yaratmaq üçün istifadə olunur. Fransız dilində düzəltmə sözlər “*le mot derivation*” adlanır. Söz sonu şəkilçilərdən istifadə olunarkən tiredən istifadə olunmur və kökə bitişik yazılır. Belə olduqda vahid söz əmələ gəlir. Düzəltmə sözlər yaratmaq üçün həm söz önü, həm də sözlün sönuna qoşulan şəkilçilərdən istifadə olunur. Fransız dilində söz önü şəkilçilər *prefixe*, söz sonu şəkilçilər *suffixe* adlanır. Bəzən sözlərə eyni anda *prefixe* və *suffixe* artırıla bilər.

Prefixe yəni söz önü şəkilçilərlə düzəltən sözlərə nümunə olaraq bu misallara nəzər salaq: *legal - illegale, moral - immoral, nerf - innerver, reel - irreel, servir - desservire, esperer - dessesperer, neige - enneige, ivre - enivrer, mener -*

emener, **barque** - **embarquer**, **porter** - **emporter**, **morale** - **amoral**, **monter** - **demonter**, **paraitre** - **dispaître**, **regulier** - **irregulier**, **heureux** - **malheureux**, **doser** - **surdoser**, **appeler** - **rappeler**, **prendre** - **reprendre**, **agir** - **reagir**, **operer** - **cooperer** və s. Suffixe yəni sözlün sonuna qoşularaq yeni düzəltmə sözlər yaradan şəkilçilər. Bu sözlər nümunələrdə görə bilirik: *blanc*, *blanchatre*, *blanciment*, *blanchir*, *blanchissage*, *blanchissant*, *blanchisserie*, *blanchisseure*, *blanchisseuse*. *Broyeur*, *tracteur*. *moissonneuse*, *batteuse*, *comparaison*, *livraison*, *tolerance*, *boucher*, *boulangere*, *modeliste*, *chauffeur*, *instituteure*, *folie*, *gentillesse*, *delicatesse*, *jouant*, *dansant*, *riant*, *buvable*, *capable*, *lisible*, *visible*, *igrelet*, *simplet*, *palot*, *activation*, *admiration*, *tolerance*, *ligature*, *usure*, *baignade*, *baignade*, *jardinage*, *activiste*, *emipriste* və s. Fransız dilində müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə müxtəlif nitq hissələrinə mənsub sözlər düzəltmək mümkündür. Bu nitq hissələrinə isim “nom”, sifət “adjectifs”, feil “verbe”, zərf “adverbe” kimi nitq hissələrinə aid düzəltmə sözlər düzəltmək mümkündür.

İsim “nom” düzəltmək üçün lazım olan şəkilçilər bunlardır : -eur, euse , -son, -tion, -ance, -ment, -ure, -ade, -age, -aille, -isme, -iste, -er, -ist, -eur, -ien, -ier, -ie, -ain, -ais, -ois, -ien, -esse.

Feil “verbe” düzəltmək üçün lazım olan şəkilçilər bunlardır: -er, -ir, -ifier, -iser, -oyer, -asser, -ater, -ailler, -oter, -iner. Sifət “adjectif” düzəltmək üçün lazım olan şəkilçilər bunlardır: -ant, -ain, -ais, -ois, -ien, -able, -ible, -et, -ot, -ard, -aud, -e, -i, -u, -iste, -al, -el, -eur, -eux, -if, -in. Zərf “adverbe” düzəldən şəkilçi isə -ment şəkilçisidir.

Fransız dilində bəzi latın və yunan mənşəli şəkilçilər də mövcuddur. Bu şəkilçilər də fransız dilində düzəltmə sözlər yəni “le mot derivation” düzəltməyə kömək edir. Yunan mənşəli şəkilçilər və onların köməyi ilə düzələn sözlərə nəzər salaq: -logue =astro**logue**, cardi**logue**, gyneco**logue** və s. -logi= zoologie, geographie, **biologie** və.s. -gramme =crypto**gramme**, anag**ramme**, tele**gramme**. -manie = clept**omanie**, nymph**omanie**, melo**manie**. -phobe, -phobie= claustr**ophobe**, xen**ophobie**. -ose =maltose, saccarose, hematose, arthro**se** və s.

Latın mənşəli şəkilçilər və onların köməyi ilə düzələn sözlər: -ment= charg**ement**, embarqu**ement**. -cide= homic**ide**, regic**ide**, insectic**ide**. -fuge=centrifug**e**, lucifug**e**, vermifug**e**. -esse =richesse, -vore=carniv**ore**, herbiv**ore**, omniv**ore**. -erie = parfumer**ie**, acier**ie**.

Fransız dilində sözlərin sonuna birdən çox şəkilçilər yəni *suffixe* artırmaq mümkündür. Məsələn: *crainte* – *crainivement*, *cuir* – *cuirasser*, *cuirassier* və s. İkinci üsul mürəkkəb sözlərdir. Mürəkkəb söz nədir? Dilçilikdə mürəkkəb söz iki sərbəst leksemin bir-biri ilə birləşməsindən əmələ gələn sözlərə deyilir. Fransız dilində isə “les mots composes” kimi başa düşülür. Söz yaradıcılığının ən mühüm vasitələrindən biri də bir neçə sözlün birləşməsində yaranan yeni mənalı mürəkkəb sözlər əmələ gətirməsidir. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər müxtəlif üsullarla yaranır. Bunlar iki müxtəlif mənalı sözlün birləşməsi ilə yaranan, yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan, antonim yəni əks mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan, eyni sözlün təkrarı ilə yaranan sözlər və sonda *qeyri* sözünün köməyi ilə yaranan mürəkkəb sözlər vardır. Mürəkkəb sözlər fransız dilində necə yaranır? Fransız dilində mürəkkəb sözlər azərbaycan dilində olduğu kimi iki və daha artıq sözlün birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb sözləri söz birləşmələri ilə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələri leksik vahid deyil, sintaktik vahid deyil və hər sözlün öz vurğusu olur, lakin, söz birləşmələrinə daxil olan sözlər ayrı yazılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1) <https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Frans%C4%B1zca#:~:text=D%C3%BCnva%20yakla%C5%9F%C4%B1k%20olarak%20200.taraf%C4%B1ndan%20da%20bilinmekte%20ve%20konu%C5%9Fulmaktad%C4%B1r>.
- 2) Budaqov R.A. İnsan üfqiündə dil və nitq / R.A. Budaqov. - M.: Dobrosvet, 2000. - 304 s.
- 3) Balli Ş. Ümumi dilçilik və fransız dilinin sualları / Ş.Balli. - 2-ci nəşr, Sr. - M. Redaksiya URSS, 2001. - 416 s.
- 4) Vinogradov V.V. Rus qrammatikası üzrə tədqiqatlar / V.V. Vinogradov. - M., 1975, 282 s.
- 5) Gak V.G. Müqayisəli leksikologiya / V.G. Gak. - M.: Təcrübəçi. münasibətlər, 1977. - 234 s.
- 6) Gak V.G. Sözlün leksik mənası / V.G. Qak // Dilçilik: böyük ensiklopediya. lüğət - 2-ci nəşr. - M., 1998. - S. 261.
- 7) Levit Z.N. Fransız dilinin leksikologiyası / Z.N. Levililər. - M.: "Ali məktəb", 1977. - 159s.
- 8) Reformatski A. A. Dilçiliyə giriş / A.A. İslah edilmiş. - M.: Aspect Press, 2008. - 536 s.

Açar sözlər: Fransız dili, leksikologiya, söz, morfeim.

Ключевые слова: французский язык, лексикология, слово, морфема

Keywords: French language, lexicology, word, morpheme.

Xülasə

Bu məqalədə fransız dili haqqında ümumi anlayış verilmişdir. Fransız dilinin hansı ölkələrdə, nə qədər insan tərəfindən öyrənilməsi və nə qədər insan tərəfindən bilindiği haqqında məlumat vardır. Həmçinin burada leksikologiyadan, sözlərdən, morfeimdən və bu elmi araşdıran bir çox dilçi alimlərdən bəhs olunmuşdur. Leksikologiyanın bir çox elmlərlə əlaqələrindən də danışılmışdır.

Резюме

Эта статья дает общее представление о французском языке. Есть информация о том, в каких странах французский язык, сколько людей его изучают и сколько людей его знают. Также здесь упоминались лексикология, слова, морфемы и многие лингвисты, изучающие эту науку. Обсуждались также связи лексикологии со многими науками.

Summary

This article provides a general understanding of the French language. There is information about the French language in which countries, how many people learn it and how many people know it. Also, lexicology, words, morphemes and many linguists studying this science were mentioned here. The relations of lexicology with many sciences were also discussed.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində feillərin əsas sintaktik vəzifəsi - funksiyası cümlənin xəbəri olmaqdır. Burada bir məsələni diqqətdə saxlamalıyıq. Belə ki, feillər təsriflənən və təsriflənməyən feillər olmaqla, iki qrupa bölünür. Təsriflənən feillər cümlənin feili xəbəri, təsriflənməyən feillər (feili bağlama istisnadır) isə ismi xəbəri rolunda çıxış edir. Lakin feillərin sintaktik funksiyası bununla bitmir. Təsriflənməyən feillər digər cümlə üzvləri vəzifəsində də çıxış edir. Deməli, feili bağlama zərfliyin ifadə vasitəsi, feili sifət və məsdər isə isim və sifətin də xüsusiyyətlərini daşıdıya bildiyindən mübtədə, təyin, tamamlıq vəzifələrində çıxış edə bilər. Bu yazıda onlara ayrılıqda nəzər salaraq, nümunələrlə əsaslandırmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Feilin təsriflənən formalarının funksionallığı. Qeyd olunduğu kimi, təsriflənən feillər cümlənin feili xəbəri olub, nə edir? nə etdi? nə edəcək? və s. kimi suallarının ayrı-ayrı şəxslər, zamanlar, şəkillər və mənə növləri üzrə dəyişmiş formalarında funksionallaşır. Belə feillər adı çəkilən kateqoriyalar üzrə dəyişdiyinə görə daha çox predikativlik yaratmış olur. Yəni feil xəbər rolunda bütün forma və mənə xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir.

Əmr formasında işlənən feillər heç bir zaman şəkilçisi, yaxud *idi*, *imiş* hissəciklərinin köməyi olmadan cümlənin xəbəri olur. Bu feillər yalnız ikinci şəxsin təkində olduqda sintaktik, qalan şəxslərdə isə morfoloji yolla ifadə olunur. Hərəkətin gələcək zamanda icrasını nəzərdə tutur: Varsa igidlərin meydana *gəlsin!* [10, s. 12]; Vallah, neçə dəfə istəmişəm ki, yazım *göndərim* qəzetlərə [11, s. 78]; Qızın, gəlininlə özün danış! [11, s. 127].

Xəbər forması ilə ifadə olunan xəbərlər daha geniş işlənmə imkanına malikdir. Bunlar həm sadə, həm mürəkkəb forma ilə ifadə oluna bilər. Sadə formada feil yalnız zaman və şəxs şəkilçisi qəbul edib cümlənin xəbəri olur. Mürəkkəb xəbərlər isə *idi* və *imiş* hissəciklərinin köməyi ilə formalaşır. Təkcə *-dt⁴* şəkilçisinin köməyi ilə yaranan keçmiş zamanlı feil *idi*, *imiş* köməkçi feillərlə işlənmir, çünki belə feillərin özünün şahidlik, bitkinlik məzmunu var: Bu zülmə tab edə bilmirəm [2, s. 13]; Əqrəbamızdır deyə sədrəzəmdən onun dərdinə baxılmasını xahiş edəcək idim [2, s. 113].

Arzu şəkli ilə ifadə olunan xəbərlər heç bir zaman şəkilçisi qəbul etmir, özlüyündə hərəkətin icrasının gələcəkdə arzu olunduğunu bildirir. Lakin belə feillər *idi*, *imiş* hissəcikləri ilə işləndikdə keçmiş zaman məzmunu qazanır. Belə xəbərlər bəzi hallarda özlərindən əvvəl *gərək*, *barı*, *təki*, *kaş* və s. kimi arzu ədatları ilə də işlənə bilər: Çal, barı keçmişin xatirə ruhlanıb *yola düşək* [2, s. 199]; Qoca dayı, təki mənə o üzə *keçirəsən* [6, s. 198]. Feilin arzu şəklində olduğu kimi, vacib şəkli ilə də ifadə olunan xəbərlər zaman şəkilçisi qəbul etmir, gələcək zaman məzmunu ifadə edir. *İdi*, *imiş* hissəcikləri ilə işləndikdə isə keçmiş zaman məzmunu daşıyır. Bu forma ilə ifadə olunmuş xəbərlərin inkarını həm *-ma²* inkar şəkilçisi, həm də *deyil* hissəciyi ilə düzəltmək mümkündür: Qadın içəri girəndə kişi *ayağa durmalıdır*, yer *göstərməlidir*, paltosunu *tutmalıdır* və sairə [11, s. 77]; Amma bu müharibə *olmalı idi* [12, s. 6]; *Qəhr olmalı*, *məhv olmalı* İblis! [4, s. 103].

Feilin lazım şəkli ilə ifadə olunmuş xəbərlər də zaman şəkilçisi qəbul etmədən gələcək zamanla bağlı hərəkətləri ifadə edir. *İdi*, *imiş* hissəcikləri ilə işləndikdə isə məzmunu keçmiş zamanla bağlanır. İnkarın formasını düzəltmək üçün yalnız *deyil* hissəciyindən istifadə olunur: Anam sazandar və lazımlı şeylərin hamısını mühəyya edib, toy bu günlərdə *başlanasıdır* [2, s. 52].

Feilin şərt şəkli ilə ifadə olunmuş sözlər isə digər feillərdən fərqli olaraq, müstəqil xəbər kimi çıxış edə bilmir, yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində işlənə bilər. Məzmununda isə gələcək zaman anlayışı var. *İdi*, *imiş* hissəcikləri ilə işləndikdə isə keçmiş zamanla bağlı hərəkət məzmunu ifadə edir: Əgər rus dili müəllimi öz kəndindən olsaydı, qoyub qaçardımı? [11, s. 47]; Əgər mənliliyini *sevməsə* insan, Onun bu dünyada mənası bir daş [9, s. 135]; Kərim *istəsə*, yalnız səni boşayandan sonra onun atası ola bilər [8, s. 324]. Bəzi dilçilik kitablarında feilin davam forması ilə ifadə olunmuş xəbərlərdən bəsh olunur. Belə feil formaları məsdər şəkilçisi və ismin yerlik hal şəkilçisi vasitəsilə düzəlir, zaman şəkilçisi qəbul etmədən hərəkətin indiki zamanda davam etdiyini bildirir. *İdi*, *imiş* hissəcikləri ilə işləndikdə isə hərəkətin keçmiş zamanda davam etdiyini bildirir: Türkiyənin səcdəgahı olan Ədirnə düşmənlərin kobud çarıqlarının altında *azilməkdədir* [2, s. 170]; Çatalcada əsgər qardaşlarınız axırıncı nəfəsədək düşmənlə *pəncələşməkdədirlər* [2, s. 171]; Anadoludan əsgərlərimiz hələ *gəlib yetişməkdədir* [2, s. 174]; Bana *gülməkdəsiniz* gərçi bu gün [4, s. 161].

Biz isə feilin davam şəklinin mövcudluğunu qəbul etmirik. Bizcə, bu sadəcə məsdərin isimləşməsi nəticəsində hal şəkilçisi ilə işlənmiş formasıdır. Zaman məzmunu ifadə etməsinə baxmayaraq, ayrıca şəkil kimi formalaşması üçün hər hansı morfoloji göstəriciyə, formal əlamətə malik deyil. Buna görə də, bu feillərin xüsusi şəkil kateqoriyası kimi qiymətləndirilməsini lüzumsuz hesab edirik.

Xəbər feilin ayrı-ayrı mənə növləri ilə ifadə olunduqda öz mənə xüsusiyyətlərini saxlayır. Həmçinin, cümlənin struktur cəhətdən quruluşuna müəyyən qədər təsir göstərir, predikativlik münasibətlərini müəyyənləşdirməkdə yardımçı olur. Məlum növdə işlənən feillərlə ifadə olunan xəbərlər həm təsirli, həm təsirsiz olur. Məlum növdə olan təsirli xəbərlər həm vasitəli, həm vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Məlum növdə olan təsirsiz feillər isə yalnız vasitəli tamamlıqla bağlı olur. Məchul növ feillərlə ifadə olunan xəbərlər təsirsizdir, buna görə də yalnız vasitəli tamamlıqla işlənir. Qayıdış növ feillər də, əksərən, təsirsiz olduğundan vasitəli tamamlıqla işlənir. İcbar növ feillərlə ifadə olunmuş xəbərlər isə vasitəli tamamlıqla işlənmir,

¹⁰⁹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Bakı Dövlət Universiteti

vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Qarşılıq növ feillərlə ifadə olunan xəbərlər də vasitəli tamamlıqlarla işlənir. Belə xəbərlər hərəkətin subyektlə yanaşı, məntiqi subyektlə birgə icra edildiyini bildirir.

Feilin təsriflənməyən formalarının funksionallığı. *Məsdər.* Məsdər ikili xarakterə malik olub, həm feilin, həm də ismin xüsusiyyətini daşıyır. Buna görə də sintaktik imkanları olduqca genişdir. Təyindən başqa digər bütün cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilər. Məsdər ismin xüsusiyyətinə malik olduğu üçün, bir növ isimləşərək şəxs-xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir, cümlənin ismi xəbəri vəzifəsində çıxış edir. Digər ismi xəbərlərdən fərqli olaraq məsdər cəmlənə bilmir. Məsələn: Odlu-odlu bildirdi ki, hər yerdə və hər zaman kişinin borcu qadına *hörmət etməkdir*, ona *qulluq göstərməkdir* [11, s. 77]; Xeyr, fikrim *işləməkdir* [11, s. 99]; Onların peşəsi mal oğurlayıb, qız *qaçırtmaqdır* [6, s. 285]; Kəndə gedənlərin birinci vəzifəsi hörmət, etibar *qazanmaqdır* [8, s. 150]. Bəzən xəbər məsdər tərkibi ilə də ifadə oluna bilər: Məqsədimiz *Vətənə layiqli oğullar yetişdirməkdir!* - cümləsində məsdər ətrafına söz toplayaraq tərkib yaratmışdır. Qoşma ilə işlənmiş məsdərlər də cümlədə xəbər rolunda çıxış edə bilər. Məsələn, Bu iş mənim üçün sanki *su içmək kimidir!*

Məsdər hərəkətin adını bildirməklə isimlərə yaxınlaşır və cümlənin mübtədəsi vəzifəsində çıxış edir. Məsdərlə ifadə olunan mübtədələr quruluşca həm sadə, həm mürəkkəb olur. İnsan və məkan anlayışı bildirmədiyi üçün yalnız *nə?* sualına cavab verir: *Gülmək* insanın ömrünü uzadır; *Oxumaq* Şura hökumətində hamıya volnadır [8, s. 194]; *Gəldiyəvlə üz-üzə gəlmək* çətin idi [8, s. 245]; Məsdər cümlənin tamamlığı kimi də çıxış edir. Bu zaman o, ismin müxtəlif hal şəkilçilərini qəbul edir və *nə?* sualının hallar üzrə dəyişmiş formalarına cavab olur: *Oxumağı* bilirənmə? [6, s. 108]; Ancaq *sözlərini danmaqdan* utanır [2, s. 263]; Məmmədəğa *Mirzoppa ilə dalaşmaqdan* qorxmurdu [3, s. 20]. Məsdər cümlənin səbəb və məqsəd zərfliyi olur. Belə ki, çıxışlıq halda işlənən məsdər və məsdər tərkibləri hərəkəti baş vermə səbəbini aydınlaşdırır: *Ağlamaqdan* gözləri qıpqırmızı qızarmışdı. Axı buna zəhmət çəkmişəm, əlim qabar olub *bel vurmaqdan* [6, s. 42];

Üçün, ötrü qoşmaları ilə işlənən məsdər və məsdər tərkibləri isə hərəkətin məqsədini bildirib cümlənin məqsəd zərfliyi rolunda çıxış edir: *Oxumaq üçün* rayondan Bakıya gəlmişdi; Sanki *xəlvət bir söz demək üçün* içəri otağa keçdi [6, s. 82]; Gəldiyev *Ağca xanımı xəcalətindən çıxmaq üçün* tələbələrə gələn güzəştli biletlərdən iki dəfə ayrır [6, s. 230]; Kitab imzalatmaq üçün bir dəstə kağız gətirmişdi [6, s. 233].

İlə qoşmalı məsdərlərin *bərabər* sözü ilə birləşməsi, çıxışlıq halda olan məsdərlərin *-sa (-sə)* şəkilçisi ilə işlənməsi nəticəsində qarşılıq-güzəşt zərfliləri formalaşır: *Min eşitməkdənsə*, bir görmək yaxşıdır; Qardaşı *oxumaqla bərabər*, həm də gecə növbəsində əzcaçı kimi çalışırdı; *Belə sualları qapıda, sinifdə danışmaqdan*sa, get təşkilatdan soruş səni başa salsınlar [6, s. 204]; *Belə qalmaqdansa* ölüm yaxşıdır [2, s. 59].

Qənaətimizcə, məsdər, müəyyən mənada, yer mənası ifadə edən zərflik kimi də çıxış edə bilər. Məsələn, Bu gün-sabah oğlu *oxumaqdan* qayıdacaqdı [6, s. 35] – cümləsində məsdər oğulun oxumaq üçün getdiyi yeri ifadə edir. Bu sözü rahatlıqla yer bildirən zərflər, yaxud isimlərlə əvəzləmək olar: məktəbdən qayıdacaqdı, əkindən qayıdacaqdı, oradan qayıdacaqdı və s. *Feili sifət.* Həm feilin, həm sifətin morfoloji xüsusiyyətlərini daşıyan bu sözlərin əsas sintaktik vəzifəsi təyin olmaqdır. Belə sözlərin köklərində feilliliyə güclü meyil olur və əsasən, feili sifət tərkibi yaradır: *Sizin güldüyünüz* çoban torpağı, Nizamilər, Füzulilər yetirmiş! [9, s. 102]; *Hamının böyük maraqla gözlədiyi* film növbəti həftə kinoteatrlarda nümayiş olunacaq; Yəni, deyirsən, *başqa yerdən gələn* idarə müdirləri pis olur? [11, s. 45]; *Onun yazdığı* naməni sahibi öz zamana gətirmişik [12, s. 190]; Rüzgar ancaq *piydan qayrılmış* şamları södürə bilər [2, s. 41]; Şahnigar *bəzəndirdiyi* gəlini qardaşı oğluna göstərdi [6, s. 86]. Bununla yanaşı, feili sifətlər mübtədə, tamamlıq, xəbər və zərflik vəzifəsində də çıxış edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, feili sifətlər cümlənin mübtədəsi vəzifəsində çıxış edir. Q.Kazımov yazır ki, feili sifətlər feilin adyektiv forması kimi isimləşdikdən sonra cümlənin mübtədəsi olur [7, s. 106]. Məsələn, *Gələnlər* kəndin təbiətinə heyran olur. O cümlədən feili sifət tərkibləri mürəkkəb mübtədənin də ifadə vasitələrindən biridir: Sağ olsun *bizi yad edənlər!* Budur *insanı yaşadan, yaşayışı sevdiren, əyləndirən* [2, s. 198];

Feili sifət və feili sifət tərkibləri cümlənin həm sadə, həm də mürəkkəb xəbəri kimi çıxış edir: And iç vicdanına ki, üç ay bundan əvvəl Moskvaya gedərkən gördüyün Gültəkin iki ay sonra gəlib *gördüyüündür* [2, s. 211]; Sizi soruşan *qarşısındakı masada əyləşəndir* və s. Substantivləşdiyi zaman feili sifətlər cümlədə həm vasitəli, həm vasitəsiz tamamlıq rolunda çıxış edirlər. Məsələn, Nişançılar *ortada sıraya duranları* yaylım atəsilə qurşuna düzərlər [4, s. 94]; Əvət, siz qadınlar *ayaqlarınıza qapananları* təhqir edərsiniz [4, s. 108]; Yazıq gördüyünü yazır də [2, s. 253].

-an² feili sifət şəkilçisi ilə düzələn sözlər *görmək* feili ilə birgə işləndikdə hərəkətin icrası zamanı subyektin vəziyyətini bildirir, cümlənin hal-vəziyyət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Məsələn, Onu neçə gündür yaman *düşünən* görürəm; Qanlı qiyamətlər içində çarpışan gördüm [2, s. 147]; Onu həmişə *səhhətindən şikayət edən, boyun-başını tutub ufuldayan* görürsünüz [8, s. 119]. *Üçün, ötrü, görə* qoşmalarının birgə işləndiyi bir sıra feili sifətlər cümlənin səbəb zərfliyi kimi çıxış edə bilər: *Axşam düşdüyüнден* dəyirmanə gələn də olmadı [10, s. 120]. “-an², -dığım... şəkilçili feili sifət və feili sifət tərkibləri *zaman, vaxt* kimi sözlərlə, həmçinin, *tək, kimi* və s. kimi qoşmalarla işlənərək, feili və bəzən də ismi xəbərə aid olur” [1, s. 159]. Cümlənin zaman zərfliyi kimi çıxış edir. Məsələn, *Biz Bakıdan qayıdan zaman* hava artıq işıqlanmışdı. *Evə çatan kimi* mütləq sizinlə əlaqə saxlayacağıq.

Feili bağlama. Feili bağlamalar ikili münasibətə malik olub həm feilin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır. Bu münasibət özünü feili bağlamaların sintaktik mövqeyində də biruzə verir. Bu sözlərin əsas sintaktik vəzifəsi cümlənin zərfliyi olmaqdır. Feili bağlama zərfliyin müxtəlif mənə növlərində işlənir. Feili bağlamalar və feili bağlama tərkibləri cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi olub, hərəkətin icra formasını bildirir. Belə zərflilər, əsasən, *-ib⁴, -a², -madan², -arma²* şəkilçilərinin köməyiylə yaranır: Uşaqlar *gecəsini gündüzünə qatıb* var gücləri ilə çalışırdılar; Fəhlələr qaranlıq qarışana qədər *bellərini qaldırmadan* başaşağı işləyirdilər [6, s. 104]; Hirsindən *səsi xırıldaya-xırıldaya* dedi [3, s. 15]. Feili bağlama və yaratdığı

tərkiblər cümlənin hal-vəziyyət zərfliyi kimi də çıxış edir. Belə feili bağlamalar hal-vəziyyət bildirən feillərdən əmələ gəlir: O. *göz yaşlarını gizlədə bilməyərək* otağı tərək etdi; Hamı *gözünü zilləyib* diqqətlə ətrafdakılara tamaşa edirdi; Salatın çox fikirləşdi, çox düşündü və özünün də xəbəri olmadan yuxuya getdi [6, s. 37]. *-ınca⁴* şəkilçisi ilə yaranmış feili bağlamalarla ifadə olunan zərflilər bəzən müqayisə məzmununu ifadə edə bilər: Allah *səni mənə verincə*, bir qara daş verəydi; *Adamın adı çıxınca*, canı çıxsa yaxşıdır [13].

Feili bağlamalar və feili bağlama tərkibləri zaman zərflilərinin də ifadə vasitəsidir. Belə ki, *-anda²*, *-dıqda⁴*, *-kar²*, *-madan²* və s. şəkilçilər vasitəsilə yaranan feili bağlamalar cümlədə müxtəlif mənə çalarları əmələ gətirir, hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edirlər. Nümunələrə diqqət yetirək: *Onun ciddi baxışlarını görəndə* hamının canına qorxu düşür; *Sən buralardan gedəli* ev boş görünür; İki gün bundan əvvəl, *şəhərdən qayıdarkən*, *Kürün sahilində Mələyə rast gələndə* o heç nə fikirləşməmişdi [6, s. 20].

Feili bağlama və feili bağlama tərkibləri səbəb zərflilərinin əsas ifadə vasitələrindən biridir. Bu sözlər *-ib⁴*, *-dıqda⁴*, *-anda²*, *araq²* və s. şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Hərəkətin nə səbəbdən icra olunduğunu aydınlaşdırır: *Yaşlı adamın bu halını görəndə* tez yanına köməyə qaçdım. Şərt zərfliləri də feili bağlama və feili bağlama tərkibləri ilə ifadə oluna bilər. Bu zaman həmin sözlər mətnin, yaxud cümlənin məzmunundan asılı olaraq şərt məzmununu ifadə etmiş olur. Əsasən, *-ınca⁴*, *-məmiş²*, *-madan²* şəkilçiləri ilə düzəlmiş feili bağlamalar həmin vəzifədə işləyir. "Şərt zərfliyi, əsasən, xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə olunduğundan heç bir suala cavab vermir" [1, s. 168]. Məsələn, *Mən zəngi vurmamış* qapını açma! *Atan evə gəlməyincə*, heç hara gedəsi deyilik. Bir sıra feili bağlama və feili bağlama tərkibləri cümlənin qarşılıq-güzəşt zərfliyi kimi də çıxış edir. Bunlar, əsasən, *-a-a²*, *-dıqca⁴*, *-ınca⁴*, *-araq²* şəkilçiləri ilə düzələn feili bağlamalardan ibarətdir. Bu zərflilər də konkret suala cavab vermir. Məsələn, *dərsin qala-qala* boş işlərlə məşğul olursan. *Qışın saxtasına əhəmiyyət verməyərək* yollarına davam etdilər.

Nəticə. Azərbaycan dilində feillər aparıcı rola malik olduğu kimi, cümlədə funksionallaşarkən də çox fəaldır. Buna görə də deyə bilərik ki, feillər cümlənin predikativ yükünü öz üzərinə götürərək, bütün cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqə yarada bilir. Bu da onu göstərir ki, cümlənin cümlə olmasında – predikativləşməsində feillərin payı daha çoxdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
3. Elçin. Seçilmiş əsərləri (10 cildə), 2-ci cild. ÇINAR-ÇAP müəsisinin nəşriyyatı, Bakı: 2005, 523 s.
4. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 304 s.
5. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Dərslük. Bakı: Adiloğlu, 2018, 224 s.
6. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
7. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
8. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
9. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
10. <http://ene.musiqi-dunya.az/dastan/koroglu.pdf> ("Koroğlu" dastanı)
11. <http://beylagan.cls.az/front/files/libraries/421/books/781037795.pdf>
12. <http://kitabxana.net/files/books/file/1265027966.pdf>
13. <https://www.sozler.im/q/C8JH/adamin-adi-cixinca-cani-cixsa-yaxsidir>

Açar sözlər: Azərbaycan dili, təsriflənən feillər, təsriflənməyən feillər, sintaktik vəzifə, funksionallıq, cümlə üzvü

Key words: Azerbaijani language, conjugate verbs, non-conjugate verbs, syntactic task, functionality, part of sentence

Ключевые слова: Азербайджанский язык, спрягаемые глаголы, неспрягаемые глаголы, синтаксическая задача, функциональность, часть предложения

Xülasə

Məqalədə feillərin cümlədəki rolundan və onun cümlədə necə funksionallaşdığından bəhs edilir. Göstərilir ki, feillərin şəxsə görə dəyişməsindən asılı olaraq cümlə daxilindəki vəzifələri də fərqlənir. Belə ki, təsriflənən feillər cümlənin feili xəbəri olduğu halda, təsriflənməyən feillər bu funksiyaya malik ola bilmir. Təsriflənməyən feillər cümlədəki mövqeyindən asılı olaraq cümlə üzvü kimi zərfliyin, tamamlıq və təyinin, hətta ismi xəbərin (feili bağlama istisnadı) ifadə vasitəsi ola bilər.

Синтаксические особенности глаголов в Азербайджанском языке

Резюме

В статье рассказывается о роли глаголов в предложении и о том, как они функционируют в предложении. Показано, что в зависимости от того, как глаголы меняются в зависимости от человека, их функции в предложении также различаются. Таким образом, в то время как описываемые глаголы являются глагольным сообщением предложения, неопишуемые глаголы не могут выполнять эту функцию. Неопишуемые глаголы в зависимости от их положения в предложении могут быть средством выражения наречия, дополнения и определения или даже существительного как члена предложения (глагольное соединение является исключением).

Syntactic features of verbs in the Azerbaijani language

Summary

The article describes the role of verbs in a sentence and how they function in a sentence. It is shown that depending on how verbs change depending on the person, their functions in the sentence also differ. Thus, while the described verbs are the verbal message of the sentence, the indescribable verbs cannot perform this function. Indescribable verbs, depending on their position in a sentence, can be a means of expressing an adverb, complement and definition, or even a noun as a member of a sentence (the verb compound is an exception).

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

TÜRK DİLLƏRİNDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ ƏKSİ

Rəsmi-ışguzar sənədlər bir millətin dövlətçilik, idarəçilik mədəniyyətini, dilin normativliyini, rəsmi aktların lakonik və ictimai-siyasi fikri lakonik ifadə etmə gücünü əks etdirir. Bu üslub rəsmi sənədlərin, normativ dövlət aktlarının, işguzar yazışmaların dilidir. Müxtəlif məzmunlu rəsmi-ışguzar sənədlər dövlət və vətəndaş, qanunverici orqanla icraedici orqan arasında hüquqi aktların tətbiqi, təsdiqi, nəzarəti və rəsmiləşdirilməsi prinsiplərini əhatə edir. Türk dillərinin müasir mərhələsində geniş ictimai ünsiyyət dairəsinə malik olan funksional üslublar içərisində rəsmi-ışguzar üslub xüsusi yer tutur. Dilçilik ədəbiyyatında bu üslub müxtəlif müəlliflər tərəfindən “rəsmi üslub”, “ışguzar üslub”, “rəsmi-ışguzar üslub”, “ışguzar dil”, “ışguzar nitq”, “rəsmi-sənəd dili”, “qanunların dili”, “epistoluar üslub”, “rəsmi-ışguzar kağızların dili” və s. adlandırılmışdır (6, s. 6). Rəsmi dövlət sənədlərinin, müxtəlif məzmunlu rəsmi yazışmaların səciyyəvi xüsusiyyətləri dilin ən ali dərəcədə mükəmməlliyi və yığcamlığı, fikrin (söz və ya ifadələrin) birmənəlikliyi, aydınlığı, rəsmi-hüquqi cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Qəlib ifadələrin, vahid formaların, hətta etiketlərin işləndiyi sənədlərdə fikir müəyyən olmuş standart formalarda verilir. Bu zaman sənədin həcmi və mövzusu əhəmiyyət kəsb etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər üslublardan fərqli olaraq rəsmi-ışguzar üsluba aid materailarda bir sıra arxaik qəlib söz və ifadələr, köhnəlmiş sintaktik konstruksiyalar geniş işlənir, öz işləkliyini qoruyub saxlayır. Rəsmi-ışguzar üslub bilik səviyyəsindən, yaşından və mövqeyindən asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün standartdır. Bu sənədlər xüsusi dövlət, hüquqi, iqtisadi və tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onların vahid formada, mükəmməl dildə tərtibinə diqqət yetirilir.

Qeyd edək ki, bu gün qədim türk rəsmi-ışguzar üslubuna dair əldə edilmiş ilk və əhəmiyyətli mənbələr qədim türklərə məxsus rəsmi-ışguzar, hüquqi sənədlərdir. Bu sənədlər qədim dövrlərdə yaşayan türklərin sosial, mədəni və iqtisadi həyatları, dövlətçilik ənənəsini əks etdirir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yarandığı ilk günlərdən bütün rəsmi orqanlarda, dövlət aparatında yazışma və sənədləşmə işlərinin milli siyasət zəminində qurulması və tətbiq edilməsi tələb kimi qoyulmuşdu (5, s. 12). Hökumət işlərində karguzarlıq işlərinin daha dəqiq aparılması və mükəmməl dil göstəriciləri ilə əks olunması milli dövlət idarəçiliyinin göstəricisi idi. Bu xüsus Azərbaycanın və digər türkdilli respublikaların müstəqillik qazanmasından sonra dövlət idarəçiliyində, iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində, beynəlxalq münasibətlərin tənzim olunmasında milli dövlətçilik siyasətinin uğurlu təzahürü və qloballaşma şəraitində yeni dil siyasətinin yeni tendensiyaları kimi ortaya çıxdı. Bu tendensiyalar kontekstində rəsmi-ışguzar üslubun leksik qatı da yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu. Dövlət idarəetmə sisteminin inkişafı, siyasi konyunkturun dəyişməsi ilə əlaqədar dövlətin hüquq, intizam və qanunvericilik trayektoriyasını təmin edən yeni qanunlar, təlimatlar qəbul edildi və edilir. Müxtəlif beynəlxalq və lokal ictimai-siyasi, mədəni-sosial hadisələr və dəyişmələr fonunda dinamik bir ruha sahib olan dildə də dəyişikliklər meydana gəlir. Bu dəyişmələr yeni sənədləşmə növlərinin yaranmasına zəmin yaradır. Yeniliklər təbii olaraq dövlət orqanlarına aid rəsmi sənədlərin, qanunverici təşkilatların sənədlərində, ölkələrarası və ölkədaxili rəsmi yazışmalarda, maliyyə, mühasibat, istintaq-məhkəmə, notariat, kommersiya-biznes, kadr və bank sahəsi üzrə sənədlərin dilində də özünü göstərirdi. Bir məqamı diqqətdən qaçırmamaq lazımdır ki, rəsmi-ışguzar üslubun terminoloji zənginləşməsi ictimai və siyasi səbəblərə görə dəyişir. İctimai-siyasi, tarixi-mədəni şərait, mühit dəyişdikcə rəsmi-əməli üslubda əcnəbi dil materialına münasibət də dəyişir. Ümumiyyətlə, dövrlər üzrə rəsmi sənədlərdə, müxtəlif məzmunlu normativ aktlarda, işguzar yazışmalarda istifadə edilən terminlərin, söz və ifadələrin mənbəyi müxtəlifdir. Bu mənada ayrı-ayrı dövrlər üzrə üslubların lingvistik mənzərəsini təsvir edərək, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə toxunan professor Tofiq Hacıyevin “*XVII-XVIII əsrlərdə bütün üslublarda ikili dil təzahürlərinin (milli və əcnəbi – Q.V)* müşahidə edilir” (3, s. 470) fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Və həqiqətən də tədqiqatlar göstərir ki, funksional üslublardan biri olan rəsmi-ışguzar üslubun terminoloji mənbələri dövrlər üzrə dəyişkən xətt üzrə inkişaf etmişdir. Əgər bu üslubun ilk təşəkkül pillələrindən etibarən qədim türkcədə terminoloji mənbə türk mənşəli, digər tərəfdən soqdi, sanskrit, moqol, çin və toxar dilinə məxsus leksik vahidlərdən ibarət idisə, XII əsrdən, hətta XI əsrin sonlarından etibarən “yeganə terminoloji mənbə ərəb dili” idi, “milli təşəkkül mərhələsinin əvvəllərindən (XVIII) etibarən Azərbaycan dili materiallarını və XIX əsrin ikinci rübündən başlayaraq rus-Avropa”, XIX əvvəllərində müəyyən qədər türk və şərq dillər (ərəb-fars), XX əsrin sonu, XXI əsrin birinci onilliyinə qədər türk və Avropa mənşəli terminlərin istifadəsi genişlənməmiş (1, s. 186-187).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dili kontekstində rəsmi-ışguzar üslubun təşəkkül dövrünə və inkişaf tarixinə nəzər salsaq “Azərbaycanda yüz illər boyu əvvəl ərəb, sonra fars, XIX əsrin ortalarından isə həmin funksiyamı rus dili həyata keçirdiyindən Azərbaycan dilinin rəsmi-ışguzar üslubu, bir sıra cəhdləri nəzərə almasaq, ardıcıl olaraq yalnız XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamış, sovet dövründə müəyyən təcrübəyə yiyələnmiş, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən isə müstəqil dövlətin dili kimi özünün ən müxtəlif ifadə təzahürlərində meydana çıxmaq imkanları” əldə etdiyini görmüş olarıq (2, s. 294-295). XX əsrin ortalarından başlayaraq sənədlərin dilində ciddi şəkildə dəyişmələr baş verir. Müasir dövrdə həm fərqli siyasi-tarixi konyunkturun, həm də milli siyasi fəaliyyətlərin fonunda yeni mədəni-ictimai şəraitin tələblərinin diqtəsi ilə türk dillərinin rəsmi-ışguzar sənədlərinin leksik xəzinəsinə yeni sözlər və terminlər əlavə olunmuş, sənədləşmə formalarında innovativ xüsusiyyətlər ön plana çıxmışdır. Milli dövlətlərdə aparılan siyasət və cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, beynəlxalq münasibətlər dilin bütün yaruslarında əks olunduğu kimi, üslublarına da təsirsiz ötürməmişdir.

¹¹⁰ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi

Tarixən terminoloji qata daxil olan, onun əsas hissəsini təşkil edən terminlərin, söz və ifadələrin böyük bir qismi dilin passiv fonduna keçir, ya dillərin daxili imkanları hesabına yeniləri ilə əvəz olunur, ya da dildən tamamilə çıxaraq öz işləkliyini itirir.

Rəsmi-ışgüzar üslubu ehtiva edən sənədlərin söz varlığı nominativ-məntiqi mənaları ilə birlikdə, həm də mətnlərin məzmun və mahiyyətinə uyğun olaraq üslubi çalarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi-ışgüzar üslub başqa üslublardan birinci növbədə leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu üsluba dair sənədlərdə işlənən sözlər, terminlər konkret mənə yükünə sahib olur, onlarda qanunvericilik, məlumatvericilik, rəsmilik, təsbitlik, qərarlılıq, məsuliyyətlik xarakteri əks etdirir.

Rəsmi-ışgüzar üslubun leksik zənginliyini təmin edən sözyaradıcılığı prosesi müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edir. Bu üsluba dair sənədlərin dilində *qərar vermək, təqdim etmək, tələb etmək, imza etmək, qəbul etmək, məruzə etmək, lehinə (əleyhinə) səs vermək, tədbir görmək, həyata keçirmək, yerinə yetirmək, cəlb etmək, istifadə etmək, təltif etmək, təsis etmək, nəzərdə tutmaq, məsuliyyət daşımaq, qüvvəyə minmək, qadağan etmək, nəzərinə çatdırmaq, xəbərdarlıq etmək* və s. kimi standart söz və ifadələr geniş şəkildə işlənir (6, s. 20). Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi-ışgüzar üslubda müəyyən sabit söz birləşmələri (tədbir görmək, qüvvəyə minmək, qüvvədən düşmək, məsuliyyət daşımaq və s.) işlənsə də, frazeoloji birləşmələr, məcazlar, bədii ifadə vasitələri, epitet və təkrarlar bu üslub üçün xarakterik deyil.

Araşdırmalar göstərir ki, rəsmi-ışgüzar üslubda qrammatik xüsusiyyətlər də bu üslubun səciyyənlənməsində və formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu üsluba dair sənədlərin, yazışmaların dilində isimlər və feillər özünəməxsus işlənmə tezliyinə və formasına malikdir. Sənədlərdə qeyd edilən məsul şəxslərin adı, soyadı, idarə və təşkilat adlarının qeyd olunması, qanunvericilik aktlarında konkret isimlərin əsasən cəm halında işlənməsi xüsusi məqsədə xidmət edir. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik aktlarının, normativ sənədlərin xarakterindən asılı olaraq, cəza, cinayət, icra, şikayət təmayüllü kodekslərdə müxtəlif mücərrəd isimlər də işlədilir. -lar, -lər şəkilçisi sifət-isim birləşmələrinin tərkibində işlənərək ismin konkretləşməsinə xidmət edir: mülki münasibətlər, hüquqi münasibətlər, mülki hüquqlar, mülki işlər, əşyavi dəlillər, prosesual müddəalar və s.

Əlbəttə ki, dilin tarixi inkişaf prosesində söz qatında müəyyən dəyişmələr baş verir və bu təbii bir haldır. Dilin leksik qatındakı dəyişikliklərin miqyasını və həddlərini müəyyən etmək, sözlərin terminoloji mahiyyətini əks etdirmək üçün bəzi prinsiplərə söykənmək lazımdır. Sənədlərin tərtibində və hüquqi status qazanmasında məqsədəuyğunluq (lazım gəlməyən sənədlərdən idarəetmədə istifadə edilməməsi), etibarlılıq (hər bir sənədin obyektiv informasiyalar, göstəricilər, faktlar əsasında tərtib edilməsi), kifayətlik (sənəddə məlumatların tərkibi və həcmimin qənaətbəxş olması, idarəetmə obyektinə haqqında fikir yürütmək, zəruri olduqda sənədlər vasitəsilə ona təsir etmək üçün kifayətləndirici olması), sistemlilik (sənədlərin hazırlanmasında vahid sistemli tələblərə əməl olunması) və çeviklik prinsiplərindən (qabaqcadan təyin olunmuş yollarla və əks əlaqə fonlarında sənədlərin ləngimədən, konkret müəyyən olmuş vaxtlarda çevik icraya yönəldilmə) (5, s. 21) istifadə sənədin legitimliyini və icraedicilik əhatəsini təmin edir.

Müasir dövrdə türk dillərində müxtəlif ictimai-siyasi və mədəni təbədüllətlərin yaşanması nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi, əlbəttə, dilin üslublarında da dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Tarixi inkişafın qanunauyğunluğunu özündə əks etdirən bu cür dəyişmələr dilin lüğət tərkibində yenilənmələrlə təzahür edir. Üslublarda ortaya çıxan leksik müxtəliflik və sənədləşmə formaları fərqli səbəblərlə bağlıdır. Dilin daxili imkanları və alınmalar əsasında meydana gələn leksik vahidləri mənbəyinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər;
2. Alınma sözlər əsasında yaranan terminlər.

Son zamanlar yeni inkişaf yolu, türkdilli respublikalarda milli strategiyanın təsiri ilə sənədləşmə, qanun və təlimatlarda yeni formaların meydana gəlməsi, dünya standartlarına uyğun yerli standartların yaranmasına rəvac verdiyi kimi, məntiqi olaraq bir çox yeni terminlərin yaranması ilə də nəticələnmişdir ki, biz bunu Azərbaycan türkcəsinin lüğət tərkibinə nəzər salarkən aydın görə bilərik: *rekvizit, səhm, vauçer, deklarasiya, elektron imza, elektron ərizə, dövrüyyə vəərəqəsi* və s. Qeyd edək ki, yeni yaranan söz və ifadələr mənşə və quruluşuna görə də müxtəliflik nümayiş etdirir. Türk dillərinin leksikasının zəngin terminoloji imkanlara malik olduğunu müxtəlif üslublara, sahələrə aid milli söz və ifadələrin, istilahlərin, təmrinlərin işlənməsi göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də rəsmi-ışgüzarlıq üsluba aid nümunələrin dilində alınma leksik vahidlər xüsusi bir qat təşkil edir. Görkəmli mütəfəkkir, dil islahatçısı M.F.Axundzadə öz elmi mülahizələrində göstərir ki, “yeni məfhumları ifadə üçün işlənməsi zəruri olan münasib və məqsədəuyğun alınma terminlərdən” istifadə etmək olar (1, s. 188), bu zaman öz dilimizdə qarşılığı olmayan bir sıra terminləri bilavasitə onların mənsub olduğu ilk mənbələrdən – Avropa dillərindən götürmək, bəzən olduğu kimi saxlamaq, milli dilin tələffüzünə uyğun olmayan vahidləri isə ana dilinin səs məxrəcəsinə uyğunlaşdırmaq lazımdır” (1, s. 189). Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi-ışgüzar üslubunun leksik qatını dil mənsubiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Türk mənşəli terminlər: *anlaşma, bildiriş, görüş, qoşma, göstəriş, çıxarış, göndəriş* və s.
- 2) Ərəb-fars mənşəli terminlər: *arayış, etibarnamə, ezamiyyə vəərəqi, əmr, ərizə, fərman, hesabat, izahat vəərəqi, qəbz, qətnamə, nizamnəmə, səhm, səhmdar, sərəncam, sövdələşmə, şəhadətnamə, şəxsiyyət vəsiqəsi, tərçümeyi-hal, vəkalətnamə, vəərəsanamə, vəsiyyətnamə, xidməti məktub, xəbərdarlıq* və s.
- 3) Rus mənşəli terminlər: *vauçer, ştat cədvəli, uçot vəərəqəsi, tabel, obxodnoy list, anket, akt, prtokol, biometrik anket, lisenziya, balans* və s.
- 4) Roman və german mənşəli terminlər: *şengen vizası, passport-viza, rekvizit, sertifikat, blank, qonorant, qonorat* və s.

5) Müxtəlif dilli sənədlər: *plan-cizgi, buraxılış vəsiqəsi, identifikasiya sənədi, təlimat blankı, kadr uçot vərəqi, səsvermə bülleteni, illik balans və s.*

Göründüyü kimi appelyativ leksika rəsmi-ışgüzar sənədlərin dilində konkretləşərək başqa mənə kəsb edir (1, s. 11), hər bir sənəd növünə və yarım sahəyə aid xüsusi leksik laylar yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi-ışgüzar sənədlər hüquqi müəssisələrin dövlətçilik tarixindəki yeri, hüquqi aktların prinsipləri, siniflər və qurumlararası sosial münasibətlər sistemini, dövlətlərarası rəsmi əlaqələr, əqdlərin legitimliyi və tətbiqi, təsdiqi, tənzimlənməsi tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyət daşımaqla bərabər, ictimai-siyasi, mədəni tarixin bir çox sahələri ilə də əlaqəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Bakı, Elm, 1978, 235 s.
2. Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2018, 304 s.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Elm, 2012.
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Elm, 2012.
5. Musayev E. Kargüzarlığın təşkili, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012, 522 s.
6. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ışgüzar üslubu. Bakı, Elm, 2004, 196 s.

Key words: Official-business style, terminology, functional style, vocabulary, grammatical features

Ключевые слова: официально-деловой стиль, терминология, функциональный стиль, лексика, грамматические особенности

DIRECTION OF DEVELOPMENT OF THE OFFICIAL-BUSINESS STYLE AND REFLECTION OF THE NORMS OF THE LITERARY LANGUAGE

Summary

Official papers reflect the ideas of governity, execution, culture, norms of the language and governmental norms. The ways of the words usage, the source of terminology aspects, and their creation ways are different in official documents and business writings. In general, the lexicology of the language is getting enhanced by different ways, whereas the vocabulary of the both the functional style of the language and official-business style is improving by various approaches. At this point, word forming process reflects, itself in various directions.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ И ОТРАЖЕНИЯ НОРМ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Резюме

Официальные документы отражают идеи правления, исполнения, культуры, нормы языка и государственные нормы. Способы употребления слов, источники терминологических аспектов и способы их создания различны в официальных документах и деловых письмах. В целом лексикология языка совершенствуется разными путями, тогда как лексика как функционального стиля языка, так и официально-делового стиля совершенствуется разными путями. В этот момент словообразовательный процесс рефлектирует себя в различных направлениях.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞININ TƏRBIYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ

Giriş. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Böyük sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti həmin dövrdə təkə Azərbaycanın və Qafqazın ən iri şəhəri deyil, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmış Gəncə ilə bağlıdır. Şair ömrü boyu burada yaşayıb yaratmış və dünya poeziyasına bir-birindən dəyərli söz sənəti inciləri bəxş etmişdir.

Nizami irsinin daim aktual olduğu nəzərə alınaraq, müasir dövrdə respublikamızda gənc nəsə mənsəb nizamışunas kadrın yetişdirilməsi, şairin əsərlərinin filoloji tərcüməsinin təkmilləşdirilərək yenidən nəşrə hazırlanması və müxtəlif dillərə tərcümə edilməsi, habelə dünyanın mütəbər kitabxana və arxivlərində şairin yeni əlyazmalarının üzə çıxarılması Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsi işində bu gün xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nizami dövrü, ədəbi irsi və məktəbi məsələləri müasir humanitar düşüncənin tələbləri kontekstində və azərbaycançılıq məfkurəsi işğında tədqiqi aktualıq kəsb edir (5).

Prezident İlham Əliyev qüdrətli söz ustasının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağırən və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılğan zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq 2021-ci ili ölkəmizdə "Nizami Gəncəvi ili" elan etdi.

Nizamının "Xəmsə" başlığı altında birləşdirilən irihəcmli epik əsərləri-"Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnamə" insanların daxili aləminin saflaşmasına, özlərini dərk edib anlamalarına xidmət edir. Bu əsərləri oxuduqca insanlar əxlaqi, etik, tərbivəvi mövzulardan nəticə çıxarırlar.

Nizami yaradıcılığı dərin mənə, hikmətli sözləri ilə qəlblərə yol tapır. Nizami dühası bizə yol göstərir, gələcəyimizə işıq salır. Biz bu əsərləri oxuduqca sanki tərbivə olunur, başqalarını da tərbivə etməyə çalışırıq.

Nizamının əxlaq və əxlaq tərbivəsi ilə bağlı dəyərli fikir və ideyaları, hikmətli sözləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbivəsində mühüm rol oynamış və bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Nizami əsərlərində mənfi əxlaqi sifətləri: paxıllıq, yalan danışmaq, böhtan atmaq, satqınlıq, ikiüzlülük, arxadan danışmaq, qıybət, qorxaqlıq, iradəsizlik, etibarsızlıq, israfçılıq, tənbellik, xudbinlik, özündən bədgümanlıq və s. bu kimi cəhətləri pisləyir, insanları bu cür əməllərdən uzaq tutmağa çalışırdı. Şair əsərlərində insanın mənəviyyatını korlayan mənfi, zərərli əxlaqi sifətləri ifşa etməklə kifayətlənmir, həm də insanlarda müsbət keyfiyyətləri tərbivə edirdi. Namusluluq, iradəlilik, səxavətlik, yaxşılıq, xeyirxahlıq, ədalətlik və s. bu kimi keyfiyyətlərin insanın mənəvi simasının formalaşmasında oynadığı rol da qeyd edilir (4).

Əsas hissə. İnsanın əxlaqi saflığı uğrunda mübarizə aparan N.Gəncəvi bütün əsərlərində bu işə xidmət edən dahiyənə fikir və ideyalar söyləmişdir. Ondan sonra gələn böyük şair və yazıçıların, filosof və pedaqoqların demək olar ki, əksəriyyəti həmin fikir və ideyalardan bəhrələnmiş, onları daha da inkişaf etdirmişlər.

Orta məktəb dərslilərində Nizami Gəncəvi əsərlərindən parçaların verilməsi onun əsərlərindəki əxlaqi-didaktik məzmunla əlaqədardır. Azərbaycan mütəfəkkiri şairi Nizamının yaradıcılığında təbii obrazların xarakterik xüsusiyyətləri şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsində bilavasitə rol oynayır. Tərbivəvi məzmun daşıyan bu örnək nümunələr şagirdlərdə əxlaqi dünyagörüşünün yaranması və formalaşması üçün vacib keyfiyyətləri özündə birləşdirir. V sinif dərsliyində Nizami Gəncəvinin "Sirlər Xəzinəsi" poemasına daxil olan "Kərpickəsən kişinin dastanı" hekayəsi verilməmişdir. Bu hekayədəki tərbivəvi məzmun əməyin yüksəklərə qaldırılmasıdır. Ona görə də orta məktəblərdə elə V sinifdən şagirdlərin əməyə sevgi və hörmətlə yanaşması, əməksevərlik işinin aşılınması baxımından bu hekayənin layiqincə öyrədilməsi müəllimlərin üzərinə düşən əsas məsuliyyətlərdən biridir. Kərpickəsən qoca və tüfeyli gənc obrazları dəqiqliklə təhlil edilərək şagirdlərdə insanın müsbət və mənfi keyfiyyətlərini analiz etmək bacarığını formalaşdırmalıdır. Nizami deyirdi ki, insanı ucaldan ən böyük qüvvə əməkdir və saqlamlığı yerində olan hər bir kəs əməyi, zəhməti ilə bir parça çörəyini qazanmalıdır.

Orta məktəblərdə VI sinif ədəbiyyat dərsliyində verilmiş Nizami Gəncəvinin "Yaralı bir uşağın dastanı" hekayəsində özünü göstərən əsas tərbivəvi motivlərə ağılla qərar vermək, dürüstlük, həqiqi dostluq və s kimi keyfiyyətləri nümunə çəkə bilərik. Bu hekayə şagirdlərdə doğru və ağıllı dost seçimi etməyin vacib olduğu düşüncəsini formalaşdıracaqdır, çünki hekayədəki yaralı uşağı dostu xilas etmək əvəzinə onu quyuya atmağı məsləhət görür. Əsl dost işə yardım etmək üçün yalan danışmaq yerinə, dürüstlüyü seçib əlindən gələni edəndir.

"Yaxşı dost dar gündə tanınar",-ifadəsi Nizami yaradıcılığında daha da qabarıq şəkildə təzahür edir. Nizami:

Elə sadıq dost ara, səni darda qoymasın,

Çəkib tordan çıxarsın, səni torda qoymasın (4).

fikirləri ilə həqiqi dostluğun hər şeydən üstün olduğunu göstərir.

Orta məktəb dərslilərində səkkizinci sinfində verilmiş "Sultan Səncər və qarı" hekayəsi şairin tərbivənin əsas keyfiyyətlərindən biri olan ədalətliyin aşılınması baxımından mühüm və əhəmiyyətli rol oynayır. Nizami Sultan Səncərin ölkədaxili siyasətini bir növ təhlil etmişdir. Bu hekayədə Nizamının dövlətin daxili siyasətinə dair görüşləri, demokratik dövlətin əsas prinsiplərinə dair fikirləri də əksini tapmışdır. Sultan Səncər ədaləti tanımayan xalqın qeydinə qalmayan

¹¹¹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. hacatovafarah42@gmail.com

hökmdar kimi təsvir edilmişdir. Qarının dilindən ifadə olunmuş sözlərdən onun çox ədalətsiz bir hökmdar olduğunu görürük:

Ah, səndə nə ədalət, nə mərhəmət görürəm,
Mən səndə sonsuz zülüm və əziyyət görürəm.(2,s.32)

Nizami burada obrazı danışdıraraq öz düşüncələrini aydın dilə gətirməyi bacarmışdır. Dövlətin ədalətlə idarə edilməsi problemini ortaya qoymuşdur.

Şairin yaradıcılığında əsas tərbiyəvi məsələlərdən biri də ata-anaya hörmətdir. Xalqımızın yüksək insanpərvərliyini göstərən milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri ata-anaya, övladlara hörmət və məhəbbətdir. Bu kimi dəyəri yüksək qiymətləndirən N.Gəncəvi bütün poemalarında insanpərvərliyin parlaq nümunəsi kimi valideyin-övlad münasibətlərindəki qarşılıqlı məhəbbəti, hörməti dönə-dönə tərənnüm etmiş, gənc nəsli bu yolla tərbiyə etməyə çalışmışdır.

Onuncu sinfin ədəbiyyat dərslərində dahi şairin yaradıcılığının zirvəsi olan “İsgəndərnamə” əsərinə geniş yer verilmişdir. Bu imkandan bacarıqla istifadə edən müəllim həmin poemanın öyrədilməsinin güclü tərbiyə vasitəsinə çevrilməsinə nail ola bilər. “İsgəndərnamə” poemasında dahi şair anaya böyük hörmət və məhəbbətin yüksək əxlaqi keyfiyyət olduğunu xüsusi qeyd edir. Dünyanı fəth edən İsgəndər ölüm ayağında əziz anasına məktub yazır və burada ona and verir ki, oğlunun ölümünə görə dərd-qəm çəkməsin:

Anacan, bu məktub gəlib

çatarkən,

Çatıb qaşlarını kədər lənmə sən.
Bu dünya fanidir, əbəs ağlama,
Mənimçün yas tutma, qara bağlama! (3, s. 198)

“İsgəndərnamə” poemasında şair bir daha əməyin sosial əhəmiyyətinə diqqəti cəlb edir, dünyanı “tarlaya”, insanları bir-biri üçün çalışan “cütçüyə” bənzədir:

Keçənlər çox şeydən əkməmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə.

Dünya bir tarladır, diqqətlə baxsaq,

Hamı bir-birinə cütçüdür ancaq (1, s. 143).

Məlum olduğu olduğu kimi, müasir elmi pedaqogikaya görə, əmək tərbiyəsinin başlıca istiqamətlərindən, tərkib hissələrindən biri peşəyönümü işidir. Kamil insan konsepsiyasına axıradək sadıq qalan böyük şair-pedaqog peşə seçmək işində də məsləhət görür ki, hansı peşəni seçməyindən asılı olmayaraq, insan çalışmalıdır ki, öz sənətinin kamil ustası olsun, seçdiyi peşənin dərinliyinə və incəliklərinə bələd olsun.

Peşəyönümü ilə əlaqədar mütəfəkkir-şairin öyrətmək istədiyi həyat həqiqətlərindən biri də budur ki, hər bir insan gərək öz peşəsi ilə məşğul olsun, bacardığı sənətin qulpundan yapışsın, “ayağını yorğanına görə” uzatsın, gücü çatmayan, başı çıxmayan işin ağırlığını öz çiyinə qaldırmasın. Bu fikri əsaslandırmaq üçün müəllim, “İsgəndərnamə” poemasından böyük fəth İsgəndərlə cavan əkinçinin söhbətini misal göstərir. Bir gün İsgəndər səfər zamanı münbit torpaqlı bir ərazidə boy-buxunlu, şir biləkli, başı “Kəyanlar tacı”na layiq olan gənc bir oğlanla rastlaşır. İsgəndər oğlana bildirir ki, gözəl bir gəncsən, bu torpaqla niyə əlləşirsən? Gözəl insanlar gözəl işlərlə məşğul olmalıdır. Gəl, bu torpaqdan əl çək, istəsən, “sənə lap sağlam verərəm”. Ağıllı əkinçi oğlan İsgəndərin bu təklifinə belə cavab verir:

Başqa iş bilmirəm, əkinçiyəm mən,
Padşahlıq eləmək gəlməz əlimdən (1, s. 145).

Bununla da Nizami göstərməyə çalışır ki, kim hansı peşəni yaxşı bacarırsa, onunla məşğul olsa daha gözəl olar.

Nəticə. Ümumiyyətlə orta məktəb dərslərində Nizami yaradıcılığından verilmiş əsərlərin hər birində tərbiyəvi motivlərin geniş yer aldığı şahidi olduq. Tədris prosesində müəllimlər bu əsərlərdən çıxan əxlaqi-tərbiyəvi görüşləri şagirdlərə yaş səviyyələrinə uyğun şəkildə başa salmalıdır. Şagirdlərin dünyagörüşünün mənəviyyatının formalaşması əsl şəxsiyyətə çevrilməsi üçün tərbiyə amilinin rolu çox böyükdür. Buna görə də şagirdlərin Nizami yaradıcılığını yaxından tanıyıb ona bələd olmaları üçün orta məktəblərdə çalışan müəllimlərin üzərinə məsuliyyət düşür. Əsərlərindən də gördüyümüz kimi Nizaminin ən çox dilə gətirdiyi tərbiyə komponentləri əməksevərlik, dostluq, doğruluq, ədalətlik, insanpərvərlik və s. üzərində qurulmuşdur. Nizaminin yaradıcılığında əsərlər insanların qəlbini öz işığı ilə nurlandırır, onları ağıla, kamala, dünyanın sirlərinə dərinləndirən bələd olmağa, “hər gizli xəzinədən bir dürr çıxarmağa”, gecə-gündüz yorulmadan çalışaraq dərin biliklərə yiyələnməyə, mənəvi saflığa, halal əməklə yaşamağa, “zəhmət tikanından” qorxmamağa, fiziki kamilliyə, öz həyatını gözəllik qanunları əsasında qurmağa, “həyat üçün yaranmış canlıları sevməyə, vahid orqanizm olan təbiəti qorumağa, qənaətlə dolanmağa, haqqa-ədalətə, qanunlara (kimliyindən asılı olmayaraq) boyun əyməyə, hərəslikdən, tamahdan, xəbislikdən, paxıllıqdan, riyakarlıq və yalandan, böhtançılıqdan, lovğalıqdan, qəddarlıq və zülmkarlıqdan uzaq gəzməyə, özünü dərk etməyə, tanımağa və düzgün qiymətləndirməyə, bir sözlə, “kamil insan” zirvəsinə yüksəlməyə səsləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Kitab:

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvi irsindən pedaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2012, 216 s.
2. Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr, 208 s.
3. Gəncəvi N. İskəndərnamə: İqbalnamə. Bakı: Lider, 2004, 256 s.

Məqalə:

4. <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyet/53587-nizami-yaradiciliginda-trbiy-msllri.html>

Açar sözlər: zəhmətkeşlik, ədalətlik, insanpərvərlik, doğruluq, tərbiyə

Key words: hard work, justice, humanity, truth, upbringing

Ключевые слова: трудолюбие, справедливость, человечность, правда, воспитание

Educational features of Nizami Ganjavi's creativity in secondary school textbooks and their teaching

Summary

When reading Nizami's works, it is possible to find enough educational motives. In our opinion, Nizami's selected works for high school textbooks are among the most exemplary works of his creativity. In the story "The Story of a Bricklayer" given in the V-grade textbook, the poet promotes hard work, which is one of the main qualities of education. Teachers should make students understand the value of hard work when teaching this story. If possible, he should also give them assignments to work hard, so that they can keep the price of labor high. The story "Epic of a Wounded Child" given in the VI class textbook is Nizami's work that calls for honesty and truth, and contains educational motives. Middle school teachers should reinforce their knowledge by asking students questions about correctness during the teaching of this work. The story "Sultan Sanjar and the old woman" taught in the eighth grade reveals the issue of governing the state with justice. Fairness, which is one of the important qualities of education, forms the backbone of this story. In our opinion, this story can be integrated into the subject of history during teaching. The teacher should inform the students about the state administration in that period. The work "Iskandarnama", which is taught in class X, is full of educational motifs. Humanity, humanism, justice, willpower, etc. inculcation of such qualities is promoted. When teachers pass the poem of Iskandarnama to the students of class X, they should make an effort to read both parts of the work as a whole. Thus, analyzing Nizami's works in high school textbooks, we found that there are many educational motives (hard work, justice, truthfulness, courage, humanity, etc.).

Воспитательные особенности творчества Низами Гянджеви в учебниках для средней школы и их преподавание краткое содержание

Резюме

При чтении произведений Низами можно найти достаточно воспитательных мотивов. На наш взгляд, избранные произведения Низами для школьных учебников относятся к наиболее образцовым произведениям его творчества. В рассказе «История каменщика», приведенном в учебнике для V-класса, поэт пропагандирует трудолюбие, которое является одним из главных качеств воспитания. Учителя должны дать учащимся понять ценность тяжелой работы при обучении этой истории. Если возможно, он также должен дать им задание усердно работать, чтобы они могли поддерживать высокую цену труда. Рассказ «Эпос о раненом ребенке», приведенный в учебнике для VI класса, является произведением Низами, призывающим к честности и правде, содержащим воспитательные мотивы. Учителя средней школы должны закреплять свои знания, задавая учащимся вопросы о правильности преподавания данной работы. Рассказ «Султан Санджар и старуха», преподаваемый в восьмом классе, раскрывает проблему справедливого управления государством. Справедливость, которая является одним из важных качеств образования, составляет основу этой истории. На наш взгляд, этот рассказ можно интегрировать в предмет истории при обучении. Учитель должен информировать учащихся о государственном управлении в этот период. Произведение «Искандарнаме», которое преподается в X классе, насыщено воспитательными мотивами. Человечность, гуманизм, справедливость, сила воли и т.д. поощряется привитие таких качеств. Когда учителя передают стихотворение «Искандарнаме» учащимся X класса, они должны приложить усилия, чтобы прочитать обе части произведения целиком. Таким образом, анализируя произведения Низами в школьных учебниках, мы обнаружили, что воспитательных мотивов много (трудолюбие, справедливость, правдивость, мужество, человечность и др.).

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Mehriban Mahmudova¹
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ADYEKTİVLƏŞƏN
SÖZLƏRİN FUNKSIONAL– SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq tədqiqat işində, əsasən, müqayisəli- qarşılaşdırma metodundan, koqnitiv və kontekstual təhlildən, areal, təsviri, üslubi və digər dilçilik metodlarından istifadə edilmişdir.

Dilin tarixi inkişaf prosesində sözlərin həm quruluşu, həm də semantikasında dəyişmələr baş verir. Dilin ilkin sözləri, təbii ki, sadə sözləri əhatə etməlidir. Bu məntiqi əsaslanma, məntiqi tələbdir. Qədim insan, ilk əvvəl sadə, deyilişi çətin olmayan sözlərdən istifadə etməli idi. Düzəltmə və mürəkkəb sözlər isə sonradan yaranan sözlər sırasını təşkil etməlidir. Zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibindəki sözlərin miqdarı artır. Bu artım söz yaradıcılığı və sözləmə ilə gerçəkləşir. Leksikaya aid tədqiqatlarda söz yaradıcılığına həmişə yer verilir. Söz yaradıcılığı isə sözlərin quruluşu, onların əmələgəlmə üsullarını öyrənir. »Söz yaradıcılığı leksika və ya qrammatikanın tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Bu, dilçiliyin müxtəlif sahələri olan söz yaradıcılığı, leksika və qrammatikanın hüdudunun və obyektinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən irəli gəlir. Söz yaradıcılığının leksikanın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsi daha məqsədə müvafiqdir.

Sifətlərin quruluşu və semantikaya görə bölgüsünün bir sıra məqamlarda qarşı-qarşıya qoyulması, yaxud onların qarışdırılması, hər şeydən əvvəl, sözlərin quruluşca növlərinin, söz yaradıcılığının dilin leksikasına yaxud qrammatikasına aid məsələ olmasına, sözün quruluşca növlərində mənanın tutduğu yer, quruluşca növlərdə mənanın təzahür formasına münasibət bildirmək zərurəti meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zərurət məhz sifətlərin əsl və nisbi sifətlərə bölünməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Sözlərin quruluşu və sözdüzəltmə vasitələri semantika ilə bağlıdır. Bu cəhəti əsas götürərək müəyyən sözlər qrupunu, o cümlədən sifəti araşdırarkən sifət olan sözlərin quruluşu, əmələ gəlməsi məsələləri də tədqiqat obyektindən kənar qalmamalıdır. Bu paraqrafda mülhizə və fikirlər adyektivləşən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə aid tədqiqatda sifətin quruluşca növləri, sifət düzəltmə vasitələri, sifətin dərəcələri ilə bağlı bu işdəki yığcam şərhlərin mövzu ilə bağlılığını göstərmək məqsədinə xidmət edir.

Sözün quruluşu bilabası tələsiklə obyekt olmalıdır. Çünki sözlərin quruluşunu öyrənmə onu tərkib hissələrinə parçalamaq əsasında gedir. Sözlərin quruluşca üç növü vardır. Bu növlər sözün hansı nitq hissəsinə aidliyindən kənar mövcuddur. Məhz qeyd olunan cəhətə görə nitq hissələrinin əksərində sözləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç yerə ayırmaq mümkündür. İsimlərin, sifətlərin və feillərin quruluşca üç növü məlumdur. Sözə aid belə ümumi xüsusiyyətin müxtəlif nitq hissələrinin üzərinə köçürülməsi bu təsniflə bir daha təsdiqlənir.

Sadə sözlər ilkindir. Yəni digər iki quruluş növünü təyin etmək üçün əvvəlcə sadə sözün mahiyyəti bəlli olmalıdır. Yalnız bundan sonra düzəltmə və mürəkkəb sözlər müəyyənləşdirilir. Sözdüzəltmənin üç əsas –leksik-semantik, leksik-sintaktik, və morfoloji (bunu da leksik –qrammatik adlandırmaq olar) yolu vardır.

Leksik-semantik səviyyədə baş tutan konversiya zamanı dilin lüğət tərkibi zənginləşmiş olur. Bu zaman heç bir şəkli dəyişikliyi olmayan sözlər başqa leksik-semantik qrupa daxil olur. »Leksik –semantik konversiyada eyni sözlər yalnız köklərdən ibarət olur. Məsələn, »yaxşı» sözünü götürək. Bu leksik vahid yalnız kökdən ibarətdir. Leksik-semantik konversiya statusu qazanmaq üçün bir sifət zərfə keçməli və onun sintaktik funksiyasını qazanmalıdır. Əslində qeyd etdiyimiz kimi, dilçilər tərəfindən sözlərdə konversiya adlandırılan konversiya leksik-semantik konversiya adlandırılmalı və leksik vahiddə mənanın dəyişməsi onun ən əsas göstəricisi sayılmalıdır.

Əsasən təkhəcalı sözlər bir nitq hissəsindən keçərkən leksik-semantik səviyyədə konversiya hadisəsi baş verir ki bu zaman söz yeni leksik məna qazanmaqla yanaşı, bəzən əvvəlki leksik mənanın xüsusiyyətləri də bu sözdə özünü biruzə verə bilər. Bu konversiyanın nəticəsində yaranan törəmə sözlər yeni leksik –semantik qrupa daxil olur və onlarda heç bir formal-struktur dəyişiklik baş vermir. E.S. Kubryakova qeyd edir ki, söz yaradıcılığında əsas yer törəmə sözlərin leksik-semantik qruplaşmasının meydana çıxması və təsviri, eyni zamanda qrammatik olmayan vasitələrlə yeni leksik vahidlərin yaradılmasına ayrılır. Çoxmənalı sözlər, leksik-semantik variantların cəmini təşkil edən semantik struktura malikdir. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya vasitəsilə bir-birinə bağlı olan söz cütlüklərindən biri əsas söz və əsas məna yaradır. Qalanları isə, həmin mənadən törəyir və törənmiş mənalar ilk sözün semantikasından nə qədər uzaqlaşsalar da, ondan əlaqələrini tamamilə kəsmir. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı törəmə sözlə mənbə söz etimoloji cəhətdən eyni olsalar da, bəzən bu cütlüklərin mənaları tamamilə bir-birindən fərqlənərək omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində toast-to toast konversiya cütlüyü. Burada to toast feili orta əsrlərdə yaranaraq ingilis dilində yandırmaq, bərk qızdırmaq mənasını verirdi və daha sonralar o ocaqda qızardılmış bir tikə çörək verən ismin yaranmasına səbəb oldu. Nitq hissələri içində adyektivləşmə cəhətdən birinci yeri isim tutur. Ən çox adyektivləşən ikinci nitq hissəsi isə feildir. Feilin adyektivləşməsi digər nitq hissələrinin adyektivləşməsindən fərqlənir. Belə ki, feillər adyektivləşə bilmək üçün xüsusi şəkildə qəbul edir. Bu şəkildə feili sifət şəkildədir. Ümumiyyətlə, feillər həm adyektivləşmiş, həm substantivləşmiş, həm də adverbiallaşmış formalara malikdir və bu formaların hər biri müəyyən qrammatik şəkildə hesabına meydana gəlir.

¹ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin müllimi

Feillərin adyektivləşməsi türk dillərində qədim hadisələrdəndir. Hətta Orxon-Yenisey abidələrinin dilində adyektivləşmənin yeganə növü feillərin sifətləşməsidir. Bu barədə Ə.Rəcəbli yazır: “Adyektivləşmə feili sifətlərin sifətləşməsinə deyilir”.

Adyektivləşmiş isimlər həm isim, həm də sifət xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, adyektivləşmiş feillər də həm feil, həm də sifət xüsusiyyətlərinə malikdir. Elə buna görə də müxtəlif dilçilərin feili sifətə yanaşmaları da bir-birindən fərqlənir.

“Türkologiyada feili sifətin gah feil, gah sifət bəhsində, gah da ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsəduyğun hesab olunmuşdur. Bu mənada A.Troyanski, A.Borovkov, R.Cumanigözov və başqaları feili sifəti ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməyə çalışmışlar”. Bu dilçilərlə yanaşı M.Mirzayev, U.Tursunov və başqalarının da adlarını çəkə bilərik. Bir fikrə görə, feili sifətlər ad kimi işlənən, lakin feil funksiyası yerinə yetirən sözlərdir. Başqa bir fikrə görə isə feili sifət şəkilçiləri feil kök və əsaslarına əlavə olunduqda müvəqqəti sifətlər yaradır.

Feili sifət tərkiblərinin böyük işlənmə tezliyi və digər dünya dillərindəki budaq cümlələrin vəzifəsini yerinə yetirməsi türk dillərini digər dillərdən fərqləndirir və buna “türk tipi feili sifət birləşmələri” adı verilir. Bu fikri Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Bu xüsusiyyət türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin daha anlaşılıqlı olmasına, mürəkkəb anlayışları daha sadə yolla ifadə etməsinə səbəb olmuşdur.

Feili sifətlərin bir xüsusiyyəti də nadir hallarda *bir* sözü ilə birlikdə işləmə bilməsidir:

Ancaq Orxan bilirdi ki, gördükləri gerçəkdi: həqiqətən bu dünyada “Çarıqqaya” *deyilən bir yer var*, bu yerdə suyu gümüşə çalan göl var, qaragözlü Bənövşə var və onu da bilirdi ki, günün ömrü nə qədər uzun olsa da, gün karvanını sürüb gedəcək, sonra gecə Çarıqqayanın dalından çıxıb öz yerini tutacaq (I.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”).

Feili sifətdən sonra *bir* sözünün işləmə bilməsi bu feil formalarını sifətlərə və eləcə də, sifəti əvəz edə bilən bəzi əvəzlilərə (*belə, bəzivə* s.) yaxınlaşdırır. Çünki həmin sözlərdən sonra da *bir* sözündən istifadə oluna bilər. Bu sözlər barədə sonrakı fəsildə məlumat veriləcəkdir. Ancaq burada onu qeyd etmək istəyirik ki, *belə* məqamlarda *bir* sözünün miqdar sayı məzmununu qismən itirir və qeyri-müəyyənliyin ifadəçisi kimi çıxış edir. Məlumdur ki, feili sifətlərdə həm feil, həm də sifət xüsusiyyətləri vardır. Feili sifət nitqdə daha çox sifət səciyyəlidir. Cümlədə, bir qayda olaraq, təyin kimi çıxış edir. Sifət feili sifətlər vasitəsi ilə felle sıx bağlıdır. Həm sifət, həm də feili sifət əşyanın əlamətini bildirir.

Y.Seyidov feili sifətlərdən bəhs edərkən göstərir ki, vaxtı ilə Azərbaycan dilçiliyində onları düzəltmə sifətlər –feldən düzələn düzəltmə sifətlər kimi izah etmişlər və bu münasibət 1950-ci illərin sonunadək davam etmişdir. Müəllif feili sifətləri şərh edərkən onların yalnız fellik xüsusiyyətlərinə görə deyil, sifətlik xüsusiyyətlərinin bəzi cəhətlərinə görə də sifətdən fərqləndiyini göstərərək yazır: «Sifətlər, eləcə də feldən düzələn sifətlər əşyaya məxsus daimi əlamətləri ifadə etdikləri halda, feili sifətlər müəyyən vaxtda özünü göstərən keçici xüsusiyyətləri ifadə edirlər; feldən düzələn sifətlərdə hərəkət durğun vəziyyətə keçdiyi üçün onlar *belə* əlamət ifadə edə bilmir: ağlayan-ağlaşan, qaçan-qaçağan, vuran-vurağan, gülən-güləyən, açılan-açıq, sınıan-sınıq»

Azərbaycan dilində feldən sifət düzəldən şəkilçi az deyildir. Məsələn, -ağan, -əyən: qaçağan (at), küsəyən (uşaq); -qan, -kən: çalışqan (tələbə), sürüşkən (yer); -aq, -ək: qorxaq (adam), hürkək (at); -ğın, -gin, -ğın, -gün-qın, -kin, qun, kün: azğın (düşmən), gərgin (vəziyyət), yorğun (adam); -ici, -ucu, -ücü, -yıcı, -yiçi, -yucu, yücü: alıcı (quş), keçici (bayraq), qurucu (əllər), sürücü (adam), bağlayıcı (söz); -ıq, -ik, -uq, -ük: açıq (qapı), kəsik (ağac); -caq, -cək: utancaq (uşaq), sevincək (adam); -inc, -inc, —unc, - ünc: qorxunc (hadisə), gülünc (iş); -c: qısqanc (adam); -im, -im, -um, -üm: bir içim (su), bir atım (barıt), qırx tutum (saç); -ma, -mə şəkilçilərini feil köklərinə artırmaqla düzəltmə isim əmələ gəlmiş kimi, düzəltmə sifət əmələ gəlir; məs...gəlmə adam, süzmə qatıq, hörmə saç, burma bıç və s. Qeyd olunan şəkilçilər felle sifət arasında əlaqələri göstərir və hal, hərəkət əlamətlərinin ifadəsi üçün yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir. *Belə* sifətlər eyni zamanda sifətlə feili sifət arasındakı oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması üçün müqayisə materialı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1960.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 2007.
3. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, 1983.
4. Cəfərov S. Azərbaycan dili. Leksika. II h. Bakı, 1982.
5. Hacıyev T. “Tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiya- sı” dis. Bakı, 2004.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. –Bakı: -1982, -s. 155;
7. Cahangirov M. Azərbaycan sovet şeirində məhəlli və arxaik sözlər // Azərbaycan, -Bakı: -1955, -s. 35;
8. Həsənov H. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası. –Bakı: -1988;
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. –Bakı: -1985.
10. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. –Bakı: -Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, -1995, -s. 208s.
11. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I his. –Bakı: -1979.;
12. Hacıyev T.I., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. -Bakı: Maarif, -1983, -187 s.;

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan və İngilis dillərində adyektivləşən sözlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri haqqındadır. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya vasitəsilə bir-birinə bağlı olan söz cütlüklərindən biri əsas söz və əsas mənə yaradır. Qalanları isə, həmin mənədən törəyir və törənmiş mənalar ilk sözün semantikasından nə qədər uzaqlaşsalar da, ondan əlaqələrini tamamilə kəsmir. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı törəmə sözlə mənə söz etimoloji cəhətdən eyni olsalar da, bəzən bu cütlüklərin mənaları tamamilə bir-birindən fərqlənərək omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində toast-to toast konversiya cütlüyü. Burada to toast feili orta əsrlərdə yaranaraq

ingilis dilində yandırmaq, bərk qızdırmaq mənasını verirdi və daha sonralar o ocaqda qızardılmış bir tikə çörək verən ismin yaranmasına səbəb oldu.

Sözün quruluşu bilabası tələsiklənin obyekt olmalıdır. Çünki sözün quruluşunu öyrənmə onu tərkib hissələrinə parçalamaq əsasında gedir. Sözlərin quruluşca üç növü vardır. Bu növlər sözün hansı nitq hissəsinə aidliyindən kənarında mövcuddur. Məhz qeyd olunan cəhətə görə nitq hissələrinin əksərində sözləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç yerə ayırmaq mümkündür. İsimlərin, sifətlərin və fəllərin quruluşca üç növü məlumdur. Sözə aid belə ümumi xüsusiyyətin müxtəlif nitq hissələrinin üzərinə köçürülməsi bu təsniflə bir daha təsdiqlənir.

Açar sözlər funksional semantik leksika konversiya nitq hissəsi

Functional-semantic characteristics of adjective words in Azerbaijan and English languages.

Summary

This article is about the functional-semantic features of adjective words in Azerbaijani and English languages. At the lexical-semantic level, one of the pairs of words connected to each other creates the main word and the main meaning. The rest are derived from that meaning, and the derived meanings, no matter how far they are from the semantics of the first word, do not completely cut their ties with it. At the lexical-semantic level, during conversion, although the derived word and the source word are etymologically the same, sometimes the meanings of these pairs are completely different and lead to the creation of homonyms. For example, the conversion pair of toast-to-toast in English. Here, the verb to toast was created in the Middle Ages and means to burn in English, solid it meant to heat and later gave rise to the noun that gave a piece of bread toasted in the oven.

The structure of the word should be directly the object of the lexicon. Because learning the structure of a word is based on dividing it into its constituent parts. There are three types of words in terms of structure. These types exist regardless of which part of speech the word belongs to. It is precisely because of the mentioned aspect that in most parts of speech, words can be divided into three parts: simple, complex and complex. Nouns, adjectives and three types of verbs are known according to their structure. The transfer of such a general characteristic of the word to different parts of speech is confirmed once again by this classification.

Keywords: functional, semantic, lexicon, conversion part of speech

Резюме

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Эта статья о функционально-семантических особенностях прилагательных слов в азербайджанском и английском языках. На лексико-семантическом уровне одна из пар слов, связанных друг с другом, образует главное слово и основное значение, остальные производные от этого значения и производные значения, как бы далеки они ни были от семантики слова. первого слова, не разрывают полностью с ним связи. На лексико-семантическом уровне, при конверсии, хотя производное слово и исходное слово этимологически совпадают, иногда значения этих пар совершенно различны и приводят к созданию омонимы. Например, конверсионная пара toast-to-toast в английском языке. Здесь глагол totoast был создан в средние века и означает сжечь в английском языке, solid он означал нагревать и позже дал начало существительному, которое дало кусок хлеба, поджаренный в духовке.

Структура слова должна быть непосредственно объектом лексикона. Потому что изучение структуры слова основано на делении его на составные части. Существует три типа слов по структуре. Эти типы существуют вне зависимости от того, к какой части речи принадлежит слово. Именно из-за указанного аспекта что в большинстве частей речи слова можно разделить на три части: простые, сложные и сложные. Существительные, прилагательные и три вида глаголов известны по их строению. Перенос такой общей характеристики слова на разные части речи еще раз подтверждается этой классификацией.

Ключевые слова: функционально-семантическая лексика преобразование часть речи

RƏYÇİ: S.Abbasova

KİTABXANA - İNFORMASIYA XİDMƏTİNDƏ OXUCU MƏMNUİYYƏTİ VƏ XİDMƏTİN KEYFİYYƏTİ

İnformasiya XXI əsr iqtisadiyyatının lokomotivinə çevrilmiş, intellektual kapital daha böyük dəyər kəsb edərək istehsalın əvəzəlməz amili kimi çıxış etməkdədir. Dəqiq və dolğun informasiyaya operativ əlyetərlik bu gün cəmiyyətin ən aktual sosial sifarişidir və informasiya menecmenti müəssisələrinin, ilk növbədə kitabxanaların əsas vəzifələrindən biridir. Bu gün kitabxanalarla yanaşı informasiya xidməti göstərən çoxlu sayda təşkilatlar, o cümlədən də kommersiya müəssisələri vardır. Biliklərin daim yenilənməsi nəticəsində yeni informasiyaya əlyetərlik informasiya xidmətində rəqabətə davamlılığın ən mühüm elementi hesab olunur.

Həmçinin operativlik, xidmətin davamlılığı, səmərəlilik və keyfiyyət informasiya xidmətinin əsas göstəricisi hesab edilir. Kommersiya tipli informasiya müəssisələrindən fərqli olaraq, kitabxanalarda informasiya xidmətində əsas hədəf maliyyə qazancı deyil, oxucu məmnuniyyətidir. Oxucu məmnuniyyətinin təmin edilməsi kitabxanaların İKT -nin yaratdığı qlobal informasiya mühitində öz informasiya bazarını saxlayıb genişləndirə bilməsi üçün əsas şərtidir. İstifadəçi məmnuniyyətinin təmin edilməsi üçün müasir oxucunun kitabxanadan nə gözlədiyini və göstərilən informasiya xidmətini necə qavradığını müəyyən etmək, məmnuniyyət indeksini hesablamaq və indeksə təsir edən amilləri təyin etmək lazımdır. Bu amillərin təyin edilməsi isə xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üsulları vasitəsilə elmi təhlillərin aparılmasını ön plana çəkir.

Kitabxana xidmətlərinin keyfiyyəti istifadəçinin ona göstərilən kitabxana və informasiya xidmətləri səviyyəsini subyektiv qiymətləndirməsi və göstərdiyi xidmətlər səviyyəsini layiq olduğuna inandığı səviyyələrlə müqayisə etməsi nəticəsində xarakterizə edilə bilər.

Kitabxana xidmətlərinin keyfiyyətindən bəhs edərkən, kitabxana ilə istifadəçiləri arasında müxtəlif qarşılıqlı fəaliyyət formaları nəzərdə tutulur. Bunlar kitabxana binasındakı əlaqələrin yanında telefon, poçt xidməti, veb xidmətləri ilə edilən əlaqələrdir. Çox vaxt bir kitabxanaya ziyarət edərkən və ya veb saytına daxil olarkən oxucu / istifadəçi kitabxana mənbələrinin çatışmazlığı və ya dar bir xidmət növü ilə deyil, işçilərin keyfiyyətsiz işi və keyfiyyətsiz xidmətlə (lənglik, səhv / ədəbsiz cavab, bir sorğuya cavab verilməməsi və ya əhəmiyyətsiz, qeyri-dəqiq bir məlumat alınması və s.).

Beləliklə, "insan faktoru" ön plana çıxır, yəni peşəkar bilik, bacarıq və bacarıqların məcmu potensialına sahib olan, əmək motivasiyasına sahib olan, kitabxanaya sədaqət göstərən, istifadəçiləri cəlb etməyə kömək edən şəxsi keyfiyyətləri olan bir kitabxana mütəxəssisi. xidmət səviyyəsinin artırılması. Kitabxanaçı-bibliografin səriştəlilik səviyyəsi erudisiya, təcrübə, zehniyyət və əxlaqi-psixoloji keyfiyyətlər ilə müəyyən edilir. Diqqətli, mehriban, nəzakətli, nəzakətli və dəqiq, bacarıqlı, müəyyən bir istifadəçinin ehtiyaclarına diqqət yetirmək - bunlar kitabxananın təşkilati mədəniyyətinin əsasını təşkil etməli olan yüksək keyfiyyətli kitabxana xidmətinin əsas əməlləridir (əks halda, korporativ stil).

Kitabxananın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi SSRİ kitabxanaşünaslığında əsasən kitabxana arxivləri-fond, nadir nüsxələr, hazırlanan bibliografik göstərici və vəsaitlər, yerinə yetirilən bibliografik sorğular, oxucu sayı, oxucuların davamiyyəti və s. parametrlər əsasında müəyyən olunurdu. Təəssüf ki, bu metodikadan Azərbaycanda bu günə qədər də istifadə edilir. Halbuki, kitabxana-informasiya fəaliyyətinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün Qərbi Avropa, Türkiyə, ABŞ, Kanada və s. inkişaf etmiş ölkələri 90-cı illərdən başlayaraq, Rusiya Federasiyası isə son dövrdə fərqli yanaşmadan – xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üsullarından istifadə edirlər. Qeyd edək ki, kitabxana xidmətinin keyfiyyətinə dair problem yönümlü məsələlər kitabxana menecmenti və marketinqi, keyfiyyət menecmenti, personalın idarə edilməsi istiqamətləri üzrə tədqiq edilmişdir. A.Parazurman, L.Berri və B.Zaytmal, C. Cook, F Heath, B. Thompson və s. müəlliflər isə öz əsərlərində xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üsullarını göstərmişlər.

Kitabxana xidmətlərinin keyfiyyətinin təmin edilməsi məsələləri kitabxana menecmenti və marketinqi sahəsindəki nəzəri və praktiki istiqamətlər (RD Stueart və BB Moran, M. Trask, M. N. Kolesnikova, V. V. Karmovsky, V. K. Klyuev, I. M Suslov) M. Armstrong, P. Drucker, J. Carlson, R. Marr, vs. klassik əsərlərində əks olunan təməl prinsiplərə əsaslanan kadr idarəçiliyi keyfiyyəti rəhbərliyi, kitabxanaçılıq iqtisadiyyatı. Xidmətin keyfiyyətindən bəhs etmək olmaz bir hissəsi "davamlı keyfiyyət yaxşılaşdırılması" təşkilatı olan TQM (Total Quality Management) konsepsiyasından bəhs etmək. TQM-nin əsas ideyası budur ki, təşkilat yalnız məhsulların deyil, həm də işçilərin işi daxil olmaqla xidmətlərin keyfiyyəti üzərində də çalışmalıdır. Bu üç komponentin (məhsul, təşkilat, kadr) davamlı eyni vaxtda təkmilləşdirilməsi kitabxananın daha sürətli və daha səmərəli inkişafına imkan verir. İstifadəçilərə kitabxana xidmətlərinin təmin edilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemləri TQM və ISO-9000 standartlarının tətbiq olunmasını tələb edir. Kitabxanalarda TQM tətbiq etmə nümunələri mövcuddur, lakin bütün kitabxanalar bu konsepsiyayı izləyə və işlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün başqa yol və üsulları seçə bilmirlər.

Xidmət keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün bir sıra modellər işlənmişdir. Lakin praktikada SERVQUAL, SERVPERF, Grönroos və Gap (Gap), Kritik Hadisələr modellərindən daha çox tez-tez istifadə edilir.

Bu modellərin əsas üstünlüyü onların universal olması və informasiya xidməti sektorunda asanlıqla tətbiq edilə bilməsidir. Biz də tədqiqat modeli olaraq, SERVQUAL modelinə üstünlük vermişik. Bu model, 1983-1988-ci illərdə ABŞ mütəxəssisləri A.Parazurman, L.Berri və B.Zaytmal tərəfindən elmi ədəbiyyata daxil edilmişdir. Modelin mahiyyəti xidmət

¹¹² Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

sahiba.alieva.71@mail.ru

keyfiyyətindən istifadəçinin (oxucunun) nə gözlədiyini və real xidmətdən nə dərəcədə məmnun olduğunu müəyyən etmək və gözlənilən nəticə ilə real nəticə arasında yaranan fərqi-kəsilməni (gap) müəyyən etməkdir. Qeyd edək ki, kəsilmə aşağıdakı riyazi düstur əsasında hesablanır: $Q=P-E$

burada Q – kəsilmə və ya keyfiyyət göstəricisi, P -real xidmət göstəricisi, E-gözlənilən xidmət göstəricisidir. Məhz kəsilmənin müəyyən edilməsi xidmət keyfiyyətinin zəif sahələrini müəyyən etməyə, ölçülməsi isə məmnunluq dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqat işində aşağıdakı 5 ölçü üzrə qruplaşmış 22 parametrlə əsasən 10 Ali məktəb Kitabxanası və 5 kütləvi kitabxananın xidmət keyfiyyəti qiymətləndirilmişdir:

1. Kitabxana mühiti, yer və avadanlıqlar.
2. Personalın kompetentliyi.
3. Müstəqil iş üçün imkanlar.
4. İnformasiyanın əldə edilməsi.
5. Müştəri ilə münasibət / empatiya.

Anket sorğusunda 7 ballıq Laykert şkalası əsasında 500 oxucu hər bir parametrlə üzrə xidmətin real və gözlənilən nəticəsini qiymətləndirmişdir. Qiymətləndirmə əsasında kəsilmələr müəyyən edilmişdir. Bu zaman digər analoji tədqiqatlardan fərqli olaraq, tolerant zona (Zone of Tolerance) nəzərə alınmışdır.

Nəticələrin təhlili Personalın kompetentliyi və Müştəri ilə münasibət / empatiya ölçmə qrupu üzrə istər Ali məktəb kitabxanaları, istərsə də kütləvi kitabxanalar üçün mənfi kəsilmənin aşkarlanmadığını göstərdi. Bu tədqiqata cəlb olunan kitabxanalarda kədr təminatının oxucu məmnuniyyətinə tam cavab verdiyi anlamını verir. İnformasiya əldə etmək qrupu üzrə oxucu məmnuniyyəti ali məktəb kitabxanalarında təmin edilmir. Paradoksal haldır ki, kütləvi kitabxanalarda informasiya əldə etmək qrupu üzrə oxucu məmnuniyyətinin səviyyəsi yüksəkdir. Bu ali məktəb kitabxanalarının oxucularının yeni elmi informasiyaya daha çox tələbkar olması ilə izah oluna bilər. Müstəqil iş üçün imkanlar qrupunda da oxucu məmnuniyyəti tam ödənilməmişdir.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən amillər.-Oxucu məmnuniyyəti üçün kitabxana mühiti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oxucular kitabxanada 7-8 saat, bəzi hallarda daha çox mütləq ilə məşğul olurlar. Bu müddətdə oxucu rahatlığını təmin edən ergonomik şərait yaradılmalıdır. Ergonomik mühit birbaşa və ya dolaylı yolla insan orqanına, hərəkət sistemini təşkil edən elementlərə, sümüklərə, oynaqlara, əzələlərə, sinir sistemində təsir göstərir. Ergonomik mühit pəssə sağlamlığı və təhlükəsizlik baxımından işçilər üçün də vacibdir. Buna nail olmadıqda, kitabxanada yarana biləcək narazılıqlar xidmət prosesində özünü göstərərək haqlı oxucu narazılığına da səbəb olacaq.

Kitabxanada ergonomik mühitin yaradılması avadanlıqlardan, atmosfer və səs xüsusiyyətlərindən, işıqlandırma formalarından asılıdır. Qeyd edək ki, kitabxana avadanlıqları insanın antropometrik ölçülərinə uyğun olmalıdır. Təəssüf ki, Azərbaycanda kitabxana avadanlıqları istehsal edən ixtisaslaşmış müəssisə olmadığından buna çox az hallarda əməl olunur və nəticədə oxucular müəyyən müddətdən sonra yorğunluq və diskomfort hiss edirlər.

Kitabxana binasının içərisindəki havanın keyfiyyəti, temperatur, rütubət, təzyiq və elektroklimat xüsusiyyətləri bir binanın atmosfer xüsusiyyətlərini təşkil edir. Kitabxanadakı havanın keyfiyyəti, vəsanan həcmdə nəfəs aldığınız havanın təmizliyi ilə əlaqədardır. Təmiz hava səlahiyyətli orqanlar tərəfindən müəyyən edilmiş zərərli konsentrat səviyyəsindən aşağı olan, məlum cirküləndiricilər olmayan və bu havanı, nəfəs alan 80% və ya daha çox insanın havanın keyfiyyətindən narazılıq etmədiyi hava kimi müəyyən edilir. Kitabxana qapalı məkan olduğu üçün havanın cirkülənməsi insanların sağlamlığına və məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Havadakı dəm qazı, karbon qazı, kükürd dioksidi, azot oksidi, formaldehid, siqaret tüstüsü, radon, asbest, qurğusun ucucu üzvi birləşmələr, müxtəlif mikroorqanizmlər və allergenlər tənəffüs yollarında narahatlıq yaradan patogenlər adlanan viruslar, bakteriya və göbəkəklər kimi mikroorqanizmlərin yayılmasına səbəb olur.

Nəzərə alınmalıdır ki, kitabxanalar ənənəvi olaraq çap məhsullarının uzun müddət saxlanıldığı məkan olaraq selluloz tozunun xeyli konsentrasiya olduğu yerdir. Bu da öz növbəsində kitabxanada nəfəs alınan havanın keyfiyyətinə təsir edir.

Kitabxanada hava keyfiyyətinin təyini 1999-cu ildə ASHRAE (Amerika Santexnika Mühəndisləri Birliyi) tərəfindən qəbul edilən qapalı hava keyfiyyəti üçün ən son standart havalandırma sistemində verilmişdir. Kitabxanalardakı çirkli hava əsasən toz hissəciklərinin normadan artıq olması, nəm disbalansının mövcudluğu və oksigen çatışmazlığı ilə xarakterizə olunur. Kitabxanada aparılan fəaliyyətlər fizioloji fəaliyyətlərdən daha çox zehni aktivləşdirmə elementlərini ehtiva edir. Beynin zehni fəaliyyətlərdə kifayət qədər oksigen əldə etməsi çox vacibdir. Təmiz hava qavramaya birbaşa təsir göstərir. Buna görə də adekvat və keyfiyyətli havalandırma oxucu məmnuniyyətinə müsbət təsir edən amil kimi qiymətləndirilir. Kitabxanada temperatur qış aylarında 22-26 C, yay aylarında isə 18-22 C, nisbi rütubət 30% - 65% olmalıdır. Mütləq rütubət dəyəri ən çox 11,5 q / kq hava ilə məhdudlaşır. Normal temperatur səviyyəsinə nail olmaq üçün yerləşdiyi xarici iqlim və məkanın ölçüsü nəzərə alınmaqla müvafiq istilik və kondisioner sistemi qurulmalıdır.

Kitabxanalarda istifadəçi məmnuniyyətinə təsir edə biləcək amillərdən biri də səs xüsusiyyətləridir. Oxucular kitabxanada zehni fəaliyyətlə məşğul olurlar və kitabxananın sakit və rahat yer olmasını istəyirlər. Səs-küy onların diqqətini yayındırır və son nəticə olaraq, psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Səs-küyə qarşı kitabxanalarda xüsusi akustik və izolyasiya tədbirlərinin görülməsi vacibdir. Digər tərəfdən müasir kitabxanalar multimedia xidməti göstərirlər. Bu xidmətin göstərilməsi üçün də xüsusi şəraitin yaradılması tələb olunur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərində əksər kütləvi kitabxanalar yüksək mərtəbəli binaların birinci mərtəbələrində yerləşir və səsə bağlı standartlara əməl olunmur. Bu da haqlı oxucu narazılığına səbəb olur.

İşıqlandırma məsələsi də oxucuları narahat edən və kitabxanalar üçün çox vacib olan bir məsələdir. Kitabxanalarda təbii və süni işıqlandırmadan istifadə edilir. Təbii işıqlandırma gündüz saatlarında normal pəncərələrlə təmin edilə bilər. Ancaq yüksək tavanlı və böyük sahəyə malik kitabxana binalarının təbii işıqlandırılma üsulları məhduddur. Bu səbəbdən və təbii işıqlandırmanı idarə etmək çətin olduğundan süni işıqlandırmadan istifadə etmək qaçılmaz olur.

Kitabxana binalarında işıqlandırmanı düzgün təşkil etmək son dərəcə vacibdir. Bu gün kitabxana arxivlərində mikrofilm, film, musiqi və elektron mediaya ötürülən bir çox məlumatlar vardır və onlar tədqiqatçılara təqdim olunur. Kitabxanalarda bu cür materialların təhlili və qiymətləndirilməsi üçün xüsusi vasitələrlə təhciz olunmuş musiqi dinləmək, film izləmək üçün zallar, kompüter salonları yaradılmışdır. Belə yerlərin işıqlandırılması ehtiyaclarının oxu zallarının işıqlandırılma ehtiyaclarından fərqli olması qaçılmazdır. Süni işıqlandırma günəş süalarının mövcud olmadığı və ya qeyri-kafi olduğu mühitlərdə istifadə olunan bir işıqlandırma mənbəvidir. İşıqlandırmada əsas məqsəd vizual baxımdan ən yüksək keyfiyyətli mühiti təmin etməkdir. Süni işıq mənbəyini idarə etmək mümkün olduğundan, vizual askarlama ən mükəmməl şəkildə təmin edilə bilər. İşıqlandırmanın binanın daxili mühit xüsusiyyətləri üçün uyğun olması oxucunun heç bir problem olmadan materialı mənimsəməsini təmin edir.

Kitabxanalar kitab rəfləri, sayğaclar, rəflər, oxu zalları, gözləmə otaqları və s. fərqli bölmələrdən ibarətdir. Bu söbələrin sayı müəssisə və ya kampus tələbə quruluşuna və kitabxana binasının sayına görə dəyişir. Bu ərazilərin işıqlandırılması da müəyyən vəziyyətlərinə görə dəyişə bilər. Başqa sözlə, şöbənin məqsədindən asılı olaraq, müxtəlif işıqlandırma avadanlıqları və texnikası istifadə edilə bilər.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri yeni informasiyaya əlyətərlikdir. Böyük maliyyə tələb etdiyindən ali məktəb kitabxanalarında əsasən nüfuzlu elmi jurnallara, tammətli elmi və indeksləşən məlumat bazalarına əlyətərliyin oxucuların gözlədiyi səviyyədən aşağı olması oxucu məmnuniyyətinə mənfi təsir göstərir.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən digər amil kimi oxucular kitabxananın iş vaxtının az və istirahət günlərinin düzgün müəyyən olunmamasını, kompüterlərin və periferiya qurğularının (printer, skaner, surətçıxarma, oxuyucu, multimedia) çatışmazlığını, İnternet rabitəsinin zəif və ya heç olmamasını göstərir.

Müəyyən olur ki, yüksək oxucu (istehlakçı) məmnuniyyətinin təmin edilməsi xeyli maliyyə dəstəyini tələb edir. Bu təminatı universitetlər öz büdcələri hesabına həyata keçirirsə də, kütləvi kitabxanalarda dövlət və büdcə hesabına həyata keçirilməlidir. Odur ki, oxucu məmnuniyyətini kitabxana strukturlarının kateqoriyalarına müvafiq müəyyənləşdirmək olar.

Kitabxanalarda oxucu məmnuniyyətinin öyrənilməsi hər bir kitabxana üçün gələcək fəaliyyətini müasir tələblərinə uyğun qurmaq üçün vacibdir. Bunun üçün kitabxana keyfiyyət menecmenti üzrə müstəqil fəaliyyət göstərən müəssisələrə müraciət edə bilər və müvafiq ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etməklə özü tədqiqat apara bilər. Kitabxanalar özləri xidmət keyfiyyətini yoxlamaq üçün LibQUAL+(TM), informasiya sistemindən istifadə edə bilər. Oxucular on-line olaraq anket suallarına cavab verdikdən sonra proqram təminatı cavabları təhlil edərək, qiymətləndirmə aparır. Qiymətləndirmənin nəticəsi cədvəl və diaqram formasında istifadəçiyə təqdim edilir.

Kitabxana xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təşkilati mədəniyyətin əhəmiyyətini çətin ki, qiymətləndirmək olmaz, çünki onun əsasında qüsursuz bir nüfuzun formalaşmasına və kitabların yüksək keyfiyyəti barədə fikirlərin yayılmasına kömək edən kitabxananın müsbət imici yaranır. İş, yəni əlverişli və güclü bir imicin yaradılması. Kitabxananın güclü bir imici, geniş populyarlıq və yaxşı bir şöhrətdir, ona üstünlük verilmiş bir münasibətlə, habelə xidmətlərinə meylliliyi, onların müsbət qiymətləndirilməsini, mütəxəssislərin işləmək istəklərini təsir edən digər xüsusi imic atributlarıdır. içində və s.

Xidmət proseslərində iştirak edən kitabxana mütəxəssislərinin işinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi həm kitabxana işçilərinin imkanlarını, həm də kadr idarəetməsinin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan, kadrlarla əlaqəli aşağıdakı problemlərin əhəmiyyəti artır: kitabxanaçıların səmərəliliyi, işçilərin sədaqəti; xidmət mədəniyyəti (şəkil); intizam (rəsmi vəzifələrin vaxtında və dəqiq icrası); işin sərəştəsi və keyfiyyəti; idarəetmə intizamı (verilən tapşırıqların vaxtında və dəqiq icrası); idarəetmə keyfiyyəti; işçilərin işinə nəzarət.

Bütün bu amillər bu və ya digər şəkildə kitabxananın müvəffəqiyyətinə təsir göstərir və onların həll edilməməsi, əksinə, istifadəçi narazılığının artmasına və şəkil itkisinə səbəb olur. Bu problemlər bir-birinə bağlıdır. Məsələn, idarəetmə problemini həll etmədən, şəkilin yaxşılaşdırılması, yəni oxucunun ziyarət etdikdən sonra kitabxanada əlverişli bir görüntü yaratmaq üçün bütün tədbirlər təsirsiz ola bilər.

Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və bu prosesin getdikcə genişlənməsi insanları daha çox məsafədən informasiya təminatına sovq edir. Kitabxanalardan kompleks kitabxana-informasiya xidməti alan oxucuların əksəriyyəti ciddi tədqiqatçılar, alimlər və sahə mütəxəssisləri təşkil edir. Bu oxusu qrupları cəmiyyətin iqtisadi, sosial və mədəni həyatında xüsusi təsirliyə malik olduqları səbəbindən kitabxanaların müxtəlif səviyyəli mürəkkəb sorgulara cavab verəcək, yüksək servis təmin edəbiləcək və oxucu məmnuniyyətini odəyə biləcək durumda olması vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Редькина Н. С Обзор современных методов оценки качества обслуживания пользователей библиотек // Библиосфера, 2016, № 3, с. 65–73
- 2.Басамыгина И. Н., Апанасенко А. А. Маркетинг как технология управления современной библиотекой. Москва : Литера, 2009. 126 с.
- 3.Васильева Т. В. Управление персоналом библиотеки : взгляд специалиста // Информационный бюллетень РБА. 2008. № 46. С. 67–69.
- 4.Колесникова М. Н. Менеджмент библиотечно-информационной деятельности : учеб. для вузов. Москва : Либерия-Библинформ, 2009. 255 с.

Keywords: reader satisfaction, librarian -reader relation, reader interact, service quality

Açar sözlər: Oxucu məmnuniyyəti, kitabxanaçı-oxucu münasibətləri, oxucu marağı, xidmətin effektivliyi

Ключевые слова: глобальная информация, социальный институт, социализация, информационно-коммуникационные технологии

Xülasə:

Azərbaycan kitabxanasünaşlıq məktəbində “oxucu məmnuniyyəti” problemini ilk dəfə dosent P.Kazimi öz tədqiqatlarında irəli sürmüşdür. Kitabxana-informasiya fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək məqsədilə tədqiqatda ümumi oxucu məmnuniyyətinə və xidmət keyfiyyətinə təsir edən amillər təhlil edilmişdir. Tədqiqat SERVQUAL modeli əsasında aparılmışdır. Oxucu məmnuniyyəti indeksi – CSI (Customer Satisfaction Index) hesablanmış, 5 ölçü üzrə 7 ballı Laykert skalası əsasında qiymətləndirmə aparılmış və “kəsilmə” göstəricisi təyin edilmişdir. Alınmış nəticələrin təhlili əsasında ergonometik mühit, yeni informasiya təminatı, personalın peşəkarlığı və idarəetmədə innovasiyalara açıqlıq oxucu məmnuniyyətinə və xidmət keyfiyyətinə təsir edən əsas amil kimi müəyyən edilmişdir.

.Резюме:

Проблема читательской активности в Азербайджанской школе впервые была поднята доцентом П.Казими, в его исследованиях определены сильные и слабые стороны библиотечно-информационной деятельности, а также факторов, влияющих на общую читательскую активность и качества обслуживания.

В исследовании проводится на основные модели анализа, полученных результатов эргонометрической среды. Предоставление новой информации, профессионализм персонала и открытость к инновациям в управлении были определены как факторы влияющие на удовлетворенность читателей и качество информации.

Summary:

The problem of reader satisfaction in the Azerbaijan school of librarianship was first put forward by associate professor P.Kazimi in his research in order to determine the strengths and Weaknesses of the library-information activity, the factors influencing the general reader satisfaction and service quality were analyzed in the research. The research is conducted on the basis of the Servuqual made Based on the analysis of the obtained results, the ergonomic environments, new information provision, staff professionalism and openness to innovations in management were identified as factors affecting reader satisfaction and quality of information.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Sevda Müşfiq qızı Hüseynova¹¹³
**NİZAMİ GƏNCƏVİ “XƏMSƏ”SİNDƏ ELİZİYA FONETİK HADİSƏSİ
BAĞLAYICILAR ƏSASINDA**

Giriş. Bəşəriyyətin taleyinə Nizami Gəncəvi kimi ulduzlar nadir hallarda düşür. Bu, gözəllik, xeyirxahlıq, insanpərvərlik, müdriklik saçan dühanın bəşər mədəniyyətinə verdiyi misilsiz şöhrəti yalnız Homerin, Firdovsinin, Servantesin irsi ilə müqayisə etmək olar.

Nizami yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq xalqlarının fəlsəfi və bədii fikrinin, sosial-əxlaq dünyagörüşünün bütövləşməsində, onun bəşər tarixinə daxil olmasında misli görünməmiş rol oynamışdır.

Ayrı-ayrılıqda hər bir insanın və ümumən bəşər cəmiyyətinin xoşbəxtliyi ilə sıx bağlı olan bir sıra problemləri poeziyaya məhz Nizami gətirmişdir. Öz dövründən əsrimizə qədər olan bir zamanda müxtəlif xalqların tanınmış şair və tədqiqatçıların Nizami mövzularına dəfələrlə müraciət etmələri, onun insani ideyalarını yaşatmağa çalışmaları məhz bununla izah olunur.

Orta əsrlərdə Nizami poemalarına yüzlərlə nəzirə yazılmış, bir çox şair öz əsərlərində Nizamiyə pərəstiş etdiyini dönə-dönə qeyd etmişdir. Burada böyük hind şairi Xosrov Dəhləvini (1253-1325), məşhur tacik- İran şairi Əbdürrəhman Camini (1414-1492), dahi özbək şairi Əlişir Nəvaini (1444-1501), XV əsr şairi Məktəbi-Şirazini, Əşrəf Marağayini, Füzulini xatırlatmaq kifayətdir.

Hər beytində bitmiş fikir ifadə edən, hər sözü müxtəlif mənə çalarları ilə xalqa çatdıran Nizami dühası qorunub saxlanmış, şairin arzu və istəkləri gözəl, oxunaqlı və maraq doğuran hekayətlərə çevrilmişdir.

Nizami irsi hələ XVII əsrdə Avropaya yol açmışdır. Fransız şərqşünası D.Erblo 1697-ci ildə tərtib etdiyi “Şərq kitabxanası” adlı ensiklopediyasında Nizamiyə üç məqalə həsr edərək, şairi fransız oxucularına tanıtmışdır. D.Erblo bu kitabında Nizaminin əsərlərini sadalayır və sonra yazır: “Öz əksini bizim əsərlərdə tapan bir sıra macəralar Nizaminin fars dilində yazılmış axırıncı iki əsəri- “Yeddi gözəl”, “Xosrov və Şirin” dən götürülmüşdür.

Bənzərsiz və misilsiz dəyərə malik olan əsərləri və yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatını və onun xəzinəsini başdan-başa bəzəyən sənətkarlar az saydadır. Bu sənətkarlar sırasına dahi Nizami Gəncəvinin adı qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Həyatı boyu bütün varlığı ilə Azərbaycana bağlı olan Nizami Gəncəvidən bu gün böyük bir qürurla söz açırıq. Adı İlyas – Peyğəmbər adı; atasının adı Yusif - Peyğəmbər adı; oğlunun adı Məhəmməd – Peyğəmbər adı; təxəllüsü Nizami – mənası “Sözləri nizamlayan, mirvari kimi düzən”, “nəzmə çəkən”; Soyu –Türk; Atası –Türk; Anası Türk; doğulduğu yer Gəncə - qədim Türklər, Azərbaycanlılarıydı. Bu adı gözəl, özü gözəl, dahi şəxsiyyət artıq doqquz əsrə yaxındır ki, öz örnək həyatı və dünyaca məşhur əsərləri ilə minlərin, milyonların sevimlisinə, ilham mənbəyinə çevrilmişdir. 1141-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olan Nizami Gəncəvi hərtərəfli təhsil almış, mövcud elmlərə yiyələnmiş və geniş biliyini dünyaca məşhur əsərlərində əks etdirmişdir. Bir çox məsələlərdə zamanı qabaqlamışdır. O, yaşamış olduğu dövrün mənəvi dəyərlərini yaxşı öyrənmiş, ana dili olan türk dilindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilmiş, bir neçə ətraf ölkələrin dillərinə də bələd olmuşdur. Şeyx Nizami dühasının məhsulu olan “Xəmsə” – (Pənc gənc)- “Beş Xəzinə” adlanan məsnəvilər toplusu dünyada bənzəri olmayan Şərq və Qərb alimləri, bilici və tədqiqatçıları üçün örnək olan bir mənbədir. Biliklər toplusu olan, bu dəyəri ölçülə bilməyən xəzinə dünya və axirət həyatını hərtərəfli açır, ən önəmlisi isə hər şeydən əvvəl insanları insanlığa çağırır. Heç nədən çəkinmədən hakimləri, ədalətli olmağa səsleyir. Nizami Gəncəvini dünyaya tanıdan, onu dünya ədibləri içərisində ön sıraya çıxaran və əbədiləşdirən “Xəmsə”si – aşağıda adlarını çəkəcəyimiz məsnəvilərdən ibarətdir: “Sirlər Xəzinəsi” (1177), “Xosrov və Şirin” (1180), “Leyli və Məcnun” (1188), “Yeddi Gözəl” (1196) və “İsgəndərnamə”(1203). Digər beş məsnəvidən fərqli olaraq “İsgəndərnamə” iki hissəni- “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”ni özündə birləşdirir.

Əsas hissə. Nizami məsnəvilərində dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi fonetika bölməsinin də zəngin materialını tapmaq mümkündür. Biz aşağıda fars dilinin çox funksiyalı, işlək bağlayıcısı olan /ke/-nin eliziya fonetik hadisəsinə uğramasını tədqiqatə cəlb etmişik.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində eliziya fonetik hadisəsindən bəhs edərkən, ilk öncə eliziya nədir sualına cavab verməliyik. **Eliziya** – dildə saillə bitən dil vahidindən sonra saillə başlanan digər vahid gəldikdə əvvəlcədə son saitin ixtisara düşməsi fonetik hadisəsidir (1, 2008:430). Bəzən bu hadisəyə səsdüşümü, yaxud leksemlərdə (sözlərdə) baş verən təxfif hadisəsi də deyilir.

Birləşmələr:

1. Qoşma+ Bağlayıcı

Ke+ əz = [kəz]

Və + əz = (vəz)

2. Bağlayıcı + İşarə əvəzliyi

Ke + in = (kin)

Ke+ an = (kan)

Və+an=(van)

Və+in=(vin)

3. Qoşma + işarə əvəzliyi

Əz+an = (zan)

¹¹³ BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının II kurs magistrantı. hova.sevda@mail.ru

Əz+in= (zin)

4. Bağlayıcı+xıtab

Ke+ey=(key)

Və+ey=(vey)

5. Qoşma + bağlayıcı+ işarə əvəzliyi

əz+an+ke= (zanke) (zauçe)

ke+əz+in = (kəzin)

هـ /ke/ bağlayıcısı eliziya hadisəsi fonunda:

Nizami Gəncəvinin poemalarında eliziya fonetik hadisəsinə (ke) bağlayıcısı əsasında diqqət yetirək. "Xəmsə" müəllifinin təxfif, yaxud eliziya hadisəsindən məharətlə, məqsədə uyğun şəkildə istifadəsi hər bir beytdə, yaxud ondan da kiçik mikromətdə (misrada) nəzərə çarpır. Əsərdə təxfif və eliziyaya uğramış leksemlərin nitq hissələri baxımından təsnifinə qısa da olsa nəzər yetirək: هـ هرک هـ /hər ke → hək/- hər kəs, hər kim; آنکه /an ke → ank/- o kəs ki; چنانکه /çenanke → çenank/- elə ki və s. Göründüyü kimi burada هـ /ke/-nin "ha-ye qeyr-e məlfuz"la yazılan "هـ" hərfi birləşdiyi sözdən sonra həm qrafika, həm də tələffüzdən düşmüşdür:

Nümunələr daxilində هـ /ke/ bağlayıcısının eliziya, təxfif fonetik hadisəsinə məruz qalması:

هرکه قدم بر سر گنجی نهاد،

چون به سخن آمد و گنجی گشاد.

[Nizami, 1960: 227]

(Xəzinənin başı üstünə ayaq qoyan hər kəs,

Sözə başlarkən (elə bil) xəzinə qapısı açır)

Aşağıdakı beytdə isə həmin bağlayıcının müxəffəfinə diqqət yetirək:

هرک ارد با تو خود پرستی،

شمشیر ادب خورد دو دستی.

[Nizami, 1370: 354]

(Hər kəs lovğalıqla çıxsə qarşına,

Bir ədəb qılıncı enər başına)

/ke/ bağlayıcısı müxtəlif nitq hissələri ilə birləşdikdə eliziyaya uyur:

هـ /ke/ bağlayıcısı müxtəlif leksemlərdən öncə gəldikdə onun qısa saiti /e/ qrafika və tələffüzdən düşür: هـ /ke/ + آتش → کاتش /ke+atəş→katəş/-ki, od; هـ /ke/ + آب → کاب /ke+ab→kab/-ki su; هـ /ke/ + ان → کان /ke+an→kan /-ki, o; هـ /ke/ + آواز → کاوز /ke+avaz→kavaz/-ki, avaz; هـ /ke/ + این → کین /ke+in→kin/-ki, bu və s.

Onu da qeyd edək ki, XII əsr Nizami Gəncəvi dövründə, elə müasir dövrdə də əruz qanunlarına əsasən beytdə şairə lazım olan hecanın kəmiyyətinə görə (qısa, yaxud uzun heca) /ke/ bağlayıcısı ya tam şəkildə, ya da eliziyaya uğramış halda iştirak edir. Biz də burada orijinal mənbə əsasında bunların hər iki variantını burada verməyi lazım bildik.

ملک فرمود که آتش بر فروزند،

به من عنبر به خرمن عود بسوزند.

[Nizami, 1370: 254]

(Şah əmr etdi ki, atəş qalansın,

Ki, xırman-xırman ud müşk ilə yansın)

آن خشم چنان برو اثر کرد،

کاتش ز دلش زبان به در کرد.

[Nizami, 1370: 418]

Bu qəzəb ona elə təsir etdi ki,

Yanan ürəyindən alov şölələndi)

نگذارم که آب من بخوری،

به شهر بر گردی و آب من ببری.

[Nizami, 1370: 644]

(Qoymaram ki, mənim suyumdan içəsən,

Şəhərə qayıdan kimi abırımı tökəsən)

رای مرا این سخن از جای برد،

کلب سخن را سخن آرای برد

[Nizami, 1960: 45]

(Mənim ağılımı yerindən edən budur ki,

Sözqoşanlar sözü abırdan saldılar)

Yuxarıda nümunə gətirilmiş beytlərdən aydın görünür ki, eliziya hadisəsinə məruz qalan /ke/ bağlayıcısının qısa /e/-saitidir. Fars dilinin səsləri üzrə aparılmış eksperiment işlərindən də aydın olur ki, uzun saitlər /a/, /u/, /i/ həmişə qrafika və tələffüzdə sabitliyini qoruyub saxlayır. (Məmmədova Ə. 2007: 102)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası, 2-ci cild, F. Veysəlinin redaktorluğu ilə, Mütərcim: Bakı: 2008, 526 s.

2. Məmmədova Ə.B. Fars dilində vurğu, Nafta Press nəşriyyatı, Bakı:2007. 242 s.

3. Məmmədova Ə.B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqatlar, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı:2022, 407 səh.

4. Nizami Gəncəvi. Məxzənol-əsrar, motun-e elmiyo enteəaqadi. Nəşriyyat-e Fərhəngəstan-e olum-e comhuri-ye şourəvi-ye sosialisti-ye Azərbaycan, Baku: 252 s.

5. Nezami Gəncəvi. (1370) Xosrov və Şirin. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmsə-ye Nezami Gəncəvi. səh: 350-494; Tehran: Entəşarat-e Məhtab, 1130 s.

6. Nezami Gəncəvi. (1370) Leyli və Məcnun. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmsə - ye Nezami Gəncəvi. səh:350-494; Tehran: Entəşarat-e Məhtab, 1130 s.

7. Nezami Gəncəvi. (1370) Həft peykər. dər ketab-e kolliyyat-e Xəmsə-ye Nezami Gəncəvi. səh: 350-494, Tehran: Entəşarat-e Məhtab, 1130 s.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, fonetik hadisə, eliziya, bağlayıcı

Ключевые слова: Низами Гянджяви, фонетический процесс, еллизия

Key words: Nizami Ganjavi, Khamsa, phonetic event, elision, conjunction

Xülasə

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində fars dilinin fonetik sistemində baş verən fonetik qanun və hadisələri yaxından müşahidə etmək üçün zəmin yaratmışdır. Əsərlərində baş verən bu fonetik hadisələr bizə onun dövründən məlumat verir.

Bu məqaləni tədqiq edərkən müasir fars dilində məhdudiyət qanunundan geniş bəhs olunmuş və onun təsiri altında dildə mövcud olan fonetik hadisələr haqqında məlumat verilmişdir. Əsərdə mövcud olan fonetik hadisələr də məhdudiyət qanununun təsiri altında yaranmışdır. Yaranan bu formalar əsərdə vəznin tənzimlənməsi, qafiyənin taralaşdırılması, çoxhecalılıqdan azhecalılığa keçid, fonetik və qrafik qısaltmalar və.s kimi səbəblərdən ortaya çıxmışdır.

Резюме

В своих работах Низаим Гянджяви создал основу для пристального наблюдения фонетических законов и явлений, происходящих в фонетической системе персидского языка. Эти фонетические события в его произведениях дают нам информацию о его времени. При написании данной статьи широко обсуждался закон исковой давности в современном персидском языке и давались сведения о фонетических явлениях, существующих в языке под его влиянием. Присутствующие в произведении фонетические явления также созданы под влиянием закона ограничения. Эти формы появились в произведении по таким причинам, как корректировка веса, расположение рифмы, переход от многосложных к односложным, фонетические и графические сокращения и др.

Summary

In his works, Nizami Ganjavi created a foundation for close observation of the phonetic laws and phenomena occurring in the phonetic system of the Persian language. These phonetic events in his works give us information about his time. While researching this article, the law of limitation in the modern Persian language was widely discussed and information was given about the phonetic phenomena existing in the language under its influence. The phonetic phenomena present in the work were also created under the influence of the law of limitation. These forms appeared in the work due to reasons such as the adjustment of the weight, the arrangement of the rhyme, the transition from polysyllabic to monosyllabic, phonetic and graphic abbreviations, etc.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

ИСТОРИЯ ИЛИ СОВРЕМЕННОСТЬ?

Повесть Торнтон Уайлдера “Мост короля Людовика Святого”, опубликованная в 1927 году, принесла автору всемирную известность. Несмотря на то, что произведение якобы было посвящено событиям, произошедшим в Перу в восемнадцатом веке, для молодых интеллектуалов, сформировавшихся в Америке в конце 20 – х-начале 30-х годов как интеллектуально, так и социально, оно “звучало как выражение невозможности позитивного развития перед лицом западной цивилизации” (3, с. 8-9). Ряд романов Торнтон Уайлдера, например, «Мост короля Людовика Святого», «Мартовские иды» и др. истории, а другие, например «Восьмой день» и «Теофил Норт», посвящены современности. Это тематическое многообразие, то есть обращение в одних романах к событиям далекого прошлого, а в других к современной тематике, на первый взгляд, носит относительный и условный характер, как набор принципов, по которым писатель должен ориентироваться в действительности.

Однако, хотя эта относительность и условность действительно характерна для всех работ Торнтон Уайлдера, их поэтики, не случайно художник в разные периоды своего творческого пути обращался как к исторической, так и к современной тематике. Во всех своих работах Уайлдер пытался осветить различные стороны проблемы человека, межличностных отношений. Именно с этой точки зрения писатель, как иногда в своих романах на современную тему, так и в своих исторических произведениях исследовал современное состояние человека, современные духовно-духовные проблемы, а иногда и генеалогию этой проблемы, ее возникновение, становление и развитие, а точнее претерпев определенную эволюцию, и причины, по которым она дошла до сегодняшнего состояния. Т. Исторические произведения Уайлдера составляют одну из самых ярких страниц американской литературы двадцатого века. Его романы поражают читателей своей глубокой драматичностью, философской глубиной, метафоричностью. На первый взгляд исторические романы Уайлдера просты. Но за этой простотой стоит воплощение сложной социальной проблематики. Каждый компонент его произведений (фабула, композиция, система образов) не только сохраняет свою художественную самостоятельность, но и выражает философскую концепцию, заранее определенную автором, которую он хочет внушить читателям. Философские взгляды автора сложны и противоречивы. Часто с ними трудно согласиться, принять их безоговорочно.

Но через эту философскую концепцию читатель всегда ощущает искреннее волнение автора, тревогу за настоящее и будущее человечества. Эта тревога, нашедшая свое художественное воплощение в произведениях автора, стала “почти космическим обобщением” построений его исторических романов (1, с. 215) Аллен У. Традиционная мечта. М., "Прогресс", 1970, 455 С. В результате проза Уайлдера получила широкое распространение в литературе XX века во многих отношениях в произведениях таких писателей как Маркес, Х.Кортасар, У.Голдинг, Ч.Айтматов. Характерными примерами неомифологического восприятия мира можно считать произведения таких авторов, как Самедоглу, нашедшие свое художественное воплощение. Т.Уайлдер, как и художники, чьи имена мы называем, имеет тенденцию изображать проблемы, с которыми человечество столкнулось в двадцатом веке, в сверхъестественном мифологическом контексте, раскрывая фундаментальные основы существования и человеческой природы.

Но тенденция воплощать общую проблематику бытия вовсе не свидетельствует о том, что Уайлдер отошел от современных проблем мира. Созданные автором “мифы” о современных и исторических личностях формируются на основе реалий XX века, трагедий, с которыми сталкивается человечество.

Повесть Торнтон Уайлдера “Мост короля Людовика Святого”, опубликованная в 1927 году, принесла автору всемирную известность.

Несмотря на то, что произведение якобы было посвящено событиям, произошедшим в Перу в XVIII веке, для молодых интеллектуалов, сформировавшихся в Америке в конце 20-х – начале 30-х годов как интеллектуально, так и социально, оно “звучало как выражение невозможности позитивного развития перед лицом западной цивилизации” (3, с. 8-9).

Ряд романов Торнтон Уайлдера, например, “Мост короля Людовика Святого”, “Мартовские иды” и другие, например «Восьмой день» и «Теофил Норт», посвящены современности. Это тематическое многообразие, то есть обращение в одних романах к событиям далекого прошлого, а в других к современной тематике, на первый взгляд, носит относительный и условный характер, как набор принципов, по которым писатель должен заикливаться на действительности. Однако не случайно эта относительность и условность действительно обращаются как к исторической, так и к современной тематике во всех произведениях Торнтон Уайлдера, в один период, свойственный их поэтике. Во всех своих работах Уайлдер пытался осветить различные стороны проблемы человека, межличностных отношений. Именно с этой точки зрения писатель иногда в своих романах на современную тему, а также в своих исторических произведениях на современную тему исследовал современное состояние человека, современные духовно-духовные проблемы человека, а иногда и генеалогию этой проблемы, ее возникновение, становление и развитие, а точнее, претерпев определенную эволюцию, исследовал причины, по которым она дошла до сегодняшнего состояния.

Лишение Уайлдером страны, людей, живущих в этой стране, исторической конкретности в процессе описания Перу XVIII века, чрезвычайно распространено в европейской историографии XX века, основоположником которой является известный английский историк-философ А.Тойнби связан с теорией периодичности.

В своей работе «История повторяется» ученый показывает, что и конкретный человек, и общество подвержены спирально повторяющимся процессам в диахроническом разрезе, все их поступки, действия возникают как результат этих процессов. Это приводит, прежде всего, к возникновению повторяющихся в человеке и обществе аспектов смены дня и ночи, весны, лета, осени и зимы, которые непосредственно влияют на человека по своей физической природе, постоянно повторяются, а значит, могут быть заранее запрограммированы. В своем труде Тойнби также описал события сложного характера, которые повторялись в форме других периодов, которые происходили закономерно много раз в истории человечества (подробнее об этом см.: 4, с. 35-41).

Американский писатель, исходя из концепции постоянного повторения истории, тяготеет к восемнадцатому веку, чтобы как-то проникнуть в суть событий двадцатых годов XX века, выявить их повторяющиеся, становящиеся закономерностями закономерности человеческой природы стороны, стремится оценить современность на фоне событий, происходивших в прошлом. Кстати, такая методология осмысления современных проблем с художественной точки зрения позволяет выявить закономерности формирования, развития инвариантов того или иного явления. Как правило, писатель интерпретирует или дополняет реально произошедшие исторические события с современной точки зрения, чтобы удовлетворить художественно-эстетические требования, которые он ставит перед собой при выступлении. В связи с этим т.Уайлдер использует, пожалуй, неслучайный прием в произведениях исторической прозы: писатель полностью отказывается от фактов исторической действительности и реально произошедших исторических событий и “привязывает” к предельно конкретному пространству (Перу) и конкретному времени (XVIII веку) события и персонажей, которые он изображает в произведении и которые в целом являются продуктом собственного воображения, не имеющего отношения ни к какому времени и пространству в действительности.

“On Friday noon, July the twentieth 1714, the finest bridge in all Peru broke and precipitated five travelers into the gulf below. Pundreds of persons passed over it every day. It had been woven from willow branches by the Incas more than a century before and visitors to the city were always led out to see it”. (5, С.15) (“20 июля 1744 года в пятницу в полдень существующий мост в Перу рухнул, в результате чего пять путешественников попали в водоворот. Мост располагался на горной дороге между Лимой и Куско, и каждый день по нему проходили сотни людей. Инки плели его из ивовых ветвей столетие назад и показывали мост всем приезжим посетителям”) (5, с. 25).

Обрушение моста и, как следствие, гибель пяти путников, скатившихся в водоворот, начинается с разрушения главных героев повествования, носителей принципов сосуществования, которые так важны для идейной линии произведения, а значит, и этих принципов. Этим автор обращается к принципу, который часто отрабатывается в прозе XX века. В XIX веке писатели описывали события в абсолютном соответствии с законами астрономического времени. То есть произведение, как правило, заканчивалось описанием рождения, юности и смерти героя. Даже если художник писал только один эпизод жизненного пути своего героя, то и сам этот эпизод был приспособлен к астрономической логике, и отношения человека ко времени не существовало: человек был полностью подчинен ритму объективного времени, которое практически не имело ничего общего с его природой, которая находилась за его пределами.

В XX веке отрицание этого принципа стало почти тотальным явлением. Это связано, прежде всего, с тем, что психологическое время не всегда совпадает с объективным временем, не всегда совпадает с ним: если астрономическое время лабильно течет из прошлого в будущее и его обратимость невозможна, то человеческий интеллект способен нарушить закономерность мироздания-повернуть колесо времени назад и восстановить прошлое, либо опередить свое время и думать о будущем; человек способен вспоминать или предсказывать истории, произошедшие в прошлом, то есть создавать понятие времени, противоположное астрономическому. Конечно, в мировой литературе XX века трудно найти художественный пример, в котором систематически и в полной мере соблюдались бы какие-либо из этих принципов. Как известно, в созданном художником “втором мире”, то есть в границах собственного произведения, его судья-абсолютный, он сам определяет судьбы своих героев – прошлое, настоящее и будущее. Но особенно, когда в европейской и русской литературе XX века господствовал принцип соответствия действительности, художники в своих произведениях в основном подчинялись законам объективного времени, а моменты возврата в прошлое, предсказания будущего изображались на фоне астрономического времени, в отношениях с его закономерностями, и М.Принцип “хронотопа” Бахтина не был нарушен. В XX веке само время и пространство стали скорее художественным средством, чем средством инициации объективного бытия; художник получил возможность по своей воле изменять время и пространство по своему усмотрению.

В своем произведении” Мост короля Людовика Святого " автор обращается ко второй художественной концепции времени: 5 человек, уничтожив человека, положили конец его судьбе. На первый взгляд кажется абсурдным, что эти люди, прошедшие разные жизненные пути, живущие в одном городе, возможно, почти неузнаваемые друг в друге, чьи жизненные пути не пересекаются напрямую, несмотря на то, что каждый день

сталкиваются на улице, вместе меняют мир в связи с обрушением моста. Это абсурдность отступления фаланги, не подчиняясь никакой логике в столетие, исходящей из чисто рационалистических законов, таких как восемнадцатый век, от испанского взгляда к мосту, построенному инками в Перу, его колонии, расположенной в самом дальнем уголке мира, который жил в тринадцатом веке, к 7-му и 8-му Крестовым походам, ставшим королем Франции с 1126 года. Это еще больше подчеркивается присвоением имени Святого Людовика во главе и доказывает идею о том, что ни одно событие во Вселенной не происходит в соответствии с законами человеческого познания.

В произведении имя буквально теряет свою первоначальную функцию. А.Лосев писал об имени: "имя есть жизнь, только через имя мы создаем общение с людьми и природой. Только в названии глубочайшая черта общности находит свою основу в различных ее проявлениях. Отрицание этого не только антиобщественно, но и в целом античеловечески, что означает страдание от античеловеческого одиночества, диванности... Если имя утратило свое влияние и нереально, если оно не является ученым (в широком смысле слова) самой действительности, то существует только тьма и тьма, и в этой тьме пребывают только бессознательные и немые существа" (2, с. 20).

На самом деле, абсурдное название моста принадлежит человечеству. Он сообщает, что находится на грани вхождения в чудесный мир, описанный Лосевым. Эта несвязанность, существующая между именем и миром, выраженная теми или иными его предметами, явлениями, обычно свидетельствует о деструктивных процессах, происходящих в обществе. Но представитель францисканского ордена Юпитер, прибывший в Перу с целью христианизации индейцев с севера Италии, даже на фоне разного рода стихийных событий, постоянно потрясающих страну, считает крах церкви короля Людовика Святого необычным событием, намерением божественного и решает любой ценой раскрыть это намерение. Ему кажется, что все события, происходящие во Вселенной, протекают в соответствии с положениями определенного плана. Юпитер никак не может принять идею о том, что все подчинено случайности, что человеческая судьба определяется случайностью: "Мы живем по случайности и умираем по случайности, или мы живем по плану и умираем по плану". (Либо наша жизнь случайна, либо в основе нашей жизни лежит план, как наш, так и наш" (5, с. 27).

Литература:

1. У Ален «Традиция и мечта». Прогресс. 1973, с. 455
2. Мулярчик- Философские притчи Т.Уайлдера в романе «Мост Лороя Людовика Святого»; «День Восьмой»; М., «Прогресс», 1976, с. 5-21
3. Тойнби «Цивилизация перед лицом истории»; М., «Прогресс», 1996
4. T.Wilder "The Bridge of St. Luis Ray". New York, Bony, 1928, p.235

Açar sözlər: tarix, müasirlik, insanlıq, mif, zaman, körpü, həyat

Key words: history, modernity, humanity, myth, time, bridge, life

Ключевые слова: история, современность, человечество, миф, время, мост, жизнь

Xülasə

Real həyatda baş verən tarixi hadisələr müasir nöqteyi-nəzərdən şərh edilir və ya tamamlanır ki, və yazıçı qarşısına qoyduğu bədii və estetik tələbləri yerinə yetirvəyə çalışır. Müəllifin müasir və tarixi şəxsiyyətlər haqqında yaratdığı "miflər" XX əsrin həqiqətləri, bəşəriyyətin üzləşdiyi faciələr əsasında formalaşır.

Summary

Historical events in real life are interpreted or complemented from a modern point of view, so that the writer tries to fulfill the artistic and aesthetic requirements that he sets for himself. The "myths" created by the author about modern and historical personalities are formed on the basis of the realities of the twentieth century, the tragedies faced by mankind.

RƏYÇİ: dos. Xanbabayeva Gülzar

О ВЗАИМОВЛИЯНИИ ЯЗЫКОВ И ПРИЧИНАХ ЗАИМСТВОВАНИЯ

Язык это общественное явление и как система является основным и важным средством общения между людьми, одинаково служа всем членам общества, передает из поколения в поколение культурно-исторические традиции, выработанные веками.

Существуют различные средства обогащения языка. Часть из них, отражая внутренние возможности языка, относятся к числу специфических, уникальных. Универсальным же для всех языков мира, независимо от типологических различий является заимствование.

Нет ни одного языка, который был бы свободен от чужеродных элементов; можно говорить лишь о разной степени проникновения иноязычных элементов в разные языки.

Контактирование языков, которое «всегда имеет причины социального порядка» [4, с. 174] – один из путей изменения, обогащения их. Это древнее явление, имеющее большое значение в жизни языков, которое происходит непрерывно, оно не знает никаких границ, так как является процессом, основывающемся на объективных законах развития общества, но имеет разные формы, степени и неодинаковый масштаб.

История контактирования языков показывает, что такие явления, как степень взаимовлияния, фонетической натурализации и т.д., связаны с культурным уровнем носителей данных языков, объемом общественных функций этих языков [3, с. 45]. Заимствование показывает, чему один народ научился у другого.

Существуют внешние и внутренние языковые причины и предпосылки лексического заимствования. Основные внешние причины – наличие тесных политических, экономических, культурных контактов между народами-носителями языков. При этом степень интенсивности этих контактов не является определяющим и единственным фактором заимствования. Даже при отсутствии непосредственных контактов страна-лидер может влиять на заимствование другими языками слов из ее языка.

Основная масса заимствованной лексики – это слова, обозначающие заимствованное понятие или вещь. Но бывает и так, что заимствование имеет в языке-реципиенте лексические соответствия такого же значения. В этом случае происходит дифференциация значений или вытеснение одного из слов. Выше сказанное относится к внешним причинам.

К внутренним языковым причинам можно отнести такие предпосылки к заимствованию:

а) тенденция к устранению полисемии исконного слова, упрощению его смысловой структуры, уточнению значения, разграничению смысловых оттенков;

б) действие в заимствующем языке тенденции к образованию слов, аналогичных в структурном плане к заимствуемой лексеме.

в) стремление обозначить одним словом понятие, которое раньше обозначалось словосочетанием.

Одним из условий заимствования является двуязычие. Тут имеется ввиду не только языковые контакты больших групп носителей языка, но и отдельные представители. Сначала это может быть небольшая группа, затем через письменные источники происходит распространение заимствований в широкие массы.

В настоящее время заимствование происходит через СМИ без непосредственных контактов.

В настоящее время взаимосвязь народов и языков беспрестанно усиливается. Усиление связей обуславливает приток всё новых слов из других языков.

Наиболее подвижной частью языка, как известно, является словарный состав, который с развитием общества, интеграции и культуры постоянно обогащается. Здесь огромную роль играет заимствование.

Значительное количество заимствованных слов и терминов отнюдь не говорит о бедности словообразовательных средств или лексического фонда какого-либо языка, а прежде всего свидетельствует о широких и культурных контактах народа, говорящего на этом языке с иноязычными народами.

И наоборот, сравнительно ограниченное количество заимствований вовсе не является показателем высокого развития данного языка.

Азербайджанский язык на протяжении истории на различных этапах своего развития, в зависимости от общественно-политической ситуации, позаимствовал из восточных и западных языков, множество слов и терминов.

Лексические заимствования постоянный источник пополнения словарного состава языков. Они приспособляются к сложившейся языковой структуре. Однако степень интенсивности заимствований и усвоения их другой лексической системой зависит от ряда условий. Обычно заимствуется то слово, которое отсутствует в данном языке. Так очень редко заимствуются слова основного словарного фонда: основные термины родства (*ana, ata, oğul, qız, qardaş, bacı, nənə, baba*), наименования частей тела (*baş, göz, qulaq, qol, ayaq, ürək, burun*), количественные числительные (*bir, iki, üç, dörd* и т.д.), важнейшие глаголы (*vermək, gəzmək, görmək, durmaq, yatmaq*), качественные прилагательные (*yaxşı, pis, qara, ağ, isti, soyuq*) и др.

¹¹⁵ Доктор философии по филологическим наукам, доцент Института Языкознания им. Насими НАНА snovruzova952@gmail.com

Анализ заимствований в азербайджанском языке показывает, что азербайджанский язык подвергается влиянию иностранных языков преимущественно в научно-технической, общественно-политической и культурной сферах. Часть этих заимствований может быть отнесена и к бытовой и эмоционально экспрессивной лексике.

Необходимость обращения к иноязычной лексике, как отмечают исследователи, вызывается комплексом лингвистических и экстралингвистических причин.

Среди причин нелингвистического характера заимствования слов одного языка другим в первую очередь называется влияние культурных социально-политических, экономических и других контактов и связанная с этим необходимость в номинации ранее неизвестных предметов и явлений.

При заимствовании извне понятий, обычаев, обрядов, изобретений и учреждений языку трудно поспевать за развитием идей, и он пользуется самым легким способом обогащения, т.е. берет нужные слова из других языков.

Однако воздействие внешних контактов и на процесс заимствования может быть различным в зависимости от продолжительности контактов и конкретно-исторических условий, в которых они осуществляются, а также ряда других факторов, например, политической роли страны и языка, психологических и эстетических факторов, религиозных соображений, чувства престижа [5, с. 15].

Определенная языковая политика, проводимая в различных странах, направленная на сознательное ограничение или, наоборот, внедрение иноязычной лексики, пуристические течения и борьба за чистоту языка также могут быть отнесены к числу экстралингвистических факторов, влияющих на процесс лексического заимствования [6, с. 15].

Использование иноязычного словарного материала может быть вызвано не только прямой необходимостью создания в языке недостающей лексической единицы для наименования пришедших извне предметов и явлений. Имеют место случаи, когда лексическое заимствование происходит и тогда, когда явление, предмет уже были известны носителями языка и для их обозначения существовало исконное слово. В этих случаях можно говорить о новом наименовании, в чем-то совпадающем с исконным, но не абсолютно тождественном. Действующие в языке семантически тождественные исконные и заимствованные слова можно рассматривать как явление временное, связанное с экстралингвистическими факторами.

Наш азербайджанский язык общителен и очень предприимчив к заимствованию иноязычных слов. В азербайджанскую терминологию могут входить только те иноязычные слова, которые можно приспособить к его грамматической и фонетической форме.

К языковым причинам заимствования можно отнести также тенденцию к более краткому, экономному или точному наименованию обозначаемого явления.

В азербайджанском языке заимствованные слова, с одной стороны, укорачивают номинативные единицы, а с другой стороны, увеличивают набор единиц. Например: *motel – avtoturist üçün mehmanxana; картон – inzibati ərazi bölgüsü*.

Здесь ясно видим как заимствованные слова укорачивают количественные номинативные единицы в азербайджанском языке.

Или же наоборот, бывают случаи, когда вхождением в азербайджанский язык заимствованные термины увеличивают набор единиц, составляют синонимический дубляж в языке: *situasiya - şərait, kukla - gəlincik, kabinet – otaq*.

Азербайджанская терминология насыщена большим количеством заимствований латинского, греческого, французского, немецкого, английского, русского и др. происхождений.

Число их настолько велико и многие из них настолько прочно освоены, что трудно представить без них современной азербайджанский язык. Азербайджанская терминологическая система служит основным фактором, влияющим на заимствования, благодаря ему регулируется приток заимствованию определяется их смысл.

Одной из причин вхождения в наш язык заимствованных слов является процесс перевода. В процессе перевода на азербайджанский язык трудов видных западноевропейских деятелей науки и искусства в наш язык перешло множество слов и терминов, что поспособствовало обогащению словарного состава языка. Наряду с использованием в общественно-политической, научно-культурной сферах слов, перешедших в азербайджанский язык посредством переводной литературы, это также привело к еще большему совершенствованию нашего литературного языка. Г.А.Гасанов пишет: «Заимствованные слова стали фактором, обогащающим словарный состав языка, они вошли в язык не насильственным путем, а в результате собственного развития, потребностей языка и определенной необходимости. Заимствованные слова переходят в язык в случаях отсутствия перевода в родном языке и отсутствия в этом необходимости, непризнания в родном языке их аналогов и используются в определенных сферах» [1, с. 123].

Также одной из причин вхождения в азербайджанский язык заимствованных слов является возникновение в республике двуязычия. В условиях двуязычия языки еще больше сближаются, создается более благоприятная ситуация для перехода слов из одного языка в другой и более интенсивно развиваются элементы языка.

Часть заимствованных слов, используемых в азербайджанском литературном языке, составляют интернациональные слова. Слова подобного типа являются словами, используемыми в одинаковом смысле в ряде языков, не находящихся друг с другом в близком родстве. В эту лексическую группу входят заимствованные слова,

обозначающие общепризнанные термины, относящиеся к общественным и точным наукам, сферам культуры и искусства. Н.Худиев пишет: «Если раньше базой для интернациональных слов были греческий и латинский языки, теперь ведущими в этой сфере являются русский, английский, французский, немецкий и другие языки» [2, с. 230].

Общепотребительные заимствованные слова в азербайджанском языке, по сравнению с заимствованными словами иного рода, распространены гораздо шире. Общеупотребительные заимствованные слова – это общепризнанные, понятные всем слова, применяемые в соответствии с лексической и фонетической системой азербайджанского языка. Например: *market, jaket, jurnal, passaj, betton, passiv, aktiv* и др.

В заимствованных терминах особое внимание привлекает фонетическая ассимиляция. Заимствованные из английского языка термины в русском языке передаются в такой форме: *action-акция, declaration-декларация, assimilation-ассимиляция, fraction-фракция*, в которых суффикс -тион подвержен фонетической ассимиляции. В азербайджанском языке после той же ассимиляции соответственно передается: *аксийа, декларасийа, ассимийасийа, фраксийа*.

Итак, причины заимствования представляют собой процесс, обусловленный сложным комплексом внутрилингвистических и экстралингвистических причин. Частой причиной является потребность уточнить или детализировать выражения. Желание высказывается конкретнее четче, одним термином приводит к использованию заимствований.

Литература

1. Nəşənov N.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
2. Xudiyev N.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989
3. Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР, М.: Наука, 1969
4. Шухардт Г. К вопросу о языковом смещении. «Избранные статьи по языкознанию», перевод А.С.Бобовича», М., 1950
5. Шор Р. Язык и общество. М., 1926
6. Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. М., 1980

Açar sözlər: alınma söz, linqvistik amillər, ekstralingvistik amillər

Ключевые слова: заимствования, лингвистические причины, экстра-лингвистические причины

Key words: borrowings, linguistic causes, extra-linguistic causes

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və alınmaların səbəbləri haqqında

Xülasə

Məqalədə dildə alınma prosesinin intensiv səbəbləri araşdırılır, ekstralingvistik və dildaxili amillərə nəzər yetirilir. Azərbaycan dili tarix boyu öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində ictimai-siyasi vəziyyətdən asılı olaraq Şərq və Qərb dillərindən çoxlu söz və terminlər qəbul etmişdir. Azərbaycan dili əsasən elmi-texniki, ictimai-siyasi və mədəni sahələrdə xarici dillərin təsiri altındadır. Bu alınmaların bəziləri gündəlik və emosional ifadəli lüğətə aid edilə bilər.

On the interaction of languages and the reasons for borrowing

Summary

The article discusses the specific causes of intensive borrowing the words from a donor language and incorporated into a recipient language. The article identifies linguistic and non-linguistic causes of using loanwords. Throughout its history, at various stages of its development, depending on the social and political situation, the Azerbaijani language has borrowed many words and terms from eastern and western languages. The Azerbaijani language is exposed to the influence of foreign languages mainly in the scientific-technical, social-political and cultural spheres. Part of these borrowings can be attributed to everyday and emotionally expressive vocabulary.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

İDİOMLAR VƏ ONLARIN ŞİFAHİ NİTQDƏ İŞLƏDİLMƏSİ

İdiomlar ingilis dilinin əsas elementlərindən biridir və onların niyə mövcud olduğunu, nə vaxt istifadə edildiyini, daha ifadəli, təsirli olmaq üçün onlardan necə istifadə edə biləcəyimizi bilmək vacibdir. İdiomlar nitqə və ya yazıya müxtəliflik və rəng qatmaq üçün istifadə olunur. Onlar həmçinin söhbət əsnasında müəyyən bir fikri vurğulamaq və ya daha təsirli etmək üçün istifadə edilir. İdiomlar şifahi nitqdən mədəniyyətdən irəli gəlir və nitqdə yayılır müəyyən fikri ifadə edərkən emosiya, mənə və təsiri çoxaltmaq istifadə edilir. Məsələn, "həyat budur" ifadəsi həyatın enişli-yoxuşlu olmasından irəli gəlir. İdiomlar daha çox şifahi nitqdə istifadə edilməsinə baxmayaraq danışılan dilin mədəniyyət, nitq tarixini özündə əks etdirir. Oksford İngilis dili lüğətinə görə, idiom "istifadə görə mənası ayrı-ayrı sözlərin mənalarından çıxarıla bilməyən sözlər qrupudur". Bəzi idiomların mənalara deyilən anda aydın olsa da, digərlərinin mənası, açıqlanması sirlidir. Müxtəlif-sistemli dillərdə hər xalq idiomları işlədərkən işlədilən idiomun məhz öz döğmə dillərinin bazasından olduğunu başa düşür. Amma hər dilin leksikonunda alınma sözlər olduğu kimi idiomlarında tarixini araşdırsaq görəəcəyik ki, onlarında mənsub olduqları dil qrupları vardır. Məsələn, "gözümün alma" idiomunun qədim ingiliscə āpul (meyvə deməkdir) və gēogn (göz deməkdir) sözlərindən əmələ gəldiyi güman edilir. Amma bu sahədə tədqiqat aparan alimlər sübut etmişlər ki, məhs bu idiom yunan dilindən alınmadır. Ehtimal olunur ki, idiomlar yazıya alınmazdan əvvəl ilk dəfə şifahi ənənədə istifadə edilmişdir. Bunun səbəbi, zaman otdükcə həmin dildəkilə hadisələr iləlaqədar müəyyən sözlərin danışığıdan çıxmasıdır. Buna görə də sözlərin işlədilməsi kimi də idiomlar şifahi nitqdən yazılı nitqə ənənəvi surətdə işlədildikdən sonra qəbul edilmişdir. Məsələn, "to have a chip on your çiyində" idiomu kimisə duela çağırmaq üçün işlədilən fikri ifadədir. Bu tarixən keçmiş dövrlərdə işlədilən idiomlar sırasına daxildir. İllər otdükcə və duela və s. kimi sözlər aktivliyini itirdikdən sonra bu idiom da aktivliyini itirmişdir. İdiomlar bizə bir dilin tarixi və mədəniyyəti haqqında çox şey deyə bilər. Bu ümumi ifadələrin mənşəyini dərk etməklə biz dilin zənginliyini və onların tarixini araşdırmaq üçün daha çox imkan yaradır.

İdiomlar adətən söhbət əsnasında spontan, çox vaxt düşünmədən istifadə olunur. Ancaq onlardan düzgün istifadə etməyin vacib olduğu hallar var. İdiomlar söhbətin yorucu olmaması, təkrarlara yol verilməməsi üçün çox aktivdir. Lakin onların həddən ziyadə tez - tez - və mənaya fikir vermədən işlədilməsi yaxşı hal deyil. Bu səbəbdən idiomların işlədilməsi zamanı aşağıdakı halları diqqətdə saxlamalıyıq:

- İdiomdan istifadə etməzdən əvvəl onun mənasını başa düşdüyünüzə əmin olun. İdiomun nə demək olduğuna əmin deyilsinizsə, onu kor-koranə işlətmək qarşı tərəfdən yaxşı qəbul edilməz.

- İdiomun işlədildiyi kontekstə diqqət yetirin. İdiomlar işlədildiyi kontekstdən asılı olaraq çox vaxt müxtəlif mənalara malik ola bilər. Məsələn, "cats and dogs" idiomu iki anlamda işlədilir. Bir mənası leysan yağışı, digər mənə isə iki insan arasında olan münasibəti ifadə edir.

- İdiomlardan çox istifadə etməməyə diqqət edin. Bir söhbətdə çoxlu idiomların istifadəsi fikir dağınıqlığına səbəb ola bilər və ya dili yaxşı bilmədiyiniz təəssüratı yarada bilər. Onları az miqdarda və yalnız söhbətə dəqiqlik, emosiya əlavə etdikdə istifadə edin.

İdiom, tərkibini təşkil edən sözlərin hərfi mənası ilə mənası başa düşülməyən söz birləşməsidir. İdiomlar tez-tez gündəlik danışığıda və yazıda rəng və ya vurğu əlavə etmək üçün istifadə olunur. Onlar həmçinin bir neçə sözlə mürəkkəb fikri çatdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

1. İdiom müəyyən bir əhali üçün ümumi olan bir ifadədir. Bu, adətən məcazidir və yalnız ifadədəki sözlərə əsasən başa düşülən deyil. Onun istifadəsini əvvəlcədən başa düşmək adətən tələb olunur. İdiomlar dilin inkişafı üçün çox vacibdir. Onlar elə fəaliyyət göstərirlər ki, bir çox hallarda hərfi mənə mümkün deyil. Onları hər gün istifadə edirik, bəzən hətta ört-basdır edilən və ümumi qəbul edilmiş bir mənə olmadan dediklərimizin mənasız olduğunun fərqi varmadan. Bir çox dilçilər özlərini bu deyimlərin mənşəyini tapmağa həsr etmişlər, onlardan yeddisi bu siyahıda yer alır.

İdiomlar insanın başa düşülmək ehtiyacını ödəməyə kömək edir, lakin özünü ifadə etmək üçün dəqiq söz tapa bilməyəndə, bir söz çatdırmaq istədiyiniz vəziyyəti və ya emosiyayı əks etdirməyə metafora, hiperbola və ya simvol kimi obrazlı dilə müraciət edilir. Bu qeyri-hərfi ifadələr nitqimizə və yazımıza rəng, emosionallıq və çox vaxt spesifiklik verir. Bu ifadələr ifadələr fikrimizi ifadə etmək üçün daha məntiqlidir, çünki biz onlardan istifadə edərkən danışılan mövzunun bir hissəsini hərfi mənasını ifadə etməyən digər hərəkətləri ifadə edən sözlərə əl atırıq və bu da fikrin mənasını daha dərinləndirə bilər. Bəzən hər hansı bir söhbət yaddan çıxır və bu söhbətdəki sözlərin işlədilməsi aradan çıxır, amma idiomlar yaddaşlarda uzun müddət qalır, hətta müəyyən dəyişikliklərə uğrasalarda. Onlar bizim ünsiyyətə ehtiyacımıza şahadət verirlər - onların dəqiqliyi bizə təcrübə və ya ümumi anlayışı bölüşməyə imkan verir. İdiomlar insan təxəyyülünü həm sübut edir, həm də aktivləşdirir. Henry Fordun tədqiqatlarında bu məsələ özünün əksini çox geniş şəkildə tapmışdır.

ANNOTATION

Idioms are an important part of acquiring a language and often indicate a proficient learner. English idioms are a part of the cultural elements of the language. By developing a clear understanding of figurative language, such as idiomatic expressions, students can further comprehend texts that contain metaphorical and lexical meanings beyond the basic word level. However, learners with cultural literacy and language weakness are often challenged by idioms. The present scientific work investigates what types of innovative teaching approaches and methods can be used when teaching idiomatic expressions to

¹¹⁶ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti mesmeismavilova1963@mail.ru

learners of English. It suggests that idioms need to be learned so increasing the learners' awareness of these unique words and phrases can help them learn to identify and interpret them with greater success.

It was researching the definition and using of idioms in this scientific work. Everybody knows that, idioms are the group of different meaning words and their using in expression different kinds of thoughts, that use written speech and oral speech and play important place in speech.

This scientific work showed the place of using and their meaning. Using of idioms in our speech we have possibility to express our emotion, thoughts to the action. And determined their using.

Everybody knows that, there are many kinds of idioms nowadays in our speech. And we use them to their meaning. And every kinds of idioms have their special character for their using. It was shown kinds and their translation of idioms in English language such as : equivalent translation; analogical translation; descriptive translation; antonymic translation; tracing translation. And every kind of these idioms have their definition in this scientific work.

İSTİFADƏ OLUNMUŞƏDƏBİYYAT

1. Pesce, C.(n.d). How to teach idioms and Their Meaning.

2. Rohani, G. & Ketabi, S. (2012). The effect of Context on the Iranian EFL

Learner's Idiom Retention. International Journal of Linguistics, 4 (4), 52-67.

3. Saleh, N.W. I. & Zakaria, M.H. (2013). Investigating Difficulties Faced in Understanding, and Strategies Used in Processing, English Idioms by the Translation Students, 1 (2), 69-91.

4. Straksine, M.(2009). Analysis of Idioms Translation and Strategies from English into Lithuanian . Studies about Language, 13-20.

5. Tofiq Səfər oğlu Quliyev. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomatik birləşmələr. -Bakı: Mütərcim, 2016. səh. 229-237.

Açar sözlər: sabit ifadələr, kontekst, komponent, məcazi məna, ekvivalent, zənginlik, rəngarəng, dəyişkən, təsnifat, xüsusiyyətlik.

Key words: set-expressions, context, component, figurative meaning, equivalent, richness, colority, variable, classification, specificity.

Ключевые слова: фиксированные фразы, контекст, компонент, переносный смысл, валент, богатство, красочность, переменная, классификация, специфичность.

XÜLASƏ

Məqalədə müxtəlif sistemli dillərə ingilis dili dərslərində idiomlardan istifadə və tədris üsullarından danışılır. Məlum olduğu kimi idiomlar tərkibindəki ayrı-ayrı sözlərin verdiklərindən fərqli mənalarla ifadə edilir. Dən fərqli bir şeyi ifadə etmək üçün istifadə olunan sözlər qrupudur. Beləliklə, idiomlar danışq dilinin əsas hissəsi hesab olunur, çünki uyğun dilin söz fondunu genişləndirmək üçün mühüm rol oynayır. Dili yaxşı mənimsəmək üçün onun ifadələrini mükəmməl bilmək lazımdır. İstər ali, istərsə də orta məktəblərdə ingilis dili dərslərində idiomların tədrisi zamanı təlimatçılar və müəllimlər tərəfindən bir sıra prosedurlara əməl edilməlidir. Məqalədə əsasən xarici dillərdə idiomların işlədilməsində müəyyən üsullarından bəhs edilir. Müxtəlif mövzulu idiomlardan istifadə etməklə şagirdlər situasiyalar, dialoqlar və monoloqlar qururlar. Bu, onlara ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və öyrəndikləri mövzu ilə bağlı dünyagörüşlərini genişləndirməyə imkan verir.

Müxtəlif sistemli dillərdə idiomların tədrisi zamanı onların mənasının aşılınması müxtəlif meyarlar əsasında aparılır. Bu barədə müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Idiomların öyrədilməsi ilə bağlı idiomların tərcüməsinin altı üsulla aparılmasını araşdırıb müəyyən faktlarla sübut edilmişdir.

SUMMARY

It was shown using and teaching techniques of idioms at the English lessons. As is known idioms are a group of words, that are used to denote something different, than the separate words it contains. So idioms are considered to be the main part of a spoken language as they play an important part for enlarging word-stock of the appropriate language. In order to master the language well one should know its idioms perfectly well. While teaching idioms at the English lessons both in the higher and secondary schools a number of procedures are to be followed by the instructors and teachers. The article chiefly deals with the definite methods of teaching idioms in the foreign languages. By using idioms of different theme students make up situations, dialogues and monologues. It enables them to develop their communicative skills and enlarge their outlook about the topic they learn.

During teaching idioms in languages with different systems, their meaning is translated on the basis of various criteria. Certain exploring have been carried out on this matter. The translation of idioms related to the teaching of idioms has been investigated in six ways and proved by certain methods.

РЕЗЮМЕ

Было показано использование и преподавание приемов идиом на уроках английского языка. Идиомы играют важную роль в увеличении словарного

запаса устного языка. Идиомы это устойчивые обороты речи, без которых невозможно преподавать и изучать любой иностранный язык. Они придают эмоциональный оттенок языку и делают речь оживленной. Идиомы являются главным компонентом разговорного языка. Как известно, фразеологизмы представляют собой группу слов, которые используются для обозначения чего-то иного, чем содержащиеся в ней отдельные слова. Таким

образом, идиомы считаются основной частью разговорного языка, поскольку они играют важную роль в расширении словарного запаса соответствующего языка. Чтобы хорошо владеть языком, нужно в совершенстве знать его идиомы.

При обучении идиомам на уроках английского языка как в высшей, так и в средней школе преподаватели и преподаватели должны соблюдать ряд процедур. В статье в основном рассматриваются специфические методы обучения идиомам на иностранных языках. Используя фразеологизмы разной тематики, учащиеся составляют ситуации, диалоги и монологи. Это позволяет им развивать свои коммуникативные навыки и расширять свой кругозор по теме, которую они изучают. Также представлена условная, тематическая классификация идиом.

При обучении идиомам в языках с разными системами их значение переводится на основе различных критериев. По этому поводу были проведены определенные исследования.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

THE USE OF CODE SWITCHING IN MASS MEDIA PUBLICATIONS OF AZERBAIJAN

INTRODUCTION. The article is devoted to the problem of code switching between the Azerbaijanian and English languages in the media discourse of Azerbaijan. Linguistic science at the turn of the century is characterized by an increased interest of scientists in the problem of language contacts. This is due to globalization processes that cover all spheres of society: the expansion of interethnic contacts contributes to various language processes that irreversibly change the linguistic picture of the world and require linguistic individuals to adapt to a rapidly changing language environment. The relevance of the study is characterized by the general focus of modern linguistics on the study of language contacts and phenomena that make up a separate modern linguistic paradigm. The object of the study is the English and Azerbaijanian mass media sample texts. The subject applied is the code switching between the English and Azerbaijanian languages in publicistic texts and social net. The purpose of the study is to identify the specifics and patterns of the establishment of code switching as a separate linguistic concept and evidence of its consistency as a separate phenomenon of language contacts based on English mass media discourse in Azerbaijani journalistic publications. The main methods used for the analysis were the procedures of linguistic-stylistic analytical analysis with lexical-semantic analysis, where we relied on various language theories. In addition, we used the method of cultural and linguistic analysis of text samples with code switching. The scientific novelty of the work is due to the specificity of the approach to the analysis of the presented language material. The paper presents for the first time an analysis of examples of English and Azerbaijanian lexical and phraseological materials in mass media discourse of Azerbaijan. Therefore, the article is the first experience of considering code switching from the point of view of language contacts between the Azerbaijanian and English languages in media discourse, taking into account the theories in the field of journalistic publications and empirical (analytical) analysis of the text samples in both languages. In the writing below, we shall describe the significant theories in the said field and analyze the obtained sample texts of modern Azerbaijanian mass media publications. It should be noted that empiric or practical analysis is based on the use of language inclusions in online Azerbaijanian media, such as www.news.az, www.metbuat.az and so on.

LITERATURE REVIEW: The concept of code switching in linguistics.

An active study of code switching (CS) has been going on for about forty years and during this time has developed into an independent linguistic discipline. This fact is explained by the increased interest in the problems of language contact. There are linguistic phenomena that are inseparable from linguistic contact and are closely associated with it. Until the 60s of the XX century, all the phenomena of linguistic contact observed in the speech of bilinguals were considered "interference". But already from the beginning of the 70s, phenomena associated with the contact of systems began to be distinguished: interference, convergence, borrowing and tracing paper; phenomena associated with the fact of using two or more languages: code mixing, code switching; phenomena that arise as a result of contact between languages: pidgin, Creole languages, languages in a "transitional" state [6, 34].

An important point, essential for understanding the essence of different types of code switching, is the opposition of "Marked" and "Unmarked Choice" put forward by C. Myers-Scott: "Unmarked code switching occurs when the speaker follows the rules of speech behavior established in the language community and switches in accordance with the expectations of the listener; marked switching takes place if the speaker ... deliberately performs the switching in such a way that it is seen by the interlocutor as a deviation" [11, 34].

A similar opinion is shared by O.T. Yokoyama: "Code switching is a choice between synonymous alternatives, a specific discursive situation, i.e. the conditions under which communication takes place, the relationship between the communicants and their personality, social, cognitive and psychological. This choice is far from always recognized by the speaker, which does not exclude systematicity in the selection process, that is, in the process of switching from one code to another" [3, 56].

The study of code switching was opposed to the code switching on the border of sentences and code switching inside the sentence. This contrast is essential for all theories that consider code switching, but it is interpreted quite differently. So, K. Myers-Scott, considering the "intrinsic" code switching separately, nevertheless, combines both types of code switching, considering it as an internally single phenomenon. P. Myusken, on the contrary, contrasts both phenomena and calls the code switching inside the sentence "code mixing, although he emphasizes that there is no fundamental difference between code switching and some types of code mixing" [10, 78].

C. Myers-Scott introduced an important contrast between the languages involved in the "intra-potential" code switching, contrasting the matrix language with the included language. Thus, for all cases of code switching within the sentence, the main language, the language of the grammatical framework of the sentence, the language to which, as a rule, most of the vocabulary and grammatical morphemes and the language from which the inserts are made and postulated [3, 45]. On the contrary, P. Myesken identifies two fundamentally different phenomena within the "intrinsic" code switching: "insertion" of material (lexical units or whole components) from one language into the structure of another language and "alternation" between structures of languages [10, 36]. As we see, between the views of C. Myers-Scott and P. Myesken

¹¹⁷ Baku Eurasian University. Department of foreign languages and literature

there are not only terminological, but also quite deep essential contradictions: we are talking about different representations of the nature of the process of speech generation in code switching. Finally, the problem of delimiting isolated implementations of elements from another language in codeswitching from borrowing is very important. There are also different points of view. C. Myers-Scott, recognizing the differences between code switching and borrowings, notes that "there is no reliable criterion for distinguishing them in specific bilingual texts" [11, 17]. Consequently, switching codes or code switching in terms of language contact, is the transition of the speaker in the process of verbal communication from one language to another, depending on the conditions of communication. A similar picture is observed in those societies where not one, but two (or several) languages are used.

In modern scientific linguistic literature, the following terms are being characterized by the phenomenon considered in the framework of this work: "code switching", "code change" and "code mixing". The terms "code switching", "code change", "foreign language interspersion" are often used as synonyms to denote a special technique characteristic of bilingual writing and speaking, which is "expressed in the combination of elements of different language systems in speech", while most linguists prefer the term "code switching" [4, 59]. Much more discussion raises the question of the need to distinguish between the terms "code switching" and "code mixing". C.N. Sridar, for example, is trying to distinguish between these concepts, pointing only to the formal distinguishing feature of these phenomena: "code mixing" occurs within the framework of the offer sentence; "Code switching" [13, 40].

EMPIRICAL (ANALYTICAL) PART: Analysis of functions of code switching in mass media of Azerbaijan.

Having understood the special ability of bilinguals to express their communicative intentions in two languages as code switching, some linguists believe that code switching always has pragmatic preconditions, while code mixing can be caused by a typical usage in a bilingual environment [13, 80]. According to K. Myers-Scott, "code switching should always be labeled, and code mixing should not" [11, 304]. Labeling reflects the speaker's intentions to emphasize a certain element in speech, it is used to achieve a certain result in the act of communication. Thus, switching from one language to another, the speaker tries in his message to convey extra-linguistic information - status, education, membership in any class group. Let's consider an example in Azerbaijani:

S. Poplak [12], R. Appel [5], P. Myusken [10] and other linguists identified several basic code switching functions [5, 8]:

1. address: in certain situations by switching code. "Perhaps an unwanted interlocutor is excluded from the conversation, or vice versa, involvement of interested third parties in the conversation";

2. expressive: by switching the code, the speaker can emphasize "his mixed identity, using two languages within the framework of one communicative act" [2, 6]. S. Poplak investigated the expressive function of code switching and found that using two languages in a speech situation, communicants are able to express their mixed identity [12]. For example: "Tapılan bu növün 1974-cü ildə kəşf edilən yerin təxminən 56 metr yaxınlığındakı Afar bölgəsində gün üzünə çıxarılan və "Lucy" adı verilən skelet qalıntılarının əcdadı olduğu güman edilir. "Lucy"nin 3.2 milyon il əvvəl yaşadığı müəyyən edilmişdi... "[14]. In this example the English name "Lucy" is preserved for the sculp to express connotative-colorful relation shown in the sentence.

3. reference: in those cases, "when the speaker feels a lack of linguistic means in one language, or experiences certain difficulties in expressing thoughts, he switches to another language. The failure of a bilingual to maintain a conversation using only one language is called "semi-lingualism" [2, 10]. This also includes all cases of thematic code switching, as it is customary to discuss certain topics using a specific language [2, 11].

Consider the following examples: "Gault astroidi (6478) 1988-ci ilin may ayında kəşf edilmiş və təxminən 2,2 milyard il əvvəl nəhəng asteroidlərin toqquşması nəticəsində yaranan iki minə yaxın astroiddən ibarət olan Fokey ailəsinə aiddir. Asteroidin diametri təqribən 4 kilometrdir, asteroid qurşağının daxili hissəsində olmaqla Günəşdən 344 milyon kilometr məsafədədir" [14]. In this example, the reference function of code switching is manifested when using the word "Gault", since it is quite difficult to find a suitable word in Azerbaijani from the point of view of emotive coloring, namely: the use of the word "artificial" with a positive connotation.

Let's consider example in English: "During the festival the visitors will be also able to see various types of folk art of certain Azerbaijani districts including copper craft, carpet weaving, shebeke (multicolored glass mosaics), and pottery as well as the process of their production, and learn about the national music and the culture of Azerbaijani cuisine" [15]. In the previous sentence it is difficult to find an appropriate word in English for the Azerbaijani word "shebeke". Thereby, the author uses the explanation for the word "shebeke" – "multicolored glass mosaics."

4. phatic: "code switching can indicate a change in the tone of the conversation or the general speech register in order to attract the interlocutor's attention, create a comic effect, etc. This type of code switching is called metaphorical switching" [2, 8].

For example:

"Tapılan bu növün 1974-cü ildə kəşf edilən yerin təxminən 56 metr yaxınlığındakı Afar bölgəsində gün üzünə çıxarılan və "Lucy" adı verilən skelet qalıntılarının əcdadı olduğu güman edilir. "Lucy"nin 3.2 milyon il əvvəl yaşadığı müəyyən edilmişdi... "[14].

5. metalinguistic: “determined by direct or indirect comments regarding the languages involved in the conversation. An example is the variable use of two languages in a conversation in order to impress the interlocutor with his linguistic erudition” [2, 9]. Consider an example of the interview “Javanshir Feyziyev: MEPs should check facts before they vote”:

“The freedom of speech and expression, political pluralism, freedom of assembly are guaranteed by the law. There are about 400 printed press and more than 20 independent Information Agencies, 11 nationwide TVs, 4 satellite TVs, 13 regional and 26 IP TVs in the country. 80 % of the population are internet users; more than 3 million people out of 10 million are regular users of social networks such as Facebook, LinkedIn, Twitter and so on. We have a modern IT infrastructure with more than 40 providers of Internet services. In these circumstances, you cannot talk about any restrictions on freedom of speech” [15]. By using the phrases Facebook, LinkedIn, Twitter, IT infrastructure the speaker demonstrates his linguistic and common cultural and social net erudition.

6. stylistic: “it can be talked about in cases where such stylistic techniques are involved in the code switching process, such as puns, irony, metaphor, hyperbole, etc.” [6, 9]. For example: “Tapılan bu növün 1974-cü ildə kəşf edilən yerin təxminən 56 metr yaxınlığındakı Afar bölgəsində gün üzünə çıxarılan və "Lukcy" adı verilən skelet qalıntılarının əcdadı olduğu güman edilir. "Lucy"-nin 3.2 milyon il əvvəl yaşadığı müəyyən edilmişdi. “[14]. In the example above, the name “Lucy” given to the sculpt- skeleton is used with irony.

Code switching occurs if, for example, during one discussion, the opinions of speakers are expressed in one language, and objective information is transmitted in another. Using code switching allows you to more pompously express communicative intention or emphasize personal opinion [7]. Consider an example: “President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev has today attended a ceremony to launch “Shimal-2” power station in Baku. “[15]. In this example the author narrates about Azerbaijanian President İlham Aliyev’s visit to “Shimal-2” power station, the expression “Shimal-2” replaces the English version “North”, assimilating it to the grammatical structure of the English language. Let’s consider another example in Azerbaijanian:

“Astronomlar iki quyruğa malik 6478 Gault adlı asteroidi müşahidə zamanı ilk dəfə olaraq real müşahidə müddəti ərzində obyektin rəng dəyişkənliyini müşahidə ediblər. Metbuat.az xəbər verir ki, Gaultun səthində toz miqdarının azalması səbəbindən rənginin dəyişməsi, asteroidin sürətlə fırlanması nəticəsində səthaltı maddənin aşınmaya məruz qalması proseslərinin mümkünlüyü güman edilir. Məqalə, "The Astrophysical Journal letters" jurnalında dərc edilib” [14]. As we see in the extract, the name “Gault” given to the asteroid is preserved in English, but modified according to the grammatical (morphological) structure of the Azerbaijanian language: “Gault” – “Gaultun” The ending –un expresses the genitive case in Azerbaijanian.

Code switching is not a new phenomenon for journalism. Recently, however, journalists have become more willing to address this phenomenon and use it at different text levels. Foreign-language forms quite often appear in articles and headings of modern English-language media - this trend has appeared due to an increase in inter-lingual contacts both in the socio-economic life of society and at the level of a specific individual, in particular. For example: “Bakcell, the First Mobile Operator and Fastest Mobile Internet Provider of Azerbaijan presented a renewed "Ulduzum” mobile application. “By downloading the renewed "Ulduzum” mobile app, Bakcell customers will be able to easily locate the program partners, get discount codes as well as the latest information about current offers and novelties” [19] In this example, we see the extract from the advertisement containing a foreign language interspersed word – “Ulduzum”.

Let’s consider the same option in Azerbaijanian: “MasterCard PayPass texnologiyası üzərindən çalışan bu innovativ məhsuldan istifadə etməklə, Siz ödənişlərinizi bir toxunuşda həyata keçirə bilərsiniz. Bunun üçün, stikeri POS terminala yaxınlaşdırmaq kifayət edir ki, ödəniş PIN kod yığılmadan və təməssiz olaraq birbaşa həyata keçsin.” [66] In this example, we see the extract from the advertisement containing a foreign language interspersed word – “MasterCard PayPass”.

Proficiency in several languages and operating different language systems in building discourse is becoming the norm in modern society. The creative abilities of combining expressive means from various languages are regularly used by bilinguals in everyday communication, and the most widely used foreign language forms that do not require a high level of alternative language competence are used as a stylistic means by authors of journalistic texts, blogs and marketers of companies targeted at the general reader. Foreign-language means of nomination are used by journalists instead of equivalent English-language means in order to emphasize the pragmatic attitudes and stylistic features of the journalistic text.

It is believed that switching code in the texts of social networks and blogs has a positive effect on young bilinguals. Some studies say that code switching used on blogs and microblogs bridges the gap between the two multilingual groups, thereby helping bilingual teenagers find it difficult to stay inside two language cultures. Thanks to social networks, the understanding of the code switching process has changed. Now it is considered as a favorable form of linguistic culture.

The code switching trend is very popular in the advertising language. Volkswagen, the car manufacturer, uses the German phrase “DasAuto” at the end of its commercials, as Germany is considered the manufacturer of the best cars, such as Mercedes-Benz, Audi and BMW. Having switched to German, the company is trying to convey to us the idea of the high quality of its machines. For example:

“Volkswagen Bakı Mərkəzi digər Volkswagen modellərinin qiymətlərini də endirib. İndi yeni Volkswagen Polo 14 900 AZN-dən, Volkswagen Golf VII 25 500 AZN-dən, Volkswagen Amarok 35 900 AZN-dən, Volkswagen Tiguan 33 900 AZN-dən başlayan qiymətlərlə təklif olunur” [16].

Dioruses the English phrase in advertising perfume. The idea of advertising is to make women feel all the chic of France from a single perfume. For example: "Həmin paltarlara "Chanel", "Fendi", "Dolce & Gabbana", "Valentino", "Christian Dior", "Itterre" və digər dünyaca məşhur brendlərinin saxta etikətləri tikilərək dəyərləndən dəfələrlə baha qiymətə mağazalarda müştərilərə təqdim edilib" [16].

Linguists believe that the international social network "Facebook" provokes bilinguals to switch from one language to another in order to be understood by friends from different countries, thereby achieving a communicative and stylistic function of communication. This confirms the words of J. Blom and D. Gumpertz that switching code requires language competence in two languages [7, 80].

In the work of linguists, the main functions of the newspaper-journalistic style are: representative and the function of influencing the addressee. As part of the representative function, linguists distinguish the following aspects: conciseness, which is a summary of information and an appeal to a mass addressee, which can be expressed as despecialization of terms and their popularization [4, 37]. The functions of influencing the addressee are inherent in such aspects as expressiveness, evaluativeness, tonality, directivity, attraction [Schweizer, 1993].

The use of foreign language codes in a journalistic text is determined by the author's intention not only to convey the necessary information, but to have a certain impact on the reader, to express his assessment of the events. The effectiveness of using foreign-language inclusions in each particular case depends on the reader's ability to recognize a foreign-language code, understand the meanings of foreign-language words, and update relevant conceptual links between cognitive structures activated through established meanings. To realize pragmatic intentions, journalists must represent a potential addressee.

Linguist S. Herring [8] states that code switching refers to a number of relationships between mediation and situational factors that are used to compose different language groups in computer discourse. However, John D. Paolilo [9] in his article "On Learning English / Punjabi in IRC and Usenet" found that IRC information contains creative interactive (spontaneous) code foreign inclusions, while Usenet information is limited to template inclusions (using foreign poetry and everyday phrases). Consider the example of template interspersion in the computer language of the social network Instagram: "Bütün Aprel ayı ərzində Emporium Home Sizi sevindirmək üçün, "Warm Spring" Campaign təqdim edir" [17]. In this case the author's slogan uses the English combination "Warm Spring" Campaign to evoke a buyer's interest in product and make prestigious and graceful atmosphere.

CONCLUSION. Modern linguistic reality dictates new conditions and methods for studying linguistic means and functions in connection with the global linguistic transformation and interlanguage contacts. Thus, the purpose of the study gave us an opportunity to shed a light on the most significant issues:

- We have studied the methods of processing a journalistic text in the framework of linguistic theory. Among the most effective and widespread methods of studying media words, we have identified: linguistic analysis, the method of content analysis, the method of discursive analysis, the method of critical linguistics, method of cognitive analysis, method of linguocultural analysis. The group of linguistic methods is of key importance to us, since it is associated with social communicative practice and is aimed at the future interpretation of the linguistic model by the addressee, thereby it determines the optimal ratio and interaction between the initiating side of the author and the recipient side of the addressee.

- In addition, we have studied more than 800 English-language journalistic publications, including we studied articles from the websites of famous journalistic publications, as well as informational accounts in social networks. Most examples were translated into Azerbaijani, while retaining the semantic features of code switching. Examples are suitable for the concept framework "Fashionable lifestyle", as journalistic publications of the glossy segment are the reference media and carry modern trends not only in high fashion, but also the current linguistic features of the media speech.

- In the course of the study, we also found that most often foreign specks in English are found in advertisements and news written in English. This may indicate that individuals for whom English is native are not against spreading the vocabulary of the language through expressive means from the English language, while non-native speakers either do not have sufficient language competence to diversify the articles with lexemes from other languages, or the contingent that the media is targeting, is not ready to accept bilingual texts.

- Moreover, we have revealed that the English inclusions of foreign language are more prestigious for journalistic publications than the linguistic means of the original language. The prospects of this dissertation are related to the further study of code switching using the proposed theoretical base on the example of other pairs of languages. The use of the results obtained is promising for the study of the English language as a whole, sociolinguistics and the development of the theory of language contacts.

LITERATURE

1. Hacıyeva A. "Dünyanın dil mənzərəsi" tərcümə prosesi kontekstində. XXI əsr Mədəni Paradiqması Multimədəni Aspektdə / Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: ADU, 2014, s. 63-65
2. Балакина Ю. В. Теория языка: Теоретические основы переключения кодов и функционирования заимствований с позиций контактной лингвистики // Ю. В. Балакина, А. В. Соснин // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. Выпуск № 2. 2015, С. 5- 11.
3. Йокояма О.Т. Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов. М.: 2003, 450 с.
4. Маркелова Т. И. Символизация иноязычных вкраплений в английском публицистическом тексте. Диссертация на соискание степени к. ф. н.: 10.02.04 / Татьяна Игоревна Маркелова М.: 2014, 139с.
5. Appel R. Language Contact and Bilingualism / R. Appel, P. Muysken. Amsterdam: University Press, 2005, pp.1-9.

6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge : Cambridge University Press, 1987, 480 p.
7. Gumperz J.J. Cognitive Aspects of Bilingual Communication // J.J. Gumperz, E. Hernandez-Chavez, pp. 233-243.
8. Herring S. A faceted classification scheme for computer-mediated discourse. Language@Internet 4, article 1, 2007, Internet resource: (addressed: 10.04.2019)
9. <http://www.languageatinternet.de/articles/2007/761/index.html/>.
10. Matras Y. An activity oriented approach to contact-induced language change. In: Leglise, Isabelle; Chamoreau, Claudine, editor(s). Dynamics of contact-induced change. Berlin: Mouton de Gruyter; 2012, Pp.1-28.
11. Muysken P. Media lingua. // Thomason S.G. Contact languages: a wider perspective. Amsterdam: John Benjamins, 1997.
12. Myers-Scotton, C. Contact linguistics. Oxford: Oxford University Press,
13. 2002, Pp. 356.
14. Poplack Sh., Meechan, M. Patterns of language mixture: nominal structure in Wolof-French and Fongbe-French bilingual discourse // One speaker, two languages. Cross-disciplinary perspectives on code-switching / Ed. Milroy, L., Muysken, P. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
15. Sridhar S., Sridhar K. The syntax and psycholinguistics of bilingual code-switching // Canadian Journal of Psychology, 34, 1980, pp. –407-416.
16. Internet resources:
17. <https://metbuat.az/news/1249471/astromlar-ilk-defe-olaraq-asteroidin-reng-deviskenliyini-g.html>
18. <https://news.az/articles/society/141172>
19. <https://oxu.az/economy/100030>
20. <https://www.emporium.az/happenings/qadin>
21. <https://en.president.az/articles/32790>
22. <https://anews.az/en/renewed-ulduzum-mobile-app-from-bakcell-gateway-to-exclusive-discounts-opportunities/>
23. <https://www.bankrespublika.az/content/az/295>

Key words: code switching, discourse, mass media, Azerbaijanian, English

RESUME

THE USE OF CODE SWITCHING IN MASS MEDIA PUBLICATIONS OF AZERBAIJAN

The purpose of the study is to examine the linguistic phenomenon of code-switching in two different forms of communication: social media and traditional advertising of Azerbaijan. Code-switching, most common among bilinguals, is the practice of expressing ourselves in conversation, the act of altering the languages we speak, or the ability to switch back and forth between two different languages (English and Azerbaijanian) simultaneously. Thus, the purpose of the study determined a series of tasks set before our research. First of all, the theoretical basis characterizing the process of code switching have been described. Also, the features of the interpretation of this phenomenon within the framework of this study and the results of an analytical review of code switching models presented by linguists within the framework of the theory of language contacts have been considered. In addition, the reasons of using code switching in the Azerbaijanian mass media and favorable conditions for the successful functioning of this phenomenon have been revealed. Also, the significance of code switching in media texts and digital versions of modern Azerbaijanian media publications and media texts samples where code switching is successfully used have analyzed. Consequently, the reasons and motivations for using a synonymous construction from another language have been determined. The creative possibilities of code switching phenomenon are almost limitless. Empirical research showed that code-switching has become the most intensively researched linguistic phenomenon today. The main methods used for revealing empirical (practical) materials were common linguistic analysis including lexical-semantic analysis, where various language theories are also supplemented.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

İNCİL VƏ QURANA AİD FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. *İncil və Quran dünyanın abidələri kimi.* Dünyada bir çox din mövcuddur-bəhailik, buddizm, islam, yəhudilik, hinduizm, xristianlıq. UNESCO-nun qaydalarına görə bir din dünya dini hesab olunması üçün müəyyən şərtlərə uyğun olmalıdır: dünyada həddən artıq insan həmin dinə inanmalıdır və bu din dünyanın bir çox ölkəsində yayılmalı və onun hədsiz tərəfdarları olmalıdır. Dinlərin özünəməxsus müqəddəs kitabları mövcuddur. İslam dininin kitabı- Quran, xristiyan dinin kitabı-İncil, yəhudilərin müqəddəs kitabı isə Tövratdır.

İslam tək olan Allaha boyun əymək ondan başqa heç bir ilahın olmadığına inanmaqdır. İslam dininə inanan onun qaydalarına əməl edən şəxslər müsəlman adlanır. İslam dini dünyada geniş yayılmış həmçinin sürətli şəkildə yayılan dinlərdəndir. Müsəlman şəxslər Allahın buyurduqlarına əməl etməli və müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Qurandakı ayələrə əsasən yaşamalır. İslamın beş şərti vardır: gücünün çatdığı qədər zəkat vermək; ramazan ayında oruc tutmaq; həcc ziyarətinə getmək; gün ərzində beş dəfə namaz qılmaq; kəlimeyi şəhadəti bilmək.

Quran İslam dinin müqəddəs kitabıdır. Quran Allah tərəfindən 23 il müddətində Cəbrail və Allahın peyğəmbəri olan Məhəmmədə nazil edilmişdir. Quran insanları yaxşı əməllər etməyə, pisliklərdən uzaq olmağa və tək olan Allaha inamağa dəvət edir. Quran bir elm xəzinəsidir. Uca Allah Quranda buyurur: “Biz Quranda möminlər üçün şəfa və mərhəmət nazil edirik” (əl-İsra surəsi, 82). Quran ayə və surələrdən ibarətdir. Surə sözünün mənası -şərf, dərəcə deməkdir. Surə Quranda ən az üç ayənin birləşməsindən yaranan bölümünə deyilir. Quran səmavi kitabların sonuncusudur. Bəşər mədəniyyətində Quran qədər güclü poetikaya malik ikinci bir nəsr nümunəsi meydana gəlməmişdir. Quran ayələrinin hər birində məna içərisində məna vardır. Quranın ayə və surələrinin axıcılığı, onu oxuyarkən yaranan melodiyanın insana necə təsir etdiyini dillə ifadə etmək mümkün deyildir. Qurani-Kərim yarandığı ilk vaxtlarda dini kitab olmaqla belə, həyatın ən vacib problem və məsələlərini, bütün elmləri, insanların hüquqlarını özündə birləşdirən ən böyük mənbə hesab olunurdu. Əslində baxsaq ilk vaxtlarda olduğu kimi hal-hazırda da Qurani-Kərim hələ də bu məsələlərin əsas mənbə yeridir. Dünyanın ən zəngin və dəyərli abidələrindən biridir. Quranda toxunulan əsas məsələlərdən biri də müsəlmanlara haram hesab olunan əməllərdir. Məsələn şərab içmək mövzusunda Quranda üç ayə mövcuddur. Bu ayələrdə şərabın insana ziyanı və xeyri haqqında danışılmışdır. Lakin şərabın ziyanının xeyirindən çox olduğu, insana zərər gətirəcəyi bildirilmişdir. Quran elm ilə sıx əlaqədədir. Quranın yazılması onun bəhslərindən biridir. Ərəblər öz hafizələri ilə digər tayfalardan seçildirdi. Onlar uzun şeirləri Quran ayələrini əzbər edərək yadda saxlaya bilirdilər. Quranın əzbər öyrənilməsində Peyğəmbər (s) rolu böyük olmuşdur. O Qurani-ərəblər arasında təbliğ edir insanları Quranda yazılan əməllər əsasında yaşamağa dəvət etmişdir. Quranın yazılmasında iştirak edən bir neçə şəxs tarixə düşmüşdür: Məaz ibni Cəbəl Həzrət Əli ibni Əbutalib Zeyd ibni Sabit Übey ibni Kəb və Abdullah ibni Məsud. Quran yarandığı gündən etibarən müxtəlif vasitələr üzərində yazılmışdır: xurma çubuqları üzərində; daş üzərində; kağız parçaları; müxtəlif heyvan dəriləri; dəvə və qoyun sümükləri; heyvanların qabırğaları; ipək parça; ağac; kağız. Quranın yazılma formasına gəldikdə isə burada ayələr nazil olduqca ard-arda yazılmışdır. Quranda “Bismillahir rahmənir rahim” yazılıbsa, bu o deməkdir ki, bir sürə bitib digəri başlayır. Quranda ayələrin yazılma qaydası və onun tənzimlənməsi Peyğəmbərin (s) əmri ilə olmuşdur. Quranın oxunması soldan sağa yox sağdan sola doğrudur. Buna səbəb Qurani-Kərimin ərəb dilində nazil olmasıdır. Qurani oxumaq üçün ərəb əlifbasını bilməklə yanaşı hərəkə adlanan işarələri də bilməliyik.

İncil-xristiyan dinin müqəddəs kitabıdır. İncil sözü “müjdə” olaraq tərcümə olunmuşdur. Bu kitaba həmçinin Əhdi-cədid də deyilir. Əhdi-cədid yunan dilində yazılmış iyirmi yeddi kitabdan ibarətdir. “Yəhyaya nazil olan Vəhy” Əhdi-cədidin son hissəsidir. İncildə İsa peyğəmbərin doğulması onun həyatı ölümü və yenidən dirilməsi bəhs olunmuşdur. İsa peyğəmbər xristiyan dininin peyğəmbəri sayılır. Bu din üç əsas dünya dinlərindən biri hesab olunur. Xristiyanlar İsa peyğəmbəri tanrı tanrının oğlu adlandırırlar. Və onlar belə düşünür ki Məsih bəşəriyyəti xilas edəcəkdir. Dünya dinləri sırasında tərəf sahiblərinə görə xristiyan dini birinci yerdədir. Misal olaraq deyə bilərik ki, Avropada, Afrikada və Sakit Okean adalarında bu din üstündür. Xristiyanlıq üç əsas cərəyandan ibarətdir: Katoliklik; Pravoslavlıq; Protestanlıq. Xristiyanların müqəddəs evi kilsədir. Xristiyanlıq eramızın birinci əsrində Fələstin torpaqlarında yəhudilər arasında meydana gəlmiş və zaman keçdikcə ətraf əyalətlər arasında geniş yayılmışdır. İncil kitabı İsa peyğəmbər tərəfindən yazılmayıb və ya yazdırmayıb. İncil yazıya alınmadan əvvəl şifahi şəkildə mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə İsa peyğəmbərin həyatı və onun təlimləri mövzusunda İncil kitabları meydana gəlməyə başladı. İncilin bir neçə əlyazmaları mövcuddur və onlar müxtəlif muzeylərdə qorunub saxlanılır. İncil kitabının ilk əlyazmaları güman edilir ki papirusların üzərində yazılmışdır.

İncilin əslinin itirilməsi və hazırda İncilin təhrif olunduğunu söyləyən müsəlmanlarla xristianlar arasında bu mövzuda mübahisələr yaranmışdır. Xristiyanlar İncilin Allah tərəfindən qorunub saxlandığına inanırlar. İncil yunan dilində yazılmışdır. Həm İncil həm də Quran müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur.

İncil və Quranda istifadə olunmuş frazeoloji vahidlər. Frazeoloji birləşmələrdən bildiyimiz kimi gündəlik həyatda olduğu kimi, bədi ədəbiyyatda hətta Quran və İncildə də istifadə olunmuşdur. Frazeologiyanın təkrarını

¹¹⁸ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

qarşısını almaqda rolu böyükdür. Frazeoloji birləşmələr müxtəlif yollarla yarana bilər. Quran və İncildə istifadə olunmuş elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar yalnız bu kitablara məxsus ifadələrdir.

Quranda istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələr iki qrupa ayrılır:

1. Quranda yazılmış sitatlar yəni, frazeologizmlər
2. Quranda mətn şəklindəki frazeoloji birləşmələr

Quranda işlənən frazeoloji birləşmələrin özünə məxsus özəllikləri vardır. Quranda hər bir ayə və surə çox idiomatikliyə malikdir. Bildiyimiz kimi müxtəlif dillərin öz frazeoloji lüğətləri mövcuddur. Quranda istifadə olunmuş bəzi frazeoloji vahidləri biz frazeologiya lüğətlərində görə bilərik. İncil və Quranda olan frazeoloji birləşmələri müqayisə etməli olsaq görərik ki, İncildə yazılan frazeoloji vahidlər Quranda yazılmış frazeoloji vahidlərə nisbətə daha çox yayılmış, bədii ədəbiyyatda daha çox istifadə edilmişdir. Və bu frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur, bir hissəsi isə olduğu kimi qalmışdır. Frazeoloji birləşmələr adətən bir dildən başqa dilə tərcümə olunduqda məna əksikliyi ortaya çıxır.

Elə frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlar İncil mənşəli olsada Quranda istifadə olunmuşdur. Məsələn: “Il est plus facile à un chameau de passer par le trou d’une aiguille qu’à un riche d’entrer dans le royaume de Dieu” – “Dəvə iynənin gözündən keçməyə qədər onlar da Cənnətə daxil ola bilməzlər.” Burada nümunədən də görüldüyü kimi hər hansı bir işin çətinliyindən və ya qeyri-mümkün olmasından bəhs edilmişdir. Bu ifadə ilk olaraq İncildə görülmüşdür. Həmin ifadəni daha aydın şəkildə təhlil edək: “Var-dövlətə güvənənlər üçün Allahın padşahlığına daxil olmaq necə də çətindir. Dəvənin iynə deşiyindən keçməsi varlı adamın Allahın padşahlığına daxil olmasından daha asandır.” (Mark 10:17-25). Quranda isə belə yazılmışdır: “Həqiqətən, ayələrimizi yalan sayanlara cənnət qapıları açılmayacaq və dəvə iynənin gözündən keçməyincə onlar Cənnətə daxil olmayacaqlar.” (Quran 7:40). İncilin bəzi təfsirciləri “dəvə” ilə “iynə gözü” sözünün arasındakı əlaqəni müxtəlif formada izahını vermişdir. Başqa bir nümunəyə baxaq. Məsələn, həm fransızlar həm də biz belə bir frazeoloji ifadə istifadə edirik: “oeil pour oeil, dent pour dent- gözə göz, dişə diş.” Bu frazeoloji ifadənin Quranda yazılmış formasına baxaq: “Biz buyurduq: cana can, gözə göz, buruna burun, qulağa qulaq, dişə diş...” (Quran 5:45). İndi isə bu ifadənin İncildə verilmiş formasına baxaq: “Kim birini öldürsə, o öldürülməkdir. Kim qonşusunun bədənini zərər vurarsa, onun özü də zərər görəkdir. Sımgə sımq, gözə göz, dişə diş...” (Lev. 24: 17 19-20). Verilmiş nümunələrdən də görüldüyü kimi İncildə verilmiş ifadə yenidən Qurani-Kərimdə istifadə olunmuşdur.

Quranda istifadə olunmuş digər frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək. Məsələn Quranda yazılmış -les enfants d’İsrael-İsrail oğulları. Bu ifadələri Quranda bəzi ayələrdə görürük: “İsrail oğulları! Yadınızdadırmı? Sənə verdiyim izzətin və əhdin tərəfini saxla, mən də özümü qoruyacağam.” (Quran, 2:40). İndi isə bu ifadənin Əhdi-Ətiqdəki formasına baxaq: “Biri səhərə qədər onunla güləşdi; ona qalib gəlməyəcəyini görüb Yaqubla güləşən zaman onun budunun oynamağı toxundu və Yaqubun budunun oynamağı zədələdi. O dedi: “Məni buraxın, səhər açıldı”. Yaqub dedi: “Mənə xeyir-dua verməyincə səni buraxmayacağam”. Və dedi: “adın nədir? Dedi: Yaqub. O dedi: Bundan sonra mənim adım Yaqub deyil, İsrail olacaq çünki biz Allahla vuruşmuşuq və sən insanlara qalib gələcəksən”. Yaqub soruşdu: “Adını de. O dedi: “Niyə adımı soruşursan?” Bu gözəldir. Orada ona xeyir-dua verdi”. (Yaradılış, 32:24-29). Quranda olduğu kimi Əhdi-Ətiqdə də “İsrail oğulları” ifadəsinə tez-tez rast gəlinir. Əhdi-Ətiqdəki bir başqa ifadəyə nəzər salaq: “Haqq-Taala xalqlara miras verəndə və bəşər övladlarını məskunlaşdıranda xalqlar üçün sərhədlər qoydu. İsrail oğullarının sayı qədər” (Qanunun qanunu, 32:8).

Bədii ədəbiyyatda da Quranda istifadə olunmuş bəzi frazeoloji ifadələrdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın tanınmış tənqidçi şairi Mirzə Ələkbər Sabirin işlətdiyi ifadəyə Quranda da rast gəlinir. “Elə bir hala düşərsən ki, tükün biz biz olar; Əyninə şey tapmasan; astar üz olar!”. (M.Ə.Sabir). Qurand ayəsindəki bu ifadəyə baxaq: “Allah sözün ən gözəlini (Quranı, ayələri) bir-birinə bənzər, (xəbərləri və hekayətləri, əmrləri və qadağanları) təkrarlanan bir kitab şəklində nazil etdi. Ondan, Rəbbindən qorxanların tükələri biz-biz olar.” (Quran, 39:23).

Nəticə. Verilmiş məlumatlardan da görüldüyü kimi bir çox mövzularla biz Quran və İncil arasındakı əlaqəni görə bilərik. Hər iki kitabın zənginliyi danılmazdır. Frazeoloji vahidlərin həm Qurani-Kərimdə həm də İncildəki ifadələrə necə məna çalarları qatdığını gördük. Hətta bədii ədəbiyyatla Quranda eyni istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələrə də rast gəldik. Qurandakı bəzi ifadələr xalqın dilinin əzbərinə çevrilmişdir:

- haqq yolu, doğru yol
- kitab əhli
- həddi aşmaq və.s.

Sonda bu nəticəyə gəlirik ki, biz Quranı tərcümə etsək frazeologiyanın burada yaratdığı zəngin mənalara aydın görə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://www.evvelcevap.com/kuran-i-kerim-hangi-dille-yazilmistir/>
2. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/66921>
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0slam>
4. <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ncil>
5. <https://www.hurriyet.com.tr/ramazan-ozel/dini-bilgiler/incil-nedir-ve-hangi-peygambere-indirilmistir-hangi-dinin-kitabidir-41866695>
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Xristianl%C4%B1q>
7. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0sa_Xristianl%C4%B1qda
8. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/kuran-alfabesi-nedir-ve-hangi-dilde-yazilmistir-sirasi-ile-kuran-i-kerim-harfleri-ve-okunuslari-41747351>
9. Гюльнара Садыхова. Фразеология, восходящая к Библии и Корану. “Elm və təhsil”, Bakı-2014
10. Гюльнара Рагим Гызы Садыхова. Фразеология религиозных источников. Баку-2015

11. А.Г.Назарян. Идиоматические выражения французского языка. Москва «Просвещение» 1978
12. <https://az.wikipedia.org/wiki/Frazeologizm>
13. <https://language.az/07171937.html>
14. <http://zkr.az/kitablar/quran-t%C9%99rc%C3%BCm%C9%99>
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Yarad%C4%B1%C4%B1%C5%9F_kitab%C4%B1

Açar sözlər- Frazeologiya, frazeoloji vahidlər, Quran və İncildə istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələr, Quran və İncil kitabları, islam və xristiyanlıq, Quran və İncil dünya abidələri kimi.

Ключевые слова: Фраzeология, frazeologizmlər, Фраzeологические сочетания используемые в Коране и Библии, Коране и библейских книгах, исламе и христианстве, Коране и Библии как памятниках мира.

Key words: Phraseology, phraseological units, phraseological combinations used in the Qur'an and the Bible, the books of the Qur'an and the Bible, Islam and Christianity, the Qur'an and the Bible as world monuments.

Xülasə

Mən bu məqalədə sizə Quran və İncil kitabları haqqında ətraflı məlumat verdim. Quran və İncilin meydana gəlməsi, onların nələrdən bəhs etdiyi haqqında geniş yazılmışdır. İslam və xristiyanlıq dinlərinin dünyadakı nüfuzu barəsində də məlumat verilmişdir. Qeyd etdiyim kimi, Quran bir elmdir. Frazeologiya mövzusu geniş mövzudur. Bu məqalədə həmçinin, Quran və İncilin dünya abidələri kimi rolundan bəhs edilmişdir. Həmçinin Quran və İncildəki frazeologiyalar üzə çıxarılıb təhlil edilmişdir. Frazeologiya haqqında ümumi anlayış, qısa şəkildə onların yaranma yolları, günlük həyatımızda istifadəsi haqqında yazılmışdır. Frazeologiyanın dilimdəki mühüm rolu, nitqdə təkrarın qarşısını alması haqqında da məlumatlar verilmişdir. Frazeoloji vahidlərin digər dillərə tərcüməsi zamanı məna uyğunsuzluğu yaranır. Biz bunu tərcümələr zamanı müşahidə edə bilərik. Və nəticə olaraq, bu məqalədə, geniş şəkildə frazeologiyanın Quran və İncildə istifadə olunmasından bəhs edilir.

Особенности фразеологизмов, связанных с Библией и Кораном

Резюме

В этой статье я дал вам подробную информацию о книгах Корана и Библии. Много было написано о создании Корана и Библии и о том, что они из себя представляют. Сообщалось также о влиянии ислама и христианства в мире. Как я уже говорил, Коран – это наука. Тема фразеологии – обширная тема. В данной статье также рассматривается роль Корана и Библии как мировых памятников. Также были выявлены и проанализированы фразеологии в Коране и Библии. Кратко изложены общие представления о фразеологии, способах их образования и употребления в нашей повседневной жизни. Также даются сведения о важной роли фразеологии в языке и предотвращении повторения в речи. При переводе фразеологизмов на другие языки возникают смысловые несоответствия. Мы можем наблюдать это во время переводов. И в заключении в данной статье рассматривается использование фразеологии в Коране и Библии.

Characteristics of phraseological units related to the Quran and the Bible

Summary

In this article, I have given you detailed information about the books of the Quran and the Bible. Much has been written about the creation of the Qur'an and the Bible and what they are about. The influence of Islam and Christianity in the world was also reported. As I mentioned, the Quran is a science. The topic of phraseology is a broad topic. This article also discusses the role of the Quran and the Bible as world monuments. Also, the phraseologies in the Quran and the Bible were revealed and analyzed. A general understanding of phraseology, ways of their formation, and their use in our daily life are briefly written. Information about the important role of phraseology in the language and prevention of repetition in speech is also given. When translating phraseological units into other languages, meaning inconsistencies arise. We can observe this during translations. And in conclusion, this article discusses the use of phraseology in the Qur'an and the Bible.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

LİŊVOKULTUROLOJİ SİNTAKSİS MİLLİ-MƏDƏNİ ŞÜUR KONSEPSİYASINDA

XIX əsrin əvvəli V.Humbolt tərəfindən əsas qoyulan Y.Qrimin də həmfikir olduğu dil və mədəniyyət problem XIX əsrin ikinci yarısı rus mifoloji məktəbi nümayəndələri F.I.Buslaev, A.N.Afanasyev, A.A.Potebnya və rus dilçilik məktəbinin nümayəndəsi E.D.Polivanov tərəfindən inkişaf etdirildi. Daha sonra bu paradigmda E.Sapir və B.Uorf fərziyyəsi əsasında XX əsrdə L.Weisgerber konsepsiyası yarandı, nəticədə linqvistik nisbilik, mədəni antropologiya və mədəniyyətşünaslıq sahəsində tədqiqatlar yazılmağa başladı. Bu dövr şərti olaraq iki mərhələyə bölünür: linqvokulturologiyanın formalaşdığı ilkin dövr, onun tədqiqat sahəsi kimi (V.N.Telia, V.V.Vorobyev, V.A.Maslovanın bu sahədə tədqiqatlarının əks etdirən fundamental əsərlərin yazıldığı) formalaşdığı ikinci dövr. Müasir dövr isə linqvokulturologiyanın fənlərarası inkişaf konsepsiyası dövrüdür. E.Sapir dili mədəniyyətin ciddi şəkildə ictimailəşmiş hissəsi və onun mənasını ifadə etmə vasitəsi kimi izah etmişdir [3, s. 141].

İlkin mərhələdə linqvokulturologiyanın əsas obyektinə 3 əsas itiqamət idi: 1) intibah mədəniyyəti dövründə ayrıca sosial qrupun, etnik qrupun linqvokulturoloji vəziyyətinin öyrənilməsi; 2) diaxronik linqvokulturologiya, yəni etnik qrupun linqvokulturoloji vəziyyətində müəyyən vaxt ərzində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi; 3) fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqəli etnik qrupların linqvokulturoloji təzahürlərini öyrənən müqayisəli linqvokulturologiya və s.

İkinci mərhələdə linqvokulturologiyada yeni cərəyanlar meydana çıxdı: 4) leksikoqrafik linqvokulturologiya; 5) dilin tədrisinin linqvokulturoloji metodları (V.P.Sinyaçkin, L.A.Xudenko və s.); 6) regional linqvokulturologiya – bu sahə müəyyən regionların bir sıra linqvokulturoloji lüğətlərinin ərtibi ilə məşğuldur (N.V.Bubnova, S.V.Nikolaenko, V.A.Maslova və s.); 7) müqayisəli linqvokulturologiya (Linqvokulturologiyanın bu sahəsi qazax dilçiliyində fəal işlənmişdir); 8) multikultural məkanın linqvokulturologiyası (Q.Yu.Boqdanoviç); 9) linqvokulturologiya koqnitiv yanaşma nəticəsində formalaşan konseptual dilçilik. Bu tip yanaşmaya əsasən, dil ona xas üsulla dünyanı konseptuallaşdırmaq metoduna malikdir.

İdeyanın əsasının XIX əsrin əvvəli V.Humbold və A.A.Potebne tərəfindən qoyulmasına baxmayaraq, bu ideya müasir linqvokulturologiya və konseptual dilçilikdə dominantdır. Dünyanın ayrılmaz mənzərəsinin yenidən qurulması ümumilikdə dilçiliyin ən mühüm vəzifəsinə çevrildi; 10) eksperimental linqvokulturologiya (M.L.Kovşova). Eksperimental linqvokulturologiyanın yaranması onunla izah olunur ki, insan şüurunda baş verən proseslər bilavasitə müşahidə oluna bilməz, yəni mənalı psixi əməliyyatları tam izah etmək mümkün deyil. L.V.Şerba bu barədə yazır, “təcrübənin tətbiqi mümkünliyündə nəzəri baxımdan çox böyük üstünlük var. Eksperimental metodologiyanın problemləri K.Ya.Siqal və N.M.Yuriyevanın əsərlərində tədqiq olunmuşdur [4]; 11) dil və mədəniyyətin yaradıcı ölçüsünün ön plana çıxdığı sinergetik linqvokulturologiya. E.Niçiporoviç yazır: “Əgər linqvokulturoloqlar “zamanın çağırışlarına” cavab vermək istəyirlərsə, onlar təkcə “kanallar” – dildə mədəniyyətin reproduktiv funksiyasının təzahürləri (kollektiv şüurun keçmiş təcrübəyə təbii yönümü ilə verilir) deyil, həm də onun “coker” təzahürləri maraqlandırılmalıdır [3, s. 193]. Doğrudan da, elm təkcə hazır dünyanı təsvir etmir, həm də onu özünəməxsus şəkildə yaradır.

Linqvokulturologiya dilçiliyə bir sıra yeni fərqli məzmunlu anlayışları gətirmişdir. Bu anlayışlar dünyanın, anlayış sferasının, linqvistik şəxsiyyətin, linqvistik şüurun, mentalitetin, mədəni anlayışların, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin etno-mədəni mənzərəsinə əks etdirir. Lakin yeni yaranmış bu antroposentrik paradigma əvvəlki nəzəriyyələri inkar etmir, əksinə, onların elmi bazasından istifadə edir. Müasir dövr dilçilik mənzərəsinə nəzər saldıqda yeni linqvokulturologiya səviyyələrinin yaradılmasına ehtiyac olduğu anlaşılır: leksik-linqvokulturoloji istiqamət, linqvokulturoloji semantika, linqvokulturoloji sintaksis. V.İ.Furaşov, P.A.Lekant və başqaları kimi tədqiqatçıların əsərləri cümlənin sintaktik quruluşuna yeni yanaşmanı əks etdirir. Belə ki, müxtəlif dillər və xalqların mədəniyyətləri arasındakı fərqləri təsadüfi deyil və bu məqam olduqca əhəmiyyətlidir. Dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərin fonunda linqvistik əksi məntiqi kateqoriyalar əsasında deyil, dünya-mədəni kateqoriyalardır.

Sintaksisə linqvokulturoloji yanaşmada aşağıdakı sual vacibdir: söz sırası, bu söz sırasının bu və ya digər xalqın dünyaya baxışının xüsusiyyətlərini nə dərəcədə əks etdirməsi. V.Vundt hesab edirdi ki, “sifət+isim” ardıcılığı (ingilis, alman, rus dillərində) “isim+sifət” (fransızca) ardıcılığı ilə müqayisədə əlamətlərin xüsusi fərqləndirilməsi hadisəsini əks etdirir. Lakin eyni dildə bu ardıcılıqlar müxtəlif anlayışları da bildirə bilər. Məsələn, *qəribə həyat* ifadəsində həyatın qəribəliyi əlaməti vurğulanır. Əgər birləşmənin komponentlərinin yerini *həyat qəribə* olaraq dəyişsək, birləşmədə predikativlik meydana çıxır ki, bu da bu ifadəni cümləyə çevirir. Dolayısı ilə “sifət+isim” ardıcılığında sözlərin sırasının pozulması mənanı dəyişir, daha geniş şəkildə –fərqli məzmun yaradır.

Cümlə daxilində söz sırasının dəyişməsi ilə məzmunun dəyişməsi faktına nəzər salaq: Məs.: “*Kəmərlə taxmaq avtomobil idarə edərkən həyatınız üçün vacibdir*” cümləsində sözlərin bu sırası ilə xəbərdarlıq məzmunu daha güclüdür. “*Avtomobil idarə edərkən kəmərlə taxmaq həyatınız üçün vacibdir*” söz sıralı cümləsində təhlükənin meydana çıxma ehtimalı azalır. Birinci nümunədə məsərdə felin semantikasını gücləndirir və onun köməyi ilə “ölümcül” məzmunun kateqorik ifadəsi güclənir.

Bu tip məzmun ifadələri parselyasiya tipli cümlələrdə daha qabarıq özünü göstərir. Umumi ədəbi dil qaydalarına zidd formada söz sırasından ibarət bu cümlələrə sadəcə struktur baxımdan yanaşılarsa, onlar tam bir fikir, məzmun ifadə etməli

¹¹⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

deyillər. Çünki onlar cümlə tərkibindəki sintaqmlardan birini və ya bir neçəsini sona keçirib xüsusi fasilə vasitəsilə müstəqilləşdirərək fikir ifadə edirlər. Lakin onlar bir çox hallarda adı normativ söz sırasına malik cümlələrdən daha artıq məzmun bildirməklə, yüksək semantik dəyər ehtiva edirlər. "İfadə edilən fikir bir sintaktik vahiddə deyil, bir neçə az-çox müstəqilləşən nitq vahidində əks olunur. Müasir bədii üslubda parselyasiya bir ifadəlilik vasitəsi kimi geniş yayılmışdır. Bu ifadə üsulu mənalılıqına və ekspressiv çalarlığına görə əhəmiyyətli bədii vasitə hesab olunur" [1, s. 427].

Dil reflektiv sistem kimi etnik cəhətdən şərtlənmiş düşüncənin spesifikliyini öz strukturunda təsbit edir. Qismən bu məsələ artıq dilçilikdə lüğət və frazeologiya səviyyəsində, eləcə də atalar sözləri və məsəllərin məzmununu səviyyəsində tədqiq edilmişdir. Lakin bu aspektdə dilin digər səviyyələri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Belə ki, milli-mədəni şüurun tərcüməsində, onun dünyagörüşünün stereotipləşdirilməsində dilin ilkin olaraq morfologiya və lüğət tərkibi ilə müəyyən edilən sintaktik pilləsinin xüsusi rolu vardır.

Sintaksisin liqvo-kulturoloji baxımdan tədqiqi sintaktik formalaşma mexanizmləri və üsulları nümunəsində təqdim edilə bilər. Bunlara insanın intellektual və nitq fəaliyyətinin müəyyən fraqmentlərini təmsil edən məntiqi strukturlar aiddir. Dil üsulları, onların ifadə formaları məsələsi bu gün dilçilik və liqvo-kulturologiyanın ən mühüm və ən az öyrənilmiş problemdir. Eyni zamanda, bu, etnik cəhətdən şərtlənmiş düşüncənin ən mürəkkəb formasıdır, çünki hər hansı bir etnik qrup yalnız məntiqi təfəkkür sayəsində ətraf aləm haqqında müxtəlif biliklər toplayır.

Dilçilik təfəkkürünün qanunauyğunluqları milli mədəniyyət tərəfindən müəyyən edilməklə, obyektiv xarakter daşıyır. Bununla da dil vasitəsilə etnik təfəkkürün məntiqi aşkarlanır ki, bu da anlayış, mühakimə və nəticə formalarında həyata keçirilir. Şəxsin danışdığı, müzakirə etdiyi, haqqında düşündüyü hər şey onun beynindən sintaktik şəkildə təşkil edilmiş və təkcə dil bloklarını deyil, həm də vizual təsvirləri, hiss təəssüratlarını, sabit assosiasiyaları özündə birləşdirir. Dil daşıyıcısının təfəkkürünün belə başa düşülməsi düşüncənin tam "verballığı" nəzəriyyəsinə uyğun gəlir. Bizim anlayışımıza görə, düşüncə həm də bir sıra etnik və fərdi şəkildə şərtləndirilmiş obrazlarla əlaqələndirilir ki, bunun ən bariz nümunəsi nitqdır. Dil daşıyıcısının təfəkkürü fərdi olmaqla, etnik ümumbəşəri sistemdir və onun əsasını milli mental-dil kontinuumu təşkil edir. O, informasiyanın qavranılmasını, qiymətləndirilməsini, saxlanmasını, çevrilməsini, yaradılmasını və ötürülməsini təmin edən üçlü bütöv (təfəkkür - şüur - dil) kimi təmsil olunur.

Etnik təfəkkür anadangəlmə deyil və irsi xarakter daşımır. Dil daşıyıcısının bütün həyatı boyu ondan faydalanır, ümumi və öz doğma mədəniyyətinin qanunlarına uyğun olaraq düşünür, adekvat nəticələr çıxarır. Dil daşıyıcısı təkcə sillogizmlərdən, sintaktik fiqurlardan deyil, həm də məntiq və sintaksisin varlığından xəbərsiz olsa belə, onun nitqində məntiq və sintaksislə əks olunan düşüncə formaları mütləq şəkildə var olur.

Beləliklə, sintaksisin məntiqini intuitiv şəkildə mənimsəməyin iki yolu var:

1) qanunları bu və ya digər dərəcədə adekvatlığı dil şəxsiyyətinin şüurunda əks olunan və milli dilin formalarında ifadə oluna bilən milli mədəniyyət normalarının mənimsənilməsi;

2) dilin özündə məntiqi formaların (sillogizmlərin) gizləndiyi subformalar var: onlardan dəfələrlə istifadə edən şəxs ("belə ki", "çünki", "belə", "buna görə", "buna görə ki", "çünki", "çünki" və s.) onların səbəb-nəticə əlaqələrini ifadə etdiklərini bilə də bilər, bilməyə də.

İstənilən leksik-qrammatik forma mənalıdır, konkret məzmununa görə fərqlənən müəyyən fikirlər toplusunun ümumi mənasını ifadə edir. Məsələn, mühakimələr müxtəlif fikirlərin formal məzmununu təşkil edən müəyyən məntiqi əlaqənin mövcudluğunun təsdiqi və ya inkarıdır. Məsələn: O, soyuq olduğu üçün gəzintiyə çıxmadı (mühakimə: İnsanlar adətən soyuq havada gəzməyə getmirlər).

Azərbaycan dilində ifadə olunan məntiqi formaların böyük əksəriyyəti entimemlər - mühakimələrdən birinin buraxıldığı qısaldılmış sillogizmlər - əsas müqəddimə, kiçik müqəddimə və ya nəticə şəklində hazırlanır. Bu tip konstruksiyalarda çox vaxt böyük müqəddimə buraxılır. Məsələn, *Bu gün soyuqdur, isti geyinmək lazımdır.* Böyük müqəddimə buraxıldıqda: *Soyuq olanda isti geyinmək lazımdır.* Daha az hallarda isə nəticə buraxılır: *İdmanla məşğul olmaq sağlamlığı möhkəmləndirir və biz hamımız idmanla məşğul oluruq.* Nəticə buraxıldı: *Biz sağlamlığımızı möhkəmləndiririk.* Azərbaycan dilində nitqdə istifadə olunan entimemlər hər hansı mətnin gizliliyini artırmaq vasitəsi kimi xidmət edir.

Azərbaycan dilində məntiqi nəticələrin formal və ya yarı-formal markerləri olan xeyli sayda leksik-sintaktik vasitələr var. Bu konstruksiyalarda sillogizmin üç dərəcəsini qeyd etmək olar: tam aydın sillogizmlər- bunlar adətən bağlayıcı vasitələrlə ifadə olunur ki onlar da özlüyündə cümlənin semantik mənasına istinad etmədən nəticəni ifadə etmək üçün birmənalı liqvistik, formal vasitələr hesab olunurlar. Məsələn: *O qədər qaranlıq idi ki, o, yolu çətinliklə görürdü;* az aydın sillogizmlər- bunlar adətən əvəzlilik, zaman zərfləri, tabesizlik bağlayıcıları ilə ifadə olunurlar. Bu vasitələr yalnız bir-biri ilə əlaqəli cümlə hissələrinin və ya müstəqil cümlələrin semantik mənasının dəstəyi ilə bir nəticə ifadə edə bilər, yəni səbəb və nəticə məntiqi ilə bağlı olan cümlələrin səbəb-nəticə mənasını vurğulayaraq, birləşən vasitə kimi çıxış edirlər. Məsələn: *Hava isti idi və mən evə tələsdim;* daha az aydın sillogizmlər - yalnız iki birləşmiş müstəqil cümlənin semantik mənasına əsaslanır: Məsələn: *Hava isti idi. Uşaqlar dənizə üzməyə getdilər.*

Belə vasitələrin ən geniş forması mürəkkəb cümlələrin strukturunda təqdim olunur. Onlar, ilk növbədə, müəyyən formal işarələrin mövcudluğundan asılı olan əsas və tabe tərəflərin qarşılıqlı düzülüşündə fərqlənirlər. Müqayisə olaraq qeyd edək: *O ayağa qalxmaq üçün hələ çox zəifdir. O, çox zəifdir, ona görə də ayağa qalxa bilmir.*

İki müstəqil cümlənin yaratdığı entimemlərin əksəriyyətində nəticəyə məzmununu göstərən heç bir struktur formant yoxdur. Məna baxımından bağlı olan iki cümlədə məntiqi entimem yalnız semantik məna əsasında, daha doğrusu, onlarda təqdim olunan fikir forması əsasında tanınır ki, bu da məntiqi nəticənin yetərli göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn: 1) *O*

həyəcanlandı. Başladığım nitqi bitirə bilmədi; 2) O, seminarda iştirak etmədi. O, xəstədir. Azərbaycan dilində məntiqi nəticə məzmunun bu tip ifadə üsulları əsasdır. Bu üsul iki cümlənin və ya cümlə üzvlərinin konseptual mənalарının toqquşmasına, formal linqvistik vasitələrin iştirakı olmadan müəyyən məntiqi formalı mühakimələrin müqayisəsinə əsaslanır. Sadə cümlədə həmişə iki belə köməkçi üzv (məntiqi mərkəz) olur ki, onların semantikasının ziddiyyəti səbəb-nəticə mövqeyini yaradır və nəticə təşkil edir. Bu halda, iki mühakiməni nəzərdə tutan anlayışların olduğu məntiqi nəticədən danışmaq olar.

Nəticə etibarlı ilə, dildə göstərilən üç növ linqvistik vasitə (formal, yarı-formal, konseptual) məntiqi işarələr sistemi və ya dilə inteqrasiya olunmuş sillogizmləri yaradır. Dildə məntiqi nəticə məzmunlarının əksəriyyəti iki bir-biri ilə əlaqəli cümlə şəklində ifadə olunur. Belə bir düşüncə formasının mövcudluğu dil və təfəkkür arasında “ayrılmaz əlaqə” məsələsini aradan qaldırır, çünki nəticə çıxarmaların çoxu entimemlərlə təmsil olunur. Bir qayda olaraq, biz yalnız lazımi informasiyanı qarşı tərəfə çatdırırıq, bu halda danışan və dinləyici öz maraq dairələrində olan informasiyanı ötürür, ümumi (lingvokulturoloji) hər şeyi şifahi formada ifadə etməyə ehtiyac duymurlar.

Bundan əlavə, eyni fikri ifadə etmək üçün bir çox sinonim konstruksiyalardan və ya bir çox məntiqi formaları ifadə etmək üçün eyni sintaktik formadan istifadə edilməsi də dil və təfəkkür arasında “ayrılmaz əlaqə” məsələsini aradan qaldırır. Sillogizmin linqvistik forması hər bir dil mədəniyyətinə xas olan praqmatik, kontekstual, stilistik və digər kommunikativ məqsədlərlə tənzimlənir.

Beləliklə, mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların semantik mənasının tədqiqi, bir-biri ilə sıx əlaqəli olan və bir-birini müşayiət edən, fərqli mənalарın təhlilini əks etdirir. Bunlara konsessiv, mənfə, səbəb və ardıcılıq mənalарı daxildir (məsələn: “*Saat gec olsa da, heç kim yatmadı*”). Müasir dilçilikdə bu qəbildən olan ifadələr uzun linqvistik tədqiqat əməllərinə malikdir, lakin müasir dilçilikdə məntiqi baxımından tam mənada tədqiq edilməmiş qalır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M.I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 656 s.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001.
3. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993. 656 с.
4. Сигал К.Я., Юрьева Н.М. Метод эксперимента и его применение в речевых исследованиях. М.: Ключ-С, 2009. 240 с

Açar sözlər: lingvokulturoloji sintaksis, etimem, sillogizm, sintaktik konstruksiya, milli-mədəni şüur.

Key words: linguocultural syntax, etymology, syllogism, syntactic construction, national-cultural consciousness.

Ключевые слова: лингвокультурное синтаксис, этимология, силлогизм, синтаксическая конструкция, национально-культурное сознание.

Linguocultural syntax in the concept of national-cultural consciousness

Summary

Linguistics reflects the the world, the sphere of understanding, linguistic identity, linguistic consciousness, mentality, cultural concepts, intercultural communication. This emerging anthropocentric paradigm does not deny the previous theories, but instead uses their scientific basis. Against the background of this new anthropocentric approach, various areas of linguistics are being reviewed. The approach to syntax in the modern Azerbaijani language from the linguistic point of view is a new paradigm and characterizes the reflection of the national-cultural consciousness in the language.

Лингвокультурный синтаксис в концепции национально-культурного сознания

Резюме

Лингвистика отражает этнокультурную картину мира, сферу понимания, языковую идентичность, языковое сознание, менталитет, культурные концепты, межкультурную коммуникацию. Эта формирующаяся антропоцентрическая парадигма не отрицает предшествующие теории, а использует их научную основу. На фоне этого нового антропоцентрического подхода пересматриваются различные области языкознания. Подход к синтаксису в современном азербайджанском языке с лингвистической точки зрения представляет собой новую парадигму и характеризует отражение в языке национально-культурного сознания.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Sevil Nəcəfova ¹²⁰
NƏSİMİ DİLİNİN ZƏNGİNLİYİ

Giriş. Orta əsrlərin böyük mütəfəkkir şairi İmadəddin Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradan, öz fəlsəfi fikirlərini bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli sənətkardır. Onun yaradıcılığı Azərbaycan xalqının bədii, fəlsəfi həyatında çox önəmli rol oynamışdır. İlk vaxtlar “Hüseyni” təxəllüsü ilə yazan Nəsiminin (1369-1417) yaradıcılığa nə vaxtdan başladığı məlum deyildir. Nəsimi Azərbaycan əruzunun bəzi bəhrlərini ana dilli şeirimizə ilk dəfə tətbiq etmiş və ona yeni nəfəs gətirmişdir. Onun yaradıcılığında əruz vəzninin bir çox bəhrlərində yazdığı qəzəlləri geniş yer tutur.

Nəsimi dilinin orijinallığı “Divan” ədəbiyyatı nümunələrində aydın ifadəsini tapmışdır. Onun rübailəri, tərcibənd, mürəbbə, tüyuqları, müstəzad, məsnəvi, rübai, qəzəl və s. formaca müxtəlif və məzmunca rəngarəngdir. Akademik Həmid Araslı yazır ki: “Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin ilk qəzəl nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dildə ifadə etməyi bacaran qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur. Onun ana dilindən başqa ərəb və fars dillərində də yaratmış olduğu divanlar şairin adının öz vətənindən çox-çox uzaqlarda, bütün Yaxın Şərqdə şöhrətlənməsinə səbəb olmuşdur” (1, s. 14).

Əsas hissə. İmadəddin Nəsimi də sələfləri kimi sözə böyük dəyər vermiş və məşhur “Söz” qəzəlində sözün gücünü, yığcamlığını özünəməxsus tərzdə təsvir etmişdir:

Aqıl isən sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bigirandır söz
Dinləgül bu sözü ki, candır söz.
Aliyü-asiman məkandır söz.
Şeş cəhətdən münəzzəh anlavü bax,
Sövlə kim, xaliqi-cahandır söz

Başqa bir misrasında isə Nəsimi sözün təsirini Kəbəyə bərabər tutması məlum olur.

Kə'bədə istər idim, bütخانədə buldum səni,
Bağladım uş belimə zünnar, səndən dönməzəm.

Sair xalq üslubunda yazdığı seir formalarında formaca eyni, lakin mənaca müxtəlif omonim sözlərdən məharətlə istifadə etməklə cinas qafiyə yaratmışdır.

Sənsiz nə yesəm, qüssəvü qəm, dərd ilə qandır,
Gəlgil, dodağın şərbətinə canımı qandır (2, s. 258).

Dilin sadəliyi, fikrin aydın ifadə edilməsi Nəsimi poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini təşkil edir. O, yeri gəldikcə, təşbih və istiarə kimi bədii təsvir vasitələrindən istifadə edərək emosionallıq yaratmışdır:

Allahü əkbər, ey sənəm, hüsnündə heyran olmuşam,
Qövsi-qüzehdür qaşların, yayına qurban olmuşam.
Üzündür ol cənnət gülü, boyun həqiqət sərvidir,
Eşqində mən bülbül kimi aləmdə dəstan olmuşam (3, s. 135).

Nəsimi qəzəllərində bədii təsvir vasitələri ilə yanaşı bədii ifadə vasitələrindən də istifadə etmişdir. Belə ki, qəzəllərində ritorik suallarla öz sevgisinin çarəsizliyini bəyan etmişdir:

Dilbərə, mən səndən ayru ömrü canı neylərəm?
Tacü təxtü mülkü malü xanımını neylərəm?
İstərəm vəsli-camalin ta qılam dərdə dəva,
Mən sənin bimarınam, özgə dəvanı neylərəm? (4, s. 120).

Nəsimi şeirlərində əfsanəvi quşu Simurq eşqi, Qaf dağına isə aşiqi kimi rəmzləşdirir və yazır ki :

Eşq imiş simurgü aşiq kuhi-Qaf,
Eşqə sığmaz lafı eşq olmaz gəzaf.
Kim ki, istər Kəbəyi qılmaq təvaf,
Həm içi safi gərək, həm daşı saf (5, s. 578).

Şairin “Divan”ında yer alan poeziya nümunələrindəki həmcins xitablar onun lirik və incə ruhlu aşiq olmasını təsdiq edir: bura

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdəmin, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım (5, s. 160).

Nəsimi böyük bir ədəbi məktəb kecmis və özü də bir məktəb yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, XIV-XVI yüzilliklərdə hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəsiminin adı ilə səslənsə də, ideyalarının geniş yayılması isə onun müridi olmuş Nəsiminin adı ilə bağlıdır. Belə ki, rübailərində hürufiliyin ideyalarını təbliğ etmiş və saylardan simvolik mənaları ifadə etməklə şeirin təsir gücünü daha da artırmışdır.

Zahidin bir barmağın kəssən, dönər həqdən qaçar,
Gör bu miskin aşiqi sərpa soyarlar, ağrımaz (6, s. 125).

¹²⁰ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. sevilnecfova99@gmail.com

Nəsiminin dünyasına görə, yaxşı və pis insan yox, aqıl və cahil insan var. Şair insanı səadətə aparən yolun istiqamətini poetik nümunələrində özünəməxsus səciyyələndirir:

Əya, mömin, gər istərsən səadət,
Özünə peşə qıl daim se adət.
Əvvəl təbi-lətifü xülqi-niku,
İkinci həm kərəm, cüdü səxavət.
Üçüncü, olma hərgiz bivüzu sən,

Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq, deyir ki, “Nəsimi insanı sevməsi ilə bu gün bizim üçün əzizdir” (7).

O, “Gənci-nihan mənəm mən uş”, qəzəlində isə çəkinmədən özünü dövrünün natiqi kimi verməsi aydın şəkildə görülür:

Adım Nəsimidir, bu gün oldum kəlami-natiq uş,
Həm ayinə, həm nuri-həq, həm Fəzli-yəzdan olmuşam (4, s. 70).

Nəsiminin şerlərində onun bütün varlığı ilə Allaha bağlılığı və Qurani-Kərimlə bağlı sözlərin əziz tutulmasını aydın görmək olur :

Oxuram ismində bismillahir-rəhmanir-rahim,
Ey sifətdir sifətin gül hüvallahü əhəd.

Nəsimi əksər şerini sevimli Həzrət Məhəmmədin müqəddəsliyinə həsr etmişdir. Məs:

Peyğəmbərin sözüdür, həm tanrının kəlamı,
Şol əhdü şol əmanət gör kim, nə iddiadır.

Nəsimi mövcud quruluşun ədalətsizliyinə də səssiz qalmamış, cəsərlə, qorxmadan şerlərində təbliğ etmişdir:

Sadiq oldur dilini könlü ilə bir eləyə,
Əyri dildən nəsnə gəlməz, durmuşam nigarinə !

Məmməd Arif Dadaşzadə onun bu xüsusiyyəti haqqında yazır: “Məğrur şəxsiyyət, nadir istedadlı şair Nəsimi insan şəxsiyyətinin alçaldılması ilə heç cür barışa bilmir, bütün varlığı ilə bu ədalətsizliyə kəskin etiraz edirdi” (8).

Nəsiminin poetikasında təkrarlar nitqinin ifadəliliyinə daha çox emosional çalar qatır və onu rəngarəng edir :

Bivəfadır çün bu aləm, kimdən istərsən vəfa,
Bivəfa aləmdə sən yarı-vəfadar istəmə [9, s. 225].

Nəsiminin poetikasında təkrarlar daha çox emosional çalarların zənginliyindən doğur. “Mətn onunla nəfəs alıb yaşayır” (10, s. 147)

Nəsimi canlı danışq dilində işlənən atalar sözləri, aforizmlərdən, zərb – məsəllər, hikmətli sözlərdən də geniş istifadə etmişdir.

...Aşıqın nilə oynar dilbərinsimin əli,
Ey yabançı aşıq, əbsəm girmə canın qanına.
Çəkməyəneşqin bəlasın, görməyən hicrin qəmin,
Dərdi dərmansızdır anın, çarə yox dərmanına. (4, s. 19).

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi özündən sonra zəngin bir irs qoyub getmişdir. Onun yaradıcılığı bu gün də üslubundakı məlahətə, yüksək bəşəri hisslər ifadə etdiyinə görə Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında geniş yayılmış, özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir.

Nəsiminin biblioqrafik tədqiqi ilk dəfə Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə 600 illik yubileyi YUNESKO-nun tədbirləri siyahısına daxil edilmiş və 1973-cü ildə beynəlxalq miqyasda qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev cənabları da “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi” və 2019-cu ilin “Nəsimi İli” elan edilməsi haqqında 2019-cu il Sərəncamı şairin ruhuna verilən dəyərini misilsiz ifadəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. Fədakar şair. İmadəddin Nəsimi, B: “EAAZP”, 1942, 20 s.
2. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı, “Lider”, 2004, 336 səh. Burada birinci və ikinci misrada işlənən “qandır” sözləri cinasdır.
3. İmadəddin Nəsimi. “Seçilmiş əsərləri”. Tərt. Ə.Səfəri. Bakı, “Maarif”, 1985
4. İMADƏDDİN NƏSİMİ SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ İKİ CİLDDƏ I CİLD “LİDER NƏŞRİYYAT” BAKI-2004
5. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri / Tərtib etdi H.Araslı. Bakı: Azərnaşr, 1973, 678 s.
6. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 2004, 366 s.
7. İ.Həbibbəyli İ. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu: Davamlı ənənələr və müasirləşmə “Azərbaycan” qəzeti, 2013, 28 dekabr
8. M.Arif. Seçilmiş əsərləri. II cild. Azərb.EA nəşriyyatı.1967, s. 164
9. Nəsimi. İraq divanı. Bakı, Yazıçı, 1987, 336 s.
10. Hüseynov M. Səsin poeziyası Bakı, Elm və təhsil, 2010, 318 s.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, ədəbi dil, şer, hürufilik, qəzəl

Ключевые слова: Имадеддин Насими, литературный язык, стихи, хуруфизм, газель

Key words: Imadaddin Nasimi, literary language, poetry language, hurufi ideas, ghazal

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin və çoxcəhətli bədii, fəlsəfi irsinin öyrənilməsi, təbliği müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İmaməddin Nəsimi bədii söz sənətinin son

dərəcə qiymətli incilərini meydana gətirmisdir. Nəsimi dilin zənginliklərindən qəzəllərində özünəməxsus bir ustalıqla istifadə edir. Nəsimi bir sıra sairlərdən fərqli olaraq seirin qafiyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, hər üç dildə yaratmış olduğu seirlərində orta əsr poetikasının tələblərinə uyğun olaraq müvəffəqiyyətli qafiyələr işlətmisdir. Nəsiminin seirlərində böyük vəcdlə tərənnüm edilən insan da məhz özünü anlayan, varanmışların ən qiymətli olan ali şəxsiyyətdir. Sairin fikrincə, kamil insan elə bir mənəvi zənginliyə malikdir ki, onda hər iki cahan - maddi və mənəvi aləm sığışa bilər, belə insan elə ilahi dəyəərə malikdir. Şair əsrlərdən bəri Şərqi xalqlarının yaddaşında yaşamaqdadır.

The wealth of the Nasimi language

Summary

Imadaddin Nasimi is a great humanist artist who created the first examples of philosophical poetry in native language in Azerbaijani literature. Nasimi constitutes a special milestone in the history of Azerbaijani literature with ancient roots and old traditions. Ghazal Nasimi uses the richness of the language in her ghazals with a unique mastery. Unlike some other poets, Nasimi paid special attention to the rhyme of the poem, and used successful rhymes in the poems he created in all three languages in accordance with the requirements of the Middle Ages poetics. Man, who is praised with great ecstasy in Nasimi's poems, is the supreme personality who understands himself and is the most valuable of all creations. According to the poet, a perfect person has such spiritual wealth that both worlds - material and spiritual worlds can fit in him, such a person has such a divine value. The creativity of the artist has had a powerful impact on the development of artistic and social thought of a number of peoples

Богатство языка Насими

Резюме

Имадеддин Насими - великий поэт-гуманист, создавший первые примеры философской поэзии на родном языке в азербайджанской литературе. Имамаддин Насими создал чрезвычайно ценные художественные жемчужины.

Насими использует богатство языка в своих газелях с уникальным мастерством. В отличие от некоторых других поэтов, Насими особое внимание уделял рифмовке стихотворения, а в созданных им стихах использовал удачные рифмы на всех трех языках в соответствии с требованиями средневековой поэтики. Человек, воспетый в стихах Насими с большим упоением, есть высшая личность, понимающая себя и самое ценное из всех творений. По мнению поэта, совершенный человек обладает таким духовным богатством, что в нем могут поместиться оба мира — материальный и духовный мир, такой человек имеет такую божественную ценность, бескрайняя. Имя Имамеддина Насими, является символом героизма во имя свободы мысли и веками остается в памяти народов Востока.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qasımova Yeganə Nəriman q.

POETİK MƏTNLƏRİN BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tərcümə tarixi uzaq keçmişlərə kök salır və o, insan fəaliyyətinin qədim növlərindən biridir. “*Bizim eradan üç min il öncə mixi yazılı şumer yazıları arasında tərcüməçilər üçün ikidilli sözlüklərə rast gəlinir. Məlumdur ki, qədim Babilədə və Assuriyada tərcüməçi qrupları vardı, onlar hakimiyyətin əmrlərini məğlub edilmiş xalqlara çatdırırdılar. Ümumiyyətlə, tərcüməçilər olmadan dilləri ayrı-ayrı olan xalqların yaşadığı bir çox ölkələri işğal etməklə yaranan qədim imperiyaların varlığı mümkün deyildi*” (13).

Aydın ki, yazılı tərcümə şifahi tərcümədən sonra yaranıb. Belə ki, “*İlk yazılı tərcüməçi olan Lusiy Liviy Andronik (b.e.ə. 275-200) Homerin “Odiseya” əsərini yunan dilindən latın dilinə tərcümə etmişdi. Bu tərcümə 200 il boyunca Roma məktəb proqramına salınmışdı*” (13). Elə bu tərcümə, habelə Romada yaşayan Publiy Terentiy Afra (b.e.ə. 190-159), eləcə də Vergiliy, Katull və Frank (b.e.ə. I əsr) tərəfindən poeziya nümunələrinin tərcümə edilməsi bədii tərcümənin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycan tərcümə sənətinin öz ənənəsi vardır və bu şanlı ənənə çoxəsrlik bir keçmişə, tarixə söykənir. Alimlərimizin gəldiyi qənaətə əsasən, “*Azərbaycan tərcümə sənətinin altı əsrlik uzun bir tarixi vardır. Bu tarix Marağalı Əvhədinin qəsidəsinin (XIV əsr) şair Nəsimi tərəfindən fars dilindən Azərbaycan dilinə çevrilməsi ilə başlanır*” (6, s. 41).

Filologiya elmi inkişaf etdikcə, poetik əsərlərin bədii tərcüməsi ilə bağlı məsələ gündən günə ciddiyyət kəsb edərək, problemə çevrilmişdir. Zaman bu problemin yaranmasından bizi ayırdıqca, onun yeni aspektləri üzə çıxır, hər yeni aspekt də yeni baxış, yeni yanaşma tələb edir. Təbiətin ərsəyə gətirdiyi görünən və görünməz hər varlığın mahiyyəti tam dərk edilmədiyi kimi, poetik mətnin bədii tərcüməsinin də son nöqtəsini qoyan, son sözünü deyən yoxdur və ola da bilməz. Dahi şairimiz Nizami çox düzgün olaraq bu qənaəti bölüşür ki, heç nəyi sonadək öyrənmək olmaz, zira hər öyrənilənin öyrənilməmiş sirləri qalır:

O şey ki, bizlərə lap aşikardır,
Orda da gizli bir xəzinə vardır (5, s. 67).

Mənəvi mədəniyyətin ölçüləri genişlənməklə, düşüncənin məhsulu olan sözə, o sıradan bədii sözə böyük ehtiyac yarandı və bu, get-gedə özünü daha qabarıq biruzə verir. Sözə bədii don geyindirməyi təbiət şairlərin çiyinləri üzərinə qoyub. Dənizin dibindən dalgıncı çıxardığı hər sədəfdə dürr olmur, olursa da, yaxşı dürr olmur. Qənaətimizcə, şair düşüncəsi–dalgıncı, yazdığı söz–sədəf, poetik görkəm verdiyi söz–dürr olur. Dürr dağılmadan hardasa dörd yüz il qala bilir, amma bədii söz zaman selinin axarını, basqısını yararaq, min illər boyu yaşaya bilir, yaşadığıca, insanlara mənəvi zövq bəxş edir, insan dühasının önündə oxucunu mat qoyur və oxunduqca, öz müəllifini diri saxlayır. Homer, Nizami, Dante, Füzuli, Şekspir, Bayron, Puşkin, Höte kimi şairləri ölməz edən bədii sözlərinin platonik olmasıdır.

Doğrudur, dili yaradan və yaşadan xalqdır, ondan sözü alıb onu bədiiləşdirən isə şairdir. Hər sözdə xalqın ruhu, imzası olsa da, məşşatə kimi sözü bəzəyən, zərgər kimi cilalayan, tacir kimi söz bazarına çıxaran məhz şairdir. Buna görə, bədii söz yaradıcı olan şair içindən çıxdığı xalqın zəngin, axar-bitməz sözyaratma bulağına mütəmadi, ara vermədən müraciət etməli, onun söz bulağından vaxtaşırı su içməlidir. Demək, poetik əsərin taleyi xalqa bağlılıqdadır. Neçə-neçə söz var ki, bədii dildə sinonimi, antonimi ya azdır, ya da yoxdur. Baxıb görürük ki, onlar danışmaq dilində, dialekt sözündə işləkdir.

Əsl şairin rahatlığı olmur, az qala yuxuda da axtarışda olur. Şair gərək həm də rəssam olsun. Tələbkar oxucu beynində yaratdığı sözə bədii boyalar çəkən rəssam olmalıdır. Demək, şair sadəcə şair olursa, zəif şair olacaq. Şair, dediyimiz anlamda, həm də rəssam olsa, böyük şair olub qəlbləri fəth edəcək. Azərbaycan şairəsi Nigar Rəfibəylinin farscadan azərbaycancaya etdiyi poetik tərcümələr ona görə ürəyə yatımlıdır ki, o, XII əsrdə yaşamış Məhsəti Gəncəvinin sadəcə mütərcimi deyil, həm də sözün geniş anlamında onun rəqibi kimi çıxış edir. Şairənin səsləndirdiyi sözlər, ola bilsin, orijinalda yoxdur, amma kontekstə oturur və ona gözəl görkəm verir. N.Rəfibəylinin bir rübai tərcüməsinə nəzər yetirək:

Dün kaşı küzəmi daşlara çaldım,
Sərxoşdum, bilmədim, əlimdən saldım.
Küzə dilə gəlib dedi ki, mən də
Sənin kimi idim, bu günə qaldım (1, s. 4).

Göründüyü kimi, “dünən” yerinə “dün” olması, “küzə” yerinə “kaşı küzə” olması, “daşlara vurdu” yerinə “daşlara çaldım” olması, “dedi” yerinə “dilə gəlib dedi” olması, “belə oldum” yerinə “bu günə qaldım” olması bu şeir parçasını xalqın sevimlisi edib. Belə tərcümə sənət nümunəsidir.

Uğurlu poetik tərcümə elə tərcümə sayılır ki, orijinalın poetikliyini, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin sıxlığını və sabit söz birləşmələrinin bolluğunu qoruyub saxlasın. Azərbaycan alimi S. Əlizadə yazırdı ki, “*Diqqəti çəkən mühüm əlamətlərdən biri də Füzuli əsərlərində xalq ifadələrinin - sabit söz birləşmələrinin (frazemlərin) sıxlığıdır. Qətiyyətlə demək olar ki, ədəbi dilimizə ilk dəfə ən çox sabit söz birləşməsi gətirən və bədii dildə xalq ifadələrindən ardıcıl, həm də yaradıcı istifadə edən, onların ekspressivlik imkanlarını genişliyi ilə açıb göstərən, onlara söz ustalarının inamını artıran və nəhayət, həmin kateqoriyanı öz fərdi dil üslubunun qüdrətli, çevik amilinə çevirən yazıçı Füzulidir*” (2, s. 24).

Hər bir poetik əsərin özünə xas dili var. Mütərcim əsərin poetik tərcüməsinə başlamazdan öncə şairin həyatına səfər etməli, konkret əsərdə o, necə düşünürsə - elə düşünməli, nəyi sevirsə - onu sevməli, nədən acığı gəlersə - ondan acığı

¹²¹ AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

gəlməli, hansı misrada frazeoloji vahidləri işlədirsə - onları saxlamalı, orijinal əsərin bədii ifadə-təsvir vasitələrinə biganə qalmamalıdır. M.Rzaquluzadənin fikirləri diqqətə şayandır: *“Bədii tərcümədə, xüsusən şeir tərcüməsində ən münasib üsul, əlbəttə, hər cəhətdən orijinalın bütün xüsusiyyətlərini mümkün qədər geniş əks etdirən üsuldur ki, bunun üçün əsərin yarandığı mühitə getmək, müəllifin tənəffüs etdiyi hava ilə tənəffüs etmək, onun düşündüyü kimi düşünməyə, onun duyduğu kimi duyumağa çalışmaq, onun yalnız fikirlərini deyil, hissini, zövqünü də mənimsəyib oxucuya çatdırmaq lazımdır”* (7, s. 144).

Şedevr olan poetik mətn, qənaətimizcə, iki dəfə doğulur - onu yazanda, onu bədii tərcümə edəndə. Poetik tərcümənin taleyi şair-mütərcimin istedadından birbaşa asılıdır. Rus akademiki V.Vinoqradov yazır ki, *“Bədii əsərin, onun dilinin, məzmununun öyrənilməsi xalqın müvafiq inkişaf dövrünün ictimai həyatını dərinləndirən dərk etməyə, bu epoxanın mədəniyyətini, ədəbiyyatını və incəsənətini hərtərəfli bilməyə, ümumxalq danışq və ədəbi dil və o zaman üçün onun səpkiləri haqda aydın təsəvvürə, müəllifin yaradıcı metoduna və onun özünəxas fərdi söz- bədii ustalığına dərinləndirən nüfuz etməyə əsaslanmalıdır”* (10, s. 171).

Poetik əsər milli nitq mədəniyyətinin daşıyıcısı və yaradıcısıdır. Şair xalqın yaddaşına, milli kökünə, söz ehtiyatına və ilhamına söykənərək, sözləri seçir, onları kombinə etmək üçün düşüncə süzgecindən keçirir, onlara milli ruh – nəfəs – duyum verir. Bununla da, mütərcimin çiyinlərinə ağır yük qoyur. Şairin keçdiyi bu poetik yolu, keçirdiyi acıları şair-mütərcim keçməyə və keçirməyə, orijinal dahiyənə olsa belə, bədii tərcümə sönük olacaq, ürəklərə yol tapa bilməz. Şair-mütərcimin böyüklüyü odur ki, klassik ya çağdaş ingilis poetik nümunələrini Azərbaycan türkcəsinə çevirəndə, mətn düzgünlüyü ilə yanaşı ingilis ruhunu- nəfəsini-duyumunu mümkün qədər saxlasın. Bu fikrin məntiqi ardı olaraq, R.Novruzov belə bir qənaəti bölüşür ki, *“Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi mütərcimdən geniş hərtərəfli bilik, bacarıq, istedad tələb edir. Buraya həm hər iki dilin fonetik, qrammatik, leksik, frazeoloji, paramioloji cəhətlərini, xüsusiyyətlərini, həm də hər iki xalqın həyat tərzini, milli mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini bilmək kimi amilləri daxildir”* (6, s. 43).

Söhbət əgər poeziyanın lirik qolundan gedirsə, o zaman mütərcim daha ayıq-sayıq olmalı, şair qəlbinin dərin qatlarında yatan daxili aləm onun poetik tərcüməsində doğuşa yeni vəsiqə qazanmalıdır. Azərbaycan tənqidçisi Məmməd Arif rus tənqidçisi V.Belinskiyə istinadən vurğulayır ki, *“Lirik poeziya (epik poeziyanın ziddinə olaraq) əsasən subyektiv, daxili poeziyadır, şairin öz-özünü ifadə etməsidir”* (4, s. 161).

Hər bədii tərcümə Azərbaycanın ədəbiyyat tarixində bir hadisədir. Axı tərcümə olunan əsər mənsub olduğu xalqın mənəvi mirası və qan yaddaşı olmaqla bərabər, o xalqın varlığını, dilinin gücünü və potensialını açıb göstərən təbliğatçıdır. M.İskəndərzadə demişkən, *“Tərcümə sayəsində bir çox bədii formalar - janr, stil, bədii təsvir vasitələri, priyomlar və sair təbliğ olunur”* (11, s. 43).

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın bir çox şair və yazıçıları əcnəbi dillərdən, əsasən ruscadan, Azərbaycan dilinə bədii-nəsr nümunələrini tərcümə etmişlər. Bu sırada M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, A.A.Bakıxanov, H.B.Zərdabi, N.Nərimanov, A.Şaiq, A.Səhhət və digərlərinin adlarını qeyd edə bilərik. Bu ədiblər tərcümə sənətimizin öncülləri, ilkinləri olmaqla, özlərindən sonra gələn ədiblər üçün poetik-nəsr yolunun binasını qurublar. Hər şeyi köhnədən zaman axarı bu tərcümələrdən də yan keçməmişdir. Onlarda çox sayda ərəb-fars söz və terminləri olduğu üçün, müasir Azərbaycan oxucusu onları oxuya bilmir ya da oxumağa çətinlik çəkir. Odur ki, onları yeni prizmadan, yeni səpkidən, dilimizdə yaşayış haqqı qazanan yeni-yeni söz və ifadələr baxımından tərcümə etmək lazımdır. Rus şeirinin ən mahir şair-tərcüməçisi olan S.Marşak tərcümə işini incəsənət sayaraq, vurğulayır ki: *“Tərcümə – incəsənət olub, orijinalın dilində özünün dəqiq ifadəsini tapmış gizli ifadələri, obrazları, hislərin ən incə çalarlarını ayrı dildə yenidən yaratmağa xidmət etməlidir”* (12, s. 772).

Azərbaycanda sovet quruluşu olan dövrlərdə Azərbaycan dilinə poetik tərcümə daha geniş vüsət almışdır. Bu bədii prosesə bir şair ordusu qatılarsa da, hər bir şair-tərcüməçi uğur qazana bilməyib. Orijinala yaxınlıq baxımından, bədii ruhu saxlamaq nöqteyi-nəzərindən S.Vurğun, M.Rahim, R.Rza, O.Sarıvəlli, M.Dilbazi, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə, M.Araz, C.Novruz kimi şairlərin tərcümələri təqdirə layiqdir.

Dahi ris şairi A.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını S.Vurğun Azərbaycan türkcəsinə çevirəndə tərcümə sənətinin şah əsərini yaratmış oldu. Bu tərcümə orijinalın yığcamlığını, bədii ruhunu, fikir sıqlətini, mənə dərinliyini, səslənmə axarlığını tam ehtiva edir. Onu azərbaycanca oxuyan rusca oxumuş kimidir. Böyük şairimiz nələrin hesabına bu uğurları qazana bildi? Dərin qənaətimizcə, əvvəla, S.Vurğunun parlaq-fitri şairlik istedadı vardı, sonra Azərbaycan dilini çox dərin bildirdi, sonra rus dilinə və onun poetik incəliklərinə yaxşı bələd idi, sonra da 37-ci ilin sərtliyini nəzərə almaqla, işinə olduqca məsuliyyətlə yanaşırdı.

Sovet dövründə ingiliscə-fransızca-almanca əsərləri orijinaldan yox, ruscadan azərbaycancaya çevirirdilər. Demək, orijinaldan ruscaya edilən nümunələrdə, təbii ki, səhvlər olurdu, amma ruscadan azərbaycancaya çevirəndə, edilmiş səhvlərə əlavə səhvlər qatılırdı. Nəticədə, Azərbaycan mətni orijinaldan uzaq düşürdü. Odur ki, həmin üç dildən dilimizə edilən bütün nümunələr yenidən, birbaşa orijinaldan tərcümə edilməlidir. Bu işdə əsas tələb odur ki, şair-mütərcimlər sadəcə şair yox, istedadlı şair olmalı, həm də orijinalın dilini, o cümlədən ingilis dilini mükəmməl bilməli, anlama bilmədiyi bir misra da olmamalıdır.

Qeyd edək ki, S.Vurğun sonralar dahi Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını, klassik gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərini də Azərbaycan dilinə çevirib. Amma bu iki tərcümə əsəri “Yevgeni Onegin”in tərcümə variantının səviyyəsinə qalxmadı. Bəs niyə? A.Puşkinin dühası Ş.Rustavelidən üstün olsa da, Nizami dühasından aşağı idi. S.Vurğun, düzünə qalsa, “Leyli və Məcnun” əsərini daha usta tərcümə etməli idi. Nəzərimizcə, bunun səbəbi odur ki, S.Vurğun həmin poemanın yazıldığı fars dilini bilmirdi, şərqsünas Mübariz Əlizadənin filoloji tərcüməsini poetik dilə

çevirmişdi. Demək, şair sətri tərcüməni poetik dilə çevirəndə orijinalın bədii ruhunu itirir, orijinalın aldığı nəfəs ilə nəfəs ala bilmir, orijinalın düşündüyü kimi düşünə bilmir və bununla da, orijinalın bədii-estetik-lingvistik-semantik-leksik aarasından kənar qalır.

“Yevgeni Onegin”ni tərcümə edəndə hansı çətinliklərə rast gəldiyini S.Vurğun poetik dildə belə təsvirə çəkir:

Axıtım alnımın incə tərini, -
Yanmadım ömrümün iki ilinə,
Rusiya şeirinin şah əsərini, -
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə (8, s. 3).

Həqiqi sənət nümunəsinə baxın ki, təkcə bu dörd misrada “tərimi axıtım” frazeoloji feili “çox zəhmət çəkdim” deməkdir, “inci” epitetdir, “yanmadım” feili “peşman olmadım” mənasında polisemik feildir, “Rusiya şeirinin şah əsəri” ifadəsi “Yevgeni Onegin” poemasının perifrəzidir, “çevirdim” feili “tərcümə etdim” anlamında polisemik feildir və “Vaqifin şirin dili” ifadəsi “Azərbaycan dili” birləşməsinin perifrəzidir. Sitatda altı lingvo-poetik özəllik yer alır.

Diqqətə çatdırmaq ki, *"Tərcümə ədəbiyyatı hər bir xalqın həyatına, onun mədəni inkişafına qüvvətli təsir göstərən bir amildir. Tərcüməçi başqa dildən öz ana dilinə əsərlər tərcümə etməklə öz xalqının görüş dairəsini, onun elm və mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin qüdrətini genişləndirir, digər xalqların isə mütərəqqi ideyalarını, elmi nailiyyətlərini, qiymətli nümunələrini ona tanıtır, bütün bunlardan əlavə, mütərcim bir də öz ana dilini zənginləşdirir, ona yeni sözlər, yeni ifadələr gətirir"* (3, s. 10).

Azərbaycan müstəqil olandan, eləcə də ondan bir az öncədən bəri rus dilindən yan keçməklə, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə poetik tərcümələr olunur. Bir çox mütərcimlər, o cümlədən Ş.Nağiyeva, H.İsaxanlı, K.Nəzirli, H.Rza və sairləri ingilis poeziyasından poetik tərcümələr ediblər. Bu poetik tərcümələrin heç biri peşəkar səviyyədə deyil, orijinalın ciddi tələblərinə cavab vermir. Günah tərcümə olunan Azərbaycan dilində deyil, onların poetik istedadının məhdud olmasındadır. Axı poeziya təbiətin yaratdığı ən zəngin və sonsuz varlığı sayılır. Yeri gəlmişkən, V.Belinskiyə görə, *"Poeziya incəsənətin ən ali növüdür. Qalan istənilən incəsənət az-çox sıxılıq durumdadır və yaradıcı fəaliyyətində təzahürün etdiyi material ilə məhdudlaşır"* (9, s.215). Beləliklə, poeziyanı tərcüməsində onun özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə, bu prosesdə əsas problemlərdən olan milli özünəxaslığı qoruyub saxlamaq, əsərin ruhunu və yazıldığı dil xüsusiyyətləri və əsərin məzmun və lingvo-poetik gözəllikləri qorunub saxlanılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan, ədəbi-bədii jurnal, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin aylıq ədəbi-bədii orqanı, Bakı, 2018, 7-8-ci sayları, səh.5-7.
2. Əlizadə S., Füzuli sözlünün sehri, məqalə, M.Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 s.
3. İsmayılova O., "Tərcümə haqqında bəzi mülahizələr və orijinala sadiqlik", "Elm" qəzeti, 2010, 21 sentyabr.
4. Məmməd A., Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı", 1967, 620 c.
5. Nizami G., Leyli və Məcnun, Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 288 s.
6. Novruzov R. və digərləri, Tərcümə nəzəriyyəsi, Bakı, "Mütərcim", 2010, 184 s.
7. Rzaquluzadə M., Bayronun poeziyası, məqalə, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, Bakı, 1968, 27 yanvar.
8. Vəfəli A., Vaqifin şirin dilində, "Ədəbiyyat" qəzeti, 2012, 13 yanvar.
9. Белинский В.В., Избранные эстетические работы, Москва, "Искусство", 1986, 260 с.
10. Виноградов В.В. О языке художественной литературы, Москва, "Государственное издательство художественной литературы", 1959, 653 с.
11. Искандерзаде М., Мастерство художественного перевода, Баку, "Apostroph", 2013, 148 s.
12. Эткинд Е.Г. Мастера поэтического перевода. XX век, Санкт-Петербург, "Печатный двор", 1997, 880 с.
13. <http://studfiles.net/preview/1666679/>

Açar sözlər: poetik, mətn, spesifik, bədi, tərcümə, poeziya

Ключевые слова: poetic, textual, specific, artistic, translation, poetry

Key words: поэтический, текстовый, конкретный, художественный, переводческий, поэтический

Художественный перевод поэтических текстов особые характеристики

Резюме

В статье рассматриваются особенности художественного перевода поэтических текстов. Как было сказано, поэтическое произведение является носителем и создателем национальной речевой культуры. Поэтому поэт подбирает слова, исходя из народной памяти, национальных корней, словарного запаса и вдохновения, пропускает их через фильтр мысли, соединяет их, придает им национальный дух - дыхание - ощущение. Это ложится тяжелым бременем на плечи переводчика. В статье описывается учет поэтической мысли поэта в процессе перевода и придаваемые им условия. Когда взаимодействие между поэтом и переводчиком переводит английские поэтические образцы на азербайджанский турецкий язык, английская душа-дыхание-чувство должно быть сохранено наряду с правильностью текста, и его уникальные особенности должны быть учтены при переводе поэзии. В частности, необходимо сохранить национальную идентичность, что является одной из главных проблем в этом процессе, дух произведения и особенности языка, на котором оно написано, содержание и лингвопоэтическую красоту произведения. работа должна быть сохранена.

Artistic translation of poetic texts specific characteristics

Summary

The article examines the specific features of literary translation of poetic texts. As mentioned, the poetic work is the carrier and creator of the national speech culture. Therefore, the poet chooses words based on the people's memory,

national roots, vocabulary and inspiration, passes them through the filter of thought to combine them, and gives them the national spirit - breath - sensation. This puts a heavy burden on the translator's shoulders. The consideration of the poet's poetic thought in the translation process and the conditions given to them are described in the article. When the interaction between the poet and the translator translates the English poetic examples into Azerbaijani Turkish, the English soul-breath-feel should be kept along with the text correctness and its unique features should be taken into account in the translation of the poetry. In particular, it is necessary to preserve the national identity, which is one of the main problems in this process, the spirit of the work and the features of the language in which it was written, and the content and linguo-poetic beauty of the work should be preserved.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

CƏLİL MƏMMƏDOULUZADƏ VƏ ANA DİLİMİZ

Giriş. XIX əsrin ikinci yarısında ana dilimizin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda M.F.Axundzadə tərəfindən aparılan mübarizəni XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə və onun yaratdığı “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi davam etdirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ilk nömrəsi 1906-cı il aprel ayının 7- də dərc edilmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə başlamaqla nəinki, Azərbaycanda, həm də türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə satirik jurnalistikanın əsasını qoymuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Qafqaz xalqlarının, geniş mənada müsəlman Şərqi, xüsusən Azərbaycanın milli oyanışı və dircəlisəndə böyük rol oynamışdır. Molla Nəsrəddin” jurnalı fədakarlıq və milli qeyrət məktəbi olmaqla bərabər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatına həm də yeni nəsr üslubu, bir növ hamının başa düşəcəyi sadə bir dil gətirmişdir. “Molla Nəsrəddin” haqqında özü etiraf edirdi ki, təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı.

Əsas hissə. Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığını doğma ana dili üzərində qurmuş və doğma dilinə bağlılığı Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında ilk satirik mətbu orqanı olan “Molla Nəsrəddin” in bütün nömrələrində öz əksini tapmışdır.

Jurnalının ilk nömrəsində (Tiflis, 1906, 7 aprel) "Sizi deyib gəlmişəm" adlı felyetonunda ana dili məsələsinə toxunaraq avamlığı, nadanlığı pisləyərək öz doğma dilinin inkişaf etdirilməsini vacib buyurur: "Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır... Hərdənbir ana dilində danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var? (1, s. 4).

Dahi mütəfəkkir öz əsərlərinin dilini də ana dili adlandırır və bunun xalq tərəfindən anlaşılmasını yazı yazmağın ən birinci qanunu hesab edirdi. Və bu qanunu belə izah edirdi: “Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adını qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”-nı “ana” da yazırıq...”

Cəlil Məmmədquluzadə millətin və ümumiyyətlə, insanın nicat yolunu üç sevdə görürdü: “vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət!” Ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan “Dil”, “Əlifba”, “Dərs kitablarımız”, “Ana-dili” və s. məqalələri də məhz ana dili probleminə həsr olunmuş və ana dilinə xalqın milli varlığı kimi baxan ədib xalqın savadlanması üçün hamının öz ana dilində oxuyub yazmağı bacarmağı vacib hesab etmişdir.

O, ana dilinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, ana dili dərslərinin yaradılması və təlimin ana dilində aparılması uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə öz müsəlman qardaş-bacılarını da ana dilində danışmağa dəvət etmişdir. Mirzə Cəlilə görə, gözəl ədəbi dili ancaq yazıçılar, jurnalistlər yaratmır, onu bütün xalq yaradırdı. Ona görə də xalqın mövcud olması və başqa xalqlar arasında tanınması üçün o, ana dilinə ehtiramla yanaşmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə felyetonlarının bir çoxunda öz ana dilində danışmağı ar bilən ziyalıları, başqa xalqların əlifbasını, adət-ənənələrini təqlid edərək öz ana dilinə və adət-ənənəsinə laqeyd yanaşanları tənqid etmiş və “Xatıratım” adlı əsərində yazırdı: “Necə ki, oxucularımıza məlumdur, biz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini açıq ana dilində yazmağa başladığımız. Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”-nı “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız öz yazılarında “ana” sözünə rast gələndə “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar, “ata” sözü əvəzinə “pəder” yazırlar. Belə ki, “nəvə” yerinə “həfid”, “əhfad” yazırdılar və yazırlar. Hətta hər gün yediyimiz “çörəyi” bəyənməyib “nan” yeyirdilər və indi də yeyirlər. Biz öz doğma ana dilimizdəki sözlərimizi niyə səbəbsiz yerə fars və ərəb sözlərinə dəyişirik?! Və necə ki, sözləri bir-bir dəyişdirirlər, habelə türk dilinin tərkiblərini və qanunlarını kənara qoyub, fars və ərəb tərkibləri və qanunlarını işlədirlər və indi genə işlədirlər” (2, s. 71-72).

Eyni zamanda XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasında ortaq bir ədəbi dilin zəruriliyini çox vaxsı başa düşən Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: "Həm tək bircə Qafqaz türkləri üçün ümumi bir dil məsələsinin həlli hələ səhvdir, pəs Osmanlı türkləri, pəs Krım və Qazan tatarları, pəs Türkünstan və Özbəkistan, pəs İran azərbaycanlıları... Pəs biz bunu etiraf edirik ki, əvvəl-axır türk kütlələri üçün ədəbi dilə və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır. Və etiqadımız da bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin məhz ana dilinə məhəbbətini, nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalının xalqımızın tərəqqi və inkişafında böyük rol oynadığını vurğulayaraq bildirmişdir ki, “Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Cəlil fəaliyyətinin rolu misilsizdir”.

Dahi rəhbər Heydər Əliyev “21-ci əsr” jurnalının ilk sayı üçün 3 aprel 1998-ci il tarixli müsahibəsində müvafiq sualları belə cavablandırmışdır: “...-Ən çox sevdiyiniz pyes? - Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesi. -Ən çox sevdiyiniz jurnal? - “Molla Nəsrəddin” (3).

Cəlil Məmmədquluzadə jurnalın 16 fevral 1917-ci il 2 Nöli sayında qələmə alınmış “Qeyrət” adlı məqalədə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin vacibliyi xüsusi qeyd edərək yazır: “...Məlumdur ki, keçən ay Tiflisdə şəhər duması vəkilləri bir səs ilə qərar qoydular ki, hökumətin orta məktəblərində ana dilinin qeyri dərslər dərəcəsinə oxunmadığını tələb etsinlər... O ki qaldı, müsəlmanlara, - müsəlmanlardan duma məclisində tək bir nəfər şəxs var imiş ki, o da durub belə fərmayış edib: Ağalar ana dili barəsində biz müsəlmanların qandığımız belədir, ana dilinin tərəqqisi, yəni əgər biz duraq özgə elmləri də və özgə dilləri də oxuyaq və öz ana dilimizi oxuyaq, - bu bir çətin işdir”. Həmçinin burada əsl vətənpərvər maarifçilərin yetişməli olduğu əsas şərt kimi diqqətə çatdırılır.

Cəlil Məmmədquluzadə "Azərbaycan" məqaləsində 27 noyabr (1917) 24№-li sayında milli oyanış və siyasi intibahın milli dil vasitəsilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü qənaətinə gələn yazıçı deyirdi: "Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram. Özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir?
- Öz-özümə də cavab verirəm ki:
- Mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Azərbaycan dilidir..."
- Yəni vətənim haradır
- Azərbaycan vilayətidir (4, s. 4).

Ümumiyyətlə, ədib yaradıcılığa başladığı ilk gündən deyirdi: "Elə yazmaq lazımdır ki, ümum-kütlə asanlıqla başa düşsün".

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixində yeni bir dövr açan Cəlil Məmmədquluzadə burjuva mətbuatının dil siyasətindəki həm farsçılıq və ərəbcilik meylinin, həm də o dövrdə daha güclü olan osmançılıq meylinin əleyhinə özlərinin alovlu, ehtiraslı və inandırıcı məqalələri ilə tez-tez çıxış edirdi. Xalq dilinin əsasları üzərində qurulan Mirzə Cəlil vətənpərvərliyi, cəsarəti bu məsələdə də aydın şəkildə meydana çıxırdı. Elmi məsələləri sadə dillə başa salmaq, anlatmaq Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq üslubu idi.

Professor Mir Cəlil Paşayev Cəlil Məmmədquluzadənin dil haqqındakı əməyini qiymətləndirərək demişdir Cəlil Məmmədquluzadə cəsarətlə danışıq dilini, canlı dili, azərbaycanlıların şirin, əlvan, ahəngdar, məzəli, səlis, sərbəst danışığını yazıya, kitaba, hətta bədii əsərə gətirmişdir (5, s. 27).

Cəlil Məmmədquluzadənin "Ana dili", "Dil", "Lisan bəlası" və digər əsərlərində də ana dili məsələsini işıqlandırmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" tragikomediyasında da rus dilinə meylli Rüstəm bəy, fars dilinə meylli Mirzə Məhəmmədəli, türk dilinə meylli Səməd Vahid obrazlarının təmsalında ədib XX əsrin əvvəllərində bəzi ziyalıların ana dilinə biganə münasibətini ürək yanğısı ilə təsvir etmişdir. O, dilimizə çoban dili deyənlərə sübut etdi ki, bu dil anlaşılıq xalq dilidir.

"Anamın kitabı" əsərində: Rüstəm bəy. Dünən harada qaldıq? Mirzə Həsən. (Kağıza baxır və oxuyur). Necə ki, Yevropa, habelə Asiya millətlərinin hürufatının əvvəlcisi "A" sövtünün əlamətidir ki, biz ona əlif deyirik. Zivər xanım. Kto u telefona? Kimdi telefonda? Kimdi? Rüstəm bəy. İmla hərfidir və özü də özlüyündə sloqdur. Mirzə Həsən. Bunu "soqlasni" əvəzinə, "hürufi-samitə" yazaq. Səməd Vahid. İzdivaci-niyyət edib, toğrudan-toğruya mülağatda bulunmaq, zərrə qədər eyb törətməz, zənnindəyəm (6, s. 439).

C.Məmmədquluzadə "Qeyrət" felyetonunda "Hökumət bizə tutaq ki, elə izn verdi ki, ana dilimiz məktəblərdə oxunsun, amma di gəl ki, müəllim hanı? Hardan sən o qədər ləyaqətli müəllimlər tapa bilərsən ki, lazımı qədərincə kifayət versin?"

O cümlədən, C.Məmmədquluzadə Meymunlar adlı felyetonunda öz dilindən utananları tənqid atəsinə tutmuşdur. "Gedirsən bir rəfiqin qapısını döyürsən. Bir balaca qız içəri və qızın kefini soruşub deyirsən: "Maşallah, Münəvvər xanım, nə yekə qız olmusan?" Görürsən qız qaş-qabağın saldı. Sonra məlum olur ki, qıza gərək "Varya" deyəydin çıxır. Soruşursan: ağa evdə? Qız "Papa!" deyə-deyə qaçıb atasını çağırır. Girirsən...

XX əsrin əvvəllərində əlifba məsələsi də böyük önəm daşıyan mövzulardan biri idi. Ziyalılar arasında həm ərəb əlifbasının, həm də latın əlifbasının tərəfdarları var idi. Cəlil Məmmədquluzadə yenilikçi ziyalı kimi latın qrafikasının tərəfdarlarından idi. O, ərəb əlifbasının yazıda bir çox problemlər yaratdığını öz felyetonlarında tez-tez qeyd edirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1908-ci il, 19-cu sayında "Dil" adlı felyetonda ərəb qrafikası ilə yazılmış məktubda bir hərf yanlışlığının nə qədər faciə yaratdığı göstərilir: "Mən indiyə kimi inciyirdim o müsəlmanlardan ki, öz dillərini bilə-bilə bir-birinə rus dilində məktub yazırlar. Amma indi incimərəm. Darülfünü qurtarmış cavanlarımızın hamısı rus dilində yazı-poçu eləyirlər - müsəlmanca savadı olanlar da eləyir, olmayanlar da eləyir. Əvvəla mən buna razı olmazdım, amma indi razıyam. Hətta qəzetə müdirlərimizdən bizə indiyədək bir neçə kağız gəlib. Bunların hamısı rusca yazılıb. Müəllim rəfiqlərimiz də rusca kağız yazırlar. Az qalıb mollalarımız da rus dilində irsal-mərsul edərlər, amma eləmirlər, məhz ondan ötür ki, rusca bilmirlər. Bu işlərə əvvəllər mən də təəccüb edirdim, amma indi eləmirəm. "Cəlil Məmmədquluzadə bir sıra hekayələrində də ana dili məsələsinə toxunmuşdur. Onun "Şeir bülbülləri", "Sirkə" hekayələri dil mövzusunda. "Şeir bülbülləri" hekayəsində evində farsca "nadir kitablar" kolleksiyası yığan bir ziyalının ailəsində nə xanımının, nə də oğlunun anlamadığı qəzəllər oxuması tənqid atəsinə tutulur. Halbuki həmin evdə bir qız uşağına sadə ana dilində nağıl söyləyən Zeynəb arvadın danışığı hamı tərəfindən çox rahat başa düşülür. Yəni bu müqayisəni verməklə böyük ədib öz ana dilinə xor baxan üzdənirəq "ziyalıları" tənqid edirdi. "Sirkə" hekayəsində isə balıq sözünü düzgün tələffüz edə bilməyən ziyalılar tənqid olunur. Burada müəllif göstərir ki, balıq sözünü balıx deyil, balık kimi yanlış tələffüz etməyə cəhd edən ziyalılar osmanlı türkcəsinin tərəfdarlarıdır. Hekayədə Əhməd Fitrət kimi milli sözlərimizi süni olaraq osmanlı türkcəsinin tələffüzünə uyğun olaraq yanlış tələffüz edənlər əsas tənqid hədəfidir. Cəlil Məmmədquluzadə "Təzə təlim kitabı" felyetonunda yazırdı: "Məlum şeydir ki, məktəblərdə təzə üsulla dərs vermək üçün kitablar lazımdır. Bu səbəbdən millət, vətən adına bir qulluq eləmək niyyəti ilə voldaşlarımız "Mozolan", "Hop-hop", "Lağlağ" və "Hərdəmxəval"la himmət edib və köməkləşib bir hesab kitabı cəm etmək fikrinə düşdük". ("Molla Nəsrəddin", 9 iyun və 23 iyun 1906, №10 və 12). Cəlil Məmmədquluzadə 1913-cü ildə yazdığı "Əlifba" felyetonunda əlifba ilə bağlı oxucularını maarifləndirir, onları düşünüb-daşınmağa çağırırdı. Yazıçı "Sirkə" adlı hekayəsində dörd ədibin mübahisəsi zəminində gündəmə gətirərək belə yazır: "Əhməd Fitrət bir qədər ucadan dedi: - Balıx

nədi? Balıx, bax bu yediyimiz heyvanın adıdır ... Ay mənim əziz qardaşlarım, axır bir mənə deyın görüm, axır hər bir dilin bir qanunu var, axır bizim türk dilinin də bir qanunu var, ya yox? Məlumdur ki, biz türk milləti necə ki, hər bir işdə geri qalmışıq, dil bərəsində də habelə, nə bir qanun tanıyıırıq, nə də bir ahəngə tabe oluruq, elə başımızı aşağı salıb Kabla Məhəmməd Cəfər və Fatma xalalar kimi deyirik, elə ata-babalarımız deyən kimi biz də gərək balığa, balıx deyək” (7, s. 255) Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. I c., Bakı, Öndər, 2004, 664 s 255).

Onun redaktoru olduğu “Yeni yol” qəzeti XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində latın əlifbası ilə nəşrə başlayan ilk milli mətbuat orqanı olmuşdur. Bu qəzet 1922-ci il sentyabr ayının 22-də əsası qoyulmuş, 1928-ci ilədək Yeni Türk Əlifba Komitəsinin mətbuat orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev cənabları Cəlil Məmmədquluzadənin irsinə yüksək qiymət vermişdir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq böyük ədibin “Əsərləri”nin dörd cildə nəşri, 2006-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasının 100 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması, 2009-cu ildə Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyinin, 2019-cu ildə 150 illik yubileylərinin keçirilməsi bərədə Prezident Sərəncamlarının qarşıya qoyduğu vəzifələr istiqamətində həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər məhz ulu öndər Heydər Əliyevin möhtəşəm siyasətinin uğurlu davamının təzahürüdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı: Öndər, 2004, 584
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, III, IV c. Bakı: Öndər, 2004
3. <http://hevdaraliev.preslib.az/>
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
5. Cəlil Məmmədquluzadə – 150 (metodik vəsait) Bakı -2019
6. Məmmədquluzadə C. H. Əsərləri (Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
7. Məmmədquluzadə C. H. Əsərləri (Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” söz, dil, ana dili, ədəbi dil, mətbuat.

Key words: Jalil Mammadguluzadeh, "Molla Nasreddin" word, language, mother tongue, literary language, satire

Ключевые слова: Джалил Мамедкулизаде, «Молла Насреддин», слово, язык, родной язык, Литературный язык, пресса

Джалил Мамедгулузаде и наш родной язык

Резюме

В статье рассказывается об исключительной роли Джалиля Мамедгулузаде, в становлении азербайджанского языка, придавшего ему особую простоту и естественность, и значения созданной им литературной школы «Молла Насреддин». Его статьи «Язык», «Алфавит», «Наши учебники», «Родной язык» и ряд подобных работ, опубликованных в журнале «Молла Насреддин», посвящены проблеме родного языка.

Джалил Мамедгулузаде основал свое творчество на родном языке, и его преданность к нему нашла отражение во всех выпусках «Молла Насреддина» - первого сатирического издания в литературе Ближнего Востока. В самом первом номере журнала, в статье «Я вам сказал», хотя целью писателя является осуждение незнания родного языка и невежества, он считает важным развивать азербайджанский язык.

Подчеркнув любовь Джалиля Мамедгулузаде к родному языку и роль журнала «Молла Насреддин» в прогрессе и развитии народа, общенациональный лидер Гейдар Алиев сказал, что «роль журнала и деятельность Мирзы Джалила в формировании национального самосознания нашего народа не имеет себе равных».

Джалил Мамедгулузаде и другие сотрудники журнала своими пламенными, страстными и убедительными статьями часто выступали против персидских и арабских, а также против османских тенденций, которые были сильнее в то время в языковой политике буржуазной прессы. Патриотизм и мужество Мирзы Джалила проявились и в этом вопросе. Открывая новый период в истории развития азербайджанского литературного языка, Дж. Мамедгулузаде произвел настоящую революцию в области очищения нашего языка от ненужных иностранных слов и выражений.

Jalil Mammadguluzadeh and our native language

Summary

The article tells about the exceptional role of Jalil Mammadguluzadeh in the formation of the Azerbaijani language, who gave it special simplicity and naturalness, and the significance of the literary school “Molla Nasreddin” created by him. His articles “Language”, “Alphabet”, “Our textbooks”, “Native language” and a number of similar works published in the magazine “Molla Nasreddin” are devoted to the problem of the native language.

Jalil Mammadguluzadeh founded his literary activity in the native language, and his dedication to it is reflected in all issues of “Molla Nasreddin” - the first satirical publication in the literature of the Middle East. In the very first issue of the magazine, in the article "I told you", although the goal of the writer is to condemn lack of knowledge of the native language and ignorance, he considers it important to develop the Azerbaijani language.

Emphasizing the love of Jalil Mammadguluzadeh for the native language and the role of the “Molla Nasreddin” magazine in the progress and development of the people, national leader Heydar Aliyev said that “the role of the magazine and the activities of Mirza Jalil in the formation of the national identity of our nation is unmatched”.

Jalil Mammadguluzadeh and other members of the magazine, with their fiery, passionate and convincing articles, often spoke out against Persian and Arab, as well as against Ottoman tendencies, which were stronger at that time in the language policy of the bourgeois press. Mirza Jalil's patriotism and courage manifested itself in this issue as well. Opening a new period in the history of the development of the Azerbaijani literary language, J.Mammadguluzadeh made a real revolution in the field of cleansing our language of unnecessary foreign words and expressions.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Məleykə Azər Mirzəli¹²³
MOYUN ÇOR ABİDƏSİNİN DİLİNDƏ SAİTLƏR

Qədim Göytürk dövləti süquta uğradıqdan sonra tarix səhnəsində onun yerini qədim Uygur dövləti tutur. Uygur Xaqanlığı təxminən bir əsrlik (744/5-840) hakimiyyəti dövründə Orta Asiyada siyasi və mədəni həyata əsaslı şəkildə yön verən güclərdən olmuşdur. Hərbi, siyasi güc və mədəni həyatlarının ən üst səviyyədə olmasını bu gün əlimizə gəlib çatmış qaynaqlar da təsdiqləyir. Ədəbi dildə yazılarının mövcudluğu, fərqli əlifbalardan məharətlə istifadə etmələri, köçürülmədən daha çox şəhər həyatına üstünlük vermələri və s. onların mədəniyyətinin inkişafının göstəricisi idi. Uygurların öz əlifbası olmasına və bu əlifba ilə çoxsaylı abidələr yaratmalarına baxmayaraq, onlar göytürk əlifbasından da istifadə etmişlər. Həmin əlifba ilə yazılmış bir sıra abidələr həm dil-üslub, həm də tarixilik baxımından türkoloji tədqiqlər üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Göytürk əlifbalı abidələrdə dodaqlanan saıtlərin qalın və ya incə olması bəlli olduğu halda, açıq və ya qapalı olması bəlli deyil, dodaqlanmayan saıtlərin isə açıq və ya qapalı olması bəlli olduğu halda, qalın və ya incə olması bəlli deyil. İlk heca istisna olmaqla, saıtlərin incə və ya qalın olması, açıq və ya qapalı olması, dodaqlanan və ya dodaqlanmayan olması ilə, ikinci və sonrakı hecalardakı saıtlərin ilk hecadakı saıtlə uyuşması səbəbilə incə və ya qapalı olması, açıq və ya qapalı olması, dodaqlanan və ya dodaqlanmayan olması ayırd edilir. Bu xüsusiyyətləri özündə daşıyan abidələrdən biri də Qədim Uygur Xaqanlığı dövründə yazılmış, Moyun çor xaqanın şərəfinə ucaldılmış eyniadlı abidədir. Abidənin saıtlə sistemi aşağıdakı şəkildə özünü göstərir.

Burada saıtləri ifadəsi üçün dörd işarədən istifadə olunmuşdur, onlardan ikisi düz (dodaqlanmayan) saıtləri: “A”a-e (ə), “ı”ı-i, ikisi də dodaqlanan saıtləri: “O”o-u, “ü”ö-ü göstərir.

A- Bu hərf həm Yenisey abidələrində, həm II Göytürk Xaqanlığı dönəmi abidələrində, həm də Göytürk əlifbalı Uygur dönəmi abidələrində özünü göstərməkdədir. Qalın əsaslı sözlərdə arxasına, açıq, dodaqlanmayan **a**, incə əsaslı sözlərdə önsinə, açıq, dodaqlanmayan **ə** səsini ifadə edir. Bu fikir bir çox dünya türkoloqları tərəfindən qəbul edilib. Amma mübahisəli məsələlərdən biri olaraq hələ də qalmaqdadır. B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva qədim türkcədə **a** və **ə** səslərinin mövcud olduğunu qeyd edirlər. Və qədim türkcədə qapalı **e** səsini olması fikrini müdafiə edirlər. Onlar Lui Bazənə istinad edərək bu fikirləri bildirirlər: “Lui Bazən düzgün qeyd edir ki, nəzərdə tutulan fonemin fonoloji funksiyaları yoxdur. O səs eyni zamanda fonoloji olaraq [ə] və [i] səslərinə qarşı durmur. Bundan başqa [e] səsini mövcudluğu türk vokalizminin bütün sistemini pozardı [2, s. 12]. Ona görə də biz bundan sonra ulu türk dilində səkkiz saıtlənin mövcudluğu fərziyyəsinə əsaslanacağıq” [7, s. 13]. Eləcə də Əbülfəz Rəcəbli [6, s. 105] və türkiyəli tədqiqatçı T.Tekin [8, s. 22], alman türkoloq A.fon Qabən də eyni şəkildə (a, ä) kimi göstərir. [3, s. 6].

Digər bir məsələ isə **ə**, yoxsa **e** səsini mövcud olmasıdır. Yenə burda fikir ayrılıqları mövcuddur. Yuxarıda adını çəkdiyimiz tədqiqatçılardan fərqli olaraq, M.Ölmez üç səsə ifadə etdiyini göstərir, bura **a**, **e**, **ə** daxildir [5, s. 23]. O.Mert isə **a** və **e** səslərini göstərir [4, s. 135]. Bizim fikrimizcə, burada üç səsə ayırd etməliyik, bu baxımdan M.Ölmezin fikrini əsas götürürük. Abidədə söz əvvəlində **a** səsini daha işləkdir. Belə ki söz əvvəlində **a** səsini 115 dəfə, **e** səsini 31 dəfə, **ə** səsini isə 38 dəfə istifadə olunmuşdur. Abidədə Göytürk əlifbasının qaydalarına uyğun olaraq, söz ortasında da bu işarənin yazılışına rast gəlmirik. Söz sonunda isə qaydaya müvafiq olaraq yazılmışdır. Söz ortasında **a** və **e** səsləri daha çox işlənir. Söz sonunda isə **ə** səsini daha işlək olduğunu görürük, belə ki abidənin dilində söz sonunda 143 dəfə **a** səsini keçir. Nümunələr¹²⁴:

a saıtləri:

- **söz əvvəlində:** altı “altı” (Şm 4), ançıp “sonra” (Ş 7), at “ad” (Ş 7), anı “onu” (C 4), aşnukı “öncəki” (C 8), atlığ “atlı” (Ş 5), az “az” (Ş 11) və s.
- **söz ortasında:** bark “ev, yurd” (Ş 2), mğaru “sonra” (Şm 10), ışbara “rütbə adı” (C 2), kağan “xaqan, hökmdar” (Şm 1), katun “xaqanın qadını” (Q 8), şad “yüksək rütbə” (Ş 7), tapığ “xidmət” (Q 5) və s.
- **söz sonunda:** anta “orada” (Ş 1), ara “arasında” (Şm 2), kara “qara, sadə” (Şm 12), yaka “sərhəd” (Ş 8), yana “yənə” (Şm 5), bıça “atlı, süvari birliyi” (Şm 6), kışla- “qışlamaq” (Ş 7) və s.

e saıtləri:

- **söz əvvəlində:** elig “əlli” (Şm 4), eñ “ən” (Şm 9), er “kişi, igid” (C 1), eb “qərargah” (Ş 12), ersegün “yer adı” (C 6), ertış “İrtış çayı” (C 1) və s.
- **söz ortasında:** belgü “nişanə, damğa” (Ş 8), ben “mən” (Şm 1), çerig “əsgər, ordu” (Ş 3), ilgerü “şərq, şərqdə” (Ş 8), kentü “özü” (Ş 2), ötüken “yer adı” (Şm 2), sekiz “səkkiz” (Ş 1) və s.
- **söz sonunda:** bilge “müdrük, hökmdar” (Şm 1), birle “ilə, birlikdə” (Şm 7), kəçe “gecə” (Ş 1), öñre “şərq, şərqdə” (C 7), selençe “Selençe çayı” (Şm 2), üze “üstə, yuxarıda” (Şm 3), keyre “çay adı” (Şm 7) və s.

ə saıtləri:

- **söz əvvəlində:** eki “iki” (Ş 5), ekinti “ikinci” (Şm 9), el “el, ölkə” (Şm 1), eş “eş, yoldaş” (Ş 12), ét- “etmək, düzəltmək” (Ş 4), eğil “xalq” (Ş 2), ér- “çatmaq” (Şm 8) və s.

¹²³ Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, Türkologiya kafedrasının II kurs magistrantı maleyka.mirzali@bsu.edu.az

¹²⁴NümunələrE.Aydındangötürüldü.

- **söz ortasında:** bër- “vermək” (§ 5), bəri “cənub” (§ 3), bës “beş” (C 3), bëşinç “beşinci” (C 5), këdin “qərb” (§ 3), kësre “sonra” (§m 10), tëmiş “deyən, söyləyən” (Q 2) və s.
- **söz sonunda:** tè- “demək, söyləmək” (§ 6).

i – Bu hərf həm Yenisey abidələrində, həm II Göytürk Xaqanlığı dönəmi abidələrində, həm də Göytürk əlifbalı Uyğur dönəmi abidələrində özünü göstərməkdədir. Qalın əsaslı sözlərdə arxasına, qapalı, dodaqlanmayan **ı**, incə əsaslı sözlərdə önsıra, qapalı, dodaqlanmayan **i** səsinə ifadə edir. Abidənin dilində bu hərf söz əvvəlində və sonunda çox hallarda yazılır, söz ortasında isə az hallarda yazılıb. Buna baxmayaraq, bu hərfin ifadə etdiyi səslərə abidədə həm söz əvvəlində, həm söz ortasında həm də söz sonunda rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, abidənin dilində **ı** və **i** saiti ilə başlayan və bitən sözlər azlıq təşkil edir, daha çox söz ortasında işlənmişdir. Belə ki həm **ı** ilə, həm də **i** ilə başlayan 14 söz təsbit edildi.

ı saiti:

- **söz əvvəlində:** ıdok “əziz; yer adı” (§m 4), mğaru “sonra” (§m 10), ışbara “yüksək rütbə” (C 2).
- **söz ortasında:** ançıp “sonra” (§ 7), basmıl “tayfa adı” (C 4), tapıg “xidmət” (Q 5), ançıp “sonra” (§ 7), şıp “çay adı” (§ 3), çıt “hasar” (§ 8), kalmış “geri qalan” (§m 3), kız “qız” (Q 3) və s.
- **söz sonunda:** altı “altı” (§m 4), amı “onu” (C 4), aşnukı “öncəki” (C 8), katı “qatı, sət” (§ 6), kudı “aşağıya doğru” (§ 4), kurı “qərb” (§ 8), urı “oğlan uşağı” (Q 3), yağı “düşməni” (§ 6), yazı “yazı, çöl” (§ 4) və s.

i saiti:

- **söz əvvəlində:** içger- “təbə etmək” (§m 7), içik- “təbə olmaq” (§ 5), içre “içəri, içəridə; təbə” (C 4), ilgerü “şərq, şərqə” (§ 8) və s.
- **söz ortasında:** bëşinç “beşinci” (C 5), bitig “yazı” (C əl. 2), çik “xalq adı” (§ 7), çigil “xalq adı” (C 11), kedimlig “zirehli” (C 9), kelir- “gətirmək” (C 3), këdin “qərb” (§ 3), tirig “canlı, diri” (Q 1) və s.
- **söz sonunda:** bidgüçi “yazıçı” (C 3), ölmeçi “ölüm halında” (§ 5), örgi- “taxt qurmaq” (C 10), tegi “qədər” (§ 3), teñri “göy, səma, tanrı” (§ 1), tapıg “xidmət” (Q 5), ançıp “sonra” (§ 7), şıp “çay adı” (§ 3).

Ö – Bu hərf sadəcə qalın səsləri ifadə edir. Qalın əsaslı sözlərdə arxasına, açıq, dodaqlanan **o** səsinə, arxasına, qapalı, dodaqlanan **u** səsinə bildirir. Ə. Rəcəbli qeyd edir ki, “Bu hərf sözün birinci hecasında yalnız **o** saitini ifadə edir. Göytürk əlifbasının qaydasına görə, **o** saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarda işlənir. Buna görə bu hərf ikinci və sonrakı hecalarda **u** sait kimi oxunur” [6, s. 107]. Biz bu fikirlə razılaşıırıq. Abidənin dilində **o** səsinə söz əvvəlində 35 sözdə, **u** səsi isə 12 sözdə mövcuddur.

o saiti:

- **söz əvvəlində:** oğuz “tayfa adı” (§m 1), ol “III şəxs tək əvəzliyi” (§ 6), on “on” (§m 3), on ok “tayfa adı” (§m 11), on uyğur “tayfa adı” (§m 3), onuç “onuncu” (Q 2), orkon “Orxon çayı” (§m 3), otuz “otuz” (§m 4) və s.
- **söz ortasında:** ançola “təqdim etmək” (C 2), bodun “xalq” (§m 3), bol- “olmaq” (C 6), ıdok “əziz; yer adı” (§m 4), karlok “tayfa adı” (§m 11), koñ yıl “qoyun ili” (§m 9), tokıt- “hasar çəkdirmək” (§ 8) və s.
- **söz sonunda:** abidənin dilində söz sonunda **o** saitinə rast gəlinir.

u saiti:

- **söz əvvəlində:** uç- “ölmək” (§m 12), ud- “izləmək, təqib etmək” (§ 8), urı “oğlan uşağı” (Q 3), utru “qarşı tərəf” (C 3), uyğur “tayfa adı” (§m 3) və s.
- **söz ortasında:** boşun- “qurtulmaq, sərbəst qalmaq” (§ 7), bulğa- “qarışıqlıq salmaq” (C 4), bunça “bu qədər” (C), buyruk “komandır” (§m 4), koñluğ “qoyunlu” (§m 6), kut “bəxt, tale” (Q 3), kubrat- “toplamaq, bir araya gətirmək” (§m 5), oğul “oğul” (Q 3) və s.
- **söz sonunda:** mğaru “sonra” (§m 10), utru “qarşı tərəf” (C 3), tu- “qapanmaq” (C əl. 1), tokığu “toyuq” (§m 10), toğuru “birbaşa, düz” (C 5), yabğu “yüksək bir rütbə” (§m 12) və s.

Ü - bu hərf sadəcə incə səsləri ifadə edir. Önsıra, açıq, dodaqlanan **ö** və önsıra, qapalı, dodaqlanan **ü** saitlərini bildirir. Yenə burada Ə. Rəcəblinin “Bu işarəni yalnız sözün birinci hecasında **ö** saiti kimi oxumaq olar. Göytürk dilində **ö** saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarında işlənmədiyi üçün bu işarə sözlərin ikinci və sonrakı hecalarında işləndikdə onu yalnız **ü** saiti kimi oxumaq lazımdır. Bu işarənin söz başında və ya birinci hecadada **ö** və **ü** saitlərindən biri kimi oxunması oxuyanın zövqündən, daha doğrusu, dil intuisiyasından asılıdır” [6, s. 107]. fikrillə razılaşımaq mümkün deyil. Abidənin dilində söz əvvəlində 19 dəfə **ö** saitinə, 27 dəfə isə **ü** saitinə rast gəlinir. Söz ortasında daha çox istifadə olunub. Söz sonunda isə daha az görülməkdədir.

ö saiti:

- **söz əvvəlində:** öl- “ölmək” (§ 5), öndün “şərq” (§m 6), öñre “şərq, şərqdə” (C 7), örgin “taxt” (§ 8), ötrö “ötrü, dolay” (C 5), ötüken “yer adı” (§m 2), öz “öz” (§m 6) və s.
- **söz ortasında:** kögmen “yer adı” (§ 11), kögür “yer adı” (§m 8), köl “göl” (§ 6), köl “rütbə” (§m 5), kömür tağ “dağ adı” (§m 8), kör- “görmək” (§ 10), söz “söz” (Q 5) və s.
- **söz sonunda:** abidənin dilində söz sonunda **ö** saitinə rast gəlinir.

ü saiti:

- **söz əvvəlində:** üç “üç” (Şm 7), üç birkü “yer adı” (Şm 7), üç karlok “tayfa adı” (Şm 11), üçün “üçün” (Ş 5), üçküş “çox, artıq” (Ş 4), üze “üstdə, yuxarıda” (Şm 3) və s.
- **söz ortasında:** bidgüçi “yazıçı” (C 3), bükegük “yer adı” (Ş 1), içüy “yer adı” (C 5), küç “güc” (Ş 5), kün “gün” (Ş 1), süngüş “savaş” (Şm 9), tümen “on min” (Q 7) və s.
- **söz sonunda:** belgü “nişanə, damğa” (Ş 8), kezü “boyunca” (Ş 6), ilgerü “şərq, şərçə” (Ş 8), kentü “özü” (Ş 2), küsgü “siçan” (Şm 12), küt- “gözləmək” (Ş 5), küz “payız” (Ş 8), sü “əsgər, ordu” (Şm 6) və s.

Son olaraq deyə bilərik ki, göytürk dönəmi əski yazılı abidələrdə görülən fonetik sistem eynilə Uyğur dönəmi göytürk əlifbalı əski türk yazılı abidələrində də görülməkdədir. Bu dövrdə Uyğurlar Göytürk əlifbasından istifadə etdiklərinə görə hərflərin yazılışı, demək olar ki, eynidir, sadəcə bəzi fərqlər özünü göstərir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Uyğur dönəmi göytürk əlifbalı yazılı abidələrdə də Orxon və Yenisey abidələrində olduğu kimi samitlərin palatal və qeyri-palatal şəkildə istifadəsi saitlərin önsıra və ya arxasına olmasını təyin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aydın E. Uyğur yazıtları. İstanbul: Bilge. 2021, 237 s.
2. Bazin L. Structures et tendances communes des langues turques (Sprachban). PhTF. T.I. Weisbaden, 1959
3. Gabain A. V. Eski türkçenin grameri. Ankara: TTK basımevi. 1988, 313s.
4. Mert O. Ötügen uyğur dönəmi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us. Ankara: Belen. 2009, 334 s.
5. Ölmez M. Uyğur hakanlığı yazıtları. Ankara: BilgeSu. 2018, 328 s.
6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I cild. Bakı: Nurlan. 2006, 648 s.
7. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N. Türk dillərinin müqavissəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 381 s.
8. Tekin T. Orhon türkçəsi grameri. İstanbul: Sanat Kitabevi. 2003, 272 s.

Moyun çor abidəsinin dilində saitlər

Xülasə

Məqalədə əvvəlcə Uyğur xaqanlığı dönəmində yazılmış abidələrdən bəhs edilir. Göytürk əlifbası haqqında qısa məlumat verildikdən sonra qədim türk dilində ə, yoxsa e saitinin olmasına və qısa e səsinin mövcudluğuna münasibət bildirilir. Daha sonra göytürk dönəmi yazılı abidələrdən fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən Moyun çor kitabəsinin dilindəki fonetik xüsusiyyətlərdən, saitlər sistemindən bəhs edilir. Uyğur xaqanlığı dövrünə aid olsa da, göytürk əlifbası ilə yazılmış bu abidənin bir çox fərqli özəllikləri vardır. Abidənin dilindəki bütün saitlərin işlənmə intensivliyi və işlənmə məqamı konkret nümunələr əsasında şərh olunur. Sonda müəllif o qənaətə gəlir ki, uyğurlar göytürk əlifbasından istifadə etdiklərinə görə hərflərin yazılışı, demək olar ki, eynidir, sadəcə bəzi fərqlər özünü göstərir.

Açar sözlər: *göytürk, uyğur, abidə, fonetika, sait*

Vowels in the language of Moyun chor monument

Summary

The article first talks about the monuments written during the Uighur khanate period. After giving a brief information about the Goyturk alphabet, the attitude towards the presence of the vowel ə or e in the ancient Turkish language and the presence of the short e sound is reported. Then, the phonetic features and vowel system in the language of the Moyun chor inscription, which attracts attention with its features different from the written monuments of the Goyturk period, are discussed. Although it belongs to the period of the Uighur khanate, this monument, written in the Goyturk alphabet, has many different features. The intensity of development and the point of development of all vowels in the language of the monument are interpreted on the basis of specific examples. In the end, the author comes to the conclusion that because the Uyghurs use the Goyturkian alphabet, the spelling of the letters is almost the same, only some differences are evident.

Key words: *goyturk, uighur, monument, phonetics, vowel*

Гласные в языке памятника Моюнчор

Резюме

В статье впервые говорится о памятниках, написанных в период Уйгурского ханства. После краткой информации о гойтуркском алфавите сообщается отношение к наличию гласного ə или e в древнетюркском языке и наличию короткого звука e. Затем обсуждаются фонетические особенности и система гласных в языке Моюнчорской надписи, которая привлекает внимание своими особенностями, отличными от письменных памятников гойтуркского периода. Хотя он относится к периоду Уйгурского ханства, этот памятник, написанный гойтуркским алфавитом, имеет множество различных особенностей. Интенсивность развития и точка развития всех гласных в языке памятника интерпретируются на основе конкретных примеров. В итоге автор приходит к выводу, что из-за того, что уйгуры используют гойтуркский алфавит, написание букв почти одинаковое, только бросаются в глаза некоторые различия.

Ключевые слова: *гойтурк, уйгур, памятник, фонетика, гласный*

RƏYÇİ: **prof. M.Məmmədov**

DEVERBATİVLƏRDƏ TARIXİ NÖQTEYİ-NƏZƏRDƏN MOTİVLƏŞMƏ

Dilçilik ədəbiyyatlarını, həmçinin izahlı lüğətləri təhlil edərkən biz adətən çox maraqlı faktlarla rastlaşırıq. Bəllidir ki, hər bir dilin söz yaradıcılığı sistemi fərqlidir, həmçinin ümumi cəhətlər də vardır. İngilis dilinin də özünəməxsus sözyaradıcılığı sistemi vardır. Həmin sistem içərisində törəmə sözlər (deverbativlər) olduqca çox aktualıq kəsb edir. Bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, dil canlı orqanizmdir, əgər bu canlı orqanizmdirsə, deməli orada inkişaf, dəyişiklik həyatı tələbat kimi zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, deverbale sözyaradıcılığı qrupunun (ailəsi) şəbəkəsi adətən feildən isim və yaxud sifət, feli sifət yaranması ilə bağlıdır və burada bir məqamı mütləq şəkildə vurğulamaq lazımdır, bu da ondan ibarətdir ki, orada motivləşmə xüsusi rol oynayır. Əlbəttə, həmçinin fon bilikləri (ensiklopedik biliklər koqnitiv linqvistik baxımından məsələyə yanaşdıqda), həyat təcrübəsi, həmin sözlərin işlədildiyi sahə, kontekst xüsusi rol oynayır.

Fellərin tezarusuna (məna oxşarlığına görə) xronoloji ardıcılıqla onların deverbativlərinə diqqət yetirdikdə biz həmin parametrləri asanlıqla müşahidə edə bilərik.

Təbii olaraq bəzən bir feildən yeni söz (deverbativ) yaranır və daha sonra həmin törəmədən daha bir neçə söz yaranmaqla, başqa bir felin deverbativi ilə sinonimlik meydana çıxır, hətta sözün semantikasının inkişafı (dəyişməsi nəticəsində həmin feildə sinonimik şəbəkə (cərgə) yarada bilər.

Ümumi köklü deverbale söz ailəsi (qrupu) öz mürəkkəb sözyaratma quruluşu ilə ikinci deverbale sözlər şəbəkəsi yarada bilər.

Talk - sözü ilk növbədə bəzi izahlı lüğətlərdə qeyd olunur ki, isim kimi meydana gəlmişdir (ancaq bəzilərdə fel kimi) və izahlı dilçilik lüğətlərində də belə qeyd olunmuşdur. Məsələn: Oxford Advanced Learners Encyclopedic Dictionary – Oxford University press 1992 – lüğətində talk sözü əvvəlcə isim kimi verilmiş, sonra digər törəmələr Oxford Advanced Learners Dictionary – Oxford University press 2001- lüğətində isə əvvəlcə fel kimi verilmiş, sonra digər törəmələr (deverbativlər)

və birləşmələr, mürəkkəb sözlər lüğətə daxil edilmişdir. Hesab edirik, sonuncu variant daha düzgün və məntiqlidir. Təbii olaraq əvvəl müəyyən hərəkət yaranır ki, sonra hərəkətin ifadə etdiyi məfhumun adlandırılması baş verə bilər. Bunu biz həm də semantik motivləşmə ilə də əlaqədar hesab edirik. Lakin sonrakı inkişaf prosesində insanların həyatı tələbatı və semantik motivləşmə nəticəsində həmin söz fel səciyyəsi almışdır və hərəkət ifadə etməyə başlamışdır.

Hərəkət ifadə etməyə başladığından sonra həmin feli əsas üzərində «ative» sifət şəkilçisi qəbul etməklə, yeni bir semantikaya malik olmuş, yeni nitq hissəsi yaratmışdır.

talkative [tɔ:kətiv] fond of talking - a very talkative child

He is not very talkative, except on the subject of his plans.

She was in a talkative mood

Daha sonra həmin motivləşmə əsasında kök söz dəyişməməklə, daha bir deverbativ isim talker [tɔ:k(ə)r] yaranmışdır.

She is a (great) talker = (she talks a lot) – boşboğaz, çoxdanışan

He is more a talker than a door (=he talks instead of doing things).

Gətirdiyimiz cümlə nümunələrində «talker» ayrı-ayrı semantik çalarlığı ifadə edib və burada həmin semantik çalarlıq metaforlaşma nəticəsində yaranmışdır və hərəkətin motivləşməsi olmasaydı, yəqin ki, həmin anlamlar ifadə oluna bilməzdi.

Burada başqa bir məqama diqqət çəkməyimiz yerinə düşərdi, istər talkative sözü, istərsə də talker sözü həm həqiqi mənada, həm də qeyd etdiyimiz kimi məcazi mənada işlədilir və bu birbaşa kontekst daxilində, həmçinin prosodik vasitələrlə ifadə olunur. Onların mənasına diqqət yetirsək, yəni ən azı talkative – çox danışan, çərənçi, həm də söhbətçil – söhbəti sevən müsbət mənada, talker – danışan/bosboğaz, eləcə də müsbət anlamda – natiq kimi başa düşülür.

Həmin kök əsasında daha bir söz talkie – səsli kino (danışiq dilində) işlədilir.

Daha sonrakı inkişaf mərhələsində talkative sözündən talkative zərfi, ondan əlavə, yenidən talkativeness- ismi yaranmışdır. Bir daha qeyd etmək istərdik ki, bütün bu yeni yaranan törəmə sözlər yalnız və yalnız motivləşmə və metoforlaşma əsasında törəyə bilər, çünki bütün hallarda söz kökü eynidir və bizə elə gəlir ki, burada koqnitivizmi də yaddan çıxarmaq olmaz, hər bir halda şəkilçi əlavə etməklə yeni törəyən (yaranan) söz insan idrakının məhsuludur. İnsan idrakındakı fon bilikləri (ensiklopedik biliklər) olmaqla həmin şəkilçiləri əlavə edib həmin mənanı sözə verə bilməzdi.

Hətta sonralar təbii olaraq hesab edirik ki, səsiz filmlər yaranandan sonra talkie sözü başqa bir mürəkkəb sözün ikinci komponenti kimi çıxış edir və walkie-talkie sözünü əmələ gətirir, onun da izahlı lüğət şərhə – a small radio that you can carry with you and use to send or receive messages [9, 1453].

Tarixi nöqteyi-nəzərdən deverbativlərin sırasının meydana gəlməsinin başqa bir faktı yaxınmənalı fellərin polisemantik çoxmənalı olmasındadır. Bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, eyni və yaxud müxtəlif fel sinonimlərin deverbativlərə əsasən çoxalmasına şərait yaradır. Əlbəttə, burada həm kontekstin rolu, həm də sözün ifadə etdiyi məfhum xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qeyd etdiklərimizi Con Layonzun fikirlərinə əsasən şərh etmək istərdik. Con Layonz qeyd edir ki, obyektin nəticəsini aşağıdakı iki cümlə ilə illüstrativ şəkildə izah etmək olar:[4, 464]

¹²⁵ Bakı Avrasiya Universitetinin baş müəllimi, Ümumi filologiya kafedrasının dissertantı nigar.nizameddin.84@mail.ru

1) He is reading a book – O kitab oxuyur.

2) He is writing a book – O kitab yazır.

Müəllif qeyd edir ki, (1) cümlədə işlədilən obyekt (kitab) onu kimin oxunmasından asılı olmayaraq mövcuddur, lakin (2) cümlədəki obyekt (kitab) hələ mövcud deyildir. O, yalnız hansısa fəaliyyət başa çatdıqdan sonra mövcud olacaqdır.

Fikrimizcə, obyektlər eyni sözlə ifadə olunub, eyni qrammatik funksiyamı yerinə yetirir, lakin semantika-konsept fərqlidir. Deverbativlərdə də belədir. Bizim nümunəmizdə talk sözünün deverbativi olan talkertive sözü loquacious, chatter, communicative, barrulous kimi sözlərlə semantik sinonimlik yaradıb, halbuki, onların kök sözləri o qədər də sinonimlik səviyyəsində deyildir.

Əlbəttə, bu cərgədə olan sözlərin hər birinin törəməsi (deverbativi) də vardır – loquacious – loquaciously (adv), loquaciousness – loquacity(n). Onların transkripsiyası:

Loquacious [lə`kweisəs] - uzunçu

Loquaciousness [lou`kwei snəs]- uzunçuluq

Loquaciously [ləu`kwei li] -uzun-uzadı danışan

Loquacity [lək`wəs ə.ti] - uzunçuluq

Həmin cərgəyə daxil olan garrulous [ˈgærələs] - ondan törəyən garrulously(adv), garrulousness(n)

He become postively garrulous after a few glasses of wine [9, 530]

My garrulous neighbour had given away the secret [8, 371]

Jan`s costant chatter was beginning to annoy him [9, 199]

I have had enough of your constant chatler

communicative [kə`mju:nikətiv]

I dont find him very communicative

Sinonimik cərgə yaratmış yuxarıda qeyd etdiyimiz törəmə sözlərin kontekstdə işlədilməsinə diqqət yetirdikdə asanlıqla onların pozitiv mənada işlədilməsini, həmçinin məcazi ironik mənada işlədilməsinin şahidi oluruq. Bu törəmə sözləri içərisində ilk qeyd etdiyimiz «talkative» daha neytraldır, ancaq digərləri neytrallıqdan əlavə müəyyən semantik fərqli çalarlığı ifadə edə bilir.

Həmin sözlərin müvafiq olaraq Azərbaycan dilində olan semantik fərqli çalarlığı yenidən başlıca semantik komponent kimi çıxış edən mənalarını da göstərməyimiz yerinə düşərdi.

Garrulous – boşboğaz, naqqal

Chatter – çox danışmaqla boğaza yığan

Communicative – ünsiyyətçil

Qeyd etdiyimiz kimi həmin sözlərn heç də hamısının daha yeni söz yaratmaq qabiliyyəti yoxdur, baxmayaraq onlar sifət kimi sinonimdir. Onlardan yeni törəmə söz yaranan zaman söz vurğularının yeri dəyişməklə yanaşı, onları cümlədə işlədilərkən intonasiyanın da böyük rolunun olması danılmazdır. Təbii olaraq həmin sözləri kontekst daxilində eksperiment ilə də təhlil etməyə çalışacağıq.

Bu qəbildən olan başqa bir deverbativ cərgənin təhlilini nəzərdən keçirməyimiz hesab edirik fikirlərimizi daha dolğun ifadə etməyimizə şərait yaradar.

İzahlı lüğətdə bir «apprehend» sözünün deverbativlərinin leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək üçün bir neçə lüğətə müraciət etdik. İlk olaraq [8], sonra [9] və [6] izahlı lüğətlərini nəzərdən keçirdik və bu zaman maraqlı məsələlər meydana çıxdı.

Apprehend [æprihend] - tutmaq, həbs etmək, başa düşmək, hiss etmək və s.

The thief was apprehended (by the police) in the act of stealing a car

Do I apprehend you a right. Do you mean what I think yor mean?

Apprehend [æprihend] - tutmaq, həbs etmək, başa düşmək, hiss etmək, xatırlamaq [8,37].

He was slow to apprehend danger – Təhlükəni başa düşməkdə o çox zəif idi (təhlükəni gec başa düşürdü (hiss edirdi) - anlamında. Həmin sözün deverbativlərinə gəldikdə [8,37]- burada əvvəlcə törəyən isim apprehension [epr`hensn] verilib, sonra deverbativ sifət apprehensive [epr`hensiv] və apprehensively [epr`hensivli] (adv) apprehensible [epr`hentsib`l], (adj) apprehensibility [epr`hiensibiləti] (noun) apprehensiveness [epr`hentsivnis] (noun).

I feel a certain apprehension about my intervie tomorrow.

There is growing apprehension that fighting will begin again [9,50].

He watched the election results with some apprehension [9,50].

I was a little apprehensive about the effects of what I said [9,50].

You have no reason to be apprehensive of the future [9,50].

She was deeply apprehensive that someting might go wrong [9,50].

We had been a little apprehensive about their visit [7,61].

Some had apprehensive looks on their face [7,61].

«What is wrong?» I asked apprehensively [7,61].

Apprehend felinin bəzi deverbativləri ilə bağlı müəyyən məsələlərə burada aydınlıq gətirməyimiz də yerinə düşərdi.

Birinci onu qeyd etmək istərdik ki, apprehend sözünün deverbativləri içərisində transkripsiyasına görə sözlər bir-birindən əsasən fərqlənir, lakin «apprehensibility, apprehensible və apprehensive» sözlərinin transkripsiyasında [t] səsi

[hen] hecasından sonra səslənir, vurğuya gəldikdə apprehend sözündə birinci heca köməkçi vurğuya, üçüncü heca isə əsas vurğu daşıyır, apprehensibility [epri,hent sibiləti] sözündə isə əsas vurğu altıncı hecada olur.

İngilis dilində söz yaradıcılığından bəhs edərəkən P.M.Karaşuk qeyd edir ki, -ity, və -ness şəkilçiləri mənalarına görə sinonimlik təşkil edir və buna görə də sinonimik cütlüyə müasir ingilis dilində rast gəlmək mümkündür. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, əsasən -able və -ible əsaslı sifətlərə birləşərək -ity şəkilçisi törəmə sözlərin- deverbativlərin tələffüzünə təsir edir:

Answerable [:nsərəbl] - answerability [, :nsərə biliti]

readable [ˈri:dəbl] - readability [ˌri:dəˈbiliti] [2,39]

Söz yaradıcılığı sahəsində öz tədqiqatlarını davam etdirən P.M.Karaşuk bir müddət sonra -able (-ible) şəkilçilərindən bəhs edərəkən vurğulamışdır ki, həm -able, həm (-ible) ingilis dilinə latın dilindən keçmişdir və söz yaradan element geniş yayılmışdır. -able (-ible) təkcə roman mənşəli əsaslara deyil, həmçinin, german mənşəli əsaslara əlavə olunaraq söz yaratmaq qabiliyyətindədir [3,125].

İngilis dilində, latın dilində olduğu kimi - able şəkilçisi fel əsasına əlavə olunmaqla sifət yaradır, xüsusilə təsirli fellərdən və adətən nəyəsə yarayan, nəyisə bacaran anlamını ifadə edir. Adətən - able passiv mənanı ifadə edir. Məs: drinkable, accomplishable, actable, abolishable, abatable, doable və s. [3,125]

Daha sonra müəllif qeyd edir ki, -able şəkilçisini asanlıqla söz əsasında ayırmaq mümkündür (xüsusilə təsirli fellərdə). Bu, xüsusilə ingilis dili sözü əsasında yaranan deverbativlərə aiddir. Məsələn: utterable (to utter) acceptable [to accept], punishable (to punish), admirable (to admire) və s. (3, 125)

Təbii olaraq biz də P.M.Karaşukun bu fikirlərin ilə tam razıyıq. Çünki biz də xeyli lüğətlərə nəzər saldıq və yeni yaranan bir sözə rast gəlmədik. Ancaq mövcud sifətlərdə işlənməsini -able şəkilçisinin variantı kimi qəbul etmək olar, ona görə ki, ən azı bizim nümunə kimi gətirdiyimiz apprehend- sözündə «apprehensible» sonra həmin əsasda «apprehensibility» sözlərinə, həmçinin, -ness ilə «-ity»-nin sinonimik cütlük yaratmasına görə də biz bu qənaətə gəlirik.

Törəmə (sözlərdən) deverbativlərdən bəhs edərəkən, qeyd etməliyik ki, ingilis dilində konversiya vasitəsi ilə də sözlər törüyür, həm fel çevrilib isim ola bilər.

Bu hal digər dillərdə olduğundan ingilis dilində daha fərqli formada mövcuddur. Semantik cəhətdən deverbativ isimlər törəmə yolu ilə ingilis dilində formalaşır, onlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Dissent – razi olmamaq, fikir ayrılığı olmaq. Xristianlığın yaranması dövründə söz meydana gəlmiş doktrinanın qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur, müxtəlif əqidələrə inamlar, sistemə inam, etiqada görə fikir ayrılıqlarının yaranmasıdır. Sonrakı dövrlərdə isimləşərək fikir ayrılıqlarının yaranmasıdır. Sonrakı dövrlərdə isimləşərək fikir ayrılığı anlamını ifadə etmişdir və yenidən xristianlıqla möhkəmlənmiş kilsə sistemindən ayrılmış – yəni fərqli fikirdə olma, nifaq – dissent from an opinion – bir fikirlə razılışmama anlamlarını ifadə etmişdir.

dissent sözünün sonuna yenidən isim düzəldən şəkilçi əlavə olunmaqla daha yeni bir söz yaranmışdır – törəmişdir.

dissention – ziddiyyət, fikir ayrılığı

dissention among the member of community

dissention among the member of group

dissention among government ministers

At the end of meeting participants dissented from the reports conclusion.

İclasın sonunda iştirakçılar hesabatın nəticəsinə etiraz etdilər (nərazi qaldılar).

Digər bir söz *to hunt*-dir. İzahlı lüğətlərdə (o cümlədən) [9] göstərilir ki, vəhşi heyvanları və yaxud quşları tutub və yaxud öldürmək üçün qovmaq, həm ərzaq, idman və yaxud pul qazanmaq üçün [9,637].

Lions sometimes hunts alone.

Aslanlar (şirlər) bəzən tənha ov edirlər.

Whales are still being hunted and killed in the Arctic.

Bu sözün həmçinin başqa bir mənası da vardır ki, axtarmaq deməkdir.

I've hunted everywhere but I can't find it.

Dilin sonrakı inkişafı prosesində həmin söz konvensiyaya uğrayaraq, başqa sözlə konvensiya olaraq isimləşib və hərəkətin nəticəsinə ifadə edib və müasir dövrdə hər iki nitq hissəsi kimi işlədilir – ov, eləcə də mücərrəd isim ovçuluq müəyyən dərəcədə peşə məşğuliyyət anlamını ifadə edir.

Digər bir cəhət ondan ibarətdir ki, ingilis dilində olan sözdüzəldici (isim düzəldən) -er şəkilçisi artırılmaqla daha bir isim həmin kök əsasında yaranmışdır.

hunt+er – hunter – vəhşi heyvan və quşları ərzaq kimi və yaxud idman üçün öldürən adam ovçu.

Həmçinin ingilis dilində idiomatik ifadələr vardır ki, onların tərkibində konvensiya yolu ilə isimləşmiş fellər vardır.

Onlardan bir neçəsinə nəzər yetirməyimiz fikrimizcə bu yazımıza xüsusi çalarlıq qatar, məzmunu bir qədər zənginləşdirir: to be on the go, on the sly, in a daze, on the wane, with a jerk, to be in the know, to be in the swim, in the long run və s.

Yet you hosted Bosinney, that Buccanser, that prowting vagbond, that night-wanderer. For in his thoughts Soames always saw him lying *in wait* – wandering [10,102].

«You keep one *in the know* said Val encouraged. «what do you think of that Belgian fellow, profound?» [11,256].

Qeyd etməyi vacib sayırıq ki, deverbal isimlər bir qayda olaraq standartlaşmış fellərlə birləşmədə işlədilir. Həmin fellər: *give, have, make, take* və s. Belə törəmə ifadələr orta ingilis dövründə qeyd olunmuşdur və müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Bu qəbildən olan deverbal isimlər öz istifadə sahəsinə görə müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır. Onlar əsasən xüsusi tərkibi feili birləşmələrdə adi epizodları ifadə edir: məsələn, *to have a smoke, to have a swim, to have a run, to have a shave, to have a say, to give a cry, to give a smile, to give a wash, to have a wash, to give a hint, to give a pull, to give a tap, to get a sleep, to take a smell, to take a try, to take a view, to make a rush, to make a resolve, to steal a glance, to cast a glance* və s.

Vurğulamaq istərdik ki, bu qəbildən olan konvensiyaya natamam konvensiya deyilir və belə feili birləşmələr, tərkibi feillər bir qayda olaraq gündəlik təkrarlanan hərəkətləri deyil, birdəfəlik hərəkəti ifadə edə bilər.

In the morning I had a wash.

ancaq deyə bilmərik Every day I have a wash.

İkinci halda sadə hərəkətləri qısa müddət üçün ifadə edə bilər. Onlar sırasında *to make a jump, to give a cry, to cast a glance, to steal a glance, to shoot o look, to make a start* və s.

hərəkət anında həmin hərəkəti ifadə edir.

Young Jolyon *shot* at him *a penetrating glance* [10,206].

Cavan Colyon ona nüfuzedicə nəzər yetirdi. Göründüyü kimi, hərəkətə nəzər yetirmək qısa müddətdə baş verir, çünki elə baxış uzunmüddətli ola bilməz – qeyri-məntiqlidir.

For a moment he did not understand. Then her meaning flashed across his clever brain and he *gave* her a quik look (

. Bir anlığa o başa düşmədi: sonra onun aydın beyninə işıq düşdü və ona cəld baxışla baxdı.

She *gave* him *a little hurried kiss*.

O ona kiçik tələsik bir öpüş verdi.

to give a wash, to have a wash, to have a run, to have a swim, to give a thought və s. tipli tərkibi birləşmələr sadə adi hərəkətləri məhdudlaşmış səviyyədə ifadə edə bilər.

He did not *give* it *a thought*.

O ona fikir vermədi (diqqət yetirmədi)

Görünən odur ki, burada baş verən hərəkət tam məhdudlaşmış.

Nəticə: Törəmə sözlərdən bəhs edərkən, tarixi-nöqteyi nəzərdən motiləşməni tədqiq edərək belə qənaətə gələ bilərik ki, deverbativlər ingilis dilində həm şəkildə, həm konversiya vasitəsilə yaranır, həmçinin konversiya natamam da ola bilər və feildə törəmiş isimlər bir qrup feillərlə birləşmə yaradaraq yenidən hərəkət ifadə etsə də, məhdud olur və təkrarlanan hərəkətləri ifadə edə bilmir. Sonda başqa tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, P.M.Karashuk da qeyd edir ki, -ible müasir ingilis dilində sifət yaradan şəkildə kimi sayılır. Həqiqətdə isə müasir şəraitdə -ible şəkildəsi heç bir sözyaradıcı rol oynamır, ingilis sözü əsasında heç bir sözyaradıcılıq elementi keyfiyyəti qazanmamışdır və bütün ingilis dilində mövcud olduğu müddət ərzində bir dənə də olsun yeni söz yaratmamışdır. O, həmişə sifətin göstərici rolunu oynamışdır (3, 126).

Ədəbiyyat

1. И.К.Архипов. Семантика производного слова английского языка, М.1984, 124 стр.
2. П.М.Карашук. Аффиксальное словообразование в английском языке, М.1965, 168 стр.
3. П.М.Карашук. Словообразование английского языка. М. 1977, 302 стр.
4. Джон Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику, М.1978, 542.
5. О.Д. Мешков. Словообразование современного английского языка. М, 1976, 244 стр.

Lügətlər

6. Collins English Dictionary, Glasgorn, 1995, 1781 p.
7. Longman Exams Dictionary. Pearson Education Limited, 2006, 1831 p.
8. Oxford Advanced Learners Encyclopedic Dictionary Oxford University, 1992, 1081 p.
9. Oxford Advanced Learners Dictionary, Oxford University Press, 2005, 1539 p.

Bədii ədəbiyyat

10. J.Galsworthy. The Man of Property. M.1975, 382 p.
11. J.Galsworthy. To let. M.1975, 256 p.

Açar sözlər: motivləşmə, qrammatik funksiya, semantik sinonimlik, çalarlıq, törəmə sözlər, idiomatic ifadələr

Ключевые слова: мотивация, грамматическая функция, семантическая синонимия, оттеночность, производные слова, идиоматические выражения

Keywords: motivation, grammatical function, semantically synonymic, shade of meaning, derivative words, idiomatic expressions

Xülasə

Tarixi nöqteyi-nəzərdən deverbativlərin sırasının meydana gəlməsinin bir faktı yaxınmənəli fellərin polisemantik çoxmənalı olmasındadır. Bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, eyni və yaxud müxtəlif fel sinonimlərin deverbativlərə əsasən çoxalmasına şərait yaradır. Əlbəttə, burada həm kontekstin rolu, həm də sözün ifadə etdiyi məfhum xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Törəmə (sözlərdən) deverbativlərdən bəhs edərkən, qeyd edirik ki, ingilis dilində konversiya vasitəsi ilə də sözlər törüyür, həm fel çevrilib isim ola bilər.

Bu hal digər dillərdə olduğundan ingilis dilində daha fərqli formada mövcuddur. Semantik cəhətdən deverbal isimlər ingilis dilində törəmə yolu ilə də formalaşır.

Мотивация в девербативах с исторической точки зрения

Резюме

Одним из фактов возникновения ряда наречий с исторической точки зрения является то, что глаголы со сходными значениями имеют полисемантическую. Эта особенность состоит в том, что одинаковые или разные глаголы создают условия для увеличения количества синонимов на основе наречий (девербативов). Конечно, здесь предполагается особая важность как контекста, так и абстрактности, выражаемой словом. Говоря о производных (образованных от слов) девербативах, отметим, что в английском языке слова также могут быть образованы путем конверсии, а глаголы могут быть преобразованы в существительные.

Это положение в английском языке существует несколько в иной форме, нежели в других языках. Семантически девербальные существительные в английском языке образуются также путем словообразования.

Motivation in deverbatives from a historical point of view

Summary

The formation of the order of deverbatives is derived from the fact that close-meaning verbs are polysemantic. It means that the same or different verbs allow synonyms to multiply based on deverbatives. Naturally, in this sense, the role of context and the notion expressed by a word are of special importance here. While speaking of deverbatives, derivational (derived) words that we note in English, words are derived through conversion and can be converted into nouns. This case is more different in English than in other languages. Semantically, deverbative nouns are also formed through derivation in English.

РӘҮСІ: prof. L.Әhmədova

DETEKTİV ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Frazeoloji birləşmələr sözlərin birləşməsi olsa da, burada tərkib komponentləri öz lüğəvi mənalarnı saxlamır, birlikdə bir məna ifadə edir. S.Cəfərov göstərir ki, bu dil vahidi “müasir dilimizdə dilin lüğət tərkibi ilə elə qaynayıb-qarışmışdır ki, bu gün hər hansı mətni təhlil edərkən adi baxışda çox zaman onları seçmək və ayırmaq belə çətin olur” (4, s. 95). Leksik vahid səviyyəsində olan frazeoloji birləşmələri səciyyələndirən əsas cəhət onların məcazi mənaya malik olub, emosional-ekspressiv çalar ifadə etməsidir. Frazeologizm dilin təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsində mücərrədləşmənin müəyyən mərhələsində meydana çıxır və dil sisteminin inkişaf meyillərinə uyğundur.

Frazeologizmlər dilin nisbətən sonrakı mərhələsində təfəkkürün müəyyən inkişaf mərhələsində və dil materialının ifadə imkanlarının daha geniş miqyasında sözlərin məcazi mənalarnı və bu aspektdə onların birləşib birlikdə məcazi məna yaratması zəminində yaranır. Lakin bu, frazeologizmin qədimliyini inkar etmir. M.İ.Fomina əcdad dilin frazeologiyasından bəhs edərək, onun bərpasının vacibliyini qeyd edir (6, s. 274). Frazeologizm millətin özünü dərk etdiyi məqamda gerçək hadisələrə obrazlı münasibət bildirməsi əsasında təşəkkül tapır. Bu baxımdan frazeologizm təkcə dilin zənginliyi, təkamül səviyyəsi ilə deyil, habelə dilin daşıyıcısı olan millətin hadisələrə milli zəmində dəyər verməsi əsasında formalaşır. Maraqlıdır ki, bəzən dilləri bir-birindən fərqləndirmək üçün frazeologiyanın zənginliyi faktorundan çıxış edirlər (13, s. 43).

Azərbaycan dili dünyanın qədim dillərindən olmaq etibarilə frazeologizmlərin istər semantik, istərsə də struktur baxımdan mükəmməl dildir. Dilimizdə xüsusi lay təşkil edən frazeologizmlərin bir qismi tam leksikləşib sırf informativ səciyyə daşması bir daha dilimizin qədimliyindən xəbər verir. Frazeologizmlər dilin ən dinamik sahəsi olmaq etibarilə daim inkişaf edir, zənginləşir ki, bu proses indi də davam edir. Tədqiqatçılar frazeologizmlərin yaranmasını yazıyaqədərki dövrlə əlaqələndirirlər, buna baxmayaraq, onların əksər hissəsinin dil tarixinin yazı dövründə yaranıb sabitləşdiyini də qeyd edirlər (9, s. 50). Frazeologizmlərin ikinci qismi üslubi faktor olaraq, emosional-ekspressiv funksiya yerinə yetirir. Frazeologizmlərin bu funksiyası bədii əsərlərin dilində xüsusilə özünü göstərir. “Frazeoloji vahidlərin müxtəlif dövrlərdəki formalarını, zaman keçdikcə onların yenitiplərinin müəyyənləşdirilməsi, ədəbi dildə sabitləşməsi prosesini tədqiq etmək Azərbaycan dilçiliyi üçün əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Ona görə də canlı dildə, həmçinin klassik və müasir ədəbi əsərlərin dilində işlənən külli miqdarda ifadələrin meydana gəlməsini, inkişafını və zaman keçdikcə hansı dəyişikliklərə uğradığını, yaxud sabit qaldığını müəyyən etmək lazım gəlir” (12, s. 249). Bu baxımdan detektiv əsərlərin dilindəki frazeologizmlərin araşdırılmasının əhəmiyyəti az deyil.

Detektiv əsərlər, bir tərəfdən, bədii əsər, digər tərəfdən, real faktları daha dolğun əks etdirən mənbə olmaq etibarilə dil materialından hər iki istiqamətdə istifadə edir. Bu baxımdan detektiv əsərlərin dilində frazeologizmlərin işlədilməsi maraqlı kəsb edir. Burada ən müxtəlif səciyyəli frazeologizmlərin işlədilməsi faktı ilə qarşılaşırıq. Dilçiliyimizdə frazeologizmlərin tematik bölgüsü adı altında verilən təsnifatda bəzən qarışıqlıqla rastlaşırıq. Məsələn, Q.Mahmudovanın “Türk dillərinin frazeologiyası” adlı əsərində tematik bölgüsündə gah frazeologizmin leksik-semantik xüsusiyyəti, gah da orada olan komponentlərin leksik-semantik xüsusiyyəti əsas alınır. Ona görə də burada “somatik frazeoloji vahidlər, zoofrazeologizmlər, dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər, adət və mərasimlərlə bağlı frazeoloji vahidlər, meteorologiya və astronomiya ilə bağlı frazeoloji vahidlər, bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər, alqış və qarğış mənası ifadə edən frazeoloji vahidlər” kimi tematik bölgülər ayrılır (10, s. 134-183). M.Adilov və G.Yusifovun əsərində isə “işlədilmə məqamına, üslubi çalarlarına görə davranış frazeologizmləri, danışq dili frazeologizmləri, evfemistik frazeologizmlər, jarqon frazeologizmləri, komparativ (müqayisə) frazeologizmləri, məhəlli frazeologizmlər, poetik frazeologizmlər, klassik-poetik frazeologizmlər, folklor frazeologizmləri” adı altında rəngarəng növlərdən bəhs edilir (1, s. 21-29).

Frazeoloji ifadələr müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif olunsa da, bu təsnifatlarda həm struktur, həm leksik-semantik cəhətdən əsas alınır. Atalar sözü və məsələlərin frazeologizmə daxil olub-olmaması, ismi birləşmə tiplilərin xalis frazeologizm kimi qəbul edilib-edilməməsi, bir məcazi mənalı sözün frazeologizmə münasibəti və s. indi də dilçilikdə mübahisəli məsələlərdəndir. Biz feili frazeologizmlərdən, o cümlədən cümlə xarakterli frazeologizmlərdən bəhs edəcəyik ki, sırf məcazi anlamı atalar sözləri barədə də fikir söyləməyə çalışacağıq, ona görə ki, detektiv əsərlərdə canlı xalq dilinin elementləri geniş şəkildə əks olunduğu üçün bu tipli ifadələrin maraqlı semantik-qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

Hər şeydən əvvəl, ədəbi dilimiz üçün xarakterik olan əksər frazeoloji birləşmələrə detektiv əsərlərin dilində geniş şəkildə rast gəlirik. Dilçiliyimizdə ən çox tədqiq edilən, frazeologizm adı altında daha çox fikir söylənilən məhz feili frazeologizmlərdir. Rus dili frazeologiyasını araşdıran M.Tağıyev məhz feili frazeologizmləri tədqiqatının əsasında qoymuşdur (15). Bu cəhət feilin dinamik xarakterə malik olmasından, müxtəlif sözlərə birləşərkən onları müxtəlif semantik çalara sala bilməsindən, daha çox emosional-ekspressiv təbiətindən irəli gəlir.

Hər şeydən əvvəl, detektiv əsərlərin dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti müasir dilimizdə geniş işləliyə malik olan və hamı tərəfindən dərk edilərək istifadə edilən ifadələrdir. Bunların içərisində həm müsbət məzmunlu, həm neytral xüsusiyyətli, həm də mənfi məzmunlu olanları vardır. Müsbət məzmunluların çoxu hamı tərəfindən dərk edilib işlədirlərdir. Bunların bəziləri artıq informativ vahidlərə çevrilənlərdir; onlar müasir dilimizdə olduğu kimi, bu əsərlərin dilində də ciddi emosionallığa malik deyil, sadəcə, leksik vahid kimi işlədilir. Və, demək olar ki, detektiv əsərlərin dilində bu

¹²⁶ ADİU (UNEC), Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi. samira-ahmadova@mail.ru

kimi frazeologizmlərin ən müxtəlif növlərinə rast gəlmək olar ki, onlardan yalnız bəzilərinə nümunə kimi veririk. Məsələn: *“Mərhumun adı, atasının adı, familyası?” sualına belə cavab verdi.* (ƏA”İS”-28); *Rəhmətə gedənin arxasınca çox danışmazlar.* (ƏA”İS”-208); *Bir sualına da cavab verin, sonra* (ƏA”İS”-210); *Bir az keçməmiş hər şey yaddan çıxır* (ƏA”İS”-44); *İbtidai istintaq başa çatıb, iş məhkəməyə veriləcək* (ƏA”İS”-203); *Elələri var ki, əmək-islam koloniyasında olarkən ömür boyu cinayətkarlıqdan əl çəkməyəcəklərinə and içmişlər* (CƏ”QV”-33); *Kaş mən o günü heç restorana getməyəydim, o qıza rast gəlməyəydim* (CƏ”ŞY”-45); *Onda səndən mənim intiqamımı alarlar* (CƏ”ŞY”); *Ervin onun Azərbaycan dilində nə dediyini başa düşmədi* (CƏ”ŞY”-76); *Belə şantaj nəticəsində düz yola qayıdan adam qorxuya düşüb təzədən cinayətkarlığa qoşulur* (CƏ”QV”-33) və s.

Qeyd edək ki, bu cür frazeologizmlərin bəziləri bilavasitə detektiv, daha doğrusu, istintaq işləri ilə bağlıdır. Bunlar da həmin sahədə sırf informativ funksiya daşıyır, emosional münasibəti ifadə etmir. *“İfadə vermək, məhkəməyə vermək, cəza almaq, işin üstünü açmaq, əldən buraxmaq, aşkara çıxarmaq, iz buraxmaq, iş qaldırmaq”* və s. ifadələr bu qəbildəndir. Məsələn: *Səhər idarəyə gəlin, ifadə verəcəksiniz* (VM”TMY”--125); *İbtidai istintaq başa çatıb, iş məhkəməyə veriləcək* (ƏA”İS”-203); *Mühakimə olunuram, cəzamı alacağam* (ƏA”İS”-206); *Bu işin üstünü açmaq üçün çox tər tökmək, baş sındırmaq lazım gələcək* (CƏ”BM”-169); *Spiçkanıuş salmaq lazım gəldi* (CƏ”BM”-94); *Avam olma, İbişdan, kapitan Ərəstun Əsgərov öz itimizdir, ağzını yağlamışam* (CƏ”QV”-107); *Həlimə ilə əlaqə saxlayın, oğrunu əldən buraxmayın* (CƏ”BM”-101); *Əvvəlcə milis işçilərinin özləri hadisə yerinə gəlir, cinayətkarı aşkara çıxarıb prokurorluq orqanlarına xəbər verirlər* (ƏA”İS”-159-160); *Təcrübəli cinayətkar belə, hadisə yerində istər-istəməz, heç olmasa, kiçik bir iz buraxır* (ƏA”İS”-169); *İşi bərkə düşsə, verəcəkdə prokurorluğa, cinayət işi qaldıracaqdırlar* (EE”BGX”--134) və s.

Bu nümunələrin içərisində *“spiçkanı iş salmaq, ağzını yağlamaq”* ifadələrini jarqon kimi qəbul etmək lazımdır. *“İş salmaq”* frazeologizmi bir neçə mənada işlədilir: 1)hərəkət etdirmək, işlətmək, 2)dolaşdırmaq, çətinliklə üz-üzə qoymaq. Yuxarıda verdiyimiz nümunədə bu frazeologizm birinci anlamda işlənmişdir, lakin cümlənin birinci sözü ilə əlaqədə mənə anlaşılmır. Ona görə ki, buradakı *“spiçka”* sözü jarqon olaraq, cinayətkar aləmdə *“tapança”*ni ifadə edir. Bu baxımdan həmin cümlədə *“Tapançanı iş saldım”*, yəni *“Tapançadan istifadə etdim”* məzmunu başa düşülməlidir. *“Ağzını yağlamaq”* isə *“rüşvət vermək”* anlamındadır. Elə frazeologizmlər var ki, xalq dilində informativ ifadə kimi işlənsə də, müxtəlif situasiyalarda fərqli münasibəti əks etdirə bilər. Bu frazeologizmlərdən biri *“bərkə-boşa düşmək”* ifadəsidir. Bu frazeologizm ekspressiv çalar ifadə etməklə məcazi anlamda *“çətinliyə düşmək”*(14, s. 66), *“çətinlik görmək”* (11, s. 52) mənasını bildirir. Adətən xüsusi fərqləndirici məqama malik olmayan bu frazeologizm daha çox müsbət məqamda işlədilir. Lakin detektiv əsərlərin dilində bu frazeologizmin mənfi məzmununda işləndiyini görmək olur Məsələn: *Davranışından görünür ki, bərkə-boşa düşmüş təcrübəli hərifdir* (CƏ”QV”-63)

Bu tip frazeologizmlərdən biri də *“cavab vermək”* ifadəsidir. Məlumdur ki, bu frazeologizmin sırf informativ funksiya malik ifadədir, lakin *“bərkə-boşa düşmək”* frazeologizmində gördüyümüz halı burada da müşahidə edə bilərik. Maraqlıdır ki, frazeologiyaya dair bir neçə lüğəti araşdırsaq da, bu frazeologizmin izahına rast gəlmədik. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi həmin frazeologizmin, deyildiyi kimi, informativ səciyyə daşması, yəni leksik vahid səciyyəsində olmasıdır və onun mənası birmənalı olaraq hansı suala isə cavab vermək ilə müəyyəndir. Lakin *“cavab vermək”* frazeologizmi başqa mənada—hər hansı zərbənin əvəzini vermək mənasında da işlənir. Bu halda frazeologizm, xüsusən, *“cavabını vermək”* formasında işlədilir. Məsələn: *Həlimə çətinlik çəkmədən Rəsulovun sualına cavab verdi* (CƏ”BM”-196); *O sənə yumruq atanda sən durub baxdınmı? —Əlbəttə ki, yox, cavabını verdim* (CƏ”BM”-249) Bu nümunələrin birincisində informativ, ikincisində isə sırf obrazlılıq məqamında işlənmişdir. Bu tip frazeologizmlərin komponentləri bəzən bir-birindən aralı düşür. Bu, adətən, aktualılıqla bağlı olur, bəzən isə komponentlər arasındakı bağlılıq zəif olduqda arasında müvafiq sözlər işlənir. Məsələn: *İlk vaxtlar podpolkovnik Təriyel Məmmədov özü demişkən, “işin içində olmaq üçün” gecəni də, gündüzü də rayon milis şöbəsində keçirirdi* (CƏ”ŞY”-161); *Sən mənim canım, bu məclisin əziyyətini sən çəkəcəksən* (ƏA”İS”-94) və s.

Bu frazeologizmlərin bəzində müəyyən dərəcədə obrazlı ifadə özünü göstərir. Bu tip ifadələr frazeologizm kimi işlənsə də, dildə onlar sərbəst söz birləşməsi kimi də işlənir. Onların müəyyənləşməsi bilavasitə mətnlə bağlı olur (3, 25). Sözsüz ki, bunlar da istər xalq dilində, istərsə də ədəbi dildə fəal işləkliyə malikdir və obrazlılıq olsa da, bunun mənfi və ya müsbət çalalı olması hansı obrazın dilindən deyilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, adi münasibət çərçivəsində bu frazeologizmlər xüsusi fərdi emosional-ekspressiv çalara malik olmur, sadəcə, fikrin obrazlı ifadəsinə xidmət edir. Lakin mətn çərçivəsində kimin kim haqqında deyilməsi bu frazeologizmlərin əsl mahiyyətini üzə çıxarır. *“Başdan çıxarmaq, yaşa dolmaq, baş çıxarmaq, nala-mıxa vurmaq, dil tapmaq, özünü itirmək”* və s. frazeologizmləri buna misal göstərmək olar. Məsələn: *Sonradan onu katib başdan çıxartdı, rayona qayıtdı* (ƏA”İS”-26); *Elçin, oğlum, artıq yaşa dolmusan, böyük kişi olmusan* (CƏ”ŞY”-83); *Bu kişi burada necə baş çıxarır, mən bilmirəm* (EE”ƏYP”-88); *A kişi, sən bu nala-mıxa vurmağın olmaya da* (MX”TC”--14); *Heç narahat olma, bəlkə müstəntiqlə dil tapdıq* (ƏA”İS”-200) və s.

Bəzi frazeologizmlərdə isə obrazlı-emosional münasibət açıq şəkildə özünü göstərir ki, nəticədə qeyd edilən müvafiq faktın, hadisənin qiymətləndirilməsi açıq şəkildə görünür. Məsələn: *Bu işin üstünü açmaq üçün çox tər tökmək, baş sındırmaq lazım gələcəkdir* (CƏ”ŞY”-169); *Bunun üçün kimlərə ağız açmadım?! İcraya, prokurora, elə sizin rəisə də* (ƏA”İS”-113); *Qəssab Həmidin canına lap vicvəcə düşdü* (MX”SH”--50); *Sual-cavab yarışında prokuror Mayilov lap özünü itirən kimi olmuşdu* (ƏA”İS”-207); *Sən nə danışarsan?-Səlimi elə bil od götürdü* (EE”İQA”-8) və s.

Detektiv əsərlərindəki frazeologizmlərin bir qismi emosional çalarına görə daha güclü olub, real mənasından tam ayrılmış olur. Assosiativ şəkildə müqayisə məzmununa malik olan bu frazeologizmlərdə emosionallıqdan daha çox ekspressiya güclüdür. Yəni burada münasibətdən daha çox hadisənin sürəkliliyi diqqət önünə çəkilir. *“Cin atına minmək,*

dədəni dalına mindirmək (şələləmək), quyruq ələ vermək, özünü yeyib tökmək, baş götürüb getmək” və s. frazeologizmlər belələrindəndir. Məsələn: *Atası danışanda ona “ladna” deməsi onu lap cin atına mindirirdi (VM”TMY”--5); Onda sənin dədəni dalına sarıyar, mənim intiqamımı alarlar (ƏA”İS”-46-47); Qorxma, quyruq ələ vermərəm (HS”CC”-20); İndi də özünü yeyib tökü ki, günahı yoxdur (ƏA”İS”-- 232); Bəzi ağzıgöyçəklərin deməsinə görə isə, Fazilin baş götürüb getməsinə əsaslı bir səbəb var idi (ƏA”İS”-162)* və s.

Bəzən bir frazeologizmin sinonimindən də istifadə olunur. “*Cin atına mindirmək*” frazeologizmi “*hirsəndirmək*” sözünün emosional-ekspressiv formada ifadəsidir. Digər məqamda həmin məzmununda “*haldan çıxarmaq*” frazeologizmindən istifadə olunur. Məsələn: *Gərək onu da belə haldan çıxarmayaydınız (ƏA”İS”-104).*

Yaxud müasir ədəbi dilimizdə “*yuxusu gəlmək, yuxu tutmaq*” frazeologizmi emosional-ekspressiv tərzdə “*yuxu basmaq*” formasında da işlədilir. Məsələn: *İndidən onu yuxu basır ki..., özü də lap körpə uşaq kimi (ƏA”İS”-97)* Eyni əsərdə bu frazeologizmin başqa formasından da istifadə edilmişdir: Bunun gözlərindən yuxu tökülür (ƏA”İS”-3). Bu onu göstərir ki, müəlliflər situasiyaya uyğun sinonim frazeologizmlərdən istifadə edirlər.

Qeyd edək ki, bəzən ədəbi dilimizdə özünə yer tapan frazeologizmin özündən daha çox onun qeyri-ədəbi formasından istifadə edilir. Bunlardan biri də “*işə düşmək*” frazeologizmdir. Qədim tarixə malik olan bu frazeologizm tarixən müxtəlif leksik tərkibdə işlək olmuşdur. Tədqiqatçılar İ.Nəsiminin dilində “*işə düşmək, karə düşmək*” sinonim frazeologizminin işlədiyini qeyd edirlər. Lakin bu frazeologizm eşqin təsirinə düşməsi anlamında işlədilmişdir (5, s. 156-157). Bu frazeologizm omonim xarakterli olub, 1) çətinlik yaranmaq, çətinliklə üzləşmək; 2) hərəkətə başlamaq mənalarına malikdir (8, s. 152). Bu frazeologizmin birincisi qeyri-ədəbi formada “*zibilə düşmək*” kimi də istifadə edilir ki, buna detektiv əsərlərin dilində rast gəlirik. Məsələn: *Əcəb zibilə düşdük (ƏA”İS”-193).*

Detektiv əsərlərinin dilində aforizmlərdən – bütöv cümlə xarakterli ifadələrdəndə gen-bol istifadə edilir. Onu da demək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar söz səviyyəli, daha doğrusu, feil səviyyəli ifadələri də cümlə tipli frazeologizmlər adlandırır. Məsələn N.Həsənəliyev “*ağlına batmaq, baş çəkmək*” və onlarla bu tipli ifadələri bu şəkildə təhlil edir (7, s. 142-144). Bu ifadələri hər kəs öz səviyyəsinə qabiliyyətinə və dünyagörüşünə uyğun şəkildə istifadə edir. Məsələn: *Qorxan gözə çöp düşər, xalaoğlu, biz bu işdə can qoymuşuq (CƏ”ŞY”-35); Yaxşı deyiblər ki, su axar, çuxurunu tapar (ƏA”İS”-6); Gecə qara, cücə qara, bizi kim görüb ki? (ƏA”İS”-91); Papağını yerə soxum! (ƏA”İS”-76)* və s.

Detektiv əsərlərin dilində olan frazeologizmlər həm struktur, həm semantik xüsusiyyətlərinə görə olduqca zəngindir; onların semantik bölgüsü, yaranma üsul və yolları, komponentlərin ifadə vasitələri və s. ayrılıqda tədqiqat üçün zəngin material vardır. Ona görə də bu sahənin daha geniş və ətraflı tədqiqə ehtiyacı vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Elm, 2019, 160 s.
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. (Tərtibçilər: Məhərrəmli Q., İsmayilov R.) Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II h. Leksika. Bakı: Şərç-Qərb, 2007, 192 s.
5. Əsgərova T. Nəsimi dilinin frazeologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 240 s.
6. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. Москва, 1983, 415 s.
7. Həsənəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006, 326 s.
8. Hüseynov F.H., Əhmədov B.B. Məktəblinin frazeoloji lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 296 s.
9. Гусейнов Ф. Русская фразеология. Баку, 1977
10. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 296 s.
11. Məhərrəmli Q., İsmayilov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
12. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya. Bakı: Elm, 1978, 324 s.
13. Salayeva F. XX əsrin II yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı. Bakı: Təknur, 2016, 216 s.
14. Seyidəliyev N. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
15. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Maarif, 1966, 250 s.

Detektiv əsərlər:

- ƏA”İS” –Azayev Ə. “İstintaq simi”. Bakı: Çıraq, 290 s.
 ƏA”GH” –Azayev Ə. “Gözlənilməz hadisə”. Bakı: Qanun, 2006, 280 s.
 EE”İQA” –Elatlı E. “İtmiş qızın axtarışı”. Bakı: Nurlar, 2009, 120 s.
 EE”ƏYP” –Elatlı E. “Ən yaxın planet”. Bakı: Elgün, 2012, 328 s.
 EE”ÖAK” –Elatlı E. “Ölüm ağacının kölgəsində”. Bakı: Elgün, 2017, 300 s.
 EE”BGX” –Elatlı E. “Bakıdan gələn xəfiyyə”. Bakı: Nurlar, 2009, 248 s.
 HS”CC” –Seyidbəyli H. “Cəbhədən cəbhəyə”. Bakı: Xan, 2017, 372 s.
 CƏ”QV” –Əmirov C. “Qara volqa”. Bakı: Qanun, 2017, 400 s.
 CƏ”BM” –Əmirov C. “Brilyant məsələsi”. Bakı: Azərənşr, 2008, 360 s.
 CƏ”ŞY” –Əmirov C. “Şəhər yatarkən”. Bakı: Qanun, 2017, 264 s.
 V”BOT” –Varis “Bir ovuc torpaq”. Bakı: Vektor, 2009, 319 s.
 MX”SH” –Müşfiq Xan. “Sonuncu hədiyyə”. Bakı: Xan, 2017, 152 s.
 MX”TC” –Müşfiq Xan. “Tənha canavar”. Bakı: Xan, 2013, 502 s.
 VM”TMY” –Vahid Məmmədli “Tunc mələyin yolu”. Bakı: Zərdabi LTD, 2012, 240 s.
 C.Ə”BM” –Əmirov C. “Brilyant məsələsi”. Bakı: Azərənşr, 2008, 360 s.
 C.Ə”QV” – Əmirov C. “Qara volqa”. Bakı: Qanun, 2017, 400 s.
 C.Ə”ŞY” – C.Əmirov. “Şəhər yatarkən”. Bakı: Qanun, 2017, 264 s.
 E.E”BGX” – Elatlı E. “Bakıdan gələn xəfiyyə”. Bakı: Nurlar, 2009, 248 s.
 E.E”QƏ” – EE”Qanunsuz əməliyyat”, Bakı: Elgün, 2017, 292 s.
 E.E”AT” – EE”Adsız tablo”. Bakı: Elgün, 2013, 272 s.
 E.E”X” – Elatlı E. “Xəyanət”. Bakı: Elgün, 2011, 336 s.
 E.E”ÖSAK” – Elatlı E. “Ölüm ağacının kölgəsində”. Bakı: Elgün, 2017, 300 s.
 E.E”NSP” – EE”Niyyə susursan, polkovnik?”. Bakı: Elgün, 2014, 288 s.
 E.E”ƏYP” –Elatlı E. “Ən yaxın planet”. Bakı: Elgün, 2012, 328 s.
 E.E”İQA” – EE “İtmiş qızın axtarışı”. Bakı: Nurlar”, 2009, 120 s.

E.K. "ŞQQ" – E.Kəlbəyev "Şahmat qaydaları ilə qətl". Bakı: Apostrof-A, 2019, 232 s.
Ə.A."İS" – Azayev Ə. "İstintaq siri". Bakı: Çıraq, 290 s.
Ə.A."QH" – Ə.Azayev "Gözlənilməz hadisə". Bakı: Qanun, 2006, 280 s.
Ə.A."SQ" – Ə.Ağayev "Sahildə qətl". Bakı: Gənclik, 2002, 228 s.
H.S."CC" – Seyidbəyli H."Cəbhədən cəbhəyə". Bakı: "Xan", 2017, 372 s.
M.X."UG" – Müşfiq Xan "U geni", Bakı: Xan, 2015, 67 s.
M.X."SH" – Müşfiq Xan "Sonuncu hədiyyə", Bakı: Xan, 2017, 152 s.
M.X."ÜS" – Müşfiq Xan. "Ünvanlı sevgi". Bakı: Hədəf, 2013, 223 s.
V."BOT" – Varis "Bir ovuc torpaq". Bakı: Vektor, 2009, 319 s.

Açar sözlər: detektiv, əsər, frazeologizm, semantika, struktur

Key words: detective, work, phraseology, semantics, structure

Ключевые слова: детектив, произведение, фразеологизм, семантика, структура

Detektiv əsərlərin dilində frazeoloji birləşmələr

Xülasə

Detektiv əsərlər, bir tərəfdən, bədii əsər, digər tərəfdən, real faktları daha dolğun əks etdirən mənbə olmaqla dil materialından hər iki istiqamətdə istifadə edir. Burada ən müxtəlif səciyyəli frazeologizmlərin işlədilməsi faktı ilə qarşılaşırıq. Ədəbi dilimiz üçün xarakterik olan əksər frazeoloji birləşmələrə detektiv əsərlərin dilində geniş şəkildə rast gəlirik. Bunların içərisində feili frazeologizmlər əsas yer tutur. Bu cəhət feilin dinamik xarakterə malik olmasından, müxtəlif sözlərə birləşkən onları müxtəlif semantik çalara sala bilməsindən, özünün emosional-ekspressiv təbiətinin daha gecli olmasından irəli gəlir. Detektiv əsərlərin dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti müasir dilimizdə geniş işləkliyə malik olan və hamı tərəfindən dərk edilən ifadələrdir. Bunların bəziləri artıq informativ vahidlərə çevrilən, emosionallığa malik olmayan ifadələrdir. Frazeologizmlərin bəziləri bilavasitə detektiv, daha doğrusu, istintaq işləri ilə bağlıdır. Bunlar da həmin sahədə sırf informativ funksiya daşıyır, emosional münasibəti ifadə etmir. Bunların bəzilərinə sahə jargonu istifadə edilir. Elə frazeologizmlər var ki, xalq dilində informativ ifadə kimi işlənsə də, müxtəlif situasiyalarda fərqli münasibəti əks etdirə bilər. Detektiv əsərlərindəki frazeologizmlərin bir qismi assosiativ şəkildə müqayisə məzmununa malik olub, emosionallıqdan daha çox ekspressiya yükü daşıyır. Detektiv əsərlərin dilindəki frazeologizmlər daha zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

Phraseological combinations in the language of detective works

Summary

Detective works use linguistic material in both directions, being, on the one hand, a work of fiction, and on the other, a source that more fully reflects real facts. We are faced with the fact phraseologisms of various characteristics are used here. Most of the phraseological units characteristic of our literary language are widely found in the language of detective works. Verb phraseologisms occupy the main place among them. This aspect comes from the fact that the verb has a dynamic character, can combine into different words and bring them into a semantic hue, and its emotional-expressive nature is stronger. Most of the phraseologisms in the language of detective works are phrases that are widely used in our modern language and are comprehended by all. Some of these are non-emotional units, which have already become informative units. Some of the phraseologisms are deliberately related to detective, or rather investigative work. They also have a purely informal function in this area and do not express an emotional attitude. In some of these, the field jargon is expressed." turning on the match, lubricate the mouth" an example can be given. There are phraseologisms that, although used in the vernacular as an informative expression, have different meanings in different situations. Phraseologisms in the language of detective works have richer structural-semantic features.

Фразеологические сочетания в языке детективных произведений

Резюме

Детективные произведения, являясь, с одной стороны, художественным произведением, а с другой, источником, более полно отражающим реальные факты, используют языковой материал в обоих направлениях. Здесь мы сталкиваемся с фактом использования самых различных типов фразеологизмов. Большинство фразеологических сочетаний, характерных для нашего литературного языка, широко встречаются в языке детективных произведений. Среди них основное место занимают глагольные фразеологизмы. Это происходит вследствие динамичного характера глагола, его более сильной эмоционально-экспрессивной природы и способности при сочетании с разными словами изменять их семантические оттенки. Большинство фразеологизмов в языке детективных произведений представляют собой выражения, широко используемые в нашем современном языке и понятные всем. Некоторые из них представляют собой неэмоциональные фразы, которые уже стали информативными единицами. Некоторые из фразеологизмов непосредственно связаны с детективной, а точнее, следственной работой. И они имеют в этой области чисто информативную функцию и не выражают эмоционального отношения. В некоторых из них используется профессиональный жаргон. Существуют фразеологизмы, которые хотя и используются в качестве информативного выражения в просторечии, в различных ситуациях могут отражать разное отношение. Некоторые фразеологизмы в детективных произведениях имеют сравнительное содержание в ассоциативном виде и носят скорее экспрессивный, чем эмоциональный характер. Фразеологизмы в детективных произведениях имеют более богатые структурно-семантические особенности.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCAN DİLİ TERMINOLOGİYASININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI (20-50-ci illər)

Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni inkişafında mühüm rol oynamış XIX əsr Azərbaycan dili terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdən başlayaraq ta XIX əsrin əvvəllərində dilimizdə işlənmiş terminlərin əksəriyyəti, ərəb və fars dillərindən alınmışdır ki, bu proses milli dilimizin təşəkkül mərhələsinin əvvəllərindən etibarən zəifləyir. XIX əsrdən etibarən rus və Avropa sözlərinin termin kimi istifadə edilməsinə maraq və ehtiyac əvvəlki əsrlərdə hakim olan mənbənin (ərəb, fars dilləri) xüsusi çəkisini azaldır, rus dilindən alınma terminlərin üstünlük təşkil etməsi ilə elmi terminologiyanın sonrakı inkişaf meyli müəyyənləşir. XIX əsr Azərbaycan dili terminologiyasının əsas xarakterik xüsusiyyətləri ədəbi dilin sadələşməsi, xalq dilinə təması, ərəb və fars dillərindən gələn sözlərin seyrəlməsi, əksinə, rus dili və bu dilin vasitəsilə Avropa dillərindən alınan terminlərin kəmiyyət və keyfiyyətə çoxluğu ilə səciyyələnilir.

M.F.Axundov ümumən şərq xalqlarını, xüsusən azərbaycanlıların maarifləndirmə və yeni mədəniyyət aləminə daxil etmə yolu ilə feodalizm və din əsarətindən xilas etmək uğrunda mübarizə apararkən ictimai ünsiyyətin, mədəniyyətin ən kəskin silahı olan dil və əlifba məsələləri onun diqqət mərkəzində olmuşdur. Milli azadlığın, mədəni inkişafın əsasını M.F.Axundov xalqın savadlanmasında, dünyəvi elmlərin mənimsənilməsində, əlifba problemlərinin həllində görürdü.

M.F.Axundov ərəb əlifbası ilə oxumağın, yazmağın çətinliyini hələ uşaq ikən şəxsən öz üzərində hiss etmiş, yetkin gənclik çağlarında Azərbaycan dilindən Tiflis qəza məktəbində dərs dediyi 1836-1840-cı illərdə bir müəllim kimi bu əlifbanın təlim-tədrisdə yaratdığı maneə və çətinliklərlə qarşılaşmış, dərslərin çapında əngəl törətdiyinin şahidi olmuşdur. Bunun əsasında yeni əlifba yaratmaq ideyası formalaşmış, ömrünün sonrakı 20 ili isə bu ideyanın bilavasitə həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir.

Bu boşluq böyük sənətkarı ömrü boyu düşündürmüş və ana dilimizin terminologiyasını iki istiqamətdə inkişaf etdirməyi lazım bilmişdir: a) Azərbaycan dilinin öz sözləri olduğu halda, ehtiyac olmadan ərəb-fars alınmalarının qarşısını almaq; b) rus dili ilə qarşılıqlı əlaqənin olması, çünki rus dili vasitəsilə alınan terminlər elmi-fəlsəfi dünyagörüşün inkişafı üçün çox gərəklidir.

M.F.Axundovun termin yaradıcılığı müasirliyi ilə seçilir. O, rus-Avropa dillərindən aldığı terminlərdən bəzilərini olduğu kimi qəbul edib işlətdiyi halda, bəzilərini Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər artıraraq onlardan yeni terminlər düzəltmişdir. Məsələn: aristokratlıq, fanatıqlıq, patriotluq və s. terminlər bu qəbildəndir.

M.F.Axundov əsərlərində fəlsəfi, hüquqi, siyasi, hərbi, tarixi, dini, filoloji terminlərdən geniş istifadə etmişdir. Bu terminləri mənşəyinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1) Ərəb-fars mənşəli terminlər: kimya, nəbatat, elmi-nücum, tamaşaxana, qafiyə, nəsr, nəzm, rüsum, vəhdət, millət, hikmət və s.; 2) rus-Avropa mənşəli terminlər: poeziya, teatr, literatur, sivilizasiya, filosof, patriot, parlament, despot, proqres, teleqraf və s.

M.F.Axundov paralel terminlərdən də istifadə etmiş və bununla dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan terminləri ayırd etmişdir. Məsələn, onun işlətdiyi “tərcümeyi-hal” — “biografiya” terminlərindən indi ikincidən daha çox istifadə olunur. Birinci (tərcümeyi-hal) struktur cəhətdən Azərbaycan dilinin terminoloji modellərinə uyğun gəlmir. Ona görə də həmin söz semantik funksionallığını da itirir.

Oxucu üçün qaranlıq qalmamaq üçün M.F.Axundov özünün yaratdığı, dilə yeni gətirdiyi terminlərin də mənasını izah edirdi. Bu izah, aydınlaşma tərcümə lüğətlərindəki kimi edilir. Məsələn, aşağıdakı sözlərin izahı bu cəhətdən maraqlıdır: Teatr, yəni tamaşaxana, əksərən də ensiklopedik şərhənd ibarət olur. Aktyor - o vaxt dram sənətinin ustaları ki, fransızca onlara “acteur” deyirlər, hər birisi xüsusilə bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar isə onların danışmalarına qulaq asırlar.

Literatur ibarətdir hər növ təsnifdən, gah nəsr ilə ola, gah nəzm ilə: *Poeziya* ibarətdir o növ inşadan ki, şamil ola bir şəxsin, ya bir tayfanın əhvalatının və əxlaqının kəmə hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəmə hüvə həqqəhü hərhinə və ya elmi-təbiət əvzasının kəmə hüvə həqqəhü vəsfinə nəzm ilə fəvqəl-qayə kövdət və əxlaqın kəmə hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəmə hüvə həqqəhü şərhinə və ya elmi-təbiət əvzasının kəmə hüvə həqqəhü vəsfinə nəzm ilə fəvqəlqayə kövdət və təsirdə və s. [1, s. 75].

Bu yolla terminlərin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti açılır. *Depotizm, revolyusiya, patriot* və s. ictimai-siyasi terminlərin mənasını izah edəndə də M.F.Axundov klassik yolla getmir. Geniş şərhətmədən istifadə edərək böyük siyasi mətləblərə toxunur. Məsələn, “*patriot*” ibarətdir o kimsənədən ki, Vətən təəssübü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzayiqə etməyə və öz Vətəninin və millətinin mənəfəti və azadiyyəti üçün san və cəfəkeş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə bürüz edər. O cümlədən, bizim peyğəmbərdir ki, öz vətəni Ərəbistanın və bilxüsus Məkkənin ki, öz əşirəsi Qureyş onda sakin idi, səadət üçün ümuri-əziməyə və şaqqəyə iqdəm etdi.

Alınma terminlərin orfoqrafiyası məsələsi də çətinlik yaradırdı. Böyük mütəfəkkir rus dilindən alınan terminlərin ərəb əlifbası ilə düzgün yazmağın mümkün olmamasını çətinlik hesab edirdi. Bu işi asanlaşdırmaq üçün o, ərəb əlifbasına asan bir əlifba əlavə edilməsini faydalı hal hesab edirdi. M.F.Axundov ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili terminologiyası əsasında terminoloji lüğətlərin çapı, tərtibi məsələsini də ortaya atmışdır.

¹²⁷ AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

M.F.Axundov ayrı-ayrı fəlsəfi anlayışların ifadəsi üçün Azərbaycan dilinin öz lüğət tərkibini əsas götürmüş, müxtəlif elmlərin azərbaycanlılar tərəfindən öyrənilməsi işində ana dilində terminlər yaradılmasını zəruri şərt hesab etmişdir. 1872-ci ildə Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublarından birində yazırdı: “Onların (azərbaycanlıların - N.H.) mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi, ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğu... Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və bu kimi elmləri və sənətləri necə öyrənə bilərik?... Bizim əlifbamızda avropalıların işlətdikləri yeni islahatları olduğu kimi saxlamağa məcburuq. Belə olduqda, bizim əlifbamızda bu islahatları necə düzgün yazıb oxuya bilərik”^[1, s. 317].

C.Qəhrəmanov yazır: “M.F.Axundov özü Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində özlərinə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərini geniş şəkildə işlətməmişdir. Əlbəttə vaxtilə M.F.Axundovun ifadə etdiyi ərəb-fars mənşəli terminlərdən bəziləri Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində onun lüğət tərkibindən çıxmış, həmin terminləri Azərbaycan sözləri, yaxud rus və Avropa sözləri ilə əvəz etmişdir”^[9].

“M.F.Axundov bütün təfəkkür hüceyrələri ilə yenilikçidir, o, təkcə ədəbiyyatımızda deyil, bütövlükdə mədəniyyətimiz tarixində era başlayır. V.G.Belinskiyin Lomonosov haqqında “o bizim ilk universitetimizdir” təyini Azərbaycan mədəniyyəti tarixində M.F.Axundova düşür. O, dramaturgiyamızı başladı, nəsrimizi yeni məcraya saldı, ilk dəfə ədəbi dil nəzəriyyəsi ilə məşğul oldu, orfoqrafiya, orfoepiya, durğu işarələri, terminologiya kimi dil quruculuğu işləri gördü, əlifba ilə bağlı ideyası və fəaliyyəti dil Q quruculuğu dairəsindən çıxıb xalqın bütöv maarif-pedaqogika və mədəniyyət y sahələrini əhatə etdi, tarix və coğrafi biliyini göstərdi və istedadlı filosof kimi şöhrətləndi, inqilabi fikrimizin ilk “Şahin quşu” oldu, ilk professional tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi yetişdi, bütövlükdə xalqımızı müasir- qabaqcıl fikir inkişafı yoluna yönəltdi. Bununla belə, əlbəttə, mədəniyyətimiz tarixində onun obrazı böyük dramaturq, novator nasir, görkəmli bədii söz ustası kimi daha canlıdır”^[2, s.120].

Azərbaycan ictimai-bədii, elmi-fəlsəfi fikir inkişafı tarixinin öz zamanəsinədək milli zəmində ən yüksək zirvəsini fəth edən böyük mütəfəkkirin ana dilinin inkişafı haqqında olan arzuları xalqımız tərəfindən həyata keçirildi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan terminologiyasının inkişafından danışarkən ilk növbədə böyük Azərbaycan maarifçisi Həsən bəy Zərdabinin və onun nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetinin də rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetində, eləcə də başqa qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi məqalələr öz məzmununa görə müxtəlif olduğu üçün onun işlətdiyi terminlər də çeşidlidir. Bu terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tibb terminləri: çiçək, yatalaq, taun, vəba, qızılca, nəbz, süd dişi, işlətmə, babasil, sinə naxoşluğu, gözağrısı, xörəkəparan (qida borusu), nəfəs düdüyü, nəfəs borusu, həkimbaşı, öd kisəsi, isal (ishal) və s.;

2. Kənd təsərrüfatına aid terminlər: qaramal, mal-qara, barama, dərz, ələf, payız buğdası, alağ otu, toxum, şitil, şoran, qazma, barama qurdu və s.;

3. Coğrafiya, geologiya və astronomiya terminləri: Yer, Gün (Günəş), Ay, Qolfstrim axıntısı, Ay tutulması, Gün tutulması, ulduz, göy cisimləri, Şimal, Ay fazası, fəza, daş kömür qatı, əhəng qatı və s.

Qəzet termin yaradıcılığında üç mənbəyə əsaslanırdı: ana dilinə, ərəb-fars dillərinə, rus-Avropa dillərinə.

“Əkinçi”nin termin yaradıcılığı üçün əsas mənbəyi Azərbaycan xalq dili olmuşdur. Qəzetdə canlı xalq dilindən və ayrı-ayrı dialektlərdən geniş istifadə edilmiş, bir çox sözləri məhdud məhəlli çərçivədən çıxarılıb ilk dəfə mətbuat səhifələrinə daxil edilərək, ümumxalq malı olmuşdur. O, (H.Zərdabi — N.H.) xalq arasında işlənən müxtəlif peşə və sənətlərə aid söz və istilahları xalq mühitindən elm mühitinə keçirməklə, elmi termin yaradıcılığı işinin bünövrəsini qoymuş və elmi — populyar dilin ilk nümunəsini vermişdir^[5, s. 185].

“Böyük Əkinçi” (H.Zərdabi nəzərdə tutulur) qəzet vasitəsilə dilimizə aşağıdakı sahələrə aid olan terminləri də gətirmişdir: mətbuata aid terminlər: çap, çapxana, nömrə, vərəq, müxbir, elannamə, basmaxana, münşi (naşir), jurnal, mühərrir, daş basması və s. İctimai-siyasi, elmi terminlər: dövlət, cəmiyyət, icma, akademiya, millət, qətnamə, birda, bank, gömrüqxana və s. Maliyyə və ticarətə aid terminlər: plan, vergi, statistika, karxana, medaxil, məxaric, qiymət, tamojna xərci və s. Hərbi terminlər: atış, tezətilən, dəmirköynək (zireh).^[7]

“Əkinçi”nin öz əməkdaşları, xüsusilə, H.Zərdabi tərəfindən də fərdi terminlər yaradılmışdır: yastı qaytan (lent mənasında), gizli tel, şişə düdük, canlı şeylər, müştəri (abunəçi), şərəkətçi, anbarçı, mancılıqçı, məsləhətxana, çapxanə, azarluxanə və s.

M.F.Axundov kimi, H.Zərdabi də qəzetdə yaranan terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını tapa bilməyəndə, onların izahını və tərcüməsini də vermişdir. Məsələn: “senzura” - dövlət tərəfindən qəzetlərə baxmaqdan ötrü müəyyən olan divanxanə; kübrə-əkin yerini qüvvətli edən şeylər və s. H.Zərdabi terminlərdən ümumxalq danışığı dilində olduğu kimi istifadə edirdi. Məsələn: tel, akuşka, podrat, bez, mağaza, nəf, müştəri, uşqam, dilmanc, gilavar və s.

Publisist alim dialekt və şivələrimizdə olan terminoloji sözlərdən də müvafiq qaydada istifadə edə bilirdi. Məsələn: qarayara, titrəmə, qarğaduzu, şoran və s.

Dialektlərimizdən, canlı xalq dilinin zəngin xəzinəsindən faydalanaraq yeni termin yaratmaq prosesində “Əkinçi”nin mövcud təcrübəsi bu gün də gərəkli nümunə ola bilər.

Termin yaradıcılığında ayrı-ayrı sözlərə fəli sifətlərin artırılması üsulu da əlverişlidir. Bu üsuldən də “Böyük Əkinçi” bacarıqla istifadə etmişdir: suçıxardan (nasos), tezətilən (tüfəng), buzkəsən (kotan), ağacmişarlayan (zavod) və s.

Bütövlükdə XIX əsr, xüsusilə də “Əkinçi” qəzetinin terminoloji yaradıcılıq faktı qiymətli və təqdirəlayiqdir. Azərbaycan dilində elmi terminologiya yaradılmasında “böyük Əkinçi”nin xidmətləri əvəzsizdir. XIX əsrin ortalarından

başlanan elmi terminlərin yaradılması, intişar dairəsinin getdikcə genişlənməsi ədəbi dilimiz və mədəniyyətimiz tarixində mütərəqqi bir hadisədir və bu tarixi ənənə dilimizin, mədəniyyətimizin öz tarixi kökü üstündə qurulduğunu nümayiş etdirir.

Termin yaradıcılığı tarixini dəqiq öyrənmək və tədqiq etmək üçün dövrün (XIX əsr) terminoloji lüğətləri, daha doğrusu tərcümə lüğətləri köməyə gəlir. Çünki dilin lüğət tərkibinin ən mütəhərrik və ən çox inkişaf edən hissəsi olan terminologiya özü leksikoloji tədqiqat zəminində müstəqil bir sahə təşkil etmişsə də, hər halda, lüğətçiliklə bilavasitə bağlıdır. XIX əsrdə bütün elm sahələri üzrə terminologiya tam sabitləşməmişdi. Lakin ictimai-siyasi, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, kənd təsərrüfatı və s. sahələrə dair terminlər formalaşmaqda idi və bu cür terminlər ümumi tərcümə lüğətlərinə daxil edilirdi.

Bu dövrdə demək olar ki, termin yaradıcılığında vahid bir prinsip olmamışdırsa da, terminologiyanın mənbələri genişlənməmiş, ərəb və fars dilləri yeganə və əsas mənbə sayılmamışdır. Termin yaradıcılığında rus-Avropa dillərindən geniş istifadə olunmağa başlanmışdı. Həmin dövrdə elmi terminologiya yaradıcılığında Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlərin sayının çoxalmasının bir səbəbi də, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin nüfuzunun artması idi. Bu lüğətlərdə termin yaradıcılığı haqqında ayrıca danışılır. Lakin burada verilmiş sözlərin əksəriyyəti ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərdən ibarətdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilindən tədris işində, rəsmi yazışmalarda çox az hallarda istifadə olunurdu. Azərbaycan dilindən yalnız XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq mətbuat dili kimi istifadə olunmağa başlamışdır. Bununla yanaşı, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dilimizdə ictimai-siyasi, filoloji, qismən də dəqiq elmlərə ad terminologiya yaranmağa başlayır. Heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilində elmi üslubun təşəkkülü də məhz XIX əsrin ikinci yarısına aid edilir [8].

XX əsrin əvvəllərində tarixi şərait mühüm faktlarla səciyyələnir. Azərbaycanda, xüsusən də Bakıda fəhlə hərəkatı və tətilləri geniş yayılırdı. Siyasi tətil və mitinqlər keçirilirdi. Həmin tədbirlərdə — siyasi təşkilatlarda, fəhlə dərnəklərində siyasi terminlər işlədilir. İlk dəfə olaraq, sosial-demokratiya, fəhlə ittifaqı, tətil və s. bu kimi terminlər yaranmağa başlayır. Yeni anlayışlar, yeni terminlər sağlam ideyanın, aydın analitik düşüncənin məhsulu kimi meydana çıxırdı. Bütün bu amillər dövrün termin yaradıcılığının inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Yeni ictimai-siyasi terminologiyaya demokratik mətbuatın təsiri aydın duyulur. [3, s. 36]

Bu dövrün mətbuatında işlənmiş yeni terminlər struktur-semantik cəhətdən rəngarəngdir. O dövrdə yaranmış terminlərin məna anlayış xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İctimai hərəkatla əlaqədar olan terminlər: siyasi tətil, iqtisadi tətil, iqtisadi tələbnamə, siyasi hürriyət, ictimai inqilab, ictimai hərəkat, cahan inqilabı, səkkiz saatlıq iş günü, qələm azadlığı, ümumi tətil, millət ayrılığı, milli ədavət, seçki kuponları, xalq duması, ədalət vəkilləri, fəhlə vəkilləri.

2. Müxtəlif partiyalarla və təşkilatlarla əlaqədar terminlər: kommunizm, bolşevik, sülh komitəsi, siyasi firqə, fəhlə firqəsi, Şura firqələri, işçilər ittifaqı, inqilabçılar bürosu, sol inqilabçılar, kadet, eser, menşevik, daşnak, müsəvat, anarxist, millətçi, sağlar, şovinist, müsəvatçı, yarım sosialistlər, qəsbkarlar ittifaqı, ittihad firqəsi, bəsirətçi.

3. Siniflərlə və antoqonist ziddiyyətlərlə bağlı terminlər: milliyət, millətpərəst, işçi, mülkədar, fəhlə sinfi, sərəvətdar cəmiyyət, sərəvətdar hökumət, istismarçı siniflər, hüquq mübarizəsi, ağalar silki, tacir silki, zavod fəhlələri.

4. Yeni yaranan idarə və təşkilatları bildiren terminlər: şura, sovet, komissar, fəhlə şuraları, Şura hökuməti, maarif komissarı, uşaqlar ocağı, xalq hökuməti, fəhlə hökuməti, Sovet hökuməti, təftiş komissiyası, kəndçi şuarları.

5. İmperialist və vətəndaş müharibələri, ordu ilə əlaqədar terminlər: könüllülər, qaragüruhlar, mübarizə cəbhəsi, xarici düşmən, daxili düşmən, ağ ordu, dünya imperializmi, dərdlər şurası, burjua batalyonları, dəstə başı – komandır, topçu dəstəsi, qırmızı qoşun, bolşevik flotu, qırmızı qvardiya, qızıl əsgər, ordu komandanı sualtı qayıq, rota komandiri, orduq ştabı və s. [6, s. 5].

1922-ci ildə N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlunun bilavasitə təşəbbüsü ilə respublikada terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün xüsusi orqan - Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında İstilah Komissiyası təşkil edildi. Komissiyanın sədri Tağı Şahbazi idi. Bir il sonra Terminologiya Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürüldü və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. İstilah Komissiyası həmin dövrdə məktəblərin çox kəskin olan ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, coğrafiya, təbiət və başqa fənlərə aid bir sıra terminlər hazırlayıb nəşr etmişdi. 1921-ci ildə “Təfsirli xalq lüğəti”, 1922-ci ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanındakı İstilah Komissiyası tərəfindən cəbr, həndəsə, coğrafiya və təbiət fənlərindən termin lüğətləri, 1924-cü ildə “Dəmiryol işlətmə istilahları”, “İdarə istilahları”, 1926-cı ildə “Nəbatat istilahları”, “Hüquq istilahları lüğəti”, “Topçuluqdan döyüş istilahları”, 1927-ci ildə “Kimya istilahları” çap olunmuşdur. Müəllim və görkəmli maarifçi Qafur Rəşad Mirzəzadə bir qrup müəllimlə birlikdə coğrafiya terminlərinə aid ayrıca lüğət hazırlamışdı. Lüğətdə əvvəlcə həmin dövrdə rus dilində işlənməkdə olan coğrafiya terminləri verilmiş, sonra isə onların azərbaycanca qarşılığı müəyyənləşdirilmişdi.

Lüğətin tərtibçiləri terminlər üçün qarşılıq yaradarkən ana dilinin öz sözlərindən maksimum dərəcədə istifadə etmək prinsipini əsas götürmüşlər. Məsələn, coğrafiya – yerbil, hidroqrafiya – subil, əhali - yaşaq, sənaye – törədiş, zəlzələ – titrənmə və s.

Həmin ildə Qafur Rəşadın “Təfsirli xalq lüğəti” adlı ikinci lüğəti çapdan çıxır. Bu lüğət XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının mənzərəsini aydın əks etdirir. Lüğətdə çoxlu miqdarda beynəlmiləl termin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilərkən anlaşılmaz ərəb və fars sözləri işlədilmişdir: “qiqjena” – “hifzu – sihhə”, “atmosfera” – “həvayi-nəsimi”, “prezident” – “rəisi-cümhur”, “prezidium” – “heyəti-rəyasət”, “termometr” – “mizanül-hərarət” və s.

Lakin bütün bu nöqsanlara baxmayaraq, XX əsrin I rübündə hazırlanıb nəşr edilən terminoloji lüğətlər sonrakı dövrdə yaradılan rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər üçün təməl daşı idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində elmi termin yaradıcılığı məsələsi görkəmli ictimai xadim, yazıçı və publisist N.Nərimanovu da düşündürmüşdür. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyanın formalaşması, zənginləşməsində N.Nərimanovun fəaliyyəti iki istiqamətdə gedirdi: a) Azərbaycan dilinin Avropa dillərinə məxsus beynəlmiləl xarakterli terminlərlə zənginləşdirilməsi; b) həmin terminlərin dildə düzgün mənimsənilməsi və unifikasiya edilməsi.

N.Nərimanov XX əsrin əvvəllərində “İrşad”, “Həyat”, “Yeni iqbal”, “Bəsirət” qəzetlərində dərc edilmiş publisist yazılarında bir sıra terminlərin (ictimai-siyasi, pedaqoji-psixoloji, tibb, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və s.) semantikasını maraqlı dil faktları ilə izah etmişdir. Bu, böyük sənətkarın publisistik üslubuna xas olan cəhətlərdəndir. Ana dilimizin təmizliyi və saflığı uğrunda səylə çalışan demokrat yazıçı terminlərin mənasını izah etməklə onların daha tez başa düşülməsinə, kütləviləşməsinə kömək etmək istəmişdir. Yazıçı terminlərin məna və mənşəyini izah edərkən, həmçinin müsəlman aləminin geri qalma səbəblərini, teatra həvəs göstərməmələrini və s. tənqid edir, “dünya beş gündür” əqidəsi ilə yaşayanların fikirlərini pisləyir, dərdlərimizə çarə axtarır, millətin istiqbalı və gələcəyi üçün düz yol - saf, sağlam, dəyanətli yol göstərir.

N.Nərimanovun işlədiyi və izah etdiyi terminlər, əsasən aşağıdakılardır:

Duma – sözü rus lisanında “fikir” deməkdir. Yəni nəyin bərsində və nə tövr fikir etməyə ixtiyarınız var, heç kəs mane olmaz.

Sosializm – latınca “yoldaş” deməkdir, yəni biz deyirik bir vaxt olacaqdır ki, insanlar bir-birinə yoldaş, müttəfiq olacaqdır.

Teatr – böyüklər üçün bir növ məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdən gözəl şeylər əxz edirlər, elə də bizlər teatrdan gözəl sifətlər əxz edirik.

N.Nərimanov *nağıl* və *hekayə* terminlərinin mənasını belə fərqləndirir. Nağıl ilə hekayənin təfəvvütu var. Nağıl ol hekayədir ki, ittifaq düşməyiblər. Lakin hekayədə ittifaq düşmüş şeyin bərsində söylənir. “Məsəl” məsələdən qələt olduğu kimi nağıl da nəqlədən qələtdir.

Təlqin – tibbi termdir. Təlqin vermək və təlqinə uymaq böyük bir halətdir. İndi bir para həkim “təlqin” ilə müalicə edir, naxoşun azarı da olmuş olsa, “səndə heç bir şey yoxdur” deyib naxoşu sakit edir.

Əqidə – inanılan şey, etiqad, inam deməkdir. Yəni insan bir şeyə inanır, ona ibadət edir, onu hər şeydən müqəddəs bilib ruhunu, aqlını, tam vücudunu onun yolunda sərf etməyə çalışır.

İctima – toplanma deməkdir. Yəni bir çox adamın bir yerdə yığılması. İctimai-toplama nə olmağını, bir insandan savayı, qeyri-canlı şeylər də bilir, düşünür. Arı ictiması, qarınca ictiması.

Beləliklə, N.Nərimanovun publisistikası terminlərin semantik izahı baxımından bu gün də öz dəyərini itirmir. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyanın inkişafında, zənginləşməsində və unifikasiyasında onun rolu inkaredilməzdir.

XX əsrin əvvəllərindəki dərsliklərdə də ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlər işlənmişdir. Rəşid bəy Əfəndiyevin 226 səhifəlik “Bəsirətül-ətfal” kitabında nəzm, *nəsr*, *əruz vəzn*, *məsnəvi*, *rübai*, *ağı*, *tərcibbənd*, *tərkibbənd* və s. ədəbiyyatşünaslıq; *üfüq*, *cəhət*, *qiblə*, *cənub*, *günçixan*, *günbatan*, *şimal*, *yer*, *dərə*, *təpə*, *dağ*, *düz*, *mianülhava* (*barometr*), *dərya*, *çay*, *duman*, *bulut*, *yağış*, *qar*, *yanardağ* (*vulkan əvəzinə*) və s. coğrafi terminlərə rast gəlirik.

1904-cü ildə Bakıda Azərbaycan dilində nəşr edilən iki cildlik “Tərcümeyi-töhfəi Nəsuhe” kitabında bu cün coğrafi ədəbiyyatda elmi termin kimi istifadə etdiyimiz *yer*, *su*, *çay*, *quru*, *kanal*, *boğaz*, *təpə*, *səth*, *sahil*, *şəlalə*, *şəhər*, *dağ səhra*, *yağış*, *qütb*, *düz*, *hava*, *iqlim*, *meşə*, *məmləkət*, *paytaxt*, *hüddud*, *sərhəd*, *qərb*, *şərq*, *cənub*, *şimal* və s. sözlər vardır. Bu kitabda *dəniz* termini *dərya*, *gəl-bəhirə*, *dəryaçə*, *okean-mühit*, *vulkan-bürkan*, *ada-cəzirə*, *yarımada-şibəcəzirə*, *körfəzxəlic*, *uzunluq-tul*, *en dairəsi-ərz*, *çay-nəhr*, *dağ-cibal*, *ekvator-xətti istiva*, *yer kürəsi-kürreyi-ərz*, *ovalıq-alçaq yerlər*, *bağlar-bağat* şəklində verilmişdir.

Qafur Rəşadın 1909-cu ildə çap edilən “Qafqaz coğrafiyası” kitabında coğrafi terminlərin müəyyən toplusuna rast gəlmək olur: *dəniz*, *düzlük*, *qumluq*, *ova*, *quraqlıq*, *vulkan*, *göl*, *yağmur*, *əkənəcək*, *dəhnə*, *şosse yolu*, *mədən suları*, *dərə*, *silsilə*, *mahal*, *ixracat*, *dağ dərələri*, *çəmən*, *yarımada*, *çay*, *sənaye və ticarət*, *tunel*, *əhali*, *quru yolu*, *su yolu*, *yaşlaq*, *nəhr* (*ərəbcə “çay”*), *bəhr* (*ərəbcə “dəniz”*), *bəhmən* (*ərəbcə qar uçqunu*).

Azərbaycan dilində ilk coğrafiya dərsliyinin müəllifi də Qafur Rəşaddır. Dərslik 1922-ci ildə nəşr edilmişdir. “Ümumi coğrafiya” adlanan bu kitabda, müəllif, əsasən, Azərbaycan coğrafi terminlərini (*yer*, *dağ*, *təpə*, *çay*, *dəniz*, *bulaq*, *dərə*, *su*, *ada*, *yarımada*, *burun*, *çöl*, *ovalıq*, *göl*, *bataqlıq*, *yağmur*, *duman*, *bulut*, *yağış*, *qar*, *şeh*, *dolu*, *qırov*, *külək*, *hava*, *yel*, *çovğun*, *tufan*, *meşə* və s.) işlətməyə cəhd göstərmişdir.

Dərslikdə işlənmiş terminləri mənşəcə aşağıdakı kimi qruplara ayıra bilərik:

1. Ərəb mənşəli: *nəhr* (çay mənasında), *qiblənüma* (kompas mənasında), *kürreyi-mücəssimə* (qlobus mənasında), *məhvəri-ərz* (yer oxu mənasında), *hərəkəti-sənəviyyə* (illik hərəkət), *xüsuf küsuf* (ay tutulması, gün tutulması), *xətti-istiva* (ekvator mənasında) və s.

2. Latın-yunan mənşəli: *vulkan*, *krater*, *bazis*, *lava*, *atoll*, *passat*, *musson*, *fyon*, *tromba*.

Daim termin yaradıcılığında yeniliyə meyli edən Qafur Rəşad “təpə” sözünü iki mənalılıqdan qurtarmaq üçün zirvəni “təpə”, beş yüz metrədən alçaq olan dağları isə “bala dağ” adlandırır. “Dağlıq ölkələr” söz birləşməsinin yerinə “Dağıstan” terminini işlətməmişdir.

Qafur Rəşadın Məhəmməd Sadiq Axundovla birlikdə yazdığı “Rəhbəri-sərf” (Bakı, 1918, 2-ci çapı) əsərində isə bəzi dilçilik terminləri (söz, səs, cümlə, hərf, isim, sifət, ismi-ədəd, ismi-ışarət, mümşamat, zəmir, məsdər, fel, rəbt siqələri, ədvat və s.) haqqında müxtəsər məlumat verilir.

Ümumiyyətlə, 20-50-ci illərdə Azərbaycan dili terminologiyasının tarixi inkişafı dövrü üçün uğurlu hesab etmək olar. Belə ki, bu illərdə dilimizin terminologiyası həm öz daxili imkanları hesabına, həm də birbaşa sözlənmələr hesabına zənginləşərək hər bir kəsdə, hər bir elm sahəsində tələb olunan hər hansı bir anlayışı yaratmış və müəyyən çətinliklər, qismən də olsa, aradan qaldırılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. II cild. 1938, s. 75, 317.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, s. 120.
3. Hüseynova N.C. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-90-cı illər). Bakı: Nurlan, 1994, s.36.
4. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1975, s. 70, 48.
5. Orucov Ə.H. “Əkinçi” qəzetində istilah yaratmaq məsələsi haqqında. Azərbaycan SSR EA məruzələri, 1947, №4, s.185.
6. Salmanova G. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində bolşevik mətbuatının rolu. (1905-1920-ci illər). Bakı: Dilçilik məcmuəsi, 1957, s. 21-22.
7. Terminlər “Əkinçi” qəzetinin müxtəlif nömrələrindən (1875, №3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) götürülmüşdür.
8. Адилов В. Научный стиль азербайджанского литературного языка XIX. Автореферат канд. диссе., Баку, 1980.
9. Каграманов Дж. «К вопросу об изучении философских терминов азербайджанского литературного языка». Уч.зап. АГУ. им.С.М.Кирова, Баку, 1956, №7.

Формирование и развитие терминологии Азербайджанского языка (20-50-е гг.)

Резюме

В статье анализируется влияние общественно –политических факторов на развитие различных наук, в том числе и на языкознание. На примере терминологических словарей, публицистических материалов рассматривается состояние азербайджанской терминологии (20-50 гг.).

Formation and development of the terminology of the Azerbaijan language (20-50 years)

Summary

In the article is analysed the influence of the social-political factors the development of different sciences including linguistics. The condition of Azerbaijan terminology is considered by means of terminological dictionaries, publicistic materials at the end of (20-50 yers).

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

SÜRGÜNLÜK ANLAYIŞI VƏ ONUN BƏDİİ NƏSRDƏ YERİ

Özət. Tarixdən süzülüb gələn sürgünlük anlayışının sovet dövründə geniş vüsət alması müşahidə edilir. Səbəbsə hakimiyyətə xidmət etmək istəməyən ziyalıların ölkədən uzaqlaşması və ya zorakı şəkildə kənarlaşdırılması idi. Köç edənlər arasında AXC-nin yüz tələbəsi sırasında yer alan İsmayıl Saryalın (1896-1982) yaradıcılığı digər mühacirlərin bədii irsindəki kimi istiqlalçı məfkurə və qəriblik notlarının üzərində qurulmuşdur. Rus inqilabı, milli oyanış, sovet hakimiyyətinin bərqərar olması fonunda öz həyat hekayəsini siyasi vurğularla ömürlüyündə – avtobiografiyasında qələmə alan İsmayıl Saryal dövrün aktual problemlərini işıqlandırmaqdan çəkinməmişdir.

Əsas hissə. Ali sistemin, təbiətin ən öncül qanunlarından, idarə prinsiplərindən biri fikri və ya fiziki cəhətdən özünə uymayan nəsnəni, məkanı, zamanı – hər şeyi ona tabe olmağa məcbur etmək, nəticəsi olmadıqda isə iqnor, təhdid, ölüm hökmü və ya sürgün kimi eyləmələrə məruz qoymaqdır. Tabesizliyin qarşılığı itaətkarlıq təklifi ilə başlayır, bu uzun yol təhrik – şirnikləndirmə, təhdid-təqib, ölüm hökmünə qədər irəliləyir. Bu fəaliyyətlər istənilən nəticəni vermədikdə güc strukturun, hakimiyyətin idarə qüvvəsi tükənir və burada yeganə seçim obyektin şəbəkədən uzaqlaşdırılması olur. Bəs hansı yola suspenziya? Təbiətdən örnək götürülərsə, fəaliyyətini itirmiş yarpaqların ağacdən, iş qüvvəsindən məhrum olmuş həşəratların (arı, qarışqa və s.) yuvadan təcrid olunması bunun klassik nümunələridir. Təcridetmənin sonuncu, ən ağır versiyaları həbs, edam və ya sürgündür. Adı çəkilən cəza növlərinin sərtliyi nisbidir, çünki bəzilərinə görə azadlıqdan məhrumluq, bir qisim şəxsə görə vətənidən, elindən, yuvasından uzaqlaşmaq, bir çoxuna görə isə həyatdan zorakı qoparıma dözülməzdir. Lakin bu qaçılmaz reallıqdır ki, üçü də tərəzinin gözündə eynidir (ölüm = sürgün = həbs). Bu bədəllərdən tarix boyu təbiətin qanunu kimi dövlətlərin, hakimiyyətlərin, qurumların idarə olunmasında istifadə olunmuşdur. Məsələ burasındadır ki, iqtidarın qanunu xalqın canına sirayət edir və hakimiyyət bunu tələb etmədən müəyyən aldanmış kütlə təcridetmə fəaliyyətini öz üzərinə götürür. Nümunə kimi qədim Yunanıstanda “ostrakizm” (“kirəmit məhkəməsi”) – səsvermə yolu ilə ölkə ərazisindən qovulma bir çox ibtidai cəmiyyətlərdə, hətta hal-hazırda İslam dünyasında şəriət qanunlarına uyğunsuzluq halında daşlanma kimi “hüquqi qiymətləndirmə” adı daşıyan cəzaları göstərmək olar. Həmin toplum münasibətini, mühafizəkarlığı çox uzaqda (məkan və ya zaman baxımından) axtarmadan məhz Azərbaycanın yaxın keçmişində – dünənində, bu günündə (qalıqları) görmək müasir gənclərə də qismət olmuşdur. 1917-ci il inqilabından sonra Rusiya məkanında hakimiyyətin dəyişməsi ölkədə yeni siyasi qanunların, prinsiplərin qoyulması ilə nəticələndi. Bu halda yenidən özünə gələrək yaxın ərialdakı bütün xalqların idarəsini öz əlinə aldı. Yeni yaranmış siyasi birlik bunu nəyin gücünə etdi? Saf düşünməyə əziyyət çəkən kütləni, xüsusilə, xalqın əsas qüvvəsi olan əməkçiləri bir “quru çörək”ə şirnikləndirərək hərifləyirdilər. Tovlanmayı, amalından azmayı isə kütlənin özü ilə yola gətirməyə çalışırdılar, uğursuz kütlə qınağı isə zamanla daha zorlu üsullarla əvəz olunurdu. Tabe olmayanın, hakimiyyətə qul kimi xidmət etməyəninin yeri və aqibəti soyuq divarlar, torpaq və ya el idi. Millət öz içindən yeyilirdi, kütlə xalqa balta yaradılmışdı. Ağlı çasmış “dönük” görünən “qudurğan” camaat ziyalını bəyənmiş, düşünürü siyasi seçimlərinə əsasən yargılayır və xaric edirdi. Yerli əhalini daxilindəki “qurdlar” yağmalayıb, oyanmışları hakimiyyət tərəfindən gözləri boyanmışlar idarə etməyə cəhd göstərirdi. Bu qəddarca siyasət avtoritar ölkələrə xas idi və amansızlığı qəbullanmayanlar ölkəni tərk etməyə miskin, sürgün həyatını seçməyə, dolaylı yolla ölümü tərcih etməyə məcbur buraxılırdılar. İçlər göynədən bu tarixi xronikanı bütün incəsənət sahələri kimi ədəbiyyat da nəzərdən qaçırılmamış, tarixin bəxtsiz övladlarını öz hekayələri ilə ağışına almışdır. Dövründən asılı olmayaraq, bu cür mövzunu ələ alan ədəbiyyat həm motiv, həm də sənətkarın yaşanı baxımından “mühacirət ədəbiyyatı” adlanır. Sürgünlük – mühacirlik hər zaman siyasi səbəblərlə bağlı olmasa da, yüksək nisbətdə onunla əlaqəli olur. Ruhun torpağa bağlı olması düşüncənin də başqa ölkənin hakimiyyətinə xidmət edən topluma uyğunlaşması demək deyil. Çünki azadlığı unudan xalqın içində elə həbsdə, ruhunu, düşüncəsini, əqidəsini satan birlikdə məzarda, doya-doya mənimsəyə bilmədiyən xalis olmayan elində sürgündəymiş hiss edirsən. Ruhunun yadlaşması səbəbi ilə baş götürüb gedənlər, hüsur axtaranlar, hakimiyyətlə dil tapa bilməyənlər gözü sovet siyasətinin qırmızı rənginə boyananlar tərəfindən qınanılır, təqibə məruz qalırdı. Diktatura həmin şəxsləri ölkə xaricində belə nəzarətdə saxlayır, hətta yazdıqlarını nəşr və ya tədqiq etməyə izin verməmişdir.

Sovetlər Birliyinin çöküşü və Azərbaycanın yenidən istiqlalıyyət qazanmasına qədər mühacirət ədəbiyyatı ciddi, sistemli araşdırmalardan kənar qalmışdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanda bütöv bir nəsil mühacirətin zəngin ədəbi-mədəni irsindən xəbərsiz olmuşdur. Mühacirətin ilk araşdırıcıları da elə mühacirətdə yaşayan ədəbi-siyasi şəxsiyyətlər olmuşdur.

Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii irsini, xüsusilə, Almas İldırımın həyat və yaradıcılığını tədqiq edən araşdırmaçı Bəkir Nəbiyev “Didərgin şair (Almas İldırımın yaradıcılıq yolu)” monoqrafiyasında belə bir replika işlədir: “Nəhayət, bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, uzaqlıqdan- yaxınlıqdan asılı olmayaraq, başqa bir şəhərə, vilayətə, ölkəyə, işgüzar səfərə, səyahətə, qohum-dost görüşünə, gəzməyə getmək, yəni Vətəndən öz iradəsi ilə qısa müddətə, müvəqqəti ayrılma bir şeydir, təqib və sürgün olunma, yurddan didərgin salınma, onun məcburən tərk edib ömürlük ayrı düşmək, vətənə gedən yollara həsrətlə baxmaq, vətən qibləsinə dikilən gözlərini qürbətdə əbədilik yummağa məhkum edilmək başqa şeydir [Nəbiyev, 2005; 82]. Bu ifadələrin hər biri və hətta daha artığı tək yurd eşqi ilə tutuşan şair Almas İldırım yaşam və yaradıcılığına aid deyil, digər bağrıqara mühacirlərə də aiddir. Vətən yangısını sözlə ifadə etməklə bəlkə də bu alovun üzərinə su səpmiş, dərdini dindirmişdir. Bu yaradıcılıq bəzən nəsr, əksər hallarda, nəzmlə poeziyada öz yerini tutmuşdur. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Ceyhun Hacıbəyli, Almas İldırım, Alazan Baycan, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd

¹²⁸ Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsinin II kurs magistrantı

Sadiq Aran və başqaları ölkə daxilindəki ədəbiyyata qismən qarışsalar da, siyasi müvqeləri onları həm eldən, həm də ədəbi dövriyyədən uzaqlaşdırmışdır. Buna baxmayaraq, həmin sənətkarlar usanmadan milli birliyə, xalqın estetik zövqünün və siyasi düşüncəsinin formalaşmasına cəhd etmişlər. Diqqət edilsə, aydın görünür ki, məlum övr Azərbaycan ədəbiyyatı daha çox nəzm üzərində qurulub. Bu məqam bir çox tənqidçə və araşdırmaçının nəzərindən yayınmamış, haqqına layiqli rəylər verilmişdir. Etibarlı mənbə kimi milli nəzəri, bədii ədəbiyyatın formalaşmasında rolu olan tənqidçi-yazar Seyid Hüseynin nəslə bağlı məqalələrinə üz tutmaq məqsədəuyğundur. “Seyid Hüseyn roman haqqında yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələrdə bir tərəfdən Azərbaycan oxucusuna janrın poetikası haqqında məlumat vermək məramı izləmiş, digər tərəfdən yeni yaranan romanları öz dövrünün ədəbi-bədii şərtləri prizmasında dəyərləndirmişdir” [Sultanlı, 2019; 156].

Onu da qeyd edək ki, “Romançılıq ədəbiyyat aləmində bir sənətdir. Bizim ədəbiyyatımız sair müsəlman olan millətlər ilə bərabər şeir babında çox irəliləmişdir. Bu gün cəsarət edib demək olar ki, istər farsda, istər türk və ərəbdə olan qədər şeir heç bir millətdə yoxdur... Nəsr babında qeyrilərə nisbət geri qaldığından romançılıq sənəti bizdə yox halətdədir. Halbuki romanın təzhibi-əxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu gün bir fikri söyləmək üçün romandan gözəl alət olamaz. Roman vasitəsilə bir millətin həqiqət kimi qəbul etdiyi nöqsanları belə tənqid etmək olar ki, oxucu onu şirin-şirin oxumaqla öz nöqsanını düşünə bilər” [“İqbal” qəzeti, 25 oktyabr, 1913]. “Roman” ifadəsi bütövlükdə “nəsr”lə əvəz edilsə, verilən ismarıq daha aydın olar. Mühacirət ədəbiyyatında da nəsrin poeziyaya nisbətən az işlədilməsi müşahidə olunur, lakin yazılan təhkiyə mətnlətinin bir çoxu sərt üslubda, xalqın gözünü açmağa, öz tarixinə, dövlətin siyasətinə dönüb baxmağa imkan yaradır, ideoloji baxımdan yönəlidir. Belə əsərlər bölümünə Azərbaycan və Türkiyə siyasi-ictimai xadimi Əhməd bəy Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” fəlsəfi yazısı, “Üç mədəniyyət” traktatı, ömrünün otuz ildən çoxunu mühacirətdə keçirən Azərbaycan ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fikrinin seçilən simalarından olan Turançı Əli bəy Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”, “Türk yurdu”, “Qərbin iki dastanında türk” kimi cəsarətli yazıları, Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və Azərbaycan siyasi mühacirətinin lider olan M.Ə.Rəsulzadənin “İran türkləri”, “Qafqasya türkləri”, “Bolşeviklərin Şərqi siyasəti”, İstiqlal məfkurəsi və gənclik” adlı mətnləri xalqa öz milli tarixi köklərinə (türklük), mədəniyyətinə, dininə münasibət və qeyri-millətlərlə müqayisə ortamı verir, oyanış olanağı yaradır. Adı çəkilən şəxslərin ortaq xarakteristik özəlliyi onların peşə fəaliyyətlərinin fərqli olmasına baxmayaraq fikirlərini yazıya tökmək bacarıqlarına sahib olmalarıdır. Yaradıcılıq yetənəyi çox yüksək olmayan bu mühacirlərin yazı estetikliyi qənaətbəxş hesab olunmasa da, bu əsərlər yerli siyasi tarixə nəzər salmaq kifayət qədər dəstək verir, köç tarixinin tədqiqində istiqamətverici rol oynayır.

Digər sənət sahəsində ustalaşması ilə bərabər, ədəbiyyat dünyasına üz tutanlardan biri də Türkiyədə mühacir həyatı sürmüş İsmayıl Saryaldır. Ölkədən axın edən ziyalı sıralarında yer alan İsmayıl Saryal “mühacir dənizi” nin ən geniş qolunu – Türkiyə yolunu dayanacaq bilməmiş, məskunlaşmış və dünyaya gözlərini burada qapamışdır. Ümumiyyətlə, köçkün ziyalıların yaşam kompası gediz yolunu Türkiyə, İran, Almaniya, Fransa, hətta Amerikayı göstərsə də, qibləgah hər zaman Azərbaycan olaraq qalırdı. Dünyanın dörd bir yanına dağılan tale sürgünü həmyerlilərimizin əsas blindajı, kölgəliyi doğma qardaş, yaxın el Türkiyə idi. İsmayıl saryal da Türkiyədə yurd salan Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ölkədə sıxışdırılan əsl türkçü kimi ruhu azad yaşamağa qoyulmayan təhsillilər, “fikri” aydınlar içərisində idi. Çünki bu məkanda (Postsovet) elmə, düşünənə, itaət etməyə yer yox idi. Əvvəl-axır bunların aqibəti sovetin “37” adlı ölüm məşinına qurban olmaq idi. İstiqlalçı məfkurəni daşıyan cümhuriyyətçilərin yazdıqları mətnlər illər içərisində emosiya və ideya dəyişikliyinə məruz qalırdı. Milli hərəkatın qələbəsinə qədərki dövrdə baş qaldıran azadlıq arzuları, oyanışa səslənmiş, hökumətin qələbəsi münasibətilə çilgün təntənə, süqutdan sonrakı pərişanlıq, bununla birlikdə günahlandırma, ittiham motivləri təəssüratları yer alır.

Çevrilişdən sonrakı dövrün ədəbiyyatda yer almasını digər mühacirlər kimi İsmayıl Saryalın da yaradıcılığında müşahidə etmək olar. Bu bədii irs yalnız bir əsərdən, o da yazarın ömürlüyündən ibarətdir. Sənətkar bioqrafik əsəri – “Bakı rüzgarı”nı [Saryal, 2017] rus inqilabı, milli hərəkat, bolşevik istilası fonunda şərh edir. Əsərin bəzi hissələrində baş verən hadisələri, tanış olduğu şəxsləri analiz etsə də, bir çox hallarda bu “məsul vəzifə”ni oxucu üzərinə atır, tarixi-siyasi, sosial-kulturoloji məsələləri dəyərləndirməyi nəcizənə təklif edir. Müşahidəçi oxucu gözündə XX əsrin əvvəlindəki Azərbaycanın və Rusiyanın ictimai-siyasi panoramı görünür.

Romanın Azərbaycanda yayımlanmasından sonra ona maraq artmış, haqqında müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır [Vəkilova, 2017; Məmmədli, 2019; Tahirli, 2019; Abdullayeva, 2022;]. Lakin bununla belə indiyədək Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının və memuar janrının təkrarsız örnəklərindən biri olan “Bakı rüzgarı” sənədli romanı ciddi, sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Maya. İsmayıl Saryalın “Bakı rüzgarı” memuar romanında milli istiqlal hərəkatının inikası, “Elmi tədqiqat”, Beynəlxalq elmi jurnal, 2022, Cild: 22, sayı 4, s.11-14
2. “İqbal” qəzeti, 25 oktyabr, 1913, № 489
3. Məmmədli Samirə. “Bakı rüzgarı” romanında janr sinkretizmi: Azərbaycan mühacirətinin siyasi mübarizəsi yaddaş kontekstində, “Filoloji tədqiqatlar: Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, ədəbi proses və dil məsələləri”, Bakı: Avropa, 2019, 26-34
4. Nəbiyev Bəkir. Didərgin şair, Bakı: Sabah, 1995, 136 s.
5. Saryal İsmayıl. Bakı rüzgarı, Bakı: Xan, 2017, 384 s.
6. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı: Nurlar, 2019, 312 s.
7. Tahirli Abid. İsmayıl Saryalın “Bakı rüzgarı” əsərində milli istiqlal mücadiləsinin inikası, “Filologiya və sənətsünaslıq”, 2019, № 1, s.53-58
8. Vəkilova N. “Bakı rüzgarı” romanına ön söz, “Ədəbiyyat qəzeti”, 24 iyun 2017

Açaq sözlər: İsmayıl Saryal, mühacirət ədəbiyyatı, roman, memuar, sürgün

Key words: Ismail Saryal, emigration literature, novel, the memoir, exile.

Ключевые слова: Исмаил Сарьял, эмиграционная литература, роман, мемуары, каторга.

THE PLACE OF EMIGRATION LIFE IN PROSE

Summary

The concept of exile, filtered through history, became widespread during the Soviet era. The reason was that the intelligentsia, who did not want to serve the government, left the country or were forcibly expelled. Ismail Saryal (1896-1982), who was one of the hundred students of the Azerbaijan Democratic Republic among those who emigrated, is based on an independent ideology and notes of strangeness, as in the creative heritage of other immigrants. Ismail Saryal, who wrote in his autobiography the story of his life with a political emphasis against the backdrop of the Russian revolution, national awakening and the establishment of Soviet power, did not hesitate to cover the current problems of that time.

Понятие «каторга» и его место в художественной прозе

Резюме

Понятие изгнания, пропущенное сквозь историю, получило широкое распространение в советское время. Причина заключалась в том, что интеллигенция, не желавшая служить правительству, уезжала из страны или была насильственно изгнана. Исмаил Сарьял (1896-1982), который был одним из ста студентов Азербайджанской Демократической Республики среди эмигрировавших, основан на независимой идеологии и нотках странности, как и в творческом наследии других иммигрантов. Исмаил Сарьял, написавший в своей автобиографии историю своей жизни с политическим акцентом на фоне русской революции, национального пробуждения и установления советской власти, не стеснялся освещать актуальные проблемы того времени.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ SINTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Giriş. Söz birləşməsi sintaksis bəhsində öyrənilən mövzulardan biridir. Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında formalaşan sintaktik vahiddir [5, s. 35]. Söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, söz birləşmələri "sərbəst" və "sabit" birləşmələr adı ilə iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır.

Sərbəst birləşmələr əsil qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir [2, s. 43]. Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir: gözəl insan, əhəmiyyətli fənn, maraqlı səyahət, ağılı faydası, sinifdə oxuyan və s.

Sabit birləşmələr isə belə sərbəstliyə malik olmur, onlar dilin inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir; dildə hazır şəkildə mövcud olur. Belə birləşmələri əmələ gətirən söz öz əvvəlki mənalardan az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənalari birləşmənin ümumi mənası fonunda itir. Bu sözlər birləşmə daxilində ümumi bir məna, bir məfhum ifadə edirlər: çıxəyi çırtlamaq, ürəyi ağzına gəlmək, dilotu yemək, ağzına su alıb oturmaq, özünü itirmək və s.

Sabit birləşmələr leksik birləşmələrdir, ona görə də onlar söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimə daxil olmur. Sintaksisdə söz birləşmələrindən bəhs edərkən yalnız sərbəst söz birləşmələri nəzərdə tutulur.

Əsas hissə. Söz birləşmələri əsas tərəfin - ikinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki yerə ayrılır: ismi birləşmələr və feili birləşmələr.

İsmi birləşmələrin əsas tərəfi adlarla - isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərlə ifadə olunur.

İsmi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir: 1) analitik yolla; 2) sintetik yolla. Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkilçilərdən istifadə olunmur. Belə birləşmələrə aiddir: sevimli tələbə, həyatı an, savadlı müəllim və s.

Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən köməkçi nitq hissələrindən də - qoşmalardan istifadə edilir: Murad kimi dost, iş üçün alət və s. Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkilçilər əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrin böyük bir qismi bu yolla əmələ gəlir: sinfin çoxu, dağın ətəyi, kitabın vərəqləri və s.

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa ayrılır:

1. Təyini söz birləşmələri;
2. Qeyri-təyini söz birləşmələri

Təyini söz birləşmələrinin üç növü var:

- a) birinci növ təyini söz birləşmələri;
- b) ikinci növ təyini söz birləşmələri;
- c) üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Birinci növ təyini söz birləşmələri analitik yolla əmələ gələn söz birləşmələridir, heç bir qrammatik-morfoloji əlamətdən istifadə edilmir: yaxşı həyat, maraqlı insan, gözəl üz, dünənki hadisə və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi heç bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: sinif rəhbəri, kitab üzü, dost işi, kənd həyatı və s. Burada görünür ki, ikinci növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır. Biz, əsasən, ikinci növ təyini söz birləşmələrini üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə də çevirə bilərik: dost işi – dostun işi, kitab üzü – kitabın üzü və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir: Bakının gözəlliyi, müəllimin tərzi, onun həyatı və s.

Sintaktik əlaqələr iki formada təzahür edir: 1. Tabelilik əlaqəsi; 2. Tabesizlik əlaqəsi. Tabesizlik əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlələr və həmcins üzvlər arasında olur. Tabelilik əlaqəsi 3 formada özünü göstərir: 1. Yanaşma əlaqəsi; 2. Uzlaşma əlaqəsi; 3. İdarə əlaqəsi.

Yanaşma əlaqəsinin yaranması üçün heç bir formal-qrammatik vasitə iştirak etmir. I növ təyini söz birləşmələri arasında yanaşma əlaqəsi olur. Məsələn: daş ev, torpaq yol, tənbel şagird, parlaq ulduz, on qələm, belə iş, hansı kitab, döyünən ürək, görünən göz və s.

daş → ev

torpaq → yol

on → qələm və s.

Burada birinci tərəflər yanaşma əlaqəsinin asılı, ikinci tərəflər isə əsas tərəfi hesab olunur.

Uzlaşma əlaqəsi şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Azərbaycan dilində şəxsə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur: mən dedim, sən danışsən və s. Kəmiyyətə görə uzlaşma III şəxsin cəmində bəzən pozula bilər: Uşaqlar oynayır - Uşaqlar oynayırlar.

Uzlaşma əlaqəsi atributiv birləşmələrdə mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma bütün şəxslərə, ikinci növ təyini söz birləşməsində isə yalnız üçüncü şəxsə görədir: mənim həyatım, onun dərsi, bizim söhbətimiz, məktəb direktoru, kolxoz sədri və s.

mənim ← həyatım
onun ← dərsi
məktəb ← direktoru

Burada birinci tərəflər uzlaşma əlaqəsinin əsas, ikinci tərəflər isə asılı tərəfi hesab olunur.

İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur.

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında idarə əlaqəsi özünü göstərir. Əvvəllər ikinci növ təyini söz birləşmələri arasında hal şəkilçisi olmadığı üçün idarə əlaqəsi olduğu göstərilməsə də, hal-hazırda idarə əlaqəsi olduğu göstərilir (asılı tərəf qeyri-müəyyən ziyəlik halda olduğu üçün): sinif rəhbəri, dost sözü, ata sözləri və s.

sinif → rəhbəri
dost → sözü
ata → sözləri

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında təkcə idarə əlaqəsi yox, həm də uzlaşma əlaqəsi olduğunu qeyd etmişdik. O zaman bu birləşmələr arasında iki əlaqənin olduğunu vurğulaya bilərik:

sənin → həyatın (idarə əlaqəsi)
sənin ← həyatın (uzlaşma əlaqəsi)

Bundan başqa, idarə əlaqəsi təkcə təyini söz birləşmələri arasında yox, feili birləşmələr arasında da özünü göstərir: kitabı oxumaq, dərsi dinləyən, sinfə gedəndə və s. Göründüyü kimi, idarə əlaqəsi məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibləri arasında özünü göstərir.

Əsas hissəsi - tabeedicilərin sözü feillərdən ibarət olan birləşmələrə feili birləşmələr deyilir, məs.: dərslərini oxumaq, özünü düşünən, paltarları gələndə və s.

Azərbaycan dilində feili birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə - məsdər, feili sifət və feili bağlama ilə bağlıdır.

Birinci tərəfinin ifadə vasitəsinə görə feili birləşmələrin üç növü var:

1. "Ad+feil" formalı feili birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfi adlarla ifadə olunur: dərslərini oxumaq, kinoya baxmaq, onu tanımaq və s.

Bu birləşmələr arasında hal şəkilçisi olduğundan idarə əlaqəsi özünü göstərir.

Dərslərini → oxumaq
Kinoya → baxmaq
Onu → tanımaq.

Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: "Evlərinə getmək istəməirdi" [1. s. 259].

evlərinə → getmək "ad + feil" formalı birləşmədir, yəni də idarə əlaqəsi burada özünü göstərmiş olur.

2. "Feil+feil" formalı feili birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri feillərlə ifadə olunur: durub baxmaq, qorxub qaçmaq, qaçaraq getmək və s.

3. "Zərflər+feil" formalı feili birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfi zərflərlə ifadə olunur: tez gəlmək, birdən gülmək, kənara çəkilmək və s.

Tez → gəlmək
Birdən → gülmək

Bu birləşmələrdə yanaşma əlaqəsi özünü göstərir.

Feili birləşmələrdən məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibləri arasında yanaşma əlaqəsi özünü göstərir: dünən oxuyanda, maraqlı danışmaq, gözəl oxuyan və s.

Nəticə. Söz birləşmələri iki qrupa ayrılır: ismi birləşmələr və feili birləşmələr. Sintaktik əlaqələr həm söz birləşmələri, həm də cümlə daxilindəki sözlər arasında ola bilər. Sintaktik əlaqələr də iki yerə ayrılır tabelilik və tabesizlik əlaqələri. Tabelilik əlaqəsi üç qrupa ayrılır: 1. Uzlaşma; 2. İdarə; 3. Yanaşma əlaqəsi.

Həm ismi, həm də feili birləşmələr arasında tabelilik əlaqəsi özünü göstərir. Birinci növ təyini söz birləşmələri arasında yanaşma əlaqəsi olur. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi olur. Məsdər tərkiblərində idarə və yanaşma əlaqəsini göstərmək mümkündür: evə getmək, gec getmək. Feili sifət tərkiblərində də eynilə həm idarə, həm də yanaşma əlaqəsini göstərə bilərik: səni çağırın, dünən çağırın. Feili bağlama tərkibləri də eynidir: dərslərini öyrənəndə, həvəslə öyrənəndə. Feili birləşmələr arasında subyekt əlaqəsi də olur: mən gələndə, biz oxuyan(vaxt), siz getməklə (düzəlməz) və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 416 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 424 s.
3. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. Bakı: Şərqi-Qərb, 2005, 408 s.
4. Həsənov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADU nəşri, 1981, 83 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı Təhsil, 2007, 496 s.

Açar sözlər: sintaksis, söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, uzlaşma, idarə, yanaşma əlaqəsi

Key words: syntax, word combinations, syntactic relations, agreement, control, relation of approach

Ключевые слова: синтаксис, словосочетания, синтаксические отношения, соглашение, контроль, отношение приближения.

Summary

Word combination is one of the topics studied in syntax. A word combination is a syntactic unit formed on the basis of the semantic and grammatical combination of two or more independent words. Word formations are divided into two parts according to the means of expression of the main party - the second party: noun formations and verb formations. The main aspect of noun combinations is expressed by names - noun, adjective, number, pronoun and adverb. Noun combinations are divided into two large groups: 1. Definitive word combinations; 2. Non-defining phrases. There are three types of deterministic phrases: a) the first type of deterministic phrases; b) the second type of defining word combinations; c) third type of deterministic phrases. Syntactic relationships are manifested in two forms: 1. Subordination relationship; 2. Disobedience relationship. The relation of subordination occurs between subordinate compound sentences and members of the same gender. Subordination relationship manifests itself in 3 forms: 1. Approach relationship; 2. Reconciliation relationship; 3. Management relationship. No formal-grammatical means are involved for the formation of the relation of approach. A type I definition is an approach relation between word combinations. For example: stone house. The control relationship between the second and third types of defining word combinations is evident. For example: your life. The relationship between the second and third types of deterministic phrases is evident. For example: the face of a book. We can see approach and control relations in verb combinations: when he came yesterday, when he came to you.

Резюме

Сочетание слов является одной из тем, изучаемых в синтаксисе. Словосочетание – это синтаксическая единица, образованная на основе смыслового и грамматического сочетания двух или более самостоятельных слов. Словообразования делятся на две части по средствам выражения основной стороны - второй стороны: именные образования и глагольные образования. Основной вид именных сочетаний выражается именами - существительным, прилагательным, числом, местоимением и наречием. Существительные сочетания делятся на две большие группы: 1. Определяющие словосочетания; 2. Неопределяющие фразы. Различают три типа детерминированных фраз: а) первый тип детерминированных фраз; б) второй тип определяющих словосочетаний; в) третий тип детерминированных словосочетаний. Синтаксические отношения проявляются в двух формах: 1. отношения подчинения; 2. Отношения непослушания. Отношение подчинения возникает между подчиненными сложными предложениями и членами одного пола. Отношения подчинения проявляются в 3-х формах: 1. Отношения приближения; 2. отношения примирения; 3. Управленческие отношения. Никакие формально-грамматические средства для образования отношения подхода не привлекаются. Определение типа I представляет собой отношение приближения между словосочетаниями. Например: каменный дом. Очевидна управляющая связь между вторым и третьим типами определяющих словосочетаний. Например: ваша жизнь. Связь между вторым и третьим типами детерминированных словосочетаний очевидна. Например: лицевая сторона книги. В глагольных сочетаниях мы видим отношения приближения и контроля: когда он пришел вчера, когда он пришел к вам.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

FARS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB İSİMLƏRİN QURULUŞ MODELƏRİ

Giriş. Morfologiyamı hər şeydən əvvəl müxtəlif qrammatik mənaları ifadə edən müxtəlif qrammatik şəkillər (formalar) maraqlandırır. Morfologiya bütün nitq hissələrini əhatə edir. Onların oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir. Hər bir sözün əsas, leksik mənasından başqa, nitqdə - cümlə daxilində bir neçə qrammatik mənası olur. Məsələn: پاشنکش قمرز است. cümləsində sözlərin öz leksik mənası ilə bərabər, bir neçə qrammatik mənaları da vardır. پاشنکش sözü qrammatik mənasına görə isimdir, təkdir, mürəkkəb quruluşludur, mübtədərdir. قمرز ad bildirən sifətdir, است Azərbaycan dilində -dır⁴ mənasını verən xəbər şəkilçisidir. Bütün bunlar qrammatik mənələrdir.

Əsas hissə. Fars dilində mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsində isim, sifət, feil kökü, feil əsası, zərf, əvəzlik və habelə bəzi qrammatik vasitələr iştirak edir. Fars dilində mürəkkəb isimlər tərkiblərinə görə iki yerə bölünür:

1. Köməkçi vasitə olmadan əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

Bu kimi isimlər müstəqil köklərdən ibarət olur, tərkibində köməkçi vasitələr iştirak etmir. Nümunə olaraq, صاحبخانه - ev yiyəsi misalında صاحب və خانه arasında heç bir köməkçi vasitə yoxdur, vurğu axırıncı heca (e) üzərinə düşür. Məsələn: [6, s.40] یا به پله سوم نهاده بود که خود صاحبخانه پیدایش شد

(Üçüncü pilləyə ayaq basanda ev sahibəsi özü göründü.)

2. Köməkçi vasitə ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

Bəzi mürəkkəb isimləri təşkil edən sözlər arasında köməkçi vasitələr işlənir. Məsələn: “رستخی” sözü “رست” və “خیز” -dən düzəlmiş və bu iki hissə “و” köməkçi vasitə ilə birləşir.

Müasir fars dilində mürəkkəb isimlərin arasında əsasən “و” bağlayıcısı köməkçi vasitə kimi işlədilir. Məsələn: جست - جو - axtarış, گفت و گو - danışıq

Qeyd: “و” bağlayıcısı ilə düzələn bəzi mürəkkəb isimlərin imlasında “و” bağlayıcısının yazılıb-yazılmamasına baxmayaraq, tələffüzü həmişə eynidir. Yəni جست و جو və جستجو sözlərinin yazılışı müxtəlif olsa da, həmin iki hissənin arasında “o” həmişə tələffüz olunmalı və deyilməlidir.

“Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasında qrammatik vasitə bəzən də izafət əlaməti olur. Məsələn: تختخواب - çarpayı.

Bu kimi mürəkkəb sözlər quruluşca söz birləşmələrinə oxşasalar da, mənaca onlardan təmamilə fərqlənir. Xüsusilə "تختخواب" sözü mənaya görə xüsusiyyət bildirən söz birləşmələrinə yaxındır, yəni yatmağa məxsus olan taxt deməkdir. Belə mənə yaxınlığına baxmayaraq, söz birləşmələrindən fərqlənir, çünki "تختخواب" sözü bir vurğu ilə deyilir. Halbuki تخت برنز - tunc çarpayı iki vurğu ilə (biri تخت sözünün və biri də برنز sözünün axırında) deyilir. "تختخواب" mürəkkəb sözünün iki hissəsi arasında tələffüzdə heç bir fasilə verilmir. Lakin تخت برنز söz birləşməsinin tərəfləri arasında fasilə verilir” [3, s. 89].

"تختخواب" sözü bir tam mənə ifadə etdiyinə görə تخت və خواب arasında heç bir söz daxil ola bilməz. Məsələn, çarpayının böyüklüyünü göstərmək üçün تخت بزرگ خواب demək olmaz. Burada تختخواب söz birləşməsinin arasında bir və ya bir neçə söz (təyin) daxil ola bilər. [4, s. 28] توی تختخوابش نشست، کلافه بود، نمیدانست، چه کند.

(Çarpayısında oturdu, əsəbi idi, nə deyəcəyini bilmirdi.)

Köməkçi vasitə olmadan əmələ gələn mürəkkəb isimlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) İki xüsusi ismin birləşməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb isimlər:

- غلامعلی - Qulaməli
- محمدعلی - Məhəmmədəli
- علی اکبر - Əliəkber
- علی حسین - Əlihüseyn
- آقا ناصر - Ağanasir
- عزیزخانم - Əzizxanım

گاهی نیز محمدعلی آشپز، هر وقت که سر دماغ بود، از بالای سیخها تکه چربی جدا میکرد و گفت. [4, s. 32]

(Bəzən də aşpaz Məhəmmədəli, kefinin kök vaxtı şişlərin başından bir yağlı tikə ayırırdı və deyirdi.)

عزیزخانم فکر کرد که جواد حق دارد بداند که بهرام نامه نوشته است. [4, s. 76]

(Əzizxanım fikirləşdi ki, Cavadın Bəhrəmin məktubu yazdığını bilməyə haqqı var.)

2) İki ümumi ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb isimlər:

- مریضخانه - xəstəxana
- چاپخانه - tipoqrafiya, mətbəə
- قن باهاسی، قن qiyməti - xonibə
- هərbi gəmi، kreysər - rəznə
- uşaq evi - یتیمخانه
- qayın - برادرزن
- mehmanxana - مهمانخانه

روزنامه های تازه در بغل وارد اتاق صاحبخانه شد. [6, s.15]

(Yeni qəzetlər qoltuğunda ev sahibəsinin otağına daxil oldu.)

نگذشتند، خیرچینی کردند، گفتند او باید یتیمخانه برگردد، گویا حال و روزش آنجا بهتر از اینجا خواهد بود! [6, s.11]

¹³⁰ BDU-nun İran filologiyası kafedrasının II kurs magistrantı. agaliyevanar99@gmail.com

(Qoymadılar, xəbərçilik etdilər, dedilər ki, gərək yetimxanaya qaytarılsın, guya orada günü buradan yaxşı keçəcəkmış!)

زیرا همه می توانستند که معاون و مدیر شعبه برادرزن و داماد هستند. [6, s.12]

(Çünki müavinlə söbə müdirinin qayım – kürəkən olduğunu hamı bilirdi.)

1. İsim və feil kökündən əmələ gələn mürəkkəb isimlər

Bunları iki yerə bölmək olar:

a) Bu tip isimlər əsasən cansız məfhumu ifadə edərsə alət mənasını bildirən isimlər əmələ gətirir. Məsələn:

شن کش – dırmıx

قندشکن – qəndsındıran, qənd çayçısı

قلم تراش – qələmyonan

پاشنه کش – dabançəkən

آب گردان – abgərdan

خط کش – xətkəş

هواپیما – təyyarə

پياده رو – səki, küçə səkisi

وقتی داری از پیاده روی بر عکس جهت ماشینها حرکت کنی می توانی مواظب جلو باشی. [4, s.12]

(Səkidə getməkdə olan maşınların əksinə hərəkət edəndə özünü qarşdakından gözləyə bilərsən.)

b) Canlı məfhum bildirərsə, iş görəni bildirir:

زمین شناس – geoloq

هیزم شکن – odunyarən, odunqıran

جاروب کش – süpürgəçi

سرنشین – sərnəşin

سنگ تراش – daşyonan

جانشین – canişin, müavin

صحبت بابا عرف با خیرنگاری که از روزنامه آمده بود، زیاد طول نکشید. [5, s. 87]

(Arif baba ilə redaksiyadan gələn müxbirin söhbəti uzun sürmədi.)

به سرنشینها نگاه کرد، همه غمگین و افسرده بودند. [4, s. 76]

(Sərnəşinlərə baxdı, hamı qəmgin və yorğun idi.)

2. Eyni feil kökünün inkarı və təsdiqi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

کشمکش – mübahisə

بگومگو – mübahisə

3. İsim və feil əsasında əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

گلگشت – gəzmə

سرنوشت – tale, bəxt, qismət

یادداشت – qeyd, kağız, məktub

شیرچه – suya baş vurma

لیخند – təbəssüm

سرپرست – gözətçi, nəzarətçi, baxıcı, başçı

در مدرسه من هشتصد شاگرد درس میخوانند، مشغول شدن با سرنوشت بچه ای که به طور رسمی از مدرسه رفته، برای من خارج از امکانات است. [6, s. 54]

(Mənim məktəbimdə 800 uşaq oxuyur, rəsmi olaraq məktəblərdən getmiş şagirdin taleyi ilə məşğul olmağa mənəm imkanım yoxdur.)

نازنین با سکوتش و لبخندش پاسخ عزیزخام را داد و بعد پرسید. [4, s. 56]

(Nazənin sükut və təbəssümlə Əzizxanıma cavab verdi və sonra soruşdu.)

همه چیز از آن روزی شروع شد که سرپرست آنها را عوض کردند. [4, s. 57]

(Hər şey onların rəhbərlərinin dəyişildiyi gündən etibarən başlandı.)

4. Sifət və isimdən əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

سرخاب – ənnik

سیاه زخم – qarayara

سیاه سرفه – göyöskürək

جوانمرد – alicənab, səxavətli, açıqürəkli

پیرزن محکم در خانه رویه رویی را میکوبید و در همان حال گریه میکرد و فریاد میزد. [4, s.32]

(Qarı qarşısındakı evin qapısına möhkəm vurur, elə həmin vəziyyətdə ağlayır, fəryad edirdi.)

5. Qayıdış əvəzliyi və feil kökündən əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

خودنویس – avtomat qələm

خودتراش – özüqırخان, özüyonan

6. Say və isimdən əmələ gələn mürəkkəb isimlər. چهارپا – dördəyaqlı (heyvan)

سه گوش – üçbucaq

چهارراه – dörd yolayrığı

[4, s. 91] ابو الفضل بوفه چی نیز پشت پاروان شیشه ای روی چهارپایه بلند نشسته سرگرم حساب کتاب خود بود.

(Bufetçi Əbülfəz işə şüşə arakəsmənin dolunda, öz hündür kətlinin üstündə oturub hesabla məşğul idi.)

در باز شد و آبدار چی، فضای خالی چهارچوب را پر کرد و گفت. [4, s. 106]

(Qapı açıldı və bufetçi çərçivənin boş olan hissəsini doldurdu və dedi.)

7. Zərf və feil kökündən əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

Bu tip isimlər müxtəlif mənalar ifadə edir.

a) Alət bildirən isimlər əmələ gətirir. Məsələn: دوربین – durbin, binokl

b) İş görəni bildirir. Məsələn: پیشرو – qabaqcıl, پیشگو – xəbərdarlıq

c) Mücərrəd məfhum bildirən ismi məsdərlər əmələ gətirir. Məsələn: دورخیز – uzaqdan yüyürüb tullanma, پس انداز – qənaət, yığın

8. Zərf və feil əsasında əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

پیشرفت – tərəqqi, müvəffəqiyyət, inkişaf

پیش آمد – hadisə

بازدید – cavab görüşü, yoxlanılma, təftiş

پیشنهاد – təklif

بازداشت – həbs, tutulma

روزنامه نگاری نویسنده و سخنوری لازم نیست، روزنامه نگار باید زندگی روزمره و عقب ماندگیها و پیشرفتهای آن را بسنجد و به سرعت به قلم آورد. [4, s. 116]

(Jurnalistikada yazıçı və ya söz ustası olmaq lazım deyil, jurnalist gərək gündəlik həyatı, onun geriliklərini və ya tərəqqəsini qavrasın və tez yazsın.)

بعد از بازداشت صنوبر ایقار یکی دویار به خانه آمد. [4, s. 117]

(Sənubər həbs olunandan sonra İlqar bir-iki dəfə evə gəldi.)

9. İki rəfəlik sözün təkrarı vasitəsilə düzələn mürəkkəb isimlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrup mürəkkəb isimlərdə ikinci tərəfin müstəqil mənası yoxdur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ikinci tərəf yalnız birinci tərəflə “uzlaşma” xatirinə işlənir. Məsələn:

uşaq-muşaq – uşaq – uşaq

iclas-miclas – iclas – iclas

xəbər-məbər – xəbər – xəbər

10. İkinci tərəf məzmunca qısa feili sifət olan feil köklərinin sözlərə yanaşması yolu ilə düzələn mürəkkəb isimlər.

پوزان (karandaşı) – مدادپاک کن

قارن تəmizləyən (adam və ya maşın) – برف پاک کن

11. Mürəkkəb sifətlərin “ی” şəkilçisi (Azərbaycan dilindəki –lıq şəkilçisinə uyğun gəlir) qəbul etməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb isimlər.

özbaşnalıq, inadkarlıq, tərslik – خودسری

xudbinlik, eqoistlik – خودبیندی

xeyirxahlıq – خیرخواهی

uzaqgörənlik, gözüaçıqlıq – دوراندیشی

Köməkçi vasitə ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər aşağıdakılardan ibarətdir:

İkinci prinsipə uyğun olaraq, yəni komponentləri müəyyən birləşdirici vasitə ilə bağlanan mürəkkəb isimlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Fars dilində bu kimi mürəkkəb isimlərin yaranmasında و، به kimi qrammatik vasitələrdən və bir də izafət əlaməti olan “e”dən istifadə olunur.

1) “ی” vasitəsilə düzələn mürəkkəb isimlər:

a) İki feil kökünün arasında “ی” işlənməsilə yaranan mürəkkəb isimlər: Məsələn:

کشاکش – bədbəxtlik, müsibət, iztirab, çətinlik

گیراگیر – toqquşma, vuruşma, döyüşmə

b) İki ismin “ی” vasitəsilə birləşməsindən. Məsələn:

مَرعَک – بناگوش

سَرای پَرده – saray pərdəsi, keçmişdə şahlara məxsus olan otaq

2) İsimlərin arasında “به”-nin işlənməsi vasitəsilə düzələn mürəkkəb isimlər. Məsələn:

قُل – حلقه بگوش

کۆچَری – خانه بدوش

هَؤدھُود قُشُ – شانە بېس

3) Mürəkkəb isimlərin böyük bir qismi müxtəlif nitq hissələrinin “و” bağlayıcısı vasitəsilə birləşməsindən əmələ gəlir.

Bu yolla düzələn mürəkkəb isimlərin komponentləri arasında işlənən “و” bağlayıcısı, bir qayda olaraq, “o” kimi tələffüz olunur.

a) İki isim və “و” bağlayıcısı ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər:

I. İki zidd mənəli isimdən əmələ gələn mürəkkəb isimlər:

هست و نیست - var-yox

شب و روز - gecə-gündüz

نشیب و فراز - eniş-yoxuş

II. İki eyni və ya yaxın mənəli isimlərdən əmələ gələn mürəkkəb isimlər. Məsələn:

مرزوبوم - ölkə

قوموخویش - qohum-əqrəba

III. Yuxarıdakı mənələrdən əlavə “و” bağlayıcısı vasitəsilə birləşən mürəkkəb isimlərin aşağıdakı mənələri vardır:

آب و هوا - iqlim

آب و خاک - torpaq

شاخ و برگ - qol-budaq

ساز و آواز - musiqi

سن و سال - yaş [1, s. 72-74]

خودت که میدانی شب و روز منتظرش بودم. [4, s. 178]

(Özün ki, bilirsən, gecə-gündüz onun intizarında idim.)

مرد جوان دوروبرش را نگاه کرد، هیچ خبری نبود. [4, s. 127]

(Cavan oğlan ətrafına baxdı, heç bir xəbər yox idi.)

افسوس، ای مرد مرا در این سن و سال بی سر و سامان نگذاشتی و رفتی، اقلا فرزندی برابم نگذاشتی که هر وقت در را باز میکنه خوشحال

باشوم. [5, s. 47]

(Əfsus, ay kişi, mənə bu yaşında yoxsul qoydun, getdin heç olmasa, bir övlad qoyub getmədin ki, hər dəfə qapımı açanda sevinim.)

b) İki feil və “و” bağlayıcısı ilə əmələ gələn mürəkkəb isimlər:

I. Eyni feilin kök və əsəsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər. Məsələn:

گفت و گو - danışıq

شست و شو - yuma

رفت و رو - təmizləmə, səliqəyə salma (ev ləvazimatı haqqında)

جست و جو - axtarış

II. İki zidd mənəli feilin əsəsindən əmələ gələn isimlər:

رفت و آمد - get-gəl

برد و باخت - udub-uduzma

داد و ستد - alış-veriş, alver

نشست و برخاست - durub-oturma

III. İki müxtəlif mənəli feilin kökündən düzələn mürəkkəb isimlər:

گیر و دار - həngamə, vuruşma, dalaşma

تک و دو - qaçışma

تک و تاز - qaçışma, yüyürmə

ضیا گفتگوی رفیقش را با دختر بوفه دار شنیده بود. [5, s. 18]

(Ziya bufetçi qızla dostu arasındakı söhbəti eşitmişdi.)

از روزی که هنت تحریریه روزنامه در جریان ماجرا قرار گرفت، جستجو در همه جا شروع شد. [5, s. 29]

(Redaksiya heyəti işə qarışan gündən hər yerdə axtarış başlandı.)

تو دارو ندارت را فروختی که من بروم درس بخوانم. [4, s. 118]

(Mənim gedib təhsil almağım üçün sən bütün varımı, yoxunu satdın.)

c) İkinci komponentin (müəyyən mənəsi olmayan sözün) birinci komponentlə “uzlaşması” (rifmləşməsi) ilə düzələn mürəkkəb isimlərin bir qismi həm də “و” vasitəsilə bağlanaraq işlənirlər.

کار و مار - iş-güc, iş-miş

چرند و پرند - çərən-pərən

3) İsimdən artıq kök və şəkilçidən əmələ gələn mürəkkəb isimlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən mürəkkəb isimlər iki sözdən əmələ gəlmişdir. Lakin fars dilində mürəkkəb isimlər ikidən artıq kök və şəkilçidən də əmələ gələ bilər. Məsələn:

روغن داغ کن - yağ əridilən qab

روخشک کن - dəsma

سر رشته دار - təsərrüfat idarəsi rəisi

شب زده دار - gecə ayıq qalan

آبدار خانه - çay, kofe, şərbət və s. hazırlanan otaq

ماشین نویسی - makinaçılıq

رودر بایستی - utanma, çəkinmə, sıxılma

ولی او پیش مهمانها ننشست، به آشپزخانه آمد و به خاله آینه کمک کرد. [5, s. 67]

(O, qonaqların yanında oturmadı, mətbəxə gəldi və Ayna xalaya kömək etdi.)

روزنامه نگار یک کاشف است، کاشف آنهايي که آرمانها و آرزوهای ما را دوست دارد و کاشف آنهايي که به اینها با نظر تحقیر می نگرند. [5, s.88]

(Jurnalist bir kəşfiyyatçıdır, inamımızı, arzularımızı sevənləri, yaxud onlara həqarətlə baxanları axtarıb tapan kəşfiyyatçıdır.)

(Utanacaq halda çarəsiz qalmışdı.)

توی رودر بایستی وامانده بود. [4, s. 97]

Ərəb dilindən fars dilinə daxil olmuş mürəkkəb sözlər də mürəkkəb sözlər sırasına daxil edilir. Məsələn: ماجرا – hadisə, təsadüf

Fars danışıq dilində işlənən mürəkkəb isimlər isə iki qrupa ayrılır:

- 1) Həm danışıq, həm də ədəbi dildə işlənən mürəkkəb isimlər;
- 2) Yalnız danışıq dilində işlənən mürəkkəb isimlər;

Danışıq dilində işlənən mürəkkəb isimlərin bir sırası sintaktik yol ilə əmələ gəlir. Bunlar, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Eyni ismin təkrarından əmələ gələnlər: جیغ-جیغ – qışqırıq, دل-دل – şübhə;

İsim və feil kökünün birləşməsindən düzələnlər: پوز خند – istehzal gülüş;

رو نما – birinci dəfə gəlini görəndə bəyin verdiyi hədiyyə;

Zərf və feil kökünün birləşməsindən düzələnlər: پشت بند – ardı;

Əmr formasında işlənən feilin təkrarından əmələ gələnlər:

بزن-بزن – vurhavur

بکش-بکش – öldürha-öldür

بشکن-بشکن – sındırha-sındır

Əmr formasının təsdiq və inkarının birləşməsindən düzələn mürəkkəb isimlər:

مگو مگو – mübahisə

İki antonim feilin əmr formasından əmələ gələnlər:

برو بیا – get-gəl

بیا برو – gəl-get

İki müxtəlif mənalı əmr formasının birləşməsindən düzələn isimlər:

بریز بپاش – israfçı, israfçılıq

بزن بکوب – çalib-oxumaq və s. göstərmək olar.

Nəticə. “Fars dilində mürəkkəb isimlərin quruluş modelləri” adlı məqalədən əldə olunan nəticəni belə ümumiləşdirmək olar. Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla düzələn isimlərdir. Müasir dildə mürəkkəb isimlər müxtəlif şəkillərlə düzəlir. Mürəkkəb sözlər bir tam kimi işlədilərək, yalnız bir məfhum ifadə etdiyinə görə bir vurğu ilə deyilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir qrup mürəkkəb isimlərdə ikinci tərəfin müstəqil mənası yoxdur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ikinci tərəf yalnız birinci tərəflə “uzlaşma” xatirinə işlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ə.Şəfai, T.Rüstəmov, A.Ələkbərova, T.Zülfüqarova, Müasir fars ədəbi dilinin morfoloqiyası, Bakı, 1982, 310 s.
2. Hatəmi N.Z. Farsca-Azərbaycanca lügət. II cild, Tehran, 1999, 1101 s.
3. Пейси́ков А.С. Очерки по словообразованию персидского языка. Москва, 1973 (216 с.)
4. خرامان مصطفی. ادبیات گزیده ی معاصر. تهران، ۱۳۷۸، ۲۱۶ ص.
5. علویه بابلیوا. کجا؟ دوست کجایی؟ تهران، ۱۳۷۲، ۱۰۵ ص.
6. فییمه رحیمی. پنجره تهران، ۱۳۶۴، ۶۱ ص.

Açar sözlər: mürəkkəb isimlər, mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, sintaktik şəkildə əmələ gələn isimlər, bir vurğu tələffüz, köməkçi sözlər, qrammatik metodlar, alınma mürəkkəb isimlər.

Ключевые слова: сложные существительные, сложные слова, соединения слов, синтаксически образованные существительные, произношение с одним ударением, вспомогательные слова, грамматические методы, арабские заимствованные сложные существительные.

Key words: compound nouns, compound words, word compounds, syntactically formed nouns, pronunciation with one accent, auxiliary words, grammatical methods, borrowed compound nouns.

Резюме

Сложные существительные в персидском языке образуются путем соединения двух или более слов. Сложные существительные - это синтаксически образованные существительные. В современном языке сложные существительные образуются с разными образами. Сложные слова употребляются целиком и произносятся с одним ударением, поскольку выражают только одно понятие. Вспомогательные слова используются между словами, из которых состоят некоторые сложные существительные. Сложные существительные в персидском языке по своему составу делятся на две части: 1. Сложные существительные, образованные без вспомогательного. 2. Сложные существительные, образованные вспомогательными средствами.

Summary

Compound nouns in Persian are formed by joining two or more words. Compound nouns are syntactically formed nouns. In modern language, compound nouns are formed with different images. Compound words are used as a whole and are pronounced with one stress, since they express only one concept. Auxiliaries are used between words that make up some compound nouns. Compound nouns in Persian are divided into two parts according to their composition:

1. Compound nouns formed without an auxiliary.
2. Compound nouns formed by auxiliary means.

RƏYÇİ: dos. E.Vəlitva

FOREIGN LANGUAGE EDUCATION AND LINGUOCULTUROLOGY, INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE

Abstract. The concept of a foreign language is used to describe languages belonging to other societies other than the language that provides communication in the society in which people grow up. Different communities have emerged from the first ages of history and these groups of people have come across for various reasons and felt the need to agree with each other. This situation has led people to learn the communication languages of societies they do not belong to. It has been revealed that the languages they have to communicate in an environment where various societies meet at a common point and share material and spiritual shares are also a part of this sharing. All these developments have brought about the necessity of teaching and learning a language in a discipline.

Foreign language teaching means the teaching process happens in classes and what is taught is not the native language of that nation.

Cook (2016) combines the common aspects of the language definitions put forward, that language is a system, it consists of sounds, it is a communication tool and a means of thinking, it is spoken in societies formed by people and it belongs to people, it is one of the most important elements that ensure the unity of a nation and the culture of a society in which it is spoken. He states that communication, culture, society, language, and even nature had a close relationship, they intertwine with each other.

Knowing a foreign language is very important and supports individual development positively in terms of providing opportunities such as getting to know different cultures, understanding different perspectives, socializing, and catching up with the era. Every learned foreign language is a window to a different world. Many of these windows can only strengthen a person's knowledge base, and even, according to scientists, even mental health. One can truly experience new cultures in a much more thorough and subtle way.

Language is the best way to learn about other cultures directly. Speaking a foreign language, expressing one's opinion, and communicating help us to learn more about the country's art, culture, and literature. Studies show that children who learn foreign languages are more tolerant of the culture of that country

Introduction. Nowadays English is the most popular and important language in the world. Along with its popularity, English is also valued as one of the easiest languages when taught in the right ways.

Learning another language enables a man to acquire intercultural awareness and effectively use this knowledge in his career life. A man who knows some foreign languages can get a promotion in his job. The main peculiarity of learning a foreign language is that it encourages students to develop in other areas as well.

The benefits of learning a foreign language are as follows: to be able to capture intercultural connections and different worldviews, to expand horizons, to enrich career, to increase knowledge of the word and power of language, to increase critical and creative thinking skills, to prepare the ground for traveling and studying opportunities abroad, to be able to compete effectively in the global economy of today and the future, to increase chances of finding a job.

Mother tongue and foreign language teaching are very different from each other. Progress with a single method in foreign language teaching is not considered appropriate by linguists. For this reason, methods and approaches in foreign language teaching have been diversified (Rose, 2017).

In English Language Teaching (ELT) methodology, “Communicative Language Teaching (CLT)”, which is the most dominant and experienced foreign language teaching method in many current ELT applications, has been widely used in Azerbaijan as well as in other countries in the world. It is regarded as the most reliable and efficient way of teaching language not only for English but also for other languages. A language teaching method that aims at focusing on communicative proficiency by replicating contextual and purposive features of genuine communication in the classroom.

Communicative teaching comprises much more than the traditionally taught areas of grammar, vocabulary, and pronunciation. The main purpose of CLT is to achieve communicative proficiency by performing contextual and purposive features of L2 real communication. Furthermore, the most significant feature of the CLT classroom is its realistic use of the English language in which both the activities employed and the materials used aim to be as authentic as possible. In addition, communicative language teaching emphasizes a more authentic use of language for meaning and communication.

Brown's following interconnected characteristics of CLT provide a useful overview: 1. Classroom goals are focused on all of the components (grammatical, discourse, functional, sociolinguistic, and strategic) of communicative competence. Goals therefore must intertwine the organizational aspects of language with the pragmatic. 2. Language techniques are designed to engage learners in the pragmatic, authentic, functional use of language for meaningful purposes. Organizational language forms are not the central focus, but rather aspects of language that enable the learner to accomplish those purposes. 3. Fluency and accuracy are seen as complementary principles underlying communicative techniques. At times fluency may have to take on more importance than accuracy to keep learners meaningfully engaged in language use.

¹³¹ Azerbaijan State University of Economics. isgandarovanurana@gmail.com

4. Students in a communicative class ultimately have to use the language, productively and receptively, in unrehearsed contexts outside the classroom. Classroom tasks must therefore equip students with the skills necessary for communication in those contexts.

5. Students are given opportunities to focus on their learning process through an understanding of their styles of learning and the development of appropriate strategies for autonomous learning.

6. The role of the teacher is that of facilitator and guide, not an all-knowing bestower of knowledge. Students are therefore encouraged to construct meaning through genuine linguistic interaction with others. In the same vein, according to Nunan, there are five common characteristics of CLT classrooms.

1. An emphasis on learning to communicate through interaction in the target language,

2. The introduction of authentic texts into the learning situation,

3. The provision of opportunities for learners to focus, not only on language but also on the learning process itself,

4. An enhancement of the learner's own experiences as important contributing elements to classroom learning,

5. An attempt to link classroom language learning to language activation outside the classroom.

Intercultural Communicative Competence. Language shapes culture and each culture has its way of expression. However, this does not make the language unspeakable unless it is reproduced as in the original culture for those from other cultures, which is explained by the term Intercultural language. In this respect, a language spoken by different cultures is only used for communication rather than cultural norms such as idioms, slang, proverbs, or jokes. Therefore, in second language teaching, since the learner is not a member of the target language, he should be guided to use the language to communicate, but not to be a perfect native-like speaker of the language. If English is used as a lingua franca, it is only a medium of communication for its users, and their norms of behavior, belief, values, and identities should remain the same despite the English they use.

In language learning teachers of English and students know the importance of cultural factors, as well as they, realize that they do have not enough knowledge regarding the target language culture and therefore, they will not interpret their thoughts. Students and teachers should learn the culture of the target language as well as their own. Moreover, extra-linguistic factors, idioms, realia, and proverbs, all are related to cultural understanding. Otherwise, it will lead to mutual misunderstanding. Cultural differences must be explained to students. English teachers, I include myself on the list that we all have a favorable stance towards the role of culture in foreign language learning. But due to the lack of income of our teachers and the low care of the Azerbaijan Ministry of Education, teachers can not be sent to English-speaking countries for training courses. Thanks to new technology, video-audio visual aids, and easy internet access afford our teachers to create live lessons in the classroom. Some teachers do not know the methods of integrating culture into their classes. If they are living mountainous part of the country and they do not have internet access. Some schools are not provided with necessary resources such as computers, Internet, DVD players, or tape recorders and teachers do not have the opportunity to use these aids. Even in villages, some old teachers are not computer literate, and they can not use computers because of a lack of knowledge and skills.

During the study of a foreign language, a special interest arose in the issue of the interaction of cultures. Therefore, to conduct extensive research in this field, linguistic trends have been formed, which have found their place in the science of linguistics and are currently actively developing. Modern linguomethodology recognizes the need to include the national-cultural component in language teaching to transmit national culture to students.

To the subject of study of linguoculturology, Bromley believes everything belongs - "from the tools of labor to the tools of the household, from traditions of the people, from the lifestyle to science and culture to religion and atheism, to morality and philosophy." Lately, the worldview is significant for linguistics and culturology and these must be traditions that have been formed over the centuries, ceremonies, as well as the geographical location of the people's way of life. The World view cannot be formed without language. Language is a means of cognition.

Essential tasks in foreign language teaching are to develop students' ability to establish cultural, professional, and personal contacts with representatives of countries with different social systems, social traditions, and cultures. When learning a foreign language, a person enters a new national culture and takes great spiritual pleasure from the language learned. As a field of science, the object of study of Linguoculturology is identical to linguistics and country study, the main specific features that characterize them are as follows:

1. Linguoculturology- in the field of philology and other humanities there is such a regularity that it takes an intermediate position between culture and linguistics and constitutes their synthesis. However, it is not engaged in language teaching like linguistics.

2. The main object of linguoculturology is consist of the relation of culture and language in the process of its application as a system and the study of its interaction as a whole. The content of linguoculturology allows it to function as an independent science in this field and its subjects are national forms of society that are reflected in a system of communication based on the cultural values of a particular society. On that ground teaching linguoculturology in the process of teaching foreign languages plays a significant role. In teaching linguoculturology, the main purpose is to teach students not only as means of verbal communication to form language useability but also for better mastery of the language taught and also for the students' better awareness of the language perception of realities they are being taught.

Culture and Language Learning. The interest in learning foreign languages has increased among our youth in modern times. Young people try to communicate in a foreign language, to make contact with foreigners. Often, communication is not just a matter of knowing a foreign language well, but of being able to treat the person you are talking to with respect, self-respect, and communication. The direct role of teachers is very significant in this process. Especially foreign language teachers have great opportunities in this field. They communicate with foreigners and learn the cultural differences, traditions, and customs then apply them to their classes.

Language has the power to influence the development and formation of culture. It means that the problem of language, culture, and identity must be a priority for education. Because, in practice, the spiritual communication of people, understanding, and cooperation between peoples begins with culture. The main purpose of teaching foreign languages is not only the formation of the ability to communicate in another language but also the understanding of world culture through the study of foreign languages. Thus, the cultural approach to learning foreign languages, along with expanding the level of knowledge of students, creates conditions for the exchange of this knowledge in the process of communication. Simultaneously, linguocultural analysis allows comprehending the cultural events of one's people in contrast to the culture of other peoples, to understand the universal values, which is important for the formation of a worldview. "A language is part of a culture, and a culture is part of a language; the two are intricately interwoven so that one cannot separate the two without losing the significance of either language or culture" (Wenying, 2000).

Language and culture have a great impact on each other. Culture is an undeniable part of English learning. Wide cultural knowledge will develop students' English language learning skills.

Often, cultural differences affect students' learning, even if they are minor. Language is closely related to culture, and people's cultures have a great influence on the way they use language. As a result, the learner's mother tongue influences how they learn English.

The places where cultural diversity can be seen most effectively are foreign language teaching areas, namely schools. In the globalizing world, there is a great demand for knowing foreign languages. Therefore, foreign language teaching starts at an early age and is supported by international programs based at universities. With these planned programs, students can go abroad and stay in the country they want for certain periods (Sujatha, 2018: 11-17).

People also can learn a foreign language thanks to their language ability. Language teaching is not just teaching vocabulary and grammar; teaching and learning the culture of the society that uses that language. When people start to learn a new language, they start to recognize the culture of that society. To be able to understand the learned foreign language, to have information about the mentality and culture of society must be the main commitment in teaching foreign languages. Learning the culture of the target language also teaches individuals to think differently. It gives individuals the ability to look at the world and other cultures from different perspectives. Including culture while teaching a foreign language contributes to increasing the interest of individuals as it will make language learning fun.

Students who have cultural competence do not have any problems in terms of using that language and can understand what is meant to be told correctly. From this, it can be concluded that effective communication cannot be realized in a foreign language learned by ignoring its culture. A relationship can be established by making comparisons between the culture of our native language and the target language. The importance of culture in foreign language learning and teaching is undeniable it must be accepted that culture and language are intertwined. For this reason, the interaction between culture and language is necessary.

References

1. Aksan, D. (2003). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
2. Anthony, J. Liddicoat, and Chantal, Crozet. (2000) (eds). Teaching Languages, Teaching Cultures. Applied Linguistics Association of Australia, Melbourne, Vic.: Language Australia, pp.118.
3. Bickerton, D. (1995). Language and Human Behaviour. Seattle: University of Washington Press, p.190.
4. Brown, H.D. (2001). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy, Longman / Pearson Education, New York, p. 43.
5. Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence.
6. Chomsky, N. (1972). Language and mind. Enlarged edition. New York: Harcourt Brace Jovanovich, p.190.
7. Cook, V. (2016). Second language learning and language teaching. Routledge.
8. David Nunan, "Communicative tasks and the language curriculum", TESOL Quarterly, Oxford, 1991, p. 279. 18 Yang, A., and Cheung, C., "Adapting textbook activities for Communicative Teaching Cooperative Learning", English Teaching Forum, China, 2003, p. 17-18.]
9. Kovacs, G. (2017). Culture in Language Teaching. Acta Universitatis Sapientiae, Philologica, 9(3), 73-86.
10. Kramsch, C. and Widdowson, H.G. (1998). Language and culture. Oxford university press.
11. Kramsch, C. The cultural component of language teaching. British Studies Now, 8, 4-7. (1997)
12. Wenying, J. (2000) The relationship between culture and language

Key words: methodology, communicative language teaching, concept, culture, extra-linguistic factors

Açar sözlər: metodologiya, kommunikativ dil tədrisi, konsepsiya, mədəniyyət, dildənkənar amillər

Ключевые слова: методика, коммуникативное обучение языку, концепция, Культура, экстралингвистические факторы

Xarici dilin tədrisi, linqvokulturologiya, mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə

Xülasə

Xarici dillərin tədrisində əsas vəzifələr tələbələrin müxtəlif sosial sistemləri, sosial ənənələri və mədəniyyətləri olan ölkələrin nümayəndələri ilə mədəni, peşəkar və şəxsi əlaqələr qurmaq bacarığını inkişaf etdirməkdir. İnsan xarici dili öyrənərkən yeni milli mədəniyyətə qədəm qoyur, öyrəndiyi dildən böyük mənəvi həzz alır. Elm sahəsi kimi linqvokulturologiyanın tədqiqat obyektini dilçilik və ölkəşünaslıq ilə eynidir, onları xarakterizə edən əsas spesifik cəhətlər aşağıdakılardır:

Linqvokulturologiya - filologiya və digər humanitar elmlər sahəsində elə bir qanunauyğunluq var ki, o, mədəniyyətlə dilçilik arasında aralıq mövqe tutur və onların sintezini təşkil edir. Lakin dilçilik kimi dil tədrisi ilə məşğul olmur.

Linqvokulturologiyanın əsas obyektini mədəniyyətlə dilin bir sistem kimi tətbiqi prosesində münasibətindən və bütövlükdə qarşılıqlı təsirinə öyrənilməsindən ibarətdir. Linqvokulturologiyanın məzmunu ona bu sahədə müstəqil elm kimi fəaliyyət göstərməyə imkan verir və onun subyektləri konkret cəmiyyətin mədəni dəyərlərinə əsaslanan ünsiyyət sistemində əks olunan cəmiyyətin milli formalarıdır. Bu zəmində xarici dilin tədrisi prosesində linqvokulturologiyanın tədrisi mühüm rol oynayır.

Mədəniyyət o zaman formalaşır ki, insanlar öz ətrafları ilə sosiallaşsınlar və cəmiyyətdə birgə yaşasınlar. Eyni zamanda demək olar ki, mədəniyyət cəmiyyətdə fərdlərin birgə harmoniya şəraitində yaşamasına şərait yaradır, cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərini təşkil edir və bu xüsusiyyət sayəsində başqa nəsillərə ötürülür və cəmiyyətə xas olan hər şeyi ifadə edir.

Иноязычное обучение и лингвокультурология, межкультурная коммуникативная компетентность

Резюме

Основными задачами в обучении иностранным языкам являются развитие у студентов способности устанавливать культурные, профессиональные и личные отношения с представителями стран с различным общественным строем, социальными традициями и культурами. Когда человек изучает иностранный язык, он приобщается к новой национальной культуре и получает огромное духовное удовольствие от изучаемого языка. Как область науки объект исследования языкознания и культурологии является таким же, как языкознание и страноведение, основные специфические моменты, которые их характеризуют, заключаются в следующем:

В области лингвокультурологии - филологии и других гуманитарных наук существует такая закономерность, что она занимает промежуточное положение между культурой и языкознанием и составляет их синтез. Тем не менее, это не касается преподавания языка, как лингвистика.

Основным объектом лингвокультурологии является взаимосвязь между культурой и языком в процессе их применения как системы и изучение их взаимодействия в целом. Содержание лингвокультурологии позволяет ей выступать в этой области как самостоятельной науке, а ее предметами являются национальные формы общества, отраженные в системе общения, основанной на культурных ценностях конкретного общества. В этом контексте преподавание языкознания играет важную роль в процессе обучения иностранному языку. Основная цель в обучении языкознанию состоит в том, чтобы научить учащихся развивать умение использовать язык не только как средство устного общения, но и лучше овладевать преподаваемым языком, а также лучше понимать восприятие учащимися обучаемых реалий на языке.

Культура формируется, когда люди общаются со своим окружением и живут вместе в обществе.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Dil və mədəniyyətin fəaliyyəti - müasir mədəni və milli süür diapazonunda maddi, sosial və mənəvi dəyərləri açıqlayır. Dilçilik və mədəniyyət tədqiqatının məqsədi mədəniyyətin dil varlıqlarında (sözlər, frazeoloji vahidlər, bütöv mətnlər) onların faktiki fəaliyyətində necə təcəssümü sualına cavab verməkdir.

Sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s. bədii üslubun mənbəyinə də dayanaraq həmişə onu saflaşdıran tükənməz dil sərvətidir. Canlı məişət ünsiyyət dilinin ilkinliyi, deyim tərzinin təbiiliyi bu kristallaşmış ifadələrdə öz tərəvətini daim hiss etdirir və olduqca təbii haldır ki, xalq yaradıcılığında milli kolorit vasitəsi kimi xüsusi işləklilik dərəcəsinə malikdir. Kolorit etibarilə zəngin olan bu dil xəzinəsindən gen-bol istifadə nəticəsində söz sənətkarları məişət ünsiyyətinə nüfuz etməyə meyllənir və beləliklə də, mətnin aydın və sadə, mənaca tutumlu əsaslarını yarada bilirlər. Poeziya dilində hazır xalq ifadələrindən, atalar sözlərindən, frazeoloji dil materiallarından müxtəlif səpkilərdə istifadə olunur. Qəlib halına düşmüş tərkiblərdə obrazlılıq xüsusiyyəti hakimdir və buna görə də ona həm olduğu kimi, həm də müəyyən dəyişikliklərə uğradılaraq müraciət olunur. Üzərində aparılan üslubi əməliyyatların nəticəsindən asılı olmayaraq onlar bütün məqamlarda aydın və sadə səslənir.

Hər bir dilin frazeoloji sistemi özünəməxsusdur, onun dərin milli kökləri var. Fars frazeologiyası dünyanın ən qədim vəzılı canlı dillərindən birinin çoxəsrlik inkişaf tarixini əks etdirən güclü linqvistik təbəqədir. Fars dilinin ən xarakterik xüsusiyyətləri obrazlılıq və frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunmasıdır. Frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi sürətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək olmur.

Frazeoloji birləşmələr dilin leksik sisteminə də öz xəlqi təbiətinə görə seçilir. Onlar bir sıra ciddi tədqiqat əsərlərinə də sözə **ekvivalent** hesab edilsə də, ekspressivliyinə, emosionallıq keyfiyyətlərinə görə mühüm özünə məxsusluqları vardır. Buna görə də onlar seirdə daha çox dil hadisəsi kimi yox, nitq hadisəsi kimi çıxış edərək **semantika** və normalardan yayınma hallarına məruz qala bilər.

“Frazeoloji birləşmələr xalq müdrikliyinin parlaq ifadəsi kimi fikir və duyğulara poetik hərarət verir, misralara şifahi xalq ədəbiyyatın təkrarsız ətrini gətirir. Mətn mühitində frazeoloji birləşmələrin yeni-yeni obraz yaratma potensialı, obrazlı mahiyyəti aşkarlanır. Sabit söz birləşmələri istər zərbül-məsəllərdə, istərsə də şeirdə ifadə olunan fikrin genişlik tapmasında, mənə dərinliklərinə daha artıq nüfuz etməsində və onlarda təcəssüm olunan, ondan nəşət edən estetik təsirin davamlılığında müstəsna rol oynayır. Frazeoloji vahidlərdən uğurlu istifadə qabarıq şəkildə hiss etdirir ki, bədii söz sənətkarlarının poetik düşüncəsi təbii qaynaqlardan, xalqın obrazlı təfəkküründən güc-qüvvət alır, bu qüdrətli özüldən frazeoloji birləşmələr bəhrələnərək parlaq obrazlılığın meydana çıxmasında təkan verici rola malik olur” [5, s. 7].

Frazeoloji söz birləşmələrinin işlənmə intensivliyi ilə seçilən şeir mətnlərinin dili, adətən, zəngin və cazibədar, poetik və səmimi olur. Frazeoloji dil materialları söz sənətkarlarının poetik duyğularına, ruhi-emosional vəziyyətinə uyğun kökləndikcə təbiilik və səmimiyyət şeirin əsas atributlarına çevrilir, oxucunun zövqünü, estetik duyumunu intensiv şəkildə formalaşdırmağa istiqamətlənir. Şeir dilində öz işlənmə fəallığını artırmaqla frazeoloji birləşmələr bədii sözə sənətkar məsuliyyətinin yüksəlməsinə təsir edir və səmimi poetik ovqat onun birbaşa nəticəsi kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Frazeoloji tərkibləri şeirə daxil etməyin sənətkarlıq meyari, bədii sənət ölçüləri ilə ahəngdarlığı gözlənilməklə yaradıcılıq effektivinə sahib olunur. Doğrudan da həqiqi qələm sahibi üçün xalq danışığı frazeologiyası poetik düşüncənin, incə lirik duyğuların açarındır.

یکی بچه ی گرگ را پرورید چو پرورده شد خاجه را بر درید

Birisi canavar balasını böyütdü, böyüyən kimi sahibinin qarnını yırtdı.

Nankor insan, yaxşılığın avəzində pislik edənlərə işarə edilir və Azərbaycanca qarşılığı isə “Canavarı nə qədər bəsləsən də bir tərəfi meşəyə çəkər” ifadəsinin qarşılığıdır.

سعدی شیرازی

که ایزد در بیابانت دهد باز

تو نیکی می کن و در دجله بینداز

çayına, Allah bir gün səhrada sənə əvəzini verər.

Sədi Şirazi.

Mövcud olan bütün ibarə və idiomlar poeziya sənətinin obrazlı potensialına arxalandığı, ifadəlilik imkanlarına söykəndiyi ən güclü və tükənməz qaynaqlardandır. Poetik idrakin xəlqi səviyyəsini büruzə verən dil göstəricilərindən biri kimi frazeoloji birləşmələrdən istifadə bacarığı xalq kimi duymaq və xalq kimi demək səriştəsinin bariz nümayişidir. Bu cəhət poetik təfəkkürün xəlqilik yönümünü əyaniləşdirən vasitəsi, milli koloritin tutarlı əlaməti və düzgün yaradıcılıq yolunun göstəricilərindəndir. Dilin emotiv funksiyası frazeoloji birləşmələrinin kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə intensivləşdirilmiş şeir mətnlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. “Emotiv funksiya, məlum olduğu kimi, şeir müəllifi, onun subyektiv aləmi, şəxsi baxışları və təsvir obyektinə fərdi baxışları ilə əlaqədar meydana çıxır. Başqa sözlərlə desək, söz sənətkarının hiss və emosiyalarının onun nitq predmetinə, təsvir olunan əşya və hadisəyə, ondan doğan təəssürata, bədii şəraitin doğurduğu əhvali-ruhiyyəyə, şeirin mövzusunə müxtəlif səviyyələrdə münasibət şeir nitqində emotiv funksiyanın məğzini təşkil edir. Ümumiyyətlə götürsək, bu funksiya şeir müəllifinin özü ilə əlaqədardır. Real həyata qlobal baxımın bütövlüyünü təmin edən yaradıcılıq prizmasında frazeoloji birləşmələrinin emotiv funksiyaya

¹³² BDU, İran filologiyası kafedrasının magistrantı

istiqlamətləndirilməsi o deməkdir ki, frazeoloji birləşmələrin semantik cəhətdən müəyyən bir cəhətini, anlayışı adlandırmaqla kifayətlənmiş, eyni zamanda onu qiymətləndirməyə meyilli olur, səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə diqqətə çatdırır” [5, s. 20].

Müəyyən bir dilin frazeologiyasının əhatə dairəsini və sərhədlərini müəyyən etmək mürəkkəb və hələ də mübahisəli bir problemdir. Frazeoloji vahidlərin köməyi ilə insanın yaşadığı mühit və hətta müxtəlif nöqteyi-nəzərdən insanın özü haqqında barəsində müxtəlif anlayışları ifadə etmək mümkündür.

İranda frazeologiya müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiq olunur və bu sahədə ən məşhurları Koroğlu və Bulurizadədir. Koroğlunun kitabları arasında “Fars dilinin frazeoloji lüğəti”ni və bu lüğətin rus dilinə tərcüməsini qeyd etmək lazımdır. Buluri bu kitabda 12 min frazeoloji vahid və 30 min ekvivalent təsvir edilmişdir. İran alimləri frazeoloji vahidləri diqqətlə öyrənmiş, əsərlərində çox mühüm müşahidələr aparmışlar.

“Dillə frazeoloji vahidlərin istifadəsi nitqin ifadəliliyinə kömək edir və eyni zamanda göstərir insan dilə nə qədər sahiblik edə bilər” [11, s. 23].

Frazeoloji vahidlərin köməyi ilə şəxs özünü ifadə edir: hisslər, əhvalınız - kədər, qəm, sevinc; başqa bir insana münasibətini, onun dini və siyasi dünyagörüşünü bildirir.

Frazeologizmlər adət və ənənələrdən, əxlaqdan danışır və həmişə qiymətləndiricidir - yəni nəyin qiymətləndirilməsini ehtiva edir. Əslində frazeologizmlər bütöv bir dünyanı təşkil edir.

آدم از سنگ سخت تر و از گل نازکتر است.

İnsan daşdan möhkəm və güldən zərifdir.

İnsanın bəzən qeyri-adi güc və bəzən də zəiflik göstərməsinə işarədir.

بس خوشگل بود، آبله هم در آورد.

Gözəl ağa çox gözəldir, vurdu çiçək çıxartdı.

Pis keyfiyyətlərə malik insanın növbəti xoşagəlməz xüsusiyyəti bəlli olmasını göstərir.

با پنبه سر بریدن.

Pambıqla baş kəsmək.

Gizli surətdə iş görəni və məqsədinə çatan adama işarədir.

Adətən bu ifadələr insan, onun xarakteri, davranışı, fəaliyyəti, vəziyyəti, insanlar arasındakı münasibətlər və sairəni təsvir etmək məqsədi daşıyır.

Nümunələrdəki frazeoloji birləşmələr əyani şəkildə göstərir ki, onların sayəsində misralar xalqın təfəkkür tərzilə əhəngdardır. Onlar bədii təsəvvürlərə aydınlıq gətirməklə poetikləşdirmə funksiyasını da ödəyir. Xalqi deyim tərzilə frazeoloji birləşmələrin semantik zənginliyindən, üslubi potensialından qidalanırlar.

Frazeoloji vahidlər bədiiləşmə prosesinə məruz qaldıqda bir növ mətnin poetik dayacağına çevrilirlər. Şeir dilində frazeoloji birləşmələrinin işlənmə təcrübəsindən çıxış edərək fikrimizi belə ümumiləşdirə bilərik ki, sabit söz birləşmələri şeirin dil materialına çevrilməsi üçün bədii semantikasının bütün imkanlarını nümayiş etdirir və bununlada şeir dilinin poetik ehtiyaclarını ödəyə bilər.

“İstənilən bir xalqın bədii söz sənətinin kökləri şifahi xalq yaradıcılığının dərinliyinə gedib çıxır. Folklor abidələri hər şeydən əvvəl genesis nöqteyi-nəzərindən öyrənilməlidir. Lakin bu abidələr bir çox aspektlərdə sonrakı ədəbi ənənələrlə hiss edilmir. Buna görə də yalnız o zaman kafi nəticə əldə etmək olar ki, folklor və yazılı ədəbiyyatın kökləri paralel şəkildə öyrənilsin” [5, s. 26].

Həm fars, həm də Azərbaycan frazeologiyasının təsvir etdiyi mövzular arasında münasibətlər mühüm yer tutur: insanlar arasında, məsələn, asılılıq, himayədarlıq, əlbirlik, zülm, şiddət, bədxahlıq, eqoizm, xeyirxahlıq, ittiham, böhtan, qınama, ləyaqət, hiylə, yaltaqlıq, riyakarlıq, ikiüzlülük, aşağılama, bezdirici, mübahisə, düşmənçilik, dostluq, lütfkarlıq, minnətdarlıq, nankorluq və s.

“Frazeoloji birləşmələrdən insanın xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər: 1) insan bədəni, onun xarici keyfiyyətləri; 2) insanın daxili xüsusiyyətləri” [11, s. 43].

Fars dilində semantik çevrilmənin ən çox yayılmış növü obrazlı şəkildə məcazi yenidən düşünmədir. “Şəffaf daxili formaya malik frazeoloji vahidlərin semantikasında (fars dilində bu cür ifadələrin əksəriyyəti) iki müstəvi üzvi şəkildə birləşir: birbaşa və obrazlı - ilkin konkret təsviri məzmun və son inteqral mənə. Bu iki plan yerli danışanlar tərəfindən mürəkkəb, zəngin və obrazlı bir vəhdət kimi qəbul edilir” [11, s. 31].

Həmişə obrazlı frazeoloji vahidin sinxron terminlərdə prototipi olmur. Təsvir, semantik ikilik təkcə frazeoloji vahidlərin mənalının və onların müasir prototiplərinin müqayisəsini deyil, həm də keçmiş prototipləri və ya nəzəri cəhətdən mümkün olanları da əhatə edir. Frazeoloji vahidlərin semantikasının milli-mədəni komponenti xalqın dünyagörüşünü və nəsillərin yaddaşında sabitləşmiş mədəni simvolların, obrazların, assosiasiyaların məcmusunu əks etdirir. İranlıların maddi, sosial və mənəvi mədəniyyəti dil obrazlarında: söz-simvollar, ənənəvi obrazlı müqayisələrdə, minnətdarlıq nitq formullarında, xoş arzular, təsəvvürlərdə, məzəmmətlərdə, qınaqlarda və s. müdrik poetik kəlamlarda və aforizmlərdə özünü göstərir.

Funksional-üslubi komponentinə gəlincə, ümumiləşdirilmiş lüğət etikətləri bəyənilməyən, rüsvayçı, baxımsız və s. kimi ola bilər. Onları bəzən emosional deyil, qiymətləndirmələr kimi izah edirlər. Nifrət hissi-münasibəti qiymətləndirmə obyektini tərəfindən əxlaqi və etik normaların pozulması nəticəsində də yarana bilər.

"Təkcə fars dilində deyil, bir sıra başqa dillərdə də atalar sözü ilə məsəl arasında aydın fərq yoxdur. Funksional baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsələr də: atalar sözünün tərbiyəvi, didaktik funksiyası var ki, bu da zərbül-məsələ xas deyil" [9, s. 5].

Atalar sözlərinin mücərrədlik dərəcəsi deyimlərdən qat-qat yüksəkdir. Söz daha özəl, daha konkret mühakimə, insanların və həyat vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsini ehtiva edir, çox vaxt mənfi, bəzən ironik xüsusiyyət daşıyır. Bəzi hallarda atalar sözü ilə deyimə yaxınlığını inkar etmək olmaz.

Fars atalar sözlərinin semantik çevrilmə dərəcəsi eyni dərəcədə uzaqdır. Onların heç də hamısı tam idioma deyil, qismən yenidən düşünülmüş atalar sözləri və bütün komponentlərinin birbaşa mənası olan atalar sözləri var. Ancaq onların hər ikisi, digərləri və üçüncüsü ümumiləşdirilmiş məna ilə xarakterizə olunur, konkret bir vəziyyətə deyil, konkret bir şəxsə deyil, ümumiyyətlə oxşar vəziyyətlərə tətbiq olunur. Atalar sözlərinin bu geniş istifadəsi onların semantik çevrilməsidir. Məsəl frazeoloji vahidlərinə xas olan semantik çevrilmə forması onların geniş işlənməsidir, tərbiyəvi mahiyyətin ümumiləşdirilmiş mənası onların əksəriyyətində metaforik yenidən düşünmə ilə birləşir. Arxaizmlər də frazeologiyanın göstəricisidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1992, 560 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 234 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970, 192 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Maarif, 1962, 270 s.
5. Hüseyinov M. Poetik frazeologiya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı: Elm və təhsil, 2013, 166 s.
6. Hacıyeva Ə.H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 268 s.
7. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: Yeni kitab mətbəəsi, 1979, 66 s.
8. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, 242 s.
9. Халыг Короглы. Персидские пословицы и поговорки. Москва, 1973, 613 s.
10. Персидско-русский фразеологический словарь. Москва, 1982, 554 s.
- 11 Голева Г. Фразеология современного персидского языка. Москва, 2006, 224 s.

Açar sözlər: Frazeologiya, frazeologi birləşmə, fraziologi vahid, semantik çevrilmə.

Ключевые слова: Фразеология, фразеологическое сочетание, фразеологизм, семантическая трансформация.

Key words: Phraseology, phraseological combination, phraseological unit, semantic transformation.

Xülasə

Məqalədə fars dilinin frazeologiyasının məna xüsusiyyətlərindən, əhatə dairəsindən, semantik xüsusiyyətlərindən, şeir dili ilə ifadəsindən, atalar sözləri ilə yaxınlığından bəhs edilir. Fars atalar sözlərinin semantik çevrilmə dərəcəsi eyni dərəcədə uzaq olması, onların heç də hamısı tam idioma deyil, qismən yenidən düşünülmüş atalar sözləri və bütün komponentlərinin birbaşa mənası olan atalar sözləri vasitəsilə ifadə olunmasından danışılır. Təsvirin semantik ikililiyinin təkcə frazeoloji vahidlərin mənalарının və onların müasir prototiplərinin müqayisəsini deyil, həm də keçmiş prototipləri və ya nəzəri cəhətdən mümkün olanları da əhatə etməsindən bəhs edilir. Frazeoloji vahidlərin semantikasının milli-mədəni komponenti xalqın dünyagörüşünü və nəsillərin yaddaşında sabitlənmiş mədəni simvolların, obrazların, assosiasiyaların məcmusunu əks etdirdiyi vurğulanır.

Резюме

В статье говорится о смысловых особенностях, объеме, семантических особенностях фразеологии персидского языка, ее близости к пословицам. Степень смысловой трансформации персидских пословиц далеко не одинакова, не все они являются законченными фразеологизмами, а частично переосмысленными пословицами и все их компоненты выражаются через пословицы с прямым значением. В статье говорится, что семантическая двойственность описания включает в себя не только сопоставление значений фразеологизмов и их современных прототипов, но и прошлых или теоретически возможных прототипов. Подчеркивается, что национально-культурный компонент семантики фразеологических единиц отражает мировоззрение народа и совокупность культурных символов, образов и ассоциаций, закрепленных в памяти поколений.

Summary

The article talks about the meaning features, scope, semantic features of the phraseology of the Persian language, and its proximity to proverbs. The degree of semantic transformation of Persian proverbs is far from the same, not all of them are complete phraseological units, but partially rethought proverbs and all their components are expressed through proverbs with direct meaning. The article says that the semantic duality of the description includes not only a comparison of the meanings of phraseological units and their modern prototypes, but also past or theoretically possible prototypes. It is emphasized that the national-cultural component of the semantics of phraseological units reflects the worldview of the people and the totality of cultural symbols, images and associations fixed in the memory of generations.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

AZƏRBAYCAN ORDUSU VƏ MİLLİ PSIXOLOGİYA

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdırdan sonra Azərbaycanda müasir ordu quruculuğu sahəsində xüsusi islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 1998-ci il tarixli fərmanına əsasən Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun yarandığı gün - 26 iyun tarixi Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri günü kimi qəbul edilmişdir.

Bundan əlavə Azərbaycanın təcrübəli rəhbərləri cəmiyyətdə baş verən proseslərdə psixoloji baxımdan ümumi olan qanunauyğunluqları, eyni zamanda, milli ənənələrdən xalqın mənəvi-psixoloji potensialından, ölkənin iqtisadi, siyasi, psixoloji, demoqrafik imkanlardan, coğrafi vəziyyətdən və s. irəli gələn xüsusiyyətlərdən bəhrələnərək müasir tələblərə cavab verə biləcək ordu qurmağa nail olmuşlar. Ordu quruculuğunda milli psixologiyaya önəm verilmişdir.

Azərbaycanın Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında müasir Azərbaycan ordusu öz inkişafının yeni mərhələsinə başlamışdır.

Beləliklə, 10 noyabr 2020-ci il tarixi Azərbaycan xalqının qürur və zəfər günü kimi tarixə düşdü və dövlət bayramı günü kimi xalqımız tərəfindən qeyd edilir.

Bundan əlavə, ikinci qarabağ müharibəsində qazandığımız zəfər ordunun və milli psixologiyanın yeni səviyyədə formalaşmasına mühümm təkən olmuşdur.

Əsas hissə:

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilk milli diviziyanın və Hərbi Nazirliyin yaradılması barədə 26 iyun 1918-ci il tarixdə qərar qəbul etmişdir. Bu gündən etibarən 26 iyun Azərbaycan Milli Ordusunun yaranma günü kimi qeyd olunmuşdur [10-98 səh.]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 1998-ci il tarixli Fərmanına əsasən Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun yarandığı gün - 26 iyun tarixi Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri günü kimi elan edilmişdir. Hər il bu tarix rəsmi dövlət bayramı kimi qeyd edilir [1, 2-s.1-36].

Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin ordu quruculuğu sahəsindəki fəaliyyətlərinin geniş və çoxşaxəli olmuşdur. Onlardan: **Birincisi** - Ümummilli Lider Heydər Əliyev hələ 1971-ci ildə Cəmsid Naxçıvanski adına Hərbi Məktəbi yaratmış, **ikincisi** – bununla da o Azərbaycanda ordu quruculuğunu əsasını qoymuş olmuşdur. **Üçüncüsü** - yalnız Azərbaycan xalqının tələbi ilə Ümummilli Lider, ulu öndər Heydər Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycan rəhbərliyinə ikinci dəfə qayıdırdan sonra ölkədə ordu quruculuğu prosesi başlanmışdır. Heydər Əliyevin söyləri və müstəsna xidmətləri nəticəsində Azərbaycanda ordu quruculuğu müasir səviyyəyə çatdırılmışdır [5-s.2].

Belə ki, Müstəqil Azərbaycan dövləti üçün dünyanın aparıcı hərbi-siyasi təşkilatı olan NATO ilə əməkdaşlığın böyük əhəmiyyət və perspektivlərini nəzərə alaraq NATO ilə “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulur. Azərbaycan hər şeydən əvvəl ən güclü hərbi-siyasi bloklara əməkdaşlıq tellərini möhkəmləndirdi, həmçinin NATO-nun timsalında güclü və etibarlı tərəfdaş əldə etmiş oldu. Azərbaycan - NATO əlaqələri ilk olaraq 4 May 1994-cü ildə Azərbaycanın NATO -nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına daxil olması ilə başlamışdır [6-s.1-3].

Belə ki, sulhməramlıların tərkibində Azərbaycan Ordusunun heyətləri müxtəlif beynəlxalq sulhməramlı əməliyyatlarda iştirak etmişlər [7]. Onlardan:

1. Əfqanıstanda, 90 nəfər şəxsi heyətlə 1999-cu ildə bir taqımla türk taboru tərkibində; 2. İraqda Əl-Anbar əyaləti, Əl-Hadisə şəhərində 150 nəfər şəxsi heyətlə 2003-cü ildə – 1 bölüklə ABŞ Dəniz Piyada Taboru tərkibində; 3. Kosovoda, Draças şəhərində 34 nəfər şəxsi heyətlə 2002-ci ildə bir taqımla, 2008-ci ildə isə bir bölüklə türk taboru tərkibində nümunəvi xidmət göstərmişlər.

Bundan sonra da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi altında ordu quruculuğu prosesi davam edərək yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur [3,4]. Dövlət başçısı Azərbaycanın məsələnin diplomatik və siyasi çərçivədə həllində maraqlı olan tərəf olduğunu, ancaq eyni zamanda, bütün başqa variantlara da hazır olduğunu bildirib. «Biz heç vaxt torpaqlarımızın itirilməsi ilə barışmayacağıq. Siyasi, diplomatik, iqtisadi, lazım gəlsə hərbi yolla məsələnin həllinə nail olacağıq»-deyən Ali Baş Komandan qəti və dəyişməz mövqeyini dəfələrlə nümayiş etdirib [8-s.68-75].

2016-cı ilin aprelində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri dörd günlük müharibə zamanı uğurlu hərbi əməliyyatlarla Tərtər in Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliyi, Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərçanlı kəndi yaxınlığındakı Lələ təpə yüksəkliyini işğaldan azad etməklə gücünü düşməne göstərdi.

Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Azərbaycanda hərbi sənaye kompleksi də yaradılıb. Azərbaycanda mindən çox hərbi təyinatlı məhsul istehsal edilir. Dünyanın aparıcı beynəlxalq sərğilərində Azərbaycanın hərbi məhsulları nümayiş olunur.

Azərbaycan Ordusunun hərbi qüdrəti 2011-ci il iyunun 26-da Bakıda Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə Silahlı Qüvvələr Günü və müstəqilliyin bərpasının 20 illiyi münasibətilə keçirilən hərbi paradla əyani nümayiş etdirildi.

Rəşadətli Ordumuz öz gücünü 2016-cı ilin aprel ayında bir daha sübut etdi. Aprelin 2-də Ermənistan ordusunun təxribatlarına cavab olaraq, Azərbaycan Ordusu sürətli əks-hücum əməliyyatı ilə düşməni ağır məğlubiyyətə uğradaraq,

¹³³ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun baş müəllimi. Əlaqə telefonu: 055 493 03 93

Füzuli, Cəbrayıl və Ağdərə rayonlarının işğal altındakı ərazilərinin 2000 hektardan çox hissəsini azad etdi. Həmçinin minlərlə hektar ərazi Azərbaycan Ordusunun tam nəzarətinə keçdi. Azərbaycan Ordusu dörd günlük Aprel döyüşləri ilə xalqımıza yenidən qələbə sevinci yaşatdı.

Ermənistan silahlı qüvvələri bu döyüşlərdə böyük itkilər verdi. Ordumuz Ağdərə-Madagiz, Cəbrayıl istiqamətindəki yolların nəzarətdə saxlanılmasına imkan verən strateji mövqeləri azad etdi. Bu sahədə işlərimiz davam etməkdədir.

2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan Vətən müharibəsində Azərbaycan Ordusunun Prezidenti İlham Əliyevin Müzəffər Ali Baş Komandanlığı ilə qazandığı Şanlı Qələbə təkcə Azərbaycan tarixində deyil, dünya hərbi elminin tarixində də mühüm izlər qoydu. Torpaqlarımızın azad olunması əmrinə daim hazır olan Azərbaycan Ordusu düşmənin təxribatlarının qarşısının alınması ilə bağlı Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandanın əmrinə genişmiqyaslı əks-hücum əməliyyatına – Vətən müharibəsinə başladı. Döyüşlərdə bir addım da geri çəkilməyən Azərbaycan Ordusu düşməni sarsıdıcı zərbə vuraraq, 44 gün ərzində - noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 300-dək kəndi işğaldan azad etdi. Düşmənin tam məğlubiyyəti ilə nəticələnən bu müharibə noyabrın 10-da Azərbaycan Prezidenti, Ermənistanın baş naziri və Rusiya Prezidentinin münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzalamaları ilə başa çatdı. Bəyanata uyğun olaraq, noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın rayonları Azərbaycana təhvil verilməli idi.

Şanlı Qələbənin şərəfinə dekabrın 10-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə Bakıda möhtəşəm Zəfər Paradı keçirildi. Şanlı Vətən müharibəsində qazanılan Böyük Qələbənin təbliği məqsədilə Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandanın təşəbbüsü ilə fəaliyyətə başlayan Hərbi Qənimətlər Parkında Azərbaycan Ordusunun düşmən üzərində sarsıdıcı uğurunu əks etdirən – düşməndən qənimət götürülən silah-sursat, hərbi texnika və döyüş bayraqları nümayiş olunur.

Vətən müharibəsində qazanılan Qələbə sayəsində işğaldan azad olunan ərazilərimizdə artıq geniş bərpa-quruculuq işləri aparılır. Xalqımızın otuz illik arzusunu reallığa çevirərək hərbi qüdrətini bütün dünyaya nümayiş etdirən Azərbaycan Ordusunun qəhrəman əsgər və zabitləri bu gün işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin mühafizəsi və müdafiəsində Dəmir Yumruq kimi dayanaraq, düşmənin canına qorxu salmaqdadır.

Azərbaycan ordusunda **milli psixologiyanın** formalaşmasının tarixi kökləri vardır. Onlardan: **Birincisi** - 1918-ci ildə oktyabrın 23-də respublika hökumətinin iclasında hərbi nazirliyin yaradılmasıdır. Hərbi nazirlik yaradıldıqdan sonra Azərbaycanda ordu quruculuğu yenidən canlanmışdır. Nazirlər Şurası 1918-ci il noyabrın 1-də belə bir qərar imzalamışdı. **İkincisi** – Çar Rusiyası dağıldıqdan sonra yeni milli dövlətlərin yaradılması, inqilabi hərəkətin Azərbaycana keçməsi cəmiyyətdə ciddi narazılıqlar yaratmışdı, hərəmçilik və qarşıdurmalar yaranırdı ki, bu da ordu quruculuğunda ciddi maneələrə səbəb olurdu. Cəmiyyət psixoloji baxımdan yeni qanunauyğunluqlara və ordu quruculuğundakı özünəməxsus obyektiv şəbələrə görə ordunun formalaşmasında ciddi çətinliklərlə rastlaşırdı.

Üçüncüsü - Ordu quruculuğunda ümumi psixoloji cəhətlərin eyniliyi çoxluq təşkil etsə də hər bir ölkədə bu proses ölkə daxilində olan xarakterik xüsusiyyətlərlə əlaqəlidir. Azərbaycan Xalq Ordusunun qısa vaxt ərzində formalaşmasının əsas səbəbi də məhz təcrübəli rəhbərlərin yerli psixoloji mühitə uyğun olaraq incəliklə bu işin öhdəsindən gəlmələri olmuşdur.

Dördüncüsü – Ordu quruculuğunda bir tərəfdən türk ordu quruculuğu ənənəsi, digər tərəfdən rus ordu quruculuğu ənənəsi var idi. Yeni qurulmuş Azərbaycan ordusunun rəhbərlərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri məhz hər iki məsələni incələyərək yerli psixoloji mühitə uyğun olaraq ordunu milli dəyərlər üzərində formalaşdırmaq, bu təsirlərin Azərbaycan psixoloji mühitinə uyğun gəlməyən tərəflərini aradan qaldırmaq idi.

Beşincisi – Azərbaycanda ordu quruculuğuna cümhuriyyət dövründə türk və rus təcrübəsinin güclü təsirə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda milli psixologiyaya uyğun olaraq yeni bir ordu formalaşdırıldı və proseslərin sonrakı inkişafı qonşu dövlətlərin ordu quruculuğu təcrübəsinin kor-koranə təkrarlanmamasının doğruluğunu təsdiqlədi [9-340 səh.].

Müasir Azərbaycan ordusu tarixi ənənələrə və milli psixologiyaya söykənərək 1991-ci ildən etibarən yeni tarixi reallıqlar yarada bilmişdir. Belə ki, son iki yüz ildə ilk dəfə olaraq müstəqil dövlətimizin müstəqil ordusu 1988-1992-ci illərdə itirilmiş 20% torpaqlarımızı düşmən tapdağından geri qaytara bilmişdir. Azərbaycanın son 200 illik tarixində bu bir ilk idi. Ordumuzun ermənilərin hücumlarına cavab olaraq başladığı Vətən müharibəsi xalqımızın 30 illik həsrətinə 44 günlük müharibədə son qoydu.

Azərbaycanın Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında müasir Azərbaycan ordusu öz inkişafının yeni mərhələsinə başlamışdır.

Nəticə:

1918-1920-ci illərdə əsas qoyulmuş müasir Azərbaycan ordusu xalqımızın maddi-mənəvi dəyərləri və ənənələrini, milli psixologiyasını rəhbər tutaraq formalaşmışdır. Bu gün müstəqil dövlətimizin müstəqil ordusunun 105-ci ildönümü ərəfəsindəyik. 1923-cü il 26 iyun tarixində ordumuzun yaradılmasının 105-ci ildönümü qeyd ediləcəkdir.

1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın siyasi kursunu Avropaya inteqrasiya istiqamətinə yönəltdi. Eyni zamanda Azərbaycan ordusunun Avropanın ən müasir orduları sırasına çıxarmaq üçün NATO-ya inteqrasiya siyasi kursunu prioritet olaraq qəbul etdi.

Azərbaycan ordusu sürətli inkişaf mərhələsinə keçərək müasir ordu səviyyələrinə yüksəldi. Bu gün Azərbaycan ordusu dünyanın inkişaf etmiş ilk 50 ordu sıralarında yer alır.

Ordunun şəxsi heyətinin motivasiyası yüksəkdir. Xalqımızın milli psixologiyası ordunun şəxsi heyətinin yüksək intizamına və ən müasir ordularla qarşıdurmada uğur qazanmasına səbəb olmuşdur. Bunun bariz nümunəsi kimi birinci

Qarabağ müharibəsində itirdiyimiz 20% torpaqların 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək 44 gün ərzində düşmən üzərində qələbə çalaraq torpaqların geri qaytarılmasını göstərə bilirik.

Vətən müharibəsində qəhrəmancasına döyüşmüş həmvətənlərimizə hörmət və ehtiram olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 2 dekabr tarixli Sərəncamı ilə hər il sentyabrın 27-sini Azərbaycan Respublikasında Anım Günü kimi qeyd edilməsi qərara alınmışdır.

Ordumuz düşmən üzərində qələbədən sonra 2020-ci il 10 noyabr gününü Azərbaycanın şanlı tarixinə “Zəfər günü” kimi yazdırmağa nail olmuşdur.

Azərbaycan ordusunun düşmən üzərində qələbəsi xalqımızın milli psixologiyasının yeni səviyyədə formalaşmasına və qalib xalq kimi qurulmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar vətəndaşlarımızı və gənclərimizi vətənimizin müdafiəsində fəal iştirakına motivasiya edir.

Vətənin bütövlüyü, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda şəhadətə ucalan bütün qəhrəman oğul və qardaşlarımız daim Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayacaq, onların göstərdikləri qəhrəmanlıq isə tarixdə əbədi qalacaq. Bütün bunlar yeni nəslin milli psixologiyasının yeni dünya düzəninə qurulması ilə bağlı psixoloji baxımdan milli psixologiyanın formalaşmasında yardımçı olacaq.

İstinad edilmiş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi - 65, inventar № 347/139, 56 s.
2. Heydər Əliyev muzeyi (Şəmkir şəhəri) və Regional İnkişaf İctimai Birliyinin birgə lahiyəsi, “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam”, s. 1-36.
3. **Tofiq Babayev:** “Müstəqilliyimiz əbədidir.” Azərneşr 2006.
4. **Ramiz Duyğun:** Mənim unudulmaz məktəbim”. Bakı 2002. “Əbilov, Zeynalov oğulları”, 370009. Bakı. M.Qorki küçəsi, 43.
5. **İslam Əsgəroğlu:** “Zəmanəmizin Böyük Azərbaycanlısı”. Xüsusi buraxılış. Bakı 2002. “CBC” mətbəəsində çap olunub. Sifariş № 28. Sayı 2000. (s.2)
6. **Novruz Bəkirov:** “Xalqın xilaskarı” – “Azərbaycan ordusu” qəzeti, 14 iyun 2005-ci il 51(1158), s. 1-3. (səh 3).
7. İbrahim Rüstəmov: “Ordu quruculuğu və insan amili”-“Ədalət” qəzeti, 14 yanvar 2011-ci il.
8. Ramin Mustafayev: “Hərbi idarəetmə sistemində insan amili”-“Hərbi bilik” jurnalı, №6-2013-cü il, səh. 68-75.
9. Lamiyə Qurbanova: “Eksperimental psixologiya”-dərş vəsaiti-2014, 340 səh.
10. Elçin İsmayilov, Aydın Şiriyev: “Hərbi Psixologiya”-dərş vəsaiti-1998, 108 səh.
11. Raizi İsmayilov: “Hərbi psixologiya və pedoqogika”-dərş vəsaiti-1-ci hissə-306 səh.-2014-cü il, 2-ci hissə-254 səh.-2015-ci il.
12. Prof. S.İ.Seyidov, prof. M.Ə.Həmzəyev: “Psixologiya”-dərş vəsaiti, 2007-ci il, 696 səh.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, milli ordu, milli psixologiya, Silahlı Qüvvələr.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, национальная армия,

Key words: Azerbaijan, Heydar Aliyev, national army, national psychology,

Xülasə:

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilk milli diviziyanın və Hərbi Nazirliyin yaradılması barədə 26 iyun 1918-ci il tarixdə qərar qəbul etmişdir. Müasir Azərbaycan ordusunun yaranma günü həmin tarixdən sayılır və dövlət bayramı kimi qeyd edilir. 26 iyun 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Milli Ordusunun yaranmasının 105-ci ildönümü qeyd ediləcək.

Azərbaycanın ordu quruculuğunda yerli adət və ənənələr, milli psixologiyanın təsiri olmuşdur.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ АРМИЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ

Резюме

26 июня 1918 года правительство Азербайджанской Демократической Республики приняло решение о создании первой национальной дивизии и Военного министерства. Указом Президента Азербайджанской Республики от 22 мая 1998 года день создания Азербайджанского корпуса в Алахиде - 26 июня был объявлен Днем Вооруженных Сил Азербайджанской Республики. День создания современной азербайджанской армии отсчитывается от этой даты и отмечается как государственный праздник. 26 июня 2023 года будет отмечаться 105-летие создания Азербайджанской национальной армии. Местные обычаи и традиции, национальная психология повлияли на подготовку азербайджанской армии.

После того, как общенациональный лидер Гейдар Алиев во второй раз вернулся к власти в 1993 году, в Азербайджане были проведены специальные реформы в области строительства современной армии.

Кроме того, опытные руководители Азербайджана выявили общепсихологические закономерности в процессах, происходящих в обществе, в то же время исходя из национальных традиций, морально-психологического потенциала народа, экономического, политического, психологического, демографические возможности, географическое положение и т. д. благодаря следующим характеристикам им удалось построить армию, отвечающую современным требованиям. В строительстве армии большое значение придавалось национальной психологии.

Под руководством Президента Азербайджана, Главнокомандующего Вооружёнными Силами Ильхама Алиева современная Азербайджанская армия вступила в новый этап своего развития.

Таким образом, 10 ноября 2020 года вошло в историю как день гордости и победы азербайджанского народа и отмечается нашим народом как государственный праздник.

Кроме того, одержанная нами победа во второй карабахской войне дала важный импульс становлению армии и национальной психологии на новом уровне.

Summary:

On June 26, 1918, the government of the Azerbaijan Democratic Republic decided to create the first national division and the Ministry of War. By the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated May 22, 1998, June 26, the day of the creation of the Azerbaijani Corps in Alakhida, was declared the Day of the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan.

The day of the creation of the modern Azerbaijani army is counted from this date and is celebrated as a public holiday. June 26, 2023 will mark the 105th anniversary of the creation of the Azerbaijan National Army. Local customs and traditions, national psychology influenced the training of the Azerbaijani army.

After national leader Heydar Aliyev returned to power for the second time in 1993, special reforms were carried out in Azerbaijan in the field of building a modern army.

In addition, the experienced leaders of Azerbaijan have identified general psychological patterns in the processes taking place in society, at the same time based on national traditions, the moral and psychological potential of the people, economic, political, psychological, demographic opportunities, geographical location, etc. due to the following characteristics they managed to build an army that meets modern requirements. In building the army, great importance was attached to national psychology.

Under the leadership of the President of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces Ilham Aliyev, the modern Azerbaijani army has entered a new stage of its development.

Thus, November 10, 2020 went down in history as a day of pride and victory for the Azerbaijani people and is celebrated by our people as a public holiday.

In addition, our victory in the second Karabakh war gave an important impetus to the formation of the army and national psychology at a new level.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

ВОСПИТАНИЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ К УЧЕНИЮ У УМСТВЕННО ОТСТАЛЫХ ДЕТЕЙ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Совершенствование учебно–воспитательной работы школы в значительной степени зависит от дошкольного воспитания детей и подготовки их к школьному обучению. Эта подготовка состоит прежде всего в создании положительного отношения к учению. Поскольку учение есть большой и серьезный труд, то воспитание добросовестного к нему отношения, желания и умения трудиться есть важнейшая задача дошкольного воспитания. Учение – это особый труд. К нему нужно готовить ребенка задолго до поступления в школу. О необходимости подготовки детей к школе, начиная с дошкольного возраста, говорит ряд научных работников Института дошкольного воспитания. (7, 9, 11). Этому вопросу применительно к умственно отсталым детям посвящается специальная статья. На эту проблему постоянно указывают специалисты обучения и воспитания аномальных детей дошкольного возраста Л.П. Носкова (2), О. П. Гаврилушкина и Н.Д.Соколова (5). В ряде работ подчеркивается, что важно создать не только добросовестное отношение к учению, но и воспитать к нему познавательный интерес (8). При желании узнать и постичь что – то новое, испытать радость познания учение будет особенно успешным. Как говорил К. Д. Ушинский, то что усваивается с желанием и интересом, делается прочным достоянием человека, а то, что усвоено по принуждению, быстро забывается (12). Повышение качества обучения тесно связано с воспитанием положительного отношения к учению каждого ребенка. Уже в дошкольном возрасте формируется добросовестное отношение к порученному делу, к учебному заданию, но этого недостаточно. Важно найти путь к пробуждению познавательной активности, интереса к учению, т.е. эмоционально – познавательного к нему отношения.

Мы провели длительные наблюдения в специальных дошкольных учреждениях за развитием нравственных отношений детей, в частности, мы наблюдали, как развивается их отношение к учебным занятиям и как педагоги и воспитатели приобщали их к учебному труду.

В данной статье мы кратко приводим результаты наших наблюдений в дошкольных учреждениях для детей с нарушениями интеллекта. Как известно, в учреждениях этого типа проводятся организованные занятия по всем видам деятельности детей дошкольного возраста. Детей с отклонениями в развитии приходится учить всему, даже игре. Однако наиболее специфичными для учебной деятельности являются занятия по развитию речи и по формированию математических представлений (отчасти и по ознакомлению с окружающими). Они более трудны и по существу менее эмоциональны и менее увлекательны, чем игровые или музыкальные занятия, но и они в значительной степени (особенно вначале) опираются на игровые формы работы и привлекательные наглядные пособия и дидактические игрушки. К концу пребывания в детском саду такие занятия все более приближаются к школьным учебным занятиям, не утрачивая некоторых игровых моментов, которые желательны и в младших классах специальных школ. Эти занятия и в детском саду требуют некоторой усидчивости.

Особенности детей с нарушениями интеллекта с их утомляемостью, отвлекаемостью, затруднениями при необходимости применить умственные усилия требуют внесения игровых моментов, частной смены форм работы, перерывов для отдыха среди одного и того же занятия и, кроме того постепенного вовлечения их в учебный труд с постоянным учетом индивидуальных особенностей каждого ребенка. По нашим наблюдениям, умственно отсталые дети, которые приходят в детский сад даже с одинаковым диагнозом («олигофрения в степени дебильности»), очень различны по своему поведению и по своему отношению к педагогу, к материалу занятий и к требованиям по выполнению заданий.

Одни дети (первый вариант поведения) – более активны, доброжелательны, общительны, ласковы. Они, хотя и не сразу, привыкают к ситуации детского сада (вне семьи), но скорее привязываются к педагогу (воспитателю), льнут к нему. Во время занятий охотно выполняют его требования, при затруднении обращаются за помощью. Они меньше отвлекаются и не так скоро устают, как другие. Основная задача по отношению к ним – заинтересовать материалом занятий, способом его выполнения. Похвала за каждый правильный ответ или хорошо выполненное задание их радует и еще более активизирует их учебную деятельность. По мере развития в ходе обучения все более действенными становятся основные мотивы их старания – похвала и заинтересованность привлекательным материалом и посильным заданием. Другая небольшая группа детей (второй вариант поведения) – вначале характеризуются негативным отношением к занятиям, частым невыполнением требований педагога (воспитателя). Это дети возбудимые, неусидчивые, иногда даже агрессивные, драчливые, недружелюбные. На занятиях они большей частью неусидчивы, внимание их неустойчиво, быстро истощается; они часто отвлекаются, при неудаче дают нередко негативную реакцию. К ним всегда приходится искать особый индивидуальный подход; одни из них идут на ласку, другие – на строгий тон, на иных отрезвляюще действует игнорирование их на некоторое время или же предложение посидеть отдельно на стуле и подумать, как нужно заниматься. Но на всех положительно действует доброжелательное, спокойное (хотя иногда и строгое) отношение.

Несколько позже начинает привлекать их к занятиям эмоциональный, интригующе – выразительный характер беседы, игровые формы работы, пособия и яркие картинки. Однако на ярком игровом материале нельзя держать долго, так как они уходят в игру с дидактическими игрушками (маленькими машинами, матрешками) и не вникают в учебное задание. Это все используется лишь как самый первый шаг, чтобы привить им желание заниматься с педагогом. Опытный педагог, подметив первые попытки выполнить учебное задание, старается поддержать ребенка, похвалить его, иногда помочь, например выбрать один или два предмета из множества, соотнести количество предметов с количеством пальцев – сначала производя для примера эти операции с очень живым заинтересованным видом, затем побуждая ребенка делать то же самое, а потом выполнить и новое задание. Постепенно дети и этого варианта поведения входят в содержание учебных занятий, но требуют часто отдыха и переключения. Через небольшой период адаптации их можно заинтересовать и вовлечь в общую работу. Третья группа детей – вялых, пассивных, необщительных, часто робких – трудно входят в занятия. Они часто отвлекаются, но, вовлеченные с некоторым трудом в занятия, плохо переключаются. Не всегда внимательно слушают взрослого. Их можно заинтересовать яркими пособиями, эмоциональным рассказом, хотя и ненадолго. Им трудно длительное напряжение внимания, они быстро устают. Среди них есть физически ослабленные дети.

Однако все дети младшей группы работают обычно по подгруппам (в более сильной подгруппе и в более слабой); при этом, согласно учению Л. С. Выготского, необходимо учитывать зону их ближайшего развития (2), т.е. их возможности продвижения в развитии с помощью педагога. Таким образом, все дети вовлекаются в посильную и развивающую их работу. Особенно охотно дети слушают сказки (например, «Репка», «Колобок», «Рукавичка»)

с изображением всех персонажей и показом их действий. Вскоре они сами научаются инсценировать сказки и к концу года кратко говорить за персонажей. Постепенно все дети становятся более внимательными, более активными, стараются как можно больше (больше всех!) назвать предметов из окружающей обстановки. Особенно нравятся им задания действенные, связанные с собственным движением («побеги», «прыгни», «хлопни» или «принеси две чашечки» и «два блюдецка») и т.п. Но к концу года при помощи педагога, вначале по наводящим вопросам, а затем и самостоятельно дети говорят, что видели во время прогулки. Для обеспечения успеха этой работы на занятиях воспитатель по согласованию с педагогом – дефектологом обращает внимание детей на растения, дома, людей (кто это? что делает?) и т.п.

Поскольку наша цель – не методическое раскрытие проведения занятий и образовательной их стороны, а решение вопроса о пробуждении положительного отношения к занятиям, отмечу три основных линии его на первом этапе. Во–первых, положительное отношение возникает при доброжелательном, спокойном отношении педагога к детям; важно завоевать доверие, расположение, привязанность и, в конечном счете, любовь и уважение со стороны детей к себе. Общение с любимым учителем принесет радость и удовлетворение, желание заниматься, работать, учиться. Похвала его становится сильным побудителем к старанию и добросовестному выполнению каждого задания ребенком, разумеется, и добрые взаимоотношения между детьми способствуют развитию положительного отношения к общим занятиям. Во – вторых, педагог пробуждает любовь к занятиям своим личным отношением к материалу, выражением заинтересованности, проявлением эмоционального отношения к содержанию работы. Этим всем педагог как бы заражает и детей заинтересованностью в занятиях. И в – третьих, пробуждение познавательного отношения к занятиям возникает при создании поисковых моментов в заданиях.

В связи с развитием игровой деятельности большинство детей средней группы неохотно от игры переходят к занятиям (в то время, когда дети одной подгруппы занимаются, дети другой подгруппы гуляют или играют). Введение же в занятие игровых моментов привлекает детей, и они охотно входят в работу. Некоторые из них (дети второго и особенно третьего варианта поведения) быстро утомляются, отвлекаются, но при смене форм работы, при упражнениях на разнообразном материале с элементами игры удается привлечь к работе всех детей средней группы. Они еще более, чем дети младших групп, чутки к похвале, радуются правильно выполненному заданию. Услышав похвалу товарищу, стремятся также заслужить одобрение педагога и выполнить работу не хуже других, исправить свою ошибку. Дети второго варианта поведения реже отказываются от работы при неудаче; она все больше радуются успеху. Очень важно помочь им работать успешно для создания положительного отношения к занятиям. Для них все еще важна внешняя привлекательность пособий, но к концу года и эта дети входят в работу и интересуются ее содержанием. В старшей группе дети обычно охотно занимаются, дольше сосредотачиваются на занятиях, хотя дети второго варианта поведения менее усидчивы, чем другие. Дети третьего варианта становятся активнее, меньше отвлекаются, но зато они труднее переключаются на новое задание. Им нужно дать аналогичное, хотя и с элементами новизны задание. Детей старшей группы еще очень интересуют игровые задания, дидактические игры. Основные мотивы их занятий – похвала педагога, но все больше появляется интерес к картинкам и к содержанию работы, например, к содержанию рассказа. По мере развития речи усиливается желание его пересказать; однако для успеха работы все еще возникает необходимость в поддерживающих, наводящих вопросах педагога. Наблюдается у ряда детей неустойчивость внимания при слушании рассказа, особенно если рассказывает товарищ. Помогает сосредоточиться всем детям заинтересованный вопрос педагога: «Ну, как поможет петушок зайцу выгнать лису?» или «Как узнает девочка, куда полетели гуси?» ; «Послушаем, что нам расскажет Витя». И особенно интересно становится детям, когда

ставятся вопросы о персонажах сказки: кто хороший, кто плохой? кто добрый, кто злой, кто храбрый? кто хитрый? почему ты так думаешь? и т. п. Иногда помогает привлечь детей к слушанию рассказа товарищей предложение: «Послушаем, что было дальше. Кто расскажет?» и т.п. Интересует детей решение задач с красочными наглядными пособиями. Например, часто используется большое дерево с пазами для яблок или для птичек, или большая корзина с вставными в разных количествах фруктами. Более сильных детей привлекает придумывание задач и решение их с закрытым результатом, особенно, когда педагог проводит его эмоционально, с экспрессией, выражением загадочности на лице. Правда, задачи, придумываемые детьми, еще очень однообразны, трафаретны, обычно они строятся по первому образцу. Зато новая по содержанию задача, одобренная педагогом, вызывает у других детей желание составить непохожую на другие задачу.

Дети первого варианта поведения постепенно все охотнее участвуют в общей учебной работе. Изредка возникает негативные реакции на ту или иную трудность у детей второго варианта поведения. Педагог дает им либо более легкое задание, либо оставляет их на время в покое: «Ты посиди, подумай, потом у тебя все получится» или: «Потом придумаешь хорошую задачку». Этим он предотвращает аффект, а затем оказывает своевременную помощь при затруднении. Выбор подхода зависит от уровня квалификации педагогов и знания ими воспитанников. Дети третьего варианта поведения нуждаются в постоянном подбадривании, в обеспечении им успеха в продвижении, в последовательном постепенном усложнении заданий и своевременной помощи. Многие дети нуждаются в частном отдыхе, переключении на другие формы работы. Необходимо для этого учитывать их состояние здоровья и зону их ближайшего развития.

У всех детей третьего года обучения постепенно возрастает интерес к занятиям и формируется старательное отношение к выполняемым заданиям. Этому способствует учет возможностей детей, последовательное возрастание трудностей; все углубляющееся знание педагогом своих воспитанников, что обеспечивает индивидуальный подход к ним. Своевременная помощь и пробуждение встречными вопросами и заинтересованным, пытливым, ярко выраженным отношением самого педагога к содержанию учебных заданий и к результату работы детей способствует соответственно развитию положительного отношения к занятиям и у детей. Помогает и доброжелательная критика этих результатов, причем педагог оказывает положительное влияние одобрением каждого малейшего достижения и указанием на то, как еще лучше можно было бы ответить (или написать, или подобрать и расположить материал). Многие педагоги боятся критиковать детей, однако, если это делать осторожно, указав на положительные стороны, а потом на ошибки, а затем вместе придумать, как их исправить, большинством детей такая критика к концу года принимается без обиды.

На четвертом году обучения у детей наблюдается все более добросовестное отношение к занятиям. Все дети беспрекословно идут на общие и индивидуальные занятия. В двух подготовительных группах (26 человек) мною была проведена индивидуальная беседа. Каждому по отдельности был задан вопрос: «Хочешь идти заниматься или поиграть?». Ответы детей можно разделить на три группы: 1 – непосредственное желание поиграть («Хочу поиграть». «Хочется еще посмотреть картинки») – 5 человек, 2 – чувство долга или необходимость заниматься («Надо учиться». «Надо заниматься», а то будешь двойки получать) – 12 человек, 3 – непосредственное познавательное отношение, интерес («Хочу заниматься (Почему?) . Интересно рассказывать, задачки придумывать (или решать)» - 7 человек. Лишь два ребенка из сильной подгруппы выразили двойственное отношение: «Хочется поиграть и хочется заниматься». «Если б можно было бы, подольше бы поиграл, а потом пошел бы заниматься».

К концу четвертого года обучения у детей второго и третьего вариантов поведения наблюдалась особая отвлекаемость, недостаточная сосредоточенность, быстрая утомляемость. Они часто сидели развалясь, облокотясь на стол, а некоторые даже склоняли головы на руки, лежащие на столе. Педагоги стремились исключить условия для возникновения чрезмерной усталости, следя за детьми, делали перерыв для физкульт – минутки, подвижных заданий или интересных демонстраций. В большинстве случаев наблюдалось добросовестное отношение к занятиям у детей. Но все же подлинный интерес к занятиям проявлялся лишь «эпизодически», т.е. в то время, когда им предъявлялось «поисковое» задание или привлекательный материал. Устойчивый интерес к занятиям, иными словами стремление заниматься вне этих ситуаций, было не у всех.

Воспитанников подготовительной группы побуждает к усердным занятиям не только похвала педагога, но и его напоминание о школе: «Кто хорошо занимается, будет хорошо учиться и в школе». Не все, однако, проявляют подлинный интерес к учению, т.е. желание все больше узнать и испытать радость познания; учение без этой радости – тяжелый, утомительный труд. Интерес или хотя бы эпизодическая, пробуждающаяся в процессе учения познавательная активность облегчает учебный труд, приносит детям радость, повышает качество усвоения учебного материала. Эмоциональный момент в работе с дошкольниками создает благоприятные условия для повышения качества обучения и воспитания как нормальных, так и аномальных детей. Ряд исследователей в области дошкольного воспитания (А.В.Запорожец, Я.З.Неверович (10); Н.Г.Морозова (8); Н. Н. Поддъяков (11) показали, что воспитание эмоционально – познавательного отношения повышает качество знаний. Это воспитание достигается в ходе самой учебной деятельности путем активного решения поисковых заданий и использования приемов, о которых мы отчасти упоминали в процессе изложения своих наблюдений или выводов.

Прежде всего педагогу необходимо создать к себе самому со стороны детей положительное эмоциональное отношение своим вниманием, заботой, лаской, защитой их, справедливыми и понятными, терпеливо

разъясняемыми требованиями, поиском благоприятного подхода к каждому воспитаннику. Для этого важно их наблюдать, изучать и следить за эффектом своих воздействий на всю группу и на каждого ребенка. Большую воспитательную силу для аномальных детей имеет похвала за новые достижения в работе. Особенно важно выявить у каждого то, что лучше всего получается, и поднять его веру в себя, привлекая его постепенно к успешному выполнению других заданий, вовремя помогая ему, учитывая его ближайшие возможности (т.е. зону его ближайшего развития); желательно, чтобы дети видели результат своей работы, радость родителей по поводу их достижений (эти достижения отражаются в тетрадках или рисунках детей, в их поделках).

Огромное значение в дошкольном возрасте, особенно для аномальных детей, имеет эмоциональное отношение педагога к материалу, к заданию, к пособию, выражаемое тоном, мимикой, радостью по поводу успехов детей. Можно очень интересно организовать поиск геометрических форм в окружающей обстановке. При анализе направления звука самому педагогу следует с интересом прислушаться: «Кто это к нам стучится? Откуда слышен звук?» - Это все настораживает детей, делает их более внимательными и заинтересованными. Очень помогает перед заучиванием стихотворения образное представление описанной ситуации. Младшим можно показать на картинках, старшим живописуя рассказывать словами о действии и взаимодействии персонажей басни или стихотворения. Для успешного усвоения рассказа можно также дать заранее серию картинок, чтобы потом также дать заранее серию картинок, чтобы потом разложить их в порядке прослушанного рассказа или сказки. Детям интереснее слушать сказку или рассказ, если их предупредить, что надо будет после нарисовать самое интересное – то, что понравилось в рассказе (сказке) И. А. Вьюговская (4).

Чрезвычайно продуктивны для развития эмоционально– познавательного отношения элементы практических, опытных работ по ознакомлению с природой (с комнатными растениями или с растениями на участке). Необходимо развивать наблюдательность детей при этой работе и умение делать простейшие выводы из наблюдений, а затем оформлять их в небольшие рассказы, составленные детьми с помощью педагогов. Такие книжки – самоделки вызывают радость и гордость у детей и стимулируют их к элементарной познавательной деятельности. Наблюдения под руководством педагога за птицами на участке или за птицами, рыбками или зверьками в живом уголке, а также за погодой и за сезонными изменениями дают богатый эмоциональный материал для составления рассказов детьми на учебных занятиях по развитию речи. Не только упоминание о предстоящем учении в школе и о важности подготовиться к поступлению в школу, но знакомство со школьной жизнью через рассказы о школе (например, как Витя готовился к школе) дают знания о школе, создают уважение к ней. Необходимо для этого найти, подготовить или составить самому педагогу рассказы и придать им эмоциональный, радостный тон. Опытные педагоги привлекают к учению старших дошкольников заманчивой возможностью получить в школе новые знания, умения, научиться интересному, важному для жизни труду, а также помогают детям организовать игру в школу с положительным эмоциональным к ней отношением.

В этой статье мы рассчитывали дать всеобъемлющие рекомендации, стремились на некоторых примерах показать, что возможно и нужно внести познавательную радость в жизнь умственно отсталых детей и воспитать у них положительное отношение к учению и к школе.

Список литературы:

1. Материалы XIX Всесоюзной конференции, 26 июня 1 июля 1988г. – М., 1988. с.7–11.
2. Вопросы воспитания и обучения аномальных детей дошкольного возраста // Под ред. Л. П. Носковой. - М., 1980. с. 2.
3. Выготский Л. С. Сбор. Соч.// – Т. 5. – М., 1983. с. 2.
4. Вьюговская И. А. Влияние эмоционального отношения к содержанию текстов на их запоминание детьми шести лет: Автореф. Дис. . . канд. психол. наук. – М., 1988. с. 4.
5. Гаврилушкина О. П., Соколова Н. Д. Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников. – М., 1985. с.5.
6. Морозова Н.Г. Формирование познавательных интересов у детей дошкольного возраста с отклонениями в развитии. Под ред// Л.П.Носковой. – М., 1977. с. 8.
7. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста. Психологические исследования Под ред// А. В. Запорожца, Я. З. Неверович. – М., 1986. с. 10.
8. Умственное воспитание детей дошкольного возраста. Под ред// Н. Н. Подьякова. – М., 1984. с.11.
9. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Изб. пед. соч.// – Т. 1. – М., 1974. с.12.

Açar sözlər: hazırlıq, uşağın öyrənməsi, intellektual zəifləmə, müsbət münasibət.

Ключевые слова: подготовка, учение ребенка, нарушение интеллекта, положительное отношение.

Key woras: preparation, child's learning, intellektual weakness, positive attitude.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində əqli qüsurlu uşaqlarda təlimə müsbət münasibətin artırılması Xülasə

Bu məqalədə uşağın məktəbə getməzdən qabaq dərəcə hazırlaşmasına diqqət yetirməsinə bəhs olunur. Həmin məqalədə əqli qüsurlu uşaqlar üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində apardığımız müşahidələrin nəticələri qısa şəkildə işıqlandırılır. Bu məqalənin əsas məqsəd əqli qüsurlu uşaqlarda sevinci həyata keçirməyi öyrətmək və məktəbə müsbət münasibəti bəsləməkdən ibarətdir.

Increasing of positive relation on training with mentally defect children in preschool education enterprices Summary

In this article great attention is paid to child's preparation for lessons long before going to school. According to the result of our experiments in preschool education enterprices with mentally defect children has been noted in the presented article. The aim of the article is to realize joy in children with mentally defect and their positive relations towards school as well.

